ऋणनिर्देश

मराठी साहित्याची अभिवृद्धी करण्याची जी अनेक कामे परिषदेच्या घटनेत नमूद आहेत, त्यात मराठीतील प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथकारांची व त्यांच्या कार्याची ओळख करून देणे, हे एक आहे.

सन १९१५ मध्ये, मुंबई येथे मराठी साहित्य संमेलनाचे जे नववे अधिवेशन भरले होते, त्यात यासंबंधी एक ठराव होता. त्यानंतर परिषदेने वेगवेगळ्या विषयांवर काही पुस्तके प्रसिद्ध केली; परंतु मराठी वाङ्मयाचा इतिहास सिद्ध करण्याचा योग मात्र १९३३ पर्यंत आला नाही.

सन १९३३ मध्ये, म. सा. परिषदेने श्री बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्याकडून महानुभाव कालाच्या अखेरीपर्यंतचा मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा इतिहास लिहून घेतला व प्रसिद्ध केला. परंतु पुढे श्री. भिडे यांच्या अकाली निधनामुळे तो उपक्रम तसाच अपुरा राहिला.

त्यानंतर काही वर्षांनी परिषदेने वाङ्मयेतिहासाची एक तपशीलवार योजना आखली व प्रा. रा. श्री. जोग यांना ती पार पाडण्याची जबाबदारी स्वीकारण्याबद्दल विनंती केली. प्रा. जोग त्या वेळी (१९६०–१९६१) म. सा. परिषदेचे अध्यक्ष होते.

या प्रकारचे कार्य सिद्धीस जाण्यासाठी बहुतांचे सहकार्य संपादावे लागते, स्नेह जोडावा लागतो, अंतरे राखावी लागतात, त्यांना कार्यप्रवृत्त करावे लागते प्रा. जोग यांची या बाबतीतील किमया असाधारण आहे. परिषदेच्या विनंतीला मान देऊन ग्रंथसंपादनाची जबाबदारी स्वीकारताच ती समुचित रीतीने पार पाडण्यासाठी ते अधिकारी सहायक व लेखक निवडण्याच्या उद्योगाला लागले. विनाविक्षेप कार्यसिद्धी होण्यासाठी, योग्य सहकाऱ्यांची निवड करण्याकरिता 'सारज्ञ असुयोजित' वृत्ती असावी लागते. प्रा. जोग यांच्या ठिकाणी ती 'प्रकृतिसिद्ध' असल्यामुळे त्यांना या ग्रंथातील वेगवेगळ्या विषयांवर लेख लिहिण्यासाठी तज्ज्ञ विद्वानांचे साहाय्य मिळविणे सहज शक्य झाले. म. सा. परिषदेच्या वाङ्मयेतिहासाचा हा चौथा खंड (सन १८००–१८७४) हे प्रा. जोग यांची उद्योगप्रियता, स्नेहशीलता, संपादनचातुर्य व सौजन्य यांचे प्रत्यक्ष प्रत्यंतर होय. प्रस्तुत खंडाच्या सिद्धीसंबंधीचे आवश्यक ते निवेदन प्रा. जोग यांनी अन्यत्र (आपल्या संपादकीय निवेदनात) केलेच आहे.

प्रस्तुत खंड संपादन करण्याची जबाबदारी स्वीकारून ती निरपवाद रीतीने पार पाडल्याबद्दल प्रा. जोग यांची, त्याचप्रमाणे त्यातील वेगवेगळ्या विषयांवर लेख लिहून वा अन्य रीतीने सहकार्य करून ज्यांनी ज्यांनी या कार्याच्या पूर्तीला साहाय्य केले, त्या सर्व विद्वान लेखकांची व सज्जनांची परिषद शब्दातीत आभारी आहे

वाङ्मयेतिहासाच्या यापुढील तिसऱ्या आणि पाचव्या खंडाचे संपादनकार्यही आता प्रा रा श्री. जोग यांच्याच नेतृत्वाखाली मार्गस्थ झाले असून, ते खंडही यथावकाश प्रसिद्ध होतील, असा भरवसा वाटतो.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास प्रसिद्ध व्हावा म्हणून आपली पाचशे रुपयांची पहिली देणगी जाहीर करून प्रा. श्री. मि. बोंडाळे यांनी या कार्याला पुन प्रेरणा दिली; याबद्दल त्यांना कृतज्ञतापूर्वक धन्यवाद देणे, हे परिषदेचे प्रथम कर्तव्य होय. त्याच्यानंतर या कार्यासाठी अनेकांनी देणग्या दिल्या. त्या सर्वांची परिषद मन पूर्वक आभारी आहे. देणगी-दारांची नावे पुढे दिली आहेत.

प्रस्तुत खंडाची मुद्रण प्रत तयार करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याच्या साहित्य-संस्कृति मंडळाने प्रथम रुपये ५,००० (पाच हजार) व त्यानंतर ग्रंथाच्या छपाईकरिता रुपये ६,७०० (सहा हजार सातशे) चे अनुदान दिले. परिषद त्याबद्दल 'मंडळा'ची ऋणी आहे

या सर्व देणग्यांमुळेच हा ग्रंथ सिद्ध होऊन तो अल्प किंमतीत ग्राहकांच्या हाती देणे परिषदेला शक्य झाले, याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

ग्रंथाच्या छपाईचे काम आनंद मुद्रणालयाचे चालक श्री. य. गो. जोशी यांनी सुबक रीतीने व वक्तशीरपणे करून दिले याबद्दल त्यांचे, ग्रंथात रेखाचित्रे घातली आहेत, ती तयार करून देण्याबद्दल चित्रकार श्री सुधाकर राजगीवाले आणि ब्लॉकमेकर्स व्ही. जोशी अँड को. व 'कलाभुवन'चे श्री. दाते यांचे आम्ही मन पूर्वक आभार मानतो

या कार्याशी संबंध आलेल्या काही प्रमुख व्यक्तींचे नावाने उल्लेख करून आभार मानले तरी तेवढ्यानेच ऋणनिर्देशनाचे काम संपत नाही. उल्लेखित व्यक्तींच्या व्यतिरिक्त कितीतरी अनेक सज्जनांचे साह्य व सहकार्य परिषदेला लाभले, म्हणून हे कार्य सिद्धीस जाऊ शकले ही वस्तुस्थिती आहे. तेव्हा त्या सर्व ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींचे सामुदायिक रीत्या अंतःकरणपूर्वक आभार मानणे हे आमचे कर्तव्य होय. ते कृतज्ञतापूर्वक करून हे ऋण-निर्देशन पुरे करतो.

के. नारायण काळे
कार्याध्यक्ष म. सा. परिषद, पुणे २.

संपादकीय निवेदन

सुमारे सतराअठरा वर्षांपूर्वी, म्हणजे १९४६–४७ या वर्षांत केव्हातरी महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेकडे एका अगदी अनपेक्षित दिशेकडून मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाकरिता देणगी देण्याची इच्छा व्यक्त करण्यात आली. त्या वेळी येथील नवरोसजी वाडिया कॉलेजमध्ये गणिताचे प्राध्यापक असलेले श्री. श्री. मि. गोंडाळे यांनी महाराष्ट्र साहित्य-परिषदेने वाङ्मयाचा इतिहास सिद्ध करावा याकरिता पाचशे रुपयांची देणगी दिली आणि आणखी आर्थिक साहाय्य मिळवून देण्याची तयारी दर्शविली. समग्र मराठी वाङ्मयाचा इतिहास सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने ही देणगी अगदी अपर्याप्त असली, तरी त्या कल्पनेला या देणगीने प्रथम चालना मिळाली यात काही शंका नाही. ही कल्पना अंकुरावस्थेत असताना अशा इतिहासाची आवश्यकता आणि व्यवहार्यता कितपत आहे हे अजमावण्याच्या दृष्टीने म. सा. परिषदेच्या तत्कालीन कार्यकर्त्यांनी अनेक लेखक–साहित्यिक यांच्याकडून या प्रकरणी मते मागविली. त्या मतांच्या मंथनातून असे निष्पन्न झाले की आवश्यक तेवढी माहिती व साधने आणि एतद्विषयक संशोधन या दृष्टींनी असावी तेवढी अनुकूलता आज नसली, तरी आहे तेवढ्या माहितीच्या आणि उपलब्ध साधनांच्या आधारे असा इतिहास लिहिला जाणे हे इष्ट आणि उपयुक्त होईल. मराठी वाङ्मयभक्तांचे आणि वाङ्मयसेवकांचे हे मत लक्षात घेऊन परिषदेचे त्या वेळचे कार्याध्यक्ष प्रा. श्री. म. माटे यांनी ही योजना हाती घेऊन धडाडीने कामास प्रारंभ केला, त्याकरिता आर्थिक साहाय्यही मिळविण्यास आरंभ केला आणि तेव्हापासून या योजनेच्या कार्यवाहीस सुरवात झाली. त्यांनी कल्पिलेल्या एकादश-खंडात्मक योजनेविषयी मध्यंतरी मतभेद निर्माण होऊन १९५३ मध्ये ती सप्तखंडात्मक करण्याचे म. सा. परिषदेने ठरविले. या सप्तखंडात्मक योजनेचा तपशीलवार आराखडा १९५५ मध्ये संमत होऊन १९५६ च्या प्रारंभी खंडसंपादकांनी लेखनास प्रारंभ करावा असा आदेश परिषदेकडून त्यांना देण्यात आला. तथापि पुढील चार वर्षांत इतिहासाची रचना प्रत्यक्षात कोणाकडूनही उतरण्याची चिन्हे दिसेनात. या परिस्थितीचा उल्लेख ठाणे येथील साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात परिषदेच्या कार्यकर्त्यांच्या संमतीने अत्यंत निरुपायाने मी केला. त्यानंतर अंगीकृत केलेले कार्य आणि त्याकरिता म्हणून स्वीकारलेले आर्थिक साहाय्य याविषयीच्या तीव्र जाणिवेमुळे त्याविषयीची सर्व जबाबदारी परिषदेने पुन: आपल्याकडे घेतली, आणि १९६०च्या उत्तरार्धात परिषदेच्या कार्यकारिणीने 'वाङ्मयेतिहास–योजनेच्या कार्यवाहीचा सर्वाधिकार' मजकडे सोपविला, व मला ते काम करण्याची आज्ञा केली. संमेलनाध्यक्षीय भाषणामधून यासंबंधी

प्रकट केलेल्या विचारामुळे, या प्रकरणात आधीची दहा वर्षे मी दूर राहिलो असताही, हे काम स्वीकारावे लागले. आज या इतिहासाचा पहिला भाग, म्हणजे चौथा खंड प्रकाशित होत आहे. या खंडाच्या सिद्धीलाही अपेक्षेपेक्षा अधिक काल लागला आहे. तथापि अकरणान्मन्दकरण श्रेय या बुद्धीने हे काम केले आहे.

हा चौथा खंड प्रथम हाती घेण्याचे एक कारण असे की इतर खंडापेक्षा या खंडाविषयी, एक दोन लहान पुस्तके सोडल्यास, विशेष वाङ्मय उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे अध्ययन आणि अध्यापन करण्यात संबंधिताची फार कुचंबणा होई. दुसरे असे की या काल-खंडामध्ये मुद्रित आणि प्रकाशित झालेले वाङ्मय दुर्मिळ झाले असून हळू हळू नष्ट होण्याच्या मार्गास लागले आहे आणि ते पुन: प्रकाशित होण्याची फारशी आशा दिसत नाही. इतर कालखंडामधील ग्रंथकार आणि वाङ्मय याजविषयी बरेच संशोधन, लेखन व प्रकाशन चालू आहे. परंतु प्रस्तुत कालखंड हा उपेक्षित राहात आहे. प्रस्तुत खंडाच्या प्रकाशनाने याविषयीची अडचण आणि कुचंबणा बऱ्याच अंशी दूर होतील अशी कल्पना आहे.

वाङ्मयेतिहासाचे स्वरूप काय असावे याविषयी अनेक मतमतांतरे आहेत. हे सांगावयास पाहिजे असे नाही. परंतु झालेल्या वाङ्मयाचा यथार्थ परिचय वाचकास करून देणे हे त्याचे प्रमुख अंग आहे याविषयी दुमत होऊ नये. कोणत्याही वाङ्मयाचा अभ्यास अनेक हेतूंनी आणि अनेक दृष्टींनी करिता येतो, पण तो करावयालाही त्या वाङ्मयाचे स्थूल स्वरूप तरी यथार्थपणे माहीत असावे लागते. ते परिचित करून द्यावे ही दृष्टी या खंडाच्या लेखनामध्ये प्राधान्याने डोळ्यापुढे ठेविली होती. हे करीत असताना अर्थात त्या कालातील सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती कोणत्या प्रकारची होती, त्या वाङ्मयाचा मागील आणि पुढील वाङ्मयाशी कोणत्या प्रकारचा अनुबंध होता इत्यादी विषयासंबंधीचे काही विवेचन यावे हे क्रमप्राप्तच होते. प्रस्तुत कालखंडातील विविध वाङ्मयप्रकाराचा परिचय करून देताना हेही करण्याचा प्रयत्न झाला आहे हे वाचकाच्या लक्षात येण्यासारखे आहे. ग्रंथकाराच्या चरित्रनिवेदनास विशेष महत्त्व न देता, त्यांच्या चरित्राविषयीची आवश्यक तेवढीच माहिती तळटीपाच्या स्वरूपात दिली आहे. लेखकापेक्षा त्याच्या वाङ्मयाचा परिचय अधिक करून द्यावा ही दृष्टी ठेवलेली असल्याने आज दुर्मिळ होत चाललेल्या किंवा झालेल्या वाङ्मयातून बरेच उतारे देण्यात आले आहेत हे अभ्यासकाच्या लक्षात येईल. इतिहासात प्रत्येक लहानसहान पुस्तकाचा परिचय झाला पाहिजे असेही म्हणता येणार नाही, कारण इतिहास म्हणजे कोश नव्हे, किंवा ग्रंथसूचीही नव्हे. आजच्या वाङ्मयेतिहास जाणू इच्छिणाऱ्या वाचकाची गरज शक्य तो लक्षात घेऊन या इतिहासाची मांडणी करण्यात आली आहे. यापेक्षा या बाबतीत अधिक खुलासा करण्याची आवश्यकता दिसत नाही.

वाङ्मयेतिहासाच्या सिद्धतेबाबत मला एकन्याने सर्वाधिकार देऊन म. सा. परिषदेने मजवर जो विश्वास टाकला, त्याबद्दल मी तिचा फार आभारी आहे. तथापि अशा कामात आणखीही जाणत्या लोकांचे साह्य असणे हे केव्हाही इष्टच असते. म्हणून मी होऊनच परिषदेकडे मला सल्ला देण्यासाठी आणि माझ्या जबाबदारीत भाग घेण्यासाठी एका सल्लागार समितीची मागणी केली. म. सा. परिषदेने श्री. श्री. के. क्षीरसागर श्री. ग. बा. सरदार आणि श्री. दि. के. बेडेकर यांची या समितीचे सभासद म्हणून नियुक्ती केली. या समितीने वेळोवेळी तत्परतेने मला सल्ला दिल्याबद्दल मी या समितीचा मनःपूर्वक आभारी आहे. समितीच्या सभासदाप्रमाणे परिषदेच्या पदाधिकाऱ्यांनी आणि तिच्या

वाङ्मयेतिहास–योजना

प्रमुख देणगीदार

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई ३२

	लेखनसिद्धतेसाठी	५,००० = ००
	– प्रकाशनासाठी	६,७०० = ००
प्रा. श्री. मि. चोंडाळे, पुणे		५०० = ००
श्री. पा. वि. गोठोस्कर, मुंबई		५०० = ००
श्री रा. वि. गोठोस्कर, मुंबई		५०१ = ००
५. श्री. रा. वि. जोशी, पुणे		५०० = ००
६. श्री. दि. वा. चितळे, नागपूर	डॉ. शं. दा. पेंडसे यांच्यामार्फत	२,००० = ००
७. श्री. सदाशिवराव पतसचिव, भोर	डॉ. शं. दा. पेंडसे यांच्यामार्फत	५०० = ००
८. श्रीमंत बाबुराव देशमुख, नागपूर	डॉ. शं. दा. पेंडसे यांच्यामार्फत	१,००० = ००
९. दि दिल्ली बृहन्महाराष्ट्रीय समाज बिल्डिंग ट्रस्ट (श्री. न. वि. गाडगीळ यांच्यामार्फत)		१,००१ = ००
१०. श्री. पु. बा. काळे (कै. चिं. वि. जोशी यांच्यामार्फत)		५०० = ००

वरील देणग्यांपैकी फक्त पहिली देणगी चवथ्या खंडासाठी आहे. बाकीच्या एकूण वाङ्मयेतिहास–योजनेसाठी आहेत.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
सल्लागार समिति

श्री. के. क्षीरसागर
गं. बा. सरदार
दि. के. बेडेकर

अनुक्रमणिका

* * *

लेखक-परिचय

१. रामचंद्र श्रीपाद जोग; जन्म १९०३; एम्. ए. (मुंबई विद्यापीठ); निवृत्त प्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे; अभिनव काव्यप्रकाश, सौंदर्यशोध आणि आनंद-बोध, केशवसुत : काव्यदर्शन, अर्वाचीन मराठी काव्य, मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमावलोकन इत्यादी ग्रंथांचे लेखक.

२. भवानीशंकर श्रीधर पंडित, जन्म १९०६; एम्. ए. (नागपूर विद्यापीठ); निवृत्त प्राध्यापक, हिस्लॉप व मॉरिस कॉलेज, नागपूर; सध्या नागपूर विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर अभ्यासविभागात मराठी भाषा व वाङ्मय या विषयाचे प्रमुख; आधुनिक मराठी कविता, सतसमागम, केशवसुत—पाच चिंतनिका, या ग्रंथांचे लेखक; पिकलेला पावा, उन्मेष आणि उद्रेक, सुवास आणि रस या काव्यसंग्रहांचे कर्ते; समग्र केशवसुत, उघडे नयन (रेंदाळकर-कविता), विनायकाची कविता इत्यादींचे संपादक, कबीर—वचनावलीचे भाषांतरकर्ते.

३. गोविंद मल्हार कुलकर्णी, जन्म १९१४; एम्. ए. (मुंबई विद्यापीठ), मराठीचे प्राध्यापक, विजय कॉलेज, विजापूर; रसग्रहण—कला व स्वरूप, प्राची (काव्यसंग्रह) या ग्रंथांचे कर्ते, स्फुट स्वरूपाचे बरेच टीकालेखन व संपादन.

४. विश्वनाथ विठ्ठल पटवर्धन, जन्म १९१६, एम्. ए. (मराठी), एम्. ए. (हिंदी), पीएच्. डी. (पुणे विद्यापीठ); सांप्रत एम्. ई. एस्. कॉलेज, पुणे येथे मराठी विभागाचे प्रमुख, सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर या सावरकरांच्या इंग्रजी ग्रंथाच्या मराठी अनुवादाचे कर्ते, हिंदी कवि जयशंकर प्रसाद यांच्या 'कामायनी' या काव्याच्या मराठी अनुवादाचे कर्ते (अप्रकाशित), डॉक्टरेटचा प्रबंध :— 'वाङ्मयीन संकेत : नवे व जुने' (अप्रकाशित).

५. कृष्ण भिकाजी कुलकर्णी, जन्म १९१७, एम्. ए., बी. टी., पीएच्. डी. (मुंबई विद्यापीठ), सांप्रत मराठी विभागाचे प्रमुख, सर मथुरादास विसनजी कॉलेज, अंधेरी, मुंबई, डॉक्टरेटचा प्रबंध .—'एकोणिसाव्या शतकातील शालेय वाङ्मय आणि त्याचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम'.

६. लक्ष्मण महादेव भिंगारे; जन्म १९२०; एम्. ए., पीएच्. डी. (मुंबई विद्यापीठ) सांप्रत यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, सातारा, येथे मराठीचे प्राध्यापक आणि प्राचार्य, डॉक्टरेटचा प्रबंध : 'हरिभाऊ' (प्रकाशित), लक्ष्मणाची मायबोली (कादंबरी), संपादन—भाषांतर.

७. दत्तात्रेय भिकाजी कुलकर्णी, जन्म १९३४; एम्. ए. (नागपूर विद्यापीठ), सध्या नागपूर विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर विभागात मराठीचे प्राध्यापक, रेक्वियम (कथासंग्रह), मराठीतील प्रसिद्ध मासिकांतून टीकालेखन.

८. चंद्रशेखर शंकर बर्वे, जन्म १९३८; एम्. ए. (पुणे विद्यापीठ), १९६१ पासून पुणे येथील स. प. महाविद्यालयात मराठीचे प्राध्यापक, 'समाजचिंतन' या समाजजीवनविषयक निबंधसंग्रहाचे संपादन (श्री. वि. ह. खाडेकर यांच्या बरोबर); मराठीतील महत्त्वाच्या मासिकांतून समीक्षात्मक लेखन.

* * *

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

खंड चौथा

(इ. स. १८०० ते १८७४)

प्रकरण १ ले

प्रास्ताविक

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या प्रस्तुत खंडात विचाराकरिता घेतलेला कालखंड हा इ. स. १८०० ते १८७४ असा आहे. या कालखंडाच्या पूर्वोत्तरमर्यादा ठरविताना डोळ्यापुढे असणारी दृष्टी येथे प्रथमच विशद करणे आवश्यक आहे. वाङ्मयविचारामध्ये वेगवेगळे कालखंड आणि त्याच्या पूर्वोत्तर सीमा ठरविताना वाङ्मयविषयक घटना अथवा कारणे लक्षात घेणे उचित होय. परंतु काही वेळा हा विचार बाजूला राहून इतर कारणेच पुढे येतात. काही काळ असा गेला की ज्यावेळी इ. स. १८१८ पासून या कालखंडाचा प्रारंभ झाल्याचा उल्लेख होई. पेशवाईची व पर्यायाने मराठी राजवटीची अखेर आणि ब्रिटिश राजवटीचा प्रारंभ ही राजकीय घटना याच्या मुळाशी होती. या राजकीय स्थित्यंतराचे आपल्या वाङ्मयनिर्मितीवर महत्त्वाचे परिणाम झाले हे मान्य करूनही इ. स. १८१८ या वर्षाचे प्रस्तुत कालखंडाचा प्रारंभ म्हणून समर्थन वाङ्मयविचारात करणे शक्य होत नाही. एक राजवट संपली की लगेच त्या घटनेचे वाङ्मयीन परिणाम सुरू होत नाहीत, त्यास काही काल जावा लागतो. या दृष्टीने इ. स. १८१८ ही सीमा सोडून द्यावी लागते. कित्येक वेळा वाङ्मयविचार शतकान्तराच्या कल्पनेवर आधारून करण्यात येतो. याचेही खरोखर शुद्ध वाङ्मयदृष्टीने समर्थन करिता येत नाही. तथापि एका शतकाच्या अखेरीस वा पुढील शतकाच्या प्रारंभास वाङ्मयदृष्ट्या विशेष अर्थपूर्ण अशी घटना घडली असल्यास किंवा वाङ्मयास निराळेच वळण लागले असल्यास शतकानुरोधाने कालखंड करण्यास हरकत नाही. ही शतके शकानुरोधाने लक्षात घ्यावयाची की सनानुरोधाने हा विचार खरोखर गौण आहे. मराठी वाङ्मयविचारात मात्र असे झाले आहे की प्राचीन वाङ्मयविचार शकानुरोधाने व अर्वाचीन वाङ्मयविचार इसवी सनानुरोधाने केला गेला. परंतु त्यामुळे वाचकाचा गोंधळ होण्याचा संभव असल्याने प्रस्तुत वाङ्मयेतिहासात इसवी सनानुरोधानेच वाङ्मयाचे कालखंड व त्याचा विचार करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत कालखंडाची पूर्वसीमा

प्रस्तुत कालखंडाचा प्रारंभ इ. सनाच्या अठराव्या शतकाच्या अखेरीने व एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीने धरण्यात आला आहे. हे केवळ शतकांतरविचाराने झाले असे नाही. इ. स. १८१८ हा कालबिंदू केवळ राजकीय दृष्ट्या मानला गेल्यामुळे सोडून द्यावा लागतो. म्हणून नवीन राजवटीच्या परिणामाची दृश्य चिन्हे दिसू लागल्यापासून केव्हा तरी नव्या कालखंडास प्रारंभ करावयास हवा. तसे न करिता मागे जाऊन तो इ. स. १८०० पासून करण्यास काही वाङ्मयीन कारणेच झाली आहेत. नव्या वाङ्मयनिर्मितीस जीमुळे विशेष चालना मिळाली अशी सर्वाधिक महत्त्वाची कोणती गोष्ट असेल, तर ती मराठी वाङ्मयास मिळालेली मुद्रणाची जोड ही होय. मराठी भाषेतील पुस्तकांना पहिला मुद्रणसंस्कार इ. स. १८०५ मध्ये कलकत्त्याजवळ श्रीरामपूर येथे झाला. त्या वर्षी तेथील ख्रिस्ती मिशनच्या विद्यमाने 'सेन्ट मॅथ्यू' आणि 'मराठी भाषेचे व्याकरण' ही दोन पुस्तके मुद्रित होऊन प्रसिद्ध झाली व पुढेहि इ. स. १८१८ पर्यंत आणखी दहा पुस्तके छापून प्रकाशित केली गेली. याआधी एक वर्ष म्हणजे इ. स. १८०४ मध्ये कलकत्त्याच्या 'कॉलेज ऑफ फोर्ट वुइल्यम्' मध्ये मराठीच्या अध्ययन-अध्यापनाला प्रारंभ झाला होता. याचा अर्थ असा की इ. स. १८०० च्या जवळपासच अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या जोपासनेला प्रारंभ झाला. हा प्रारंभ महाराष्ट्रापासून दूर झाला किंवा परकीयाच्या हस्ते झाला ही गोष्ट चमत्कारिक वाटली, तरी तो प्रारंभ म्हणून मान्य व्हावयास हरकत नाही. प्रस्तुत कालखंडाची पूर्वसीमा यावरिता इ. स १८०० ही धरण्यात आली आहे.

उत्तरसीमा

या कालखंडाची उत्तरसीमा इ. स. १८७४ ही धरण्यात वाङ्मयीन दृष्टी ही अर्थातच निर्णायक ठरली आहे. पुढील वाङ्मयनिर्मितीला स्फूर्ती, चालना, उत्तेजन वा वळण देण्यास फार मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत झालेली चिपळूणकरांची 'निबंधमाला' ही १८७४ साली सुरू झाली, ही मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने एक ऐतिहासिक घटनाच समजावयास पाहिजे. मराठी वाङ्मयाच्या पुढील कालखंडाचे ते आरंभस्थानच ठरते. साहजिकच त्या आधीच्या कालखंडाची ती उत्तरसीमा ठरते. निबंधमालेचा प्रारंभ अथवा अखेर याला हे श्रेय देण्याविषयी काही मतभेद आहेत. तथापि निबंधमालेला तत्पूर्वीच्या वाङ्मयाचा उत्तरसीमा मानण्यापेक्षा तिला पुढील वाङ्मयाचे आरंभस्थान मानणे हेच अधिक योग्य ठरेल. आधीच्या वाङ्मयीन कार्याचा तो कळस नव्हे, नवीन वाङ्मयनिर्मितीचा पाया घालून देणारी, तिला चालना देणारी अशीच ती घटना आहे.

प्रस्तुत कालखंडाच्या पूर्वोत्तरसीमा याप्रमाणे निश्चित झाल्या तरी त्यांना अगदी काटेकोरपणे चिकटून राहणे अशक्य आहे हे सांगावयास नको. कोणताही एक कालबिंदू आरंभ सीमा म्हणून पत्करला, तरी त्याच्या आगमागे जाऊन विचार करणे हे अनेक वेळा आवश्यक असते. निबंधमालेने एकंदरीत वाङ्मय आणि भाषा यांच्या विचाराला विशेष चालना दिली असली, तरी नवीन काव्य, अथवा कथावाङ्मय, किंवा नाट्यवाङ्मय यांना ती प्रत्यक्षपणे कारणीभूत झाली असे म्हणता येत नाही. मराठीमधील अर्वाचीन नाट्याचा जन्म किर्लोस्करांच्या शाकुंतल-सौभद्रांनी झाला असेच मानावे लागते. नवीन कथावाङ्मयाला प्रारंभ हरिभाऊ आपट्यांच्यापासून झाला असे म्हणावे लागते. त्याचप्रमाणे नवीन कवितेचा

वेशावस्तूतीच रूप दिले असे म्हटले जाते. म्हणजेच अर्वाचीन ललित वाङ्मयाचा जन्म १८८० ते १८९० या दशकात झाला असे स्थूल मानाने म्हणणे क्रमप्राप्त होते. त्यामुळे प्रस्तुत खंडात ललित वाङ्मयाच्या या प्रकाराचा परामर्श इ. स. १८७४ च्या पुढे आणखी पाचदहा वर्षांपर्यन्त तरी घ्यावा लागेल. उलट-पभी पडिती आणि शाहिरी काव्य, व बखर-गद्य यांची निर्मिती इ. स. १८०० नंतर बराच काल, किंबहुना चाळीस पन्नास वर्षे होत राहिली असली, तरी त्याचा परामर्श या खंडात न घेता मागील खंडातच घेण्यात आला आहे. कारण त्याचे स्वरूप व त्यामागची भूमिका अथवा वृत्ती ही मागील शतकाला अनुरूप अशीच होती.

नव्या वाङ्मयाची पूर्वतयारी

प्रस्तुत कालखंडाचे सर्वसामान्य स्वरूप पाहिल्यास ते नव्या वाङ्मयाच्या पूर्वतयारीचे युग होते असे म्हणावे लागेल. आताच उल्लेखिल्याप्रमाणे अर्वाचीन मराठीमधील नवीन स्वतंत्र ललितवाङ्मयास १८८० ते १८९० या दशकामध्येच प्रारंभ झाला असे स्थूलमानाने मानावे लागते. ललित वाङ्मयच नव्हे, तर चरित्रे, टीका इत्यादी तदितर वाङ्मयप्रकाराचाही खराखुरा उन्मेष याच कालावधीमध्ये झाला असे दिसून येईल. परंतु हे व्हावयास काही एकदमच प्रारंभ झाला असे नाही. त्याची पूर्वतयारी होण्यास काही काल आवश्यक होता. प्रस्तुत कालखंड हा अशा पूर्वतयारीचा कालखंड आहे. तसे पाहिले तर तो फारसा मोठा नाही. वाङ्मयाच्या इतिहासात पाउणशे वर्षे म्हणजे काही दीर्घ कालावधी नव्हे. अगदी स्वाभाविकपणे, त्या वाङ्मयाच्या अंत प्रवृत्त्यनुसारे या वाङ्मयाचा विकास व्हावयास पुष्कळच काल लागला असता. परंतु इंग्रजी वाङ्मयाच्या सत्याच अशी आवश्यक झालेल्या अभ्यासामुळे आणि परिचयामुळे वाङ्मयविकासाला वरीच जोराची गती मिळाली. या विकासाला उत्क्रान्ती किंवा क्रमविकास म्हणण्यापेक्षा क्रांती म्हणणेच अधिक योग्य ठरेल. परंतु विकासाची वाढलेली गती एवढेच रूप या घटनेला नव्हते. अनेक वेळा अर्वाचीन मराठी वाङ्मय हे मराठी वाङ्मयावर इंग्रजी वाङ्मयाचे कलम झाल्यामुळे प्राप्त झालेले फळ आहे असे म्हटले जाते. कलम करण्याचे फायदे असे की प्राप्त झालेले फळ वेगळ्या स्वरूपाचे, अधिक सकस आणि भरदार असून अल्पावधीमध्ये मिळते. तसे ते मराठी वाङ्मयाच्या बाबतीतही झाले.

योजनापूर्वक वाङ्मयनिर्मिति

या प्रक्रियेने स्वाभाविकपणे झालेल्या निर्मितीपेक्षा जाणीवपूर्वक प्रयत्नामुळे झालेल्या निर्मितीचा भाग अधिक असतो. तसा तो या कालखंडातील वाङ्मयनिर्मितीमध्येही होता. असा प्रयत्न शासनसंस्थेकडून क्वचितच होई किंवा आजही होतो. कवीस किंवा ग्रंथकारास पारितोषिक किंवा आश्रय सत्ताधारी त्याकडून मिळाला अशा घटना पूर्वीच्या काळी कदाचित आणि क्वचित घडल्याही असतील. तथापि त्या काही योजनापूर्वक आणि धोरण म्हणून शासनाकडून होत होत्या असे नाही. त्यात वैयक्तिक दानादानाचा प्रकारच अधिक असे. वाङ्मयास वळण देण्याचा सहेतुक प्रयत्न शासनसंस्थेकडून क्वचितच होई. गेल्या शतकात असा प्रयत्न शासनसंस्थेकडून झाला हा या कालखंडाचा एक विशेषच मानावयास हवा. ही शासनसंस्था परकीय होती हा या घटनेतील आणखी एक लक्षणीय भाग होय. जित लोकांच्या वाङ्मयास उत्तेजन देण्याचे, किंवा प्रयत्नपूर्वक त्याची निर्मिती करण्याचे परकीय राज्यकर्त्यांस काहीच कारण सामान्यत असत नाही. परंतु आपले राज्य स्थिरपद व्हावे,

त्याकरिता जित लोकांचे साहाय्य आपल्यास मिळत राहावे, अशा स्वार्थी हेतूने का होईना, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी मराठीमध्ये ग्रंथनिर्मिती करवून घेण्याचे प्रयत्न केले. त्यात शालेय व शैक्षणिक वाङ्मयाचा मोठा वाटा होता हे या स्वार्थी धोरणास धरून झाले. तथापि मराठी गद्यास विशिष्ट वळण लागण्याच्या दृष्टीने याचा फार उपयोग झाला. मराठी गद्याची भाषा शुद्ध, निर्दोष व व्यवस्थित होण्यास त्याचे फार साहाय्य झाले यात शंका नाही. गद्य वाङ्मयाची निर्मिती होण्यासच केवळ नव्हे, तर काव्यनिर्मितीलाही दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडून उत्तेजन मिळत गेले. खरे काव्य हे अशा कृत्रिम प्रयत्नांनी निर्माण होणारे वाङ्मय नव्हे हा भाग वेगळा. परकीय शासनसंस्थेकडून शासिताच्या वाङ्मयनिर्मितीबाबत इतका प्रयत्न झाल्याचे हे पहिलेच उदाहरण असेल.

मिशनऱ्यांचा हातभार

परकीय शासकांशिवाय परकीय मिशनरी लोक यांचेही साहाय्य या वाङ्मयनिर्मितीस होत गेले हा या कालखंडाचा आणखी एक विशेष होय. या मागेही स्वार्थी हेतू होता व तो धर्मप्रचाराच्या स्वरूपाचा होता. या धर्मप्रचारास प्रारंभी परकीय राज्यकर्त्यांचा पाठिंबा नसला, तरी विरोधही फारसा नसावा, व पुढे पुढे छुपे साहाय्यही असावे. आपल्या धर्मग्रंथाचा मराठीमधून परिचय करून देण्याकरिता त्यांचे भाषांतर करून, व धर्माचारात आवश्यक असणारे इंग्रजी प्रार्थनादी वाङ्मय अनुवादित करून मराठी ग्रंथ आणि वाङ्मय यांच्या निर्मितीस या मंडळींनी साहाय्य केलेच, पण अशा धर्मप्रचाराला विरोध करणाऱ्या एतद्देशीयांच्या वाङ्मयालाही त्यांच्या या प्रयत्नामुळे जन्म मिळाला, व ते स्वरूपाने अधिकच मराठी उतरले. परकीय धर्मप्रचारकांचा मराठी वाङ्मयावर हा दुहेरी उपकारच झाला असे म्हणता येईल.

भाषांतर-युग

प्रस्तुत कालखंडास कित्येक वेळा 'भाषांतर-युग' असेही संबोधले जाते. याचे कारण अर्थात उघड आहे. या कालातील बरेच वाङ्मय भाषांतरस्वरूपाचे आहे. आरंभी जे शालेय वाङ्मय निर्माण करण्यात आले, ते बहुतेक सारे इंग्रजीवरून भाषांतरित असे होते. या वाङ्मयास जुनी परंपरा अशी नव्हतीच. नव्याने आणि अल्पावधीत या स्वरूपाची वाङ्मयनिर्मिती करावयाची, तर भाषांतरांवेरीज मार्ग नसतो. या भाषांतरात वाङ्मयाबरोबर शास्त्रीय स्वरूपाचे ग्रंथ झाले. ललित नसणाऱ्या वाङ्मयाप्रमाणे ललित कथात्मक वाङ्मयही आले. इंग्रजीतून भाषांतर करण्यावर भर असला, तरी संस्कृत आणि फारशी वाङ्मयावरूनही भाषांतरे झाली. प्राचीन मराठीमध्ये भारत भागवत-रामायणादी ग्रंथांचे अनुवाद झालेले असले, तरी त्यांना भाषांतराचे स्वरूप सहसा नसे, बहुधा स्वैर अनुवाद असे. या नवीन अनुवादवाङ्मयात मूळास धरून भाषांतर करण्याचीच दृष्टी प्राधान्याने होती. कथावाङ्मयात स्वैर अनुवादास वाव असला, तरी शास्त्रीय किंवा माहिती देणाऱ्या वाङ्मयातून तो तितका नसतो. स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीपेक्षा भाषांतररूप निर्मितीस स्वतंत्र प्रतिभेचे देणे अल्प असले तरी पुरते किंवा आवश्यकही नसते. भाषांतररूप कृतींना अर्थात अव्वल दर्जाच्या वाङ्मयाचे मूल्य मिळू शकत नाही. म्हणून कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या भाषाप्रभू रसिकालाही स्वतंत्र वाङ्मयनिर्मिती करणाराइतका मान मिळत नाही. ध्यानात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे संस्कृत नाटके किंवा काव्ये यांचे अनुवाद करण्याची कल्पना आधीच्या कालात कोणास सुचली वा

रचली नव्हती, ती या कालखंडात मान्य होऊन बहुतेक प्रसिद्ध व रसिकमान्य नाटकें, व मेघदूतरघुवंशादी काव्ये मराठीत उतरली गेली. जवळचा मोलाचा ठेवा उमगलाच नव्हता, तो या कालखंडात डोळ्यास दिसू लागून त्याची भाषांतरे करण्याची जणू अहमहमिका लागली. इंग्रजीतून कथा, नाटके व काव्य यांची मराठी भाषांतरे अर्थातच होत होती. स्वतंत्र निर्मितीपेक्षा ही अनुवादरूप निर्मितीच अधिक झाल्याने या वाङ्मयीन युगास 'भाषांतर युग' म्हटले गेल्यास ते स्वाभाविकच होते.

भाषाविकासास उपकारक वाङ्मय

या कालखंडामध्ये मराठीच्या भाषिक अभ्यासाच्या दृष्टीने एक-दोन महत्त्वाच्या घटना घडल्या. प्राचीन काळात मराठी वाङ्मयाचे वाचनसुद्धा सख्येने फारच मर्यादित अशा जनसमूहाकडून होई. वाङ्मयाचे वाचन याचा अर्थ त्याचा अभ्यास असा अर्थात नव्हता. वाङ्मयाच्या अभ्यासात भाषेचा अभ्यास तर त्याहूनही अल्प प्रमाणात होत असावा. भाषेबद्दलचा अभिमान ज्ञानेश्वरापासून मोरोपंतांपर्यंतचे वाङ्मयनिर्माते प्रकट करीत आले असले, तरी तो अभिमान भाषेच्या व्याकरणिक अंगापेक्षा साहित्यिक अंगाविषयीचा असावा असे वाटते. मराठी ही त्यांची बोली, स्वभाषा होती, त्याना भाषेच्या ह्या अंगाच्या अभ्यासाची गरजही न वाटणे स्वाभाविक होते. फादर स्टीफन्ससारख्या परकीयालाच मराठीच्या व्याकरणाची गरज असे. म्हणून मराठीच्या भाषिक अभ्यासास पोषक व तिच्या स्वरूपास योग्य, शुद्ध वळण मिळण्याच्या दृष्टीने लक्षात घेण्याजोगे प्रयत्न पूर्वी झाले नाहीत. प्रस्तुत कालखंडात या प्रयत्नास पद्धतशीर प्रारंभ झाला, त्याचे मूळ प्रामुख्याने परकीयांच्या गरजेतच होते. त्यांची गरज अर्थात त्यांच्या भाषेत लिहिल्या गेलेल्या व्याकरणाने भागली असती. परंतु एतद्देशीयाना त्यांच्याच भाषेत शिक्षण देऊन आपल्या उपयोगास येतील इतके शाहणे करून सोडण्याच्या राज्यकर्त्यांच्या धोरणामुळे मराठीचे व्याकरण मराठीमध्येच तयार होण्याची आवश्यकता वाटू लागली. तीमुळे मराठीच्या भाषिक अभ्यासास प्रारंभ झाला, व इंग्रजी पद्धतीने का होईना दादोबा पांडुरंगाचे मराठी व्याकरण लिहिले गेले. त्याआधी काही थोडा काळ मराठीच्या एका जुजबी व्याकरणाने काम भागवण्यात येत असले, तरी दादोबांचे व्याकरण हाच अर्वाचीन मराठी व्याकरणाच्या अभ्यासाचा पाया ठरतो असे समजावयास हरकत नाही. भाषिक अभ्यासाच्या दृष्टीने ही फार महत्त्वाची, अत्यंत आवश्यक आणि फार उपकारक अशी घटना घडली. अशीच दुसरी घटना म्हणजे मराठी भाषेचा शब्दकोश तयार होणे ही होय. अशा कोशाची गरजही परकीयासच प्रथम भासणार हे उघड आहे. स्वभाषेतील शब्दांचा कोश रचण्याची आवश्यकता तिच्या व्याकरणरचनेप्रमाणेच ती भाषा बोलणाऱ्याना तितक्या लौकर भासत नाही. प्राचीन मराठीमध्ये यामुळे कोशग्रंथ सख्येने फारच थोडे आहेत, व त्यातील बहुतेक ज्ञानेश्वरीसारख्या किंवा 'शाती ग्रथ' सारख्या ग्रंथापुरते मर्यादित होते. त्याना कोशाचे स्वरूप असण्यापेक्षा अर्थनिर्णायक टीपांचेच स्वरूप असे. भाषेतील सब शब्दांचा कोश करण्याची कल्पना त्यांच्या मुळाशी नव्हती. अशा कोशाची गरज भासावी याला भाषिक अभ्यासाची जाणीव असावी लागते. तिचा प्राय अभाव असल्याने असे कोश आधीच्या काळात झालेले नव्हते. प्रस्तुत कालखंडामध्ये मोल्स्वथ आणि कँडी यांच्या मराठी-इंग्रजी आणि इंग्रजी मराठी या कोशानी अर्वाचीन मराठी कोशवाङ्मयाचा पायाच घालून दिला. या कोशांच्या स्वरूपावरून इंग्रजी जाणणाऱ्यांच्या सोयीकरिता म्हणजेच राज्यकर्त्यांच्या सोयीकरिता ते निर्माण झाले हे सहज लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यांच्या रचनेत मराठी शास्त्री

पंडितांचे साहाय्य पुष्कळच झाले असले, तरी त्याच्या संपादनाचे श्रेय या दोघा साहेबांनाच देणे योग्य होईल. भाषेच्या विकासास आवश्यक असणाऱ्या व्याकरणकोशाच्या या द्विविध कार्यास शास्त्रीय पायावर या कालखंडात प्रारंभ झाला ही गोष्ट त्याच्या वैशिष्ट्याची निदर्शक आहे.

गद्यास मिळालेले महत्त्व

मराठी गद्याला मिळालेले महत्त्व हा या कालखंडाचा आणखी एक विशेष सांगावयास पाहिजे. प्राचीन वाङ्मयात पद्यरचना हेच वाङ्मयाचे बाह्यरूप अथवा शरीर होते, मग ते गद्यसदृश अशा वाङ्मयीन ओवीचे का असेना. ज्याला काव्याचा स्पर्श दुर्लभच आणि क्वचितच झालेला असे अशा विवेकसिंधु, यथार्थदीपिका यासारख्या विवेचनात्मक लेखनासही ओवीसारख्या पद्याचा आश्रय करावा लागे. गद्य वाङ्मय मुळीच निर्माण झाले नव्हते असे नाही. महानुभावीय गद्य आणि बखर गद्य असे गद्याचे दोन निरनिराळे नमुनेही आज उपलब्ध आहेत. तथापि एकंदरीत गद्यलेखनास विशेष मान्यता लाभली होती असे म्हणता येणार नाही. अव्वल इंग्रजीमध्ये गद्यरचनेचे महत्त्व मान्य होऊन त्याचे योग्य ते स्थान त्यास मिळाले; एवढेच नव्हे, तर पद्यरचनेपेक्षा गद्यरचनाच अधिक प्रमाणात झाली. शिक्षण हे वाङ्मयनिर्मितीचे मोठे कारण आणि कार्यक्षेत्र आहे. नवीन राज्यवटीत व्यवहारोपयोगी शिक्षणास विशेष महत्त्व मिळून इतिहास भूगोल, भौतिक शास्त्रे, व्यावहारिक नीती यांविषयीचे वाङ्मय निर्माण होण्याची आवश्यकता वाटू लागली, व या गरजेतून नवीन गद्य वाङ्मय निर्माण झाले. या वाङ्मयास मूळ आधार इंग्रजीमधील वाङ्मयाचा होता. त्याचा अनुवाद मराठीमध्ये केल्याने हे गद्यलेखन पूर्वीच्या गद्यपरंपराहून वेगळे असे गद्य झाले. स्वरूपाने ते फारच बालबोध आणि अलंकाररहित असे उतरले. याआधीच्या बखरगद्याचा डौल आणि सामर्थ्य त्यात दिसत नाही. त्याचा हेतूही बहुतांशी केवळ ज्ञानदानाचा असल्याने सुबोधता आणि वक्रोक्तिरहितता या दोन गुणांपेक्षा इतर अलंकरणाची आवश्यकता त्यास भासली नाही. परंतु यामुळे त्या गद्यास साधे, पण नेटके असे वळण मिळाले व मराठीची वेगळी अशी शैली अस्तित्वात आली. अगदी प्राचीन गद्यातील त्रुटितता आणि अपूर्ण अर्थव्यक्ती या गद्यशैलीत राहिली नाही, आणि बखरीच्या गद्यातील कृत्रिमता आणि आडंबरही त्यात उरले नाही. वाक्यरचना व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध व निर्दोष व्हावी अशी जाणीवपूर्वक दक्षता पाळली गेली. या दृष्टीने पुनः एकदा एका परकीयाची[1] कामगिरी महत्त्वाची ठरली. या शैलीला पूर्वपरंपरेचे मूळ लाभले नसल्याने शास्त्रीपूर्वकालीन गद्यात जातिवंतपणाचा अभाव असल्याचा आक्षेप घेतला गेला.[2] तथापि निश्चित एक रेखीव स्वरूप या काळातच मिळाले हे विसरता येत नाही. या शैलीच्या पायावरच पुढे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरादी संस्कृतची पीठिका लाभलेल्या मंडळींनी एक डौलदार वळण निर्माण केले; आणि विष्णुशास्त्र्यांसारख्या मराठीच्या शिवाजीच्या हातात ते किती समर्थ ठरले हे सर्वांस परिचितच आहे. मराठी गद्याचा आणि गद्यशैलीचा नवावतार हा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' म्हणून आज ओळखला जात आहे.

ज्ञानसंग्रह व ज्ञानप्रसार

या गद्य वाङ्मयाचा प्रमुख हेतू ज्ञानसंपादन आणि ज्ञानप्रसार हा होता. त्यामुळे त्याच दृष्टीने त्याची निर्मिती व्हावी हे स्वाभाविक होते. हे ज्ञान तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपाचे

१. मेजर कँडी
२. अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका, द्वि. आवृत्ति, पृ. ३५,

नसून ऐहिक व्यवहारोपयोगी ज्ञानाच्या स्वरूपाचे होते. त्या बाबतीत आपला समाज फार काल वंचित राहिलेला होता. त्याला इतर देशाचे वा समाजाचे इतिहास तर राहोतच, पण आपल्याच देशाचा व समाजाचा इतिहास माहीत नव्हता. ज्या पृथ्वीवर आपण राहतो, त्या पृथ्वीचे आणि तीमधील आपल्या या खंडप्राय देशाचे आपले भौगोलिक ज्ञानही अज्ञानापासून फारसे दूर नव्हते. सृष्ट पदार्थांविषयीचे आपले ज्ञानही विशेष स्पृहणीय नव्हते. हे सारे ज्ञान आपल्यास व्हावयास पाहिजे व त्याचा शक्य तेवढा प्रसार व्हावयास हवा अशी भूक या काळामध्ये निर्माण झाली होती. म्हणून 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' करण्यात आला. 'सिद्धपदार्थविज्ञानविषयक संवाद' लिहिले गेले. हिंदुस्थान आणि इंग्लंड यांच्या इतिहासाबरोबर जगाचा इतिहासही सांगण्याचा प्रयत्न झाला. कोलंबस आणि कुक यांच्या जलपर्यटणाची माहिती करून देण्यात आली. सॉक्रेटीस, ल्यूथर, झ्वाइंग्ल, कॉर्निमर इत्यादी परकीयांच्या चरित्राचा परिचय करून देण्यात आला. आपला प्रांत, देश, खंड आणि अखेरीस संबंध भूगोल याविषयीचे ज्ञान उपलब्ध करून देण्यात आले. सारांश, ज्ञानाचे संपादन आणि त्याचा प्रसार या दृष्टीने पुष्कळच प्रयत्न झाले. त्यांचे स्वरूप फार प्रगत अथवा उच्च दर्जाचे खास जिकीर नव्हते. परंतु त्यावेळी हा विचार महत्त्वाचा नसून उपलब्ध तुटपुंजे ज्ञानही लोकांस उपलब्ध करून देण्याचीच गरज अधिक निकडीची होती. त्या कालखंडात निघालेली वृत्तपत्रे आणि मासिके यांची नावे पाहिली तरीही ज्ञानसंपादनाची आणि त्याच्या प्रसाराची दृष्टी किती उत्कट होती याची कल्पना येते. ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानचक्षु ही काही वृत्तपत्रांची नावे आहेत, तर ज्ञानचंद्रोदय, ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्पण, विविधज्ञानविस्तार आणि ज्ञानसंग्रह ही काही मासिकांची नावे आहेत.

नियतकालिकांचा उदय

या नियतकालिकांचा उदय हाही या कालखंडाचा नवा विशेष आहे. नियतकालिकाची कल्पनाच आपल्यास हा कालपावेतो अपरिचित होती आणि त्याची आवश्यकताही वाटली नव्हती. 'वर्तमान' हा नियतकालिकाचा जीवनाधार होय. त्याच्याकडे लक्ष देण्याची गरज किंवा त्यापासूनचे फायदे याची जाणीव पूर्वीच्या काळात आपल्यास झालेली नव्हती. वर्तमान म्हणजे बातमी हा अर्थ जो आज त्या शब्दास आला आहे, तो मात्र त्या काळात नव्हता. बातमीपेक्षा ज्ञानप्रसार, मतप्रदर्शन किंवा विचारजागृती हीच या नियतकालिकांची उद्दिष्टे असत, बातमी देणे हा भाग गौण होता. म्हणूनच वाङ्मयनिर्मितीस त्यांचे स्वरूप अधिक अनुकूल असे. यातूनच अर्वाचीन मराठीमधील एक महत्त्वाचा असा वाङ्मयप्रकार जन्म पावला. तो म्हणजे निबंध हा प्रकार होय. या नियतकालिकांतून येणारे लेख, अग्रलेख आणि केव्हा केव्हा पत्रेही निबंधाच्या स्वरूपाची असत, आणि त्यांचेच महत्त्व दैनिकातील बातम्यांपेक्षा अधिक असे. यांतील मतप्रदर्शन किंवा विचारजागृती ही प्राधान्याने धार्मिक वा सामाजिक विषयासंबंधी असे, राजकीय फारच अल्प. सामाजिक जीवनात किंवा धर्मविचारात काही बदल, सुधारणा व क्रांती व्हावयास हवी हा विचार नव्याने आलेला होता. इंग्रज आणि इंग्रजी यांच्याशी आपला जो संबंध आला, त्यामुळे या विचाराला प्रारंभ झाला आणि धर्म आणि सामाजिक जीवन या बाबतीत खूपच खळबळ माजून राहिली. या नियतकालिकांबाबत आपल्यापुढे असणारे आदर्श हे परकीय म्हणजे इंग्रजीच होते त्यामुळे काही नियतकालिके इंग्रजी आणि मराठी अशा दोनही भाषांमध्ये निघत. आणि त्यांतील मराठीपेक्षा इंग्रजी अधिक चांगले असे. जुने विचार आणि संस्कार बदलण्यास विरोधही पुष्कळच झाला

आणि या संघर्षामुळे वाङ्मयनिर्मितीस चालना मिळाली. हे सारे घडून येण्यास मुद्रणाची मुक्तता फार मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत झाली. मुद्रणमुक्तता, तीमुळे नियतकालिकांचा संभव, त्यांच्या द्वारे झालेली विचारजागृती आणि विचाराचा संघर्ष, आणि त्यांतून वाङ्मयनिर्मिती अशी ही परंपरा आहे. आपला परकीयांशी आलेला संबंध अर्थात या सर्वांच्या मुळाशी आहेच.

पायातील दगड

प्रस्तुत कालखंडामध्ये मराठीत जे वाङ्मय निर्माण झाले, त्याचे महत्त्वमापन करण्याचे स्थल हे नव्हे; ते या खंडाच्या अखेरीस आहे. तथापि एका मताचा उल्लेख येथे करणे हे एका दृष्टीने उपयुक्त ठरेल. या कालखंडातील वाङ्मयापासून करावयाच्या अपेक्षांची कल्पना त्यामुळे आपल्यास येऊ शकेल आणि मग निराशा पदरी पडणार नाही. या काळातील मराठी गद्याचा बराचसा सविस्तर परामर्श प्रथम घेणारे महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार आपल्या ग्रंथाच्या उपोद्घातात म्हणतात: —

" परंतु सामन्याने जेव्हा या काळांतील मराठी ग्रंथ व ग्रंथकार आमच्या पुढे उभे राहतात, तेव्हा आम्हांस प्रांजळपणाने असें कबूल करणें भाग पडतें कीं, **या पाऊणशें वर्षांत एकही अलौकिक किंवा अजरामर ग्रंथ मराठींत झाला नाहीं.** लहानसहान सटरफटर ग्रंथ माराभर झाले. ' तारागण ' पुष्कळच उगवलें, पण तमोनाशक चंद्र मात्र कोठेंच आढळला नाही ! "

मराठी गद्यासंबंधाने त्यांनी हे जे म्हटले आहे, ते या कालातील पद्यासंबंधाने म्हणजे काव्यासंबंधानेही खरे मानावयास हरकत नाही. परंतु एवढाच एक विचार मनात ठेवून या कालखंडातील वाङ्मयाचे परिशीलन करणे अयोग्य ठरेल. प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे प्रस्तुत कालखंड हा पुढे येऊ घातलेल्या एका उज्ज्वल कालखंडाच्या पूर्वतयारीचा काल होता. चिपळूणकरांसारखा प्रभावी निबंधलेखक काही आकाशातून एकदम खाली आला नाही. किर्लोस्करांची नाटके, हरिभाऊ आपटे यांचे कादंबरीवाङ्मय, केशवसुतांची नवीन कविता, हे वाङ्मय काही अचानकपणे अवतीर्ण झालेले वाङ्मय नव्हे. त्याची पूर्वतयारी होण्यास इतका अवधी अवश्यच होता. किंबहुना एरवी तो अपुराच वाटला असता. इंग्रजी वाङ्मयाचा मागोवा घेत आपण हा आधीचा प्रवास केल्यामुळेच पुढील क्रांती गेल्याच शतकाच्या उत्तरार्धामधील शेवटच्या २५–३० वर्षांमध्ये होऊ शकली. त्याकरिता इंग्रजी आणि संस्कृत वाङ्मयांचे वळण गिरवावे लागले. भाषांतरे करावी लागली, अनुकरण करावे लागले. भाषा समर्थ होण्यास व निराळ्या रेखीव वळण प्राप्त होण्यास कोशव्याकरणादी साधनभूत वाङ्मय निर्माण करावे लागले. याच कालात नवीन धर्मविचार आणि समाजविचार सुरू झाला, ही गोष्ट वाङ्मयदृष्टीनेही इष्ट अशीच ठरली. या आधीच्या कालखंडाच्या अखेरीस आपण स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा आणि वाङ्मय या सर्वच दृष्टींनी अधोगतीची कड गाठली होती असे म्हणता येईल. यातून उत्थान घेऊन उद्गतीचा मार्ग आक्रमावयाचा होता. याला प्रयत्न आणि नेट यांची आवश्यकता होती. त्या दृष्टीने प्रस्तुत कालखंडाचे कार्य आपण लक्षात घ्यावयास हवे. त्यात डोळे दिपविणारी आणि मान हरपून टाकणारी वाङ्मयकृती निर्माण झाली नाही हे खरे असेल; परंतु तेवढ्याने त्याचे महत्त्व कमी मानण्याचे कारण नाही. पायातील दगड पाहून कधी कोणी निमित झालेला नाही; पण, त्यामुळे त्यांची उपयोगिता आणि उपकारकता अमान्य करणे न्यायाचे ठरणार नाही. उपरिनिर्दिष्ट अभिप्रायामध्येही तशी दृष्टी नाही हे कदाचित ध्यानात येणार नाही म्हणून हा विस्तार करावा लागला.

प्रकरण २ रे

राजकीय स्थित्यंतर व त्याचे वाङ्मयीन परिणाम

एकोणिसाव्या शतकापासूनचा पुढचा सत्तर–ऐंशी वर्षांचा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास म्हणजे ब्रिटिश राजवटीमुळे निर्माण झालेल्या नवसंस्काराच्या क्रियाप्रतिक्रियांच्या प्रारंभाचा व विस्ताराचा इतिहास होय. ब्रिटिश राजवटीमुळे साऱ्या भारतीय जीवनातच स्थित्यंतर घडून आले, आणि त्याने एका अगदी वेगळ्या प्रकारच्या वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरणा दिली. म्हणूनच या राजवटीपासूनच्या पुढील कालखंडात निर्माण झालेल्या वाङ्मयाला अर्वाचीन वाङ्मयाचा कालखंड असे संबोधण्यात येते. येथे प्रस्थापित झालेल्या या नव्या राजसत्तेचा उगम एका व्यापारी संस्थेत असला, तरी तिचे स्वरूप केवळ व्यापारी नव्हते, अथवा आजपर्यंतच्या येथील इतर देशी–विदेशी सत्तांप्रमाणे केवळ राजकीयही नव्हते. व्यापारी वा राजकीय हेतू सिद्धीला नेण्यासाठी का होईना, पण पाश्चात्य संस्कृतीचा हेतुपुरस्सर प्रचार करणे हेही तिचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. या संस्कृतीची मूल्ये व त्यांच्या प्रचाराची साधने या सत्तेच्या छायेखालीच वृद्धिंगत झाली. नवी शासनव्यवस्था, शिक्षणसंस्था, मुद्रणालये, ग्रंथप्रसार, वृत्तपत्रे, ख्रिस्ती धर्मोपदेशक आणि एतद्देशीय लोक यांनी या अनुसंधानाने केलेल्या सामुदायिक वा व्यक्तिगत हालचाली या सर्वांच्या क्रिया प्रतिक्रियांतून या नव्या मूल्यांचे येथे कमीजास्त प्रमाणात संवर्धन होत गेले. जीवनाच्या राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशाकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोण त्यामुळे येथील लोकांना प्राप्त झाला. किंबहुना, राजकीय क्रांतीबरोबर एक प्रचंड मानसिक क्रांती येथे घडून आली. या सर्वांचा वाङ्मयनिर्मितीवर परिणाम होणे अपरिहार्य होते.

वाङ्मयनिर्मितीचा योजनाबद्ध प्रयत्न

जीवनातील निरनिराळ्या घडामोडींचा वाङ्मयनिर्मितीवर परिणाम होतो किंवा नाही, हा प्रश्न विवाद्य असला तरी तो आत्मनिष्ठ ललित वाङ्मयाच्या संदर्भातच होय; ज्या कालखंडाचा प्रस्तुत विचार करावयाचा आहे, त्या कालखंडातील वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रेरणा प्राधान्याने वस्तुनिष्ठ, ललितेतर गद्य वाङ्मयनिर्मितीच्या होत्या. येथील जनमनावर विशिष्ट प्रकारची सांस्कृतिक मुद्रा उमटविण्यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांचा ही वाङ्मयनिर्मिती हा एक अविभाज्य घटक होता. त्यात सहेतुकता अभिप्रेत होती, प्रचाराचा बाणा होता, बोधवाद आवर्जून आणण्याचा प्रयत्न होता. वाङ्मयनिर्मिती ही शक्य तितकी ऐहिक, उपयुक्त व व्यावहारिक ठरावी, अशा उद्देश शासनसंस्था व तत्कालीन विचारवंत या उभयतांच्याही मनात वावरत होता. त्यासाठी त्यांनी काही योजनाही आखल्या होत्या. या प्रयत्नात राज्यकर्ते व ख्रिस्ती धर्मप्रचारक यांनी फार मोठा भाग घेतला. परकीय राज्यकर्ते

व परधर्मीय लोक मिळून भाषा व वाङ्मय यांच्या अभिवृद्धीसाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत असल्याचे प्रारंभकाळातील हे दृश्य एका दृष्टीने अपूर्व आहे. येथील लोकांनी यापासून प्रेरणा घेऊन जे मार्गक्रमण केले, त्यावर परप्रत्ययनेयतेची दाट छाया स्वाभाविकपणेच पसरली आहे. एखाद्या राज्यकर्त्याने स्वतःच्या सोयीसाठी सरकारी पातळीवरून केलेल्या हालचालींचे जे फायदे-तोटे असतात ते यांतही आढळतात. तथापि प्रारंभकाळातील प्रयत्नांत मराठी वाङ्मयाच्या विकासाच्या दृष्टीने तोट्यापेक्षा फायदेच अधिक झालेले दिसतील. विज्ञानप्रवण, सत्त्वनाकुशल अशा या परकीय राज्यकर्त्यांने मराठी मनाची पायाभरणी ज्या पद्धतीने केली, त्या पद्धतीने ती करण्यास सर्वथैव मागासलेली स्वकीय राज्यव्यवस्था समर्थ नव्हती, आणि नजीकच्या काळात ती तशी समर्थ होईल अशी शक्यताही नव्हती.

—व त्याचे परिणाम

या राज्यकर्त्यांने जसे काही लाभ झाले, तसे काही तोटेही झाले. विकासाच्या एकंदर क्षेत्राला, इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या विशिष्ट स्वरूपामुळे, फार मोठ्या मर्यादा पडल्या. येथील देशाचा प्रचंड विस्तार, धर्म-जाती इत्यादी विविध प्रकारचे भेद व संस्कृतीच्या भिन्नभिन्न पातळ्या, यामुळे येथील जनमनावर झालेल्या संस्कारांचे स्वरूप फार समिश्र व गुंतागुंतीचे झाले होते. येथील रूढ संस्कृतींची पाळेमुळे येथील जमिनीत शतकानुशतके खोल रुजलेली असल्यामुळे त्यांचे पूर्ण निर्मूलन होणे अशक्य होते. त्यामुळे जे संस्करण झाले, ते जुन्या वृक्षावर केलेल्या नव्या कलमाप्रमाणे झाले. या वृक्षाला मग ज्या शाखा फुटल्या त्या सरळ आणि वक्र अशा दोन्ही प्रकारच्या. त्यांची परस्परांत गुंतागुंत तर झालीच, पण काही वेळी विरोध निर्माण होऊन त्यांचा विकासही अवरुद्ध झाला व वृक्षाच्या एकंदर वाढीवर त्याचा फार मोठा परिणाम झाला.

इंग्रजपूर्व समाजस्थिति

या कालखंडातील एकंदर वाङ्मयाच्या स्वरूपाचे आकलन होण्यास वरील परिस्थितीचा थोडा तपशीलवार विचार करणे आवश्यक आहे. तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थिति, राज्यकर्त्यांची उद्दिष्टे, एतद्देशीयांवर या उद्दिष्टांचा झालेला परिणाम व तदनुषंगिक चळवळी, यांचा यासाठी साकल्याने विचार करावयास हवा. तो करिताना पार्श्वभूमीदाखल ब्रिटिशपूर्व कालातील जीवनाचाही थोडा मागोवा घेणे क्रमप्राप्त आहे. ब्रिटिशपूर्व भारतीय जीवनात ठळकपणे व सातत्याने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे सर्व क्षेत्रांतील स्थितिशीलता. अनेक स्वकीय व परकीय राजवटी येथे आल्या व गेल्या; पण जीवनविषयक दृष्टिकोणात म्हणण्यासारखा बदल घडून आला नाही. धर्मकल्पना, अर्थजीवन, ग्रामव्यवस्था व सामाजिक व्यवहारांचे संकेत यांत दीर्घकालपर्यंत मध्ययुगीन संस्कृतीचेच वर्चस्व राहिले. समाजधुरीणांना या स्थितीची अधूनमधून जाणीव होई व पारमार्थिक क्षेत्रात काही आंदोलने निर्माण होत. पारलौकिक क्षेत्रापुरते व्यक्तिविमोचन घडण्यास या चळवळींचा थोडाफार उपयोगही होई; तथापि या चळवळींना भौतिक जीवनातील उन्नतीची साथ न मिळाल्यामुळे येथील ऐहिक जीवन विपन्नच राहिले. पारमार्थिक चळवळीला पोषक असे काही प्रभावी वाङ्मय यातून निर्माण झाले व भारतीय जीवनातील कर्मठपणा व मिथ्याचार दूर करण्यास त्याचे काही अंशी साह्य झाले हे खरे; पण ते पारंपरिक, बोधप्रचुर, पुनरुक्त व एकांगी स्वरूपाचेच राहिले. या सत्त्वात क्रांतिकारक व वेगवान बदल घडून

येण्याची शक्यता प्रथम निर्माण झाली ती ब्रिटिश अमदानीतच. ब्रिटिश संस्कृती ही मुख्यतः विज्ञाननिष्ठ, नागर व उद्योगप्रवण संस्कृती होती, तर त्या उलट आपली संस्कृती पारमार्थिक, कृषिप्रधान व ग्रामीण संस्कृती होती. कृषिप्रधान संस्कृती स्थितिशील, दैववादी व संकुचित असते, तर औद्योगिक संस्कृती गतिशील, प्रयत्नवादी व व्यापक दृष्टीची असते. या औद्योगिक संस्कृतीशी कृषिप्रधान भारतीय संस्कृतीचा संघर्ष होताच जुनी भारतीय संस्कृती विकल झाली.

नवी पाश्चात्य संस्कृति

या नव्या पाश्चात्य संस्कृतीचा जन्म युरोपमध्ये सोळाव्या शतकात झाला व अठराव्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीने तिला जोर चढला ही संस्कृती साहसी, व आशिया खंडाच्या मानाने वैज्ञानिक व इतर क्षेत्रात पुढारलेली होती. या पुढारलेपणाच्या जोरावर, विशेषत नौकानयनाच्या जोरावर, पाश्चात्य संस्कृतीच्या उपासकानी भारतीय समुद्रावर व्यापाराच्या उद्देशाने फेरफटका मारण्यास पधराव्या शतकाच्या शेवटापासून प्रारंभ केला. यातील पहिला मुसाफिर जो वास्को द गामा, त्याचे आगमन कालिकत येथे २७ मे १४९८ रोजी झाले, व आशिया खडात एका नव्या मनूस प्रारभ झाला. या काळातील भारतीयाची भूसेना प्रबळ असली तरी समुद्रावरुन येणाऱ्या या सकटास तोंड देण्यास ती समर्थ नव्हती. याचा परिणाम म्हणून, तीनही बाजूनी समुद्रवलयांकित असल्यामुळे सुरक्षित मानला गेलेला भारत आता उघडा पडला आणि पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इग्रज इत्यादी यूरोपीय लोकाच्या टोळ्या व्यापाराच्या निमित्ताने इकडे येऊ लागल्या. येथील अतर्गत यादवीचा व येथील जनतेच्या मागासलेपणाचा फायदा घेऊन निरनिराळ्या ठिकाणी त्या आपला जम बसवू लागल्या. त्यानी हळूहळू येथील भूप्रदेशाही अंकित करण्यास सुरुवात केली. या परकीय सत्तामध्ये पुढेपुढे चुरस निर्माण झाली. तीत शेवटी यशस्वी झाले ते इग्रज

इंग्रजांचे आक्रमण

भारतात इग्रजाचे आगमन सोळाव्या शतकापासून सुरु झाले होते. १७५० इसवी पर्यंत त्याचे धोरण मुख्यत व्यापारी होते, १७५० पासून ते राजकीय होऊ लागले. मुबई बदर इ. स. १६६५ पासून त्याच्या ताब्यात होते. इ. स. १७६७ साली बगाल प्रात सपूर्णपणे इग्रजाच्या ताब्यात आला आणि हळूहळू सारा भारत हस्तगत करण्याची मनीषा त्याच्या मनात जागृत झाली. या त्याच्या अभिलाषेच्या आड येऊ शकणारी एकच भारतीय सत्ता त्या काळी अस्तित्वात होती आणि ती म्हणजे मराठ्याची. मराठ्यानीही काही काळ भारताच्या सार्वभौमत्वाची स्वप्ने पाहिली होती, पण पानिपतच्या युद्धानतर मराठी सत्तेला उतरती कळा लागली ती कायमचीच. थोरल्या माधवरावाने हा डोलारा सावरुन धरण्याचा प्रयत्न काही काळ केला, तथापि त्याच्या अकाली मृत्यूमुळे, पेशव्याच्या घराण्यातील अतर्गत यादवीमुळे, मुत्सद्याच्या व्यक्तिगत स्वार्थबुद्धीमुळे व एकदर समाजातील दूरदृष्टीच्या अभावामुळे इग्रजाच्या सत्तेपुढे मराठ्याचा निभाव लागणे अशक्य होते. इ. स. १७८६ पासूनच इग्रजाची वकिलात पुणे येथे स्थापन झाली होती आणि इग्रजाना मराठ्याची मर्मस्थाने पूर्णपणे कळली होती. या परिस्थितीला खुद्द मराठेच जबाबदार होते. कारण मराठ्यानी आपण होऊनच इग्रजाना आपल्या अतर्गत कारभारात हात घालण्याची सधी प्राप्त करून दिली होती. भारतातील एक महत्त्वाचे सत्ताधारी ही इग्रजाची भूमिका मान्य करूनच

राघोबा, नाना फडणवीस व दुसरा बाजीराव या तिघांनीही कारणपरत्वे त्यांचे साह्य घेतले होते. दुसरा बाजीराव तर सर्वस्वी इंग्रजांच्या मदतीनेच गादीवर आला होता.

मराठ्यांमधील अराजक

ज्या काळापासून प्रस्तुतच्या वाङ्मयेतिहासाला प्रारंभ होतो, त्यावेळी दुसरा बाजीराव पेशवाईवर आरूढ होऊन तीनचार वर्षे झाली होती. इ. स. १७९६ मध्ये अनेक लटपटी खटपटी करून तो गादीवर आला, पण त्याचे आसन कधीच स्थिर नव्हते. त्या काळच्या मुख्य मुत्सद्यांपैकी नाना फडणवीसांशी त्याचे सख्य नव्हते. बाजीरावाच्या अधिकाराला नानाने मान्यता दिली होती ती अगदी नाइलाजाने. गादीवर आल्यानंतर वर्षभरातच बाजीरावाने नानाला कैदेत ठेविले. पुढे नानाची मुक्तता झाली, तरी या धक्क्यातून तो पुन्हा कधी वर आला नाही आणि या कालखंडाच्या प्रारंभीच–इ. स. १८०० मध्ये–नानाचा मृत्यूही घडून आला. नानाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या तोलाचा मुत्सद्दी पेशवाईत उरला नाही. पराक्रमाच्या बाबतीत पेशव्यांची सारी मदार शिंदे, होळकर आणि गायकवाड यांवर असे. पण त्यांचे आपापसांत सख्य नव्हते. शिवाय होळकरांचे व बाजीरावाचे संबंध सरळ नव्हते. इ. स. १८०१ मध्ये विठोजी होळकराला बाजीरावाने पकडून शनिवारवाड्यात स्वतःच्या डोळ्यांसमोर हत्तीच्या पायाखाली दिले. त्याचा बदला घेण्यासाठी विठोजीचा भाऊ यशवंतराव याने पुणे शहर लुटले. महादजी शिंदे १७९४ मध्येच मृत्यू पावला होता. त्याचा वारस म्हणून आलेला मुलगा दौलतराव हा पंधरा वर्षांचा कोवळा पोर होता व त्याच्याही घरात तंटे चालू होते. परशुरामभाऊ पटवर्धन हा तत्कालीन पिढीतील कर्तबगार सेनानी, पण त्याचे व बाजीरावाचे संबंध ठीक नव्हते. शिवाय हाही १७९९ मध्ये पट्टण कुर्डीच्या लढाईत मारला गेला. १८०२ मध्ये म्हणजे पेशवाईचा अधिकृत लोप होण्याच्या आधीच पधरा-सोळा वर्षे बडोद्याच्या गायकवाडांनी पेशव्यांचा मुलाहिजा न बाळगता इंग्रजांशी स्वतंत्र तह केला होता. खुद्द बाजीरावालाच होळकरांच्या भीतीने इंग्रजांचे साह्य घ्यावे लागले होते. बाजीराव पुण्याहून पळून वसईस इंग्रजांच्या आश्रयास गेला, तो जनरल वेल्स्लीच्या साह्याने १८०३ मध्ये पुन्हा गादीवर स्थानापन्न झाला.

बाजीरावाचा कारभार

वस्तुतः ही घटना घडली, तेव्हापासूनच एक प्रकारे पेशवाईचा लोप झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. बाजीरावाचा इंग्रजांशी झालेला वसईचा तह म्हणजे स्वातंत्र्याची किंमत देऊन बाजीरावाने केलेला स्वदेहाचा बचाव होता. इंग्रजांनी पेशवाई खालसा करण्यासाठी १८१८ पर्यंत वाट पाहिली, ती केवळ स्वतःच्या धोरणाच्या सोयीच्या दृष्टीने होय. बाजीरावाचे सारे बालपण नजरकैदेत गेले असल्याने राज्यकर्त्याला आवश्यक असलेल्या शिक्षणाचा लाभ त्याला कधी झाला नव्हता सततच्या नजरकैदेमुळे व्यापक जीवनाचा अनुभव घेण्याची संधीही त्याला कधी मिळाली नव्हती. भित्रेपणाचे छद्मस्व मात्र त्याने खूप पैदा केले होते. शिवाय तो अत्यंत सत्ताभिलाषी, भित्रा, कपटी व कमालीचा ढोंगी होता, आणि त्याचे सारेच धोरण स्त्रैण, संधिसाधू व छाकटे होते. गादीवर आल्यानंतर शासनसंस्था शुद्ध करण्याऐवजी स्वतःची चैन चालविण्यासाठी त्याने लोकांकडून खूतासूत्त मार्गांनी पैसा उकळण्यास प्रारंभ केला, जनतेवर डाईजड कर लादले, जमीनमहसुलाचे मक्ते देण्यास सुरुवात केली, पैशासाठी अब्रूदार लोकांचा अनन्वित छळ केला मातब्बर व कर्तबगार व्यक्तींस ज्वळ

करून त्याच्या सल्ल्याने चालण्याऐवजी दुजरे, पाणके, खुशामते इत्यादी व्यक्तींना त्याने जवळ केले. बहुतेक साऱ्या प्रमुख मराठे सरदाराशी त्याचा या ना त्या प्रकारचा वेबनाव होता, आणि ज्या इंग्रज सरकारच्या मेहेरबानीने तो पेशवेपद उपभोगीत होता, त्याचाही तो मनातून द्वेष करीत होता. इंग्रजाच्या विरुद्ध कारस्थाने करण्यास त्याने प्रारंभ केला. याचा परिणाम म्हणजे इ. स. १८१८ मध्ये स्वतःच्या डोळयानी पेशवाईचा नाश झाल्याचे पाहणे त्याच्या नशिबी आले व शेवटची अडीच–तीन तपे महाराष्ट्रापासून दूर अशा ब्रह्मावर्ता सारख्या ठिकाणी काढावी लागली. मराठ्यांच्या या राज्यलोपाबद्दल लिहिताना मराठ्याकडे कलुषित दृष्टीने पाहणाऱ्या ग्रॅण्ट डफसारख्या इतिहासकारानेही केवळ मूर्खपणाने साम्राज्य घालविल्याचे यासारखे दुसरे उदाहरण आढळणार नाही (Never was an empire so foolishly lost) असे उद्गार काढले आहेत.

समाजस्थितीही जबाबदार

शिवछत्रपतीने स्थापन केलेल्या व नागपूर, इंदूर, ग्वाल्हेर, बडोदा, काशी येथपर्यंत पसर लेल्या या मराठी सत्तेचा हा लोप केवळ विशिष्ट राजवटीमुळे झाला असे नसून या नाशाची बीजे फार खोलवर भारतीय जीवनात रुजली होती. बाजीरावच काय, पण त्या आधी झालेल्या नाना, महादजी, सखारामबापू यासारख्या चतुर मुत्सद्यानाही या गोष्टीची नीटशी कल्पना आली असेल असे वाटत नाही. तसे पाहिल्यास भारतातील इंग्रजपूर्व कोणत्याही सत्ताधाऱ्याला या एकदर भारतीय विनाशाची पूर्ण कल्पना आली असे म्हणता येत नाही. पेशवाईचा लोप होण्यापूर्वीच्या काळामध्ये, पेशवाईच्या ऐन भरभराटीतसुद्धा, सामाजिक जीवनाच्या ठराविक चौकटीत विशेष बदल होऊ शकला नव्हता.[1]

मध्ययुगीन समाजस्थिति

मध्ययुगीन काळात सरंजामशाही व चातुर्वर्ण्य हीच तत्त्वे दीर्घकालपर्यंत महत्त्वाची मानली जात होती. समाजात स्वधर्मनिष्ठा असली, तरी समाजनिष्ठा निर्माण झाली नव्हती.

१ " पेशव्यांच्या अमदानीत स्वराज्याची साम्राज्यात परिणति झाली. मुलुखगिरीमुळे इतर प्रांतातील संपत्तीचा ओघ हळूहळू महाराष्ट्राकडे वळला. समाजातील सर्वच थरात थोडे बहुत चैतन्य सळसळू लागले. मराठेशाहीच्या चाललेल्या पसाऱ्यामुळे ग्रामजीवनाची जुनी ठराविक चाकोरी सोडून स्वतंत्रपणे कर्तृत्व गाजविण्याची पुष्कळाना संधि लाभली. कोकणातील ब्राह्मणानी रणांगणात समशेर गाजवून हिंदुस्थानच्या राजकारणाची सूत्रे हाती घेतलीं. मावळातील शेतकरी शिलेदार बनले. अशा तऱ्हेने काही थोड्या व्यक्तींच्या आयुष्यात जरा फार मोठे स्थित्यंतर घडून आले, तरी खेड्यापाड्यातील लक्षावधि लोकांच्या जीवनाची जुनी चौकट अभंग राहिली आणि हिंदु समाजरचनेतील मूलतत्त्वाना यत्किंचितहि धक्का बसला नाही. ग्रामसंस्था आणि जातिसंस्था यांच्या उभ्याआडव्या धाग्यानी आपला सामाजिक जीवनपट विणला गेला होता. वतनदाराचे हक्क आणि कर्तव्यें परंपरेने ठरलेली असल्यामुळे राज्यकर्त्यांमध्ये बदल झाला, तरी ग्रामजीवनात कधी उलथापालथ होत नसे. इंग्रज येथे येईपर्यंत आर्थिक क्षेत्रात वतनदारी व सामाजिक क्षेत्रात जातिभावना यांचे वर्चस्व अबाधित राहिलें. "

नलिनी पंडित, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास, पृ. ४

कुळाची प्रतिष्ठा, जातीची शुद्धता व वतनाचा (देशाचा नव्हे) अभिमान याभोवतीच सारे जीवनचक्र फिरत होते. वैयक्तिक धर्मनिष्ठा व स्वामिनिष्ठा हे गुण जोपासले गेले होते, पण त्याला सामूहिक अधिष्ठान नव्हते. धर्मनिष्ठेवद्दी खऱ्या धार्मिकतेपेक्षा धर्मभोळेपणा, शास्त्रापेक्षा रूढींचे स्तोम, कर्मकांड, मंत्रतंत्र, जारणमारण, शकुनापशकुन यावरच विशेष भर दिला जात होता. जातीपोटजाती यामुळे समाजाची अनेक शकले झालेली होती. सांस्कृतिक साधने मूठभर लोकांच्या हातात असून सामान्य जनता अज्ञानात लोळत होती. उत्पादन-साधने व दळणवळणाचे मार्ग फार मर्यादित होते. शेती, सैनिकी पेशा, वैदिकी, व मामुली गरजा भागविणारी कारागिरी यापलीकडे अर्थार्जनाचे मार्ग उपलब्ध नव्हते. उत्तर-भारतात काही प्रमाणात हस्तव्यवसाय, कारागिरी वगैरेंना जे महत्त्व होते, तसे ते महाराष्ट्रात आढळत नाही. मराठ्यांचे वा पेशव्यांचे एकंदर आर्थिक धोरणच उथळ स्वरूपाचे होते. चौथाई, सरदेशमुखी, खंडणी, सारा इत्यादी वसूल करणे व उत्तरेकडचा सुवर्णनद दक्षिणेकडे वळविणे ही पेशव्यांच्या ऐन भरभराटीतील महत्त्वाकांक्षा. सावकार म्हणजे राज्याची शोभा ही परपरागत दृष्टी व कर्जाखाली कपाळ ठिकत चालले ही सर्वांत पराक्रमी ठरलेल्या पेशव्याची —पहिल्या बाजीरावाची—तक्रार लक्षात घेतली म्हणजे पेशव्यांच्या एकंदर दिवाळखोर आर्थिक धोरणाचे स्वरूप लक्षात येते. कर्जबाजारीपणापासून पेशवे कधी वर आले नाहीत. येथे नवे अर्थोत्पादक व्यवसाय सुरू करण्याची कल्पना निर्माण होणे अशक्य होते. महाराष्ट्र मुळातच खडकाळ, नापीक देश; बंगालप्रमाणे सुपीक नव्हे किंवा गुजरातप्रमाणे व्यापारी वृत्तीचाही नव्हे. महाराष्ट्रीयांनी व्यापाराकडे कधी लक्ष पुरविलेच नाही.[1] याचा परिणाम म्हणजे परकीय व्यापाऱ्यांचा महाराष्ट्रात झालेला सुळसुळाट. उत्तरपेशवाईत साऱ्या बाजारपेठा परदेशी मालाने भरून गेल्या होत्या. उच्च प्रतीचे कारागीर नोकरीस ठेवायचे झाले तरी परके कारागीर बोलवावे लागत. देशरक्षणाचे कार्यही हळूहळू परक्यांच्या हाती गेले होते. पेंढारी, नाईकोर इत्यादींचा साऱ्या देशभर धुमाकूळ सुरू झाला होता. परावलंबन वाढले होते.[2] परावलंबनाचा हा दोष वास्तविक साऱ्याच मराठी राज्यकर्त्यांत होता. स्वत:ची शस्त्रास्त्र तयार करण्याऐवजी ती विकत घेण्याची प्रथा शिवकाळापासूनच पडली होती. वसईच्या मोहिमेत पोर्तुगीजांच्या आधुनिक शस्त्रास्त्राविरुद्ध झगडताना चिमाजी अप्पाला केवढा त्रास

१ "पुष्कळ दिवसांपासून दाक्षिणात्यांचा वैश्यवृत्तीकडे बहुतेक ओढा नाही म्हटलें तरी चालेल, गेल्या हजारपांचशें वर्षांत विद्वान व्हावें, राज्यकारभार हाकावा, जमेदार बनावें, स्थावर संपादावें, ह्या व ह्यासारख्या उद्योगाची दक्षिणेंत अतोनात चहादारी झाली आणि तागडीमाप हातीं धरावें व एकाचे दोन करावे असल्या वाणिज्याला लोक तुच्छ मानूं लागले. ब्राह्मण्य किंवा क्षात्रधर्मास जसा तो मान मिळूं लागला आणि वैश्यवृत्ति मानहीन झाली."

त्रिं. ना. अत्रे, गावगाडा, नवी आवृत्ति, पृ. ११२

२ "पल्लेदार तोफा, नडुका, पाणीदार तरवारी व कट्यारी, होकायंत्रें, दुर्बिणी वगैरे युद्धोपयोगी पदार्थ, तसेच घड्याळें, हड्या, झुंबरें, आरसे, उत्तम रेशमी कपडा, तलम मलमल वगैरे व्यवहारोपयोगी पदार्थ याकरिताहि त्यांना इंग्रज, चिनी, मुसलमान वगैरे लोकांच्या तोंडाकडे पाहावें लागे. परदेशी व्यापारी मराठ्यांच्या चौथाऱ्यावर गबर होऊन जात. विलायती किंवा उपयुक्त जिनसा वापरण्याची हौस मराठ्यांना मुळांतून मुळींच नव्हती असें नाहीं. पण या जिनसा स्वत: उत्पन्न करण्याची इच्छा त्यांना फारशी झाल्याचें आढळत नाहीं."

"मराठे व इंग्रज", समग्र केळकर वाङ्मय, ख. ७ वा, पृ. ३०४

झाला! पण या अनुभवाने पहिल बाजीराव वा पुढे कोणी सावध झाल्याचे दिसत नाही. फ्रेंच पलटणी पदरी बाळगून आधुनिक पद्धतीचे कवायती शिक्षण देण्याचा उपक्रम महादजी शिंदे याने काहीसा केला, त्याचा उत्तर पेशवाईत पानसे याच्या नेतृत्वाखाली पेशव्यानी आपला तोफखाना थोडाफार सज्ज केला, पण नवयंत्रनिर्मितीची कला मराठ्यानी व एतद्देशीयांनी आत्मसात करण्याचा उत्साह दाखविला नाही. यंत्रविद्या व धर्मलोप याची काहीतरी सांगड दीर्घ काळपर्यंत जनमनात असावी. धर्मलोपाच्या भीतीमुळे शास्त्रीय ज्ञान संपादण्याच्या मागे लागावे असे तत्कालीन लोकाना वाटले नसेल. कलकत्ता, गोवा, पॉडिचेरी येथे छापखाने असल्याचे मराठ्यांना विदित होते. पण तसे ते स्वराज्यात निर्माण करण्याचा प्रयत्न इकडे केला गेला नाही. थोरल्या माधवरावाच्या पदरी युरोपियन डॉक्टर होता, दुसऱ्या बाजीरावाला युरोपियन वैद्याकडून देवी टोचून घेतल्या होत्या, पण या वैद्यकाचा पद्धतशीर अभ्यास करण्याची इच्छा येथील लोकाना झाली नाही. अश्वमेधाचे काटेकोर तंत्र मुखोद्गत असलेले वैदिक इकडे अनेक निर्माण झाले, पण अश्वसंगोपनाचे शास्त्र अवगत असलेली माणसे फारच थोडी निघाली. आधुनिक विज्ञानाचे संस्करण इकडे ब्रिटिशपूर्व काळात झालेच नव्हते.[1] याचाच परिणाम म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याचा झालेला लोप.

कलाकडेही दुर्लक्ष

विज्ञान व व्यापार याप्रमाणेच विविध कलाकडेही मराठ्यानी दीर्घकाल दुर्लक्षच केले. शिवकालातच उत्तरेस ताजमहाल व दक्षिणेस गोलघुमट तयार झाला होता. शिवाजीचा व इतर मराठ्याचा या स्थळाशी घनिष्ठ संबंधही आला होता. पण या कारागिरीसंबधाचा

---

१ "उत्तम, रेखीव व नेमके हत्यार बनविण्याची कला पैदा होण्यास शास्त्रीय ज्ञानाची जी पूर्वतयारी राष्ट्रांत व्हावी लागते ती त्या काळीं महाराष्ट्रात नव्हती. शहाजीच्या हयातींत युरोपात डकार्ट, बेकन इत्यादि विचारवत सृष्ट पदार्थ-संशोधनकार्याचे वाली जारीनें पंचभूतांचा शोध लावण्यास लोकाना प्रोत्साहित करीत होते. आणि आपल्या इकडे एकनाथ, तुकाराम, दासोपंत इत्यादि संत पंचभूतांना मारून ब्रह्मसाक्षात्कारात राष्ट्राला नेऊन मुक्त करण्याच्या खटपटींत होते. अशाना रंजू, गचणी, बंदूक व तोफ याचा विचार वमनप्राय धारल्यास त्यात नवल कसचें? थोडक्यात आगस्ट कौंट याच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे महाराष्ट्र त्यावेळीं Metaphysical अवस्थेंत होतें आणि Positive अवस्थेंत येण्यास अद्याप पाचशें वर्षे अवकाश होता"

" अनेक शोधाच्या सहाय्यानें सिद्ध झालेल्या जीं त्या पल्ल्याचीं कारागीर हत्यारें, त्यात त्याचें (युरोपियनाच) सामर्थ्य होतं. हीं हत्यारें म्हणजे युरोपियन शास्त्रीय संस्कृतीचा केवळ निष्कर्ष होत. या हत्याराच्या जोरावर एक युरोपियन हजार हिंदुमुसल्मानाना भारी होता. हा अर्थ शहाजीसारख्या धोरणी, दूरदर्शी, मतलबी व जागरूक सरदाराच्या लक्षात न यावा, अशीच तत्कालीन महाराष्ट्र-समाजाची स्थिति होती. तेव्हा दोषाचा वाटा शहाजीप्रमाणेंच तत्कालीन समाजावर पडतो हें उघड आहे या बाबतींत शहाजीच्या पंक्तीस अकबर, शहाजहान, मीर जुमला व औरंगजेब असे सारेच बसतात. तेव्हा हा तत्कालीन भारतवर्षीय संस्कृतींतलाच सर्वसाधारण दोष होय हे कबूल करावें लागतें"

वि. का. राजवाडे, राधामाधवविलासचंपू, प्रस्तावना, पृ. १०७ १०९

पेशवाईत उल्लेख उपलब्ध कागदपत्रांत आढळत नाही. मोगल रियासतीत ज्याप्रमाणे खास मोगली गाण्याचे शिल्प, चित्र व संगीत तयार झाले, तसे तयार करण्याकडे स्वराज्यकालात कोणी आवर्जून लक्ष पुरविले नाही. किल्ले, वाडे, धर्मशाळा, देवालये, घाट, अनछत्रे यासारखे काही उपयुक्त व धार्मिक स्वरूपाचे बांधकाम केले गेले, पण त्यातही कलात्मक दृष्टी कमी होती.[1] वैदिक संस्कृत कवी, पंडित, शाहीर, चित्रकार इत्यादींना थोडाफार आश्रय पेशवे-काळात दिला गेला, पण खास ललित कलांकडे लक्ष पुरविले गेले नाही. कदाचित एकंदर धामधुमीमुळे तसे ते देणे तत्कालीन परिस्थितीत जमलेही नसेल. कारण, सबंध स्वराज्यकाळात या ना त्या प्रकारची अस्थिरता सातत्याने जाणवते. शाहू छत्रपतींवर बालपणापासून मोगली वातावरणाचा संस्कार असल्याने मोगलांच्या विलासप्रियतेचे अनुकरण करण्याची वृत्ती मात्र त्यांच्या कारकीर्दीपासून वाढीला लागलेली दिसते. गायन, नर्तन, बागबगीचे, रंगपंचमीसारखे सण यांना उत्तर पेशवाईत प्राधान्य आले ते यामुळेच.

मराठीला आश्रय नाही

उत्तरकालीन विलासप्रियतेचा हा भाग सोडला, तर मराठी भाषेला शिवकालात किंवा पेशवाईत राजाश्रय असा नव्हता. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी "राधामाधवविलास चंपू"च्या प्रस्तावनेत शहाजींच्या पदरी असलेल्या कवींची जी यादी दिली आहे, तीत मराठी कवींची संख्या संस्कृत कवींच्या तुलनेने फारच कमी आढळते. शिवाजीने भूषणासारख्या हिंदी कवीला आश्रय दिला. राज्यव्यवहार कोशासारखा कोश संस्कृत धर्तीवर रचून घेतला अथवा गागाभट्टासारख्या वैदिकाचा गौरव केला यात मराठीला तसे कुठे स्थान नाही. मोरोपंतांना बारामतीकरांचा किंवा विठ्ठल-नागेशांना काही सरदारांचा आश्रय होता. पण तो गौण सत्ताधाऱ्यांचा, मुख्य सत्ताधाऱ्यांकडून मराठीचा कधी गौरव झाला नाही. रामदास-तुकारामांचा शिवकालात गौरव झाला हे खरे, पण तो कवी म्हणून नव्हे, तर साधू म्हणून. याचाच अर्थ मराठीला वेगळे वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त झाले नव्हते असा आहे. तिचा वेगळा वाङ्मयीन विकास करण्याची आवश्यकता तत्कालीन विचारवंतांना वाटत नव्हती. वाङ्मयदृष्ट्या प्रतिष्ठा होती ती संस्कृताची. पेशव्यांचे राज्य तर बोलून-चालून ब्राह्मणी राज्य. या राज्यात वैदिकांची मूळची प्रतिष्ठा श्रावणदक्षिणेच्या रूपाने अधिक गौरविली गेली. संस्कृत भाषाविरुद्ध बंड करून मराठीचा गौरव करण्याची व सामान्य जनतेत संस्कृती पसरविण्याची संतकालीन कल्पना आता मागे पडून उत्तरकाळात पुन्हा संस्कृतीकरणाकडे ओढा सुरू झाल्याचे दिसते. मोरोपंतांचे काव्य किंवा उत्तरकालीन बखर गद्य याचीच साक्ष देते. पेशवे-काळात सामान्य जनता व उच्चवर्णीय यांच्यातील मुळात असलेले अंतर अधिकच वाढले. चातुर्वर्ण्याची चौकट अधिक बळकट झाली. प्रभु समाजाला वैदिक ब्राह्मणांचे हक्क नाकारणे किंवा महार-समाजाला गळ्यात मडके बांधून फिरण्यास भाग पाडणे हे याचेच निदर्शक. सामाजिक वैषम्याचा हा अग्नी आधीपासूनच धुमसत होता. इंग्रजी राजवटीत, त्याला अनुकूल संधी मिळताच तो भडकला.

---

१ 'दोन अडीचशे वर्षांच्या मराठ्यांच्या अमदानींत एकहि देऊळ, किंवा एकहि मूर्ति, एकहि चित्र असें दाखवितां यावयाचें नाहीं की जें चालुक्यादींच्या देवालयांशीं किंवा मूर्तीशीं, किंवा चित्रांशीं दूरचीहि बरोबरी करील '

वि. का. राजवाडे, राधामाधवविलासचंपू, पृ० १८२

पूर्वकालीन शिक्षण आणि वाङ्मय

शैक्षणिक नाव ही खास परंपरेनेच ब्राह्मणाकडे आलेली असल्याने तीत पेशवेकालात काही बदल होण्याचे अर्थातच कारण नव्हते. व्यापारिक, लष्करी व वैदिकी असे साधारणपणे तत्कालीन शिक्षणाचे तीन रूपे मानल्यास, व्यावहारिक शिक्षणात कारकुनी व्यवसायाला लागणाऱ्या शिक्षणाचा व वैदिकी शिक्षणात धर्मग्रंथ, वेदवेदांग यांचा अंतर्भाव होई. व्यावहारिक शिक्षणासाठी पंतोजींच्या व वैदिकी शिक्षणासाठी शास्त्रीपंडितांच्या पाठशाळा असत. देणग्या, गुरुदक्षिणा, थोरामोठ्यांचा आश्रय, वतने, नेमणुका इत्यादींवर या शाळांचा निर्वाह चाले. शिक्षण ही पूर्णपणे खाजगी बाब होती इंग्रजी अमदानीपर्यंत तिला सरकारी यंत्रणेचे स्वरूप आले नव्हते या काळच्या वाङ्मयावर जी छाप आहे ती आशयदृष्ट्या धार्मिकतेची व रचनादृष्ट्या पौराणिकतेची. व्यवहारोपयोगी बखरलेखनावरही याची छाया आहे. लोकवाङ्मय सोडल्यास वाङ्मयाला ऐहिक वळण नव्हते.[१] ग्रंथनिर्मितीची संधी व साधने जशी मर्यादित, तशीच त्याच्या प्रसाराची साधनेही मर्यादितच होती. मुद्रण व्यवस्थेच्या अभावी ग्रंथ ही चीज फार दुर्मिळ व महाग होती.[२] त्यामुळे संस्कृतीचा प्रसार मुख्यत होई तो मुखद्वारेच. विद्यासंपादनाचे प्रमुख साधन म्हणजे श्रवण. श्रोता अज्ञ असल्याने पाल्हाळ व पुनरुक्ती या गोष्टी अर्थात आल्याच हरिदास, पुराणिक यांच्यामार्फत व रामायण, भारत व भागवत यांच्या द्वारा तत्कालीन समाजाचे उद्बोधन व रंजन होत असे. उच्च प्रकारच्या वैचारिक वा नैतिक वातावरणासाठी साधुसंतांनी लिहिलेले वाङ्मय नकलून घेऊन वाचण्याची किंवा वाचवून घेण्याची प्रथा होती. मराठी भाषेपुरता विचार केल्यास ज्ञानेशाची ओवी, तुकयाची अभंगवाणी, वामनाचा श्लोक आणि मोरोपंताची आर्या हे तत्कालीनांचे मानदंड होते. वैदिक पद्धति हे मन्वंतचे चाहाते असले तरी संस्कृत ग्रंथनिर्मितीची परंपरा मात्र लोपली होती. या रूढ उद्बोधनाच्या वा रंजनाच्या प्रकारात दुसऱ्या

---

१. "धर्मग्रंथाबाहेर स्वतंत्र वाङ्मय असा पदार्थच असू शकत नाहीं अशी मराठेशाहीत कल्पना होती. मोरोपंताची कविता आज आपण वाङ्मय या सदरात घालतो पण पेशवाईच्या काळच्या ग्रंथसूचींत ती कदाचित धर्मग्रंथांत पडली असती. मोरोपंताच्या ग्रंथात मुख्यत भारत, भागवत, रामायण हेच विषय असल्यामुळे व त्याची स्फुट कविताहि केवळ भक्तिप्रधान असल्यामुळे ते ग्रंथ धर्मग्रंथाच्या सदरात घालणेंच प्रशस्त वाटलं असतें. मोरोपंताच्या ग्रंथाच्या पोथ्या लिहून घेतल्या जात, पण अब्राह्मणांच्या हातीं मोरोपंताची कविताहि ब्राह्मणानें सहसा पडू दिली नसती असें वाटतें वेद, वेदांगें, पुराण हें तर धर्मवाङ्मयच होय, वाटेल ती विद्या धर्मपर मानण्याची–धर्माच्या सदराखाली काढण्याची–प्रवृत्ति फार जारी होती असें दिसत. धर्मविचाराची ही एकस्ली दिशा सोडून दिली तरी व्यावहारिक शिक्षणहि फारसे नव्हत असच आढळून येत. अक्षर, साधे गणित, हिशेब व थोडेंसें संस्कृतज्ञान यातच उच्च प्रतीच्या गृहस्थाच्या शिक्षणाची परिसमाप्ति तेव्हा होत असे."

मराठे व इंग्रज–समग्र केळकर वाङ्मय, खंड ७, पृ. ३०४

२. "योगवासिष्ठासारख्या एका पोथीची नक्कल करून घेण्यास त्या काळीं सुमारें बारा रुपये खर्च येई."

वा कृ भावे, पेशवेकालीन महाराष्ट्र, पृ १०८

बाजीरावाच्या कारकीर्दीत भर पडली ती विशिष्ट प्रकारच्या शाहिरी काव्याची व उत्तर-हिंदुस्थानी ख्याल, टप्पा, ठुमरी, गझल, कव्वाली इत्यादी प्रकारच्या गायकीची. बाजीरावाचा शाहिरांना खास आश्रय असे. त्याच्या अनुकरणाने इतर सरदार वगैरेंनीही या प्रकारच्या काव्याला उत्तेजन दिले. रामजोशी, प्रभाकर, होनाजी, परशुराम, सगनभाऊ ही सारी प्रसिद्ध शाहीर मंडळी याच काळातील. याचे वेगवेगळे फड असून त्यात विलक्षण चुरस आढळून येई. क्वचित तिचे पर्यवसान होनाजीसारख्या शाहिराच्या खुनातही झालेले दिसते. बाजीरावाला किंवा 'बाजीरावी' वृत्तीला खास करून आवडेल अशा प्रकारचे उत्तान काव्य लिहिणे हे या शाहिराचे प्रमुख उद्दिष्ट, किंबहुना त्याचा व्यवसायच होता. एका टराविक विषयाचा फाटे फोडून ते नाना कल्पनांनी नटविण्याकडे व चवित्र करण्याकडे शाहिरी वाङ्मयाचा कल दिसतो. अभिनय, नर्तन व गायन यांची जोड या काव्याला होती. पेशवाईत मॅलेटसारख्या इंग्रज रेसिडेंटच्या सहवासामुळे युरोपियन चित्रकला किंवा घड्याळे, काचसामान इत्यादींसारख्या वस्तूंचा परिचय मराठ्यांना झाला होता, खुद्द नाना फडणविसाने लाकडी ठोकळ्याच्या साह्याने गीता मुद्रित करण्याचा प्रयत्न केला होता; किंवा दुभाषेपणा-साठी इंग्रजी भाषेचे अध्ययन काहींनी केले होते; पण हे सारे अगदी तुटक स्वरूपाचे होते. महाराष्ट्राबाहेर तंजावर येथे निर्माण होत असलेली नाटके किंवा कलकत्त्याजवळ श्रीरामपूर येथे मराठी ग्रंथ निर्माण करण्याचा ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालविलेला प्रयत्न यांची दखल मध्य महाराष्ट्राला नव्हती.

सारांश, इंग्रजपूर्व राजवटीतील सांस्कृतिक-वाङ्मयीन परिस्थितीचा विचार करताना असे दिसते की, एकंदर काळ धामधुमीचा होता. शैक्षणिक साधने फार मर्यादित व तीही मूठभर लोकांच्या हाती होती. बहुजनसमाजाशी त्यांचा संबंध नव्हता. भोगप्रियतेला उत्तेजन देणारे वाङ्मय सोडले तर नव्या वाङ्मयाला प्रेरणा देण्याजोगे प्रयत्न तत्कालीन परिस्थितीत घडत नव्हते. जे नव्या प्रकारचे वाङ्मय महाराष्ट्राबाहेर निर्माण होत होते, त्याची जाणीव इकडे नव्हती. संतवाङ्मयाला मान असला, तरी त्या परंपरेत चैतन्यपूर्ण नववाङ्मय निर्माण होत नव्हते. वाङ्मयात भाषेचे संस्कृतीकरण वाढत होते. सारे वाङ्मय साचेबंद व एकारलेले असून त्यावर पारमार्थिकतेची दाट सावली पडली होती. यातही पारंपरिकतेचा व पुनरुक्ती-चाच भाग फार होता. पद्याच्या मानाने गद्याची निर्मिती फार तोकडी होती. मराठी भाषेला राजाश्रय नव्हता, वेगळे मूल्य नव्हते. व्यावहारिक गद्यावर फारशीची छाया होती. या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक वातावरणात इंग्रजांची राजवट सुरू झाली. सर्व बाजूंनी मोडकळीस आलेल्या या मध्ययुगीन संस्कृतीमध्ये इंग्रजी अमल बसल्याबरोबर अल्पकाळातच अनेक स्थित्यंतरे झाली व मराठी वाङ्मयाला अगदी वेगळे वळण लागले.

नवीन पाश्चात्य संस्कृति

पाश्चात्य संस्कृतीच्या जीवनविषयक दृष्टिकोणाचा विचार करिता तो भारतीय दृष्टिकोणापेक्षा अगदी वेगळा असलेला दिसतो. १७५० नंतर झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे युरोपमध्ये भौतिक सुधारणांना चालना मिळाली. राजकीय क्षेत्रात लोकशाही, सामाजिक क्षेत्रात समता व धार्मिक क्षेत्रात अंतःकरण-प्रवृत्ती महत्त्वाची मानण्यात येऊ लागली. विज्ञानाच्या सामर्थ्याच्या प्रत्ययामुळे व तज्जन्य नव्या उत्साहामुळे एक नवी जीवनदृष्टी तेथील जनतेत दृढमूल झाली. ऐहिक सौख्य, आर्थिक विकास, उपयुक्तता व बुद्धिप्रामाण्य इत्यादी मूल्यांना असाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. व्यापारस्वातंत्र्यापोटी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा जन्म झाला. मानवतेबद्दलची

नवी जाणीव आली. उदारमतवादाचे व लोकशाहीचे वारे वाहू लागले. नव्या औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या धर्माच्याइतकेच देशाभिमानालाही महत्त्व आले. सामान्य उपेक्षित जनतेला स्वतःच्या हक्कांची जाणीव झाली. लोकशिक्षण ही सरकारची जबाबदारी ठरली. ऐहिक सुखोपभोगांची व दळणवळणाची साधने वाढू लागली. जन्मापेक्षा कर्मावर योग्यता मानली गेली. श्रद्धायुगाचा लोप होऊन बुद्धियुगाचा जन्म झाला. सामाजिक न्यायबुद्धी व निसर्गाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी समाजाला आली. विज्ञाननिष्ठ ज्ञानातून एक नवे नीतिशास्त्र घडत होते. विश्व हे एक सुंदर व सुसज्ज यंत्र आहे. निसर्गात योजनाबद्धता आहे, जीवित विकासशील आहे, निसर्गाचे अनुकरण म्हणजे पर्यायाने ईश्वरी नियमाचे पालन, मानवसेवेनेच ईश्वरसेवा केल्याचे श्रेय मिळते, अशाप्रकारच्या तत्त्वज्ञानाला इंग्लंडमध्ये मान्यता मिळाली होती. इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित झाली, त्यावेळी इंग्लंड लोकशाहीच्या बाबतीत युरोपमध्ये अग्रगण्य ठरले होते. मध्यमवर्गीय सुशिक्षिताचे राजकारणात महत्त्व वाढत होते. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्ययुद्धात (इ. स. १७७६–१७८३) केवळ अमेरिकेच्याच स्वातंत्र्याची नव्हे, तर एक प्रकारे साऱ्या मानवजातीच्या स्वातंत्र्याची सनद तयार झाली होती.[१] या नव्या वैचारिक आंदोलनाचा इंग्रजी वाङ्मयावर परिणाम होणे अपरिहार्य होते. ग्रीक लॅटिनऐवजी देशी भाषांना महत्त्व आले होते. गद्य वाङ्मयाचा सर्वांगीण विकास झालेला होता औद्योगिक क्रांतीनेच रोमँटिक वाङ्मयप्रवृत्तींना जन्म दिला होता. वर्ड्स्वर्थ व कोलरिज यांची 'लिरिकल बॅलड्स्' १७९८ मध्येच प्रसिद्ध झाली होती. शेली, कीट्स, बायरन हे प्रसिद्ध रोमँटिक कवी एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच कर्तबगारी गाजवून गेले होते, आणि स्कॉट हा प्रसिद्ध कादंबरीकार या शतकाच्या आरंभी नुकताच उदयास येत होता.

इंग्रजांचे स्वागत

या साऱ्या आयुधांनिशी सज्ज झालेल्या इंग्रज संस्कृतीला येथे स्थिर करण्यास एतद्देशीयांतील अनेक थरांनी साह्यच केले. इंग्रजांची राज्यसत्ता व्यापारी असल्याने बंगालमधील व्यापाऱ्यांनी बंगालमध्ये तिला स्थिरस्थावर होण्यास मदत केली. महाराष्ट्रात असा व्यापारी वर्ग नसला, तरी सर्वसाधारण माणूस बाजीरावाच्या अमलात व अव्यवस्थित राजवटीला कंटाळलेला होता. इतर प्रांतातील इंग्रजांची सुयंत्रित राज्यपद्धती पाहून येथील जनतेला त्याच्याबद्दल एकप्रकारचे आदरमिश्रित कौतुक वाटत होते. इंग्रजी सत्तेचे यामुळे येथे स्वागतच झाले.[२] येथील राजेरजवाडे केव्हाच हतबल झाले होते. ज्या सैन्याच्या जोरावर परचक्राचा प्रतिकार करावयाचा त्या स्वदेशी सैन्याला स्वकीयांच्या वेतनाच्या नोकरीपेक्षा इंग्रजांची सुव्यवस्थित

---

१ "All men are created equal, that they are endowed by their creator with certain inalienable rights, that among these are life, liberty and pursuit of happiness"

अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा

२. "इंग्रजी अमलाच्या आधी प्रजेची दुर्दशा, मराठेशाहीत दाद नाही, व मक्तेदारांचा जुलूम, तसेच लष्करे, शिपाई जिकडेतिकडे फिरत, त्यांतून पेंढाऱ्यांचा उपद्रव, लोक अगदी त्रासून गेले. त्यामुळे इंग्रज चांगले व इनसाफी असे लोकास वाटू लागले व त्यांचे राज्यनिर्मितीस साह्य मिळाले."

लोकहितवादी, ऐतिहासिक गोष्टी, भाग १ ला, पृ. ८३

पद्धतीची नोकरीच बरी वाटत होती. स्वदेशाभिमानाचा प्रश्न नव्हताच. सैनिकाचा धर्माभिमान दुखविला नाही आणि त्यास पोटास दिले म्हणजे झाले, 'मग ते आपला बाप असला, तरी त्याच्यावर तलवार उचलण्यास मागे पाहणारे नाहीत.' (लोकहितवादी–ऐतिहासिक गोष्टी, भाग १ ला, पृ० १५९) या वृत्तीचे, येथील सैनिक होते. त्यामुळे इंग्रजांनी भारत पादाक्रांत केला, तो एतद्देशीय सैन्याच्या जोरावरच. इंग्रज सरकारच्या सैन्यात शेकडा वीसहून अधिक युरोपियन सैनिक केव्हाच नव्हते. परकीय, दूरस्थ, परधर्मीय, मूठभर व्यापारी मंडळाला स्थानिक सैनिकाच्या बळावरच येथे प्रचंड साम्राज्याचे आधिपत्य प्राप्त व्हावे ही अद्भुत किमया घडून आली ती वरील विशिष्ट परिस्थितीमुळेच. इंग्रजाच्या चाकरीवर येथील सैनिकच खुष होते असे नव्हे, तर पुढील कालातील व्यक्तींनाही देशी संस्थानी नोकरीपेक्षा इंग्रजाची सेवा दानशूरीनी बरी वाटे.[1] येथील विचारवंताच्या निरनिराळ्या थरांनाही स्वदेशहितदृष्ट्या इंग्रजाचे राज्य येथे राहावे, असे प्रारंभकालात तरी मनःपूर्वक वाटत होते. 'इंग्रज लोक येथून जावेत, ही शहाण्याने अपेक्षा करून नये.' हे लोकहितवादींचे उद्गार, १८५७ च्या बंडाला प्रतिकूल असलेली सर्वसाधारण सुशिक्षिताची वृत्ती, "निर्माणकर्त्याने इंग्लिश लोकास . पशुशूद्रादि अतिशूद्रादि धूर्त आर्य भटाच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याकरिता या देशात मुद्दाम पाठविले आहे" ही जोतीराव फुले यांनी केलेली घोषणा (आजकालच्या महाराष्ट्र–पृ १०४) किंवा न्यायमूर्ती रानड्यांसारख्या समतोल व्यक्तींची इंग्रजी राज्यामागची दैवी योजनेची (Divine Dispensation) भूमिका लक्षात घेता इंग्रजी राज्य हे भिन्नभिन्न कारणासाठी का होईना, पण अनेकांना कमे हवेसे वाटत होते हे स्पष्ट होते.

ब्रिटिश राजवटीचे स्वरूप

येथील परिस्थितीचा मागासलेपणा, इंग्रजाकडे असलेली ऐहिक अभिवृद्धीची समृद्ध सामग्री व त्याच्या राजवटींना अनुकूल असलेली जनमने पाहता एकंदरीने येथे राजकीय, सामाजिक वा औद्योगिक क्षेत्रात केवढी तरी प्रगती होणे शक्य होते, पण त्या मानाने तशी ती झाली नाही. कारण या राजवटीचा मूळ पाया परकीय व स्वार्थी तर होताच, शिवाय तिचे उपरे स्वरूप कधीच नष्ट झाले नाही. भारतातील यापूर्वीच्या परकीय राजवटी सत्तासंपादनानंतर येथच स्थायिक झाल्या, तसा ब्रिटिश राज्यसत्तेचा केव्हाच उद्देश नव्हता. ही सत्ता व्यापारी होती. त्यामुळे तीत ध्येयवादापेक्षा मतलब व सधिसाधूपणा यांना प्राधान्य होते. येथून कच्च्या मालाची निर्यात करून त्या ठिकाणी पक्का माल आयात करावा, ख्रिस्तीधर्म व कच्चा माल यांची येथ एक वसाहत निर्माण करावी, या दृष्टीनेच राज्यकर्त्यांकडून सारा व्यूह रचण्यात येत होता. मूळ ब्रिटिश सत्ता जरी लोकशाहीप्रवण असली, तरी तिचा भारतातील अवतार साम्राज्यशाहीस्वरूपाचा होता. साम्राज्यशाहीने उदारमतवाद वा लोकशाही यांचे कितीही अवमान आणले, तरी त्यामुळे तिचे आर्थिक पिळवणुकीचे धोरण नष्ट होत नाही. साम्राज्यांतर्गत वसाहतीचा विकास मूळ साम्राज्यशाहीला

---

१. "इंग्रजाकडील पगाभर वाजरा घेऊन त्याची चाकरी करावी, परंतु याचे रुपये, मशाल-अब्दागिरा नको."

संस्थानिकाच्या पदरी असलेल्या उच्चपदस्थ देशी अधिकाऱ्याने दादोबांच्याजवळ काढलेले उद्गार.

दादोबा पांडुरंग, पृ. १७७

पोषक होईल एवढ्याच मर्यादेत होणार हे उघड होते. स्वतःच्या हितसंबंधांना सोयीच्या व सुखावह होतील तेवढ्याच गोष्टी इंग्रज राजवटीने त्यामुळे येथे केल्या. एखाद्दुसऱ्या स्थानिक अधिकाऱ्याला उच्च मानवी भूमिकेवरून अधिक काम करावेसे वाटले, (असे काही इंग्रजी राजवटीच्या आरंभकाळात होते हे मान्य करावयास हवे) तरी तसे करण्यास तो अधिकारी स्वतंत्र नव्हता. येथील कंपनीच्या शासनसंस्थेची दोरी इंग्लंडमधील कंपनीच्या नियामक मंडळाच्या हाती होती व या मंडळावर ब्रिटिश पार्लमेंटाची देखरेख होती. कधीकधी येथील परिस्थिती व नियामक मंडळाची उद्दिष्टे परस्परांना पोषक नसत, त्यांत विसंगती व विरोधही आढळे. (उदा० ख्रिस्तीधर्मप्रचारकांना येथे मोकळीक देण्याचा प्रश्न अथवा शैक्षणिक माध्यमाचा प्रश्न) त्यामुळे शासनसंस्थेची पावले कधी उलट, तर कधी सुलट दिशेने पडत. म्हणून ब्रिटिश राजवटीतील बदल एका सरळ रेषेत होणे शक्य नव्हते. ब्रिटिश सत्तेने आपले प्रत्येक पाऊल अतिसावधपणे व जपून टाकल्याने व धोरण म्हणून बऱ्याच वेळा येथील जुन्याच जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केल्यामुळे येथे आमूलाग्र क्रांती घडणे अशक्य होते. ब्रिटिशांच्या ताब्यात आलेला भारतीय प्रदेश मूळचाच जाती, धर्म, भाषा, संस्कार इत्यादींच्या वैचित्र्याने गजबजलेला, त्यातून तो सलगपणे त्यांच्या कक्षेत एकाच वेळी न आलेला, त्यामुळे जो प्रदेश हाती येई, त्या त्या प्रदेशातील स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे तेवढ्या पुरते काही धोरण इंग्रज राजवटीकडून ठरविले जाई याचा परिणाम म्हणून ब्रिटिश सत्तेचे स्वरूप भिन्न भिन्न प्रकारचे झाले, आणि ब्रिटिश सत्तेचे सार्वभौम सत्तेत रूपांतर झाल्यानंतर देखील संस्थानांच्या रूपाने येथील काही भूभाग मध्ययुगीन अवस्थेत राहिला. विज्ञानाबरोबर येणारे औद्योगीकरण व सर्वांगीण भौतिक विकास हा ब्रिटिशांच्या मतलबाला पोषक नसल्या मुळे काही नद्रे व राजधान्यांची ठिकाणे सोडली, तर येथे सर्वत्र जुन्याचेच अवशेष मोठ्या प्रमाणात शिल्लक राहिले. त्यामुळे येथील जुन्या जगाला तडे गेले, पण त्या जागी नवे वैभवसंपन्न जग निर्माण झाले नाही. सांस्कृतिक दृष्ट्या येथील वातावरणाला परस्परविरोधी हेलकावे मिळाले. जागृती आली, पण ती अर्धवट; प्रकाश आला, पण तो अंधुक आणि मर्यादित कक्षेत. त्यामुळे चाचरडण्याची अवस्था सरली नाही, धडपड मात्र वाढली. या धडपडीची जी अंगे होती, ती अनेकविध, तीत कधी इंग्रजी संस्कृतीचे अनुकरण होते, तर कधी संघर्ष हाता; कधीकधी समन्वयही आढळे. या संघर्षाची, अनुकरणाची व समन्वयाची अवस्था एकाच वेळी चालू असल्याचीही दृश्ये दिसतात.

ब्रिटिश राजवटीचे फायदे तोटे

ब्रिटिश राजवटीने येथील जनतेला एकछत्री अमल, दळणवळणाच्या साधनांची वृद्धी, कायदा व सुव्यवस्था यांचे राज्य, शांतता, मुद्रणकला, आधिभौतिक संस्कृतीचा परिचय, संघटना, जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी, तिच्या आविष्काराची नवी साधने, समाजातील सार्‍याच थरांना आत्मविमोचन करून घेण्याची तात्त्विक संधी इत्यादी गोष्टी प्रथमच उपलब्ध करून दिल्या. या दृष्टीने ही राजवट पुरोगामीच मानावयास हवी,[१] पण वर सांगितल्याप्रमाणे काही बाबतींत तिने जुनेच मागासलेल्याही मूल्यांचा पुरस्कार केल्याने

१. लो० टिळकांनी इंग्रजी राजवटीचे फायदे सांगताना खालील गोष्टी नमूद केल्या आहेत — " शांतता, कायद्याची स्वतंत्र व्यवस्था, अपराध्यांचा बंदोबस्त, सार्वजनिक आरोग्य, व्यापारसमृद्धि, शेतीसुधारणा, खनिज व उद्भिज्ज संपत्तीची अभिवृद्धि,

येथे नव्याजुन्याची ओढाताण फार मोठ्या प्रमाणात सुरू झाली. त्याने सुशिक्षित अशिक्षित, ब्राह्मण ब्राह्मणेतर, सनातनी सुधारक, ख्रिस्ती ख्रिस्तेतर, राज्यकर्ते प्रजा इत्यादि अनेक द्वंद्वांना जन्म दिला. ब्रिटिशांतर्गतीच येथील विशिष्ट परिस्थितीही याला अर्थातच जबाबदार होती. या द्वंद्वात प्रारंभी उच्चवर्णीय भारतीय व इंग्रज विरुद्ध सामान्य जनता असा सामना होता तर कालांतराने इंग्रज व बहुजनसमाज विरुद्ध उच्चवर्णीय असे स्वरूप त्याला प्राप्त झाले, उच्चवर्णीय भारतीय व बहुजनसमाज विरुद्ध इंग्रज ही याची कालांतराने निर्माण झालेली शेवटची अवस्था. तिच्याशी प्रस्तुत आपल्याला कर्तव्य नाही, प्रस्तुत प्रारंभावस्थेपुरताच विचार करावयाचा आहे.

मराठी भाषेचे क्षेत्र—

माउन्ट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनने कंपनी सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून त्या वेळी मुंबई प्रांताचा कारभार हाती घेतला, त्या वेळी मराठी भाषेत व्यवहार करणारा फार मोठा भूभाग त्याच्या ताब्यात आला. निजाम सरकारच्या ताब्यातील मराठवाडा सोडला, तरी मराठी संस्थानांच्या रूपाने नागपूर, इंदूर, बडोदे, ग्वाल्हेर, झांशी हा मध्यभागातील सर्व टापू व मुंबई प्रांताचा सारा भाग (यात मुंबई कर्नाटकचाही समावेश होतो, तेथील कोंकणचेरीची भाषा त्यावेळी मराठी होती) यात समाविष्ट होतो. भाषेचा हा भौगोलिक व्याप असा मोठा असला, तरी नव्या सांस्कृतिक संपर्काच्या दृष्टीने मुंबई पुणे व त्यांचा परिसर एवढा भाग विचारात घ्यावा लागतो. कारण पेशवाई खालसा झाली तरी तेथे सातारच्या छत्रपतींचे राज्य धोरण म्हणून इंग्रजांनी इ. स. १८४८ पर्यंत कायम ठेविले होते.

मुंबई आणि पुणे

मुंबई व पुणे आणि त्यांचा आसपासचा भाग या दृष्टीने विचारात घेतानाही मुंबई व पुणे अलगअलगपणेच लक्षात घ्यावी लागतात. मुंबई व पुणे यांतील भौगोलिक अंतर जरी अल्प असले, तरी सांस्कृतिक अंतर फार मोठे होते. पेशवाई जाण्याआधी सुमारे शंभर दीडशे वर्षांपासून मुंबईवर इंग्रजांचे वर्चस्व होते. पेशवाईत इंग्रजांचा उल्लेख पुष्कळदा 'मुंबईकर' असाच केला जात असे मुंबई हे एक बंदर असल्याने इंग्रजांचे ते एक प्रमुख व्यापारी केंद्र होते. व्यापाराच्या निमित्ताने गुजराती, पारशी वगैरे जमाती तेथे स्थायिक झाल्या होत्या. यामुळे हे शहर औद्योगिक क्षेत्रात पुढारलेले होते. इंग्रजांच्या प्रदीर्घ सहवासाने व मिशनरी चळवळींमुळे येथे आधुनिक सुधारणांचा जमानाही पेशवाई जाण्याच्या पुष्कळच आधी सुरू झालेला होता. इंग्रजी भाषा व चालीरीती, शिक्षणसंस्था, मिशनरी हालचाली, व्यापारी उलाढाली, वृत्तपत्रे इत्यादींमुळे इंग्रजी संस्कृतीचेही या भागातील ते प्रमुख केंद्र बनले होते. याउलट पुणे हे पेशव्यांची राजधानी असल्याने या शहरावर जो पगडा होता, तो साऱ्या जुन्या कल्पनांचा. किंबहुना पेशव्यांच्या राजवटीमुळे पुणे हे जुन्या संस्कृतीचे भारतातील एक प्रमुख ठिकाण बनले होते. श्रावणदक्षिणेच्या निमित्ताने वैदिक विद्येत पारंगत असलेली भारतातील सारी मंडळी पुण्यास वर्षांतून एकदा

~~~ ~~~

विद्यादानाच्या अनुपम सोयी, स्वराज्य कारभाऱ्याची प्रगति, देवनस्वातंत्र्य, यंत्रादि सामग्रीचा परिचय आणि स्वातंत्र्याची अभिरुची. "

लो. टिळकांचे केसरीतील लेख, खंड १ ला, पृ. ७३
~~~

तरी भेद देत. राज्यकर्ते ब्राह्मण असल्यामुळे पुणे हा वैदिक संस्कृतीचा मानबिंदू ठरला होता. पुणे व मुंबई या दोन्ही शहरांची भाषा मराठी असली, तरी पुणे-मुंबई यांच्या सांस्कृतिक वातावरणात वरील कारणामुळे महदंतर होते. पुण्याचा ब्राह्मण मनुष्य कारणपरत्वे काही काळ मुंबईस राहून पुण्यास परत आल्यानंतर पुणेकरांनी त्याला धाटगा ठरवून बहिष्कृत केल्याचेही उदाहरण आढळते.[१] दोन शहरांतील या सांस्कृतिक भिन्नतेचा असा परिणाम झाला की, अव्वल इंग्रजीतील आधुनिक चळवळींचे पुढारीपण मुंबईकडे गेले. नव्या मराठी गद्याची घडण मुंबईसच झाली व नवे ग्रंथकार निर्माण झाले ते प्रथम मुंबईतच व भाषेवर प्रभाव पडला तो मुंबईच्या आसपासच्या भागातील कोकणी बोलीचा.

पेशवाईच्या अस्ताचा पुण्यावरील आघात

पेशवाईच्या नाशामुळे मुंबईवर काही परिणाम होण्याचे कारण नव्हते; पण पुण्यावर त्याचा फार मोठा आघात झाला. पेशवाईच्या लोपामुळे तीवर आधारलेली अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली, जुने व्यवसाय नष्ट झाले, सनिरी पगाल्य उतरती कळा लागल्याने शेतीवर अधिक ताण पडला, बेकारी वाढली, व्यापार मंदावला व पेंढारी, भिल्ल वगैरेंच्या उपद्रवाचे प्रमाण वाढले. या सर्वांत पेशवाईच्या विनाशाचा फार मोठा आघात जर कोणावर झाला असेल तर तो पुण्याच्या ब्राह्मणवर्गावर. या वर्गाचा आश्रयच नष्ट झाल्याने त्याची स्थिती फार केविलवाणी बनली. इंग्रज राजवटीबद्दल एक प्रकारचा द्वेष त्याच्या मनात यामुळे निर्माण झाला. या ब्राह्मणवर्गाचे तत्कालीन समाजावर आधिक दृष्ट्या फार मोठे वजन होते. एल्फिन्स्टनला या साऱ्या परिस्थितीची चांगली जाणीव होती. त्याला येथे शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करून आपले राज्य सुस्थिर तर करावयाचे होतेच, शिवाय पेशवाईच्या नाशाने दुखावल्या गेलेल्या निरनिराळ्या वर्गांच्या मनोभावनेवर फुंकर घालून त्यांच्या अंतःकरणात नव्या राजवटीबद्दल अनुकूल ग्रहही निर्माण करावयाचा होता, आणि हे करीत असताना स्वतःचा मतलब साधण्यासाठी नव्या संस्कृतीचे आरोपणही त्याला अभिप्रेत होते. हे काम फार जिकिरीचे व गुंतागुंतीचे होते, पण एल्फिन्स्टनने ते फार धैर्याने पार पाडले. अव्वल इंग्रजीतील सांस्कृतिक घडामोडींवर एल्फिन्स्टनची फार मोठी छाप आहे. कारण, या कालातील सांस्कृतिक घडामोडींची सारी सूत्रे राज्यकर्त्यांच्या हातात होती व एल्फिन्स्टन हा मुंबई प्रांताचा इ. स. १८१९-१८२७ पर्यंत प्रमुख शासक होता.

एल्फिन्स्टन

इंग्रजांच्या सुदैवाने इंग्रज राजवट येथे स्थिर करण्यास हेस्टिंग्ज, वेल्स्ली, बेंटिक, मॅलेट, मन्रो, मेट्काफ यासारख्या मुलकी व लष्करी या दोन्ही क्षेत्रांतील निपुण व्यक्ती शासनसंस्थेची धुरा वाहण्यास मिळाल्या. या साऱ्या व्यक्ती सुसंस्कृत, पुरोगामी विचाराच्या, उदारमतवादी धोरणावर श्रद्धा असलेल्या होत्या. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभावस्थेतील या अव्वल दर्जाच्या कर्तबगार व धोरणी मुत्सद्द्यांत एल्फिन्स्टनची प्रामुख्याने गणना होते. हा प्रथम भारतात आला तो ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कचेरीतील सामान्य कारकून म्हणून, पण पुढे स्वतःच्या कर्तबगारीने तो वर चढला. राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या मानलेल्या भारतातील साऱ्या प्रमुख स्थळांना त्याने भेटी दिल्या होत्या. निरनिराळ्या लष्करी मोहिमांत तो सामील

---

१. ग. त्र्य. माडखोलकर, विष्णु कृष्ण चिपळूणकर-काल आणि कर्तृत्व, पृ. ४६.

झाला होता. येथील लोकस्थितीचे, परंपरांचे व इतिहासाचे त्याने सूक्ष्म निरीक्षण केले होते. तो स्वतः मोठा व्यासंगी, रसिक वृत्तीचा, व कला आणि वाङ्मय यांचा भोक्ता होता. येथील सनदी नोकरांना शिक्षण देण्याची कंपनी सरकारची जी योजना होती, तीत तो प्रारंभी विद्यार्थी म्हणूनही दाखल झालेला होता. मराठ्यांच्या राज्यकारभाराशी त्याचा १८०२-३ पासूनच संबंध आला होता व मराठ्यांच्या गुणदोषांचा त्याने बारकाईने अभ्यास केला होता. येथे त्याने जे धोरण आखले, ते विवेकी, धूर्त, चिमे व दूरदृष्टीचे होते.

आणि त्यांचे शासनाचे धोरण

आपण परकीय, परधर्मीय; आपल्याला जे राज्य करावयाचे आहे, ते मुख्यतः स्थानिक सैन्याच्या जोरावर, हे सैन्य भोगाधा असले, तरी त्यांचा धर्माभिमान कडवा आहे; येथील जनतेने परंपरापालन फार कडकपणे करण्यात येते; या बाबतीत प्रत्यक्षपणे काही ढवळाढवळ केल्यास आपल्या सत्तेसच धोका आहे, हे या नव्या राज्यकर्त्यांनी ओळखले होते, म्हणून नव्या राज्यकर्त्यांचे परकीयत्व येथील जनतेला जाणवू नये यासाठी शक्य तितके कसोशीचे प्रयत्न या नव्या राज्यकर्त्यांनी केले. एल्फिन्स्टन, मन्रो यांच्यासारखे अधिकारी इंग्लंड मधील उदारमतवादी नव्या मानवतेने प्रभावित झाले होते. येथील मागासलेल्या जनतेसाठी काही करावे अशी त्यांची उत्कट इच्छा होती. म्हणून येथील जनतेत सुधारणा तर व्हावी, पण त्याचबरोबर त्यांना नव्या राज्यकर्त्यांचे परकीयत्वही जाणवू नये असे सहिष्णु धोरण त्यांनी आखले.[1]

मराठ्यांचे स्वराज्य नुकतेच गेलेले असल्याने त्याच्या आठवणी त्यांच्या मनात अगदी ताज्या होत्या. मराठा हा इतर भारतीयांप्रमाणे स्वधर्माभिमानी तर आहेच, शिवाय तो स्वभाषाभिमानीही आहे, हेही इंग्रजांनी ओळखले होते. म्हणून येथील जनतेला शक्य तितके कमी दुखविणारे, त्यांच्या जीवनपद्धतीत कमीत कमी ढवळाढवळ करणारे व त्यांना न्याय्य वाटणारे धोरण एल्फिन्स्टनने अवलंबिले. पुण्यात संस्कृत कॉलेज काढणे, ब्राह्मण-दक्षिणेची पद्धती चालू ठेवणे, पेशवेपूर्व वतनदारांचे हक्क शक्य तर अबाधित ठेवणे, इत्यादी एल्फिन्स्टनच्या धोरणामागची भूमिका हीच आहे. महसूल वसूल करणाऱ्या आपल्या अधिकाऱ्यांना त्याने जो आदेश दिला तो परंपरेने चालू असलेली व्यवस्थाच शक्य तितकी चालू ठेवण्याचा.[2] ज्मादारीच्या क्षेत्रात हे जे धोरण त्याने पत्करले, तेच इतर क्षेत्रांतही. इतरांनी आपल्या भावनांविषयी आत्मीयता दाखवावी असे वाटत असेल, तर आपण इतरांच्या भावनांची कदर केली पाहिजे, केवळ सुव्यवस्था व कायदा करून हे

---

1 "Liberal treatment has always been found the most effective way of elevating the character of any people and we may be sure that it will produce a similar effect on that of the people of India"

T Munro's Minute of 1824, The Making of British India, Ramsay Muir, page 284

2 "Maintain the native system, levy the revenue according to the actual calculation, make the assessment light, impose no new taxes, and do away with none, unless obviously unjust, above all make no new innovations."

Rulers of India-Elphinstone, page 136

होणार नाही, असे याबाबतचे एक सूत्र त्याने सांगितले आहे. स्वतःची राजवट स्थिर करण्याच्या धोरणाचे हे जसे एक अंग होते, तसेच त्याचे दुसरे अंग नवसंस्कृतीशी जनतेचा परिचय करून देणे हे होते. कोणत्याही नव्या संस्काराचे बीजारोपण करण्याचे सर्वमान्य साधन शिक्षण हेच असल्याने राज्यकर्त्यांना नवशिक्षणाची कास धरणे भाग होते. आडमुठ्या माणसाशी व्यवहार करण्यापेक्षा सुज्ञाशी व्यवहार करणे कमी धोक्याचे, असेहि एक सूत्र एल्फिन्स्टनने प्रतिपादिले आहे.[1] या सूत्रानुसार वर दिलेल्या धोरणाच्या दोन्ही बाजू लक्षात घेऊन त्याने येथे नव्या शिक्षणाचा पाया घातला आणि या पायावरच आधुनिक काळातील मराठी वाङ्मयाची इमारत उभारली गेली.

शिक्षणविषयक कार्यवाही

बाजीरावाच्या कारकीर्दीत समाजात शिरलेला कमालीचा व्यसनीपणा व येथील समाजातील अज्ञानजन्य समजुती नष्ट व्हाव्यात हाही एक उद्देश नवशिक्षणामागे होता. समाजातील दुर्गुण नष्ट होण्यास एल्फिन्स्टनच्या मते शिक्षण हाच एक उपाय होता.[2] एका बाजूने हे करीत असता पेशवाईच्या लोपामुळे असंतुष्ट झालेल्या ब्राह्मणवर्गाला खूष करण्यासाठी त्याने पुण्यास एक पाठशाळावजा पास संस्कृत कॉलेजही १८२१ मध्ये स्थापन केले. यात अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन देण्याचीही सोय होती. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या औषधपाण्यासाठी, खाण्यापिण्यासाठी व त्यांच्या धार्मिक सण-उत्सव वगैरेसाठी वेगवेगळ्या खर्चांचीही तरतूद त्याने केली होती. तत्कालीन चालीरीती, सोवळेओवळे इत्यादी गोष्टी तेथे पाळण्याची मुभा विद्यार्थ्यांस होती. या कॉलेजच्या स्थापनेसाठी एल्फिन्स्टनने दसऱ्याचा मुहूर्तही शोधून काढला होता. असेच एक कॉलेज नाशिक येथे काढण्याचा त्याचा उद्देश होता, पण तो सफल झाला नाही. येथील असंतुष्ट उच्चवर्णीयांचा अनुनय करून त्यांना अनुकूल करण्याच्या प्रयत्नांपैकी एक, असेच या संस्थेचे स्वरूप होते. या संस्थेच्या स्थापनेमागे पौरस्त्य विद्येच्या जोडीला शक्य तर पाश्चात्य विद्येचा अभ्यास (तशी येथील लोकांची इच्छा असल्यास) व्हावा असे एक उद्दिष्ट असले,[3] तरी

1. "Popular knowedge is a safer thing to deal with than popular ignorance."

2. "I do not perceive what we can do to improve the morals o the people except by improving their education."

Selections from the Records of the Govt. of Bombay (Education) part – I, 1819–1852.
Edited by R. V. Parulekar, Page – 91

3. "Encouragement and improvement of the useful parts of Hindoo learning and also to introduce as far as possible the means of communication to the new (Indian) subjects such branches of Europian knowledge as they may be able and willing to receive."

Introduction to the Selections from the Records of the Govt of Bombay (Education) – Part I 1819–1852, Page–XXXIV
R. V. Parulekar

या संस्थेच्या प्रारंभकाळात जे शिक्षण देण्यात आले त्यात वेदवेदांगे, ज्योतिष, तर्क, न्याय, वैद्यक, अलंकार इत्यादी संस्कृत विद्यांच्या शास्त्रोपशास्त्रांसाच प्रमुख होत्या.

सरकारी शिक्षणसंस्था

जुन्याचा हा पुरस्कार, धोरण म्हणून एल्फिन्स्टनने केला, तरी मुख्यतः नव्या शिक्षणाचा मल्हार येथील प्रजेवर व्हावा अशी त्याची उत्कट इच्छा होती. नव्या राजवटीला नवमल्हारांनी युक्त अशा लोकांची शासनसंस्था चालविण्याच्या दृष्टीने गरज होतीच. शिवाय नव्या शिक्षणाने त्नमनाने मानी होऊन इंग्रज सत्तेला अनुकूल असा एक वर्ग तयार होईल, व नव्या शासनसंस्थेच्या नव्या प्रकारच्या गरजा भागविण्यास तो उपयुक्त होईल, आणि नव्या शिक्षित वर्गाच्या द्वारा व देशी भाषाच्या आश्रयाने हे नवमल्हारण समाजाच्या निरनिराळ्या थरात कालान्तराने नेता येईल, इंग्रजी विद्येच्या संस्करणाने इंग्रज लोकांचा व्यापार वाढेल व खिस्ती धर्माच्या प्रचारास पर्यायाने साह्य होईल असाही विश्वास राज्यकर्त्यांना वाटत होता. पुणे व मुंबई यांतील वातावरण भिन्न असल्याने जुन्या सत्काराच्या पुरस्काराकाठी एल्फिन्स्टनने पुणे निवडले, तर इंग्रजी शिक्षणास उत्तेजन देण्याचा उपक्रम मुंबई येथे सुरू केला. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रचार करणाऱ्या संस्था मुंबईस ॲंग्लो–इंडियन व युरोपियन यांच्या प्रोत्साहनाने आधीपासून निघाल्या होत्याच. त्यांतील प्रमुख संस्था, म्हणजे इ. स. १८१५ मध्ये स्थापन झालेली ' बॉंबे एज्युकेशन सोसायटी, ' ही संस्था खाजगी होती. तिलाच एल्फिन्स्टनने हाताशी धरून तिच्या द्वारा देशी भाषांतून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी १८२० मध्ये ' दी नेटिव्ह स्कूल ॲंड स्कूल बुक कमिटी ' स्थापन केली. हिलाच पुढे इ. स. १८२२ मध्ये ' दी बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन ॲंड स्कूल बुक सोसायटी ' हे नाव मिळाले. हिलाच १८२७ मध्ये ' दी नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ' हे नाव प्राप्त झाले. इ. स. १८३७ मध्ये याच संस्थेचे ' दी एल्फिन्स्टन नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ' असे नामकरण केले गेले; व हिचेच इ. स. १८४० मध्ये बोर्ड ऑफ एज्युकेशनमध्ये रूपांतर झाले. इ. स. १८२० ते १८४० पर्यंत मराठी वाङ्मयात ज्या नव्या घडामोडी झाल्या, त्या मुख्यत या संस्थेमार्फतच. या घडामोडींना सरकार व देशी अशा उभयपक्षीय विचारवंतांचे साह्य होते. मराठी व गुजराती वाङ्मयात ' भाषांतर-युगा 'चे प्रवर्तन करणारी ही प्रमुख संस्था, या दृष्टीने या संस्थेचे विशेष महत्त्व आहे. या संस्थेची धोरणे वीस वर्षांच्या अवधीत परिस्थितीप्रमाणे बदलत गेली. या संस्थेचे बदलते नामकरण हे याचेच प्रतीक होय. नवा शिक्षणक्रम सुरू करणे, त्याला उपयोगी अशी ग्रंथनिर्मिती देशी भाषांत करणे, आणि नवा अभ्यासक्रम शिकविणारा शिक्षकवर्ग तयार करणे हे या संस्थेचे १८४० पर्यंतचे, म्हणजे सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण बदलेपर्यंतचे, कार्य होय. मुंबई प्रांतातील एकूण शिक्षणविषयक धोरणाचा भारतातील कंपनी–सरकारच्या धोरणाशी फार निकटचा संबंध आहे; म्हणून मध्यवर्ती कंपनी सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण पाहिल्याशिवाय मुंबई प्रांतातील शैक्षणिक हालचालींचे स्वरूप पूर्णपणे आकलित होत नाही.

ई. इं. कंपनीच्या धोरणांतील बदल—

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराचे धोरण कंपनीच्या नियामक मंडळाच्या आदेशानुसार कंपनीला नवी सनद देताना ठरविले जात असे. ही सनद दर वीस वर्षांनी नव्याने दिली जाई. कंपनी–सरकारच्या नियामक मंडळाने येथील प्रजेच्या शिक्षणाकडे लक्ष देण्यास

प्रारंभ केला तो १८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला सनद देतेवेळी. १८१३–१८३३ व १८३३–१८५३ पर्यंतच्या वीसवीस वर्षांच्या मध्यंतरात वाळूगडात कंपनी–सरकारचे शैक्षणिक धोरण बदलत गेले. या कंपनी–सरकारच्या शैक्षणिक धोरणाचा इंग्रज राजवटीतील नव्या संस्काराच्या घडणीत फार मोठा हात आहे. त्याचे परिणाम सान्या आधुनिक भारतावर झालेले आहेत

कंपनी–सरकारने कंपनीच्या नोकरांना येथील इतिहास, भाषा, चालीरीती वगैरे समजून देण्यासाठी इ. स. १८०० मध्ये 'फोर्ट बुइल्यम कॉलेज' ची स्थापना केली होती, पण तिचा उद्देश मर्यादित होता. कंपनी–सरकारचा जसजसा राज्यविस्तार होत गेला, तसतसा येथील लोकांचा शिक्षणाचा प्रश्न कंपनी–सरकारासमोर उभा राहिला. राज्यकर्तें या दृष्टीने न्यायदान करतेवेळी त्यांना येथील प्रजेच्या चालीरीती समजून घेणे भाग पडू लागले फौजदारी स्वरूपाचे कायदे जरी सर्वत्र सारखे ठेवले होते, तरी मुलकी स्वरूपाचे निवाडे त्या त्या प्रांताच्या पूर्वापार रूढीप्रमाणे करण्याचे धोरणच कंपनी सरकारने अवलंबिले होते. लोकांच्या समाजजीवनात शक्यतो ढवळाढवळ न करण्याच्या भूमिकेशी सुसंगत असेच हे धोरण होते. पण यामुळे निवाडे देताना हिंदू वा मुस्लीम दोन्ही जमातींतील कायदेशास्त्र व ग्रंथ समजून घेणे कंपनीच्या न्यायाधिकाऱ्यांना आवश्यक होऊ लागले. शिवाय ज्या समाजावर राज्य करावयाचे त्या समाजाचे स्वरूप, भाषा, वर्तनपद्धती सांगोपांग समजून घेण्यासाठी[1] पौरस्त्य ग्रंथांच्या अभ्यासाची गरज राज्यकर्त्यांना वाटू लागली. या गरजेबरोबर जिज्ञासेमुळेही काही पाश्चात्त्य विद्वानांनी संस्कृत, पर्शियन वगैरे भाषांचा अभ्यास सुरू केला होता. युरोपमधील विद्येच्या पुनरुज्जीवनाची (Renaissance) परंपरा घेऊन हे इंग्रज लोक इकडे आले होते त्यांची ज्ञानलालसाही जबरदस्त होती. एरवी १७८० मध्येच इंग्रजीत भाषांतरित झालेल्या भगवद्गीतेसारख्या ग्रंथाला वॉरन हेस्टिंग्जसारख्या राजकारणी माणसाने प्रस्तावना लिहिण्याचे कारण नव्हते. व्यावहारिक गरज व ज्ञानलालसा या दोनही गोष्टींमुळे भारतीय भाषांतील प्राचीन ग्रंथांच्या अध्ययनाला उत्तेजन देण्याची आवश्यकता राज्यकर्त्यांना वाटू लागली.[2] त्याच्या जोडीला येथील कच्च्या मालाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी व मालाची वाहतूक जलद करण्यासाठी येथील वातावरणावर यांत्रिकीकरणाचेही थोडे संस्करण करणे जरूर होते. यासाठी येथील जनतेत विज्ञानाच्या, प्राथमिक स्वरूपाच्या का होईना, कल्पना प्रसृत करणे आणि उपयुक्त कलांची व कारागिरीची माहिती उपलब्ध करून देणे याही गोष्टींची निकड जाणवू लागली. यामुळेच

1 "To consult the feelings of the natives and to yield to the prejudices of the natives "

२. कंपनीच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्सने गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिलला इ. स. १८१४ मध्ये जे पत्र लिहिले आहे, त्यात युरोपियनांपैकी संस्कृत भाषा शिकण्यास उत्सुक असलेल्यांना उत्तेजन द्यावे व नवे यूरोपीय विज्ञान शिकविताना संस्कृत भाषेतील वैद्यक, ज्योतिष, गणित इत्यादी क्षेत्रांतील उपलब्ध परिभाषा वापरावी, असाही आदेश दिलेला दिसतो. नव्या ज्ञानाचा जुन्याला धागा जोडण्याचा हा यत्न दिसतो.

गव्हर्नरजनरल इन् कौन्सिलला कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सचे ३ जून १८१४ रोजीचे पत्र.

History of Education in India under the Rule of East India Company, by B D Basu Page 7

इ. स. १८१३ साली कंपनीला नवी सनद देताना पौरस्त्य व पाश्चात्य या दोनही पद्धतींचे शिक्षण एतद्देशीयाना देण्यासाठी एक लाख रुपये कंपनीने खर्च करावे पाहिजेत अशी अट कंपनीच्या नियामकमंडळाने कंपनीवर लादली.[1]

आरंभीचे पौरस्त्य-पाश्चात्य मिश्रशिक्षण

इंग्रज सरकारच्या या प्रथमावस्थेतील (१८१३–१८३३) शैक्षणिक धोरणात पौरस्त्य व पाश्चात्य विद्या यांची जी सरमिसळ आढळते ती वरील कारणांनी. एका बाजूने जुन्याला पुष्ट करण्याचा, तर दुसऱ्या बाजूने नव्याचा परिचय करून देण्याचा इरादा तीत दिसतो. मात्र हे फार मर्यादित प्रमाणात करण्याचे धोरणही स्पष्ट आहे. पौरस्त्यावर पाश्चात्य विद्येचे कलम फार मोठ्या प्रमाणात होऊ नये, अशी या राज्यकर्त्यांच्यापैकी एका गटाची भूमिका होती. इंग्रजांच्या तडाख्यातून अमेरिका देश नुकताच स्वतंत्र झाला होता. भारत जर कायमचा, निदान दीर्घकाल, इंग्रजांच्या ताब्यात राहावयास हवा असेल तर भारतीय व इंग्रज यांच्यामधील सांस्कृतिक अंतर कायम राखणे आवश्यक आहे, पौरस्त्य लोक पाश्चात्य विद्या व कला यात पारंगत झाल्यास हे अंतर नष्ट होईल व पर्यायाने स्वतःचे येथील राज्य धोक्यात येईल अशी भीती राज्यकर्त्या वर्गातील एका गटाला वाटत होती. हा धोका पत्करूनही नवे शिक्षण द्यावे असे म्हणणारी एल्फिन्स्टनसारखी काही उदारमनवादी मंडळी होती, पण त्यांची संख्या अल्प होती. पाश्चात्य शिक्षणाचा आवर्जून पुरस्कार करणाऱ्या लोकांनीही नव्या नव्या ज्ञानविज्ञानात भारतीयाना पारंगत करण्याची भूमिका कधी घेतली नव्हती आणि पुढेही केव्हा राज्यकर्त्यांनी त्या दृष्टीने येथील जनतेला स्वयंपूर्ण होण्यास उत्तेजन दिलेले नाही. त्यामुळे नवविद्या संपादन करणाऱ्या व्यक्तींचा नव्या क्षेत्रातील वाङ्मय (Literature), समाजशास्त्र (Social Sciences) वा तत्त्वज्ञान (Metaphysics) यांच्याशी जेवढा परिचय झाला, तेवढा भौतिक शास्त्रांशी (Material Sciences) झाला नाही. या क्षेत्रातील एतद्देशीयांचे एतद्विषयक ज्ञान, इच्छा असूनही सामान्य पातळी ओलांडून पुढे जाऊ शकले नाही. या विज्ञानपरिचयाचा भारतीय जीवनात प्रभाव पडला तो सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रात बुद्धिनिष्ठ दृष्टिकोन निर्माण होऊन श्रद्धायुगाचा लोप होण्यापुरताच पौरस्त्य व पाश्चात्य दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्याच्या व पाश्चात्य विद्येचे ज्ञान देशी भाषांतून प्रसृत करण्याच्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणाला अनुसरून एल्फिन्स्टनने मुंबई प्रांतातील शैक्षणिक योजना आखली होती. स्थानिक परिस्थिती प्रमाणे या दोन प्रकारच्या शिक्षणाचे विभाजन करून पौरस्त्य विद्येचे अध्ययन पुण्यास व पाश्चात्य शिक्षण मुंबईस सुरू करण्याची त्याची योजना मागे निर्देशिली आहेच एल्फिन्स्टनची

1 ' A sum of not less than 1,00,000 Rs should be spent every year for revival and improvement of oriental literature, and for the encouragement of the learned natives of India, and for the introduction and promotion of knowledge of the Sciences among the British territories of India '

— History of Education in India under the Rule of East India Company – by B D Basu, Page 6–7

१८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला देण्यात आलेल्या सनदेच्या ४३ व्या कलमाचा भाग.

याग्रमनची भूमिका स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीने इ. स. १८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला पाठविलेल्या खलित्याकडे वळले पाहिजे. या खलित्यात तो म्हणतो:—

(१) देशी शाळांतून सध्या जी शिकविण्याची पद्धत आहे, ती सुधारावी आणि शाळांची संख्या वाढवावी.
(२) त्यांना शालोपयोगी पुस्तकांचा पुरवठा करावा.
(३) याप्रमाणे शिक्षणाच्या ज्या सोयी करून देण्यात येतील, त्यांचा फायदा घेण्याची इच्छा खालच्या दर्जाच्या लोकांना व्हावी म्हणून त्यांना माहीतरी उत्तेजन देण्यात यावे.
(४) पाश्चात्य विज्ञान शिकविण्यासाठी शाळा काढाव्यात आणि शिक्षणाच्या उच्च शाखांत सुधारणा करावी.
(५) देशी भाषांतून पदार्थविज्ञान आणि नीतिशास्त्र यांवर पुस्तके तयार करवून ती प्रकाशित करण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.
(६) पाश्चात्य संशोधनाचे ज्ञान संपादन करण्याचे साधन, आणि एक अभिजात भाषा, म्हणून ज्यांची इंग्रजीचा अभ्यास करण्याकडे प्रवृत्ती असेल, त्यांच्यासाठी इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा काढाव्यात.
(७) या ज्या ज्ञानाच्या शाखा शेवटी सांगितल्या, त्यांचा व्यासंग करण्याच्या कामी देशी लोकांना प्रोत्साहन द्यावे.

शिक्षणविषयक उद्दिष्टांमधील अडचणी—

ही वर नमूद केलेली शैक्षणिक क्षेत्रातील एकदर उद्दिष्टे लक्षात घेता, ती सिद्धीला जाण्याच्या मार्गात येथे अनंत अडचणी होत्या. ब्रिटिशपूर्व राज्यवटीत या प्रकारच्या शिक्षणाला अनुकूल अशी पार्श्वभूमी केव्हाच निर्माण झाली नव्हती. येथे नव्या पद्धतीच्या शैक्षणिक गरजा भागविण्यास योग्य असे ग्रंथ उपलब्ध नव्हते. सर्वसामान्य माणसांत वाचनाची अभिरुची नव्हती, शिकण्याची हौस नव्हती. [१] नवे ग्रंथ देशी भाषांतून तयार करण्यास असलेले ग्रंथकार नव्हते; ते छापण्यासाठी मुद्रणालये नव्हती. देशी ग्रंथ छापण्यास लागणारे खिळे (Types) इंग्लंडहून मागवावे लागत. तसे करण्यास लागणारी दळणवळणाची साधनेही तेवढी त्या काळी उपलब्ध नव्हती. छापील ग्रंथ हातात धरणे म्हणजे भ्रष्टाकार, अशी जाणत्या लोकांचीही समजूत होती. नवे शिक्षण म्हणजे धर्मांतराची पहिली पायरी, अशीही सकारण वा अकारण भीती लोकांच्या मनात वावरत होती. नवे पाश्चात्य ज्ञान देशी भाषांतून अनुवादित करावयाचे तर त्याला योग्य अशी परिभाषा तयार नव्हती. गद्यवाङ्मय निर्मितीच्या दृष्टीने विचार करिता मराठी भाषेच्या व्याकरणाचे नीट व्यवस्थापनही या आधी कधी झालेले नव्हते, आणि मराठी भाषा म्हणजे एक साधी बोलभाषा (merely a spoken language) अशी एल्फिन्स्टन, केनेडी, मोल्सवर्थ वगैरे या क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांची

१. हरि केशवजीकडून सात हजार रुपये खर्चून सर्वोत्कृष्ट पुस्तक सोसायटीने तयार करून घेतले. पण त्याची एकहि प्रत खपली नाही.

Selections from Educational Records
Part II, Page 158, Parulekar and Bakshi

समजूत झालेली होती. यामुळे मराठी नवगद्याची निर्मिती करताना अगदी पायापासून राज्य कर्त्यांना तयारी करावी लागली कोश, व्याकरणे इत्यादींच्या निर्मितीवर विशेष भर द्यावा लागला.[१] टैपसदृशी मुद्रोप टेवण्याबद्दल सूचना याव्या लागली, परिभाषा घडवावी लागली, लोकांत वाचनाभिरुची निर्माण करण्यासाठी ग्रंथ छापून फुकट वाटावे लागले. नव्या अभिरुचीचा वाचकवर्ग तयार करावा लागला, त्याच्या मनातील नव्या उपक्रमाबद्दलचा पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी विदुरनीति, इसापनीति, पंचोपाख्यान, सिंहासनबत्तिशी यांसारखी सार्थ, रंजक व भारतीय वातावरण असलेली पुस्तकेच प्रथम छापावी लागली, भाषांतरित व स्वतंत्र अशा नवग्रंथनिर्मितीसाठी शंभर ते चारशे रुपयांपासून प्रसंगी पाच हजार रुपयांपर्यंतच्या बक्षिसाचे आमिष दाखवावे लागले, परकीय ग्रंथांची भाषांतरे करताना त्यांतील वातावरणाचा परकेपणा घालविण्यासाठी ती भाषांतरे नसून न करता एकदोन वातावरणाशी जुळती-मिळती करून घ्यावी लागली, सुबोधपणा आणण्याचा आवर्जून प्रयत्न करावा लागला, भाषेची अडचण प्यात कमीत कमी येईल अशीच गणित विषयासारखी शास्त्रीय पुस्तकं प्रथमतः भाषांतरास घ्यावी लागली, शैली जुन्या पद्धतीची–गुरुशिष्यसंवादात्मक, क्वचित पत्रात्मक–ठेवावी लागली, पद्याचाही आश्रय अधूनमधून घ्यावा लागला आणि तांत्रिक परिभाषेच्या अभावी गोळभाषेचा वापर करावा लागला.[२]

शिक्षणाची पायाभरणी

या कार्यासाठी (ग्रंथाचे लेखन, प्रकाशन, प्रोत्साहन, पुरस्कार इत्यादी) इ. स. १८२५–१८३२ पर्यंत दि नॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन स्कूल बुक सोसायटीने दोन लाखांहून अधिक रकम खर्च केली. देशी भाषेच्या इतिहासात राज्यकर्ते व विचारवंत यांनी एकत्र येऊन एवढा संघटित प्रयत्न करण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. वर नमूद केलेल्या एकंदर अडचणी लक्षात घेता अल्पावधीतच जी पायाभरणी झाली ती सद्भावनायुक्त, धोरणी, विज्ञानप्रचुर राजवटीशिवाय होऊ शकली नसती हे, ती राजवट परकीय असली तरी, कृतज्ञतेने मान्य करावयास हवे. एल्फिन्स्टन, मोल्सवर्थ, कॅंडी, जर्विस इत्यादींनी या क्षेत्रात केलेले कार्य फार मोलाचे मानावयास पाहिजे.

प्रारंभीची ग्रंथनिर्मिती

आशयदृष्ट्या या ग्रंथांचा विचार केल्यास लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या जाणार नाहीत अशा बेताने नैतिक बोधाचा पुरस्कार करणाऱ्या, मनोरंजन करणाऱ्या व विज्ञानाचा प्राथमिक स्वरूपाचा परिचय करून देणाऱ्या ग्रंथांवर भर देण्याचे धोरण राज्य

---

१ १८१० डॉ. कॅरीचा कोश, १८२४ कनेडींचा कोश, १८२९ पंडितांचा कोश, १८३१ मोल्सवर्थचा कोश आणि १८३६ पर्यंत बाळशास्त्री जांभेकर, गंगाधरशास्त्री फडके व दादोबा यांची तयार झालेली व्याकरणे ही या संदर्भात लक्षात घ्यावीत.

२ या नव्या पुस्तकांना क्वचित 'पोथी' असे म्हणण्याची प्रथा होती. ब्राह्मण ग्रंथकाराचा उल्लेख सर्रास 'शास्त्री' असा करण्यात येई. ही 'शास्त्री' संबोधण्याची परंपरा पुढे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांपर्यंत येऊन थिरावली आहे.

कर्त्यांनी अवलंबिलेले दिसते.[1] सुभाषिते, नीतिकथा, पशुपक्ष्यांच्या कथा लिहून घेण्याच्या भूमिकेतूनच पंचतंत्र, बाळमित्र, हितोपदेश, पंचोपाख्यान, विदुरनीति, वेताळपंचविशी, सिंहासनबत्तिशी इत्यादी ग्रंथ निर्माण झाले. वाचकाला व्यवहारनीती कळावी, भाषेचे ज्ञान व्हावे हे उद्देश या ग्रंथलेखनाच्या मागे होते. या प्रकारच्या लेखनात अग्रगण्य ठरलेले अव्वल पिढीतील लेखक म्हणजे बापू छत्रे व हरि केशवजी हे होत. दोघेही मुंबईकर व सरकारी नोकरीत असलेले. चिल्ड्रन्स फ्रेंड (Children's Friend) या पुस्तकाचे 'बाळमित्र' या नावाने भाषांतर करणारे सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे, या पुस्तकाचा उद्देश स्पष्ट करताना, "या पुस्तकाच्या वाचनाने मुलास ल्हानपणापासून बोलावयाचा अभ्यास होईल. त्याचा शब्दसंग्रह वाढेल, व्यवहार, रीतिनीति कळेल" असे प्रस्तावनेत नमूद करतात.[2] या 'बाळमित्र' पुस्तकाचा त्या काळी पुष्कळ बोलबाला झाला होता. यावरून तत्कालीन ललित वाङ्मयाचे प्रयोजन स्पष्ट होईल सरकारचे शैक्षणिक धोरण सांभाळून मराठीत इंग्रजी ग्रंथाचा सुबोध अनुवाद करणारा लेखक हा त्या काळचा आदर्श शैलीकार होता. आणि हा मान बापू छत्रे (१७८८–१८३४) यांच्याकडेच जातो.[3] यांना या कारणासाठी अर्वाचीन मराठीचे जनक मानण्यात येते. सरकारच्या भाषांतरविषयक धोरणास त्यांनी मोठे साह्य केले. शिवाय भाऊ महाजन व बाळशास्त्री जांभेकर या पुढील पिढीतील दोन प्रमुख लेखकांना त्यांनी उत्तेजन दिले. हरि केशवजी (१८०४–१८५८) यांचे ग्रंथलेखन मुख्यत शास्त्रीय विषयांचे आहे. ईसापनीती व पंचोपाख्यान यांची भाषांतरे त्यांनी केली खरी, पण मुख्यत विज्ञानविषयक ग्रंथांच्या भाषांतराला यांचे फार मोठे साह्य झाले कॅप्टन जर्विस हा नवी पाठ्यपुस्तके तयार करणाऱ्या वर निर्दिष्ट केलेल्या संस्थेचा इ. स. १८२२–१८३० पर्यंत चिटणीस होता. मराठी पुस्तके छापण्यासाठी एक

---

1 (अ) " Without any reference to religious matters, should tend to improve the morals, enlarge the understanding and promote the general and useful knowledge "

मुंबई एज्युकेशन सोसायटीचा ६ वा वार्षिक वृत्तान्त

Selections from Educational Records – Bombay
Part II – Page 198, Parulekar & Bakshi

History of Education in India under the Rule of East India Company, by B D Basu–या ग्रंथावरून.

२. "हा ग्रंथ मुलास पढविल्याने त्यास ल्हानपणापासून अनायासाने बोलावयाचा अभ्यास होईल, त्याचा शब्दसंग्रह वाढेल त्यास अनेक व्यवहार, अनेक रीति नीति समजतील, बुद्धि सदसद्विकारक्षम होईल. त्याचं हृदय कोमळ होईल, मातापितराच्या ठायीं त्याचे प्रेम वाटेल, बहीणभावंडाच्या ठाया त्याची प्रीति वाढेल."

"ग्रंथकर्त्यानें दोन गोष्टी मनात आणून ग्रंथ केला आहे, एक तर मुलाचे रंजन, दुसरें, त्यास सद्गुण सहज लाभावे."

मराठी साहित्यातील उपेक्षित मानकरी, पृ० ३

३. "मराठीत तर्कशुद्ध रीतीने फक्त लिहिणारे हेच पहिले."

दादोबा पांडुरंग–आत्मचरित्र, पृ० ६०.

छापखाना सोसायटीने काढला होता. त्याची व्यवस्थाही जर्विसकडेच होती. त्याने विज्ञानविषयक ग्रंथनिर्मितीस फार मोठे साह्य केले. मुंबई प्रांतातील वैज्ञानिक शिक्षणाचा पाया यानेच घातला असे म्हणावयास हरकत नाही. स्थापत्यशास्त्र शिकविण्यासाठी त्याने १८२५ मध्ये एक शाळा काढली. गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञानशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगोल यांतील प्राथमिक तत्त्वांचा परिचय करून देणारी अनेक पुस्तके याने तयार करवून घेतली. हरि केशवजी हे याच्या हाताखालीच इंजिनिअरिंग शाळेत नोकरीला असल्यामुळे साहजिकच विज्ञानविषयक ग्रंथनिर्मितीशी त्यांचा अधिक संबंध आला. तत्कालीन परिभाषेची अडचण असतानाही हरि केशवजी यांनी केलेले या क्षेत्रातील कार्य महत्त्वाचे आहे. वाङ्मय (Literature), कला (Art), विज्ञान (Science) असे जे शब्द या काळात वापरले जातात, त्यांचा अर्थ, वाङ्मय म्हणजे नीतिबोधपर कथा, कला म्हणजे प्राथमिक स्वरूपाची कारागिरी, व विज्ञान म्हणजे निसर्गविषयक ज्ञानाचा स्थूल परिचय, असा सर्वसाधारणपणे मानावयास हरकत नाही.

ज्ञानसंपादनावर असणारा भर

पाश्चात्य विज्ञानकल्पनांचा देशी भाषांतून प्रचार करण्याच्या दृष्टिकोणालाच तत्कालीन शिक्षणपद्धतीत प्राधान्य होते. या विज्ञानकल्पनांच्या प्रसाराबरोबरच शांतताप्रिय इंग्रजी राजवटीशी एकनिष्ठ राहणारे, निर्व्यसनी, साधेपणा, नियमितपणा व शिस्त यांची आवड असलेले एक नवे नागरिकत्व घडविणे हेही या शिक्षणाचे उद्दिष्ट होते, आणि या उद्दिष्टाला पूरक होईल असेच साऱ्या ग्रंथनिर्मितीमागचे धोरण होते. या प्रथमावस्थेत वाङ्मयाला शालेय, सामान्य, भाषांतरित, प्राथमिक स्वरूपाचे, प्रसादशून्य, बालबोध, परप्रत्ययनेय, हुकमेहुकूम (Made to order) पद्धतीने तयार झालेले, रसस्पर्शशून्य नसलेले, इत्यादी विशेषणे बहाल केली जातात. पण या वाङ्मयनिर्मितीच्या पूर्वीची मराठी गद्य वाङ्मयाची अभावात्मक स्थिती लक्षात घेतली व तत्कालीन परिस्थितीतील दुर्लंघ्य अडचणी लक्षात घेतल्या तरच या वाङ्मयाचे ऐतिहासिक मूल्य व मुद्रणसंस्थेसारख्या संस्थेच्या परिचयाची महती पटू शकेल. श्रद्धायुगातून विज्ञानयुगात प्रवेश होताना नव्या ज्ञानकल्पनांनी भारावून जाऊन ते शक्य तितके आत्मसात करण्याची उत्कट तळमळ तत्कालीन पिढीतील जाणत्यांना कशी लागलेली होती हे तत्कालीन वृत्तपत्रांची नावे पाहिली तरी लक्षात येते. 'ज्ञान हाच पराक्रम' असे उद्गार लोकहितवादींच्या शतपत्रांत आढळतात, (शतपत्र, पत्रक्रमांक ८०). या नव्या ज्ञानाच्या प्रचंड शक्तीचा व महतीचा साक्षात्कार व त्याच्या प्रचारासाठी अविरतपणे चाललेला प्रयत्न बाळशास्त्री जांभेकरांच्या जीवनात आढळतो. जिज्ञासेने व तळमळीने अवघ्या चौतीस वर्षांच्या आयुर्मर्यादेत त्यांनी या दिशेने केलेले कार्य विस्मयचकित करणारे आहे. जुन्या शास्त्रांना मान्यता देऊनही ज्ञान म्हणजे जाणणे अशी ज्ञानाची व्यापक व्याख्या त्यांनी केली आणि प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या दृष्टीने नवे विज्ञान कसे महत्त्वाचे आहे हेही पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. (दिग्दर्शन, मे १८४०) 'विलायती विद्यांचा अभ्यास वाढावा, तेथील ज्ञान प्रसिद्ध

कारणाचा उलगडा करणारे ज्ञान आत्मसात करण्याची फार मोठी धडपड जांभेकरांच्या लेखनात प्रतिबिंबित झालेली आहे. पुढे आगरकरांनी आत्मोन्नतीसाठी बुद्धीवर भर देण्याची जशी शिकवणूक दिली, त्याच तळमळीने या प्रारंभकालात ज्ञानप्राप्तीची शिकवणूक जांभेकरांनी जनतेला दिली त्यांचे व्यक्तिगत जीवन म्हणजे तत्कालीन ज्ञानलालसेचा एक आदर्शच होय.

नव्या शिक्षणाचे परिणाम

या नव्या शिक्षणाच्या प्रथमावस्थेचा वाङ्मयीन दृष्ट्या विचार करता असे दिसते की, या नव्या शिक्षणाने इंग्रजीसारख्या समृद्ध भाषेशी आपली ओळख करून दिली. आशय व अभिव्यक्ती यांचे काही प्रकार नव्यानेच आपल्यासमोर आणले, अनेक ज्ञानशाखांशी परिचय करून दिला, भाषेची उभारणी एका स्थिर पायावर केली, तिला एक नवे सांस्कृतिक मूल्य प्राप्त करून दिले, सार्‍याच गोष्टींकडे बुद्धिनिष्ठ चिकित्सेने 'ऐहिक चष्म्या' तून पाहण्याची नवी दृष्टी आणली, स्वभाषेच्या महतीबरोबर तिच्यातील वैगुण्याचीही जाणीव करून दिली, ही वैगुण्ये दूर करण्यासाठी पद्धतशीरपणे व संघटित रीत्या कसे प्रयत्न करिता येतील याची दिशाही दाखविली, जातिनिरपेक्ष ऐहिक भूमिकेवरून विचार करणारा एक नवा वाचकवर्ग व ज्ञानप्रसाराची नवी साधने उपलब्ध करून दिली, ज्ञानाचे वितरण करणारे नवे ग्रंथकार पुढे आणले.

ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांत प्रवेश

अव्वल इंग्रजीतील पहिल्या पन्नासपाऊणशे वर्षांचा काळ लक्षात घेतला तर असे दिसते की, या ज्ञानलालसेमुळे व तत्कालीन गरजेप्रमाणे एकेक ग्रंथकार मूलतःच एकमेकांपासून भिन्न असलेल्या ज्ञानक्षेत्रांत तेवढ्याच उमेदीने प्रवेश करी. हरि केशवजींच्या किंवा त्यानंतर आलेल्या जांभेकर, दादोबा वगैरेंच्या चरित्रांतच हे दिसते असे नाही, तर त्याहीपुढील पिढीतील महादेव मोरेश्वर कुंटे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादींच्या चरित्रांवरूनही हेच स्पष्ट होते. कुंटे यांनी इंग्रजी, मराठी कविता लिहिली, पेन्सिली तयार करण्याचा कारखाना काढला व आर्यसंस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट करणारा गंभीर स्वरूपाचा ग्रंथही लिहिला. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्याही लेखनात अशीच विविधता आढळते. अरबी भाषेतील गोष्टी हे भिन्न प्रकृतीचे कथासाहित्य, अन्योक्तिकलाप व मेघदूत यांसारख्या संस्कृत काव्यांची भाषांतरे, व्याकरणशास्त्रावरील त्यांचे लेख व 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' सारखा ग्रंथ हे पाहिले, तर याची सहज कल्पना येते. चिपळूणकरांनी "अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह" हा ग्रंथ सरकारी प्रेरणेने लिहिला असला, तरी त्याच्या नावावरून सरकारला, तत्कालीन जनतेला सर्व प्रकारचे ज्ञान देण्याची कशी निकड वाटत होती याची कल्पना येते. 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' हे नाव एका ग्रंथाचे असले तरी अव्वल इंग्रजीपासून पुढील काही वर्षांतील ज्ञानक्षेत्रांतील एकंदर प्रवृत्तीचेहि ते निदर्शक मानण्यास हरकत नाही. पुढील काळातील एका मासिकाचे 'विविध ज्ञानविस्तार' हे नावहि असेच बोलके आहे.

नवीन शिक्षणाबद्दलची आस्था

बापू छत्रे, हरि केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग इत्यादी मंडळी मुंबईची, तर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर [illegible] कुंटे [illegible]

झालेल्या नवशिक्षणाच्या उपक्रमाचे लोण हळूहळू पुण्यासही आले. एल्फिन्स्टनने सुरू केलेले, संस्कृत विद्येला प्राधान्य असलेले, पुणे कॉलेज चालू होतेच, पण १८३० मध्ये बुधवारवाड्यात स्वतंत्र इंग्रजी शाळा आली व १८३७ पासून पुणे कॉलेजातच हे इंग्रजीचे वर्ग जोडण्यात आले. इंग्रजी लोकांबद्दलची पुण्यातील ब्राह्मणांची पहिली प्रतिकूल प्रतिक्रिया आता कमी झाली होती. एवढेच नव्हे, तर इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीबद्दल विश्वास निर्माण झाला होता.[1] इंग्रज राज्यकर्त्यांनी आता महाराष्ट्रात एक तप पूर्ण केले होते. सर्वसामान्य जनतेत, उमाजी नाईक (१८३२) किंवा ठग लोक यांच्यासारखे काही अपवाद सोडल्यास, इंग्रजी राज्याविरुद्ध निदान प्रकट विरोध राहिला नव्हता. यामुळे इंग्रज राज्यकर्त्यांची पाळेही अधिक निश्चितपणे पडू लागली होती. सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या येथील जनतेला महत्त्वाची वाटणारी सती जाण्याची पद्धती इंग्रजांनी (१८२९ पासून) बंद केली ही याचीच निशाणी. इंग्रजी विद्येचे महत्त्वही जाणत्यांना हळूहळू पटू लागले होते. शिवाय इंग्रजी शिक्षणामुळे सरकारी नोकरी मिळणे सुगम होई व अधिकार, अर्थप्राप्ती व सामाजिक प्रतिष्ठा यांची द्वारे झरकन खुली होत. महाराष्ट्रातील सुशिक्षित ब्राह्मणांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी लक्षात घेता त्यांनी नवे शिक्षण घेण्याचा मार्ग अहमहमिकेने चोखाळावा, या नव्या शिक्षणाविषयी इतरांहून अधिक आग्रह दाखवावे,[2] प्रसंगी इतरांनी या राखीव क्षेत्रात प्रवेश करू नये असा प्रयत्न करावा हे स्वाभाविक होते.[3] जुन्या संस्कृत पठडीचे अध्ययन केलेली प्रौढ मंडळीही नव्या उत्साहाने इंग्रजीची धुळाक्षरे गिरवून या नव्या विद्येत पारंगत होऊ लागली होती. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे याचे प्रातिनिधिक उदाहरण. जुन्या पद्धतीने संस्कृत विद्येचे अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी त्यांनी इंग्रजीच्या अध्ययनाला सुरवात करून त्यात पारंगतता मिळविली. (चिपळूणकर : काल व कर्तृत्व, ग. त्र्यं. माडखोलकर, पृ. ९७) एवढेच नव्हे, तर मराठीचे विशिष्ट सुनई-वळण सोडून तिला खास पुणेरी वळण दिले. सरकारी नोकरी करून तीत मानमान्यता मिळविली. मराठी वाङ्मयात भर घालून पहिले मराठी शैलीकार म्हणून प्रसिद्धी मिळविली. मराठी भाषेचे शिवाजी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरापर्यंतच्या वाङ्मयलेखकांचे चरित्र पाहिल्यास बहुतेक सारे लेखक सरकारी नोकरीत व वैदिक व्यवसायातच मग्न असल्याचे दिसते. इंग्रजी राजवटीत पारशी, गुजराथी, ख्रिश्चन वगैरे समाजांतील व्यक्तींनी व्यापाराच्या क्षेत्रात पदार्पण केले, तसे महाराष्ट्रीयांनी केले नाही. व्यापारक्षेत्रातील वा औद्योगिक क्षेत्रातील

---

१. १८२७ मध्ये करवीर मठाचे शंकराचार्य पुण्यास आले असता त्यांनी पायघोड्यांची भारा पडी लोकांवर सक्तीने लादण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी पुण्यातील काही प्रमुख ब्राह्मणांनी कलेक्टरकडे अर्ज करून लोक स्वेच्छेने जी दक्षिणा देतील ती शंकराचार्यांनी स्वीकारावी असा हुकूम पुण्याच्या कलेक्टरकडून मिळविला !

ग. त्र्यं. माडखोलकर (चिपळूणकर काल व कर्तृत्व, पृ. ९६)

२ गुजराथमध्ये इंग्रजी शाळा काढावी असा गुजराथमध्ये राहणाऱ्या महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांचा अर्ज होता; परंतु स्थानिक बहुसंख्याकांची मागणी नाही म्हणून तो फेटाळला गेला.

3 Selections from Educational Records—Part I, P. 184

— Parulekar

परंपराप्राप्त उपेक्षा महाराष्ट्रीयात चालूच राहिली. नव्या राजवटीत मध्यमवर्गीय महाराष्ट्री यांनी जो पेशा पत्करला तो शिक्षण व नोकरीचाच. सरकारी नोकरांमुळे या सुशिक्षित महाराष्ट्रीयांच्या कर्तृत्वाला काही मर्यादा पडल्या, पण बौद्धिक, वृत्तपत्रीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात त्यांचे सारे बळ व निष्ठा एकवटल्याने त्याला मतघडणीचेही स्वरूप आले. मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर जे पहिलेवहिले पदवीधर तयार झाले ते सारे एकजात महाराष्ट्रीय ब्राह्मण आहेत. एवढेच नव्हे तर पुढेही दीर्घकाल मुंबई प्रांतापुरता विचार केल्यास पदवी-धरांच्या एकूण संख्येत महाराष्ट्रीयांचे प्रमाण अधिक आढळते. या बुद्धिजीवी मध्यमवर्गीय सुशिक्षितांच्या आचारविचारांची छाप महाराष्ट्राच्या संस्कृतीवर व वाङ्मयावर राहावी व त्यात महाराष्ट्रातल्या या विशिष्ट थराच्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडावे हे स्वाभाविकच होते. अव्वल इंग्रजीतील पहिल्या पिढीतील बहुतेक लेखक मुंबईचे व चौलअष्टागारासारख्या कोकणच्या विशिष्ट भागातून आलेले; यामुळे गद्य भाषेवर जी छाप होती, ती या भागच्या कोकणी बोलभाषेची. ती नाहीशी करून कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व त्यांचे समकालीन पुणेरी लेखक यांनी तिला संस्कृतप्रचुर, प्रौढ असे ग्रांथिक वळण दिले. यालाच पुणेरी वळण असे म्हणतात. मराठी वाङ्मयाचा केंद्रबिंदू जो अव्वल इंग्रजीत मुंबई हा होता, तो आता पुणेरी बनला व पुढे तो न्या. रानडे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लो. टिळक, आगरकर, हरिभाऊ आपटे वगैरेंच्या पुण्यातील वास्तव्याने व कर्तृत्वाने तेथेच स्थिर झाला.

भाषेचे पुणेरी वळण आणि मेजर कँडी

हे पुणेरी वळण लावण्यास ज्या कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री पंडित इत्यादींचे साह्य झाले, ती सारी शास्त्री-मंडळी एल्फिन्स्टनने सुरू केलेल्या पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत शिकून तयार झालेली होती. संस्कृत भाषेत यांनी नैपुण्य संपादिले होतेच. शिवाय या पाठशाळेला जोडून सुरू केलेल्या इंग्रजी शिक्षणाचा लाभही या मंडळींना झाला होता. इंग्रजीच्या अध्ययनाने आलेल्या नव्या दृष्टीचा जुन्या संस्कृताशी मेळ घालण्याची कामगिरी मुख्यत या मंडळींनी केली. विदग्ध संस्कृत साहित्याची—काव्यनाटकांची—भाषांतरे या रसिक व विद्वान मंडळींनी मराठीत केली व जुने ललित वाङ्मय सर्वसाधारण माणसाला प्रथमच उपलब्ध करून दिले. या मंडळींचे वाङ्मयीन कार्य प्राधान्याने भाषांतरात्मक असले, तरी ललित वाङ्मयाच्या संदर्भात त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पुणे पाठशाळेला इंग्रजीचा वर्ग जोडल्यानंतर इंग्रजी भाषेतील ज्ञान देशी भाषांतून रूपांतरित करण्याचेही एक उद्दिष्ट राज्यकर्त्यांसमोर होते. या भाषांतर-रूपांतराच्या कामासाठी संस्कृताचे साह्य शक्य तितके घेण्याचे धोरण अंगीकारिल्यानेही मराठी भाषेला संस्कृतप्रचुर वळण लागले असावे.[1] हे वळण लावण्यात पुणे पाठशाळेचा प्रमुख मेजर कँडी याचा फार मोठा हात आहे. मेजर कँडी हा पुणे पाठशाळेचा प्रमुख १८३७ पासून होता. त्याने सुमारे तीसपस्तीस वर्षे मराठीची सेवा केली. मराठी भाषेच्या

---

1. "Knowledge must be drawn from the store of English language, the vernaculars must be employed as the media of communicating it, and Sanskrit must be largely used to improve the vernaculars and make them suitable for the purpose"

आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांति, श्री. भि. कुलकर्णी, पृ. २२

आधुनिक ग्रांथिक शैलीवर याच्याइतका, विदेशीच काय, पण इतर कोणत्याही देशी पंडितांची या ग्रंथकाराची छाप नाही. नि. का. ओकांसारख्या तत्कालीन प्रमुख देशी ग्रंथकाराने, आपणास मेजर कॅंडीने लिहावयास शिकविल्याची प्रांजळ कबुली दिली आहे. परशुराम पंत तात्या गोडबोले यांनी केलेल्या 'नवनीत' या प्राचीन मराठी कवितेच्या महत्त्वपूर्ण संपादनाला मे. कॅंडीचे प्रोत्साहन होते. शाळाखात्याशी व दक्षिणा प्राइज कमिटी सारख्या संस्थांशी मे. कॅंडीचा अधिकारी या नात्याने संबंध आला होता. ग्रंथपरीक्षण, मुद्रणालय व भाषांतर या खात्याचाही तो प्रमुख होता. कोशरचना व व्याकरण तयार करण्याच्या कामात त्याचा हात होता. पाठ्यपुस्तके तयार करून घेणे, ग्रंथाच्या नवीन आवृत्त्या तयार करणे इत्यादी कामेही सरकारने त्याच्याकडेच सोपविली होती. वाङ्मयाचा आशय व त्याची अभिव्यक्ती या बाबतीत निर्णायक मत देणारा प्रमुख सरकारी अधिकारी कॅंडीच होता. मे. कॅंडीचे निर्णय काही वेळा एककल्लीपणाचे निदर्शक वाटले, तरी वाक्यरचना, प्रयोग, शब्दांची रूपे यांवर त्याचे बारीक लक्ष असे. ग्रंथकारांना ग्रंथसुधारणेच्या बाबतीत अनेक तपशीलवार सूचना तो देई. मराठी वाक्यरचनेतील शैथिल्य व अनियमितपणा काढून टाकून भाषेला बंदिस्तपणा आणला तो मेजर कॅंडीनेच मराठी भाषेच्या लेखनात विरामचिन्हे वापरण्याची पद्धतीही त्यानेच सुरू केली. संस्कृताच्या पांडित्यामुळे व स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे त्याने भाषेला वळण दिले आणि शिक्षणखात्याशी संबंध असल्यामुळे ते लेखकांच्या गळी उतरविले. मनोरंजनात्मक ग्रंथापेक्षा बोधप्रचुर वाङ्मयनिर्मितीकडे त्याचा अधिक कल होता. वाङ्मयीन सौंदर्यापेक्षा सुबोध व्यावहारिक माहितीपर धडे वाचनपाठमालेत घालण्याकडे त्याची प्रवृत्ती होती तोच कित्ता दीर्घकालपर्यंत शाळाखात्यात चालू होता.

चार वेगवेगळी वळणे—

मेजर कॅंडीने मराठी भाषेच्या गद्य शैलीकडे लक्ष पुरविण्यापूर्वी मराठी भाषेत सामान्यतः चार प्रकारची वळणे रूढ झाली होती.

(१) गृहस्थी वळण या नावाने प्रसिद्धी पावलेले जुने मेघनाई वळण.
(२) शास्त्रीवळण किंवा संस्कृती वळण.
(३) इंग्रजी किंवा नवे भाषांतरी वळण.
(४) संमिश्र वळण.[1]

या चार वळणांपैकी ग्रंथात कोणतेही वळण वेळप्रसंगी येत असे. दादोबा पांडुरंग आणि 'यशोदा-पांडुरंगी' वरील प्रस्तावना वाचल्यास आपले नेहमीचे लालित्यपूर्ण वळण सोडून मुद्दाम प्रौढ संस्कृतप्रचुर भाषेचा आश्रय त्यांनी संस्कृत पंडिताना स्वतःची भूमिका—'यशोदा पांडुरंगी'ची—पटविण्यासाठी केलेला दिसतो. त्यांच्या आत्मचरित्राची शैली याहून अगदीच वेगळी वाटते आशयाप्रमाणे व व्यक्तीप्रमाणे शैली बदलते हे सर्वसाधारणपणे खरे असले, तरी हा नियम प्रस्तुतच्या कालाला तेवढा लागू पडत नाही. कारण, व्यक्तित्वानुसारी लेखन पद्धतीपेक्षा ठराविक रित्याप्रहुकूम लेखन करण्याचा तो काळ होता, आणि आशयाचे

१. द. वा. पोतदार, मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार—उपोद्घात, (आवृत्ति २ रा), पृ० २५

२. दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र—संपा. अ. का. प्रियोळकर, पृ. ३०

एल्फिन्स्टन

स्वरूपही शक्य तितके वस्तुनिष्ठ व ठराविक प्रकारचे असे. वर जी वेगवेगळी वळणे सांगितली आहेत ती वेगवेगळ्या शैलींची निदर्शक असून मराठी लेखनाच्या अनियमितपणाचीही निदर्शक आहेत त्या काळच्या मराठीत पर्शियन शब्दांचे प्रमाणही अलीकडच्या मानाने अधिक होते. कारण, संस्कृत भाषा व जुने मराठी काव्य यांच्या जोडीला पर्शियन भाषेच्या अध्ययनाची पद्धतीही त्या काळी प्रचलित होती. या परिस्थितीत मेजर कॅंडीचा एकंदर ओढा संस्कृतीकरणाकडे होता, हे बापू छत्रे यांच्या 'बाळमित्र' या पुस्तकाची नवी आवृत्ती काढताना त्याने या पुस्तकाच्या भाषेत केलेल्या बदलावरून स्पष्ट दिसते. (मराठी गद्याची उत्क्रांति–कृ. भि. कुलकर्णी–पृ. १५७-१५८). परग्रंथातील गंभीर आशयाचे मराठी भाषांतर करताना संस्कृतचा आश्रय करणे हे तत्कालीन विद्वानांना अपरिहार्य वाटत होते, हे 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' या पुस्तकाच्या संदर्भात कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी काढलेल्या उद्गारावरून स्पष्ट होते.[1] हेच संस्कृतप्राचुर्य 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा'सारख्या कादंबऱ्यातही शिरलेले दिसते. 'गंगावर्णन' या काव्याच्या प्रस्तावनेत या काव्याचे लेखक बापूसाहेब कुरुंदवाडकर तर संस्कृत भाषेला इंग्रजीपेक्षा श्रेष्ठ ठरवितात. संस्कृत भाषा, संस्कृत साहित्य, भारतीय इतिहासपरंपरा इत्यादींना एक वेगळे महत्त्व या कालात आले. संस्कृत साहित्याच्या मराठी अनुवादाबरोबरच जुन्या मराठी काव्याकडेहि लोकांचे व सरकारचे लक्ष गेलेले आढळते.

नवीन शिक्षणाचे परिणाम

कंपनी सरकारची १८१३ नंतरची शैक्षणिक भूमिका लक्षात घेतली म्हणजे इंग्रजी राजवटीच्या पहिल्या अवस्थेत पौरस्त्य विद्या, कला व देशी ग्रंथ यांच्या अभ्यासाला उत्तेजन का मिळाले हे समजू शकते. राज्यकर्त्यांना यामुळे समृद्ध भारतीय वारशाची कल्पना तर आलीच, पण त्याहीपेक्षा जुन्या ठेव्याकडे बुद्धिनिष्ठ, चिकित्सक, ऐतिहासिक अशा नव्या दृष्टीने पाहण्याची प्रेरणा एतद्देशीयांना मिळाली. त्यातील वाङ्मयीन व वैचारिक सौंदर्यामुळे पाश्चात्य लोकही भारावून गेलेले पाहून[2] प्राचीन संस्कृतीविषयीचा आपला अभिमान जागा झाला व यातून पुढे भारतीय संस्कृतीची गौरवगाथा तयार झाली आपल्या राष्ट्रीयतेची

---

१. या "ग्रंथात शास्त्रीय विषयाचें निरुपण करितांना संस्कृत शब्द आले आहेत, परंतु असल्या विषयावर लिहितांना संस्कृत शब्द घातल्यावाचून उपाय चालत नाहीं, हें प्राय सर्व सुज्ञ मराठी ग्रंथ लिहिणाऱ्याचे अनुभवास आलेच असेल, ह्यास्तव विद्वज्जन निरुपाय गोष्टीविषयी प्राकृत ग्रंथकारास नांव पारसे ठेवणार नाहींत अशी खातरी आहे."

अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह–प्रस्तावना,

२. कालिदासाच्या अभिज्ञानशाकुंतलाचे इ. स. १७८९ मध्ये वुइल्यम् जोन्सने केलेले इंग्रजी भाषांतर व साऱ्या युरोपखंडात त्याचा झालेला बोलबाला, उपनिषदांची राजा राममोहन यांनी १८१६–१८१९ च्या दरम्यान केलेली भाषांतरे व त्या जोरावर मिशनरी लोकांचे त्यांनी परतवून लावलेले हल्ले, १८४९ च्या पुढे मॅक्समुल्लर यांने या ग्रंथाच्या वाङ्मयीन व भाषिक प्राचीनतेचा दिलेला निर्वाळा, १८०४ मध्ये स्थापन झालेली बॉबे लिटररी सोसायटी, पौरस्त्य ग्रंथांची युरोपमधील वाढती मागणी इत्यादी गोष्टी या संदर्भात लक्षात घेण्यासारख्या आहेत.

त्याला प्रदीप्त होण्यास या गौरवभावनेने पुष्कळ काळ इंधन पुरविले. पाश्चात्य संस्कृतीने भारावून जाऊन तिच्या आंधळ्या अनुकरणापासून येथील समाजाला परावृत्त करण्यास हेच संस्कृतिप्रेम इंग्रजी अमलाच्या पूर्वार्धात उपयोगी पडले. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना-समाज, आर्य-समाज इत्यादी ब्रिटिश राजवटीतील नव्या धार्मिक-सामाजिक संस्थामागचे अधिष्ठान या प्राचीन संस्कृतीच्या थोरवीवरच आधारलेले आहे. इंग्रजी राजवटीच्या उत्तरार्धात राष्ट्राभिमानाचे स्फुल्लिंग यातूनच निर्माण झाले. राष्ट्राभिमानाची प्रयोजक कारणे आणखीही काही आहेत; पण त्याच्या आविष्काराचे प्रमुख साधन प्राचीन संस्कृती व प्राचीन इतिहास हेच राहिले. ऐतिहासिक कथा, काव्य, नाट्य यांना यामुळेच पुढे बहर आला. पाश्चात्य संस्कृतीतील नवविचार ग्रहण करतानासुद्धा तिची बैठक जुन्या हिंदू धर्माच्या तत्वांवर आधारण्याचा प्रयत्न थेट राजा राममोहन रायपासून दयानंद, न्या. रानडे, विवेकानंद, लो. टिळक म. गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, महर्षी अरविंद, आचार्य विनोबा येथपर्यंत झालेला दिसून येईल. केवळ वाङ्मयदृष्ट्या विचार केल्यास इंग्रजी राजवट येथे दीर्घकाल राहूनही आपल्या वाङ्मय-प्रकारांचे वा आशय-आविष्कार-पद्धतींचे युरोपकेंद्रित आधुनिकीकरण न होण्याचे हे एक कारण आहे. प्रार्थनासमाजाच्या प्रचारासाठी न्या. रानडे यांनी जुन्या संतकवींचा आश्रय घेतला किंवा डॉ. भांडारकरांनी कीर्तनसंस्थेचा वापर केला यात नवल नाही; पण मिशनऱ्यांसारख्या परधर्मीय लोकांनी स्वधर्मप्रचारासाठी भारतीय कीर्तनपद्धतीचा उपयोग केल्याचे उदाहरण अमेरिकन मराठी-मिशनच्या इतिहासात आढळते.

पौरस्त्य भाषांच्या द्वारा पाश्चात्य ज्ञानाचे वितरण करण्याचा हा प्रयोग फार काळ चालू राहिला नाही. इ. स. १८३३ पासून वारे उलट दिशेने वाहू लागले. याचा परिणाम जरी मुंबई प्रांतात थोड्या उशिरा दिसून आला, तरी मुख्यतः देशी भाषांना उत्तेजन देण्याचे मध्यवर्ती कंपनी–सरकारचे धोरण १८३५ पासून बदलल्याने १८४० नंतर मुंबई प्रांतातील शिक्षणपद्धतीला नव्या धोरणाचे वेध लागले. १८४७–४८ पासून शिक्षणाच्या माध्यमाचा प्रश्न मुंबई प्रांतात धसास लागला. यामुळे मुंबई प्रांतापुरता विचार केल्यास देशी भाषांना अधिकृत रीत्या व पूर्णतया उत्तेजन देण्याच्या सरकारी धोरणाचा काळ सुमारे पाव शतकाचा ठरतो. एखाद्या भाषेच्या प्रारंभापासूनच्या सर्वांगीण विकासाला (विशेषतः परकीय अमलाखाली) मिळालेला हा अवसर अत्यल्पच मानावयास हवा. मराठी वाङ्मयाच्या अव्वल इंग्रजीतील निर्मितीचा विचार करिताना या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. बदललेल्या शैक्षणिक धोरणाने देशी भाषांना प्रत्यक्षपणे उत्तेजन देण्याचे सरकारी धोरण (दक्षिणा प्राइझ कमिटी-सारखे अपवाद वगळल्यास) संपुष्टात आल्याने यापुढील मराठी वाङ्मयाची वाटचाल पाहताना नव्या धोरणाचे झालेले अप्रत्यक्ष परिणामच विचारात घ्यावे लागतात. प्रत्यक्षपणे याचे परिणाम झाले ते येथील लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक, राजकीय दृष्टिकोणावर. मात्र या दृष्टिकोणाने पुढील ललित अललित मराठी साहित्याला पुष्कळच खाद्य पुरविले.

इंग्रजी माध्यम आणि देशी भाषांच्या शिक्षणाची पिछेहाट

१८१३ साली सुरू झालेल्या शैक्षणिक धोरणात ही जी १८३३ पासून क्रांती झाली, तीत देशी भाषा वा पौरस्त्य भाषा यांना उत्तेजन देण्याचे व त्यांना शैक्षणिक माध्यम बनविण्याचे धोरण जाऊन इंग्रजी शिक्षण व इंग्रजी माध्यम यांच्यावरील भर वाढू लागला. देशी भाषांच्या कैवाऱ्यांचा पक्ष मागे पडून इंग्रजीच्या अभिमान्यांचे पारडे जड झाले. मुंबई प्रांतात देशी भाषेवर ज्या पद्धतीने खर्च केला जाई, त्याबद्दलची नापसंती व्यक्त करणारे पत्र,

मुंबई-सरकारास कंपनी-सरकारच्या नियामक-मंडळाकडून १८३२ मध्येच आले.[1] मुंबई सरकारचे देशी भाषांना उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न पुढे काही काळ चालले. प्रसंगी मध्यवर्ती कंपनी-सरकारच्या या बदलत्या धोरणाशी देशी भाषेचा कैवार घेणाऱ्या मुंबई प्रांतातील सरकारी अधिकाऱ्यांनी टक्करही दिली. बंगाल प्रांतापेक्षा मुंबई प्रांताची परिस्थिती या बाबतीत वेगळी होती. बंगालमध्ये शैक्षणिक माध्यमाबाबत जो झगडा होता, तो बंगालीविरुद्ध इंग्रजी असा नसून संस्कृत-अरेबिकविरुद्ध इंग्रजी असा होता, orientalist व occidentalist यामधील होता. बंगालीचा कैवार तेथील स्थानिक बंगाली लोकांनीही घेतला नाही. उलट राजा राममोहन रायसारख्या तत्कालीन अग्रगण्य पुढाऱ्यांनी उपनिषदांचे महत्त्व ओळखूनही पुरोगामी विचारांची बीजे भारतात रुजण्याच्या दृष्टीने १८२३ पासूनच इंग्रजीच्या बाजूने कौल दिला होता. एवढेच नव्हे, तर इंग्रजीचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था त्यांनी स्वतंत्रपणे काढल्या होत्या. मुंबई प्रांतात इंग्रजीच्या शिक्षणाला विरोध होता असे नव्हे, पण त्याबरोबरच मराठी गुजराथीसारख्या देशी भाषांची उपेक्षा होऊ नये अशी वाजवी अपेक्षा येथील जगन्नाथ शंकरशेटसारख्या सहृदय भाषाभिमान्यांची होती. देशी भाषेच्या माध्यमासाठी या अव्वल काळात मुंबई प्रांताइतका अन्य कोणत्याही प्रांताने झगडा केलेला नाही. पण बंगालमधील मुख्य सरकारी कचेरीचा व खुद्द विलायतमधील नियामक-मंडळाचा कौल संपूर्ण इंग्रजी करणाच्या बाजूने पडल्याने मुंबई सरकारलाही आपले धोरण हळूहळू बदलणे प्राप्त झाले. परिणामत देशी भाषांच्या सांस्कृतिक विकासाला पुनः जबर धक्का बसला. पुढे १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होऊन व न्या. रानडे, तेलंग वगैरेसारख्या व्यक्तींनी प्रयत्न करूनही मुंबई विद्यापीठात अलीकडच्या काळापर्यंत मराठीला मानाचे स्थान मिळाले नव्हते. विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर १८६२ पर्यंत बी. ए. ला एक गौण विषय म्हणून मराठीला स्थान होते, पण त्यानंतर मराठीत बी. ए. ला शिकविण्याजोगे योग्य ग्रंथ नाहीत, विद्यापीठाच्या एकूण गरजा लक्षात घेता जुने मराठी काव्य शिकविण्याची गरज नाही, अशा सबबीवर त्या वेळच्या मुंबई प्रांताच्या विद्याधिकाऱ्याने मुंबई विद्यापीठातून मराठीचे उच्चाटन केले.[2] अर्थात् विद्यापीठाचे हे कृत्य १८३३ च्या व त्यानंतर १८५३ साली असलेल्या कंपनी-सरकारच्या धोरणाला अनुसरूनच होते. १८३३ च्या शिक्षणक्षेत्रातील इंग्रजी करणाच्या मूलभूत भूमिकेत १८५३ मध्ये कंपनीला नवी सनद देताना काही फरक केला गेला नाही. शिक्षणखात्याची कारभारदृष्ट्या पुनर्रचना करणे व विद्यापीठाची स्थापना करणे एवढेच नवे कार्य या १८५३ च्या धोरणाने केले गेले.

धोरण बदलण्यामागील हेतू

१८१३ पासून सुरू झालेले शिक्षणविषयक धोरण १८३३ पासून बदलण्यास कंपनी सरकारच्या बाजूने अनेक कारणे होती, त्यांची राजसत्ता येथे एव्हाना चांगली स्थिर झाल्याने एतद्देशीयांचा अनुनय करण्याची त्यांना पुढे गरज उरली नव्हती. प्रत्येक प्रांताची भाषा वेगवेगळी असल्याने सर्व कारभारात एकसूत्रीपणा ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रांतनिहाय वेगवेगळ्या भाषेला उत्तेजन देणे त्यांना गैरसोयीचे वाटू लागले होते. इंग्रजीचे वितरण येथील जनतेची

---

१. द. वा. पोतदार, मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (नवी आवृत्ति), पृ. ३१

2 History of Education in India —Naik & Nurulla

इंग्रजविरोधी भावना नष्ट करते, राजकीय क्षेत्रातील विरोधी वातावरण निर्माण करते, इंग्रजी संस्कृती, धर्म व चालीरीती यांचे अनुकरण करण्याची वृत्ती प्रबळ करते, एवढेच नव्हे, तर व्यापारवृद्धीस, ख्रिस्ती धर्मप्रचारास व राज्याला बळकटी आणण्यास सहायभूत होते असा राज्यकर्त्यांचा आतापर्यंतचा अनुभव होता. उलट प्राचीन विद्यांच्या अध्ययनाने एतद्देशीयांची अस्मिता जागृत होण्याची शक्यता दिसत होती. रक्ताच्या नात्यासाठी शरीराने हिंदी, पण मनाने इंग्रजी असा एक एतद्देशीयांचा वर्ग राज्यकर्त्यांना येथे निर्माण करावयाचा होता.[1] असे झाल्यास या आंग्लशिक्षित वर्गाद्वारे स्थित्यंतर घडवून आणता येईल असा त्यांना विश्वास वाटत होता. अव्वल दर्जाचे पाश्चात्य शिक्षण देऊन त्यातून वरच्या दर्जाचे सेनापती, मुत्सद्दी वा कायदेपंडित एतद्देशीयांतून तयार करावेत हे इंग्रज सरकारच्या शिक्षणाचे मुळीच प्रयोजन नव्हते.[2] सैनिकी पेशाच्या लोकांच्या वरच्या दर्जाचे शिक्षण देणे, शैक्षणिक क्षेत्रात अति उदार दृष्टी स्वीकारणाऱ्या सर चार्ल्स एडवर्ड ट्रेव्हेलियनसारख्या व्यक्तीलाही अमान्य होते. सैनिकांना शिक्षण द्यावयाचेच झाले, तर ते ब्रिटिशांशी कृतज्ञ राहतील इतपत द्यावे असे तो म्हणतो. सर चार्ल्स एडवर्ड ट्रेव्हेलियनने बंगालच्या मुलकी खात्याचा सदस्य म्हणून भारतात बारा वर्षे काढली होती. येथील शैक्षणिक खात्याशीही (General Committee of Public Instruction) सभासद या नात्याने त्याचा घनिष्ठ संबंध आला होता. इ. स. १८३८ मध्ये त्याने भारतातील शैक्षणिक परिस्थितीवर व पद्धतीवर प्रकाश टाकणारा एक ग्रंथ लिहिला आहे.[3] त्यात तो म्हणतो "भारतीय लोकांना ज्ञानवान करण्याचे आपले धोरण नाही. वस्तुत तसे असावयास पाहिजे. आपण त्यांना ज्ञानवान करण्याने जे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी निर्माण करू, ते कालांतराने आपल्यावरच उलटण्याचा संभव असल्याने स्वतःच्या पायावर एक प्रकारे कुऱ्हाड पाडून घेतल्यासारखे होईल हे खरे, पण हा झाला दूरचा विचार. सद्यस्थितीत येथील लोकांना ज्ञान देण्याने इंग्रजांनाही काही महत्त्वाचे लाभ होणार आहेत. या नवशिक्षणामुळे येथे सुधारणा होईल, पण ती होण्याची भीती टळेल, एतद्देशीयांच्या मनात आपल्याबद्दल आदरबुद्धी निर्माण होईल, येथील उत्पादनतंत्र व लोकस्थिती सुधारल्याने येथील सुपीक जमिनीतून उत्कृष्ट पिके निर्माण होऊन इंग्लंडची कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याची निकडीची गरज भागेल."

मध्यम वर्गापुरते शिक्षण

त्या वेळच्या लोकस्थितीचे व मनोवृत्तीचे जे वर्णन सर चार्ल्स एडवर्ड ट्रेव्हेलियनने केले आहे, त्यावरून असे दिसते की, वरच्या वर्गाला स्वराज्य प्राप्त व्हावे असे वाटत

---

1 "We must do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern, a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, words and intellect" — Macaulay

Education in India under E I Company-B D Basu, Page 92

2 "We do not want generals, statesmen and legislators we want industrious husbandmen" — Thackeray

Ibid, Page 87

3 Education of the People of India

होते, खालच्या वर्गाचे जुने उद्योगधंदे नव्या राजवटीत नष्ट झाल्याने ते इंग्रज राजवटीबद्दल मनातून नाराज झाले होते; मात्र मध्यमवर्गीय समाज तेवढा अधा होता की, त्याला इंग्रजी राजवटीमुळे निर्माण झालेल्या वक्तृत्वसभा, वाचनालये, चर्चामंडळे, छापखाने, वृत्तपत्रे इत्यादींचे आकर्षण निर्माण झालेले असून या वर्गाला नव्या शिक्षणाची गरज व महती पटलेली होती, आणि ते ज्ञान आत्मसात करण्याची उत्कंठाही लागली होती. याखाठीच कंपनी सरकारने या मध्यमवर्गीय व्यक्तींना हाताशी धरून एक नवे पुढारीपण येथे निर्माण केले व परंपरागत चालत आलेले इनामदार, जहागीरदार, वतनदार इत्यादींचे वर्चस्व नष्ट केले. पुनश्च या जुन्या वर्गाचे पुढारीपण निर्माण होणे अशक्य होते. कारण, इंग्रजी शिक्षणात काया नसली तरी वाचा व मन पालटण्याची किमया आहे, याची सरकारला जाणीव होती. सरकारचे बहुजनसमाजाला शिक्षित करण्याचे धोरण नव्हतेच.[1] नव शिक्षणाचे आवश्यक तेवढे संस्कार खालच्या थरात प्रविष्ट होण्यास हा आंग्लशिक्षित मध्यमवर्ग उपयोगी पडेल व त्याच्या द्वारा हे नवसंस्करण देशी भाषाच्या माध्यमातून खालच्या थरात झिरपत राहील (Filtration Theory) अशीही इंग्रजांच्या द्वारे पाश्चात्य विद्येचा पुरस्कार करणाऱ्याची भूमिका होती.

इकडील वाङ्मय व शास्त्रे यानिषयीचा प्रतिकूल ग्रह

लॉर्ड मेकॉले हा इंग्रजी माध्यमाचा प्रमुख पुरस्कर्ता असला तरी देशी भाषा नव्या उच्च शिक्षणाच्या दृष्टीने निरुपयोगी आहेत, असे सर्वच पक्षाचे मत असल्याचे तो नमूद करतो.[2] व्यक्तिशः तर त्याचा प्राचीन भारतीय वाङ्मयाबद्दल विलक्षण प्रतिकूल ग्रह होता. ज्या कागदावर हे ग्रंथ छापले जातात, त्या कागदाच्या किंमतीचेहि ते नसतात, हे त्याचे उद्गार प्रसिद्धच आहेत त्याच्या मते या ग्रंथात जे आढळते, ते सारे त्याज्य, टाकाऊ व हास्यास्पद होते.[3] मेकॉले हा त्या वेळी कंपनी-सरकारच्या नोकरीत महत्त्वाच्या हुद्यावर (Law Member) होता त्या वेळचा गव्हर्नर-जनरल बेंटिंक हा इंग्रजी शिक्षणाला अनुकूलच होता. विलायतमधील नियामक मंडळाचा १८३३ साली कंपनीला नवी सनद देताना इंग्रजी शिक्षण देण्याचा आदेश मिळालेला होता, देशी भाषांच्या द्वारा शिक्षण देण्याचा आतापर्यंतचा प्रयत्न राज्यकर्त्यांना असमाधानकारक वाटत होता, व देशी भाषा इंग्रजीच्या तुलनेने आधुनिक क्षेत्रात फारच मागासलेल्या होत्या. या सर्वांचा साकल्याने

1 With the very limited means at the disposal of Government for educational purposes, it is impossible to undertake such a gigantic scheme as the education of the masses of India.

Report of the Board of Education
1847–1848, Page 3

2 All parties seem to be agreed on one point, that the dialects commonly spoken among the natives of this part of India contain neither literary nor scientific information, and are moreover so poor and rude that until they are enriched from some other quarter, it will not be easy to translate any valuable work into them

3 "Absurd history, absurd metaphysics, absurd physics and absurd theology" हे त्याचे शब्द.

झालेला परिणाम म्हणजे बेंटिंकने भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यासाठी काढलेले ७ मार्च १८३५ रोजीचे फर्मान.[1]

इंग्रजी शिक्षणाचे उद्दिष्ट

इंग्रजी शिक्षणाचे हे १८३५ पासून सुरू झालेले पर्व पुढे १८५३-५४ साली पुन: कंपनीला सनद देतेवेळी चालू राहिले.[2] शास्त्रीय ज्ञानाचा येथे अधिक प्रसार करावा अशी मनीषा १८५४ च्या शिक्षणविषयक खलित्यात प्रकट केली आहे, पण हे शास्त्रीय ज्ञान फार वरच्या पातळीवरचे असू नये, व्यवहारोपयोगी असावे, असाही इशारा त्यात आहे.[3] या खलित्यात शिक्षणाची जी उद्दिष्टे ग्रथित केली आहेत, त्यात निरनिराळ्या पाश्चात्य विद्यांचा परिचय, भारतीयांचे नैतिक व भौतिक उन्नयन व त्यांच्यातील परंपरागत अज्ञानमूलक कल्पना व रूढी इत्यादींचे निर्मूलन यांना प्राधान्य दिले आहे. हे कार्य पवित्रतम असून ते पार पाडण्याची जबाबदारी इंग्लंडवर आहे आणि या कार्याला अनुकूल भूमिका व स्थैर्य फक्त नव्या प्रकारचे शिक्षणच देऊ शकेल असेही या खलित्यात म्हटले आहे.[4] मुंबई, मद्रास, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणी १८५७ साली विद्यापीठांची स्थापना केली गेली, ती वर नमूद केलेल्या धोरणाच्या अनुषंगानेच. विद्यापीठातील शिक्षणक्रमात कायदा व स्थापत्यशास्त्र (Law and Civil Engineering) यांना प्राधान्य द्यावे अशी सूचना असून कलाविभागाच्या (Arts Faculty) पदवीच्या अभ्यासक्रमात भाषा, इतिहास, गणित, तत्त्वज्ञान, भौतिक व नैतिक शास्त्रे इत्यादींना महत्त्व असावे असे म्हटले आहे. सर्वसामान्य

---

1 The great object of the British Government ought to be the promotion of European literature and science among the natives of India, and that all the funds appropriated for the purpose of education would be best employed on English education alone

Education in India under E I Company
B D Basu, Page 84

2 Diffusion of improved Arts, Science, Philosophy and Literature of Europe, in short, of European knowledge

Education Despatch of 1854

3 Of a less high order but of such a character as may be practically useful to the people of India in different spheres of life

Education Despatch of 1854

4 It is one of our most sacred duties, to be the means as far as in us lies of conferring upon the natives of India those vast moral and material blessings which flow from the general diffusion of useful knowledge, and which India may, under providence, derive from the connection with England For, although British influence has already in many remarkable instances, been applied with great energy and success to uproot demoralising practices, and even crimes of a deeper dye, which for ages had pervaded among the natives of India, the good results of those efforts must, in order to be permanent, possess the further sanction of a general sympathy in the native mind which the advance of education alone can secure

माणसाला सज्ञान बनविण्यासाठी जिल्हावार शाळा काढण्याची व स्थानिक मदत व सरकारी मदत (Grant in aid) यावर या शाळा चालविण्याची भूमिका या खलित्यात आढळते.

देशी भाषाची आबाळ

या १८५४ च्या खलित्यापुरताच विचार केल्यास भारतीय भाषाना पूर्णपणे डावलण्याची भूमिका त्यात नाही. तसे त्या खलित्यात नमूदही केले आहे.[1] वरून समाजाला ज्ञान देण्याच्या संदर्भात देशी भाषाची उपयुक्तता या खलित्यात मान्य केली असून इंग्रजी भाषा व देशी भाषा याचा योग्य त्या प्रकारचा मेळ घालण्याची अपेक्षाही त्यात व्यक्त केली आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र ही अपेक्षा व हे धोरण कधीच अमलात आली नाहीत. संस्कृतसारख्या प्राचीन भाषाना काही एक स्थान विद्यापीठात मिळाले. पण देशी भाषांना मात्र फारसे महत्त्व मिळाले नाही. येथील विचारवंताकडून प्रयत्न होऊनही मराठीसारख्या देशी भाषाची विद्यापीठातून फारशी गळचेपी झाली याचा निर्देश मागे केला आहेच.

इंग्रजी शिक्षण आणि माध्यम याचे परिणाम

पाश्चात्य विद्येचे शिक्षण इंग्रजीसारख्या समृद्ध माध्यमाच्या द्वारा देण्याच्या धोरणाचे काही फायदे भारतीयाच्या दृष्टीनेही झाले. आंतरप्रांतीय वैचारिक देवाण–घेवाण यामुळे सुलभ झाली. समान कायदा, एकजिनसी राष्ट्र इत्यादींच्या जोडीला विचारविनिमयाचे एक नवे दालन येथे निर्माण झाले. उच्च पाश्चात्य ज्ञानविज्ञानाचे सखोल अध्ययन करण्याची संधी येथील जनतेला मिळाली. या सर्व गोष्टी झाल्या खऱ्या, तथापि या धोरणामुळे एकदर भारतीय जनता सास्कृतिक दृष्ट्या मागासलेलीच राहिली.

पाश्चात्य विद्या व कला याचा जो अल्पस्वल्प प्रसार येथे झाला तो मुख्यत मध्यम वर्गातच. याला सरकारचे शैक्षणिक धोरण जसे कारणीभूत होते, तसे माध्यमविषयक धोरणही होते. कारण कोणतीही परकीय भाषा कितीही श्रेष्ठ असली, तरी सर्वसामान्य माणसाच्या शैक्षणिक विकासाचा विचार करता ती मातृभाषेचे स्थान घेऊ शकत नाही. त्यामुळे बहुजनसमाज नव्या उच्च शिक्षणापासून वचित तर राहिलाच, पण देशी भाषाचाही मागासलेपणा कमी होऊ शकला नाही. तिचा स्वतंत्र विकास होण्याची इंग्रज राजवटीच्या प्रारंभकालातील शक्यता लुप्त होऊन तिचे परावलंबित्व कायम झाले पूर्वी ती संस्कृतच्या ओंजळीने पाणी पिई, आता ती इंग्रजीच्या ओंजळीने पाणी पिऊ लागली विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी इंग्रजी विनेल्या वाघिणीच्या दुधाची उपमा देऊन तिच्या प्राशनाने होणाऱ्या बलवृद्धीची ग्वाही दिली आहे. या दुधाच्या वेगळेपणाने भारतीयाना काही बलप्राप्ती झाली हे खरे, पण हे दूध पूर्णपणे भारतीयाच्या कधीच पचनी पडले नाही तसे ते पचनी पडणे शक्यही नव्हते. या शिक्षणाच्या प्रारंभकाली तरी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्याच भाषेत बोलावयाचे झाल्यास, पाश्चात्य विद्यावारुणीने धुंद झालेला आणि स्वभाषेकडे उपेक्षेने पाहणारा वर्ग मात्र निर्माण झाला इंग्रजपूर्व काळातील जुने चातुर्वर्ण्य लोपून त्या जागी

1 It is neither our aim nor desire to substitute the English language for the vernacular dialects of the country

Education Despatch of 1854

आता हे आंग्लभाषाकोविदाचे नवे चातुर्वर्ण्य निर्माण झाले, विशेषतः परक्या भाषेच्या व परसंस्कृतीच्या अनुषंगाने हे निर्माण झाल्याने सामान्य जनतेच्या दृष्टीने पूर्वीच्या चातुर्वर्ण्यापेक्षाहि ते काही बाबतीत अधिक बोचक ठरले. या नव्या आंग्लविद्याविभूषित माणसाने देशी भाषाचा उद्धार करावा ही जी नव्या शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांची अपेक्षा होती, ती दूरराच राहून सुशिक्षितात इंग्रजी आचार, इंग्रजी विचार, इंग्रजी उच्चार यांचेच स्तोम माजले. राज्यकर्त्यांना याचे काही सोयरसुतक असण्याचे कारण नव्हते. पण विद्वान माणसाचे सारे वाचन, लेखन व व्यवहार इंग्रजीतूनच होऊ लागल्याने ते मराठीकडे सहसा ढुंकूनही पाहीनासे झाले. मराठीच्या वाटयाला मग जो वाचकवर्ग उरला, तो सामान्य अभिरुचीचा, असंस्कृत असा. त्याच्या गरजा भागविण्यासाठी जे ललित–अललित साहित्य निर्माण होऊ लागले, ते सामान्य दर्जाचे इंग्रजीतून एखादा वाङ्मयप्रकार कोणी हौसेने आणण्याचा प्रयत्न केलाच, तर तो देशी भाषांच्या मागासलेपणामुळे व सामान्यांच्या खालावलेल्या अभिरुचीमुळे उपरा ठरू लागला.[1] इंग्रजी वाङ्मयात जे नवे वाङ्मयप्रकार निर्माण झाले. ते त्या समाजाच्या व भाषेच्या आंतरिक गरजेतून झाले. येथे त्यांना केवळ एक 'टूम' एवढेच स्वरूप प्राप्त झाले. एतद्देशीय विद्वान अव्वल दर्जाचे लेखन करीत ते राज्यकर्ते व इतरप्रांतीय विद्वान यांना कळण्याच्या दृष्टीने इंग्रजीतच, त्यामुळे त्यांच्या विचारसंपदेचा आणि चिंतनाचा लाभ देशी भाषांना तेवढासा मिळू शकला नाही. देशी भाषेत ग्रंथ लिहितानाही त्यांच्या प्रस्तावना बऱ्याच वेळा इंग्रजीत लिहिल्या गेल्या. वृत्तपत्रेही दीर्घकाळ द्वैभाषिक राहिली. फार काय, मराठी भाषेबद्दलची उपेक्षा व अवहेलना दूर करण्यासाठी पुढे १८७४ मध्ये अवतरलेल्या विष्णुशास्त्र्यांचे, आपण मराठी भाषेचे शिवाजी असल्या बद्दलचे, तेजस्वी उद्‌गारही मुळात इंग्रजीतूनच प्रकट झाले. या नव्या शिक्षणाने मराठी भाषेवर कसे घेडगुजरी संस्करण केले याचे चित्र भाऊ महाजन यांनी आपल्या 'प्रभाकर' वृत्तपत्रातून १८४२ मध्येच रेखाटले आहे.[2] यापुढच्या काळात ही प्रक्रिया कितीतरी प्रमाणात वाढल्याने चिपळूणकरांना आपल्या 'निबंधमाले'तून 'भाषाशुद्धी' चा स्वतंत्रपणे आणि सविस्तर विचार करावा लागला. या सर्व अनर्थाला, विशिष्ट प्रकारे देण्यात येणारे हे विलायती शिक्षणच जबाबदार असल्याचा न्या. रानडे यांचाही अभिप्राय आहे.[3]

---

1 No mere foreign graftings can ever thrive and flourish, unless the tender plant on which the grafting is to be made first germinates and sends its roots deep in its own indigenous soil

Miscellaneous Writings of Justice Ranade, Page 26

२. "येथील लोकांची भाषा व स्थितिरीति हीं विलक्षण होत चाल्लीं आहेत, तीं अशीं की, ते बोलू लागले असता पंचवीस शब्दामध्यें वीस शब्द इंग्रजी येऊन मध्यें विभक्ति, अव्ययें, सर्वनामें आणि प्रसिद्ध क्रियापदें इतकीं मात्र बहुधा स्वभाषेचीं उपयोगात आणतात. तसेच नमस्कार करणें अथवा आगतस्वागत विचारणें झाल्यास इंग्रजी शब्दानीं करितात."

3 The fault does not lie with the individuals so much as with the system under which they are brought up Thus education is so exclusively foreign that all incentive to study and to add to, the stock of national literature is for the most part, entirely wanting and year after year this indifference and neglect are becoming more pronounced

Miscellaneous Writings of Justice Ranade, Page 44

नव्या शिक्षणाचे धार्मिक व सामाजिक परिणाम

नव्या राजवटीमुळे व नव्या शिक्षणामुळे घडून आलेल्या या बदलाचे परिणाम या दोन क्षेत्रापुरतेच मर्यादित राहणे शक्य नव्हते. या बदललेल्या संस्काराचे लोण कळत नकळत जीवनाच्या सामाजिक, धार्मिक इत्यादी अंगांतही मग प्रविष्ट झाले. राजकीय व आर्थिक स्थित्यंतराबद्दलच्या काही नव्या कल्पना बदललेल्या परिस्थितीमुळे जीवनात वावरू लागल्या होत्या; आणि त्या प्रकारचा उचित उच्चारही केला गेला असला तरी तसा आचार मात्र तत्कालीन परिस्थितीत घडणे शक्य नव्हते. राजकीय क्षेत्रात लोकशाहीचे व आर्थिक क्षेत्रात औद्योगीकरणाचे वा स्वावलंबनाचे मूल्य लोकहितवादीसारख्यांनी अव्वल इंग्रजीतच पुरस्कृत केले. विलायतेतील पार्लमेंटकडे अर्ज करून आपल्यालाही त्या प्रकारचे पार्लमेंट मागता येईल असे ते 'शतपत्रां'तून म्हणतातही.[१] इंग्रज राज्यकर्ते योग्य वेळ आली म्हणजे आपल्याला पार्लमेंट देतील याबद्दलही त्यांना शंका नव्हती. ही ब्रिटिश लोकशाहीवरची व त्यांच्या न्यायबुद्धीवरची एतद्देशीय सुशिक्षितांची श्रद्धा पुढे दीर्घकाळपर्यंत अविचलित राहिली होती. न्या. रानडे यांच्या कार्यकालात म्हणजे विसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत श्रद्धा व आशा (Faith and Hope) हेच परवलीचे शब्द होते. पण येथील अर्धरानटी परिस्थिती नष्ट झाल्याखेरीज लोकशाहीच्या मागणीत अर्थ नाही हे अव्वल इंग्रजीतील विचारवंतांनी ओळखून त्या प्रकारची व्यावहारिक मागणी न करता त्याचा फक्त ध्येयस्वरूपी पुरस्कार केला.[२] औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्राची स्थिती फारच मागासलेली असल्याने आर्थिक सुधारणांचा विचार तत्त्वदर्शनापुढे फारसा गेला नाही. पण धार्मिक व सामाजिक ही क्षेत्रे मात्र अशी होती की, ज्यावर इंग्रजी राजनीतीचा जोरदार आघात झाला होता. या क्षेत्रातील मूल्यांचा अंतर्मुख होऊन तातडीने पुनर्विचार करण्याची निकड अव्वल राजवटीतच निर्माण झाली होती. आपल्या साऱ्या दुरवस्थेची बीजे या दोन क्षेत्रांतील मागासलेपणात आहेत, असे अव्वल इंग्रजी कालातील विचारवंतांचे मत बनले होते. सामाजिक क्षेत्रात बदल करावयाचा म्हणजे धर्मविषयक कल्पनांतही बदल करणे क्रमप्राप्त होते. कारण, 'इष्ट धर्मेण योजयेत्' या नियमाने त्यांत दीर्घकाळापासून परस्परावलंबित्व निर्माण झाले होते. शिवाय तत्कालीन समाज धर्म व रूढी यांत फरक न मानणारा होता. या धार्मिक सामाजिक विचारमंथनाला ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या चळवळीमुळे फार मोठा हातभार लागला. स्त्रीपुरुषसमता, जातिभेदाचे निर्मूलन, अस्पृश्योद्धार, स्त्रीशिक्षण, भूतदया इत्यादी प्रकारांचा जो पुरस्कार येथील ललित-अललित वाङ्मयातून झाला, त्याला राजनीतीतील बदललेल्या परिस्थितीइतकीच मिशनरी चळवळही जबाबदार आहे. ब्रिटिश राजवटीच्या आधीपासून काही शतके येथे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची हालचाल चालू होती. तथापि तिला विशेष जोर चढला तो ख्रिस्तधर्मीय ब्रिटिश राजवटीतच. राज्यकर्ते व मिशनरी यांचे धोरण परस्परांना नेहमीच मान्य होणारे होते असे नाही, काही महत्त्वाच्या बाबतींत उभयतांच्या धोरणात तीव्र विरोधही होता, पण भारतीयांच्या

१. शतपत्रे, क्रमांक ५४

२. राष्ट्रीय सभे (Indian National Congress) सारख्या संस्थेची राजकीय हक्काबद्दलची मागणी १९२९ पर्यंत वसाहतींच्या स्वराज्यापलीकडे गेली नव्हती हे येथे लक्षात येते.

धर्मांत ख्रिस्तीधर्मप्रचार हे दोघांचेही एक समान उद्दिष्ट असल्याने दोघांच्याही हालचाली शेवटी परस्परांना पूरक ठरणाऱ्या होत्या. इंग्रजी शिक्षणाने पाश्चात्य जीवनमूल्यांना पोषक असे वातावरण येथे निर्माण करण्याचे राज्यकर्त्यांचे जे उद्दिष्ट होते, त्याला मिशनऱ्यांच्या चळवळी पूरकच होत्या. किंबहुना राज्यकर्त्यांना धोरण म्हणून या बाबतीत ज्या गोष्टी करणे अवघड वाटत होते, त्या करून मिशनऱ्यांनी राज्यकर्त्यांच्यापुढे या क्षेत्रात आघाडी मारलेली दिसते. मिशनरी हालचालींमुळे येथील सनातनी व सुधारक या दोघांनाही सामाजिक व धार्मिक मूल्यांचा विचार करणे भाग पडले.

धर्मप्रचाराविषयीचे शासकीय धोरण

ख्रिस्ती धर्मप्रचाराच्या कार्यात येथे प्रथम पुढाकार घेतला तो पोर्तुगीजांनी. ख्रिस्ती धर्म येथील जनतेवर लादण्यासाठी त्यांनी क्रूर मार्गांचा अवलंब केला. यामुळे येथील लोकांच्या सहानुभूतीला ते पारखे झाले आणि त्यांच्या व्यापारावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी पोर्तुगीजांच्या या उदाहरणावरून धडा घेतला व येथील जनतेच्या धर्मात बाह्यतः तरी ढवळाढवळ न करण्याचे धोरण प्रारंभापासूनच पत्करले. मिशनरी चळवळींना आपण आश्रय दिल्यास येथील सैनिकांत असंतोष माजण्याची भीतीही इंग्रज राज्यकर्त्यांना वाटत होती. शिवाय, इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारानंतर येथील जनता ख्रिस्तीधर्म स्वखुषीने पत्करील असा राज्यकर्त्यांना विश्वास वाटत होता.[1] यामुळे प्रारंभकाळात मिशनऱ्यांना आश्रय न देण्याचे ब्रिटिश कंपनी सरकारचे धोरण होते. प्रसंगोपात्त डॉ. कॅरीसारख्या मिशनरीचा फोर्ट वुइल्यम येथील कॉलेजात शिक्षक म्हणून राज्यकर्त्यांनी उपयोग करून घेतला असला, तरी डॉ. कॅरीला आपल्या धर्मप्रसाराच्या चळवळीचा पसारा ब्रिटिश हद्दीबाहेर डॅनिश हद्दीत श्रीरामपूर येथे मांडावा लागला. अमेरिकन मिशनला यामुळेच प्रारंभी मुंबईत स्थान मिळू शकले नाही. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभकाळात मिशनरी मंडळींना फार चिकाटीने व अनेक हालअपेष्टांतून आपला मार्ग काढावा लागला. १८१३ मध्ये कंपनीला नवी सनद देताना मिशनऱ्यांना धर्मप्रसाराचे स्वातंत्र्य देण्याची अट पार्लमेंटने घातली, व तेव्हापासून मिशनरी चळवळींना कंपनी सरकारच्या हद्दीत प्रचाराची मुभा मिळाली.

मिशनऱ्यांचे भाषाविषयक कार्य

नव्या धर्माचा कोणताही प्रसारक स्थानिक भाषेतूनच काम करतो, या नियमाला धरूनच मिशनऱ्यांनी निरनिराळ्या भारतीय भाषांतून ग्रंथनिर्मितीस प्रारंभ केला. पेशवाई जाण्याच्या आधी बरीच वर्षे (इ. स. १८००) डॉ. कॅरी या मिशनऱ्याच्या नेतृत्वाखाली मराठी भाषेतून ग्रंथनिर्मिती होण्यास सुरुवात झाली होती. इ. स. १८०० मध्ये श्रीरामपूर येथे कॅरीने एक छापखाना काढला. इंग्रजी भाषेत मराठीचे व्याकरण लिहून ते १८०५ मध्ये

---

1. It is my firm belief that, if our plans of education are followed up there will not be a single idolater among the respectable classes in Bengal thirty years hence.

लॉर्ड मेकॉलेने आपल्या वडिलांस १८३६ मध्ये लिहिलेले पत्र

The Life and Letters of Lord Macaulay
Sir George O Trevelyan, Page 329

प्रसिद्ध केले, १८१० मध्ये मराठी कोश मोडी लिपीत छापला. सिंहासनबत्तिशी (१८१४), पंचतंत्र (१८१५), हितोपदेश (१८१५), राजा प्रतापादित्याचे चरित्र (१८१६), रघूजी भोसल्याची वंशावळी (१८१६) इत्यादी पुस्तके पंडित वैजनाथशास्त्री या गृहस्थाच्या मदतीने लिहून प्रसिद्ध केली.[1] इंग्रजी राजवटीच्या प्रथमावस्थेत मराठी भाषेच्या पाया भरणीचे जे कार्य केले गेले, त्याची सुरुवात डॉ कॅरेसारख्या मिशनऱ्यांनी सरकारच्या आधी कितीतरी वर्ष केली होती हे यावरून स्पष्ट होते. मराठीतील पहिले पुस्तक छापण्याचा मान मिशनऱ्यांच्याकडे जातो. पहिले मराठी व्याकरण, पहिला कोश, पहिले मुद्रणालय, पहिली स्त्रियांची शाळा, इत्यादी बऱ्याच नव्या सांस्कृतिक घडामोडींच्या प्रवर्तनाचे पहिले-वहिले श्रेयही मिशनरी मंडळीकडेच जाते.

मिशनरी मराठी

या कार्यात विशेषत्वाने पुढाकार घेणारा महाराष्ट्रातील मिशनरीसंस्था म्हणजे 'अमेरिकन मराठी मिशन'. या मिशनच्या कार्यास १८१३ पासून सुरुवात प्रारंभ झाला. १८१५मध्ये त्यांनी इंग्रजी शाळा काढली, देशी भाषांचे शिक्षण देणाऱ्याही काही शाळा काढल्या, १८१५ मध्ये मुद्रणेस त्यांनी एक छापखाना काढला, १८२५ मध्ये कलकत्त्याहून मराठी खिळे (Type) मागवून अनेक पुस्तकेही छापून काढली पेशवाईचा लोप झाला त्या वर्षी (१८१८) अमेरिकन-मराठी-मिशनच्या अकरा शाळा होत्या व त्यात एकूण बहात्तर विद्यार्थी शिकत होते भारतीय जनतेला 'अज्ञाणी धर्मातून चांगल्या धर्मात नेण्यासाठी' त्यांनी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध केली. वाङ्मयीन दृष्ट्या विचार करिता मिशनरी लेखनाचा दर्जा फार वरचा होता असे नाही. सामान्य जनतेत ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार व्हावा या उद्देशानेच मुख्यत त्यांनी लेखन केलेले आहे.[2] मिशनऱ्यांनी प्रकाशित केलेली पुस्तके प्राधान्याने भाषांतरात्मक आहेत. मिशनऱ्यांनी या पुस्तकांची भाषा 'फार उच्च नसावी अथवा फार सामान्य नसावी' असे धोरण आखले होते ती शक्य तर साधी (Simple), मराठी धाटणीशी जुळणारी (Idiomatical) व व्यवहार्य (Practical) ठेवण्याकडे त्यांचा

---

१. अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका, (द्वितीय आवृत्ति)
ग. बा सरदार, पृ. ६–७

2 The language of the Marathas as well as the people themselves, must be christianised

१८४७ मध्ये डॉ. ॲलनने काढलेले उद्गार,
The Literary Work of the American Marathi Mission (1813 1881)
Rev Henry Bruce, Page 13

मोल्सवर्थने सहा वर्षे परिश्रम करून जो मराठी–इंग्लिश कोश १८३१ मध्ये तयार केला होता, त्याचा उद्देश स्पष्ट करताना तो म्हणतो

It was undertaken not from a thirst after honour or emolument but from a humble desire of promoting the propagation of the glorious Gospel

युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा–श्री म. पिंगे, पृ. १७०

केले होता.[1] या ग्रंथलेखनाच त्यांनी एतद्देशीय पंडिताचे साह्य घेतले होते. एतद्देशीय ख्रिस्त्यांनी मराठीतून चरित्रात्मक, इतिहासविषयक, निबंधात्मक वा संवादात्मक लेखनकार्य करावे, म्हणून काही बक्षिसेही अमेरिकन-मराठी मिशनने जाहीर केली होती व त्याच्या परीक्षणासाठी कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या मंडळींचे साह्य घेतले होते. मिशनरी-मराठी भाषेत कालप्रमाणे कसा बदल होत गेला, त्याची कल्पना बायबलच्या एका वाक्याच्या निरनिराळ्या कालखंडात केल्या गेलेल्या खालील भाषांतरावरून येते:—

(१) जस स्वर्गी तस पृथ्वींत् तुमची इष्ट क्रीया केली जावो ?

श्रीरामपूर आवृत्ति, १८०७

(२) जसें स्वर्गांत तसे पृथ्वींत तुझ इच्छेप्रमाणें केलें जावो ॥

अमेरिकन मिशन आवृत्ति, १८२६

(३) जसें आकाशात तसे पृथ्वीवरहि तुझ्या इच्छेप्रमाणें होवो.

बायबल सोसायटी आवृत्ति, १८७८

सुमारे सत्तर वर्षांच्या कालात बायबलाच्या भाषांतरातील मराठी भाषेची बदलती मोडणी एकंदर भाषेच्या बदलाची प्रतीक मानावयास हरकत नाही. उत्तर कालातील विरामचिन्हांचा वापरही येथे लक्षात येतो.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी शाळा, वृत्तपत्रे, छापखाने, अनाथालये, रुग्णगृहे इत्यादींच्या स्थापनेत तर पुढाकार घेतलाच पण विशिष्ट धार्मिक उद्दिष्टाने का होईना, पण मराठी भाषेच्या व वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीचा आपल्याकडून कसोशीने प्रयत्न केला. बाबा पदमनजी सारख्या ख्रिस्ती झालेल्या गृहस्थाने मराठी भाषेत विपुल लेखन केलेच, शिवाय काहींच्या मते मराठी कादंबरीच्या जनकत्वाचा मानही त्यांच्याकडेच जातो. 'बाल्बोधमेवा' सारखे बालवाङ्मयाला प्राधान्य देणारे मासिकही मिशनरी लोकांनीच चालविले होते (१८७३). ख्रिस्ती धर्माच्या स्वीकाराने त्यांनी भारतीय भूमीला तुच्छ लेखिले नाही.[2] स्वधर्मप्रचारासाठी भारतीय साधनांचाच मिशनऱ्यांनी अंगीकार केला, चर्चमध्ये प्रार्थना करतेवेळी पाश्चात्य संगीताऐवजी भारतीय रागसंगीताचा स्वीकार केला, स्वतंत्र पद्धतीची स्तोत्रे रचली. कृष्णाजी रत्नाजी सांगळे यांच्यासारख्यांचे या क्षेत्रातील कार्य एका दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

ख्रिस्ती वाङ्मयाचा धार्मिक व सामाजिक परिणाम

पण हे सारे मान्य करूनही ख्रिस्ती लोकांनी निर्माण केलेल्या वाङ्मयाचा फार मोठा ठसा मराठी वाङ्मयावर उमटला नाही. कारण या ख्रिस्ती वाङ्मयाचे उद्दिष्ट व स्वरूप फार संकुचित होते. व्यापक भूमिकेवरून लेखकाच्या भावभावनांना आवाहन करण्याचे सामर्थ्य त्यातून निर्माण होणे अशक्य होते वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रत्यक्ष कार्याला जरी मिशनरी

1. The Literary Work of American Marathi Mission
Rev. Henry Bruce, Page 7

२. माझ्या स्वदेशी लोकांनी असे समजू नये की, मी आपला धर्म पाळला, म्हणून त्याजवरील प्रीति पालटली मी इंग्रज झालो नाही किंवा माझ्या मनातून स्वदेशाभिमान गेला नाही. माझ्या मनात स्वदेशप्रीति वाढत जाईल.
बाबा पदमनजी, अरुणोदय, पृ २०९

चळवळीचे साह्य नसले तरी येथील धार्मिक व सामाजिक आंदोलनांना त्यांनी प्रत्यक्षपणे फार मोठी चालना दिली. रूढिप्रधान हिंदू धर्मातील व समाजव्यवस्थेतील वैगुण्ये मिशनरी चळवळीमुळे उघडी पडली. हिंदुधर्मीय विचारवंतांना स्वधर्माचा विचार करण्यास या चळवळीने प्रवृत्त केले. नव्या संस्कृतीचे लोण बहुजनसमाजात व खेड्यापाड्यांत मिशनऱ्यांनीच पोहोचविले. इंग्रजी विद्येच्या अध्ययनाने येथील सुशिक्षितांना एक नवा बुद्धिवादी, ऐहिक, गतिशील दृष्टिकोण प्राप्त झाला होताच, त्यात मिशनरी चळवळीमुळे भूतदया, समता, मानवसेवा, साधेपणा, कर्मठपणाचा तिरस्कार इत्यादी प्रवृत्तींची भर पडली. संस्था स्थापून तिच्या द्वारा स्वार्थत्यागपूर्वक व संघटितपणे समाजकार्य करण्याची लाट जी पुढे उसळली, तिची प्रेरणा इकडील जनतेला मिशनरी कार्यपद्धतीतून मिळालेली दिसते. देहाच्या व मनाच्या नैसर्गिक प्रेरणांना योग्य स्थान देण्याची कल्पना, ऐहिक व पारमार्थिक मूल्यांची सांगड घालण्याची दिशा, नीतिपूर्वक ईश्वरसेवेला अग्रस्थान देण्याचा विचार यांसारख्या नव्या संस्कृतीतील काही कल्पना संतांच्या शिकवणुकीतही आढळतात, पण या शिकवणुकीत चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेवर किंवा स्त्रीपुरुष-विषमतेवर ऐहिक भूमिकेवरून हल्ला केलेला नाही. नव्या विचारात ऐहिक समतेला अग्रस्थान आहे. वर वर्णन केलेल्या या नव्या विचारांनी मराठी वाङ्मयाला दीर्घकालपर्यंत फार मोठा आशय पुरविला आहे. समता, भूतदया, दलितांचा कळवळा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, दास्यविमोचन, स्त्रीस्वातंत्र्य, पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, प्रौढ विवाह, इत्यादी विषयांना मराठी साहित्यात किती महत्त्व आले होते, हे या कालखंडात निर्माण झालेल्या, काव्य, कथा, नाट्ये यांकडे ओझरती नजर टाकली तरी स्पष्ट होते. सुधारक विरुद्ध सनातनी यांसारख्या द्वंद्वाचा उगमही या नवविचारप्रवर्तनातच आहे. या सांस्कृतिक जागृतीला अनेक अंगे आहेत. तिच्या एका टोकाला ख्रिस्ती धर्माचा पूर्णतया अंगीकार करणारा बाबा पद्मनजीसारखा गृहस्थ दिसतो, तर दुसऱ्या टोकाला विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांच्यासारखी हिंदुधर्माचा हिरिरीने पुरस्कार करणारी व्यक्ती आढळते. बाळशास्त्री जांभेकरांची शुद्धीकरणाची मोहीम किंवा मोरभट दांडेकर वा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे ख्रिस्ती धर्माचा हल्ला परतवून लावण्याचे प्रयत्न हे या जागृतीचेच एक अंग होते.

मिशनऱ्यांना झालेली प्रतिक्रिया

परंतु राज्यकर्त्यांचा रोष होईल या भीतीने किंवा पद्धतशीर संघटित प्रयत्नांच्या अभावी मिशनऱ्यांचा हल्ला परतवून लावण्याचे हिंदुधर्माभिमान्यांचे प्रयत्न पुष्कळच राहिले. शिवाय मिशनरी लोकांना, त्यांच्या भारतातील दीर्घकालीन वास्तव्यामुळे, येथील समाजाची वैगुण्ये हेरण्याची जशी संधी मिळाली होती, तशी युरोपियन समाजाची वैगुण्ये शोधण्याची संधी हिंदुधर्मीयांना कधी मिळाली नाही. हिंदुधर्माची तपशीलवार माहिती देण्यास मिशनऱ्यांना येथील हिंदुधर्मीय विद्वानांचे असे साह्य झाले, तसे ख्रिस्ती पंडितांचे साह्य हिंदुधर्मपुरस्कर्त्यांना झाले नाही. त्यामुळे हिंदुधर्माचे मंडन प्रभावीपणे करणाऱ्या विष्णुबुवा ब्रह्मचारींसारख्यांच्या लेखनाला तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त होऊ शकले नाही. मिशनऱ्यांची हिंदू धर्माच्या खंडनाची पद्धतीही, एवढे साह्य असूनही वरवरचीच राहिली. न्यायमूर्ती रानडेपूर्व सार्‍याच विचारवंतांच्या सर्वच क्षेत्रांतील (लोकहितवादी, फुले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर इत्यादी) लेखकांच्या लेखनाचे स्वरूप सखोल, तत्त्वचिंतनात्मक असण्यापेक्षा भावनात्मक, एकेरी स्वरूपाचे आढळते. प्राथमिक स्वरूपाच्या तात्कालिक प्रतिक्रियेतून हे असे होणे स्वाभाविकही असेल.

येथील सामाजिक परिस्थितीत शिरलेला कमालीचा मागासलेपणा, अनर्थकारी रूढीचे वर्चस्व, समाजाच्या अंगोपांगात शिरलेला निष्ठुर कर्मठपणा, अंधश्रद्धा, सहिष्णुतेचा अभाव, जन्मापासून मृत्यूपर्यंत धार्मिक संकेतांनी जखडले गेलेले व्यक्तिजीवन, सणवार व लग्नमर्तिकें यावर होणारी उधळपट्टी, व्यसनीपणा, डामडौल, ढोंग, स्त्रिया व बहुजनसमाज यांच्यातील निरक्षरत्व व त्यांची होणारी सर्व प्रकारची कुचंबणा इत्यादींच्या पृष्ठभूमीवर खिस्ती धर्मात दिसणाऱ्या साधेपणा, समता, सहिष्णुत्व, कर्मकांडाचा अभाव इत्यादी गोष्टींकडे तुलनेने नवशिक्षिताचे लक्ष अधिकाधिक वेधले जाऊन ते खिस्ती होण्याची फार मोठी भीती निर्माण झाली. यातूनच जुन्या-नव्या मूल्यांचा पुनर्विचार व फेरमांडणी होऊ लागली. जुन्या भारतीय संस्कृतीतील मूल्यांशी नव्या मूल्यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न येथील विचारवंतांना यामुळे करावा लागला. हिंदुधर्म न टाकता नवी मूल्ये आत्मसात करण्याचा मार्ग शोधणे निकडीचे झाले.

बंगाल : राममोहन राय

महाराष्ट्रापेक्षा बंगालमधील परिस्थिती या बाबतीत अधिक प्रक्षोभक होती. त्यामुळे धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची लाट प्रथम उसळली ती बंगालमध्ये. सार्‍याच नव्या घडामोडी (इंग्रजी शिक्षण, मुद्रणालय, वृत्तपत्रे, सतीबंदी, पुनर्विवाह यासारख्या) प्रथम बंगालमध्ये सुरू होऊन मग त्या महाराष्ट्रात अवतरल्या. कारण, ब्रिटिश संस्कृतीचा विशेष संबंध आला तो प्रथम बंगालशी. या नव्या घडामोडींचा प्रमुख प्रवर्तक म्हणून राजा राममोहन राय (१७७२-१८३३) या बंगाली जमीनदाराचे नाव घेण्यात येते. हा जुन्या कर्मकांडाला विटलेला, नव्या संस्कृतीचे महत्त्व ओळखणारा, पण त्याचबरोबर औपनिषदिक विचार मूल्यांची योग्यता जाणणारा गृहस्थ होता. इंग्रजी शिक्षणसंस्था, वृत्तपत्रे, निरनिराळ्या धार्मिक -सामाजिक चळवळी इत्यादींचा पुरस्कार करणारा पहिला भारतीय पुरुष राजा राममोहन रायच. राममोहनच्या विचारसरणीवर ॲडॅम स्मिथच्या व्यक्तिवादी अर्थशास्त्राचा, बेंथमच्या उपयुक्ततावादाचा व फ्रेंच राज्यक्रांतीतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इत्यादी तत्त्वांचा प्रभाव पडलेला आहे. नव्या-जुन्या तत्त्वांचा समन्वय करणाऱ्या ब्राह्मो समाजाची त्याने १८२८ मध्ये स्थापना केली. या समाजाच्या तत्त्वप्रणालीत मूर्तिपूजा व कर्मकांड यांपेक्षा अंतःकरणशुद्धतेला व विवेकाला अधिक महत्त्व होते. ईश्वराचे पितृत्व व मानवाचे भ्रातृत्व (Fatherhood of God and Brotherhood of Man) या तत्त्वाला प्राधान्य देण्यात आले होते. स्त्री पुरुष समानता हा या तत्त्वाचाच स्वाभाविक आविष्कार होता.

प्रार्थनासमाज

याच प्रकारच्या तत्त्वप्रचारासाठी दादोबा पांडुरंग यांनी १८४४ मध्ये 'मानवधर्म सभा' नावाच्या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होती —

(१) ईश्वर एक व तोच पूज्य,
(२) नीतिपूर्वक सप्रेम ईश्वरभक्ती हाच धर्म,
(३) मनुष्यमात्राचा पारमार्थिक धर्म एकच होय,
(४) प्रत्येक मनुष्यास विचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे,
(५) नित्य-नैमित्तिक कर्मे विवेकास अनुसरून असावी.[1]

---

१. दादोबा पांडुरंग-संपादक व लेखक-अ. का. प्रियोळकर, पृ २४८

यातूनच पुढे १८४८ मध्ये 'परमहंससभे'ची निर्मिती झाली. या सभेचे कार्य लोकमताच्या भीतीने गुप्तपणे चाले. ही सभा फार दिवस कार्य करू शकली नाही, तथापि या सभेतूनच कालांतराने (१८६७ मध्ये) महाराष्ट्रात बंगालमधील ब्राह्म समाजाची प्रार्थना समाज ही शाखा निघाली. न्या. रानडे, भांडारकर यांसारखी पुरोगामी, सुधारणावादी विचाराची मंडळी या समाजाची सदस्य होती. समतेची नवी बीजे महाराष्ट्रात या निर निराळ्या संस्थांद्वारे पेरली गेली. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादींचे प्रवर्तन प्रार्थना-समाजाने केले. शुद्धाचरण करावयाचे, लोकनिंदेचा बाऊ बाळगावयाचा नाही, अंत:करणपूर्वक प्रार्थनेने मनःशुद्धी व अंत:करणपूर्वक पश्चात्तापाने पापाचे क्षालन होते, सत्कर्म हाच परमेश्वरार्चनाचा खरा मार्ग, अशा प्रकारची शिकवण या समाजाने दिली. आपली शिकवण या धर्म, नवा नसून भारतीय शुद्ध तत्त्वज्ञानाचा व महाराष्ट्रीय संतकार्याचाच आपण मागोवा घेत असल्याचे या समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी आवर्जून जाहीर केले. प्रार्थनेची पद्धती व तंत्र ख्रिस्ती वळणाचे असले तरी संत-साहित्याच्या आधारेच त्यांनी आपली शिकवण समाजात प्रसृत करण्याचा प्रयत्न केला. उपनिषदे, वेद, बुद्ध इत्यादींचे सार स्वीकारणार की परंपरागत रानटी रूढींना चिकटून राहणार असा डॉ. भांडारकरांचा तत्कालीन समाजाला प्रश्न होता. बंगालमधील ब्राह्मसमाज ज्याप्रमाणे हिंदुधर्मातून फुटून वेगळा राहण्याचा प्रयत्न करीत होता, तसा प्रकार येथे होऊ न देण्याबद्दल रानडे-भांडारकरांनी खबरदारी घेतली स्वतःला ते 'हिंदु-प्रॉटेस्टंट' म्हणवून घेत. प्रार्थनासमाज हा हिंदुधर्मांची कालयोग्य सुधारणा घडवून आणण्यासाठी निर्माण झालेली एक शाखा होय, अशीच त्यांच्या महाराष्ट्रीय प्रवर्तकांची भूमिका होती.

लोकहितवादी

इंग्रजी शिक्षणामुळे व मिशनरी चळवळीमुळे ही जी समाजसुधारणांची लाट महाराष्ट्रात आली व तिला जे संस्थात्मक स्वरूप आले, त्याच्या आधी या नव्या प्रकारच्या सुधारणांच्या आवश्यकतेची व स्वसमाजातील वैगुण्याची तीव्रतेने जाणीव महाराष्ट्रात प्रथम कोणाला झाली असेल, तर ती गोपाळ हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी यांना. राममोहनाप्रमाणे त्यांनी स्वतंत्र संस्थानिर्मिती केली नाही किंवा भांडारकर-रानडे यांना जो प्रार्थना-समाजाचा आधार पुढे प्राप्त झाला तसा कोणताही आधार लोकहितवादींना नव्हता त्यांनी एकाकीपणे नव्या जागृतीच्या बाल्यावस्थेत अप्रिय, पण पथ्यकर बोल समाजाच्या कानी घालण्याचे कार्य १८४८ ते १८५० पर्यंत केले आणि विविध प्रकारच्या सुधारणांना आपल्या परीने साह्य केले सामाजिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य मुख्यतः पाखंडखंडनाचे होते. नवे कालमान ओळखा, जुन्यातील टाकाऊ भाग सोडून द्या, ज्ञानमार्गाची कास धरा, उद्योगी व्हा, मन हेच ईश्वरी शास्त्र माना, 'बुद्धिरेव बलीयसी,' अशा प्रकारचे विचार त्यांच्या 'शतपत्रां'त ठायीठायी विखुरलेले आहेत.

ज्योतीराव फुले

लोकहितवादी हे उच्चवर्गीय समाजातील अव्वल जागृतीचे प्रतीक मानले, तर ज्योतीराव फुले यांना बहुजनसमाजातील अव्वल जागृतीचे प्रतीक मानावयास हवे. लोकहितवादींचा ज्योतीराव फुले यांच्या कार्याला पाठिंबा होता. फुले यांनी मुलींच्या व अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी शाळा काढल्या. (१८५१-५२), भ्रूणहत्येला प्रतिबंध करण्याच्या कामी पुढाकार

घेतला (१८६३), पुनर्विवाहासारख्या सुधारणांना उचलून धरले. ज्या ज्या क्षेत्रात पददलितत्व आढळले, तेथे तेथे दलितांना हात देण्यासाठी फुले कळवळ्याने धावून गेले. या बाबतीत लोकनिंदेचा माराही त्यांनी धैर्याने सहन केला. लोकहितवादी व फुले या दोघांचाही तत्कालीन ब्राह्मणवर्गावर कटाक्ष दिसतो. त्या काळच्या समाजाचे धुरीणत्व ब्राह्मणाकडे असल्याने सार्‍या सामाजिक दोषांचे खापर त्यांनी या वर्गावर फोडले. यात एकांगीपणा असला तरी व्यक्तिद्वेषाचा भाग नव्हता व समाजसुधारणेची निखळ तळमळ होती. तसे पाहिले तर फुले यांच्या कार्याला पुष्कळ ब्राह्मण मित्रांचे साह्य झाले होते. विशिष्ट व्यक्ती किंवा जातच नव्हे, तर तत्कालीन समाजातील सार्‍याच प्रकारच्या विचारवंतावर नवसंस्काराचा प्रभाव कसा पडला होता ते पाहावयाचे झाल्यास ख्रिस्ती धर्माविरुद्ध प्रचार करणार्‍या व 'वेदोक्त धर्म प्रकाश' नावाचा ग्रंथ लिहिणार्‍या विष्णुबुवा ब्रह्मचारींनीही सामाजिक विषमतेविरुद्ध कडकपणे लिहिले असून सामाजिक व आर्थिक समतेचा पुरस्कार केलेला आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते.

•

विधवाविवाह

नव्या विचाराची ही लाट इंग्रज राज्य येथे येऊन सुमारे वीस वर्षे झाल्यानंतर म्हणजे साधारणतः १८४० पासून सुरू झाली. १८४० पूर्वी समाजसुधारणा व धर्मांतर यांची गल्लत केली जात होती, पण १८४० नंतर स्वधर्मात राहून सुधारणा घडविण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. त्यासाठी जुन्या शास्त्रातील धर्मवचनांचा आधार शोधण्यात येऊ लागला. सामाजिक सुधारणांच्या पहिल्या कालखंडात विशेष विवाद्य ठरलेली सुधारणा कोणती असेल तर ती पुनर्विवाहाची. १८४०–४२ च्या सुमारास लोकहितवादी वगैरेंनी पुनर्विवाहाला प्रेरक असे लेखन करण्यास प्रारंभ केला होता. १८४२ मध्येच बेळगावी दोन ब्राह्मण बालविधवांचे विवाह घडून आले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी या विषयाला अनुकूल असे पूर्वी लिहिले होतेच पण या बाबतीत विशेष पुढाकार घेतला तो विष्णुशास्त्री पंडित यांनी. १८५६ मध्ये विधवा विवाहाला मान्यता देणारा कायदा झाला. १८६२ मध्ये 'पुनर्विवाहोत्तेजक' मंडळ लोकहितवादींनी काढले. विष्णुशास्त्री पंडित हे या मंडळाचे चिटणीस होते. पुनर्विवाहाच्या शास्त्रीयतेबद्दल शंकराचार्यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे येथे १८७० मध्ये फटाक्याचा वाद झाला. विष्णुशास्त्री पंडितांबरोबर न्या. रानडे यांच्यासारख्या मंडळींनीही पुनर्विवाहाला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. पुनर्विवाहालाच नव्हे, तर सर्वच पुरोगामी सामाजिक आंदोलनांना न्या. रानडे यांचा पाठिंबा होता. या चळवळींना सुसंघटित व तात्त्विक स्वरूप त्यांनीच प्राप्त करून दिले. न्या. रानडे यांचे सार्‍याच प्रकारच्या सुधारणांकडे सारखेच लक्ष होते; किंबहुना सार्‍या सुधारणा परस्परावलंबी असल्याचे त्यांनी कालांतराने प्रतिपादनही केले आहे.[1] तत्त्वतः कोणत्या प्रकारचा बदल हवा होता हे स्पष्ट करिताना त्यांनी स्वातंत्र्य,

---

1 You cannot have a good social system when you find yourself low in the scale of political rights, nor can you be fit to exercise political rights and privileges unless your social system is based on reson and justice You cannot have a good economical system when your social arrangements are imperfect If your religious ideals are low and grovelling, you cannot succeed in social, economical and political spheres Justice Ranade, Miscellaneous Writings Page 231-232

युक्तिवाद, समानता, सहिष्णुता इत्यादी गोष्टींचा जो नंतरच्या काळात उल्लेख केला आहे.[1] तोच उल्लेख स्थूलमानाने रानडेपूर्व काळातील सर्व सुधारकांना अभिप्रेत होता. न्या. रानडे यांचे कर्तृत्व या कालखंडाच्या उत्तरार्धात (१८५० नंतर) सुरू होऊन पुढच्याही (१८७४ नंतरच्या) कालखंडाच्या पूर्वार्धाला व्यापून राहिले आहे. सामाजिक सुधारणापुरताच विचार करावयाचा झाल्यास राष्ट्रीय सभेच्या बरोबरीने पुढे सामाजिक परिषदांना महत्त्व प्राप्त झाले. १८०० ते १८७४ पर्यंतच्या एकूण कालखंडातील १८५० पर्यंतचा काळ प्राधान्याने सामाजिक जागृतीचा व वैचारिक स्वरूपाच्या वाङ्मयनिर्मितीचा दिसतो. १८५० नंतरच्या कालखंडात सामाजिक सुधारणाच्या जोडीला असलेली धार्मिक आंदोलने मागे पडून त्याची जागा राजकीय विचाराने घेतली. या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय वा सांस्कृतिक हालचालींना व प्रचारप्रसाराला मुद्रणसंस्थेचे फार मोठे साह्य झाले. मुद्रणसंस्था व वृत्तपत्रसंस्था या दोन संस्थांचे ज्ञानप्रसारदृष्ट्या शिक्षणसंस्थेपेक्षाही अधिक महत्त्व आहे. कारण, शिक्षण-संस्थेप्रमाणे यांची कक्षा मर्यादित नाही छपाईची कला ही विज्ञानाने आधुनिक संस्कृतीला दिलेली फार मोठी देणगी आहे. मागासलेल्या भारतीय परिस्थितीत ज्ञानक्षुधा प्रदीप्त होत असता येथील जनतेला ती वरदानाप्रमाणे वाटल्यास नवल नाही[2]. मुंबईत १७६० च्या सुमारास छापखाना असल्याची माहिती उपलब्ध असली,[3] तरी १७९३ मध्ये पहिले मराठी पुस्तक मोडी लिपीत छापले गेले.[4] डॉ. कॅरी याने १७९८ पासून कलकत्त्याजवळ छापखाना काढला होता. १८१० पासून मुंबई इलाख्यात लोकांनी मराठी पुस्तके छापण्यास प्रारंभ केला. पुढे देवनागरी लिपीचा अधिक प्रचार होऊन बॉम्बे नेटिव्ह स्कूल बुक व स्कूल सोसायटीने १८२२ पासून सुरू केलेल्या छापखान्यात देवनागरीत सर्रास मुद्रण होण्यास सुरुवात झाली.

वृत्तपत्राचा उदय

वृत्तपत्र हे मुद्रणसंस्थेचे अपत्य असल्याने हळूहळू इंग्रजी भाषेतून भारतातही ते अवतीर्ण झाले. पहिले वृत्तपत्र बंगालमध्ये १६८० साली ' दि इंडियन गॅझेट ' या नावाने निघाले. बंगाल मद्रास नंतर मुंबईमध्ये इंग्रजी वृत्तपत्राचा जन्म झाला. मुंबईमध्ये १७९० पासून

---

1 The change which we should all seek is thus a change from constraint to freedom, from credulity to faith, from status to contract, from authority to reason, from unorganized to organized life, from bigotry to toleration, from blind fatalism to a sense of human dignity
Justice Ranade, Miscellaneous Writings, Page 116-117

२. छापण्याची युक्ति न निघती, तर वर्तमानपत्रें व नियमित काळीं निघणारीं पुस्तकें वगैरे न होतीं. हल्ली पृथ्वीवर एका महिन्यात जितके कागद छापले जातात, तितके हाताने लिहावयाचे असते तर कोट्यावधी मनुष्यें लागतीं परमेश्वराने ही अप्रतिम व अत्युत्तम कला, विद्या, स्वातंत्र्य, सौजन्य, संपत्ति इत्यादि उत्तमोत्तम गोष्टी उत्तरोत्तर वाढाव्या म्हणून पाठविली

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह, पृ. १९२

3. Printing Press in India, A K Priyolkar, Page 30

4 Ibid, page 72

'बॉंबे हेरल्ड', 'बॉंबे कुरिअर' यांसारखी इंग्रजी वृत्तपत्रे निघू लागली. देशी भाषेत प्रथम वृत्तपत्र काढण्याचा मान बंगालकडे जातो (बंगाली समाचारदर्पण–इ. स. १८१८), मुंबई प्रांतात देशी वृत्तपत्र प्रथम १८२२ मध्ये सुरू केले ते एका पारशी गृहस्थाने गुजराथी भाषेत[1]. व्यापारवृद्धी व वृत्तपत्र यांचे जिव्हाळ्याचे नाते लक्षात घेता, या क्षेत्रात मुंबईतील व्यापारी पेशाशी निगडित असलेल्या जमातींनी आघाडी मारावी हे स्वाभाविक होते. मराठी वृत्तपत्राची सुरवात झाली ती त्यानंतर दहा वर्षांनी. १८३२ मध्ये 'दर्पण' नावाचे मराठी वृत्तपत्र बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुरू केले. हे इंग्रजी व मराठी अशा दोन्ही भाषांत निघत असे. दोन्ही भाषांतील मजकूर एकच असे. तत्कालीन वृत्तपत्र-सृष्टीचे स्वरूप पाहिल्यास ती प्राधान्याने माहितीपर व मतपर असल्याचे दिसते. इंग्रजी पत्रांतील उतारे, मद्रासकडून पाठविलेल्या बातम्या, सरकारी नेमणुका, येणाऱ्याजाणाऱ्या बोटींची व जहाजांची माहिती इत्यादी मजकूर त्यांतून प्रामुख्याने येत असे. जेम्स हिकीच्या संपादकत्वाखाली बंगालमध्ये १७८० साली निघालेल्या 'बंगाल गॅझेट'चे स्वरूप मात्र शिवराळ होते; त्यामानाने देशी भाषांतील वृत्तपत्रे अतिशय सोज्ज्वळ दिसतात. कारण, वृत्तपत्र हा व्यवसाय म्हणून चालविण्यापेक्षा ते व्रत म्हणून चालविण्याचा बाणा बाळशास्त्री वगैरे मंडळींचा होता. बाळशास्त्री यांना तर हे व्रत चालविताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. छापील मजकूर हातात धरणे हे त्यावेळी ओवळेपणाचे मानण्याची रीत होती. वाचकांची संख्याही फार मर्यादित होती. त्यामुळे जांभेकरांना या पत्राचा प्रसार करण्यास फारच कष्ट पडले. बाळशास्त्री 'ज्ञाना'च्या कल्पनेने पूर्ण भारावून गेले होते हे मागे सांगितले आहेच. 'दर्पणा'च्या नंतर त्यांनी १८४० मध्ये 'दिग्दर्शन' नावाचे मासिक काढले. बाळशास्त्र्यांनी आपल्या वृत्तपत्रास 'दर्पण' नाव दिले, ते योगायोगाने नव्हे. बंगाल मध्ये 'समाचारदर्पण' नावाचे साप्ताहिक चालू होते. याच नावाचे एक साप्ताहिक गुजरातीत निघण्याचे १८३२ च्या सुमारास घाटत होते. तेव्हा तत्कालीन लोकांना वृत्तपत्राचे कोणते स्वरूप अभिप्रेत होते हे या नावावरून सूचित होते. आपल्या 'दर्पणा'चा उद्देश जांभेकरांनी खालीलप्रमाणे सांगितला आहे:—

"स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेंतील विद्येचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धि व येथील लोकांचें कल्याण यांविषयीं स्वतंत्रतेनें व उघड रीतीनें विचार करण्यास स्थळ व्हावें, या इच्छेनें दर्पणाचा जन्म झाला. शिवाय जाहीर खबरा आणि विलायतचे आणि बंगाल्याच्या पत्रांचे कांहीं कांहीं अंश लिहिले जातील. तसेंच या देशांतील, विलायतेंतील व दुसरे देशांतील मोठमोठीं वर्तमानेंहि लिहिलीं जातील. कोणी साहेब लोकांनीं व या देशचे लोकांनीं हिंदुस्थानांतील लोक, धर्म आणि विद्या यांसंबंधीं कांहीं लिहून पाठविलें असतां तेंहि दर्पणांत छापलें जाईल. मनोरंजन करणें, चालते काळाचीं वर्तमानें कळविणें आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणें या गोष्टींची 'दर्पण' छापणारास मोठी उत्कंठा आहे; म्हणोन या गोष्टी साध्य होण्याविषयीं जितका प्रयत्न करवेल तितका ते करतील. कोणा एकाचा पक्षपात किंवा नीचरणा या दोषाचा मळ 'दर्पणा'स लागणार नाहीं. कारण दर्पण छापणाराचें लक्ष निष्कृत्रिम आहे."

जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खंड २, पृ. ४–५

१. वृत्तपत्रांचा इतिहास, जोशी–लेले, पृ. २७१

वृत्तपत्रपूर्वकालातील बातमी कळण्याची दवंडी किंवा कर्णोपकर्णी प्रसृत होणाऱ्या अफवा सारखी साधने पाहिली म्हणजे बातमीदृष्ट्या वृत्तपत्राच्या निर्मितीची महती कळून येते. पद्धतशीर व सत्य हकीकत कळण्याची वृत्तपत्रानी सोय केल्याने जनतेचा किती तरी फायदा झाला. जाहीरात-जाहिरातींमुळे व्यापार वृद्धीस चालना मिळाली, सामान्य वाचकाला आपले मत मतविण्यास व विचार प्रकट करण्यास एक महत्त्वाचे साधन उपलब्ध झाले. सरकारलाही लोकांची मते व अडचणी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मध्यस्थीशिवाय वृत्तपत्रद्वारा स्वतन्त्रपणे आकलन करिता येऊ लागल्या. जनतेची मते कळावी व तिच्या मनातील असंतोषाला वाचा फुटून तिचा दश कमी व्हावा, राज्यकर्ते व प्रजा यांना एकमेकांच्या निकट येण्याची संधी मिळावी, म्हणून राज्यकर्त्यांनी मुद्रणसंस्थेला उत्तेजन दिले.[1] पण मुद्रणसंस्थेचे जे एक महत्त्वाचे अंग वृत्तपत्र, त्याचे अंगभूत सामर्थ्य जसजसे प्रकट होऊ लागले, तसतशी त्याच्या वर मर्यादित पा होईना, पण नियंत्रण घालण्याची जरूरी राज्यकर्त्यांना वाटू लागली. यामुळे १८२५ पासूनच मुंबई प्रांतात वृत्तपत्रावर नियंत्रणे आली पण १८३५ साली म्हणजे मराठी वृत्तपत्रसृष्टीच्या प्रथमावस्थेतच सर चार्ल्स मेटकाफने वृत्तपत्रावरील नियंत्रणे रद्द केल्याने १८७७ पर्यंत वृत्तपत्राना सरकारी नियंत्रणाची विशेष झळ लागली नाही. अव्वल इंग्रजीतील वृत्तपत्रेही सामान्यत राजनिष्ठच होती. राजकारणापेक्षा सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील घडामोडींचे दिग्दर्शन करण्यावर व ज्ञानदानावरच मराठी नियतकालिकांचा भर होता, हे दर्पण, प्रभाकर, इंदुप्रकाश, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानोदय, विद्यार्थीन, उपदेशचंद्रिका इत्यादी तत्कालीन वृत्तपत्राच्या आणि मासिकांच्या नावावरूनही स्पष्ट होते.

वृत्तपत्राचे स्वातंत्र्य

बंगालसारख्या प्रांतात मात्र हा वृत्तपत्रस्वातंत्र्याचा व पर्यायाने उच्चारस्वातंत्र्याचा (Freedom of Expression) प्रश्न चर्चिला गेला व राजा राममोहन रायसारख्या विचार वंतानी या बंधनाबद्दल तीव्र नापसती व्यक्त केली, एवढेच नव्हे तर ही अन्याय्य बंधने दूर व्हावी म्हणून ब्रिटिश पार्लमेंटकडे त्यानी अर्ज केला. या अर्जाचा तादृश काही उपयोग झाला नसला, तरी नव्या राजवटीत जनतेला मिळालेले आचार, विचार व उच्चार याचे स्वातंत्र्य, त्याची महती व हे स्वातंत्र्य या हक्क टिकवून धरण्याची व राज्यकर्त्यांच्या अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची प्रेरणा भारतीय जनतेला प्रथम मिळाली ती या वृत्तपत्र संस्थेच्या स्वातंत्र्याच्या निमित्ताने या स्वातंत्र्याची महती येथील जनतेला किती वाटत

---

1 That the press may in a long succession of ages cause the natives to throw off our yoke is possible and even probable but it will in the first place destroy the superstitions and the prejudices of the natives and remove the pressing dangers created by the entire and marked separation between them and their conquerors and this effect is certain while the other is problematical The establishment of printing presses therefore is highly desirable

एल्फिन्स्टनचे विचार
आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांति—कृ. भि. कुलकर्णी, पृ ३३ वरून

होती, हे राजा राममोहन राय यांनी मुद्रणस्वातंत्र्याच्या हिरीरीने केलेल्या पुरस्कारावरून दिसून येते.[1]

महाराष्ट्रात जरी वृत्तस्वातंत्र्याचा प्रश्न नव्हता तरी राज्यकर्त्यांबद्दल तक्रारीचा सूर वाढत होताच आणि त्यावर वेळप्रसंगी निर्भीड टीका होई. मराठी वृत्तपत्रांतून प्रकट झालेल्या संपादकांच्या वृत्तीतून जी निर्भय, स्पष्ट, बाणेदार स्वतंत्र वृत्ती आढळते, तिचे अग्रदूत म्हणून भाऊ महाजन यांच्याकडे बोट दाखविण्यास हरकत नाही. अव्याहत वीस वर्षे झटून त्यांनी मराठी नियतकालिक वाङ्मयाचा स्वतंत्रपणे पाया घातला. जांभेकरांच्या 'दर्पण–दिग्दर्शना'शी त्याचा काही संबंध असावा. १८३१ मध्ये त्यांनी स्वतःचे 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक काढले. त्यांनीच १८५३ मध्ये 'धूमकेतु' हे साप्ताहिक व १८५४ मध्ये 'ज्ञानदर्शन' नावाचे त्रैमासिक सुरू केले. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक प्रपंच यांवर त्यांनी सडेतोडपणे लेखन केलेले आहे. लोकहितवादींची गाजलेली 'शतपत्रे' यांच्या 'प्रभाकर' मधूनच प्रसिद्ध झाली. मराठी वृत्तपत्रसृष्टीला तिच्या प्रारंभापासून पुढे बराच दीर्घकाळ विद्वान, व्यासंगी, बहुश्रुत, तळमळीच्या लेखकांचे साह्य लाभलेले होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरपूर्वकालीन वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांच्याशी संबद्ध असलेल्या जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री पंडित, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, बाबा पद्मनजी, न्या. रानडे, मंडलिक, रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर इत्यादी नावांचा या संदर्भात उल्लेख केला तरी पुरे आहे.

प्रांजळ मतप्रकटन

या मंडळींनी धर्मांतर, स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, जातिभेद, लोकशाही, जनतेची दुःखे, त्यांचे उपाय, राज्यकर्त्यांचे अन्याय, अर्थकारण, आधुनिक घडामोडी इत्यादी विविध व वैचित्र्यपूर्ण बाबींवर प्रांजळ मतप्रकटनास साह्य केले. जनतेची चिकित्साबुद्धी व जिज्ञासा वाढवून तिला बहुश्रुत केले आणि तिच्यात वास्तवदृष्टी निर्माण केली. व्यक्तिमताला पूर्वी महत्त्व नव्हते व ते पद्धतशीरपणे इतरांना कळविण्याचे साधनही नव्हते. ते वृत्तपत्रे व

---

१ पौरस्त्य प्रौढ भाषांतून शिवाय परदेशी नियतकालिकांतून व पुस्तकांतून भाषांतरित केलेल्या ज्ञानाच्या साह्याने जनतेचा जो मानसिक विकास चालू आहे, त्याला व एकंदर ज्ञानप्रसाराला सरकारी निर्बंधामुळे पूर्ण आळा बसेल. देशाच्या निरनिराळ्या भागांत सरकारी अधिकाऱ्यांनी केलेला अन्याय व चुका सरकारच्या तात्काळ नजरेस आणण्याचे कार्य स्थगित होईल. न्यायी राज्यकर्त्यांच्याही दृष्टीने ही गोष्ट अनिष्ट आहे. या संदर्भात ते पुढे म्हणतात —

Every good Ruler, who is convinced of the imperfection of human nature and reverences the Eternal Governor of the world, must be conscious of the great liability to error in managing the affairs of a vast empire, and therefore he will be anxious to afford to every individual the readiest means of bringing to his notice whatever may require his interference to secure this important object The unrestrained liberty of publication is the only effectual means that can be employed

वृत्तपत्रांचा इतिहास, जोशी लेले, पृ. १७५–१७६ वरून.

नियतकालिके यानी उपलब्ध करून दिले. एकाच प्रश्नाच्या निरनिराळ्या बाजू खंडनमंडनाच्या द्वारा प्रकट होऊ लागल्याने कोणत्याही प्रश्नाचा चौरसपणे विचार करण्याची वृत्ती वाढीस लागली. या वृत्तीतून नवा आशय व नवे आविष्कारतंत्र मराठी निबंधवाङ्मयाला प्राप्त झाले. मराठी वृत्तपत्रसृष्टी व निबंध-वाङ्मय यांचे जिव्हाळ्याचे नाते सुपरिचितच आहे. या कालातील वृत्तपत्रीय गद्य सामान्यत जरी साधे व आशयनिष्ठ असले, तरी वृत्तपत्रातील अग्रलेख, स्फुटे, पत्रे, चर्चा, परीक्षणे इत्यादींमुळे निबंधवाङ्मयात हळूहळू निरनिराळे प्रकार निर्माण झाले. खंडनमंडनाच्या अभिनिवेशामुळे भाषेत ओज आणि उत्कटता आली. खेळकर, खोचक लेखनपद्धतीलाही प्रसंगी उत्तेजन मिळाल्याने उपरोध, उपहास, वक्रोक्ती, मिष्किलपणा इत्यादी विनोदाची दालनेही सुसज्ज होऊ लागली. ज्ञानाच्या आदानप्रदानात पूर्वी असलेले गुरुशिष्याचे प्रौढ गंभीर नाते कमी होऊन त्यात नव्या प्रकारचा खेळकरपणा व प्रांजळपणा आला. खंडनमंडनाची ईर्षाही निर्माण झाली. याही क्षेत्रात मिशनऱ्यानी केलेले कार्य महत्त्वाचे आहे. १८४२ मध्ये स्वमतप्रतिपादनासाठी त्यांनी 'ज्ञानोदय' नावाचे वृत्तपत्र काढले. यातील हिंदुधर्मविरोधी मताचे खंडन करण्यासाठी १८४४ मध्ये मोरभट दाण्डेकराची मासिक 'उपदेशचंद्रिका' निघाली. मिशनऱ्यांच्या चळवळीला आळा घालण्यासाठीच निघालेली आणखी दोन वृत्तपत्रे म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरानी काढलेले 'विचारलहरी' (१८५२) व बापू सदाशिवशेट यानी काढलेले 'सद्धर्मदीपिका' (१८५५) ही होत. वृत्तपत्रसृष्टीत पुण्याचे 'ज्ञानप्रकाश' (१८४९) व मुंबईचे 'इंदुप्रकाश' (१८६२) यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. या दोन वृत्तपत्रांभोवती अनुक्रमे पुणे व मुंबई येथील विचारवंत कार्यकर्ता मंडळी गोळा झाली होती. तत्कालीन विचारवंताना व पुढील काळातील कार्यकर्त्यांनाही एखादे वृत्तपत्र स्वतःच्या हाताशी असावे असे वाटत होते, हे राजा राममोहन राय, लोकहितवादी, न्या. रानडे, दादाभाई नवरोजी, टिळक, आगरकर, गांधी इत्यादींच्या वृत्तपत्रसृष्टीशी असलेल्या संबंधावरून स्पष्ट होते. या साऱ्या वृत्तपत्रांनी प्रजेला स्वतःच्या हक्काची जाणीव करून दिली, स्वावलंबनाचे धडे दिले, राज्यकर्त्यांच्या मर्यादा व त्यांचे पक्षपाती धोरण उघडे केले, राज्यकर्त्यांकडून होणाऱ्या अन्यायाच्या विरुद्ध सनदशीर पद्धतीने कशी चळवळ करिता येईल याचे दिग्दर्शन केले, राष्ट्रीयतेचे भरणपोषण केले, 'स्व'ची जाणीव करून दिली, मिशनऱ्यांचे हल्ले परतवून लावण्यास साह्य केले, आपल्या उज्ज्वल प्राचीन संस्कृतीची ओळख करून दिली, स्वदेशी व्यापाराला उत्तेजन दिले, परकीय राजवटीपासून होणाऱ्या अर्थशोषणाची कल्पना आणून दिली, सुधारणांची महती पटविली आणि हे सारे करीत असता मराठी गद्यशैली लवचीक व ढंगदार बनविली.

मासिकांचे कार्य

वाङ्मयीन व सांस्कृतिक कार्यांत वृत्तपत्राइतकेच मासिकांनाही महत्त्व आहे. मासिकांच्या द्वारा मुख्यत धर्म नीती, तत्त्वज्ञान, इतिहास, प्राचीन मराठी कविता इत्यादींचा ऊहापोह होऊ लागला आणि या प्रकारची जिज्ञासा तृप्त करणाऱ्या मासिकांची संख्या उत्तरोत्तर वाढतच गेली इ. स. १८२५ ते १८३९ पर्यंत मराठीत फक्त तीनच मासिके होती, १८६६ पासून त्यांची संख्या वाढत जाऊन १८७१ ते १८७५ पर्यंत ती अठरा झाली. गंभीर विषयाबरोबरच कथा, कादंबरी, नाट्य, काव्य या ललित वाङ्मयालाही मासिकांनी उत्तेजन दिले. उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेतर्फे १८७० मध्ये 'मराठी ज्ञानप्रसारक'
म

मासिक निघू लागले. निबंध, गोष्टी, संवाद, इतिहास, चरित्रे, वर्णने इत्यादी सर्व प्रकारच्या लेखनाला यात वाव मिळे. मासिकांचे निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकाराच्या विकासाला कसे साह्य मिळत होते याची या एका मासिकाच्या उदाहरणावरूनही सहज कल्पना येते. 'पुणे पाठशाळा पत्रक' तून (१८६१) विविध विषयावर माहितीपर लेख येत. माधव चंद्रोबा डुक्ले यानी आपल्या 'सर्वसंग्रह' तून (१८६०) प्राचीन मराठी कवितेच्या प्रकाशनास प्रारंभ केला होता. १८६७ साली निघालेल्या 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकाने तर दीर्घकाल ललित वाङ्मय, वैचारिक लेख, भाषाशास्त्र, व्याकरण, काव्य, ग्रंथपरीक्षणे इत्यादी सर्वच प्रकारच्या वाङ्मयाला उत्तेजन दिले. विशिष्ट वाङ्मयाभिरुची निर्माण करण्यात 'विविधज्ञानविस्तारा' चा फार मोठा हात आहे. या मासिकाला जे एका सुप्रतिष्ठित संस्थेचा दर्जा पुढे प्राप्त झाला त्याला रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर या आद्य संपादकाचे श्रम पुष्कळच कारणीभूत आहेत.

वृत्तपत्रे व मासिके यानी अंगीकारिलेले हे कार्य अधिकाधिक प्रमाणात करण्याची जबाबदारी उत्तरोत्तर वाढण्याजोग्या घटना भारतीय राजकारणात व जीवनात घडत गेल्या. समाजातील सर्व थरातील लोकांची स्वतःच्या हक्काची जाणीव वाढीस लागली. शासनसंस्थेच्या साम्राज्यशाही व आर्थिक शोषणाच्या धोरणाचे दुष्परिणामही जनतेच्या नजरेसमोर अधिकाधिक येऊ लागले. सत्ताधाऱ्यांचा सत्तामदही वृद्धिंगत होऊ लागला. राज्यकर्ते व प्रजाजन यांच्यामधील पूर्वार्धातील गोडीगुलाबीचे धोरण संपुष्टात आले, आणि १८५७ च्या एतद्देशीय लोकांच्या उठावामुळे भारताचा राजकीय नकाशाच बदलून गेला. पण त्याची पूर्वतयारी १८५० पासूनच सुरू झाल्याचे १८५० नंतरच्या विविध घटनांवरून दिसते.

राज्यकर्त्यांच्या दृष्टीने १८२० ते १८५० पर्यंतचा कालखंड येथील जनतेत विश्वास निर्माण करून त्याना स्वतःच्या संस्कृतीपेक्षा इंग्रजी संस्कृती श्रेष्ठ वाटेल असे धोरण आखण्याचा होता. येथील जनता नव्या संस्कृतीने भारावलेली होती. नव्या संस्कृतीचे अनुकरण करण्याकडे सुशिक्षितांचा कल होता. नवे ज्ञानविज्ञान आत्मसात करण्याच्या बाबतीत इंग्रज राज्यवटीचे साह्य होऊन त्यायोगे भारतीय जनतेची सर्वांगीण प्रगती होईल, या विचाराने इंग्रजी राज्यालाच दैवी वरदान मानण्यापर्यंत सुशिक्षितांची मजल गेली होती. परंतु ब्रिटिशांची राजवट येथे स्थिर झाल्यानंतर तिचे साम्राज्यवादी स्वरूप हळूहळू उघड होत चालले. भारतीय जनता व ब्रिटिश राज्यकर्ते यांच्या हितसंबंधातील विरोध अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागला. व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही व जनतेचे हक्क इत्यादी विचाराचे बाळकडू इंग्रजी राज्यानेच येथील नवशिक्षितांना दिले होते. पण या विचारसरणीचा प्रत्यय राज्यकर्त्यांच्या वर्तनातून येईना. उलट त्याचे पक्षपाती धोरण मात्र अधिकाधिक प्रमाणात उघड होऊ लागले. ब्रिटिशांचे अर्थकारण प्रारंभकाळात येथील व्यापाऱ्यांना सोयीचे वाटले होते, तेच आता येथील व्यापारवृद्धीच्या आड येत असल्याची बोचक जाणीव त्याना होऊ लागली. सामान्य जनतेला या नव्या राजवटीत पिढ्यान्पिढ्यांचा धर्म टिकेल की काय अशी भीती पूर्वीपासून वाटत होतीच, १८५० मध्ये धर्मांतरामुळे वारसाहक्काला बाध येत नसल्याचा कायदा झाल्याने वरील भीतीत भरच पडली. लॉर्ड डलहौसीच्या खालसा करण्याच्या धोरणामुळे येथील सरंजामी वर्गही अस्वस्थ होत चालला होता. १८४९ मध्ये कारण नसता सातारचे राज्य इंग्रजांनी खालसा केल्याने एकदर महाराष्ट्रीय जनतेला मोठा धक्का बसला. सारांश, समाजातील सर्वच थरांचा ब्रिटिश राजवटीविषयीचा भ्रम या ना त्या कारणाने १८५० नंतर निरास पावू लागल्याचे आढळते. हा भ्रमनिरास होण्यास वस्तुतः १८४०–४१ पासूनच सुरवात झाली होती. इंग्रजी राज्य हा शाप असून येथील जनता अधिकाधिक कुशिक्षित व

दरिद्री होत चालल्याची जळजळीत जाणीव दादोबा पांडुरंग याचे बंधू भास्करराव तर्खडकर यांनी बॉंबे गॅझेटला १८४१ मध्ये लिहिलेल्या पत्रात प्रकट केली आहे.[1] स्वत. दादोबा पांडुरंग, 'इंग्रज सरकारात चाकरी करणे दिवसानुदिवस फारच कठीण काम होत चालले आहे,' असे स्वानुभवाचे कडवट उद्गार जीवनाच्या उत्तरार्धात काढताना दिसतात.[2] परंतु इंग्रजी राज्यवटीबाबतच्या तक्रारींचा सूर निर्दोषत्वाने चढू लागला तो १८५३ च्या सुमारास, कंपनीला नवी सनद मिळण्याच्या वेळी. जनतेच्या हक्काचे सरक्षण करण्यासाठी १८५२ मध्ये 'धी बॉंबे असोसिएशन' नावाची संस्था मुंबईतील काही प्रमुख भारतीयांनी स्थापन केली होती. बंगालमध्ये या प्रकारची संस्था याआधीच १८५१ मध्ये निघाली होती. १८५३-५४ मध्ये सनदी नोकर तयार करण्याच्या (Indian Civil Service) परीक्षांना प्रारंभ झाला. या परीक्षा मुख्यत भारतात नोकरी करणाऱ्यांसाठी असल्या, तरी त्यात इंग्रजी परंपरा व रीतभात यावर अधिक भर देण्यात येत असे. त्याविरुद्ध येथील जनतेने सरकारकडे तक्रार गुदरली. शिवाय या परीक्षा इंग्लंडमध्येच घेतल्या जात असल्याने येथील विद्यार्थ्यांना ते फार गैरसोयीचे होते, म्हणून त्या येथे घेण्यात याव्या अशीही मागणी येथील लोकांनी सरकारकडे करण्यात आली. १८५० नंतर झालेल्या पुढे दिलेल्या काही घडामोडीही महत्त्वाच्या आहेत.

काही महत्त्वाच्या घडामोडी

१८५१ मध्ये मुंबईस कापसाची पहिली गिरणी निघाली. १८५१ मध्येच 'स्वदेशी प्रदर्शन' भरले. याच वर्षी पुण्यास पहिली मुलांची शाळा निघाली. पुढे याच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला जोर चढला तो १८५३ मध्ये. याच सुमारास, म्हणजे १८५३ मध्येच, हिंदुस्थानातील पहिली आगगाडी मुंबई ते ठाणे धावू लागली. याच वर्षी कलकत्ता ते आग्रा, आठशे मैलांचे तारायंत्राचे दळणवळण लॉर्ड डलहौसीच्या कारकीर्दीत सुरू झाले. १८५५ पर्यंत दळणवळणाचा विस्तार ३०५० मैल झाला. यामुळे भारतात एक नवेच युग सुरू झाल्याचे मानण्यात येते. पोस्ट, रेल्वे व तारायंत्र ही तीन सामाजिक सुधारणांची महत्त्वाची साधने होत असे राज्यकर्ते मानीत. १८५० नंतरच्या काळातच वाफेच्या इंजिनवर चालणारा जहाज अस्तित्वात आली. १८५४ मध्ये 'नवनीत' प्रकाशित झाले १८५४ सालीच नागपूरकर भोसल्यांचे राज्य खालसा झाले. १८५३-५४ मध्ये सरकारी विद्याखात्याची पुनर्रचना झाली. १८५६ मध्ये विधवाविवाहाला मान्यता देणारा कायदा झाला. वृत्तपत्रीय कार्याला व सामाजिक आंदोलनांना जोर चढला, आणि स्वोन्नतीसाठी सर्व क्षेत्रात स्वावलंबनाचे प्रयत्न सुरू झाले ते याच काळ खंडात. १८६० नंतर निरनिराळ्या प्रकारच्या संस्था, प्रार्थनासमाज, सत्यशोधक-समाज, आर्यसमाज, सार्वजनिक सभा इत्यादींचा उदय झाला कायदेमंडळाची स्थापना १८६१ मध्ये झाली.

---

1 " Oh unhappy fate ! India has been got hold of by a race of demons who would never be satisfied until they have despoiled her of all her precious things and reduced her sons and daughters to total beggary "

Bombay Gazette – 20/8/1841, page 173

२. 'दादोबा पांडुरंग' संपादक-लेखक-अ. का. प्रियोळकर पृ ४२७.

आणखी दोन घटना

या घटना आपापल्यापरीने महत्त्वाच्या असल्या, परंतु १८५०–१८६० च्या दरम्यान घडलेल्या दोन अतिशय महत्त्वाच्या घटनांपैकी एक म्हणजे १८५७ साली झालेली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना व दुसरी म्हणजे ज्याला १८५७ चे 'स्वातन्त्र्ययुद्ध' असे मानण्यात येते ती येथील सैनिकांच्या जोरावर नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बहादुरशहा इत्यादींनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र उठाव करण्याचा प्रयत्न केला. या उठावाचे पुढारी प्राधान्याने महाराष्ट्रीय असले तरी त्याचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्राबाहेर होते आणि या लढ्यापासून येथील जनता व सुशिक्षित समाज सामान्यतः अलिप्तच राहिला होता. एवढेच नव्हे तर हा उठाव सुशिक्षिताना आपत्तीसारखा वाटत होता असे तत्कालीन सुशिक्षिताच्या प्रतिक्रियेवरून दिसते.[1] या उठावाने ब्रिटिशसत्तेचा लोप होण्याची काही काळ शक्यता निर्माण झाली होती; पण या लढ्यामुळे तत्कालीन वाङ्मयावर वैचारिक दृष्ट्या काही संस्करण झाल्याचे आढळत नाही. १८५७ च्या उठावाचा बीमोड झाल्याने राजकीयदृष्ट्या कंपनीसरकारची सत्ता लोप पावून राणीचे राज्य निर्माण झाले, येथील जनता नि:शस्त्र झाली, ब्रिटिश पार्लमेंटच्या प्रत्यक्ष आधिपत्याखाली भारत गेला आणि सरंजामी राज्ये पुन्हा येथे निर्माण होण्याची शक्यता कायमची लोपली, असे काही महत्त्वाचे परिणाम भावी राजकीय परिस्थितीच्या दृष्टीने झालेले दिसतात. १८५१ मध्येच दुसरा बाजीराव मृत्यू पावला होता. १८५८ मध्ये मोंगल बादशहाचा शेवटचा अंश बहादुरशहा याचाही निकाल लागला. एका जुन्या जगाचा राजकीयदृष्ट्या अशाप्रकारे शेवट झाला; तरी संस्थानांच्या रूपाने त्याचे अवशेष येथे दीर्घकाळ शिल्लक राहिले. या अवशिष्ट सत्ताखंडाचा महाराष्ट्रीयांना अभिमानही वाटत होता हे मल्हारराव गायकवाडाच्या पदच्युतीच्या वेळी निर्माण झालेल्या चळवळीवरून स्पष्ट होते. १८५७ नंतरही संस्थानांच्या रूपाने शिल्लक राहिलेल्या या सरंजामी सत्तांनी जुन्या संस्कृतीला व तिच्या अध्वर्यूंना (हरिदास, शास्त्री, पुराणिक, वैदिक, लावणीकार, कीर्तनकार, कुस्तीगीर इत्यादींना) दीर्घकाल आश्रय दिला. जुन्या संस्कृतीची व सत्तेची अभिमानस्थळे या दृष्टीनेच या संस्थानांकडे अगदी अलीकडेपर्यंत पाहिले जात होते. या संस्थानिकांपैकी काहींनी कादंबरी-नाटकासारख्या आधुनिक वाङ्मयप्रकारांना उत्तेजन व आश्रय ही दिलेली दिसतात. 'मुक्ता(च)माला', 'रत्नप्रभा' यासारख्या कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या हळबेशास्त्र्यांना गायकवाड सरकारचे वर्षासन होते. आरंभीच्या कादंबऱ्यात आढळणारे मध्ययुगीन वातावरण या संस्थानी वातावरणाशी जुळते-मिळते आहे. अर्वाचीन मराठी रंगभूमीचा प्रारंभही १८४३ मध्ये सांगली संस्थानाच्या अधिपतींच्या आश्रयाखालीच झाला. पुढेही दीर्घकाळ मराठी नाटकमंडळ्यांना निरनिराळ्या संस्थानिकांचा आश्रय होताच.

असंतोषाला प्रारंभ

१८६० नंतरच्या राजकीय परिस्थितीचा विचार करिता, वातावरण उत्तरोत्तर कसे तापत गेले हे दादाभाई नवरोजींच्या कार्यावरून व उद्गारावरूनही स्पष्ट होते. दादाभाईंना

---

१. 'हा मतिभ्रममूलक जो स्फोट झाला आहे, तो एक आमच्या राष्ट्रावर मोठे अरिष्टच आले आहे असें मानल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.'

रावसाहेब मंडलिक यांचे उद्गार.

विष्णु कृष्ण चिपळूणकर–काल व कर्तृत्व, ग. त्र्यं. माडखोलकर, पृ. २३०

व्यापारक्षेत्राचा चांगला अनुभव असल्याने या क्षेत्रातील ब्रिटिशांची पिळणूक त्यांच्या पूर्णपणे लक्षात आली होती. १८६६ मध्ये त्यांनी इंग्लंडमध्ये 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' नावाची संस्था स्थापन करून इंग्रजी राजवटीचे अर्थशोषणात्मक स्वरूप तपशीलवारपणे उघड केले, आणि पूर्वीच्या एकतंत्री, अनियंत्रित राज्वटीपेक्षा इंग्रजी राज्य अधिक बरे हे मान्य करूनही, हिंदी जनतेवर होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी चळवळ उभारण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली. या चळवळीचे स्वरूप अर्थातच सनदशीर होते. पुणे येथे स्थापन झालेल्या 'सार्वजनिक सभे'चा उद्देशही लोकांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रकारच्या अन्यायाची दाद लावून घेणे हाच होता. अर्जविनंतीद्वारा प्रयत्न करूनही या अन्यायाची दाद नीटपणे लागत नसल्याचा अनुभवही हळूहळू जनतेला येत गेला व त्यातूनच ब्रिटिश राजवटीबद्दलची असंतोषाची भावना वृद्धिंगत होत गेली. या असंतोषाचा अग्नी उत्तरोत्तर प्रज्वलित करण्यास स्वदेश, स्वधर्म इत्यादींचे इंधन सज्ज होतेच. त्यास पुढे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी स्वभाषाभिमानाची जोड दिली. भारतीय संस्कृती, भारतीय वाङ्मय व भारतीय इतिहास यांबद्दलचा अभिमानही या असंतोषाबरोबर वाढीस लागला. वाङ्मयीन दृष्ट्या विचार करिता, यामुळे ऐतिहासिक पुरुषांची चरित्रे, नाटके, काव्ये, कथा यांना अधिक बहर आला. राष्ट्रीय भावनेच्या आविष्कारासाठी या ऐतिहासिक व पौराणिक कथावस्तूंचा विपुल प्रमाणात वापर झाला. मराठ्यांचा स्वाभिमान फुलविणाऱ्या अनेक घटना मराठ्यांच्या इतिहासात सुदैवाने उपलब्ध होत्याच. गतकालीन वैभवाची स्मृतीही ताजी होती. भावनात्मक आवाहनासाठी त्यांचाही हुकुमी वापर पुढील लेखकांनी केलेला आहे. चिपळूणकर टिळक परंपरेने त्याला एक वेगळेच अधिष्ठान पुढे प्राप्त करून दिले आणि राष्ट्रीय शाहिरी पद्धतीच्या वाङ्मयाने सामाजिक भावात्मक वाङ्मयाला काही काळ मागे टाकले. चिपळूणकर टिळकांच्या काळाचा हा विचार येथेच सोडला, तरी या कालखंडाची पूर्वतयारी आधीच्या काळात कोणत्या प्रकारे होत होती त्याची यावरून कल्पना येते.

दक्षिणा प्राइझ कमिटी

१८१८ नंतर वाङ्मयनिर्मितीच्या कार्याला प्रत्यक्षपणे साह्य करण्यासाठी निर्माण झालेली सरकारी संस्था, म्हणजे 'दक्षिणा प्रैझ कमिटी', ही १८५१ मध्ये स्थापन झाली. मराठी वाङ्मयाला उत्तेजन देण्याचे पूर्वीचे काम एकदम बंद करणे सरकारला अनिष्ट वाटले, शिवाय मराठ्यांची विद्यावर्धनाची जी परंपरा श्रावण-दक्षिणेच्या रूपाने पेशवाईत चालू होती व त्या दक्षिणेची रक्कम वाढत वाढत दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत दहा लाखा पर्यंत गेली होती, तिचा विनियोग कसा करावयाचा हा इंग्रज राज्यकर्त्यांपुढे प्रश्न होता. काही काळ थोड्या फार प्रमाणात दक्षिणा देण्याची पद्धती प्रत्यक्षपणे चालू ठेवण्याचा उपक्रम इंग्रज राज्यकर्त्यांनी केला पण पुढे विशिष्ट जमातीला ही रक्कम याप्रकारे न वाटता विद्या वर्धनाचे उद्दिष्ट व्यापकपणे सफल करण्याच्या दृष्टीने यातील काही रक्कम कॉलेजच्या निर्मितीसाठी व काही विद्यावेतनाच्या स्वरूपात खर्च केली जाऊ लागली. या रकमेचा काही भाग ग्रंथोत्तेजनाच्या कामी खर्च करण्याच्या उद्देशाने जी संस्था निघाली तीच 'दक्षिणा प्रैझ कमिटी'. तिला हे विशिष्ट नाव का मिळाले असावे याचाही उलगडा वरील कारणपरंपरा लक्षात घेता होतो. या आधी १८४९ मध्ये दक्षिणी भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणारी एक मंडळी स्थापन झाली होती. रंजन, बोध व व्यवहारज्ञान हे या मंडळीचे उद्दिष्ट होते. त्या

पूर्वी १८४८ मध्ये 'मराठी ज्ञानप्रसारक मंडळी' या नावाची मंडळी मुंबईच्या 'स्टुडंट्स लिटररी असोसिएशन'ची शाखा म्हणून कार्य करीत होतीच. व्याख्याने, निबंधवाचन, चर्चा इत्यादी प्रकारचा कार्यक्रम या शाखेने आरंभिला होता. 'ज्ञानप्रसारक' नावाचे एक मासिकही ही संस्था चालवीत होती. भास्कर दामोदर पाळंदे, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबे इत्यादी तत्कालीन नव्याच प्रमुख विद्वानांचे लेख या मासिकात येत. पुण्यास याच सुमारास 'कल्याणोन्नायक मंडळी' नावाची संस्था मोरेश्वरशास्त्री साठे व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर वगैरेंनी काढली होती. याशिवाय 'ज्ञानप्रकाश' नावाची आणखी एक सभा पुण्यास होती. पण या सर्वांत वाङ्मयनिर्मितीला प्रेरक ठरणारी संस्था अर्थात 'दक्षिणा प्राइझ कमिटी' हीच.[1]

कमिटीचे धोरण व कार्य

दक्षिणा प्राइझ कमिटीचे प्रारंभीचे धोरण भाषांतरित ग्रंथांना उत्तेजन देण्याचे होते व प्रारंभीची यादी पाहिल्यास तीत इतिहास, चरित्र, व्यवहार, शास्त्र इत्यादी विषयांनाच प्राधान्य आहे. १८५१ ते १८५७ पर्यंत कमिटीकडे एकूण ९१ पुस्तकें आलीं त्यांपैकी ४६ कमिटीला पसंत पडली. यांपैकी प्रत्येक ग्रंथकाराला शंभर ते दोनशेपर्यंत रक्कम बक्षीस म्हणून देण्यात आली. बक्षिस मिळविणाऱ्या लेखकांच्या यादीत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेश सदाशिव लेले, गंगाधर रामचंद्र टिळक वगैरेंची नावें आढळतात.[2] १८५८ ते १८६६ पर्यंतची या संस्थेची माहिती उपलब्ध नाही. १८६६ च्या पुढच्या माहितीवरून ललित वाङ्मयाला उत्तेजन देण्याचे धोरण कमिटीने अंगीकारिलेले दिसते. शालेय ग्रंथांची जबाबदारी आता शिक्षणखात्याकडे गेली होती. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचे रंजन व उद्बोधन करणाऱ्या पुस्तकांना उत्तेजन देण्याकडे कमिटीचा कल होऊ लागला होता. ललित्याकडे ओढा असणारा पुस्तकें १८६० नंतरच्या कालखंडात निर्माण होऊ लागण्याचे हे एक कारण. वाढत्या शिक्षणप्रसाराने वाढलेली रंजनात्मक वाचनाची भूक हेही याचे आणखी एक कारण आहे. भाषांतरापेक्षा स्वतंत्र ग्रंथांना उत्तेजन देण्याचे धोरण कमिटीने नंतर अंगीकारिले. अशा स्वतंत्र ग्रंथांना चारशे रुपयांपर्यंत बक्षिस देण्याचे कमिटीने जाहीर केले. शिवाजीसारखी ऐतिहासिक व्यक्ति व गंगानदीसारखा धर्मश्रद्धेचा विषय स्वतंत्र काव्यलेखनविषय म्हणून कमिटीने निवडले. विषयाच्या निवडीवरून एतद्देशीयांचा अनुनय करण्याचे धोरण सरकारने पूर्णपणे सोडले नसल्याचे स्पष्ट होते. श्री. चिंतामणिपेठकर व बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांच्या 'गंगावर्णना' माग शिवा म. मो. कुंटे यांच्या 'राजा शिवाजी' च्या लेखनामागे दक्षिणा प्राइझ कमिटीच्या बक्षिसाच्या योजनेची प्रेरणा आहे. काव्याबरोबर कादंबरी हा प्रकारही बक्षिसासाठी या कमिटीने नियोजित केला होता. प्रतिष्ठापूर्व संस्कृती व ब्रिटिश संस्कृती यांच्या संघर्षाचे तरुण हिंदू मनावर होणारे संस्करण योग्य प्रकारे चित्रित करणाऱ्यास हे बक्षिस देण्यात यावयाचे होते. कादंबरीच्या विषयावरून राज्यकर्त्यांची वाङ्मयविषयक अपेक्षा सूचित होते. या बक्षिसाला योग्य अशी कादंबरी पुढे आली नाही. काव्यप्रांतातील बक्षिसे मिळविण्यासाठी अहमहमिका लागावी व त्यासाठी ठेवलेल्या बक्षिसाची विभागणी करण्याचा प्रसंग यावा, पण कादंबऱ्यांकडेना

---

१. मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (द्वितीय आवृत्ति), पृ ६३–६४.

२. आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रान्ति, कृ. मि. कुलकर्णी, पृ. ६२.

तील वशीख मिळविण्यासाठी कोणी पुढे येऊ नये, यावरून तत्कालीन लेखकांना पद्यलेखन करणे हे गद्यलेखनापेक्षा सोपे व सोयींचे वाटत असावे असे अनुमान निघते.

पद्याचा उपयोग

मराठी काव्याची परंपरा जुनी असल्याने गद्याच्या मानाने पद्याची पैदास इंग्रजी राजवटीतहि अधिक व्हावी हे स्वाभाविक होते, किंबहुना पद्याने गद्याचाही काही प्रांत या काळात अडविला होता. तत्कालीन वादन्यामधूनही पद्याने चंचुप्रवेश केल्याचे आढळते. व्यसनाचे दुष्परिणाम, आगगाडी, राणीचा हीरक-महोत्सव, मासिकाची, वृत्तपत्राची वर्गणी व प्रसिद्धीचा थार, दारिद्र्य, सामाजिक चळवळी, राष्ट्रसभा इत्यादी विषयही त्या काळी पद्यबद्ध आलेले आहेत. कोणतीही प्रासंगिक घटना पद्याश्रयी झाली की कविता होते, अशी तत्कालीनाची समजूत असावी. हरि केशवजी, ज्योतिबा फुले, दादोबा पांडुरंग, विष्णुशास्त्री पंडित यांच्यासारख्या सामाजिक क्षेत्रातील विचारवंतांनीही आपले विचार पद्यबद्ध केले आहेत. तत्कालीन पिढीची ही एक लक्षणच दिसते. पद्याची पाठांतरसुलभता हेही गद्यविचार पद्यग्रथित करण्याचे कारण असावे. अर्थात या प्रकारच्या पद्यलेखनातून काव्यगुणाची अपेक्षा करणे अप्रस्तुत. संस्कृत परंपरेनी कविता अनुवादरूपाने शास्त्री-मंडळींनी मराठीत आणली होतीच. संस्कृत भाषेचे अध्ययनही आजच्या मानाने त्या काळी अधिक होई. त्यामुळे या वाङ्मयाचा व संस्कृतप्रचुर लेखनाचा आवर्जून आश्रय करणारा एक वर्ग त्या काळी प्रामुख्याने होता. संस्कृत शैलीचे अनुकरण करावयाचे म्हणजे अलंकाराचे स्तोम आलेच.[1] विठोबा अण्णा दप्तरदारासारख्या सनातनी परंपरेच्या अभिमानी लेखकाने नव्या काळात राहूनही जुन्या पद्धतीचेच लेखन केले. भक्तिपर स्तोत्रे, अध्यात्म मनन, पौराणिक कथा इत्यादी स्वरूपाची कीर्तनकारांना सोयीची अशी पद्येही त्या काळी पुष्कळ प्रमाणात लिहिली गेली. या लेखनात नावीन्यापेक्षा चर्वितचर्वणाचाच भाग अधिक आहे. श्री. पाळंदे यांच्यासारख्या कवींची भक्तिस्तोत्रे प्रार्थनासमाजात गायिली जात.

जुन्या परंपरा

भक्तिपरंपरेपेक्षा तत्कालीन पिढीला ज्वळ असलेली परंपरा शाहिराची होय. प्रभाकर आणि परशुराम हे पेशवेकालीन दोन नामवंत शाहीर १८४३–४४ पर्यंत विपन्नावस्थेत का होईना, पण हयात होते. पेशवाईनंतर बडोदे, इंदूरसारखी संस्थानी राज्ये या शाहिराची व तमाशगिरांची आश्रयस्थाने बनली होती 'शूर मर्दाचा'-पोवाडा जरी सपुष्टात आला होता, तरी 'लावणीचा रंगल बहर ओसरण्याचे कारण नव्हते' तत्कालीन एदी श्रीमंतीला व तदनुषंगिक ऐयाशीखुशालीला या प्रकारचे नर्तनगायनप्रचुर काव्य प्रियतर बनले होते. या प्रकारच्या रचनाप्रवीणांची मागणी किती दीर्घकाळ चालू होती, हे किर्लोस्कराच्या १८८० च्या पुढे लिहिलेल्या 'सौभद्र' सारख्या पौराणिक नाटकात सुभद्रा व रुक्मिणी यांच्या

१. ज्या वाक्यात किंवा काव्यात अलंकार नाहीत त्याचा रस सपक लागतो. अन हे सामान्यतः गोड खरे, परंतु त्याला मिठाने तजा आणून ज्याप्रमाणे विशेष गोडी येते, तसा अलंकारांच्या योगाने आपणास विशेष चमत्कारिक रस येतो.

कृष्णशास्त्री राजवाडे,
अलंकारविवेक, लेखनकाळ, १८०३

सारख्यांच्या तोंडी घातलेल्या पदांत लावणीच्या चालींना असलेल्या प्राधान्यावरून जाणवते. हरिदासी धाटणीचीही काही पदे या नाटकात आढळतात. या दोन परंपरा किती दृढमूल झाल्या होत्या हे यावरून कळते. संत व शाहिरांच्या परंपरेला अव्वल इंग्रजीत प्राप्त झालेले हे स्वरूप पाहिल्यानंतर उरलेली जुनी परंपरा डोळ्यांसमोर येते, ती पंडितांची. संस्कृताच्या अध्ययनाने व पदीक रसिकतेमुळे हीच परंपरा इतर दोन परंपरांपेक्षा तत्कालीन प्रतिष्ठित लेखकांत अधिक मान्यता पावली होती. 'आर्यापति' मोरोपंत हा यामुळेच त्यावेळच्या बऱ्याच लेखकांचा आवडता कवी ठरला होता. आर्यावृत्तात आणि मोरोपंती थाटात 'गंगावर्णन' नावाचे काव्य लिहिणारे एक तत्कालीन ग्रंथकार बापूसाहेब कुरुंदवाडकर आपल्या काव्याच्या प्रस्तावनेत, प्रौढ, भारदस्त व संस्कृतप्रचुर भाषेत काव्यलेखन असावे असे सुचवितात.[१] मोरोपंतांच्या 'केकावली' या एकाच काव्यावर परशुरामतात्या गोडबोले (केकादर्श) व दादोबा पांडुरंग (यशोदा-पांडुरंगी) यासारख्यांनी टीका लिहाव्या किंवा गोविंदराव कानिटकरांसारख्या पुढच्या काळातील आधुनिक अभिरुचीच्या लेखकाच्या 'संमोहलहरी' या काव्यावर 'केकावली'ची छाप दिसावी, यावरून केशवसुतपूर्व काव्यावर मोरोपंतांचा असलेला प्रभाव दृग्गोचर होतो. पंतांच्या कवितेची महती स्पष्ट करिताना दादोबांनी पंतांच्या व्याकरणशुद्धतेचा आवर्जून उल्लेख केला आहे.[२]

दादोबांनी 'यशोदा-पांडुरंगी'ला लिहिलेली प्रस्तावना तत्कालीन रसिकांची वाङ्मयविषयक भूमिका समजण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. मिल्टनच्या 'पॅरडाइज लॉस्ट'शी या ग्रंथाची त्यांनी तुलना केली आहे. 'केकावली'वर टीका लिहिण्यामागे काव्याचा ध्वन्यर्थ कळावा, विद्यार्थ्यांना शब्दज्ञान व्हावे वगैरे उद्दिष्टे असल्याचे दादोबा स्पष्ट करतात. अर्पणपत्रिकेवरून व ग्रंथाच्या नावावरून ग्रंथाचा बाह्य उद्देश, मृत कन्या व मातापिता यांचे वाङ्मयरूपाने स्मारक करण्याचा दिसतो.[३] तत्कालीन संस्कृत पंडितांचे प्राकृत कवींकडे दुर्लक्षच होते असे दादोबांनी प्रस्तावनेत केलेल्या निवेदनावरून कळते.[४] यांही-

१. जो शब्दरूपी चित्र बनवितो तो कवी; कविता सोपी असावी म्हणजे कल्पना क्लिष्ट नसावी, वजनदार असावी; प्राकृत अध्ययन अपक्व, तिच्यातील संस्कृत शब्द काढून टाकले तर तिचे भाषा हे रूप नष्ट होईल, असा विचार 'गंगावर्णना'च्या शेवटी जोडलेल्या प्रस्तावनेत प्रकट केला आहे.

२. -व्याकरणीर्तेलाहि अबाधित सांभाळिले, येणेंकरून तर त्यांच्या चातुर्यभरित बुद्धीने आपल्या वाणीस पतिव्रतेचा पाटाव नेसविला.

यशोदापांडुरंगी, प्रस्तावना, पृ. १८

३. वापी, कूप, तडाग अथवा धर्मशाळा बांधून एखादे पूर्तकर्म करावे तर तितके द्रव्यसाह्य आपल्याजवळ नसल्याचे ते नमूद करतात. आपण अब्राह्मण असल्याने वर्णाप्रमाणे आपली वाणीही असंस्कृत असल्याचे नम्रपणे व क्षमायाचनेच्या स्वरात ते सांगतात. पंडितांना आपली टीका मान्य व्हावी म्हणून तिची भाषा मुद्दाम संस्कृतप्रचुर व प्रौढ ठेविलेली दिसते.

४. वामन, मोरोपंत यांची काव्ये पहाणारा दहा लक्षांत एखादा ब्राह्मण सापडेल; निदान लक्षात तरी सापडला तर सापडेल असे म्हणून आपल्या या बोलण्यात अतिशयोक्ती नसल्याची ते ग्वाही देतात.

यशोदापांडुरंगी, प्रस्तावना

पेक्षा प्रस्तावनेतील महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे कोणत्याही ग्रथाच्या आस्वादास ज्या देशातील तो ग्रथ असेल त्या देशाचे डोळे व जीभ असली पाहिजेत हा.[१] तत्कालीन पिढीचा दोन भिन्न संस्कृतींशी संपर्क आल्यामुळे, निरनिराळ्या संस्कृतींतून निर्माण झालेले ग्रथ वाचताना होणारा घोटाळा टाळण्याच्या दृष्टीने दादोबानी माडलेला हा मुद्दा महत्त्वाचा होता. 'केकावली'च्या संदर्भातच पुढे न्यायमूर्ती रानडे यानी केलेल्या काही विधानाना प्रार्थनासमाजाच्या दृष्टिकोणाची बाधा झाल्याचा जो आक्षेप 'निबधमाले'तून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी घेतला, त्यावरून दादोबानी प्रतिपादिलेल्या वरील सिद्धान्ताची महती अधिकच पटते.

दादोबाची 'यशोदा–पाडुरगी'ची प्रस्तावना वरील अनेक कारणानी महत्त्वाची असली, तरी त्याचे केकावलीवरील भाष्य पारपरिक मल्लीनाथी स्वरूपाचेच आहे. वाङ्मया कडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोण व नवी रचनापद्धती त्या काळच्या लेखनात ठाशीवपणे जर कुठे प्रतिबिंबित झालेली दिसत असेल, तर ती म. मो. कुटे याच्या 'राजा शिवाजी' या काव्यात. कुटे यानी मराठी कवितेच्या रचनापद्धतीत व भाषाशैलीत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला, बोलभाषा व काव्याची भाषा यांतील अतर कमी करण्याची भूमिका घेतली, रचनाबंध शक्य तितका साधा व वास्तववादी ठेवण्याची खटपट केली श्री. कुटे याची प्रतिभाशक्ति त्याच्या या उद्देशाना पूरक होण्याइतकी समर्थ नसल्याने त्याचा हा उद्योग अयशस्वी झाला, त्याची खूप चेष्टाही झाली. या यशापयशापेक्षा श्री. कुटे याची खरी महती आहे ती नव्या जाणीवेने नवे प्रयोग करण्यात व त्याची तात्त्विक बैठक स्पष्ट करण्यात. तत्कालीन काव्यानील साकेतिक रचनाबंधाचे प्राचुर्य लक्षात घेता कुटे याचा हा अयशस्वी, पण धाडसी प्रयोग नजरेत भरतो त्यानी या काव्याला या दृष्टीने लिहिलेली प्रस्तावना तर बहुमोल आहे. त्या काळच्या समाजाचे अभिरुचिदृष्ट्या श्री. कुटे यानी केलेले वर्गीकरण वाङ्मयेतिहासाभ्यासकाला फार उपयुक्त ठरणारे आहे.

कुंटे याची मते

कुटे यानी तत्कालीन वाचकाचे अभिरुचिदृष्ट्या तीन वर्ग पाडले आहेत : (१) संस्कृत काव्याभिमानी शास्त्रीय मडळी, (२) नव्या अभिरुचीचा इग्रजी जाणणारा वर्ग व (३) अशिक्षित जनता. कुटे यानी संस्कृत पद्धतीच्या कृत्रिम लेखनपद्धतीवर हल्ला चढवून स्वाभाविक, अकृत्रिम शैलीचा पुरस्कार आपल्या 'राजा शिवाजी' या काव्यातून केला आहे संस्कृत शैलीला ते क्लासिकल म्हणतात व क्लासिकल शैलीचे पर्यवसान, ती निसर्गावर मात करू इच्छीत असल्यामुळे, कृत्रिमतेत अपरिहार्यपणे होणार असा कुटे याचा अभिप्राय आहे. खरा कला निसर्गाच्या अनुकरणात असते असे त्याचे मत असल्याने त्यानी या स्वाभाविक शैलीचा अवलब केला. मराठीकडे पाहण्याचा इग्रजी शिक्षिताचा दृष्टिकोणही संस्कृताभिमान्याप्रमाणेच विकृत असतो, कारण ते मराठीकडे मराठीच्या दृष्टिकोणातून न पाहता संस्कृतच्या किंवा इग्रजीच्या चष्म्यातून पाहतात असे कुटे याचे प्रतिपादन आहे. मराठी शब्द उपलब्ध असता संस्कृतचा आश्रय करणे कुटे याना अयोग्य वाटते.[२] बापूसाहेब कुरुदवाडकराच्या अगदी उलट असा हा दृष्टिकोण आहे. भावी कालातील

---

१. यशोदापांडुरगी, प्रस्तावना, पृ. ४३

२. राजा शिवाजी, प्रस्तावना

स्वाभाविक, वास्तव शैलीचा प्रभाव मात्र कुठे याच्या विचारांतून झाला आहे, आणि इंग्रजी राज्यवटीचे वाङ्मयाभिरुचीच्या दृष्टीने जे वैशिष्ट्य आहे ते ऐहिकतेच्या व वास्तववादाच्या तात्त्विक पुरस्कारातच. हा वास्तववादी, ऐहिक दृष्टिकोण घेणाऱ्या नव्या विचाराच्या कवींची शैली मात्र जुन्या वळणाचीच राहिली हे प्रधानाच्या 'देसेनी' किंवा कीर्तिकराच्या 'इंदिरा' काव्यावरून आणि कानिटकराच्या 'समोहलहरी'वरून उघड होते. महादेव शास्त्री कोल्हटकरानी 'मुर्गा' सारखा नवा विषय घेऊनही रचना मात्र आर्यावृत्तातच केली आहे. नवे रसायन जुन्या वरणीत भरण्याचा हा प्रकार दीर्घकाल चालू होता. संस्कृत काव्यांची भाषांतरे करण्यास ज्याप्रमाणे काही लेखक पुढे आले, त्याप्रमाणे इंग्रजी स्फुट कवितेची भाषांतरे करणारे विष्णु मोरेश्वर महाजनींसारखे काही लेखकही दिसतात. पण स्फुट रचनापद्धती व काही इंग्रजी काव्यप्रकाराचा स्थूल परिचय सोडल्यास इंग्रजी कवितांच्या भाषांतरकर्त्यांची रचनापद्धती जुन्या वळणाचीच राहिली.

कादंबरी

काव्यावर जुन्याची छाप पडावी यात नवल नाही, पण इंग्रजी राज्यवटीत निर्माण झालेल्या कादंबरीसारख्या नव्या ललितलेखनप्रकारावरही संस्कृत शैलीची घनदाट छाया आहे. इंग्रजीतील 'नॉव्हेल' या प्रकाराचे मराठीत नामकरण होताना काही वेळा 'नावल' असा पर्याय योजिला गेला. पण जे नाव लोकप्रिय झाले ते कादंबरी हेच होय. बाणभट्टाच्या कादंबरीचा संस्कार या वाङ्मयप्रकाराच्या नावातही आहे. वास्तववादी उपयुक्त विचारसरणीच्या त्या काळात कादंबरीवर ठसा उमटला आहे तो अद्‌भुततेचा व अतिशयोक्तीचा. काव्यातील अद्‌भुतता कमी होऊन ती आता कादंबरीत अवतरल्याचे दिसते. बाणभट्टाप्रमाणे पुराणकथांचाही हा संस्कार असावा. याच जोडीला 'शुकबहात्तरी', 'सिंहासनबत्तिशी' इत्यादींसारख्या कथांचा परिणामही या काळच्या कादंबरीवाङ्मयावर झाल्याने त्यात अद्‌भुततेबरोबर उत्तान शृंगाराच्याही छटा उतरल्या आहेत. या कादंबऱ्या प्राधान्याने प्राथमिक अवस्थेतील अभिरुचीच्या वर्गासाठी लिहिलेल्या असल्याने त्यांचे स्वरूप बहुतांशी अतिशयोक्त, स्वप्नरंजनात्मक व शृंगारप्रचुर असेच राहिले. मुक्तामाला, मंजुघोषा, रत्नप्रभा, यमुनाबाई, चपकमाला, सुहास्यवदना इत्यादी कादंबऱ्यांची नावे पाहिली तरी त्यातील वातावरणाची कल्पना येते. नायिकांची वर्णने, ऋतूंची वर्णने, नगराची वर्णने, विरहाची वर्णने इत्यादी प्रकारच्या वर्णनांची रेलचेल या कादंबऱ्यांतून आढळते. समाज्यता, वास्तवता, व्यक्तिदर्शन इत्यादी घटक त्यात अद्यापि अवतीर्ण व्हावयाचे होते. यातील अद्‌भुततेची जडही बाणाच्या कादंबरीप्रमाणे मान्य नव्हती. या प्रकारचे लेखन करणाऱ्यात शास्त्रीमंडळींचा भरणा विशेष होता. या कादंबरीलेखनाला त्रिवर्ग तत्कालीन पिढीतील एक विचारवंत का. बा. मराठे यानी या प्रकारच्या कादंबरीलेखनाला 'कीड' असे संबोधिले आहे. "जेवढे पुरुष तेवढे मदनाचे पुतळे, जेवढ्या स्त्रिया तेवढ्या तिलोत्तमा, प्रत्येक शोकस्थली मरणासारखा शोक व आनंदस्थली स्वर्गासारखा आनंद." हे तत्कालीन कादंबऱ्यांचे उपहास पर वर्णन करणारे लेखक श्री. मराठे हे होत.

मराठे यांची टीका

श्री. का. बा. मराठे यानी 'नावल व नाटक' नावाचा निबंध १८७२ मध्ये लिहिला. त्यात वरीलप्रमाणे कादंबरी-लेखनावर त्यानी टीका केली आहे. तत्कालीन अभि

रुचिसपन्न व्यक्तींची ललित वाङ्मयाकडून काय अपेक्षा होती, हे यावरून स्पष्ट होते. मराठे यानी या निबधात तत्वत वास्तववादाचा पुरस्कार केलेला असून स्थल, काल व व्यक्ती याच्या वर्णनामध्ये विसगती असता कामा नये अशी अपेक्षा प्रकट केली आहे. ग्रीक नाट्यकलेला अभिप्रेत असलेल्या ऐक्याचाच (Unity चा) मुद्दा येथे मराठे माडतात. ज्या काळची माणसे तशा पोषाख, चालरात, लक्षण वगैरे वर्णावी, नावलामध्ये सृष्टीच्या नैसर्गिक स्वरूपाचे वर्णन असावे, मराठी कादबरीकारानी डिकन्स व स्कॉट या दोन कादबरी काराचा आदर्श समोर ठेवावा, हलक्या लोकाचे फारसे वर्णन करू नये, श्रीमताचा थाटमाटही नसावा, जे खरे असेल तेच जागोजाग वर्णावे, आकृतीचे वर्णन करताना आत्म्याकडे विशेष लक्ष दिले जावे, खऱ्या पुरुषाचा वृत्तान्त असला तर फारच उत्तम, अशा प्रकारच्या अनेक सूचना या निबधातून केल्या आहेत. हरिभाऊच्या वास्तववादाची ही एक प्रकारे नादीच होय. एका बाजूला अद्भुत व दुसऱ्या बाजूला वास्तव याची सांधेजोड करण्याला ऐतिहासिक कथावस्तू उपयुक्त ठरल्याचे हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादबऱ्यावरूनही दिसते. हरिभाऊ काळात राष्ट्रीय भावनेचे ऐतिहासिक कादबरीनिर्मितीला विशिष्ट साह्य झाले हरिभाऊपूर्व काळात निर्माण झालेल्या ऐतिहासिक कादबऱ्या दोनच आहेत. त्या म्हणजे मोरोबा कान्होबा याची 'घाशीराम कोतवाल' (१८६३) आणि रा. भि. गुजीकर याची 'मोचनगड' (१८७१). तनदृष्टया 'मोचनगड' सरस आहे. शिवकाळावर पुढे अनेक ऐतिहासिक कादबऱ्या निर्माण झाल्या. ही पहिलीवहिली ऐतिहासिक कादबरीही शिवकाळावरच असावी हे लक्षणीय आहे. 'घाशीराम कोतवाला'त मात्र अनेक गोष्टींचे कडबोळे केले आहे एक ललितकृती निर्माण करण्यापेक्षा अनेक प्रकारच्या माहितीचा सग्रह करणे हे या ग्रथाचे उद्दिष्ट असल्याचे स्वत लेखकच प्रस्तावनेत सागतात[1] तत्कालीन साऱ्याच ललित व ललितेतर वाङ्मयाचे प्रमुख प्रयोजन माहिती वा बोध हेच असल्याचे 'मजुघोषा' वा 'मुक्ता(क्त)माला' या लोकप्रिय कादबऱ्याच्या प्रस्तावनावरूनही स्पष्ट होते. मजुघोषेबद्दल बोलताना, 'आवाक्याबाहेरचे काम करू नये व सन्मार्गाने सुख लागते' हे स्पष्ट करण्यासाठी आपण ही कादबरी लिहिली असे रिसबूड सागतात आणि मुक्तामालेचे लेखकही कादबरीचा विषय नीतिपर व उपदेशपर असल्याची ग्वाही देतात. बोधप्रवणता हा काही अव्वल इग्रजी अमदानीतील वाङ्मयाचाच खास विशेष नव्हे, तो आपल्या साऱ्याच वाङ्मयाचा एक स्थायी भाव असल्याचे अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत मानण्यात येत होते या बोधाबरोबर वाक्यरचना नीटपणे करता येणे, मराठी भाषेची गोडी लावणे वगैरेसारखी जी उद्दिष्टे हरि केशवजी, दादोबा पाडुरग, हळबेशास्त्री वगैरे मडळी सागतात, ती अव्वल इग्रजी काळातील

---

1 The subjects treated are partly scientific literary, artistical, scriptural, historical, natural and ficticious, calculated, the author trusts, to afford to the vernacular readers instruction and light reading replete with interest and amusement and offering to European linguist information relating to the social and religious notions of the Hindu sect

घाशीराम कोतवाल, प्रस्तावना

लाग वाङ्मयीन उद्दिष्टे मानता येतील. हा उद्देश 'मुक्तामाले'च्या कर्त्यांसमोरही होता हे या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत नमूद केले गेले आहे.[1]

ललित वाङ्मयावरील विविध संस्कार

काल्पनिक वा ऐतिहासिक कादंबऱ्यांपेक्षा सामाजिक स्वरूपाचे जे लेखन झाले, त्यात वास्तवता फार मोठ्या प्रमाणात, कधीकधी नको तितकी प्रतिबिंबित झालेली आहे. बाबा पदमनजींनी १८५७ मध्ये लिहिलेले 'यमुनापर्यटन' हे पुस्तक मराठी कादंबरीचा प्रारंभ-बिंदू कल्पिण्यात येते. त्याला कादंबरी-स्वरूपाचे लेखन मानता येईल किंवा नाही हा प्रश्न विवाद्य असला, तरी त्याच्यात प्रतिबिंबित झालेला वास्तववाद एका बाजूने अगदी उघडाबोडका, तर दुसऱ्या बाजूने प्रचारपीडित असा आहे. हिंदुधर्मातील विधवांची दुःखे उघड करण्याच्या निमित्ताने, पण वस्तुतः ख्रिस्ती धर्माची महती पटविण्याच्या उद्देशाने लिहिलेल्या या पुस्तकात अनिरंजितपणा व भडकपणा शिरला आहे. सुधारणावाद, प्रचारात्मकता, वास्तववाद, सामान्यांचे जीवन आणि सामाजिक कादंबरी यांचा ऋणानुबंध सामाजिक कादंबरीच्या जन्मापासूनचा आहे, हे मात्र 'यमुनापर्यटना'वरून दिसते. 'रत्नप्रभे'सारख्या अद्भुत कादंबरीतही पुनर्विवाहाची सुधारणा डोकावते. 'रासेलस'सारखी तत्त्वप्रधान कादंबरी, अनुवादरूपाने का होईना, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मराठीत आणली. अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टींचा अनुवादही त्यांनीच केला. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे त्या काळी इतर क्षेत्रांप्रमाणे ललित वाङ्मयाच्या क्षेत्रातही अग्रणी मानण्यात येत. तत्कालीन ललित वाङ्मयावर एका बाजूने संस्कृत, दुसऱ्या बाजूने पर्शियन व तिसऱ्या बाजूने इंग्रजी साहित्य कसा प्रभाव गाजवीत होते हे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर या एकाच ग्रंथकाराच्या अनुक्रमे मेघदूत, अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी व रासेलस या तीन कृतींवरून व्यक्त होते. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी वापरलेला 'सुरस आणि चमत्कारिक' हा शब्द तत्कालीन लोकप्रिय ललित वाङ्मयाचे स्वरूप स्पष्ट करून दाखविते. केवळ सुरस आणि चमत्कारिक वाङ्मयप्रकाराचेच आकर्षण हे अभिरुचीच्या बाल्यावस्थेचे निदर्शक होय. तथापि हा दोष मान्य करूनही मराठी भाषेच्या पोषणाचे कार्य या अद्भुत कथासाहित्याने केले, असा कुसुमावती देशपांडे यांचा अभिप्राय आहे.[2] कादंबरीलेखनाचा प्रभाव तत्कालीन स्त्रियांवर पडून त्याही कादंबरीलेखनास उद्युक्त झाल्याचे साळूबाई तांबेकर यांच्या 'चंद्रप्रभाविरहवर्णना'वरून दिसते. हे पुस्तक १८७३ मध्ये प्रसिद्ध झाले. त्यापूर्वी (इ. स. १८०० पासून) कोणाही महाराष्ट्रीय स्त्रीने गद्यलेखन केल्याचे आढळत नाही. 'पुस्तककर्ती स्त्रीजाति आहे म्हणून प्रथमच वाचण्यापूर्वी या पुस्तकावर राग भरू नका'

---

१. "पूर्वी आमच्या लोकांस मराठी भाषा शिकणें हें यत्किंचितसें वाटत होतें. परंतु हल्लीं ती भाषा शिकून तींत ग्रंथ लिहिणें हें साधारण कृत्य आहे असें नाहीं अशी बहुतेकांची खात्री झाली आहे. तरी आमच्या लोकांस स्वभाषेतील पुस्तकें व वर्तमानपत्रें वाचण्याची जितकी गोडी लागावी तितकी अद्यापि लागली नाहीं असें वाटतें. तर लोकांस स्वभाषेंतील पुस्तकें वगैरे वाचण्याची गोडी लागावी या हेतूनें यथामति हा ग्रंथ तयार केला आहे."

मुक्तामाला, प्रस्तावना.

२. मराठी कादंबरीचें पहिलें शतक, भाग १ ला, पृ. ३७.

अशी लेखिकेची विनती आहे. स्त्रीचा ग्रंथ यापलीकडे यात विशेष कौतुक करण्यासारखे काही नाही असे समीक्षकाचे मत आहे.[१] मराठी कादंबरीच्या हरिभाऊपूर्व वैशिष्ट्याचा विचार करिताना कथानकाचा शोकान्त शेवट करण्याचा (Tragedy) उपक्रमही सुरू झाल्याचे रहाळकराच्या 'नारायणराव व गोदावरी' (१८७९) या कादंबरीवरून दिसत.

नाट्याचा उदय

अव्वल इंग्रजीतील ललित वाङ्मयाचा विचार करताना काव्य आणि कादंबरी यापेक्षा नाट्य हा वाङ्मयप्रकार एका दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा मानावयास हवा. कारण इंग्रजी वाङ्मयाच्या अध्ययनाने शेक्सपिअरसारख्या सर्वश्रेष्ठ नाटककाराचा परिचय आपल्या नाट्यलेखनाच्या प्रारंभकाळातच झाला. शेक्सपिअरच्या नाट्यकृतींचे इकडील लोकांना प्रारंभी जे आकर्षण वाटले, ते त्याच्या व्यक्तिदर्शनापेक्षा चमत्कृतिपूर्ण कथानकाचेच, हे त्याच्या 'टू जन्टलमेन ऑफ व्हेरोना', 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' व 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' च्या अनुक्रमे 'अवर्णनीय स्नेहभाव अथवा आनंदपूर नगरातील दोन तरुण गृहस्थ' (१८७०), 'स्त्रीन्यायचातुर्य' (१८७१) व 'भ्रुरळ' (१८७२) या कथात्मक रूपांतरावरून स्पष्ट होते[२]. शेक्सपिअरची नाट्यरूपाने पहिली ओळख मराठी रसिकांना झाली ती महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी १८६७ मध्ये केलेल्या 'अथेल्लो' या शोकात्मिकेच्या अनुवादाने. कोल्हटकरांच्या या अनुवादानंतर पाच वर्षांतच 'ज्यूलियस सीझर' या शेक्सपिअरच्या आणखी एका शोकात्मिकेचा अनुवाद 'विजयसिंग' या नावाने मराठी रसिकांसमोर आला (१८७२). कादंबरीमध्ये सुखात्मिकतेचे प्राबल्य आढळते, तर स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या नाटकांनूनही शोकात्मिकांना पहिल्यापासूनच कसे प्राधान्य प्राप्त झाले होते हे वि. ज. कीर्तने यांनी १८६१ मध्ये लिहिलेल्या 'थोरले माधवराव पेशवे' या नाटकावरूनही दिसते. शेक्सपिअर हा त्या काळचा अनुवादादृष्ट्याही सर्वांत लोकप्रिय नाटककार ठरला होता.[३] संस्कृत नाटकाचा परिचय येथील शास्त्रीपंडितांना दीर्घकाल असूनही त्याचा मराठी अनुवाद प्रथम केला गेला तो इंग्रजी राजवटीतच. कॉलेजातून अभिजात संस्कृत नाटके प्रयोगरूपाने रंगभूमीवर आणण्याची प्रथा मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर रूढ झाली. मोनिअर वुइल्यम्सच्या 'शाकुंतला' च्या अनुवादा पासून संस्कृत नाट्यकृतींकडे युरोपीय रसिकांचे लक्ष वेधले होतेच, विद्यापीठातील संस्कृतच्या अध्ययनाने संस्कृत नाट्याच्या अभ्यासाला आणखी उजळा मिळाला.[४] संस्कृत

---

१. मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (आवृत्ति २), पृ. १२८.

२. अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका (द्वितीयावृत्ति), पृ. ५१.

3 Shakespeare appers to have been the most favourite author In all 18, if not 20, of his dramas have been translated or adapted into Marathi Justice Ranade, Miscellaneous Writings, Page 29

या अठरा नाट्यात शेक्सपिअरच्या प्रसिद्ध शोकात्मिका आहेतच.

४. बहुतेक संस्कृत नाट्यकृतींचे अनुवाद मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतरच झालेले आहेत. परशुरामपंततात्या गोडबोले–वेणीसंहार (१८५७), उत्तररामचरित (१८५९), शाकुंतल (१८६१), मृच्छकटिक (१८६२), नागानंद (१८६५), कृष्णशास्त्री राजवाडे–मालतीमाधव (१८६१), मुद्राराक्षस (१८६७), अभिज्ञानशाकुंतल (१८६९).

नाटकें तुरळक स्वरूपात का होईनात, पण अनेक ठिकाणावर पुन्हा रंगभूमीवर येऊ लागली. संस्कृत नाट्यकृतींच्या मराठी अनुवादामुळे मध्यंतरीच्या दीर्घ कालखंडात रंगभूमी व नाट्य याची जी अवहेलना झाली ती संपून नाट्यकलेला पुन्हा ऊर्जितावस्था आली आणि संस्कृत नाट्यसाहित्याशी नवपरिचित इंग्रजी नाटयाची सांगड घालण्यात येऊ लागली. शेक्सपिअर-सारख्या नाटककाराच्या व्यक्तिदर्शनाचे कौशल्य आत्मसात करण्याचा जरी तो कालखंड नसला, तरी त्याच्या लेखनशैलीचा प्रभाव तत्कालीन नाटककारावर कळत नकळत, तथापि न होणे अशक्य होते. पल्लेदार गद्याची, नव्या प्रकारच्या खलनायकाची आणि लांबलचक स्वगताची कल्पना मराठी नाट्यसृष्टीत शेक्सपिअरच्या परिचयानेच आली असावी. त्या काळचे अनुवादित मराठी काव्य वा कथा पाहिल्यास त्यांचा त्या प्रकारच्या अव्वल दर्जाच्या इंग्रजी कलाकृतींशी संबंध आला नसल्याचे दिसते. इंग्रजी कवितांच्या अनुवादात शेलीकीट्स सारख्या कवींचे अनुवाद नाहीत, आणि कथासाहित्यात, हरिभाऊपर्यंत किंवा हरिभाऊंच्या पहिल्यापहिल्या कादंबऱ्यांवरही, रेनॉल्ड्ससारख्या दुय्यम लेखकाचा प्रभाव आहे. कथा साहित्यातील या परिस्थितीची मीमांसा प्रा. ग. प्र. सरदार पुढीलप्रमाणे करतात —

'मध्यम प्रतीच्या गोष्टींचे तर्जुमे करण्यातच तत्कालीन लेखकांनी संतोष मानला. याचे कारण म्हणजे उच्च वाङ्मयातील रसग्रहण करण्यास लागणारी कलात्मक दृष्टी त्या काळी फारच थोड्या लोकांत होती. बुद्धिमान व सुशिक्षित लोक सरकारी नोकरीच्या मोहात गुंतले होते. इंग्रजी व मराठी या दोनही भाषांचे पूर्ण ज्ञान असलेले लोक मराठी वाङ्मयाच्या वाट्याला येणें शक्य नसल्यामुळे तुटपुंज्या भांडवलावर लेखनव्यवसाय चालविणाऱ्या सामान्य लोकांच्या हातींच कथावाङ्मयाची सूत्रं गेलीं.'[1]

रंगभूमीचा आरंभ

वास्तविक काव्य वा कथा यांच्यापेक्षा सामान्य जनतेचा प्रेक्षक या नात्याने रंगभूमीशी अधिक संबंध येतो. भिन्न रुचींच्या लोकांचे एकाच वेळी समाराधन करणारा हा कलाप्रकार असल्याने सर्वसामान्यांच्या अभिरुचीचा सर्वाधिक परिणाम नाटकावर व्हावयास पाहिजे. परंतु रंगभूमीच्या निर्मितीपासून दीर्घकालपर्यंत वाङ्मयात्मक नाटकाशी रंगभूमीचा संबंध आला नाही. विष्णुदास भावे हे आधुनिक मराठी रंगभूमीचे जनक मानल्यास त्यांच्या कार्याचा आरंभ १८४३ पासून झाला आहे. भावेप्रणीत पौराणिक नाट्यकृतींत वाङ्मयीन गुणांना महत्त्व नव्हते या नाटकांना अव्वदुर्रु या सागडयोम स्वरूपाची नाटकेच मानण्यात येते. ललित, तमाशा वा कीर्तन यांच्या संमिश्रणाने तयार झालेला तो एक साचा होता. पौराणिक कथानकाचा स्थूल आराखडा ठरलेलाच असे, पण भाषणे व संवाद ठराविक नसत. तथापि त्यात पुष्कळ प्रमाणात साकेतिकता असे. प्रारंभकाळात रुळले गेले, ते या प्रकारचे नाट्य त्यानंतर इंग्रजी रंगभूमीच्या परिचयाने 'फार्स' हा प्रकार मराठीत आला. पण फार्समध्ये संवादापेक्षा घटनांना, कृतींना, अंगविक्षेपांना प्राधान्य असल्याने येथेही नाटकाच्या वाङ्मयात्मक अंगाकडे लक्ष पुरविले गेले नाही. या काळातील रंगभूमीच्या चालकांना अद्भुत स्वरूपाचे पौराणिक नाट्य वा विदूषकी चाळ्यांनी भरलेला फार्स ही सर्वसाधारण माणसाच्या रंजनास पुरेशी वाटत होती. त्यामुळे नाटकाचा वाङ्मयीन दर्जा एकंदरीने सामान्यच राहिला. मराठीत 'बुकिश' किंवा 'छापील' नाटकाची पद्धती रूढ झाली ती १८५१ मध्ये

---

१. अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका (द्वितीयावृत्ति), पृ ५०.

'प्रबोधचंद्रोदय' या नाटकापासून; आणि हे नाटक मुळातच तात्त्विक स्वरूपाचे आहे. १८५१ नतरच संस्कृत नाटकाच्या रूपातरास परशुरामपंततात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेशशास्त्री लेले, रा. भि. गुंजीकर, शिवरामशास्त्री पाळदे यासारखी रसिक विद्वान मडळी मिळाली व इग्रजीच्या अनुवादास वा स्वतत्र नाट्यलेखनास महादेवशास्त्री कोल्हटकर, वि. ज. कीर्तने यांसारखे अभिरुचिसपन्न लेखक पुढे आले. यामुळे छापील नाटकाना काही एक दर्जा १८५१ नतरच प्राप्त झाला. यापुढल्या काळातही पौराणिक छापाची व सामान्य अभिरुचीची नाटके अर्थात होत होतीच. या पौराणिक नाटकाची सख्या विपुल आहे. ऐतिहासिक कथावाङ्मयाच्या मानाने ऐतिहासिक नाटके सख्येने अधिक आहेत. सामाजिक कादबरीप्रमाणे सामाजिक नाटकातही सुधारणाचा पुरस्कार वा धिक्कार आढळतो. 'मनोरमा' (१८७१), 'स्वैरसेरा' (१८७१) वगैरे नाटके या प्रकारची होत मात्र प्रचारासाठी सामाजिक, ऐतिहासिक वा पौराणिक नाटकाचा पुढील काळात जितका वापर झाला, तितका या कालखडात झालेला नाही. या नाटकावरून हेही दिसते की, नाटकातला विदूषकी प्रकार जर सोडला, तर विनोद व गभीर नाट्य याचे मिश्रण करण्याची पुढील कालातील प्रवृत्ती या नाटकात दिसत नाही. दोनही प्रकार अलग अलगपणे एकाच खेळात दाखविले जात. विनोदावर स्वतत्र भर असलेला प्रकार 'फार्स' या नावाने ओळखला जाई. पण पुढे 'फार्स'चाही अर्थ बदलला आणि 'नारायणरावाच्या वधा'वर आधारलेल्या नाटकालाही फार्स असे सबोधण्यात येऊ लागले. फार्सच्या तत्रामुळे पौराणिक नाटकाप्रमाणे भडक घटना आणणे एका बाजूने शक्य होई; आणि दुसऱ्या बाजूने व्यक्तिदर्शनातील सामाजिकतेने वास्तवाबद्दलच्या नव्या जाणिवाचे काही अशी समाधान करणेही साधे. भावी काळातील वास्तववादी सामाजिक नाटकाची बीजे या फार्स मध्येच आहेत. हे फार्स विनोदालाही नवे वळण लावू शकले. एकदरीने मराठी नाट्य वाङ्मयाच्या निर्मितीचे बरेचसे श्रेय इग्रजी राजवटीकडेच जाते. ब्रिटिश राजवटीपूर्वी निर्माण झालेल्या तंजावर येथील मराठी नाटकाची इकडे माहिती नव्हती. कानडी रगभूमीचा काही एक सस्कार विष्णुदासाच्या नाट्यावर झालेला आहे हे मान्य केले, तरी इग्रजी नाटकाचे होणारे प्रयोग, विद्यापीठाची स्थापना, सस्कृत नाटकाचे अनुवाद, इग्रजी नाट्यकृतींशी परिचय व मुख्य म्हणजे नाट्यगृहाची निर्मिती यामुळेच मराठी रगभूमी उत्कर्ष पावू शकली रगभूमीच्या अभावीच मध्यतरीच्या काळात मराठीत नाटके निर्माण होऊ शकली नव्हती.[1] मुंबई प्रांतात पहिले नाट्यगृह बाधले गेले ते १८४० मध्ये मुंबईस ग्रॅण्ट रोड येथे. विष्णुदासाचे नाट्य सागलीस उभे राहिले ते १८४३ मध्ये. विष्णुदासाच्या पावलावर पाऊल टाकून १८४९–५० मध्ये 'इचलकरजीकर नाटक–मडळी' स्थापन झाली. विष्णुदास भावे यानीही १८५१ पासून ठिकठिकाणी दौरे काढण्यास प्रारभ केला. १८५३ मध्ये ग्रॅन्ट रोड थिएटर येथे इग्लिश पद्धतीचे प्रयोग होऊ लागले. १८५६ मध्ये पहिला मराठी फार्स रगभूमीवर आला या फार्समधूनच पुढे सामाजिक नाटक उमलले. सगीत नाटकाचा प्रारभ १८७९ मध्ये त्रिलोकेकराच्या 'नलदमयती' या नाटकाने झाला.

---

1 "There were not any original ancient dramatic works in the language for the simple reason that the stage, as a means of popular education and amusement, had no place in the past history of Maharashtra "

Justice Ranade, Miscellaneous Writings, Page 38

प्रस्तुत कालखंडाची वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

कविता, कादंबरी व नाटक या तीन प्रमुख ललित वाङ्मयप्रकारांचे इंग्रजी राज्यदीच्या पहिल्या सत्तर-ऐंशी वर्षांच्या काळातील स्वरूप याप्रमाणे आहे. इंग्रजपूर्व वाङ्मयाचा एकूण भाग पद्यप्रधान असल्याने इंग्रजी राजवटीत पद्यलेखनात खंड पडण्याचे कारण नव्हते. विषय-दृष्ट्या मात्र काव्यात बदल झालेला दिसतो. हा बदल गद्यलेखनाइतका डोळ्यात भरणारा नाही. कारण, इंग्रजी राज्यदीचे आगमन गद्याला जितके प्रेरक झाले, तितके काव्याला झाले नाही. पद्याच्या मानाने पुष्कळच अधिक ग्रंथ या काळात निर्माण झाले. कोणता लेखनप्रकार केव्हा बहराला येईल यासंबंधी काही निश्चित नियम सांगता येत नसला, तरी प्रत्येक कालखंडात स्थूलमानाने काही वृत्ती स्थिर होऊन महत्त्व पावतात आणि वाङ्मयनिर्मितीवर त्याचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम होतो. या दृष्टीने पाहता इंग्रजी राज्यदीचा काळ भावनेपेक्षा बुद्धीवर, *सत्तेच्छांपेक्षा विवेकपणावर आणि आध्यात्मिक चर्चेपेक्षा भौतिक घडामोडींवर भर देणारा ठरला. उपयुक्त ज्ञानाचा प्रसार हे या काळाचे ब्रीद होते, आणि यामुळेच इतिहास,* भूगोल, विज्ञान, ऐहिक सुखाची महती, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीचा विचार इत्यादी गोष्टींना या काळात विशेष महत्त्व आले; आणि याला प्रेरक होईल असेच वाङ्मय प्राधान्याने निर्माण झाले, आणि निबंध, शास्त्र, चरित्र, स्थळवर्णने इत्यादी गद्यवाङ्मयाच्या शाखा पल्लवित झाल्या. या कालखंडातील लोकांना गद्याची पायाभरणी करण्यासाठी दीर्घकाल खटपट करावी लागली. कोश व व्याकरण यांसारख्या भाषेच्या प्राथमिक गरजा भागविण्या-साठी कराव्या लागणाऱ्या धडपडीचे वर्णन मोल्सवर्थ व दादोबा यांनी अनुक्रमे आपल्या कोशाच्या व व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत केले आहे. अर्थ पाहणे, लोकांच्या तोंडून शब्द ऐकून त्याचा अर्थ पडताळणे, अर्थान्तरातील गोंधळ काढणे, शब्दांची रूपे ठरविणे अशा प्रकारचे गुंतागुंतीचे, चिकट व जबाबदारीचे काम प्रतिकूल वातावरणात सातत्याने कोशकारांनी केले.[1]

व्याकरणाच्या संदर्भात दादोबा पांडुरंग सांगतात की, "ही मराठी आजपर्यंत नियमात नव्हती म्हणून हिचे प्रकारहि फार आढळतात. आजपावेतो तिला नियमात आणण्याविषयीं कोणी प्रयत्नच केला नाही, म्हणोन अत्यंत विस्कळित झालेली व व्याकरणरूप फणीने जिला कोणी विंचरलेंच नाही, म्हणोन जींत अनेक ग्रंथि जमून फारच गुंतलेली, अशी जी ही मराठी भाषा, तिला काही तरी नियमात आणावी आणि दीर्घकालग्रथित जी तिची गूंत ती हाती घेऊन तिचे पदर काही सोडून काहीतरी उकलण्याच्या धोरणात आणून बसवावी म्हणून व्याकरण रचनेचा खटाटोप केला."[2] भाषेला मध्यवर्ती वळण देता देता शास्त्रीय, ज्ञानदानाला योग्य अशी पाठ्यपुस्तके नव्हती, ती या काळात तयार करून घ्यावी लागली, त्यासाठी भाषांतराचा उद्योग हाती घ्यावा लागला. परिभाषेच्या बिक-

---

1 Our work then, was to reduce a boundless chaos, to collect words from every writing and from every tongue, to admit or reject without fixed or generally satisfactory grounds, for determination, to ascertain significations from the very mouths of the people, and to seize phrases and forms of speech from passengers upon the road, or from boys playing or squabbling in the street

मोल्सवर्थच्या मराठी-इंग्रजी कोशाची प्रस्तावना, (१८३१)

२. मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (द्वितीयावृत्ति), उतारे, पृ. ४३.

प्रथाला, लोकाच्या अनास्थेला, अवहेलनेला तोंड द्यावे लागले, लोकात वाचनाची गोडी निर्माण करण्यासाठी आवर्जून प्रयत्न करावा लागला. ग्रंथकारांना बक्षिसाचे आमिष दाखवून त्यांच्याकडून हवे त्या प्रकारचे हुकमी ग्रंथलेखन करून घ्यावे लागले. हे कार्य प्रचंड कष्टाचे व खर्चाचे होते. याला सतत व पद्धतशीर प्रयत्नांची गरज होती. सरकारच्या सुसंबद्ध प्रयत्नाशिवाय हे होणे अशक्य होते. हे साह्य इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभी राज्यकर्त्यांनी दिले व मराठी गद्याची पायाभरणी केली. ज्ञानकेंद्रे व ज्ञानवितरण यासाठी सर्वांना उपलब्ध झालेल्या सोयी हे या कालखंडाचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.या सोयीमुळे नवी ज्ञानदृष्टी व जिज्ञासा निर्माण झाली. या दृष्टीच्या जोरावर झालेली नवी धार्मिक व सामाजिक जागृती व तीतून निर्माण झालेली नवी मूल्ये हे या कालखंडाचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. विचाराची देवाणघेवाण करण्यास लागणारी राजकीय शांतता व व्यवस्था येथे ब्रिटिश राजवटीने प्रथमतः निर्माण केली. एकछत्री राज्यपद व एकाच प्रकारचे काही प्रमाणात लागू होणारे कायदेकानू, दळणवळणाची जलद साधने, परस्परातील विचारविनिमयाची संधी या अनुषगाने भारतातील निरनिराळे वर्ग व समूह प्रथमच एकत्र आले आणि त्यांच्या मनात एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचे बीजारोपण झाले ही या कालखंडातील प्रतिक्रियाही फार महत्त्वाची आहे. यामुळे लोकशाही, राजकीय हक्क, कायदेशीर चळवळ, सत्ता इत्यादींच्या विचारांना अग्रस्थान प्राप्त झाले. ख्रिस्ती चळवळीमुळे काही नवीन सामाजिक मूल्ये नव्याने येथे आली होतीच; पण ख्रिस्ती धर्माची लाट थोपवून धरण्यासाठी जुनी धर्मवचने व साहित्य यांचे नव्याने मंथन झाल्याने प्राचीन वाङ्मयाच्या अभ्यासालाही याच कालखंडाने नव्याने चालना दिली. नव्या-जुन्याचा परिचय, अनुकरण, दृढीकरण, समन्वय, संघर्ष इत्यादी क्रियांना व तदनुषंगिक विचारांना याच काळात बहर आला. मुद्रणालये, वृत्तपत्रे इत्यादींच्या निर्मितीमुळे विचारांच्या प्रचारप्रसाराची नवी साधने प्राप्त झाली. नव्या आकांक्षा जाग्या झाल्या, जुनी चौकट मोडली.

या साऱ्या धुमश्चक्रीत साहित्याच्या सौंदर्यात्मक अंगाकडे लक्ष जाणे कठीण होते. उपयुक्ततेच्या महतीमुळे ललित वाङ्मयाचा वापरही बोध व प्रचार यासाठीच मुख्यत करण्यात येऊ लागला. ज्ञानाबरोबरच भाषेचा परिचय घडविणे व वाचनाची अभिरुची निर्माण करणे हेही ललित वाङ्मयाचे प्रयोजन होऊ लागले. कादंबरीच्या रूपाने काही स्वप्नरंजनात्मक साहित्य निर्माण झाले खरे; पण त्याचबरोबर काही नव्या पाश्चात्त्य वाङ्मय प्रकाराचाही येथे परिचय झाला. स्तिमितावस्थेत व मध्ययुगीन स्थितीत असलेल्या या प्रचंड वैचित्र्यपूर्ण देशाला नव्या विचारमूल्यांची ओळख करून देऊन आधुनिक विज्ञान-युगाच्या कक्षेत आणणे ही ब्रिटिश राजवटीची प्रमुख कामगिरी, आणि या कामगिरीलाहि राज्यकर्त्यांच्या मतलबामुळे व परकीयत्वामुळे मर्यादा पडलेल्या. या कालखंडात झालेली वाङ्मयीन प्रगती पाहताना या गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. युरोपमध्ये जे प्रबोधन (Renaissance) अवतीर्ण झाले, त्याची तोंडओळख इंग्रजी राजवटीने भारतीयांना करून दिली व एका नवविचारचक्राचे प्रवर्तन केले. या चक्राच्या गतीत अनेक चढउतार झाले. या साऱ्याच चढउतारांत वेग व दिशा यांचे नियंत्रण राज्यकर्त्यांच्याच हाती दीर्घकाल राहिले. जनतेने ते स्वतःच्या हाती घेण्याचा थोडाफार प्रयत्न या कालखंडाच्या उत्तरार्धात केला. कालांतराने सरकार व जनता यांतील सहकार्य संपुष्टात येऊन उभयतांच्या हितसंबंधातील विरोध वाढत चालला. मराठी वाङ्मयाच्या उत्तेजनाचे पूर्वार्धातील प्रयत्न पुढे संपुष्टात आले आणि राज्यकर्त्यांचे एकंदर धोरणही बदलले. जनतेला वाङ्मयाभिवृद्धीचे कार्य पुढे जसे जमेल तसे स्वतःच करावे लागले. त्याचा विचार हा पुढील कालखंडाचा असला, तरी

याचे प्रवर्तन झाले, ते याच कालखंडात. किंबहुना साऱ्याच आधुनिक मराठी वाङ्मयाचे उगमस्थान याच कालखंडात आहे. या कालखंडातील वाङ्मयाचा सामान्याने विचार करिता त्याच्या विकासास मिळालेल्या आरंभीचे अडचणी ध्यानात येते.

गुणवत्तेपेक्षा अपेक्षानिर्मितीस महत्त्व

१८०० ते १८७४ या पाऊणशे वर्षांच्या कालखंडाचे स्थूलमानाने तीन टप्पे कल्पिल्यास पहिली पचवीस वर्षे जुन्याच जमान्यात जमा होतात. दुसऱ्या पचवीस वर्षांचा काळ हा सरकारी प्रेरणेने केल्या गेलेल्या प्रयत्नाचा मुख्य काळ. यानंतरच्या उरलेल्या पचवीस वर्षांत जो भाग येतो तो स्वावलंबनात्मक प्रयत्नाचा. अगदी वेगळ्या दिशेने प्रयत्न सुरू होऊन ते मूळ धरू लागण्याच्या दृष्टीने हा काळच अत्यंत कसा अपुरा आहे याची यावरून कल्पना येते; म्हणूनच या कालखंडाचा विचार करताना, न्या. रानडे यांच्या मताप्रमाणे, हा कालखंड गुणवत्तेच्या दृष्टीने तेवढा समाधानकारक वाटत नाही. तथापि याच कालखंडात प्रांतातील इतर भाषांच्या तुलनेने मराठी भाषेने केलेली प्रगती विस्मयावह असल्याचा आणि अपेक्षापूर्तीपेक्षा अपेक्षानिर्मितीच्या दृष्टीनेच हा कालखंड महत्त्वाचा असल्याचा जो निष्कर्ष न्या. रानडे यांनी काढला आहे, त्यात या कालखंडाचे सारे मर्म अचूकपणे साधलेले आहे.—

"अगदी निरपेक्षपणे पाहिल्यास (या कालखंडातील) वाङ्मयाचे हे एकंदर चित्र हे मुळीच समाधानकारक नाही हे खरे. आजची मराठीची प्रगती ही तिजमुळे भविष्यकाळाबद्दल निर्माण होणाऱ्या आशेमुळेच स्वागतार्ह म्हणावी लागते; आतापर्यंत झालेल्या कामगिरीमुळे नव्हे. आपल्या इलाख्यातील इतर भाषाभगिनींचे याविषयींचे सापेक्ष दारिद्र्य लक्षात घेतले, म्हणजेच इतक्या अल्प कालावधीत आपण इतकी मजल गाठली याचे नवल वाटते." [1]

1 It is true that the entire picture thus presented to the view is far from satisfactory if one looks at it absolutely. The stage of advance which the language has at present reached is to be hailed more for the promise it holds out for the future than for any accomplished success of the past. It is only when we look at the short interval that we feel surprised at the amount of work that has already been done, especially when the comparative poverty of the sister languages of the presidency is taken into account."

Justice Ranade, Miscellaneous Writings, Page 11

प्रकरण ३ रे

भाषिक वाङ्मय

कोश आणि व्याकरणग्रंथ

प्राचीन मराठी वाङ्मयनिर्मात्यांनी आपल्या भाषेविषयीचा अभिमान अनेक ठिकाणी व्यक्त करून ठेवलेला आपल्यास पाहावयास मिळतो. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, दासोपंत, मोरोपंत इत्यादी कवींचे एतद्विषयक उद्‌गार मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांस परिचित आहेत. संस्कृत पंडिताच्या मराठीविषयक प्रतिकूल वृत्तीला प्रतिक्रिया म्हणून हा अभिमान प्रकट झालेला होता. त्याचा अर्थ मराठीचा भाषिक दृष्टीने अभ्यास करण्याची पद्धती आपल्यामध्ये रूढ होती, असा घेता येणार नाही. तसे असते तर मराठीमध्ये कोश आणि व्याकरण या स्वरूपाचे ग्रंथ निर्माण झालेले आपल्यास पाहावयास मिळाले असते. कारण या स्वरूपाच्या ग्रंथाची भाषेच्या सम्यक् अभ्यासास अपरिहार्य अशी आवश्यकता असते. किंबहुना कोणत्याही भाषेचा अभ्यास एका हातात तिचा शब्दकोश आणि दुसऱ्या हातात तिचे व्याकरण असल्यावाचून नीटपणे करिताच येणार नाही. आपल्याकडे पूर्वीच्या काळी संस्कृताचा अभ्यास अमरकोश आणि रूपावली यांच्या पठनापासून सुरू होई याचे कारण तरी हेच होते. तथापि हे सारे दुसऱ्या परकीय भाषेच्या अभ्यासास जेवढे आवश्यक आहे, तेवढे स्वभाषेच्या किंवा वाङ्मयाच्या ज्ञानास आवश्यक नाही. कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या मराठी व्याकरणावरील निबंधात हाच विचार सांगितला आहे. ते म्हणतात, "ज्याची जी जन्मभाषा नाही, त्यास ती येण्यास तिच्या व्याकरणाचा जसा उपयोग होतो; तसा तो ज्याची ती जन्मभाषा आहे, त्यास पडत नाही. मराठी लोकांस संस्कृत व इंग्रजी वगैरे भाषा येण्यास त्या त्या भाषांच्या व्याकरणाचे ज्ञान जसे आवश्यक आहे, तसे त्यास मराठी भाषा येण्यास तिच्या व्याकरणाचे ज्ञान आवश्यक आहे असे म्हणता येत नाही." सामान्यतः स्वभाषेचे ज्ञान ती भाषा बोलणारा आपल्या दैनंदिन व्यवहारावरून किंवा तीमध्ये निर्माण झालेल्या वाङ्मयाच्या वाचनाने करून घेऊ शकतो. त्याकरिता कोशव्याकरणाचा उपयोग तो क्वचितच करितो. म्हणून संस्कृत शिकण्याकरिता मराठी वाङ्मयनिर्मात्यांनी संस्कृतमधील कोशव्याकरणस्वरूपाच्या ग्रंथाचे अध्ययन बहुधा केले असले, तरी मराठीच्या ज्ञानाकरिता अशा ग्रंथाची जरूरी त्यांना भासली नसावी. त्यामुळे या स्वरूपाच्या ग्रंथाचा मराठीमध्ये जवळजवळ अभावच होता असे अजूनही आपल्यास म्हणावे लागते. याला अपवाद म्हणून काही ग्रंथाचा उल्लेख करिता येईल, नाही असे नाही. परंतु एकंदरीत याबाबतचे आपले दारिद्र्य अमान्य करण्यात अर्थ नाही. प्राचीन मराठीमधील महानुभाव वाङ्मयातील टीप ग्रंथ हे मराठी भाषेचे कोश

होऊ शकत नाहीत. त्यात आलेले प्रतिशब्द म्हणजे त्या त्या ग्रंथावरील अर्थनिर्णायक टीपा होत. 'विवेकसिंधु' आणि 'ज्ञानेश्वरी' यांचेही या स्वरूपाचे काही कोश झाले, परंतु विशिष्ट ग्रंथनिरपेक्ष असा समग्र भाषेचा कोश असे स्वरूप त्यांना अर्थात नव्हते. अलीकडेच प्रकाशित झालेला तंजावर येथील रामकवीकृत 'भाषाप्रकाश' हा सबंध अमरकोशाच्या धर्तीवरील ग्रंथ मात्र कोश मानता येईल. व्याकरणविषयक ग्रंथात महानुभाव पंडित भीष्माचार्य यांच्या 'नामविभक्ति' आणि 'पंचवार्तिक' या ग्रंथांशिवाय इतरांची पुरेशी माहिती नाही. सारांश, प्राचीन मराठीमध्ये भाषेच्या कोश आणि व्याकरण या दोन अंगांविषयी फारच तुटपुंजा असा विचार झाला होता, ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

१

यामुळे जेव्हा परकीयांना मराठी शिकण्याची आवश्यकता वाटली, तेव्हा त्यांच्या कडूनच मराठी भाषेचा शब्दकोश आणि तिचे व्याकरण याविषयी लेखन सुरू झाल्याचे दिसते. परकीयांना मराठी शिकण्याची आवश्यकता दोन कारणांनी वाटू लागली. पहिले कारण धर्मप्रसाराचे होय. त्याकरिता मराठीचा अभ्यास करून फादर स्टीफन्सने ख्रिस्तपुराण लिहिले. त्यात आरंभी त्याने मराठी भाषेचा मोठा गौरव केला. त्यानेच आपल्या मागून येणाऱ्या धर्मप्रचारकांना उपयोग व्हावा म्हणून साष्टी भागातील बोलीचे व्याकरणही लिहिले. त्यानंतर म्हणजे सतराव्या आणि अठराव्या शतकात निरनिराळ्या नावाखाली या कोंकणी बोलीची आणखी काही व्याकरणे लिहिली गेली. एकोणिसाव्या शतकात झालेला मराठीचा सुप्रसिद्ध मोल्सवर्थ-कोश हाही ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचा हेतू मनात ठेवून रचिला गेला असे कोशसंपादकाच्या स्वतःच्या निवेदनावरून स्पष्टपणे कळून येते. कोशकार म्हणतो, " It was undertaken from a desire to promote the propagation of the glorious gospel and it has been continued by the energy of this desire " आरंभी डोळ्यांपुढे असलेला हा उद्देश कालांतराने तितक्या स्पष्टपणे उभा नसावा. त्यापेक्षा वेगळा असा आणखीही एक उद्देश दिसतो. तो म्हणजे इंग्रज राज्यकर्त्यांना राज्यकारभार चालविण्याच्या दृष्टीने मराठी प्रजेची भाषा अवगत असणे आवश्यक वाटत असावे. त्याचबरोबर कारभार चालविण्याकरिता एतद्देशीय नोकरवर्गही त्यांना तयार करावयाचा होता. त्याकरिता प्रथमतः मराठी-इंग्रजी व नंतर इंग्रजी-मराठी अशा द्विविध कोशांची गरज त्यांना वाटली. मराठीमधील पहिले महत्त्वाचे कोशरचनेचे प्रयत्न परकीय राज्यकर्त्यांच्या सक्रिय उत्तेजनाने, किंबहुना प्रेरणेने झाले, असे म्हणावे लागते. मोल्स्वर्थ आणि कँडी या दोन साहेबांनी संपादिलेल्या कोशांमध्ये त्यांनी एतद्देशीय पंडितांचे भरपूर साहाय्य घेतले, किंबहुना मुख्य परिश्रम त्यांचेच होते. याउलट केवळ एतद्देशीय पंडितांच्या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या पंडिती कोशाच्या रचनेमध्ये या साहेबांचे त्यांना संपादनदृष्ट्या साहाय्य होते. परस्परांच्या सहकार्याने तयार झालेल्या या कोशांचे स्वरूप प्रगत अशा पाश्चात्त्य कोशकल्पनांना धरून झाल्याने हे काम आरंभीचे असूनही त्यांचे स्वरूप सरीव आणि शास्त्रशुद्धतेस धरून उतरले. पुढील जवळजवळ शंभर वर्षे हे कोश अधिकृत आणि आधारभूत असे राहिले. याची कारणे त्यांस मिळालेले योग्य संपादकीय मार्गदर्शन आणि त्यांत खर्ची पडलेले मराठी पंडितांचे ज्ञान आणि परिश्रम ही होत. त्यांची कल्पना यावयाच्या दृष्टीने या दोन कोशांच्या निर्मितीविषयी अधिक माहिती करून घेणे इष्ट ठरेल.

विलियम कॅरे

[१७६१–१८३४]

पंडिती कोशाचे स्वरूप

हा कोश काही प्राचीन मराठी कोशाप्रमाणे काही ग्रंथापुरता नियत नसून समग्र भाषेतील शब्दांचा संग्रह म्हणून कल्पिला आहे. शब्दांची मांडणी अमरकोशाप्रमाणे निरनिराळे वर्ग डोळ्यापुढे ठेवून न करिता अक्षरानुपूर्वीप्रमाणे केली आहे. 'अ' मध्येच 'अं' चा समावेश संस्कृताप्रमाणे केला आहे, पण क्ष, ज्ञ, ही जोडाक्षरे असूनही लोकव्यवहारानुसार पृथक् वर्ण मानून त्या क्रमाने लिहिले आहेत. संस्कृत शब्दात ह्न, ह्म, ह्ल, ही अक्षरे हकार प्रथम वर्ण मानून आणि प्राकृत शब्दांत हकार नंतर येतो असे धरून त्याप्रमाणे शब्दक्रम घेतला आहे. शब्द व्यवहारापेक्षा ग्रंथामधून घेतलेला असेल तर 'ग्रं' या संक्षेपाने तसा दाखविला गेला असला तरी ग्रंथाची नावे उल्लेखिली नाहीत, किंवा त्यांतून अवतरणेही दिली नाहीत. व्यवहारात क्वचित येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा समावेश कोशात केलेला नाही. फारसी, अरबी वगैरे मुसलमानी भाषांतील शब्दांवर कोशकाराचा विशेष कटाक्ष आहे. त्यांच्या मताने हे मराठी भाषेत "राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधानें आले. म्हणून राजकीय व्यवहारींच शोभतात. इतर साधारण व्यवहारीं बरोबरी ते बरे दिसतात. परंतु शास्त्रीय व्यवहारादिसंबंधी प्रौढ म्हणून जी भाषा तीत तर अगदीच शोभत नाहींत याकरिता प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊ नयेत." कोंकणी, राजापुरी, वाडी अशा तीन पोटभाषा, वनस्पती, प्राणी, खाद्य वगैरेंचे थोडे थोडे शब्द यात आले आहेत. काही संतकवींच्या काव्यांतील शब्द तुरळक आढळतात. शब्दांची व्युत्पत्ती, दहा बारा स्थळे सोडून, मुळीच दिली नाही. ऐतिहासिक शब्द नाहीत इंग्रजी शब्द तेव्हा रूढ नसल्याने आलेले नाहीत. "शब्दांचे अर्थ व्याख्यारूपाने पंडिती भाषेत दिले असल्यामुळे क्लिष्ट व बोजड झाले आहेत."[१]

या साऱ्या उणीवा लक्षात घेऊनही या कोशाचे मराठीच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे यात शंका नाही. अर्वाचीन मराठीच्या प्रारंभकाळातील "सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा ग्रंथ. जरूरी, उपयुक्तता व परिश्रम या सर्वांचे दृष्टीने त्याची सर कोणासहि यावयाची नाही. मराठी–मराठी कोश लहानमोठे पाचचार नंतर झाले, परंतु जसा काळानें वडील, तसा अधिकारानेंहि वडील असलेला हा पंडिती कोशच सर्वांहून श्रेष्ठ ठरेल."[२] इ. स. १८३१ मध्ये जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत यांच्या संपादकत्वाने या कोशाची एक पुरवणी प्रसिद्ध करण्यात आली. पहिल्या दोन भागांत न आलेले शब्दच अर्थात या पुरवणीमध्ये दिले आहेत

मोल्सवर्थ कोश

या पंडिती कोशाबरोबरच तयार होणारा मोल्स्वर्थ–कॅण्डी यांचा मराठी–इंग्रजी शब्द कोश इ. स. १८३१ मध्येच प्रकाशित झाला. तो बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी (मुंबई शिक्षामंडळी) यांच्यामार्फत प्रसिद्ध करण्यात आला या पहिल्या आवृत्तीचे काम करण्यास सहा वर्षे लागली या कोशास सर्वस्वी सरकारची मदत असल्याने खेड्यापाड्यांतून सरकारी हुकुमाने शब्द जमविण्यात आले. त्यांची संख्या चाळीस हजारपर्यंत आहे. या कोशाची दुसरी आवृत्ती इ. स. १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली तीमधील शब्दसंख्या साठ हजारापर्यंत गेली दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये मुख्य शब्दसंग्रहाची ९२० पृष्ठे आहेत प्रत्येक पृष्ठ १२"×९.५"

१. महाराष्ट्र शब्दकोश, भाग पहिला, प्रस्तावना, पृ. ३६.
२. द. वा. पोतदार, मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार, पृ. २४.

आरंभीचे मराठी कोश

गुणदृष्ट्या हे कोश आयत्यानी जरी वगळण्यासारखे असले तरी कालदृष्ट्या य आधी झालेल्या एकदोन कोशांचा उल्लेख करणे योग्य होईल. यांपैकी पहिला इ. स. १८१० या वर्षी बंगालमध्ये श्रीरामपूर (Serampore) येथील ख्रिस्ती मिशनरी मंडळाकरिता डॉ. विल्यम कॅरी (William Carey) याने छापून प्रसिद्ध केला. हिंदुस्थानातील यूरोपीय लोकांना मराठी भाषा शिकवयाला मदत व्हावी म्हणून हा रचिला गेला. साहजिकच त्याचे स्वरूप मराठी इंग्रजी असे द्वैभाषिक कोशाचे झाले आहे. हा कोश पंडित विद्यानाथ (वैजनाथ शर्मा) याच्या मदतीने तयार केल्याचे प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. हा कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम कॉलेजमधील मराठीचा प्रमुख पंडित (The Chief Maratha Pundit) होता, असेही त्याच्याविषयी सांगितले आहे. मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले असून कोशाची पृष्ठसंख्या ६५२ इतकी आहे. मराठी शब्दाला इंग्रजी प्रतिशब्द देण्याची दृष्टी यात ठेवलेली दिसते. त्या शब्दाविषयीची इतर व्याकरणिक, भाषा शास्त्रीय किंवा वाङ्मयीन माहिती त्यात नाही. दुसरा कोश ले. क. व्हान्स केनेडी (Vans Kennedy) या नावाच्या लष्करातील एका साहेबाने मुंबई येथे इ. स. १८२४ मध्ये प्रसिद्ध केला. या कोशाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात मराठी शब्दांना इंग्रजी प्रतिशब्द देऊन दुसऱ्या भागात इंग्रजी शब्दांचे मराठी अर्थ दिलेले आहेत. शब्दसंख्या ८००० पर्यंत आहे. ' एका ' Intelligent ' ब्राह्मणाने अमरकोश मराठीत उतरून दिला व मिस्तर अर्स्किन् या विद्वानाने तयार करविलेले दोन इंग्रजी मराठी हस्तलिखित कोश व कॅप्टन मॉफ याजपाशील हिंदुस्थानी-मराठी हस्तलिखित कोश त्यास मिळाले. त्याचे त्यास फार साहाय्य होऊन त्याने ही ग्रंथसिद्धि केली[1]." हे दोन्ही कोश युरोपियन लोकास मराठी शिकण्यास साहाय्य व्हावे या दृष्टीने तयार झालेले असल्याने त्यांना शुद्ध मराठी कोशाचे स्वरूप अर्थातच आले नाही.

महाराष्ट्र भाषेचा कोश

याच सुमारास म्हणजे १८२५ च्या आगेमागे प्रारंभ होऊन अनेक पंडितांचे साहाय्य घेऊन मोठ्या प्रमाणावर शब्दसंग्रह करून कोशाविषयीच्या आधुनिक अपेक्षा लक्षात घेऊन जो एक मराठी मराठी कोश १८२९ साली प्रसिद्ध करण्यात आला तोच खरे म्हटले तर मराठीचा पहिला कोश होय. या कोशास पंडिती कोश असे जरी म्हणण्यात आले असले, तरी त्याचे मूळ नाव 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' हे आहे. प्रस्तावनेमध्ये "बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी, दाजीशास्त्री शुक्ल आणि परशुरामपंत गोडबोले यांचे हातून करावयास आरंभिला" असा निर्देश असला, तरी "मलपृष्ठावर जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत व रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर ही दोन नावे पंडितमंडळात अधिक दाखल" झालेली दिसतात.[1] संपादक म्हणून जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत याचे नाव पुढे केलेले दिसते. तथापि कोशरचनेमध्ये हे सर्व पंडित मोल्स्वर्थ आणि कँडी या साहेबांच्या मार्गदर्शनाखालीच काम करीत होते. स्वत: मोल्स्वर्थसाहेब आपल्या मराठी इंग्रजी कोशाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत या गोष्टीचा स्पष्टपणे उल्लेख करीत आहेत. तो असा:—

१. मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (द्वि. आवृत्ती), पृ ३६.

From the notice in the text which has been before the public twenty and six years it appears that the title-page (prepared by the Secretary, B. N. E. S.) to our Marathi Kosh or Marathi Dictionary in the Marathi Language erroneously says "Compiled by Pandits in the service of the Bombay Native Education Society" This Kosh or dictionary was compiled, from the first word to the last, in our own house, **under the never-intermitted direction and management of our own selves**, and by three Pandits of the B. N. E. S. in conjunction with our own Pandits. The two dictionaries were 'simultaneously compiled'"[१]

हा पंडिती कोश पुढे फारसा प्रचारात राहिला नाही. अशी तक्रार दादोबा पांडुरंग आपल्या आत्मचरित्रात करितात. ते म्हणतात — मोल्सवर्थ आणि कँडी यांच्या "हाता-खाली जे पंडित होते, त्यांनी दोन मोठ्या पुस्तकांत मराठी कोश तयार केला आणि तो सुंदर शिळाछापावर छापिला. त्यावरून त्या साहेबांना इंग्लिशांत मराठी कोश तयार करता तो प्रसिद्ध आहेच. **परंतु पंडिताचा** कोश कोठे दिसेनासा झाला! (पृ. ५४) दादोबा पुढे म्हणतात —" हें मोठें अद्भुत कृत्य मराठी भाषेत त्या वेळेस झालें! परंतु अशा कृत्याचे गुणग्राहक पुढे कोणी झालेच नाहीत."

पंडिती कोश

या कोशाच्या प्रस्तावनेत काही गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्या लक्षात घेण्याजोग्या आहेत. पहिली अशी की या कोशरचनेची मूळ प्रेरणा एल्फिन्स्टनसाहेबाकडून मिळाली. 'आजपर्यंत या भाषेवर कोशव्याकरण करायास कोणी प्रवृत्त झाला नाही हे मनात आणून, सर्व लोकांचे कल्याणार्थ राजकार्यधुरंधर प्रजापालनैकरत ऑनरेबल मा° म्युवर्ट एल्फिन्स्टन साहेब पात्रण (Patron) आणि गवरनर यांणी मुंबईतील शिक्षाशाळामंडळीस आज्ञा' *केली होती. हा प्रयत्न सर जॉन माल्कम हे गव्हर्नर असताना शेवटास गेला.* दुसरी गोष्ट अशी - 'महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशी राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायची प्राकृत भाषा' असे आपल्या डोळ्यापुढे असलेल्या भाषेचे वर्णन त्यांनी केले आहे. तिसरी गोष्ट अशी की या भाषेचे प्रमाणरूप या पंडितांनी 'पुणे प्रांती' च्या भाषेचे रूप धरिले होते. ते म्हणतात — "देशभाषांचा वर्तनाचा असा नियम आहे की, स्वदेशाचे *मध्यभागीं शुद्धस्वरूपानें असावें आणि उत्तरोत्तर पर्यंतभागीं तत्तद्देशांतरस्थ* भाषांचे मिश्रणानें संकीर्ण रूपानें असावें. महाराष्ट्रदेशाचा मध्यभाग म्हटला असता प्राय पुणें प्रांत होतो. अतएव पुणें प्रांतीं जे शब्द प्रसिद्ध आहेत ते प्राय सर्व महाराष्ट्रदेशांत प्रसिद्ध असे समजून ते शब्द प्रांताचे खुणेवांचून लिहिले आहेत". बाकीचे प्रांतिक शब्द जे घेतले आहेत, त्या प्रांतांची नावे व मर्यादा कोशकारांनी स्पष्ट केल्या आहेत. देश (गंगथडी धरून पदरपूरच्या आसपासचा प्रदेश), कोकण (मुंबईपासून बाणकोटचे खाडीपर्यंत), राजापूर (बाणकोटचे खाडीपासून माल्वणपर्यंत) आणि घाडा (सावंतवाडीच्या आसपासचा प्रांत) हे ते चार विभाग. असून यापलीकडील विभाग लक्षात घेतलेले दिसत नाहीत.

१. मोल्सवर्थ यांच्या मराठी इंग्रजी कोशाची दुसरी आवृत्ती, पृ. २१

पंडिती कोशाचे स्वरूप

हा कोश काही प्राचीन मराठी कोशाप्रमाणे काही ग्रंथापुरता नियत नसून समग्र भाषेतील शब्दाचा संग्रह म्हणून कल्पिला आहे. शब्दाची मांडणी अमरकोशाप्रमाणे निरनिराळे वर्ग डोळ्यापुढे ठेवून न करिता अक्षरानुपूर्वीप्रमाणे केली आहे. 'अ' मध्येच 'अ' चा समावेश संस्कृताप्रमाणे केला आहे, पण क्ष, ज्ञ, ही जोडाक्षरे असूनही लोकव्यवहारानुसार पृथक् वर्ण मानून त्या क्रमाने लिहिले आहेत. संस्कृत शब्दात ह्न, ह्व, ह्म, ही अक्षरे हकार प्रथम वर्ण मानून आणि प्राकृत शब्दात हकार नतर येतो असे धरून त्याप्रमाणे शब्दक्रम घेतला आहे शब्द व्यवहारापेक्षा ग्रंथामधून घेतलेला असेल तर 'ग्र' या सक्षेपाने तसा दाखविला गेला असला तरी ग्रंथाची नावे उल्लेखिली नाहीत, किंवा त्यातून अवतरणेही दिली नाहीत. व्यवहारात क्वचित येणाऱ्या संस्कृत शब्दाचा समावेश कोशात केलेला नाही. फारसी, अरबी वगैरे मुसलमानी भाषातील शब्दावर कोशकाराचा विशेष कटाक्ष आहे. त्याच्या मताने हे मराठी भाषेत "राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधाने आले. म्हणून राजकीय व्यवहारीच शोभतात. इतर साधारण व्यवहारी सरासरा ते बरे दिसतात. परतु शास्त्रीय व्यवहारादिसबधी प्रौढ म्हणून जी भाषा तात तर अगदीच शोभत नाहीत. याकरिता प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊ नयेत" कोकणी, राजापुरी, वाडी अशा तीन पोटभाषा, घनस्थली, माणी, साथ वगैरेचे थोडे थोडे शब्द यात आले आहेत. काही सतकवींच्या काव्यातील शब्द तुरळक आढळतात. शब्दाची व्युत्पत्ती, दहा बारा स्थळे सोडून, मुळीच दिली नाही. ऐतिहासिक शब्द नाहीत इग्रजी शब्द तेव्हा रूढ नसल्याने आलेले नाहीत. "शब्दाचे अर्थ व्याख्यारूपाने पंडिती भाषेत दिले असल्याकारणाने क्लिष्ट व बोजड झाले आहेत." [1]

या साऱ्या उणीवा लक्षात घेऊनही या कोशाचे मराठीच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे यात शका नाही. अर्वाचीन मराठीच्या प्रारभकाळातील "सर्वात मोठा व महत्त्वाचा ग्रथ. जरूरी, उपयुक्तता व परिश्रम या सर्वांचे दृष्टीने त्याची सर कोणासहि यावयाची नाही. मराठी-मराठी कोश लहानमोठे पाचचार नतर झाले, परतु जसा काळाने वडील, तसा अधिकारानेहि वडील असलेला हा पंडिती कोशच सर्वाहून श्रेष्ठ ठरेल." [2] इ स. १८३१ मध्ये जगन्नाथ शास्त्री क्रमवत याच्या संपादकत्वाने या कोशाची एक पुरवणी प्रसिद्ध करण्यात आली. पहिल्या दोन भागात न आलेले शब्दच अर्थात या पुरवणीमध्ये दिले आहेत.

मोल्सवर्थ कोश

या पंडिती कोशाबरोबरच तयार होणारा मोल्सवर्थ-कॅडी याचा मराठी-इग्रजी शब्द कोश इ स. १८३१ मध्येच प्रकाशित झाला. तो बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी (मुबई शिक्षामडळी) याच्यामार्फत प्रसिद्ध करण्यात आला. या पहिल्या आवृत्तीचे काम करण्यास सहा वर्षे लागली या कामास सर्वस्वी सरकारची मदत असल्याने खेड्यापाड्यातून सरकारी हुकुमाने शब्द जमविण्यात आले. त्याची सख्या चाळीस हजारपर्यन्त आहे. या कोशाची दुसरी आवृत्ती इ स १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली, तीमधील शब्दसंख्या साठ हजारापर्यन्त गेली दुसऱ्या आवृत्तीत ये मुख्य शब्दसग्रहाची ९२० पृष्ठे आहेत. प्रत्येक पृष्ठ १२"×९.८"

१. महाराष्ट्र शब्दकोश, भाग पहिला, प्रस्तावना, पृ ३६.
२. द वा. पोतदार, मराठी गद्याचा इग्रजी अवतार, पृ २४.

अशा आकाराचे असून प्रत्येक पृष्ठावर तीनतीन स्तंभामधून शब्दांची मांडणी केलेली आहे. कोशाच्या मोठ्या आकाराची यावरून कल्पना येण्यासारखी आहे. मराठीत रूढ झालेल्या फारसी, अरबी आणि हिंदुस्थानी शब्दांचा बराचसा भरणा या कोशाने केला आहे व त्यांचे फारसी लिपीमधील रूपही दिले आहे. यावरून मूळ फारसीचे ज्ञान असणारा इसम हा कोश करिताना डोळ्यापुढे असावा असे वाटते. फारसी शब्दांचे मूळचेच अर्थ ते शब्द मराठीत रूढ होताना करण्यात येत असल्याची तक्रार कोशाचे संपादक करितात. शब्द देताना त्यांची व्याकरणातील जाती देऊन त्यांच्या लिंगाचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांची व्युत्पत्ती देण्याचा प्रयत्नही शक्य तेथे केला आहे. महत्त्वाचा आणि विशेष रूढ अर्थ प्रथम देऊन इतर अर्थ त्यानंतर देण्यात आले आहेत. कोणत्या भाषेतून शब्द आला ते निर्दिष्ट करिताना महाराष्ट्राच्या कोणत्या विभागात तो विशेष रूढ आहे हेही सांकेतिक चिन्हांद्वारा दर्शविले आहे. सारांश, आधुनिक काळातील कोशविषयक बऱ्याच अपेक्षा पूर्ण करणारा असा हा कोश आहे. तो मराठी शब्दांविषयीची ही माहिती इंग्रजी भाषेमध्ये देतो. यामुळे केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकास त्याचा उपयोग नाही हे स्पष्ट आहे.

कोशकार्याची पद्धती

या कोशाचे काम कोणत्या पद्धतीने करण्यात आले, याविषयीचे संपादकाचे निवेदन उद्बोधक आहे. ते म्हणतात. "मराठी प्रदेशातील वेगवेगळ्या विभागातून शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणी जमा करण्याकरिता आम्ही काही ब्राह्मणांची योजना केली. त्यांना मिळालेल्या शब्दांमधून द्विरुक्तिस्वरूप, किंवा अपभ्रंशस्वरूप, किंवा इतर काही कारणामुळे घेण्यास अयोग्य असे शब्द गाळून जवळजवळ पंचवीस हजार शब्द उपलब्ध झाले. यातील काही शब्द घेऊन आम्हा तिघांपैकी एकजण दररोज इतर सहा सात आठ ब्राह्मणांबरोबर चर्चा करी. प्रत्येक शब्दाची व्याकरणातील जाती, व्युत्पत्ती, लिंग, प्राथमिक आणि लाक्षणिक अर्थ, त्याचा प्रचार, त्याचे अक्षरलेखन याविषयी चर्चा होई. काही अर्थांकरिता उदाहरण वाक्ये तयार करण्यात येत. ज्यांची अधिक चर्चा व्हावी असे वाटे, त्यांच्यावर तशा अर्थांची रूप करीत, आणि त्यावरून बहुतेक सांग विचार झाला असे वाटेपर्यंत त्यांचा विचार होई. निर्णीत झालेल्या गोष्टी लगेच मराठी आणि इंग्रजी या दोनही भाषांमध्ये नोंदून ठेवण्यात येत. या शब्दांची नोंद अकारविल्हे झाली की तद्विषयक सर्व कागद निराळे ठेवण्यात येत हा एक विभाग झाला. दुसऱ्या विभागात एका निराळ्या खोलीत आमच्यापैकी दुसरा कोणी एका ब्राह्मणास घेऊन पत्रे, पुस्तके, आणि कागद यांच्यामधून उपयुक्त शब्द, त्यांचा नवीन अर्थ, त्यांची नव्या तऱ्हेची योजना, यांचा निर्णय करण्यास अधिकृत असे आधार हे शोधून काढण्याचे काम करीत असे. त्या इमारतीमधील अधिक एकान्तामधील खोलीत आम्हा तिघांपैकी तिसरा आणखी एका विशेष विद्वान ब्राह्मणास बरोबर घेऊन, जमलेल्या माहितीचे नक्कल पाहून, संक्षेप करून सारे लिहून काढी. हे तिसऱ्या विभागातील काम सर्वाधिक महत्त्वाचे आणि परिश्रमाचे असे. इकडे पहिल्या विभागातील अधिकारी पुढील अक्षर आणि तद्विषयक व्यासंग प्रारंभ करी. शब्द जमा करणारे मधून मधून आपले शब्द घेऊन येत. त्यांच्या नवीन शब्दांची पुन पाहाणी व चर्चा होई. झालेल्या कामातील चुका दिसून येत, अधिक नेमके प्रतिशब्द किंवा अर्थ-ज्ञापनिका सुचत, अधिक चांगली उदाहरणे तयार होत, अधिक निर्विवाद असे आधार

सापडत. हे होत आहे तो बिनचूकपणा आणि निर्दोषता या कामामध्ये साधे. या पद्धतीने आमचे काम झाले आणि मूळ २५००० शब्दांची संख्या चाळीस हजारापर्यंत (पहिल्या आवृत्तीत) गेली[1]

या निवेदनावरून कोशरचनेचे हे काम किती साक्षेपाने, किती पद्धतशीरपणे आणि अनेकांच्या सहकार्याने करण्यात आले याची कल्पना येईल. कोशाची ही कल्पना आणि त्याच्या रचनेची ही सामूहिक पद्धती या दोन्ही गोष्टी आपल्याकडे पूर्वी अज्ञातच होत्या. या वेळी हे जे कार्य झाले, त्याने कोशरचनेचा भरभक्कम पाया घातला गेला. परंतु या सामूहिक कार्यपद्धतीचा वाङ्मयाच्या इतर क्षेत्रात फारसा उपयोग पुढे बराच कालपर्यंत आपल्याकडून झाला असे दिसत नाही. त्यामुळे कोशकार्यामध्येहि प्रस्तुत कालखंडात पुढे विशेष काही घडले नाही व १८५७ मध्ये मोल्स्वर्थसाहेबाने दुसरी आवृत्ती काढल्यानंतर विसाव्या शतकारंभापर्यंत असे आणखी कोशही निघाले नाहीत. या संदर्भात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी काढिलेले उद्गार लक्षात घेण्याजोगे आहेत. ते म्हणतात — आपल्या मराठी भाषेविषयीं पाहिलें तरी देखील तिच्यासंबंधाचें मुख्य अचाट काम म्हणजे कोश, हे इंग्रजांनीच आपणाकरिता करून ठेविले आहेत. या कोशांची योग्यता अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आमचे लोक फारशी मानीत नाहींत, पण आमची अशी खात्री आहे की त्यांनी महाराष्ट्र भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत, त्यास पार नाहीं! ते तयार करतांना शास्त्री लोकांचें साहाय्य पुष्कळ घेतले व दोघा साहेबांस (मोल्स्वर्थ व कँडी) त्या कामाबद्दल सरकारानें मोठें बक्षीसहि दिलें हें खरें आहे, पण एवढ्यावरूनच नाक मुरडण्यास कारण तें कोणतें झालें? (निबंधमाला, अंक २).

एकभाषिक मराठी कोश

कोणत्याही भाषेचा कोश हा मूळ एकभाषिक म्हणजे त्या भाषेतील शब्दाचा अर्थ त्याच भाषेतील प्रतिशब्दांनी वर्णिलेला असा साधारणतः आज आपण अपेक्षितो. तसा एक पंडिती कोश निघाल्यावर आणखी निर्माण होण्याची गरज पुढे सीसपस्तीस वर्षे तरी आपल्यास वाटली नाही. इ. स. १८६३ साली एका मर्यादित उद्देशाने असा आणखी एक एकभाषिक कोश झाला, त्याचे नाव हंसकोश हंसाप्रमाणेच काही विवेक करून यात शब्द घेतले आहेत. हा बोली किंवा व्यवहारातील भाषेचा कोश नाही. महाराष्ट्रभाषेतील कवितांमधील निवडक व कठिण शब्दांचा हा कोश प्राचीन मराठी काव्याच्या अभ्यासाकरिता रचिला गेला. याला आधारग्रंथ म्हणून ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत, मुक्तेश्वराचे भारत, दासबोध, रामविजय, शिवलीलामृत, मोरोपंती आर्या आणि वामनी श्लोक इत्यादी ग्रंथ घेतले होते. याची एकूण शब्दसंख्या सात हजार आहे. व्युत्पत्ती न देता शब्दांचे मूळ संस्कृत प्राकृतवाचक चिन्हांनी दिले आहे. अवतरणे अत्यंत आवश्यक वाटली तेवढी आहेत. बाकी नुसते स्थलोल्लेख आहेत. याचे कर्ते श्री. रघुनाथ भास्कर गोडबोले हे होत. त्याची छपाई अजूनही शिळाछापाचीच होती.

या गोडबोल्यांनीच १८७० साली 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' मुंबई सरकारच्या विद्याखात्याच्या हुकुमावरून छापून प्रसिद्ध केला. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडावा एवढीच दृष्टी त्यात ठेविली होती. आधार म्हणून शास्त्र्यांचा म्हणजे पंडिती कोशच घेतला होता.

---

१. मोल्स्वर्थसाहेबाने आपल्या कोशाच्या इंग्रजी प्रस्तावनेत केलेल्या निवेदनावरून.

" त्यांचा नेहमीच्या भाषणांत उपयोग नाही असे फार अवघड जे शास्त्रीय संस्कृत शब्द व त्यांचा अर्थ सहज मनांत येतो असे साधारण शब्द गाळून " हा कोश केला होता. हंस-कोशही यात सामील केला होता. शिवाय अरबी, फारसी व्यावहारिक शब्द यात दिले आहेत. व्युत्पत्ती, अवतरणे किंवा त्यांचे उल्लेख नाहीत. सारांश, सामान्य वाचकास आणि विद्यार्थ्यांस उपयुक्त व्हावा एवढीच दृष्टी ठेवून हा कोश निर्माण झाला. राजवाडे यास सुवह कोश म्हणतात. त्यांच्या मनात इंग्रजी ' पॉकेट डिक्शनरी ' ही कल्पना असावी.

याहीपेक्षा मर्यादित उद्दिष्ट ठेवून या आधी एकच वर्ष म्हणजे इ. स. १८६१ मध्ये बाळकृष्ण मल्हार बीडकर यांनी आपला रत्नकोश प्रसिद्ध केला. हा केवळ मराठी शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पडावा म्हणून तयार केला असल्याने यात फक्त मराठी क्रमिक सहा पुस्तकांतील शब्दांचा संग्रह केलेला होता. इ. स. १८६० नतर एकभाषिक मराठी कोश विशिष्ट वर्गासाठी आणि विशिष्ट मर्यादेचे असे तयार होण्यास प्रारंभ झाला ही गोष्ट या दोन्हीतिन्ही कोशांवरून स्पष्ट होते.

मराठीच्या एकभाषिक कोशांपेक्षा त्या काळाची गरज मराठी–इंग्रजी किंवा इंग्रजी–मराठी अशा द्विभाषिक कोशांचीच अधिक होती. म्हणून असे कोश साहजिकपणेच अधिक निघाले. मोल्सवर्थच्या मराठी–इंग्रजी कोशानतर त्याच्या आधारे, परंतु त्याच्या मानाने लहान असा एक मराठी–इंग्रजी कोश बाबा पदमनजी यांनी इ. स. १८६३ साली प्रकाशित केला.[1] या कामास सरकारी साहाय्यही होते. पहिल्या आवृत्तीत सुमारे २९००० व दुसरीत ३१००० अशी शब्दसंख्या आहे. यांतील शब्दक्रम लक्षात घेण्यासारखा आहे. " एका मूळापासून उत्पन्न झालेले साधित किंवा संयुक्त शब्द एका गुच्छांत गुंफिले आहेत. ही रचना शब्द पाहण्यास अवकाश न लागावा व अडचण न पडावी अशा बेताने वर्णानुक्रमाला जितकी अनुसरून करवेल तितकी केली आहे. प्रत्येक गुच्छाच्या आरंभीं जो शब्द आहे, तो त्यांतील शब्दांचें मूळ आहे असें सर्वदा समजूं नये. कित्येक शब्द सजातीय, कित्येक एकमेकांचे संबंधी, कांही संयुक्त आणि कांही मिश्र आहेत. तरी त्या सर्वांचा मूळ धातूच्या योगे संबंध आल्यामुळे त्यांचा एकच गुच्छ बांधावा लागला. या व्यवस्थेने व्युत्पत्ति शिकणारास थोडासा लाभ होईल." या कोशाआधी १८५१ साली एच्. ए. कॅनन याने एक ' मराठी इंग्रजी व्होकॅब्युलरी ' या नावाचा लहानसा कोश प्रसिद्ध केला होता. त्यात मराठी शब्दाचे मराठी व इंग्रजी अर्थ दिले आहेत. अमेरिकन मिशन प्रेसने छापलेला हा कोश मोल्सवर्थ व केनेडी यांच्या कोशाधारे तयार केला होता. त्याची पृष्ठसंख्या १५९ होती.

कँडीचा इंग्रजी–मराठी कोश

मराठी इंग्रजी कोशाबरोबरच इंग्रजी-मराठी कोश करण्याची कल्पना मोल्सवर्थने मनामध्ये बाळगिली होती. त्याप्रमाणे त्या कार्यास त्याने प्रारंभही करून दिला, परंतु तो संपूर्ण करण्याचे काम त्याचा सहकारी कँडी याच्या अंगावर पडले. त्याने ते १८४० मध्ये पुनः सुरू करून १८४७ पर्यंत संपविले. जॉन्सनचा इंग्रजी कोश आधाराला म्हणून घेतला. इंग्रजी शब्दाचे निरनिराळे अर्थ इंग्रजीमध्ये प्रथम देऊन, त्या त्या अर्थाचे समानार्थक

---

१. याची दुसरी आवृत्ती इ. स. १८७५ मध्ये निघाली. पदमनजींच्या या कोशाचे नाव A Compendium of Molesworth's Marathi and English Dictionary असे आहे.

मराठी शब्द नतर दिले आहेत. मराठी भाषेतील पुष्कळशा वाक्प्रचाराना आणि नोंदीतील शब्दाना समानार्थक वाक्प्रचार आणि शब्द मुळातच आढळत नाहीत. प्रस्तुत कोश मराठी शिकणाऱ्या इग्रज लोकाकरिता केलेला असल्याने एखाद्या शब्दाशी निगडित असलेल्या वाक्प्रचाराचेही भाषातर करून या कोशात दिलेले आहे. उदाहरणार्थ Hand या इग्रजी शब्दाचे हात, हस्त, कर, पाणि, पजा (बा) असे मराठी समानार्थक शब्द देऊन काव्यात येणारे करपल्लव, हस्तकमल हे शब्दही पुढे दिले आहेत त्यानतर Back of the hand, Free of the hand, Gone into the hands of या इग्रजी शब्दप्रयोगासही पालथा हात, हाताचा सढळ, हस्तगत यासारखे प्रतिशब्द दिले आहेत. एवढेच नव्हे तर मराठी पसा, मुडचा, चुळका, वचक या शब्दाचे अर्थही इग्रजीतील हॅड या शब्दाखाली दिले आहेत. हातोहात Hand over hand, एकाकडे on one hand, आयता Ready to hand असे शब्दही त्याच Hand या शब्दाच्या खाली आलेले दिसतील. Hand curved as to clutch म्हणजे अर्धचद्र असाही अर्थ त्या शब्दाच्या कक्षेत येतो. याप्रमाणे इग्रजी शब्दाचे किंवा तत्सबद्ध वाक्प्रचाराचे मराठी समानार्थक शब्द वा वाक्प्रचार तर दिले आहेतच, पण मराठी वाक्प्रचार लक्षात घेऊन त्याचे अर्थही इग्रजीमध्ये देऊन या कोशाची रचना केलेली आहे. त्यामुळे मराठी शिकणाऱ्या इग्रजी माणसाची पुष्कळच सोय या कोशामुळे झाली आहे. एकभाषिक कोशापेक्षा या द्वैभाषिक कोशामध्ये रचनादृष्ट्या अधिकच अवधान ठेवावे लागले आहे. या कोशाला आरभी इग्रजी आणि मराठी या भाषामधील समान व असमान अशा निरनिराळ्या विशेषासबधी रे. डॉ. स्टीव्हनसन् यानी लिहिलेला एक निबध जोडण्यात आला आहे. मोल्सवर्थच्या मराठी इग्रजी कोशाइतके हे काम प्रचड नसले, तरी कॅंडीचा हा कोश हीही मराठी भाषेच्या सेवेच्या दृष्टीने एक मोठीच कामगिरी समजावी लागेल

या कालातील प्रसिद्ध पडित बाळशास्त्री जाभेकर यानी मा. ऑलिवार याच्या सह कार्याने एक इग्रजी मराठी कोश रचिला होता. तो जवळजवळ पूर्ण होऊनही मुद्रित होऊ शकला नाही असे दिसते.[1]

पदमनजींचा इंग्रजी-मराठी-कोश

कॅंडीच्या इग्रजी मराठी कोशानतर आणि बहुधा त्याच्याच आधारे बाबा पदमनजी यानीही आपल्या मराठी इग्रजी कोशाचे भावड म्हणून एक इग्रजी मराठी कोश रचिला. त्याची द्वितीयावृत्ती १८७० मध्ये निघाली. तिच्या प्रस्तावनेमध्ये सपादकाने पहिल्या आवृत्तीचे जनतेने जे स्वागत केले, त्याबद्दल धन्यतेचे उद्गार काढून त्यामुळे आपल्यास प्रस्तुत आवृत्ती काढण्यास कसा उत्साह आला, त्याचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून कोशाची उपयुक्तता आणि गरज लोकाना या काळात बरीच पटली असावी असे वाटते हा कोश वेब्स्टर, रीड, क्लार्क, रिचर्ड्सन, कॅंडी, मोल्सवर्थ, तळेकर, विल्सन याचे कोश, तसेच बायबल आणि विविध शास्त्रीय ग्रथ याच्या आधारे रचिला असल्याचे त्यानी सागितले आहे. दुसरी आवृत्ती तयार करिताना करण्यात आलेले मुख्य फेरफार प्रस्तावनेत सपादकाने उल्लेखिले आहेत त्यात मराठी पर्याय देताना कोणती दृष्टी ठेविली होती, ते बाबा पदमनजी यानी स्पष्ट केले आहे. प्रथम सोपी व्याख्या किंवा सोपा शब्द दिला आहे नतर त्याहून कठिण व्यवहारात सस्कृत शब्द, क्वचित ग्रथातील उची शब्द दिला आहे. मुलास व ज्याची स्वभाषा मराठी नव्हे अशा

---

१. जाभेकर-शताब्दी-स्मारक ग्रथ, खड २, पृ ६३१

शिकणारांस सुलभ पडण्याकरिता पहिली योजना केली आहे, व भाषांतर करणारे व ग्रंथ लिहिणारे यास प्रसंगी साह्य मिळावे म्हणून दुसरी योजना केली आहे. जेथ मराठी उपशब्द मिळाला नाही तेथे संस्कृत शब्द घातला व जेथ तोही मिळाला नाही, तेथे हिंदुस्थानी घातला आहे. कोशरचनेमध्ये तात्त्विक दृष्टीपेक्षा व्यावहारिक दृष्टी त्या काळात कशी ठेवलेली असे याचे हे एक उदाहरण आहे. या कोशाआधी श्रीकृष्ण रघुनाथ तर्खेडकर यांनी सरकारी विद्यालयाच्या वतीने १८६१ मध्ये एक चारशे पानांचा कोश तयार केला होता. पुढील तीस वर्षांत त्याच्या सात आवृत्ती निघाल्या यावरून अशा कोशाची गरज इंग्रजी शिकणाऱ्या जनतेस किती भासू लागली असेल याची चांगली कल्पना येते. १८६४ साली विष्णु परशुराम पंडित यांनीही सरकारी विद्यालयाकरिता १६८ पृष्ठांचा एक इंग्रजी मराठी कोश रचिला होता. तो कोश क्रमिक इंग्रजी पुस्तकांमधील शब्दांपुरता मर्यादित होता.

संस्कृत-मराठी कोश

इंग्रजीच्या अध्ययनास इंग्रजी मराठी कोशाचा जसा उपयोग होई, तसा संस्कृतच्या अध्ययनास संस्कृत-मराठी कोशाचा होई, हे सांगावयास नको. शास्त्रीपंडितांच्या वर्गाबाहेर इंग्रजीबरोबर संस्कृताचे अध्ययन होऊ लागले तेव्हा नवीन पद्धतीच्या संस्कृत मराठी कोशाची गरज साहजिकच भासू लागली. अशा तऱ्हेचा पहिला कोश अनंतशास्त्री तळेकर यांनी १८५३ मध्येच सरकारकरिता तयार केला. त्याचे नाव 'संस्कृत प्राकृत शब्दकोश' असे आहे. मराठी ही प्राकृत जनांची भाषा म्हणून तिला प्राकृत म्हणण्याचा तो काल होता. हा अमरकोशावर आधारलेला आहे. अमरकोशातील शब्द वर्णानुक्रमे घेऊन प्रत्येक शब्दाचा अर्थ मराठीमध्ये दिला आहे. प्रथम शब्द, पुढे व्याकरण म्हणजे शब्दजाती, आणि नंतर अर्थ येतो. उदाहरणे दिली आहेत, पण फारच थोडी, या कोशातील शब्दसंख्या सुमारे पाचसहा हजार इतकी असावी. याची छपाई शिळाछापाची आहे.

यानंतरचा कोश गोपाळशास्त्री घाटे याचा. 'सविग्रह संस्कृत कोश आणि मराठी कोश' हे याचे नाव, तथापि नुसते 'विग्रहकोश' असेही त्यास म्हणत. हाही अमरकोशावर आधारलेला असून त्यातील प्रत्येक सामासिक शब्दाचा विग्रह यात दिला असल्याने त्यास हे नाव साहजिकच मिळाले. ७२५ पृष्ठांचा हा संग्रह अमरकोशाच्या अध्ययनाची गरज भागवू शकत होता असे दिसते. शब्दांमधील धातू आणि त्यांची लिंगे इत्यादी व्याकरणविषयक माहितीही त्यात आलेली आहे.

इ. स. १८६५ या वर्षी विष्णु परशुराम पंडित यांनी 'संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश' प्रसिद्ध केला. त्याचे स्वरूप साहजिकपणेच धातूपुरते मर्यादित असे होते. आतापर्यंतच्या संस्कृत-प्राकृत (मराठी) कोशामध्ये सर्वांत मोठा असा कोश 'सर्वसंग्रह' या मासिकाचे संपादक माधव चंद्रोबा डुकले यांनी रचिला. त्याचे नाव 'शब्दरत्नाकर' असे होते. हा आकाराने बराच मोठा (१२"×९४") असून त्याची पृष्ठसंख्या ४८० इतकी होती. आवासकर कृष्णशास्त्री पेंडसे यांचे साहाय्य डुकले यांनी घेतले होते. वैद्यक शास्त्रातील परिभाषा यात विस्ताराने विवेचिली आहे हा त्याचा एक विशेष होय. याचा प्रकाशनकाल इ. स. १८७० हा आहे. इ. स. १८७२ मध्ये नारो आप्पाजी गोडबोले यांनी गोपाळ शिवाजी केळकर यांच्या साहाय्याने 'संस्कृत व प्राकृत कोश' सिद्ध केला. यात अमरकोश, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी आणि इतर कोशांतील काही प्रकारांचा समावेश झाला

कडील मराठी क्रमिक सहा पुस्तके, नवनीत आणि हितोपदेश यातील शब्द घेतले होते. मराठीचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस सरळ शब्दांचे अर्थ कळण्याच्या दृष्टीने याची रचना करण्यात आली होती हे स्पष्ट दिसते. अर्थात उपयुक्ततेची जरा खालची पातळी स्वीकारून या काळात इंग्रजी-मराठी कोशांनतर चांगली कामगिरी बजावणाऱ्या बाबा पदमजींनीही पुढे म्हणजे १८९१ साली 'शालोपयोगी आणि गृहोपयोगी' 'संस्कृत-मराठी" कोश रचिला.

वाक्प्रचार व म्हणी यांचे कोश

शब्दकोशाबरोबर वाक्प्रचार आणि म्हणी यांच्या कोशाचाही भाषेच्या अभ्यासास फार उपयोग होतो हे स्पष्टच आहे, किंबहुना भाषेमधील वक्र प्रयोग म्हणजे हे वाक्प्रचार व ह्या म्हणी होत. भाषेमधील खरेखुरे काव्य आणि व्यावहारिक शहाणपण त्यात साठवलेले असते. म्हणी शब्दकोशात क्वचितच अन्तर्भूत होतात आणि वाक्प्रचार झाले, तरी त्यांचे मर्म संपूर्णपणे त्यांमधून विवेचिले जातेच असे नाही. म्हणून भाषेच्या अभ्यासास याही प्रकारचे कोश आवश्यक आहेत. १८०० ते १८७५ या कालखंडात झालेले या स्वरूपाचे कोश आज उपलब्ध नसले तरी त्या दृष्टीने या काळात काही प्रयत्न झाले होते एवढे लक्षात घेतले पाहिजे. असा पहिला प्रयत्न 'फुटकरही' या नावाने शिळाछापावर इ स. १८४२ मध्ये झाला होता. अकारक्रमाने छापलेला हा म्हणींचा संग्रह आहे. तो प्रकाशित करणाराची अपेक्षा "ही पुडुंक केवळ महाराष्ट्रातील वास्तव सुभाषिताचा उपयोग व्हावा म्हणुन होईल आणि नीतिसंचय व मनोरंजन घडेल" अशा स्वरूपाची होती. नीति-संचयाबद्दल फारशी त्यांनी देता येत नव्हती, तरी मनोरंजन मात्र होण्यासारखे होते. श्री. सदाशिव विश्वनाथ ह्यांनी 'सर्व देशातील निवडक म्हणी' ह्या नावाने चार हजारावर म्हणींचा संग्रह इ. स. १८५८ मध्ये प्रसिद्ध केला. 'सर्व देशातील' असे म्हटले असले, तरी इंग्रजी व मराठी म्हणींचा संग्रह हेच त्याचे मुख्य स्वरूप होते. कृष्णशास्त्री भाटवडे-करांनीही 'म्हणी-रत्नमाला' नावाचा संग्रह प्रकाशित केल्याची नोंद आहे. १८७२ मध्ये गंगाधर गोविंद सापकर यांनी 'मराठी प्रचारांतील म्हणी' म्हणून एक पाउणशे पानांचा संग्रह प्रकाशित केला होता. सारांश, ह्या दृष्टीनेही कोश तयार करण्याची वृत्ती या काळात निर्माण झाली होती. या प्रयत्नांचे स्वरूप मात्र भरदार नव्हते. त्याला मोल्स्वर्थसारख्या साक्षेपी संपादकाची किंवा पंडितवर्गाची म्हणावी तशी जोड लाभली नव्हती. म्हणून हे प्रयत्न आज नामशेष होऊन त्यांनतरच्या काळातील अशा प्रयत्नांकडेच आज तरी आपल्यास लक्ष द्यावे लागते.

चरित्र-कोश

भाषाविचारापेक्षा वाङ्मयाच्या अभ्यासाला ज्याचा उपयोग होऊ शकेल असेही कोश असू शकतात. इसकोशाचे कर्ते रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी या दृष्टीने प्रयत्न केले आहेत. त्यांचा काल जरी प्रस्तुत कालखंडाबाहेरचा असला तरी येथेच त्यांचा निर्देश करून ठेवणे योग्य होईल. इ स. १८७६ साली त्यांनी 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' नावाचा प्राचीन कालातील भारतीय व्यक्ती आणि स्थळे यांचा वर्णनात्मक असा ७०० पृष्ठांचा एक कोश प्रसिद्ध केला आणि पुढे १८८१ मध्ये अर्वाचीन कालातील व्यक्ती आणि स्थळे यांचा 'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश' (पृष्ठे ५४८) प्रकाशित केला. या कोशानी

मराठीमधील चरित्रकोशाचा पाया घातला गेला. अशा कोशाची किती उपयुक्तता असते हे वाङ्मयाभ्यासकास सांगावयास नको. त्यातील अपुरेपणा किंवा चुका ध्यानात घेऊनही त्याचे संदर्भग्रंथ म्हणून मूल्य मान्य करावयास हवे. एकंदर कोशरचनेच्या कार्याविषयीच असे म्हणावे लागते की त्यात खर्ची पडणारा विद्वत्ता आणि परिश्रम यांचे प्रमाण मोठे असूनही वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीने मिळावी तशी मान्यता, यश वा कीर्ती त्या कार्याला मिळत नाही. बाबा पदमनजी यांनी इतर ग्रंथनही पुष्कळच केले आणि वादविषय होईल अशा प्रकारचेही केले, म्हणून त्यांचे नाव वाङ्मयामध्ये, निदान वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये, तरेच शत असे राहिले परंतु रघुनाथशास्त्री गाडबोले यांचे नांव ग्रंथसूचीमध्येच आढळेल अशी स्थिती आहे. मराठी कोशनिर्मितीला आरंभ उशीरा झाला, परंतु झाला तो चांगला झाला यात शंका नाही. त्यावेळी झालेल्या कोशांनी आपली गरज जवळजवळ शंभर वर्षे भागविली हे लक्षात घेतल्यास त्यांचे महत्त्व समजून येते.

२

व्याकरणनिर्मितीमधील अडचणी

कोशाप्रमाणेच व्याकरणग्रंथांचा प्राचीन मराठीमध्ये प्राय अभावच होता. जे काही ग्रंथ झाले होते, त्यांची माहितीही लोकांना नव्हती. म्हणून कोशविचाराप्रमाणे व्याकरण विचारालाही इंग्रजी अमल आल्यावर नव्याने प्रारंभ व्हावा हे स्वाभाविक होते. आपल्याकडे व्याकरणग्रंथ न होण्याची कारणे काय असावीत याविषयी दादोबा पांडुरंगानी काही विचार प्रकट करून ठेवले आहेत. आपल्या व्याकरणास त्यांनी जे 'प्रस्तावन' जोडले आहे, त्यात ते म्हणतात, " तें (व्याकरण) प्रसिद्ध न होण्यास केवळ एकच कारण नसावें, त्याचें प्रसिद्धीस लहानमोठ्या तरी दोनचार अडचणी माझ्या दृष्टीपुढे स्पष्ट दिसतात, याशिवाय आणखी किती असतील त्या नकळे, अशा कीं प्रथमतः जो कोणी व्याकरणग्रंथ या भाषेत करावयास बसेल, त्यास मुळीं त्याचे नियम बांधावयास कोणताही आधार नाहीं, सर्व जें काहीं तो करील तें नवें, व त्याची कल्पना तोच त्याचा आधार, दुसरें, या भाषेत क्षानून गाधळ किती आहे तो अमळ विचार केल्यावर लगेच ध्यानात येतो, त्या सर्वांचे पृथक् पृथक् नियम बांधणें हें काम बोलताना मात्र सुलभ वाटतें. परंतु तें करायास गेल्यावर किती अवघड आहे याचा अनुभव घेतल्यास काहीं उशीर लागणार नाहीं, बरें, यथाशक्ति इतक्या अडचणी सोसायास एखादा सिद्ध झाला असता, पुढें त्याच्या श्रमाचें फल प्राप्त होईल कीं नाहीं याविषयीं त्यास मोठी भ्रांत मराठी व्याकरणाची प्रसिद्धि आज दिनपर्यंत झाली नाही, त्यास मुख्य अडचण ही शेवटचीच असावी. " दादोबांना वाटलेल्या या कारणाबरोबर स्वभाषेचे ज्ञान आपल्या दैनंदिन व्यवहाराच्या साह्याने आणि तीमध्ये निर्माण झालेल्या वाङ्मयाच्या वाचनाने होऊ शकते, त्याकरिता आपल्याच भाषेच्या व्याकरणाच्या अभ्यासाची तादृश गरज नसते, अशी सर्वसामान्य समजूत हीही व्याकरण-ग्रंथरचनेकडे प्रवृत्ती न होण्याचे कारण असली पाहिजे

मराठी व्याकरणरचनेचे पहिले प्रयत्न

मराठीचे अध्ययन करण्याची जेव्हा परकीयांना आवश्यकता वाटू लागली, तेव्हा मराठी व्याकरणाविषयी पृच्छा होऊ लागली. इंग्रज राज्यकर्ते यावयाच्या आधी

पोर्तुगीज लोकानी मराठीच्या अभ्यासाचा आणि मराठीमधील ग्रथरचनेचा प्रयत्न केला होता. त्यामुळे सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपासून आपल्या भाषेने मराठीचे व्याकरण रचण्याचे प्रयत्न त्यानी विसाव्या शतकाच्या प्रारभापर्यन्त केले. इग्रज लोकानी धर्मप्रचाराकरिता म्हणून किंवा प्रजेची भाषा आपल्यास माहीत असली पाहिजे या कल्पनेमुळे मराठीच्या अभ्यासास १९ व्या शतकाच्या प्रारभापासून सुरुवात केली. त्यानाही मराठी व्याकरणाची गरज भासली आणि इग्रजी भाषेमध्ये त्यानी स्वत करिता आणि एतद्देशीयानी त्याच्याकरिता मराठीची व्याकरणे रचिली. वुइल्यम कॅरी याने कलकत्याजवळ मिशनरी कार्याचे केन्द्र असणाऱ्या श्रीरामपूर या गावी इ. स. १८०५ मध्ये Grammar of the Mahratta Language तयार करवून घेतले. मराठीच्या इग्रजीमधील व्याकरणाची ही नादी होती. परतु मराठीचे मराठीमधील व्याकरण होण्यास आणखी वीस वर्षे जावी लागली. मुबईच्या 'हिंद शाळा–शाळापुस्तक–मडळी'ने देशी लोकामधील शिक्षणाचे निरीक्षण करून त्यात काय सुधारणा करण्यासारख्या आहेत, ते सुचविण्याकरिता एक स्पेशल कमिटी नेमिली होती. तिने आपल्या १८२३ च्या अहवालात "A Sketch of Grammar in Maratha and Gujarthee with at least correct Paradigms of nouns and verbs" पाहिजे असल्याचा उल्लेख केला आहे. यास 'मडळी'ने नवीन ग्रथ करणाऱ्यामधीचे जे प्रसिद्धिपत्रक पुढे काढले, त्यामध्ये 'ग्रथ पाहिजेत त्याचे विषय आणि नावे' दिली होती. त्यामध्ये 'व्याकरण मराठी भाषेचे' असाही निर्देश सापडतो 'हिंद शाळा–शाळापुस्तक–मडळी'च्या दुसऱ्या वार्षिक वृत्तातात (१८२४ २५) "A Grammar and a Dictionary of the Marat'ha language, in Marat'ha only for the use more particularly of natives, are in course of preparation by the Pundits of the Society, असा मराठी व्याकरणाच्या रचनेविषयीचा उल्लेख आहे. त्याअनुसारे पडिती कोशाप्रमाणे पडिती व्याकरणही तयार झाले. परतु ते हस्तलिखित स्वरूपातच राहिले; मुद्रित होऊन त्याच्या अनेक प्रती निघाल्या नाहीत. "याचा प्रती दूर देशी जितके पतोजी गेले त्यांणी एकेक लिहून नेली" असे याविषयी मराठीमधील पहिल्या (दुसऱ्या ?) मुद्रित व्याकरणाचे कर्ते गगाधरशास्त्री फडके यानी आपल्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे याची एक प्रत इग्लडात इडिया ऑफिसच्या सग्रहात होती. तीवरून आता मुबई मराठी सशोधन मडळाच्या वतीने ते मुद्रित होऊन उपलब्ध झाले आहे.

व्याकरणरचनेचे प्रयोजन

मराठी व्याकरणाच्या रचनेची गरज वस्तुत मराठी भाषा ज्याची स्वत ची भाषा आहे, त्याना तिचा चागला अभ्यास करिता यावा म्हणून वाटावयास हवी होती. परतु प्रत्यक्षात तसे झाले नाही. परकी भाषा शिकण्यास व्याकरणाचा उपयोग फार होतो. परकीय इग्रज लोक याना मराठी शिकण्यास इग्रजीत लिहिलेल्या मराठीच्या व्याकरणाचा उपयोग होई. परतु त्याना जसे मराठी शिकावयाचे होते, तसे आपल्यासही इग्रजी शिकावयाचे होते. ते शिकण्यास इग्रजीचे व्याकरण खरे उपयुक्त होय. परतु ते कळण्यास व्याकरणाचा परिचय आवश्यक असे. म्हणून प्रथम आपल्या भाषेच्या व्याकरणाचे अध्ययन करण्याची जरूरी भासू लागली. स्वत च्या भाषेच्या व्याकरणाचे अज्ञान असल्यास परकी भाषेचे व्याकरण कळणे कठिण, आणि मग परकीय भाषाही आत्मसात करणे कठिण असे. या अथानेच

दादोबांनी आपल्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत म्हटले:– 'अलिकडे दोनतीन वर्षे झाली, व्याकरणाची आवड मुलांमध्ये फार वाढत चालली आहे.... ..व परभाषा शिकण्याकरितां त्याचा उपयोग फार, या सकळ गोष्टींचा विचार मनांत येऊन ग्रंथास आरंभ केला.' 'आपण जी भाषा बोलतों तिचें शब्दज्ञान मुळीं झाले पाहिजे, म्हणजे पुढें त्याचा आधारानें परभाषा त्वरित व शुद्ध रीतीनं ग्रहण करायास येईल.' मराठी लोकांस व्याकरणाचीच जाणीव पुरेशी नसल्याने त्यांचे इंग्रजीचेही ज्ञान निर्दोष असत नाही याची जाणीव इंग्रज लोकांना झाली असल्याचे बॉंबे नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटीच्या दुसऱ्या रिपोर्टावरून दिसून येते. त्यात म्हटले आहे:–'अज्ञान घेण्यासारखी बाब अशी की एतद्देशीयांपैकी आपल्यास इंग्रजी येते असे समजणाऱ्या लोकांचे आपल्या स्वतःच्या भाषेकडे अत्यंत उद्वेगजनक असे दुर्लक्ष असते. तसेच असेही निश्चितपणे आढळून आले आहे की इंग्रजी शिकविण्याची सदोष अशी पद्धत चालू ठेवल्याने आणि स्वभाषेकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करू दिल्याने या 'इंग्रजी येते' असे समजल्या जाणाऱ्या लोकामध्ये अशी एक बोली भाषा निर्माण होते की जी धड इंग्लिशही असत नाही, धड मराठी, गुजराती या हिंदुस्थानीही म्हणता येत नाही. या लोकांना शुद्ध व विशिष्ट वाक्प्रचारयुक्त भाषेत लिहिलेले ग्रंथ किंवा त्या भाषेत चाललेले संभाषणही नीटपणे समजत नाही. म्हणून या सोसायटीपुढे मुख्य उद्दिष्ट असं आहे की एतद्देशीयांना इंग्रजीचे ज्ञान उत्तम तत्त्वांनुसारे करून द्यावे. आणि सध्या तयार होत असलेल्या व झालेल्या पुस्तकांच्या द्वारे मराठी किंवा गुजराती यांचे अधिक व्याकरणशुद्ध व पक्के ज्ञानही त्यांना होईल असे करावे.'[1] एवंच, मराठी आणि गुजराती लोकांचे इंग्रजीचे ज्ञान चांगले असावे म्हणून मराठी किंवा गुजराती व्याकरणरचनेचा उद्योग इकडे सुरू झाला. पुढे १८५७ मध्ये कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी आपले व्याकरण रचिले, त्यावेळीही 'परभाषा शिकण्यास स्वभाषेचें व्याकरण बरेच उपयोगी पडतें.' असे त्यांनी म्हणून ठेवले आहे. या परभाषांमध्ये संस्कृतचा समावेश करणे एका दृष्टीने युक्त ठरेल. कारण मराठी व्याकरणाच्या अभ्यासाने संस्कृत शिकणे हेही सुकर होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती.[2] परभाषा शिकण्यास सुकर जावे म्हणून स्वभाषेच्या व्याकरणाचा अभ्यास हवा, या कल्पनेबरोबर आणखीही काही उपयोग या व्याकरणकारांच्या डोळ्यापुढे असावेत. दादोबा म्हणतात, 'व्याकरणाचा एक म्होटा उपयोग असा की, येणेंकरून सर्वांची भाषा व लिहिण्याचा मार्ग एक पडतो.' म्हणजे व्याकरणामुळे भाषेस एकरूपता प्राप्त होते. प्रगत समाजाचे दैनंदिन व्यवहार एकमेकास सुगम व्हावे, म्हणून व्याकरणाची उपयुक्तता आहे असा त्याचा अर्थ आहे. हा व्याकरणाचा उपयोग परभाषानिरपेक्ष असा आहे. त्याचा तिसरा उपयोग असा की आपल्याच भाषेतील शुद्ध कोणते व अशुद्ध कोणते ते व्याकरणाच्या ज्ञानामुळे आपल्यास सांगता येते. याहीबाबत दादोबा म्हणतात, "आपली भाषा शुद्ध येण्यास जरीं व्याकरणाचें विशेष अगत्य नाही, तरी जो त्याजविषयीं अज्ञान, तो यद्यपि बहुवक्ता आहे, आणि जरीं स्वतः अशुद्ध बोलत नाहीं, तरीं दुसऱ्यानें बोललें असतां त्यास ते शुद्ध की अशुद्ध हें नीट प्रतिपादितां येत नाहीं; त्या वेळेस तो गोंधळात पडतो." म्हणून पुढे आपल्या लघु व्याकरणात दादोबा 'शुद्ध कसे बोलावें व शुद्ध कसें लिहावें हें व्याकरण

१. मूळ इंग्रजी उतारा—Second Report of the Bombay Native School Book and School Society, 1824–25, page 16.

२. मराठी व्याकरणावरील निबंध, कृ. चिपळूणकर, निबंध १ ला, पृ. ८.

शिकल्यान समजतें, ' असेही म्हणून ठेवतात. येथेच खरोखर व्याकरणाचा मूलभूत उपयोग सांगितला गेला. पुढे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी याहीपेक्षा आणखी एक व्याकरणाचा उपयोग सांगितला. ते म्हणतात, ' बोलणें व लिहिणें हीं बरोबर येण्यास व्याकरणाचें ज्ञान पाहिजे. त्यास व्याकरण ठाऊकसुद्धा नाहीं, त्यास सुद्धा स्वभाषा साधारण व्यवहारापुरती बोलता किंवा लिहिता यावयास अडचण पडत नाहीं, परंतु ज्यास उत्तम वक्ता किंवा प्रौढ ग्रंथकार व्हावयाचें असेल त्यास स्वभाषेच्यासुद्धा व्याकरणाचे ज्ञान फार उपयोगी पडतें ' [१] भाषेची शुद्धता ही तिच्या सौंदर्याचा एक भाग आहे ही जाणीव या विधानापाठीमागे आहे असे म्हणावे लागते. व्याकरणाच्या उपयुक्ततेबद्दल आज आवर्जून लिहावे लागत नसले, तरी गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धात व नंतरही काही काल त्याची आवश्यकता वाटत होती असे दिसते. आरंभी आरंभी तर ते फारच आवश्यक होते असे वाटते.[२]

पंडिती व्याकरण

मराठी अभ्यासकांकरिता मराठीमध्ये रचिले गेलेले गेल्या शतकातील हे पहिले व्याकरण होय. परंतु याच्या अस्तित्वाचे स्मरण लोकरच लोपास राहिले नाही असे दिसते. दादोबांसारख्या मराठीच्या पाणिनीस ते रचिले गेले असल्याची माहितीही होती असे दिसत नाही. आपल्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेमध्ये ते म्हणतात, " जा, समयीं शोध झाला, ती एक विस्तार रूपाने व्याकरण करण्याची उत्कृष्ट संधि होती–या समयीं देशोदेशीचे पंडित एकत्र होते, त्या सर्वांचा विचाराने जे जे मराठी व्याकरणाविषयीं नियम बांधले जाते ते सहसा दुसऱ्याचानी मोडवते ना, का कीं त्यात बाळशास्त्री घगवे, आदिकरून जे पंडित होते, ते सस्कृता। प्रवीण व रसज्ञ असुन, त्यांची प्राकृतावर परम भक्ति होती, त्यातून बाळशास्त्री यांची तर स्वतःची प्राकृत कवने मोठ्या मान्यतेचीं आहेत. सारांश, हे ब्राह्मण (मी) सांगता त काम करण्यास निःसंशय थोडा हर्ष मानिते. असो, आता ती अमोलिक संधि गेली म्हणोन शोक मानीतच हातपाय आखडून निराश असणें हेंही विचार करून पाहिलें असता नीट नव्हे. यथासामर्थ्य आपण ही आपले हातपाय हालवून पाहावे, मग जितके व जसे साध्य होईल तसे होऊ, असा निश्चय करून हा पुढील ल्हानसा ग्रंथ लिहिण्याकरिता मी लेखणी उचलली. " जे व्हावयास पाहिजे होते असे दादोबा म्हणतात व झाले नाही म्हणून खेद प्रकट करितात, ते वस्तुत झालेले होते. त्याविषयीची माहिती १८३६ साली, म्हणजे दादोबांचे व्याकरण प्रसिद्ध झाले त्याच वर्षी, मुद्रित झालेल्या फडके यांच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत आली आहे. दादोबांनी " ही प्रस्तावना लिहिल्यावर व हे व्याकरण छापण्याचे अगोदर ' दोन ल्हानशीं व्याकरणें छापलीं गेलीं ' असा त्याचा उल्लेख टीपेत केला, त्यापैकीच फडके यांचे हे व्याकरण असावे. तरीही पंडितांकरवी व्याकरण

३. मराठी व्याकरणावरील निबंध, आ. दुसरी पृ. ५

४. व्याकरणाच्या अनुपयुक्ततेविषयी लोकहितवादींनी पुढील उद्गार काढिले आहेत. " व्याकरणाचें पधरा वर्षे अध्ययन केलें, त्यापासून अमुक उपयोग होतो असे मला दाखवून द्यावें म्हणजे मी वास्तविक म्हणेन. परंतु मी शोध केला आहे, त्यावरून मला तर वाटतें कीं, मनुष्यास लाकडें तोडावयास करून शिकविलें तर बरें, परंतु हें व्याकरण नको. यात काहींच अर्थ नाहीं केवळ मूर्ख होण्याची विद्या आहे. "

प्रस्तावना, महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग ६ वा. पृ. १२

करून घ्यावयास हवे होते असे आपले विधान त्यांनी कायम का ठेवले ते समजत नाही. कदाचित " दोन व्याकरणे मुद्रित झाली " एवढेच त्यांना माहीत असावे, ती पाहण्यात आली नसावी.

व्याकरणाची रचनाप्रक्रिया

फड्के यांच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत या पंडिती व्याकरणाच्या सिद्धतेविषयी जी माहिती आहे, ती पाहण्यासारखी आहे. तीमध्ये ते म्हणतात, " या संस्थेचे (नेटिव एज्युकेशन) अधिकारी जॉर्ज जारवीस साहेब झाले तेव्हा त्यांनी या कारखान्यात चार पंडित नवे ठेवले. एक जगन्नाथशास्त्री, दुसरे रामचंद्रशास्त्री, तिसरे गंगाधरशास्त्री, चौथे बाळशास्त्री घगवे. त्यात रामशास्त्री याजकडे अन्यत्र शाळांचा चौकशीचें काम होतें. त्या कामास ते गुंतले, पुढें आम्हा तीन पंडितास प्रथमतः मराठी भाषेचें व्याकरण करण्याविषयीं आज्ञा झाली, तेव्हा आम्हा सर्वांस विचार पडला कीं महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण कसें करावें. *तेव्हा विचार करिता असें मनात आलें कीं ही भाषा संस्कृताश्रित होय. तेव्हा संस्कृतात जसा* प्रकृति-प्रत्यय-भाव-विचार असाच या भाषेतही आहे. मग संस्कृतव्याकरणाध्ययनद्वारें करून महाराष्ट्र-व्याकरणास आरंभ केला. विभक्ति, लिंग, वचनें इत्यादि सर्व विषय प्रायः संस्कृताप्रमाणेच मिळू लागले. मग अनुगम-कल्पना करून एक वर्षांत व्याकरण बराबरी नेरच झालें. आता ती प्रथमच आवृत्ति. यामुळें सर्व विषयांचें यथास्थित आकलन झालें नाहीं. तथापि तें राहिल्ये विषयास सूचक झालें. आजपर्यन्त जितके पतोजी आणि मुलें तयार झाली तितकींही याच व्याकरणावरून. याचा प्रती दूरदेशी जितके पतोजी गेले त्यांणीं एकएक लिहून नेली. पुढें प्रश्नोत्तर-व्याकरण म्हणून रामचंद्रशास्त्री यांणी याच व्याकरणाचा ल्हानसा संक्षेप मुलांसाठी केला. त्याचा प्रती हातचा मुलांजवळ बहुत आहेत. या रीतीनें या व्याकरणावरून आज बारा वर्षें काम चाललें. परंतु छापण्याचा उद्योग झाला नाही. याज करिता प्रतींची न्यूनता, यामुळें फार अडचण पडू लागली. तेव्हा सर्व ल्हानथोरांचा मनात आलें कीं व्याकरण सुधारून छापेल तर बरें. त्याजवरून मला छापण्याविषयीं ईश्वरें बुद्धि दिली. " मराठीमधील पहिले मुद्रित व्याकरण याप्रमाणे फड्के यांच्या मताने त्यांचे स्वत:चे ठरले, तरी त्याआधी पंडितांचे मोठे व्याकरण आणि त्यावरूनच प्रश्नोत्तररूपाने संक्षेप करून तयार केलेले रामचंद्रशास्त्री यांचे दुसरे अशी त्यांची आधी दोन व्याकरणे तयार झाली होती हे उघड आहे.

पंडिती व्याकरणाचे स्वरूप

प्राचीन वाङ्मयातील काही अगदीच तुरळक प्रयत्न सोडले, तर हे पंडिती व्याकरण म्हणजे मराठीचे मराठी व्याकरण रचण्याचा पहिलाच महत्त्वाचा आणि विस्तृत प्रयत्न होय असे म्हणावयास हरकत नाही. आज मुद्रित स्वरूपात डेमी आकाराची १२६ पृष्ठे याने व्यापिली आहेत. याची २२ प्रकरणे आहेत. व्याकरणाचे शब्दशुद्धि आणि वाक्ययोजना हे दोन भाग होतात हे सांगून (प्र. १) पुढे स्वर, व्यंजने आणि त्यांची स्थाने याविषयी माहिती दिली आहे (प्र. २-४). पाचव्या प्रकरणात अक्षरांच्या बाराखड्या, जोडाक्षर-चिन्हे, व मोडी लिपीमध्ये काही निवडक बाराखड्या दिल्या आहेत. पुढे अक्षरविचारच दोन प्रकरणांत आला आहे. नंतर शब्दांच्या आठ जाती (प्र. ८) देऊन त्यापुढे सिद्ध आणि साधित शब्द हे भेद सांगितले आहेत (प्र. ९). दहाव्या प्रकरणात लिंगाचे विधान येते.

पुढील मोठ्या प्रकरणात निरनिराळ्या स्वरान्त शब्दांची लिंगवचनानुसारे होणारी रूपप्रक्रिया सांगितली आहे (प्र. ११). बाराव्या आणि तेराव्या प्रकरणात विशेषणचर्चा चोदाव्यात सर्वनामविचार येतो पधराव्या एकाच प्रकरणात विभक्त्यर्थविचार, समासविचार, तद्धित विचार, अभ्यस्तशब्दविचार इतका भाग एकत्रित करण्यात आला आहे. पुढील सोळाव्या प्रकरणात क्रियापदरूपाचा विचार सुरू होऊन काळ, अर्थ व प्रयोजक रूपे, कृदन्ते याची माहिती विसाव्या प्रकरणापर्यन्त दिली आहे. शेवटच्या दोन प्रकरणात क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, केवलप्रयोगी आणि उभयान्वयी अव्ययविचार सांगून ग्रंथ संपविला आहे. आरंभी वाक्ययोजना हा व्याकरणाचा दोहोंपैकी एक भाग असल्याचे सांगूनही आजच्या अर्थाने वाक्यविचार आलेला नाही. वाक्ययोजनेचा त्यांचा अर्थ बहुधा क्रियापदविचार असावा. त्यांनी त्यांनी दिलेली व्याख्या "वाक्य म्हणजे भाषेचा भाग आहे, जात क्रियापद असतें" अशी आहे कर्तरि, कर्मणि, भावी या शब्दांनी क्रियापदाचा जो विचार यात आला आहे, तोच वाक्यविचार अशी कल्पना दिसते.

प्रस्तुत व्याकरणामध्ये या पंडितानी जी सरणी घालून दिली तिचा आधार पुढील वैयाकरणास व्हावा हे साहजिक आहे. या व्याकरणावरून किंवा त्याचा रामचंद्रशास्त्री (जान्हवेकर) यानी जो प्रश्नोत्तररूप संक्षेप केला त्यावरून बरेच 'पंतोजी व मुले' व्याकरण शिकली. तेव्हा पुढील व्याकरणरचनेवर त्याचा स्वाभाविकपणेच परिणाम झाला असला पाहिजे. इंग्रजी व्याकरणाचा त्यांच्यावर परिणाम झालेला नाही, असे हे मराठी भाषेचे आद्य व्याकरण म्हणावयास पाहिजे. 'संस्कृताध्ययनरीतीकरून' त्याचा अनुगम करून ते रचिले गेले होते. याची पद्धती ही चर्चा किंवा विचार या स्वरूपाची सरोसर नाही. विधाने आणि उदाहरणे असाच बहुतेक भाग आहे. अर्थात संस्कृताप्रमाणे सांकेतिक शब्दांचा किंवा चिन्हांचा उपयोग त्यात केलेला नाही. त्यामुळे ते अगदीच सूत्ररूप असे झालेले नाही ही समाधानाची गोष्ट आहे असे असूनही ते अगदी सुगम झालेले नाही. मराठीमधील प्राचीन प्रयत्न पाहता ते पुष्कळच अधिक विस्तृत, तपशीलामध्ये जाऊन विचार करणारे आणि मूलगामी झाले आहे यात शंका नाही. पण ज्याप्रमाणे पंडितानी केलेल्या कोशाची स्थिती झाली, त्याचप्रमाणे पंडिताच्या या व्याकरणाची झाली. बारा वर्षांमध्ये ते विस्मृतप्राय होऊन दादोबाना तर आपल्या व्याकरणाच्या रचनाकाली त्याच्या अस्तित्वाची दखलही नव्हती. रामचंद्रशास्त्री यानी केलेल्या त्याच्या संक्षेप–व्याकरणाचीही तीच गत झाली यात नवल नाही.

बाळशास्त्री जांभेकरांचे व्याकरण

यानंतरचे मराठीमधील व्याकरण कोणते याविषयी काही मतभेद आढळतो. मराठीमधील पंडिती व्याकरण किंवा त्याचा जान्हवेकरकृत संक्षेप ही दोन्ही मुद्रित नव्हती; लिखित होती. म्हणून शिळाछापावरले असले तरी पहिले मुद्रित व्याकरण गंगाधरशास्त्री फडके याचे होय असे मत प्रा. प्रियोळकर यानी पंडिती व्याकरणाच्या मुद्रित प्रकाशनाच्या प्रस्तावनेत प्रकट केले आहे.[१] गंगाधरशास्त्री याचे हे व्याकरण १ जानेवारी, १८३६ ला प्रकाशित झाले. दादोबानी आपल्या व्याकरणाची प्रस्तावना लिहिल्यावर आणि ते व्याकरण छापून होण्याच्या आधी दोन लहान व्याकरणे छापली गेल्याचा टीपेत उल्लेख केला. त्यापैकी

१. महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण, प्रस्तावना. पृ. ८, माडगावकर–स्मारकग्रंथावलि

फडके यांचे हे व्याकरण एक असावे. दुसरे कोणते ते स्पष्ट नाही. ते दुसरे व्याकरण बाळशास्त्री जांभेकर यांचे 'बाल-व्याकरण' हेही १८३६ मध्ये प्रथम प्रकाशित झाले असा उल्लेख प्रा. प्रियोळकर यांनी 'पद्धति व्याकरणा'स जोडलेल्या १८६७ पर्यंतच्या मुद्रित व्याकरणाच्या यादीत सापडतो. फडके यांनी आपल्या व्याकरणाच्या दुसऱ्या १८३८ साली छापलेल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत बाळशास्त्री जांभेकरांचा आदराने उल्लेख केलेला दिसतो. तो असा —" यात कुशाग्रबुद्धि असे जे बाळशास्त्री जांभेकर यांसही जा एतदुपयोगी युक्ति सुचल्या त्यांचा संग्रह करून, व जे लेख सिद्ध केले तो त्यांत घालून हा ग्रंथ छापिला." पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत हाच मजकूर असावा. या उल्लेखामध्ये बाळशास्त्री यांच्या पुस्तकाचा उल्लेख न करिता 'त्यांना सुचलेल्या युक्तीं'चा आणि त्यांना 'सिद्ध केलेला लेख' दाखविल्याचा निर्देश मात्र आहे. बाळशास्त्री यांच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ती फडके यांच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध झाली, त्याच वर्षी (१८३८) प्रसिद्ध झाल्याचे प्रा. प्रियोळकर यांनी दिलेल्या यादीवरून दिसते. या आवृत्तीवरही बाळशास्त्र्यांचे नाव छापलेले नाही, आणि पूर्वीच्या आवृत्ती (एक व अनेक) वरही बहुधा नसावे. तथापि बाळशास्त्री यांनी एक व्याकरण लिहिले असल्याची डॉ. रा. गो. भांडारकर यांची स्मृती होती. बाळशास्त्री यांनी १८३६ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या "भूगोलशास्त्र : गणितभाग" या त्यांच्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर पूर्वीच्या पद्धतीने इंग्रजीत केलेल्या निर्देशात By Ball Gungadhur Shatree, Honorary Native Secretary to the Native Education Society-Author of the "Little Grammar" असा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'नीतिकथा' या पुस्तकाचाही निर्देश तेथे आहे. या पुस्तकाच्या निर्देशामध्ये काही कालक्रम अभिप्रेत असला तर बाळशास्त्री यांनी १८३६ च्या आधी दोनतीन पुस्तके लिहिली, व त्यांत व्याकरण प्रथम लिहिले असा अर्थ होईल. सारांश, जांभेकर यांचे व्याकरण फडके यांच्या व्याकरणाच्या आधीच प्रसिद्ध झाले असावे.[१]

बाळशास्त्र्यांचे हे व्याकरण बालांकरिता होते 'शाळातील लहान मुलांस प्रथम व्याकरणातील मुख्य नियमांचे सहज ज्ञान व्हावे या बुद्धीने हे बालव्याकरण करून मुद्दाम नजर केले आहे. साहासात वर्षांच्या मुलांसही कळावे म्हणून हे सुलभ शब्दांनी लिहिले आहे. याचा अभ्यास करून मुलांनी मोठे व्याकरण पाहिले असता त्यांस सुबोध होईल. नंतर इंग्रजी, संस्कृत किंवा दुसरी कोणती भाषा शिकण्यास त्यांस काही श्रम पडणार नाहीं, आणि कोणताही विषय ग्रहण करण्याची शक्ति येईल,' अशी अपेक्षा प्रस्तावनेमध्ये शास्त्रीबुवांनी व्यक्त करून ठेवली आहे. व्याकरणाचा अभ्यास स्वभाषेच्या ज्ञानाकरिता इतर भाषांच्या अध्ययनास उपयुक्त म्हणून करावयाचा ही दृष्टी येथेही दिसून येते.

हे व्याकरण मूळ लहान आकाराच्या ४८ पृष्ठांचे असून आजच्या डेमी आकाराची १५ पृष्ठे भरतील एवढ्या मजकुराचे आहे. पद्धति व्याकरणात शब्दशुद्धी आणि वाक्यरचना हे व्याकरणाचे दोन भाग सांगितले असले, तर 'व्याकरणांत वर्ण आणि शब्द यांचा विचार

१. जांभेकरशताब्दी-स्मारक-ग्रंथ, खंड ३, पृ. ६२६

बाळशास्त्री यांचे व्याकरण १८३६ सालीच प्रसिद्ध झाले आणि त्याच्या रचनेमध्ये त्यांना वायेन या त्या वेळच्या मुंबई सरकारच्या मुख्य सेक्रेटरींचे सहकार्य असल्याचे डॉ. कृ. भि. कुलकर्णी यांनी निर्देशनास आणलेले आहे, तेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. (आधुनिक मराठी गद्याची उत्पत्ति, पृ. ८५)

सांगितला आहे, ' असे बाळशास्त्री यांच्या व्याकरणात म्हटले आहे. यात वर्णविचार १–८ पृष्ठातच संपतो, आणि शब्दविचार अखेरपर्यन्त चालतो. शब्दाचा नाम, विशेषण, क्रियापद, अव्यय एवढ्या विभागात विचार केला आहे. शेवटी वाक्यातील शब्दाचे व्याकरण चालवून दाखविले आहे. अगदी अखेरीस व्याकरण कसे शिकवावे याचेही दिग्दर्शन केले आहे. शब्दाचे भेद आजच्या आठ ऐवजी पाच असल्याचे सांगितले असले, तरी शेवटच्या अव्यय –भेदात चार प्रकार, आज रूढ असलेले, उल्लेखिले आहेत. क्रियापदाचे तीन काळ व पाच अर्थ दिले आहेत. सामान्यरूपाचा उल्लेख केला आहे. विभक्ती आठ दिल्या आहेत. एकंदर शब्दयोजना व रचना खरोखर बालांना कळेल व झेपेल अशीच आहे. ' पंडिती व्याकरणा 'तील क्लिष्टता बाळशास्त्री यांनी काढून टाकिली आहे यात शंका नाही.

फडके यांचे व्याकरण

फडके यांचे ' महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ' या बालव्याकरणापेक्षा अर्थात मोठे आहे. १८३६ च्या जानेवारीच्या १ तारखेस ते प्रकाशित झाले. कोशरचनेत आणि पंडिती व्याकरणाच्या रचनेतही यांनी भाग घेतला होता. ते पंडिती व्याकरण आणि त्याचा रामचंद्र शास्त्रीकृत संक्षेप ही दोनही अनुपलब्ध झाल्यावर (ती हस्तलिखितच होती) " प्रतींची न्यूनता यामुळे फार अडचण पडू लागली. तेव्हा सर्व ल्हानथोरांचा मनात आले की व्याकरण सुधारून छापेल तर बरें. त्याजवरून मला छापण्याविषयी ईश्वरें बुद्धि दिली. मग आजपर्यन्त व्याकरण पढविण्याचा योगानें मूळचा व्याकरणांतील त्याज्याद्य व ग्राह्याद्य याचें विवेचन झालें, व नवीन विषय कोणकोणते पाहिजेत तेही समजलें. मग मी ह्या सर्व विषयांचें आकलन करून हा नवीन ग्रंथ फार सविस्तर केला. " (प्रस्तावना)

हे फडके यांचे व्याकरण ' पुणे प्रांतींची भाषा मुख्य धरून तदनुसार प्रकृतिप्रत्यय भावविचार ' करून लिहिले आहे. ते ' गुरुशिष्यसंवादरूपा 'चे आहे. ल्हान आकाराची (५.७" × ३.९") १६५ पृष्ठे त्यात आहेत. साहजिकच जांभेकर यांच्या बाल व्याकरणापेक्षा ते अधिक सविस्तर झाले आहे. ग्रंथ " मेहर्बान कप्तान पोपसाहेब, मुंबई येथील शिक्षामंडळीचे सक्रेतारी, यांस या ग्रंथाचे गुणदोष आणि श्रम यांचे परीक्षक असे जाणून गंगाधरशास्त्री फडके यांणीं परम आदरानें नजर केला असे. " कृष्णशास्त्री यांचा यावराल अभिप्राय पुढीलप्रमाणे आहे. हें व्याकरण पहिल्यापेक्षा (बालव्याकरणापेक्षा, जांभेकरांचा उल्लेख कृष्णशास्त्री करीत नाहीत) मोठें असून त्यांत विषयसंग्रहही पुष्कळ आहे, व त्या विषयांचे विवरणही बरेंच केलें आहे. तथापि या ग्रंथांत कांहीं विषय सोडले आहेत, व ज्यांचें उपपादन केलें आहे, त्याचें तें उपपादन कित्येक अंशीं न्यून आहे, व कित्येक ठिकाणीं दूषणग्रस्तही आहे. पंडिती व्याकरणावरून हें तयार केलेलें असल्यानें त्यांत पंडिती भाषेची छाप आहे व बाळशास्त्र्यांच्या व्याकरणाच्या मानानें ते कमी सुगम आहे. प्रश्नोत्तररूप ग्रंथांत विवेचन वा उपपादन नीट होऊं शकत नाहीं. त्यांची " दादाकृत व्याकरणापेक्षां आपलें श्रेष्ठ " अशी वाखाणणी स्वतः गंगाधरशास्त्री करीत असल्याचा उल्लेख के. शि. भावळकर यांच्या आमंत्रणांत आढळतो [१] ते या व्याकरणास गंगाधरी व्याकरण म्हणतात " या भाषेचा व्याकरणाचा अभ्यासानें महाराष्ट्रभाषापारंगतां गुजराती व हिंदुस्थानी भाषा यांचीं व्याकरण सहज होतील " असा विश्वासही फडकेशास्त्री यांना वाटत होता.

---

१. जांभेकर शताब्दीस्मारक-ग्रंथ, खंड २, परिशिष्ट ३, पृष्ठ २०.

तर्खडकराचे व्याकरण

या व्याकरणाच्या प्रकाशनाच्या आधी लिहून झालेले, परंतु नंतर प्रकाशित झालेले १८३६ सालचे व्याकरण म्हणजे दादोबा पांडुरंग तर्खडकरकृत ' मराठी भाषेचें व्याकरण ' हे होय आपल्या आधीच्या ल्हान ल्हान प्रश्नोत्तररूप व्याकरणाची पद्धती सोडून देऊन व अगदीच नवशिक्या बाल्वाचकवर्ग डोळ्यापुढे न ठेवता लिहिलेला हा व्याकरणग्रंथ आहे याचीही पहिली आवृत्ती शिळाछापावरची आहे. पृष्ठाचा आकार मोठा म्हणजे ८ .२" × ५.४" असा असून अशा जवळ जवळ दोनशे पृष्ठांचा हा ग्रंथ आहे. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत या व्याकरण-रचनेमागील आपला हेतू प्रकट करिताना दादोबा लिहितात, ' इचा मुख्य उद्देश हाच कीं, जितकें साधेल तितकें करून, आजपावेतो जिला नियमांत आणण्याविषयीं कोणी प्रयत्न केलाच नाहीं म्हणोन अत्यंत विस्खलित झालेली व व्याकरणरूप फणीनें जिला कोणी विंचरलेच नाहीं, म्हणोन जीत अनेक ग्रंथि ज्यून फारच गुंतलेली, अशी जी ही मराठी तिला काहींतरीं नियमांत आणावी, आणि दीर्घकाळ ग्रथित जी तिची गुंत ती हातीं घेऊन तिचे पदर सोडवून काही तरीं उकरण्याच्या धोरणास आणून ठेवावी. ' दादोबानीही स्वत. पुणेकर नसता ' महाराष्ट्र देशाचा मध्यभाग जो पुणें प्रांत, त्यांत जी भाषा राजकीय आणि विद्वान् लोक बोलतात तिचें अनुसरण केलें आहे. ' या व्याकरणाची १८५० साली जी द्वितीयावृत्ती निघाली, तीत बरेच नवीन भर पडलेली असून ती जवळजवळ त्याची प्रमाण आवृत्ती म्हणता येईल. पुढील आवृत्त्या या दुसऱ्या आवृत्तीच्याच थोड्या फरकाने सिद्ध झालेल्या आवृत्त्या आहेत. या दुसऱ्या आवृत्तीत जी रचना दिसते, तीत प्रथमत. खंड, त्यांत भाग, त्यांचे विभाग, त्यांत वर्ग, त्यामध्ये प्रकरणे, आणि अखेरीस कलमे अशी रचना आढळते. पहिल्या खंडात नुसती दोन कलमेच आहेत. त्यांतील पहिले दीड पान, तर दुसरे दोन ओळींचे आहे. शेवटचा खंड म्हणजे ९ वा खंड हा एकाच कलमाचा, परंतु १४–१५ पृष्ठांचा आहे. मधल्या खंडातून उपरिनिर्दिष्ट भाग-विभाग-वर्ग-प्रकरण अशी रचना आहे. आरंभापासून इतिपर्यंत ६३२ कलमे यात आहेत. भाषेची गुंतावळ सोडविण्याचा हा प्रयत्न किती गुंतागुंतीचा झाला आहे याची काहीशी कल्पना यावरून येईल. दादोबाचा हा प्रयत्न संस्कृताच्या आश्रयाने झालेला नाही. संस्कृतचा अभ्यास दादोबानी पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनानंतर म्हणजे १८४३ च्या सुमारास केला. त्यांचा व्याकरणाचा शाळेतील अभ्यास काहीसा मिश्र पद्धतीचा झाला होता. त्यांचे मराठी शाळेतील गुरु, रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर, यांच्या जवळ नुसता त्यांनीच स्वत केलेल्या पंडिती व्याकरणाच्या संक्षेपाची एक प्रत असे. त्यावरून ' ढंगीच नाम, सर्वनाम, क्रियापद, विभक्ति हे शब्द मात्र ऐकून माहीत झाले होते. ' वरच्या एकदोन वर्गास मराठी व्याकरण बापूशास्त्री शुक्ल हे शिकवीत. परंतु कोणत्याही पुस्तकाचा आधार न धरता तोंडनेच व्याकरण सांगत पण त्यांची ' व्याकरण सांगण्याची पद्धती इतकी चांगली असे कीं, ते व्याकरणात काय जे सांगत तें माझ्या मनात तेव्हाच ठसत असे.' पुढे 'इंग्लिश स्कुलांत गेल्यावर Guy's Grammer, Lindley Murray याचे ल्हान व्याकरण अशीं शिकलो आणि parsing करावयास शिकलो तेणें करून माझे मराठी व्याकरणाचें ज्ञान दृढ होऊन थोडें वाढलें. तेव्हा माझ्या मनात मराठीत एक सुबोध व थोडें विशद असें व्याकरण करावें असें आलें आणि तो ग्रंथ लिहिण्यास सन १८३४ च्या अखेरीस प्रारंभ झाला. वा पुढें १८३६ साचा आरंभी शेवटास नेऊन पुढें गणपत कृष्णाजी यांणीं त्या वेळेस शिलाछापखाना घातला होता, त्याच शिळेवर

छापविला. "[1] व्याकरण लिहिण्याचा विचार दादोबांच्या मनात १८३३ च्या अखेरीस आला होता. पहिल्याने काही वर्ष प्रश्नोत्तररूपाने लिहिलेही होते. परंतु त्याची त्यानाच ही पद्धती आवडली नाही म्हणून Lindley Murray या संक्षिप्त इंग्रजी व्याकरणाच्या पद्धतीवर ते रचावे असे त्याना वाटले व त्यानुन त्याचे व्याकरण तयार झाले. तथापि अच्‌मधी, हल्‌मधी यासारख्या संस्कृत परिभाषेचाही उल्लेख ते करितात. पडिती व्याकरणाची त्याना माहितीही नव्हती. नतर काही काल संस्कृत व बालव्याकरणेच काम भागवीत होती. दादोबांचे व्याकरण प्रौढांसाठी आणि भाषेची गुतागुत लक्षात घेऊन रचिलेले पहिलेच मुद्रित व्याकरण असल्याने मराठीचे पाणिनी म्हणून त्याचा गौरवोल्लेख होतो, तो अर्थात यथार्थच होय. मराठी व्याकरणाच्या जनकत्वाचा मान कित्येकानी त्याना दिला, आणि मराठी व्याकरणाचा पाया घातल्याचे श्रेय त्याना दिले. त्याच्या व्याकरणातील अनेक न्यूनता पुढे दाखवून देणाऱ्या कृष्णशास्त्री चिपळूणकरानीही त्याच्या कार्याचा गौरव पुढील शब्दात केला आहे. "या ग्रथात जे अनेक गुण आहेत, त्याबद्दल आम्ही त्यास मोठ्या सतोषानें वहातो; व त्याच्या योगानें विद्यावृद्धीस जे पुष्कळ साह्य झाले व अद्यापि होत आहे, त्याबद्दल त्या ग्रथकर्त्याची प्रशसा करणें व त्याचे आभार मानणें अवश्य आहे असें आम्ही समजतो. मराठी व्याकरणरूप विषयास पूर्णता आणण्याविषयी रावबहादूर दादोबा पाडुरग यानी बहुत शोध व पुष्कळ विचार केल्याची साक्ष त्याचा ग्रथ स्पष्टपणें देत आहे. त्या श्रमानें त्यानी पुढील ग्रथकर्त्याचे श्रम हलके केले यात सशय नाही, व मदतीबद्दल मराठी व्याकरणकर्त्यानी रावबहादूर याचे उपकार मानणें अवश्य आहे. आम्ही पुढे जे निबध लिहिणार आहों, त्यात आमचा व दादोबा पाडुरग याचा बराच मतभेद पडलेला दिसणार आहे, व त्याच्या मताविरुद्ध लेख येणार आहेत; परंतु तसें झालें तरी त्या ग्रथकाराचे श्रम व योग्यता आम्ही ओळखीत नाहीं व त्याच्या गुणाबद्दल योग्य मान देत नाही असे वाचणाऱ्यानी अगदी मनात आणू नये."[2]

दादोबाच्या व्याकरणाचे विशेष

दादोबानी नुसना तपशीलाचाच विस्तृत असा विचार आपल्या व्याकरणात आणिला असे नाही. ठिकठिकाणी चर्चा आणि टीपा देऊन अधिक उपपादनही त्यानी केले होते. पूर्वीच्या वैयाकरणापेक्षा व्याकरणातील गुतागुतीचा, अपवादाचा, वादग्रस्त प्रश्नाचा अधिक सूक्ष्म व खोल असा विचार त्यानी केला असल्याचा प्रत्यय येतो. मराठीच्या वेगवेगळ्या प्रदेशातून वेगवेगळे प्रयोग रूढ असल्याची जाणीव त्याना होती. जुन्या वाङ्मयातील प्रयोग काय होते याचाही परामर्श ते घेत. इतराच्या मताची दखल घेण्याची पद्धत त्यानी स्वीकारली होती. साराश, व्याकरणशास्त्रावरील मराठीमधील एक प्रौढ ग्रथ म्हणून त्याची योग्यता मोठी आहे. व्याकरणाची मराठी परपरा त्याच्या आधी विशेष समर्थ झालेली नसतानाही एवढे प्रौढ स्वरूपाचे व्याकरण दादोबानी वयाच्या विशीतिशीत रचावे ही गोष्ट विशेष कौतुकास्पद गणावयास हवी. त्या व्याकरणाच्या पुढील सहा आवृत्त्या १८७९ पर्यन्त निघाल्या, आणि १८८१ मध्ये आपल्या व्याकरणाची पुरणिकाही त्यानी प्रसिद्ध केली. याचा

१. दादोबाचे आत्मचरित्र, पृ. ८६-८७.

२. मराठी व्याकरणावरील निबध, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, निबध १ ला.

अर्थ असा की व्याकरणविषयक विचार त्यांनी सतत चालविला होता. दादोबांची या कालातील व्याकरणविषयक कामगिरी फार मोलाची झाली यात शंका नाही

हे व्याकरण प्रौढांसाठी ‌असल्याने खालच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांस साहजिकच कठिण वाटे. त्याच्याकरिता दादोबांनी मराठी ' लघु व्याकरण ' तयार करून १८६५ मध्ये प्रसिद्ध केले. मराठी विषयाचा अभ्यास महाविद्यालयीन कार्यक्रमामधून गळल्यामुळे प्रौढ किंवा मोठ्या व्याकरणाचीही तादृश गरज वाटेनाशी झाली, व अलीकडे ' आमचे मोठे व्याकरण ' अनेकांना त्याच्या लघु व्याकरणातील उल्लेखावरूनच माहीत असे. या लघु व्याकरणाच्याही अनेक आवृत्त्या निघाल्या. १९५० मधील आवृत्ती ही ३३ वी आवृत्ती होती.

अमेरिकन मिशनचे व्याकरण

दादोबांच्या व्याकरणानंतर आणि त्याची दुसरी आवृत्ती निघण्यापूर्वी मुंबईच्या आणि तेथील सरकारी यंत्रणेच्या परिसराबाहेर मराठीचे मराठीमधील एक व्याकरण तयार केले गेले. ते अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनच्या मार्फत मुंबई येथे छापून १८४८ मध्ये प्रकाशित करण्यात आले. ११० पृष्ठांच्या आणि मध्यम आकाराच्या या प्रथास व्हावयाचा पडितांचा हातभार लागला असल्याचा म्हणणे असले तरी कर्त्याचे नाव दिलेले नाही. व्याकरणाची त्यातील व्यवस्था आणि परिभाषा आधीच्या किंवा नंतरच्या व्याकरणांपेक्षा किंचित वाटतील वेगळी आहे. शब्दांच्या यात जाती सांगितल्या आहेत व क्रियाविशेषणाचा समावेश विशेषणामध्ये केला आहे. शब्दयोगी अव्ययास उपसर्ग म्हटले आहे. सामान्य रूपास कार्यरूप म्हटले आहे. विभक्ती प्रथमा, कर्म आणि संबोधन अशा तीनच कल्पिल्या आहेत. साहजिकच अन्याच विभक्तिप्रत्ययांचा समावेश उपसर्गात केला आहे. शब्दयोगी अव्यये उपसर्गांतच समाविष्ट केली आहेत. विध्यर्थास धर्मार्थ म्हटले असून स्वार्थ हा सामान्यार्थ झाला आहे. या व्याकरणाचा प्रसार सरकारी शिक्षणसंस्थांमधून झाला असावा असे दिसत नाही. आज ते विस्मृतप्रायच आहे.

गंगाधरशास्त्री टिळक यांचे व्याकरण

१८५० मध्ये दादोबांच्या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ती निघाली. ती पहिलीपेक्षा अधिक पूर्ण आणि निर्दोष असल्याने तीच सरोवर त्याचे अधिकृत व्याकरण ठरण्यासारखी झाली. परंतु काही झाले तरी ते प्रौढबोध व्याकरण होते. शाळांतील आणि नवशिके अशा विद्यार्थ्यांना ते झेपण्यासारखे नव्हते. त्यांची गरज पुरविण्याकरिता व फडके यांचे या स्वरूपाचे व्याकरण बहुधा दुर्मिळ झालेले असावे, म्हणून गंगाधरशास्त्री रामचंद्र टिळक यांनी १८५८ मध्ये आपले ' लघु-व्याकरण ' प्रसिद्ध केले. हे प्रश्नोत्तररूप नाही. मलपृष्ठावर ' Gungadher's Rudiments of Grammar ' असे इंग्रजी नावही दिले आहे. ते क्यांडीसाहेब यांनी परशुरामतात्या गोडबोले ह्यांच्या साह्याने पुष्कळ श्रम घेऊन शोधिले. ५९ पृष्ठांच्या लहान आकाराच्या ह्या पुस्तकाची मांडणी अगदी सुसंगत आहे. " शाळेतील मुलास जुन्या चालीप्रमाणे व्याकरणातील काही टोळ ढोबळ गोष्टी सांगण्यास टिपणादाखल हा ग्रंथ उपयोगी पडेल, तरी मराठी व्याकरणरूप विषयाचे विशेष व्यक्तीकरण होण्यास हा ग्रंथ अगदी योग्य नाही. "[१] असेच याविषयी कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या विद्वानाचे

---

१ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मराठी व्याकरणावर निबंध, नि. १ आ. पृ. १०.

दादोबा पांडुरंग
[१८१४–१८८२]

रा. भि. गुंजीकर
[१८४३–१९०१]

मत पडले. यांच्या १८०७ पर्यंत आणखी सहा आवृत्त्या निघाल्या. पुढे १८६३ साली ‘ दक्षिणा प्राइझ कमिटी ’ तर्फे, सेक्रेटरी म्हणून कृष्णशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या सहीने मराठी व्याकरणग्रंथाविषयी एक जाहिरात देण्यात आली. तीमध्ये व्याकरणविषयक ‘ उत्तम प्रतीचा ग्रंथ ’ कोणी तयार केल्यास ग्रंथकर्त्यास उत्कृष्ट प्रतीचे बक्षीस देण्याची तयारी दर्शविली होती. “ हा ग्रंथ मराठी भाषेंत असावा व त्यातील विषयप्रतिपादन करण्याची शैली युरोपियन अर्वाचीन व्याकरणाप्रमाणें असावी ” अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. आणखी विशेष अपेक्षा व्यक्त करिताना “ निरूपण करिताना मूळच्या संस्कृत भाषेंतून प्राकृत भाषा, जिला वर्ज्यभाषा म्हणतात, तिच्या द्वारें व जुन्या मराठी भाषेच्या (ज्ञानेश्वराच्या वगैरे भाषेच्या) द्वारें हल्लींची मराठी भाषा कशी निघाली हें समजेल व शोभेल तसें दाखवावें. तसेंच हल्लींच्या मराठींत फारसी व आरबी शब्द मिसळले आहेत, त्यांचेंही प्रकृतिप्रत्यय रूपानें विवेचन या ग्रंथांत असावें. त्याप्रमाणेंच जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांतील शब्दांची व शब्दरचनेची उत्पत्ति होईल असे नियम या ग्रंथांत असावे, ” इत्यादी गोष्टींचा उल्लेख केला होता. याकरिता ५०० रु. बक्षीस म्हणून व ग्रंथाच्या विक्रीतून पाचशे असे एकंदर एक हजार रुपये लेखकास मिळावयाचे होते.

कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचे व्याकरण

ह्या जाहिरातीच्या अनुरोधानें आणि बहुधा कृष्णशास्त्री ह्यांच्या मार्गदर्शनाखाली कृष्णशास्त्री गोडबोले ह्यांनी ‘ मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण ’ रचिलें. तें १८६७ साली प्रसिद्ध झालें. ‘ परभाषा शिकण्यास स्वभाषेचें व्याकरण बरेंच उपयोगी पडतें ’ ही व्याकरणलेखनाची दृष्टी याही ग्रंथरचनेमागे होती असे दिसते ह्या व्याकरणात मराठीचा संस्कृत भाषेशी असणारा निकटचा संबंध लावण्याचा व दाखविण्याचा विशेष प्रयत्न केलेला दिसतो. दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये तर प्राकृत भाषेचे संक्षिप्त व्याकरण आणि संस्कृत-प्राकृत शब्दकोशही ह्या व्याकरणास जोडला आहे. आजवर झालेल्या व्याकरणापेक्षा हें अधिक विस्तृत आणि तपशील देणारे झाले आहे. दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये पद्यविचारही जोडलेला आहे, त्याचे खरोखर व्याकरणामध्ये प्रयोजन नव्हते. आरंभी भाषांचे वर्गीकरण थोडक्यात देऊन मराठी भाषेचें त्यामधील स्थान दिग्दर्शित केले आहे फारसी आणि आरबी भाषा यांचा मराठी शब्दसंग्रहामधील वाटा हाही या ग्रंथामध्ये विचाराचा विषय झाला आहे. मराठी भाषेची पूर्वपीठिका आणि तिजवर झालेल्या परकीय भाषांचा परिणाम या दृष्टीने प्रस्तुत व्याकरणामध्ये प्रामुख्याने प्रथमच विचार झालेला दिसतो. जुन्या वाङ्मयातील उदाहरणेही विपुलपणे दिली आहेत वाक्यविचारही बराच विस्ताराने द्वितीयावृत्तीत आला आहे. सारांश, या नवीन मराठी व्याकरणाने बरीच अधिक मजल गाठली.

चिपळूणकरांचे व्याकरणावरील निबंध

गोडबोले यांच्या व्याकरणाच्या दोन आवृत्तींच्या मधील काळात कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपले ‘ मराठी व्याकरणावरील निबंध ’ ‘ शाळापत्रक ’ या मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध केले. त्यांना प्रारंभ १८६५ सालीच झाला आणि मधूनमधून असे पंचवीस निबंध शास्त्रीबुवांनी लिहिले. तत्त्वविचाराच्या दृष्टीने दादोबा किंवा गोडबोले यांच्या लेखना पेक्षा हे निबंध अधिक महत्त्वाचे ठरतात. पहिल्या निबंधात व्याकरणाच्या प्रयोजनाविषयी काही विचार त्यांनी मांडिले. दुसऱ्यात मराठी कवितेच्या भाषेचाही विचार व्याकरणामध्ये करावयास

हवा असे सांगून व्याकरणविचारामध्ये ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करावयास हवा हे प्रकरण दाखवून दिले आहे. "मराठी भाषेचें व्याकरण म्हटलें म्हणजे तींत त्या भाषेच्या सर्व प्रकारांचें उपपादन पाहिजे," केवळ पुण्याच्या भाषेचें नव्हे, असेही मत ते पुढे मांडतात आणि संस्कृतानंतर प्राकृत अथवा वाग्भाषेचा विचारही व्हावयास पाहिजे असे म्हणतात. यापुढे समस्त व्याकरणातील प्रत्येक विषय घेऊन आपली मते मांडीत मांडीत ते वाक्यविचारापर्यंत गेले आहेत. प्रत्येक विषयात आपले स्वतंत्र मत मांडून त्याला पूर्वपरंपरेचा आधार देऊन मुख्यतः दादोबांनी घेतलेल्या भूमिकेशी त्या त्या बाबतीत आपले मतभेद त्यांनी प्रकट केले आहेत. व्याकरणातील सर्व विषय या निबंधात चर्चिले गेले असले तरी ते समग्र व्याकरण होऊ शकत नाही, हे विसरता कामा नये. वर्णविचार, शब्दांच्या जाती, लिंगवचनविचार, विभक्ती, विशेषणे, क्रियापदे, आख्यातप्रत्यय, साधित धातू, संयुक्त काळ, अव्यये, साधित आणि सामासिक शब्द, कृदन्त तद्धितें आणि वाक्यरचना हे सारे व्याकरणातील महत्त्वाचे विचार या निबंधातून चर्चिले गेले आहेत व प्रत्येकामध्ये आपले स्वतंत्र मत कृष्णशास्त्री यांनी प्रकट करून ठेवले आहे. म्हणून पहिलें व्याकरण, नंतरचे दादोबांचे व्याकरण आणि नंतरचे गोडबोले यांचे व्याकरण यांपेक्षा या निबंधाचे आगळे महत्त्व आहे.

गुंजीकरांचे व्याकरणविषयक लेख

इ. स. १८६७ साली निघालेल्या 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकामधून पहिली पाच-सात वर्षे रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनी जे लेखन केले, त्यात 'मराठी भाषा,' 'महाराष्ट्र भाषेमध्यें व्याकरण आणि कोश यांची आवश्यकता,' 'भरतखंडातील भाषाविषयीं,' 'मराठी भाषेचे कोश,' 'आपल्या भाषेची स्थिति,' इत्यादी भाषाविषयक लेख आणि मराठी व्याकरणाविषयीचे काही लेख येऊन गेले आहेत. हे लेख अपुरे व त्रुटित असले, तरी उल्लेखनीय आहेत. त्यांनीच पुढे १८८६ मध्ये लहान मुलांकरिता 'सुबोध व्याकरण' लिहिले, आणि १८८९–९० मध्ये ८ निबंधामधून जी विस्तृत व्याकरणचर्चा केली, ती कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या चर्चेप्रमाणेच महत्त्वाची आहे. तथापि प्रस्तुत कालखंडाच्या कक्षेबाहेर ती जात असल्याने येथे उल्लेखावरच भागविणे प्राप्त आहे.

राजवाडे यांची टीका

१८८१ मध्ये दादोबांनी आपल्या व्याकरणास एक पुरणिका जोडून आपल्या व्याकरणाच्या आधीच्या आवृत्तींमधील त्रुटी, गल्लती किंवा आवश्यक ती पुरती यांचा परामर्श घेतला. या पूरणिकेने प्रस्तुत कालखंडामधील व्याकरणाचे पर्व संपले असे म्हणावयास पाहिजे. या काळातील व्याकरणकार्याविषयी राजवाड्यांचे उद्गार त्यांच्या प्रकृतीस धरूनच आहेत. ते म्हणतात, "सारांश, भाषाशास्त्र माहीत नाही, व्याकरणशास्त्र माहीत नाही, वैदिक भाषा माहीत नाही, पाणिनीय माहिती नाही, प्राकृत भाषांशी गाढ परिचय नाही. अशा स्थितींत मराठीचे व्याकरण रचिले जाण्याची जितपत शक्यता होती, तितपत ती या सर्व लेखनांतून गोचर झाली आहे. सगळेच आंधळे!"[1] हे पुष्कळसे खरे असले, तरी त्या त्या व्याकरणकाराचे ऐतिहासिक महत्त्व कमी होत नाही. पहिले 'पंडित' व्याकरण

१. राजवाडेकृत तिङन्तविचार, पृ. १–३

कार किंवा त्यापेक्षाही दादोबा यांनी मराठी गद्य भाषेचे नियमन करण्याच्या दृष्टीने जे प्रयत्न केले, त्यामुळे मराठी ग्रंथलेखनाच्या भाषेला निश्चित असे शुद्धतेचे वळण लागले; त्यामुळे राजवाड्यांसारख्यांची भाषाही घडत आली, आणि मराठीमधील गद्य वाङ्मयाचे शरीर सुडौल होण्यास फार साहाय्य झाले आहे, हे कोणासही अमान्य करिता येणार नाही. वाङ्मयेतिहासामध्ये 'वस्तुतः' या विषयास फारसे महत्त्व नसतानाही त्याचा या ठिकाणी जो काहीसा विस्ताराने परामर्श घेण्यात आला आहे, त्याचे कारणही असे की यावेळी भाषेस शुद्धतेचे वळण लावण्याचे जे प्रयत्न झाले, त्यामुळे मराठी गद्य हे हळूहळू का होईना, सक्षम आणि सुंदर होत गेले, आणि पुढील काळात त्यात जे वाङ्मयाचे अनेक ललित प्रकार निर्माण झाले, त्यांना पेलू शकणारी अशी रूपसंपदा त्या भाषेला प्राप्त झाली. भाषेवरील या वैयाकरणांचे हे उपकार केव्हाही विसरता येणार नाहीत; मग त्यांच्या खांद्यावर उभे राहून आपले हात आज कितीही उंच पोचलेले असोत!

परिशिष्ट

(१)

मराठीमधील पहिले व्याकरण — "१८१९ साली गोमंतकांत एक मराठी व्याकरण तयार झाल्याचा व ते एका हिंदूनें तयार केल्याचा उल्लेख सापडतो 'सत्सग' (कुमारजुवें) या मासिकाच्या ३ ऱ्या वर्षाच्या, १९०४ च्या, ४ थ्या अंकात 'महाराष्ट्र-भाषाभिवृद्ध्यर्थ प्रयत्न' या मथळ्याखाली पुढील मजकूर सापडतो—"मराठी व्याकरण—सखाराम नारायण वाघ यांनी हें पुस्तक स. १८१९ त तयार केलें. हे गृहस्थ पोर्तुगीज सरकारचे मुख्य दुभाष होते. त्यांस संस्कृत, मराठी, पोर्तुगीज, लातीन, फ्रेंच व इंग्लिश इतक्या भाषा अवगत होत्या. त्या काळच्या मानानें पाहता हें पुस्तक चांगलें झालें आहे. मराठी व्याकरण—ग्रंथात हेंच पुस्तक बहुधा पहिलें असेल. हा ग्रंथ छापलेला नाही.". . रा. पांडुरंगराव पिसुर्लेकर यांनी 'मराठी पहिले व्याकरण' म्हणून मागें विविधज्ञान-विस्तारामध्यें (सप्टेंबर १९१७) सखाराम नारायण कामत यांच्या व्याकरणाचा निर्देश केला, तें हेंच पुस्तक होय. परंतु हें पुस्तक मराठीतून होतें की काय याविषयी शंका आहे. तें पोर्तुगीज भाषेतून असण्याचाहि संभव आहे."

अ. का. प्रियोळकर, मराठी व्याकरणाची पूर्वकथा

(२)

मुख्य लेखात ज्यांचा उल्लेख झालेला नाही, आणि १८०० ते १८८१ च्या दरम्यान जी व्याकरणविषयक पुस्तकें प्रकाशित झाली, त्यांची यादी खाली दिली आहे:—

(१) मरे यांच्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप, रा. ज. वसईकर, शुद्ध करणार बाळशास्त्री जांभेकर, मुंबई, १८३७

(२) मराठी आणि इंग्रजी क्रियापदांच्या काळांचा परिपाठ, अमेरिकन मिशन, मुंबई, १८४०, पृष्ठे ९५, इंग्रजी—मराठी

(३) शब्दसिद्धिनिबंध, दिवेकर महाजन-जांभेकर, १८४३

(४) पद्यात्मक व्याकरण, ले. वामनाजी गोविंद लिमये, शिळाछाप, धारवाड; १८७१, पृष्ठ ३६

(५) व्याकरणसंबंधी उपयुक्त संग्रह, भास्कर बापूजी आठल्ये, मुंबई, १८७३, पृष्ठ २७

(६) व्याकरणसंबंधी सोपे धडे, भाग २ रा, ख्रिश्चन व्हर्नाक्युलर एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई, १८७४

(७) मराठी व्याकरणाची प्रश्नोत्तरावलि, नाना शेलार, पुणे, १८७५

(८) लघु व्याकरण, गोपाळ जिवाजी केळकर, रत्नागिरी, १८७५, पृष्ठ ८४

(९) विद्यार्थिबुद्धिवर्धिनी, शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, (मराठी कवितेचे व्याकरण-विशेष), अलीबाग, १८७६

(१०) मराठी व्याकरणचंद्रिका, रामचंद्र विष्णु गोडबोले(?), पुणें, १८८२

(३)

मराठीची प्रस्तुत कालातील (१८००–१८८१)

इंग्रजीमधील व्याकरणे

(1) A Grammar of the Mahratta Language, William Carey, Serampore, 1805

(2) A Grammar of the Mahratha Language, Mukbah Muhumud Ebraheem, Bombay, 1825

(3) An Elementary Marathi Grammar for English Beginners, C. N. Seddon, Bombay, 1931

(4) The Principles of Marathee Grammar, J. Stevenson, Calcutta, 1833

(5) A Grammar of the Mahratta Language, James R. Ballantyne, Edinburgh, 1839

(6) A Grammar of the Marathi Language, E. Burgess, American Mission, Bombay, 1854

(7) A Grammar of the Marathi Language, H. S. K. Bellairs and Askhedkar, Bombay, 1868

(8) The Student's Manual of Marathi Grammar; Parts I & II, G. R. Navalker, Education Society Press, 1868 and 1869

(9) Handbook of the Marathi Grammar, Poona City Press, 1872

(10) Handbook of the Marathi Grammar, G. J. Kelkar, Bombay, 1875

(11) Student's Marathi Grammar, G. R. Navalkar
(A New and Enlarged Edition of Student's Manual of Marathi Grammar, 1880)

(४)

प्रस्तुत कालखंडातील (१८००–१८८१)

पोर्तुगीज भाषेतील मराठीची व्याकरणे

(1) Esquisse Grammaticale de La langue de Goa, Johannes Gonsalves, 1879

(2) Arte Canarina de Lingua de Norte, Published in 1858

(3) Grammatica Marastta,
Published in Rome in 1778, in Lisbon in 1805

(4) Grammatica Maratha Explicada em Lingua Portugeza, Philippe Neri Pires, Bombay, 1854

(5) Grammatica Maratha, S A Deshpande, Goa, 1875

(6) Grammatica de Lingua Concani por um Missionario Italiano, Noua Goa, 1859

प्रस्तुत प्रकरणीं संदर्भग्रंथाची यादी

(१) अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका, गंगाधर बाळकृष्ण सरदार, आवृत्ति दुसरी, १९५६

(२) मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार, दत्तो वामन पोतदार, आवृत्ति दुसरी, १९५७

(३) महाराष्ट्र शब्दकोश, प्रस्तावना, विभाग १ ला

(४) महाराष्ट्र शब्दकोश, प्रस्तावना, विभाग ६ वा

(५) मराठी ग्रंथ सूची, श. ग. दाते

(६) भाषाप्रकाश–रामकवि, सं. श. गो. तुळपुळे, प्राचीन मराठी गद्यपद्य माला–२, पुणें विद्यापीठ, १९६२

(७) मराठी व्याकरणाची कुळकथा, अ. का. प्रियोळकर, १९३६

(८) महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण, प्रस्तावना, सं. अ. का. प्रियोळकर, १९५४

(९) मराठी भाषेचे व्याकरणकार आणि व्याकरणप्रबंधकार, मो. स. मोने, १९२७

(१०) जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, ग. ग. जांभेकर, खंड २ व ३

प्रकरण ४ थे

पाठ्यपुस्तकांची भाषांतरे

माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनच्या प्रेरणेने आणि पुढाकाराने निर्माण झालेल्या मुंबईची 'हैंदशाळा शाळापुस्तक मंडळी' या संस्थेचा मुख्य उद्देश म्हणजे लोकांच्या स्वत:च्या भाषेतून त्यांना पाश्चात्य ज्ञानाचा परिचय करून द्यावा व त्यांची नैतिक पातळी वर आणावी हा होता. या कामी हे काम फार कठीण होते. शिक्षणप्रसारकार्यांतील पहिली अडचण योग्य शालेय पुस्तकांचा अभाव ही होती. अशी पुस्तके तयार करणे व ती शिकविणारे योग्य शिक्षक निर्माण करणे ही दोन्ही कामे एकाच वेळी होणे आवश्यक होते. ही दोन्ही साधने तयार झाल्यावरसुद्धा शिक्षण-प्रसाराचा मार्ग तेवढासा सुलभ नव्हता. छापील पुस्तकांबद्दल लोकांच्या मनात बसलेली अढी दूर करण्याचे कार्य, शालेय पुस्तके रचून ती छापण्या-इतकेच कठीण होते. मिशनरी धर्मप्रसारकांमुळे छापील पुस्तकाबद्दल लोकांना आपुलकी वाटत नव्हती. छापील पुस्तकांच्या प्रसारकार्यांतील दुसरी मोठी अडचण ही होती की, पुस्तके छापण्यासाठी जी शाई वापरली जाई, तीत चरबीचा उपयोग केला जातो असे समजल्यामुळे लोकांना हा भ्रष्टाकार वाटत असे व त्यामुळे छापील पुस्तकांना स्पर्श करण्यास ते धजत नसत.

पहिली छापील पुस्तके

अशा प्रकारे छापील पुस्तकांबद्दल असलेल्या या विचित्र कल्पना व दुराग्रह लक्षात घेऊन पुस्तके छापण्याच्या कामी शाळापुस्तक-मंडळीस हात घालावा लागला. सर्व-प्रथम छापलेली पुस्तके 'पंचोपाख्यान' व 'विदुरनीति' ही होत. 'पंचोपाख्यान' हे संस्कृत पंचतंत्राचे भाषांतर. "सर्वजनास व्यवहारनीतीचे ज्ञान व्हावें आणि भाषण-रीतीहि कळावी म्हणोन हा कथारूप ग्रंथ" १८२२ मध्ये तयार झाला. त्यानंतर 'विदुरनीति' या पुस्तकाचा क्रम लागला. छापील पुस्तकांबद्दलचा तत्कालीन लोकांच्या मनातील संशय दूर करण्यासाठी या पुस्तकाची निवड झाली. "महाबुद्धिमान परमसाधू पुण्यकीर्ती विदूर धृतराष्ट्र राजास राजधर्म राजनीति सांगता जाला ती भारतामध्यें उद्योगपर्वी तेहतीसापासून चाळीस अध्यायपर्यंत श्री. वेद-व्यासाने संक्षेप वर्णिली. त्यांतील आशय घेऊन महाराष्ट्र भाषेत हा ग्रंथ केला आहे."

पंचतंत्राचे भाषांतर म्हणून 'पंचोपाख्यान' व महाभारतातील काही भाग म्हणून 'विदुरनीति' लोकांना जवळची वाटतील अशी शाळापुस्तक-मंडळीची कल्पना होती. या पुस्तकाच्या पुष्कळशा प्रती फुकट वाटण्यात आल्या. तसेच 'कुरीअर' नामक वर्तमानपत्रात खालील जाहिरात दिली गेली :

"वीसावयाकरिता बहुतेक बुके महाराष्ट्र भाषाचीं पचोपाख्यान व विदुरनीतीची आहेत. याची कीमत रुपये ८ इग्रेजसाहेब लोकास व गावचे लोकास रुपये ३ आणि वीदुर नीति साहेब लोकास रुपये ६ व गावचे लोकास रुपये २ प्रमाणें हर कोणास पाहीजे असे त्यास कॅरीयर हाफिसात येऊन पाडुरग दळवी हेड परभु याजवळ मिळेल तारीख ३ आक्टोबर सन १८२३."

हेतू-उपयुक्त ज्ञानप्रसार

शिक्षणप्रसाराचा प्रारभ म्हणून पुराणातील गोष्टी लोकाना वाचावयास दिल्या, तरी तेवढ्याने आपला उद्देश सफल होणार नाही याची एल्फिन्स्टनला कल्पना होती. उपयुक्त ज्ञानप्रसार करणारी अशी छापील पुस्तके लोकाच्या हाती जावी, अशी त्याची इच्छा होती. देशभाषाचे कोश, व्याकरणे, तसेच गणित, ज्योतिष, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, भूगोल, इतिहास इत्यादी विषयावर देशभाषामधून लहान लहान पुस्तके निर्माण व्हावी अशी त्याची कल्पना होती. नीतिविषयक पुस्तकाचा फैलाव होईल तितका थोडाच असे त्याला वाटे, कारण बालविवाह, बालहत्या, लग्नसमारभाच्या वेळी केला जाणारा अतोनात खर्च, सतीची चाल, बळी देण्याची पद्धती या सर्वांचे दुष्परिणाम लोकाच्या मनावर ठसावा वयाचे आणि त्याच्या जोडीला पाश्चात्य शास्त्रीय विषयाची माहिती लोकाना करून द्याव याची असा त्याचा दुहेरी हेतू होता.[1] अशी उपयुक्त पुस्तके रचणारी मडळी भाडोत्री असून भागणार नाही तर ज्याना खरोखरीच लोककल्याणाची कळकळ आहे अशा लोकाकडूनच ही पुस्तके लिहवून घ्यावी, अशी त्याची सूचना होती. त्यासाठी लेखकाना काही तरी आमिष दाखवावे लागेल, म्हणून बक्षिसाची पद्धती असावी असेही त्याने सुचविले. याच सदर्भात एल्फिन्स्टनने छापखान्याविषयी व्यक्त केलेली मते आजहि विचार करण्यासारखी आहेत.

ग्रंथनिर्मितीची योजना

एल्फिन्स्टनच्या धोरणानुसारच मुबईची शाळापुस्तक-मडळी शालेय पुस्तकाच्या निर्मितीच्या क्षेत्रात काम करू लागली. या मडळीने नेमिलेल्या खास उपसमितीने एक अहवाल तयार केला व त्यात व्याकरणाची चालचलाऊ माहिती करून देणारे छोटेसे पुस्तक, भाषेतील महत्त्वाच्या तीन चार हजार शब्दाचा लहानसा कोश, काही बोधकथा, नीतिदर्शक वाक्यावळी, व्यावहारिक अकगणित, हिंदुस्थानचा इतिहास व भूगोल, खगोलाची शास्त्रीय माहिती, पदार्थविज्ञान इत्यादी विषयावर लहान लहान शालोपयोगी पुस्तके तयार

1 " That the press may, in a long succession of ages, cause the natives to throw off our yoke is possible and even probable, but it will in the first place destroy the superstitions and the prejudices of the natives and remove the pressing dangers created by the entire and marked separation between them and their conquerors and this effect is certain while the other is problematical The establishment of printing presses therefore is highly desirable "

(G D Vol 2, 1821-23, p 410)

करण्याबद्दल सूचना दिल्या. शाळापुस्तक-मंडळीने हा अहवाल व 'कलकत्ता स्कूल-बुक सोसायटी 'चा अनुभव विचारात घेतला व " ग्रंथांची भाषांतरें किंवा नवीन ग्रंथ करणारास बक्षिसाविषयींचे प्रसिद्धिपत्र " (१८२५) तयार केलें. या प्रसिद्धि-पत्रकात कोश, व्याकरण, तसेच गणित, शिल्पकला, ज्योतिष, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायन, शारीर, वैद्यक, देशवृत्तान्त, राजनीति इत्यादी सर्व विषयांवरील इंग्रजी पुस्तकांची यादी देऊन त्या पुस्तकांवरून अगर स्वतंत्रपणें मराठी भाषेत शालोपयोगी पुस्तकें तयार करावी, अशी सूचना दिली. स्वतंत्र अगर भाषांतरित पुस्तकें रचणाऱ्याला शंभर ते पाच हजार रुपयांपर्यंत, पुस्तकांची योग्यता व उपयुक्तता पाहून, बक्षीस देण्याचे आमिष दाखविलें. अशी पुस्तकें प्रथमच तयार होत असल्यामुळे त्यांतील विषय व पद्धती यांबरोबर त्यांची भाषा कशी असावी हा मुद्दा एक महत्त्वाचा प्रश्न होता. सार्वत्रिक शिक्षणप्रसारार्थ ही पुस्तकें उपयोगात आणावयाची असल्यामुळे जी देशभाषा सर्व लोक समजतात ती प्रमाण धरावी. " प्रौढ भाषेचे शब्द घालून घालून अवघड करूं नये आणि जर त्या भाषेत हावेत तसे शब्द मिळत नाहींत तर ते त्याच्या मूळ भाषेतून घ्यावे. ते असे कीं मराठी व गुजराथी यांस संस्कृतांतून आणि हिंदुस्थानीस अस्सल पारशींतून शब्द घ्यावे. कदाचित् देशभाषेंत किंवा मूळ भाषेंतही ज्या अर्थास रूढ अथवा यौगिक शब्द लागत नाहींत तेथें इंग्रजी शब्दही घेतल्यास चिंता नाहीं. "[1] या सूचना आजही अत्यंत उपयुक्त अशा आहेत.

शालोपयोगी भाषांतरित वाङ्मय निर्माण होण्यात या प्रसिद्धिपत्राचा फार मोठा वाटा आहे. बक्षिसाच्या आशेने पुष्कळ नवीन लेखक निर्माण होऊं लागले व अनेक विषयांवर नवीन ग्रंथ मराठीमध्ये तयार झाले. ग्रंथनिर्मितीचा हा प्रयत्न पुष्कळ अंशी यशस्वी झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. यामुळेच या काळात बाळशास्त्री जांभेकर, बापू छत्रे, हरि केशवजी पाठारे वगैरे एतद्देशीय मराठी व जॉर्ज जर्विस, रॉबर्ट मनी, जे. मोल्सवर्थ, टॉमस कॅंडी, जॉन मॅकूलेनन इत्यादी परदेशस्थ लोकांनी या कामी लक्ष घालून, मराठी भाषेचा कोश, व्याकरण, गणित, पदार्थविज्ञान, रसायन, शारीरशास्त्र इत्यादी विषयांवर ग्रंथ निर्माण केले.

सदाशिव काशिनाथ छत्रे

अशा लेखकांत सदाशिव काशीनाथ छत्रे हे एक होत.[2] 'बोधवचन' ही छोटीशी पुस्तिका व्यावहारिक नीतिनियम मुलांना सांगण्यासाठी त्यांनी लिहिली. 'विद्यावंतांची गरज

---

१. ग्रन्थांची भाषांतरें किंवा नवीन ग्रंथ करणारास बक्षिसाविषयींचे प्रसिद्धिपत्र, १८२५, पृ. ५

२. सदाशिव काशीनाथ छत्रे (१७८८-१८३०), मुंबई-व्यंकोजी नाईक यांनी छत्रे यांना उत्तेजन देऊन त्यांच्याकडून इंग्रजीचा अभ्यास करविला. काही दिवस इंजिनिअरच्या ऑफिसमध्ये " रैटर " म्हणून काम केले. १८२३ मध्ये शाळापुस्तक मंडळीचे (नेटिव्ह स्कूल-बुक सोसायटी) नेटिव्ह सेक्रेटरी म्हणून नेमणूक १८३० मध्ये या जागेचा राजीनामा दिला. सरकारी शाळांचे पर्यवेक्षक म्हणूनही यांनी काम केले

ग्रंथ -मराठी बोधवचनें, बोधकथा (१८३०), वेताळपंचविशी (१८३०), इसपनीतिकथा (१८२८), बाळमित्र, भाग १ ला (१८२८), सिंहासनबत्तिशी (१८०४).

सर्वांस लागल्ये; 'जो मूल विद्याभ्यास करितो, त्यावर सर्व लोक प्रीति करितात' इत्यादी विद्येची थोरवी सांगणारी वचने, तसेच 'आई, बाप, गुरु, धणी, यांणीं काम सांगताच करावें; त्यास उगाच सांगू नये', 'बायकांचे मंडळींत बसूं नये', 'मिठाई मेवे खाण्याचा जिभेस सवका लावू नये,' 'कोणाची चहाडी करूं नये,' लांचाचा वेव्हार ठेवूं नये,' वगैरे नीतिनियम शिकविण्यासाठी ही पुस्तिका त्यांनी रचिली. तथापि "गळकुष्टयास स्पर्श करावयास भितोस तसा तूं दुसऱ्याच्या धर्मास स्पर्श करावयास भी. प्रतिष्ठित मनुष्यास दुसऱ्याचा धर्म घेण्याहून दुसरी मोठी बेअब्रू नाहीं" यासारखी वचने तत्कालीन ख्रिस्ती धर्मोपदेशकास फार झोंबली व त्यांनी त्यावर कडक टीकाही केली.

'बोधकथा' हे ताराचंद दत्त यांच्या 'Pleasing Tales' या पुस्तकाचे भाषांतर होय मनुष्यामध्ये असणाऱ्या दुर्गुणामुळे होणारे तोटे व सद्गुणामुळे होणारे फायदे यावर आधारलेल्या या कथा छत्रे यांनी मराठीत आणिल्या. मुलांप्रमाणे त्यांच्या आई बापानाही या कथांतून मार्गदर्शन केलेले आढळेल.

'इसप नीतिकथा' हे Croxall च्या Aesop's Fables या इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर. प्रत्येक कथेच्या शेवटी 'तात्पर्य' जोडलेले दिसेल. मूळ कथांत जी ग्रीक देवतांची नावे होती ती काढून त्यांच्या ऐवजी हिंदु देवांची नावे छत्रे यांनी दिली आहेत.

बापू छत्रे यांचे नाव ज्या एका शालेपयोगी कथात्मक ग्रंथामुळे अजरामर राहील, तो म्हणजे 'बाळमित्र' होय. 'Berquin's Children's Friend' या फ्रेंच ग्रंथाच्या इंग्रजी भाषांतराचा हा मराठी तर्जुमा आहे. या ग्रंथाला त्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेवरून त्यांची शिक्षणविषयक शास्त्रीय दृष्टी, बालमनाचा सखोल अभ्यास, मानसशास्त्रदृष्ट्या मुलांच्या आवडीनिवडी इत्यादी गोष्टींवर चांगला प्रकाश पडतो. 'हा ग्रंथ मुलास पढविल्याने त्यास ल्हानपणापासून अनायासानें बोलायाचा अभ्यास होईल, त्यांचा शब्दसंग्रह वाढेल, त्यास अनेक व्यवहार, अनेक रीति, नीति समजतील, बुद्धी सदसद्विचारक्षम होईल, त्याचें हृदय कोमल होईल, मातापितराचा ठायीं त्याचा प्रेमा वाढेल, बहिणभावंडाचा ठायीं त्याची प्रीति वाढेल, ईश्वरीं भक्ति वाढेल, पुढें मोठमोठ्याला विद्या शिकावयास सुगम होतील. सांप्रत त्याचे हातीं जे ग्रंथ पडतात ते त्याचे बुद्धींत भरावयास अवघड आहेत. या ग्रंथापासून जसा उपदेश मनात भरेल तसे अन्य ग्रंथापासून होणार नाहीं, ते समजुतीस खोल, अभिरुचीस रूक्ष, उपदेशास तीक्ष्ण, मुलाचे चित्तात वाचण्याविशीं तसी प्रीति उत्पन्न करणार नाहींत. या ग्रंथीं तसे नाहीं. येथ त्यांची भाषा, त्यांचे खेळ, त्यांचे उद्योग, त्यांची अपेक्षित, सांगितल्यामुळें त्यास वाचतां वाचतां आवड उत्पन्न होऊन, इकडे त्यास नकळत सहज चांगले गुण लागावे. म्हणोन यास बाळमित्र नाव योग्य आहे,'[1] . या शब्दात त्यांनी आपल्या पुस्तकाची भूमिका मांडली आहे. मुलासाठी या गोष्टी भाषांतरित केलेल्या असल्यामुळे त्यांनी त्यांची 'भाषाहि बाळबोध योजिली आहे.' मूळ 'फराशिशी' अगर 'इंग्रजी' भाषेतील पुस्तकात 'जो रस झाला आहे तो रस मराठी भाषेत कसा होईल? जा भाषेस आज दिवसपर्यंत व्याकर्ण, कोश कोणी केलेच नाहींत, जींत शब्दसंग्रह थोडा, जीची बोलायाची शैली प्रौढ नव्हे' अशा मराठी भाषेत 'माझ भाषांतरहि यथामति आहे,' अशी कबुली जरी त्यांनी दिली, तरी या पुस्तकाच्या भाषेबद्दल प्रसिद्ध व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग लिहितात —

---

१. सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळमित्र, भाग १ ला, प्रस्तावना

'या गृहस्थांनीं पूर्वी मी मराठी शाळेंत असतां Aesop's Fables (इसपनीतिकथा) आणि Berquin's Children's Friend या ग्रंथाचें 'बाळमित्र' या नांवाचें भाषांतर केलें होतें व ते ग्रंथ पुष्कळ वर्षेपर्यंत सर्व मराठी शाळांत चालू होते. हे दोन्ही ग्रंथ फार मुख्य झाले होते. तीं भाषांतरें असे त्या वेळेस कोणास वाटत नसे. मराठींत सरस रीतीनें पद्धतवार लिहिणारे हेच पहिले. त्यांच्यामागून आम्ही सर्व लिहिणारे झालों. ..'[1]

महाराष्ट्र भाषेत शुद्ध रीतीनें वाक्ययोजना करून रसभरित असे पहिले ग्रंथ सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं रचिले; 'म्हणोन त्यास गद्यात्मक ग्रंथाचे जनक म्हटल्यासहि चालेल,' या शब्दांत दादोबांनी छत्रे यांच्या भाषेबद्दल गौरवोद्गार काढिले आहेत.

छत्रे यांचे चरित्रकार श्री. ना. ना. देव यांनीही त्यांचे लेखनचातुर्य व मराठी भाषेतील प्रावीण्य याविषयी म्हटले आहे.

'यावेळीं बापूसाहेबांची मराठी भाषेतल्या प्रवीणतेविषयीं मोठी ख्याति होती... मूळ विषय मनोरंजक असून बोधकारक व नीतिशिक्षाप्रचुर आहे; त्यांत भाषांतरकार पूर्ण रसिक, मार्मिक आणि उत्तम भाषावेत्ते; तेव्हां अशा स्थितींत या दोन पुस्तकांचीं रूपांतरें इतकीं सर्वोत्कृष्ट उतरलीं आहेत कीं,...त्यांच्या तोडींचीं दुसरीं पुस्तकें फार क्वचित् दाखविता येतील असें वाटत. सुबोध, सरळ आणि सुरम्य अशा भाषापद्धतीबद्दल तर त्यांचें अग्रस्थान आजपर्यंत ढळलें आहे असें अद्याप कोणासही वाटत नाहीं. अशा भाषेचा ही पुस्तकें नमुना होऊन नसून आहेत. उत्तम भाषेची गोष्ट निघाली कीं लोकांस त्यांची आठवण होते ..या दोन ग्रंथांची रचना बापूसाहेबांनीं अर्वाचीन लेखनपद्धतीप्रमाणे प्रथम केली म्हणून त्यास गद्यग्रंथाचे जनक म्हणतात. ..'[2]

'बाळमित्र' भाग २ (१८३३) हा गेरफोर्ड नामक गृहस्थानें इंग्रजीवरून मराठींत आणिला. हा भागही पहिल्या भागाइतकाच सुबोध आहे. तो गेरफोर्ड यानें भाषांतरित केला की कोण्या शास्त्र्याने त्याला लिहून दिला, असा संशय येण्याइतके हे भाषांतर सरस झाले आहे.

बालोपयोगी कथा

छत्रे यांच्या बाळमित्रादि बोधप्रधान कथावाङ्मयाप्रमाणेच, शुद्ध नीतिपाठ देणारी अशी काही पुस्तकें एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत तयार झालेली आढळतात. बाळशास्त्री जांभेकरांनी बंगालीवरून 'नीतिकथा' (१८३१) भाषांतरित केल्या. 'बोधकथा' व 'नीतिकथा' एकत्र करून 'नीतिबोधकथा' प्रसिद्ध झाल्या. लहान लहान वाक्यांत नीतिनियम गुंफून ते मुलांकडून पाठ करवून घेण्यासाठी 'स्तुहितोपदेश' (आ. २, १८३८) निर्माण झाला. 'तू आपल्या शेजाऱ्यावर आपणासारखी प्रीती करीत जा', 'पाण्यापासून शरीर मात्र स्वच्छ होतें, परंतु आत्मा पवित्र होत नाहीं' इत्यादी ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाची छाप असलेली वाक्ये या पुस्तकात आढळतात. म्हणूनच की काय बाबा पदमनजींनी या पुस्तकाची 'अरुणोदय' मध्ये वाखाणणी केली आहे.[3] तसेच विष्णुशास्त्री बापट यांनी 'नीतिदर्पण' (१८३७) व 'बालोपदेश–कथा' (१८३८) हे दोन गोष्टीरूप ग्रंथ लिहिले. 'मराठी

---

१. दादोबांचे आत्मचरित्र, पृ. ६०
२. विविधज्ञानविस्तार, १९००, पृ. ३१९–२०
३. बाबा पदमनजी, अरुणोदय, पृ. १७–१८

शाळांत पढणाऱ्या मुलांस नीतिज्ञान व्हावयाजोगे ग्रंथ फार थोडे आहेत, असा अभिप्राय मनात आणून त्यांस साधनचे राज्यकारभारासंबंधी नीतिज्ञान होण्याकरिता 'नीतिदर्पण' हा ग्रंथ लिहिला गेला. तत्कालीन सर्व पुस्तके भाषांतरित असत हे पुस्तक स्वतंत्र रीतीने लिहिलेले आहे. स्वतंत्र ग्रंथरचनेचा पहिला प्रयत्न या दृष्टीने या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे. या ग्रंथात 'ब्राम्हणाची गोष्ट', 'सोनाराची गोष्ट', 'पटेलाची गोष्ट,' असा आतबार व धंदेवार कथा लिहिलेल्या आहेत. या कथांच्या द्वारा सामाजिक व राजकीय विषयांची उपयुक्त माहिती देऊन लोकांना व्यसनापासून दूर राहण्याचा उपदेश लेखकाने केलेला आहे. त्याचप्रमाणे 'या देशातील गृहस्थाचे मुलांस चांगला मार्ग लागून ल्हानपणापासूनच सदाचरणाकडे लक्ष लागावें' म्हणून बाल्कांस हितोपदेशाच्या गोष्टी 'बालोपदेश-कथा' या पुस्तकात सांगितल्या आहेत.

रे. फरारचे मार्गदर्शन

तत्कालीन सामाजिक दोषांची जाणीव करून देण्यासाठी व 'कंपनीचे राज्य' झाल्यामुळे लोकांचे कोणकोणते फायदे होत आहेत हे सांगण्यासाठी 'यासराची गोष्ट' (१८३८) व 'जागती जोत' (१८३८) ही दोन पुस्तके रे. फरार नामक ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाच्या मार्गदर्शनाखाली अनुक्रमे राघो नारायण देवळे व रामचंद्र अमृत दुगल या दोघांनी लिहिली. 'यास्सराची गोष्ट' या पुस्तकात कर्ज काढून लग्न केल्याचे दुष्परिणाम, सरकारने जकात माफ केल्यामुळे झालेले फायदे, धडजोर व ठगार लोकांचा नदोनस्त, देशी व विदेशी नागरातील फरक, देशी व विलायती गाड्यातील फरक, मापवाची पैदास, रस्ते दुरुस्त करण्याची आवश्यकता इत्यादी विषय कथारूपाने चर्चिलेले आहेत. 'जागती जोत' या पुस्तकातसुद्धा 'शेतपोत रीतभात याविषयी संवाद' आहे. या दोन्ही पुस्तकांचा हेतू स्तुत्य होता. मुलांना विशेषत शेतकरी मुलांना लिहिणे-वाचणे आलेच पाहिजे या गोष्टीवर भर दिलेला आहे. 'जागती जोत' मधील प्रभाकर 'पाद्रीचे मराठी शाळेत' गेला व पुढे प्रभाकरपंत होऊन शेतकऱ्यांस उपदेश करता झाला; 'लिहिण्याचा उपयोग फार आहे. प्रथम लिहिणें शिकून व्याकरणाचा अभ्यास केला तर भाषा शुद्ध बोलता येते. तू कदाचित म्हणशील कि सर्व काय व्याकर्णच शिकत असतात तर त्याचें उत्तर मी तुला असें देतो कि व्याकर्ण शिकल्यावाचून अगदी शुद्ध बोलतो असा कोणी नाहीं'.[१]

हरि केशवजींचा 'शालोपयोगी नीतिग्रंथ'

उपदेशपर वाङ्मयात भर घालणारा या काळातील आणखी एक ग्रंथ म्हणजे Chamber's Moral Class-Book चे हरि केशवजी पाठारे यांनी केलेले 'शालोपयोगी नीतिग्रंथ' (१८४६) हे भाषांतर होय. भाषांतरकाराने अक्षरशः भाषांतर न करता तारतम्याने अनावश्यक भाग गाळण्याचे धोरण ठेविल्यामुळे मूळ पुस्तकातील ख्रिस्तीधर्मविषयक काही भाग व धर्मसंबंधी गोष्टी भाषांतरातून वगळल्या आहेत. मूळ पुस्तकातील एका गोष्टीमधील जेम्स व रॉबर्ट हे दादू व महादू तर दुसऱ्या गोष्टीतील रॉजर व फ्रँक हे रागू व विसू बनले. प्रादेशिक वातावरण निर्माण करण्याच्या दृष्टीने हे ठीकच झाले. उत्कृष्ट भाषांतर-

१. जागती जोत, पृ. ४४.

मार म्हणून सरकारदरबारी हरि केशवजींना¹ मान्यता मिळालेली असल्यामुळे या ग्रंथाचे काम खास त्यांच्याकडे देण्यात आले होते. त्याचे हे भाषांतर उत्कृष्ट उतरले आहे.

सरकारी अधिकाऱ्यांचे प्रयत्न

वर उल्लेखिलेली व इतर उपदेशपर पुस्तके लिहवून घेण्यात तत्कालीन सरकारी अधिकाऱ्यांनी अनेक धोरणे सांभाळली होती. या पुस्तकांचा प्रचार व प्रसार खेड्यापाड्यात व्हावा हा एक हेतू असल्यामुळे त्या जीवनाला उपयुक्त अशी माहिती या पुस्तकात असणे जसे आवश्यक होते, तसेच ही पुस्तके खेडवळ मुलांनी वापरावयाची असल्यामुळे त्यांची भाषा साधी व सोपी असणे जरूर होते. ही पुस्तके लिहिणारे बहुतेक लेखक संस्कृतज्ञ असल्यामुळे त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर असणे साहजिक होते. ती तशी नसावी याखाठी सरकारी पातळीवरून प्रयत्न केले जात होते. शाळापुस्तक-मंडळीशिवाय खासगीरीत्या जी पुस्तके तयार होत होती ती या पुस्तकांपेक्षा सोपी होती. तशा प्रकारची सोप्या भाषेतील पुस्तके तयार करवून घेण्याचे सरकारी अधिकाऱ्यांचे धोरण होते. लोकशिक्षणाकडे कळकळीने पाहणाऱ्या थॉमस नावाच्या एका अधिकाऱ्याने तर 'नीतिदर्पण' सारखा ग्रंथ स्वखर्चाने छापून प्रसिद्ध केला।

शाळापुस्तकमंडळी

इंग्रजी अमलाच्या सुरुवातीपर्यंत महाराष्ट्रातील लोकांमध्ये भौतिक शास्त्राच्या ज्ञानाची लालसा मुळीच नव्हती; किंबहुना ते या ज्ञानाविषयी उदासीन होते. इहलोकीच्या नश्वर वैभवापेक्षा परलोकातील शाश्वत सुखाची विवंचना करण्यातच आमच्यातील विचारवंत गढून गेलेले असत. सृष्टीतील अनंत चमत्काराचा शोधपूर्वक अभ्यास करण्यापेक्षा भक्तियुक्त अंतःकरणाने सृष्टिकर्त्याच्या सगुण स्वरूपाचे ध्यान करणेच त्यांना अधिक श्रेयस्कर वाटे यामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हिंदुस्थानातील इतर भाषांप्रमाणे मराठी भाषेतही शास्त्रीय ग्रंथलेखनाचा परिपाठ पडला नाही. १८२२ मध्ये मुंबईची 'हैंदशाळा शाळापुस्तक मंडळी' स्थापन झाल्यापासून ही परिस्थिती पालटली. देशी भाषांच्या द्वारा एतद्देशीय लोकांना भौतिक शास्त्राचे ज्ञान करून देण्याला सुरुवात झाली. किंबहुना भौतिक व इतर शास्त्रांचा एतद्देशीयांना परिचय करून देणे हे नव्या शिक्षणाचे एक उद्दिष्ट होते असे म्हणावयास हरकत नाही. शाळांतील विद्यार्थ्यांना शास्त्रीय विषय शिकविताना पाठ्यपुस्तकांची

---

१. हरि केशवजी पाठारे (१८०४–१८५८), मुंबई, रे. केनी याच्या हाताखाली उच्च प्रतीचे इंग्रजी शिक्षण. कॅ. जर्विस याच्या इंजिनिअरिंग शाळेमध्ये कारकून. बाबा व्यास नामक शास्त्र्याच्या हाताखाली संस्कृतचा अभ्यास. १८२९ मध्ये ठाणे कोर्टात हेड्क्लार्क व मराठी-ट्रॅन्स्लेटर. शाळापुस्तक-मंडळीच्या ग्रंथप्रकाशन समितीचे सभासद १८३१ ते १८५१ पर्यंत.

ग्रंथ — सिद्धपदार्थविज्ञानविषयक संवाद (१८३३), रसायनशास्त्रविषयक संवाद (१८३७), इंग्लंडचा वृत्तान्त (१८३८), यात्रिक क्रमण (१८४१), शालोपयोगी नीतिग्रंथ (१८४६), शिक्षालाभ–निबंध, देशव्यवहारव्यवस्था (१८५४). शिवाय १८५२ मध्ये मराठी ज्ञानप्रसारकसभेचे उपाध्यक्ष असताना सभेच्या वतीने तयार झालेल्या क्रमिक पुस्तकात सहकार्य.

उणीव भासू लागली व ती भरून काढण्यासाठी इंग्रजी पुस्तकाच्या आधाराने मराठी भाषेत शालोपयोगी शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण होऊ लागले. शालापुस्तक मंडळीच्या 'प्रसिद्धिपत्रा'मध्ये ज्या इंग्रजी पुस्तकांची यादी दिली होती, तीत गणित, शिल्पकल्प, ज्योतिष, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, शारीर वैद्यक इत्यादी विषयांवरील पुस्तकांची मराठी भाषांतरे होण्याची अपेक्षा होती व त्याप्रमाणे पुढील काळात ती तयार झाली.

जॉर्ज जर्विस

अशा पुस्तकांत कॅप्टन जॉर्ज जर्विस[1] यांनी जगन्नाथशास्त्री यांच्या साह्याने Lord Brougham यांच्या A Treatise on the Object, Advantages and Pleasures of Knowledge या ग्रंथाचे 'विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष या विषयाचे संवाद' (१८२९) या नावाने केलेले भाषांतर एक होय. यात विद्या मिळविल्याने कोणता फायदा होतो त्याची उपदेशपर चर्चा करून, नंतर विद्येचे शिक्षामालाविद्या, जडविद्या व नीतिविद्या असे तीन भाग पाडलेले आहेत. पुढे शिक्षामालाविद्या व जडविद्या 'यांचे सत्यतांतील भेद' सांगितला आहे तो असा की, 'शिक्षामालाविद्येस जड पदार्थांचे स्वभाव आणि सत्ता यांचे आधाराचें प्रयोजन नाहीं. पण जडविद्येस सर्व प्रकारें ते निश्चय पाहिजे.' त्याचप्रमाणे 'असा दुसरा एक त्या विद्यांत भेद आहे तो हा कि, शिक्षामाला ज्या सत्यता दाखविती त्या अवश्य तशाच आहेत, त्या स्वतःसिद्ध आहेत,. परंतु ज्या सत्यता जडज्ञानेंकरून कळतात, त्या सत्यतांस धर्मनिश्चय वास्तविक आधार आहे; तो धर्मनिश्चय प्रत्यक्षानें आणि अनुभवानें कळतो, त्या सत्यता कदापि केवळ तर्केकरूनच सिद्ध होत नाहींत.'[2] अशा प्रकारे विषय निरूपण करून भाषांतरकार शेवटी लिहितो : 'या सर्व ग्रंथावरून हें सिद्ध होतें कि विद्येचे हर्ष आणि विद्येचे लाभ हे दोनही जोडफळासारिखे संयुक्त आहेत, कधींही ते एकमेकास सोडीत नाहींत, आणखी ते दुसऱ्या सर्व हर्षांहून परमविरूप आहेत, म्हणोन इतर हर्ष जसे आपल्यास नीच पदवी देतात तसें न करितां हे त्यास सर्वोत्कृष्ट संतोषी आणि सर्वोत्कृष्ट पवित्र असा करितात, आणिखी आपणास लाभ द्यावा या लक्ष्यानें किंवा आपला स्वधर्म आहे या लक्ष्यानें आपलें मन ज्या उद्योगानें संतोष आणि पुण्य यांचा मार्गाकडे सरळ जाईल अशा उद्योगांत लावावें. हें सर्व मनुष्यास अवश्ययोग्य आहे, असही सिद्ध होतें[1].'

१. जॉर्ज रिस्टो जर्विस (१७९४–१८५१)–१८०८ मध्ये वुलविच येथील रॉयल मिलिटरी ॲकॅडमीमध्ये कॅडेट म्हणून नेमणूक, १८११–हिंदुस्थानात आगमन, १८२२–चीफ इंजिनिअरचा असिस्टंट म्हणून नेमणूक, मुंबईच्या शालापुस्तक मंडळीशी संबंध व चिरणीव, १८२३–इंजिनिअरिंग इन्स्टिट्यूटची स्थापना, १८४३–४९ बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचा सभासद, इंग्रजी मराठी माध्यमवादात मराठीचा पुरस्कर्ता. 'मराठीचे व्याकरण' तयार करविले–वगैरे, क्रमवत, फडके याजकडून.

ग्रंथ:—गणितकृति अथवा गणितमार्ग (आ. २, १८२६), गणित, दुसरा भाग अपूर्णांक (१८२६), गणित वहिवाटवही आणि नाण्यांचे तपासणीच वर्तमान (१८२८), शिक्षामाला (१८२७), डमार्गन यांचा अंकगणिताचा मूळपीठिका (१८५०), डमार्गन यांचा बीजगणिताचा मूळपीठिका (१८४८), कर्तव्यभूमिति (१८२०), आदिकरण-भूमिति (१८४९), विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष या विषयाचे संवाद (१८२९).

२. जॉर्ज जर्विस, विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष या विषयाचे संवाद, पृ. ३१

जर्मिगच्या या भाषांतरकर्त्यांची क्लिष्टता व ओबडपणा सहज ध्यानी येण्यासारखा आहे. शास्त्रीय विषयावर तात्त्विक चर्चा करणारा इंग्रजी अमदानीतील प्रारंभीचा ग्रंथ म्हणून या पुस्तकाचे महत्त्व आहे, एवढेच

' सिद्धपदार्थविज्ञान '

भाषांतरित शास्त्रीय पुस्तकांपैकी हरि केशवजी पाठारे यांचे ' सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्र विषयक संवाद ' (१८३३) हे पुस्तक मिसेस मार्सेट यांच्या ' Conversations in Natural Philosophy ' या इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर होय. ' हरि केशवजी यांची मराठी लिहिण्याची इतकी खुबी होती की, हा ग्रंथ इंग्लिश ग्रंथाचे भाषांतर असणारे तसे त्या वेळेस कोणास वाटले नाही, मुळचाच मराठी ग्रंथ असावा असे सहजात वाटावे '[1] या शब्दात दादोबा पांडुरंगांनी या भाषांतरित ग्रंथाची स्तुती केली आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्राची परिभाषा निर्माण करण्याचे अवघड कार्य हरि केशवजींना प्रथमच करावयाचे असल्यामुळे त्यांच्यावर विशेष जबाबदारी होती व ती त्यांनी बऱ्हशी यशस्वी रीतीने पार पाडली असे म्हणावयास हरकत नाही. निर्भेद्यता (Impenetrability), विभाज्यत्व (Divisibility), दार्ढ्य (Density), वैरल्य (Rarity), स्नेहाकर्षत्व (Attraction of Cohesion), सच्छिद्रता (Porosity), लघुपदार्थोर्ध्वगमन (Ascent of light bodies), उचलन (lever), उचालक, (power), चालकत्व, (Momentum), नियतापरत्व (Elasticity), टेका (Fulcrum), उचाल्य (Weight) इत्यादी नवीनच योजिलेले शब्द अर्थपूर्ण आहेत. लेखकासमोर त्या वेळी कोणतीही साधने नसताना व लेखक हे शास्त्र स्वत: शिकलेले नसताना, त्यांनी तयार केलेली शास्त्रीय परिभाषा पाहिली की आश्चर्य वाटते.

हरि केशवजींनी केलेले हे भाषांतर जरी शब्दश: असले तरी प्रसंगानुसार एतद्देशीय वातावरण निर्माण करून शास्त्रीय विषयाचे काठिण्य कमी करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, " what is it that makes the steel buttons on your brother's coat shine ?" याचे रूपांतर ' वरे देवळास सोन्याचा कळस असतो, तो कशाने चकाकतो ' असे केले आहे. अगर, " We have a convex mirror in the drawing-room, which forms a beautiful miniature picture of the objects in the room, " हे वाक्य ' जगन्नाथ शंकरशेटच्या घरात एक गोल्याकृत आरसा आहे, त्यामध्ये दिवाणखान्यातील सर्व वस्तूंची लहान लहान रमणीय प्रतिबिंबे दिसतात, ' या शब्दात मांडले आहे. शास्त्रीय विषयावरील या ग्रंथात जगन्नाथ शंकरशेट यांचे नाव आणून वास्तवता आणण्याचा भाषांतरकाराचा हा प्रयत्न दिसतो. तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे हा ग्रंथ संवादात्मक असून अठरा अध्यायात विभागलेला आहे. ' अथ प्रथम संवाद पदार्थांचे सामान्य धर्माविषयी ' अशी सुरुवात करून, ' इति प्रथम संवाद ' या शब्दात अध्यायाचा शेवट केलेला आढळतो. प्रकरणाचा प्रारंभ व शेवट जुन्या काळानुसार पोथीप्रमाणे केल्याचा हा नमुना आहे. शब्दश: भाषांतर असून परिस्थित्यनुरूप बदल केल्याचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे मूळ ग्रंथातील ' एमिली ' व ' कॅरोलिन ' या विद्यार्थिनींच्या जागी ' कृष्ण ' व ' गोपाळ ' हे दोन विद्यार्थी आले व त्यांना ' मिसेस बी ' ऐवजी ' गुरुजी '

---

१. विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष, पृ. १५१

२. दादोबाचे आत्मचरित्र, पृ. ५५

करून विषयाचे विवरण ऐकविले आहे. मूळ लेखिकेप्रमाणेच हरि केशवजी ग्रंथाच्या शेवटी लिहितात : 'सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्राचे जें कांहीं मला स्वल्प ज्ञान होतें, तें म्या तुम्हास सांगितलें, याकरितां आतां या शास्त्राविषयीं आपलें संभाषण समाप्त करावें. तुम्हास जें ज्ञान प्राप्त झालें आहे, तेणेंकरून जर तुमचा ठायीं या शास्त्रात विशेष अभ्यास करावयाची योग्यता आली, तर माझे सांगण्याचें साफल्य होईल. ह्या सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्राचा पठनेंकरून, सिद्धपदार्थयुक्त सृष्टि औदार्यानें उत्पन्न करणारा जो प्रभू त्याचें ज्ञान कृपाळुत्व इत्यादि गुणाचे ठायीं, मनोवृत्ति परायण झाल्या, तरच त्या पठनापासून सुख होईल"[१]

वरील ग्रन्थात व्यक्त केलेलें उद्दिष्ट खरी आहे; तथापि हे व अशाप्रकारची शास्त्रीय विषयावरील अन्य पुस्तके निर्माण करण्यातील हेतू वेगळाच होता. तत्कालीन इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या मते अशी पुस्तके एतद्देशीय लोकांच्या मनातील पदार्थविज्ञानाबद्दलचे पूर्वग्रह नाहीसे करण्यास फार उपयुक्त व्हावी. पुराणोक्त कल्पना घालवून शास्त्रीय पद्धतीने निसर्गातील घटनांचा विचार करावयास लावण्याचा उद्देश, ही पुस्तके विद्यार्थ्यांच्या हाती देण्यात होता हे स्पष्ट आहे.

पहिल्याने उत्साहाच्या भरात पदार्थविज्ञानशास्त्राची माहिती करून देणारे वरील पुस्तक जरी मुलांच्या हाती शालेय पुस्तक म्हणून देण्यात आले, तरी काही काळानंतर असे दिसून आले की, एवढा मोठा पावणेसहाशे पृष्ठांचा ग्रंथ मुलांनी अभ्यासावा, हे त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे होते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन केरो लक्ष्मण छत्रे[२] यांची 'पदार्थ विज्ञानशास्त्रातील निरनिराळ्या विषयावर व्याख्याने' (१८५२) छापिली गेली. हीच व्याख्याने 'पदार्थविज्ञानशास्त्र' (१८५७) या नावाने प्रसिद्ध झाली. ही व्याख्याने तयार करताना छत्रे यांच्यासमोर कोणती पुस्तके होती ते कळण्यास मार्ग नाही. परंतु हरि केशवजी यांचे 'सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्रविषयक संवाद' त्यांच्यासमोर असावे असे दिसते, कारण छत्रे यांनी जरी निवेदनपद्धतीने आपले पुस्तक लिहिलेले असले, तरी हरि केशवजी व केरोपंत छत्रे यांच्या लेखनात बरेच साम्य आढळते.छत्रे यांनी हरि केशवजींच्या पुस्तकाचा उपयोग केला असावा अगर एकाच इंग्रजी पुस्तकावरून दोघांनीही आपले ग्रंथ तयार केले असावेत. कदाचित विषय एकच असल्यामुळे दोहोंत साम्य आले असेल. पण काही वाक्ये दोन्ही पुस्तकांत जशीच्या तशी आढळतात एवढे खरे. या दोन पुस्तकांची तुलना करता, हरि केशवजी यांचे पुस्तक भाषांतरित असल्यामुळे त्यात काही ठिकाणी संदिग्धता आढळते.

---

१. हरि केशवजी, सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्रविषयक संवाद, पृ ५७३–५७५

२. केरो लक्ष्मण छत्रे (१८२४–१८८४) —एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील पहिल्या विद्यार्थ्यांपैकी एक, प्रो. ऑर्लेबार व बाळशास्त्री जांभेकर यांचे आवडते शिष्य, १८४० मध्ये मुंबईच्या वेधशाळेत नोकरी, १८५१ पुणे कॉलेजमध्ये असिस्टंट प्रोफेसर, १८६० अहमदनगर येथील इंग्रजी शाळेत मुख्याध्यापक, १८६२ पुणे ट्रेनिंग कॉलेजचे सुपरिंटेंडेंट, १८६५ एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये गणिताचे प्राध्यापक, पुढे डेक्कन कॉलेजमध्ये प्राध्यापक व काही काळ ॲक्टिंग प्रिन्सिपल. १८७९ मध्ये सालीना पाच हजार रुपयांवर निवृत्त

ग्रंथ :—पदार्थविज्ञानशास्त्र (१८५२, १८७९), अंकगणित (१८६०), भूमापन (१८ ३), ग्रहसाधनाचीं कोष्टकें (१८६९), पंचांगसाधन–कोष्टक (१८६१), ज्योतिःशास्त्रावर लेख, हवेवरील ग्रंथ, पर्जन्यमनसंबंधी व्याख्यान (१८८२), कुभ्रमनिर्णय (१८९६)

याचे कारण हे असावे की भाषांतरकार स्वतः ते शास्त्र शिकलेले नव्हते. परंतु केरोपंत छत्रे स्वतः शास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात संदिग्धता राहण्याची शक्यता फार कमी. या दोन ग्रंथांचे तुलनात्मक विवेचन 'इंदुप्रकाश' मध्ये पाहावयास सापडते.[1] हरि केशवजींनी रसायनशास्त्रावर वेगळा ग्रंथ लिहिला, पण छत्रे यांनी वरील पुस्तकातच पदार्थविज्ञानाबरोबर स्वरशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र आणि रसायनशास्त्र याविषयींसुद्धा माहिती दिली आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्रावर लोकहितवादी यांनीहि 'यंत्रज्ञान' (१८५०) नामक एक पुस्तक लिहिले होते

शिल्पशास्त्रीय परिभाषा

शास्त्रीय वाङ्मयनिर्मितीच्या या काळात तयार झालेला आणखी एक ग्रंथ 'शिल्पविद्या या विषयाचे निबंध' (१८५६) हा होय. हे निबंध विल्यम हेन्री बेल याने नारायणशास्त्री जोशी चौलकर यांच्या साहाय्याने तयार केले. हे फक्त तीन निबंध आहेत. त्यांचे सामान्य निरूपण करताना बेलसाहेब लिहितात : "जो शिल्पविद्येचा भाग यंत्रांचीं बीजें आणि स्वभाव याविषयीं विचार करायला अवधिभूत आहे त्यात दोन उद्देश आहेत. त्यांचा परस्पर संबंध अति संनिहित आहे. त्या प्रत्येकावरही वळकट लक्ष्य राहिलें पाहिजे. पहिलें उद्देश्य अकृत्रिम शिल्पसाधन किंवा आदिचालक आणि दुसरें यंत्र किंवा पहिल्या बलास स्वाभिप्रायानुरूप रूपांतर देणारीं साधन. या पहिल्या निबंधात जी सृष्टींतल्या शक्ति आदिचालक रूपानें मिळतात त्यांचा स्वभाव व नियम आणि बलाचे व गतीचे गुण यांचें सामान्यतः वर्णन आहे याजवरच पाहणारानें लक्ष्य राखावें. यंत्रांचीं बीजें वर्णन करावयास या रीतीचा अनुरोधानें दुसरा निबंध केला आहे.[2] " ऊर्ध्वाहतचक्र, पार्श्वाहतचक्र, ढिंगाग, अधराहतचक्र, जलशिरविशनीय दमनयंत्र, शल्यदंत, नरमळसून, सततसरल्गति, गमनापसरण-सरल्गति, सततवर्तुल्गति, गमनापसरण-वर्तुल्गति इत्यादी अनेक पारिभाषिक शब्द या निबंधात आढळतात. ही परिभाषा बेलसाहेबांपेक्षा चौलकरशास्त्री यांच्या हातची असणे जास्त संभवनीय आहे. 'सिलिंडराकार'सारखा एखादा धेडगुजरी सामासिक शब्द या निबंधात आढळला तर त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही.

शालेय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यासाठी शिक्षामंडळीने छापलेले शास्त्रीय विषयावरील आणखी एक पुस्तक म्हणजे गोविंद गंगाधर फडके यांचे 'यंत्रशास्त्राचीं मूळें' (१८५३) हे होय. या पुस्तकात 'चलन आणि यंत्रशास्त्र यांचे नियमांचे सविस्तर वर्णन' आले आहे. पुस्तकाची विभागणी तेरा अध्यायांत केलेली असून शेवटी शब्दपरिभाषा जोडलेली आहे.

'**दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी**' या संस्थेमार्फत शास्त्रीय विषयावर काही पुस्तके या काळात निर्माण झालेली आढळतात. सखाराम रामचंद्र दीक्षित यांनी विष्णु अमृतराव यांच्या मदतीने रचलेला 'शास्त्रीय ज्ञानदर्शन' (१८५६) हा ग्रंथ नमूद करण्यासारखा आहे. हरि केशवजी व कृष्णशास्त्री माण्डेकर यांच्या तपासणीनंतर हा भाषांतरित ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. पुस्तकाच्या शेवटी 'अप्रसिद्ध शब्दपरिभाषा' जोडलेली आहे. बिंदुस्थान (Focus), आगपाणी (Nitric Acid) रोगिशाला (Hospital), सुरक्षक दीप (Safty Lamp) इत्यादी पारिभाषिक शब्द या यादीत आढळतात वरील संस्थेसाठी

१. इंदुप्रकाश, पु २५, अ. २७, १८८६.
२. विल्यम हेन्री बेल, शिल्पविद्या या विषयाचे निबंध, पृ. ३-४

कें. ल. छत्रे
[१८२४–१८८४]

' वर्तमानवाहक विद्युयत्र ' (१८५९) नावाचे एक शास्त्रीय विषयावरील पुस्तक मंडळीचे पंडित कृष्णशास्त्री भाटवडेकर यानी लिहिले याशिवाय भाऊशास्त्री येजरकरकृत ' वाय्वावरण आणि त्यातील चमत्कार ' (१८५७), गोविंद नारायण माडगावकरकृत 'उद्भिज्जन्य पदार्थ' (१८५६) यासारख्या पुस्तकाचाही उल्लेख करणे जरूर आहे.

रसायनशास्त्रविषयक ग्रंथ

हरि केशवजींनी पदार्थविज्ञानशास्त्राप्रमाणे ' रसायनशास्त्रविषयक संवाद ' (१८३७) मिसेस मार्सेच्या ' Conversations on Chemistry ' या ग्रंथावरून तयार केले. या ग्रंथाची रचना कशी झाली ते खुद्द लेखकानेच ' राजमंत्री स्थानापन्न जेम्स फेरीशसाहेब वास्तव्य मुंबई याप्रति ' ग्रंथ अर्पण करताना दिले आहे. ते म्हणतात, ' सिद्धपदार्थविज्ञान जो पूर्वी माझे हातून ग्रंथ झाला तो व हा ग्रंथ आपण इतक्या थोर अधिकारारूढ असता मला दयेनें, उत्साहानें व आस्थेनें सांगितला व त्याचें जें अवघें मोठें भाषांतर झालें तें पत्रिच शोधून शुद्ध करून तर मजवर आपली सर्व प्रसिद्ध कृपा झाली आहे. हे आपले परोपकार मी मनोभावें आठवीत आहें आणि या देशावर सुवर्तमानाचा व सुखाचा सूर्य पूर्ण तेजाने प्रकाशावयास आपल्यासारिख्या प्रकाशितकीर्ति पुरुषाचे यथार्थ स्तुत्य प्रयत्न चालिले आहेत त्यास ज्ञानकल्याणदायक असें मानून त्याचें आनंदजनक स्मरण वर्तमान व भावी लोकांतही नित्य राहील असा भाव धरून ज्ञानकल्याणप्रवृत्ति करण्याविषयीं अतिकुशल जें शास्त्र त्याचा शुद्धार्थ अस्मद्देशीय जनास प्राप्त व्हावा या हेतूनें आरंभिलेला व आपल्या साहाय्यानें सिद्धीस गेलेला जो रसायन–संवाद भाषांतररूप ग्रंथ आपल्या सत्कृतज्ञतोद्देशें परम विनयेंकरून अर्पिला असे. '[१] या अर्पणपत्रिकेवरून जेम्स फॅरिश या अधिकाऱ्याने हरि केशवजींना पदार्थविज्ञान व रसायन या शास्त्रावरील हे दोन्ही ग्रंथ समजावून दिले व मराठी भाषांतर त्यांच्याकडून तयार करवून घेतले, असे दिसते यावेळी रसायनशास्त्राचे काही प्रयोगही फॅरिशने त्याना करून दाखविले. अशा या ग्रंथात गुरुशिष्य–संवादरूपाने रसायनशास्त्राची चर्चा केलेली आढळते. गोपाळा, कृष्णा व गुरुजी अशा तीन व्यक्तींमध्ये ही चर्चा आहे. प्रकाश आणि उष्णता अथवा क्लारिक, संयुक्त क्लारिक, वाफेचें यंत्र, इलेक्ट्रिसितीचे रसायनरूप व्यापार, आक्सिजन व नैत्रोजन, हैद्रोजन, सल्फर आणि फास्फोरस, कार्बोन धातू, आल्केली, मूलरूप पदार्थांचें स्वरूप व रचना, वनस्पतींचें पृथक्करण, जीवरूप पदार्थांची रचना, जीवाचे इंद्रियव्यापार, देहीमंथन, पोषण इत्यादी अनेक विषयाचे तपशीलवार विवेचन या ग्रंथात केले आहे. हरि केशवजींनी पदार्थविज्ञानशास्त्राची परिभाषा तयार केली होती, पण तशी रसायनशास्त्राची केलेली दिसत नाही. उलट क्लारिक्–वाहकता, क्लारिकाशय, आक्सीडकरण, आसिडमंथन, ग्यासरूपता, निराक्सिजन इत्यादी धेडगुजरी समास, ग्यासें, मसला ही इंग्रजी गॅस, मसल या शब्दाची अनेकवचने, वगैरे विचित्र प्रकार आढळतात.

—आणि त्यातील परिभाषा

शास्त्रीय विषयाची परिभाषा तयार करण्यास, ज्या भाषेत मूळ ग्रंथ लिहिलेला असेल ती परकी भाषा चांगली अवगत असावी लागते. तसेच मातृभाषेत शास्त्रीय विषया

---

१. हरि केशवजी, रसायनशास्त्रविषयक संवाद, अर्पणपत्रिका

तील नवीन शब्द निर्माण करण्यासाठी सखल भाषेचाही अभ्यास असावा लागतो. हरि केशवजींनी रसायनशास्त्रातील पारिभाषिक शब्द फार तयार केले नाहीत ते फळास याव मार्ग नाही, परंतु या विषयासंबंधी त्यांनी आपले विचार प्रगट केले आहेत. ते लिहितात : ' नवीन सत्यासत्याची कोणेके शास्त्रात प्रवृत्ति करावयास कित्ती आयास लागतील हे तुम्हास ठाऊकें नाहीं. असें केलें असता सर्व पाठकास व शास्त्रप्रवर्तकास पुन: शाळेत जावें लागेल फळेल; जीं नावें कल्पिलीं तीं केवळ नवीन न दिसावीं, याजकरिता त्यात कित्येक प्राचीन जीं किंचित् दूषित आहेत तीं ठेविलीं नसतीं, तर तीं अगदी नवी भाषा शिकावयास श्रमानें व स्थिरबुद्धीनें थोडके लोक प्रवृत्त झाले असते, आणि शिल्पकर्मकर्ते जे केवळ सामान्यज्ञ, जे शास्त्राध्ययन न करिता गुरुसारानें व व्यवहारपद्धतीनें व्यापार करितात, त्यास त्यांच्या बोळ-केच्या सदात केवळ अतर पडल्यामुळें काहीं काळ मोठा व्यामोह प्राप्त झाला असता. "[1] रसायनशास्त्र हा विषयच एकंदरीत एतद्देशीयांना नवीन असल्यामुळे, तो विषय व त्याची परिभाषा लोकांना एकदम आकलन होणे कठीण होते. हरि केशवजी म्हणतात त्याप्रमाणे, ' नवीन युक्ति, विचार परम उपयोगीही असले, तथापि प्राकृत जनांचे बुद्ध्यारूढ व्हावयास बहुत काळ लागत असतो हे खरे आहे.

अनेक–विद्यासंग्रह

वेगवेगळ्या विषयावर स्वतंत्र अशी पाठ्यपुस्तके तयार होत असतानाच मुलांना अनेक विषयांची एकदम ओळख व्हावी म्हणून ' सारसंग्रह ' (१८३१), ' विद्योपत्रमाचा ग्रंथ ' (१८४८) अशी पुस्तके रचिली गेली. माधवराव मोरोजी व नाना मोरोजी या दोघांनी मिळून ' महाराष्ट्र देशातील मराठी शाळांकरिता ' ' विद्योपत्रमाचा ग्रंथ ' लिहिला. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे सरकार व पाद्री लोक मराठी व गुजराथी शाळा काढीत आहेत, पण त्या मानाने शालोपयोगी पुस्तकांचा ' तोटा ' आहे. " यास्तव न्यूनतेची पूर्णता व्हावी म्हणून या ग्रंथाची योजना केली आहे आणि या ग्रंथकर्त्यांनी जीं पुस्तकें ग्रेट ब्रिटन वगैरे देशांतील विद्यालयांत समंत आहेत त्यासारिखाच हा ग्रंथ करण्याचा उद्देश धरिला आहे. "[2] स्कॉटिश मिशनऱ्यांच्या ' ज्ञानसंग्रह ' नामक पुस्तकातील काही धडे व ' दिग्दर्शन ' मासिकातील काही उतारे या ग्रंथात घेतलेले आहेत. मकल्यच्या ' कोर्स ऑफ एलिमेंटरी रीडिंग ' प्रमाणे या पुस्तकाची रचना असावी म्हणून त्यात कृतज्ञता, सत्य, सौम्यता, परोपकारबुद्धि इत्यादी उपदेशपर धडे, सूक्ष्मदर्शक यंत्र, भूमिकंप, ज्वालामुखी पर्वत, पृथ्वीचा आकार आणि परिमाण, पर्जन्य, उष्णमापक, सूर्यमंडली, ऋतु, भरती–ओहोटी इत्यादी शास्त्रीय विषयांवरील धडे या पुस्तकात दिलेले आहेत.

' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह '

पदार्थविज्ञान, ज्योतिष, गणित, साहित्य, कला, नीती इत्यादी अनेक विषयांची थोड-थोडी माहिती करून देणारा आणखी एक ग्रंथ म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी ' क्रिनीएक इंग्लिश ग्रंथाच्या आधारें ' तयार केलेला ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह ' (१८६१) हा होय. " ह्या ग्रंथात यंत्रशास्त्र, रसायनशास्त्र, दर्शनानुशासन,

१. हरि केशवजी, रसायनशास्त्रविषयक संवाद, पृष्ठ २७८
२. माधव मोरोजी आणि नाना मोरोजी, विद्योपत्रमाचा ग्रंथ, प्रस्तावना

ज्योतिष, प्राणिधर्मविषयकशास्त्र, शारीरक इत्यादि ज्या पदार्थविज्ञानाच्या शाखा आहेत, त्यातील मुख्य गोष्टींचे संक्षेपानें व सोप्या रीतीनें वर्णन केलें आहे. ह्या वर्णनापासून त्या त्या विषयाची मोठी माहिती वाचणाऱ्यास होईल, असें ग्रंथकाराचें मत नाहीं, पण त्यास अशी आशा आहे कीं ह्या ग्रंथाच्या अवलोकनानें त्या अत्यंत उपयुक्त व चमत्कारिक शास्त्राचें स्वरूप काहींसें त्यास समजून त्याविषयीं विशेष माहिती करून घेण्याबद्दल त्याची प्रवृत्ति होईल." [1] शास्त्रीय विषयाबरोबरच वाक्यालंकार, अहिल्याबाईचे चरित्र, ताजमहाल, वेरूळची लेणी, दिमोस्थेनीसचे भाषण इत्यादी उपयुक्त व मनोरंजक विषयही या पुस्तकात आणिलेले आहेत. हा ग्रंथ रचून कोणत्याही विषयावरील विचार मराठीमध्ये सुलभतेने मांडता येतात, हे कृष्णशास्त्र्यांनी सिद्ध करून दाखविले. कोणास स्थलवर्णनाचा उत्तम नमुना पाहावयाचा असल्यास 'वेरूळजवळची लेणीं', 'ताजमहाल', 'हिमालय पर्वत' हे धडे वाचावे. कोणास थोर व्यक्तीचे चरित्र कसे लिहावे हे जाणून घ्यावयाचे असेल तर त्याने 'अहिल्याबाईचें चरित्र' हा धडा वाचावा. मनुष्याचे मन हालवून सोडण्याजोगे वक्तृत्व मराठीत करिता येईल कीं नाही, याचा प्रत्यय 'वाक्चातुर्य' या धड्यावरून येईल. 'विद्यानंद', 'योग्य अभिमान', 'मेल्याविषयीं दुःख', 'अंगीं विनय असणें' इत्यादी धड्यावरून तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र वगैरे विषयावर मराठी भाषेत ग्रंथरचना करणे तेवढेसे अवघड नाही, असा विश्वास कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्या 'अनेकविद्या-मूलतत्त्वसंग्रह' या ग्रंथामुळे निर्माण झाला, असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ती होणार नाही.

गणितविषयक ग्रंथ

पदार्थविज्ञान, रसायन, शिल्प या भौतिक शास्त्राप्रमाणेच गणितशास्त्रावरही या काळात पुष्कळ ग्रंथ निर्माण झाले. "मुंबईची हैदशाळा आणि शाळापुस्तक मंडळी"चे चिटणीस जॉर्ज जर्विस यांच्या देखरेखीखाली १८२३ मध्ये मुंबईस "A Seminary for the Instruction of Natives in Engineering" या नावाची एक संस्था सुरू झाली. जमिनीची पाहणी करून मोजमाप करणे व सरकारी इमारती बांधणे या कामासाठी लागणारी एतद्देशीय माणसे तयार करणे हा या संस्थेचा मुख्य हेतू होता. या शाळेत अंकगणित, बीजगणित, भूमिती, चित्रकला, Surveying, Architecture, Practical Mechanics इत्यादी विषय शिकविले जात. विद्यार्थ्यांमध्ये बुद्धीला पटणाऱ्या सत्याचा शोध लावण्याची प्रवृत्ती निर्माण व्हावी या कल्पनेनेही हे विषय शिकविले जात. इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणे रेफर्मेशनच्या पूर्वी सर्व विषयावरील पुस्तकें ग्रीक अगर लॅटिन भाषात होती, परंतु नंतर त्यांची भाषांतरे लोकभाषांत होऊन ज्ञानप्रसाराला मदत झाली, त्याप्रमाणे येथे होणे आवश्यक आहे, अशी तत्कालीन सरकारी अधिकाऱ्यांची कल्पना होती. पुस्तक समोर असल्याशिवाय शास्त्रीय विषयाचे ज्ञान विद्यार्थ्याला होणे कठीण. म्हणूनच जॉर्ज जर्विस याने जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत व रामचंद्रभट भाटेकर यांच्या मदतीने अंकगणित, कर्तव्य भूमिती, आदिकरण भूमिती, बीजगणित, त्रिकोणमिती, क्षेत्रफळ–घनफळ, लाघवतम इत्यादी विषयावरील पुस्तके भराभर भाषांतरित केली. या पुस्तकामुळे मराठी भाषेत पाश्चात्य पद्धतीवर गणितविद्येचा पाया घातला गेला. ही पुस्तके तयार करताना Hutton's Course of Mathematics, Demorgan's Elements of Arithmetic, Demorgan's

---

१. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह, प्रस्तावना

Elements of Algebra, Pasky's Practical Geometry इत्यादी इंग्रजी ग्रंथांचा उपयोग केला गेला.

गणिताची परिभाषा

जॉर्ज जर्विसच्या या प्रयत्नामुळे गणितविषयक इंग्रजी शब्दांना मराठी पारिभाषिक शब्द या वेळेपासून तयार होऊ लागले. जर्विसने सुरुवातीसच याबद्दल आपली भूमिका स्पष्ट केली होती. 'गणितकृति अथवा गणितमार्ग' या पहिल्याच पुस्तकात तो म्हणतो : "हा गणितमार्ग महाराष्ट्र भाषेंत दाखविला, त्यांत कित्येक पदार्थांचीं नावें या भाषेंत अप्रसिद्ध आहेत. त्यास संस्कृत शब्देंकरूनच लिहिलीं आहेत व या मुळ्याचे व्यवहारात अनेक मापाचे शब्द येतात परंतु यात बहुत करून महाराष्ट्र शब्दच लिहितों" गणितकृतीच्या दुसऱ्या भागातही 'अप्रसिद्ध पदार्थांचीं नावें संस्कृतशब्देंकरून लिहिलीं आहेत.' वहिवाटवही (Book-keeping), सांकळ–रीति (Chainrule of Three), रूपभेद (Reduction of decimals), घातकर्म (Involution), मूलकर्म (Evolution), श्रेणी (Progressions), संकेत (Fellowship), अपूर्ण बीज (Fractions), करणी (Surds), गोळ्याचे राशीचें गणित (Piles of shots or shells), भूमितिप्रमाण आणि श्रेढी (Geometrical proportion and progression) अनंतश्रेणी (Infinite Series) एकवर्ण-समीकरण (Simple Equcations), वर्ग–समीकरण (Quadratic Equations), घनादि–समीकरण (Cubic and Higher Equations) इत्यादी पारिभाषिक शब्द पाहता गणितासारखे शास्त्रीय विषय मराठी भाषेत आणण्याची जर्विस व त्याचे साहाय्यक पंडित यांची धडपड ध्यानात येते. जर्विसनंतर केरो लक्ष्मण छत्रे यांची गणितावरील पुस्तके वापरात आली; परंतु पारिभाषिक शब्द मात्र पुष्कळसे तेच राहिले. जर्विसच्या लेखनातील कृत्रिमता छत्रे यांच्या पुस्तकात आढळत नाही.

मॅक्लेनन आणि वैद्यक-ग्रंथ

इंग्रजी अमलाच्या प्रारंभकाळात ज्याप्रमाणे नवीन गणितविद्येचा पाया मराठी भाषेत जॉर्ज जर्विसच्या श्रमामुळे घातला गेला, त्याचप्रमाणे औषधिविद्या शिकविण्यासाठी डॉ. जॉन मॅक्लेनन्[2] यांचे प्रयत्न कारणीभूत झाले. यांच्याच श्रमाने १८२६ मध्ये मुंबईला सुरू झालेल्या 'Medical School for the Instruction of the Native Practitioners' या संस्थेतील विद्यार्थ्यांसाठीं त्याने 'औषध–कल्पनाविधि' (१८२८) हा वैद्यकग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात 'रोगनिवृत्तिपूर्वक शरीरास हितावह जे वनस्पतिधातुजीवसंबंधी पदार्थ त्यांना औषध म्हणतात त्यातें सागतों,' असे म्हणून पाश्चात्य व पौरस्त्य औषधांची माहिती दिली आहे. औषधांची नावे लॅटिन, इंग्रजी, प्राकृत, संस्कृत, हिंदुस्थानी, फारशी व अरबी

१. जॉर्ज जर्विस, गणितकृति अथवा गणितमार्ग, आ. २, पृ. १

२. डॉ. जॉन मॅक्लेनन :—हा बॉम्बे एस्टॅब्लिशमेंटचा असिस्टंट सर्जन व नेटिव्ह मेडिकल स्कूलचा सुपरिंटेंडेंट होता. १८४४ ५५ मध्ये हा जॉग्राफिकल सोसायटीचा रेसिडेंट मेंबर झाला. १८५० मध्ये याची बोर्ड ऑफ एज्युकेशनवर नेमणूक झाली.

ग्रंथ:—निदान (१८२८); औषधकल्पनाविधि (१८२८), शारीर (१८५२) विषविद्या (१८५२), आघातादिजन्य अस्थिविकार (१८५३)

इतक्या भाषांत दिलेली आहेत. तसेच निरनिराळ्या रोगाच्या जाती व त्याची लक्षणे देऊन त्यावर उपाय सुचविलेले आहेत. 'निदान' (१८२८) नामक आणखी एक ग्रंथ त्याने लिहिला. हाच ग्रंथ 'रोगनिदान' नावाने १८५२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्याचप्रमाणे त्याने 'शारीर' (१८५२) नावाचा एक ग्रंथ भाषांतरित केलेला आढळतो. 'ही विद्या फार मोठ्या कामाची आहे. प्राण कशानें राहातो, मनुष्यें आणि जनावरें कशाने चालतात, पाहातात, ऐकतात व इतर हें मनुष्यास या विद्येवरून ठाऊक होतें व सुप्रकृति ठेवणें, रोग न येऊ देणें, रोगाचे ठिकाण जाणणं व झालेला रोग दूर करणं हेंही या विद्येनें ठाऊक होतें.'[1] या शब्दांत शारीरविद्येचे महती लेखक सांगतो. वैद्यकशास्त्रांतील विद्यार्थ्यांसाठी निरनिराळी आम्ले, विषे इत्यादींचे वर्णन व परिणाम सांगणारा विषविद्या (१८५२) म्हणून एक ग्रंथ मॅक्लेननने लिहिला होता.

भूगोल-खगोल-विषयक पुस्तके

वर उल्लेखिलेल्या भिन्नभिन्न शास्त्रीय विषयाची ओळख लोकांना करून देण्यासाठी जशी पाठ्यपुस्तके निर्माण झाली, तशीच शालेय अभ्यासक्रमात अंतर्भूत केलेल्या भूगोल, खगोल या विषयावरही काही पुस्तके लिहिली गेली. पेशवाईत तत्कालीन राज्यकर्त्यांना भौगोलिक ज्ञान, विशेषतः हिंदुस्थानबद्दल, थोडेबहुत होतेच. सवाई माधवरावाला डॉ. फिंडले नामक एक युरोपियन भूगोल शिकवीत असे. परंतु सर्वसाधारणपणे लोकांच्या कल्पना, पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर आहे, खंडे नऊ आहेत, समुद्र सात आहेत, अशाच होत्या. लोकांमध्ये रूढ असलेल्या या पुराणमतवादी भौगोलिक व खगोलविषयक कल्पना नाहीशा करून, भूगोल-खगोलाची शास्त्रशुद्ध माहिती त्यांच्यासमोर ठेवण्याचे शाळापुस्तकमंडळाने ठरविले. या नवीन कल्पनांचा प्रसार करण्यासाठी भूगोल-खगोलविषयक पुस्तके तयार झाली. जुन्या मूढ कल्पना घालविण्यासाठी लोकांची मने दुखविण्याचे कठीण काम पुस्तक-मंडळीला करावयाचे होते. पण ती जबाबदारी अशा नाजूक रीतीने पार पाडावयाची होती की लोकांना धक्का न देता जुन्या कल्पना उखडून त्या ठिकाणी नवीन शास्त्रशुद्ध कल्पनांचे बीजारोपण व्हावे. यामुळे शाळापुस्तक-मंडळीने पहिल्या दहा वर्षांत भूगोलविषयक पुस्तक तयार केले नाही. या विषयावरील पहिले पुस्तक तयार झाले ते 'भूगोल आणि खगोल इत्यादिविषयक संवाद' (१८३२) हे होय. मेन्वेअरिंग या युरोपियन माणसाने रामचंद्र-शास्त्री जान्हवेकर यांच्या मदतीने ते भाषांतरित केले. 'भूगोल एवं ज्योतिष इत्यादिविषयक कथोपकथन' या इंग्रजी-बंगाली पुस्तकावरून ते रचले गेले. या पुस्तकाचे मराठी भाषांतर आंधळेपणाने न करता आवश्यक त्या ठिकाणी फेरबदल केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, मूळ पुस्तकात लंडन-कलकत्ता ही शहरे होती, तर भाषांतरित पुस्तकात लंडन-मुंबई अशी जोडी आहे. यापेक्षाही जे महत्त्वाचे फेरफार केले गेले ते मराठी वाचकांच्या भावना दुखावल्या जाऊ नयेत या हेतूने केलेले दिसतात. उदाहरणार्थ, मूळ पुस्तकात खाऱ्या पाण्याबद्दल सांगताना अंड्याचा एक प्रयोग दिलेला आहे; पण तो मराठी भाषांतरात आला नाही. तसेच मूळात असलेले बायबलमधील उल्लेख मराठी पुस्तकात आणलेले नाहीत. 'डूम्स डे' ची मूळ पुस्तकातील कल्पना भाषांतरात वगळलेली आहे. या पुस्तकातील गोलज्ञ (geographers), चुंबकशलाका (magnetic needle), घूर्णवात (water-spout),

१. जॉन मॅक्लेनन, शारीर, पृ. १

मद्राश-भूशलाका (Cape of Good Hope), इत्यादी शब्द नव्याने करण्यासारखे आहेत. तत्कालीन शालेय पुस्तके बहुतेक संवादरूपाने लिहिलेली असल्यामुळे या पुस्तकातही 'नित्यानंद आणि परमानंद या दोघांचा संवाद' आहे.

भूगोल-खगोलविषयक नवीन धारणा देणारे हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर १८३६ मध्ये दादोबा पांडुरंग व नाना नारायण या दोघांनी 'मराठी नकाशाचें पुस्तक' तयार केले. 'या देशात हा केवळ पहिला उद्योग आहे म्हणोन जरी त्यात काही दोष आढळले तरी विशेष आश्चर्य मानायाजोगी गोष्ट नाहीं' अशी सूचना ग्रंथकर्त्यांनी दिली आहे

यानंतर बाळशास्त्री जांभेकरकृत 'भूगोलविद्या' (१८३६) या पुस्तकाचा वापर सुरू झाला. तसेच त्यांनी ले. जॉर्व्हीस नामक एका युरोपियन माणसाच्या मदतीने 'भूगोलशास्त्र-गणितभाग' नावाचे एक पुस्तक लिहिले. त्यात भूगोलविषयाची शास्त्रीय चर्चा करून लोकांच्या जुन्या कल्पना कशा चुकीच्या आहेत, ते सिद्ध केले आहे. अक्षांशरेखांश, काळ मानाची रीत, नक्षत्रमान, दृश्य सौरमान, मध्यम सौरमान, पृथ्वीचा आकार, गुरुत्वाकर्षणप्रेरणा इत्यादी विषयांची माहिती या पुस्तकात आलेली आहे. विशेष म्हणजे भास्कराचार्यांच्या मताचा विचार करून त्याचे सिद्धांत कसे चुकीचे आहेत, हे सिद्ध करण्याचा या पुस्तकात प्रयत्न केलेला आढळतो.

याशिवाय महादेवशास्त्री पुराणिक यांचे 'भूगोल खगोल म्हणजे भूगोल विषेची आणि खगोल विद्येची मूलतत्त्वें' (१८५४), मे. कॅंडीकृत 'हिंदुस्थानचें वर्णन' (१८६०), 'भूगोलाचें वर्णन' (१८६३) इत्यादी पुस्तके तयार झाली. सवायवहन, थॉर्न्टन, हॅमिल्टन, मॅकल्फ, निकोल्स, रीड, मॉरिस इत्यादी पाश्चात्य ग्रंथकाराच्या भूगोलविषयक इंग्रजी पुस्तकांचा उपयोग यासाठी केला गेला.

शालापुस्तक-मंडळीच्या मूळ कल्पनेप्रमाणे पुढील काळात हळूहळू लोकांच्या भूगोल खगोलविषयक अशास्त्रीय कल्पना नाहीशा होण्यास वरील पुस्तकांची बरीच मदत झाली. हिंदू लोकांप्रमाणे मुसलमानांमध्येही अशा खोट्या समजुती होत्या. त्या घालविण्यास ही पुस्तके उपयुक्त ठरली उदाहरणार्थ, कराचीला १८५४ मध्ये तेथील नॉर्मल क्लासच्या विद्यार्थ्यांनी भूगोल हा विषय शिकविण्यास हरकत घेतली. त्यासाठी शिक्षामंडळीकडे त्यांनी अर्ज केला की पृथ्वी वाटोळी आहे, ती पश्चिमेकडून पूर्वेकडे फिरते, इत्यादी विधाने कुराणातील विचाराशी जुळती नाहींत; म्हणून अशी विधाने या पुस्तकातून काढून टाकावीं. शिक्षाखात्याच्या कडक धोरणामुळे तसा बदल झाला नाही. अशा प्रकारे सर्व लोकांच्या भूगोलासंबंधीच्या अशास्त्रीय समजुती नाहीशा करण्यास या पुस्तकाचा फारच उपयोग झाला व त्यानंतरच भूगोलविषयक परिभाषा निर्माण होऊन ती वापरात आली.

अर्थशास्त्रविषयक वाङ्मय

इतर शास्त्राप्रमाणेच अर्थशास्त्रावर काही पुस्तके या काळात निर्माण झालेली आढळतात. लोकहितवादींचे 'लक्ष्मीज्ञान' (१८४९) हे या विषयावरील पहिले पुस्तक होय. लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'तील अनेक विषयावरील प्रागतिक विचाराशी सुसंगत असेच या पुस्तकातील विचार आहेत. मिल्ससाहेबाच्या इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारे हे पुस्तक लिहिलेले आहे. अर्थशास्त्र म्हणजे संपत्तीची उत्पत्ती, वृद्धी व प्राप्ती कशी होते याचे तात्त्विक विवेचन या ग्रंथात आढळे आहे. 'मनुष्याच्या उपजीविकार्थ व सुखार्थ जे जिनस पाहिजेत व असल्या जिनसाची किंमत होते ते पदार्थ' म्हणजे लक्ष्मी अशा व्याख्येने या

चर्चेची सुरुवात त्यांनी केली आहे. यानंतर दक्षिणी भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीच्या आश्रयाने लिहिलेल्या पुस्तकात अर्थशास्त्रावर 'देशव्यवहारव्यवस्था या शास्त्राची मूलतत्वें' (१८५४) हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला "मिसेस मार्सेट म्हणून एक ग्रंथकर्ता झाली, तिच्या ग्रंथाचें कोठे भाषांतर, कोठे भावार्थ असी योजना करून, तसेंच मेस्तर जान् स्टुअर्ट मिल, म्हणून जो या शास्त्रावर उत्कृष्ट अर्वाचीन ग्रंथकर्ता झाला, त्याचे पद्धतीस बहुतेक प्रकरणीं अनुसरून, हा संवादरूप ग्रंथ, महाराष्ट्र भाषेत अजम हेनरि ग्रीन एस्क्वायर पुणें येथील मुख्य शाळेचे प्रोफेसर यांच्या सूचनपूर्वक हरि केशवजी सोमवंशी क्षत्री पाटारे सदर अदालतीचे ट्रान्सलेटर यांच्या हातून आरंभून विश्वनाथ नारायण मंडलिक एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमधील पहिल्या प्रतीचे विद्यार्थी यांज्पासून सिद्धीस" गेला. या गुरुशिष्यसंवादरूप ग्रंथात बावीस संवाद असून त्यामध्ये संपत्तीची मुख्य कारणे, मालाचे रक्षण, उद्योगाची वाटणी, भांडवल, रोजमुरा, लोकसंख्या इत्यादी गोष्टींचे थोडक्यात विवरण केले आहे. हरि केशवजी हे शास्त्रीय विषयावरील ग्रंथ सोप्या भाषेत लिहिण्यामध्ये हुशार असल्यामुळे हे संवादही सरस उतरले आहेत.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचा प्रयत्न

यानंतर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या 'दि प्रिन्सिपल्स ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी' या इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर केले. त्याचा काही भाग, 'अर्थशास्त्र परिभाषा, प्रकरण पहिले' या नावाने १८५८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या विषयाच्या अभ्यासाची आवश्यकता प्रतिपादताना कृष्णशास्त्री म्हणतात, "अर्थशास्त्राचा अभ्यास फारच आवश्यक आहे असें मानलें पाहिजे. कारण, अर्थशास्त्रात ज्या गोष्टींचे निरूपण केले आहे, त्या गोष्टी नेहमींच्या व्यवहारातल्या आहेत व त्या गोष्टींच्या भ्रांतीपासून मोठमोठे अनर्थ होण्याचा संभव आहे. देशांतील संपत्तीचें स्वरूप, तिचीं कार्ये, तिचीं प्रधान व गौण कारणें, तिच्या मर्यादेचीं कारणें, देशांतील सरकाराशीं तिचा संबंध, परदेशी व्यापाराशीं तिचा संबंध, तिचा क्षय ज्या कारणानी होतो तीं कारणें, इत्यादि अनेक विषयांचे प्रतिपादन या शास्त्रात आहे व या विषयांचें यथार्थ ज्ञान होणें लोकांस किती आवश्यक आहे व ह्या शास्त्रात त्याविषयीं जे सिद्धान्त ठरवले आहेत ते व लोकांत ह्या विषयाविषयीं ज्या समजुती आहेत त्या, ह्यांची तुलना करून पाहिलें असता लक्षात सहज येईल."[1] हा देशातील व्यापाराची, शेतकीची व राज्यव्यवस्थेची विशेष तपशीलवार माहिती[2] नसतानासुद्धा मूळ पुस्तकातील विषय समजावून घेऊन एका प्रकरणाचे भाषांतर करण्याचे कठीण काम कृष्णशास्त्र्यांनी केले. 'बाकीचीं प्रकरणें लौकरच प्रसिद्ध करावीं', अशी इच्छा व्यक्त करून दुसरें प्रकरणही त्यांनी १८५६ मध्ये लिहून तयार केले. पण ते प्रसिद्ध झालेले दिसत नाही. 'महाराष्ट्र भाषेंत ह्या जातीच्या शास्त्रीय विषयावर ग्रंथ फारच थोडे आहेत व शास्त्रीय रीतीनें प्रकृत विषया-सारख्या विषयावर विचार करण्याचा प्रघातही लोकांत नाहीं, ह्यास्तव ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं कठीण कठीण संस्कृत शब्दांचा प्रयोग करणें ग्रंथकारास भाग पडलं,'' या शब्दात कृष्णशास्त्र्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. पहिल्या प्रकरणात धनोत्पत्तीच्या कारणाचा

---

१. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, अर्थशास्त्रपरिभाषा, प्रकरण पहिलें, प्रस्तावना

२. तत्रैव.

विचार, श्रम, माडवल, श्रमसयोग, ल्हानमोठे कारखाने जमिनीचे उत्पन्न इत्यादी विषय आले आहेत.

मराठीमधील पारिभाषिक शब्दसंग्रह

महाराष्ट्रात इंग्रजी अमल सुरू झाल्यापासून जो नवीन अभ्यासक्रम सुरू झाला, त्याला अनुसरून मराठी भाषेत वेगवेगळ्या शास्त्रावरील पाठ्यपुस्तके तयार केली गेली. अशा काही पुस्तकांची ओळख वर करून दिली आहे. ही पुस्तके तयार होत असताना प्रत्येक शास्त्राची परिभाषा बनत होती. हे सर्व विषय मराठी भाषेला नवीन असल्यामुळे, पारिभाषिक शब्द निर्माण करण्याचे काम फार कठीण होते. तरीसुद्धा जॉर्ज जर्विस, डॉ. मॅक्लेनन, हरि केशवजी, गोविंद नारायण माडगावकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादी तत्कालीन लेखकांनी मराठी भाषेत शास्त्रीय ग्रंथ लिहिणे तेवढेसे अवघड नाही, हे सिद्ध करून दाखविले. 'The Maratha is merely a spoken language[1]' असे मत व्यक्त करणारा व्हॅन्स केनेडी[2] जर यावेळी हयात असता, तर त्याला तोपर्यंतची मराठी भाषेतील शास्त्रीय विषयावरील ग्रंथनिर्मिती पाहून अचंबा वाटला असता. याच्या उलट डॉ. स्टीव्हन्सन[3] या मराठी भाषातज्ज्ञाने कमर वर्षापूर्वी आपले मत दिले होते.[4] ते आज सार्थ झालेले दिसेल.

भाषांतराविषयीचे धोरण

नवीन अभ्यासक्रमाला आवश्यक ती शास्त्रीय विषयावरील पुस्तके भाषांतरित करताना कोणत्या दृष्टीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे, हे प्रथमपासूनच शाळापुस्तक–मडळीने ठरविले होते. शाळापुस्तक–मडळीची भाषांतरकर्त्यांना अशी सूचना होती की इंग्रजी अगर संस्कृतमधून मराठी या गुजरातीमध्ये भाषांतर करताना शक्यतो देशी भाषेचा उपयोग करावा.

1. Vans Kennedy, Dictionary of the Marathi Language, Preface, p 4

२. व्हॅन्स केनेडी (१७८४-१८७६) : ईस्ट इंडिया कंपनीत नोकरी पत्करून १८०० मध्ये लष्करी खात्यात दाखल होऊन मुंबईस आला निरनिराळ्या भाषा शिकून पेशव्याच्या तैनाती फौजेत १८०७ मध्ये दुभाषी म्हणून काम, पुढे मुंबई आर्मीचा जज व ॲडव्होकेट जनरल म्हणून १८१७ ते १८३५ पर्यंत काम, १८३५ ते १८४६ पर्यंत मुंबई सरकारचा ओरिएण्टल ट्रॅन्स्लेटर या हुद्यावर नेमणूक. मुंबईत मृत्यू.

३. डॉ. स्टीव्हन्सन : हा १८२४ मध्ये ख्रिस्तीधर्मप्रसारक म्हणून हिंदुस्थानात आला व १८५४ मध्ये स्वदेशी परत गेला. अनेक भाषांचा याने अभ्यास केला, धार्मिक पुस्तके लिहिली, मराठी भाषेचे व्याकरण त्याने लिहिले. तसेच जुन्या मराठी वाङ्मयावर व भाषेवर त्याने निबंध लिहिले.

4 The Marathi is a very expressive langugae and is capable of being applied to all purposes of science and literature.

—Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britian and Ireland Vol 7, 1843, p. 9

परकी शब्दाचा वापर शक्यतो टाळावा. पण एखादी कल्पना देशी भाषेत व्यक्त करिता येत नसेल तरच संस्कृत भाषेची मदत घ्यावी.[1]

बाळशास्त्री जांभेकरांचे मत

या मुद्यावर बाळशास्त्री जांभेकर 'दर्पण' मधून आपले विचार प्रकट करिताना लिहितात 'त्यांनीं (कलकत्ता व मुंबईची शाळापुस्तकमंडळी) सर्व लोकास शिकवायाचें जें मनात कार्य धरिलें आहे तें साध्य होण्याकरिता जी रीति चालविली आहे ती सर्वांत उत्तम आहे. तीमध्यें दुसरा गुण आहे की, जा पदार्थांचे शब्द बोधक देशभाषात नाहीं, ते शब्द आल्यानें तिचा योगानें देशाचा भाषा परिपूर्ण होतात,आणि चागले रुपास येतात. अशी गोष्ट काहीं काळानें घडेल हें जाणीं जाणीं येथील शिक्षामंडळीचे पूर्वीचे सक्रेतारी कपतान जार्विससाहेब याणी दोन वर्षांपूर्वी केलेली लॉर्ड ब्रह्मसाहेबाचे विद्योद्देशाची मराठी आणि गुजराथी भाषातरें पाहिलीं असतील, ते नाहीं म्हणणार नाहींत त्या ग्रथात गणित, शिल्प, रसायन, दर्शनानुशासन आणि सृष्टि विज्ञानाचे दुसरे भाग याचे विषय आहेत, म्हणोन वाचणारास नव्या गोष्टी बहुत समजतात आणि नवे शब्दाचा परिचय होतो, जा शब्दाचा अर्थ त्या ग्रथाचे शेवटीं कोश केला आहे, त्यात यथास्थित समजायाजोगा लिहिला आहे. परतु या जातीचे आणि तसेच उपयोगी ग्रथ मडळीचे छापखान्यात बहुत छापले आहेत, आणि दुसरे तयार होत आहेत.'[2]

परिभाषेविषयींचे धोरण

शास्त्रीय विषयावरील पुस्तकात वापरल्या जाणाऱ्या परिभाषेविषयीचे धोरण, शाळा पुस्तकमंडळीप्रमाणेच पुढील काळात सरकारी विद्याखात्यानेही निश्चित केले होते. विद्या खात्याशी संबंध असलेल्या भास्कर दामोदर पाळंदे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मेजर कँडी, हॉवर्ड इत्यादिकांनी याविषयीची आपापली मते वेळोवेळीं व्यक्त केलेली आढळतात. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात की इंग्रजी पारिभाषिक शब्द त्याच्या मराठी अर्थासह देवनागरीमध्ये लिहावे. नाहीतर प्रत्येक भाषातरकार आपापल्या कल्पनेप्रमाणे त्या शब्दाचे मराठीकरण करील व त्यामुळे वाचकाच्या मनात गोंधळ निर्माण होईल.[3] हे विचार मांडीत

1 With respect to translations, whether from English or Sanknt into Maratha and Gujarathee dialects, it ought to be observed that vernacular terms should be used as much as possible The proper word therefore, should be, at all times, sought for and the display of learning by the introduction of foreign words should be most particularly avoided But when the idea intended cannot be expressed by a term in either of these dialects, the assistance should be derived from their cognate language the Sanskrit and not from Persian or Arabic

(G D Vol 63, 1824, p 101)

२. दर्पण, पु. १, कागद ६, १६ मार्च, १८३२, पृ ४५

3 I beg to recommend that in Marathi translations of scientific books, English technical terms should always be given as accurately as possible in Marathi characters, with their translations My object in making this recommendation is that the Marathi reader may not

असताना त्यांनी काही उदाहरणे दिली आहेत. त्याशिवाय आणखी एक सूचना त्यांनी केली आहे. ती अशी की भाषांतरकाराने इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी तर्जुमा करताना इकडील वातावरणाला प्रतिकूल असलेला भाग गाळावा. या सर्व सूचना ते दक्षिणा प्राइझ कमिटीचे चिटणीस असताना त्यांनी केल्या होत्या. दक्षिणा प्राइझ कमिटीच्या १८६२–६३ च्या वार्षिक इतिवृत्तामध्ये या प्रश्नावर झालेल्या चर्चेचा सारांश दिलेला आढळतो. त्यावरून या बाबतीत कमिटीसमोर दोन मार्ग होते, असे दिसते. एक म्हणजे शास्त्रीय विषयातील शब्द जसेच्या तसे इंग्रजीमधून मराठीमध्ये आणणे व दुसरा अशा शब्दांचे संस्कृत भाषेच्या मदतीने प्रतिशब्द बनविणे. यावेळी मराठीमधून शास्त्रीय वाङ्मयाची वाढ होण्यास सुरुवात झालेली असल्यामुळे या प्रश्नाचा निर्णय लागणे आवश्यक होते. या संबंधातले विद्याखात्याचे धोरणच अमलात येणे जरूर होते. विद्याखात्याचा प्रमुख हॉवर्ड याने सुचविले होते की भाषांतरकारांनी शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द इंग्रजीमधून जसेच्या तसे उचलावे अगर संस्कृत भाषेच्या मदतीने प्रतिशब्द बनवावे. अशा शब्दांची यादी प्रतिवर्षी प्रसिद्ध करावी.[1]

थोडक्यात सांगावयाचे तर, शास्त्रीय परिभाषेच्या बाबतीत लेखकांना स्वातंत्र्य देण्याचे धोरण विद्याखात्याने त्यावेळी स्वीकारलेले दिसते. पारिभाषिक शब्दांच्या याद्या वारंवार प्रसिद्ध करण्याची हॉवर्डची सूचना प्रत्यक्षात आल्याचे दिसत नाही.

क्रमिक-पुस्तक-समिति

मुंबईची हैंदशाळा–शाळापुस्तक-मंडळी स्थापन झाल्यापासून विविध विषयावर जी पाठ्यपुस्तके निर्माण झाली त्यांच्यामागे काही पद्धती नव्हती. तथापि १८५६ मध्ये हॉवर्ड हा विद्याखात्याचा मुख्याधिकारी झाल्यावर क्रमवार अशी काही पुस्तके लिहवून घ्यावी म्हणून त्याने एक समिती नेमिली. रीव्ह मे. कॅंडी, डॉ. विल्सन, जॉन हार्कनेस, रे. मिचेल, होप इत्यादी युरोपियन मंडळी व भास्कर दामोदर पाळंदे, गोविंद नारायण माडगावकर, विनायक वासुदेव कीर्तिकर, विश्वनाथ नारायण मंडलिक व दादोबा पांडुरंग तर्खडकर हे एतद्देशीय सभासद होते. या समितीने मराठी क्रमिक पुस्तके तयार करावयाची होती. ज्या समिती

be puzzled and confused by finding different names for the same things or classes of things in different books. When there is no settled Marathi equivalent for an English word, as is the case with a large majority of technical scientific terms, the translator is required to choose or make the best word he can, and different translators will often choose or make different words."

(D. P. I. Duxina Fund, Vol 22 1861–62 p 169)

1 As regards the question of scientific nomenclature my opinion is decided that writers should be allowed to use at their discretion, terms borrowed from the English or the Sanskrit just as Germans have the choice between two sets of scientific terms, one home-bred and the other adopted from classical languages. The committee is not now, I think, in a position to issue a decree of prohibition against either of these modes. But it would no doubt be useful from time to time to publish lists of proposed scientific terms for the consideration of authors

P. I, Duxina Fund, Vol 17, 1863-64, 110 pp](1- 1.

नेमिली गेली, तरी प्रत्यक्ष काम करणारी एखादी दुसरीच व्यक्ती असते. या समितीचे काम कसे चालत असे त्याचा मजेशीर वृत्तान्त समितीचे एक सभासद विश्वनाथ नारायण आपल्या रोजनिशीत देतात तो असा.—

" क्लासबुक कमिटीची सभा डायरेक्टरच्या बंगल्यावर भरली होती डॉक्टर वुइल्सन, डॉक्टर हार्कनेस, मि. ग्लॅसगो, मि. हॉवर्ड, रा. गोविंद नारायणजी, रा. दामोदर व मी हजर होतों. पोकळ गप्पाचा सुकाळ होता. शहाणपणाची मतें प्रतिपादनार्थ निघालीं होतीं. परंतु हातात लेखणी घेऊन दोर्तीत बुडविली तेव्हा कागदावर लिहिण्यासारखें फार नाहीं असें आढळलें. "[1]

मेजर कॅंडी याचा भाग

ही क्रमिक पुस्तके समितीच्या ऐवजी शेवटी मे. कॅंडी याच्याच हातून पुरी झाली. प्रथम मे. कॅंडी काही काळ रजेवर गेल्यामुळे क्रमिक पुस्तकांपैकी पहिले पुस्तक दोन भागात भास्कर दामोदर पाळंदे यानी तयार केले व पुढील पाच पुस्तके मे. कॅंडी यानी रचिली. अशाप्रकारे १८५७ ते १८६१ या काळात ही पुस्तके तयार झाली. ती तयार होत असताना मे. कॅंडी व दादोबा पाडुरंग अगर गोविंद नारायण याच्यामध्ये मराठी भाषेची लेखन पद्धती, वाक्प्रचार, वाक्यरचना इत्यादी बाबतीत पुष्कळ वादविवाद झाले. अशी पुस्तके तयार करण्याचे मे. कॅंडी याच्या मनात १८४७ मध्ये ते मराठी ट्रॅन्स्लेटर व रेकरी म्हणून नेमिले गेल्यापासून होते. परंतु प्रत्यक्षात ती कल्पना उतरण्यास दहा वर्षे लोटली. ' लहान मुलांकरिता पहिले पुस्तक ' सोडून बाकी सर्व पुस्तकावर मे. कॅंडी याचे नाव असले तरी अनेकांकडून धडे लिहून घेऊन त्यानी ते व्याकरणदृष्ट्या तपासून नंतर क्रमशः ते कोणत्या पुस्तकात घालावयाचे ते ठरविले. या त्याच्या कामाबद्दल ' बालबोध 'कार लिहितात :—

ह्या कामाचीं सगळीं सूत्रें मेजर कँडी साहेबानीं आपल्या हातीं ठेविलीं होतीं. इंग्रजी भाषेतलीं अनेक प्रकारचीं क्रमिक पुस्तकें जमविलीं होतीं. त्यांतील धड्यांची निवड कँडी साहेबांनीं करावयाची. त्यांचीं मराठी भाषांतरें मंडळीनें करावयाचीं. ती बाबत त्यांनी तपासावयाचीं. त्यांतल्या भाषापद्धतीविषयीं आणि परिशुद्धतेविषयीं शंकासमाधानें व्हावयाचीं- आणि मग तीं छापावयाचीं. असा क्रम असे. ... त्या मंडळीच्या बोलण्यांत येत असें कीं, हीं मराठी क्रमिक पुस्तकें इंग्रजींतल्या क्रमिक पुस्तकांच्या नमुन्यानुसार तयार व्हावीं, अशी त्या साहेबांची फार इच्छा असे. त्यांनीं कधीं एखादें वाक्य चाल्दकलीवर नेलें नाहीं. शब्दशुद्धीवर आणि अर्थस्पष्टतेवर त्यांचा फार कटाक्ष असे.[2]

मुलाच्या वाढत्या वयाबरोबर या क्रमिक पुस्तकांचे काठिण्य वाढत गेले. उदाहरणार्थ, या मालेतील सहाव्या पुस्तकात अर्थशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, भूगर्भशास्त्र इत्यादी विषयावरही काही धडे दिलेले आढळतात. गद्याप्रमाणे काही पद्यही असे. भास्कर दामोदर पाळंदे अगर परशुरामपंत गोडबोले यानी रचलेले काही पद्य त्यात असेच. पण त्याशिवाय ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रघुनाथपंडित, वामन, मोरोपंत इत्यादिकांची काव्ये व उत्तररामचरित, मृच्छकटिक

१. गणेश रामकृष्ण हवालदार, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मडलिक यांचे चरित्र, भाग १ ला, पृ. ७१

२. बालबोध, पु. २०, १९११. पृ. २४४

वगैरे संस्कृत नाटकाच्या मराठी भाषांतरातील निवडक पदांना या क्रमिक पुस्तकात स्थान दिलेले होते.

ही क्रमिक पुस्तके मकूलकच्या इंग्रजी भाषेतील क्रमिक पुस्तकाचा आदर्श समोर ठेवून रचली गेली.

भाषांतरकार मंडळी

पुण्याच्या पाठशाळेमध्ये भाषांतरकार तयार करण्याचा एक खास वर्ग मे. कँडी यांच्या देखरेखीखाली चालत असे. हे भाषांतरकार (Translation Exibitioners) परीक्षा घेऊन निवडले जात असत. अशा पहिल्या परीक्षेत कृष्णशास्त्री पहिले आले होते. त्यानंतरच्या परीक्षेत नारायणशास्त्री आपटे, महादेवशास्त्री पुराणिक, नरसिंहशास्त्री ओक वगैरे शास्त्री उत्तीर्ण झाले होते व या भाषांतरकाराकडून मे. कँडीनी चेंबर्स हिस्टरी ऑफ ग्रीस, टेलर्स एन्शन्ट हिस्टरी, क्लायव्हन्स जॉग्रफी, मरेज इंडिया वगैरे इंग्रजी पुस्तकांची मराठी भाषांतरे तयार करवून घेतली होती. मोठ्या पुस्तकांची भाषांतरे करण्याच्या अगोदर लहान लहान धडे भाषांतरित करावे म्हणून मे. कँडी यांनी सर्वप्रथम मकूलकच्या तिसऱ्या इंग्रजी पुस्तकातील गद्य धड्यांचे भाषांतर तयार करवून घेतले व हे पुस्तक 'वाचनपाठमाला' (१८५०) या नावाने प्रसिद्ध झाले. 'कृष्णा चिपळोणकर पाठशाळेतील एक विद्यार्थी ह्याने इंग्रजी पुस्तकातील विषय मनात आणून इकडील रीतीप्रमाणें' रचिलेल्या तीन गोष्टींना मे. कँडी यांनी या 'वाचनपाठमाले'त स्थान दिले होते.

'नवनीत'

पद्याचा अभ्यास विशेष व्हावा म्हणून प्राचीन मराठी काव्याकडे विद्याखात्याचे लक्ष गेले. पुणे कॉलेजमधील मराठीचा वर्ग व शिक्षक तयार करण्याचा वर्ग या दोन वर्गांतील प्रौढ विद्यार्थ्यांसाठी एक काव्यसंग्रह तयार करण्याबद्दलची कल्पना प्रथमतः १८५१ मध्ये कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मे. कँडी यांना दिली. या कल्पनेमुळे मे. कँडींनी परशुरामपंत गोडबोले यांना प्राचीन काव्यातील काही नमुनेदार भाग शोधून त्यांचा एक संग्रह तयार करावयास सांगितले. हा काव्यसंग्रह नवनीत या नावाने १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. 'महाराष्ट्र भाषेतील कवितांचे वेंचे' रसिक जनांपुढे ठेवताना तात्या म्हणतात :

'भाषा सुधारण्यास व मनाची शक्ति वाढविण्यास कविता हें एक मोठें साधन आहे' सांप्रत सर्व विद्या शिकविण्याचे प्रयत्न चालले आहेत, त्यांत कविता शिकविण्याचें साधन कमी आहे, तें अवश्य असलें पाहिजे असें बहुतांच मत आहे. तोच उद्देश हें पुस्तक रचण्याचा आहे. . . ज्याला मराठी भाषेचें ज्ञान चांगलें असावें अशी इच्छा असेल त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन कवींचे प्राकृत ग्रंथ पुष्कळ वाचावे हें आवश्यक आहे. ज्याला ज्या भाषेचें पूर्णज्ञान असतें त्याला त्या भाषेच्या कवितांतील नाना प्रकारचे चमत्कार व रस पाहून किती आनंद वाटतो! मराठी भाषेत कविता-ग्रंथ, पुष्कळ व मोठाले आहेत, त्यांत छंद व चालीही अनेक प्रकारच्या आहेत. त्यांची गोडी लागून तिकडे तरुणांच्या मनाची प्रवृत्ति व्हावी ह्याकरितां मराठी भाषेतल्या बहुतेक कवितांतील थोडथोडे वेंचे घेऊन हें एक लहानसें पुस्तक केलें आहे. हें मन लावून वाचिलें असतां कवितांचे प्रकार व रीती व त्यांतील चमत्कार व रस हीं सर्व थोडक्यात समजतील. ह्या लहान पुस्तकाचा अभ्यास

चांगला झाला असता मोठाले ग्रंथ पाहाण्यास मार्ग सुलभ होईल. किंबहुना कविता करण्याची शक्तिही प्राप्त होईल.[१] "

अशा ह्या काव्यसंग्रहात तात्यांनी तुकाराम, नामदेव, जनाबाई, रामदास, मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत, रघुनाथपंडित, अमृतराय, देवनाथ, रामजोशी यांची काव्ये निवडिली असून शिवाय हिंदुस्तानी भाषेतील काही पदे व दोहरे, संस्कृत भाषेतील काही काव्ये, तसेच आरत्याही घातल्या होत्या. काव्यसंग्रहाला काही कवींची त्रोटक चरित्रेही जोडिली होती. हा 'काव्यामृताचा नवनीत भेला' लोकांना इतका आवडला की, १८५७ मध्ये या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति निघाली. यावेळी भास्कर दामोदर पाळंदे यांनी 'पद्यरचना व कवींचे वर्णन' या विषयावर दोन निबंध आरंभी जोडले. पाळंदे आपल्या प्रस्तावनेत लिहितात.—

'या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति छापणें अवश्य वाटल्यावरून परशुरामपंत यास पहिल्या आवृत्तींत जे दोष राहिले होते ते नीट करावयास सांगितले. मुख्य दोष हा होता की कवी ज्या ज्या काळीं होऊन गेले त्या त्या काळाच्या अनुक्रमानें त्यांच्या कवितांतील वेंचे छापले नव्हते. कितीएक चांगले ग्रंथ न सांपडल्यामुळे त्यांमधून कांहींच उतारे घेतले नव्हते व दुसरेही कांहीं फेरफार करण्यासारखे होते. ... जुन्या वेंच्यांत त्याज्य जे अंश होते तेही जितके दृष्टीस पडले तितके काढून टाकले."

तात्यांच्या ह्यातीत 'नवनीता'च्या १८७३ पर्यंत आठ आवृत्त्या निघाल्या. त्यानंतर नवी आवृत्ति तयार करताना मे. कँडी यांच्या सूचनेवरून श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर व राजजीशास्त्री गोडबोले या संपादकांनी 'मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर ह्यांच्या कवितांत सर्व वेदांत असल्यामुळें त्यांचा अर्थ समजण्यास कठीण पडतो, म्हणून त्यांची कविता ह्या आवृत्तींतून (१८७८) अजीच काढून टाकली.' यावर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांनी कडक टीका केली.[२] मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर या 'कविद्वयाचा निषेध अत्यंत असमंजसतेचा' असल्याचे त्यांनी सांगितले. इतर अनेकांनीहि याबाबतीत आपली मते व्यक्त केली. त्यामुळे १८८६ च्या प्रकाशित आवृत्तीमध्ये ज्ञानेश्वरांना पुन्हा स्थान मिळाले.

जुन्या मराठी काव्याचे महत्त्व नवनीताच्या यशामुळे सरकारी अधिकाऱ्यांना पटल्यामुळे गुजराती प्राचीन काव्याचा असाच एक संग्रह प्रसिद्ध करण्याच्या कल्पनेने मूळ धरले व १८६४ मध्ये दलपतराम डाह्याभाई यांनी 'काव्यदोहन' हा ग्रंथ तयार केला.

नवनीताचा पहिला भाग लोकांना आवडल्याचे पाहून तात्यांनी अशाच प्रकारचा आणखी एक संग्रह 'नवनीत, भाग २' या नावाने १८६३ मध्ये काढिला. तिसरा भाग तयार करण्याची इच्छाही त्यांनी व्यक्त केली होती, पण ती पुरी झालेली दिसत नाही. नवनीतासारख्या काव्यसंग्रहाने मराठी भाषिकांना प्राचीन काव्याची गोडी लाविली याचे श्रेय परशुरामपंत गोडबोले यांना द्यावे लागेल. तात्यांनी केलेल्या श्रमांचे श्रेय त्यांना देताना विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे लिहितात :—

१. परशुराम बल्लाळ गोडबोले, नवनीत, प्रस्तावना

२. चिपळूणकर—लेखसंग्रह, भाग २, खंडेराव भिकाजी बेलसरे, पृ. १७–१८

" विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांच्या टीकात्मक निबंधांनीं इंग्रजीच्या ह्या सम्राग्रासापासून माझा बचाव केला. काव्येतिहाससंग्रहकारांच्या ऐतिहासिक पत्रांनीं स्वदेश म्हणून काहीं आहे हें मला कळलें, व परशुरामपंत तात्या गोडबोले ह्यांनीं छापलेल्या काव्यांनीं महाराष्ट्र-सारस्वताचा मला अभिमान वाटूं लागला."

शाळापुस्तकमंडळींचे वाङ्मयीन कार्य

इंग्रजी अमदानीच्या सुरुवातीच्या काळात प्रथम मुंबईच्या हैंदशाळा-शाळापुस्तक मंडळीच्या देखरेखीखाली व नंतर विद्याखात्यातर्फे मेजर कॅंडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली जे वाङ्मय निर्माण झाले ते बरेचसे शालेय स्वरूपाचे असणे अगदी साहजिक होते. त्यातील विविध विषयावरील पाठ्यपुस्तकांची ओळख मागील पृष्ठात करून दिली आहे. नव्या राज्य व्यवस्थेमध्ये निश्चित झालेल्या शैक्षणिक धोरणामधूनच हे वाङ्मय निर्माण होत होते. ते निर्माण करणाऱ्या लेखकांना प्राचीन ग्रंथांची वितरेशी माहिती नव्हती. त्यामुळे त्यांना प्राचीन गद्य वाङ्मयाच्या परंपरेचा धागा हाती धरून त्यात पाश्चात्य विद्येचा धागा गुंफण्याची कामगिरी करता आली नाही. याचा परिणाम म्हणून हे नवे वाङ्मय निकृष्ट प्रतीचे झाले, असा एक आक्षेप या प्राथमिक अवस्थेतील वाङ्मयाबद्दल घेतला जातो. काही अंशी तो खरा आहे तथापि इंग्रजी भाषेत असलेल्या विविध कला व शास्त्रे यांची ओळख मराठी भाषेतून करून देण्याच्या प्रयत्नात स्वतंत्र प्रतिभेची व जुन्या भाषिक ऐश्वर्याची अपेक्षा करणे नितक्से रास्त होणार नाही. इंग्रजी अमलाबरोबर नवीन पाश्चात्य विद्या, कला, गणितादी शास्त्रे, व्याकरण-कोश, राज्यकारण वगैरेसंबंधीचे नवीन विचार इकडे आल्यावर त्यांची लोकांना मराठी भाषेतून ओळख करून देताना भाषेची जुनी धाटणी वाकून तीऐवजी नवी येणे साहजिक होते.

प्रमाणभाषेची सिद्धता

लोकोपयुक्त शिक्षणप्रसारार्थ पाठ्यपुस्तकांच्या निर्मितीची जी सुरवात झाली त्यासाठी शाळापुस्तक-मंडळीच्या पदरी असलेली जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, बापुशास्त्री शुक्ल, बाळकृष्ण-शास्त्री सोवनी, गंगाधरशास्त्री फडके इत्यादी मंडळी मुंबईदरबारच्या पोल-अधिकार मानातून आलेली होती. बापू छत्रे व बाळशास्त्री जांभेकर हे शाळापुस्तक-मंडळीचे चिरणीय कालखंडातील होते. गोविंद नारायण माडगावकर, हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग इत्यादी लेखक खास मुंबईकर होते. तसेच पुण्याच्या पाठशाळेतून कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, कृष्णशास्त्री गोडबोले इत्यादी संस्कृत व इंग्रजी जाणणारे भाषांतरकार होते. याशिवाय वर्डिस, केंडनसारखे परभाषिक होते. या सर्वांच्या हातून ही पाठ्यपुस्तके लिहिली गेली लेखकांची भाषासरणी ही स्थळ आणि काळ यांनी मर्यादित असते. त्यामुळे भाषेच्या वळणात भिन्नता येते. या भिन्न भिन्न वळणांना प्रामाण्य आणण्याचा फार मोठा यशस्वी प्रयत्न मेजर टॉमस कँडी यांनी केला व त्यातूनच नवी भाषा रचना रूढ झाली.

पुण्याच्या भाषेस मान्यता

वर उल्लेखिलेल्या न्यायाचा शास्त्रीमंडळीच्या लेखनात कोणत्या प्रकारे मान्य असणे अपरिहार्य होते. त्यांच्या भाषेतील एकदेशीपणा त्यांच्या लिहिण्यात व्यक्त होत असे.

लिखित भाषेला प्रमाण बनवावयाचे असल्यास त्या भाषिक प्रांताचा जो मध्यभाग असेल त्या ठिकाणची भाषा शुद्ध मानून त्याप्रमाणे इतरांनी तिचे अनुकरण करावयास पाहिजे. पंडितमंडळाने 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' रचताना त्यांनी पुणेरी हीच प्रमाण-भाषा मानिली. ते कोशाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, 'देशभाषाचे वर्तनाचा असा नियम आहे की स्वदेशाचे मध्यभागी शुद्ध स्वरूपानें असावें आणि उत्तरोत्तरपर्यन्तभागी तद्देशांतरस्थ भाषाचे मिश्रणानें संकीर्णरूपानें असावें. महाराष्ट्र देशाचा मध्यभाग म्हटला असता प्रायः पुणें प्रांत होतो. अतएव पुणें प्रांतीं जे शब्द प्रसिद्ध आहेत ते प्रायः सर्व महाराष्ट्र देशभर प्रसिद्ध असे समजून ते शब्द प्रांताचे खुणेवाचून लिहिले आहेत.'

मराठीचे विद्याकेंद्र पुणे शहर हे पेशवाईत राजधानी ठरून त्यास इंग्रजी अमलातसुद्धा पश्चिम हिंदुस्थानच्या दुय्यम राजधानीचा मान मिळाल्यामुळे तेथील भाषा शुद्ध व शिष्ट म्हणून अनुकरणीय मानली गेली; आणि येथील भाषेप्रमाणे मराठीचे लेखन असावे अशा दृष्टीने मेजर कँडी यांनी त्यांच्या हाती तपासणीसाठी आलेल्या शेकडो पुस्तकांची भाषेच्या दृष्टीने दुरुस्ती केली. पेशवाई बुडाल्यावर जे नित्यैक शास्त्रीपंडित मराठी भाषेच्या उत्कर्षाकडे लागले, त्यातील बहुतेक कोंकणात राहाणारे असल्यामुळे त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात कोंकणी प्रकाराचे प्राबल्य दिसू लागले. त्याकडे दुर्लक्ष केल्यास लिखित मराठी भाषेत ते प्रकार रूढ होतील या भीतीने मेजर कँडी यांनी बारकाईने ते शोधून त्यांचे उच्चाटन केले. 'मराठी भाषेचे पाणिनी' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दादोबा पांडुरंगानाही या दोषाची जाणीव होती ते आपल्या 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत स्पष्टच कबुली देतात : "या व्याकरणात, महाराष्ट्र देशाचा मध्यभाग जो पुणें प्रांत, त्यात जी भाषा *राजकीय व विद्वान लोक बोलतात तिचें अनुसरण केलें आहे. त्यात माझा व माझ्या* वडिलांचा जन्म कोंकणातला, म्हणून त्यात कदाचित कोंकणी प्रकाराचें यत्किंचित आधिक्य असलें तरी मला क्षमा मागायास काहीं अवकाश आहे."

मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार

हे 'कोंकणी प्रकाराचें यत्किंचित आधिक्य' पाठ्यपुस्तकातून काढून टाकण्याचा मेजर कँडी यांनी यशस्वी प्रयत्न केला. 'करतो' 'मारतो' इत्यादी क्रियापदात इडागम आणून 'करितो' 'मारितो' अशी रूपे वापरणे, '*सोडलेंस*', '*केलेस*', '*सोडलंत*' इत्यादी क्रियापदात कोंकणी बोलीप्रमाणे येणारा स अगर त काढून 'सोडिलें' 'केलें' अशी स अगर त विरहित रूपे वापरणे, 'सोडिल्ये', 'मारिल्ये' इत्यादी क्रियापदातील यकार काढणे, 'चांगल्ये' 'मोठ्ये' इत्यादी विशेषणातील येकार काढून 'चांगल्या' 'मोठ्या' अशी रूपे आणणे, 'त्याणें', 'ज्याणें', 'त्याणीं' इत्यादी सर्वनामाच्या रूपातील णें अगर णीं या तृतीयेच्या विभक्तिप्रत्ययाबद्दल नें अगर नीं हे प्रत्यय लावून 'त्यानें' 'ज्यानें' 'त्यानीं', 'ज्यानीं' इत्यादी रूपे वापरणे, 'तिला राणी केली', 'त्या पोरानें ह्या मुलीस मारली' इत्यादी वाक्यांची रचना कोंकणी प्रकारानुसार कर्मणि प्रयोगात न करिता 'तिला राणी केलें', 'त्या पोरानें ह्या मुलीस मारिलें' अशी भावे प्रयोगात करणे, इत्यादी बरेच बदल मेजर कँडी यांनी घडवून आणले, व ते पाठ्यपुस्तकांच्या द्वारा मुलांच्या अंगवळणी पाडण्याचा प्रयत्न केला. या बदलातील पुष्कळसे लिखित भाषेत रूढ झाले. कारण कँडीप्रणीत मराठी भाषेत रचलेली पाठ्यपुस्तके पिढ्यानपिढ्या अभ्यासिली गेली. थोडक्यात

असे म्हणावयास हरकत नाही की अव्वल इंग्रजी अमलातील मराठी गद्यग्रंथांची मापिक घडण ही मे. कॅंडी याच्याच श्रमाचे फळ होय!

'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' तो हाच.

संदर्भ-ग्रंथ

(१) आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांति, डॉ. कृ. भि. कुलकर्णी, १९५६
(२) युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा, डॉ. श्री. म. पिंगे, १९६०

प्रकरण ५ वे

ख्रिस्ती धर्मप्रचारातून निर्माण झालेले वाङ्मय

हिंदुस्थानात जे पाश्चात्य ख्रिस्ती धर्मप्रचारक आले, त्यानी धर्मप्रचार सुलभ रीतीने करिता यावा व एतद्देशीयांना ख्रिस्ती धर्मांची तत्वे चांगल्या प्रकारे समजावून देता यावी म्हणून देशी भाषाचा अभ्यास केला व ख्रिस्ती धर्मपर असे अनेक ग्रंथ लिहिले. गोव्याला येऊन राहिलेले फादर स्टीफन्स, फादर बुवा वगैरे जेसुइट ख्रिस्ती धर्मप्रचारक, तंजावरचा स्वार्ट्झ, श्रीरामपूर येथील केरी इत्यादी धर्मप्रचारकानी आपापल्या परीने ख्रिस्ती वाङ्मय निर्माण केले होते. खुद्द मुंबईत व महाराष्ट्रात मराठी भाषेचा अभ्यास करून मराठी भाषेत अनेक धार्मिक ग्रंथ, शालोपयोगी ग्रंथ, काव्यग्रंथ व नियतकालिके निर्माण करण्याचे श्रेय अमेरिकन मिशनच्या वतीने आलेल्या धर्मप्रचारकाना दिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे स्कॉटिश मिशनरी सोसायटीनेही अशाच प्रकारचे धार्मिक वाङ्मय तयार केले.

अमेरिकन मराठी मिशन

महाराष्ट्रात इंग्रजी अमल सुरू होण्यापूर्वीच ख्रिस्ती धर्मोपदेशकानी मुंबईत १८१३ मध्ये 'अमेरिकन मराठी मिशन'ची मुहूर्तमेढ रोवली. या मिशनमार्फत ख्रिस्ती धर्माचे व पाश्चात्य संस्कृतीचे लोण महाराष्ट्रात पैलावले. या कामात त्याना किती तरी अडचणी आल्या. यावेळी इंग्रजी राजसत्तेचे बस्तान हिंदुस्थानात ठीक बसले नव्हते. अशा वेळी लोकाच्या धर्मभावना दुखावल्या तर ते बिथरतील म्हणून एल्फिन्स्टनप्रभृती इंग्रज मुत्सद्याचा ख्रिस्ती-धर्मप्रसाराला पाठिंबा नव्हता. एतद्देशीय लोकाची मतेही त्याच्या कार्याबद्दल बाधक होती. त्यामुळे ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना अनेक ठिकाणी अपमान व छळ सहन करावा लागला. तसेच ज्या मराठी भाषिकामध्ये त्याना धर्मप्रसार करावयाचा होता, त्याच्या भाषेच्या अभ्यासाचाही प्रश्न त्याच्यासमोर उभा होता. कोशव्याकरणादिकाचे साहाय्य नसतानाही प्रथम त्यानी मराठी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला. थोड्याशा उच्चवर्णीयामध्ये आपणाला धर्मप्रसार करता आला नाही, तरी दरिद्री व अज्ञानी अशा बहुसंख्य समाजामध्ये मिसळून त्याच्या अडचणी दूर केल्या, त्यांच्यावर धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या सामाजिक अन्यायाची त्याना जाणीव करून दिली, तर आपले धर्मप्रसाराचे काम बरेच सुलभ होईल, असे त्याना वाटले व त्याप्रमाणे या धर्मप्रसारकानी आपल्या कामाची आखणी केली. ठिकठिकाणी मुलामुलींच्या शाळा उघडणे, रोगग्रस्ताच्या औषधपाण्याची सोय करणे, सार्वजनिक ठिकाणी जाऊन छोट्या छोट्या सभा घेणे व लोकाच्या अडीअडचणी समजून घेणे इत्यादी अनेक मार्गांनी त्यानी लोकाना मदत केली. या आपलेपणाच्या वागणुकीमुळे बहुजनसमाजाला, विशेषत: दलितवर्गाला, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाविषयी आपुलकी निर्माण झाली व हेच लोक आपले

मार्गदर्शक आहेत अशी त्यांची समजूत झाली. अशा प्रकारे अशिक्षित गेंडवळ समाजाला वश करून घेऊन खिस्तीधर्माचा प्रसार करण्याचे अभिनव तंत्र खिस्ती धर्मोपदेशकांनी अवलंबिले. वर उल्लेखिलेल्या धर्मप्रसाराच्या अनेक मार्गांपैकी ज्ञानप्रसारार्थ जी पुस्तकें निर्माण झाली, त्यांचा येथे आढावा घ्यावयाचा आहे.

बायबलाचें भाषांतर

विल्यम कॅरी याने 'मॅथ्यूचे शुभवर्तमान' (१८०५) पुस्तकाच्या द्वारे मराठी भाषेत बायबलच्या भाषांतराची सुरवात केली व श्रीरामपूर मिशनतर्फे 'नवा करार' (१८११) व 'ईश्वराच्या अवघ्या गोष्टी' (१८१२) प्रसिद्ध झाल्या. त्यानंतर अमेरिकन मिशनमधील गॉर्डन हॉल, सॅम्युएल न्यूवेल, होरॅशिओ बार्डवेल, जॉन निकोल्स व ॲलन ग्रेव्हज् या पाच धर्मप्रसारकांनी मिळून बायबलचे मराठी भाषांतर १८२६ मध्ये छापून प्रसिद्ध केले. हे भाषांतर तयार करण्यात काही मराठी पंडितांचा फार मोठा वाटा होता.[1] तथापि बायबलसारखा मोठा ग्रंथ शाळांमधून मुलांच्या अभ्यासक्रमात ठेवणे शक्य नव्हते. त्यासाठी शालेय स्वरूपाची अनेक पुस्तकें प्राथमिक अवस्थेत तयार झालेली आढळतात. या पुस्तकांसंबंधी ज्ञानोदयकार लिहितात, "मिशनरी शाळांत ज्या रितीनें आतां शिकवितात त्याप्रमाणेंच तेव्हां देखील शिकवीत असत. लहान लेंकरांस शिकविण्याकरितां त्यावेळीं मराठींत एकहि पुस्तक नव्हतें. यास्तव कित्येक पुस्तकें स्वतः त्या उपदेशकांनीं (गॉर्डन हॉल, न्यूवेल वगैरे) रचिलीं आणि जो छापखाना त्यांनी घातला होता (अमेरिकन मिशन छापखान्याची सुरवात १८१५ मध्ये मुंबईला झाली) त्यांत छापून कोंपास त्यांच्या हजारो प्रति प्रसिद्ध केल्या. त्यांनी जी पुस्तकें केलीं त्यांतून कित्येक अद्यापि शाळेंत शिकवितात... त्या उपदेशकांनीं भूगोल, खगोल, धर्म, नीति इत्यादि विषयांवर पुष्कळ पुस्तकें छापून शाळांत शिकविलीं ..त्या उपदेशकांस ह्या विषयांवर पुस्तकें लिहिण्याचें अगत्य होतें. कारण त्यांनी पुस्तकें रचिल्या अगोदर ह्या मुंबई इलाख्यांत तर चुकीरहीत भूगोलखगोल, नीति, धर्म इत्यादि विषयांवर एकहि पुस्तक नव्हतें.[2] "

ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी

ही सर्व पुस्तकें निर्माण करण्यात अमेरिकन मिशन व स्कॉटिश मिशन या दोन संस्था प्रमुख होत्या. याशिवाय पुस्तकाच्या द्वारा खिस्तीधर्मप्रसार करण्याच्या उद्देशाने, १८२७ मध्ये The Bombay Auxiliary Religious Tract Society नावाची स्वतंत्र संस्था जन्माला आली. याच संस्थेचे १८३२ मध्ये The Bombay Tract and Book Society असे नामांतर करण्यात आले. या संस्थेच्या वतीने तयार होणारी बहुतेक पुस्तकें युरोपियन धर्मोपदेशकांनी लिहिलेली होती. ही पुस्तकें व्याकरणशुद्ध व्हावी म्हणून जी तपासणीसमिती नेमिलेली होती, तीत मोल्स्वर्थ, स्टीव्हन्सन, मरे मिचेल, नेस्बिट, विल्सन इत्यादी मंडळी होती. अमेरिकन मिशनतर्फे महाराष्ट्रात आलेल्या सुरुवातीच्या खिस्तीधर्म प्रसारकामध्ये रे. गॉर्डन हॉल हा एक होय. याने रचिलेली 'लेंकराची पहिली पोथी' (१८१८), 'प्रश्नोत्तरावली' (१८१९), 'इंग्लिश भाषणाचे ज्ञान मिळण्याकरिता

१. Memorial Papers of the American Marathi Mission, पृ. ९६

२. ज्ञानोदय, पु. १२, १८५३, पृ. ३४५-३४६.

बाह्यचरित्र ' (१८१९), ' निगुमनाची गोष्ट ' (१८२२), ' सगोलविद्या ' (१८२४), ' देवाच्या दहा आज्ञा ' (१८२५), ही काही पुस्तके होत. प्राथमिक ख्रिस्ती वाङ्मयात ख्रिस्ती धर्माची प्रश्नोत्तररूपाने माहिती देण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करून तयार झालेल्या प्रश्नोत्तरावली पुष्कळ पाहावयास मिळतात. त्याचे स्वरूप ध्यानात येण्यासाठी पुढील प्रश्नोत्तरे पहावी.

> प्रश्न— तुला उत्पन्न करणारा कोण ?
> उत्तर—परमेश्वर.
> प्रश्न— देवाने दुसऱ्या कोणत्या वस्तु निर्माण केले ?
> उत्तर—त्याने धोंडे व डोंगर, ओहोळ व झाडें, चंद्र व सूर्य, नद व तारा, सर्वप्रकारच्या वस्तु याने निर्माण केलें.
> प्रश्न— देवानें कशापासून सर्व वस्तु निर्माण केल्या ?
> उत्तर—त्याने शून्यापासून सर्व वस्तु निर्माण केल्या.
> प्रश्न— येशू कोण आहे ?
> उत्तर—तो परमेश्वराचा येकुलता येक पुत्र ! त्यानें नेमलेल्या काळीं कुमारीचे ठायीं पुरुषप्रयोगावाचून अवतार घेतला ! " (पृ. ३)

अशा प्रकारच्या प्रश्नोत्तरावली गॉर्डन हॉलखेरीज ' प्रश्न आणि उत्तर ' (१८२३), रे. मिचेलकृत ' मुलासाठी प्रश्नोत्तरावली ' (१८२८), ' लहान मुलांसाठी प्रश्नोत्तरावली ' रे. विल्सनकृत ' पहिली प्रश्नोत्तरावली ' (१८३३), रे. मगरकृत ' प्रार्थनासंबंधी प्रश्नोत्तरे ' (१८३६) इत्यादी अनेक आढळतात. तसेच ' देवाच्या दहा आज्ञा ' चे स्वरूप हे असे आहे —

> (१) माझ्यासमोर तुला दुसरे देव न होवोत ।
> (२) तू आपल्यासाठी कोरीव मूर्ति । व काही आकृती जी वराल आकाशात । व जी खालील पृथ्वीत व जी पृथ्वीच्याखालील पाण्यात , ती करु नको । त्यांच्या पाया पडु नको । आणि त्याची सेवा करु नको । कां कीं मी तुझा परमेश्वर । तुझा देव । आवेशी देव ।
> (३) परमेश्वर तुझा देव । त्याचे नाम तू व्यर्थ घेऊ नको । कां कीं जो त्याचे नाम व्यर्थ घेतो । त्याला परमेश्वर उजळ करणार नाही । "[२]

या ' आज्ञा ' त मूर्तिपूजेविरुद्ध दिसून येणारा प्रचार बहुतेक ख्रिस्ती वाङ्मयात आढळून येतो. तसेच विरामचिन्हाऐवजी चरणरेषा वापरण्याचा प्रघातही येथे दिसतो.

' लेकराची पहिली पोथी '

ह्या ' पोथी ' च्या पुढील काळात अनेक आवृत्त्या निघाल्या, ती ' लेकराची पहिली पोथी ' (१८१८) गॉर्डन हॉलने प्रथम तयार केली व १८२४ मध्ये डॉ स्टीव्हन्सन याने ती सुधारली. तीत येशू ख्रिस्ताच्या जन्माबद्दल व इतर काही गोष्टी दिलेल्या आहेत. या ' पोथी ' चे स्वरूप असे आहे :

---

१. प्रश्नोत्तरावली, पृ. १०.
२. देवाच्या दहा आज्ञा, पृ. १–२

' येशू बोलिला बाळकांस असूं द्या आणि मजजवळ येण्याला त्यांस मना करूं नका कीं आकाशांचें राज्य अशांचें आहे ॥

देव सर्व काळ तुझे जवळ आहे ॥ जें कांहिं काम तूं करितोस तें देव पाहातो ॥ तुझें सरें बोलणें तो ऐकतो ॥ तुझे मनांतील विचारहि तो जाणतो ॥ याकारीं तुं कांहिं वाईट काम करूं नको ॥ तुं कोणि वाईट शब्द बोलुं नको ॥ तुं कोणि वाईट विचार करूं नको ॥ देवाची याद तुं सोडुं नको ॥ देवाला काळोख आणि उजेड यांचा भेद नाहीं ॥ जसें दिवसांत तसें रात्रीत त्याला दिसतें ॥ ' [१]

याच पद्धतीने ' लेकरांची दुसरी पोथी ' (१८२८) लिहिली गेली. उपदेशाची भूमिका घेऊन पुस्तककर्त्यांने येशूमाहात्म्य वर्णिले आहे :

" देवाची आज्ञा आचरण्याचा नेम आहे. मी त्याची आज्ञा पाळीन मां की माझी आशा त्याच्या शब्दावर आहे आणि जे त्याला भीत आहेत त्यांस आनंद होईल. जर आम्ही देवाची प्रीति करितो तर आम्हास आपणाजवळ नेईल. हे देवा मला ने आणि मी तुझ्याजवळ धावून येईन. जर मी वांचतो तर मी देवासाठीं वांचतो. जर मी मरतो तर मी प्रभूसाठीं मरतों. वांचतो अथवा मरतो हें प्रभूच्या साठीं मला असो.[२]

अशाच प्रकारे " आपल्या आत्म्याविषयीं उत्तरोत्तर ज्ञान प्राप्त व्हावयाची इच्छा करुन " ' आत्म्याविषयीं लेकरांची पहिली पोथी ' (१८३६) आणि ' आत्म्याविषयीं लेकरांची दुसरी पोथी ' (१८३७) लिहिलेली आढळते.

ख्रिस्ती धर्मविषयक पुस्तके

ख्रिस्ती धर्माच्या स्वरूपाची यथार्थ कल्पना देण्यासाठी व त्याचा प्रसार करण्यासाठी वरील पद्धतीची अनेक पुस्तकें या काळात तयार झाली. न्यूवेलकृत ' शुभवर्तमान '(१८२४), टॉमस कॅंडीकृत ' खऱ्या धर्मांची चिन्हें ' (१८२९), ' खरा मार्ग कोणता याचा विचार ' (१८३०), ' भाव कोणावर ठेवावा याचा विचार ' (१८३१), ' येशू ख्रिस्तानें जी प्रार्थना शिष्यास सांगितली तिजवर टीका ' (१८३६), ' विशु ख्रीस्त याचे अवतार-कृत्याची बखर ' (१८२०), मोल्सवर्थकृत ' पापपीडितांस शांति ' (१८२९), डेव्हिड ॲलनकृत ' शास्त्रांतील उपदेशसार ' (१८३०), ' शास्त्राचा सारांश ' (१८३४), हेन्री बॅलंटाइनकृत ' शास्त्रांतील मुख्य सिद्धांताविषयीं प्रश्न ' (१८४१), जे. कूपरकृत ' मोठा विचार-मरणानंतर काय प्राप्त होईल ' (१८२१), जेम्स मिचेलकृत ' उद्धाराचा उपाय ' (१८३३), जॉर्ज कॅंडीकृत ' ख्रिस्ती धर्म कसा उत्पन्न झाला आणि कसा पृथ्वीवर वाढला ' (१८३२), वाइल्डरकृत ' पवित्र शास्त्रातील मुख्य विषय ' (१८५७) इत्यादी अनेक छोटी मोठी पुस्तके प्रसिद्ध झाली.

ख्रिस्त-चमत्कार-वाङ्मय

ख्रिस्ताच्या जीवनातील काही चमत्कारांची वर्णने करणारी पुस्तकेही या काळात लिहिली गेली. उदाहरणार्थ, ' Parables of Our Blessed Saviour ' (१८२१) अर्थात ' आमचा धन्य उद्धरणार जो विशु ख्रीस्त यानें जे दृष्टांत सांगितले त्यांतून काहीं

---

२. लेकरांची पहिली पोथी, पृ. १–२

१. लेकरांची दुसरी पोथी, आ. २, पृ. २.

काढून या वर्षांत लिहिले आहेत.' किंवा 'Miracles of Our Blessed Saviour' (१८२६) म्हणजे "आमचा धन्य उद्धरणार जो येशू ख्रीस्त याने जे चमत्कार केले त्यांतून कांही निवडून या वहीमध्यें सांगितले आहेत." यातील एका चमत्काराच्या वर्णनाचा हा नमुना पाहावा.

"...आणि येशू यरूशलेमास जात होता, तेव्हां असें जालें, कीं शोमरोन व गालील यांचेमधून गेला आणि तो येके गांवांत शिरत असतां, दाहा कोढी माणुस त्याला भेटले; हे दूर उभे राहिले, आणि उंच स्वर काढून बोलिले, येशू गुरु, आम्हावर दया कर आणि तो पाहून त्यास बोलिला, तुम्ही जाऊन आपणांस उपाध्यांसीं दाखवा. आणि ते जात असतां असें जालें, ते शुद्ध केले गेले. आणि त्यांमधील येक निरोगी जाला असे याने पाहून माघारी मुरडून, मोठे स्वराने ईश्वरास गौरविलें आणि त्याचे पायांजवळ तोंडावर पडून उपकार त्याला मानिला."[1]

इतर धर्म-कथा

केवळ ख्रिस्ताच्या जीवनातील चमत्कारांवर आधारलेल्या गोष्टींची पुस्तकें ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी जशी तयार केली, तशी इतर व्यावहारिक कथा घेऊन त्यांत ख्रिस्ती धर्माचा मोठेपणा सांगणारी काही पुस्तकें रचिली. मनोरंजक गोष्टींच्या मार्फत ख्रिस्ती धर्माची तत्त्वे लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा हा प्रयत्न होता. अशा कथावाङ्मयात मिसेस फरार हिने लिहिलेल्या 'चमत्कारिक गोष्टी' (१८३४), 'हेनरी आणि त्याचा संभाळणारा गडी संभू ह्यांची गोष्ट' (१८३५) अशा पुस्तकांचा समावेश होतो. हेन्री नावाच्या एका आठ दहा महिन्यांच्या मुलाला 'पोरपोरका' करून त्याला एका युरोपियन बाईकडे आणविले; पुढे त्याचा सांभाळ संभू गड्याने केला. ही मामुली गोष्ट सांगून मिसेस फरारने ख्रिस्ती धर्माची महती वर्णिली आहे. तसेच मिसेस केंडी हिने 'मुलांसाठी बोधाच्या गोष्टी' (१८३३) लिहिल्या. 'आंबा घेण्याची गोष्ट', 'लबाड पोराची गोष्ट', 'मुंग्यामाशांची गोष्ट' 'रागाच्या उपायाची गोष्ट', 'जीम आटोपण्याविषयीं गोष्ट' 'कुणब्याच्या कुटुंबाविषयीं गोष्ट', 'विधवांची गोष्ट' अशा गोष्टी सांगून या कथासंग्रहद्वारा ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन लेखिकेने केले आहे. तत्कालीन सरकारी शाळांमधून वाचल्या जाणाऱ्या 'पंचोपाख्यान' नामक पुस्तकाला उत्तर म्हणून कीं काय मिशनऱ्यांनी 'नवीन पंचोपाख्यान' (१८३७) तयार केले. पाच एतद्देशीयांकडून लिहून घेतलेल्या कथांचा हा संग्रह आहे. त्यातील एक नमुना असा आहे :

"हे माझ्या प्रिया, मी तुला बहुत वेळ सांगितलें, कि आपली अंतःकरणें फार दुष्ट आहेत, पवित्र आत्म्याच्या साहाय्यावांचून आपणास चांगलें होववत नाहीं. तो पवित्र आत्मा आम्हांसाठीं मिळवायास आमचा तारणारा जो येशू ख्रीस्त, तो क्रुसावर मरण पावला आणि जीं ल्हान मुलें जपून चालायास इच्छितात, त्यांचीं वाईट अंतःकरणें दूर व्हावयास आणि त्यांस पवित्र आत्म्याचें साहाय्य मिळवायास, त्याच्या येशू ख्रीस्ताची प्रार्थना वारवार केली पाहिजे. असें असता, मुला तू प्रार्थना करायास विसरतोस, तर तुझ्यानें कधीं चांगलें होववणार नाहीं आणि जर तूं चांगला होत नाहींस, तर मरणानंतर जेथे दुष्ट मुलें जातात ती

---

१. Miracles of our Blessed Saviour, पृ. २८-२९.

जागा फार दुःखाची आहे. परंतु तुम त्या चांगल्या जागेस जाण्याविषयीं माझ्यानें गोष्ट घडवत नाहीं.[1]"

यात्रिकक्रमण

अशा प्रकारचे, मिसेस फॅरार हिचे 'मुलांसाठी बोधाच्या गोष्टी' (१८३३), 'वाल्मोतानले शाळेचे वर्णन' (१८३७), 'सदाचरणाच्या गोष्टी' (१८४८), 'फुलमुनी आणि करुणा यांचा वृत्तांत' (१८५९) इत्यादी अनेक कथासंग्रह या काळात निर्माण झालेले आढळतात. या गोष्टीरूप ग्रंथात हरि केशवजी यांचे 'यात्रिकक्रमण' (१८४१) सरस आहे. जॉन बनियनच्या 'Pilgrim's Progress' या रूपककथेचें हें भाषांतर आहे. रूपकात्मक व ख्रिस्ती धर्माची तात्त्विक चर्चा असे या ग्रंथाचे स्वरूप असूनही भाषांतर सुंदर वठले आहे. या ग्रंथाची सुरवात पाहावी:—

"या जगदारण्यांतून जात असतां मी एका ठिकाणीं उतरलों, आणि तेथें एक गुहा होती त्या गुहेंत निजलों; ते समयीं मला स्वप्न पडलें, त्या स्वप्नांत पाहतों तों एक चिंध्या पांघरलेला मनुष्य आपल्या घराकडेस पाठ करून उभा आहे, त्याच्या हातांत एक पुस्तक आहे, आणि पाठीवर मोठें ओझें आहे. मग तो तें पुस्तक उघडून वाचूं लागला, आणि वाचतां वाचतां रडून कांपूं लागला; मग त्यास तो गहिंवर आवरेना असें होतांच मोठ्यानें ओरडून म्हणूं लागला कीं, "अहाहा आतां मी काय करूं?"

अशी त्या मनुष्यास अवस्था प्राप्त होऊन तो आपल्या घरीं गेला, आणि तें दुःख आपल्या स्त्रीस व मुलांस कळूं नये म्हणून तें तसेंच जिरवून ठेवूं लागला; शेवटीं तें दुःख फार वाढून त्यास उगें राहवेना. ते समयीं आपल्या स्त्रीस व मुलांस तें आपलें संकट सांगूं लागला. कीं "अगे जिवलग स्त्रिये, अरे माझ्या पोटच्या मुलांनो, मजवर जें दुःखाचें ओझें पडलें आहे तेणेंकरून तर मी फार व्याकूळ झालों आहें. तशांत ह्या नगरावर आकाशांतून अग्नि पडून हें जळून जाणार असें मला निश्चित वर्तमान लागलें आहे; त्यांत माझा व तुम्ही जीं माझीं जिवलगें त्या तुमचा अगदी नाश होईल, परंतु जर एकादा आपल्यास मार्ग सापडला तर मात्र आपलें रक्षण होईल.[2]"

प्रार्थना-संग्रह

ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर ख्रिस्तभक्तांनी करावयाच्या प्रार्थनेसंबंधी काही पुस्तकें या काळात निर्माण झालेली आढळतात. 'भजनाचे मार्ग' (१८३२) हे या प्रकारचे पहिलेच पुस्तक असावे. यात 'कुटुंबासहित सायंकाळची प्रार्थना', 'एकांतीची प्रार्थना', 'जेवणाविषयीं प्रार्थना', अशा काही गद्य प्रार्थना देऊन शेवटी दहा कविता जोडलेल्या आहेत. पद्यरचनेचा ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाचा हा प्रथम प्रयत्न म्हणूनच या कवितांकडे पाहावयाचे. उदाहरणादाखल खालील कविता पाहावी :

सुख साधायाचा उपाय ॥ चाल कानडा ॥
तुम्हांस मुलां हो सुख व्हावें । तर तुम्ही ईश्वरास ध्यावें
त्याच्याच स्वाधीन सर्व गोष्टी । ठिकाण त्याचें सारी सृष्टी

---

१. नवीन पंचोपाख्यान, पृ. २०–२१
२. हरि केशवजी, यात्रिकक्रमण, पृ. १

तयाचें ईश्वत्व साधा ऐसें । तराया उपाय पुण्य तैसें
येशूनें आम्हांस्तव केलें मरुन । तें घेता तरावे तयाला स्मरुन
ईश्वर तुम्हास मित्र साधा । सुखाचा समुद्र असें लाधा
ह्या राजीं त्याचीच करा भक्ती । पश्चात अनंत घ्यावी शक्ती.[१]

याखेरीज ॲलन ग्रेव्हज्कृत 'गीताचें नवीन पुस्तक' (१८३३). रे. फरारकृत 'दाविदाचीं गीतें' (१८३८), रे. बॅलनटाईनकृत 'देवाचें भजन करण्याचीं गीतें' (१८४५), लेंकरांची गायनें' (१८६२), 'बुलबुल' (१८७४) इत्यादी पद्यपुस्तके वापरली जात. ख्रिस्ती गीतकारात रे. हेन्री बॅलन्टाईन याला फार महत्त्वाचे स्थान आहे, कारण त्याच्या पूर्वी जी प्रार्थना गीते वापरात होती, त्यातील स्वररचना देशी पद्धतीची होती. प्रार्थना करिताना ख्रिस्ती लोकांच्या डोळ्यापुढे त्यांचे पूर्वीचे रीतिरिवाज व धार्मिक चाली उभ्या राहात. त्यांची त्यांना आठवण होईल या भीतीनेच ती गीते बाजूला सारुन रे. बॅलन्टाईनने इंग्रजी भाषेतील उत्तम गीते निवडून ती मराठीत आणिली. त्यापैकी एक इंग्रजी गीत व त्याचे भाषांतर नमुन्यादाखल खाली दिले आहे.

६९ ख्रीस्ताचें रक्त

१ येशूच्या रक्तें भरलें, धुण्याचें कुंड जाण,
जे पापी त्यांत घातले, ते होती शुद्ध प्राण.
२ स्वर्गासी मरणारा चोर, त्यामुळें हर्षला,
तेणेंची माझा दोष घोर, पुसेल सगळा.
३ हें प्रभु तुझें, रक्तमोल, कधीं न सरणार,
देवाचें सर्व प्रिय कूळ, तू तेणें तारणार.
४ ह्या रक्त ओघ वाहता, ज्या भावें पाहिला,
तेथूनी स्तुति करिता, उद्धार गायिला.
५ सर्व आयुष्य पावेतों, करीन स्तवनें,
व जेव्हा प्राण सोडितो, अनंत गायनें[२].

रे. बॅलन्टाईनप्रमाणे रे. मरे मिचेल यानेही पुष्कळ ख्रिस्तीधर्मपर काव्य रचलेले आढळते. त्याने 'येशू ख्रिस्त माहात्म्य' या विषयावर अभंगपर असे सहा अध्याय लिहून 'ज्ञानोदय' मध्ये प्रसिद्ध केले होते.

१. भजनाचें मासले, पृ ३७

२. देवाचें भजन करण्याचीं गीतें, (१८५५) गीत ६९.

The Blood of Christ

(1) There is a fountain filled with blood,
Drawn from Immanuel's veins,
And sinners plunged beneath that flood,
Lose all their guilty stains

शालेय पुस्तके

ख्रिस्तीधर्मप्रसारकांनी सुरू केलेल्या शाळांमधून वेगवेगळ्या विषयांवर जी पुस्तके वापरली जात त्यांचाही उल्लेख येथे करणे आवश्यक आहे. सरकारी शिक्षणसंस्थेच्या शिक्षणक्रमाप्रमाणे यांच्याही शालेय अभ्यासक्रमात लेखनवाचनाबरोबर गणित व भूगोल हे विषय शिकविले जात. महाराष्ट्रातील जुन्या पौराणिक भौगोलिक कल्पना नाहीशा करून लोकांना शास्त्रीय पद्धतीने विचार करावयास लावण्याचे काम ज्याप्रमाणे शाळा–पुस्तक–मंडळीने प्रारंभापासून केले, त्याप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनीही या विषयावर पुस्तके लिहून मुलांच्या खगोलभूगोलाविषयी असलेल्या अशास्त्रीय कल्पना काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८२८ मध्ये रे. गॉर्डन हॉल याने 'खगोल भूगोल इत्यादिक' हे पुस्तक तयार केले व १८२९ मध्ये रे. ॲलन याने ते सुधारून वाढविले. शाळापुस्तक–मंडळीने या विषयावर 'भूगोल खगोल इत्यादिविषयक संवाद' (१८३२) रचण्यापूर्वीच ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी आपले पुस्तक तयार केले होते. जुन्या धार्मिक समजुतींना धक्का देऊन त्या घालविण्याच्या कामात त्यांनी आघाडीवर असणे स्वाभाविकच होते. तथापि 'पृथ्वीचा मोठा गोळा आहे. त्याला परमेश्वरावाचून कोणाचा आधार नाही' या कल्पनेलाच प्राधान्य दिलेले आढळते. ईश्वरस्तुतीचा या पुस्तकातील नमुना पाहावा :

'शास्त्रांत असें लिहिलें आहे, कीं जें काहीं यहोवानें इच्छिलें तें त्यानें आकाशांत आणि पृथ्वींत आणि समुद्रांत आणि सर्व खोल जागांमध्यें केलें आहे. पृथ्वीच्या पाठीपासून वाफा उठवितो. पाऊससहित तो विजा घडवितो. तो आपल्या भांडारामधून वारे आणितो. तो आपला वारा सुटवितो आणि पाणी वाहातात.'[1]

मागील पानावरून

(2) The dying thief rejoiced to see
That fountain in his day,
And there have I as vile as he,
Washed all my sins away.

(3) Dear, dying Lamb ! Thy precious blood,
Shall never lose its power,
Till all the ransomed church of God
Be saved, to sin no more

(4) E'er since, by faith, I saw the streame
Thy flowing wounds supply,
Redeeming love has been my theme
And shall be till I die.

(5) Then, in a nobler, sweeter song,
I'll sing thy power to save,
When this poor lisping stammering tongue
Lies silent in the grave – Amen

Hymns of the Faith, No 94

१. खगोल भूगोल इत्यादिक, पृ. १२

यानतर याच विषयावर रे. मॅकेंझीकृत 'खगोलविद्या', मिसेस नॅल्गाईनकृत 'ल्हान खगोलविद्या', रे. फेअरबँककृत 'भूगोलविद्या' इत्यादी पुस्तके लिहिलेली आढळतात.

इतिहास या विषयालाही ख्रिस्ती शाळात स्थान होते. सुरुवातीला शाळा-पुस्तक मडळीने तयार केलेला मुणाजी लिमयेकृत 'महाराष्ट्र देशाचें वर्णन आणि इतिहास याचा प्रश्नोत्तरावलिरूप ग्रंथ' (१८४०) या शाळात वापरला जाई. त्याशिवाय मिसेस विल्सनकृत 'आशुरी आणि बाबेली लोकाचे वृत्तातकथन', 'ग्रेकी लोकाचें वृत्तातकथन', 'मेदी आणि पार्शी लोकाचे वृत्तातकथन' ही पुस्तके या शाळात उपयोगिली जात. तसेच बाबा पदमनजी याचा 'महाराष्ट्र देशाचा सक्षिप्त इतिहास' (१८६६) शिकविला जाई. 'इतिहास शिकल्यानें ईश्वरी सूत्राचा मार्ग बराच स्पष्ट दिसतो' ही बाबाची या पुस्तकामागील भूमिका होती.

क्रमिक पाठ्यपुस्तके

सरकारी विद्याखात्याप्रमाणे ख्रिस्ती शाळामधून क्रमिक पाठ्यपुस्तकेही वापरात असलेली आढळतात ती तयार करण्यात बाबा पदमनजी हेच मुख्य होते. हिंदुधर्माची निंदा व ख्रिस्ती धर्माची स्तुती हे सूत्र या सर्व क्रमिक पाठ्यपुस्तकात दिसून येते. 'मूर्तिपूजा', 'मूर्तिपूजक', 'मूर्तिपूजकासाठीं आम्ही काय करावें', ही काही पाठाची शीर्षके आहेत. या पुस्तकातील पाठ्याचा एक नमुना पाहावा .

पंढरी

जाऊ म्हणताची पढरी । नरकराज हर्ष करी १
धरिता पढरीची वाट । नरी मरी घेई पाठ २
करिता चद्रभागास्नान । देहमळा पडे हान ३
होता पाडुरगदर्शन । पडे दृष्टीसी पाषाण ४
दास म्हणे रे केशवा । आम्हा नको रे तुझी सेवा ५ [1]

वि कॉ ओक याचे ख्रिस्ती लेखन

विनायक कोंडदेव ओक याच्याकडूनही ख्रिश्चन व्हर्नॅक्युलर एज्युकेशन सोसायटीनें ख्रिस्ती शाळासाठी क्रमिक वाचन पुस्तके लिहवून घतली होती जरी ओकासारख्या एका हिंदू गृहस्थाने ही पुस्तकें रचलेली असली तरी त्यात एकही धडा असा नाही की ज्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसाराची कल्पना नाही. ख्रिस्ती मन्डळींच्या योजकतेपेक्षा ओकाची स्वधर्मनिंदेला कारणीभूत होण्याची तयारी विचित्र दिसते ओकानी सरकारी विद्याखात्यासाठी लिहिलेल्या पुस्तकात व्यक्त होणारी राजनिष्ठा व ख्रिस्ती शाळासाठी लिहिलेल्या पुस्तकातील स्वधर्मनिंदा पाहून असे वाटते की 'अर्थस्य पुरुषो दास ' हेच खरे. ओककृत पुस्तकातील एक नमुना असा आहे

'अशी कल्पना कर कीं, तुला भूक लागली आहे. तुला खायाला पाहिजे आहे, तें तू आपल्या ममताळू आईपाशीं न मागता जर एकाद्या दगडापाशीं मागितलेंस, तर त तुला

---

१. मुलाकरिता दुसरें पुस्तक, आ. ५, पृ. ७३

मिळेल काय ? नाहीं. तुला तें मिळणार नाहीं. त्या दगडास तुझे बोलणे ऐकूसुद्धा येणार नाहीं. पण पुष्कळ लोक अशा वेडेपणाच्या रीतीनें वागतात म्हणजे त्यास जें पाहिजे असत, तें आपल्या आकाशातील बापापाशीं म्हणजे खऱ्या देवापाशीं ते मागत नाहींत, तर त तें निर्जीव मूर्तीपाशीं मागतात. ह्याविषयीं देवाच्या शास्त्रात असें लिहिलें आहे : राष्ट्राच्या मूर्ति रूपें व सोनें आहेत. मनुष्याच्या हातांचें काम आहेत त्यास मुख आहेत. त्यास मुख आहेत परतु बोलत नाहींत, त्यास डोळे आहेत परतु दिसत नाहीं, त्यास कान आहेत परतु ऐकू येत नाहीं, त्यास नाके आहेत परतु हुगता येत नाहीं, त्यास हात आहेत परतु चाचपवत नाहीं, त्यास पाय आहेत परतु चालवत नाहीं, आणि त्यांस आपल्या गळ्यातून शब्द उच्चारवत नाहीं. "[1]

क्रमिक पाठ्यपुस्तकाबरोबरीच मुलाना मार्गदर्शक अशी 'वाचनपाठावलि' (१८८४) डॉ. निसल व रामकृष्णपत मोडक यानी 'ज्ञानोदय' या खिस्ती नियतकालिकातील निवडक वेचे एकत्र आणून तयार केली होती.

मुलींसाठी वाङ्मय

खिस्ती धर्मोपदेशकानी मुलाप्रमाणे मुलींच्याही स्वतत्र शाळा उघडून त्यातून खिस्तीधर्म प्रसार केला होता. महाराष्ट्रात मुलींच्यासाठी शाळा काढून स्त्रीशिक्षणाला सुरवात करण्याचे श्रेय या मडळींनाच द्यावे लागेल. इ. स. १८२४ च्या मार्च महिन्यात प्रथमच अमेरिकन मिशनच्या वतीने मुंबईला पहिली मुलींची शाळा स्थापिली गेली. दोन वर्षांच्या अवधीत या शाळेत सुमारे पचाहत्तर मुली शिकू लागल्या. या शाळेला तत्कालीन सरकारी अधिकाऱ्यानीही मदत केली होती. त्यावेळचा मुंबईचा गव्हर्नर माउट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने या शाळेला पाचशे रुपये दिल्याची नोंद आढळते. या शाळेत लेखनवाचन, भूगोलखगोल, गणित, व्याकरण या विषयाखेरीज 'पुढें सस्रारात त्यास उपयोगी पडेल असे शिवणकाम व विण कामहि शिकवीत.' खास मुलींसाठी बाबा पदमनजी यानी तयार केलेल्या 'स्त्रीकठभूषण' या पुस्तकातील 'नवरा कसा करावा' यासबधीचे मार्गदर्शन असे आहे

'खिस्ती लोकानी लग्न करिताना जो नेम पाळावयाचा तो हाच आहे कीं त्यानी आपलीं लग्नें प्रभूकडल्याशीं करावी. यात केवळ मूर्तिपूजकाशीं लग्न करू नये इतकाच निषेध आहे असें नाहीं, तर जे भक्तिवान खिस्ती आहेत त्यास नावाच्या खिस्त्याशीं (ते जरी चागल्या चालीनें चालणारे असले तरी) शरीरसबध जोडण्याची मनाई आहे. प्राचीन काळीं हा नियम मोडून लग्न होऊ लागल्यानें जग दुष्टाइनें भरल आणि जलप्रलयाची तयारी झाली. जर भक्तिमान बायको नावाच्या खिस्ती मनुष्याशीं लग्न करिती तर तीही त्याच्या सारखी धर्माविषयीं अनास्था करणारी होऊन त्यांचीं लेकरें त्याच्यासारखींच होतील असा सभव आहे. परतु जर उभयता नवराबायको खरोखर ईश्वरभक्त आहेत तर तीं एकमेकास आकाशाच्या मार्गात चालावयास सहाय्य करतील, आणि त्याच्या लेकरांचें पाऊल त्याच्या वाटेंत पडण्याची आशा आहे. तुम्ही अविश्वास्याच्या जोडीचे होऊ नका, का कीं न्यायीपण व अधर्म याचा काय सबध ? आणि उजेड व अधार याचा काय सोबतीपणा ?'[2]

---

१. विनायक कोंडदेव ओक, मराठी तिसर पुस्तक, आ. २, पृ २१–२२

२. बाबा पदमनजी, स्त्रीकठभूषण, पृ ८२–८३

बाबा पदमनजी

ख्रिस्ती वाङ्मयनिर्मितीमध्ये बाबा पदमनजी[1] यांचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांच्या 'अरुणोदय' (१८७९) या आत्मचरित्रात त्यांनी आपली हिंदू धर्मावरील श्रद्धा हळूहळू कशी कमी झाली व डॉ. विल्सन, डॉ. मिचेल इत्यादींच्या सान्निध्यामुळे आपण ख्रिस्ती धर्माकडे कसे आकर्षिले गेलो, ते सांगितले आहे. ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याच्या अगोदरच त्यांनी वेगवेगळ्या सामाजिक विषयावर आपले विचार निबंधरूपाने व्यक्त केले होते. स्वर्गवासी रे. ना. वा. टिळक बाबांच्याविषयी लिहितात, 'रे. बाबा पदमनजी म्हणजे मराठी ख्रिस्ती सारस्वताचे जनक होत. त्यांच्या हातून बनलेली मराठी पुस्तके वजा केली तर आज मराठी ख्रिस्ती वाङ्मय अगदी नसल्यासारखे होईल.. त्यांनीं एकट्यानीं लिहिलेलीं ल्हान–मोठीं पुस्तकें शंभरावर आहेत.[2] त्यात 'स्त्री विद्याभ्यास निबंध' (१८५२), 'हिंदु लोकांच्या सणाविषयीं निबंध' (१८५३), 'व्यभिचारनिषेधक बोध' (१८५४) 'हिंदुधर्म व ख्रिस्तीधर्म यांची तुलना' (१८५४), 'कुटुंबाची सुधारणा' (१८५५), 'ख्रिस्ती लोकांचें कर्तव्यसार' (१८५६), 'यमुनापर्यटन' (१८५७), 'आमची भक्तीसंबधीं पापे वाहणारा उपाध्या' (१८६२), 'वेदधर्मी लोकांचा वृत्तांत' (१८६१), 'वैदिक हिंदुधर्म' (१८९२) ही काही होत. तसेच "ज्यात अक्षय जीवनाचे शब्द आहेत असे जें पवित्र शास्त्र त्याचा ह्या देशात प्रसार होण्यास" त्यांनी मोल्स्वर्थच्या कोशावरून एक मराठी–इंग्रजी कोश (१८६३) तयार केला. या कोशाखेरीज 'शब्द

---

१. **बाबा पदमनजी :** (१८३१–१९०६) बेळगाव, मुंबई.

बेळगाव येथे कासार ज्ञातीत यांचा जन्म, लहानपणीच प्राकृत धर्मग्रंथाचा अभ्यास (सु. १८४२) यामुळेच 'बेळगाव–मिशन–स्कूल' मधील ख्रिस्ती धर्मासंबधी शिक्षणाचा परिणाम फारसा नाही. उलट हिंदुधर्मावरील श्रद्धा वाढली. १८४७–४८ मध्ये मुंबईस 'एल्फिन्स्टन स्कूल' मध्ये शिक्षणासाठी गल्यावर हिंदुधर्मग्रंथाचा अधिक अभ्यास, १८४९ मध्ये 'फ्रीचर्च विद्यालया'त प्रवेश घेतल्यावर हळूहळू 'सुधारणुकेस प्रारंभ', शेवटी १८५४ मध्ये 'बाप्तिस्मा', पुढे ख्रिस्तीधर्मप्रचारक व 'सत्यदीपिका' मासिकाचे संपादक या नात्याने वाङ्मयनिर्मिती (प्रारंभ १८५० पासूनच), ख्रिस्तीधर्मविषयक आकर्षणाचा व धर्मांतराचा वाङ्मयावर बराच परिणाम.

वाङ्मय :— स्त्रीविद्याभ्यास (१८५२), व्यभिचारनिषेधक बोध (१८५४), कुटुंबसुधारणा (१८५५), यमुनापर्यटन (कादंबरी–१८५७), नि शास्त्रवादपरीक्षा (१८५८), निबंधमाला (१८६०), वेदधर्मी लोकांचा वृत्तान्त (१८६१), आमची भक्तीसंबधीं पापे वाहणारा उपाध्या (१८६२), मराठी–इंग्रजी कोश (१८६३), सुप्रभात (१८६४), महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त इतिहास (१८६६), पदार्थविज्ञानशास्त्रातील पहिले पुस्तक (१८२६), सिद्धान्तरत्नमाला (१८६६), आत्माराम भक्त आणि मृत्यु शिपाई यांचा संवाद (१८६७), स्त्रीकंठभूषण (१८६८), कृष्ण आणि ख्रिस्त यांची तुलना (आ. ३ –१८७१), ख्रिस्ती लोकांचें कर्तव्यसार (१८७२–आ. २), नव्या करारावरील टीका (१८७७), उद्धारमार्गविज्ञान (१८७८), ख्रिस्तकृत संवाद (१८७९)

२. बाबा पदमनजी, अरुणोदय, पृ २४७–२४८.

रत्नावलि' (१८६०) व 'संस्कृत-मराठी कोश' (१८६१) त्यांनी रचिले. त्यांची धार्मिक मते कोणतीही असली तरी त्यांची वाङ्मयसेवा कौतुकास्पद आहे.

ॲंबटचे 'तर्कशास्त्र'

ख्रिस्ती वाङ्मयाची पाहणी करताना आढळणारा एक विशेष ग्रंथ म्हणजे रे. ॲबेट याने रचिलेला 'तर्कशास्त्र' (१८४७) हा होय. "सुज्ञाची जीभ ज्ञानाचे चांगले उपयोग करिते, परंतु मूर्खांचे तोंड मूर्खपण ओकितें" या बोधवाक्याने ग्रंथाची सुरवात केली आहे. लेखक प्रारंभीच सूचना देतो की "हें पुस्तक विशेषेकरून ह्या देशांतील ख्रिस्ती लोकासाठी केलें आहे. आणि जी उदाहरणें घेतली आहेत तीं बहुतकरून धर्माविषयीं आहेत, परंतु त्यावरून दुसऱ्या लोकांना ही विद्या शिकण्यास काही अडथळा नाहीं." या ग्रंथातील काही सिद्धांत पहावे — "ईश्वराशिवाय कोणी जगाला उत्पन्न केले नाही. येशू ख्रीस्तानें जगाला उत्पन्न केलं. यास्तव येशू ख्रीस्त ईश्वर आहे." (पृ. ४) तसेच "कृष्ण पापी होता, यास्तव तो ईश्वर नाहीं. पारमार्थिक माणसें लबाडी कधी करणार नाहींत. यास्तव ख्रिस्ती शास्त्रकर्ते लबाडी करणारे नव्हते. दुष्कर्मी आणि लबाड याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवायचा नाहीं. यास्तव ब्रह्म्याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवायचा नाहीं. जर ख्रिस्ती खरें आहे, तर येशू ख्रिस्त जगद्गुरू आहे" (पृ. ५) मिथ्यावादाचे म्हणून दिलेले उदाहरण : "देव पवित्र आहे, कृष्ण पवित्र नाहीं, यास्तव कृष्ण देव नाहीं" (पृ. १७) त्याचप्रमाणे "ज्याच्या पदरीं पाप आहे तो ईश्वर नाहीं, कृष्णाच्या पदरीं पाप आहे, यास्तव कृष्ण ईश्वर नाहीं." (पृ. ७) ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाचे हे 'तर्कशास्त्र' हिंदुधर्माची नालस्ती करून ख्रिस्ती धर्माचा उदोउदो करण्यासाठीच केवळ लिहिले गेले.

हिंदु धर्मविरोधी वाङ्मय

ख्रिस्ती धर्माचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी हिंदुधर्मातील वैगुण्ये व दोष दाखविणे आवश्यक होते. यासाठीच काही ख्रिस्तीधर्मप्रसारकांनी हिंदुधर्मग्रंथाचा बारकाईने अभ्यास करून त्यावर टीका केली. अशा मंडळीमध्ये रे. नेस्बिट हा एक होय. याने 'भगवद्गीतेचें सार' (१८३२) काढून गीतेतील सिद्धांत खोडण्याचा प्रयत्न केला व गीता खरी नाही असा निष्कर्ष काढिला. 'हिंदुशास्त्रात सांगितलेलें ब्राह्मणाचें महत्त्व' (१८३२) त्यात न पटून त्याने ब्राह्मणाबद्दल असा टोला मारिला. 'कोणी मनुष्यानं आपली उत्पत्ति अथवा स्वरूप अथवा गुण अथवा पद अथवा अधिकार अथवा कृत्यें याविषयीं कल्पना करावी हें वेडा मनुष्य आपल्या तृणरूप मुगुट मिरवितो आणि ज्या लहान कोठडींत तो घातलेला असतो तिजविषयीं हा सर्व माझा मुलूख आहे असें मान डोलून बोलतो त्या वेडेपणापेक्षां वाईट आहे.' (पृ. १०९-११०) त्याचप्रमाणे 'अज्ञान आणि विपरीत बुद्धि या दोहींच्या योगानें भूम्यादि भुतांचें भजन होऊ लागलें आणि आजपर्यंत चाललें आहे. तें भजन केवळ व्यर्थ विपरीत आहे आणि त्यात मूर्खत्व फारच आहे', असे सांगून हिंदूंनी पंचमहाभूतांची पूजा करू नये, असा उपदेश 'पृथिव्यादि भूतांचें भजन' (१८३५) या पुस्तिकेत रे. नेस्बिट याने केला आहे.

विल्सनचे प्रचारकार्य

हिंदुधर्मग्रंथांतील दोष दाखवून त्यावर निकराचा हल्ला चढविणारा दुसरा ख्रिस्ती धर्मोपदेशक डॉ. जॉन विल्सन हा होय. १८२८ ते १८७५ या सत्तेचाळीस वर्षांच्या

येथील वास्तव्यात त्याने ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे विविध प्रकारे कार्य केले. १८३० मध्ये 'ओरिएन्टल ख्रिश्चन स्पेक्टॅटर' या नियतकालिकाची त्यानेच सुरुवात केली. धर्मप्रसार सुलभ रीतीने करता यावा म्हणून मराठीखेरीज संस्कृत, गुजराती, हिंदुस्थानी, फारशी या भाषांचेही त्याने अध्ययन केले होते. व्याख्यानांच्या द्वारा तो धर्मप्रसार करीत असे. त्याचबरोबर त्याने काही ग्रंथही लिहिले. हिंदुधर्मपक्षपाती व 'उपदेशचंद्रिका' मासिकाचे संपादक मोरभट दाडेकर यांच्या 'हिंदुधर्मस्थापन' (१८३१) या ग्रंथावरून कडाक्याचा वाद होऊन तो 'हिंदुधर्मांचें पहिलें प्रसिद्धीकरण' (१८३२) या नावाने प्रसिद्ध झाला. विल्सनने दाडेकरांच्या ग्रंथाचे भाषांतर व आपले उत्तर एकत्र छापून प्रसिद्ध केले व फक्त प्रसिद्धीकरणही वेगळे छापिले. डॉ. विल्सन यांची वादविवाद करण्याची पद्धती कशी असे याचा नमुना पाहावा.

"हिंदुधर्मोपद्रवाचें कारण मोरभट्टाचे ग्रंथीं असें ध्वनित होतें कीं, 'उत्तरोत्तर हिंदु लोकांत विद्या कमी होत चालली आहे.' याजवरून मी असें म्हणतों कीं,बहुत लोकाचा निश्चय झाला कीं, जर खऱ्या विद्येचा प्रसार होईल तर निश्चय हिंदुधर्म लयास जाईल. खऱ्या विद्येच्या व पुराणाच्या सिद्धांतास परस्पर फार विपरीत तत्व आहे. तें असें कीं, पृथ्वी गोळाकार असता पुराणांत पुष्करपत्रासारिखी व काही पद्मगणासारिखी वर्णिली आहे .. वेदांतहि मागल्यापारल्या पुष्कळ चुका आहेत. उदाहरण चंद्रापासून पाऊस येतो !"[1]

त्यानंतर सातारचे नारायणराव (स्वदेशधर्माभिमानी) यास उत्तर म्हणून डॉ. विल्सनने 'दुसरें हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण' (१८३५) लिहिले. यावेळच्या निवेदनात तो लिहितो :

"मोरभट्ट दाडेकरास जें म्या पूर्वी उत्तर दिल्हें त्या हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरणात म्या आपली इच्छा अशी स्पष्ट दर्शविली होती कीं त्याजवर कोणी कधींहि उत्तर दिल्हें असता त्यास प्रत्युत्तर द्यायास मी सिद्ध आहे. असें म्या लिहिलें होतें त्याचें कारण असें आहे कीं जितके विचार मोठे धर्मप्रकरणीं माझे आढळण्यात आले तितक्याविषयी जें सत्य तेंच मी बोललों असा माझा निश्चय होता. आणखी मला असें कळून आलें कीं हिंदुधर्मस्थापने विषयी कोणी जेवढा प्रयत्न करील तितका त्या धर्माच्या खोटेपणाच्या अधिक आणि स्वच्छ निर्देशास कारण होईल आणि असे प्रयत्न करणारे आणि जे कोणी पुढें हीं उत्तरें प्रत्युत्तरें वाचतील ते सर्व त्यातील दोषादोष पाहून ईश्वरी कृपेनें कदाचित ख्रिस्तीधर्म स्वीकारतील. असा माझा विचार असता मग माझ्या हिंदुधर्मप्रसिद्धिकरणास उत्तर स्वदेशधर्माभिमानी म्हणजे नारायणराव यानें दिल्हें म्हणून मला त्याचा खेद मानावयास काहीं कारण दिसत नाहीं. तें उत्तर कसेंहि असो आणि त्याच्या लिहिणाराचें सामर्थ्य कसेंहि असो, परंतु मला असें वाटतें कीं त्यातून माझ्या मनात जो अभिप्राय आहे तो अनायासानें निघतो आणखी त्याची योग्यता सांगितली असता अवघड प्रसंगीं हिंदुधर्म ज्या स्थानी आश्रय पावतो त्या स्थानाचा नाश होईल"[2]

याच हिरिरीने त्याने 'पाऊसासाठी प्रार्थना' (१८३३), 'खरा जो ख्रिस्ती धर्म त्यांत काहीं हिंदु लोकांनीं प्रवेश केल्या त्याविषयीं वर्तमान' (१८३८), 'भगवान कसा ओळखावा' इत्यादी धर्मविषयक पुस्तके लिहिली.

---

१. डॉ. जॉन विल्सन, हिंदुधर्मांचें पहिलें प्रसिद्धीकरण, पृ. ५
२. डॉ. जॉन विल्सन, दुसरें हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण, पृ. १–२

मरे मिचेल

रे. जे. मरे मिचेल यांनेही बायबलच्या मराठी भाषांतरात सुधारणा करण्याच्या कामाव्यतिरिक्त हिंदूंच्या काही समजुती चुकीच्या असल्याचे दाखविण्यासाठी 'नारळी पौर्णिमा' (१८५१), 'पंढरपूरची यात्रा' 'आळंदीची यात्रा' (१८५५), 'तुकाराम याची गोष्ट' 'शकुन मुहूर्त इत्यादि यांविषयी' (१८६२), 'खंडोबाची गोष्ट' (१८७८) इत्यादी पुस्तकं लिहिली या पुस्तकांचे सर्वसाधारण स्वरूप समजण्या साठी त्यांतील एकाची ओळख करून घेतली तरी पुरे आहे. 'आळंदीची यात्रा' (१८५५) या पुस्तकात एक कुणबी, साहेब व ब्राह्मण यांचा संवाद देऊन ज्ञानेश्वराविषयीचे आपले मत साहेबाने मांडले आहे. ज्ञानोबाविषयी आपले मत काय आहे या कुणब्याच्या प्रश्नाला साहेब उत्तर देतो — "तो साधारण मनुष्य होता. तो बरेंच संस्कृत जाणत असे त्यानें भगवद्गीतेवर ज्ञानेश्वरी नामें एक ग्रंथ टीकारूपें रचिला, इतकेंच जसा तुकाराम, रामदास, वामन पंडित, मोरोपंत इत्यादि कवि होऊन गेले त्यातीलच तोहि एक होता तो इतर लोकांपेक्षा काहीं हुशार आणि विद्वान होता म्हणून वेडे लोक त्यास ईश्वरा पुरुष मानू लागले"[1] पुस्तकाच्या शेवटी येशू खिस्ताचा स्वीकार करा असा उपदेश केलेला आहे

हिंदुधर्मातील मूर्तिपूजा, जातिभेद, पुनर्जन्म वगैरे अनेक विषयांवर छिद्रान्वेषक बुद्धीने खिस्ती धर्मोपदेशकांनी आपले विचार व्यक्त केले. त्यामुळेच 'मत्स्य पुराण आणि इत्री शास्त्र' (१८४५), 'मूर्तींचा उच्छेद (१८५०), 'निरनिराळे धर्म' (१८५१), 'पुनर्जन्मनिर्णय' (१८५३), 'सिंहस्थ माहात्म्य' (१८७२), 'हिंदुधर्माविषयीं प्रश्न' (१८७३), 'तुळशीचं लग्न' (१८७४) इत्यादी अनेक छोटीमोठी टीकात्मक पुस्तके या काळात लिहिली गली

खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या या प्रयत्नाचा परिणाम काही तरुण मनावर झाला व त्यामुळेच नारायण शेषाद्रि, रामकृष्ण विनायक मोडक, विष्णु भास्कर करमरकर, बाबा पदमनजी इत्यादी मंडळींनी उघडपणे खिस्तीधर्म स्वीकारला व त्याचा प्रसार आणि प्रचार ते करू लागले काहींनी जरी उघडपणे खिस्ती धर्म स्वीकारला नाही, तरी त्यांची हिंदुधर्मा वरील श्रद्धा डळमळली व त्यातूनच की काय परमहंससभा निर्माण झाली

खिस्ती प्रचाराचा प्रतिकार

या धार्मिक आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी व खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या विध्वंसक टीकेचा हिंदू धर्मावर अनिष्ट परिणाम होऊ नये म्हणून मोरभट दांडेकर, भाऊ महाजन, गंगाधरशास्त्री फडके, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादी विचारवंतांनी त्या काळात प्रयत्न केला यातूनच 'चंद्रिका' (१८५४) 'विचारलहरी', 'सद्धर्मदीपिका' (१८५५) या सारखी काही नियतकालिके जमाला आली तसेच प्राचीन मराठी काव्याच्या प्रकाशनामुळे हिंदू धर्माबद्दलची श्रद्धा टिकून राहील या हेतूनेच का काय 'ज्ञानचंद्रोदय' (१८४०), सर्वसंग्रह (१८६०) यांसारखी नियतकालिके सुरू झाली त्याचप्रमाणे खिस्ती धर्मोपदेश काच्या प्रचारकार्याला पद्धतशीरपणे तोंडीस तोंड म्हणून सार्वजनिक व्याख्याने देऊन तोंड देण्याचा जबरा प्रयत्न विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनी केला केला त्याचा खिस्ती वृत्तात 'समुद्र

---

१. रे जे मरे मिचेल, आळंदी यात्रा, पृ २०

किनारीं वादविवाद ' (१८६२) या पुस्तकात पाहावयास सापडतो. रे. बॅलटाईन, जी बोवेन, वॉलेस, नारायण शेषाद्रि, दाजीबा पाडुरग, हरि केशवजी इत्यादी मडळी या वाद विवादात भाग घेत असत या समाना हिंदु, पारशी, मुसलमान वगैरे दोनतीन हजारापर्यन्त लोक जमत असत. जुन्या व नव्या करारातील असत्य विधाने व परस्परविरोधी वचने दाखवून बावानी ख्रिस्ती धर्मावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला. ख्रिस्ताचे चमत्कार शुद्ध गारुड्याचे खेळाप्रमाणे होते, मारया योसेफाची बायको असता तिला कुवार म्हणणे शोभत नाही, ख्रिस्त विषयलपट होता, दुष्ट होता, ख्रिस्ताचे प्रेषित टकराजी करीत, ख्रिस्त अतर्ज्ञानी नव्हता, त्याने वाईट स्त्रीशी सभाषण केले, ख्रिस्त उद्धट व असभ्य होता, तो वाईट चालीचा होता व त्याने आपल्या धर्माचा प्रसार जुलमाने केला इत्यादी गोष्टी बावानी साधार सिद्ध केल्या. त्याच्या वादविवादाचा एक नमुना पहावा.

बा० — ख्रिस्ताचें सर्व शरीर पवित्र होतें काय ?

उ० — पवित्रता मनास असते देवाच्या इच्छेप्रमाणे वागणें, मनोवृत्ति यथायोग्य असणें, बरें करायास इच्छणें, सारांश अत करण शुद्ध असणें याचें नाव पवित्रता. हृदय वस्तूस पवित्रता नसते.[1] जर अत करण पवित्र तर सर्व शरीर पवित्र असतें.

बा० — ख्रीस्ताची सुता का केली ?

उ० — यहुदी लोकाची सुता व्हावी अशी देवाची आज्ञा होती म्हणून त्याची सुता होणें अवश्य होत.

बा० — त्या सस्काराचा अर्थ काय ?

उ० — यहुदी लोकानीं दुसऱ्या राष्ट्रापासून वेगळें दिसावें व त्यास देवानें निवडून घेतलें असें दर्शवावें असा त्याचा अर्थ आहे.

बा० — उत्प १७ ११ या ओवींत काय सागितलें आहे तें वाचून पाहा. देवानें आब्राहामास सागितलें कीं तु आपलें भ्रष्ट मास कापून टाक. त्यापेक्षा ख्रीस्तानें तो सस्कार पाळिला त्यापेक्षा त्याचें शरीर अपवित्र असावें हें सिद्ध. " [1]

या छोट्याशा सवादावरून बावानी कसे निर्भीडपणे वाद घातले असतील याची कल्पना येऊ शकते.

ज्ञानोदय आणि इतर नियतकालिके

ख्रिस्ती धर्मप्रसारकानी ख्रिस्तीधर्मप्रसारासाठी नियतकालिकाचाही उपयोग केला. इ. १८४२ च्या जूनमध्ये ' ज्ञानोदय ' नावाचे नियतकालिक अहमदनगर येथे अमेरिकन मराठी मिशनतर्फे रे. हेन्री बॅलटाईन याच्या सपादकत्वाखाली सुरू झाले. पहिले सहा अक मराठींत निघाले व पुढे १८६६ पर्यन्त त्यात इग्रजी-मराठी लेख येत असत. १८६७ ते १८७२ पर्यन्त श्री. शाहूराव कुकडे यानी फक्त मराठीमध्ये 'ज्ञानोदय' काढिला. पुढे पुन्हा तो इग्रजी मराठी झाला. रे. बॅलटाईनशिवाय, रे. ह्यूम, रे. ॲबट, रे. तुकारामजी, श्री. आनदराव सांगळे, रे. ना. वा. टिळक इत्यादींनी ज्ञानोदयाचे सपादन केले. ' लोकास खरे ज्ञान दाखवावें, खरें

---

१. समुद्रकिनारीं वादविवाद, पृ. १८२

काय आणि खोटे काय याचा शोध कसा करावा, हें लोकांस शिकवावें आणि विशेषेंकरून खिस्ती धर्माची प्रमाणे पुढें आणावीं आणि लोकांचें लक्ष त्याजकडे लागू करून त्या धर्माप्रमाणें चालल्यानें किती कल्याण होईल हें दाखवावें."[1] हा हेतू 'ज्ञानोदया' मागे होता. त्यामुळे त्यात खिस्ती मिशनची माहिती, मिशनऱ्यांची ये-जा, खिस्तांची शिकवण, हिंदुधर्मातील अनिष्ट गोष्टी इत्यादींविषयी भाग फराच असे. शिवाय त्यात विविध विषयांवरील स्वतंत्र व भाषांतरात्मक लेखही असत. धर्मप्रसाराचा भाग वगळला तर या नियतकालिकाने केलेले कार्य अनुल्लेखनीय नाही. त्याने हिंदू धर्मातील अनिष्ट गोष्टींवर प्रहार केल्यामुळे हिंदुसमाजसुधारणेला थोडीशी मदतच झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. तसेच 'प्रभोदय' (१८५६) नामक एक नियतकालिक नवशिक्षितांमध्ये खिस्तीधर्माची रुची वाढावी या हेतूने निघाले होते याशिवाय डॉ. जॉन विल्सनने १८३० मध्ये इंग्रजीमधून सुरू केलेला 'ओरिएन्टल खिश्चन स्पेक्टॅटर', बॉम्बे ट्रॅक्ट आणि बुक सोसायटीच्या विद्यमाने १८६१ पासून प्रसिद्ध होणारी 'सत्यदीपिका', बाबा पदमनजींची 'ऐक्यवर्धक पत्रिका', 'बाळबोधमेवा' (१८७३) इत्यादी खिस्ती नियतकालिके आपापल्या परीने खिस्तीधर्मप्रसाराचे काम करीत होती.

एल्फिन्स्टनचे धोरण

महाराष्ट्रात इंग्रजी अमल सुरू होत असताना एल्फिन्स्टनने मोठ्या सावधगिरीचे व दूरदृष्टीचे धोरण स्वीकारले होते त्याने त्यावेळी जे नवीनच सार्वजनिक शिक्षणप्रसाराचे कार्य हाती घेतले होते, त्यामागे त्याच्या काही निश्चित कल्पना होत्या. "शासन आणि शिक्षण यांची जी पद्धती आपण चालू केली आहे, तीमुळे एतद्देशीय लोकांत लवकरच असे परिवर्तन घडून येईल की त्यांना खालच्या दर्जाच्या नोकऱ्यांपाशीच अडकवून ठेवणे शक्य होणार नाही. एवढेच नव्हे तर त्यांची महत्त्वाकांक्षा व कर्तृत्व यांना वाव द्यायला जर आपण अगोदरच मार्ग मोकळा करून ठेवला नाही तर असा भडका उडेल की त्यामुळे आपले राज्य उलथून पडेल.[2]" त्याचबरोबर नवे पाश्चात्य शिक्षण देताना लोकांच्या जुन्या धार्मिक परंपरेचा धागा तोडता कामा नये असाही त्याचा आग्रह होता. त्यामुळेच नवीन शिक्षणविषयक धोरणाबाबत त्याने धोक्याची सूचना दिली की, "हिंदु लोकांची सुधारणा करण्याच्या आणि त्यांच्या दुराचरणाला आळा घालण्याच्या कामी आपण त्यांच्या धर्मसमजुतींची मदत घेणेच श्रेयस्कर होईल. कारण कायद्यापेक्षा धर्मबंधने बलवत्तर असतात. त्यांची सध्याची धर्ममते कायम राखून आणि शुद्ध करून व त्याबरोबरच त्यांचा सद्विवेक जागृत करून ज्या पूर्णतेच्या दर्जाला त्यांनी यावे असे आपणा सर्वांनाच वाटते, त्या

१. ज्ञानोदय, १ जानेवारी, १८४५, पृ. ४

2. The system of government and of education which we have already established must some time or other work such a change on the people of this country, that it will be impossible to confine them to subordinate employments, and if we *have not previously* opened vents for their ambition and ability we may expect an explosion which will overturn our Government

T S Colebrooke, Life of M S Elphinstone, p 143

दर्जाप्रत त्यांना आपल्याला आणता येईल. उलट त्यांच्या धर्मावर जर हल्ला करण्यात आला, तर तो यशस्वी झाला तरी देखील, तत्त्वतः आज आपल्याला व्यवहारात प्रत्यक्ष दिसत आहे त्याप्रमाणे, त्यांचा सर्वच धर्माविषयीचा आदर डळमळीत होईल व अगदी तामसी धर्ममतसुद्धा जे निर्बंध मानवी विकारांवर घालते, ते उपयुक्त निर्बंध हिंदू लोक झुगारून देतील.[1] "

एल्फिन्स्टनच्या या धोरणामुळे शाळा-पुस्तक मंडळीच्या शाळा खिस्ती धर्माच्या शिक्षणापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला. खिस्ती धर्माच्या शिकवणुकीबद्दल त्याने आपले विचार स्पष्टपणे मांडले होते. शिक्षणप्रसाराच्या योजनेत खिस्ती धर्माची थोडीसुद्धा भेसळ करावयास त्याचा कडवा विरोध होता. नवीन शिक्षणाच्या प्रसारामुळे या देशातील लोक धर्मांतराला आपोआप प्रवृत्त होतील अशी त्याची खात्री होती. त्याचे हे विचार पुढील काळात काही प्रमाणात खरे ठरल्याचे दिसेल. अर्थात जॉर्ज जर्विस, रॉबर्ट मनी, जेम्स मोल्सवर्थ, फॅरिश, टॉमस कँडी, बेल, हेंडरसन, ईसडेल वगैरे पुष्कळ सरकारी व शाळा-पुस्तक-मंडळीच्या अधिकाऱ्यांनी खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या धर्मप्रसारकार्याला मदत केलेली आढळते. तसेच एल्फिन्स्टनच्या अपेक्षेप्रमाणे बऱ्याचशा नवशिक्षितांच्या मनात खिस्ती धर्माविषयी आपलेपणा निर्माण झाल्याचेही आपणाला दिसून येते. म्हणजेच इंग्रजी राजवटीबरोबर खिस्ती धर्माचेही आक्रमण महाराष्ट्रावर झाले, हे नाकारता येणार नाही.

खिस्ती वाङ्मयाचा भाषाभिवृद्धीस हातभार

युरोपियन खिस्ती धर्मोपदेशकांनी महाराष्ट्रात प्रवेश केल्यावर, ज्या लोकांमध्ये खिस्ती धर्माचा प्रचार करावयाचा त्या लोकांची भाषा शिकून त्याच भाषेतून खिस्ती धर्माची तत्त्वे अनेक मार्गांनी त्यांनी कशी समजावून देण्याचा प्रयत्न केला, ते वर आपण पाहिलेच आहे. डॉ. विल्सन, रे. स्टीव्हन्सन, रे. नेस्बिट, रे. मिचेल इत्यादी खिस्ती पंडितांनी दीर्घोद्योग करून मराठी भाषेचे ज्ञान संपादन केले. या सततोद्योगामुळेच कॅरीसारख्याच्या हातून मराठी भाषेचा पहिला कोश व व्याकरण ही निर्माण झाली. कोशकार मोल्सवर्थ यानेही आपल्या कोशनिर्मितीमागे 'A humble desire of promoting the propagation of the glorious Gospel' हाच हेतू कोशाच्या प्रस्तावनेत नमूद केला आहे. या धर्मोपदेशकांनी केलेल्या मराठी भाषेच्या सेवेच्या बुडाशी खिस्ती धर्माच्या प्रसाराचा उद्देश तर स्पष्टच होता. एतद्देशीयांमध्ये स्वधर्मप्रसाराचे एक सुलभ आणि प्रभावी साधन म्हणूनच ते सर्व मराठी भाषा शिकले. मराठी मनावर आपल्या उपदेशाचा परिणाम

---

1. " It would be better to call the prejudices of the Hindus to our aid in reforming them, and to control their vices by the ties of religion, which are stronger than those of law. By maintaining and purifying their present tenets at the same time that we enlighten their understandings, we shall bring them nearer to that standard of perfection at which we concur in desiring that they should arrive, while any attack on their faith, if successful, might be expected in theory, as is found in practice to shake their reverence for all religion and to set them free from those useful restraints which even a superstitious doctrine imposes on the passions. "

Official Writings of M. S. Elphinstone, pp. 334-335

होण्यासाठी आपणाला मराठी भाषेचाच उपयोग केला पाहिजे, हे ध्यानात घेऊन या सर्व धर्मोपदेशकांनी मराठीचा अभ्यास केला. ख्रिस्ती धर्मांचा मोठेपणा लोकांना पटवून देताना त्या धार्मिक कल्पना लोकांच्या गळी उतरवावयाच्या होत्या त्या समजण्यासाठी एतद्देशीय लोकांचा शैक्षणिक दर्जा वाढविणे जरूर होते व त्यामुळेच धर्मप्रसारासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी शाळा काढून लोकांना शिक्षणाची गोडी लाविली व मराठी ख्रिस्ती वाङ्मय निर्माण करून त्याचा प्रचार केला. हिंदुस्थानात आलेल्यांपैकी बरेचसे ख्रिस्ती धर्मोपदेशक चारित्र्यसंपन्न होते परक्या देशात जाऊन तेथील अडचणींशी सदैव झुंज राहून त्या देशाच्या जनतेला धर्माच्या पायावर उद्धाराचा मार्ग दाखविण्याचे कठीण काम त्यांनी केले. दुष्काळात त्यांनी ठिकठिकाणी बजावलेली कामगिरा—स्वधर्मप्रसाराचा स्वार्थ ठेवून का होईना—स्तुत्य होती. समाजाच्या अगदी खालच्या थरापर्यंत पोचण्यासाठी विविध मार्गांचा त्यांनी अवलंब केला. मराठी ख्रिस्ती वाङ्मयनिर्मितीचा हेतूही असाच स्वार्थी असला तरी या धर्मोपदेशकांच्या प्रयत्नामुळे मराठी वाङ्मयाचे—विशेषत. गद्य—पाऊल पुढे पडण्यास एक प्रकारे मदतच झाली.

ख्रिस्ती वाङ्मयास हिंदूंचे साहाय्य

या ख्रिस्ती ग्रंथावर लेखक म्हणून जरी युरोपियन धर्मप्रसारकांची नावे छापलेली आढळतात, तरी त्यांच्या मदतीला कोणीतरी शास्त्री असत व हे ऋण त्यांनी मान्य केले आहे. रे. ॲबट यासंबंधी लिहितो की कोणाही युरोपियन धर्मोपदेशकाने लिहिलेले प्रत्येक पान कुणा तरी शास्त्र्याच्या नजरेखालून गेलेले आहेच. मात्र त्याचे नाव पुस्तकावर दिलेले नसेल. हे शास्त्री संख्येने कितीतरी आहेत, पण इतिहासाला त्यांची नावे ज्ञात नसतील. त्यांचे ऋण मान्य न करणे म्हणजे आमचा कृतघ्नपणा ठरेल. [1] हे जरी खरे असले तरी मूळ रचना मराठी भाषेचे अपूर्ण ज्ञान असणाऱ्या परक्या लेखणीने केलेली असल्यामुळे तीत अनेक ठिकाणी अनोळखी शब्द आढळतील, तर काही ठिकाणी संस्कृतप्रचुरता दिसेल, कोठे गावढळ शब्दप्रयोग नजरेला पडतील, तर पुष्कळ ठिकाणी विचित्र वाक्यरचना नजरेला येईल. या संबंधात लोकमान्य टिळक 'महाराष्ट्र भाषेची वाढ' नामक एका लेखात लिहितात :

---

1 "We are indebted to our Hindu friends for our Christian literature than many suppose. To begin with, there is the Shastri, whose name does not appear on the cover of any book, but every page of Marathi that any missionary has written has passed under his scrutinizing eye Its English idioms have been twisted into Marathi idioms and the whole made fairly presentable to critical Marathi readers The number of those who have helped in the preparation of Christian books are very many, but they will never be known by name to history Nevertheless, it would be ungrateful not to acknowledge the debt that will be owed by posterity to the silently working pundit "

Catalogue of Marathi Christian Literature,
during eighty years, 1813-1892, pp 8-10

"मिशनरी लोकांनीं मराठी भाषेस द्वारा धरूनच भाषेचा कोश व व्याकरण करण्याच्या कामीं मदत केली व छापण्याची कला आणि वर्तमानपत्रें यांचाही महाराष्ट्रात प्रचार सुरू केला. पण मिशनरींच्या ग्रंथात मराठी शिकलेल्या साहेब लोकांनीं वापरलेली भाषा खऱ्या मराठी भाषेपेक्षा विचित्र असल्यामुळें मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस मिशनऱ्यांचे व्हावें तसें साहाय्य झालें नाहीं व मिशनऱ्यांचे घेडगुजरी भाषेंतील मराठी ग्रंथ वाङ्मयास कधींही शोभादायक व्हावयाचे नाहींत, किंबहुना हे ग्रंथ खऱ्या मराठी वाङ्मयाचा भाग कधींही समजण्यांत जाईल कीं नाहीं, याची शंका आहे."[1]

लोकमान्यांचे हे मत पूर्णपणे स्वीकारणे थोडेसे कठीणच आहे.

मराठी संदर्भ वाङ्मय

१. आधुनिक मराठी गद्याची उत्पत्ति—कृ. मि. कुलकर्णी
२. युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा—श्री. म. पिंगे

१. लो. टिळकांचे केसरींतील लेख, भाग ४, पृ. ५००

प्रकरण ६ वे

नियतकालिक-वाङ्मय

(१)

अर्वाचीन मराठी गद्याच्या विकासात ज्याप्रमाणे शालेय क्रमिक पुस्तकाचा बराच हातभार लागलेला आहे, तसाच नियतकालिकांचाही लागला आहे. आपल्या आजच्या जीवनात नियतकालिक वाङ्मय हे तात्कालिक स्वरूपाचे असते. त्याचे जीवन क्रमिक पुस्तकाच्या जीवनाइतकेही नसते. किंबहुना आज निर्माण झालेले वाङ्मय उद्या टाकाऊ ठरावे अशीही स्थिती आहे. परंतु हे सारे ज्यांना आपण '**वर्तमानपत्रे**' म्हणतो, त्यांच्यासंबंधीच खरे होय. मराठीमधील आरंभीची नियतकालिके ही खऱ्या अर्थाने **वर्तमानपत्रे** नव्हती. त्यात क्वचित आणि कोठेतरी **वर्तमान** किंवा त्यांचेही **सार** देण्यात येई. बाकी बहुतेक भाग प्राधान्याने ज्ञानसंग्रह आणि ज्ञानवितरण यांचाच असे, म्हणजे त्यांचे स्वरूप क्षणजीवी नसे. ते अगदी शाश्वत स्वरूपाचे नसले, तरी बराच काल उपयोगी पडावे असे असे. ग्रंथामध्ये आणि त्यामध्ये फरक दाखवायचा म्हटले तर अनेक वेळा ग्रंथ हे एकत्र आणि एकाच वेळी हातात पडणारे वाङ्मय असते, तर नियतकालिक वाङ्मय हे हप्त्याहप्त्याने आणि ठराविक कालाच्या अंतराने उपलब्ध होणारे वाङ्मय होते. वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये त्याला जे स्थान मिळते, ते यामुळेच होय. नियतकालिक वाङ्मयाचे स्वरूप हे असे असल्यामुळे या वाङ्मयनिर्मितीमध्ये त्याची भाषा आणि मांडणी, म्हणजेच त्याचे जे बाह्यरूप, त्याकडेही साहजिकपणेच अधिक लक्ष पुरविले जाई त्यातून मराठी भाषेच्या गद्यशैलीस वळण मिळावे हे स्वाभाविक होते. एका अर्थाने या नियतकालिकांचा मराठी गद्याच्या विकासावर क्रमिक पुस्तकांच्यापेक्षाही अधिक परिणाम झाला असे म्हणावे लागेल. कारण यातील वाङ्मय हे बालकरिता नसून अधिक प्रौढ वाचकांकरिता लिहिले गेले होते. त्याचे विषयही अर्थातच अधिक प्रौढ व गंभीर असत. ते पेलण्यासारखी भाषा योजणे हे अपरिहार्यच होई. भाषेचे सामर्थ्य वाढविण्यास याचा उपयोग झाला. याचनंतर तिचे आकर्षकत्व वाढणे अवश्य होते. त्याकरिता लागणारा सजावट व अलंकरण या गोष्टीही स्वाभाविकपणेच क्रमप्राप्तच झाल्या. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या भाषेत जे सामर्थ्य, जी प्रौढी आणि जो चमकदारपणा आला, तो काही एकदम आणि स्वयंभूपणे आला असे नाही. त्याची तयारी या नियतकालिक वाङ्मयाच्या द्वारे जवळ जवळ चाळीस वर्षे चालली होती.

निबंध-वाङ्मयाचा उदय

केवळ भाषाविकासाच्या दृष्टीनेच ही नियतकालिके उपकारक ठरली असे नाही. त्यांनी मराठी वाङ्मयाला निबंध या वाङ्मयप्रकाराचीही जोड मिळवून दिली. एखाद्या

विषयाचा सांगोपांग व बांधीव असा ऊहापोह करणारे लेखन बरेच विस्तृत असे. परंतु ग्रंथ होण्याइतका पसारा नसणारे लेखन या अर्थाने जो निबंध मराठीमध्ये रूढ झाला, त्याचे मूळ या नियतकालिक वाङ्मयामध्ये आहे. या प्रकारच्या लेखनाचे जे परिणत स्वरूप निबंध मालेमध्ये व्यक्त झाले आणि म्हणून ज्यास 'चिपळूणकरी निबंध' असेही कित्येकांनी संबोधले, तो निबंध या नियतकालिकाच्या द्वारेच घडत आला आहे. या नियतकालिकामधून आलेले अग्रलेख, स्फुट लेख, हस्ताहस्ताने आलेले विस्तृत लेख, काही वेळा पत्ररूपाने असलेले लेख हे सारे या निबंधाची छोटीमोठी भावंडेच होती. हे सारे लेखन बहुधा साप्ताहिकातून आणि क्वचित पाक्षिके आणि त्रैमासिके यातून प्रसिद्ध होत होते. निबंधाबरोबर केव्हा केव्हा कथा किंवा नाटक यासारख्या ललितस्वरूपाच्या वाङ्मयासही या नियतकालिकामधून स्थान मिळे. क्वचित कवितेलाही त्यातून प्रसिद्धी मिळे. आज ग्रंथस्वरूपाने प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखनास प्रकाशात येण्यास मागच्या शतकात नियतकालिकाचे फार साहाय्य झाले आहे.

नियतकालिकाचे उगमस्थान

वाङ्मयनिर्मितीची अथवा त्याच्या प्रकाशनाची ही तऱ्हा मराठी वाङ्मयास आजवर अपरिचित होती. इंग्रजी अमलाबरोबर ज्या कित्येक गोष्टी आल्या, त्यात नियतकालिकेही आली. इंग्रज आले नसते, तर आपल्यात नियतकालिके निघाली नसती असे जरी म्हणता न आले, तरी त्यांच्या आगमनाने ती लवकर निघाली यात काही शंका नाही. मुद्रणाची सोय हे नियतकालिके सुरू होण्याचे एक मोठे साधक कारण होय. मुद्रणामुळे लिहिलेल्या मजकुराच्या प्रती सुकरतेने आणि पुष्कळ प्रमाणात उपलब्ध होऊ शकतात ही गोष्ट नियतकालिकाच्या कार्यास फार प्रोत्साहक ठरते. ठराविक वेळी आणि इष्ट त्या संख्येने एकच मजकूर वाचकांना सादर करिता येणे हे नियतकालिकाचे मुख्य काम आहे. यामुळे मुद्रणपूर्व कालामध्ये नियतकालिकाची कल्पनाही सुचणे आणि ती अमलात आणणे अशक्यप्राय होते. मुद्रणाची सोय इंग्रजी अमलाबरोबर जशी उपलब्ध झाली, तशी त्याच्यामध्ये आधीच रूढ असलेली नियतकालिकाची प्रथाही आपल्यास परिचित झाली. मराठीमधील पहिले नियतकालिक म्हणून ज्या 'दर्पण' पत्राचा उल्लेख करण्यात येतो, त्या पत्राच्या कर्त्यासमोर, बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासमोर, बंगाली भाषेतील 'समाचार दर्पणा'चे नाव होतेच व त्या पत्रापुढे इंग्रजी वृत्तपत्राची प्रथा होती. म्हणून अखेरास या नियतकालिकाचे मूळ इंग्रजांच्या या देशातील आगमनामध्ये आहे हे नाकारण्यात अर्थ नाही.

नियतकालिकाचे प्रेरक हेतु

याचबरोबर आणखी एका अधिक महत्त्वाच्या कारणाकडेही दुर्लक्ष होता कामा नये. इंग्रजी राजवटीबरोबर आणि त्या राजवटीमध्ये सुरू झालेल्या शिक्षणामुळे आपल्या ऐहिक आणि वर्तमानकालिक जीवनाविषयीच्या दृष्टिकोणामध्ये फरक होऊन त्याविषयी आपल्यास अधिक आस्था वाटू लागली. आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकाच्या पहिल्या अंकाच्या प्रस्तावनेत बाळशास्त्री म्हणतात —"आता यात परलोकाच्या उपयोगी जें वेदांतशास्त्र ह्या विषयी काही येथें लिहिण्याचें नाही. त्यावाचून इतर व्यवहारोपयोगी जीं शास्त्रं व विद्या राहिल्या, त्यांचें दिग्दर्शन म्हणजे दिशा दाखवावी असें योजिलें आहे" व्यवहारोपयोगी ज्ञानाच्या बाबतीत आपण फारच मागासलेले आहो अशी भावना आपल्यातील विचारवंतांच्या मनामध्ये दृढ झाल्यामुळे हे ज्ञान मिळविणे हा पुढील पन्नास वर्षांमध्ये आपल्या

समाजाच्या हिताय होऊन राहिली होती. या प्रकारे जी वृत्तपत्रे व मासिके निघाली त्यांच्यापुढे हेच एक ध्येय होते, हे ज्ञानप्रकाश, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्शन, ज्ञानसंग्रह आणि विविधज्ञानविस्तार इत्यादी नावांवरून स्पष्टपणे दिसून येते. ज्ञान या शब्दाचा नावामध्ये स्वीकार न करिताही निघालेली विविध नियतकालिके याच ध्येयाने भारलेली होती. मासिकांमधून शास्त्रीय विषयावरील ज्ञानसंग्रह अर्थात अधिक प्रमाणात होई. वृत्तपत्रांमधून वर्तमानकालीन घडामोडींचा परामर्श व राजकीय मतप्रदर्शन अधिक होई. मराठीमधील पहिल्या वृत्तपत्राच्या ‘दर्पण’ या पाक्षिकाच्या पहिल्या अंकामध्ये संपादकांनी जे निवेदन केले आहे, त्यावरून वृत्तपत्रांच्या उपक्रमामागचे सगळे हेतू स्पष्ट होतात. ते म्हणतात —

“ यद्यपि या लेखांची फळें संसारांतील सामान्य व्यवहारांत उपयोगी नव्हत ..तथापि लोकांस लाभ देणाऱ्या गोष्टी यापासून घडतात. त्या अशा. त्यापासून अतिशय दूरचे देशांतील वर्तमानें कळतात. बुद्धिमानांची बुद्धिमत्ता त्याचे द्वारे सर्व लोकांत प्रसिद्ध होऊन, उपयोगी ज्ञानाची समजूत होत येते, आणि अमर्याद विद्वानांचे विचारांकडे जे चित्त देत नाहींत त्यांचें मनोरंजनही होतें....आता विद्याव्यवहाराचें द्वार असे एक वर्तमान-पत्र पाहिजे, की ज्याचा मुख्यत्वें करून एतद्देशीय लोकांचा स्वार्थ होईल, ज्यापासून लोकांचा इच्छा आणि मनोगत कळतील, इकडचे प्रदेशांत आणि परदेशीय मुलखांत जी वर्तमानें होतात ती समजतील, आणि जे विचार विद्यांपासून उत्पन्न होतात आणि जे लोकांची नीति, बुद्धि, आणि राज्यनीति (Political Conditions) याचे सुरूपतेस कारण होत, ते विचार करण्यास उपयोगी आणि निरंतर मनास आठवून मदत होईल. ”

‘ ज्ञानप्रकाश ’ चा जन्महेतु

१८३२ मध्ये निघालेल्या या वृत्तपत्रात प्रकट केलेली मनीषा १८४९ मध्ये निघालेल्या ‘ ज्ञानप्रकाश ’ च्या पहिल्या अंकामधील निवेदनातही प्रकट झाली आहे. ती अशी – ‘ संक्षेपेंकरून आम्ही त्याचे लाभाचें निरूपण करितों. स्वदेशातील लोकांमध्यें असे वर्तमान कळण्याचें द्वार नाहीं. याजमुळे याच देशात ज्या गोष्टी घडतात त्या या प्रदेशाच्या त्या प्रदेशास कळत नाहींत. मग दूर देशांतील कशानें कळावें .... इंग्रज लोक प्रयत्नेंकरून . देशावरची वर्तमानें मेळवितात ती इंग्रजी वर्तमानपत्रात नित्य छापिली जातात. त्यांतील उपयोगी गोष्टींचें भाषांतर आम्ही आपले पत्रात करून छापू आणि येणेंकरून या देशात काय होत आहे याचें वर्तमान सर्वांस कळेल. येणेंकरून पुष्कळ अज्ञान जाईल. इंग्रज लोक इकडे राज्य करितात हें लोकांस आश्चर्य वाटतें तेव्हा त्यांचा देश व रीति राज्यास परस्परें कळल्यावाचून रयतेचा बंदोबस्त नीट व्हावयाचा नाही. एकोपा होण्याचें व परस्परें अभिप्राय कळण्याचें व अम्हीं मनसूबे सरकारास समजविण्याचें व छापल्याचे अपकीर्तीचे भयानें लोकांनी दुर्गुण टाकण्याचें कारण वर्तमानपत्र आहे. ”

वि. ज्ञा. विस्ताराची प्रतिज्ञा

पाक्षिके किंवा साप्ताहिके यांचा भर समकालीन घटना आणि प्रश्न यावर अधिक असे. मासिकांमधून अधिक भर उपयुक्त ठरणाऱ्या ज्ञानसंग्रहावर असे. १८६७ साली निघालेल्या ‘ विविधज्ञानविस्तारा ’ मध्ये कोणत्या स्वरूपाचे विषय त्यात येतील या विषयांची कल्पना संपादकांनी पहिल्या अंकाच्या उपोद्घातात पुढे दिल्याप्रमाणे सांगितली आहे. त्यावरून ज्ञानसंग्रह आणि ज्ञानप्रसार याची गरज त्यावेळीसुद्धा तितकीच वाटत असल्याचे दिसते —

" याच्या परिणामानुसार यात नानाविध विषयाचा संग्रह केला जाईल. शास्त्रीय विषय, स्त्रियांच्या उपयोगास्तव मनोरंजक असून सन्मार्गवर्ता अशा गोष्टी, रूपके, कविता, विद्यार्थ्यांच्या उपयोगास्तव अन्य भाषेतून घेतलेली भाषांतरें, इतिहास, देशज्ञान, विख्यात पुरुषांची आजन्म चरित्रे, शरीरसंपत्तिरक्षणार्थ उत्तम वैद्यकाच्या आधारें घेतलेले नियम, नवीन आहलेल्या पुस्तकांचें गुणावगुणविवेचन, नित्य व्यवहारासंबंधी नीतिवादाचे निबंध इत्यादि अनेक विषयांचा संग्रह करणार आहों आणि राजे व रंक, पुरुष व स्त्रिया, ल्हान व थोर, यातून कोणाच्याही हातीं हें पुस्तक लागलें असता, तें आपल्या संग्रहीं असावें, अशी पूज्य बुद्धि त्याच्या ठायीं उत्पन्न करण्याचा निश्चय केला आहे."

इतरहेतुसाधन

काही नियतकालिकें यापेक्षा काही वेगळ्या हेतूने आणि धोरणाने काढण्यात आणि चालविण्यात आली होती असेही दिसते. एक महत्त्वाचा हेतू धर्मसरक्षण असा होता. इ. स. १८४२ साली निघालेले आणि अमेरिकन मिशनरी मंडळींनी चालविलेले 'ज्ञानोदय' नावाचे नियतकालिक हे ख्रिस्ती धर्माच्या पुरस्कारार्थ निघत असे. पहिल्या अंकातील हेतु-निवेदनामध्ये धर्मपुरस्कार हा हेतु स्पष्टपणे सांगितलेला नसला तरी पुढे त्या पत्राच्या धोरणाला ख्रिस्तीधर्मप्रचार आणि त्याचे समर्थन यालाच महत्त्व मिळत गेले असें दिसते. मूळ हेतू 'अनेक प्रकारची विद्या म्हणजे भूगोल, ज्योतिषशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान आणि नजर अशा प्रकरणाच्या गोष्टी आणि या देशाचें व इतर देशांचे वर्तमान आणि विशेषेकरून अहमदनगर संबंधी मजकूर छापावा असा बेत आहे,' असा सांगितला आहे. याच निवेदनामध्ये पुढे 'लोकांचा धर्म, नीति, चाल वगैरे याविषयी आपलें मत सांगावयाचें असेल तर या वर्तमानपत्रावरून सांगण्याची सोय पडेल' असेही आश्वासन दिले आहे. यातील धर्म म्हणजे ख्रिस्ती धर्म हा अर्थ पुढे स्पष्ट झाला असावा. कारण 'ज्ञानोदय' म्हणजे ख्रिस्ती-धर्म-पुरस्कार असेच समीकरण लोकांच्या मनामध्ये ठसलेले होते. याच्या उलट प्रतिक्रिया म्हणून हिंदुधर्मपुरस्कारार्थ 'उपदेशचंद्रिका' किंवा 'विचारलहरी' यासारखी नियतकालिकें कार्य करीत होती. 'उपदेशचंद्रिके'ने आपला हेतू आरंभालाच स्पष्ट केला होता, तो असा —

" हिंदुलोकहो, तुम्हास माहित आहे की या देशात पाद्रींचा संचार होऊ लागल्या पासून आपले पवित्र धर्मास धक्का येत चालला आहे. त्याहीं जागोजाग शाळा घालून व ख्रिस्तीधर्माची पुस्तकें फुकट लोकास वाटून या लोकास चाळविण्याचा महत् प्रयत्न चालविला आहे. व आपले लोकास आपले धर्माचें ज्ञान नसतें याजमुळे कित्येकास हिंदुधर्माचा कंटाळा येऊन ख्रिस्ती धर्म त्यास बरासा वाटू लागला आहे. तेव्हा हे लोकहो हा अनर्थ पार विरून होण्याचे पूर्वी तत्प्रतिबंधार्थ काहीतरी तजवीज या प्रसंगीं योजणें अवश्य आहे कीं नाहीं. माझे मतें दरमहा एक पुस्तक काढून त्यात हिंदुधर्माची लोकास माहितगारी, व ख्रिस्ती लोक आपले धर्मावर दोष देतात, त्याचें खंडन होईल असें करावें ही चांगली युक्ति आहे व पाद्री लोक दमले तर अज्ञानें दमतील, यास हरवायास दुसरी युक्ति नाहीं." [1]

इ. स. १८५५ मध्ये निघालेले 'सद्धर्मदीपिका' हे पाक्षिक 'हिंदु लोकास हिंदुधर्मतत्त्व कळावें व ख्रिस्तीधर्मी जे पाद्री याचे धर्माचा पोकळपणा त्याच्या ध्यानात

१. अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका. पृ. २६४

आणून द्यावा ' या उद्देशाने काढण्यात आले होते; तर १८६१ मध्ये काढलेले ' सत्यदीपिका ' हे मासिक ख्रिस्ती धर्मग्रंथ आणि मिशनरी लोकांच्या हालचाली यांची माहिती देत असे. ख्रिस्ती आणि पारंपरिक हिंदु धर्म या दोहोंपासून वेगळ्या असणाऱ्या प्रार्थनासमाजाने आपल्या ' सुबोधपत्रिके 'च्या द्वारे (१८७४) आपल्या धर्ममताच्या प्रचाराचे कार्य केले. १८७७ मध्ये सुरू झालेले ' दीनबंधू ' हे पत्र सत्यशोधक समाजाच्या मतांचा प्रचार करण्याकरिता निघाले. सारांश, या कालातील वर्तमानपत्रे किंवा नियतकालिके यांपैकी काहींची प्रेरणा तरी धर्ममूलक होती यात शंका नाही.

मर्यादित उद्दिष्टे

काही नियतकालिकांचे क्षेत्र यापेक्षा मर्यादित असे. १८४० साली निघालेल्या ' ज्ञानचंद्रोदय ' या मासिकाने ' कृष्णलीलामृत ' हा ओवीबद्ध ग्रंथच क्रमशः छापावयास घेतला होता; व नंतर ' गीता ' ही ' प्राकृत वामनी श्लोक, मोरोपंती आर्या, तुलसीदासाचा दोहा, मुक्तेश्वराची ओवी ' यासह सादर करावयास घेतली होती. जुनी मराठी कविता छापून प्रसिद्ध करण्याकरिता पुढे १८६० मध्ये ' सर्वसंग्रह ' मासिकाने केलेला उपक्रम या दृष्टीने अगदीच पहिला नव्हता. ' न्यायाश्रम ' (य !) हे मासिक कायदाविषयक माहिती देण्याकरिता प्रवृत्त झाले होते, तर ' चंद्रिका ' ही ' महाराष्ट्राने व्यापारादि कृत्यें करून आत्महित साधावें ' हे प्रतिपादण्याकरिता संपादकांनी सुरू केले होते. ' सुमित्र ' आणि ' स्त्रीभूषण ' या मासिकांचा जन्म स्त्रियांच्याकरिता, आणि ' आनंदलहरी 'चा जन्म मुलांकरिता झालेला होता असे दिसते. एखाद्या जातीच्या उन्नत्यर्थही मासिक काढले जाई हे मुंबईमधील क्षत्रिय स्टूडन्ट्स् लोकांयटीने आपल्या समाजाची सुधारणा व्हावी म्हणून सुरू केलेल्या ' विचारदर्पणा 'वरून समजून येते. नियतकालिके सुरू करण्यामागे असे अनेक हेतू असल्याचे दिसत असले, तरी प्राधान्याने समकालीन घडामोडींचे आणि विविध शास्त्रांचे ज्ञान व्हावे हा हेतूच अधिक प्रभावी होता हे विसरता येत नाही. इंग्रजीमधील ' सायक्लो पीडिया 'च्या धर्तीवर १८६८ मध्ये निघालेले ' विद्याकल्पतरु ' हे मासिक या प्रमुख प्रवृत्तीचे द्योतक होते.

परकीय सरकारास आकांक्षा-निवेदन

या कालातील काही नियतकालिके मराठीबरोबर इंग्रजी मजकुरालाही स्थान देत. विशेषतः साप्ताहिके अशी निघत. ' दर्पण ' या पहिल्याच पत्रात तर प्रथम इंग्रजी आणि त्याला जोडून त्याचे मराठी भाषांतर असे, अशी स्थिति होती. पुढे ज्ञानप्रकाश आणि इंदुप्रकाश या पत्रांनीही या प्रथेचा अंगीकार काही काल तरी केलेला होता. प्रजाजनांची मनोगते, आशा, आकांक्षा यांचे ज्ञान राज्यकर्त्यांस व्हावे ही इच्छा या काहीशा चमत्कारिक प्रथेच्या मुळाशी असावी. ' ज्ञानप्रकाशा 'ने आपल्या पहिल्याच अंकात ' काही मजकूर सरकारास समजविण्या 'च्या हेतूचा उल्लेख करून ठेवलेला होता. ' दर्पणा ' चे कित्येक वर्गणीदार हे इंग्रज राज्यकर्त्यांपैकी असत ही गोष्टही यास पुष्टी देणारी आहे. एवढेच नव्हे, तर आपल्या लोकांचे मत इंग्रज लोकांस कळविण्याकरिता आपण एखादे इंग्रजी पत्र चालविले पाहिजे असे वाटल्यामुळेच ' नेटिव्ह ओपिनियन ' या वृत्तपत्राचा जन्म झाला होता. या पत्राचा उद्देश सरकारास साहाय्य करण्याचा होता. " सरकाराचे स्वरूप विराट पुरुषाच्या स्वरूपाप्रमाणे सहस्रशीर्ष, सहस्राक्ष व सहस्रपाद असलें, तरी नेटिव्ह लोकांच्या

स्वतंत्र मताची त्यास अपेक्षा आहे, सरकारनें हातीं घेतलेल्या विषयावर नेटिव्हानीं स्वतंत्रपणें चालविलेली चर्चा त्यास इष्टच आहे. म्हणून जी माहिती फक्त नेटिव्हासच असू शकेल. ती देऊन सरकारास साहाय्य करण्याचा त्याचा हेतू होता," असे या पत्राविषयीचे लोकमत होते.

संपादनविषयक धोरणे

वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके काढण्यामागील हेतू असे होते, तर ती चालविण्याबाबत काय धोरण राहील याविषयीही काही कल्पना असत. त्यावरून वृत्तपत्रे चालविणे हे एक उदात्त असे कार्य आणि कर्तव्य आहे अशीच भावना असल्याचे दिसून येते. 'दर्पण'-कारानी आपले पत्र काढण्याच्या आधीच जे निवेदन केले होते, त्यात "कोणा एकाचा पक्षपात किंवा नीचपणा या दोघांचा मळ दर्पणास लागणार नाही, कारण कीं दर्पण छापणाराचें लक्ष्य निष्कृत्रिम आहे, म्हणोन हें वर्तमानपत्र ज्या रीतीनें भले व गुणी पुरुषास मान्य होईल, त्या रीतीनें करण्यास ते दृढ निश्चयानें उद्योग करितील" अशी प्रतिज्ञा केली होती.[1] 'दर्पणा'ने हे धोरण अखेरपर्यन्त चालविले होते असे दिसते. 'दर्पणा'नंतर निघालेल्या मुंबई-अखबार पत्रानेही 'दर्पणा' सारखीच प्रतिज्ञा केली होती. ते म्हणते.— "त्यात कोणाचाच पक्षपात न ठेवता जें वास्तवीक असेल तेंच लिहिलें जाईल व जेणेकरून रयतेचें कल्याण होईल तो मार्ग धरण्यात अंतर होणार नाही." (वृत्तपत्राचा इतिहास पृ. २९५) 'ज्ञानोदया'नेही 'ज्या केवळ अयोग्य गोष्टी, त्या पत्र करणारा छापणार नाहीं.'[2] असे आश्वासन दिलेले होते. 'ज्ञानप्रकाश'कारानीही हेच ध्येय डोळ्यापुढे ठेविले होते असे "आम्ही असा नेम केला आहे कीं ल्बाड गोष्ट व विनाकारण निंदा व स्वधर्मविपरीत भाषण लिहू नये व जी बातमी लिहू ती आधारावरून लिहीत जाऊ."[3] या प्रतिज्ञेप्रमाणे सर्वच नियतकालिके सर्वदा वागली असतील असे अर्थात समजता येत नाही. कारण कालान्तराने या नियतकालिकात धर्म किंवा सामाजिक वा राजकीय मते यावरून पक्षभेद पडलेच व एकमेकावर मात करण्याची साहजिकच ऊमी येत राहिली. अशा वेळी सर्वांनीच आपली पातळी राखली असेल हे संभवत नाही. 'ज्ञानसिंधु' या वृत्तपत्राबद्दल 'प्रभाकर'कर्त्याने केलेली तक्रार या दृष्टीने उद्बोधक ठरेल. ती तक्रार अशी:—

'आता ज्ञानसिंधूत छापलेले पत्र इतके बीभत्स आणि शिव्यागाळ्यांहीं भरपूर आहे कीं तें पत्र आम्ही आपले पत्रात छापून आमचे पत्रास विटाळ करायास इच्छित नाहीं. असलें बीभत्स पत्र लिहिणें व ज्ञानसिंधूत निर्लज्जपणें छापणें हें युक्त नाहीं. परंतु सांप्रत शिमग्याचा वेध लागलेलाच आहे त्यापेक्षा, असो, फारशी चिंता नाहीं. परंतु शिव्यागाळीपेक्षा नीट

1 "Personality shall not disfigure nor servility stain the pages of the Durpun, which the conductors, actuated by honest intentions, will steadily, temperately, and firmly endeavour to render deserving of the good will and support of every lover of truth and virtue.

जांभेकर शताब्दी स्मारक ग्रंथ, खंड २ रा, पृ. ५

२. जांभेकर शताब्दी स्मारक ग्रंथ, खंड १, परिशिष्ट ३, पृ. ९०

३. वृत्तपत्राचा इतिहास, पृ. ३१२

युक्तीनें बोलावें हें बरें, याचा ज्ञानसागराने नीट विचार करावा.[1] यास उत्तर म्हणूनच बहुधा ज्ञानसिंधु कार म्हणतात :—" प्रभाकर पत्राचा कर्ता आम्हास उपदेश करतो त्यास याणें याविषयी ओढून प्रतिष्ठा मिळविण्याचें कारण नाहीं व आम्ही त्याचे दोष काढण्यास किंवा लिहिण्यास भीत नाही. त्यासहि आम्ही आजवर्यंत बहुत वेळ उपदेश केला आहे, तो त्याणे मनात ठेवून आपल्या पत्रात काहीं लोकांनीं पाहण्याजोगें छापीत जावें. " [2] 'प्रभाकरा' ने लोकहितवादींची शतपत्रें छापिली, त्यासंबंधीत 'ज्ञानप्रकाश' पत्राचे उद्‌गार नापसतीचेच आहेत ते असे .—'लोकसुधारणेची रीती लोकहितवादी मनात आणतात तें नव्हे जर बोध करण्याचा असल्यास चागले युक्तीनें व मृदु भाषणानें व ईश्वरावर नजर ठेवून बोलले पाहिजे यापैकीं एकही गुण त्यांचे लिहिण्यावरून आम्हास दिसत नाही. त्यावरून लोकहितवादीस गर्व व विचार किती आहे हें सहज ध्यानीं येईल "[3] साप्ताहिकाप्रमाणे मासिका वरनही तक्रार करण्याचे प्रसग येत असे दिसते. 'दंभहारक' हे मासिक दभहरणाचे कंकण बाधूनच निघाले होते. तेव्हा त्याच्या भाषेत तिरसटपणा येणे स्वाभाविकच होते. त्याविषयी मालाकार चिपळूणकर 'माले' च्या पहिल्या अकात लिहितात — 'व्याख्यात्याच्यावर हल्ला करण्याचा जो त्यानें बाणा उचलला आहे, तो विचारी मनुष्यास खास आवडणार नाही. आता आपल्या धर्माच्या तर्फे भाडन त्याच्या प्रतिपक्ष्याचे खडण करणें हाच जर त्याचा उद्देश असेल, तर तो आमच्या काहीं लोकास मानवेल यात सशय नाही व पाद्री वाटे वगैरे लोकाच्या जो ताडा लागेल त्यानें काहा अशीं ज्यास तसें केल्यावाचूनही उपाय नाहीं हें खरें आहे. तरी या कामींही आमच्या देशबधूंनी आपली इतकी विटबना करून घ्यावी हें आम्हास सहन होत नाहीं " मालाकाराचे हे उद्‌गार पुढे कदाचित त्याच्यावरच उलटण्यासारखे होते हे येथे मुद्दाम सागण्याची आवश्यकता नाही.

नियतकालिकांतील विषय

या नियतकालिकाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट यावे याकरिता त्यामध्ये काय काय येत असे किंवा सपादकाची देण्याची इच्छा असे हे पाहणे युक्त होईल. 'दर्पण' या पहिल्याच वृत्तपत्राच्या प्रस्तावात (Prospectus) केलेली घोषणा पुढीलप्रमाणे होती[4] —

" दर्पणात जाहीर खबरा आणि विलायतचे व बगालचे पत्राचे काहीं काहीं अंश लिहिले जातील. तसेच या देशातील, विलायतेतील व दुसरे देशातील मोठमोठीं वर्तमानेंही लिहिली जातील. कोणी साहेबलोकानी व या देशचे लोकांनी हिंदुस्थानतील लोक, धर्म, आणि विद्या यासबधी काही लिहून पाठविलें असता तेंही दर्पणात छापले जाईल. तसेच विलायतेतील विद्या, कला-कौशल्यें याविषयीचे व त्यातील ज्या भागाचा उपयोग या देशात झाल्यास फार हित आहे त्याविषयीचे लहान लहान ग्रथ लिहिले जातील अशा गोष्टींपासून जिज्ञासु पुरुषास शोध करायास आणि विद्येत परिश्रम करणारास विचार करायास विषय मिळतील, परंतु जे शुद्ध मनोरंजन मात्र इच्छितात, त्यांचीही हृदयें दर्पणामध्यें लहान लहान चमत्कारिक ज्या गोष्टी असतील त्यापासून सतुष्ट होतील. मनोरंजन करणें, चालते काळचीं

---

१. प्रभाकर, २३ मार्च, १८४२

२. जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खड १, परिशिष्ट ३, पृ ७७

३. वृत्तपत्राचा इतिहास, पृ. ३००

४. जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खड २, पृ ३–४

वर्तमानें कळारणें आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणें या गोष्टींची दर्पण छापणारास मोठी उत्कठा आहे."

साप्ताहिकाचे स्वरूप

प्रथम पाक्षिक असणाऱ्या आणि नतर लवकरच साप्ताहिक झालेल्या या नियतकालिकाचे स्वरूप मासिकापेक्षा वृत्तपत्रास साजेसे असावें हे स्वाभाविक होते. म्हणजे असे की त्यातील मजकूर हा तात्कालिक महत्त्वाचा अधिक असे. दर्पणाच्या पहिल्या वर्षामध्ये आलेल्या विषयात इग्लडमध्ये त्यावेळी मान्य झालेल्या राजकीय सुधारणाविषयीची (Reform Bill) बातमी, 'या देशावर रशियनाचा हल्ला होण्याचें भय' ह्या परदेशाविषयीच्या वार्ता, शेतकरी लोकास सरकारचे उत्तेजन, कपनी सरकारच्या तीन इलाख्यातील जमाखर्चाची याद, या देशचे लोकातून मोठ्या सरकारी जागावरून नेमणुका इत्यादी येथील राजकीय मजकूर, केनेडीच्या 'प्राचीन धर्म व हिंदुधर्म' आणि पाद्री बुइल्सन साहेबाच्या 'हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण' या ग्रथाच्या निमित्ताने धर्मविषयक मतप्रकटन, गिरमाजी अप्पा जोशी आणि बाबू कृष्णामोहन बानरजी याचे धर्मान्तर, 'जामे जमशीद' या नव्या वृत्तपत्राची माहिती, घगवे आणि चिमाजीराव आपासाहेब यांच्या मृत्यूच्या बातम्या, पुण्यात इग्रजी शाळा घातली किंवा शिक्षा-मडळीस सरकारातून मिळणारा पैसा कमी केला या शैक्षणिक घटनाचा उल्लेख, ठग किंवा फासीगार अथवा हिंदुस्थानातील नाचतमाशे या सामाजिक वस्तुस्थिती विषयीचा मजकूर, राममोहन राय व ह्यूशेल साहेब यांच्याविषयीच्या बातम्या आणि पत्रे लिहिणारास दिलेली उत्तरे इत्यादी विषयास स्थान मिळाले आहे. याबरोबरच 'विद्या हे बळ आहे' किंवा 'बाफयत्राच्या वृत्तातापासून मनात आलेल्या गोष्टी' यासारखे अधिक चिरस्थायी महत्त्वाचे विषयही त्यात येऊन गेले आहेत.

मासिकाचे स्वरूप

मासिकामधून आलेले लेख तात्कालिकापेक्षा चिरस्थायी महत्त्व असणाऱ्या विषयावर लिहिले जात. कित्येक लेख तर शास्त्रीय विषयावरील व अनेक अकामधून चालू राहिलेल्या लेखमाला असत. 'ज्ञानप्रसारक' या १८५० मध्ये निघालेल्या मासिकामधून पहिल्या अकापासूनच पदार्थविज्ञान, रसायन, हवा-प्रकरण, पार्थिव व्यवस्था (Physical Geography), शिल्परचनाशास्त्र, श्रवणशास्त्र, जीवमात्रशास्त्र (Biology), उद्भिज्जविद्या इत्यादी शास्त्रीय विषयावरील लेखमाला येत होत्या. 'विविधज्ञानविस्तारा' मध्ये काय काय येईल याची सपादकानी दिलेली कल्पना याआधी आपण पाहिलीच आहे. साप्ताहिके आणि मासिके या दोन्ही प्रकारच्या नियतकालिकाचा उद्देश वाचकास तात्कालिक अथवा चिरकालिक महत्त्वाच्या अशा विषयाबाबत 'शहाणे करून सोडण्याचा' होता हे उघड आहे. त्यात फरक असेल तर तो एवढाच की साप्ताहिकामधील विषय हे त्यातल्या त्यात समकालीन तात्कालिक महत्त्वाचे असत, तर मासिकामधील विषय चिरस्थायी महत्त्वाचे असत. 'विविधज्ञानविस्तारा'त व्याकरण व काव्यशास्त्र यावर आलेल्या लेखावरून यास पुष्टीच मिळते.

नियतकालिकाची प्रकाशनस्थळे

नियतकालिकाना प्रारभ मुबईत झाला. पहिले पाक्षिक-साप्ताहिक आणि मासिक मुबईतच निघाले, व पुढेही बरीच नियतकालिके मुबईतच चालत. मुद्रणाची सोय आरभी

तरी मुंबईमध्येच उपलब्ध असल्याने व छापखान्याच्या साह्याविना नियतकालिके नियमितपणे निघणे अशक्य असल्याने तसे होणे हे स्वाभाविक होते. लेखनव्यवसाय करिता येण्यास विद्यासंपादन आवश्यक असे व ते करण्याची सोयही मुंबईमध्येच अधिक होती. पुढे पुण्यामध्ये या दोन्ही गोष्टी उपलब्ध झाल्यावर नियतकालिक काढणे शक्य झाले. मुंबईमध्ये 'ज्ञानसिंधु' चालविणाऱ्या विश्वेश्वर सदाशिव छत्रे यांनीच पुण्यातील पहिले मराठी साप्ताहिक 'मित्रोदय' इ. स. १८४४ मध्ये काढिले. 'ज्ञानप्रकाश' निघावयास आणखी पाच वर्षे लागली. 'ज्ञानोदय' १८४२ मध्ये पुण्यामुंबईबाहेर अहमदनगरास निघाला असला तरी छापण्याच्या वगैरे सोयीकरिता मुंबईसच न्यावा लागला. पुण्यामुंबईखेरीज इतर थोड्या ठिकाणीच वृत्तपत्रे निघू शकली. कोल्हापूर येथे 'वर्तमानसंग्रह' (१८५३) हे पत्र आणि 'सुज्ञानामृत' हे मासिक (१८७४) ही निघाली. सातारा येथे १८५८ मध्ये 'शुभसूचक' निघण्याआधी 'बोधामृत' आणि 'शुभचिंतक' ही पत्रे चालू असल्याचा उल्लेख आढळतो.[1] १८६४ मध्ये 'बेळगांव समाचार' बेळगाव येथे निघाले. ठाणे येथे १८६८ मध्ये 'विद्याकल्पतरु' व १८७० मध्ये 'न्यायदीपिका', १८७२ मध्ये अकोला येथे 'ज्ञानसंग्रह' व १८७० मध्ये 'वऱ्हाड रिपोर्टर', रत्नागिरी येथे 'बृहत्-संहिता' (१८७३) ही नियतकालिके (बहुतेक सर्व मासिके) निघालेली होती. धारवाड येथे 'ज्ञानाकर' (१८६२) मध्ये सुरू झाला होता. महाराष्ट्राबाहेर इंदूर येथे 'पूर्णचंद्रोदय' निघत असल्याचा उल्लेखही 'वृत्तप्रकाश'त आढळतो. बहुतेक सारी अल्पजीवी ठरली याचे कारण वर उल्लेखिलेलेच असावे.

मजकुराची विभागणी व मांडणी

"आरंभीच्या वृत्तपत्रांत येणारा मजकूर अग्रलेख, बातम्या, सूट सूचना असा नसे. दर्पण-प्रभाकरासारख्या पत्रांत दीर्घ लेखमाला आलेल्या आढळतात. पण इतर पत्रांत त्यांचा अभाव दिसतो. बातम्यांच्या सदरांत मध्यें रेघ घालून तोडलेले तुकडे देत असत. या बातम्या इंग्रजी पत्रांवरून भाषांतर केलेल्या असत. क्वचित् 'आमच्या पत्र लिहिणारांकडून' (बातमीदाराकडून) अशा शीर्षकाखालीं ठिकठिकाणचीं बातमीपत्रें आढळतात. हवामान, पंचांग, बाजाराचे निरख उर्फ बाजारभाव यांचाही आढळ होतो. यांशिवाय वाचकांचीं पत्रें येत व 'पत्र लिहिणारांस उत्तरें' या सदरांत संपादकीय सूचना असत. संपादकीय अग्रलेख नसे. क्वचित् थोडक्यांत पत्रकर्त्यांकडून मतप्रदर्शन केलेलें असे. सरकारी कामदारांच्या नेमणुका व बदल्या यांनीही बरीच जागा अडविली जाई. जाहिराती घेण्याची प्रथा फारशी आढळत नाहीं. क्वचित् एखाद्या जाहिरातीचा आढळ होतो. . . दर्पणादि वृत्तपत्रें शिळाप्रेसवरच निघत. टाइपाचा प्रचार फारसा अद्यापि (१८६० पर्यंत) झालेला नव्हता. वृत्तपत्रांचा वाचकवर्गही फारसा मोठा नव्हता. यामुळें (कदाचित्) वर्गणीचे दर भारी होते. प्रभाकर पत्राची वर्गणी वार्षिक १२ रुपये होती. ...एकंदरींत कमी वर्गणी परवडत नसे. त्यावेळचीं सर्व वृत्तपत्रें साप्ताहिकच होतीं. यावरून प्रत्येक अंकाची किंमत कमींत कमी चार आणे सामान्यतः असे."[2]

---

१. वृत्तपत्रांचा इतिहास, पृ. ३१८

२. वृत्तपत्रांचा इतिहास, पृ. ३१८–३१९

मासिकाचा विषय-विभाग

मासिकाचे स्वरूप अर्थात भिन्न असे. त्यात दैनंदिन तर राहोच, परतु सामान्यत खबराना स्थान नसे. जाहिरातीही साहजिक नसत. याला अपवाद असेही, परतु तो अगदी त्या मासिकाशी किंवा त्यातील विषयाशी निगडित असणाऱ्या एखाददुसऱ्या बातमीचा किंवा जाहिरातीचा असे. त्याच्याशी सबध नसणाऱ्या खबरा व जाहिराती येत नसत. बहुतेक सारे लेख असत व त्यातील कित्येक एकापेक्षा अधिक अकामधून येत याचे कारण एकदर मासिकाचा पृष्ठसख्येच्या दृष्टीने आवाका ल्हानच असे हे होय. ललित वाङ्मय एकदरीने कमीच, तथापि क्रमश. केव्हा गोष्ट अथवा नाटकही त्यात येऊन जाई. ज्ञानप्रसारकामध्ये 'विक्रमोर्वशीय' नाटक (भाषांतर) आणि 'जिपोलीची गोष्ट' हीसारखी दीर्घ कथा येऊन गली. साप्ताहिकापेक्षा मासिकाची वर्गणी अर्थात कमी असे, तरीही त्या कालाच्या मानाने अधिकच म्हणावयास हवी. ज्ञानप्रसारकाच्या प्रत्येक अकास चार आणे पडत. मुद्रणाचे काम हे खर्चाचे असे हेच कारण मासिकाबाबत लागू होते.

(२)

वृत्तपत्रे

पहिले मराठी वृत्तपत्र—दर्पण

मराठीमधील पहिले वृत्तपत्र 'दर्पण' होय. त्याचे इग्रजी नाव The Bombay Durpnn असे होते. इग्रजी नावही असण्याचे कारण असे की ते इग्रजी आणि मराठी अशा दोन भाषात निघत असे. किंबहुना त्याचे मूळ इग्रजी असून मराठी भाषातर हे नतरचे असे "या देशचे लोकात विलायती विद्याचा अभ्यास वाढावा आणि तेथील ज्ञान प्रसिद्ध व्हावें अशा नात्यानें या वर्तमानपत्राचा उद्योग मुख्यत्वें आरभिला आहे खरा, परतु ज्यास इग्रजी भाषा येत्ये त्यास मात्र याचा उपयोग असें न व्हावें म्हणोन योजिलें आहे कीं, एक बाजूस इग्रजी व एक बाजूस मराठी असावें." [१] म्हणजे असे की "प्रत्येक पृष्ठाच्या पहिल्या कॉलमात इग्रजी भाषेत मजकूर लिहून त्याच्यासमोर त्याचें मराठी भाषातर करून छापीत असत." [२] दर्पणाचा पहिला अक ६ जानेवारी १८३२ रोजी निघाला. पहिले चार महिने हे पाक्षिक म्हणून काढण्यात आले आणि मे १८३२ पासून ते साप्ताहिक म्हणून निघू लागले आणि शेवटपर्यंत त्याच स्वरूपात चालले. सुमारे तीन वर्षे इतर छापखान्यात ते मुद्रित करून घेण्यात येई, पुढे स्वत च्याच दर्पण छापखान्यात छापण्यात येत असावे. दर्पण पत्राच्या चालक-मालक मडळींमध्ये रघुनाथ हरिश्चद्रजी, जनार्दन वासुदेवजी व बाळ गगाधरशास्त्री असे तिघेजण होते, तथापि सपादक म्हणून बाळशास्त्री जांभेकर याचीच गणना आहे "प्रत्येक अकावर दर्पणी पृष्ठाच्या माथ्यावर उजव्या किंवा डाव्या हाताच्या कोपऱ्यात बाळशास्त्री याचीच सही आढळते." [३] इग्रजी लेखाचे मराठी भाषातर कोणाचे असे हे

१. जांभेकर शताब्दी स्मारक-ग्रथ, खड २, पृ. १
२. जांभेकर शताब्दी स्मारक ग्रथ, खड १, परिशिष्ट ३, पृ. ६७
३. वृत्तपत्राचा इतिहास, पृ. २८८

निश्चितपणे कळलेले नाही. इंग्रजी लेखाची भाषा प्रौढ वाटते, तर मराठी भाषांतराची भाषा मात्र तितकी सफाईदार आणि प्रौढ वाटत नाही मुंबईतील मूळ लेखाच्या भाषेची छाप तिच्यावर पडलेली दिसते. दर्पणाचे संपादकीय धोरण "नेमस्त पण निःस्पृह, लोकहितवादी व प्रगमनशील होतें" त्याच्या ग्राहकांत अनेक इंग्रज अधिकारी व मिशनरी लोकही असत. मराठी लोकांचे मनोगत कळण्याकरिता त्यांची त्यांना आवश्यकता वाटे. त्या पत्राविषयी दुसऱ्या एका इंग्रजी पत्राचा अभिप्राय पाहता त्याच्या कार्याची महती कळून येते, तो असा[1] "दर्पण हें इंग्रजी व मराठी भाषांत प्रसिद्ध होणारें प्रतिष्ठित व उपयुक्त पत्र आहे. त्यांतले स्वतंत्र लेख आणि इतर पत्रांतून निवडून घेतलेला मजकूर, एतद्देशीय लोकांना माहिती देणें, त्यांना नवीन वळण लावणें व चुकीच्या भ्रामक समजुती नष्ट करणे या दृष्टीनें योग्य आहेत. त्याचा संपादकीय दृष्टिकोण आम्हाला नेहमीच पसंत असे असें नाहीं; तथापि त्याचें विषय प्रतिपादन समतोल बुद्धीने केलेलें असतें, व सर्व मतांच्या व्यक्तींना आपले विचार प्रदर्शित करण्याला सारखाच वाव दिला जातो." पहिल्याच वर्षी 'जात' या विषयावर दर्पणात वाद सुरू झाला असता संपादकांनी कोणाचीही बाजू न घेता निःपक्षपाती भूमिका घेतलेली होती. एखाद्या लेखकाने मर्यादातिक्रम केल्यास 'पत्र लिहिणाऱ्यास उत्तर' या सदराखाली त्यास समज देण्यात येई. 'दुरुत्तरें किंवा एका पत्र लिहिणारानें दुसऱ्याचीं वर्मे काढावीं हें आमचे मनास येत नाहीं, आणि असें ज्या पत्रांत असेल तीं सर्व पुढील पत्रीं छापलीं जाणार नाहींत.'[2] या शब्दांमध्ये इशारेही दिले जात. बाळशास्त्री जांभेकरांनी[3] हे पत्र संपादण्याचे कार्य

१. दर्पण संग्रह, पृ. २४

२. दर्पण, २७ जुलै, १८३२

३. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मूळ गाव पोंभुर्ले, जन्म इ. स. १८१२, प्राथमिक शिक्षण व संस्कृत अध्ययन कोकणात मूळ गावी, १८२५ मध्ये मुंबईस आगमन व बापू छत्रे यांच्याकडे राहून नंतरचे पुढील शिक्षण; १८३० मध्ये 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'चे 'नेटिव्ह सेक्रेटरी' म्हणून नेमणूक; १८३२ मध्ये अक्कलकोटच्या युवराजाचे शिक्षक; १८३४ मध्ये एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट मध्ये 'पहिले असिस्टंट प्रोफेसर'; १८४० मध्ये जे. पी., १८४२ मध्ये त्याच संस्थेमध्ये 'ॲक्टिंग प्रोफेसर', १८४१ पासून १८४५ पर्यंत दक्षिण विभागाचे शाळा तपासनीस–सुपरिटेंडेंट, १८४५ मध्ये अध्यापनशाळेचे–नॉर्मल स्कूलचे डिरेक्टर, मृत्यू १७ मे १८४६. जांभेकरांची मराठी ग्रंथरचना —(१) नीतिकथा, (२) सारसंग्रह, (३) इंग्लंड देशाची बखर, भाग १ व २ (४) भूगोल विद्या, गणितभाग, (५) बालव्याकरण, (६) भूगोलविद्येचीं मूलतत्त्वें तयार करण्यात साहाय्य, (७–८) मरे यांच्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप आणि शब्दसिद्धिनिबंध यांच्या रचनेमध्ये साहाय्य, (९) समीकरणाविषयींची टिपणें, (१०) शून्यलब्धिगणित व मूल-परिणति–गणित (११) हिंदुस्थानाचा इतिहास (एल्फिन्स्टनच्या ग्रंथावरून व इतर अनेक ग्रंथांचा उपयोग करून), (१२) हिंदुस्थानातील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास, (१३) मानसशक्तिविषयींचे शोध (अपूर्ण), (१४) इंग्रजी–मराठी धातुकोश (पूर्ण) व (१५) शून्यलब्धिमूलपरिणति–गणितावर विस्तृत, परंतु अपूर्ण ग्रंथ, दोन्ही वाळवीदरात नष्ट. (१६) 'पुनर्विवाह प्रकरण' पोथी छापण्यात साहाय्य, (१७) सभ्येचे भाषांतर हाती घेतले होते, (१८) ज्ञानेश्वरीचे संपादन. याशिवाय 'दर्पण' या पहिल्या मराठी वृत्तपत्राचे १८३२

" मोठ्या मनोत्साहाने काहीं दरमहा न घेता पत्करिलें होतें " असे दादोबा पाडुरग म
तात निरपेक्ष समाजसेवा म्हणूनच त्यानी हे केले. दर्पणाला प्रथमपासूनच वजन प्राप्त ३
होते. स्वत. बाळशास्त्री यास राजमान्यता व लोकमान्यता लाभलेली असल्याने तिचा फा
दर्पणालाही मिळाला. त्या वेळचे गव्हर्नर क्लेअर यानी दर्पण हे नियतकालिक उद्बोध
व्यवस्थित रीतीने चालविले जात असल्याचे आपले मत व्यक्त केले होते. मराठीमधील
पहिल्याच वृत्तपत्राने वृत्तपत्रसपादनाचा एक उच्च आदर्श घालून दिलेला ह
त्याने घालून दिलेली पातळी नतरच्या वृत्तपत्राना त्या प्रमाणात राखता अ
असे वाटत नाही. हे पत्र आठ वर्षांवर अधिक काळ चालून जून १८४० च्या अखे
बद पडण्याचे कारण जाहीर झाले नाही, परतु ते ' तसेच पुढे चालविण्यास काहीं अड
आल्याचा ' उल्लेख बद पडल्यावर लवकरच सुरू झालेल्या ' मुबई अखबार ' या पत्रा
जाहिरातवजा प्रस्तावनेमध्ये आलेला आहे. " भारी वार्षिक वर्गणी (रु. २४), अ
मर्यादित साक्षरता, ज्ञानलालसा व वाचनाभिरुचि, आणि सर्वसाधारण हल्की आर्थिक रि
यामुळे खप साहजिकच अतिशय थोडा; शिवाय जाहिरातीच उत्पन्नहि केवळ नावाला
या कारणानी त्याचा व्यवहार आतबट्ट्याचा झाला असणार अशी कारणे जाभेकराचे चा
कार देतात.[1] तथापि ' लेखल पेस त्यावर होऊन तें नष्ट झालें, ' असे केशवराव भवाळ
हे आपल्या आत्मचरित्रामध्ये स्पष्टपणे लिहितात

मुंबई अखबार

दर्पण पत्र बद पडल्याबरोबर लगेच ' युनायटेड सर्व्हिस गॅझेट ' नामक साप्ता
ल्योल्ग ता. १ जुलै १८४० पासून दुसऱ्या मडळींनी सुरू केले. हे पत्र इग्रजी हो
त्याच्या जोडीला ' मुबई अखबार ' हे नाव धारण करून ४ जुलैपासून एक मराठी
सुरू करण्यात आले. त्याच्या जाहिरातवजा प्रस्तावनेमध्ये पुढीलप्रमाणे निवेदन करण
आले आहे :—

" दर्पण वर्तमानपत्र आतापर्यंत इग्रेजींत जो मजकूर तोच मराठींत छापत आ
तसेच पुढें चालविण्यास काहीं अडचणी आल्यामुळे व महाराष्ट्र वाचणारे यांस फार थे
खबर यात येती, तेणेंकरून त्याचा मनोगत पूर्ण होत नाहीं, सबब ही प्रस्तावना प्रसि
केली जात्ये जे तें पत्र आजपासून प्रसिद्ध होणार नाहीं. परतु सरकारास आणि साहेब लोक
जाहीर होण्याजोगे जे जे ह्या देशाच्या कल्याणाचे विषय आहेत ते नवीन एक इग्र
वर्तमानपत्र " युनायटेड सर्व्हिस गॅझेट " म्हणून या नावाचे होणार आहे. दर्पणाचा आ
झाल्यापासून एतद्देशीय लोकातून बहुतास वर्तमानपत्र वाचण्याची गोडी फार लागली अ
व मराठी भाषेत पत्र असावें व सर्वांस पृथ्वीवर नवलविशेष मजकुर होतो तो सर्व प्रसि
कळावा म्हणून बहुतेकाची इच्छा आहे यास्करिता ' मुबई अखबार ' या नावाचें एक प
मराठी भाषेत, त्यात इग्रजी लिपी नाही असे वर्तमानपत्र दर शनिवारीं छापावें अ
सिद्धात केला आहे या नव्या महाराष्ट्र वर्तमानपत्रात हल्लीं दर्पणात जो मजकूर अस
त्यापेक्षा बहुतेक चमत्कारिक खबरा व कल्पकुशळाचे विषय यात प्रसिद्ध केले जातील

ते १८४० पर्यंत आणि ' दिग्दर्शन ' या पहिल्या मराठी मासिकाचे १८४० ते १८
पर्यंत सपादन

१. जाभेकर-शताब्दी-स्मारक-ग्रथ, खड ३, परिशिष्ट ३, पृ. ६९

चांगल्या सुरेख अक्षरांत निर्मळ कागद निघेल. याशिवाय त्यांत लोकोपयोगी विषयावर पत्रे व समतें छापितील. त्यांत कोणाचाच पक्षपात न ठेवता जें वास्तविक असेल तेंच लिहिलें जाईल."

यावरून दर्पण पत्रच इंग्रजी व मराठी विभाग वेगवेगळे व स्वतंत्र करून आणि निरनिराळ्या नावांखाली चालू होते असा समज होण्याचा संभव आहे. परंतु 'अखबार' पत्राच्या दुसऱ्या अंकातील संपादकीयावरून दर्पणकर्त्यांचे आणि अखबारच्या संपादकाचे तेवढे सख्य नसावे असे दिसते. त्या संपादकाला कोणीतरी 'पूर्णचंद्रोदय' नावाचे पत्र निघणार आहे अशी बातमी पत्राने कळविली असता ती बातमी किंवा पत्र न छापता 'अखबार'चा संपादक लिहितो :—

"दर्पण पत्राचा कर्ता हा तें पत्र चालू व्हावें अशी आशा करीत होता. परंतु ते दिवस पाहण्याचें त्याचें दैव फोडलें! तेव्हा असे पूर्णचंद्रोदय होण्याचे पौर्णिमेचे सभोंव समास होतो तसा त्या पत्राचा न झाला तर चांगलें!"

'अखबार' पत्रात 'सावर्जानिकसंबंधी नेमणुका' या मथळ्याखाली सरकारी गॅझेट-मधील कामगारांच्या नेमणुका, बदल्या यांविषयी माहिती येई. जाहिराती क्वचितच येत. 'पत्र लिहिणाराच उत्तर' हे दुसरे सदर असे. बातम्या, पत्रकर्त्यांच्या सूचना, टीका सर्व सरमिसळ एकापुढे एक छापीत. याशिवाय हवामान, अपघात, मृत्यू, चोऱ्या, अपहरण युद्धाची वार्ता, खुनाबद्दल फाशीची वार्ता, कलकत्त्याचे वातमीपत्र, अन्य राज्यातील हकीकत इत्यादी विषय आलेले दिसतात. प्रांतोप्रांतीची इंग्रजी वर्तमानपत्रे घेऊन त्यातील वार्तांची भाषांतरे दिली जात. पुस्तकावरील अभिप्रायही अग्रलेखाच्या जागी असत. ब्राह्मणाची भोजने, दक्षिणा देती त्यावेळचे चर्चेचे आणि वातमीचे विषय असत. 'मुंबई अखबार'चा संपादक कोण होता ते ज्ञात नाही. ते पत्र एक वर्षपर्यंत तरी चालले की नाही याची शंका आहे. 'प्रभाकर' या पत्राच्या २१ नोव्हेंबर, १९४१ च्या अंकामध्ये आलेल्या पत्राचा लेखक म्हणतो, "अहो, तुमचे स्नेही दर्पण व अखबार काहीं थोडे वर्षे या भरतखंडात जन्मून आपलें तेज थोडा वेळ या पृथ्वीवर पाडून त्वरच नाशाप्रत पावले."[१]

प्रभाकर आणि धूमकेतु

'मुंबई अखबार' बंद पडल्यावर मराठी भाषेतील तिसरे वर्तमानपत्र 'प्रभाकर' मुंबईसच निघाले. त्याचा पहिला अंक २४ ऑक्टोबर, १८४१ ला प्रसिद्ध झाला. हे पत्र शिळेवर छापले जाई. वर्गणी दरमहा १ रुपया असे. प्रथम ते गणपत कृष्णाजी याच्या छापखान्यात छापले जाई. सहाच महिन्यानंतर स्वतःच्या प्रभाकर छापखान्यात निघू लागले. पत्रावर संपादकाचे नाव नसले, तरी गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन[२] यांनी ते चालविले होते. महाजन यांनी १८६२ पर्यंत म्हणजे २० २१ वर्षे चालविले. प्रमकालीन

१. जांभेकर–शताब्दी स्मारक-ग्रंथ, खंड ३, परिशिष्ट ३, पृ. ७१ ७२

२. भाऊ महाजन (मूळ नाव गोविंद विठ्ठल कुंटे), मूळ गाव पेण (जिल्हा कुलाबा) जन्म सुमारे सन १८१५; सुमारे १८२३ मध्ये मुंबईस विद्याभ्यासाकरिता आगमन व बापू छत्रे यांच्याकडे राहून पुढील शिक्षण. एल्फिन्स्टन विद्यालयात अध्ययन आणि काही काळ अध्यापन करून १८४१ मध्ये शिक्षण संपविले; १८४१ मध्ये प्रभाकर पत्र काढून जवळजवळ वीस वर्षे संपादन; प्रभाकर छापखान्याचे चालकत्व, १८५३ मध्ये 'धूमकेतु' या वृत्तपत्राचा प्रारंभ, १८५४ ज्ञानदर्शन नावाचे त्रैमासिक सुरू केले. १८६२ मध्ये मुंबई सोडून नागपुरास प्रयाण, मृत्यू १८९०

भाऊ महाजन
[१८१५–१८९०]

विष्णुबावा ब्रह्मचारी
[१८२५–१८७१]

वृत्तपत्रामध्ये हेच दीर्घायुषी ठरले. भाऊ महाजन हे दर्पणकर्त्याप्रमाणेच बाळमित्रकार छत्रे याच्याजवळ शिक्षणाकरिता राहिले होते. १८४१ सालीच एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधून वरच्या वर्गात शिकून ते बाहेर पडले होते. 'प्रभाकर' पत्राने आपल्या चटकदार शैलीने बरीच लोकप्रियता मिळविली होती. त्या काळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान मुख्यत्वे यात लिहीत. लोकहितवादींची 'शतपत्रे' 'प्रभाकरा'मधूनच प्रथम प्रसिद्ध झाली. ते 'पुरोगामी' महाराष्ट्रीयाचे तत्कालीन मुखपत्र होते. इंग्रजी राज्यपद्धतीवर यात प्रथमच टीकेला सुरुवात झाली. "*हिंदुस्थानातून द्रव्य जाते तें बंद झाल्याशिवाय देशाची बरी गत नाहीं*"; "इंग्रज अमलदार हजारों रुपये पगार खाऊनहि लक्षावधी रुपये लाच खातात;" "नेटिव लोकास इंग्रज लोक तृणप्राय मानतात," इत्यादी राज्यकर्त्याविरुद्ध असणारी स्पष्ट विधाने 'प्रभाकर'मधूनच प्रथम येऊ लागली. मराठी लेखकाचे लेखन शुद्ध करणाऱ्या कॅंडी साहेबावर टीका याच पत्रामधून आली. या तिखटपणामुळे आणि चुरचुरीतपणामुळे ते पत्र साहजिकपणेच लोकप्रिय झाले अर्थात त्याला नेहमीच तोल राखता आला नसल्यास तेही स्वाभाविकच म्हणावे लागेल '*दर्पण*'*काराची प्रौढता आणि नेमस्तपणा* '*प्रभाकर*' *कर्त्या*-मध्ये नव्हता. तरीही यातील इंग्रजी लेखाची भाषांतरे टीकेसाठी म्हणून का होईना 'टाइम्स' या इंग्रजी पत्रामध्येही येत. पाश्चात्याच्या अंधानुकरणावर आणि स्वकीय समाजातील अनिष्ट गोष्टींवर भाऊ महाजनानी सारखेच टीकास्त्र चालविले होते. विष्णुबोवा ब्रम्हचारी याच्या विक्षिप्तपणावर जशी त्यानी टीका केली, तशी मिशनऱ्याच्या धार्मिक आक्रमणाचाही प्रतिकार केला. इंग्रजी भाषेचा किंवा पाश्चात्य ज्ञानाचा अव्हेर न करिताही इंग्रजी शब्दाचा वापर करून मराठी भाषा भ्रष्ट करणाऱ्याचा त्यानी समाचार घेतला सरकारी कारभारातील बारीकसारीक अन्यायाची दखल निर्भयपणे घेतली. 'माला'— पूर्व कालामध्ये 'माले'प्रमाणेच वाचकास वाचनाची चटक लावणारे असे हे पत्र इ. स. १८६२ पर्यंत चालले. त्याचे संपादक पुढे मुंबई सोडून आपल्या चिरंजीवाबरोबर नागपुरास गेल्याने ते पत्र बंद पडले. 'प्रभाकरा'बरोबर 'धूमकेतु' नावाचे एक साप्ताहिक भाऊ महाजनानी १८५३ मध्ये काढून काही काळ (सातआठ वर्षे) चालविले होते ते मुख्यत 'वर्तमानदीपिका' या जुन्या मताच्या वर्तमानपत्रास ताड देण्याकरिता चालविलेले असावे. त्यात विष्णुबुवा ब्रम्हचारी याच्यावर बरीच टीका येई. बाबाच्या 'वेदोक्तधर्मप्रकाश' या ग्रथातील अनेक दोषस्थळे धूमकेतूच्या टीकेमध्ये दाखवून दिली होती. परतु उत्तरादाखल विष्णुबोवाचे लेखही 'धूमकेतू'मध्ये येत. बाबा पदमनजींचा 'धर्मांतर करण्याचे कारण' हा लेख इ. स. १८५४ मध्ये या पत्रामध्ये प्रसिद्ध झाला होता.

ज्ञानसिंधु आणि मित्रोदय

'प्रभाकर' पत्रानतर तीनच महिन्यानी 'ज्ञानसिधु' निघू लागला. ह्याचे सपादन बापू छत्रे याचे चिरजीव विरेश्वर सदाशिव छत्रे हे करीत असत. ते पत्र शिळाछापावर स्वत च्या छापखान्यात छापले जाई. 'प्रभाकरा'स प्रतिस्पर्धी म्हणून त्याची भूमिका असावी. आपल्यास उपदेश करणाऱ्या 'प्रभाकर' पत्राच्या कर्त्यास "यार्णे यानिपयीं ओढून प्रतिष्ठा मिळविण्याचें कारण नाहीं व आम्ही त्याचे दोष काढण्यास किंवा लिहिण्यास भीत नाहीं," या शब्दात ठणकावल्याचे दिसून येते. विरेश्वर छत्रे याच्याजवळ बाळशास्त्र्यांची विद्वत्ता, किंवा भाऊ महाजनाचा बहुश्रुतपणा आणि वाक्चातुर्य नसताही आपले पत्र त्यानी 'प्रभाकरा'शी टक्कर देत काढले व चालविले 'ज्ञानसिधु' हे पत्र मुंबईस चालू असतानाच पुण्यामध्येही

'मित्रोदय' नावाचे साप्ताहिक छत्रे यानी १८४४ त सुरू केले. हे पत्र पुण्यातील पहिले वृत्तपत्र गणावयास हवे. "हें पत्र लोककल्याणार्थ काढिलें असून यांत विषय तीन घेतले आहेत. संस्कृत भाषेचे ज्ञान होण्याकरिता काव्य व छंदांची यती समजण्यास छंद शास्त्र व स्वधर्मावर भक्ति राहण्याकरिता स्वधर्मोत्तेजन हे तीन विषय ग्रहण केले आहेत. शिवाय उत्तम वर्तणूक रिति होण्याजोगी व्हावी म्हणून सभाचातुर्य, नीति, आणि देशांतील सांप्रतचीं वर्तमानें असे तीन विषय ग्रहण केले आहेत." अशी प्रतिज्ञा संपादकानी पहिल्याच अंकात केली. हा उपक्रम फार दिवस चालला नाही बहुधा एक वर्षाच्या आतच तो संपला असावा 'ज्ञानसिंधु' मात्र पाच वर्षे तरी चालले असावे 'सदुक्तिरत्न' नावाचे एक मराठी साप्ताहिक १८४८ मध्ये निघून काही महिन्यातच बंद पडल्याचा उल्लेख 'ज्ञान सिंधु' कारांनी केला आहे. पत्र फक्तगादी तरी मुद्दाम दावा साधण्याकरिता काढिले आणि ती 'मनेऊ' त्या पत्रकाराने थोड्याच वेळात परिपूर्ण करून घेतली अशा आरोपही घेतला आहे. त्या 'ज्ञानसिंधु' काराना ती 'दर्पण' किंवा 'प्रभाकर' यांच्या संपादनाची पातळी राखता आली नव्हती असे वाटते.

ज्ञानप्रकाश

पुण्यातील पहिले वृत्तपत्र 'मित्रोदय' हे फार अल्पायुषी ठरल्यामुळे १८४५ ते १८४९ पर्यन्त तेथे वृत्तपत्र असे अस्तित्वात नव्हते. १८४९ मध्ये 'ज्ञानप्रकाश' हे पत्र कृष्णाजी त्रिंबक रानडे यानी स्वतःच्या संपादकत्वाखाली सुरू केले. ते १८५६ पर्यन्त शिळाछापावरच चालले होते. प्रथम केवळ मराठी असणारे हे पत्र १८६३ पासून इंग्रजी मजकूर देऊ लागले आरंभी किस्येक वर्षे पत्राच्या नावाखाली नक्षीमध्ये 'सत्य, सौख्य, ज्ञान' शब्द असत. प्रथम साप्ताहिक, मग द्विसाप्ताहिक, काही दिवस सोमवारी केवळ इंग्रजी साप्ताहिक, गुरुवारी केवळ मराठी साप्ताहिक, त्यानंतर पुन साप्ताहिक, नंतर दैनिक अशी अनेक अवस्थांतरे त्याची झाली. कृ. त्रि रानडे यांच्यानंतर त्याचे पुतणे वामन गोविंद रानडे हे संपादक होते. नंतर बाबा गोखले, दामोदर विश्वनाथ गोखले, सीतारामपंत चिपळूणकर अशी अनेक नावे संपादक म्हणून आढळतात. संपादकाखेरीज 'ज्ञानप्रकाश'ला कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख, करो लक्ष्मण छत्रे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, केशवराव भवाळकर, मोरो रघुनाथ दमडेरे इत्यादिकांचे साहाय्य प्रारंभीच्या काळात झाले. या पत्राचे आरंभीचे धोरण नवीन सुशिक्षित समाजात स्वीकारल्या गेलेल्या सुधारणांचा पाठपुरावा करण्याचे असे. विशिष्ट राजकीय धोरण असे त्यास नव्हते विषय व मजकूर मुंबईमध्ये आधीच निघालेल्या वृत्तपत्राप्रमाणेच असे म्हणजे मुख्यत ज्ञानप्रसाराकरिता व समकालीन घडामोडींच्या माहितीकरिता ते चालविले जाइ.

ज्ञानोदय, वर्तमानदीपिका व विचारलहरी

प्रथम १८४२ मध्ये निघाले तेव्हा मासिक, नतर तीन वर्षांनी पाक्षिक, नंतर साप्ताहिक अशा अवस्थांतरातून गेलेले ज्ञानोदय हे वृत्तपत्र अमेरिकन मिशनने सुरू करून पहिली पाऊणशे वर्षे चालविले. प्रथम ते अहमदनगरला निघे. नंतर काही काळ मुंबईस व नंतर पुन अहमदनगरास अशी त्याची स्थलांतरे झाली पहिले संपादक रे. हेन्री बॅलन्टाइन हे होते. मराठी संपादनाचे काम बाबूराव कुकडे यांच्याकडे असे. या नियतकालिकाचा मुख्य उद्देश ख्रिस्ती धर्मप्रसार हाच होता. म्हणून यात येणाऱ्या मजकुरात मिशनची माहिती,

मिशनऱ्याची ये-जा, ख्रिस्ताची शिकवण, हिंदुधर्मातील अनिष्ट गोष्टी व त्या धर्मावर टीका वगैरे भाग बराच असे. यातील ज्ञानप्रसाराला धर्मप्रचाराचा वास येत असल्याने त्याचा परिणाम हिंदु-धर्मपुरस्कारात, व तो करणाऱ्या वृत्तपत्राच्या प्रतिक्रिया–निर्मितीमध्ये झाला. या पत्राला प्रथम प्रभाकर ज्ञानसिंधु यांचा आणि तदनंतर केवळ त्याच्या ख्रिस्तीधर्मप्रचाराला विरोध करण्याकरिता निघालेल्या वृत्तपत्राचा रोप पत्करावा लागला. अशा वृत्तपत्रात 'वर्तमान-दीपिके'चा उल्लेख प्रथम करावा लागतो. हे पत्र १८५३ मध्ये निघाले. त्यावर संपादकाचे नाव नसले, तरी बाबा पदमनजींनी भवानी विश्वनाथ कानविंदे यांचा त्यांनी हे पत्र काढले असा उल्लेख केला आहे. या पाठीमागे आणखी काही शास्त्री मंडळी असावी, अशी समजूत होती व लक्ष्मणशास्त्री हळबे आणि केशवशास्त्री गाडगीळ हे त्यामध्ये असावेत असे वाटते. 'दीपिके' च्या आधीच १८५२ मध्ये कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी ख्रिस्तीधर्मप्रचाराला विरोध करणारे 'विचारलहरी' नावाचे पाक्षिक काढलेले होते. त्याच्या मुखपृष्ठावर एका बाजूस 'सद्धर्मोद्धारक' व दुसऱ्या बाजूस 'दुर्धर्मोच्छेदक' हे शब्द, आणि 'सत्य' आणि 'शान्ती' हे शब्दही असत 'विचारलहरी' मधील लेखनाविषयी ते 'हल्कट व पोरकट' असल्याचा स्वतः धर्मांतर केलेल्या बाबा पदमनजींचा अभिप्राय ते बरेच परिणामकारक असे त्याचे सुचवितो. १८५५ मध्ये बापू सदाशिव शेट यांनी काढलेल्या पाक्षिक 'सद्धर्मदीपिके'चे ध्येयही 'विचारलहरी' प्रमाणेच होते. ख्रिस्ती वृत्तपत्रांबरोबर होणाऱ्या पूर्वोत्तर–पक्षामुळे या हिंदुधर्मपुरस्कारक पत्रांमधून वादाची हिरीरी यावी हे अपरिहार्यच होते.

इंदुप्रकाश आणि अरुणोदय

'प्रभाकर' पत्र "सुमारे २५ वर्षे इतक्या दीर्घ कालावधीपर्यंत टिकले" असा उल्लेख सापडत असला (वृत्तपत्राचा इतिहास, पृ ३०२) तरी ते भाऊ महाजन १८६२ साली मुंबई सोडून नागपुरास गेल्यावर बहुधा अस्त पावले असावे. 'प्रभाकरा'च्या अस्ताच्या सुमारासच 'इंदुप्रकाश' सुरू व्हावा हा योगायोग लक्षात घेण्यासारखा आहे. त्यातील मजकूर इंग्रजी आणि मराठी अशा दोनही भाषांत असे. सुरवातीचे मराठी विभागाचे संपादक जनार्दन सखाराम गाडगीळ हे होते. एक प्रमुख उत्पादक म्हणून लोकहितवादींचा त्याच्याशी संबंध आला होता. परंतु त्यापेक्षा एक कर्ते समाजसुधारक विष्णुशास्त्री पंडित ह्यांच्या संपादकत्वामुळे 'इंदुप्रकाश' हा महाराष्ट्रास विशेष परिचित झाला. त्यांनी आपल्या संपादकीय कारकीर्दीत प्रामुख्याने विधवाविवाहाच्या पुरस्कारार्थ लेखन केले. बालविवाह, केशवपन, जरठकुमारीविवाह, स्त्रीशिक्षण इत्यादी प्रश्नांचीहि चर्चा इंदुप्रकाशामध्ये विस्ताराने येई. विष्णुशास्त्र्यांच्या लेखनात अभ्यास व कळकळ ही भरपूर असत. इ. स. १८७० च्या पुनर्विवाहावरील प्रसिद्ध वादामध्ये सुधारक पक्षाचे पुढारीपण पंडितांच्याकडेच होते साहजिकच 'इंदुप्रकाश' हे सुधारकाचे मुखपत्र ठरले. मुंबई विद्यापीठाच्या बहुतेक सर्व पहिल्या पदवीधरांचा या पत्राशी लेखक–संपादक या नात्याने संबंध आला. न्या. मू. रानडे, न्या. मू. चंदावरकर, न्या. मू तेलंग यांनी त्यात आपापल्या काळात लेखन केले त्यामुळे सरकार–दरबारीही त्याचे वजन होते. 'इंदुप्रकाश'ला लाभलेल्या विद्यापीठीय विद्वानांच्या साहाय्यामुळे त्याची संपादकीय पातळी आधीच्या वृत्तपत्रांच्या तुलनेने खूपच उंचावलेली होती. धोरण एकंदरीत नेमस्तपणाचेच असे. आरंभाला ते या पत्राच्या यशाला कारणीभूत झाले असले, तरी कालान्तराने त्यामुळेच त्याच्या लोकप्रियतेला ओहोटी लागली परंतु हा काळ बराच पुढचा आहे. प्रस्तुत कालखंडामधील हे पत्र आधीच्या पत्रांपेक्षा पुष्कळच अधिक

प्रगत स्वरूपाचे होते यात शंका नाही. 'इंदुप्रकाश'नंतर चार वर्षांनी १८६६ मध्ये ठाणे येथे निघालेले 'अरुणोदय' नावाचे पत्र जहाल राजकीय विचाराचे होते. मात्र जहाल-मवाळ हे भेद स्पष्ट होण्यापूर्वीपासूनच त्यामध्ये राज्यकारण आणि परकीय सत्तेला विरोध याविषयी विवेचन येई. हे पत्र काशिनाथ धोंडो फडके यांनी काढिले होते. विद्वत्तेपेक्षा आवेश आणि भावना यावरच यात अधिक भर दिलेला असे. जवळजवळ ४५ वर्षेपर्यंत तेजस्वी वाण्याने हे पत्र चालवण्यात आले होते. याच पत्राच्या जोडीने पुढे 'हिंदुपंच' हे विनोदी, व्यंग चित्रप्रधान पत्र प्रसिद्ध होई.

नेटिव्ह ओपीनियन

प्रथम फक्त इंग्रजीमध्ये निघालेले हे पत्र रावबहादूर विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी १८६४ मध्ये काढिले. परंतु नंतर दोन वर्षांनीच केवळ मराठी जाणणाऱ्याकरिता त्यात मराठी मजकूरही देण्यात येऊ लागला. रावबहादूर मंडलिकांनी हे स्वमतप्रतिपादनार्थ काढले. 'इंदुप्रकाश'चा सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार रावबहादूरांस संमत नव्हता. रावबहादूर इतरत्र इंग्रजी लेख लिहीत. एका पत्राने त्यांचा लेख छापण्याचे एकदा नाकारल्यामुळे रागावून रावबहादूरांनी स्वतःचे पत्र काढिले. त्यामुळे प्रथम ते इंग्रजीतच निघे. 'नेटिव्ह' लोकांचे मत इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या कानावर घालावे, हा त्यांचा मूळ हेतू. पत्राचे स्वरूप पोक्त, भारदस्त असे. त्यातील लेख अभ्यासपूर्ण असल्याने त्याला वजनदारपणा प्राप्त झाला होता. रावबहादूरांच्या नावामुळे सरकारात आणि परदेशातही 'नेटिव्ह ओपिनियन'चे नाव परिचित झाले होते. रावबहादूर मंडलिक हे या पत्राचे उत्पादक आणि चालक असले तरी पुष्कळशी संपादकीय जबाबदारी नारायण महादेव ऊर्फ मामा परमानंद यांच्याकडे असे. त्यांच्या " भारदस्त, समतोल, निश्चित, सुबोध आणि मार्मिक " लेखनशैलीमुळे 'नेटिव्ह ओपीनियन'ला लवकरच चांगली प्रतिष्ठा लाभली. मामा परमानंद पुढे आपल्या प्रार्थनासमाजाच्या मुखपत्रात, 'सुबोधपत्रिके'त लिहावयास लागले. 'नेटिव्ह ओपीनियन' १९०६ पर्यंत चालू होते.

'सुबोधपत्रिका'

'ज्ञानोदय' ह्या पत्राने ज्याप्रमाणे ख्रिस्तीसमाजाचे आणि धर्माचे मुखपत्र म्हणून कार्य चालविले होते, तसेच १८६७ साली निघालेल्या प्रार्थनासमाजाने आपले कार्य करण्याकरिता १८७३ साली 'सुबोधपत्रिका' हे पत्र सुरू केले. त्याचा उद्देश समाजाचे हेतू सिद्धीस नेणे, आपल्या धर्मसंबंधी मताचा प्रसार करणे व त्यावरील आक्षेपांना उत्तर देणे असा होता. समाजकारण, विशेषत धर्मकारण हेच 'पत्रिके'चे क्षेत्र असे. मराठी बरोबर इंग्रजी मजकूरही देण्यात येई. राजकारण, अजिबात टाळले जाई असे नाही, पण समाज व धर्म यांबाबतच्या सुधारणा याविषयीच खरा जिव्हाळा असल्याने याविषयीच चर्चा प्राधान्याने येई. आरंभी न्या. मू. रानडे, डॉ. भांडारकर, सर नारायण चंदावरकर, मामा परमानंद यांचा लेखक म्हणून त्यांच्याशी संबंध असे. 'पत्रिके'चे क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे तिचे आवाहनही मर्यादित लोकसमूहासच असे. एका संस्थेचे पाठबळ असल्याने 'ज्ञानोदया'-प्रमाणेच 'पत्रिका'ही दीर्घायुषी ठरली.

दीनबंधू

प्रार्थनासमाजाप्रमाणेच सत्यशोधक-समाजाने आपले मुखपत्र म्हणून १८७७ मध्ये 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक सुरू केले. या समाजाचे मूळ प्रवर्तक श्री. ज्योतिराव फुले यांच्या

प्रेरणेने कृष्णराव मालेकर यानी ते सुरू केले. सत्यशोधक-समाजाचा मतप्रचार करणे हे अर्थात त्याचे उद्दिष्ट राहिले. प्रार्थनासमाजाच्या मुखपत्रात मराठी समाजाच्या वरच्या वर्गाच्या प्रश्नाचा व दु:खाचा परामर्श घेतला जात असला, तर 'दीनबंधू' मध्ये दलित, मागासलेल्या समाजातील प्रश्नाचा आविष्कार व उच्चार होई. 'सुबोधपत्रिके' प्रमाणे हेहि पत्र दीर्घायुषी झाले.

किरण

केसरी मराठा ही पत्रे निघाल्यामुळे वृत्तपत्राच्या इतिहासात एक निराळा कालखंड सुरू झाला असे म्हटले तर, त्याची पूर्वसूचना १८७७ मध्ये निघालेल्या 'किरण' या पत्रामुळे मिळाली होती असे म्हणता येईल. केसरी-मराठा पत्राच्या संस्थापकांपैकी एक महादेव बल्लाळ नामजोशी यानी हे पत्र केशवराव साठे आणि अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या साह्याने काढले. हे पत्र अल्पकाळच टिकले असले, तरी तेवढ्या काळातीलसुद्धा त्याची कामगिरी उल्लेखनीय ठरते. ठिकठिकाणच्या बातमीदाराकडून बातमीपत्रे मागवून ती विस्ताराने यात देण्यात येत. इ. स. १८७७-७८ चा दुष्काळ व १८७८ मधील देशी वृत्तपत्रावर निर्बंध घालणारा कायदा यासंबधाने 'किरण' ने सडेतोड टीका केली दुष्काळविषयक जरूर ती आकडेवारी देऊन त्याची सविस्तर बातमी यात देण्यात येई व त्याची खरी जबाबदारी कोणावर आहे याचेही स्पष्ट विवेचन करण्यात येई. वृत्तपत्रावरील निर्बंधविषयक कायदा झाला असताना सर्व बोजा स्वत पत्करून आपल्या बातमीदारास त्याने अभय दिले होते. 'मात्र बातमीचे खरेपणाबद्दल काळजी घेणे अवश्य आहे,' असा इशाराही दिला होता.

इतर वृत्तपत्रे

येथवर उल्लेखिलेल्या वृत्तपत्राखेरीज पुण्यामुंबईत आणि त्या बाहेरही कित्येक वृत्त पत्रे निघाली व त्यातील कित्येक दीर्घायुषी झाली. पुण्यातील लोककल्याणेच्छु (१८७१) पत्राचे नाव त्यातील 'गोल्या घुबड' याच्या पत्रामुळे स्मरणीय ठरले. मुंबईचे 'सत्य प्रकाश' (१८७७) हे बेने इस्रायल समाजाचे मुखपत्र होते. बेळगाव समाचार (१८६४) हे बेळगाव येथील पत्र, धुळे येथील खानदेशवैभव (१८६७), कोल्हापूरचे ज्ञानसागर (१८७१), सातारा येथील शुभसूचक (१८५८), रत्नागिरी येथील सत्यशोधक (१८७१), सोलापूरचे कल्पतरु, ही पत्रे दीर्घायुषी ठरली. महाराष्ट्राबाहेर इन्दूरला 'पूर्णचंद्रोदय', देवासला 'वृत्तलहरी' आणि धार येथे 'वृत्तधारा' अशी पत्रेही काही काल चालली. याशिवाय 'सूर्योदय' (ठाणे), नासिक-वृत्त (नाशिक), आर्यावर्त (धुळे), बोध सुधाकर (सातारा), सत्यसदन (अलिबाग), देशसुधारणेच्छु (गोवा), पुणेंवैभव, वेंगुर्ले-वृत्त, वृत्तप्रकाश, ज्ञानचक्षु इत्यादी वृत्तपत्रेहि प्रस्तुत कालखंडामध्ये निघून काही काल कार्य करून विराम पावली. याचा अर्थ असा की प्रस्तुत कालखंडाच्या अखेरीस वृत्तपत्राची अभिरुची मराठी समाजामध्ये पुष्कळच प्रमाणात दृढमूल झाली होती व वर्तमान समजून घेणे आणि आपली विविधविषयक मते वर्तविणे ही समाजास एक आवश्यक अशी गरज वाटू लागली होती. याकरिता म्हणून जे लेखन झाले, त्यामुळे मराठी गद्यशैली बनण्यास फार साहाय्य होऊन गद्याचे सामर्थ्यही वाढत गेले, आणि मराठीमधील एक प्रभावी वाङ्मयप्रकाराने निश्चित असे स्वरूप धारण केले. या प्रक्रियेत वृत्तपत्रांप्रमाणेच उपकारक ठरलेली व त्यापासून फार भिन्न नसणारी नियतकालिके म्हणजे मासिके ही सहभागी होती. म्हणून त्याचाही परामर्श येथे घ्यावयास हवा.

(३)

मासिके

मराठीमधील पहिले मासिक—दिग्दर्शन

मराठीमधील पहिल्या वृत्तपत्राप्रमाणेच पहिल्या मासिकाचे जनकही बाळशास्त्री जांभेकर हे होत. याचा पहिला अंक १८४० च्या मे महिन्यात निघाला. वृत्तपत्रापेक्षाही आपल्या ज्ञानप्रसाराच्या उद्दिष्टाची साधना मासिक पुस्तकाच्या द्वारे अधिक चांगल्या प्रकारे होण्यासारखी आहे असे वाटल्यामुळेच जणू काही त्यांनी 'दिग्दर्शन' हे मासिक सुरू केले, आणि त्याचा परिणाम म्हणून पुढील महिन्याच्या अखेरीपासून 'दर्पण' हे वृत्तपत्र बंद पडले. 'दिग्दर्शन' मासिकाचे उद्दिष्ट त्यांनी पहिल्या अंकातच स्पष्ट केले होते. "दिग्दर्शन म्हणजे मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह" असे प्रथम म्हणून "हें ल्हान पुस्तक महिन्यास एक छापणार. या पुस्तकांत नातमीचें सार, व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायन शास्त्र व साधारण विद्या यांविषयी थोडथोडा मजकूर, दुसऱ्या ग्रंथांतून घेतलेला, किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल व प्रसंगोपात्त समजूत पडण्याकरिता दगडावर छापलेले नकाशे, चित्र वगैरे यांत असतील"[1] दिग्दर्शन हे नावही दर्पणाप्रमाणे बंगाली दिग्दर्शन मासिकावरून घेतलेले दिसते. दर्पणाप्रमाणे दिग्दर्शन मासिकावरही संपादकाचे नाव छापलेले नव्हते. आतील सर्व लेखही निनावीच आहेत. यातील बराच भाग शास्त्रीबुवांच्या हातूनच उतरला असावा असे त्यांत आलेल्या शास्त्रीय विषयांवरील लेखमालांवरून वाटते. आपले धोरण म्हणून 'व्यवहारोपयोगी शास्त्रे व विद्या यांची दिशा दाखवावी, परलोकाच्या उपयोगी जे वेदान्तशास्त्र त्याविषयी काही लिहावयाचे नाही,' असे त्यांनी पहिल्याच अंकात सांगून टाकले होते. "आम्ही जें लिहिणार त्यांणेंकरून त्या त्या विद्यांचें परिपूर्ण ज्ञान होईल असें समजू नये. कारण, समग्र विषय कळणें थोर थोर ग्रंथ पढायास पाहिजेत. तथापि एथ जितका विस्तार करण्यांत येईल त्यांणेंकरून वाचणारांचें मनोरंजन होऊन त्यास त्यांची गोडी लागावी आणि त्यांणीं त्या विषयाचे ग्रंथांचा अभ्यास करावा असा आमचा मनोरथ आहे. कला, कौशल्य व हुन्नर यांविषयीं जें काहीं लिहूं त्याचा उपयोग व्यवहारांत कोणास झाल्यास आमच्या श्रमाचें सार्थक होईल."[2] तसेच "हा उद्योग तर बाळबोधाय सुरू केलें आहे,"[3] हेही त्याच वेळी स्पष्ट केले आहे. मासिक बहुधा साडेचार वर्षे चालले असावे, परंतु अंक मागे पडत पडत १८४२ चा ऑक्टोबर महिन्याचा अंक १८४४ च्या जानेवारीत निघाला. या प्रमाणात मासिकाची साडेचार वर्षे १८४५ च्या मार्चपर्यंत पुढे जातात. मासिकाची अनियमितता आणि अखेरीस ते बंद पडण्याचे कारण संपादकाची इतरकार्यव्यापृतता हे तर असावेच, परंतु त्यास लोकाश्रयही विशेष नव्हता हेही असण्याचा संभव आहे. बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेखात शास्त्रीबुवांच्या या दुहेरी (दर्पण–दिग्दर्शन) वाङ्मयसेवेचे व्हावे तसे चीज

---

१. जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खंड २ परिशिष्ट ३, पृ. ८३
२. सदर, पृ. ८६
३. सदर, पृ. ८६

येथील लोकाकडून झाले नाही असे विधान ज्ञानोदयकर्त्यांनी केले आहे. (were not properly appreciated nor properly supported by the Native Community).

दिग्दर्शनामध्ये रसायनशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान, ज्योतिषशास्त्र, इतिहास व भूगोल याविषयी लेख, चीनचे वर्णन, मुंबईचे वर्णन, सूक्ष्मदर्शक यंत्र, कागदाची उत्पत्ती, मोती, मोडी व बालबोध अक्षरांचे ताम्रपट, हिंदुस्थानचा नकाशा इत्यादी विविध विषयावरील लेख अथवा लेखमाला येऊन गेल्या आहेत. याशिवाय साधारण विषय म्हणून एक सदर त्यात येई. त्यात सोडा पौडर, जनावराच्या गोष्टी, आशा, काचव, तंबाखूचे व्यसन असे विषयही येऊन गेले आहेत. मधून मधून वर्तमान म्हणूनही काही बातम्या दिल्या आहेत. एकदर भर साध्या सोप्या भाषेमध्ये ज्ञानसंग्रह करून लोकास सादर करण्यावर आहे. नवीन ज्ञानातच जी काही वेधकता असेल तेवढीच त्या लेखनात असे. भाषेत किंवा लेखनशैलीत ती आण ण्याचा प्रयत्न नाही. तशी अपेक्षा करणेही बरोबर होणार नाही.

ज्ञानचंद्रोदय

१८४० मध्येच वर्षअखेर डिसेंबरमध्ये मराठीमधील दुसरे मासिक निघाले. त्याचे संपादक पांडुरंग बापू जोशी पावसकर हे होते. मासिकात प्रथम 'कृष्णलीलामृत' हा ओवीबद्ध ग्रंथ छापावयास घेतला होता असे दिसते. नंतर संस्कृत भगवद्‌गीता मराठी कवींच्या समश्लोकींसह क्रमाने येत होती. जुनी मराठी कविता छापून काढण्याचा हा पहिला उपक्रम असल्याचा उल्लेख मागे येऊन गेलाच आहे. काही थोडी वर्षे चालून ते विराम पावले असावे, पाचलीकडे त्याविषयी माहिती उपलब्ध होत नाही. मराठीमधील क्रमाने तिसरे मासिक 'ज्ञानोदय' आहे हे खरे; परंतु नंतर लवकरच ते पाक्षिक झाले व पुढे तर साप्ताहिक झाले हे या आधी स्पष्ट केलेलेच आहे.

उपदेशचंद्रिका

आरंभी काही काल मासिकस्वरूपात निघणारा 'ज्ञानोदय' सोडल्यास 'उपदेशचंद्रिका' हे मराठीमधील तिसरे मासिक होय. मोरभट दांडेकर हे याचे संपादक होते. "ब्राह्मणानें हिंदुधर्म स्थापायाकरिता पुढें येऊन आणि त्यासंबंधी ग्रंथ छापून वादाचा प्रारंभ केला, अशी ही गोष्ट प्रथम मोरभटानेंच केली असें आम्हास वाटतें."[1] असे बाळशास्त्री जांभेकर त्याच्याविषयी म्हणतात. ते शाक्त होते असे बाबा पदमनजी सांगतात.[2] हे मासिक १८४४ मध्ये निघाले. इ. स. १८४३ मध्ये उद्‌भवलेल्या शेषाद्रिबंधूंच्या धर्मान्तरविषयक चळवळीची प्रेरणा या मासिकास मिळाली असावी. शेषाद्रि-प्रकरण संपुष्टात येताच हेही बंद पडले असे दिसते. "दोन तीन वर्षांनी 'चंद्रिके'चा अगदीं राग्रास झाला"[3] असे 'ज्ञानोदय' फार पुढे म्हणतात. मोरभटाचा ख्रिस्तीधर्मविरोध त्या धर्माच्या अभ्यासावर आधारलेला नव्हता. बाबा पदमनजींना धर्मान्तरापासून निवृत्त करण्याकरिता त्यांच्या नातलगांनी मोरभटांना त्यांच्या घरी पाठविले असता "मला इंग्रजी येत नाहीं, व मी नवा करार वाचला नाहीं, माझे इंग्रजी शिकलेले मित्र इंग्रजी बुकांतून जें मला सांगत त्यावर

१. जांभेकर-शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ, खंड ३, परिशिष्ट ३, पृ. ९४
२. अरुणोदय, पृ. १२५
३. १ जानेवारी १८५६

(३)

मासिके

मराठीमधील पहिले मासिक—दिग्दर्शन

मराठीमधील पहिल्या वृत्तपत्राप्रमाणेच पहिल्या मासिकाचे जनकही बाळशास्त्री जांभेकर हे होत. याचा पहिला अंक १८४० च्या मे महिन्याचा निघाला. वृत्तपत्रापेक्षाही आपल्या ज्ञानप्रसाराच्या उद्दिष्टाची साधना मासिक पुस्तकाच्या द्वारे अधिक चांगल्या प्रकारे होण्यासारखी आहे असे वाटल्यामुळेच जणू काही त्यांनी ' दिग्दर्शन ' हे मासिक सुरू केले, आणि त्याचा परिणाम म्हणून पुढील महिन्याच्या अखेरीपासून ' दर्पण ' हे वृत्तपत्र बंद पडले. ' दिग्दर्शन ' मासिकाचे उद्दिष्ट त्यांनी पहिल्या अंकातच स्पष्ट केले होते. " दिग्दर्शन म्हणजे मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह " असे प्रथम म्हणून " हें ल्हान पुस्तक महिन्यास एक छापणार. या पुस्तकात बातमीचे सार, व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व साधारण विद्या यांविषयी थोडथोडा मजकूर, दुसऱ्या ग्रंथांतून घेतलेला, किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल व प्रसंगोपात्त समजून पडण्याकरिता दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रे वगैरे यांत असतील. "[१] दिग्दर्शन हे नावही दर्पणाप्रमाणे बंगाली दिग्दर्शन मासिकावरून घेतलेले दिसते. दर्पणाप्रमाणे दिग्दर्शन मासिकावरही संपादकाचे नाव छापलेले नव्हते. आतील सर्व लेखही निनावीच आहेत. यातील बराच भाग शास्त्रीबुवांच्या हातूनच उतरला असावा असे त्यात आलेल्या शास्त्रीय विषयांवरील लेखमालेवरून वाटते. आपले धोरण म्हणून ' व्यवहारोपयोगी शास्त्रे व विद्या यांची दिशा दाखवावी, परलोकाच्या उपयोगी जें वेदान्तशास्त्र त्याविषयी काही लिहावयाचे नाही,' असे त्यांनी पहिल्याच अंकात सांगून टाकले होते. " आम्ही जें लिहिणार त्याणेंकरून त्या त्या विद्येचें परिपूर्ण ज्ञान होईल असें समजू नये. कारण, समग्र विषय कळणें थोर थोर ग्रंथ पढायास पाहिजेत. तथापि एथें जितका विस्तार करण्यात येईल त्याणेंकरून वाचणाराचें मनोरंजन होऊन त्यास त्याची गोडी लागावी आणि त्याणीं त्या विषयाचे ग्रंथाचा अभ्यास करावा असा आमचा मनोरथ आहे. कला, कौशल्यें व कसब याविषयीं जें काहीं लिहू त्याचा उपयोग व्यवहारात कोणास झाल्यास आमच्या श्रमाचें सार्थक होईल. "[२] तसेच " हा उद्योग तर बाळबोधार्थ मुख्यत्वें आहे, "[३] हेही त्याच वेळी स्पष्ट केले आहे. मासिक बहुधा साडेचार वर्षे चालले असावे, परंतु अंक मागे पडत पडत १८४२ चा ऑक्टोबर महिन्याचा अंक १८४४ च्या जानेवारीत निघाला. या प्रमाणात मासिकाची साडेचार वर्षे १८४५ च्या मार्चपर्यंत पुढे जातात. मासिकाची अनियमितता आणि अखेरीस ते बंद पडण्याचे कारण संपादकाची इतरकार्यव्यापृतता हे तर असावेच, परंतु त्यास लोकाश्रयही विशेष नव्हता हेही अवश्याचा समज आहे. बाळशास्त्र्यावरील मृत्युलेखात शास्त्रीबुवांच्या या दुहेरी (दर्पण–दिग्दर्शन) वाङ्मयसेवेचे व्हावे तसे चीज

१. जांभेकर–शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खंड ३ परिशिष्ट ३, पृ. ८३
२. सदर, पृ. ८६
३. सदर, पृ. ८६

येथील लोकांकडून झाले नाही असे विधान ज्ञानोदयकर्त्यांनी केले आहे. (were not properly appreciated nor properly supported by the Native Community)

दिग्दर्शनामध्ये रसायनशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान, ज्योतिषशास्त्र, इतिहास व भूगोल यांविषयी लेख, चीनचे वर्णन, मुंबईचे वर्णन, सूक्ष्मदर्शक यंत्र, कागदाची उत्पत्ती, मोती, मोडी व बाळबोध अक्षराचे ताम्रपट, हिंदुस्थानचा नकाशा इत्यादी विविध विषयांवरील लेख अथवा लेखमाला येऊन गेल्या आहेत. याशिवाय साधारण विषय म्हणून एक सदर त्यात येई. त्यात सोडा पौडर, जनावरांच्या गोष्टी, आशा, काष्ठ, तपकिरीचे व्यसन असे विषयही येऊन गेले आहेत. मधून मधून वर्तमान म्हणूनही काही बातम्या दिल्या आहेत. एकंदर भर साध्या सोप्या भाषेमध्ये ज्ञानसंग्रह करून लोकांस सादर करण्यावर आहे. नवीन ज्ञानातच जी काही वेधकता असेल तेवढीच त्या लेखनात असे. भाषेत किंवा लेखनशैलीत ती आणण्याचा प्रयत्न नाही. तशी अपेक्षा करणेही बरोबर होणार नाही.

ज्ञानचंद्रोदय

१८४० मध्येच वर्षअखेर डिसेंबरमध्ये मराठीमधील दुसरे मासिक निघाले. त्याचे संपादक पांडुरंग बापू जोशी पावसकर हे होते. मासिकात प्रथम 'कृष्णलीलामृत' हा ओवीबद्ध ग्रंथ छापावयास घेतला होता असे दिसते. नंतर संस्कृत भगवद्‌गीता मराठी कवीच्या समश्लोकींसह क्रमाने येत होती. जुनी मराठी कविता छापून काढण्याचा हा पहिला उपक्रम असल्याचा उल्लेख मागे येऊन गेलाच आहे. काही थोडी वर्षे चालून ते विराम पावले असावे, यापलीकडे त्याविषयी माहिती उपलब्ध होत नाही. मराठीमधील क्रमाने तिसरे मासिक 'ज्ञानोदय' आहे हे खरे, परंतु नंतर लवकरच ते पाक्षिक झाले व पुढे तर साप्ताहिक झाले हे या आधी स्पष्ट केलेलेच आहे.

उपदेशचंद्रिका

आरंभी काही काल मासिकस्वरूपात निघणारा 'ज्ञानोदय' सोडल्यास 'उपदेशचंद्रिका' हे मराठीमधील तिसरे मासिक होय. मोरभट दांडेकर हे याचे संपादक होते. "ब्राह्मणानें हिंदुधर्म स्थापायाकरितां पुढें येऊन आणि त्यासनयी ग्रंथ छापून वादाचा प्रारंभ केला, अशी ही गोष्ट प्रथम मोरभटानेंच केली असें आम्हांस वाटतें."[1] असे बाळशास्त्री जांभेकर त्याच्याविषयी म्हणतात. ते शाक्त होते असे बाबा पदमनजी सांगतात.[2] हे मासिक १८४४ मध्ये निघाले. इ. स. १८४३ मध्ये उद्‌भवलेल्या शेषाद्रिबुवांच्या धर्मान्तरविषयक चळवळीची प्रेरणा या मासिकास मिळाली असावी. शेषाद्रि–प्रकरण संपुष्टात येताच हेही बंद पडले असे दिसते. 'दोन तीन वर्षांनी 'चंद्रिके'चा अगदीं ऱ्हास झाला'[3] असे 'ज्ञानोदय'कार पुढे म्हणतात. मोरभटाचा ख्रिस्तीधर्मविरोध त्या धर्माच्या अभ्यासावर आधारलेला नव्हता. बाबा पदमनजींना धर्मांतरापासून निवृत्त करण्याकरिता त्यांच्या नातलगांनी मोरभटांना त्यांच्या घरी पाठविले असता "मला इंग्रजी येत नाहीं, व मी नवा करार वाचला नाहीं, माझे इंग्रजी शिकलेले मित्र इंग्रजी बुकांतून जें मला सांगत त्यावर

---

१. जांभेकर शताब्दी–स्मारक–ग्रंथ, खंड ३, परिशिष्ट ३, पृ. ९४

२ अरुणोदय, पृ. १२५

३. १ जानेवारी १८५६

विश्वास ठेवून मी लिहीत असें, "[1] असे पदमनजींना मोरभटांनी सांगितल्याचे ते सांगतात. 'उपदेशचंद्रिके' ची प्रतिज्ञाच खिस्ती धर्ममतखंडनाची होती हे आपण मागे पाहिलेच आहे. तीमधील विवेचनाची तर्कशुद्धता अथवा पातळी यांपेक्षा परधर्मीयांच्या हिंदुधर्मावरील हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणूनच त्याकडे पाहिले पाहिजे. 'उपदेश-चंद्रिके' मध्ये बाळशास्त्री यांचेही कांही लेख होते ही वा. ना. देव यांनी दिलेली माहिती बरोबर असल्यास तिचा दर्जा आणि विवेचन अधूनमधून का होईना प्रतिष्ठासपन्न असले पाहिजे असे अनुमान करिता येते. धर्मकार्याकरिता केलेला मळमळीचा प्रयत्न म्हणून समकालीनांमध्ये त्याविषयी आदर वाटत असावा असे वाटते.

मराठी ज्ञानप्रसारक

परंतु मासिक या दृष्टीने पहिला चिरायीचा आणि सातत्याचा प्रयत्न म्हणून १८५० साली निघालेल्या 'मराठी ज्ञानप्रसारका' चाच उल्लेख करावा लागेल. हे मासिक 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभे' मार्फत काढण्यात व चालविण्यात आले होते. ही सभा इ. स. १८४८ मध्ये स्थापित झाली होती. या सभेत वेळोवेळी जे निबंध वाचले गेले आणि व्याख्याने दिली गेली त्यांचा संग्रह 'मराठी ज्ञानप्रसारका' मध्ये करण्यात येई. त्यात शास्त्रीय, सामाजिक, क्वचित राजकीय आशयाचे लेख व चरित्रे, देशवर्णने, इतिहास, लोकस्थिती यासंबंधीचे लेख येत. एल्फिन्स्टन महाविद्यालयातील होतकरू विद्यार्थ्यांनी अभ्यासपूर्वक लिहून वाचलेल्या निबंधांना यात स्थान मिळे. केव्हा दीर्घकथा, केव्हा नाटक हीही क्रमशः येत. या मासिकाच्या आधारानेच विनायक जनार्दन कीर्तने, महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर, भास्कर दामोदर पाळंदे, गोविंद नारायण माडगांवकर इत्यादी लेखकांनी लेखनक्षेत्रामध्ये पदन्यास केला. पुढे 'विविधज्ञानविस्तार' मासिक १८६७ मध्ये निघेपर्यंत सतरा वर्षे जवळजवळ नियमितपणे ज्ञानप्रसाराचे काम त्याने केले, ही गोष्ट त्या काळाच्या मानाने कौतुकास्पद म्हणावी लागते. संपादक म्हणून कोणा एकाचे नाव देण्याची प्रथा त्यावेळी नव्हती असे दिसते; तथापि या ज्ञानयज्ञाचे बरेचसे श्रेय गोविंद नारायण माडगावकर यांना देणे उचित होईल.

त्रैमासिक ज्ञानदर्शन

आपल्या वृत्तपत्रीय कार्याला जोडूनच 'ज्ञानदर्शन' या नावाचे एक त्रैमासिक भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८५४ मध्ये काढिले आणि तीन वर्षेपर्यंत चालविले. ते काढण्याचा हेतू पुढील शब्दांत सांगण्यात आला आहे. "मराठी भाषेत विद्यांच्या विषयांवर व त्यांत विशेषेंकरून पश्चिम देशांतील विद्यांच्या विषयांवर फारच थोडे ग्रंथ आहेत व कित्येक विषयांवर तर अजून मुळींच लिहिले नाहींत; तेव्हां अशा विषयांची लोकांस माहितगारी होण्याकरितां कांहींतरी साधन उत्पन्न केलें असतां त्यापासून उपयोग पडेल असें मनांत आणून, हें त्रैमासिक पुस्तक काढण्याची योजना केली आहे." वृत्तपत्रीय व्यवहार लेखन करण्याची चटक लागलेल्या भाऊ महाजनाचे लक्ष प्रौढ, ज्ञानप्रधान वाङ्मयनिर्मितीकडेही होते, आणि स्वधर्म—स्वभाषा यांचा रास्त अभिमान बाळगूनही पाश्चात्य विद्यांची साधना आपण केली पाहिजे अशी त्यांची दृष्टी असे असा याचा अर्थ होता. 'प्रभाकर', 'धूमकेतु', 'ज्ञानदर्शन' अशी

१. अरुणोदय, पृ. १२५.

तीन नियतकालिके भाऊ महाजन हे एका काळी चालवीत होते हे लक्षात घेतल्यास त्यांच्या एतद्विषयक कर्तृत्वाची कल्पना येईल. अशा या पुरुषाने १८६२ मध्ये मुंबई सोडून नागपुरास प्रयाण केल्यावर या क्षेत्रात काही कामगिरी केल्याची माहिती उपलब्ध होऊ नये, किंवा मुळातच काही केली नसावी ही गोष्ट आश्चर्यजनक आहे.

पुणें-पाठशाळापत्रक

यानंतरचे लक्षात घेण्याजोगे मासिक म्हणजे 'पुणें-पाठशाळापत्रक' हे होय. आरंभी हे एका शिक्षणसंस्थेचे नियतकालिक म्हणून निघत असे. पुढे ते 'शाळापत्रक' या नावानेच निघू लागले. हे इ. स. १८६१ साली निघाले. याचे पहिले संपादक श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर हे होते. पहिली तीनचार वर्षे यात मुख्यतः शिक्षणविषयक लेख येत. मराठी शाळांतून भाषा, व्याकरण व इतर विषय कसे शिकवावे, शिक्षकांच्या अध्यापनातील अडचणी कोणत्या, ठिकठिकाणच्या शाळामास्तरांनी पाठविलेली आपआपल्या शाळांची वृत्ते, शिक्षकांच्या नेमणुका, त्यांच्या तक्रारी, सरकारी शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून आलेल्या वार्ता व निवेदने इत्यादी मजकूरच प्रथम त्यात येई. पुढे त्याचे क्षेत्र मराठी भाषा आणि वाङ्मय असे व्यापक स्वरूपाचे झाले. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे व्याकरणविषयक लेख त्यामधून जसे क्रमशः आले, तसे 'रासेलस' या जॉन्सनच्या इंग्रजी तात्त्विक कादंबरीचे भाषांतरही आले. नवीन पुस्तकाची परीक्षणे हा आणखी एक विशेष त्या मासिकाचा होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी आपले लेखनाचे धडे या मासिकातून प्रथम गिरवले. त्यांचे 'संस्कृत कविपंचक' शालापत्रकामधूनच प्रसिद्ध झाले. शेवटली चार वर्षे 'शालापत्रक' विष्णुशास्त्र्यांनीच चालविले होते. त्या आधी त्यांचे वडील कृष्णशास्त्री आणि त्या आधी केरोपंत छत्रे अशी विद्वान मंडळी या मासिकास संपादक म्हणून लाभली असल्याने, ते त्या कालातील एक अव्वल दर्जाचे मासिक म्हणून मान्यता पावले होते. अखेरीस विष्णुशास्त्र्यांनी सरकारी शाळाखात्यावर 'सर्वसंग्रह' या जुन्या मराठी काव्यांच्या प्रकाशनास वाहिलेल्या मासिकास मिळणारा आश्रय काढून घेतल्यामुळे जी कडक टीका केली, त्यामुळे त्या खात्याचा रोष होऊन १८७५ मध्ये ते बंद पडले. दरम्यान विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मराठी भाषा आणि वाङ्मय यास वाहिलेली 'निबंधमाला' काढलेली असल्याने शालापत्रकाचेच कार्य पुढे चालू राहिले.

विविधज्ञानविस्तार

१८६७ च्या सुमारास 'ज्ञानप्रसारक' बंद पडला आणि त्याची पताका 'विविधज्ञानविस्तारा' ने उचलली. नावावरून त्याची उद्दिष्टे याराशीच होती हे स्पष्ट होते. गेल्या शतकात निघालेल्या मासिकात हेच सर्वात दीर्घायुषी ठरले. त्याची धुरा पहिली पाच सात वर्षे रामचंद्र भिकाजी गुर्जीकर[१] यांनी वाहिली. संपादक म्हणून त्यांचे नाव मात्र त्या मासिकावर

१ **रामचंद्र भिकाजी गुर्जीकर**, मूळ गाव जांबोटी (जि. बेळगाव), जन्म १८४३, मराठी शिक्षण जांबोटी, इंग्रजी शिक्षण बेळगाव, नंतर मुंबई, १८६४ प्रवेशपरीक्षा, १८६६ मध्ये एल्फिन्स्टन हायस्कुलात शिक्षक, १८८८ पर्यंत मुंबईत नोकरी, १८८८ ते १८९२ हुबळी येथील शाळेत हेडमास्तर, १८९२ मध्ये अ. डे. ए. इन्स्पेक्टर म्हणून नेमणूक, १८९८ मध्ये सेवानिवृत्त, मृत्यू १९०१. वाङ्मयीन कामगिरी — १८६७ साली

घालण्यात येत नसे. त्यात येणाऱ्या विषयाबद्दल संपादकाची कल्पना काय होती हे आपण या आधीच पाहिले आहे. 'विस्तारा' च्या पहिल्या अंकाच्या मुखपृष्ठावर ते मासिक 'कुलस्त्रिया व गृहस्थ' यांच्याकरिता असल्याचा उल्लेख आहे. आरंभीच्या सात वर्षांत त्यात गुर्जीकरांचे पुष्कळच लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात त्यांचे गणित, ज्योतिष, आरोग्य या विषयावरील लेख, स्त्रिया, स्त्रीधर्म, कुटुंबशिक्षा इत्यादींविषयींचे व नीत्युपदेशपर लेख, नाटककादंबरी या ललित वाङ्मयप्रकाराची परीक्षणे व इतर ग्रंथावरील अभिप्राय, मोचनगड ही ऐतिहासिक कादंबरी, शाकुंतल व रोमियो ज्यूलिएट या नाटकांची भाषांतरे इत्यादी त्यांचे लेखन 'विस्तारा' मधूनच प्रसिद्ध झाले आहे. लघुलिपी, काव्यविचार, बंगाली व्याकरण, काही मराठी व्याकरणविषयक विचार हे विषयही पहिल्या ५-७ वर्षांतच येऊन गेले. गुर्जीकरांच्या लेखनामुळे त्याला आरंभापासूनच प्रतिष्ठा लाभली व गुर्जीकरांनी 'विस्तार' सोडल्यावरही ती कायम राहिली. गुर्जीकरांनी आपला मराठी भाषाविषयक अभिमान आपल्या लेखांतून पुरेपूर प्रकट केला आहे. स्वभाषाभिमानाचा पीळ चिपळूणकरांच्याही आधीपासून 'विस्तारा' मध्ये गुर्जीकरांनी पाळला होता असे दिसते. प्रस्तुत कालखंडातील 'विस्तारा' ची कामगिरी अल्पकालीन असली तरी तिने पुढील मासिक पुस्तकांवर आपल्या कामगिरीचा ठसा ठेवला यात काही शंका नाही.

दंभहारक

'विस्तारा'नंतर आणि निबंधमालेपूर्वी निघालेल्या 'दंभहारका'चा उल्लेख येथे करावयास पाहिजे. त्याच्या नावावरून त्याचे उद्दिष्ट प्रकट होत आहे. त्यामुळे 'विस्तारा' च्या मानाने त्यामध्ये अप्रिय व कटु लेखन येणे ही गोष्ट अपरिहार्य होती. या मासिकातही गुर्जीकर लेखन करीत. ख्रिस्तीधर्मविरोधी आणि स्वभाषाभिमान व्यक्त करणारे लेखन बहुधा त्यांचेच असावे. 'विस्तारा'चे दुसरे लेखक हरि महादेव पंडित हेही दंभहारकात लिहीत व अगदी गुर्जीकरांच्या पद्धतीने लिहीत. विविधज्ञानविस्ताराच्या प्रौढ व मार्दवस्वरूपाशी न जुळणारे, परंतु परकीयांचे हल्ले 'यथा यक्ष तथा बलि' या न्यायाने परतवण्याकरिता आवश्यक असणारे खरमरीत लेखन करण्याकरिता म्हणून दंभहारक हे मासिक काढले असावे असे दिसते. चिपळूणकरांनी आपल्या निबंधमालेच्या पहिल्याच अंकामध्ये 'दंभहारका' विषयी प्रकट केलेला अभिप्राय यापूर्वी पाहिलेलाच आहे. त्या 'माले'वरील 'दंभहारका'चा अभिप्राय पाहिल्यास त्यातील लेखनाच्या स्वरूपाची कल्पना येण्यासारखी आहे. 'निबंधमाले'-विषयी 'दंभहारक' म्हणतो, "भाषा शुद्ध व सरळ असली तरी कित्तासहित कर्त्यांचे नाव प्रसिद्ध करण्याइतकी प्रौढता व रसिकता तींत नसून विचाराविषयी घरखोड व मळमळीत

विविधज्ञानविस्तार हे मासिक काढले. पुष्कळसे संपादनकार्य गुर्जीकर करीत; सात वर्षांनी 'विस्तारा'चा संबंध सोडला. 'दंभहारक' मासिक १८७१ मध्ये काढले, ते १८७५ पर्यंत चालले, त्यात बरेच लेखन, विविध प्रकारचे स्फुट लेखन. पुस्तके —(१) मोचनगड (ऐतिहासिक कादंबरी), (२) गोदावरी (अपूर्ण कादंबरी), (३) अभिज्ञानशाकुंतल (भाषांतर), (४) रोमकेतु विजया (रोमियो आणि ज्यूलिएटचे रूपांतर), (५) विद्यावृद्धीच्या कामी आमची अनास्था (व्याख्यान), (६) सरस्वतीमंडळ, (७) भ्रमनिरास, (८) सौभाग्यरत्नमाला, (९) कौमुदीमहोत्सव (परच यांच्या सहकार्याने), (१०) रामचंद्रिका, (११) सुबोधचंद्रिका (भगवद्गीता), (१२) मनहरीराग.

पण फारच दिसून येतो. कसेंही असो. पण अलीकडच्या कित्येक विद्वानांस देशभाषेचा स्वप्नांतही विचार येत नाहीं, अशा दुष्काळांत हे चिपळूणकर बी. ए. स्वभाषेचा जीर्णोद्धार करण्यास पुढें सरसावले आहेत. केवढा हा चमत्कार." निबंधमालेस मळमळीत म्हणणारी स्तुती किती तिखट असेल याची वाटीदाटी कल्पना आपल्यास यावरून येईल. निबंधमालेनेही पुढें 'दमहारका'चें कंकण बांधून लेखन केलें हा 'दमहारका'चा विजय म्हणावा लागेल. 'दमहारका'नें 'माले'ची केलेली स्तुती लक्षात घेतां निबंधमाला ही 'दमहारका'चेंच धोरण पुढें चालवणारी ठरली असें दिसतें. 'दमहारका'नें 'माले'ची मुक्तकंठानें केलेली स्तुती आणि तिजविषयींची अपेक्षा पुढील उताऱ्यावरून स्पष्टपणें कळून येते.

'मालेस आम्ही सर्व मासिक पुस्तकांत पहिली जागा देतों. अलीकडच्या कित्येक विद्वानांत आणि खुशामती मन्वंतरांत मालेसारखें खरें स्वदेशाभिमानी, स्पष्टवादी आणि निःस्पृह पुस्तक निघेल, असें कोणाच्या स्वप्नींदेखील नव्हतें, कारण तिला देखील पहिल्यानें दमहारकाचा स्पष्टवक्तेपणा अगदी रुचला नाहीं; पण अलिकडेस तर तिणें शब्देची व दूषणीय ब्राम्हणाची व्याख्यालाख्यावर अगदीं रेलचेल करून सोडली आहे. याहूनही चांगल्या व वाजवी प्रकाराविषयीं दमहारकास तिणें जें दूषण दिलें होतें, तें तिच्याच अलीकडील पाचसात अंकावरून अगदीं असत्य विचाराचें होतें, असें आतां पदरांत घेणें तीस भाग पडेल. असो. वाजवी रीतीनें पाहिलें तर स्वतंत्र गोष्टींचें विवेचन आणि लोककल्याणाच्या संबंधें बरेंवाईट जगास कळविणें म्हटलें म्हणजे असा बाचाळतेचा प्रसंग कोणावरही आलाच पाहिजे. लोक सुधारण्याच्या प्रामाणिक व खऱ्या उद्देशानें जें काम आम्हीं हातीं धरलें आहे त्यावही साह्य न मिळतां सर्वत्र दूषणाचा भडिमार चालत असे. तरीही आम्हीं अवसान न सोडतां तसेंच चालल्यानें लवकरच परमेश्वरानें आमची पाठ राखण्यास आम्हाहून विशेष गुणी मालेस निर्माण केलें आणि कित्येक गोष्टींत तिचें धैर्य, सत्यप्रीति, आणि निःस्पृहता हीं उघड झालीं हें पाहून आम्हास आनंद झाला. निराश्रयामुळें कधीं दमहारकास राम म्हणणें भाग पडल्यास खऱ्याचें दास्य व खोट्याची वस्तादगिरी पतकरून माला त्याचाही भाग चालवील असा आतां आम्हाला पूर्ण भरवसा आहे." (दमहारक, वर्ष ५ वें, पृ. ११३–११५) 'दमहारका'वर राम म्हणण्याचा प्रसंग दुर्दैवानें लवकरच आला, 'निबंधमाले'नें त्यानें अंगीकारलेलें कार्य पुढें पाच वर्षे चालविलें.

ज्ञानसंग्रह, ज्ञानप्रसार आणि लोकसुधारणा या हेतूनीं चालविलेल्या मासिकांखेरीज कांही मर्यादित उद्देशानें काढलेल्या मासिकांचा उल्लेख या प्रकरणाच्या प्रास्ताविकांत केला आहेच. त्यांतील 'सर्वसंग्रह' मासिकाचें कार्य विशेष लक्षांत घेण्यासारखें झालें जुनी मराठी कविता छापून प्रसिद्ध करण्याचें, पूर्वी १८४० मध्ये ज्ञानचंद्रोदयाच्या द्वारें सुरू होऊन थांबलेलें, काम या मासिकानें १८६० ते १८६६–६७ पर्यंत चालविलें. हें काम माधव चंद्रोबा डुकले यांनी मुख्यत अंगावर घेतलें होतें. त्याचे बंधू डॉ. अनंत चंद्रोबा यांचें त्यांना साहाय्य असलें, तरी खरें महत्त्वाचें साहाय्य परशुरामपंततात्या गोडबोले यांचें होतें. मराठी कवितेच्या छपाईंत विरामचिन्हांचा उपयोग या प्रयत्नांत प्रथमच झाला. या मासिकामध्यें मुख्यत मोरोपंतांची आर्याभारत, मंत्रभागवत, ब्रह्मोत्तरखंड, मदालसोपाख्यान, सप्तशती, भगवद्‌गीता (अनुवाद) इत्यादी काव्यें, मुक्तेश्वरी भारताचीं तीन पर्वें, अशी कविता प्रसिद्ध झाली. प्राचीन मराठी कवितेचा परिचय व तिचा अभ्यास करण्याकडे प्रवृत्ती या दोन गोष्टी या मासिकानें साधल्या. त्याला प्रथम सरकारी मदत असे, परंतु ती पुढें बंद पडली. त्यानंतरही हें कार्य पुढें चालविण्याचा माधव चंद्रोबा यांचा संकल्प सिद्धीस

गेला नाही व ते मासिक बंद पडले. पुढे 'देशभारक' मधून सोहिरोबा वगैरे कवींची कविता क्रमशः प्रसिद्ध होई; परंतु त्या मासिकाबरोबर तोही प्रयत्न तेथे स्थगित झाला. प्राचीन मराठी कवितेबद्दल निर्माण झालेली आस्था मात्र मागे राहिली.

समारोप

प्रस्तुत कालखंडातील नियतकालिकांच्या कार्याकडे केवळ वाङ्मयीन दृष्टीने पाहून चालणार नाही. त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आणि कार्य ज्ञानप्रसाराचे होते, साहित्यनिर्मितीचे नव्हते. हे ज्ञान ऐहिक जीवनोपयोगी असावे या गोष्टीवर विशेष कटाक्ष होता. त्यामुळे वैचारिकदृष्ट्या उच्च असे तत्त्वज्ञानस्वरूपाचे वाङ्मय निर्माण होत नव्हते. आपल्याकडे ते भरपूर आहे, आता जरूर आहे ती व्यवहारोपयोगी ज्ञानाची, अशी दृष्टी दिसते. या ज्ञानाचा पूर्वी अभाव असल्याने ते सारे दुसरीकडून, म्हणजे इंग्रजीतून मराठीमध्ये, आणण्याचा प्रकारच रूढ झाला. त्याची पातळीही प्राथमिक दर्जाची राहावी हे स्वाभाविक होते. कारण, त्याला इकडची अशी काही परंपरा नव्हती. मराठीमध्ये शास्त्रीय ज्ञान, म्हणजेच विज्ञान, आणण्याच्या या प्रयत्नात विज्ञानाची परिभाषा निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले. परंतु पुढे शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी झाल्यामुळे या काळच्या परिभाषेस रूढ होण्यास वाव मिळाला नाही आणि आज सारे पुनः नव्याने करण्याचा प्रसंग आला आहे. ज्ञानप्रसार किंवा ज्ञानवितरण हेच ध्येय असल्याने यातील लेखनशैलीस लालित्याचा स्पर्श फारसा झाला नाही. पुष्कळ वेळा ती रूक्ष, निरलंकृत अशीच राहिली. 'प्रभाकरा' सारखे वृत्तपत्र सोडल्यास शैलीचे गुण असे वृत्तपत्रीय लेखनातही कमी प्रमाणातच आढळतात. मात्र त्यातून समाजदर्शन घरेच झाले. म्हणून या कालखंडातील वृत्तपत्रीय वाङ्मयाचे महत्त्व साहित्यापेक्षा समाजदर्शनाच्या दृष्टीनेच अधिक आहे. त्यात वाङ्मयविचार फारच थोडा होता आणि वाङ्मयाभिरुची संपन्न करण्याच्या दृष्टीने त्याचा तादृश उपयोग झाला नाही. ही दृष्टी अखेरीस शालापत्रक आणि विविधज्ञानविस्तार यांच्यामधून व्यक्त होऊ लागली व त्याचाच परिणाम म्हणून भाषा आणि वाङ्मय यांच्या अभिवृद्धीकरिता म्हणून निबंधमाला निघाली. तिची भूमिका तयार करण्याचे कार्य प्रस्तुत कालखंडातील नियतकालिक वाङ्मयाने केले.

उपयुक्त संदर्भवाङ्मय

(१) एक शतकापूर्वीची मराठी वृत्तपत्रे, लेखक : य. ह्यं. जोगळेकर;
निर्णयसागर, नोव्हेंबर, १९३७
(२) मराठी नियतकालिकांचा इतिहास, लेखक : रामचंद्र गोविंद कानडे; १९३८
(३) रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख खंड पहिला—प्रस्तावना :
अ. के. प्रियोळकर, १९४२
(४) बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर : शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ; खंड १ ते ३
लेखक गणेश गंगाधर जांभेकर, १९५०
(५) वृत्तपत्रांचा इतिहास : खंड १ ला (१७८० ते १८८०)
लेखक - वि. कृ. जोशी व रा. के. लेले, १९५१
(६) मराठी मासिकांची शंभरी, लेखक : श्री. द. पानवलकर,
अमृत, १९५८-५९

प्रकरण ७ वे

कथा–कादंबरी

(१)

कथा–वाङ्मयाचा आरंभ

अर्वाचीन मराठीतील कथारचनेचा आरंभ तंजावर येथील सर्फोजी राजे यांनी सल्लन पंडिताकरवी इ. स. १८०६ साली केलेल्या 'बालबोध–मुक्तावलि' या इसापनीतीच्या भाषांतराने झाला. सामान्यतः कथा–वाङ्मयाची गोडी समाजातील सर्व थरांना सर्व काळी असतेच; यास्तवच या रचनेने सूचित होणाऱ्या विशेषाचा अन्वयार्थ नीटपणे समजावून घेतला पाहिजे. 'प्राचीन' आणि 'अर्वाचीन' या विशेषणांनी मराठीत केवळ कालिक–भेद सूचित होत नाही. 'प्राचीन' वाङ्मय म्हणजे मुद्रणपूर्व कालातील वाङ्मय आणि 'अर्वाचीन' वाङ्मय म्हणजे मुद्रणाच्या कालातील वाङ्मय होय. म्हणूनच 'प्राचीन' वाङ्मय हे बहुतांशी पाठांतराच्या आणि तत्सदृश प्रसाराच्या सोयीसाठी पद्यात लिहिलेले आढळते. जे एरवी गद्यात सांगता आले असते, सांगणे सुलभ आणि सोयीचे झाले असते, तेही मुद्रणपूर्व कालात पद्यात बांधले गेले. म्हणूनच प्राचीन वाङ्मयात 'कथा–रचना' असूनही, तिचा मागोवा हा अर्वाचीन कथारचनेच्या विचारात फारसा आवश्यक ठरत नाही. रचना–विशेषाच्या दृष्टीने ही बाब संपूर्णतया सत्य असली, तरी कथा वाङ्मयाच्या अंतरंगाच्या दृष्टीने मात्र विवाद्य ठरेल. कारण 'प्राचीन' मराठीतील काय किंवा अन्य भाषांतील काय, कथा–वाङ्मयाचा उद्‌गम झाला तो धार्मिक वा नैतिक शिकवणुकीचे प्रभावी साधन म्हणून. अर्वाचीन मराठीतील कथा–वाङ्मयाचा उगमही अशाच स्वरूपाच्या हेतूशी निगडित झालेला आहे हे पुढील विवेचनात आढळून येईल. आणखी एक विशेष म्हणजे सल्लनपंडिताची 'बालबोध–मुक्तावलि' महाराष्ट्रापासून दूर असलेल्या तंजावरी प्रकटली; एवढेच नव्हे तर सुरुवातीचे आणखी चार कथाग्रंथही पंडित वैजनाथशर्मांनी कलकत्त्याजवळील श्रीरामपूर मिशनकरवी प्रसिद्ध केले. अर्वाचीन मराठी कथावाङ्मयाचा हा प्रथमाविष्कार महाराष्ट्राबाहेर दक्षिणेत आणि पूर्वेस व्हावा याचा अर्थ स्पष्ट आहे. मुद्रणाच्या सोयी जेथे प्रथम उपलब्ध झाल्या तेथेच अर्वाचीन मराठीचा जन्म झाला. म्हणजेच मुद्रणसुलभता हा अर्वाचीन वाङ्मयाच्या स्वरूपाचा आणि निर्मितीचा वादातीत घटक आहे. सल्लनपंडित हा सर्फोजी राजाचा आश्रित, तर वैजनाथपंडित हा श्रीरामपूर येथील मिशनच्या शैक्षणिक कार्यातील साहाय्यक ही अंगेही लक्षणीय आहेत. अर्वाचीन मराठीतील सुरुवातीची वाङ्मयनिर्मिती ही कोणाच्या तरी आश्रयाने झालेली आहे हे त्या वाङ्मयाच्या स्वरूप–दर्शनात लक्षात ठेवावयास हवे. मिशनऱ्याचा उघड वा अप्रत्यक्ष हेतू धर्म–प्रसाराचाच होता आणि सर्फोजीसारखे संस्था

निक-जहागीरदार हेही इंग्रजांचे अधिराज्य मानूनच आपले अस्तित्व टिकवू शकत होते हे ध्यानी घेता अव्वल इंग्रजीतील सुरवातीची रचना ही स्थूलमानाने राजाश्रयी वा राजधर्माश्रयी होती हे लक्षात येईल.

बोध हा हेतू

राजाश्रयी आणि राजधर्माश्रयी अशा लोकांच्या प्रयत्नानेच अव्वल इंग्रजीतील वाङ्मयनिर्मितीचा आरंभ झाला याची अनेक उदाहरणे आपल्याला सापडू शकतात. उपरोक्त वैजनाथशर्मा हा फोर्ट विल्यम कॉलेजात शास्त्री होता, त्याचप्रमाणे मुंबई प्रांतातही बापू छत्रे, हरि केशवजी यांच्यासारखी एतद्देशीय मंडळी किंवा कॅप्टन जर्व्हिस, कॅण्डी यांच्यासारखी इंग्रज मंडळी ही शिक्षणक्षेत्रातील नोकर होती. त्याचप्रमाणे मिसेस फरार, बाबा पदमनजी, रे. नारायण शेषाद्रि यांच्यासारख्या व्यक्ती किंवा बुक अ‍ॅण्ड ट्रॅक्ट सोसायटी सारख्या संस्था या मिशनरी किंवा खिस्ती धर्मांच्या प्रसाराला वाहिलेल्या होत्या. आरंभीच्या वाङ्मय-निर्मात्यांच्या या विशिष्ट स्वरूपामुळे त्यांनी निर्माण केलेल्या वाङ्मयाचे स्वरूप देखील अपरिहार्यपणे, पण स्वच्छ रीतीने ठरून गेले. शिक्षणक्षेत्राशी संबद्ध व्यक्तींचा वा संस्थांचा 'बालबोध' हेतू हा आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर हेतुपूर्वक काही नीतिबोधाचा संस्कार करण्याचा, तर मिशनरी प्रचारकांचा हेतू सामान्य नीतीच्या आश्रयाने वा मिषाने आपल्या धार्मिक उद्दिष्टाचा पाठपुरावा करण्याचा होता. साहजिकच या कालातील निबंधात्मक किंवा वैचारिक वाङ्मयच नव्हे, तर कथात्मक वाङ्मय देखील मूलतः ढोबळमानाने बोधवादाकडे झुकलेल्या स्वरूपाचे राहिले. अशा शालेय वा बोधयुक्त निर्मितीची मूल्य वाङ्मयीन दृष्टीने कशी करावयाची आणि का करावयाची हे प्रश्न क्वचित सुचकल्यात पडणारे असले, तरी वाङ्मयेतिहासातील अर्वाचीन कथेचे प्रारंभीचे स्वरूप समजून घेण्याच्या दृष्टीने या रचनेकडे शक्य तेवढे तपशीलवार आणि सहानुभूतीने पाहणे आवश्यक आहे. काालिक अनुसंधानाने पाहताना या संदर्भात आणखी एक मुद्दा सहजी ध्यानात येण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, अव्वल इंग्रजीच्या कालखंडात स्थूलमानाने इ. स. १८५७ पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम मराठी होते, मराठीत ग्रंथरचना करण्याला विशेष प्रोत्साहन देण्याकडे सरकार किंवा सरकारी प्रेरणेच्या शिक्षामंडळ्या यांचा कल होता, तोपर्यंत शालेय किंवा बालबोध रचनेवरच लेखकांचा भर होता. ललित वाङ्मयाची वेगळी सुरवात झाली ती सरकारी धोरणात बदल झाल्यावर, मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतरच्या काळात, आणि जसजसे हे प्रयत्न अधिकाधिक स्वावलंबी आणि स्वयंप्रेरित होऊ लागले, तसतसे वाङ्मयाचे परपुष्ट आणि आश्रयार्थी स्वरूप क्रमाक्रमाने कमी कमी होत जाऊन, त्याला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि स्थान मिळू लागले.

(२)

बोधकथा

आरंभीचे ग्रंथपंचक

महाराष्ट्रांतर्गत निर्माण झालेल्या पहिल्या पाच कथात्मक ग्रंथांपैकी इसापनीतीचे मराठी भाषांतर 'बालबोधमुक्तावलि' (१८०६) हा ग्रंथ कालानुक्रमाने पहिला होय. तदनंतरच्या

सर्फोजीराजाला डेनिश मिशनरी रे. स्वार्झ यांच्याकडून शिक्षण मिळाले होते. त्यांनी छापखाना काढून विविध ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यांपैकी सखरामपंडिताकरवी तयार करण्यात आलेला 'बालबोधमुक्तावलि' हा ग्रंथ होय. सुरुवातीच्या अनेक ग्रंथांप्रमाणे हा शिळाछापावर मोडीत छापण्यात आला होता यापेक्षा त्याच्याविषयी अधिक माहिती मिळत नाही. उरलेले चार ग्रंथ कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम कॉलेजातील शास्त्री वैजनाथपंडित यांनी तयार केले व ते श्रीरामपूर मिशनच्या छापखान्यात छापून प्रसिद्ध करण्यात आले. या कामी वैजनाथपंडितांना तेथील मिशनरी डॉ. विल्यम केरी यांचे उत्तेजन होते. वैजनाथपंडित हा मूळचा नागपूरकर भोसल्यांच्या कलकत्ता येथील वकिलाचा आश्रित. संस्कृत पंडित म्हणून डॉ. केरींबरोबर फोर्ट विल्यम कॉलेजात काम करीत असतानाच वैजनाथपंडितांनी मराठीतून रचना केली. त्यांच्या कथाग्रंथात 'सिंहासनबत्तिशी' (१८२४), 'पंचतंत्र' (१८१५), 'हितोपदेश' (१८१७) व 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६) यांचा समावेश होतो. हे सर्व ग्रंथ कमीअधिक प्रमाणात भाषांतरित आहेत. त्यांपैकी पंचतंत्र व हितोपदेश हे उघडपणेच संस्कृत अभ्यासकांच्या प्रारंभीच्या वाचनातील ग्रंथ होत. 'सिंहासनबत्तिशी' हा पहिला ग्रंथ 'बालबोधमुक्तावली' प्रमाणेच मोडीत छापलेला आहे. त्यातील वाक्यरचनेचा एक नमुना पुढीलप्रमाणे आहे —

"अठ्ठाविसावे पुतळीनें म्हट्ल अहो भोजराज् अशा साह्सी जो राजा असे तो या सिंहासनावर् बसाया योग्य. भोज्राज् हे गोष्ट अयकून् त्या दिवसीं निघून राहेल."

या वाक्यातील शब्दातील अन्त्य 'अ' काही ठिकाणी उच्चाराप्रमाणे अर्धा ठेवण्याची प्रवृत्ती, त्याचप्रमाणे 'ऐकून' या आजच्या रूढ रूपाच्या ठिकाणी 'अयकून' लिहिण्याची पद्धतीही लक्षात घेण्याजोगी आहे. 'निघुन राहेल' ही घाटणी नागपूरकडील वळण सुचविते. यांपैकी शेवटचा प्रयोग फक्त बदलून केलेली रचना याच ग्रंथाच्या इ. स. १८२४ मधील कुरियर आवृत्तीत आढळते. याच संदर्भात हे सांगावयास हरकत नाही की सुरवातीस एकाच ग्रंथाची अनेक भाषांतरे किंवा आवृत्त्या प्रकाशित झालेल्या आढळतात. त्यांपैकी 'सिंहासनबत्तिशी' हा एक प्रमुख कथाग्रंथ असून त्याच्या अव्वल इंग्रजीत १८१४, १८२४, १८३४, १८५५, १८६१, १८७५ सालच्या अशा विविध प्रकाशकांच्या सहा आवृत्त्या प्रसिद्ध झालेल्या असून त्यात किरकोळ शाब्दिक किंवा भाषिक बदलांच्या पलीकडे विशेष फरक आढळत नाहीत. पंचतंत्र, हितोपदेश यांच्याही वैजनाथपंडिताशिवाय इतर काही आवृत्त्या नंतरच्या काळात प्रसिद्ध झाल्या आहेत. भाषेच्या दृष्टीने गद्यलेखनात सुरुवातीला जाणवणारे व पुढे काही काळ चालू असलेले विशेष ध्यानात यावेत म्हणून "सिंहासन बत्तिशी" च्या इ. स. १८६१ च्या आवृत्तीतील एक गोष्ट पुढे दिली आहे —

एके दिवशी विक्रमराजा अरण्यांत शिकारीस गेला होता, तेथें यम आणि वरुण हे देव त्याचें सत्त्व पाहावयास आले, यम वाघाचें रूप धरून पाठीमागे लागला, आणि वरुण रोडक्या गाईचें रूप धरून भयानें घाबरा घाबरा राजाजवळ धावत आला आणि म्हणाला, राजा ! मी तुला शरण आल्यें तर तूं माझें रक्षण कर. तें ऐकून विक्रमास दया आली, आणि तरवार घेऊन त्या गाईभोंवतीं फिरूं लागला. वाघ गाईवर राहून राहून झडपा मारितो आहे, अशा सधींत मोठा पर्जन्य येऊन बहुत चिखल झाला त्यांत ती गाई फसली, तेव्हां वाघ भूमीवर पुच्छ आपटून मोठा भयंकर शब्द करीत धडकेघम्केस चवताळून तिजवर येत असे, आणि विक्रमराजा त्याचें शस्त्रानें निवारण करीत असे. याप्रमाणें राजानें पावसांत

उभा राहून सर्व रात्र काढिली; प्रातःकाळ होतांच यम आणि वरुण हे दोघेही देव प्रगट होऊन बोलले, राजा! आम्ही देव, तुझें सत्त्व पाहावयास आलों होतों. तर तुझें सत्त्व पाहून प्रसन्न झालों, आता तुझ्या इच्छेस येईल तो वर माग. राजा म्हणाला तुमच्या प्रसादाने मला सर्व आहे, उणें कांहीं नाहीं. तर हें मागतो कीं, आपली कृपा असावी. तें ऐकून त्यांणी स्वर्गाची कामधेनु दिली, ती घेऊन राजा उज्जनीस येत असता मार्गी एका दरिद्री ब्राह्मणाने मागीतली, तेव्हा ती कामधेनु विक्रम राजा त्या ब्राह्मणास देता झाला, अशी कथा ऐकून भोजराज माघारा गेला. पुनः दुसरे दिवशीं सिंहासनाजवळ आला तेव्हा सुलोचना एकुणतिसावी पुतळी बोलली हे भोजराजा मीही एक कथा सांगत्ये ती ऐक.'

बाळमित्र

इसापनीतीचे आणखी एक भाषांतर 'इसपनीतिकथा' (१८२८) या नावाने करणारे बापू छत्रे हे अव्वल इंग्रजीतील आरंभीचे एक शैलीदार कथालेखक होत. प्रारंभी ते इंजिनीयरच्या ऑफिसात रैटर होते. बहुधा (तेथूनच जर्व्हिसच्या मार्फत ते शिक्षणखात्याकडे वळले असावेत.) त्यांच्या इंग्रजीच्या ज्ञानाबद्दल गौरवोद्गार रा. ब. दादोबा पांडुरंग प्रभृतींनी काढलेले आहेत. बापू छत्रे यांचे नाव मुख्यत्वेकरून ख्यात राहते ते 'बाळमित्र' भाग १ ला या रूपांतरामुळे. बर्किन्सच्या 'चिल्ड्रन्स फ्रेंड' या मूळ ग्रंथ ग्रंथाचे इंग्रजीवरून सरकारी विद्याखात्याने दोन भागांत रूपांतर करवून घतले. त्यांपैकी प्रस्तुत पहिला भाग हा छत्र्यांच्या नावावर असून दुसरा गर्स्फोर्डच्या नावावर आहे. पहिल्या भागावर काही काळ छत्र्यांच्या बरोबर कॅण्डीचाहि उल्लेख होत होता असे दिसते. याची दुसरी आवृत्ति कोणा नारायण विश्वनाथशास्त्र्यांनी दुरुस्त केली होती असे दिसते तथापि इ. स. १८७८ च्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर यांनी असे नमूद केले आहे की "एतद्देशीय वाचणारे लोक हे बाळमित्र भाग १ याच्या 'तपासून शुद्ध केलेल्या 'पेक्षा जुन्या प्रती पसंत करितात, असें समजुतींत येऊन मी...मूळ ग्रंथाची आवृत्ति काढिली आहे. मात्र स्वतः छत्रे यांनी आपल्या प्रस्तावनेच्या अखेरी "ह्या मराठी भाषेत आज दिवसपर्यंत व्याकरण आणि कोश हे कोणी केलेच नाहींत व विद्वान लोकांचें चित्त कधीं रमलेंच नाहीं. ह्या मार्फत शब्दसंग्रह थोडा असून भाषणाची शैलीही प्रौढ नाहीं. तयात माझे भाषांतरही यथामति आहे." अशी नम्र भूमिका घेतली आहे.

'बाळमित्रा'ची भाषा आजच्या वाचकास खूपच वेगळी व क्वचित्‌ इंग्रजी (मिशनरी) वळणाची वाटेल—'मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात' यासारख्या कथनांच्या तूनही हे इंग्रजी वळण स्पष्ट होते. 'माझ्या लाडक्या मुला' 'तुला त्यातलें कारण सांगायास मला प्रयोजन नाहीं,' 'मस्करिता तू इतका दुःख पावलास ना', 'त्याची अन्न खावी म्हणून ती फार सतरीत आली' यासारखे शब्दप्रयोग व वाक्यरचना ही आज खटकत हे खरे, पण अव्वल इंग्रजीच्या सुरवातीस बापूसारखे 'पक्किनें' लिहिणारे झाले नाहीत. सर्वसाधारणपणे भाषेत कोठेही संस्कृतप्रचुरता येऊ द्यावयाची नाही या मे. कॅण्डींच्या धोरणाची छाप बापू छत्र्यांच्या रूपांतरावर दिसते. स्वरूपदृष्ट्या 'बाळमित्र' हा कथासंग्रह उपदेशपर लिखाणाच्या स्वरूपाचा असून त्यात अगदी चुटकेवजा गोष्टीपासून नाटुकल्या पर्यंतचे सर्व प्रकार आहेत. 'चोराचं हृदय', 'बापाची समजी', 'तरवार', 'दाणे टिपणारा पोर', 'धाकटा विनन्या' इत्यादी एकांकी पण अनेकप्रवेशी नाटुकली या संग्रहात आहेत. या नाटुकल्यांत नाट्य किंवा समरप्रसंग इत्यादींपेक्षा संवादरूप कथनाचाच

भाग अधिक आहे. काही उतारे कथा आणि निबंध यांच्या सीमेवरील आहेत (उदा० वर्षाचे तीन मुख्य काल) सर्वांत लहान चुणचुणीत गोष्ट पुढीलप्रमाणे आहे —

चिमणी

गोदावरीबाई म्हणून एक ब्राह्मणी मनी आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती, तिनें एके दिवशी कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनेंच धमकाविलें. ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गंगा रडूं लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच मागारून येऊन एका हातानें परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसिलीं व दुसरे हातानें आपले तोंडातला खडे साखरेचा तुकडा तिणें तिचे तोंडात घातला.

मला असें वाटतें कीं, कोणी चांगल्या चितान्यानें यांविषयीं चित्र काढलें असता काय वेधक होईल!

'बाळमित्रा'चा हेतूच मुलास वळण लावण्यासाठी गोष्टीरूप उपदेश करण्याचा असल्यामुळे त्यातील गोष्टींच्या स्वरूपाविषयी अन्य अपेक्षा करिता येणार नाही. त्याचप्रमाणे अव्वल इंग्रजीच्या काळचे भाषाप्रयोग म्हणून रचनेचे स्वरूप समजावून घेता येते. परंतु रूपांतरात अनेक वेळा चांगले कौशल्य दाखवूनही, काही उघड ख्रिस्ती वळणाचा भाग छत्रे यांना टाळता आला नाही असे दिसते. :"सताजी, दडावारिसा मुईवर पडून आपणास इतका योग्य पुत्र दिला म्हणून देवाचा स्तव करूं लागला' यासारख्या वाक्यांतून किंवा सामान्यत परमेश्वरविषयक उल्लेख करण्याच्या पद्धतीनूनच हे वळण उघड दिसते. मूळ लेखकाची ही पद्धती असावी असेही समर्थन सुसंगत होणार नाही. कारण छत्र्यांनी रूपांतराच्या इतर भागांतून मराठी वातावरण आणण्याचा पुष्कळ यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

बापू छत्र्यांच्या इसपनीतिकथांच्या रूपांतराची भाषा बाळमित्रापेक्षा अधिक बालबोध वळणाची वाटते या कथांतील एक गमतीचा भाग असा की अनेक कथांची तात्पर्ये ही मूळ कथेपेक्षाही अधिक विस्तृत झाली आहेत. दोन मांजरांच्या सुप्रसिद्ध गोष्टीचे तात्पर्य पुढीलप्रमाणे दिले आहे·—

तात्पर्य—एखाद्या पदार्थाकरिता भाडून लोक न्यायाधीशाकडे निवाडा करावयास जातात. तेथें वकील असतात त्यास ती सवड फावते. हे लोक भाडून भाडून थकतात, आणि वकिलास लाभ होतो. न्याय ह्या शब्दाचा अर्थ विचार करून पाहिला असता केवळ नीतिच होय. तोच न्याय मनुष्याच्या आपत्तीस कारण होतो. ह्या न्यायाच्या भरवशानें ओढलेले किती एक मिरेस लागले. किनीकानीं हद्दार पेट्न्‌ कन काढून आपणास सकटात पाडिले. त्याच्या मनात कीं आपल्याबरोबर दुसऱ्याचीही. विपत्ती व्हावी तर अशा लोकांनी पैसा खर्च करून विपत्तींत पडावें, त्यापेक्षा फार शहाणे, भले मनुष्य घेऊन तंटा का चुकूं नये.

गेस्फर्डकृत बाळमित्र—भाग २

स. वा. छत्र्यांच्या नावावर 'बाळमित्र'—भाग १ ला या ग्रथाखेरीज 'इसपनीति कथा' या ग्रथाप्रमाणेच 'वेताळपंचविशी' हा ग्रंथही आहे पण तो दुर्मिळ आहे. छत्र्यांच्या बरोबरीने आदरणारा कथाकार म्हणजे जे. टी गरफर्ड याने 'बाळमित्र' भाग २ रा हा ग्रथ तयार केला. पुढे तो मेजर कॅण्डीने सुधारला असे पुढील आवृत्त्यावरून

दिसते. बालमित्र (भाग २ रा) या ग्रंथाच्या भाषेवरून तो कोणी केवळ परक्या-अमराठी भाषिकाने संपूर्णतया तयार केला असेल असे वाटत नाही, इतका भाषेच्या बाबतीत छत्र्यांशी बरोबरीने साधणारा बालमित्राचा दुसरा भाग 'मराठी' वळणाचा उतरलेला आहे. पहिल्या भागाप्रमाणेच कथा-निबंधाकडे झुकणारा उपदेशात्मक बोधवादी चुटक्यांचा भाग आणि छोटी नाटुकली या दुसऱ्या भागातही आहेत. एकूण लहानमोठी एकतीस प्रकरणे या ग्रंथात आहेत. यांपैकी 'प्रतापसिंग' या कथेतील त्याच नावाचा फल्टणीचा सरदार हा जुगारीच्या नादाने सरकारी पैसा खर्च करतो, व नतर त्याचा मित्र त्याची निर्भर्त्सना करून त्याला संकटातून वाचवतो अशी सरळ जुगाराच्या दुष्परिणामाची पण आनंदपर्यवसायी कथा सांगितली आहे. तर 'एक लहान हरणी, जिचे नाव यमुना' या इंग्रजी वळणाच्या मथळ्याच्या दोन अर्की 'नाटकात' गंगा आणि विनायक या नहीण-भावंडांची हरिणी चुकते, ती त्यांच्या परिचयाच्या लक्ष्मणाने चोरलेली असते, पण तो ते कबूल करीत नाही. नतर लक्ष्मणाच्या हातून बापाची हिऱ्याची अंगठी हरवते, ती विनायकाला सापडते व तो ती अंगठी लक्ष्मणाला देतो. त्यावरून पश्चात्ताप होऊन लक्ष्मण हरिणी परत आणून देतो असे कथानक रचवले आहे. इतर काही कथांत पात्रांच्या नावाचेच मथळे आहेत, तर काही ठिकाणी स्पष्टपणे 'परनिंदक स्वभावाचें वर्णन,' 'दुष्ट मुलगी', 'दिवाळ चोरास दुष्पट शिक्षा', 'लहान जुगारी' असे विषय किंवा बोधदर्शक सरळ मथळे दिलेले आढळतात. शालेय विद्यार्थिवर्ग डोळ्यांपुढे ठेवूनच केलेली ही रूपांतरित रचना आहे हे भाषेप्रमाणेच कथा-विषयाच्या स्वरूपावरूनही पुन: पुन: प्रत्ययास येते.

हरि केशवजींचे यात्रिक-क्रमण

जॉन बन्यनच्या 'पिल्ग्रिम्स प्रोग्रेस' या धार्मिक रूपककथेचे भाषांतर हरि केशवजींनी इ. स. १८४१ साली 'यात्रिक क्रमण' या नावाने केले. या जाड शिळा छाप छत्राच्या पाचशेचाळीस पानी ग्रंथात मूळाप्रमाणे 'इहलोकापासून परलोकास' केलेले हे यात्रिकक्रमण 'स्वप्नाच्या रूपकानें कथिलें असे' अशी ग्वाही मथळ्यातच देण्यात आली आहे. सबंध ग्रंथभर विखुरलेली धर्मग्रंथामधील अवतरणे मूळात कोठे आहेत हे दर्शविणारे परिशिष्ट शेवटी जोडण्यात आलेले आहे. या कादंबरीचा नायक 'ख्रिस्ती' हा 'दुराग्रही', 'चलमति' वगैरेंचा सल्ला न मानता, 'सुवार्तिक 'दिकाच्या सल्ल्यानुरूप इहलोकातील मोहांना झुगारून प्रवासाला निघतो. प्रवासातील अनेकविध संकटांना आणि मोहांना तोंड देत देत, कधी कधी फसून पुन: योग्य मार्गाला लागून, अखेरीस इष्ट स्थळी पोचतो. ही ख्रिस्ती 'शास्त्राचा' पाठपुरावा करणारी रूपककथा 'शास्त्रां'तील अनेकविध अवतरणां-प्रमाणेच अनेक कथोपकथांचा आधार घेत चित्रित करण्यात आली आहे. या ग्रंथातील भाषा ही ख्रिस्ती मिशनरी वळणाची होणे अपरिहार्य होते. तिचा एक नमुना पुढीलप्रमाणे—

> "मग त्या गावींच्या नियमाप्रमाणें त्यास दंड करावयास बाहेर आणिलें, प्रथम त्यास छड्या मारिल्या, मग बुक्या मारिल्या, मग त्याचें मांस सुऱ्यांनीं कापिलें, नतर त्यास दगड मारिले, मग तरवारीनें भोसकिलें, शेवटीं त्यास जाळून त्याच्या शरिराची राखाडी केली, याप्रमाणें त्या विश्वासुकाचा परिणाम झाला."[1]

---

१. यात्रिक-क्रमण, पृ. २०७–८

चेम्बर्स 'मॉरल टेल्स'

हरि केशवजींनी चेम्बर्सकृत 'मॉरल टेल्स' चे रूपांतर (शालोपयोगी) नीतिग्रंथ म्हणून इ. स. १८४६ साली केले. सदर ग्रंथात एकूण ३८ वेगवेगळी प्रकरणे आहेत. त्यांपैकी २९ प्रकरणे निबंधरूप असून त्यांचे विषय 'जीवजंतूविषयीं वागणूक' 'आप्ता-विषयीं वागणूक', मिताहार, शरीरसंपत्तीचे स्थान, परोपकारबुद्धि, सौम्यता, सत्य, शौर्य, स्वदेशप्रीति यासारखे आहेत. ज्यांना गोष्टी किंवा कथात्मक भाग म्हणता येईल, त्यांपैकी अनेक इसापनीतींतील कथा आहेत. उदा. मुलगे आणि बेडूक, लांडगे आणि धान्याचें शेत, दरबारांतला उंदीर आणि ग्राम्य उंदीर इ. यांहून वेगळ्या असलेल्या गोष्टींपैकी एक नमुन्यादाखल पुढे देत आहे:—

हरक्युलिस् आणि गाडेकरी—कल्पित गोष्ट

"एक गावढळ गाडी ओढ चिखलट गल्लींतून गाडा हाकून नेत होता, तो चाकें चिखलात रुतून अडकला, असा की बाहेर काढावयास घोड्यांचा उपाय चालेना तेव्हा तो हेल काढून रडत बसला आणि पूर्वीच्या ग्रीक लोकांत हरक्युलिस् म्हणून एक शक्ति देणारा देव असे, त्याचा त्यानें धावा केला की आपण येऊन मला सहाय व्हावें. त्या देवाने अभ्रांतून खाली पाहून त्यास सांगितलें की आळशी लोक्यासारिखा पडून राहिला आहेस तवा राहू नको, उठून घोड्यास चळकट फटके मार, चाकास आपल्या खांद्याचा नेगवा दे, आणखी तो असें म्हणाला की, माझे साह्यप्राप्तीचा उपाय काय तो हाच-"

हरि केशवजींच्या रचनेतील या कथात्मक रचनेकडे पाहिले असता चटकन ध्यानात येते की या रचनेत शालेय क्रमिक पुस्तकाच्या पलीकडे काही नाही आणि आहे त्यावरही अपरिहार्य ख्रिस्ती वळणाचा ठसा आहे.

उपदेशपर गोष्टींची काही पुस्तके

आरंभीच्या कथात्मक वाङ्मयात निर्माण झालेल्या उपदेशपर आणि नीतिपर ग्रंथांपैकी विष्णुशास्त्री बापटकृत 'नीतिदर्पण' (दु. आ. १८३७) आणि 'बालोपदेशकथा' (दु. आ. १८३८) हे दोन होत. यांपैकी 'नीतिदर्पण' या पुस्तकात सुरवातीला 'इंग्लिश लोक आणि महाराष्ट्र लोक यांचा प्राचीन आणि नवीन वृत्तांत' हा वर्णनात्मक भाग आलेला असून पुढील चार गोष्टींत परस्परविरोधी तुलनात्मक भाग आला आहे. सुबुद्धि हा इमानेइतबारे नोकरी करून पदवीस चढला, तर दुर्बुद्धि हा लाच खाऊन संकटात पडला. धनचंदशेठने प्रामाणिकपणाने वागून लढाईतसुद्धा सरकारी खजिना सांभाळला म्हणून त्यास मान व वस्त्रे ही मिळाली, तर घेलाशेठने मुरतेच्या नगरशेठची चोरी केली म्हणून त्याला अटक व शिक्षा झाली, जमनादास सोनार सद्बुद्धीने काम करणारा म्हणून त्याचा गौरव झाला, तर भिकुभाई लोकांस फसविणारा, खोटे रुपये पाडणारा म्हणून संकटात पडला. रामजी पाटील सरकारी खजिन्यावरील मिळाचा हक्क परतून गावच्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय करणारा, तर धोंडिबा पाटील आणि कोंडोपंत कुळकर्णी शेतकऱ्यास नाडून धुरी देणारे म्हणून अटकेत पडलेले, असा सुरवातीच्या गोष्टींचा भाग आहे. पुढील चारपाच गोष्टींत जुवा, कैफ, व्यभिचार, लग्नपद्धती यांच्यासंबंधीचे गोष्टीरूप वर्णन आहे. या कथांची रचना उघडपणेच नीत्युपदेशासाठी करण्यात आली असल्याने त्यांच्यातील कृत्रिमता उघडपणे जाणवते. तथापि या गोष्टींतून एक ल्हानसा धागा आढळतो तो महत्त्वाचा आहे. तो म्हणजे

इंग्रजी राज्यर्दीच्या सुरवातीच्या काळातील समाजस्थितीचे फार्शीने वर्णन या गोष्टींतून आपोआप आले आहे. त्यांतील लाचखाऊपणाचे वर्णन शिवा माल्समपेठेत बदलून गेलेल्या हरिपंतांचा गधडयाच्या मुनीमाशी सनध घेऊन त्याने 'घासन्याल' धाडाटे देण्याचा केलेला उद्योग यांतील वर्णनात आलेल्या भाग हा लोकहितवादीच्या लाच, व्यभिचार या विषयावरील पत्राशी पुष्कळ प्रमाणात तुळना आहे. त्या दृष्टीने हा कथासंग्रह लक्षणीय ठरण्याजोगा आहे.

बालोपदेशकथा

विष्णुशास्त्री बापटाचा दुसरा संग्रह 'बालोपदेशकथा' हा 'मराठी शाळांवर पढणाऱ्या ल्हान मुलांस शिक्षोपदेश व्हावा म्हणून परमप्रीतीने नजर केलेला' आहे. यात १५ भागांत छोटे छोटे उपदेश असून त्यांचे विषय 'कठोर भाषण करू नका', 'अपणाची निंदा करू नका', 'मलीनपणानें राहू नका', 'शिक्षकाच्या आज्ञेचें पालन करीत जा' यासारखे आहेत. इतर सात भागांतही उपदेशच असले तरी त्या उपदेशाच्या जोडीला साध्या दृष्टान्तवजा कथा आलेल्या आहेत. कष्ट करून आईला पैसे पाठविणाऱ्या मुलास राजाकडून मोहोरांचे बक्षिस मिळते. 'अरे चांगल्या मुला, ईश्वरानें ह्या मोहोरा तुझ्या सदाचरणाच्या फळरूपी दिल्या आहेत.' या पद्धतीची वाक्यरचना या गोष्टींतून असून त्यांच्या अखेरीस तात्पर्यही दिलेले आढळते, ते असे :—

'सारांश–दुसऱ्याची निष्कपटानें चाकरी करावी, म्हणजे त्यास आपली करुणा येऊन आणि तो आपल्या सर्व कुटुंबाचें संरक्षण करितो.''

विष्णुशास्त्र्यांच्या अगोदर सरकारी प्रकाशनामार्फत बोधकथा (दु. आ. १८३१) आणि नीतिकथा (ति. आ. १८३८) ही दोन पुस्तके निघाली होती. ही दोन्ही पुस्तकें एकाच ग्रंथाची भाषांतरें असून दोन भागांची नावे मात्र वेगवेगळी ठेविली असल्याचा खुलासा 'नीतिकथे'च्या प्रस्तावनेत केला आहे. या ग्रंथात मूळ 'ग्रंथापेक्षा किती एक कथा अधिक लिहिल्या आहेत. या ग्रंथापासून 'मराठी शाळांवर पढणाऱ्या मुलांस नीतिज्ञान व्हावें,' अशी इच्छा असल्याचे प्रस्तावनाकारानी सांगितले आहे. 'मराठी शाळांवर पढणाऱ्या मुलांस' हा शब्दप्रयोग बापटांच्या पुस्तकाप्रमाणे याही पुस्तकात आलेला दिसतो, त्यावरून हे सारे ग्रंथ सरकारी प्रेरणेने शिक्षणविभागाच्या दप्तरखान्यांतूनच तयार झालेले आहेत हे उघड होते. नीतिकथा हे पुस्तक लहानसेच (५४ पृष्ठांचे) आहे. यातील कथांचे स्वरूपही कुत्रेवजा गोष्टींचे असून रचनादृष्ट्या कथा आणि उपदेशपर निबंध यांच्या सीमा एकमेकांत मिसळून गेल्या आहेत हे पुढील कथेवरून स्पष्ट होईल :—

आळशी मुलगा

कोणी एक आळशी मुलगा एके शहाण्यास म्हणतो, "महाराज मला फार दुःख झालें आहे, मी एके दिवशीं फार उशीरपर्यंत निजून राहून शाळेस जाण्याचा वेळ गेल्यावर आईबापांस सांगितलें कीं आज वेळ झाला म्हणून आता शाळेंत जात नाहीं, उद्या जाईन; परंतु माझी लबाडी त्यास समजली आणि त्यांनीं पंतोजीजवळ जाऊन शाळेंतील मुलें आणून त्यांच्या हातानें धरून शाळेंत पाठविलें. नंतर पंतोजीनें मला शिक्षा केली. यास्तव आईबापांचा काहींतरी सूड उगवावा असा येत करीत आहें, परंतु सिद्धीस जात नाहीं." असें या मुलाचें बोलणें ऐकून शहाणा उत्तर करितो, "अरे बाबा, तूं केवळ मूर्ख आहेस, असें माझें ध्यानास उचित आलें, या की

मूर्ख लोक जोपर्यंत बोलत नाहींत तवपर्यंत त्यांचे गुणदोष कांहीं कळत नाहींत; परंतु बोलिले म्हणजे सर्व समजतात. अरे मूर्खा ल्हानपणापासून आणी तुझें बरेंच केलें त्या आईबापाला तूं शत्रूसारखीं मानतोस हा तुझा केवळ मूर्खपणा सागावा. तर तू विद्या शीक. म्हणजे शत्रु कोण आणि मित्र कोण हें तुला समजेल.

सारांश, मुलें ल्हानपणीं विद्याभ्यासाविषयीं आळस आणि आईबापाचा द्वेष करितात तेणेकरून त्यांचें फार अकल्याण होतें, म्हणून आईबापांनीं असें होऊं देऊं नये. जे लोक मुलावर अतिशय प्रीति करून त्यांचा विद्याभ्यास होऊं देत नाहींत, ते त्यांचे शत्रु जाणावे.

मिशनरी घळणाची रचना

उपदेशपर कथांचा एक गट हा सरकारी विद्यालयांतून तयार होऊन बाहेर पडत होता व त्याचें स्वरूप मुख्यतः नीत्युपदेशाचें होतें. त्याचप्रमाणे दुसरा गट हा बुक ॲण्ड ट्रॅक्ट सोसायटी व तत्सम मिशनरी संस्था वा व्यक्ती यांच्यामार्फत तयार होत होता. मिसेस फरारसारख्या स्त्रियांच्या नांवावर यातील कांहीं रचना आहे, तिचा उल्लेख इतरत्र केला आहे. त्याचप्रमाणें पि. सी. ओकानी बुक ॲण्ड ट्रॅक्टसाठी रचना केल्याचेंही नमूद केलें आहे. याशिवाय लेखकाच्या नांवाचा उल्लेख नसलेले कांहीं संग्रह आढळतात. अशा प्रकारच्या संग्रहात शास्त्रातल्या गोष्टी (दु. आ. १८४०), कापर देशाची मुलगी इची गोष्ट (१८६५), देवप्रीतीची प्राचीन गोष्ट (१८७३) याचा उल्लेख करावा लागेल. याच गटात पडणारी आणखी रचना कथा-कादंबरी रचना म्हणून प्रसिद्ध झालेली आहे. ती करणारात गोविंद शंकर बापट यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. बापटांनी 'इलिझाबेथ' अथवा 'सिबिरिया देशांतील हद्दपार कुटुंब' (१८७४), पाल आणि व्हर्जिनिया (१८७५), हरि आणि त्रिंबक (१८७५), दिनार्क अथवा रासेल्स या गोष्टीचा उत्तरार्ध (१८८५) ही पुस्तकें तयार केलेली आहेत. त्यांपैकीं पहिली तीन सरकारी विद्यालयामार्फत प्रसिद्ध झालेली आहेत. या गोष्टींत ख्रिस्ती वळण उघड नसून, नीतीपरतेला प्राधान्य आहे. या अनुवादापैकीं 'हरि आणि त्रिंबक' हा ग्रंथ, कदाचित पुष्कळ दिवस शालापाठाच्या आश्रयात समाविष्ट असल्यामुळें, प्रसिद्धी पावलेला होता.

(३)

शृंगारकथा

डॉ. रामजी गणोजी (१८१४–१८६२) कृत 'स्त्रीचरित्र'

पचतंत्र–हितोपदेशांतील उपदेशपर कथांतील पशुपक्ष्यांची रूपके घेऊन शुकबहात्तरीसारखी शृंगारिक कथा आली. त्याच शृंगारिक कथेतील नीत्युपदेशाचा हेतू तत्त्वतः मनात धरून मराठीतील शृंगारकथेची वाटचाल सुरू झाली. ही वाटचाल करणारा पहिला ग्रंथ 'स्त्रीचरित्र' (१८५४) हा होय. या ग्रंथाचे लेखक डॉक्टर रामजी गणोजी हे सैन्यात नोकरी करीत होते. सैन्यातील डॉक्टरांच्या (युरोपियन ?) हाताखाली काम करिता करिता त्यांनीही वैद्यविद्या हस्तगत केली. नोकरीच्या निमित्ताने सिंध प्रांतात मुक्काम होता. नोकरी-

तून मुक्त झाल्यावर मुंबईत स्वत.चा शिळाछाप छापखाना काढून त्यांनी स्वत.चे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्या सर्व ग्रंथात रसायनशास्त्रविषयक तीन भागच सुमारे १८०० पृष्ठांचे आहेत. स्त्रीचरित्राचे एकूण चार भाग असून त्याची पृष्ठसंख्या १२०० वर आहे. नारायणबोध हाही गोष्टीवजा ग्रंथ असून त्याची पृष्ठसंख्या ४६० आहे. म्हणजे डॉक्टराचे कथात्मक वाङ्मयच ज्वळज्वळ १७०० पृष्ठांचे आहे. अव्वल इग्रजीच्या कालातील हे प्राचुर्य आश्चर्योत्पादक आहे.

'स्त्रीचरित्र' या नावाच्या कथासमूहातून मुख्यत्वेकरून स्त्रियांच्या शृंगारविषयक चारित्र्याच्या (?) विविध गोष्टी सकलित केल्या आहेत. या सर्व गोष्टी 'गुलबकावली', 'गुलबसावली' किंवा आरबी-फारशी कथांची उघड व सरळ भाषांतरे होण्याच्या आधीच्या आहेत. अर्थातच या सकलनात शुकबहात्तरीपासून आरबी कथेपर्यंतच्या विविध सग्रहातील अनेक गोष्टी भाषांतरित वा रूपांतरित स्वरूपात आलेल्या असून, हाच फार्शी वळणाचा मराठी कथेतील प्रथम आविष्कार म्हणावा लागेल. या कथांची बैठक डॉक्टर-मजकूर कोणा प्रीतार्इस गोष्टी सागत आहेत अशी असून त्यात आरबी कथप्रमाणे एकामधून एक अशा रीतीने निघणाऱ्या साखळीवजा कथांची मालिका आहे. डॉक्टर-मजकुरानी स्वत च कथानिवेदकाची भूमिका घेतली असल्याने, त्यात अव्वल इग्रजीतील मामलेदार व त्याची कन्या, भूतकालातील राजे-रजवाडे या सर्वांची खिचडी झाली आहे. मामलेदाराच्या मुलीवर भाळलेल्या शिंप्याला दळण दळावयास लावल्याची एक कथा आहे. (तीवरून अलीकडे 'लोककथे'वर आधारलेल्या म्हणून सागण्यात येणाऱ्या 'दळण'-कथेचे मूळ सापडते). स्त्री-चरित्राच्या पहिल्या भागात 'पद्मावती' राजकन्येची तसवीर पाहून मोहित झालेल्या राजपुत्राला उपदेश करण्यासाठी म्हणून जो उपक्रम केला आहे तो उघडपणे आरबी भाषेतील सुरस कथांचा प्रास्ताविक भाग आहे, तर पुढे आलेल्या काही कथा या सरळपणे 'नागोबहार'मधील तीन चार कथांचे सख्खा तर्जुमे आहेत. फिरल्या राजपुत्राची पत्नी पुरुषवेषाने त्याच्या शोधास निघाली असता तिच्यावर एकाद्या राजकन्येने भाळून लग्न करणे आणि नतर उभयतांनी राजपुत्राचा 'सत्कार' करणे हेही आरबी फार्शी-तून आलेले अग होय. सदर स्त्रीचरित्राच्या तिसऱ्या भागात आलेली गरीबदास सौदागराची गोष्ट ही सरळपणे बहुपरिचित असलेल्या 'अलीबाबा आणि चाळीस चोर' या गोष्टीचे रूपांतर आहे. राजकन्येची परी पक्षीण होण्याची जादू गुलबकावलीतून आलेली आहे. स्वत च्या सावत्र मुलाशी व्यभिचार करू इच्छिणाऱ्या राण्याही या स्त्रीचरित्रातून आलेल्या आहेत. गलबते फुटणे, निर्जन बेटावर जाण्याची पाळी येणे, रानटी लोकांच्या तावडीतून सुटणे, सोबती सौदागरांनी फसवणे हा सगळा मालमसाला पाहिला म्हणजे डॉक्टर रामजी गणोजींनी सिधच्या मुक्कामात पुष्कळ इराणी किस्से साठवून ठेवले होते हे उघड दिसते या सर्व कथांच्या अती सस्कृत-प्राकृत-फार्शी पद्धतीने उघडपणे अनीतीचा निषेध आणि नीतीचा गौरव केलेला आहे. त्या अर्थाने ह्या 'नीतिकथा' म्हणता येतील. पण वस्तुत त्या सर्व कथा अधिकउण्या प्रमाणात अतिरिक्त शृंगारलोलुपतेच्या भ्रष्टाचाराच्या आणि फसवाफसवीच्या कथाच आहेत. त्यांच्या स्वरूपाबद्दल अर्थातच सकलन, काराला दोष देणे युक्त होणार नाही. पुढे सुट्या सुट्या स्वरूपात आलेल्या कथामालिकाची ही बानगी आहे एवढेच.

'स्त्रीचरित्र' या ग्रंथाच्या मानाने 'नारायणबोध' हा आपल्या मुलाला उपदेश करण्यासाठी लिहिलेला ग्रंथ थोडा सोज्वळ आहे. त्याचे स्वरूपही काहीसे निबध-कथा

मिश्रणाचे आहे. ‘ जारकर्मापासून हानि ’, ‘ विश्वासघात केल्यापासुन दुर्दशा ’ यासारख्या मथळ्याच्या गोष्टींत प्रथम किंवा शेवटी निराळा भाग देऊन जोडीला एकेक कथा देण्याचा उपक्रम लेखकाने केला आहे. यातील कथाही उपर्युक्त स्त्रीचरित्रापेक्षा फारशा वेगळ्या आहेत असे नाही. तथापि त्यातील हेतू अधिक स्पष्ट आणि प्रधान असल्यामुळे त्यांचा परिणाम ‘ स्त्रीचरित्र ’–कथांच्याहून वेगळा होतो हे मान्य केले पाहिजे.

आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी

डॉ. रामजींनी सुरू केलेल्या ‘ स्त्रीचरित्रा’तील आरबी–फार्शी वळणाच्या कथातील अग्रेसर ग्रंथ म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी भाषांतरित केलेला ‘ आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी ’ (१८६१–६५) हा होय. थोरल्या शास्त्रीबोवांनी प्रस्तुत ग्रंथ लिहिण्याच्या आधीच संस्कृत–शास्त्री वळणाचे रसिक विद्वान म्हणून ख्याती मिळविली होती. धर्मपर लेख, व्याकरणचर्चा, पद्य इत्यादी क्षेत्रात कार्य केले होते. तथापि शास्त्रीबुवांच्या रसिक आणि शैलीदार लेखणीचा सर्वात प्रभावी आविष्कार म्हणून या आरबी गोष्टींचाच उल्लेख करावा लागेल. संस्कृत काव्यनाटकांच्या अध्ययनाने आलेल्या शृंगारिक शैलीला आरबी गोष्टीत फार मोठा वाव होता. तिचा पुरेपूर उपयोग शास्त्रीबोवांनी केलेला दिसतो स्त्रियांच्या चारित्र्याविषयी संशय आल्याने दर दिवशी नवी बायको करून तिला ठार मारणाऱ्या बादशहाला प्रधानकन्येने आपल्या कथा–कथनाच्या कौशल्याने कसे स्तिमित केले, ते सांगण्याच्या मिषाने या कथा सांगण्यात आल्या आहेत. साहजिकच या कथांतील अनेकांतून शृंगाराचा गहिरा आविष्कार झाला आहे. तथापि सिंदबाद खलाशाच्या सफरी किंवा अलीबाबा आणि चाळीस चोर यासारख्या बहुपरिचित कथानकांतून शृंगारेतर अशा विस्मयकारक, अद्‌भुत घटनाप्रधानतेच्या सामर्थ्याचाही पुरेपूर प्रत्यय आला आहे. अशा अद्‌भुतघटनाप्रधानतेचे सामर्थ्य जितके धक्का देणाऱ्या किंवा थक्क करणाऱ्या घटनांत असते, तितकेच ते अशा घटनांचे मनोज्ञ वर्णन करणाऱ्या चपखल भाषाशैलीत असते. शास्त्रीबोवांचे खरे वैशिष्ट्य नेमके अशा भाषाशैलीत आहे. ते इतके की नावाने मुसलमानी वातावरणाच्या वाटणाऱ्या कथाही शास्त्रीबुवांच्या भाषेमुळे आपला परकीपणा विसरायला लावतात संस्कृत आणि आरबी फारशामधील शृंगारवर्णनाच्या किंवा सौंदर्यदर्शनाच्या पद्धतींतील काही आश्चर्यजनक साम्येही या कामी

चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री हरि (१८२४–१८७८) पुणे.

अलंकार, न्याय, धर्म, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, इंग्रजी, संस्कृत, मराठी इत्यादी भाषा व त्यातील वाङ्मय यांचे अध्ययन

पुणे पाठशाळेत उप–प्राध्यापक, भाषांतरकार, ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल, वार्ताहर, संपादक या नात्यांनी कार्य.

लेखन—‘ विचारलहरी ’–पाक्षिक (१८५२) या स्वतःच्या नियतकालिकातून धर्मादिविषयक लेख. ‘ शालापत्रका ’चे संपादक असताना त्यातून लेखन ग्रंथपरीक्षणे व व्याकरणावरील निबंध (पुस्तकरूपाने प्रकाशन १८९३), संस्कृत भाषेचें लहान व्याकरण (१८५९) आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी (१८६१), रासेलस (१८७३)) सॉक्रेतिसाचें चरित्र (१८५२), अर्थशास्त्रपरिभाषा (१८५५) पद्यरत्नावलि (१८६५ , (यातच ‘ मेघदूता ’चें भाषांतर समाविष्ट)

आरबी भाषेतील कथासमूहांपैकी प्रथमतः मराठीत उतरलेला ग्रंथ म्हणजे कृष्णराव माधवराव प्रभु यांनी इ. स. १८५४-५५ मध्ये सात भागांत अनुवादलेला 'हातिमताई चरित्र' हा सुमारे ४५० पृष्ठांचा ग्रंथ होय. हा अनुवाद डंकन फोर्बसच्या इंग्रजी भाषांतरावरून केलेला आहे. दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत पूर्ववृत्त देताना लेखक ग्रंथाचे स्वरूप थोडक्यात असे देतात की, "हुस्न बानू म्हणून एक स्त्री होती. तिचा पण असा होता की, माझे सात प्रश्नांची उत्तरें जो आणील त्यासी मी लग्न करीन. मुनीर नावाचा एक राजपुत्र होता, त्यास ती मिळवून देण्याकरिता, हातिम इमनचा राजा यानें सात प्रश्नांची उत्तरें आणण्याचें काम पत्करलें." या ग्रंथाच्या प्रत्येक भागात एकेका प्रश्नाचे उत्तर आणण्याचे काम विभागलेले दिसते. हुस्नबानूचे प्रश्न हे कूटप्रश्नाप्रमाणे आहेत. उदाहरणार्थ दुसरा प्रश्न 'चांगलें करा आणि पाण्यावर टाका' असा असून त्या प्रश्नाशी संबद्ध मुख्य गोष्ट—दरोडेखोरीत आयुष्य गेलेला वृद्ध पापी मनुष्य रोज नदीत दोन भाकरी टाकावयास सुरुवात करतो व त्यायोगे तो वाचतो अशा आशयाची आहे. या मुख्य कथेच्या पोटात कोणा हारिथाच्या मुलीचे प्रश्न आहेत, त्या निमित्तरूपाने राक्षसाची वस्ती आहे, चिनी व्यापारी आहेत आणि हुस्नापरी नावाची राजकन्याही आहे. अशाच इतर भागांतही मुख्य प्रश्नाच्या अंगभूत निर्माण होणाऱ्या उपप्रश्नांच्या मालिका व तत्संबद्ध गोष्टी आहेत. या सर्व गोष्टींचे स्वरूप प्रायशः एकाच धाटणीचे आहे.

दुर्दैवी मुराद व दैववान सलाउद्दीन (१८६२) :—

ही वि. ना. 'भागवतांनी इंग्रजीवरून भाषांतरलेली आणखी एक गोष्ट असून तीत बादशहा व वजीर वेषांतराने हिंडत असता त्यांनी ऐकली अशी प्रस्तावना आहे. सदर गोष्टीला एक तात्पर्यही असून 'नशीब नव्हे, तर शहाणपणा किंवा मूर्खपणामुळे सर्व काहीं घडतें' असा त्याचा आशय आहे. मुराद आणि सलाउद्दीन यांना दोन चरण्या मिळाल्या होत्या. देवावर विश्वास असल्याने मुरादाने आपली दरणी राणीला विकली नाही; सलाउद्दीनने विकली, व त्या पैशावर व्यापार करून तो श्रीमंत झाला. सलाउद्दीनाच्या शहाणपणाने

इस्तंबूल शहर रोग आणि आगी यांच्यापासून वाचवले. त्याचे फातिमेशी लग्न झाले व बादशाही सुभा त्याने नाकारला ही दैवजान सम्राउद्दीनाची गोष्ट. पण ही दुय्यम असून देवावर अवलंबून राहणारा मुराद अनेक आपत्तींत व संकटात कसा सापडला, त्याच्यावर न केलेल्या गुन्हयाचे आळ कसे आले, व्यापारात तो यहुद्याकडून कसा फसवला गेला इत्यादी कहाण्या याच अधिक विस्ताराने आल्या आहेत. या कहाण्यातील काही घटना अन्य भाषांतरित कथांतून आलेल्या आहेत.

'बाहारदानीप', भाग १-२ (१८६६-६७) हा कथासंग्रहही याच परंपरेतील म्हणावा लागेल. नारो अप्पाजी गोडबोले या प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेल्या या संग्रहावर भाषांतरकर्त्यांचे नाव नाही. या संग्रहात एकूण तेरा गोष्टी असून तो अपूर्ण आहे. या कथासंग्रहाची सुरवात, बाहारवार सुल्तानाने घेतलेली एक तुती, सुल्तानाची बायको मेहेर-परवर आपल्या सौंदर्याचे वर्णन करू लागली तेव्हा हसली व बाहारवरबानूच्या अप्रतिम सौंदर्याबद्दल बोलली, अशा प्रकारचे म्हणजे अरबी-फार्शी साखळी-कथांच्या आरंभी पुष्कळदा येते त्यापैकीच आहे. नंतर सुल्तानास बाहारवरबानूच्या लोभापासून परावृत्त करण्यासाठी त्याचे वजीर त्याला स्त्रियांच्या दुराचरणाच्या एकाहून एक सरस कथा सांगतात. अशा सुमारे १०-११ गोष्टी सांगून झाल्यावरही सुल्तानाचा वेध फिरत नाही असे पाहून अप्राप्त अशा शहाजादीच्या प्राप्तीसाठी यत्न, त्यात संकटे आणि त्यातून निर्माण होणारी नव्या कथांची साखळी, असे या संग्रहाचे स्वरूप आहे. अर्थातच पहिल्या भागातील कथांचे स्वरूप सहेतुक पण उघडपणे उत्तान व्यभिचारकथांचे आहे. या व्यभिचारासाठी क्वचित मार्जारीचे रूप घेऊन प्रियकराकडे जाणाऱ्या व जादूने क्षणात हजारो कोसांचे अंतर काटणाऱ्या वजीरपत्नीसारख्यांच्या वर्णनाने अद्‌भुताचा शिडकावाही भरपूर प्रमाणात झाला आहे, तर उत्तरभागात उघडपणेच घटनांना प्राधान्य असल्यामुळे त्या घटनांत अद्‌भुताचा वापर जास्ती केल्यामुळे व्यभिचार आणि अद्‌भुत यांच्या प्रमाणाचा भाग पूर्वार्धाच्या तुलनेने उलटा झाला आहे इतकाच काय तो फरक. एरवी सर्व कथा वाचताना विशिष्ट मादक गहिरेपणाची अतिरिक्तता ही जाणवत रहाते.

याच गटातील आणखी तीन महत्त्वाच्या कथा म्हणजे डेविड हाईमने रूपांतर केलेली 'गुल व सनोबर' (१८६९), वि. स. नवलकरकृत 'गुलबकावली' (१८७३) व गो. मि. पटवर्धनकृत 'गुलिस्ता' (१८८४) या होत. सुंदर स्त्री, तिच्या प्राप्तीसाठी निकराचे प्रयत्न, तिच्या विरहाने होणारी दयनीय अवस्था, तिच्यासाठी भांडणे, व्यभिचार-संशय इत्यादी समान भाग सर्वांत आहेत. त्यातल्या त्यात 'गुलबकावली'च्या कथानकाची छाया या कालातील इतर ग्रंथांवर अधिक दिसते.

सिर्क्स्तानचा राजा ज्लनसग याला पाचवा पुत्र ताजहलमुल याच्या दर्शनाने अंधत्व येईल असे ज्योतिषांनी सांगितले म्हणून त्याला अरण्यात ठेवले. पण तो दृष्टीस पडून राजा आंधळा झाला. तेव्हा राजाची दृष्टी 'गुलबकावली'च्या फुलाने येईल असे कळल्यावरून चौघे राजपुत्र आणि ताजहलमुल हे स्वतंत्रपणे त्या फुलाच्या शोधास निघाले. चौघे गणिकेचे गुलाम झाले. ताजहलमुलाने गणिकेच्या दासीकडून तिचे रहस्य समजावून घेऊन तिला द्यूतात जिंकले व चौघा भावांची मुक्तता केली. नंतर गुलबकावलीच्या फुलाच्या शोधात असता ताजहलमुलाचा राक्षसकन्या मेमुदा हिच्याशी विवाह झाला. आपल्या सासूच्या साहाय्याने तो अनेक संकटांतून गुलबकावलीच्या महालापर्यंत पोचला. तेथे तिच्या दर्शनमात्रेच लुब्ध झाला. गुलबकावलीचे त्याने आणलेले फूल कपटाने त्याच्या भावांनी घेतले व आपलाच हा

पराक्रम म्हणून राजाची कृपा संपादन केली. 'गुलबकावली' ही अंगठीची अदलाबदल करून गेलेल्या ताजच्या शोध करण्यास निघाली. इकडे ताजुल्मुलुक आपली पहिली पत्नी मेमुदा व तिची आई यांच्यासह वेगळे नगर वसवून राहिला, तेव्हा विरहस्थान ओस पडू लागले. तेव्हा मार ऐंद्यानी भेट होऊन दिलजमाई झाली. त्याचवेळी गुलबकावली अभिसारिकेच्या वेषाने येऊन ताजच्या भेटीस व आनंदीआनंद झाला.

नवलस्वराच्या या रचनेत संस्कृतप्रचुर भाषाशैली व तज्जन्य क्लिष्ट जोरकस कृत्रिमता आहे; तर दैविद हाइमच्या रचनेत फारशी वळण अधिक प्रमाणात आहे.

विदग्ध-स्त्रीचरित्र

रसिकप्रिया अथवा डिकॅमेरॉन (१८७९) या रावजी वासुदेव साठे याच्या अनुवादात बोकॅशिओच्या कथांपैकी त्यातल्या त्यात कमी शृंगारिक म्हणता येतील अशा गोष्टी घेतल्या असून त्यातील भाषेतही इंग्रजीतील सदर कथांच्या तुलनेने पुष्कळच संयम दाखविण्यात आला आहे हे या कथांचे मूळ स्वरूप ध्यानात घेता विशेषत्वे लक्षात येणारे आहे. विदग्धस्त्रीचरित्र (१८७१) हा चिंतामण दीक्षित जोशी याचा ग्रंथ कादंबरी म्हणून उल्लेखिलेला असला तरी त्याचे स्वरूप पुष्कळ प्रमाणात 'स्त्रीविषयक' शृंगार-कथांच्या संकलनाचे असून, त्यातील कथानकाचा एकसूत्रीकरण नाममात्र आहे. वसंतकलिका नामक स्त्रीने आपल्या पतीस कसे फसविले, व आपले व आपल्या उपपतीचे मनोरथ पूर्ण कसे केले व इतके करूनही पतीने आपली द्रव्यहानी मनात न आणिता बायकोने आपल्यास मोठ्या संकटातून पार केले असे समजून तिचे अतिशय आभार मानून तिजवर पहिल्यापेक्षा अधिक प्रीती केली हा लेखकाच्या शब्दात या ग्रंथाचा सारांश. पण या सारांशापेक्षा त्यात वसंतकलिकेचे इंद्रजाल दाखविण्याच्या निमित्ताने आलेल्या विविध व्यभिचारकथा हेच याचे खरे स्वरूप होय. पुत्रानी विकल्या बंद झालेल्या शेतात शृंगार करता यावा म्हणून पिवळे वस्त्र मागणाऱ्या पाटलाच्या लेकीची गोष्ट यात आहे. पती दूरदेशी गेलेल्या स्त्रीने शाकल आलेला पाहुणा रातांधळा आहे काय असे विचारून केलेला शृंगाराचा संकेत आहे व त्या संकेतानुरूप झालेल्या शृंगाराचे 'रसिक' वर्णन 'सुरत तदेव सुरत इच्छालब्ध यदन्यनारीषु' या शब्दात केले आहे. पंढरपूरच्या घाटेवरील पुराणिक व विरेखा विधवा यांच्या भोगाचे वर्णन आहे (तुलना : पदमनजी-यमुनापर्यटन). आपल्या बायकोच्या सौंदर्यावर लुब्ध राहून तिच्या व्यभिचाराकडे डोळेझाक करणाऱ्या सोनार-कोष्ट्याची गोष्ट आहे; व त्यातून अखेरीस येणाऱ्या कलिकेच्या शृंगाराची दीर्घ कथा आहे. तिचीही सुरुवात 'चमत्कारिक गोष्टी'तील "हे पाणी गोड आहे काय ?" 'पाणी दूर नाही-हातात आहे. ताव्या तांडाला लावण्याचा मात्र अवकाश" अशा सभोगसूचक सवालजबाबातून झालेली आहे. परंतु एवढ्या शृंगारवर्णनाने समाधान झाले नाही म्हणूनच की काय चित्रध्वज नगरीतील भाट राजाचे वर्णन करतो, त्यातही शृंगारोपमांची लयलूट आहे—

"हे राजा, तुझे कुल महाराष्ट्र देशच्या स्त्रियांच्या कुचाप्रमाणे उच्च आहे, तुझा विनोद लाट देशाच्या स्त्रियांच्या शब्दाप्रमाणे मृदु आहे, तुझे मन चेदि देशच्या स्त्रियांच्या नाभीप्रमाणे गंभीर आहे, तुझी बुद्धि आभीर देशच्या स्त्रियांच्या नितंबाप्रमाणे विशाल आहे, तुझी तरवार गौड देशच्या स्त्रियांच्या केशाप्रमाणे काळीभोर आहे, तुझा रणप्रसंग कर्नाटक देशच्या स्त्रियांच्या रतिप्रसंगाप्रमाणे उद्दाम आहे."

एकूण दीक्षितानी संस्कृतातील सर्व शृंगार-भांडार मराठीत आणले आहे.

शृंगारशेखर (१८८१)

हा बा. ना. राव यांचा ग्रंथ 'कादंबरी' म्हणून उल्लेखिला असला तरी त्याचे स्वरूप कथा आणि कादंबरी यांच्या मिश्रणाचे आहे. आनंदपूरचा राजपुत्र शृंगारशेखर हा शिकार करताना एकाच वाघाच्या मागून दूरवर जंगलात जातो. त्याचा घोडा मरून पडतो नंतर तो पधरा दिवसांनी मद्रदेशातील शांतिपाल राजाकडे पोचतो. या राजाची मुलगी सौंदर्यलतिका ही सहा महिन्यांपूर्वी अचानक नाहीशी झालेली असते व तिचा शोध ४ दिवसांनी येणारा राजपुत्र लावील असे स्वप्न राजाला पडलेले असते. शृंगारशेखर शोधाला बाहेर पडतो व तो अनेक प्रसंगातून व संकटातून बाहेर पडून अखेर सौंदर्यलतिका मिळवून तिच्याशी लग्न करतो आणि आनंदीआनंद होतो ही कादंबरीची किंवा (मुख्य) कथा होय.

शृंगारशेखर सौंदर्यलतिकेच्या शोधाला बाहेर पडल्यापासून त्याच्यावर आलेल्या प्रसंगातून लेखकाने अनेक सुरस गोष्टी सेलग गुंतवल्या आहेत शृंगारशेखरवर सुरवातीला शहरात संकट येते, ते कूटप्रश्न व त्यांची चातुर्यदर्शक उत्तरे यांच्या घडणीने सोडविले आहे. शृंगारशेखर एका वृद्धाच्या झोपडीत पोचला असता तेथे त्या वृद्धाने चोरीच्या कौशल्याची गोष्ट सांगितली आहे वाटेत व्यापारी भेटतो, तो व्यापारी कौशल्याची गोष्ट सांगतो. नंतर एका सावकाराच्या उघड्या चोरीची गोष्ट येते त्या निमित्ताने बिरबलाचा व त्याच्या मुलीचा उल्लेख व त्यातून बिरबलाच्या मुलीच्या चातुर्याची गोष्ट आली आहे. अशा विविध गोष्टींतून वातावरणाची भेसळ झाली असून शिवाय अरबी-फार्सी वळणाच्या सुरस कथांची घडणही या ग्रंथाला आली आहे या घडणीतूनच केवळ चातुर्याच्या आणि उन्मादक शृंगाराच्या तऱ्हांची पसरण झालेली आढळते. कादंबरीच्या घडणीचा हा प्रकार इ स. १८८१ सालीही चालू होता हे लक्षणीय आहे.

मिश्र स्वरूपाचे कथासंग्रह

नीतिकथा, दंतकथा, ऐतिहासिक कथा, शृंगारिक कथा यांचे स्वतंत्र संग्रह निघत असता, या सर्व प्रकाराची एकत्र सरमिसळ असलेले असेही काही संग्रह अव्वल इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेले आढळतात अशा प्रकारच्या चमत्कारिक गोष्टींचे आरंभापासून अडीचशेपर्यंत पुस्तकाचे आठ भाग नारो अप्पाजी गोडबोले या प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केले या संग्रहात मढीचे वजन तिळ राऊपिऊ घालूनहि न वाढण्याच्या गोष्टीसारख्या (बादशहा) बिरबलाच्या चातुर्यकथा आहेत, 'कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते' यासारख्या कालिदासाच्या समस्यापूर्तीच्या भोज-कालिदासाच्या कथा अथवा चुटके आहेत 'कुतीसुतो रावण कुंभकर्णः' किंवा 'गौरीमुखं चुंबति वासुदेव' किंवा 'सिंदूरबिंदु विधवाललाटे' यासारख्या कूटसदृश वाटणाऱ्या संस्कृतानुकारी वा संस्कृत अवतरणिकाचा उलगडा आहे, श्राद्धासारख्या धार्मिक विधींची माहिती आहे सकृद्दर्शनी अगदी साध्या किंवा निरर्थक वाटणाऱ्या उपदेशाचा विस्मयकारक प्रत्यय देणाऱ्या 'असलेच दुकान' सारख्या चातुर्यकथा आहेत, जादू-रूपांतराच्या अद्भुतकथा आहेत आणि शृंगारकथांची लहान भागविणाऱ्या मचूळ व्यभिचारकथाही आहेत गोडबोले यांनी प्रकाशित केलेल्या चमत्कारिक गोष्टींचे स्वरूप मूलतः विविध प्रकारच्या संकलनाचे आहे लेखकाने कादंबरीला दिलेले 'गारुड्याची पोतडी' हे नावच या संकलनाचे यथातथ्य वर्णन करू शकते हे संकलनाचे काम १८६५ ते १८८९ पर्यंत

चार होते. याच काळात 'मनोवेधक गोष्टी' या नावाचेही ३-४ संग्रह त्यांनी प्रकाशित केलेले दिसतात. या संमिश्र स्वरूपाच्या संकलनाबरोबरच 'बाहारदानीष' अथवा 'फार्शी भाषेतील चमत्कारिक गोष्टी' यांचेही दोन भाग (१८६५ ते ६७) या काळात प्रसिद्ध करण्याची कामगिरी याच प्रकाशकांनी केली आणि त्या पाठोपाठ 'हजरुशाग्यान बखरी' च्या (१८६१) धर्तीच्या पाच पौराणिक बखरीही प्रकाशात आणल्या. पण या दोन्ही उद्योगांचे स्वरूप संमिश्र कथांहून काहीसे वेगळे असल्याने त्यांचा विचार स्वतंत्रपणे केला आहे.

गोडबोल्यांच्या पहिल्या प्रमुख अशा प्रकारच्या इतरांच्या निर्मितींपैकी 'चमत्कारिक न्यायाच्या व अक्कलेच्या गोष्टी' (१८६७) हा त्र्यंबक नारायण राजमाचीकर यांचा संग्रह लक्षात राहण्यासारखा आहे. सुमारे २०० पृष्ठांच्या या संग्रहात पन्नास गोष्टी देवनागरीतील उर्दू भाषांतरासह देण्यात आल्या आहेत हा एक या संग्रहाचा विशेष म्हणता येईल. यातील बहुतेक सर्व गोष्टी बादशहाबिरबलाच्या नावे दिलेल्या आहेत. त्यातील काही सुपरिचित व अनेक संग्रहांतून आलेल्या व येणाऱ्या आहेत. त्यात नगराच्या बाळावरून नगराचा शोध लावण्याची किंवा दाढीला कापूस लागणे असे (गोटेच) लागून कापूस चोराचा शोध करण्याची चातुर्याची बात आहे. तशीच 'काली' शब्दावर कोटी करून युक्तिवाद जिंकण्याची क्षुल्लक बाबही आहे. 'बादशहा आणि बिरबल यांच्या गोष्टी' (१८६९) या नावाचाही एक संग्रह स्वतंत्रपणे झालेला आढळतो. आणखी एक लक्षात घेण्याजोगा संग्रह गोविंद मोरोबा कारलेकर या पुढील काळात अनेकविध रचना करणाऱ्या लेखकाचा असून, त्याचे नाव 'चातुर्यकथासंग्रह' (१८८४) असे आहे. यात एकूण बारा गोष्टी असून त्यात बिरबलाच्या पाचसहा गोष्टी आहेत. त्यापैकी बिरबलाचा काटा काढण्यासाठी स्वर्गातील बातमी आणण्याची युक्ती बिरबलाने न्हाव्यावरच उलटवली ही गोष्ट काहीशी परिचित आहे, तर 'कमअस्सलका अस्सल, अस्सलका कमअस्सल, बाजारका कुत्ता, गादीका गद्दा,' अर्थाखालच्या कूटोक्तीवर आधारलेली गोष्ट ही बिरबलाच्या नावावर टाकलेली दिसते. 'अक्कल विकणारा दुकानदार' हा गोडबोल्यांच्या 'चमत्कारिक गोष्टींत' येऊन गेलेला आहे, तर 'वर मागण्याचे चातुर्य' हे संस्कृतमधून उतरले आहे. खानावळवाल्याची खोडकी मोडण्यासाठी जेवत राहणारा प्रवासी ही इंग्रजीतील चुटक्यावरून तयार केलेली गोष्ट आहे. वैद्य-कारकुनाच्या चातुर्याच्या गोष्टी या दंतकथांवरून रचलेल्या दिसतात यातील काही गोष्टी अव्वल इंग्रजीतील काल्मानाला शोभणाऱ्या आहेत. सर्वच केवळ भूतकालीन किंवा अद्‌भुत नाहीत हा या संग्रहाचा विशेष म्हणता येईल.

नाट्यकथांचे अनुवाद व छाया

शेक्सपियरच्या नाटकांवरून किंवा लँबच्या नाट्यकथांवरून काही अनुवाद या काळात तयार झालेले दिसतात त्यात 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' चे तीन (विलक्षण न्यायचातुर्य–पंडित, १८६८, म्हाताऱ्या व्यापाऱ्याची गोष्ट ओक (?), व स्त्रीन्यायचातुर्य–पारकर, १८७१), 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' चे दोन (भुल्ल–१८६१ मोहोनी, १८७६ पारकर), 'टेमिंग ऑफ दि श्र्यू (पंडित–१८६७), 'टू जन्टलमेन ऑफ व्हेरोना' (अवर्णनीय स्नेहभाव–१८७०, स्त्रियांचे नेत्रकटाक्ष–मराठे, १८८५) इत्यादी आढळतात यांपैकी शेवटचे दोन लँबवरून केल्याचा उल्लेख आहे. पहिला अनुवाद हा विस्तृत असून दुसरा अगदी थोडक्यात करण्यात आला आहे. 'विलक्षण न्यायचातुर्य' कर्त्या पंडितांनी शाल्कचंद

–शायलॉक, बसतसिंग–ब्सॅनिओ या पद्धतीने पात्रांच्या नावात आद्याक्षराचे साम्य ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकदर पद्धती रूपांतराची असली तरी घटनाप्रसंगात फरक करण्यात आलेला नाही. अनुवाद एकदरीत सामान्य आहेत. प्रत्यक्ष अनुवादाप्रमाणेच काही 'स्वतंत्र' म्हटलेल्या कथातही शेक्स्पियरची छाया दिसते. 'सुदर सुदरी' (ग. स. साठे, १८८५) हे त्याचे उदाहरण. या कथेत अगदी सारख्या दिसणाऱ्या जुळ्या बहीणभावाची गोष्ट असून त्यात सुरवातीला गलबत फुटून विलग झालेल्या बहीणभावापैकी बहिणीने पुरुषवेष घेतल्याने निर्माण झालेले प्रेमप्रकरण 'अद्भुत' वळणाचे असले तरी अखेरीस बहीणभाऊ दोघेही पुरुषवेषात एकत्र येतात, तेव्हा झालेला घोटाळा हा शेक्सपियरच्या नाटकातील 'मिस्टेकन् आयडेंटिटी' च्या पद्धतीचा आहे. त्यावरून ही कथाही शेक्सपियरवरून रचलेली आहे असे वाटते.

अनेकविध, विशेषत नाट्य, रचना मोठ्या प्रमाणात करणारे या काळातील एक लेखक द. चा. जोगळेकर यांचा 'शृंगारसुदर आणि मनोवेधक स्त्रीपुरुषांच्या चमत्कारिक गोष्टींचा सग्रह' (१८८३) हा अनेक दृष्टींनी लक्षात रहाणारा आहे. या सग्रहाची रचना ही अरबी पर्शियनांच्या परपरेतील साखळी-कथांचीच असली, तरी यातील इतर लक्षणीय भाग महत्त्वाचे आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे या सग्रहातील काही कथा. उदा० 'भानुमतीची गोष्ट' (पृ. १ ते ३६), 'कमलाक्ष राजा व कलावती याची गोष्ट' (पृ. ११९ ते १५३), 'कज्जेदलाल स्त्रीची गोष्ट' (पृ. १९५ ते २१०) या अनुक्रमे 'मुक्तामाला', 'मजुघोषा' व 'टेमिंग ऑफ दि श्र्यू' यांचे नावे बदलून दिलेले अनुवाद आहेत. आपल्या आधीच्या मराठीतच झालेल्या कादंबऱ्यांच्या गोष्टी तयार करून 'सग्रहीत' करण्याचा भाग हा येथे 'नवीन' दिसतो. इतर गोष्टींत 'सुकन्या आणि च्यवन' ही पौराणिक कथा आलेली आहे. बाकीच्या गोष्टीत 'शामशेट सोनार व त्याची स्त्री' ही बोकॅशिओच्या गोष्टींपैकी दिसते. काही गोष्टी आधीच्या सग्रहातून घेऊन गेलेल्या फार्शी वळणाच्या किंवा बिरबल-बादशहा छापाच्या अशा आहेत. जोगळेकराचा हा ग्रथ फार मोठ्या प्रमाणावर रल्या अर्थाने 'सग्रह' किंवा 'सकलनात्मक' स्वरूपाचा आहे मात्र कोठेही मूळ आधाराचा उल्लेख केलेला नाही. कदाचित असे सकलन करण्यात आधार देण्याची आवश्यकता नाही अशी समजूत असावी. मात्र जोगळेकराचे कथन हे पुष्कळ प्रमाणात मूळ वृत्ताताशी इमान राखणारे आहे, आणि त्याचबरोबर ते पुष्कळ प्रमाणात आकर्षकही आहे. पूर्वीच्या काही सकलनातील तुटक आणि त्रोटक शैलीच्या तुलनेने हे ध्यानात येते.

(४)

ऐतिहासिक कथा–कादंबऱ्या

रा. ब. मोरोबा कान्होबा विजयकर[१] (१८१३–७१) यांनी लिहिलेला 'घाशीराम कोतवाल' (१८६३) हा ग्रथ कालानुक्रमाने पहिला ऐतिहासिक कथासग्रह म्हणावा लागेल.

---

१. विजयकर, मोरोबा कान्होबा (१८१३–१८७१) मुंबई.
सरकारी नोकर, दोनदा स्मॉल कॉज जज्ज, जीवनात कर्ते सुधारक.
लेखन :—घाशीराम कोतवाल (१८६३)
विधवाविवाहावरील व्याख्यान (१८७०)

सामान्यतः कादंबरी म्हणून या ग्रंथाचा उल्लेख केला जातो. परंतु वस्तुतः तो कादंबरी या प्रकारात पडेल की नाही याबद्दल खुद्द लेखकालाही शंका वाटत होती हे इंग्रजी प्रस्तावनेवरून उघड आहे.[1] घाशीराम या एकाच व्यक्तीला अठावीस 'गोष्टींतून' लेखकाने स्थान दिले आहे खरे, पण ते स्थान अनेक गोष्टींत केवळ श्रोत्याचे आहे व काही प्रश्न त्याच्या तोंडी असले, तरी त्या प्रश्नांना 'पुढे काय?' 'हें कसें' या पलीकडे अधिक आशय नाही. निरनिराळ्या प्रकरणांना (इंग्रजी अनुक्रमणिकेत यांना Sections म्हटले आहे) मराठीत 'गोष्ट' म्हटले आहे, तरी त्यांत गोष्टीही वस्तुतः नाहीत. शास्त्रीय, चरित्रात्मक, हरहुन्नरी किंवा केवळ वर्णनात्मक असा भाग अनेक 'गोष्टीं'तून आला आहे. दक्षिणा प्राईज कमिटीच्या या पुस्तकावरील अभिप्रायात 'Calculated to offord instruction' (उपयुक्त माहितीपर) म्हणून जो उल्लेख आहे तोच बहुतांशी बरोबर आहे. या माहितीच्या जोडीला लेखकाचा न्यायखात्यातील हुद्दा, रावबहादुरी, न्या. रानड्यांचा स्नेह आणि पुनर्विवाह करून कर्ता सुधारक होण्याची त्याने दाखवलेली धडाडी इत्यादी वाङ्मयबाह्य उपाधींचे वजनच या पुस्तकावर चाणाक्षपणाचे बहुत शिक्के पडण्यास कारणीभूत झाले असावे. निरनिराळ्या शास्त्रीय आणि उपयुक्त माहितीशिवाय या ग्रंथात गोष्टींच्या स्वरूपात येणारा असा पुष्कळसा चुटकेवजा भाग आहे. झोपेत चालणाऱ्या लोकांविषयीचे किंवा हत्तींच्याकडून करावयाच्या कामांविषयीचे चुटके याप्रकारची उदाहरणे म्हणता येतील. प्रत्यक्ष कथात्मक म्हणता येईल असा गोष्टींचा भाग ५–६ प्रकरणांतून आला आहे. त्यांपैकी एका पोराच्या आईरणाविषयींचा दोन बायकांमधील तंटा किंवा विरूपूरच्या समशेरखान कोतवालाने अमीराच्या चोरीचा शोध लावल्याची गोष्ट यांचे स्वरूप सुपरिचित असून ते बादशहा बिरबल-छाप गोष्टींच्या किंवा चातुर्य-कथेच्या जातीचे आहे. त्यांचा घाशीराम कोतवालाशी संबंधही नावापुरताच असून घाशीराम अकल्पूत्य होता हे दाखविण्यासाठी लेखकाने तो योजला असला, तरी त्याला ऐतिहासिक आधार नाही. उरलेल्या कथांपैकी काही कथा या आरबी-कथांच्या समूहातून उतरलेल्या दिसतात. उदा० डोलणाऱ्या हिरामण पोपटाची गोष्ट. घाशीरामाची मुलगी ललितागौरी हिला मूल होत नव्हते. सर्व उपाय झाल्यावर तिला 'सत्संग' घडावा म्हणून गोन्यागोमस्या 'शास्त्र'च्या सेवेत ठेवल्यावर तिला योग्य वेळी मुलगा झाला व नंतर घाशीराम आपल्या जावयाबद्दल कुशंकी मारू लागला अशा आशयाच्या गोष्टीचा शेवट अस्सल व्यभिचारकथेला साजेसा आहे. त्यावरून ह्या कथेचीही जातकुळी समजू शकते. किनयेवरून घाशीरामाची झालेली फजितीसुद्धा याच वळणात उभा होण्याजोगी आहे. घाशीरामाच्या कारकीर्दीचा जो दुर्लौकिक झाला होता, त्यामुळे त्याच्या काळच्या वातावरणाशी सुसंगत वाटेल अशी एकच सुरवातीची गोष्ट या संग्रहात आहे. आरबी ग्रंथ विकणाराशी घाशीरामाने केलेली दगलबाजी व त्याबद्दल इंग्रज अधिकाऱ्यावरून त्याने न्याय मिळवण्यासाठी केलेली युक्ती यावरची गोष्ट ही अर्धी ऐतिहासिक वातावरणाची व अर्धी चातुर्यकथा-वळणाची म्हणावी लागेल. लक्षात घाशीरामाची झालेली फजिती ही वातावरणामुळे स्वकीय वाटते. एकूण सामान्यतः असे म्हणावे लागेल की या संग्रहाला अनेक-विद्या-संग्रह असेच नाव शोभण्यासारखे आहे. त्यातील 'घाशीराम कोतवाल' हा नावापुरताच ऐतिहासिक आहे.

---

1. Though from the variety of topics introduced in the volume it may be a question whether it can properly be classed as a novel.

मोचनगड

'घाशीराम कोतवाल' नावापुरता ऐतिहासिक आहे, तर त्याच्या नेमका उलट रा. भि. गुंजीकर (१९०३-१९०१) यांचा 'मोचनगड' (१८७१) हा नावापुरताच काल्पनिक आहे. 'मोचनगडा'चा नायक गणपतराव हा आपल्या जोडीदारासह दोन वर्षे तुरुंगात खितपत पडला होता. ते दोघे भिंत फोडून बाहेर पडले. गणपतराव व त्याची पत्नी गगूबाई अनेक संकटात सापडली. शेवटी शिवाजीमहाराजानी किल्ला घेतल्यावर चौकशी होऊन या उभयतांचा जीवनक्रम सुखी झाला. ही ल्हानशी कथा सांगताना गुंजीकरानी प्रत्यक्षत: शिवाजीमहाराजांना फार उशिरा कथानकात गोवले आहे. कथेचा बहुतेक भाग गणपतराव व गगूबाई यांच्यावरील संकटानी व्यापला आहे. त्यात दुष्ट वासना धरणारा सटवाजीराव शिलेदार आहे. प्रथमत त्याची साहाय्यक होऊन नंतर पश्चात्ताप पावलेली कोयना मोलकरीण आहे. सटवाजीरावाची फटफजिती करून गणोबाला व गगूबाईला हरतऱ्हेने उपयोगी पडणारा पोऱ्या दौलत्या आहे. त्याची ही कथा वाचताना अनेक वेळा हरिभाऊ आपट्यांच्या, नंतरच्या काळात गाजलेल्या, उष:काल कादंबरीची आठवण होते. गणोबा-नाना साहेब, गगूबाई-चंद्रावाई, दौलत्या-बावळ्या इत्यादी पात्रयोजनेचे व काही प्रसंगाचेही साम्य वाटते. मोचनगड या कादंबरीतील आणखी एक मनोज्ञ विशेष म्हणजे वातावरणनिर्मिती. कादंबरीच्या अखेरीस आलेल्या शिवाजीमहाराजांच्या नावाखातर नव्हे, तर अव्वलपासून अखेरपर्यंत मराठीच्या आरंभीच्या परिस्थितीचा जो ठसा गुंजीकर उमटवू शकले, त्याच्या खातरच तिला ऐतिहासिक म्हटले पाहिजे. गुंजीकराच्या या विशेषाचे कौतुक वाटते, ते सरमिसळीने अद्भुतरम्यता निर्माण करण्यात इतर लेखक गुंतले होते, तेव्हा हे विशुद्ध वातावरणाची कथा निर्माण करू शकले याबद्दल. दौलत्यासारख्या पात्राच्या निर्मितीने गुंजीकरानी विनोदी पात्र-रचनेचाही नवा पायंडाच पाडला असे म्हणावयास हवे.

हंबीरराव व पुतळीबाई

गुंजीकराच्या पाठोपाठ उल्लेखिता येईल अशी आणखी एक ऐतिहासिक कादंबरी म्हणजे विष्णु जनार्दन पटवर्धनकृत 'हंबीरराव व पुतळीबाई' (१८७३) ही होय. हंबीरराव हा नानासाहेब पेशवे यांचा आश्रित व पुतळीबाई ही त्याची दुसऱ्या संबंधाची पत्नी. या पत्नीच्या संबंधात हंबीररावाची पहिली पत्नी सुंदराबाई व तिचा नातलग सुमानराव हे संशय निर्माण करतात. त्यामुळे हंबीरराव पुतळीबाईला माहेरी घालवून देतो आणि नंतर तिच्याविषयीचा त्याचा संशय नाहीसा होतो आणि शिवाय तिच्यामुळेच हंबीररावाचे प्राण वाचतात ही काल्पनिक कथा इ. स. १८५७ च्या युद्धाशी सुसंगतपणे जोडण्यात आली आहे. ब्रह्मावर्तात नानासाहेब पेशव्यांच्या मनात आलेले बंडाचे विचार, त्याने दिल्लीच्या बादशहाशी केलेला पत्रव्यवहार, कानपूर, अलाहाबाद इत्यादी ठिकाणाचा उठाव, सुरुवातीला देशी फौजाना मिळालेले यश आणि अखेरीस त्यांचा पराभव होऊन नानासाहेबाला आलेली अटक आणि त्याची हंबीररावाच्या युक्तीने सुटका होऊन नेपाळात पलायन इत्यादी ऐतिहासिक किंवा तत्सदृश घटनांचाही या कादंबरीत समावेश करण्यात आला आहे इ. स. १८५७ च्या उठावानंतर केवळ अठरा वर्षांनी ही कादंबरी लिहिली गेली, तथापि ग्रंथ कर्त्याने आपल्याला 'बंडाविषयीची विशेष माहिती असण्याचा संभव नाही' हे प्रस्तावनेतच सांगून टाकले असून, ही माहिती 'काही त्या वेळचे वर्तमानपत्रातून व काही त्या वेळचे

सवधानें झालेले प्रयत्न' घेतली असल्याचा खुलासा केला आहे. कादंबरी दक्षिणा-प्राइज-कमिटीच्या बक्षिसाच्या जाहिरातीवरून लिहिली गेली. या साऱ्या पार्श्वभूमीत ग्रंथकर्त्याची इंग्रजी राजवटीच्या कालातील 'राजनिष्ठा' आणि पेशव्यासंबधाने किंवा स्वराज्यासंबधाने वाटणारी 'आपुलकी' यामुळे ओढाताण होण्याचा संभव स्पष्ट होता. तरीही ग्रंथकर्त्याने इंग्रजाविषयी या कादंबरीत प्रतिकूल मजकूर लिहिला आहे हे विशेष जाणवते. नानासाहेब पेशवे हा आपल्या बापाप्रमाणे-रावबाजीप्रमाणे-ब्राह्मणभोजनात गुंग झाला होता हे दाखविण्यात चूक झाली असून ती द. प्रा. कमिटीच्या सभासदांनी दाखवून दिली आहे. त्याचप्रमाणे लॉर्ड कॅनिंगसंबधीचे प्रतिकूल उद्गार चुकीचे आहेत असे मत टॉमस कॅण्डी आणि इतर काही सभासदांनी काढले आहेत. तथापि एकंदरीत ऐतिहासिक कादंबरी या नात्याने सुरवातीच्या काळात 'हंबीरराव व पुतळीबाई' ही पुष्कळ चांगल्या प्रतीची कृती वाटते. मोंगल बादशहाच्या वाड्यात हंबीरराव गेला असताना बादशहाच्या ताजनी या सुनेने एकदम त्याच्यावर लुब्ध होऊन त्याला आपल्या महालात आणण्याची व्यवस्था करणे व राजकाजावर लक्ष देऊन हंबीररावाने तिची इच्छा पुरी करणे किंवा पुतळीबाईवर रिगाळ आणण्याकरता तिच्या संमतीने नानासाहेबाच्या भावाच्या महालात तिची चोळी टाकण्याचे कारस्थान करणे अशा प्रसंगी काही प्रमाणात चमत्कृतीच्या पठडीची छाया पडल्यासारखी वाटते. परंतु सामान्यतः ही कादंबरी भोवतीच्या अद्भुतरम्य निर्मितीत वेगळे पणाने उठून दिसणारी आहे. मोगलांशी बोलताना फार्शी-उर्दू भाषा वापरण्याचा प्रयोग आणि एकूण्या मुधाजीरावाच्या तोंडी कुणबाऊ भाषा घालण्याचे धोरण ही मान खपतात.

शिक्षक

द्वा. ना. रणदिवे यांनी लिहिलेल्या 'शिक्षक' (१८८३) या कादंबरीत लॉर्ड डलहौसीच्या सत्याने खालसा करण्यासाठी दत्तक नामंजूर करण्याच्या धोरणाचा भाग पार्श्वभूमी म्हणून आला आहे. रावराजे ज्याला दत्तक घेणार होते, त्या बाळासाहेबाची सेनापतिच्या सुंदरा हिचा विवाह ठरलेला असतो. पण दत्तक मंजूर होणार नाही हे कळल्यावर तो विवाह मोडतो व बाळासाहेब देशोधडीला लागतो, हा या कादंबरीचा मुख्य भाग. पण कादंबरीचे लेखक सरकारी नोकर असल्यामुळे बहुधा धोरण म्हणून त्यांनी बाळासाहेबाचे शिक्षक व त्यांच्या जीवनातील पाठीराखे नारायणराव यांना प्रमुख स्थान देऊन, कादंबरीला नावही 'शिक्षक' असे दिले. कादंबरी अपुरी आहे.

रानडे शिलादित्य

नाट्यकथार्णवाचे कर्ते शंकर मोरो रानडे यांनी लिहिलेली शिलादित्य (१८७९-१८८४) ही कादंबरीही वातावरणाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक म्हणावी लागेल. किंबहुना कथानकापेक्षाही वातावरणनिर्मिती हाच या कादंबरीचा अधिक महत्त्वाचा विशेष असल्याने, अनेक इंग्रजी व संस्कृत ग्रंथाच्या आधारे रचलेल्या या कादंबरीत कोणतीही निश्चित ऐतिहासिक व्यक्ती वा घटना नसूनही तिला अन्य प्रकारात घालता येणार नाही. या कादंबरीत कथानक आठव्या शतकातील (शके ७०१) आंध्र प्रदेशातील अमुक हिंदू राजाच्या कारकीर्दीतील छळाला कंटाळून चड करावयाला निघालेल्या जैन-बौद्ध लोकांची हकीकत यात दिली आहे. शिलादित्य हा महाराष्ट्रीय शिपाई धर्ममताने जैन असून तोच या कादंबरीचा नायक आहे. जैनधर्मी भद्रमणी याची मुलगी त्रिवेणी ही नायिका. जैन यती जीर्णवल्क व जरत्कर्ण हे

भद्रमणी, वसुभद्राचार्य व कार्तिकप्रभू इत्यादी प्रतिष्ठितावरची एक व्यूह रचतात. दि
दित्यही त्यात सामील होतो. व्यूह यशस्वी होणार नाही अशी भविष्यसूचक f
पाहूनही शिलादित्य राजवाड्याच्या भुयारातून दारूचा स्फोट करण्याचा बेत सो
नाही व त्यात पकडला जातो ही 'राजकीय' कथा, आणि त्रिवेणीशी लग्न व
आपल्या कार्याला तिच्या बापाचे व पैशाचे पाठबळ मिळू इच्छिणारा कार्तिक
त्रिवेणीवरील प्रेमामुळे स्वतः जैन नसून जैनांना मदत करणारा वसुभद्राचार्य व या दोघ
बाजूला टाकून परात्मी शिलादित्याशी विवाह करणारी त्रिवेणी–याच्या प्रणयय
चित्रण हा कथात्मक आकर्षणाचा भाग या गोष्टी शिलादित्य कादंबरीत आ
त्यामुळे तिची रचना काही अंशी पुढच्या काळात गो. ना. दातारांनी अनुवादले
रेनॉल्ड्सच्या काही कादंबऱ्यांसारखी झाली आहे. पण रानड्यांचे खरे बळ आठव्या शतका
वातावरणाचे वेगळेपण दाखवण्यासाठी योजलेल्या मृच्छकटिकादी नाटकातील आणि महा
भाषेतील विशिष्ट शब्दप्रयोगाच्या सूचक उपयोगात आहे मुसलमानपूर्व कालातील व
वरणाचे यशस्वी चित्रण इतक्या प्रमाणात नंतरच्या काळातही कोणाला साधलेले f
नाही शिलादित्य कादंबरीच्या दोनच भागांचा उल्लेख ग्रंथसूचीमध्ये असून तेवढ्यात कार
पुरी झाल्यासारखे मात्र वाटत नाही.

हरि विनायक बर्वे पनवेलकर यांनी 'रिचर्डाचे चरित्र' (१८७४) या ना
स्कॉटच्या आयव्हॅनोचे भाषांतर या कालात केलेले आढळते.

पौराणिक बखरी

अव्वल इंग्रजीत मल्हार रामरावाच्या ऐतिहासिक बखरीहून वेगळ्या ढरण
अशा सुमारे वीस पौराणिक बखरींची नोंद आढळते. या बखरींतील बहुसंख्य ह
या रामायण आणि महाभारताच्या कथांवर किंवा उपकथांवर रचलेल्या अ
त्यापैकी सर्वांत जुनी (१८४५) बकासुराची बखर रामचंद्रशास्त्री (जोशी?) र
आहे. नीलकंठशास्त्री थत्ते यांनीही काही बखरी लिहिल्या आहेत. पुष्कळशा बखरींवर
प्रकाशकाचे (गोडबोले) नाव आहे. रामचंद्रशास्त्री जोशी यांच्या 'श्रीमद्भागवताची स
बखरीं'त (१८५४) १२ स्कंध व ३३५ अध्याय यांचा सारांश गद्यरूपाने दिला अ
प्रत्येक अध्यायास एकेक परिच्छेद देण्यात आला आहे व त्या परिच्छेदाचा शेवट ढरा
पणे 'इतकी कथा या अध्यायात आहे' या वाक्याने केला आहे. असे जरी असले
प्रथम परिच्छेदातून कथात्मक भाग फारसा नसून तात्त्विक किंवा नीतिपर भागच अ
आलेला आहे. त्या मानाने थत्ते–डोंगरे यांची 'विराटपर्वाची बखर' (१८६२)
अधिक कथनपर आहे. प्रस्तावनेत लेखकांनी "मूळचा अभिप्राय व कथाभाग न १
यथास्थित व सविस्तर" रचना केल्याचे सांगितले आहे. तथापि याही कथनाचा सारा
आणि घाट संस्कृतप्रचुर भाषांतराचा आहे हे पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल —

" . त्याच संवत्सरात कोणे एके दिवशी देवगर्भासारिखी जिची कांति, दे
सारिखीच केवळ संचार करणारी अशी द्रुपदात्मजा जी द्रौपदी इतें अवलोकन करून की
नामा विराटाचा सेनापती कामाभीनें संतप्त होत्साता सुदेष्णेप्रत येऊन हास्य करीत होत
तिजप्रत भाषण करितो, हे भामिनी, मी ही विराटराजाचे गृहीं कधीं पूर्वी पाहिली न
जशी मदिरा आपले गंधानें उन्मत्त करिते, तशी ही आपल्या रूपेंकरून मला उन्मत्त क
जाहाली!" (पृष्ठ ४३–४४)

अर्थातच हे पौराणिक बखर-गद्य 'बखर' या शब्दापोटी येणाऱ्या अर्थाने ऐतिहासिक बखरींशी निगडित नाही. मुद्रणाने गद्यलेखनाची सोय व आवश्यकता निर्माण केल्यानंतर रामायण-महाभारताचे गद्य अवतार घडविण्याचा हा प्रयत्न परंपरेतील शास्त्री मंडळींचा प्रयत्न आहे एवढेच. त्याला त्यांनी संस्कृत पारिभाषिक 'इतिहासोद्भव' या शब्दाच्या आधारे बखर म्हणण्याचा प्रयत्न केला असावा, किंवा कोणत्याही भूतकालीन कथनाला 'बखर' म्हणण्याची प्रथा समजत रूढ झाली असावी. मात्र या पौराणिक बखरीत एक विशेष असा आढळतो की येथे रामकथा किंवा महाभारतकथा किंवा भागवत यांचा विस्तृत आवाका न घेता त्यांतील उपाख्यानेच सांगण्याचा प्रयत्न प्रामुख्याने झाला आहे, तेथे कल्पकतेचा थोडे अधिक प्रमाणात वापर आहे. या प्रकारचे उदाहरण म्हणून 'नळराजाची बखर' (१८०७) या पुस्तिकेचा उल्लेख करता येईल. ३" × ६" या छोटेखानी आकाराच्या तीस पृष्ठांच्या पोथी पुस्तिकेत नळाची कथा धावत्या शैलीने सांगितली आहे. त्याचप्रमाणे 'लहुअंकुशाची बखर' (१८६१) या मोठ्या आकाराच्या (६" × ७") सोळा पृष्ठांच्या (पोथी) पुस्तिकेत सीतात्यागापासून पुढचे कथानक अगदी थोडक्यात सांगण्यात आले आहे. 'शालिवाहनराजाची बखर' ही लहानशी म्हणजे अवघी तेरा पृष्ठांची आहे. रामायण-महाभारतांतील उल्लेखनीय बखरींपैकी 'अश्वमेधाची बखर' हीही आहे. एक प्रकार किरात-आख्यानावरील आहे. 'पांडवांची बखर' आणि 'चंद्रहास्य राजाची बखर' यांचाही उल्लेख करावयास हवा.

५

'मुक्तामाला' आणि 'रत्नप्रभा'

अव्वल इंग्रजीतील कथा-कादंबरी-वाङ्मयातील प्रधान प्रवृत्तीचे दर्शन घडविणारी प्रातिनिधिक कादंबरी म्हणून 'मुक्तामाले'चा उल्लेख केला पाहिजे. मुक्तामालेचे कर्ते हळबे (१८३१-१९०५) हे मूळचे वाईचे, संस्कृत शास्त्र्यांच्या परंपरेतील. त्यांचा मुंबईत 'इंदुप्रकाश' या वृत्तपत्राशी संबंध आला. रा. ब. दादोबा पांडुरंगांनी स्थापलेल्या 'परमहंस-सभे'चेही ते सभासद होते. त्यांनी स्वतः 'चंद्रिका' नामक मासिक पुस्तक काढीत असल्याचा उल्लेख 'रत्नप्रभे'च्या प्रस्तावनेत केला आहे. त्यातच प्रथमतः 'रत्नप्रभा' कादंबरीचा बराचसा भाग क्रमशः रीतीने प्रसिद्ध होत होता. पण पुढे 'मुक्तामाला' ही कादंबरी प्रथमतः ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाली. तिला चांगला राजाश्रय व लोकाश्रय मिळाला. त्यावरून उत्तेजन घेऊन 'रत्नप्रभा' कादंबरी मूळापेक्षा 'बराच फेरफार' करून ग्रंथरूपाने प्रकाशात आली. साहजिकच मूळ लेखनक्रमाने रत्नप्रभा आधीची असली तरी प्रसिद्धिदृष्ट्या आधी 'मुक्तामाला' आणि नंतर 'रत्नप्रभा' हाच क्रम राहिला.

'मुक्तामाला' (मुक्तमाला) या कादंबरीची नायिका मुक्तामाला ही शातवर्मा या जहागिरदाराची मुलगी. तिच्या जन्माआधी शातवर्म्याने शुकनाथ नावाचा आप्त मुलगा पाळून त्याला

हळबे, लक्ष्मण मोरेश्वर (१८३१-१९०५) वाई, मुंबई.

जुन्या पद्धतीने संस्कृतचे अध्ययन, वृत्तीने सुधारक, 'चंद्रिका' (१८५६) मासिकाचे संस्थापक, 'इंदुप्रकाश'चे आरंभीचे व्यवस्थापक, लेखन मुक्तामाला (१८६१), रत्नप्रभा (१८६६) या कादंबऱ्या, 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकातून कवितालेखन.

आपल्या ओळखीने जयपूरच्या राज्यात हुद्याची जागा मिळवून दिली होती. मुक्तामालेचा जन्म झाला नवता तर शतवर्म्याची जहागीरही शुक्लाक्षास मिळावयाची, पण या मुलीच्या जन्माने तो बेत फिसकला म्हणून त्याचा दुष्टावा गुप्तपणे सुरू झाला. मुक्तामालेचे लग्न यथाकाल राज्यातील दुय्यम प्रधान धनशंकर यांच्याशी झाले. त्या वेळचा राजा भयानक आणि त्याचे गदाधरपिशाक्षप्रभृती सचिव यांचा जुल्मी कारभार चालू होता, त्यात शुक्लाक्षाची साथ मिळाली. राज्यातील जुने जाणते लोक बंड करून भयानकाची उचलबांगडी करण्याच्या तयारीत होते. याचा फायदा घेऊन नाचरंग-शिकारी यांच्या नादात भयानक आणि त्याचा परिवार राजधानीतून बाहेर गेला असताना, शुक्लाक्षाने त्यांच्यावर हल्ला करवून, आपण निवडक लोकांनी त्याची सुटका केल्याचा देखावा केला व कटाची चौकशी करण्याच्या निमित्ताने त्या कटाचा आळ धनशंकरावर घालून त्याला कैदेत टाकवले. नंतर ही बातमी मानभावीपणे मुक्तामालेचा पिता व आपला मूळ आश्रयदाता शतवर्मा याच्या कानी घालून धनशंकराची मुक्तता करण्याचा प्रयत्न करण्याचे (खोटे) वचनही दिले. शतवर्म्याची संपत्ती आणि जहागीर पदरात पडण्यास अजून मुक्तामालेची अडचण होती. ती दूर करण्यासाठी तिच्या रूपाची वाखाणणी त्याने खोलपट भयानक राजाकडे केली. पण त्याचा हेतू मुक्तामाला ही भयानकास प्राप्त करून देण्याचा नसून तिचा नाश करण्याचा होता. नव त्याच्या कैदेची बातमी ऐकून शोकविव्हल झालेली मुक्तामाला शुक्लाक्षानेच उद्देशपूर्वक पाठविलेल्या एका पचाक्षऱ्याच्या नादी लागली. पचाक्षरीबोवाला मुक्तामालेचा मोह पडून त्याने तिला एका गुहेत नेले. तेथून तिची सुटका दैवयोगाने अचानक झाली व मागावर असलेल्या शुक्लाक्षापासून तिला धनशंकराच्या नोकराने सोडविले. प्रवासात ती एका मुसलमान राजाच्या कैदेत पडली त्यावेळी मुक्तामाला पुरुषवेषात असल्याने तिच्यावर मुसलमान राजकन्या मोहित होऊन प्रेम करू लागली तेथून कशीबशी सुटका झाली, तो पुन ती शुक्लाक्ष आणि स्थानिक अधिकारी भद्राक्ष यांच्या तावडीत सापडली. भद्राक्षालाही ती हवीशी झाली भद्राक्ष व शुक्लाक्ष हे दोघेही मुक्तामालेचे शत्रूच, पण त्यांचे हेतू भिन्न, म्हणून भद्राक्षाने तिचा शुक्लाक्षाच्या हेतूप्रमाणे नाश केल्याचे सांगून तिला एका निर्जन बेटावर बंदोबस्तात ठेवले शतवर्म्याचा आश्रित आणि मुक्तामालेला बहीण मानणारा सोमदत्त तिच्या शोधासाठी निघाला होता. तो कैदेत पडून तेथून सुटला असता वादळात सापडला व त्यामुळे अवचित मुक्तामाला असलेल्या बेटाला लागला उभयतांची भेट झाल्यावर सोमदत्ताने मुक्तामालेची सुटका केली प्रवासात त्यांच्यावर संकटे आली दरम्यान मुलीचा शोध लागत नाही म्हणून शतवर्मा कुटुंबासह तीर्थयात्रेला निघाला होता धनशंकरही युक्तीने कैदेतून सुटून वैराग्याच्या वेषाने हिंडत होता. ही सर्व मंडळी योगायोगाने एकत्र आली आणि शेवट गोड झाला याच सुमारास भयानकाच्या राज्यातील जाणत्या माणसांची चळवळ यशस्वी होऊन भयानक व त्याचे मंत्री यांचा पाडाव झाला आणि नंतर धनशंकराला मूळचा अधिकार प्राप्त होऊन त्याला व मुक्तामालेला संकटात पाडणाऱ्या दुष्टांचे पारिपत्य होऊन मूळच्या आनंदात भर पडली.

सुमारे १७५ पृष्ठांच्या कादंबरीचे कथानक हे असे आहे हे कथानक नऊ ‘भागात’ मांडण्यात आले असून प्रत्येक भागाच्या आरंभी त्या त्या भागाचा ढोबळ सारांश देणारा सुभाषितवजा श्लोक दिला आहे. यांपैकी बहुसंख्य भागांची सुरवात निसर्गवर्णनाने होते. मुक्तामाला, धनशंकर, भद्राक्ष, शुक्लाक्ष, भयानकप्रभृती व्यक्तींचा परिचय करून देताना आरंभीच त्यांचा सुष्टदुष्टपणा हळव्यांनी सांगून टाकला आहे, आणि या त्यांच्या स्वभावात

अखेरपर्यंत फरक पडत नाही. कारण उघडच आहे. हळबेशास्त्र्यांनी व्यक्तिस्वभाव हे स्थिर असल्याचे गृहीत धरून मुक्तामालेच्या पहिल्या भागातील प्रास्ताविकात म्हटले आहे की, "ईश्वरी नियमास अनुसरून जे लोक नीतीने वागतात त्यास निर्निराळी संकटें प्राप्त झाली तरी, तीं सर्व दूर होऊन त्यास शेवटीं सुखच होतें, ही गोष्ट स्पष्टपणे ध्यानात येण्याकरिता एक इतिहास लिहिलो. त्यावरून लोकांची दरील सिद्धांताविषयीं खात्री होऊन ते आपली वाईट वर्तणूक असल्यास, ती नीट करण्याविषयीं झटू लागतील असें वाटतें." या प्रास्ताविकानुसार मुक्तामाला, धनधर आणि ज्ञानवर्मा यांवर सकृत्मागून संकटे आली; आणि त्या सर्वांतून त्यांची सुटका झाली. अर्थातच अशी संकटपरंपरा निर्माण होणे व तिचा निरास होणे, म्हणजेच घटनाप्रधानता, हा या कादंबरीच्या रचनेचा विशेष अपरिहार्य झाला.

परंतु 'मुक्तामाला' ही कादंबरी घटनाप्रधान असली तरी ता तिचा खास विशेष नव्हे. मुक्तामालेचा आणि तिने निर्माण केलेल्या युगधर्मांचा वैशिष्ट्यनिर्देशक शब्द 'अद्‌भुतरम्यता' हा आहे. मुक्तामालेतील कुतूहलजनक घटना या योगायोगावर किंवा अपघातावर आधारलेल्या आहेत हे त्या अद्‌भुतरम्यतेचे एक अगदी वरवरचे अंग आहे. मुक्तामालेचे कथानक 'भूतकालीन' असले, तरी त्या भूतकालाची निश्चित आणि निःसंशय ख्याती सांगता येत नाही, इतकी कालविषयक संदिग्धता त्या कथानकात आहे. तत्त्वदृष्ट्या मुक्तामालेचे स्वरूप गद्यातील अमिश्रित (किंवा शुद्ध) महाकाव्याच्या वळणाचे आहे. म्हणजे संस्कृतपद्धतीची रचनाशैली हे मुक्तामालेच्या अद्‌भुताचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. त्याचा आणखी प्रत्यय ज्ञानवर्मा, शुक्लाङ्ग, पिंगाक्ष यांसारख्या विशेष नामांच्या योजनेतही येतो. कथानकाचे स्थल 'जयपूर' व त्याच्या आसपासचा प्रदेश हे असले तरी त्या विशिष्ट निर्देशापलीकडचे कोणतेही प्रादेशिक वैशिष्ट्य त्यात नाही. उलट स्थलवर्णनातून संस्कृत पद्धतीचा सर्वसमावेशक यादीवजा भाग अधिक आहे. राजा आणि त्याचे दरबारी यांच्या वर्णनावर रावबाजीच्या काळातील घटनापरिस्थितीची छाप अधिक आहे. भयानक राजाच्या स्वारीच्या तयारीचा तपशील देताना बखरीतील मजकुराप्रमाणे "तमासगिराचे ताफे दोन, वारांगना गाणाऱ्या व नाचणाऱ्या मिळून पधरा, पनास पैलवान, बहुतेक पट्टेबाज लोक" इत्यादी भाग आला आहे. तो खुद्द हळबेशास्त्र्यांच्या वेळच्या वृद्धमुखातून किंवा लोकहितवादींच्या पत्रातून येणाऱ्या रावबाजीच्या कारकीर्दीच्या हकीकती-वरून घेतलेला दिसतो, तर मुक्तामाला विधवा झाली असावी या कल्पनेने निघालेली तिच्या केशवपनाची गोष्ट ही खुद्द शास्त्रीबोवांच्या काळातील चर्चाविषय झालेली अशी होती. ती आणताना मुक्तामालेच्या बापाचे नाव 'ज्ञानवर्मा' हे क्षत्रियत्वसूचक असून क्षत्रियात केशवपनाची चाल नव्हती याचाही विसर पडलेला दिसतो. एवंच संस्कृत किंवा पौराणिक वळणाची रचनाशैली, ऐतिहासिक वातावरणाची वाकडी छाया आणि वर्तमानकालीन सामाजिक प्रश्न यांच्या सरमिसळीने मुक्तामालेच्या 'अद्‌भुतते'चे रसायन तयार झालेले आढळते. यात भरीला भर म्हणून मुक्तामालेने वेषांतरासाठी पठाणाचा पुरुषवेष घेणे व त्यामुळे तिच्यावर मुसलमान राजकन्या मोहित होणे हा आणखी भाग आला. तो संस्कृत आणि पर्शियन अशा दोन्ही प्रकारच्या वाङ्मयात आढळणारा होय.

मात्र असे असूनही 'मुक्तामाला' ही अद्‌भुतरम्य वळणाच्या कादंबऱ्यांतील केवळ कालानुक्रमेच नव्हे तर गुणानुक्रमेही अग्रेसर कादंबरी ठरली, ती तिच्यातील काही आणखी गुणांमुळे. मुक्तामालेतील संमिश्र वळणे ही भिन्न भिन्न असली तरी पुष्कळशी सुसंगत आहेत. भाषेचे एकूण स्वरूप संस्कृतनिष्ठ असले तरी त्या वेळच्या मानाने ते बोजड वाटणारे किंवा

कृत्रिम नाही. ही वैशिष्ट्ये 'विचित्रपुरी' कर्ते जोरकर आणि 'मनुरोपा' कर्ते रिसबूड याच्याशारख्या नतरच्या लेखकांच्या तुलनेने चटकन जाणवतात. आणखी एक विशेष म्हणजे तत्कालीन सुधारकात मोडणाऱ्या हळबेंच्या 'मुक्तामाला' या नायिकेच्या चित्रणात एक स्त्रीविषयक, तिच्यावरील संकटातून निर्माण होणारा, खास जिव्हाळा आहे. त्या जिव्हाळ्या-मुळे मुक्तामाला ही केवळ सांकेतिक वर्णनांची सकलगुणसुंदर तरुणी अशी ठोकळेबाज नायिका न होता, तिचे चित्रण अद्‌भुत वातावरणातही जिवंत आणि सहानभूतियुक्त वाटते.

'रत्नप्रभा'

'रत्नप्रभा' कादंबरीतील नायिका रत्नप्रभा ही प्रवासी नायक मदनविलास याच्या दृष्टीस पडते. उभयतांचे प्रेम जमते. रत्नप्रभेच्या प्राप्तीसाठी मदनविलास तिची पालक मावशी अव्यादा हिच्याशी परिचय करून घेतो. पण त्या परिचयातून अव्यादा आपली विषयेच्छा पुरी करून घेऊ इच्छिते. नतर विलासानद व रत्नप्रभा सकेतानुरूप पळून जात असता अपघात होऊन त्याची ताटातूट होते व द्रव्यलोभी अव्यादा रत्नप्रभेचा विवाह म्हाताऱ्याशी लावून देते. विलासानद बऱ्याच कष्टानतर रत्नप्रभेला शोधीत तिच्या सासरी कनकपूरला येतो. तेवढ्यात ती विधवा झालेली असते. तिची युक्तीने गाठ घेऊन तो तिला पुनर्विवाहाचा विचार पटवून गुप्तपणे पुनर्विवाह करतो. रत्नप्रभा विलासानदाबरोबर पळून जाण्याच्या तयारीत असता तो वेत, सवेच फुटून, फिसकटतो व ती कैदेत पडते. तिला कैदेत टाकणारी सासू, नणद व साहाय्यक पुराणिक याची दुष्ट कृत्ये विलासानदास कळून तो मित्राच्या साह्याने त्याचा परि स्फोट करतो. त्याना शिक्षा होते व नायक नायिकाचे मीलन होते. स्थूलमानाने नायक नायिका याची भेट, सकटे, सुख व मीलन या ठराविक कथानकाची व पुष्कळ प्रमाणात मुक्तामाले सारखी वाटणारी ही कादबरी काही बाबतीत तिच्यापेक्षा वेगळी आहे. रचनादृष्ट्या मुक्ता मालेची सफाई 'रत्नप्रभेत' नाही. त्यामुळे मूळ रचना मुक्तामालेच्या आधीची हे प्रस्तावनेतील विधान पटते. विलासानद प्रथमत प्रवासास निघतो त्यावेळी त्याच्या प्रथम पत्नीने, चपकवल्लरीने केलेला शोक किंवा सत्यम वर्णने ही मुक्तामालेसारखीच आहेत. रत्नप्रभेच्या कथानकाचा काळ शके १५२४ किंवा इ. स. १६०२ असा दिला आहे. पण त्याचा कोणताहि ठसा या कथेच्या वातावरणावर नाही. संस्कृतमधील काव्यन्यायाची कल्पना हळबेशास्त्र्याच्या मनात वावरत असावी असे मानण्याला जागा आहे. कारण रत्नप्रभा ही नायकाशी पुनर्विवाह करते त्यावेळी नायकाचीही पत्नी मरण पावलेली असते. तिच्या म्हणजे चपकवल्लरीच्या हकीकतीतही तिने नाकारलेला क्रूरकर्मा तिचा पाठलाग करून तिला सकटात पाडतो व त्यातूनच तिचा मृत्यू घडतो ही हकीकत रत्नप्रभेवरील सकटाशी समातर व पूरक वाटावी अशी आहे. रचनापद्धतीत आलेल्या या विशेषाचा धागा या कादबरीत उल्लेखिलेल्या पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाशी एक परीने निगडित आहे. पण हा प्रश्न मात्र कादबरीच्या कथेशी एकजीव झालेला नाही. कारण सुधारकपक्षातील हळबेशास्त्र्यानी आपल्या काळात वादविषय झालेला पुनर्विवाहाचा मुद्दा नायक विलासानद याच्या तोंडून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी तो कथानकाशी शोभणाऱ्या रीतीने आलेला नाही. "तुझा व माझा पुनर्विवाह व्हावा, यावेगळा दुसरा मार्ग उरला नाही. पुनर्विवाह करणे ही गोष्ट अगदी शास्त्रास सोडून आहे असे नाहीं, लोकात प्रचार नाहीं एवढीच मात्र ती नव्हे या गोष्टींत आपण पातक केलें असें विचारी लोक म्हणणार नाहींत, व तसें मानण्यास शास्त्राचा आधारही नाहीं," (प. आ. पृ. १११)

इत्यादी विचार उघडपणे असल्ल इथर्नीनील आहेत, एवढेच नव्हे, तर ते माझ्यात बाबा पदमनजींच्या 'यमुनापर्यटना'तील मांडणीची छाप आहे. कारण रत्नप्रभेच्या पुनर्विवाहाचा मुद्दा पटविण्यासाठी मोघरी निर्माण केलेल्या वातावरणातही यमुनापर्यटनाप्रमाणे 'व्यभिचारी' वर्तनाच्या पार्श्वभूमीचा उपयोग केला आहे. रत्नप्रभेची बाजू "महामाया बाईची कृत्ये मोठी वाघोर व भयंकर आहेत. आपली कन्या रेणुकाबाई हिची फजिती होऊ नये म्हणून एक दासीस, एक वर्ष झालें, ठार मारिली. रेणुकाबाईने दोन वेळ पोटची पाडली ती अजी उघडून टाकिली. त्याहि त्यारी या मामात प्रवीण होती .. पुराणिकबाबा विद्वान खरे, परंतु त्याचा उपदेशाचा व त्या जे दुसरा अनर्थ आहे तो लिहिवत नाही......" (पृ १६९) इत्यादी वर्णनात नागपूर-पंढरपूर येथील त्या इतिकी पदमनजींनी सांगितल्या आहेत त्याचा स्पष्ट अनुवाद दिसतो. रत्नप्रभा आणि मदनविलास यांचा संकेत ठरल्याचे कळल्यावर तिची मावशी म्हणते, मांचीचा उद्देश "त्रिदिशे वाचणें शिकून चवचाल झालेल्या भलत्याच काळच्या पोरी हृया" असा करते, तेही प्रधानबाच्या कालमेंशा पेत्तसाच्या काळाला उद्देशून असल्याप्रमाणे झाला आहे. एकंदरीत समकालीन वैचारिक आंदोलन आणि संस्कृत वळणाचे पूर्वकालीन कथानक यांचा संकर रत्नप्रभेत झाला आहे त्यामुळेच मुक्तामालेचा गौरव रत्नप्रभेला लाभू शकला नाही.

रिसबुडांच्या कादंबऱ्या

मुक्तामालेची प्रतिकृती म्हणून ओळखली जाणारी, लोकप्रियतेत तिची बरोबरी करणारी (नववी आवृत्ति १९०६) 'मंजुघोषा' (१८६६) आणि इतर दोन कादंबऱ्या या सोलापूर येथील 'हेडकारकून' नारो सदाशिव रिसबूड यांनी लिहिल्या. त्यांपैकी वसंत-कोकिळा ही लेखकाच्या हातून पुरी होण्यापूर्वीच त्याला मृत्यू आल्याने ती लेखकाचे बंधु के. स. रि. यांनी पुरी केली. 'मंजुघोषा' या कादंबरीचा नायक वसंतमाधव हा चिनी डॉन या मनुष्याकडून कळीचे विमान घेऊन आपला मित्र प्रधानपुत्र आनंदघन व स्त्री आनंदवल्लरी यांसह निघाला असता विमानातून ती दोघे पडून वसंतमाधव एकटाच अमरपुरास पोहोचतो. तेथे सावकारपुत्र मालचंद्र याच्याकडून मंजुघोषेची माहिती मिळून, तो विरहव्याकुळ होतो व आपल्या कळीच्या विमानाच्या साह्याने तिच्या महालाच्या गच्चीवर उतरतो. उभयतांचा गांधर्वविवाह होतो. पण राजकन्येच्या सावत्रमातेच्या कारस्थानाने वसंतमाधव पकडला जातो. नंतर युक्तीने मुक्त होऊन वसंतमाधव व मंजुघोषा यांच्या विमानाला अपघात होऊन ती वेगवेगळ्या ठिकाणी फेकली जातात. इकडे आनंदवल्लरी व आनंदघन ही मुक्त असतात. या सर्वांची योगायोगाने भेट होऊन आनंदीआनंद होतो व मंजुघोषेच्या बाबतीत आपल्या द्वितीय पत्नीच्यामुळेच केलेल्या अन्यायाबद्दल तिच्या बापाला पश्चात्ताप होतो. अद्भुत आणि वरवर पाहता या कथेचा तोंडवळा मुक्तामालेशी जुळता दिसतो हे खरे, फरक वाटतो तो अद्भुततेच्या प्रमाणाचा आणि भडकपणाचा. पण हा केवळ प्रमाणभेदाचा भाग नाही. हळबेशास्त्र्यांच्या मुक्तामालेवरील संकटे अचानक आलेली असली तरी ती सर्व पृथ्वीवरील आहेत. लौकिकातील ती अतिशयोक्ती आहे. मंजुघोषेच्या बैठकीतच पृथ्वीवरील वातावरणापेक्षा अतराळाचा आणि लौकिकापेक्षा अलौकिकाचा भाग नुसता अधिक नव्हे तर वेगळा आहे. हा वेगळेपणा कोठून आला याचा उलगडा रिसबुडांची प्रस्तावना आणि ऐतिहासिक अनुसंधान यांनी करता येतो. "आपल्या म्हणजे हिंदू लोकांच्या आयुष्यामध्यें अतिशय मोहक सद्गुण किंवा दुर्गुण हे दोन्हीही आढळत नाहींत, व हीच नाव्हेलसारखे ग्रंथ करण्यास हल्ली

अद्भुत हाते " असे प्रस्तावनेत रिसबुडानी म्हटले आहे. असे अतिशय मोहक म्हणजे बहुश चमकून आणि सहजी ध्यानात येण्याइतके मदक गुण वा विकार याचा आविष्कार करणाऱ्या आरबी गोष्टी, बहारदानीप या जातीच्या कथा रिसबुडांच्या रचनेच्या आधीच मराठीत आल्या होत्या. त्याची छाया मजुघोषेवर पडलेली दिसते. स्वतत्र महालात एकटीच ठेवलेली मजुघोषा ही ' गुलबकावली 'च्या नायिकेचा देशी अवतार आहे. तिचे नुसते वर्णन ऐकून विरह याकुळ होणारा वसतमाधवही त्याच कुळीतील होय. स्वत च्या स्त्रीची आठवण एकदम बाजूला ठेवून ह्या नव्या ' साहसात ' येण्याची वृत्तीही ' मुक्तामाले 'च्या वळणातील नव्हे. मजुघोषेत फार्शी आरबी वळणापेक्षा निराळेपणा आहे तो वसतमाधव राजपुत्राला एखादी जादू अथवा तत्सम वस्तू सहाय्यक न होता त्याऐवजी आलेल्या कळीच्या विमानात. पण यातील विमान हे नावापुरतेच आहे. तशी नाममात्र घड्याळे आणि यावशीटेहि आहेत. मजुघोषेमधील स्त्रवर्णनात मात्र काही प्रमाणात सस्कृतावलबी पडित कवींच्या पद्धतीची यादीवजा रचना आहे त्यात स्थल-काल-ऋतुमान याची पडिती पद्धतीची सरमिसळही आहे. भाषेच्या बाबतीतील मजुघोषेच्या कृत्याची कृत्रिमता आणि अनुप्रासाची हौस ही ' नावल आणि नाटक याविषयांचा निबध ' लिहिणाऱ्या रा ब मराठ्यांपासून टीकाविषय झाली आहे, तथापि ज्या पद्धतीने या अनुप्रासावर " खास " टीका करण्यात आली, तिला पात्र व्हावी इतकी ती अलकारमयुरही नाही आणि अतिरिक्त कृत्रिमही नाही.

विश्वासराव (१८७०)

रिसबुडाची दुसरी कादबरी ' विश्वासराव ' ही नावावरून सामाजिक असावी असा काहीजणाचा ग्रह झाला होता. तथापि ही कादबरीही मजुघोषेच्या वळणाची आहे. तिच्यापेक्षा कमी अद्भुत आहे विश्वासराव हा सरदारपुत्र प्रवासानिमित्त उत्तर हिंदुस्थानात गेला असता तेथील राजकारणात सापडतो दुष्ट प्रधानाच्या कारस्थानातून राजाला आणि राज्याला सोडवितो आणि या प्रयत्नात अर्थातच त्यालाही एका सुदर पत्नीचा लाभ होतो. वस्तुत ही कथा अधिक प्रमाणात मुक्तामालेशी तुलनीय आहे, पण रिसबुडाच्या तीन कादबऱ्यात ही कादबरी सगळ्यात कमी टाकाऊ दिसते कारण मजुघोषेच्या नामसाधर्म्याने तिला मुक्तामालेची जवळीक आणि लोकप्रियता मिळवून दिली तर ' वसंतकोकिला ' ही तिच्या अतिरिक्त अद्भुततेमुळे आणि दोन भावानी ग्रथ पुरा करण्याच्या घटनेमुळे लक्षात रहाण्याजोगी झाली वसंतकोकिले तील अतिरिक्त अद्भुततेचे बीज उघडपणेच 'बहारदानीप' अथवा ' पर्शियन भाषेतील सुरस आणि चमत्कारिक कथा ' आणि गुलबकावली यांच्यामध्ये सापडणारे आहे कचित खुद्द कादबरीच्या कथेचाही काही ठसा असण्याची शक्यता आहे या कथेतील कुसुमचाप हा राजपुत्र आपल्या मच्छनाथ या (शापित) पोपटाच्या मार्गदर्शनाने चालणारा आहे हा मच्छनाथ पोपट अनेक शास्त्रे पढलेला आहे तो शरीराची स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण शरीरे, मानवाच्या जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तीन अवस्था याबाबतच्या तत्त्वज्ञानाच्या आणि अध्यात्माच्या परिभाषेतील बाबींची माहिती कुसुमचापाला सागताना आढळतो त्याच्याकडूनच कुसुमचापाला गौडबगाल्यातील मणिपूर शहरच्या वसतकोकिला या राजकन्येची व तिच्या सौंदर्याची माहिती आणि तिची अप्राप्यता वर्णन करून सागतो राजकन्येच्या अप्राप्यतेची आणि सौंदर्याची ही कथा बहारदानीपमधील बाहारवरबानूच्या कथेच्या प्रकारची आहे त्या राजकन्ये पर्यन्त पोचताना अनेक तऱ्हाच्या जादूच्या आणि सकटाच्या प्रातातून जाव लागते अर्थात इतक्या सगळ्या अडथळ्यांच्या वर्णनानतर कुसुमचापाला वसतकोकिलेविषयी अधिक ओढ लागते.

त्यातून तो तिच्यापर्यंत पोचतो आणि उभयतांचा विवाह होतो हा या कादंबरीमधील मुख्य कथाभाग होय. वसंतकोकिळेतील पहिला अर्धाअधिक भाग हा मच्छनाथाच्या कथनांचा असून त्यात हा मूळचा सावकारपुत्र चंद्रकांत प्रवासात असता जदूच्या प्रदेशात सापडून पोपटाच्या स्वरूपात कसा गेला व त्या रूपातच वसंतकोकिळेच्या सन्निध गेला असता तिचे दौत्य पत्करून कुसुमचापाकडे कसा आला हा पूर्वानुसंधानाचा वृत्तांत आला आहे. या रचनाशैलीत बाणाच्या कादंबरीसदृश भाग म्हणता येईल तो हा. बाकीचा जदूविषयक भाग हा फार्शीच्या अनुकरणाचा असला तरी त्याला शाक्त वातावरणाचे रूप देऊन क्वचित वेगळेपणा आणण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. या कादंबरीतील आणखी एक भाग म्हणजे मच्छनाथाच्या तोंडी असलेले ज्ञान किंवा तत्वज्ञानविषयक विचार. मुख्यतः हे विचार सांगण्याच्या मिषाने रिसबूडबंधूंनी अनेक सुभाषितांची पखरण कादंबरीत केली आहे. ना. स. रिसबुडांच्या पहिल्या दोन कादंबऱ्यातही अनेक पद्यांचा उपयोग करण्यात आला असून त्यांत कटाव, श्लोक इ. अनेक प्रकार आले आहेत. मंजुघोषेच्या अखेरच्या भागात तर रचन चे व कृतीचे नाव चरणाच्या आद्याक्षरात घालण्याचाही प्रयोग केला आहे. गद्यरचनेतील ही पद्ययोजना म्हणजे गद्य सुप्रतिष्ठित होण्याच्या काळातील पद्याची धूज राखण्याची युक्ती दिसते. वसंतकोकिळेच्या भाषेत आणि वर्णनात संस्कृत शब्दांचा आणि उत्प्रेक्षांचा, प्रतीकांचा उपयोगही भरपूर प्रमाणात आला आहे.

मुक्तामाला वळणाची अद्भुतरम्य रचना करणाऱ्या लेखकांत बहुसंख्य लेखक हे एकेका कथेतच दमदार झालेले असले, तरी एकाहून अधिक कथाना सादर करणारे जे थोडे आहेत, त्यापैकी ग. वि. कानिटकर व गो. वि. कानिटकर हे दोन बंधु (!) होत. या दोघांच्या मिळून सात पुस्तकांतील पात्रांच्या नावात ' मनोरंजक '–' मनोवेधक ' हे विशेषण आग्रहाने आलेले आहे. यांचे ग्रंथ अनुक्रमे (१) 'मनोवेधक मधुसूदन व रूपसुंदरी' (१८७२); (२) 'मनोरंजक राजहंस–विजया' (१८७६); (३) 'हिरालाल' (१८७३); (४) 'मनोरंजक सुशिक्षित स्त्रीचरित्र' भाग १–२ (१८७२–७३); (५) 'मनोरंजक मद्रायु–कीर्तिमालिनी' (१८७६); (६) 'मनोरंजक सुदर्शन–शशिकला' भाग १ (१८७७); (७) 'अद्भुत चमत्कारसंग्रह' (१८७८) हे होत. पैकी पहिले तीन ग. वि. कानिटकर यांचे व पुढचे चार गो. वि. कानिटकर यांचे आहेत.

ग. वि. कानिटकरांनी आपल्या दोन कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावनांत काही विचार व्यक्त केले आहेत. एकीत ते म्हणतात, ' केवळ पोटासाठीं नच मी लिहिल्या ग्रंथचि माना। होउनि सर्वा-बोधमती मल झडवुनि पावे माना. ' दुसरीत त्यांचे म्हणणे असे की, " आमच्या वाचकांमध्यें स्त्रियांची सख्या बरीच असल्यामुळें कविता वगैरे सामील न करतां सर्व पात्रांचीं भाषणें शुद्ध मराठी ठेविलीं आहेत. त्यावरून त्यांस समजण्यास हरकत पडणार नाहीं. " बोधमतित्वाचा आणि स्त्री-वाचकांचा हा उल्लेख ' मनोरंजक राजहंस–विजया ' या कादंबरीत स्त्री-शिक्षणाविषयी जे अनुकूल उद्गार आहेत त्यांच्या सदर्भात लक्षणीय आहे. मात्र असे असूनही ग. वि. कानिटकरांच्या कथानकात त्यांच्या उपरोक्त धोरणाच्या दृष्टीने अनुकूल असे काही आढळते. मधुसूदनरूपसुंदरीच्या कथेत रूपसुंदरीच्या विषयी संशय आल्याने राजा तिला विकावयास काढतो व मधुसूदन सावकारपुत्र तिला विकत घेऊन लग्न करतो. नंतर त्यांच्यावर जी संकटे येतात त्यांत रूपसुंदरीच्या स्वरूपावर मोहित होऊन तिला ठेवून घेऊन मधुसूदनास हाकलून देणारा राजा आहे. त्यातून सुटका झाल्यावर त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांना पळविणाऱ्या जंगली टोळ्या आहेत. अनेकदा भेट व ताटातूट, त्यात राक्षसांचाही उपयोग होऊन शेवटी आनंदीआनंद आहे. या कथेच्या तुलनेने राजहंस आणि विजया ही नंतरची

कथा थोडी कमी भडक आहे. भुवनपूरचा राजा राजहंस आणि विजया यांचा विवाह मोठ्या नाट्यमय पद्धतीने सुरवातीस दाखविला आहे. नंतर राजा द्यूतात मग्न होतो व त्यामुळे शेजारच्या राजाकडून पराभूत होतो. नंतर विजया व राजहंस यांची ताटातूट होते. राजहंस दुसऱ्या राजाच्या येथे हुशारीने मोठ्या पदवीस चढतो व तेथील राजकन्या पद्मावती त्याच्यावर मोहित होऊन त्याच्याशी लग्न करते. नंतर कालांतराने विजयेचीही भेट होऊन सर्व एकत्र येतात. विजयेचा मुलगा वसंतसेन व तिला आश्रय देणाऱ्या धनपाळाची मुलगी चित्रकला यांचा विवाह होऊन कादंबरी संपते. या कथेतील रचनेवर काही प्रमाणात नलदमयंती–आख्यानाची छाप पडलेली दिसते. सुरवातीला विजया 'कमळण' या नावाने पत्र लिहून राजहंसाला आपले मनोगत कळवते, तो भाग 'स्त्री–वाचकांची' दखल घेणाऱ्या लेखकाच्या दृष्टीने लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. ही कमळण लिहिते—'मी उच्च कुळातील कमळणी असून माझे तारुण्य अगदीं भरात आलें आहे. यास्तव हे चतुर भ्रमरा! तू मज समागमें विवाह करून सुखानें विषयसुखाचा उपभोग घे.' अर्थातच अशा पत्राने आरंभ होणाऱ्या कथानकात 'हास्यवदन चेहेरा, सुवर्णाशरिरी कांती' इत्यादी शारीरिक वर्णनाची रेलचेल आहे हे सांगणे नलगे.

कानिटकरद्वयाच्या उरलेल्या ग्रंथाचा नमुना वरील मासल्याप्रमाणेच असावा असे वाटते.

'प्रभवमालिनी व कलावती' (१८६८) ही 'एक स्वदेशकल्याणेच्छु' यांनी लिहिलेली कादंबरी. 'कलावती' ही कुलगदेशची राजकन्या चंद्रकांत राजाने बंदीत टाकलेली, पण तेथील राजपुत्र विजयध्वज याच्यावर प्रेम करणारी स्त्री होती. कलावतीचा भाऊ प्रतापसिंह हा चंद्रकांताच्या सेनापतीशी संधान बांधून कलावतीच्या सुटकेच्या प्रयत्नात असतो, तर स्वतः सेनापति प्रतापसागर हा राजकन्या प्रभवमालिनीचा अभिलाष धरून असतो व त्यासाठी विश्वासनिधि या दुसऱ्या सरदारावर राजकन्येविषयी कुवासना बाळगल्याचा आळ आणून त्याला फासावर लटकवण्याचा बेत करतो. प्रत्यक्षात, प्रतापसिंह हल्ला करतो त्यावेळी सेनापतीच्या फितुरीने चंद्रकांताचा पाडाव होण्याच्या मार्गावर असतो, पण राजकन्या प्रभवमालिनी पुरुषवेषाने लढाईत पराक्रम करते. त्याचप्रमाणे सेनापतीच्या कारस्थानाने दूरच्या जंगलात कैदेत पडलेला विजयध्वजही युक्तीने आपली सुटका करून घेऊन लढाईत भाग घेतो. अखेरीस सेनापतीच्या पक्षाचा पाडाव होऊन कलावती व विजयध्वज आणि प्रभवमालिनी व विश्वासनिधि यांचा विवाह होऊन शेवट गोड होतो. अशा प्रकारच्या या कादंबरीत कथानकाच्या वातावरणाशी सुसंगत नसलेल्या अशा भाषाप्रयोगाची योजना आढळते. दोन्ही नायिका राजकन्या असल्या तरी त्यापैकी एकीचा नवरा 'सव्वा रुपयाची पेरणी वाटीन' अशी सामान्यजनाची भाषा बोलणारा आहे. त्याचप्रमाणे कलावतीचा भाऊ प्रतापसिंह लढाईवर जाण्यापूर्वी आईचा निरोप घेतो, तो शहरात शिक्षणास निघालेल्या मध्यमवर्गीय मुलाने आईचा निरोप घ्यावा अशा प्रकारच्या भाषेतील आहे. विजयध्वजाला जंगलात घेऊन जाणाऱ्या मारेकऱ्याच्या तोंडी ग्रामीण भाषा घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

'विचित्रपुरी'

विचित्रपुरी (१८७०) ही केशव लक्ष्मण जोरवेकर यांची कादंबरी संमिश्र वळणाची म्हणावी लागेल. या कादंबरीचे पुष्पशीलादी चार नायक कल्कचा युनिव्हर्सिटीचे

एम. ए. आहेत. त्यांनाही एक विमान मिळालेले आहे. मधावात 'मधुमोपे'प्रमाणे अपघात व त्या अपघातातून अपरिहार्यपणे येणारे पुष्कळसे अद्भुतरम्य प्रसंग आहेत. आणि हे सर्व घडत असताना निऱ्यात मुतारगेतावरील निधाप, नरवळी देण्याची चाल इत्यादिकांचा उपहासही केलेला आहे. नायकाच्या वर्णनात विजारी पायजमे आणि बूट, रेशमी सदरे आणि त्यावर वास्कुटे, कमरेला तलवार आणि हातात पोथ्या, गळ्यात सोन्याचे कंठे असा सर्व तऱ्हेचा खरमिसळपणा आहे. जो प्रकार पोषाखाचा, तोच एकदर वातावरणाचा आहे. कालातीत अद्भुतता, मराठशाही, व इंग्रजी सुधारणा या सर्वांची खरमिसळ झालेली आहे. पण एवढे पुरेसे नव्हते म्हणूनच की काय, कादंबरीच्या नंतरच्या आवृत्त्यांतून लेखकाने समग्र कादंबरीवर आध्यात्मिक (!) रूपक रचून ते स्पष्ट करण्याचाही प्रयत्न केलेला आढळतो. यांपैकी काही मुख्या भागावर लक्ष केंद्रित करून टीकाकारांनी या कादंबरीचा गौरव केलेला आढळतो.

'सुहास्यवदना' (१८७०) हे वामन कृष्ण देशमुख यांच्या कादंबरीचे आणि तिच्यातील नायिकेचे नाव. सुहास्यवदना आपल्या कुलस्वामीच्या दर्शनाकरिता चालली असता तिच्यावर हल्ला होतो. त्यातून तिची सुटका शिकारीसाठी आलेला चित्रसेन करतो. चित्रसेन व त्याचा भाऊ रुपाली आणि त्याचा मार्गदर्शक मित्र विद्याधरशास्त्री सुहास्यवदनेला आपल्या गावी नेतात. सुहास्यवदनेची सुटकेची बातमी कळविण्यात आल्यावर तो तिला कुलस्वामीकडे पोचवण्यास लागतो. तिच्यावर डोळा ठेवणारे रुपाली आणि शास्त्रीबोवा चित्रसेनाला दूर करण्याचा प्रयत्न करतात. पण चित्रसेनाला भेटलेला एक पदभ्रष्ट राजा चंद्रमणी आणि त्याचा नोकर फागू यांच्या शहाणपणाने शास्त्रीबोवा व रुपाली यांचे सर्व बेत अयशस्वी होतात, व शेवटी सर्व राज्ये एक होऊन ती चित्रसेनाला सुहास्यवदनेसह मिळतात.

'चंपकमाला' (१८७१) ही अण्णा मार्तण्ड जोशी व विनायक परशराम बापरे यांनी लिहिलेली कादंबरी मधुमोपेच्या वळणाची आहे. शृंगारपुरचा राजपुत्र मदनविलास व प्रधानपुत्र शशिकांत हे विद्याभ्यासाऐवजी शस्त्रविद्येचे शिक्षण घेऊन अचानक प्रवासास जातात. अरण्यात मित्राचा पाहुणचार घेतात. तेथे त्यांना कोणा चंद्रकांताकडून कमळपूरची हकीकत कळते व ते तिकडे जाण्यास निघतात. कमळपूरची शोभा पाहताना मदनविलासाच्या कानी तेथील राजकन्या चंपकमाला, अवघी वय तेरा चौदाची, पण संस्कृत नायिकेच्या सौंदर्याची खनी असलेली, हिची माहिती येते व तेवढ्यानेच तो 'माराच्या शरमारानें व्याकुळ' होतो. त्रिपुरसुंदरीच्या यात्रेत उभयतांची (परस्पर) दृष्टिभेट होते व त्यामुळे चंपकमालेची तळमळ होऊ लागते. राजाच्याही नजरेस मदनविलास पडतो तेव्हा तो त्याच्याबद्दल चौकशी करतो. दरम्यान वाघाच्या शिकारीत आपले कौशल्य दाखवून तो जणू चंपकमाला जिंकण्याच्या 'परीक्षे'तील सर्व पायऱ्या उत्तीर्ण होतो. त्या उभयतांचा विवाह ठरतो. तेव्हा साहजिकपणेच प्रधानपुत्र शशिकांत याचाही तेथील प्रधान कन्या रोहिणी हिच्याशी विवाह होतो. ही दोन्ही जोडपी गोदावरीच्या तीरी परत प्रवासात पोचली असता नावा फुटून ताटातूट व विरह होतो, आणि नंतर पुनश्च परस्परभेट होऊन कादंबरीचा ठराविक शेवट होतो.

या कादंबरीतील पहिल्या चार भागांतील घटना या सरळ क्रमाने घडतात त्यांचा भर अर्थातच वर्णनावर आहे त्यातील नाट्याचा अभाव भरून काढण्यासाठीच की काय पाचव्या भागातील नावा फुटण्याचा व ताटातुटीचा प्रसंग निर्माण करण्यात आलेला आहे. सर्वच वर्णने अतिशय लांबलचक व कंटाळवाणी आणि सांकेतिक आहेत. या वर्णनावरून

ल. मो. हळवे
[१८३१–१९०५]

लेखकद्वयावर संस्कृत नाटकाची छाया पडलेली स्पष्ट होते. चंपकमाला व मदनविलास यांच्या विरहाचा व त्रिपुरसुंदरीच्या यात्रेतील दृष्टिभेटीचा प्रसंग हा मृच्छकटिकातील संबंधित कथाभागाचा अनुवादसा वाटतो. त्याचप्रमाणे कारी वेळा ' शाकुंतल 'च्याही छायेत लेखक होते हे स्पष्ट दिसते. बागेत असता चंपकमाला, आपली सखी कामदा हिला म्हणते—

चंपक—कामदे, ह्या वेलीजवळ आल्यें नाहीं तो, हा भेला भोंग कानाजवळ गुं गुं करून चौफेर फिरण्या घालीत आहे! ह्याला या गुंगण्याला दुसरें स्थळ नाहीं!

कामदा—खरेंच बाईसाहेब, त्याला गुंगण्याला आता दुसरं ठिकाण कोठून असणार! त्या विचाऱ्याची जागा जी सरोवरातील सुंदर सुगंधित कमळीण, ती सूर्यास्तानंतर प्रफुल्लित होणार, म्हणून तो तें स्थळ मुक्त होईपर्यंत आपला वेळ वियोगात न जाता कालक्षेप व्हावा म्हणून.. "

कदाचित शाकुंतलाच्या छायेखालच चंपकमाला व मदनविलास यांच्या प्रथम-मीलनानंतर, द्वितीय मीलनाच्या प्रसंग साधण्यासाठी नावा पुढून तारांबूट करण्याची युक्ती लेखकांनी वापरली असावी. भाषेवरही संस्कृत वळणाची छाप असून ती शब्दयोजनेपुरतीच मर्यादित नसून परंपरित रूपकाच्या योजनेपर्यंत जाणारी आहे. उदा०—" माझ्या देवा, तुझ्या सद्भाग्यवेलीला ह्या इच्छाफल्याची गरज लागली आहे, ती आताच्या बोलण्यावरून दृढ होण्यासारखी असून, तुझ्यावर आलेल्या प्रीतीच्या कळीला आजवर जें कोमेजण्याचें भय होत, तें फार करून कमी झालें. " या प्रकाराप्रमाणेच भाषेत अनुप्रासासाठीही क्लिष्ट आणि कृत्रिम रचना करण्याचा हव्यास दिसतो. रा य मराठ्याच्या निबंधातील टीकेला साक्ष पुरविणारी ही कादंबरी आहे.

' विलासिनी ' (१८७१) ही रामचंद्र आबाजी राजे यांची कादंबरी बऱ्याच प्रमाणात ' मुक्तामाले ' च्या कथानकाशी साम्य असलेली आहे. रत्नपूरची गादी वीरसेनाने साबर आईच्या आग्रहास्तव आपला साबर भाऊ सुमित्र याला दिली. त्याने जुने कारभारी काढून नवे नेमले. तेव्हा शतनिग्रहासारखे जुने मुत्सद्दी विशालपूरचा मांडलिक राजा विचारशील याच्या साह्याने बंडाचा बेत करू लागले. सुमित्राने फक्त सोमकांत हा जुना अधिकारी कामावर ठेवला होता, कारण त्याची सुंदर पत्नी विलासिनी हिच्यावर त्याचा व त्याच्या अनेक हस्तकांचा डोळा होता. रत्नपूरचा खरा वारस वीरसेनाचा मुलगा वीरकांत हा राज्यातील अदाधुंदीला कंटाळून वानेला निघाला होता. त्याचा फायदा घेऊन वीरकांताची पत्नी रूपवती हिच्याविषयी सुमतीच्या मनात संशय निर्माण करून तिलाही बाहेर पाठवण्यात आले. मांडलिक विचारशील याच्याशी बोलणे करण्यात अयशस्वी झाल्याच्या निमित्ताने सोमकांताला कैदेत टाकण्यात आले. नंतर विलासिनीला वश करण्याचे प्रयत्न झाले. विलासिनीच्या बाबत स्पर्धा होऊन सुमित्राचा वध त्याचाच मुलगा दुर्मती याने केला. विलासिनी आपल्या नवऱ्याला मिळू नये अशी दुर्मतीची बायको भानुमती हिची इच्छा होती म्हणून तिने तिला दूर करण्याचा प्रयत्न केला. तिला स्मशानागत कैदेत ठेवण्यात आले. वीरकांत व रूपवती यानाही अटक करून अरण्यात नेण्यात आले. कारस्थानावर कारस्थाने होऊन अखेरीस त्या सर्वांतून वीरकांत–रूपवती व सोमकांत–विलासिनी यांची सुटका होऊन दुर्मतीचा पराभव झाला व राज्य वीरकांताला मिळाले. या कथानकात मुक्तामालेपेक्षा कितीतरीपट अधिक गुंतागुंत निर्माण करण्यात आली आहे. विलासिनीची अभिलाषा धरणारे बाप लेक व त्याचा सहाय्यक दुर्वाय हे आहेत. दुर्वाय व दुराचार हे दोघे राज्याधिकाराच्या बाबतीत स्पर्धक आहेत. दुराचाराचा भानुमतीशी कुसंबंध आहे. म्हणजे या कथानकातील

गुणागुंण ही राष्ट्रीय स्पर्धेइतकीच किंबहुना त्याहून अधिक व्यभिचार व व्यभिचारलोलुप यांवर अधिष्ठित अशी आहे. दरबारातील अप्सरेचा प्रसंग, जंगलातील शिकार लागलेली विलासिनी व स्त्रिया यांविषयीची स्पर्धा हे भाग ही त्या वातावरणाशी जुळते आहेत. भडक घटनाप्रधानतेमुळे कादंबरी पुष्कळच विस्कळीत आहे.

इ. स. १८७२ साली रा. व. कृ. ना. मराठे यांनी आपल्या 'नादर व नाफ' याविषयीच्या निबंधात 'मुक्तामाला' वगैरेच्या कादंबऱ्यांतील दोष दाखवून अशा प्रकारच्या रचनेची वीट वाटल्याबद्दल तयार केल्यानंतर, या टीकेची दखल घेणारा म्हणून एक कादंबरी झाली. 'सुवर्णमालिनी' (१८७४) या कादंबरीने लेखक जनार्दन छत्राराम शास्त्री आणि दामोदर बापूजी नाईक यांनी आपल्या प्रस्तावनेत पुढील विचार मांडले आहेत —

" हे पुस्तक करण्याचा मूळ उद्देश हाच की मुक्तमाला नांवाच पुस्तक झाल्यापासून अलिकडेच जेवढीं कल्पित गोष्टींची पुस्तकें झालीं तेवढी सर्व एकाच पद्धतीची आहेत असे पुष्कळ विद्वान लोकांच्या तोंडून ऐकलें आणि कित्येक पुस्तकें तर स्त्रियांस वाचण्यास बिलकूल उपयोगी नाहींत इतकेंच नाहीं, तर त्यांत कविकल्पनेच्या अरण्य कल्पनाची सीमाच झाली आहे. कित्येक पुस्तककर्त्यांनी तर प्राचीन काळापासून सर्व स्त्रियांविषयीं परम विख्यात अशा आमच्या हिंदुस्थान देशांतील लोकांच्या पदरीं इतकें नादानपणाचें ओझें बांधलें आहे कीं, कांहीं काळानें सर्व देशभर तोंड दाखवावें ह्या उमटेल काय अशी शंका उत्पन्न होते. असो. सांप्रत मनोरंजक व आबाल स्त्रीपुरुषादिकांस वाचण्यालायक अशा प्रकारचें एखादें पुस्तक करावें अशी इच्छा होऊन हें लहानसें पुस्तक सुज्ञ जनांपुढें सादर करीत आहों." अशा विचारांनी प्रेरित झालेल्या लेखकांच्या कथेचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे :

अमरावतीचा राजपुत्र धैर्यशील व प्रधानपुत्र चारुदत्त हे आपल्या व्यापारी मित्र गुलाबचंद याला भेटण्यास निघाले असता त्याच्या राज्यावर डोळा असलेल्या शूरसेनाच्या हल्ल्यात सापडतात व केवळ एका नोकरानिशी वाचतात. तेथून रानावनांतून प्रवास करीत ते गुलाबचंदाकडे पोचतात, तो त्याच्या पेढीचे दिवाळे वाजल्यामुळे गुलाबचंद त्यांना भेटत नाही. म्हणून उभयता श्रीपुरास येतात. तेथ त्याच्या तसबिरीवरून त्याच्यावर प्रेम करू लागलेल्या पुरुषवेषधारी सुवर्णमालिनी (जगमोहन) व मालती या भेटतात. धैर्यशील व सुवर्णमालिनी (जगमोहन) ही घोड्यांच्या व्यापारात नाव व पैसा कमावतात. त्याचवेळी जगमोहनवर श्रीपूरची राजकन्या मनमोहिनी ही लुब्ध होऊन तिचे लग्न ठरविले जाते. तेव्हा जगमोहन ऊर्फ सुवर्णमालिनी ही पेचात पडते व त्यावेळी सुवर्णमालिनी व मालती ही आपल्या वेषाचे रहस्य आपल्या प्रियकरांना सांगून त्यांचा सल्ला घेतात. जगमोहन–मनमोहिनी व धैर्यशील–सुवर्णमालिनी यांचे विवाह एकाच दिवशी ठरविले जातात. प्रथमत जगमोहन–मनमोहिनींचा विवाह होऊन नंतर सुवर्णमालिनी–धैर्यशीलाचा होतो व त्यामुळे सुवर्णमालिनी आपले रहस्य मनमोहिनीस सांगून तिलाही धैर्यशीलाची पत्नी बनविते. नंतर त्या राज्यात धैर्यशील उच्च पदावर चढतो. त्याच्यापुढे एक विचित्र खटला येतो. गुलाबचंद एका व्यापाऱ्याकडे उतरला असता त्याची स्त्री गुलाबचंदाकडे दुर्वासना प्रगट करते. ती गुलाबचंद नाकारतो तेव्हा ती बाई आत्महत्या करते. तिच्या खुनाचा आळ गुलाबचंदावर येतो. या खटल्याच्या निमित्ताने तिन्ही मित्रांच्या भेटी होतात व नंतर तिघे तीन राज्यांचे धनी होतात.

मुक्तामालेवरील टीकेस उत्तर द्यावयास निघालेल्या या लेखकांची कथा नेमकी त्याच वळणावर गेली आहे हे उपर्युक्त कथनावरून स्पष्ट होईल. संकटे, वेषांतर, शृंगारवर्णने इत्यादिकांत मुक्तामाला–वळणातील पुष्कळ प्रसंग व खुद्द मुक्तामालेतही नसणारे भाग या

कादंबरीत आहेत. ही पारंपरिकता केवळ कथानक व घटना यांच्यापुरतीच मर्यादित नसून व्यक्तिवर्णन व रसपरिपोष यांबाबतही तशीच आढळते. इतकेच नाही तर प्रसंगी ती अधिक वास्तविक व उत्तान होते असेही दिसते. सुवर्णमालिनीचे पुढील वर्णन हे संस्कृत मधील नायिकावर्णनाचा शुद्ध अनुवाद आहे हे उघड दिसेल.—

"राजकन्या सुवर्णमालिनी हिचे नाव तर तिच्या स्वरूपास अगदी अगत्य शोभत होतें. तिचें चालणें गजगति असून कटि सिंहास लाजविणारा व नाक तर केवळ चाफेकळी-प्रमाणें रम्य होतें. तिच्या कोमल गालावर गुलाबी छटा मारीत असून दात शुद्ध हिरकणी-प्रमाणें शोभत होते. आरक्त ओठांनी तर पोवळ्याच्या रंगास अगदीं हीनत्व आणलें होतें. जिच्या पाणीदार डोळ्यांची चंचलवृत्ति पाहून मृगांनीं अरण्यसेवन केलें की काय असा भास होई. भिवयांनीं तर मदनाच्या धनुष्यवक्रतेस अगदीं उणेपणा आणला होता. जिचे नीळ कुंतल व सरळ वेण्यांचा भाग पाहून त्रिवेणीसंगमच दुभंग झाला आहे की काय असा भास होई..." (पृष्ठ २८–२९) या नायिकावर्णनाप्रमाणेच जगमोहनाच्या वेषातील सुवर्णमालिनी व मनमोहिनी यांच्या भेटीच्या प्रसंगाच्या वर्णनात "अबला–अबलांची गांठ पडल्यावर तेथें सरल रंग तो काय होणार!" (पृ. ९१) असा शृंगारवर्णनाचा ढंगही आहे. एकूण 'सुवर्णमालिनी' च्या प्रस्तावनेचा व प्रत्यक्ष-कथनाचा परस्परसंबंध हा केवळ प्रथाच्या पाळणीचा आहे!

चंद्रप्रभाविरहवर्णन (१८७३)

या कादंबरीचा या कालखंडात न चुकता उल्लेख केला जातो तो मुख्यत हिचे लेखन साळूबाई भ्र. भाऊसाहेब तानेकर या महाराष्ट्रीय स्त्रीने केले म्हणून. खुद्द लेखिकेनेच 'हें पुस्तक तूं स्वतः केलें असें कोणी म्हणणार नाहीं. एखाद्या विद्वान गृहस्थानें करून तूं निमित्ताला पुढें झालीस असा आरोप' येण्याची शक्यता प्रस्तावनेत उल्लेखिली आहे. कारण, 'एक तर मी स्त्री; दुसरें असें कीं पुस्तक करण्यास जी सामग्री पाहिजे ती मुळींच मजजवळ नाहीं,' असे बाईचे म्हणणे. जाता जाता 'स्त्रिया विद्वान् असाव्यात हेंच युक्त आहे,' असा स्त्रीशिक्षणाविषयीचा आपला अभिप्रायही त्यांनी व्यक्त केला आहे.

या कादंबरीची नायिका चंद्रप्रभा ही प्रधान रघुनाथराव दादासाहेब यांची कन्या. दक्षिण हिंदुस्थानातील इंद्रपुरीचा राजा मणिभद्र याच्या दरबारात एक फकीर येऊन, "मय कौन है? और मय आपके पास किसवास्ते आया हूं? और मेरे हातमें ये पंजरा है उसमे ये दोन पछी, एक मैना और एक तोरी ये कौन है?" असे प्रश्न विचारतो. त्याची उत्तरे चंद्रप्रभा आपल्या बापाला सांगून त्याची अडचणीतून सुटका करते व जादूच्या साह्याने पिंजऱ्यातील पक्ष्यांना पुन मानवी स्त्रियांचे रूप प्राप्त करून देते. नंतर या हुशार चंद्रप्रभेचा विवाह तिच्या इच्छेनुरूप, राजाच्या मध्यस्थीने नगरच्या कृष्णरावाशी होतो. पुढे चंद्रप्रभा भावाच्या भुजीसाठी व कृष्णराव बहिणीला स्थळे शोधण्यासाठी भिन्न स्थळी गेले असता, चंद्रप्रभेला अनावर विरह होतो. ती तो पद्यातून व्यक्त करते. कृष्णराव अवलियाच्या वेषाने येतो, तेव्हा दोघेही पद्यातून विरहावस्था व्यक्त करतात. नंतर उभयतांचे मीलन होते.

कादंबरीच्या या कथेत अद्भुतरम्य शृंगारकथेचा सर्वांगीण मसाला योजण्यात आला आहे. इंद्रपुरीच्या सुरवातीच्या वर्णनात 'मूनलाइट' सुद्धा सर्वे काही आहे. फकीराच्या प्रभात अरबी–फार्सी ढंग भाषेपासून जादूच्या देहांतरापर्यंत आहे. चंद्रप्रभेसाठी देशोदेशीच्या राजपुत्र–प्रधानपुत्रांच्या तसबिरा जमविण्यात आल्या आहेत. चंद्रप्रभेला स्थळ पाहण्याविषयी

रघुनाथराव व सीताबाई यांचे रामायण सुरू होते, तेव्हा त्यातच त्यांच्या भर दिवसाच्या शृंगाराची माहिती व त्यावरून सीताबाईंची तिच्या मैत्रिणींनी केलेली थट्टा आहे. ("चावडीवर दरोडा आणि गावात धांगू नग...तोंड या इतें सुरून गेले ...") तेव्हा चंद्रप्रभेच्या फल्शोभनाच्या प्रसंगानंतर तिची अनिवार थट्टा झाली आहे हे सांगणे नलगे. अर्थातच जेथे मैत्रिणींत इतकी उघड थट्टा होते तेथे एकांतातील विरहवर्णनात चंद्रप्रभेच्या तोंडी—

> " चढतो माद मदर्गी तेणें आली असे मला सुस्ती ।
> जी शृंगारा उचिता न्यून नसे ती मर्गी म्हरी कुस्ती ॥
> प्रेमालिंगन देऊनि चुंबुनि अधरोष्ठ शांतवी तु मला ।
> रतिसुख देऊनी वचनीं राही साराश हाचि घ्याच मना ॥

यासारखी विरहिणीची पद्ये आहेत यात आश्चर्य नाही.

एकदरीत चंद्रप्रभाविरहवर्णनात शृंगाराची पूज शाळूबाई तानेकरानी सन्कृतज्ञ पुरुष शास्त्र्याइतकीच उघडपणे राखली आहे. अर्थातच हा गुण किंवा दोष, त्यावेळी आवडी मोवडी रचन्या गत असलेल्या एकदर कथावाङ्मयाच्या अनुकरणाचा आहे व अशा तऱ्हेच्या कथालेखनात 'बाई' म्हणून आपण पुरुषापेक्षा कमी नाही हे त्यानी यथास्थित दाखवून दिले आहे. खास स्त्रीलेखनाची म्हणता येतील अशीहि थोडी स्थळे आहेत. सीताबाई किंवा चंद्रप्रभा यांच्या मैत्रिणींनी केलेल्या थट्टेतील भाषेचा ढंग खास बायकी आहे. त्याचप्रमाणे चंद्रप्रभेच्या विवाहाच्या आणि फल्शोभनाच्या वर्णनातील तपशीलही लक्षणीय आहे.

प्रेमबंधन (१८७४)

ही नारायण दामोदर योगी, हेडक्लार्क, सिव्हल एज्यु. इन्स्पेक्टर मध्यभाग, यांची कादंबरी ही मुक्तामालेचे अद्भुतरम्य वळण आणि थोडी ऐतिहासिक छटा व नव्या सामाजिक परिस्थितीच्या छाया यांच्या समिश्र वळणाची निरर्थक रचना आहे. या कादंबरीत दादासाहेबांच्या वाड्यातील तारा गाणारीण व मौलादिन खाँ यांच्या बैठकीने कथानकाची सुरवात होते. दादासाहेबांस पहिल्या कुटुंबापासून फक्त मुलीच झाल्याने ते मित्राच्या सल्ल्याने द्वितीय विवाहाचा विचार करतात सुरुवातील प्रतिकूल असलेली प्रथमपत्नी रमाबाई हीच रामशास्त्र्याची लेक मैना हिला पसंत करते व तिजपासून भाऊ व वेणू ही आवळी-जावळी मुले होतात. यांपैकी वेणू ही या कथेची नायिका.

दादासाहेबांचे मित्र बापूसाहेब यांच्याकडून अमरपूरचा मांडलिक सभाजी पवार याचा अपमान झाल्याने तो सूड घेण्याच्या विचारात असतो. सर्व मंडळी वनविहाराला गेली असता पवाराचा अचानक हल्ला होतो व त्या गडबडीत वेणूचा नियोजित वर नारायण हा नदीच्या प्रवाहातून वहात जातो तो पवाराच्या हाती लागतो. त्याच्याकडे तो नाव कमावतो आणि घरी ठावठिकाणा न कळवता फक्त खुशाली कळवतो. निपुत्रिक पवाराच्या मनात नारायणाला वारस करण्याचे असते. वेणू १३ वर्षांची झाली, त्या सुमारास पवाराच्या वतीने अमरपुरावर हल्ला करण्याची तयारी करण्यास आलेला नारायण तिची सुटका करून तिला पवाराच्या गावी नेतो. वेणूला नारायणाची ओळख पटली नाही. अखेरीस अमरपुरावर हल्ला करून यशस्वी झाल्यावर सलोखा होऊन वेणू व नारायण यांचा विवाह होऊन त्यांना राज्यही मिळते.

या कादंबरीच्या सुरवातीचा गाण्याच्या मैफलीचा भाग व त्याच्या आधीचा त्या

मैफलीकडे निघालेल्या मित्राचा संवाद ही पूर्णपणे अव्वल इंग्रजीतील वातावरणाची निदर्शक आहेत. रस्त्याने स्त्रिया वगैरे पाहात रात्री मौज करावयास निघालेली मंडळी लोकहितवादींच्या शतपत्रातील संबंधित वातावरणाची आठवण करून देतात. त्याचप्रमाणे दादासाहेबांच्या दुसऱ्या विवाहाची चर्चा हीही पुष्कळ अंशी तत्कालीन सामाजिक वातावरणाचा परिपोष करणारी आहे.

कादंबरीच्या तिसऱ्या चौथ्या भागातून अव्वल इंग्रजीच्याऐवजी ऐतिहासिक काळाचा प्रत्यय येऊ लागतो. मांडलिकाचा अपमान झाल्याने त्याने मुख्य राज्यावर हल्ला करण्याचा प्रकार हा पुष्कळ प्रमाणात यशवंतराव होळकराच्या पुण्यावरील स्वारीची आठवण करून देणारा आहे, तर समाजी पवारांनी नारायणाला वारसा देण्याचा विचार घोरपड्यांच्या पदरच्यांना 'घोरपडे' पण येण्याची उत्तरपेशवाईतील घटना नजरेसमोर आणतो.

अमरपूर व तेथील राजा कुलदीप ही नावे कादंबरीतील ऐतिहासिक वातावरणही बिघडवतात. बापूसाहेब–दादासाहेब यांचा वनविहार कोणत्याही काळात शोभणारा असला, तरी त्यातून निर्माण होणारी नारायणरावाच्या वडात जाण्याची घटना व त्याची पुढील हकीगत ही काहीशी अद्भुतरम्य वातावरणातील आहे. त्याचप्रमाणे नारायण–वेणू यांचे 'प्रेम' व तत्संबद्ध वर्णने हीही संस्कृत परंपरेतील अतएव अद्भुतरम्य घराण्यातील आहेत.

एवंच कादंबरी कलाकृती या नात्याने फारशा वरिष्ठ दर्जाची नसली, तरी तत्कालीन लेखकाच्या दोलायमान अवस्थेची व तज्जन्य संमिश्र किंवा भेळगुजरी रचनेची घडण दाखविणारी या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

मित्रचंद्र (१८७१)

ही पांडुरंग गोविंद पारखीशास्त्री यांची कादंबरी अद्भुतरम्य वळणातील सुसंगत आणि सुसंबद्ध अशा थोड्यांपैकी एक होय. सौराष्ट्रातील कांतिनगरचा राजपुत्र मित्रचंद्र आणि प्रधानपुत्र मित्रराज यांच्या नजरेस आले की प्रधान चित्रकेतू हा राज्य खातो. म्हणून त्यांनी हळूहळू सर्व कारभार ताब्यात घेतला. त्यामुळे चित्रकेतू आणि कांतिनगरचा द्वेष करणारे चार शेजारी राजे यांचे सूत जमले. चित्रकेतूची द्वितीय पत्नी चंद्रप्रभा ही सापत्नभावाने म्हणून मित्रराजाचा द्वेष करी. मित्रचंद्र गर्भाधानाच्या समारंभासाठी सासुरवाडीस जाण्याच्या वेळी मेजवानीच्या निमित्ताने मित्रचंद्र व मित्रराज यांना विषप्रयोग करण्याचा बेत प्रधान व चंद्रप्रभा यांनी केला. पण तो मित्रराजाची पत्नी लीलावती हिने ऐनवेळी या उभयतांना कळवून असफल केला. प्रवासात असताना शेजारच्या चौकडीने मित्रचंद्र व मित्रराज यांच्यावर हल्ला केला, पण तो फसला. सासुरवाडीस पंधरा दिवस राहून मित्रचंद्र परत निघाला. परतीच्या प्रवासात मित्रचंद्राच्या सासऱ्याच्या राज्यातील मोहनाजी पाटलाला वश करून घेऊन मित्रचंद्र व परिवार यांना स्थलदर्शनाच्या निमित्ताने निबिड अरण्यात नेण्यात येऊन तेथे त्यांच्यावर अचानकपणे हल्ला करण्यात आला. त्यात मित्रराज कैदी झाला व मित्रचंद्र अचानक निसटला. येथून पुढे मित्रचंद्र व मित्रराज यांच्या कथा नकाचे धागे विलग झाले आहेत व कांतिनगरमधील कारस्थानाचाही एक धागा काही काळ वेगळा राहिला आहे.

मित्रचंद्र निसटतो तो जंगलातील नरमांसभक्षकाच्या तडाख्यात सापडतो. तेथून युक्तीने सुटका करून घेऊन समुद्रात शिरतो. तो जंबुद्वीपातून सुवर्णद्वीपास पोचतो. तेथे कृपासागर नावाच्या व्यापाऱ्याच्या साहाय्याने उत्कर्षाला चढून प्रधान होतो. त्यामुळे तेथील प्रधान त्याचा द्वेष करतो

व तो राणीचा व त्याचा यामधील असल्याची वर्दी उठून पुराव्यासाठी युक्तीने राणीची आंगठी मित्रचंद्राला देऊन ती राजाच्या नजरेस आणतो. त्यामुळे मित्रचंद्र कैदेत पडतो.

इकडे मित्रराजाची गुप्ता त्याचे मित्र प्रयत्नाने करतात. शेवटी कांचीतील राज्य चौकडीच्या ताब्यात जाते. राजकन्या कमलनयना व राजपुत्र कलावती यांच्यावर चौकडीचा डोळा असतो. कुटिणीच्या मार्फत प्रयत्न करूनही त्या वश होत नाहीत. ही हकीकत मित्रराजास कळताच तो व त्याचे मित्र कुटिणीचा वेष घेऊन त्यांची सुटका करतात आणि नंतर मित्रचंद्राचा शोध घेतात. मित्रचंद्राचा पत्ता लागतो, पण राजाकडून सुटका कशी करवावी हा प्रश्न पडतो. त्यावेळी राजाच्या शिलभक्तीचा फायदा घेण्यासाठी मित्रराज गोसावी बनून मित्रांकरवी (शिष्य बनवून) जाहिरात करतो. राजाची भेट प्रथम. त्यानंतर नोकराच्या करवी दुर्बुद्धि प्रधानाच्या कारस्थानाचा उच्चार करवून मग मित्रचंद्राची सुटका करतो, नंतर मित्रचंद्र याच्यापासून कुमक मिळवून आपले राज्य जिंकतो व दुष्टांना शासन करतो.

या कादंबरीचा 'उत्तरभाग तर फारच चांगला साधला आहे' असा दक्षिणा प्राइझ कमिटीचे रावजीशास्त्री गोडबोले यांचा अभिप्राय असून असाच अभिप्राय ठळक विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीही केला आहे. क्रियेचे रसभावदर्शन पुस्तकांपेक्षाही दुर्बळ पडले आहे असे मत वि. मो. महाजनांनी दिले आहे. पारखीशास्त्री हे संस्कृतचे अध्यापक म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्या रचनेवर संस्कृतची छाया आहे हे सहजी ध्यानात येते. पण त्याचा विशेष सांगण्याचा गुण म्हणून हे म्हणता येईल की संस्कृत वळणाशी पुष्कळदा संबद्ध असणारी संगती बिघडवणारी अद्भुतता या कादंबरीत नाही. उत्तरभागातील कारस्थानाची रचना युक्तायुक्तीची असूनही पुष्कळ खुमासदार उतरली आहे. याचे एक कारण म्हणजे कथासूत्राचे वेगवेगळे धागे आळवून पालटून वेगवेगळ्या भागातून देण्याचे पारखीशास्त्री यांचे धोरण होय. मित्रराज आणि त्याचे मित्रमंडळ यांचा दोन वेळा वेषांतराच्या युक्तीसाठी उपयोग बहुदा नाटकातील रचनापद्धतीचा निदर्शक असावा.

पीयूषभाषिणी व मदिरामंजिरी (१८८२) ही वासुदेव रामचंद्र मोहोनी पैठणकर यांची कादंबरी दोनतीन कारणांनी लक्षणीय ठरते. एक तर उपर्युक्त नावाच्या दोन राजकन्यांची–बहिणींची–हकीकत सांगताना विरोधाच्या तंत्राचा उपयोग करण्याचा लेखकाने प्रयत्न केला आहे. पीयूषा ही सदाचरणी, शुद्धहेतुक. ती पाड्यदेशचा राजपुत्र नियाम्यासी आपला पती म्हणून निवडते. त्याची वाराणशीत सेवा करून त्याला प्रसन्न करून घेते व विवाहित होते. ही सरळ सदाचरणी स्त्रीची कथा असून, ती मदिरामंजिरेच्या कल्पनापूर्ण व अती दुर्वर्तनाने भरलेल्या हकीकतीला पार्श्वभूमी म्हणून उपयुक्त ठरणारी आहे. दुसरे, मदिरामंजिरीच्या पतिशोधात जी साहसे येतात, त्यात जादूटोण्यापासून, विषयलालसे-पर्यंतचे अनेक भाग आहेत. ते मनुजोपा–गुलबकावलीच्या वळणाचे आहेत. तिला पळवणारा गोसावी आहे. त्याच्याजवळ जादूचे (कळीचे) विमान आहे. तरापयातून समुद्रप्रवास करण्याची सिंदबादी कल्पना आहे व अशा हकीकतीसाठी आवश्यक असलेली आणखी एक मंजुभाषिणी नावाची भ्रष्ट राजकन्याही आहे. या जादूच्या प्रांतातून मदिरामंजिरी सुटते ती गोविंदराव नावाच्या एका विषयी माणसाच्या हाती लागते. त्याच्याकडून नादी सावकारपुत्र तिला पळवितो. त्याच्यापाशी असलेले द्रव्य संपल्यावर उपजीविकेसाठी नाचगाणे शिकून ती शरावेग नायकीण होते व त्या वेषातच यात्रेला निघालेल्या पीयूषा–महीपाल यांच्या नजरेस पडते.

पीयूषेच्या यात्रेत अचानक हल्ला आल्याने तिची व नवरा व मुलगा यांची ताटातूट

होते. येथपासूनचे प्रसंग मुक्तामालेची आठवण करून देणारे आहेत. अखेरीस धर्मशाळेत बाप व मुली यांची भेट होणे, दुष्टांना शासन होणे इत्यादी भागातही मुक्तामालेचे अनुकरण दिसते. एकूण विरोधाच्या तत्त्वावर सुरू झालेली ही लक्षणीय कथा जादू, संमिश्र वातावरण, गुंतागुंतीचे घोटाळे या सर्वांमुळे बिघडत गेलेली आहे असे वाटते.

'क्लेशविमोचन' (१८८४)

ही त्र्य. आ. परब यांची कादंबरी म्हणजे मोहोनींच्या कादंबरीची अधिक बिघडलेली विस्तृत आवृत्ती आहे. प्रस्तावनेत परबांनी जादूविरुद्ध टीका केली आहे आणि संबंध कादंबरीभर जादूचाच उपयोग केला आहे. शिवाय काही कथन प्रथमपुरुषी, काही तृतीयपुरुषी असे करताना इतका घोटाळा केला आहे की कथानकाची व पात्रांची संगती लावताना मुष्कील होते. सुरवातीला 'मी' (कमलाक्ष) वसंतकाळी एका शहरात फिरत असता देशमुखाकडे पाहुणा म्हणून जातो. तेथे प्रधानपुत्राच्या विवाहानिमित्त वधूवरांनी स्वतःला पसंत करण्याची 'नवी चाल' व विवाहाची जुनी चाल यावर जी उलटसुलट चर्चा होते, ती अव्वल इंग्रजीच्या वातावरणास शोभणारी आहे. त्याच वेळी यमुना 'मी' ला भेटून त्याच्यावर लुब्ध झाल्यामुळे ही जोडी कैदेत पडते व मारवाड्याची स्त्री माणकबाई ही मैत्रीण यमुनेला भेटून तिची कानउघाडणी करते हे कथनही समकालीन वाटणारे आहे. नंतर कैदेतून सुटका होणे, जादूचा पोपट, त्याची रूपांतरे वगैरेतून अद्भुतता येते. सुटका झाल्यावर अरण्यात बैरागी, हरिणी वगैरे भेटतात. ही हरिणी म्हणजे सुवर्णकेतकी राजकन्या. तिची व तिच्या बहिणीची हकीकत ही पुष्कळ प्रमाणात पीयूषभाषिणी व मदिरामंजिरी यांच्यासारखी आहे. यमुनेला मिळालेला पोपट हाही चतुरसिंग प्रधानाचा पुत्र राजकन्येचे चुंबन घेण्याचा प्रयत्न केल्याने शापित झालेला आहे. या सगळ्या इंद्रजालातून मुक्त होऊन सुवर्णकेतकी व यमुना यांची प्राप्ती झालेला कमलाक्ष (मी) राज्यावर बसतो ही एक कथा. तिच्या जोडीला अजमीरचा राजपुत्र रूपसुंदर व सावकारपुत्र विश्वासराव यांच्या कथा आल्या असून त्यांनाही मूळच्या एकेका बायकोच्या जोडीला कथानकात आणखी एकेक सुंदरी मिळाली आहे. कमलाक्षाचा शोध करावयास निघालेली ही जोडीही अनेक संकटांत पडून अखेर त्यांतून मुक्त होते. त्यांच्या कथेचे वळण हेही पुष्कळ प्रमाणात मोहोनींच्या उपर्युक्त कादंबरीशी जुळते व काही घटनांच्या बाबतीत 'मधुचोपे' चे अनुकरण करणारे आहे.

'मदनमंजरी (१८८५)'

ही अण्णाजी गोविंद इनामदार यांची कादंबरी तांडवल्याने काही प्रमाणात पारखी-शास्त्र्यांच्या 'मित्रचंद्रा'ची आठवण करून देणारी आहे. विदर्भ देशाची राजकन्या मदनमंजरी उपवर झाल्यावर ती सख्यांसह वसंत ऋतूत उपवनात गेली असता सौराष्ट्राचा राजा वज्रसेन तिची अभिलाषा धरतो व मागणी घालतो. ती नाकारून तिचा विवाह कानोजच्या मदसेनाशी होतो. जहाजातून कानोजला जात असता वज्रकेतू तांडेलाला वश करून घेतो व तिचा पती मदसेन व वीरमणी (प्रधानपुत्र) हे वेगवेगळ्या ठिकाणी वहात जातात. येथून कथानकाचे तीन वेगवेगळे धागे होतात. त्यातील एक धागा मदनमंजरीच्या छळाचा, दुसरा धागा मदसेनाच्या पर्यटनाचा व त्यातील संकटांचा. या सर्वांतून ती अखेरीस सुखरूप बाहेर पडून शेवट सुखान्त होतो हा भाग नेहमीप्रमाणे अर्थात आहेच. मदनमंजरीला वश करण्यासाठी कुटिणींची योजना, वन तोडणे वगैरे प्रकार 'मित्रचंद्र' कादंबरीप्रमाणेच आले

आहेत. भद्रसेनावर चोरीचा व खुनाचा आळ येऊन तो फाशीवर जावयास निघतो तेव्हा ऐन वेळी तेथे प्रधानपुत्र वीरमणी पोचून त्याची सुटका करतो. पण या दोहोंपेक्षा अधिक विस्तृतपणे कथा आली आहे ती वीरमणाची. वीरमणीच्या कथेत अनेक लहान गोष्टींची मालिका आहे. त्यात चोराच्या तावडीत सापडलेला वीरमणी तेथून आपली सुटका करून घेतो व जाताना त्याची बहीण पद्मावती मिळवतो ही कथा आहे. तिला वश करण्यासाठी सांगितलेली पतिप्रेमाची एक कथा (कळीच्या घोड्यासह) आली आहे वीरमणीला भेटलेला विजयशेट याचा पुत्र चूडामणी त्याच्याबरोबर भद्रसेनाच्या शोधाला निघतो तेव्हा सांगितलेली मित्रप्रेमाची एक 'शृंगारकथा' आहे. पद्मावतीने नोकराचा वेष घेऊन केलेल्या भ्रमणाची हकीकतही आहे. एकंदरीत ही कादंबरी विनाकारण लांबलेली व कंटाळवाणी अशी झाली असून गुंतागुंतीची साहसकथा म्हणून मित्रचंद्राची भ्रष्ट नक्कल आहे.

'मंजुळा'

ग. ना. गागण याची अ. कृ. सोमण यानी प्रसिद्ध केलेली मजुळा (१८८५) ही २८ पृष्ठांची लहानशी गोष्ट आहे. ही रिसबुडाच्या 'वसतकोकिले' ची छोटीशी आवृत्ती आहे. चंद्रपुरीचा राजा चंद्रकेतू याचा मुलगा मुरारराव. तो राजवाड्यात आलेल्या सुताराकडून कळीचा घोडा घेतो आणि उड्डाण करतो. त्याला उतरण्याची कळ माहीत नव्हती, म्हणून अचानक बंगालमधील जादूविद्या जाणणाऱ्या मजुळेच्या प्रदेशात तो उतरतो. मजुळेच्या पणा-प्रमाणे राजपुत्राचे तीन सोनेरी केस आणि तीन बिकट प्रश्नांची उत्तरे मिळवून उभयता विवाहित होतात व परत यावयास निघतात. इकडे भावाच्या शोधास निघालेल्या चपावतीस पजाबमधील राजाने जादूने पळवून बंदीत टाकलेले असते. तिची कळीच्या घोड्याच्या साह्याने मुरारराव सुटका करतो व नतर सारे ठीक होते. अशा आशयाच्या कथानकातील 'वसतकोकिले' ची छाया सुस्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणे वर्णनातील सकेतिकता व उत्तानपणा हीही या लहानशा गोष्टीत सुटली नाहीत. उदा० चपावतीचे वर्णन— "तिची कटी पाहून सिंहिणी आपल्या मनात लज्जित होऊन, आपला गर्वहरण झाल्याकारणाने आपापल्या गुहेकडे आपला मार्ग काढीत आहेत ती तांबूल भक्षण करी त्या वेळेस तिचे ओंठ पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें दिसत असत" अशा प्रकारचे आहे, तर मुराररावाच्या तोंडी मजुळेबाबत पुढील वाक्य आहे. "अरे पण हीणें आपल्या उरस्थळीं हें काय लपविलें आहे ! मला वाटते हा चक्रवाक पक्षाचा जोडाच असावा !"

राजपुत्र राजहंस (१८८५)

अ. के. दप्तरदारकृत कादंबरीचा नायक राजहंस राजाच्या सरदारानी पकडलेल्या हरिणाना सोडून देतो म्हणून राजा या आपल्या पुत्राला अरण्यवासात पाठवतो. तेथे त्याला एक हरिणी साप व ढेकूण हे मित्र मिळतात. त्यांच्यासह तो एका नगरात जातो व तेथील सावकाराच्या मदतीने राजदरबारात मोठी चाकरी मिळवतो तेथे राजपुत्राची मित्रमडळी— ही सर्व शापित अवस्थेत असतात, पण हवे तेव्हा मनुष्यरूप घेऊ शकतात—राजहंसाला मदत करतात ढेकूण तळ्यातील अगठी काढून देतो साप राजाचे विष शोषून घेतो. नतर तो राजा निरत्ती येऊन आपले राज्य राजहंसाला देतो व तेथील सैन्याच्या मदतीने तो आपल्या मूळ राज्यावर स्वारी करतो व यशस्वी होतो. मग ओळख पटून शेवट गोड होतो या लहानशा कथेत रुपांतराच्या घटनांचाच प्राधान्य आहे. फक्त अखेरच्या भागात राजहंस

अरण्यवासात गेला तेव्हा ऋतुमती झालेली त्याची पत्नी तारामती ही शुरत होती असा उल्लेख व तोही मूळच्या कथाभागाहून तुच्छ असा आला आहे.

अद्‌भुतरम्य परंपरेतील आणखी काही कादंबऱ्या आणि कादंबरीकार यांचा फक्त ओझरता उल्लेख करणे हेच या काळातील वाङ्मयाच्या दुर्मिळत्वामुळे किंवा अनुपलब्धतेमुळे अपरिहार्य ठरते. बाबा गोखल्याच्या 'राजा मदन' (१८६५) या कादंबरीची आठवण ती या काळातील एकुलती एक शोकपर्यवसायी कादंबरी म्हणून केला जातो. रेनॉल्ड्सच्या कथाचे दोन अनुवाद अनुक्रमे वज्रेश्वरी (सीमस्ट्रेस) व वीरपत्नी (सोल्जर्स वाइफ) झालेले आढळतात. फोर्ब्सच्या 'रासमाले' वरून 'जगदेवराव पवार' या नावाची एक कादंबरी तयार करण्यात आली आहे. या काळच्या मराठी लेखकांत मोशे दानिएल तळकर (बागोबहार), बहाईक योसेफ तळकर (गुल आणि सनोबर याची गोष्ट), डेविड हाइम (प्रियकांत आणि सुशीला), आब्राहाम दानिएल कुरुल्कर (मनमोहिनी) ही बेने इस्रायल मंडळी होती हेही लक्षणीय आहे.

(५)

बाबा पदमनजीकृत 'यमुनापर्यटन' (१८५७)

अव्वल इंग्रजीतील कथा कादंबऱ्यांचे प्रमुख वळण 'अद्‌भुतरम्य' असले तरी त्या वळणाच्या निदर्शक ''मुक्तामाला' या कादंबरीच्या आधीच वेगळ्या वळणाची 'यमुना पर्यटन' ही कादंबरी बाबा पदमनजींनी इ. स. १८५७ साली प्रसिद्ध केली 'यमुनापर्यटन' ही कालानुक्रमाने मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी. तिचे लेखक बाबा पदमनजी हे इ. स. १८५४ साली ख्रिस्ती झाले होते. पण त्यांची हिंदु बायको त्यांच्याकडे येण्यास तयार नव्हती. या निमित्ताने खटला उद्‌भवला. त्याच्या खर्चाची तरतूद करण्यासाठी बाबांनी प्रस्तुत कादंबरी लिहिली, अशी या कादंबरीच्या जन्माची गोष्ट आहे

'यमुनापर्यटना'ची नायिका यमुना ही मिशनऱ्याच्या शाळेत शिकलेली गरीबाची मुलगी. तिचे लग्न सुस्थितीतील विनायकाशी झाले ते त्याच्या आईने वचन दिले होते म्हणून. हे लग्न झाले, तरी तिला मनोमन सुख वाटत नव्हते. या कुटुंबाच्या शेजारचा तरुण गृहस्थ शिवराम वारल्यावर त्याच्या पत्नीने केशवपनाच्या भीतीने विहिरीत जीव दिला. ही हकीकत कळल्याने यमुनेच्या मनात निरनिराळे विचार येऊ लागले. नंतर ती नवऱ्याबरोबर प्रवासास निघाली वाटेत तिचा मुक्काम पडला, तेथे वेणू नावाची एक तरुण विधवा होती. तिच्यावर मामाचा बोजा होता आणि खाण्यापिण्याचे हाल होते. तिच्या दुःस्थितीत यमुनेने तिला येशूचा उपदेश ऐकविला व तिला थोडाफार विरंगुळा मिळवून दिला. पुढे हे जोडपे नागपुरास आले. तेथे विनायकाचा मराठा मित्र दौलतराव याची मामेबहीण विधवा होती. ब्राह्मणांप्रमाणे उच्च मराठ्यांनीही पुनर्विवाह त्याज्य ठरविल्याने तिला मोकळीक नव्हती तिच्या विनोदनासाठी येणाऱ्या पुराणिकाने 'गोपी-आख्यान' लावले, आणि (त्यामुळे) नंतर ती विधवा हजार दीडहजाराचा ऐवज घेऊन त्या पुराणिकाबरोबर पळून गेली. नागपुराहून विनायक व यमुना ही पंढरपुरास आली. तेथली धर्मालयीण विनेशा विधवा ही रात्री केशाचा टोप घालून बदकर्मास बाहेर जात असे. तिला पाळत ठेवून विनायकाने पकडले. तेव्हा तिने आपल्या दोन लग्नांची व बदकर्मांची कहाणी उभयतांना सांगितली.

पंढरपुराहून साताऱ्यास येताना वाटेत एक भिक्षेकरी विधवा भेटली. तिच्या निमित्ताने गड्याने कुमार्गाला लागणाऱ्या विधवांच्या गोष्टी यमुनेला सांगितल्या. साताऱ्यास जगन्नाथ सोनाराकडे विनायक-यमुना उतरली. तेथे पुनर्जन्मोत्सवानिमित्त पुनर्विवाहाच्या इष्टानिष्टतेवर वाद होता. त्यात पुनर्विवाह पक्षाची सरशी झाली. सातारा सोडून जेजुरीस येताना विनायकास गाडी मटकून इजा झाली व तीतच त्याचा अंत झाला. मरतेसमयी यमुनेने त्याला बाप्तिस्मा दिला. यमुनेच्या केशवपनाचा प्रश्न तावडीनेच पुढे आला नाही, पण पुढे ती भाषा सुरू झाली. तेव्हा तिला 'पवित्र शास्त्रा'च्या वाचनाने धीर आला. गुरुचरित्रादिकांच्या वाचनाने यमुनेला केशवपनास तयार करण्याचे प्रयत्न झाले. पण यमुना बधली नाही. तिचा सासराही तिला अनुकूल होता. गावातून दडपण आणण्याची तयारी झाली, तेव्हा यमुना ही पंढरपुरात भेटलेली विधवा व तिचा मुलगा शिवराम यांच्या साह्याने विनायकाच्या खिस्ती मित्राकडे गेली. सासऱ्यानेही यमुनेला आर्थिक मदत केली. नंतर यमुनेने एका शीलवान खिस्ती गृहस्थाशी पुनर्विवाह केला व शिवरामही खिस्तसेवक झाला.

बाबा पदमनजींच्या 'यमुनापर्यटना'चा उपर्युक्त कथा लक्षात घेता ध्यानात येते ते हे की ही यमुनेच्या द्विविध-पर्यटनाची हकीकत आहे. यमुनेने आपल्या पतीसमवेत सुरू केलेला प्रवास भौगोलिक पर्यटन आणि मिशनऱ्यांच्या शाळेत शिकलेली यमुना अनेक अनुभवातून जाताना, इतरांना येशूच्या तारणाचा उपदेश करीत करीत स्वतः खिस्तचरणी लीन झाली हे तिचे वैचारिक पर्यटन. रे. बाबा पदमनजींना सांगावयाची आहे ती मुख्यतः दुसऱ्या पर्यटनाची कथा. त्यासाठी पहिल्या भौगोलिक पर्यटनाचा साधन म्हणून उपयोग केलेला आहे. या भौगोलिक पर्यटनामुळे यमुनेच्या डोळ्यापुढे अनेक दृश्ये बाबांना उभी करिता आली. त्या दृश्यांच्या अनुभवातून यमुनेच्या मनाचा 'विकास' तारणाच्या दिशेने झाला. अर्थातच तारणाच्या बरोबरीने किंबहुना त्यापेक्षा अधिक छाप पडते ती विधवांच्या अनेक हकीकतीतून निर्माण होणाऱ्या विधवांच्या विषयीच्या सहानुभूतीची. विधवांचा प्रश्न आणि धर्मांतराचा प्रश्न या दोहोंची सांधेजोड म्हणा की गल्लत म्हणा बाबांनी या पुस्तकात केली आहे. त्यामुळेच या पुस्तकाला एका पक्षी खिस्तीप्रचाराचे स्वरूप आले; आणि बहुश: याच कारणामुळे वाचक आणि वाङ्मयविवेचक यांच्या मनात या पुस्तकाच्या स्थानाविषयी शंका उद्भवली.

ही शंका 'यमुनापर्यटन' ही कादंबरी आहे की नाही येथपर्यंत गेली आहे. यमुनेच्या पर्यटनात तिला दिसलेली दृश्ये सुटी सुटी आणि प्राय: स्वतंत्र आहेत. त्यांना जोडणारा 'यमुना' हा एकच धागा आहे आणि 'कथारचने'च्या दृष्टीने तो क्षीण वाटणारा आहे. तथापि या कालखंडात कथा आणि कादंबरी यांच्यात रचनेच्या दृष्टीने पुष्कळ देवाणघेवाण होत असे. अनेक कथांच्या एकत्रीकरणातून कादंबरी किंवा तत्सदृश रचना करण्याचे प्रयोग सर्रासपणे हरिभाऊंच्या 'मधली स्थिति' या कादंबरीपर्यंत चालूलेच होते. दशकुमारचरित, पचतंत्र, हितोपदेशादी कथांची संस्कृत परंपरा, अरबी फार्शी गोष्टींची परंपरा आणि धार्मिक प्रयानाळ कथांची परंपरा या सर्वांत या पद्धतीची रचनाशैली अभिप्रेत आहे. तीच बाबांनी स्वीकारली आहे. म्हणूनच अनेक विधवांच्या कथा सुट्या सुट्या असल्या, तरी यमुनेवरील संस्कारांच्या एकहेतुकतेमुळे बाबांच्या रचनेला कादंबरी म्हणणेच योग्य ठरेल.

प्रचारकी स्वरूपामुळे 'यमुनापर्यटना' ला दुय्यम स्थान देण्याचा विचार करतानाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे की आपल्या या कथेत अतिशयोक्ती नसल्याचे पदमनजींनी दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत आग्रहाने सांगितले आहे. त्यांचा तो दावाही खरा असावा. कारण हिंदूंची पवित्र म्हटलेली तीर्थक्षेत्रे अनाचाराचे आगर झाल्याचा उल्लेख नंतर पुढाव

पाऊणशे वर्षांनी लिहिलेल्या रानडेचरित्रात न. र. फाटकांनीही केला आहे. बाबांनी विधवांच्या स्थितीचे चित्र रेखाटणारी ही कादंबरी इ. स. १८५७ साली लिहिली यालाही एक विशिष्ट अर्थ आहे. इ. स. १८५६ साली विधवा विवाहाचा कायदा पास झाला होता. त्यासंबंधीची पुरवणी पहिल्या आवृत्तीस जोडण्यात आली असून शिवाय प्रस्तावनेदाखल रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांचा 'विधवाश्रुमार्जन' हा संस्कृत निबंध मराठी तर्जुम्यासह देण्यात आलेला होता. या सर्वांचा अन्वयार्थ हाच की विधवा विवाहाच्या प्रश्नाला तोंड लागले असताना, विधवांच्या दुःस्थितीच्या हकीकतीतून एक सुसंगत कथा सांगण्याचा प्रयत्न हेतुपूर्वक बाबा पदमनजींनी केला. त्यांच्या दृष्टीने ही सुसंगती खिस्तीधर्मस्वीकारात परिणत होते. हे अनुमान कोणाला पटो वा न पटो, पण त्यात लेखकाचा निश्चित दृष्टिकोण आणि त्याचा आविष्कार आहे यात शंका नाही.

बाबांनी पत्करलेल्या दृष्टिकोणानेच त्यांच्या कथेची आणि रचनेची शैली ठरविली आहे. अनेक विधवांच्या हकीकती प्रथमतः एकत्र आणून आणि नंतर स्वतः यमुनेला त्या परिस्थितीतून आयपास सरून बाबांनी एका प्राथमिक पद्धतीने का होईना इष्ट प्रमेयाची मांडणी केली. ती करिताना आजूबाजूला घडत असलेल्या हकीकतींबरोबरच युक्तिवादासाठी येणारे हवाले आणि उतारे उद्धृत केले. प्रायः अशिक्षित आणि पददलित असलेल्या स्त्रियांची हकीकत सांगताना भाषा शक्य तितकी सोपी ठेवली. तिच्या सोपेपणाची एक बाजू म्हणजे छोटी छोटी आणि किंचित मिशनरी वळणाची वाटणारी वाक्ये. हे वळण अशा प्रकारचे होण्याला आणखीही एक कारण असावे. बाबांनी पाळकदीक्षा घेऊन खिस्ती प्रचारकाचे काम प्रत्यक्षतः नंतर पत्करले असले, तरी त्याची ते तयारी करीत होतेच. शुद्ध खिस्ती धर्मप्रचाराचे वाङ्मयही त्यांनी उदंड लिहिले. त्या वळणाची सिद्धता होत असल्याची यमुनापर्यटन ही वानगी होती.

हा प्रचारकी भाग वगळून विचार करताना 'यमुनापर्यटना'चा एक विशेष डोळ्यात भरतो. तो म्हणजे कथानकाच्या साध्या, सरळ स्वरूपात आविष्कृत झालेला वास्तववाद. मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी वास्तववादी असावी ही एक लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट आहे. क्वचित विधवांच्या अनाचाराचे वर्णन करिताना हा वास्तववाद अति वास्तववादाकडे झुकल्यासारखा वाटतो हे खरे. पण त्याचे कारण अनाचाराचे वर्णन करण्यात विशेष रस हे नसून, कथारचनेच्या आरंभीच्या काळात जाणवणाऱ्या अडचणी आणि तज्जन्य अशा अभिव्यक्तीतील अपरिहार्य उणीवा होत.

बाबा पदमनजींच्या यमुनापर्यटनाच्या पाठोपाठ 'एक नास्तिक मनुष्य खिस्ती झाला यांविषयी हकिकत' (१८५८) नावाची पुस्तिका ट्रॅक्ट ॲण्ड बुक सोसायटीने प्रसिद्ध केली. त्यानंतरच्या वर्षी (१८५९) मिसेस् मुलेन्स या युरोपियन बाईच्या मूळ इग्रजी कथेचे 'फुलमुनी आणि करुणा' हे भाषांतर प्रसिद्ध झाले. या कादंबरीतील फुलमुनी आणि प्रेमचंद्र हे ख्रिस्ताच्या शिकवणीप्रमाणे वागणारे सुखी जोडपे असून त्यांच्या सुखी संसाराच्या पार्श्वभूमीवर 'करुणा' या संकटग्रस्त स्त्रीची करुण कहाणी सांगितली आहे. प्रथमतः करुणेला मडम आपली स्थिति पाहून मदत करील असे वाटते, पण फुलमुनी तिला फुकट मदत करण्याऐवजी काम करून पैसे मिळविण्याचा उपदेश करते. करुणेचा थोरला मुलगा चोरी करिताना मृत्यू पावला, धाकटा कुल्लेराची नोकरी करू लागला. हळू हळू करुणेला फुलमुनीचा उपदेश पटू लागला व अंती तिने ख्रिस्ताचा मार्ग स्वीकारला ही कथा मिसेस् मुलेन्सला सांगावयाची आहे. कथेच्या निवेदनात गतिमानता फारशी नाही. फुलमुनी

आणि करुणा, त्याचप्रमाणे फुलमुनीची मुलगी सुंदर आणि राणी यांच्या चित्रणात विरोधाचा उपयोग करण्यात आला आहे. पण त्याचाही हेतू कलात्मक चित्रणाच्या उठावदारपणापेक्षा ख्रिस्ती प्रचाराचाच आहे. लेखिकेच्या मतानुसार "काही काळाने त्या (देशी बायका) इंग्लिश बायकांप्रमाणे होतील. ख्रिस्ती धर्म जसजसा वाढत जाईल त्याप्रमाणे ह्या गोष्टी प्रत्ययास येतील." अर्थातच बाबा पदमनजीसारखा देशी प्रचारक आणि मिसेस् मुलेन्स यांत फरक आहे. तो हाच की बाबांची दृष्टी फक्त ईश्वरोपासनेच्या दृष्टीने ख्रिस्ती परिवर्तनाची आहे, तर मिसेस् मुलेन्सला सान्या समाजाचे केवळ धार्मिक दृष्ट्या ख्रिस्तीकरणच नव्हे, तर त्याच्या जोडीला सांस्कृतिक आणि आचारविचारदृष्ट्या सर्वस्वी युरोपीकरण झालेला समाज पाहावयास मिळावा या मिळेल अशी अपेक्षा दिसते.

मिसेस फरार

या नाशिक येथील मिशनरी सी. पी. फरार यांच्या पत्नी पहिल्या मराठी निबंधाच्या लेखिका म्हणून परिचित आहेत. त्यांनी आपल्या धर्मप्रचाराच्या हेतूसाठीच केलेल्या ग्रंथात चार कथात्मक ग्रंथ आहेत. 'हेन्री आणि त्याचा सभाळणारा गडी सभू ह्यांची गोष्ट' (१८३५), 'चमत्कारिक गोष्टी' (१८३५), 'बालबोध गोष्ट' (१८३८), 'यानेकन्याचा वृत्तान्त' (१८३८) हे ते चार ग्रंथ होत. यांपैकी 'चमत्कारिक गोष्टी' या पुस्तकात एकूण चौदा गोष्टी आहेत प्रत्येकीला 'पर्व' असे म्हटले असून यांपैकी नऊ पर्वे किंवा गोष्टी (५ ते १३) ख्रिस्ताच्या दहा आज्ञांशी निगडित अशा असून सनथिन आज्ञा ठळक ठशात छापण्यात आल्या आहेत. उरलेल्या गोष्टींपैकी काही कथा सागणारी मडम व तिची नोकर शेरीबाई ह्यांच्या संबंधीच्या आहेत. भाषा "हे ख्रिस्ता, मला चोरीचा बुद्धीपासून दूर राख" अशी बायबल-इंग्रजी वळणाची आहे. या गोष्टींना 'चमत्कारिक' म्हणण्यात परमेश्वरी 'चमत्कारा'कडे लक्ष वेधण्याचा हेतू असल्यास न कळे या ग्रंथाच्या मानाने 'यानेकन्याचा वृत्तान्त' या ग्रंथात कथात्मक आकर्षण थोडे अधिक आहे. राजापूर प्रांतातील राघोजी जाधव हा सतार्जी पाग्लाचा सल्ला न मानता यानेला जावयास निघतो. वाटेत नाशिकजवळ त्याचा मित्र, जावई व बायको ही जरीमरीने मरण पावतात. राघोजी स्वत आजारी पडतो तेव्हा मिशनरी लोकांच्या मदतीने दवाखान्यात पोचून तो बरा होतो. तेथे असताना त्याला वगटयाची लागवड, विलायती गवत, मेंढ्या पाळणे, मुलींचे शिक्षण, विलायती नांगर इत्यादी अनेकविध विषयांची साहेबाकडून माहिती मिळते. साहेबाकडे मेहनत करून तो नांगर मिळवतो. नंतर तो परत आल्यावर त्याचा पाटलाच्या प्रौढ लेकीशी ग्होतूर होतो व तो आपल्या लेकीचा ग्होतूर ती मोठी होईपर्यंत यांबवतो. याही ग्रंथातील भाषा व विचार उघड उघड ख्रिस्ती वळणाचे आणि हिंदुधर्मावर व चालीरीतींवर टीका करणारे असले तरी कथन पुष्कळसे सहज आहे. ख्रिस्ती प्रचारात केवळ धार्मिक परिवर्तनावर भर नसून सामाजिक चालीरीती व आर्थिक सुधारणा यांकडेही मिशनऱ्यांचे लक्ष किती होते याची ही कथा निदर्शक आहे. मिसेस फरारसारख्या युरोपियन बाईने मराठीवर मिळवलेले प्रभुत्वही लक्षणीय आहे

'अनलिया'

'अनलिया' (१८५९) ही विनायक बाळकृष्ण दामले यांची कादंबरी अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'दुर्मिळ' म्हणून नोंदली गेल्यामुळे तिची पुरेशी दखल घेतलेली

आढळत नाही. श्रीधर नावाचा मानी स्वभावाचा मुलगा ल्हानपणी आपल्या बायको मित्राशी आढ्यतेने वागतो त्यामुळे धास्तावलेली पत्नी सगुणा गर्भाधानाच्या वेळी घाबरून जाते. श्रीधराच्या मनात त्यामुळे तिच्याविषयी आणि आपला मित्र महादेव याच्याविषयी संशय निर्माण होतो. सगुणा रुग्ण लागते. श्रीधराचा बाप नारायणशास्त्री एकाएकी अदृश्य होतो. नतर झुरणारी सगुणा माहेरी जाते. त्याचवेळी आलेला एक अवलिया श्रीधराला छेडतो. सगुणेच्या माहेरी तिची आत्त वैद्यीण तिच्या रोगाचे निदान 'कामज्वर' असे करते. अवलियाच्या युक्तीने श्रीधराचा भ्रमनिरास होतो. वैद्यिणीच्या शहाणपणाने सगुणा बरी होते नतर नवरा बायकोची भेट होते. कालांतराने 'अवलिया' प्रकट होतो. हा अवलिया म्हणजे श्रीधराचा मित्र व दत्तक गेल्यामुळे नात्याची ओळख पुसलेला मेहुणा महादेव सर्वांच्या भेटी होऊन सुखी संसार सुरू होतो

या कादंबरीला या काळातील एक निखालस सामाजिक कादंबरी म्हणून बरेच वरचे स्थान द्यावे लागेल. अद्‌भुतरम्य युगाचा म्हणण्यापेक्षा नाटकातील वेषांतराच्या युक्तीचा उपयोग एवढाच काय तो थोडासा वेगळा वाटणारा भाग या कादंबरीतील वातावरण कोठेही तत्कालीन समाजस्थितीशी विपरीत अशा घटनाप्रसगानी कल्पित झालेले नाही हा तिचा एक लक्षणीय विशेष आहे. एवढेच नव्हे, तर या कादंबरीत घटना अशा मोजक्याच आहेत आणि सारा भर आहे तो श्रीधराच्या मानसिक आदोलनाच्या चित्रणावर. कादंबरीच्या पहिल्या पिढीत स्वभावरेखन आणि मनोविश्लेषण यांना इतके महत्त्व देणारी ही बहुश एकुलती एक कादंबरी म्हटले तरी चालेल.

अर्थातच ही कादंबरी सर्वस्वी निर्दोष अशी म्हणता येणार नाही. कथानिवेदन यदाचित उत्कठा राखण्यासाठी असेल, पण काहीसे विस्कळित झाले आहे. श्रीधरने महादेवाला विहिरीत ढकलण्याच्या घटनेचे कथन फार पुसट असून त्याचा नात्याचा संबध गुपित ठेवण्याची युक्ती फारशी प्रभावी ठरलेली नाही. वैद्यिणीच्या भूमिकेतील स्त्रीने सगुणेच्या 'कामज्वरा' चे निदान करताना व नतर योजिलेली मायाही थोडीशी सैल आहे तिने सांगितलेली गोविंदा ऊर्फ महादेवाची गोष्ट ही अतिरिक्त शृंगारिकतेकडे झुकणारी आहे. ती गोष्टही कथेची उपकथा म्हणून व्यवस्थितपणे न घालता जवळजवळ सुटी गोष्ट म्हणून आलेली आहे. दामल्यानी आपल्या ल्हानशा प्रस्तावनेतच आपल्या 'अल्प शक्तीबद्दल' आणि तज्जन्य 'पुष्कळशा चुका' बद्दल लिहून ठेवले आहे. या लेखकाची ही एकुलती एक कादंबरी आहे हे ध्यानात घेता वर सांगितलेले दोष क्षम्य ठरण्यासारखे असून, अव्वल इंग्रजीतील एक चांगल्यापैकी सामाजिक कादंबरी म्हणून तिचा विशेष उल्लेख करणे योग्य ठरेल

'दैवसेनी' या रूपांतरित काव्यामुळे अधिक परिचित असणारे नजाग रामचद्र प्रधान यानी दोन कथात्मक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यापैकी एकाचे नाव 'दोन गोष्टी' (१८८१) आणि दुसऱ्याचे 'सद्‌गुणी स्त्री' (१८८२). कदाचित हे दोन्ही ग्रंथ एकच असावेत अशी शका येते. कारण 'सद्‌गुणी स्त्री' च्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या (१८८८) प्रस्तावनेत असा उल्लेख आढळतो की, "सद्‌गुणी स्त्री या गोष्टीचा पूर्वार्ध एका गृहस्थाने लिहून 'ज्ञानसग्रह' नामक मासिक पुस्तकात प्रसिद्ध केल्यावर तिचा उत्तरार्ध, प्रधान यांनी लिहून त्याच मासिक पुस्तकात प्रसिद्ध केला. (ती) दुसऱ्या एका ल्हानशा गोष्टीसह १८८२ साली छापविली होती" 'सद्‌गुणी स्त्री' दुर्गा लग्नाला आली तेव्हा तिचा बाप कापडाचा व्यापारी माधवराव याने लग्नासाठी जमविलेला पैसा व दुकानातील इतर रोकड चोरीस गेली. नतर माधवराव मक्त्याची कामे घेऊ लागला, पण त्यातही त्याला खोट येऊन

घेणेकऱ्यानी दिवाणी तुरुंग दाखविला व दुर्गा मावशीकडे गेली. मावशीच्या घरी येणारा सावकार दुर्गावर लुब्ध झाला व दुर्गाच्या बापाची सुटका करवून दुर्गाशी लग्न करण्याची गोष्ट त्याने काढली. पण मावशीच्या कुटुंबाने नकार देऊन, सावकाराचा रोष टाळण्यासाठी स्थलांतर केले. मडळेश्वरास गेल्यावर तेथील एका बळवंतरावाशी दुर्गाच्या कुटुंबाचा परिचय झाला. लग्नाचे ठरले. एवढ्यात बळवंतरावाचे सर्वस्व चोराला गेले तरीही दुर्गाने त्याच्याशी लग्न केले. दारिद्र्यातही दुर्गाला आनंदी पाहून बळवंतरावाला तिच्या वर्तनाविषयी संशय आला व तो परदेशी गेला. दैवी उपायाच्या नादी लागून दुर्गा एका अपरिचित गृहस्थाबरोबर गावाबाहेरील ठिकाणी गेली. तेथे त्या गृहस्थाने आपली इच्छा प्रकट करताच ती मूर्च्छित पडली. नंतर शुद्धीवर आली तेव्हा तिला कळले की, तो अपरिचित गृहस्थ म्हणजे वेषांतरित बळवंतरावच. त्याने चोरी होऊन सर्वस्व गेल्याची बनावणी केली तीही दुर्गाची परीक्षा पाहाण्यासाठी. याच वेळी दुर्गाच्या आईबापाची भेट होऊन कथेचा शेवट होतो. ही लहानशी गोष्ट रूपांतरित असावी असा तर्क करण्यास आहे. एरवी तिच्यातील चित्रण पुष्कळच सुसंगत आणि वास्तववादी आहे. अखेरच्या भागात योजलेली वेषांतराची युक्ती आणि सुखान्त हा अर्थातच प्रस्तुत कालखंडातील अद्भुततेचा वारसा असे म्हणावयास हवे.

' शिरस्तेदार '

'बालबोध' कर्ते विनायक कोंडदेव ओक याची शिरस्तेदार (१८८१) ही सुमारे पन्नास पृष्ठांची स्वतंत्र कथा वि. का. राजवाड्यानी आपल्या 'कादंबरी' या निबंधात गौरवून उल्लेखिल्यामुळे चटकन लक्षात येणारी आहे. या कथेत एक सामान्य कारकुन पायरीने शिरस्तेदारीपर्यंत चढत गेलेला गृहस्थ लाचखाऊपणामुळे तुरुंगात पडतो व नंतर आत्मकथनाच्या स्वरूपात आपले अनुभव सांगतो. ओकांच्या या कथेतील निवेदन साधे आणि सरळ असून त्यातील खरे आकर्षण आहे, ते या कथेतील वास्तववादी वातावरणाच्या निर्मितीत. ओकांची आणखी एक कथा 'आनंदराव' (१८८२) ही रूपांतरित आहे. अमृतराव देशमुख या मोडकळीस आलेल्या इनामदाराच्या दोन मुलांपैकी आनंदराव थोरला. त्याला बापाच्या इच्छेप्रमाणे शिकून 'मास्तर' व्हावयाचे नव्हते. म्हणून त्याने घड्याळजीकडे नोकरी धरली. घरची स्थिती खालावली. तशातच त्याला डोळ्याचा आजार होऊन घड्याळजीकडचे काम करवेना, म्हणून त्याने सोनारियाकडे नोकरी धरली. तेथून तो हळूहळू दुरुस्त करिता करिता उत्तम सोनारिया होऊन त्याची कीर्ती झाली. या रूपांतरित कथेतही ओकांनी 'इनाम-कमिशन' च्या मदतीनेच पडलेली इनामदारी, तुकारामाच्या अभंगातील अवतरणे इत्यादिकांच्या साह्याने स्वकीय वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु गोष्टीचे एकंदर वळण विलायती धर्तीचे आहे हे जाणवते आणि त्यात आश्चर्य वाटावयास नको. या कालखंडात ओकांच्या नावावर 'कावळे आणि हंस', 'लाडग्याची गोष्ट', राणीची गोष्ट' यासारखी ७ पासून १६ पृष्ठांपर्यंतची १०-११ चोपडी आहेत. ती सव मेथॉडिस्ट मिशनी लिटररी सोसायटीने प्रसिद्ध केलेली आहेत. त्यातील वळणाचा परिणाम ओकांच्या एकंदर लेखनावर होणे अपरिहार्य होते.

' वधूदर्पणमाला '

भानु केशव नागनाईक यानी इ. स. १८८२ च्या सुमारास 'वधूदर्पणमाला' सुरू केली. या मालेत बगालच्या 'नॅशनल इंडियन असोसिएशन' ने मिस मेरी कार्पेंटरच्या

स्मरणार्थ प्रसिद्ध केलेल्या कार्पेंटर ग्रंथावलीपैकी 'मेजो बोऊ' (पंडित शिवनाथशास्त्री) व 'सुरुचि कुटिर' (द्वारकानाथ गंगोपाध्याय) या दोन कादंबऱ्यांची रूपांतरे अनुक्रमे 'सद्‌गुणी सून' आणि 'आनंदीबाई' या नावांनी गागनाईक यांनी आपल्या मालेत दिली. याशिवाय 'हिराबाई आणि ताराबाई' ही एक स्वतंत्र कादंबरी या मालेत आहे. श्री. गागनाईक हे इ. स. १८९० च्या सुमारास बडोद्याच्या सहविचारिणी सभेचे चिटणीस होते.

वधूदर्पणमालेतील तीन कादंबऱ्यांपैकी 'ताराबाई आणि हिराबाई' ही कादंबरी प्रथमत प्रसिद्ध झालेली व तेवढीच या लेखकाची स्वतंत्र कृती आहे. या कथेत हट्टी, उधळी, अशिक्षित ताराबाई आणि समजस, काटकसरी, शिक्षित हिराबाई या दोन बहिणींची कथा साध्या विरोधाच्या पद्धतीने सांगितलेली आहे प्रथमत ताराबाईची कथा सांगून तिच्या मूर्खपणाने व स्वतंत्र बिन्हाड करण्याच्या हट्टाने तिच्या नवऱ्याचे व तिचे नुकसान कसे झाले हे सांगितले असून, नंतर हिराबाईचे स्वाब कुटुंबातील धाकट्या मुलाशी लग्न झाल्यावर तिच्या शहाणपणाने कुटुंबाची आर्थिक स्थिती कशी सावरली, नवऱ्यालाही तिने उद्योगी बनवून व्यसनातून कसे सोडविले व स्वत मुलींच्यासाठी शाळा चालवून नाव कसे मिळविले याची हकीकत देण्यात आली आहे. या पुस्तकावर सर विल्यम वेडरबर्न, पंडिता रमाबाई, केसरी, नेटिव्ह ओपीनियन इत्यादींनी अनुकूल अभिप्राय दिले ते मुख्यत त्यातील उपदेशपर, नीतिप्रधान आणि स्त्रीविषयक दृष्टिकोणास अनुलक्षून आहेत. उर्दूप्रमाणे या पुस्तकाच्या भाषेत थाटमाट नाही हे एका अभिप्रायातील विधान चित्य आहे.

'सद्‌गुणी सून' आणि 'आनंदीबाई' या दोन अनुवादित कथांचा विषयही मुख्यत दोन शिक्षित आणि समजस तरुण मुलींनी आपल्या कुटुंबांना कसे वळण लावले याबद्दलचा आहे आणि त्याची मांडणी 'हिराबाई' च्या कथेशी जुळती आहे. यापैकी 'सद्‌गुणी सून' या कथेला कोकणची पार्श्वभूमी घेण्यात आली असून तेथील खेड्यातील माधवभट्ट या पुराणिकाच्या चार मुलांपैकी परशुराम या दुसऱ्या मुलाची बायको 'रमा' ही सद्‌गुणी सून होय. तिने पाचपचवीस माणसांच्या एकत्र कुटुंबाचा गाडा, त्यातील हेवेदावे, रुसवेफुगवे यांना ताड देऊन व्यवस्थित चालविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याप्रमाणे सासरा–सासू यांची शुश्रूषा करणे, दीर नणदा यांच्या संसाराला वळण लावणे इत्यादी कामे व्यवस्थित करून दाखविली आहेत. नणदेच्या पुनर्विवाहाचा मार्ग सुकर केला आहे. तिचा नवरा हाही सुशिक्षित, सुधारणेस अनुकूल असून त्याच्या तोंडी तत्कालीन सुधारकांची विचारसरणी घालण्यात आली आहे.

'आनंदीबाई' ही डॉ. विश्राम या प्रार्थनासमाजी डॉक्टरांनी मुलीप्रमाणे पाळलेली मुलगी शिकलेली, शिवणकाम करणारी. तिचा विवाह नगरकडून अनाथ म्हणून आलेल्या आणि स्वत च्या हिमतीवर शिकून नाव काढलेल्या मुलाशी पूर्वपरिचयानंतर डॉक्टरांनी लावून दिलेला होता. विवाहानंतर काटकसराने राहून मुंबईतील एका दरिद्री वस्तीत घर खरेदी करून तेथे आसपासची सर्व वस्ती सुधारण्याची कामगिरी आनंदीबाई व तिचा पती करतात आनंदीबाईला विवाहाच्या वेळी केलेला उपदेश हा 'सुबोधपत्रिके' त छापलेला व एका प्रत्यक्ष विवाहाच्या वेळी करण्यात आलेलाच उपदेश होय असा खुलासाही लेखकाने दिला आहे

श्री. गागनाईक यांच्या तिन्ही कादंबऱ्यांचा विशेष हा की, त्यातील वातावरण

असून मराठी व गद्यबोध घातले. एकंदर कथानक व्यक्तिरेखा, भाषा व भाषेचा पसारा ही नाहीत. कथाप्रवाह सरळ सरळ चरित्रात्मक ग्रंथ पद्धतीने जातो. या पद्धतीमुळेच या कथेतील उपदेशपर आणि उदार उदार सुधारणावादाचा पुरस्कार करणारा भाग निराळ्या निकराचा असूनही फारसा उठून दिसत नाही. या कथेतील ही उपदेशपरता मिशनऱ्यांच्या मुळातून निर्माण झाली असली तरी तिच्यात मिशनरी पद्धतीचा आग्रह दिसत नाही. कल्पकतेचा मागणाऱ्यांची रचना फारशी नसल्या कारणानी नसली तरी सरळ साधी कुटुंबकथा या नात्याने ती पुष्कळ प्रमाणात वाचनीय ठरली असून, पुढील काळातील वास्तववादी कलात्मक रचनेची पूर्वसूचना म्हणता येईल इतके स्पृहणीय खासच आहे.

म. वि. रहाळकरकृत ‘ नारायणराव आणि गोदावरी ’ (१८८८)

ही कादंबरी लिहिताना लेखकाला आपल्या कादंबरीत तत्कालीन रचनेहून वेगळेपणा आहे याची पूर्णपणे जाणीव होती. सामान्य लोकांनाही ‘ संसारात घडणारे अनेक चमत्कारिक प्रसंग घडून येतात तेव्हा व्यावहारिक व्यवहारात घडणाऱ्या गोष्टींचे चित्र जर कादंबरीच्या रूपाने लोकास दाखविणे आहे तर त्या गोष्टी घडल्या असतील तशाच गोष्टींचेही वर्णन यथायोग्य केले पाहिजे...इंग्रजी भाषेतील पॉप्युलर टेल्सच्या गोष्टींच्या धर्तीवर प्रस्तुत कादंबरीतील गोष्ट आहे ” ही लेखकाने प्रस्तावनेत स्पष्ट केलेली भूमिका प्रत्यक्ष कथनात कटाक्षाने व्यवस्थितपणे पार पाडली आहे.

गोदावरी ही फत्तूर व्यसनमग्नाची मुलगी दुसऱ्या पत्नीच्या (राधाबाईच्या) आहारी जाऊन ‘ नादल्या ’ झालेल्या विठ्ठलपंताने तिला ‘ सर्वगुणसंपन्न ’ विधुर गोपाळरावाला द्यायचे ठरविले. गोपाळरावाचा विषयलंपट मित्र केशवराव हा मध्यस्थ झाला, कारण त्याचा गोदावरीवर डोळा होता. पण गोदावरीने धीटपणा करून व तिचा नारायणराव या अनुरूप वराशी विवाह झाला. गोपाळरावाकडून घेतलेले सुनेचे पैसे परत द्यावे लागल्याने विठ्ठलपंत खचून मेला. गोदावरीवर डोळा असलेल्या केशवरावाने नारायणरावाची ऐन पावसाळ्यात बदली करवली व गोदावरीला वश करण्याचा प्रयत्न केला. एका गरजू स्त्रीमार्फत गोदावरीचे कपडे मिळवून ते एका ब्राह्मण पुराणिकाला दिले व ते आपल्या प्रिय पात्राचे असे त्या पुराणिकाने नारायणरावाला परक्या ठिकाणी सांगितले त्यामुळे नारायणरावाच्या मनात गोदावरीविषयी संशय येऊन त्याने तिला विष दिले. गोदावरी मरण पावल्यावर सच कारस्थान उघडे पडून नारायणरावाला वस्तुस्थिती फार उशिरा कळली.

रहाळकरांच्या कादंबरीच्या उपयुक्त कथानकात रहस्याचे वातावरण व तज्जन्य घटनाप्रधान रहस्यमयता असली तरी ती कादंबरीच्या अखेरच्या भागातच मुख्यत्वेकरून आहे. सुरवातीला गोदावरीच्या माहेरचे वातावरण व तिचा सुखी संसार वर्णन करिताना रहाळकरांनी हरिभाऊंच्या युगाची पूर्वसूचना दिली आहे. किंबहुना कादंबरीचे कथानक पुष्कळ प्रमाणात हरिभाऊंच्या ‘ मधली स्थिति ’ कादंबरीशी जुळत आहे विशेषतः गोदावरी आणि सरस्वती व केशवराव आणि चकणा गोविंदराव या व्यक्तिरेखांत फार साम्य आहे त्याचप्रमाणे सावकारपुत्र गोपाळराव याला उनाडण्यात केशवरावाने केलेली कारस्थानेही चकण्या गोविंदरावाच्या कारस्थानांशी जुळती आहेत वेश्या–दारूच्या व्यसनाचा प्रकारही समान आहे. त्यामुळे अशी शंका येते की रहाळकरांच्या या कथेचे स्फूर्तिस्थानही हरिभाऊंप्रमाणेच रेनाल्ड्सच्या ‘ ओल्ड लंडन ’मध्ये असावे या कादंबरीच्या उत्तर भागावर मात्र शेक्सपियरच्या ऑथेल्लोची दाट छाया आहे, आणि त्यामुळेच ही कादंबरी पूर्णपणे वास्तववादी

न होता अरेरा-अखेराला काहीशी भडक नाट्यी व अद्‌भुतदृश्य वाटू लागते कादंबराच्या शोकान्त शेवटही त्या दृष्टीने लक्षणीय आहे शेक्स्पियरच्या नाटकाची भाषांतरे या काळात झाली होती व महादेवशास्त्री कोल्हटकराचे ' आथल्लो ' चांगलेच गाजले होते हे ध्यानात घेतले म्हणजे रहाळकराच्या रचनेची संगती बरोबर लागते.

(६)

अव्वल इंग्रजीतील कथा-कादंबराचे स्वरूप उपलब्ध ग्रंथाच्या आधारे पाहिल्यानंतर प्रथमत च कोणती गोष्ट जाणवत असेल तर ही की, या कालातील पुष्कळसे ग्रंथ दुर्लभ किंवा केवळ नाममात्र शिल्लक उरल्यामुळे त्याच्यासंबंधी निश्चितपणे विधाने करणे काही प्रमाणात धोक्याचे ठरणारे आहे. काही ग्रंथाचा उल्लेख प्रा सरदारानी ' ब्रिटिश म्युझियम ' किंवा ' इंडिया ऑफिस ' मध्ये असलेले म्हणून केलेला आहे व सदर ग्रंथ श ग दात्याच्या समावेशक सूचीतही आढळत नाहीत. पण निदान या ग्रंथाची ग्रंथ म्हणून नोंद तरी आढळते. आणखी काही कथात्मक साहित्य या नोंदीच्याही पलीकडे गेले असावे असे मानण्याला आधार आहे ' चंद्रिका ' या मासिकामध्ये (पुस्तक १, अंक ८-९, १८५४) एक नीतिपर कादंबरी आढळली. ' बोधसागर ' नावाच्या आणखी एका मासिक पुस्तकात (अंक ४ ते ८, १८४९) काही गोष्टी आढळल्या अशा मासिकातून उक्त झालेल्या कथा-कादंबऱ्याची दखल कोणती हा प्रश्न फारसा महत्त्वाचा नसून, अव्वल इंग्रजीतील हे कथासाहित्य आज नोंदलेलेही नसल्याने विवेचनाच्या कक्षेतून वगळावे लागते हाच भाग महत्त्वाचा आहे.

दोन विभाग

उपलब्ध कथा-कादंबऱ्याच्या रचनेचे कालानुक्रमी स्वरूप आणि प्रकाशनव्यवस्था 'हाही एक विचारणीय मुद्दा आहे प्रस्तुत विभागात रचनेच्या दृष्टीने दोन पोट विभाग स्पष्ट पणे जाणवतात. १८०६ ते १८५७ हा एक पोटविभाग आणि १८५७ ते १८८५ हा दुसरा पोटविभाग. ' कादंबरी ' ची सुरुवातच १८५७ साली झालेली आहे म्हणजे पहिला पोटविभाग हा निव्वळ कथारचनेचा विभाग आहे, तर दुसरा कथा-कादंबराचा विभाग आहे. ही विभागणी मुंबई विद्यापीठाची स्थापना व प्रांतातील शिक्षणविषयक धोरणातील बदल याच्याशी जुळती आहे, ती केवळ कालतालीय न्यायाने नव्हे हे उघड आहे. पहिल्या विभागातील रचना ही बहुतांशी सरकारी विद्याखाते आणि ' बुक अॅण्ड ट्रॅक्ट सोसायटी ' सारख्या ख्रिस्ती प्रचारकी संस्था याच्यामार्फत प्रकाशात आलेली आहे, तर दुसऱ्या विभागात ख्रिस्ती संस्थांच्या कार्यात सातत्य राहिले असले तरी सरकारी खात्यापेक्षा खाजगी प्रकाशनानी अधिक वाटा उचललेला दिसतो हा केवळ वाङ्मयव्यवहाराचा प्रश्न नसून तो त्याच्या स्वरूपाशी निगडित आहे कारण पहिल्या विभागात शालोपयोगी आणि नीतिपर रचनाच मुख्यत झालेली दिसते, तर दुसऱ्या विभागात ज्यानी नीतीचा उद्घोष केला, त्याच्याही रचनेत नीत्युपदेश मवाळलेला किंवा नाममात्रच असून अधिक भर मनोरंजनावर आणि कथात्मक आकर्षणावर आहे असे तुलनेने दिसते तोच प्रकार काही प्रमाणात रचनाकारांच्या विभागणीतही आढळतो पहिल्या विभागातील रचनाकार हे विद्याखात्याचे नोकर किंवा मिशनपक्षी आश्रयापेक्षी आणि धार्मिक प्रचारक अधिक प्रमाणात आहेत दुसऱ्या

विभागातील रचनाकारात रेल्वेचे, पोस्टाचे नोकर, मुन्सफ्, रजिस्ट्रार इत्यादी पेशातील मंडळीही धर्मप्रचारक, सरदून शास्त्री, विद्यालयाशी संबद्ध अधिकारी यांच्या बरोबरीने आलेली आढळतात. पूर्वकालातील लेखकांनी अनेकविध रचना केल्याचे आढळत असले तरी ती रचना बहुतांशी शालेय अभ्यासक्रमाशी निगडित असलेल्या विषयासंबंधीची आहे; तर उत्तर-कालातील रचनाकारांनी नाटक, काव्य, निबंध, प्रवासवर्णनादी अन्य वाङ्मयीन प्रकाराकडे लक्ष वळविले आहे असे आढळते.

दोन-तीन वळणे

गद्य कथा-वाङ्मयाच्या स्वरूपाकडे नजर टाकल्यावर त्यात आपल्याला दोन-तीन वळणे स्पष्ट दिसतात. त्यांपैकी क्रमाने पहिले नसले तरी पूर्वबखरीच्या संदर्भात अग्रक्रमाने उल्लेखिणे आवश्यक असलेले वळण म्हणजे प्राचीन वाङ्मयातील गद्यरचनेशी सांधेजोड साधण्याचा प्रयत्न करणारे 'बखरी' चे वळण म्हणावे लागेल. 'बखर' या शब्दाचा इतिहाससंबद्ध घटनांचे वर्णन करणारे लिखित हा अर्थ संकुचित ठरून तो शब्द व्यापक अर्थाने वापरला जाऊ लागला. ऐतिहासिक बखरी याच कालात मल्हार रामरावाने सजविल्या असल्या तरी या प्रकरणाशी संबद्ध नसल्याने वगळल्या आहेत. या विभागात समाविष्ट होणाऱ्या बखरी या बहुतांशी पौराणिक आहेत. महाभारत, रामायण आणि भागवत यांच्यातील कथा किंवा कथाभाग निवडून ते गद्यात सांगणे एवढेच या बखरींचे कार्य. ते करीत असताना कथारचना किंवा निवेदनचातुरी यांचा फारसा उपयोग न करिता सामान्यतः कथानकाचा आराखडा थोडक्यात सांगणे एवढेच हा बखरींची रचना करणाऱ्या 'शास्त्री' बखरकाराचे उद्दिष्ट दिसते. कदाचित महाकाव्याच्या व्याख्येत रामायण-महाभारतांना उद्देशून 'इतिहास' हा शब्द वापरला जातो, त्याच्याच अनुसंधानाने तत्संबद्ध कथानकांना 'बखरी' हे नाव देण्याची कल्पना शास्त्रीमंडळींना सुचली असावी. मुद्रणाच्या सोयीमुळे पद्यातील ग्रंथ गद्यात आणि शक्य तो थोडक्यात आणण्याच्या हेतूने या 'पौराणिक बखरी' रचल्या असणेही शक्य आहे. कथात्मक रचना या नात्याने त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक असले तरी त्यांचे स्थान महत्त्वाचे मानता येत नाही.

मिशनरी वळण

या कालातील दुसरे महत्त्वाचे वळण 'मिशनरी वळण' म्हणून उल्लेखिता येईल. सरकारपंडित किंवा वैजनाथशास्त्री ही शास्त्री मंडळी कथा-वाङ्मयाची आद्यनिर्माती असली आणि त्यांच्या रचनेत इसापनीती किंवा पंचतंत्र-हितोपदेशासारखी एतद्देशीय या तत्सम परंपरेची ग्रंथसामग्रीच प्रथमतः आली असली तरी त्यातून निर्माण झालेल्या वळणाला, अधिक्षेपाच्या नव्हे तर यथार्थतेच्या दृष्टीने 'मिशनरी वळण' असे नामाभिधान रास्त वाटते. कारण केवल नीतिवादी किंवा उपदेशपर कथारचना असो की खुद्द मिशनरी आणि त्यांच्या गोटातील मंडळींनी उघड तारणाच्या उद्दिष्टाने केलेली धार्मिक नीतिपर रचना असो, त्या रचनेत मांडणीचा एक समान धागा आढळत जातो. मिसेस फरार, बाबा पदमनजी, मिसेस मुलेन्स यांच्यासारखी प्रत्यक्ष ख्रिस्ती प्रचारक मंडळी, हरि केशवजी, बापू छत्रे, वि. कों. ओक, गोविंद शंकर बापट यांच्यासारखी ख्रिस्ती नसलेली, पण नीत्युपदेशपर रचना करणारी विद्यालयाशी निगडित असलेली मंडळी आणि स्वतंत्रपणे बोधपर रचना करू इच्छिणारी मंडळी यांचा परस्परांशी काही संबंध लौकिकात असो वा नसो, त्यांच्या रचनेतील

भडकपणाचा अभाव, भाषा सोपी आणि परिचयाची वापरण्याची दृष्टी, घटना-प्रसंगात दैनंदिन जीवनाशी निगडित भागाना प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती आणि या सर्वांतून एका बाजूने निर्माण होणारी अकृत्रिमता तर दुसऱ्या बाजूने उपदेशाचे किंवा नीतीचे तात्पर्य कथेशी न चुकता जोडण्याच्या धडपडीतून निर्माण होणारी कृत्रिमता ही अंगे सर्वांच्या रचनेत प्रमाणभेदाने पण सलगपणे आढळतात. विशिष्ट धार्मिक किंवा शालेय बोधवादी उद्दिष्ट डोळ्यापुढे ठेवणारी ही रचना वस्तुतः कथा कादंबरीच्या क्षेत्रात दुय्यम ठरावयास हवी होती; पण तिला या कालविभागात एक स्वतंत्र आणि मानाचे स्थान प्राप्त झाले. हे स्थान केवळ मिशनऱ्याच्या संख्येने पुष्कळ अशा निर्मितीने किंवा प्रचाराच्या चिवटपणामुळे प्राप्त झालेले नव्हे; तर या वळणामुळे मराठी कथा कादंबऱ्याची सुटका जादू-टोण्याच्या, राक्षस पऱ्यांच्या, राजेरजवाड्याच्या, जमिनीवर क्वचितच पाय टेकणाऱ्या अद्भुतरम्य वळणातून, वातावरणातून मुक्त होऊन, वास्तवाच्या परिचित भूमीवर सामान्य माणसाला आरोग्यदायी वाटणाऱ्या इहस्थ वातावरणात मराठी कथा कादंबरी उभी राहिली, स्थिरावली आणि विकसित झाली म्हणूनच होय.

अद्भुतरम्य वळण

यानंतरचे तिसरे वळण म्हणजे या कालखंडातील कथा कादंबऱ्याचे प्रातिनिधिक म्हणून ओळखले जाणारे 'मुक्तामाले' चे किंवा अद्भुतरम्य वळण होय. हे अद्भुतरम्य वळण अनेक घटकांनी बनलेले आहे. त्यातील सर्वांत महत्त्वाचा घटक म्हणजे संस्कृत काव्य-नाटकाचा होय. मराठीतील कथात्मक वाङ्मयाच्या एका प्रकाराला 'कादंबरी' हे नाव रूढ झाले ते मुळी बाणभट्टाच्या एका ग्रंथावरून. बाणाची कादंबरी आणि दण्डीचे दशकुमारचरित ही मराठीतील अद्भुतरम्य परंपरेची आद्यसामग्री. त्यांच्या रचनेतील साऱ्या कथा अद्भुत रम्य कथा कादंबऱ्यांनी आपल्या म्हटल्या. त्यांच्या जोडीला आरबीफारशीतून उमटलेल्या कथाही आल्या. संस्कृत आणि आरबी कथांच्या घडणीत पौरस्त्य घडणीतला एक समान मदिरा आणि लोलुपतेचा भाग आहे हे सहजी ध्यानात येऊ शकते. यात आणखी भर पडली ती पाश्चात्य वाङ्मयातील बोकॅशिओपासून शेक्सपियरपर्यंतच्या लेखकांच्या रचनेतील अनुवादाची किंवा अनुकरणाची. अशा संमिश्रतेला अन्य कोठेही मिळणार नाही असा अवसर अद्भुतरम्य या रचनाप्रकारात मिळतो. कारण अद्भुततेची निर्मितीच मुळी भिन्न भिन्न स्थलकालांतील संभवनीय घटनांच्या असंभवनीय एकत्रीकरणातून होत असते. या तऱ्हेच्या अद्भुततेच्या निर्मितीला हातभार लावणारी मंडळी कोणती हे पाहिले म्हणजे या रचनेची संगतीही पुष्कळशी लागू शकते. अव्वल इंग्रजीच्या आरंभी पेशव्यांचा आश्रय सुटल्यामुळे मोकळी होऊन गरजू ठरलेली शास्त्री मंडळी हीच इंग्रजी राज्यकर्त्यांची विद्या खात्यातील सहायक मंडळी होती. त्यांचे 'बालबोध' रचनेचे 'मोटा' चे काम संपताच या मंडळींनी आपल्या शास्त्री परंपरेस अनुसरून संस्कृतमधील 'काव्यशास्त्रविनोदा' च्या दालनाचे दरवाजे खुले केले आणि त्सम प्रवृत्तीची अन्य ठिकाणची रचनाही आपुलकीने आपलीशी केली व त्यातूनच प्राधान्याने हे अद्भुतरम्यतेचे युग उभारले गेले.

त्या वळणांचे परस्परसंबंध

अशा रीतीने तीन वळणांनी निर्माण झालेली या विभागातील कथा-कादंबऱ्यांची रचना ही सर्वांशाने परस्परापासून अलग आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही. किंबहुना

या तिन्ही वळणांच्या रचनेमधील साम्य शोधणे हे फारसे अवघड किंवा अशक्य नाही. मुद्रणाची सोय झाली म्हणून येनकेन प्रकारेण 'ग्रंथकार' हा किताब आपल्याला मिळावा म्हणून धडपड करणारे थोडेसे लेखक या विभागात आढळतील; पण त्यांचा अपवाद गाळला, कोणत्याही कारणाने आणि निष्ठेने वाङ्मयनिर्मितीकडे वळलेल्या लेखकांकडे लक्ष दिल्यास त्यांच्या रचनेतील भिन्न वळणांवर एकाच कालखंडातील परिस्थितीचा परिपाक आहेत असे आढळून येईल. इंग्रजी राज्य सुरू होणे ही केवळ राजकीय घटना नव्हती. कृषि-संस्कृतीवर औद्योगिक आणि यांत्रिक संस्कृतीने प्रस्थापित केलेल्या वाढतीत वर्चस्वाची आणि विक्रमाची ती निशाणी होती. त्यातून घडणारी स्थित्यंतरे ही सुरवातीच्या काळात अनेक भल्या भल्या बुद्धिवंतांना विस्मित करीत होती. ते हा हे घडत आहे याची पुरेशी कल्पना नसल्याने, मागवेगळा सामान्य माणूस प्रथम जेत्याचा आणि त्याच्या जीवन-पद्धतीचा आवर्जेपणाने मागोवा घेऊ लागला. त्यातून मिशनरी प्रचाराला मुक्तद्वार मिळाले. सामुदायिक जीवनाची घडी ही अपरिहार्यपणे ख्रिस्ती वळणाची असली पाहिजे असे त्यांना प्रामाणिकपणे वाटले त्यांनी लौकिकात ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केलेला असो की नसो त्यांच्या वाङ्मयविचारात, त्यातील कथारचनेत असो की नीत्युपदेशात असो उघड वा आडवळणाने 'दैन्य' येऊ लागले. एका पिढीनंतर जेव्हा यंत्रयुग आणि ख्रिस्ती विचार-सरणी यांतील सीमारेषा स्पष्ट होऊ लागली, तेव्हा वैचारिक क्षेत्रात ख्रिस्ती धर्मप्रचाराविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू झाली. पण धार्मिक बाबींपुरती ही प्रतिक्रिया झाली तरी जीवनमानातील होऊ लागलेले बदल आणि त्यांची संगती व त्यांतील स्वीकार्य-अस्वीकार्यता यांचा निर्णय स्पष्टपणे व लवकर होणे शक्य नव्हते, म्हणूनच एकीकडे बाहीवरी विचार, नीत्युपदेश, हेतू हवा आहे असे स्पष्टपणे सांगणारे लेखकसुद्धा अद्भुतरम्यतेकडे वळले. पण तेही अशा पद्धतीने की कोणी नीत्युपदेशाचा अर्थच अतिशय व्यापक, उदार आणि क्वचित गोलमाल करून टाकला (मासानिक भाग मुक्तामाला), कोणी प्रचलित जीवनाच्या चित्रणाचा भाग वगळून सनातन उपदेश राजेरजवाड्यांतील राजपुत्र, प्रधानकन्या यांच्या तोंडी घालून टाकला. कोणी अज्ञात काळ, भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांची सरमिसळ खिचडी करून त्यातील घदोपक्षा कथारचनेतल्या 'अलमाने'त्याची सोडून सुटका करून घेतली. सारांश, अद्भुतरम्य रचना झाली तरी ती काही कलेच्या विशिष्ट दृष्टिकोणातून निर्माण होणाऱ्या स्वप्नरंजनाच्या पुरस्कारास्तव आलेली नव्हे, तर परिस्थितीच्या साफ निदानाच्या अभावी निर्माण होणाऱ्या दोलायमान, संभ्रमित अवस्थेतून स्फुरणाऱ्या भाष्याची व सुटकेची धावंगेड म्हणूनच झालेली आहे

अर्थातच त्याबरोबरच हेही मान्य केले पाहिजे की कलेच्या संदर्भीच्या काही कल्पना या अद्भुतरम्य पद्धतीच्या रचनेच्या बुडाशी आहेत त्यांपैकी एक कल्पना कादंबरीला सुरवातीला मिळालेल्या एका नावातून स्पष्ट होते. रा. ब. बा. ना. मराठ्यांनी आपल्या निबंधात योजलेले 'नावल' हे ते नाव होय. शब्द आला तो मुळात इंग्रजी 'नॉव्हेल' या शब्दाच्या अनुकरणातून उच्चारसाम्याने हे खरे. पण नंतर 'नवलपूर्ण' ते नावल असे स्पष्टीकरणही करण्यात आले. अर्थातच कथारचना म्हणजे नवलपूर्ण रचना ही कल्पना रचनाकारांनी मनाशी बाळगली होती हे स्पष्ट आहे, आणि नवलपूर्ण म्हणजे हरघडी, दैनंदिन जीवनात घडते त्याहून वेगळे हा अर्थही लक्षणीय आहे. साहजिकच अशा नवलपूर्णतेचा शोध वास्तवाबाहेरच कोठे तरी लागावयाचा या जाणिवेनेही मुक्तामाला–युगातील अद्भुततेचे स्वरूप ठरविले हे उघड आहे. याच्याशी सुसंगत असे दुसरे विचार स्वत:चे फारसे शिक्षण

झालेले नाही म्हणणाऱ्या ना. स. रिसबुडापासून तो कै. म. गो. रानड्यापर्यंत अनेकानी व्यक्त केले आहेत. आमच्या हिंदु लोकाच्या आयुष्यात सांगण्यासारखे काही फारसे घडत नाही ही तक्रार रिसबुडानी आपल्या एका कादंबरीच्या प्रस्तावनेत मांडून एका परीने अद्भुतरम्यतेची एक कैफियत सादर केली आहे, तर 'रत्नप्रभा' कादंबरीच्या परीक्षणात युरोपियन लोकांच्या जीवनात असलेल्या प्रेमासारख्या भावनाचे उत्कट प्रदर्शन व चित्रण, आपल्याकडे होऊ नये याची मीमांसा कै. रानड्यानी केली आहे. जीवनातील सांगण्यासारखे काही तरी हे चाकोरीच्या, रटाळ म्हटल्या गेलेल्या दैनंदिन जीवनक्रमातही असू शकते, पण ते टिपण्याला कलावंताची सूक्ष्म नजर ('दिव्य दृष्टि') असावी लागते ह्याचा प्रत्यय हरिभाऊआपटे कल्पक उदयाला येण्याच्या आधीच्या काळात फारसा आढळला नाही तर त्यात आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. प्रस्तुत युगातील रचना एकदरीने सुमारच होण्याचे आणखीही एक कारण आहे. ते रा. ब. मराठ्यानी आपल्या निबंधात सूचित केले आहे. पोरेबाळेदेखील नावले-नाटके लिहून पैसे मिळवू लागली, इतकी नावल-नाटकाची वीड झाली अशा आशयाचे उद्गार रा. ब. मराठ्यानी कादंबऱ्याची रचना पन्नाशच्या आत असताना काढले. तेव्हा ही वीड संख्यावाचक स्वरूपाची नसून गुणवाचक स्वरूपाची त्याना वाटली हे स्पष्ट आहे आरंभीच्या कालातील सरकारी उत्तेजनाच्या भरीमुळे ग्रंथरचना करण्याचा हव्यास वाढला असे मानण्याला अंतर्गत पुरावाही आढळतो. उघड दिसणाऱ्या अगदी नजीकच्या आधीच्या कथा-कादंबऱ्याच्या नकला, किंवा त्यातल्या त्यात गाजलेल्या कृतींच्या छाया असलेली निर्मिती झालेली दिसते ती अंतर-प्रेरणेपेक्षा अर्थ-प्रेरणेने झाली हे सांगण्याचीसुद्धा आवश्यकता नाही.

कथेतून कादंबरीचा उगम

कथा-कादंबऱ्याचा एकत्रित आढावा घेताना आणखीही एक विचार नमूद करावयास हवा. कथा आणि कादंबरी हे सर्वस्वी स्वतंत्र आणि भिन्न व प्रत्येकी स्वयंपूर्ण वाङ्मयप्रकार आहेत, कथेचे तंत्र निराळे आणि कादंबरीचे निराळे हे आज मान्य झालेले विचार असले तरी ते प्रस्तुत कालातील वाङ्मयाशी सुसंगत नाहीत. अनेक कथा मिळून एक कादंबरी होत नाही किंवा एका कादंबरीतून अनेक कथा तयार करिता येणार नाहीत, हा तंत्रविचार पुस्तकी पांडित्याचा ठरावा असे पुरावे या कालात मिळतात. एकतर दशकुमारचरित किंवा आरबी गोष्टी किंवा पंचतंत्र-हितोपदेश या पद्धतींच्या साखळीच्या रचनेची विपुलता या काळात आढळते. दुसरे, अनेक कादंबऱ्यांतून मुख्या कथाची सांधेजोड करण्याची पद्धतीही स्वीकारलेली दिसते. तिची सुरवात 'यमुनापर्यटन' पासूनची आहे. तेव्हा कथांच्या गुंफणीतून कादंबरीच्या रचनेकडे वळावयाचे हा या कालातील बहुविध कादंबऱ्याचा एक विशेष म्हणावा लागेल. हा प्रकार रचनाकाराच्या 'आगूढ' समजुतीतून उद्भवलेला असो की त्याच्यापुढील धर्मकथांच्या वा कलाकथांच्या आदर्शांतून उद्भवलेला असो, मराठी कादंबरी ही कथेतून स्फुरलेली, वाढलेली आहे हे ऐतिहासिक सत्य नाकारता येणार नाही.

उपयुक्त संदर्भवाङ्मय

(१) अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका—ग. बा. सरदार
(२) प्रदक्षिणा (आवृत्ती दुसरी, मराठी कादंबरी—वि. ना. आवेकर)
(३) मराठी कादंबरीचे पहिले शतक—कुसुमावती देशपांडे

प्रकरण आठवें

काव्य

(१)

आधुनिक कवितेच्या प्रारंभाचा विचार करिताना परशुरामपंततात्या गोडबोले यांचे नाव प्रथम पुढे येते. इंग्रजी राज्यवटीत मराठी वाङ्मयाचा पाया घालताना व्याकरण, कोश, छंदःशास्त्र, पाठ्यपुस्तकें इत्यादि उपकरणांच्या निर्मितीचे जे जे सरकारी, निमसरकारी अथवा बिनसरकारी प्रयत्न झाले, त्या त्या सर्वांना तात्यांचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष हातभार लागला होता. तात्यांनी ज्या अभिजात संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें केलीं आहेत, तीं इ. स. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची कायद्याने स्थापना होईतोपर्यंत व त्यानंतरही काही काळ त्यात मराठीला दुय्यम भाषा म्हणून स्थान होतें तोपर्यंत अभ्यासक्रमात पाठ्यपुस्तकें म्हणून अंतर्भूत होतीं. भाषांतरित नाटकांच्या अभ्यासाचा ठसा, पुढे नावारूपाला आलेल्या नंतरच्या पिढीतील लेखकांच्या शैलीवर उमटला आहे. शिवाय इ. स. १८५४ मध्ये तात्यांनी प्राचीन मराठी कवींच्या काव्याचें मंथन करून महाराष्ट्राच्या रसिकजनांना 'मधुर-काव्यामृता' चा आस्वाद चाखवला. 'नवनीत' काढण्याच्या त्यांच्या या बहुमोल व उपयुक्त नीतीमुळे प्राचीन व अर्वाचीन मराठी कवितेचा सांधा बेमालूम रीतीने सांधला गेला. तेव्हा अशा रीतीने ज्या कर्तृत्ववान पुरुषाने जुन्या व नव्या वाङ्मयाची परंपरा अखंडित ठेवली, त्याचा इ. स. १७९९–१८७४ हा आविर्भावकाळ अलीकडील मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभाचा काळ म्हणून मानण्यास हरकत नाही.

महाराष्ट्रात इ. स. १८१८ साली जुन्या मराठी सत्तेचा अस्त होऊन नवीन इंग्रजी राजवट सुरू झाली. परंतु इंग्रजाच्या आगमनापूर्वीपासून गोमन्तक पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होते, मराठवाडा निजामच्या अधिपत्याखाली होता, वऱ्हाडचें हस्तान्तर कधी मराठ्यांकडे, कधी निजामाकडे, तर कधी इंग्रजाकडे होत होतें; आणि माळवा, बुंदेलखंड, नागपूर, गुजरात व तंजावर येथील मराठी राज्ये नामोहरम झाली असली, तरी इंग्रजाच्या पंखाखाली त्यांची परतंत्र सत्ताने कायम होती. या परिस्थितीचा दुष्परिणाम असा झाला की, राज्यकारभाराच्या दृष्टीने महाराष्ट्र कायमचा खंडित राहिला त्यामुळे नव्या इंग्रजी राजवटीत त्याच्या भिन्नभिन्न विभागाचा विकास एकाच छत्राखाली एकाच वेळी एकसारखा झाला नाही. या प्रतिकूल परिस्थितीचा साहित्यावरही विपरीत परिणाम झाला. इंग्रजी राजवटीच्या आरंभाबरोबरच पश्चिम महाराष्ट्रातील आधुनिक कवितेचा प्रारंभ झाला, तर विदर्भातील आधुनिक कवितेचा प्रारंभ, त्यानंतर नागपूरचे संस्थान खालसा झाल्यावर जवळजवळ अर्धशतकाने झाला आणि मराठवाड्यातील आधुनिक कवितेचा तर अगदी अलीकडे म्हणजे गेल्या पाचपन्नास वर्षांत झाला.

जुन्या शाहिरी परंपरेचा शेवट

इ. स. १८१८ मध्ये मराठेशाहीचा अन्त झाला, आणि पुढील पाव शतकात, तिच्या ऐन अमदानीत ऐश्वर्याचा व नानाविध विलासाचा मनमुराद सुखोपभोग घेतलेल्या जुन्या शाहिरी परंपरेचाही अस्त झाला. स्वकीयांची सत्ता नष्ट होऊन परकीयांची गुलामी महाराष्ट्रीयांच्या नशिबी येताच त्यांच्या समाजात विलक्षण स्थित्यन्तर घडून येत होते ही उलथापालथ अनेक बाजूंनी व अनेक प्रकारांनी होत होती. हा महाराष्ट्राच्या जीवनातील संक्रमणाचा काळ होता. हे संक्रमण यथावकाश होत होते. जुने हळूहळू लोप पावत होते आणि नवे हळूहळू त्याची जागा घेत होते. अशा रीतीने राज्यक्रांतीमुळे विस्कटलेली जुनी घडी नव्याने बसण्यास जवळजवळ तीन तपांचा अवधी लागला. या संक्रमणकाळातच प्रभाकर व परशराम हे शाहिरी परंपरेतले दोघे शेवटचे शाहीर होऊन गेले. ज्या प्रभाकर दातारांने आपल्या तारुण्यात पुण्याची वैभवशाली पेशवाई पाहिली होती, त्यालाच आपल्या वार्धक्यात 'मुंबईतील काही चोकी मंडळी', 'साष्टी–कलेक्टर हापिसातील मंडळी', 'अव्वल इंग्रजीतील प्रिंगलसाहेबांचे मोजणी–हपीस' किंवा 'विकाजी व पेस्तनजी शेट' अशा बकाली मुंबईतील हुंड्यासुद्धा मंडळींवर आल्हूफाल्हू मनाने केवळ पोटासाठी रचावी लागली; आणि या पालटलेल्या निष्ठुर मनुस उद्देशून पिळवटलेल्या आतड्यांनी आर्त वाणी काढावी लागली :—

> " कुंकवावाचुन कपाळ ! मंगळसूत्रावाचुन गळा !
> तसा सैन्यसमुदाय उदासित रंग दिसे वेगळा !
> विपरित आला काळ, मेरूला गिळिले मुंग्यांनी,
> पंडितास जिंकिलें सभेमधिं मदांध भग्यांनी.
> भिमास अर्जिलें हारीस रणीं अशक्त लुग्यांनीं,
> कुबेरास पळविलें अकिंचन पस तेलग्यांनीं !
> जळि राघवमाधास अडविलें असख्य क्रिग्यांनीं.
> जर्जर झाला विष्णुवहन बदकाचे दम्यांनीं. " १

मात्र हे अदृष्ट कशामुळे ओढवले याची मीमांसा त्याला करिता आली नाही 'लाल शरीर, टोपी, अंगीं आठ प्रहर अंगरखा' अशा इंग्रेजाचाच हा कावा आहे अशी त्याची चालचाल खात्री होती परशराम शिंप्यास तर पधरा दिवस अगोदर आपल्या मरणाचे स्वप्न पडले होते. तो इतर शाहिराप्रमाणे चंगीभंगी नव्हता, उलट सदाचारी व निर्लोभी होता. पेशवेसरकार त्यास जहागिरी देत होते; परंतु 'माझ्या सुईदोऱ्याच हयाती असो' असे म्हणून त्याने ती नाकारली होती. त्याने तरुणपणात स्वराज्याच्या आनंदाचा अनुभव घेतला होता. आता परराज्यात—

> मोठमोठे उमराव धारकरि जबर चहूंकडे दरारा
> राज्यापरि विंजन्यास काडले मायेणीचा चदीचारा.[३]

ही शूर सरदारांची दयनीय दशा त्याला डोळे उघडे ठेवून बघवेना. इंग्रजी राज्यामुळे सारा

१. प्रभाकरकृत पदें, पोवाडे व लावण्या, पृ. ८९
२. प्रभाकरकृत पदं, पोवाडे व लावण्या, पृ. ६९
३. परशराम कवीच्या लावण्या, पृ. ६५, ६६, ६७

समाज वरून खालपासून वरपर्यंत जी प्रचंड उलथापालथ झाली, तिचे त्याने अतिशय हृदयद्रावक वर्णन केले आहे :—

जुने कायदे अगदिं मोडले जंधपुन झाली इंग्रेजी
कोंदा, भाजी एक्या मोलें तुप, साखर, मैदा, खोजी,
तुरक स्वार, पलटणें, पायदळ, रथ चाले मुग्यांच्या परी
जिकडे वदली तिकडे सर्वे घेउन कुटुंबकबिला बरोबरी.
रावध्यान्या अगदींच बुडाल्या राजांचे झाले फकीं
चवरि, अब्दागिरि टांगुन ठेविल्या, छत्रि अमुन अगलि घरी शिरीं,
नाहिं विलायत कोणि पाहिली या मुलखावर ज्यन फर्शी !
एक चपराशी चकती पाहुन रयत थरथरी ढर्रि ज्यों ![1]

परंतु प्रभाकराप्रमाणेच परशरामालाही या देशावर विलायतच्या इंग्रजांची ज्यन फर्शी बसली या घटनेची मीमांसा करिता आली नाही. त्या काळी नव्यानेच चढत्यावाढत असलेल्या 'ममई'-वर परशरामाचा एक पोवाडा आहे. त्यात त्याने मुंबईतील खनगोलशाळेचा उल्लेख केला आहे.[2]

प्रभाकर इ. स. १८४३ मध्ये वारला व परशराम त्यानंतर एक वर्षाने म्हणजे इ. स. १८४४ मध्ये मरण पावला. दोघे स्वतंत्रतेत जन्मले होते; परंतु दोघांचे मृत्यू मात्र परतंत्रतेत झाले. त्यांच्यानंतर शाहिरांची परंपरा चालविण्यास परशरामाचा चेला बालेराव पुढे आला होता. त्याला गायकवाड सरकारातून वर्षासन होते. परंतु आता शाहिरी कवनास आश्रय देणाऱ्या उदार राजेरजवाड्यांची व सरदारदरकदारांची स्थिती अतिशय शोचनीय झाली होती, आणि तिचा यथेच्छ आस्वाद घेणाऱ्या शिपायांचा व सैनिकांचा श्रोतृसमुदायही बेकार झाला होता. राजे व सरदार आता आपल्या उरल्यासुरल्या जहागिऱ्या कशा टिकविता येतील या विवंचनेत होते आणि शिपाई व सैनिक पोटापाण्याची सोय व्हावी म्हणून एखादा नवा व्यवसाय शोधत होते. शिवाय अकल्पित ओढवलेल्या गुलामीमुळे सर्वसाधारण रयतेलाही शाहिरी लावण्यांमधील उच्छृंखल व अनिर्बंध रूपाचा वीट आला होता व छदीफंदी तमाशाचा उबग आला होता. तसे पाहिले तर एकूण शाहिरी साहित्यात पराक्रमाचे पोवाडे कमी आहेत; मात्र रंगबाजी लावण्यांची नुसती रेलचेल आहे. स्वतः रावबाजी रंगेल होते. तेव्हा 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायाने शृंगारिक लावण्यांची निरंकुश सुळसुळ व्हावी हे क्रमप्राप्तच आहे. परंतु त्यात कर्तव्यपराङ्मुख मराठेशाहीच्या पुढील अधःपाताची बीजे खोलवर रुजत होती, हे कठोर सत्य दृष्टीआड करिता येत नाही. तेव्हा साहजिकच नव्या युगात शाहिरांची बूज राहिली नाही. प्रत्येक वस्तूचा एक काळ असतो; तो काळ लोपला की ती वस्तूही लोपते. शाहिरी कवनाचाही एक काळ होता; तो काळ लोपताच शाहिरी कवन लुप्त झाले. अशा रीतीने प्राचीन महाराष्ट्रसारस्वतातील शाहिरी परंपरा येथेच खंडित झाली.

जुन्या भक्तिपरंपरेचे अवशिष्ट नवे रूप

याप्रमाणे जुनी शाहिरी परंपरा नव्या युगाच्या प्रभावात नाहीशी झाली. परंतु जुनी भक्तिपरंपरा मात्र आपले शुद्ध अधिष्ठान ढळू न देता तशीच टिकून राहिली. ती तशी का टिकली याला अनेक कारणे आहेत. एक तर ती पूर्वीपासूनच लोकाश्रयावर अवलंबून होती.

---

१. परशराम कवीच्या लावण्या, पृ ६५, ६६, ६७
२. परशराम कवीच्या लावण्या, पृ. ६५

शाहिरी कवितेप्रमाणे तिला राजाश्रय किंवा नायकापाइकाचा आधार नव्हता. दुसरे असे की शाहिरी परंपरेप्रमाणे तिचा ढासळत्या राजकारणाशी साक्षात संबंध नव्हता. ती चिरंजीवी राहण्याचे आणखी एक कारण असे की, भक्तिरसाला स्वतंत्र अस्तित्व आहे. शाहिरांच्या लावण्यांना व पोवाड्यांना अनुक्रमे शृंगार व वीर या दोन रसांची पाठबळे होती. इंग्रजी साहित्याच्या संपर्काने आधुनिक मराठी कवितेत अधिष्ठित झालेल्या प्रेमगीतांना व राष्ट्रीय कवनांना त्याच रसांची पाठबळे असल्यामुळे ते जुने शाहिरी कवितेचे प्रकार या नव्या प्रकारांत पूर्णतया एकरूप झाले. परंतु भक्तिकाव्य हे मात्र पूर्वीप्रमाणेच स्वतंत्र राहिले. कारण जुने भक्तिकाव्य हे नव्या गूढवादी काव्यप्रकाराशी सदृश असले, तरी हा नवा काव्य-प्रकार नसून मुळात आपलाच आहे हे सत्य या बाबतीत लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कालानुसार त्याच्या आविष्कृतीत व अभिव्यक्तीत नवेपणा व निराळेपणा आला आहे एवढेच काय ते! मनुष्य हा स्वभावतः अपूर्ण असल्यामुळे त्याला परमेश्वराच्या अस्तित्वावर जरी नाही, तरी तत्सदृश कोण्यातरी नैसर्गिक अशा प्रबल शक्तीच्या कल्पनेवर विश्वास ठेवावा लागतो. त्याशिवाय त्याच्या जीवनाला पूर्णता प्राप्त होत नाही. शिवाय शृंगार व वीर हे अनुक्रमे रति व उत्साह या स्थायी भावांवर अधिष्ठित आहेत. या स्थायीभावाची उत्कटता वयोमानानुसार कमी जाणवते. भक्तिरसाची गोष्ट वेगळी आहे. त्याच्या मुळाशी असणारा 'निर्वेद' ही स्थायी भावना नसून ती एक मूलभूत अंतःप्रेरणा आहे.

वेदान्तपर काव्यग्रंथ

महाराष्ट्रात इंग्रजी राज्यक्रांती झाली त्या सुमारास राजाश्रित शाहिरांचाच बोलबाला होता. त्यांच्या चलतीच्या कल्लोळात भक्तिपरंपरेचे अस्तित्व जाणवत नव्हते. तो कल्लोळ थांबताच ते आता नव्या स्वरूपात जाणवू लागले. जुन्या भक्तिपरंपरेत ज्ञानोबा व एकोबा यांचे अजरामर आणि अद्वैत आध्यात्मिक ग्रंथ होते, नामदेव व तुकाराम यांचे भावमधुर अभंग होते, रामदासांचे व्यावहारिक निरूपण होते आणि मध्वमुनीश्वर व अमृतराय यांचे अमृताहून सरस गीतगुंजन होते. या भक्तिगीतांना महाराष्ट्र 'पदे' किंवा 'भजने' या नावांनी ओळखतो. या पालटलेल्या नव्या युगात ज्ञानोबा, एकोबा व समर्थ रामदास यांच्या विचारांचे व शैलीचे अनुसरण करून रघुनाथ निरंजन यांनी 'स्वात्मप्रचीति', 'साक्षात्कार' 'आत्मबोध-प्रकाशिनी' इत्यादी आध्यात्मिक ग्रंथ रचले आहेत, नारायण ऊर्फ हंसराज यांनी वेदान्तासारख्या अतिशय गहन विषयावर सर्वांना सहज समजेल अशा सरळ शैलीने सोप्या व साध्या भाषेत रहस्यपूर्ण विस्तृत स्वरूप असणारे ग्रंथ लिहिले आहेत, आणि बाबा उसपकर ऊर्फ पूर्णदास 'पचीकरण', 'पूर्णसार', 'ज्ञानघन' इत्यादी परमार्थपर ग्रंथ केले आहेत या साधुपुरुषाप्रमाणे आत्माराम मोरेश्वर छत्रे या गृहस्थांनी 'आत्मबोध', 'श्रीमद्गणेशलीलामृत' इत्यादी प्रयत्न तात्त्विक व पौराणिक रचना साधण्याचा यशस्वी यत्न केला आहे. छत्र्यांप्रमाणेच राजकवी गणपत हरिहरराव कुरुंदवाडकर यांनीही आपल्या कुलदैवतावर 'गणेशपुराणआर्या' हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. त्यात त्यांनी शब्दचमत्कार साधण्यासाठी महाकवी मोरोपंतांच्या धाटणीचा अवलंब केला आहे :—

आता निर्विघ्नपणे जाया हा ग्रंथ सिद्ध, संतांतें
नमितों त्यासह भावें आर्याचार्या मयूरपंतातें.
पंतोच्छिष्टचि सारें उपभायमर्के, सुनेप, सुरसत्व
लिहिलें ग्रंथीं परि म्या स्तविलें श्रीमद्‍गणेश सुरसत्त्व.

प्रभुपदि एकदयरत आर्या त्रिगुणहि समर्पिल्या मातें
निगेषा दूर्वा त्या आवडती तेति या मग टावें."

परशुराम बल्लाळ गोडबोले यांनी 'नामार्थदीपिका' या नावाची प्राकृत आर्याबद्ध विष्णुसहस्रनामाची 'व्याख्या' केली आहे आणि सोनार दामोदर पाळदे यांनी 'गीता-सुधा' ही गीतेवर 'टीका' केली आहे. वर उल्लेखिलेल्या साधुपुरुषांनी ग्रंथलेखनाशिवाय पदे, भजने, आख्याने अशा प्रकारची पुष्कळशी पुष्कळ रचनाही केली आहे. ती बहुतेक अमुद्रित आहे. त्याच्या प्रधान व पदात बहुधा शंकराचे निजाशिव, आत्म्याचे अमृतत्व, निजाशिवाचे मेलन इत्यादी नेहमीचे विषय आहेत. त्यांच्या एकंदर कवितेचे स्वरूप परमार्थ-प्रतिपादनपर अथवा पुराणकथनपर असून तिचा अनुरोध अध्यात्मसाधनेकडे किंवा भक्ति-मार्गाकडे आहे. ही परमार्थपरायण कविता नयानुन्याच्या त्या संधिकालात निर्माण झाली, त्या काळात तिचे पुष्कळ चाहते होते. परंतु काळाच्या अनिरुद्ध ओघात जनतेची अभिरुची बदलली. त्यामुळे आता या विषयावरील या प्रकारची कविता इतिहासजमा झाली आहे.

भक्तिपर पदे

या वेदान्तविषयक कवितेपेक्षा त्या काळी जी भक्तियुक्त पदे जमास आली, ती आज घटकेसही समाजात प्रिय आहेत. या सुश्लिष्ट व उत्कृष्ट भक्तिगीतांच्या प्रणेत्यात महाडचे विठोबा अण्णा दप्तरदार (१८१३–१८७३) हे अग्रेसर आहेत. अण्णांनी जुन्या पद्धतीप्रमाणे शास्त्राध्ययन केले होते. ते संस्कृत भाषेत पारंगत होते. त्यांनी अनेक संस्कृत ग्रंथ रचले आहेत त्यांचे वक्तृत्व असखलित व रसाळ होते, व वेदान्तनिरूपणात व कथाकीर्तनात त्यांचा हातखंडा होता. अण्णांची मराठी कविता तोलात कमी भरेल, परंतु मोलात अधिक ठरेल. त्यांच्या 'पद-संग्रहा'च्या आजपर्यंत अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत, हीच एक घटना त्यांच्या भावमधुर गीतांची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे. अण्णांची 'श्रीरंगा, दे मजला सत्संगा' व 'उत्तम जन्मा, येउनि रामा' ही पदे एके काळी हरिदासांच्या मुखाने बृहन्महाराष्ट्रात कर्णोपकर्णी झाली होती. त्यांच्या 'सन्यासी अर्जुना'चा तोंडवळा पुरातन आहे, परंतु त्यांचे 'प्रणयी मन' मात्र नित्यनूतन आहे. त्यात सूक्ष्म मनोविज्ञान आहे व सूचक नाट्य आहे 'आनंदाचा कंद उभा हा भक्तिलळा गोविंद' हा त्यांचा भक्तिभावयुक्त अभंग म्हणजे मूर्तिमंत नादमाधुर्य आहे. तो ऐकत असताना :—

'वाटे की नयनात भरावें
हृगावें, दृढ आलिंगावें
की चुंबावें .. ...'

या पंक्ती कानावर पडल्या म्हणजे श्रोता खरोखरच क्षणभर आपले देहभान विसरतो.

पाळंदे, कीर्तिकर

अण्णांच्या पदाप्रमाणे एकेकाळी भास्कर दामोदर पाळंदे (१८३२–१८७४) यांच्या 'रत्नमाले'तील स्तोत्रे महाराष्ट्रप्रसिद्ध होती. त्यातली काही स्तोत्रे परवापर्यंत क्रमिक पुस्तकात समाविष्ट होती त्यामुळे त्यांचा प्रसार विशेष होता. पाळंदे स्वत प्रार्थनासमाजात नव्हते, परंतु प्रार्थनासमाजाच्या भाविक समासदांना उपासनेच्या समयी उपयोगी पडावी म्हणून त्यांनी

ही 'रत्नमाला' गुंफून दिली होती, असे 'निबंधमाला' सांगते.[1] 'रत्नमाले'तील स्तोत्रे सर्व धर्मांच्या अनुयायांना उपयुक्त व्हावी एतदर्थ त्यांत कोणत्याही एखाद्या विवक्षित दैवताचा उल्लेख टाळला आहे, आणि सर्व धर्मांना समान असे जगचालक प्रभू, ईश्वर इत्यादी शब्द हेतुपुरस्सर योजिले आहेत. पाळद्यांचे वृत्तरचनेवर असाधारण प्रभुत्व होते. प्रारंभी वृत्तदर्पणात जे श्लोक उदाहरणे म्हणून घातले होते, ते पाळद्यांच्याच घरच्या लेखणीतून उतरले होते. 'रत्नमाले'तील वृत्ते कशी म्हणावी हे सर्वांना समजावे म्हणून त्यावर 'भुजंगप्रयात' किंवा 'पृथ्वी' असा त्यांचा नामनिर्देश न करिता 'सदा सर्वदा योग तूझा घडावा' किंवा 'सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं पडो' अशा सर्वपरिचित चरणांच्या 'चाली' दिल्या आहेत. 'रत्नमाले'तील 'प्रभो! प्रणतवत्सला', 'आस ही तुझी', 'दयानिधे' इत्यादी स्तोत्रे महाराष्ट्रात सर्वत्र प्रसृत आहेत. ती मूलतःच प्रसादमधुर आहेत. मात्र त्यांची संख्या पुरविण्यासाठी त्याच त्या अक्षरांची फिरवाफिरव आणि त्याच त्या चरणांची पुनरावृत्ती कारण झाली आहे त्यांच्यात 'ध्या हो ध्या हो त्याच्या नामा' अशा नाममाहात्म्याच्या हिंदु कल्पना आल्या आहेत. त्या ख्रिस्ती धर्मानुयायांना कशा वाटतील हा प्रश्न आहे. 'रत्नमाले' च्याच धर्तीवर कर्नल वाम्होबा रणछोडदास कीर्तिकर (१८४९–१९१७) यांनी प्रार्थनासमाजासाठी आपली 'भक्तिसुधा' रचिली आहे. तिच्यात स्तोत्रांपेक्षा पदांचा भरणा अधिक आहे. कीर्तिकर स्वतः प्रार्थनासमाजी होते. 'मराठी भाषेचे पाणिनी' दादोबा पांडुरंग हेसुद्धा परमार्थपर कविता करीत. अव्वल इंग्रजीतील परमहंससभेचे ते एक संस्थापक होते. या सभेसाठी त्यांनी अभंगाच्या स्वरूपाची काही पुष्कळ कविता केली होती. याच 'सभे'ला पुढे 'प्रार्थनासमाज' हे नाव मिळाले.[2] अव्वल इंग्रजीतील एक प्रसिद्ध ग्रंथलेखक व भाषांतरकार हरि केशवजी पाठारे यांनी इ. स. १८४१ मध्ये स्कॉटिश मिशन सोसायटीसाठी Bunyan's Pilgrim's Progress या सुप्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथाचे 'यात्रिक क्रमण' हे मराठी भाषांतर केले आहे. या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय 'प्रपंच साधून परमार्थ साधणे' हा आहे, आणि तो एका स्वप्नकथेच्या रूपकाने विशद केला आहे. मूळ इंग्रजी ग्रंथात मधूनमधून येशू ख्रिस्ताला अनुलक्षून स्तोत्रे आहेत. हरि केशवजी यांनी त्यांचे पद्यबद्ध सुंदर मराठीकरण केले आहे, ते प्रासादिक आहे. ते वाचताना वामनपंडिताच्या श्लोकरचनेचे स्मरण होते —

> आश्चर्य हें थोर दिसेच लोकीं । मातें कसें रक्षियलें त्रिलोकीं
> त्या घोर विघ्नातुनिया मला हो । नेलं दुरी ह्याचि अनुत्य लाहो
> इश्रूनें मला रक्षिलें पामराला । तयाच्या कृपें शोक सारा निराला
> तयावीण मी गुंतलों पापबंध । म्हणूनी तया गातसें मी प्रबंध ॥

गर्दे आणि खाडेकर

पाळदे, कीर्तिकर, तर्खडकर व पाठारे यांच्या भक्तिपर कवितेमागे नव्या 'सुधारलेल्या' धर्मसंप्रदायाची प्रेरणा होती. कदाचित संक्रमण–काळातील जुयानऱ्यांच्या संघर्षाने ती उत्पन्न झाली असावी. परंतु नारायण वासुदेव खाडेकर व खंडो कृष्ण उर्फ बाबा गर्दे

१. निबंधमाला – आ० ३, पृ० ३४२
२. मासिक मनोरंजन – दिवाळी अंक – १९१०

यांची स्तोत्रे व गीते सर्वस्वी परंपरागत श्रद्धेतून उत्स्फूर्त झाली आहेत. साडेकरांची काही स्तोत्रे 'अर्वाचीन कवितें'त आढळतात. त्यांच्या रचनेत पदलालित्य हा प्रधानगुण असून नीतिविषयक उदात्त विचारांच्या मांडणामुळे त्यांच्यातील 'भक्तिरसा'चे तेज विशेष फाकले आहे. गर्दे यांनी लेखनाच्या प्रारंभ-काळात गोल्ड्स्मिथच्या 'डेझर्टेड व्हिलेज'चे 'विजनपुरी' हे भाषांतर केले होते. या भाषांतरात मूळातील अर्थ तंतोतंत आला नाही, तथापि मूळ भाव कोठे जाऊ न देता तो साररूपाने जेवढा आणता येईल तेवढा आणण्याचा गर्दे यांनी प्रयत्न केला आहे. हे चिमुकले पण मधुर काव्य मुळातच करुण आहे. क्वचित कोठे कोठे शृंगाराची बहारदार छटा आहे. मूळ इंग्रजी खेड्याचे नाव Auburn आहे. गर्दे यांनी त्याला 'आभरण' असे नाव दिले आहे. इंग्लंड औद्योगिक देश होऊ घातला असताना तेथील खेड्यांची जी स्थिति होती, तीच आता आपल्या देशातील खेड्यांची होणार होती. कदाचित ही वस्तुस्थिती पाहूनच गर्दे यांना हे भाषांतर करण्याची स्फूर्ती झाली असावी.

> " गरानाचीं हिसकूनि घेति भूमी । दया कोठुनि असणार द्रव्यकामीं ?
> जिथ होत्या झोपड्या गरानाच्या । उच दिसती बंगले आगि त्याच्या "

परंतु गर्दे यांच्या या भाषांतरापेक्षा त्यांनी प्रतिभेची परिणती झाली असताना गीतेतील कल्याणकारक तत्त्वज्ञानाचा घराघरातून प्रसार व्हावा म्हणून 'गीतापञ्चदशी' व 'गीतामृतशतपदी' हे जे दोन गीतसंग्रह प्रसिद्ध केले आहेत, ते त्यांचे नाव मराठी वाङ्मयात चिरस्थायी होण्यास कारण झाले आहेत. या दोन्ही संग्रहांतील गीते शुद्ध भक्तिभावामुळे जशी सरसरमणीय झाली आहेत, तशीच ती सखोल व उदात्त विचारसरणीमुळे स्मरणीय झाली आहेत. 'चंचल हि मन ' किंवा ' तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि ' या ' गीते'तील श्लोकांवर अनुक्रमे आधारलेली त्यांची ' हें मन चंचल मोठें ' किंवा ' अर्जुना ! इतर मज काहीं । भक्तीविण आवडत नाहीं ' ही गीते त्यांच्या ' किर्लोस्करा ' चालीमुळे एके काळी सर्वांच्या जिभांवर नाचत होती. शंकर दाजीशास्त्री पदे यांनी श्रीमच्छंकराचार्यांच्या चर्पटपञ्जरी आदी स्तोत्रांची भाषांतरे केली आहेत. त्याचप्रमाणे हरिदास गोविंद व नारायण कृष्णबुवा कुबेर यांनी काही आख्यानपर कविता व पदे रचिली आहेत. ही साहित्य-सामग्री अनेक वेळा वृत्तीच्या निमित्ताने सिद्ध होत असते हे या ठिकाणी ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. ती वृत्ती समाजातून लुप्त झाली म्हणजे साहजिकच या प्रकारची साहित्य सामग्री उपेक्षित व दुर्मिळ होते. गीते ही भावनेवर अधिष्ठित असतात. भावनेची उत्कटता ही तात्पुरती असते तेव्हा साहजिकच गीते ही त्रुटित व सुस्फुटीत असतात. ती गेय असल्यामुळे मनोहर व श्रवणमधुर असतात. तेव्हा वैचारिक ग्रंथापेक्षा त्यांचा प्रसार अधिक व्हावा यात काही आश्चर्य नाही. सारांश, संक्रमणकालात जे वैचारिक भक्तिग्रंथ निर्माण झाले, ते काळाच्या ओघात दृष्टीआड झाले, परंतु भक्तिगीते मात्र कायम राहिली व यथाकाल नवीन गूढगीतात परिणत झाली.

(२)

राज्यभ्रांतीमुळे घडलेले परिवर्तन

जुन्या मराठी राज्याच्या ऱ्हासाबरोबर बहिर्मुख शाहिरी परंपरेचा कायमचा लय झाला. आणि ' निवेद ' या अंतःप्रेरणेवर अधिष्ठित असलेली अंतर्मुख भक्तिपरंपरा पुढे नव्या इंग्रजी

राज्यात अखंडित राहिली. परंतु तिच्यात पूर्वीचा जोर मात्र शिल्लक राहिला नाही. तो जोर दिवसेंदिवस कमीकमी होण्यास इंग्रजी राजसत्ता कारण झाली मराठेशाहीची अवाढव्य इमारत खचून तिच्या जागी इंग्रजीचा नवा पाया घातला गेला. त्या मधल्या संक्रमणकाळात या दोन जुन्या काव्यपरंपरांत थोडीफार तरी धुगधुगी होती. परंतु इंग्रजीची नवी विटी नवे राज्य सुरू होताच जुन्या भक्तिपरंपरेला तिची थोडीफार चुणूक जाणवल्याशिवाय राहिली नाही इंग्रजी राजवटीचा प्रभाव केवळ राजकारणापुरताच मर्यादित नव्हता. तो थोड्याच अवधीत धर्म, समाज, व्यापार, व्यवहार यांच्यापर्यंत पसरला. त्याचा परिणाम असा झाला की, नव्याने निर्माण झालेली बौद्धिक जागृती जुन्या भोळ्या-भाबड्या भाविकतेला 'अंधश्रद्धा' हे नाव देऊन तुच्छ लेखू लागली. त्यामुळे साहजिकच भक्तिपरंपरेचा जुना जोम कायम राहिला नाही. शिवाय इंग्रजी राज्या-बरोबर या देशात अनेक राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व औद्योगिक फेरबदल घडून आले. या प्रचंड उलथापालथीत प्राचीन मराठी कवितेला पुढील पन्नास पाऊणशे वर्षांत हळूहळू नवे इंग्रजी वळण मिळत गेले. ते इतके की, तिच्या अंतरंगाचा नीट बोध व्हावा म्हणून तिला प्राचीन व अर्वाचीन अशी भिन्नस्वभावदर्शक दोन विशेषणे मिळाली. ही दोन विशेषणे केवळ 'काव्य' या साहित्यप्रकारानेतच चरितार्थ झाली. कारण मराठी साहित्यात प्राचीन काळापासून फक्त काव्य हाच एक साहित्यप्रकार रूढ होता. बाकीच्या साहित्यप्रकाराचा संभव इंग्रजी राजवटीतील आहे.

इंग्रजी राज्यसत्तेपूर्वीची प्राचीन मराठी कविता आणि राज्यसत्तेनंतरची अर्वाचीन कविता यांच्या बाह्यस्वरूपात व अंतःस्वरूपात जमीनअस्मानाचा फरक आहे. प्राचीन कवितेत संतांच्या साहित्यापासून तो शाहिरांच्या साहित्यापर्यंत प्रतिपाद्य विषय, तदन्तर्गत रस व भाषाभिव्यक्ती यांच्यात वारंवार बदल झाले असले, तरी त्यांचा गाभा येथूनतेथून भारतीय संस्कृतीचा आहे. अर्वाचीन कवितेची प्रकृती देशी असली, तरी तिच्यावर इंग्रजी संस्कृतीची जबरदस्त छाप आहे जुने बहुतेक सर्व साहित्य पद्यात्मक आहे अर्वाचीन काळात गद्यलेखनाची परिपाठी पडल्यामुळे पद्यबंध हा केवळ कवितेपुरता सीमित झाला आहे.

पंडित कवी

इंग्रजी राजवट सुरू झाल्यावर महाराष्ट्राच्या सुदैवाने त्यास एल्फिन्स्टनसारखा प्रजा हितपर गव्हर्नर लाभला. त्याने येथील जनतेच्या शिक्षणाविषयी जे धोरण पत्करले व ज्या गोष्टी केल्या, त्याची माहिती वाचकास झालेली आहेच त्याचा मराठी वाङ्मयाभिवृद्धीस काय आणि कसा उपयोग झाला याची कल्पना मागील प्रकरणातून मिळाली आहेच पुढील काळात जी वाङ्मयनिर्मिती झाली ती पुष्कळशी सरकारी प्रेरणेने व पारितोषिकांच्या प्रलो भनाने झाली होती या नव्या युगाची पहिली प्रातिनिधिक परंपरा 'पंडितकवी' ची होय. हे 'पंडित कवि' संस्कृत व इंग्रजी या दोन्ही भाषांत निपुण होते त्यांनी भाषांतर करिताना पद्यासाठी संस्कृत ग्रंथ व गद्यासाठी इंग्रजी ग्रंथ निवडले आहेत या कवींना 'शास्त्री' म्हणत. यांपैकी बहुतेक शास्त्री सरकारी विद्यागारांत नोकरीस होते तेव्हा त्यांनी त्या खात्यास आवश्यक असलेल्या ग्रंथनिर्मितीचे कार्य केले. मुद्रणकलेमुळे आता गद्यलेखनाची परिपाठी रूढ होत होती किंबहुना गद्याची घटनाच नव्याने होत होती मुंबईकर मंडळींचा कल गद्यरचनेकडे विशेष होता, तर पुणेरी पंडितांचा ओढा पद्यरचनेकडे अधिक होता. या पुण्यपत्तनस्थ पंडितांनीच आधुनिक पद्यरचनेचा पाया घातला.

परशुरामपंत तात्या गोडबोले (१७९९–१८७४)

या पंडितवर्गात परशुराम बल्लाळ, उर्फ परशुरामपंत तात्या गोडबोले हे वयाने ज्येष्ठ होते. हे पुण्याच्या पाठशाळेत पढले नव्हते, परंतु यांचे जे वाङ्मयकार्य आहे, त्याच्या सर्वसाधारण स्वरूपावरून यांची गणना पंडितकवींच्या परंपरेत करणे आवश्यक आहे. तात्यांचे वाङ्मयीन कार्य विविध आहे. तात्यांनी प्राचीन कवींच्या काव्यांचे संपादन, नीतिविषयक कवितांचे लेखन व संस्कृत साहित्यातील अभिजात नाटकांचे मराठीकरण केले. माधव चंद्रोबा हुकरे यांनी प्राचीन कवींच्या कवितेला वाहिलेले 'सर्वसंग्रह' या नावाचे मासिक चालविले होते. तात्या प्राचीन कवितेचे मर्मज्ञ व रसज्ञ होते. ते 'सर्वसंग्रहा'चे संपादन करीत. तात्यांनी प्राचीन कवींच्या काव्यांचे मंथन करून इ. स. १८५४ मध्ये महाराष्ट्रीय रसिकांना 'नवनीत'-भेट सादर केला. तो आजमितीलाही पूर्वीइतकाच ताजा, नाजुक व रुचकर आहे. याच्या पहिल्या आवृत्तीच्या आरंभी पाठदे यांनी 'पद्यरचना' व 'कविवर्णन' हे दोन निबंध जोडले होते. दुसऱ्या निबंधात प्रत्येक कवीविषयी थोडक्यात अभिप्राय होता. पाठ्याच्या दृष्टीने सर्वच कवी सारखे नव्हते. त्यांना त्यांनी कमी लेखले आहे, ते बरोबर आहे. तात्यांचा प्राचीन कवितेचा व्यासंग लक्षात घेऊनच विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी म्हटले आहे की, "यांनी मराठी कवितेच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले, ते जर घडले नसते, तर तिचे ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत असते याचा संशयच वाटतो."[1] तात्यांनी होतकरू कवींना शुद्ध पद्यलेखनाचे पाठ देण्यासाठी सर्वांना समजेल असे लहानसे 'वृत्तदर्पण' रचले. त्यात उदाहरणादाखल घातलेले अनेक श्लोक पाठ्यांनी रचिले होते. मोरोपंत हा तात्यांचा अतिशय आवडता कवी होता. सवडीच्या वेळी ते मोरोपंतांची काव्ये वाचत बसत. मोरोपंतांच्या काव्याचा अर्थ अडल्यास अनेक विद्वान त्यांच्याशी पत्रव्यवहार करीत. मोरोपंतांविषयीचा त्यांचा आदर 'केकादर्श' त प्रकट झाला आहे. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांची 'यशोदापांडुरंगी' ही टीका 'केकावली' वरच लिहिण्यात आली आहे परंतु ती बोजड व पारलौकिक आहे. तात्यांच्या 'केकादर्शा'तील टीका ही केवळ कवीचा भावार्थ दाखविण्याच्या दृष्टीने सरळ व सुंदर आहे. पंतांच्या 'आर्ये' चा आदर्श समोर ठेवून तात्यांनी 'नामार्थदीपिका', 'कादंबरीसार', 'बालबोधामृत' आणि 'मराठ्यांच्या इतिहासावरील सोप्या आर्या' ही काव्ये लिहिली. यांपैकी 'नामार्थदीपिके' ची माहिती यापूर्वी भक्तिकाव्यात आलीच आहे. 'कादंबरीसारा' त बाणाच्या संस्कृत कादंबरीचे मराठी सार आहे. 'बालबोधामृत' हा पद्यात्मक ग्रंथ विद्याभ्यास करणाऱ्या मुलांच्या हिताकरिता तात्यांनी मुद्दाम रचला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात —"विद्येपेक्षा नीतीची योग्यता मोठी आहे. कोणी विद्या शिकून मोठा झाला, पण त्याला नीति ठाऊक नाही व तो नीतीने वागत नाही, तर मग त्याची काही प्रतिष्ठा नाही. ती त्यास गोडी लागावी म्हणून 'आर्या'-छंदात नीतीचा सारांश सोप्या शब्दांनी व सुरस करवला तितका करून लिहिला आहे." या नीतिपर पद्यग्रंथात कर्तव्यकर्म, विद्याभ्यास, स्वच्छता, वडिलांचा मान, सत्य, न्याय इत्यादी निरनिराळे ३६ विषय असून एकूण आर्या २६१ आहेत. हा ग्रंथ नीतिपर असल्यामुळे त्यात 'काव्या' पेक्षा 'पद्य' च अधिक आहे. परंतु त्यांची जन्मजात अभिरुचि या शालोपयोगी वाङ्मयात दिसत नाही. या प्रकारचे वाङ्मय ज्या विद्यार्थिवर्गाच्या हाती

---

१ निबंधमाला, पृष्ठ ९८

परशुरामतात्या गोडबोले

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

पडावयाचे, त्याचा अधिकार लक्षात घेऊन त्याना अत्यत सुलभ रीतीने ज्ञानलाभ व्हावा म्हणून तात्यानी ते हेतुपुरस्सर सरळ साध्या व सोप्या सरणीने लिहिले आहे.

तात्याची साहित्यप्रियता व अभिजात रसिकता शाकुन्तल, वेणीसहार, मृच्छकटिक, उत्तररामचरित, नागानद आणि पार्वतीपरिणय या त्याच्या सस्कृतावरून मराठीत आणलेल्या नाटकात प्रत्ययास येते. त्यापैकी 'वेणीसहारा' चे व 'मृच्छकटिका' चे प्रयोग रगभूमीवर होत असत. तात्यानी बहुतेक नाटकात गद्याच्या ठिकाणी गद्य व पद्याच्या ठिकाणी पद्य असे धोरण ठेवले आहे. मात्र क्वचित श्लोकाबद्दल ओव्या, अभग, साक्या, दिंड्या, लावण्या व पदे या अस्सल मराठी छदाची योजना केली आहे. 'मृच्छकटिका' तील "वसंतसेना नायकिणीचा वाडा तो पाहुनी। जाहला दग विदूषक मनीं" ही लावणी तर तात्याच्या प्रतिभेची द्योतक आहे. त्याच्यासमोर अस्तगत झालेल्या पेशव्याच्या एखाद्या वाड्याचे तर ते वर्णन नाहीना असे ती लावणी ऐकताना वारवार वाटते. या सर्व नाटकात तात्याचे 'उत्तररामचरित' हे नाटक विशेष लोकप्रिय आहे. याला कारण कदाचित त्यातील पाषाणालाहि पाझर फोडणारा करुणरस असावा.—

हा हा देवी हृदय फुटतें, देह माझा गळाला,
 वाटे शून्य त्रिभुवन मला, अतरात्मा जळाला,
या आत्म्यानें किति तरि सदा दु:खमारा धरावें
 मोह व्यापी फिरफिरुन, मी काय आता करावें ?

ही तात्याची मराठी मदाक्रान्ता मूळ सस्कृत मदाक्रांतेइतकीच हृदयद्रावक ठरेल तात्यानी उत्तररामचरित आणि त्याचा कर्ता भवभूती याच्यासबधी जे उद्गार काढले आहेत, ते अगदी यथार्थ आहेत —

वाणी भवभूतीची करुणरसाचीच होय हे खाणी
आणी जी श्रोत्याच्या दृढ हृदयाच्याहि लोचना पाणी.

कृष्णशास्त्री राजवाडे

तात्याचे अनुकरण करून कृष्णशास्त्री केशव राजवाडे यानी पाच सस्कृत नाटकाना मराठी वेष चढवले आहेत. पण तात्याना जी जात्याच काव्यनाटकाची आवड होती, तिचे अस्तित्व राजवाड्याच्या ठिकाणी आढळत नाही. तसेच त्याच्या 'ऋतुवर्णना' त फक्त वसत, वर्षा व शरद या ऋतूचेच वर्णन आहे. त्यापेक्षा पाडुरग गोविंदशास्त्री पारखी याचे त्याच्या नामाप्रमाणे सार्थ असलेले 'षड्ऋतुवर्णन' अधिक सरस व सुदर असल्याची ग्वाही 'दक्षिणा प्रैज कमिटी' चे त्या काळचे 'सेक्रेटरी' रावजीशास्त्री गोडबोले व सरपच

कृष्णशास्त्री राजवाडे, जन्म १८२०, शिक्षण पुण्यातील सस्कृत पाठशाळेत, न्याय, अलकार, वेदान्त व धर्म या शास्त्राचे अध्ययन, पुढे त्याच पाठशाळेत १८४१ त साहित्य व अलकारशास्त्र यांचे उप गुरू, १८५६ शिक्षणखात्याच्या भाषातरविभागात नेमणूक, वाङ्मय—(१) अलकारविवेक, १८५३, (२) मालतीमाधवाचे भाषातर, १८६१; (३) मुद्राराक्षसाचे भाषातर, १८६७, (४) कालिदासकृत अभिज्ञानशाकुतल नाटक, (मराठी भाषातर १८६० मध्ये केले, प्रकाशन १८६९); (६) महावीरचरित (भाषातर), अप्रकाशित, (७) ऋतुवर्णन, १८७१; (८) उत्सवप्रकाश (काव्य), १८७४, मृत्यु ६ ऑगस्ट, १९०१.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'षड्ऋतुवर्णना' च्या आरंभी दिली आहे. राजवाड्यांचे 'सणवर्णन' प्रसिद्ध नाही. ते त्यास 'सणांचें वर्णन' म्हणतात, त्या त्यांच्या पुस्तकाचे नाव 'उत्सवप्रकाश' असें आहे. या त्यांच्या स्वतंत्र काव्यात पाडव्यापासून ते रंगपंचमी-पर्यंतच्या अठरा सणांचे वर्णन प्राचीन पुराणे, इतिहास व दंतकथा यांच्या आधारे विस्ताराने केले आहे. नागपंचमीच्या वर्णनात 'शिराळशेट व बाजीराव' यांची आख्यायिका आहे. उत्सवप्रकाशातील पद्यरचना सामान्य असून काही पद्यांत उत्तान बीभत्स शृंगार आणि काही पद्यांत बाष्कळ व बालिश विनोद आहे. राजवाड्यांची रचना सामान्यतः रडखडीत व दाढर असली तरी प्रसंगवशात ती कोमल व रसार्द्र झाली आहे. उत्सवप्रकाशामध्ये शिमग्याच्या वर्णनात त्यांनी वारवधूंचे शब्दचित्र रेखाटले आहे, ते चालते व बोलते आहे. तद्वत 'ऋतुवर्णना'त प्रसंगानुरोधाने त्यांनी शृंगार, वीर व करुण यांचा आविर्भाव साधला आहे, तो अतिशय हृदयंगम आहे. वानगीदाखल वर्षावर्णनातील हा विप्रलंभ पाहा:—

कुरंगाच्या मागे हळुहळु मृगी चात असता
सगर्भा, मेघाचे ध्वनित सहसा ती परिसता
भिई, पोटासाली त्वरित हरिणाच्या शिरतसे,
प्रिये ! पाहोनी हें मन बहुत माझें द्रवतसे.

राजवाड्यांची विशेष नामगिरी 'अलंकारविवेक' या त्यांच्या साहित्यविषयक संक्षिप्त पुस्तकात दिसते. काव्यनाटकास पोषक व साहाय्यक असा मराठी भाषेतला बहुधा हाच पहिला प्रयत्न असावा.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

परशुरामपंत तात्या गोडबोले व कृष्णशास्त्री राजवाडे यांच्या कवितेपेक्षा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची कविता विशेष रेखीव, रसाळ व रमणीय आहे. शास्त्रीबुवांच्या नावावर एकाही संस्कृत नाटकाचे भाषांतर नाही. परंतु अनेकांच्या भाषांतरावरून त्यांचा वाक्पटाईचा हात फिरला आहे. कविकुलगुरु कालिदासाने आपल्या 'मेघदूत' या खंडकाव्यात उज्ज्वल कल्पनाशक्तीच्या साहाय्याने, मानसिक सृष्टी रचून तिचे तात्त्विक दृष्टीप्रमाणे हुबेहूब वर्णन केले आहे. शास्त्रीबुवांनी तीच किमया 'मेघदूता' च्या आपल्या मराठी रूपांतरात बेमालूमपणे करून दाखविली आहे. कालिदासाचे मेघदूत मंदाक्रांता वृत्तात आहे. ते वृत्त मुळातच करुण आहे, परंतु शास्त्रीबुवांचे 'मेघदूत' शार्दूलविक्रीडिताच्या प्राकृत छंदात असूनसुद्धा त्यांच्यात मुळामधलाच कारुण्याचा ओलावा उतरला आहे. शार्दूलाच्या शेवटी षट्पदाप्रमाणे असणारे दोन अर्धचरण गाळून शास्त्रीबुवांनी त्यास सुसूत्रित व स्वभावसुंदर रूप दिले आहे. हतभागी यक्ष मेघालाच आपला दूत मानतो आणि 'श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपातम्' या श्लोकात आपल्या विरहिणी प्रेयसीच्या अनुपम लावण्याची स्तुती करतो. ती तशीच्या तशीच शास्त्रीबुवांच्या अमृतमधुर मराठी वाणीत वेचक शब्दांनी व्यक्त झाली आहे:—

कोमल वेलेमध्यें भासतें अंग तुझें सुकुमार,
तसा पिसाऱ्यामध्यें शिखींच्या दिसे तुझा कचभार.
हरिणपाडसाजवळ उमगती चंचल काळे डोळे
मंद नदीच्या ल्हरीमाजी तव भ्रुकुटींचे चाळे.

जगन्नाथपंडिताच्या ' भामिनीविलासा ' च्या आधाराने शास्त्रीबुवानी ' विरहिविलाप ' रचला आहे. तो मुळाहून अधिक सरस व सुदर आहे. मुळात वसततिलका वृत्त आहे. शास्त्रीबुवानी तिच्या जागी करुणरसाला पोषक अशी शिखरिणी योजिली आहे. मेघदूत व विरहिविलाप या दोन्ही काव्यात पुरुषाचा विप्रलंभात्मक स्त्रीविरह आहे तो शास्त्रीबुवाच्या जन्मजात रसिकतेमुळे अत्युत्कट झाला आहे. मूळ भामिनीविलासात केवळ कल्पनाचे रग आहेत, परतु विरहिविलापात त्याच्या जोडीस भावनाचे तरगही आहेत —

तुझे जाणें प्राणेश्वरि, परिसुनी स्वर्गभुवनीं
श्लाघार्ते शब्दा त्यजुनि करिती कोकिल वनीं,
निमाली चिंता ही सकल कमलाची अजि अहा
पशी आता चद्रा अतुल सुषमा लाधलि पहा !

हे ' चिन्ता शशाम सकलाऽपि सरोरुहाणाम् ' या श्लोकाचे रूपातर आहे. या रूपान्तरातले रमणीय रग, वाचकाच्या मनात हे कल्पनाचित्र आहे की जिवत काव्य आहे असा सुनद सभ्रम उत्पन्न करतात, आणि—

असोनी पर्यंकीं दयितगुण गाता निजमुख
दिनें नाहीं झाली बहु निरखुनीया तुज, सखे !
न का आजी देशी प्रतिवचनही एक मजला ?
असा का माझ्याशीं अवचित अबोला धरियला ?

यासारखे त्यातले स्मृतितरग रसिकाच्या तरल मनोवृत्तीस वारवार उच्छृंखल करतात चिपळूणकराची वाणी सरस व सालकृत आहे. ती ज्याप्रमाणे उपमा, रूपक व व्यतिरेक यासारखे सहजसाम्यावर आधारलेले सुदर अलकार आपल्या सुरेख शरीरावर मिरवते, त्याचप्रमाणे ' परपुरुष ', ' निर्गुण ' इत्यादि शब्दावरले श्लेषही सहजतया साधते. महाराष्ट्रात असे घर क्वचित असेल की, त्यात शास्त्रीबुवाच्या अन्योक्ती प्रचलित नाहीत 'अप्रस्तुतप्रशसे' साठी 'अन्योक्ति' हे नवे नाणे शास्त्रीबुवानी स्वत च्या खास टकशाळेत पाडले आहे. कदाचित इग्रजी साहित्यातील ' ॲलेगॉरी ' (Allegory) वरून त्याना हे नवे नाव स्फुरले असावे. ' पद्यरत्नावलि ' या आपल्या कवितासग्रहाच्या इग्रजी अनुक्रमणिकेत त्यानी ' अन्योक्ती ' करिता (Allegory) हाच शब्द योजिला आहे. 'पद्यरत्नावली' त एकूण २० ' अन्योक्ती ' आहेत त्याच्याविषयी स्वत चिपळूणकर सागतात—सुभाषितशार्ङ्गधर म्हणून एक सस्कृत ग्रथ आहे. त्यात कालिदास, भवभूती, बिल्हण, श्रीहर्ष वगैरे कवींचे अनेक सुदर व रसिक श्लोक एकत्र जमवले आहेत. त्या ग्रथाच्या आधारे ही अन्योक्तिघटित पद्ये प्राय. रचिली आहेत मेघदूत, विरहिविलाप व अन्योक्तिकलाप ही चिपळूणकरांची सुरस काव्ये मूळ सस्कृत काव्याचे भावानुवाद आहेत. तेव्हा ती स्वतत्रपणे काव्येच आहेत असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही. चिपळूणकराचे ग्रथ भाषातरित आहेत असे वाक्त देखील नाही असे जे सर्वसाधारण मत आहे, ते काही खोटे नाही. याविषयी स्वत चिपळूणकरच पद्यरत्नावलीच्या इग्रजी प्रस्तावनेत म्हणतात —

These pieces are not, however, a strict and exact rendering, but a free adaptation for the general Marathi reader

' पद्यरत्नावली ' तील ' विद्याप्रशसा ' व 'प्रश्नोत्तरावलि' ही काव्ये स्वतत्र, परतु सामान्य आहेत मात्र ' विद्याधनप्रशसे ' त चिपळूणकराच्या कल्पनाशक्तीची अल्पशी चुणूक दिसते. नव्या इग्रजी राजवटीत त्याच्या काळी ज्या वैज्ञानिक सुधारणाचा एतद्देशीयाच्या जीवनात

प्रवेश झाला होता, त्या सुधारणांवर भिन्नभिन्न कल्पना रचून त्यांनी ते सामान्य काव्य थोडे-फार सजविण्याचा प्रयत्न केला आहे—

क्षुद्रा पशुपक्ष्यांची काय कथा ? पांचही महाभूतें
ज्ञानबळें आकळुनी केलें मनुजें स्वदास्यम त्यांतें.
विसरुनि परस्परांचा विरोध जल, वन्हि सेविती त्यातें,
दासापरि वश होउनि करिती त्याच्या समस्त कृत्यांतें.
त्याचीं वस्त्रें विणिती, रथ ओढिति, लोटतीहि नौकांतें,
बहु सांगणें कशाला ? करिती तो सांगतो तयां तें तें.
मोठे मोठे तरुवर मोडी, फोडीहि जी शिखरांसी
विद्युल्लता, नरें ती केली संदेशहारिणि दासी.
विद्येच्या सामर्थ्यें केला रवि चित्रकार मनुजानें,
होउनि अंकित वायुहि तुष्ट करी त्यास सुस्वरें गानें !

शेवटच्या या आर्येत चिपळूणकरांनी 'फुतामफी' आणि 'अयोनियन हार्प' या त्याकाळी अद्भुत व कुतूहलोत्पादक वाटणाऱ्या वस्तूंवर सुरस व चमत्कारिक कल्पना केल्या आहेत. चिपळूणकर हाडाचे रसिक असल्यामुळे त्यांनी हाताळलेले सामान्य विषयही रसात बुचकळून काढले आहेत असे वाटते. 'आर्या भारतीतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' या आपल्या भाषांतरित ग्रंथाच्या प्रस्तावनेच्या शिरोभागी त्यांनी 'सुभाषितेन गीतेन' या सर्वश्रुत संस्कृत सुभाषिताचा अनुवाद दिला आहे. तो त्यांच्या अतिशय रसिकतेची साक्ष देतो :—

उत्तम भाषण, गायन किंवा बरवा विलास तरुणीचा
रमवी चित्त न ज्याचें, पशु किंवा मुक्त तो मनुज साचा.

चिपळूणकरांनी भाषांतरावाकरिता 'मेघदूता'सारखे रोमांचकारी खंडकाव्य पसंत केले आणि 'भामिनीविलासा'तील एका लहान भागाचे भाषांतर केले किंवा 'सुभाषितशार्ङ्गधरा'तील स्फुट श्लोकांचे रूपांतर केले, यावरून त्यांच्यासमोर इंग्रजीतील फुटकळ रचना व विषयवैचित्र्य असावे असे वाटते. 'चंद्राविषयीं' इत्यादी त्याच्या अन्योक्तींचे 'To the moon', 'To the Cloud' या इंग्रजी कवितांच्या नमुन्याशी जे साम्य आहे, ते वरील विधानाचा पाठपुरावा करील. संस्कृत, इंग्रजी व मराठी या तीनही भाषांत असाधारण गती असताना चिपळूणकरांनी अगोदर गद्यलेखन केले व त्याकरिता इंग्रजी ग्रंथ निवडले आणि नंतर पद्यलेखन केले व त्याकरिता संस्कृत कवी पसंत केले ते का, असा प्रश्न साहजिकच समोर उभा राहतो. याचे कारण बहुधा मराठी-पद्याला ज्शी प्राचीन परंपरा होती, तशी ती गद्याला नव्हती हे होय. ते नव्यानेच निर्माण करावयाचे होते. तेव्हा इंग्रजी गद्य ग्रंथांचे भाषांतर जनतेला रुचेल; परंतु इंग्रजी पद्याचे भाषांतर जनतेला रुचणार नाही, कारण ते प्राचीन परंपरेशी विसंगत राहील ही वस्तुस्थिती त्यांच्यापुढे असावी. 'पद्यरत्नावली'च्या शेवटी त्यांनी 'मराठी कवितेतील व्याकरणाचे विशेष' हा प्राचीन कवितेचा अभ्यास करून लिहिलेला उपयुक्त निबंध जोडला आहे, त्यावरून ही गोष्ट अधिक उघड होईल. भाषांतरा-करिता इंग्रजी पद्य निवडण्याच्या बाबतीत त्यांच्यापुढे कदाचित त्यांचे सहपाठी महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर यांचे उदाहरण असावे. महादेवशास्त्री यांनी 'मॅकेरगन देरेतर ऑफ पश्चिम इन्स्ट्रक्शन' यांनी केलेल्या नवीन इंग्रजी पुस्तकमालेतील कवितांवरून 'प्राकृत कवितेची पुस्तकें' तयार केली. त्यांतील 'मुंग्यांवरील आर्या,' 'कालेश्वरावर्तीवरील आर्या

इत्यादी नव्या व निराळ्या विषयावरील कवितांची त्या काळी बरीच चेष्टा झाली.[1] कारण, तीं काव्ये स्त, पत व तत याच्या पूर्वपरंपरेशी सर्वथैव विसगत होती. कोल्हटकराच्या कवितेची जनतेने थट्टा केली परतु ' अथेल्लो 'चे त्याचे गद्य भाषातर मात्र अत्यत लोकप्रिय झाले, कारण, ती लेखनशैली मराठीला सर्वस्वी नवीन व निराळी होती. इग्रजी कवितेचा मराठी साहित्यात राजरोस प्रवेश होण्यास व ती त्यात सामावण्यास इ. स. १८८५ साल उगवावे लागले. यावरून पद्याच्या प्रवेशाच्या मार्गांत कशी अडचण होती ते स्पष्ट होईल.

गणेशशास्त्री लेले

परशुरामतात्या गोडबोले व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याचा कित्ता समोर ठेवून गणेश सदाशिवशास्त्री लेले यानी ' रघुवश ', 'शिवाजीचरित्र', ' हिंदु लोकाचे सण ', ' गगाचरित्र ', ' कृष्णाकुमारी ', ' अमरुशतक ' ही काव्ये रचली आहेत; आणि ' जानकीपरिणय ', व ' विद्धशालभजिका ' या अप्रसिद्ध नाटकाची भाषातरे केली आहेत. याशिवाय ' शिवस्तुति ' ' सीमतिनीचे आख्यान ', ' महिम्नस्तोत्र ', ' तुकोजी होळकर ' इत्यादी किरकोळ काव्ये लिहिली आहेत परतु यांपैकी एकाही रचनेत गोडबोल्याचा गोडवा किंवा सुगमपणा नाही की चिपळूणकराचा नवेपणा किंवा रसाळपणा नाही. लेल्याचे बहुतेक वाङ्मय ' दक्षिणा प्रैज कमिटी ' साठी निर्माण झाले आहे. आधी कमिटीने कवितेसाठी विषय सुचवावयाचा किंवा जाहीर करावयाचा आणि मग लेले यानी लेखनप्रपच करावयाचा असा प्रकार फार आहे. निरनिराळ्या आख्यानक कवितात तेच ते श्लोक पुन पुन घालवयाचे व आख्यानकाची सख्या फुगवावयाची ही मध्ययुगीन रघुनाथ, विठ्ठल आदी कवींची वहिवाट होती. लेले याच्या ' रघुवश ' त व ' शिवाजी-चरित्रा'त तेच ते श्लोक पुनरावृत्त करण्याचा हाच प्रकार आढळतो —

> जे काव्यें रचिती मनोज्ञ सुकवी, पावावया वयशा
> आहे मदमती तथापि करितों आता प्रयत्ना अशा,
> जीं या उच नरास लभ्य सुफळें, तीं तोडण्या टेंगणा
> बाहू उर्ध्व करी, तयास हसती, तैसेचि हेंही म्हणा.

' रघुवश'च्या प्रास्ताविकातला हा श्लोक ' शिवाजीचरित्रा'त पुन्हा तसाच्या तसाच घालण्यात आला आहे. 'रघुवशा'च्या सातव्या सर्गात अजराजा भोजनगरीत प्रवेश करतो, त्यावेळचे वर्णन आहे, तेच वर्णन ' शिवाजीचरित्रा'त शहाजी लखूजी जाधवाकडे विवाहास येतो त्या प्रसगी तसेच्या तसेच पुनरुक्त केले आहे. ' शिवाजीचरित्र ' हे काव्य लेले यानी ग्रँष्ट डफ्‌चा इतिहास समोर ठेवून लिहिले आहे असे दिसते. कारण, त्यात ' विजापूर ' नेताजी पाल्कर ' ' कॉल्यानी ' (म्हणजे कल्याण) इत्यादी विशेषनामाचे लेखन इग्रजी उच्चारानुसार केले आहे.

लेल्याच्या कवितावृत्तीत त्यातल्या त्यात रघुवश ही कवितावृत्ती उत्तम आहे. तीमध्ये दशरथमृगया या नावाचा नवमसर्ग समश्लोकी भाषातर करून घातला आहे, आणि मुळाप्रमाणेच वृत्तवैचित्र्य व यमकरचना साधण्याचा पुष्कळ अशी यशस्वी प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे अन्य सर्गात प्रसगाप्रसगाने शृगार, वीर, करुण इत्यादी रसाचे उद्भावन साधण्याची पराकाष्ठा केली आहे दिलीप व वसिष्ठाश्रमातील नदिनी, रघूचा पारसीकावरला

---

१ दमहारक-वर्ष ५, पृष्ठ-७४

विजय, इंदुमती व सुनंदा, अज व इंदुमती यांचा विवाह, दशरथाचा वसंतोत्सव, रामाचा सीतात्याग व अग्निवर्णविलास इत्यादी या काव्यातील कथाविभागाचे व प्रसंगाचे चित्र चितारताना लेल्यांच्या लेखणीला स्वाभाविक स्फुरण चढले आहे.—

पायांना भळिता रसा नरपती लावी स्त्रियांच्या जई,
त्याचें व्यग्र बहूत होय मन तें, न स्वस्थ राहे तई,
कांचीं रम्य नितंबयुक्त जघनें, जेथील वस्त्रें ढिलीं
झालेलीं निरखून तें नृपतिची दृष्टी बहू वेधिली.

हे कामातुर अग्निवर्णाचे मनोवर्णन हुबेहूब नाही काय! 'रघुवंश' आणि 'कृष्णा कुमारी' या लेल्यांच्या काव्यांचे समालोचन मोर्गो कुलकर्णी यांनी केले आहे. ते म्हणतात:— "लेल्यांचें रघुवंशाचें मराठी भाषान्तर वाचताना, कालिदासाच्या कवित्वाचा भाषांतररूप का होईना, पण ठसा मनावर उमटत नाही. लेल्यांनीं 'कृष्णाकुमारी' हें काव्य याच वृत्तात रचले आहे. कृष्णाकुमारीच्या ऐतिहासिक चरित्रात सहृदय वाचकाना रडवतील असे किती तरी धीरोदात्त व करुण प्रसंग आहेत, परंतु लेल्यांना हा काव्यविषय यथास्थितेनें रेखाटता आला नाहीं.[1]" 'रसप्रबोध'कर्ते बलवंत कमळाकर माकोडे यांच्या आग्रहावरून लेले यांनी 'अमरुशतक' या मुक्तकसंग्रहाचे मराठी पद्यात्मक भाषांतर केले आहे. माकोड्यांचे वास्तव्य ग्वाल्हेर, इंदूर, धार, देवास, उज्जयिनी इत्यादी ठिकाणी माळव्याच्या परिसरात असे. ते प्राचीन संस्कृत कवितेचे व मध्ययुगीन हिंदी व उर्दू कवितेचे भोक्ते होते. ही बहुतेक कविता उत्तान शृंगारिक आहे. अलंकारविवेचनाच्या नावाखाली त्या प्रकारचा अनिर्बंध व स्वच्छंद शृंगार 'अमरुशतका'तील मुक्तकात ओसंडत आहे, म्हणून कदाचित माकोड्यांनी त्याचे भाषांतर करण्याची सूचना लेल्यांना केली असावी. हे भाषांतर पद्यशः नाही; तात्पर्यार्थ मनात आणून तो प्राकृतात बांधला आहे. चार नायक व आठ नायिका यांच्या रतिरंगाची व हावभावांची विविध चित्रे या संग्रहातील मुक्तकात विखुरलेली आहेत. लेल्यांनी भाषांतरिलेल्या 'जानकीपरिणय' या नाटकाच्या पाचव्या अंकात, रामाच्या यथार्थ रूपाने विरोध या नावाचा राक्षस पाठविला, त्या राक्षसाचा व शूर्पणखेचा शृंगार आहे. तो अंक शृंगार व हास्य यांच्या मिश्रणाने चित्ताकर्षक झाला आहे. 'विद्धशालभंजिका' या त्यांच्या भाषांतरित नाटकाचे सविधानक गुंतागुंतीचे आहे. लेल्यांच्या भाषांतरात त्याचा क्लिष्टपणा आणखी वाढला आहे. मात्र मधून मधून कल्पना नावीन्याने नटलेली काही रचना आहे वानगी म्हणून ही शिखरिणी पाहा :—

चकोरांनो! तुम्ही सकल मिळुनी एकचि करा
पिवोनी टाका रे! त्वरित अवघ्या या विधुकरा.
ज्यांच्या योगानें विरहिजनजीवित्वचि सरे
असें जें तत्तेज स्फुट विलय पावेलचि खरें.

लेल्यांच्या उर्वरित वाङ्मयाची कल्पना या विवेचित वाङ्मयावरून येऊ शकेल लेल्यांच्या कवितेविषयी सुविख्यात काव्यविवेचक वामन दाजी ओक म्हणतात : "रा. लेले यांनी काव्यनाटकांचीं भाषांतरें केलीं आहेत. तीं यद्यपि बरीं निपजलीं आहेत, तरी त्यावरून ते उत्तम कवी आहेत असें त्यांचें वर्णन करणें साहस होय. त्यांची कविता चांगली आहे.

---

१. सुविचारसमागम, पुस्तक १, मे १८९८ ते एप्रिल १८९९.

परंतु सुधारणा करण्यास बरीच जागा आहे.' " एकदा का भाषांतराची सवय लागली म्हणजे मग स्वतंत्र प्रतिभा कशी कुंठित होते याचे प्रत्यंतर लेले याच्या प्रचंड उद्योगावरून पटते.

पांडुरंगशास्त्री पारखी

या पंडितपरंपरेतील कवींत पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी हे वयाने सर्वांहून कनिष्ठ होते. त्यांच्या नावावर 'षड्ऋतुवर्णन', 'कृष्णाकुमारी' व 'बोधामृत' ही तीन काव्ये आहेत त्यांपैकी पहिली दोन 'दक्षिणा प्रेज कमिटी'च्या जाहिरातीवरून स्फुरली आहेत. पारख्यांचे पहिले काव्य जितके प्रसिद्ध आहे, तितकी दुसरी दोन नाहीत. 'बाणभट्ट' हा पारख्यांचा अत्यंत आवडता संस्कृत कवी होय. त्यांच्या काव्यावर त्यांचा एक स्वतंत्र संशोधनपर निबंध आहे. पारख्यांची रचना प्रगल्भ, प्रौढ व पांडित्यप्रचुर आहे. तिच्यात तत्सम शब्दांचा भरणा विशेष आहे, आणि ती विविध शब्दालंकारांनी मंडित आहे. ; तसेंच तिच्यात क्लिष्ट श्लेषावर भर विशेष आहे. त्यामुळे अर्थबोधाच्या दृष्टीने ती सर्वसाधारण वाचकास जड वाटते. आपल्या या अभ्यासजड लेखनशैलीचे पारख्यांनी 'षड्ऋतुवर्णना'च्या आरंभी समर्थन केले आहे . " अलिकडे कवितेचें स्वरूपही निराळें झालें आहे. तिला वाटूं लागलें आहे कीं, आपले लोक जसें राज्यकर्त्यांच्या रीतीभातीचें अनुकरण करतात, त्याप्रमाणें आपणही त्यांच्या स्त्रियांचें अनुकरण करावें, म्हणजे अंगात साधा झगा अडकवला कीं झालें. आपली आर्यजननी जशी सुवर्णालंकारविरहित झाली आहे, तसेंच आपणही व्हावें. आपल्या प्राचीन कवींच्या सरस व सालंकार कविता कोणीकडे आणि हल्लीच्या कोणीकडे !

पारख्यांनी 'षड्ऋतुवर्णना'त सहाही ऋतूंची व त्यांतील मुख्य मुख्य सणांची मोठी रसाळ व चरकदार वर्णने केली आहेत. ती करिताना त्यांचे संस्कृत भाषेचे मार्मिक ज्ञान, पद्यरचनाचातुर्य, कल्पनाशालित्व व रसज्ञता प्रकट झाले आहे. त्यांची भाषा संस्कृत प्रचुर आहे आणि वृत्तयोजना विविध, विषयानुकूल व मधुर आहे. कवितेच्या ओघात मधूनमधून त्यांनी नवीन कल्पनांची पेरणी केली आहे याची साक्ष हे चार चरण देतील –

चपलनयनभंगे प्रेम एकास दावी,
पर मधुरवचें ती स्नेहपाशात गोंवी;
सुरतरससुखाचा स्वाद अन्यास लावी;
सकपटचल वेश्याचित्त एकत्र कैंवी ?

त्यात त्यांनी शिमग्यात नृत्य करणारी वारवधू अंतर्बाह्य साकार केली आहे.

१. विविधज्ञानविस्तार—एप्रिल, मे, जून, जुलै पुस्तक १२, १८८१.

पांडुरंग गोविंद पारखी (१८५४–१९११)

जन्म कडूस, पुणे जिल्हा, ल्हानपणीं संस्कृत व्याकरण, व्युत्पत्ति, अलंकार वगैरे अध्ययन, पुढे स्वप्रयत्नाने इंग्रजीचे ज्ञानसंपादन, बरेच जीवन शिक्षक या नात्याचे; अखेरची काही वर्षे पुणे–आनंदाश्रमात शास्त्री म्हणून काम, वाङ्मय :—(१) मित्रचंद्र (कादंबरी) १८७९, (२) बोधामृत (काव्य) १८८४, (३) षड्ऋतुवर्णन (काव्य) १८८२, (४) बाणभट्टचरित्र १९०७, (५) कादंबरीसार १९०८, (६) हर्षचरित्र १९११, (७) हर्षिका (नाटक), (८) कृष्णाकुमारी (काव्य).

इतर पंडित-कवी

या पंडितपरंपरेतील कवींत 'कुमारसंभव' कार कृ. शा. दातार, 'भामिनीविलास'-कार गंगाधरशास्त्री मंगरूळकर आणि 'रसप्रबोध' कार बळवंत कमलाकर माकोडे यांचा समावेश केला पाहिजे. 'कुमारसंभवा' च्या अर्पणपत्रिकेत दातारांनी स्वतःस थोरल्या चिपळूणकरांचे 'अतिनम्र सेवक व विद्यार्थी' म्हटले आहे. दातारांनी या काव्याच्या सतरा सर्गांपैकी फक्त पहिल्या सहा सर्गांचे भाषांतर केले आहे. मराठीत शब्दांची उणीव आहे आणि जे शब्द आहेत त्यांच्या अंगी अर्थ दाखविण्याची शक्ती कमी आहे, म्हणून दातारांनी आपल्या भाषांतरात संस्कृत शब्द वैपुल्याने वापरले आहेत. मात्र पद्यात साकी व आर्या या मात्रावृत्तांचा आणि वसंततिलका या अक्षरगणवृत्ताचा वापर सढळ केला असून दोन ठिकाणी दिण्डीही योजिली आहे. दातारांच्या उत्कृष्ट भाषाशैलीची प्रचीती यौवनात पदार्पण केलेल्या पार्वतीचे वर्णन वाचले म्हणजे पटेल —

> पुष्प नसोनी मदनाचें जें अस्त्रचि निजायाचें,
> तें तारुण्य तयेच्या शरिरीं उदय पावलें साचें.
> कूचें भरता रंग रेखलें चित्र शोभत जैसें,
> सूर्यांशूंनीं विकसित होता विल्से पंकज जैसें,
> चालत असता भूवरि सुंदरि यांनि पाउलें जेव्हा
> स्थलकमळें तीं चालति ऐशी शोभा भासे तेव्हा
> तिच्या पदाच्या अंगुष्ठांत अंगुष्ठनखाची कांती
> पडे तिणें ती भूवरि वसती झाली वाटे चित्तीं.

गंगाधरशास्त्री मंगरूळकर हे नागपूरचे विख्यात सावकार दाजी बुटी यांचे आश्रित स्नेही होते. त्यांनी पंधरासोळा संस्कृतप्राकृत ग्रंथ रचले आहेत. ते बहुतेक अद्यापि अप्रसिद्ध आहेत. 'भामिनीविलासा' तील 'स्तनाभोग' आणि 'मधुरसा' या श्लोकांची भाषांतरे त्यांच्या निर्दोष रसरचनेची साक्ष देतील '—

> गळ्यापासुनि सुरळ कुटिल अलक भासतो स्तनावरि हा—
> जैसा शशिबिंबातुन लोंबतसे सर्प मेरुगिरिवरि हा.

किंवा,

> अधर गोड सुधा मदिरेहुनी
> म्हणुनि दे वदनीं मम ठेवुनी.
> निरुकरें धरि हा कर सुंदरी
> मग पडे मम प्रीति खरोखरी.

माकोड्यांची कविता साधारण प्रतीची आहे.

> सरसा, सालंकारा, सुपदन्यासा, सुवर्णमयमूर्ती
> पाहुनि तव ह्या लोकीं मोहवशुद्धा न कोण गे ! भ्रमती ?

या श्लिष्ट 'कविताप्रशंसे' वरून त्यांची शब्दार्थचमत्काराभिरुची व्यक्त होईल. त्यांची प्रसिद्धी 'रसप्रबोध' या त्यांच्या साहित्यशास्त्रविषयक ग्रंथामुळे विशेष आहे.

नीतिशिक्षणपर कविता

गोडबोले, चिपळूणकर आणि पारखी यांचा मूळ पिंड पंडित कवींचा. परंतु शिक्षणखात्याशी संबंध असल्यामुळे व त्या काळच्या शिक्षणपद्धतीत नीतिशिक्षणाला विशेष

स्थान असल्यामुळे त्यांनी नीतिविषयक कविता लिहिली आहे. त्या कवितेच्या धाटणीवर विनायक कोंडदेव ओक, शिवराम रामकृष्ण निसुरे, मोरो गणेश लोंढे व हरि कृष्ण दामले या शिक्षककवींनी पुष्कळ शालोपयोगी कविता रचली आहे. ती प्रामुख्याने उपदेशपर आहे. तिच्यात सद्‌विचार, सत्यभाषण आणि शुद्ध वर्तन यांचे नीतिपाठ आहेत. यापैकी ओक व लोंढे दीर्घायुषी होते आणि दोघेही अखेरच्या घटकेपर्यंत अविश्रांत व अव्याहत लिहीत होते. निर्णयसागर मुद्रणालयाने चालविलेल्या 'बालबोध' या मुलांच्या मासिकाचे ओक सतत ३४ वर्षे संपादक होते. या मासिकातील सारा मजकूर ते स्वत एकटेच लिहीत. त्यात त्यांच्या चारशेहून अधिक कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ओकांच्या एकंदर लेखनाचे स्वरूप लक्षात घेतल्यास त्यांस मराठीमधील बालवाङ्मयाचे आद्यप्रवर्तक म्हणावे लागेल. त्यांची लेखनशैली सरळ आहे आणि भाषा सुबोध व मनोरम आहे. नीतिबोध हा त्यांच्या लेखनाचा आत्मा आहे. क्वचित नीतिबोधास भक्ति, ज्ञान व विरक्ती यांची जोड मिळाली आहे. कदाचित त्या काळच्या गृहशिक्षणाचा व शालेय शिक्षणाचा हा प्रभाव असावा, किंवा संतकवींच्या काव्याच्या परिशीलनाचा हा परिणाम असावा. या युगात निर्माण झालेली बोधकविता सत्य व शिव आहे; मात्र तिचा आविष्कार सुंदर नाही. कारण तत्कालीन कवींना सौंदर्यान्वेषक नवीन दृष्टी नव्हती. शिवाय आपण शिक्षक आहो व मुलांना प्रत्येक गोष्ट शिक्षकाच्या भूमिकेवरून शिकविणे हा आपला जन्मसिद्ध अधिकार आहे, ही सुंदर काव्याविष्काराच्या आड येणारी चुकीची जाणीव त्यांना फार मोठ्या प्रमाणात होती.

वि. कों. ओक

'पुष्पवाटिका' या नावाच्या कवितासंग्रहात ओकांच्या दहा वेचक कविता आहेत. त्यांपैकी काहींना संस्कृत व इंग्रजी कवितांचा आधार आहे. संस्कृत व इंग्रजी कवितांचा

विनायक कोंडदेव ओक—जन्म १८४० हेदवी येथे, शिक्षण थोडेसे मराठी आणि इंग्रजी तीन इयत्ता, स्वकष्टाने मराठी भाषा चांगलीच वश केली; आठ रुपये पगाराच्या शिक्षकीपासून वाढत वाढत १०० रु. पगाराच्या अ. डे. ए. इन्स्पेक्टरच्या जागेपर्यंत वाढत गेले. मुलांकरिता बालबोध नावाचे मासिक सतत ३४ वर्षे चालविले आणि त्यातून ४०२ चरित्रे, ४०२ कविता, ४०२ निबंध, ३७१ शास्त्रीय विषयांवरील निबंध, आणि इतर विषय ८५० एवढे वाङ्मय लिहिले. छोटीमोठी अशी जवळजवळ पन्नास पुस्तके लिहिली.

मुख्य ग्रंथ :—

चरित्रे—पीटर धि ग्रेट, शिकंदर, आल्फ्रेड धि ग्रेट, टॉमस मनरो, ग्लॅड्स्टन, दिनकरराव राजवाडे, ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन, वॉरन हेस्टिंग्ज, अमीर अबदुल रहमान, नावजी दादाजी, सॅम्युअल जॉन्सन, लिंकन् यांची चरित्रे.

इतिहास—हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास, हिंदुस्थान-कथारस, शिपायांच्या बंडाचा इतिहास, रोमचा इतिहास, इतिहास-तरंगिणी, भरतखंडातील राज्यकर्त्यांचा इतिहास.

बालवाङ्मय—मुलांचें कल्याण, मुलांस थोडासा बोध, मुलांस उत्तम बक्षीस, लघु-निबंधमाला, मधुमक्षिका, पुष्पवाटिका (कविता), फुलांची परडी, इसापनीति, कठीण शास्त्रांतील सोप्या गोष्टी.

इतर—महाराष्ट्र-वाङ्मय, स्त्रियांची परवशता, साम्प्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य, प्रपंच, रहस्य, सोपें व्याकरण, आनंदराव, शिरस्तेदार इत्यादी. मृत्यू–१९१५.

आधार घ्यावयाचा व कवितालेखन करावयाचे ही त्या काळची एक सर्वसामान्य प्रवृत्ती होती. 'अन्योक्तिपंचक' व 'कवितारत्नमाला' या ओकांच्या कवितांना संस्कृताचा आधार आहे. स्वदेशाभिमान ही कविता सर वॉल्टर स्कॉटच्या "Breathes there the man with soul so dead ? " या पोवाड्यावरून स्फुरली आहे.

'रामग्राम्याची नि स्पृहता' व 'प्रेमरघन' या ओकांच्या स्वतंत्र कविता उल्लेखनीय आहेत. प्रेमरघनाचे जाळे सर्वत्र पसरले आहे हे सांगताना ते म्हणतात —

हीं गाय वासराच्या मागें मागें पहा कशी धावे
कोणी तया दुखविता कोपा अत्यंत ती खरी पावे.
धान्याचे कण वेंचुनि ही चिमणी आपुल्या पिलाला दे,
तेणें तिच्या मनीं बहु संतोष दिसे सरोवरी नांदे.

'पुष्पवाटिके'च्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात —

"रसभरित काव्याच्या योगाने मनास एक प्रकारची भूल पडते. तिजपासून उत्पन्न होणारा आनंद केवळ रसिकाच्या मात्र अनुभवास येतो. तेव्हा कोणत्याही एखाद्या काव्यास केवळ बरेवाईट म्हणण्याचा अधिकार त्यास आहे, अरसिकास नाही." पुढे त्यांनी एका सर्वश्रुत संस्कृत श्लोकाचा अनुवाद दिला आहे:—

इतर ताप सहस्र लिही मना । रुचनि सांहिन ते चतुरानना
अरसिकाप्रति काव्यसमर्पण । मम शिरी न लिही, न लिही पण.
भक्तिरसा परमेश्वर, तैसे कवितारसा तुम्हीं पात्र
पात्र खरे म्हणुनि करी अर्पाया सिद्ध हैं सुमनपात्र.

कदाचित ओकांच्या 'बालबोधकविते' वर 'प्रौढ टीका' होत असावी, म्हणून त्यांनी वरील उद्‌गार काढले असावे. ओक मोरोपंताच्या कवितेचे भोक्ते होते. मोरोपंताच्या कवितेवर आग्लकविनानुकरण करणाऱ्याकडून जी टीका होई, ती कशी अनुचित आहे हे त्यांनी 'मोरोपंताचा विलाप' या भावकवितेत मोरोपंताच्या मुखाने वदवले आहे. मात्र ओकांनी 'बालबोधा'च्या बालवाचकाचा अधिकार लक्षात घेऊन मोरोपंताच्या प्रौढ भाषासरणीचे अनुकरण केले नाही हे इष्टच झाले.

लोंढे यांची कविता

लोंढ्याची कविता बोधशतक, बोधमाला इत्यादी एकदानफदान पुस्तिकांत संग्रहीत झाली आहे. त्या पुस्तकांतील कवितांचे विषय पाहिले म्हणजे त्यांची नावे सार्थ आहेत असे वाटते. लोंढ्यांची कविता उपदेशपर असली, तरी ती सर्वविषयांची त्यांची शैली प्रसंगविशेषी आकर्षक आहे त्यामुळे मनोरंजन आणि मनोबोधन या दोन्ही दृष्टींनी त्यांची कविता विद्यार्थ्यांप्रमाणे प्रौढांनाहि प्रिय व्हावी अशी आहे. या दृष्टीने 'रायगडावर काय आहे ?' ही त्यांची एकूण ९ भागांत लिहिलेली कविता सरोवर वाचनीय आहे. त्यांचा 'ओढा' पाहिला म्हणजे टेनिसनच्या 'ब्रूक 'ची आठवण येते.

निसुरे यांची 'विद्याधनप्रशंसा'

शिवराम रामकृष्ण निसुरे यांच्या नावावर 'विद्याधनप्रशंसा' एवढेच एक काव्य आहे. मराठी साहित्याचा आढावा घेताना त्या काव्याची न्यायमूर्ती रानडे यांनी प्रशंसा केली आहे :—

"There have consequently appeared several poems in Marathi, some of which have gained not only popularity, but have also proved valuable additions to the Marathi Literature."

निसुरे यानी या काव्यातील काल्पनिक कथाभागाला स्वतःच्या मनाने पौराणिक वातावरणाची डूब दिली आहे. धनाढ्य कुबेर व अकिंचन शंकर यांचे भांडण असते, ही गोष्ट भोळे शंकर दुष्ट वासुकीला सांगतात, आणि वासुकी संतापाच्या भरात कुबेराच्या सुवर्णनगरीला आग लावतो. शेवटी बुद्धिमान मांत्रिक व्यास हा वासुकीस हाकलून लावतो. अशा रीतीने या काव्यात निसुरे यानी बुद्धीच्या धनाची प्रशंसा साधली आहे. या काव्यातला काही भाग असंभवनीय कोटीतला असल्यामुळे अलीकडील वाचकांना रुचण्यासारखा नाही. यासाठी निसुरे यानी, 'वाचकांनी काव्याच्या कथाभागाकडे लक्ष देऊ नये, फक्त कथेचे तात्पर्य व कथारचना याकडे लक्ष द्यावे' अशी प्रस्तावनेत विनंती केली आहे. कवितेचा बराचसा भाग संस्कृत साहित्यातील सुभाषितांनी सजला आहे. कवितेत वृत्तवैचित्र्य असल्यामुळे व रचनेत प्रवाह असल्यामुळे कवितेत एक प्रकारचे नादमाधुर्य उत्पन्न झाले आहे. क्वचित अर्थान्तरन्यासाच्या रूपात सार्वत्रिक अनुभव व्यक्त झाले आहेत :—

बहू सोयरेधायरे, मित्र लोकीं । परी सर्व्ही एक नाहीं, विलोकीं,
सुखासाठि ते सर्व आले मिळोनी । विपत्काळ, येताच जाती पळोनी.

अशा तऱ्हेचे अर्थान्तरन्यास या काव्यात सर्वत्र विखुरलेले आहेत. त्यामुळे त्यास अर्थघनता प्राप्त झाली आहे. आगीत एक लहान मूल सापडते, त्याची आई विलाप करते इत्यादी काव्यातील प्रसंग सहृदयाच्या डोळ्यास आसू आणतील इतपत करुण आहेत. निसुरे यांची 'इंग्रजी कलाकौशल्ये' ही लावणी तत्कालीन देशी उद्योगधंद्याच्या नष्टचर्या-मागल्या धोरणावरील टीका म्हणून आहे. पण ती टीका चरचरदार झाली आहे. हरि कृष्ण दामले यांचे 'पार्वतीप्रकोप' हे काव्य थोरल्या चिपळूणकरांच्या प्रशंसेस प्राप्त झाले होते. या काव्यास कवीने प्रथम 'पार्वतीप्रताप' हे नाव दिले होते; परंतु शास्त्रीबुवांनी ते नाव बदलले व त्याऐवजी 'पार्वतीप्रकोप' हे नाव दिले आहे, ते शास्त्रीबुवांच्या रसज्ञतेचे व मर्मज्ञतेचे द्योतक आहे.[1] चिपळूणकरांनी शालापत्रकात या काव्याचे समालोचन केले होते. दामल्यांच्या भाषेत ओज आहे, रचनेत गोडवा आहे आणि वर्णनात संयम आहे. या काव्यात द्वितीय पंक्तीचा अन्वय तृतीय पंक्तीतील शब्दाशी करण्याची नवीन पद्धति आढळते. ती महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी इंग्रजीवरून उचलली आणि 'राजा शिवाजी' या आपल्या काव्यात तिचा अवलंब केला. दामल्यांना ती पद्धती कुंट्यांच्या काव्यावरून सुचली असावी.

पांडित्यप्रचुर कविता

पांडित्य हा ज्यांचा व्यवसाय नव्हता, तरी ज्यांनी पांडित्यप्रचुर कवितालेखन केले आहे असे या कालखंडातले आणखी दोघे कवी म्हणजे गणपतराव हरिहर पटवर्धन ऊर्फ बापूसाहेब कुरुंदवाडकर आणि सर. टी. माधवराव हे होत. यांपैकी बापूसाहेब हे कुरुंदवाडच्या छोट्या पातीचे अधिपती होते ते मोठे विद्याव्यासंगी होते त्यांचा संस्कृत शारस्वताचा अभ्यास सखोल होता आणि पंताच्या मराठी कवितेचा त्यांचा व्यासंग प्रदीर्घ होता.

१ विविधज्ञानविस्तार, सप्टेंबर १८८२

'गणेशपुराण', 'मद्ववशवर्णन' व 'गंगावर्णन' ही त्यांची काव्ये मोरोपंती वळणाची आहेत यामुळेच बहुधा विनायक कोंडदेव ओक यांनी त्यांना 'साम्प्रतचे मोरोपंत' म्हणून संबोधले असावे. त्यांच्या गणेशपुराणाचा उत्तर भाग भक्तिपरंपरेत आला आहे. त्यांची मद्ववशवर्णन व स्वसशवर्णन ही काव्ये 'रत्नावली' त प्रकाशित झाली होती. त्यातील पहिले काव्य पेशव्यांवर आहे आणि दुसरे पटवर्धनांच्या घराण्यावर आहे 'गंगावर्णन' या त्यांच्या काव्यास 'दक्षिणा प्रैझ कमिटी' ने दुसऱ्या नंबराचे पारितोषिक दिले होते. या काव्याच्या प्रस्तावनेत बापूसाहेब म्हणतात —

'जो शब्दरूपी चित्र बनवितो तो कवि. कविता सोपी असावी म्हणजे कल्पनाप्रविष्ट नसावी बागवानी शकट व त्यावरले वेलबुटीचे काम, त्याप्रमाणे ती वजनदार व सुंदर असावी प्राकृत कवितेत संस्कृत शब्द आणू नयेत हें काही अंशी खरें असलें, तरी एक वर्षाचे मुलास मातेचा हात न धरता चालता येत नाही, ही वस्तुस्थिति लक्षात घेतली पाहिजे. काव्याचें वजन कायम राहावें असे यत्न असेल, तर साधारण मनुष्यानें ग्रंथ करू नयेत.''

मोरोपंताचे अनुकरण करुन बापूसाहेबांनी आपली सर्व काव्यरचना आर्याबद्ध केली आहे मोरोपंतांच्या कवितेप्रमाणेच ती प्रौढ, प्रगल्भ व सालंकृत आहे अर्थात अर्थ लावण्याच्या दृष्टीने ती साधारण कठीण असल्यास नवल नाही परंतु क्वचित ती प्रासादिक आहे तिचा मासला म्हणून येथे 'आगगाडी' चे वर्णन उद्धृत करतो —

ओढाया या गाडिस वृषभ नको, तेंवि अश्व ही नलगे
ज्याला अग्नीच म्हणे, "घटिकेनें दोन योजनें चल गे!"
नाना यत्नीं सजुन ठेविति ऐसा पुढेंचि रथ एक
जोडिति त्यातें एकामागं दुसरा, असे रथ अनेक
वेग असुनि ऐसा त्यामाजी क्लेश लेशही नाहीं
जें सुख नृपासि मिळतें सेवावें तेंचि तेथ हीनाहीं
असती मुख्य द्रव्यें रथ हा चालावयासि अग्नि-जल
कोण न जाणे त्या? परि तत्त्वज्ञानाशिवाय काय फल?

'गंगावर्णना' त मधून मधून बापूसाहेबांच्या प्रतिभेच्या ठायीं वसत असलेल्या कल्पनाचमत्कृतीचेही दर्शन घडतें —

व्हाया स्वकान्ति अधिका चंद्रेही यन्मुखासि ध्यावें
ऐशा नागरल्लना राहति नेसुनि जेथ पायावें
ज्योत्स्नाभ्रमासि दे स्मित ज्यांचें चतुरा नराहही दिवशा
त्यांतें रात्रीं पाहुनि न कसा होईल चंद्रमा हिंवशा?

काशी येथील स्त्रियांच्या सुंदरतेचे हे वर्णन कल्पनेच्या कोंदणात हिरकणीप्रमाणे चमकत आहे. 'गंगावर्णना' च्या शेवटी बापूसाहेबांनी 'कोणत्या भाषेतील काव्यें चांगलीं' हा निबंध जोडला आहे त्यात त्यांनी संस्कृत आणि इंग्रजी भाषांची तुलना केली आहे व संस्कृत भाषेचे पारडे अनेक दृष्टींनी अधिक वजनाचे असल्याचे ठरविले आहे कारण संस्कृतभाषेला उत्तम व्याकरण आहे, तिच्यात समास व संधी यांची सोय आहे, तिचे शब्दभांडार अमर्याद आहे आणि तिच्यात एका शब्दाला अनेक प्रतिशब्द आहेत.

राजा सर टी. माधवराव हे मुख्यत राज्यकार्यधुरंधर व समाजसुधारक होते. मोरोपंतांच्या कवितेवर त्यांची विशेष भक्ती होती. ते फावल्या वेळी कविता रचत. त्यांच्या

विचारावर इंग्रजी विचाराची पुसट छाप आहे त्यांनी विविध विषयांवर अनेक लहानलहान कविता लिहिल्या आहेत, अनेक संस्कृत सुभाषितांचा मराठी अनुवाद केला आहे आणि इंग्रजी वाङ्मयात प्रचलित असलेल्या पद्धतीप्रमाणे आपल्या कुटुंबीयांना व इष्टमित्रांना अनुलक्षून कविता रचल्या आहेत माधवरावांची सारी रचना फुटकळ आहे. 'गृहिणीच्या अलंकारा'त त्यांचे स्त्रीदाक्षिण्य दिसते. त्यांत जुन्यानव्या विचारसरणीतील चांगल्या गोष्टींचा संगम आहे :—

> सद्वर्तन, पतिनिष्ठा, सस्मितवदन, स्वकान्तहितमनन,
> नियमितधनसंतुष्टा सलील वाणी, सदैव शांत मन,
> कोमलता, भूतदया, आदर, लज्जासुगंध, सत्कार,
> वाचन, गायन कांहीं, निर्धन बंधूजनांस उपकार,
> बालकलालनपालन, निर्मलता, जागरूक गृहभरणें,
> ज्ञानी सारे म्हणती, समजा कीं हींच अंगनाभरणें

पंडितपरंपरेचे कार्य —

आधुनिक कवींच्या आरंभीच्या या पंडितपरंपरेचें संस्मरणीय व महनीय कार्य म्हणजे तिनें सर्वसाधारण मराठी वाचकवर्गास अभिजात संस्कृत साहित्यांतील काव्यनाटकांतला नवरस चाखवला, आणि भक्तिपरंपरेचा जो पुराणरथ आध्यात्मिक व पौराणिक चाकोरीतून रे रे करीत चाल्ला होता, त्याला नवीन मार्ग दाखवला. प्राचीन मराठी कवींनीं केवळ रामायण, भारत व भागवत या बृहत्कथांचेच अनुवाद केले आहेत. श्रीहर्षाच्या 'नैषधा'च्या आधारानें रचलेल्या रघुनाथपंडिताच्या 'दमयंतीस्वयंवरा'चा एकमेव अपवाद वगळला, तर त्यांनीं दुसऱ्या कोणत्याही कवीच्या काव्य–नाटकाला स्पर्श केला नाहीं. परंतु पंडितपरंपरेतील कवींनीं कालिदास, भवभूति, शूद्रक, बाण, विशाखदत्त, जगन्नाथपंडित इत्यादि प्रतिभासंपन्न श्रेष्ठ कवींच्या ललित वाङ्मयाची मराठी रसिकांना ओळख करून दिली भारवी आणि माघ यासारख्या क्लिष्ट लेखन करणाऱ्या कवींकडे त्यांचें लक्ष गेलें नाहीं. यावरून त्यांची वैदर्भी रीतीविषयींची अभिजात अभिरुची प्रत्ययास येते. पंडितपरंपरेपासूनच बालोपयोगी व शालोपयोगी कथाकवितांच्या लेखनाचा श्रीगणेशा झाला विद्यार्थ्यांसाठीं हेतुपुरस्सर निर्माण करण्यांत आलेल्या या साहित्यांत बराचसा भाग 'अवसरपठिता वाणी'चा अनुवाद आहे. कारण, त्या वाणींत काव्यापेक्षा नीतीचा भाग अधिक आहे किंबहुना नीतिशिक्षण हा तिचा आद्य व एकमेव हेतू असून तो मनावर ठसावा एवढ्यापुरतीच त्याला काव्याची जोड दिली आहे. कल्पित कथेपेक्षा ही अनुभवसिद्ध नीतिपद्ये मनुष्यजीवनांत मार्गदर्शक म्हणून अधिक उपयुक्त व उपकारक असतात पंडितपरंपरेतील कवींद्वारा मराठींत आलेलें हें सुसंस्कृत ललित वाङ्मय व शिक्षाप्रद शालेय वाङ्मय पुढें पुष्कळ काळपर्यंत महाराष्ट्रभर अभ्यासक्रमांत समाविष्ट असल्यामुळे पुढील लेखकांच्या लेखनसरणीला त्यांचेंच वळण लागलें. पंडितपरंपरेतील सर्व कवी संस्कृतभाषाविशारद असल्यामुळें त्यांच्या लेखनानें मराठी भाषेला सुरवातीपासून शुद्ध, सोज्वळ व सुंदर स्वरूप प्राप्त झालें परंतु पंडितकवींचें बहुतेक वाङ्मय हें आधारित, अनुवादित, भाषान्तरित किंवा रूपांतरित असल्यामुळें त्यांत आत्मतेजाचा व स्वयंप्रत्ययाचा अभाव आहे. पंडित–कवींचा हा भाषांतराचा उपक्रम पुढें फार काळ राहिला नाहीं कारण, मुंबई विद्यापीठाच्या वरील अभ्यासक्रमानुसार मराठी भाषा व मराठी वाङ्मय यांच्या अभ्यासाला अर्धचंद्र मिळाला आणि संस्कृत साहित्याच्या अध्ययनाला मान देण्यांत

आला. त्यामुळे मूळ संस्कृत काव्ये व नाटके यांच्यासमोर मराठी भाषेची मातब्बरी राहिली नाही हे साहजिकच आहे. दूध मिळाल्यावर त्याची तहान ताकाने कोण भागवील ?

दक्षिणा प्रैज कमिटी

पंडितपरंपरेचे पुष्कळ वाङ्मय 'दक्षिणा प्रैज'च्या आमिषामुळे व 'मेहेरबान् डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन्' यांच्या 'खास हुकुमा'मुळे तयार झाले होते त्यामुळे ते हुकमेहुकूम स्वरूपाचे निपजले आहे. त्यात जिव्हाळा असेल असा जिव्हाळा नाही 'दक्षिणा प्रैज कमिटी'ने कवितेचा विषय जाहीर करावयाचा आणि उमेदवार कवींना तो हाताळावयास लावावयाचा हा सारा प्रकार जसा चमत्कारिक तसाच अस्वाभाविक होता. 'कमिटी'ने 'गंगा' हा विषय दिला, त्यावर चिंतामणि पेठकर, बापूसाहेब कुरुंदवाडकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे आणि बाळकृष्ण मल्हार हंस यांनी काव्ये रचिली. यांपैकी पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणी पेठकर यांचे 'गंगावर्णना' हे काव्य इंग्रजी शैलीचे अनुकरण करून लिहिण्यात आले आहे हंसांची ख्याती त्यांच्या काव्यरचनेपेक्षा 'वामनपंडित' व 'मोरोपंत' या त्यांच्या समालोचनपर निबंधामुळे विशेष आहे. 'शिवाजी' या काव्यविषयावर गणेशशास्त्री लेले, बळवंत पांडुरंग ऊर्फ अण्णासाहेब किर्लोस्कर, महादेव मोरेश्वर कुंटे, केशव लक्ष्मण ओरवेकर व एकनाथशास्त्री करंदकर यांची काव्ये आहेत. आध्यात्मिक कविता लिहिणारे आत्माराम मोरेश्वर छत्रे यांनीहि 'श्रीशिवछत्रपति कथाब्धिमथन' या नावाचे काव्य लिहिले आहे. यांपैकी कुंटे यांचा 'राजा शिवाजी' इतिहासप्रसिद्ध शिवाजीप्रमाणेच आधुनिक मराठी कवितेच्या इतिहासात अनेक दृष्टींनी क्रांतिकारक व युगप्रवर्तक आहे ओरवेकरांच्या 'शिवराजलीले'तील काही भाग सुंदर आहेत. परंतु काही अत्यंत हास्यास्पद आहेत. त्यांना औचित्याचा विवेक नाही :—

> आगगाडीची ट्रेन थमू मानू
> अग्रभागीं तें यंत्र तिचें 'तानू'
> शत्रुनिद्रा पाहता स्टेशनाला
> उभी राहे, दे विजय सज्जनाला.

या 'दिंडी'त तानाजी मालुसरे हा कोंडाणा सर करण्यास निघाला त्या वेळेचे जे वर्णन आहे ते किती हास्यास्पद आहे ! कुंटे यांच्या 'राजा शिवाजी' प्रमाणेच इंदूरचे एकनाथशास्त्री करंदकर यांचा शिवाजी शूर, वीर, साहसी व देशाभिमानी आहे शिवाजीमहाराजांना राजगुरु दादोजी कोंडदेव उत्तेजन देतात —

> घे तूं तूंच नृपा ! पुढार चल, हो तूं तूंच हो मोहरा,
> माला मोसरुनी उडीव फल्ला त्याच्या त्वरेनें धरा,
> काही सक्त या महीवर महा येना दयाळु प्रभू
> कांहीही करुनी उपाय बरवा ही तारितो नित्य भू
> हिंदूचें चिरनाम राहिल असें सत्कृत्य कोणीं करा,
> हिंदूंचा चिर धर्म राहिल अशा उद्योग कांही करा,
> हिंदूंचा विलसेल नित्य महिमा ऐसा बल दाखवा,
> हिंदू 'धन्य', 'सुखी' सदोदित असें सर्वांमुखीं गाजवा

वर दिलेल्या या नमुन्यावरून सुसंस्कृत शास्त्रीपंडित आणि अन्य जन यांच्या कवितेकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोणात व अभिरुचीत कसा फरक असतो ते स्पष्ट होईल.

'कृष्णाकुमारी' ह्या कवितेचा विषय गणेशशास्त्री लेले, पांडुरंगशास्त्री पारखी आणि गोविंद वासुदेव कानिटकर यांनी हाताळला आहे. पड्ऋतु व सण यांवर राजवाडे व पारखी यांनी काव्ये आहेत. पुढे सरकारने 'दक्षिणा प्राइज' बंद केल्यावर हे 'कवितेचे कारखाने' आपोआप थांबले. मात्र कमिटीने कवींना जे विषय दिले होते, ते बहुतेक ऐतिहासिक असल्यामुळे यापुढे ऐतिहासिक कविता लिहिण्याची प्रवृत्ती अधिकाधिक वाढावली. पुराणातील कथा निवडून तिच्यावर पौराणिक काव्य रचावयाचे ही प्रवृत्ती भक्तिपरंपरेपासूनच चालू होती. तिच्यात ही एक नवीन भर पडली. संस्कृत साहित्याचे भाषांतर करण्याची प्रवृत्ती यापुढे क्षीण झाली मात्र ती सर्वस्वी नष्ट झाली नाही. गोविंद गोपाळ टिपणीस यांनी 'काव्यरत्नावली' तून अनेक संस्कृत काव्यांची भाषांतरे केली आहेत. परंतु ती सामान्य आहेत.

पौराणिक कथा

भक्तिपरंपरेतील पौराणिक आख्यानकाव्य गणेश रामचंद्र दातार यांचे 'गोकर्णयात्रा', धुंडिराज नारायण वैद्य यांचे 'श्रीसत्यनारायण', त्र्य. वि. गोडबोले यांचे 'कृष्णनृगोपचरित्र' आणि लक्ष्मण मोरेश्वर असीरकर यांचे 'कपोतचरित्र' या काव्यांची भर पडली. यांपैकी त्र्यंबक विश्वनाथ गोडबोले व असीरकर यांची काव्ये वाचनीय आहेत. 'कपोतचरित्रा' तील एकपत्नीव्रताच्या स्तुतीचा भाग खरोखर अतिशय हृद्य व आस्वाद्य आहे.

नाटकी कविता

या कालखंडात आणखी नवीन काव्यप्रवृत्ती 'नाटकी कविते' ची होय इ. स. १८४३ मध्ये पौराणिक आख्यानाच्या आणि हरिदासी कथाकीर्तनाच्या धर्तीवर सांगलीचे विष्णुदास अमृत भावे यांनी 'नाटकी कविता' लिहिण्याचा सूत्रपात केला. त्यांची कविता 'नाट्यकवितासंग्रह' या पुस्तकात संकलित करण्यात आली आहे. ही कविता गेय व तालबद्ध आहे. मात्र ती गाण्याची पद्धती आता काळाच्या ओघात नष्ट झाली आहे. ती कविता त्या काळी व त्या परिस्थितीत निर्माण झाली, त्या काळाची व परिस्थितीची कल्पना करूनच त्या कवितेकडे पाहिले पाहिजे. ही कविता सूत्रधार वाद्यांच्या साथीत तालसुरावर म्हणावयाचा आणि नट तिच्यातला भावार्थ लक्षात घेऊन हावभाव करावयाचा. तेव्हा कवितेचा हा नाटकी प्रकार कवित्वाच्या खऱ्या कसोटीवर उतरण्याचे कारण नाही. मात्र या कवितेला ऐतिहासिक महत्त्व आहे हे विसरता येत नाही. पुढे या प्रकारची कविता सोकर बापूजी त्रिलोकेकर यांनी लिहिली. त्यांनी नलदमयंती, हरिश्चंद्र व सावित्री ही पौराणिक नाटके गद्यपद्यात्मक लिहून नाटकी कवितेचे एकांगी स्वरूप पालटून टाकले. त्यांचा हा प्रयत्न वासुदेव नारायण डोंगरे व शंकर मोरो रानडे यांना फार आवडला. त्रिलोकेकर यांनी नाटकी कवितेचे रूप बदलण्याचा प्रयत्न केल्यावर मग तिच्यात अनेक प्रकारच्या सुधारणा होऊन तिला अगदी वेगळे असे 'संगीत नाटका' चे रूप मिळाले.[१] हे स्वरूप मिळण्यास प्रामुख्याने अण्णासाहेब किर्लोस्कर व गोविंद बल्लाळ देवल यांचे श्रम कारणीभूत झाले. त्यांच्या अनुक्रमे 'सौभद्र' व 'शारदा' या परिपक्व नाटकातही 'रमाला जातो मी द्वारकापुरा' व 'सांगतो मी जाऊन

१. बालबोध, जून १९०९

भुजंगाला ' या पदांखाली ' नाटकी कविता ' अवशिष्ट आहे हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. या पद्यात काव्यापेक्षा नाट्यच अधिक आहे.

पंडित परंपरेतल्या कवींनी त्या काळच्या परिस्थितीत त्यांना जेवढे शक्य होते तेवढे नेटाने वळण मराठी कवितेला लावण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला. त्यांनी पेरलेल्या या बीजास नवशिक्षित पदवीधर कवींच्या काळी धुमारे आले आणि टिळक व केशवसुत या प्रतिभाशाली कवींच्या काळी फळे आली.

(३)

नवशिक्षित कवींची परंपरा

पंडित कवी संस्कृत साहित्यातील अभिजात काव्यनाटकांना मराठी वेष चढवत असतानाच मराठी कवितेवर इंग्रजी पेहराव चढविण्याच्या उद्योगास नवशिक्षित कवींनी प्रारंभ केला. मराठी कवितेला अभिजात सुसंस्कृत वळण लावण्याचा प्रयत्न पुण्याच्या ब्राह्मणी वातावरणात झाला, तर तिला विलायती पोषाखाच्या तऱ्हा व चाली शिकविण्याचा उद्योग मुंबईच्या अठरापगड संमिश्र वातावरणात झाला. पुण्यास पेशव्यांची राजवट चालू असतानाच मुंबईस ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार सुरू होता. तेथे हळूहळू इंग्रजी भाषा व वाङ्मय यांच्या प्रसारास सुरुवात झाली होती. या प्रसारकार्यास मिशनरी मिशनऱ्यांचा हातभार लागत होता. पुणेरी पंडितांची संस्कृत ग्रंथांची मराठी रूपांतरे प्रगल्भ व सुरस होती. परंतु प्राचीन मराठी कवितेत आणि संस्कृतच्या या मराठी रूपांतरात प्रकृतिदृष्ट्या फारसा फरक नव्हता. पुढे मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होऊन त्यात संस्कृत भाषा व साहित्य यांच्या अध्ययनास व अध्यापनास आरंभ झाल्यावर तर, मूळ संस्कृत ललित वाङ्मयासमोर त्यांची ही मराठी रूपांतरे अगदीच नीरस व बेढब वाटू लागली. विद्यापीठात संस्कृत साहित्याच्या बरोबराने, किंबहुना त्याहूनही अधिक प्रमाणात, इंग्रजी भाषा व वाङ्मय यांच्या परिशीलनास प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती, कारण, ती राज्यकर्त्यांची व राज्यकारभाराची भाषा होती. व्यावहारिक दृष्ट्या ती अधिक उपकारक व उपादेय होती; शिवाय त्या भाषेत जे विविध वाङ्मयप्रकार आहेत आणि जे विषयवैचित्र्य आहे, ते संस्कृतात अभावानेच आहे. इंग्रजी वाङ्मय विशेष कळत नसतानाही आपल्या सहजप्रेरणेने अंतःकरणास वेध लावते, हे सत्य नव शिक्षितांच्या लक्षात आले होते. तेव्हा त्यांना अशा प्रकारचे साहित्य आपल्याकडे असावे असे साहजिकच वाटून ते इंग्रजी काव्याचे व नाटकाचे अनुकरण व अनुसरण करू लागले. हे रूपांतरित साहित्य हळूहळू त्या काळच्या नियतकालिकांतून प्रसार पावू लागले त्याने त्याचा असा आपला एक वाचकवर्ग निर्माण केला. कालांतराने त्या साहित्यातील कवितेचे स्वरूप कायमचे रूढ होऊन बसले. मनू बदलतो, त्याबरोबर मनुष्य बदलतो आणि त्याबरोबर त्याचे साहित्यही बदलते. इंग्रजी राज्य झाल्यामुळे येथील राजकीय परिस्थिती, सामाजिक आचारविचार, विद्या व कलाकौशल्ये आणि उद्योगधंदे या सर्वांत न भूतो न भविष्यति असा फरक पडत होता, पाश्चात्यांच्या धर्माची, तत्त्वज्ञानाची आणि शास्त्रांची नित्य नवीन माहिती होत होती, हिंदुस्थान हे आसेतुहिमाचल एक राष्ट्र आहे ही कल्पना धीरेधीरे रुजत होती; आणि स्वदेश, स्वभाषा, स्वबांधव, स्वजनहित अशा व्यापक ध्येयाकडे दृष्टी वळून येथील जनतेची जुनीपुराणी निवृत्तिपर वृत्ती दिवसेदिवस प्रवृत्तिपर बनत होती. तेव्हा तेच परिवर्तन तिच्या

वाङ्मयविषयक दृष्टिकोणात झाले असल्यास नवल नाही. अशा रीतीने वाङ्मयविषयक नव दृष्टी प्राप्त झालेल्या नवशिक्षितांनी आपल्या उद्यमशील कर्तृत्वाने मराठी कवितेचा यापुढचा ओघ नव्या व निराळ्या दिशेस लावला.

कवितेचे इंग्रजी वळण

इंग्रजी धर्तीवरच्या नवीन मराठी कवितेस स्थिर होण्यास काही काळ जावा लागला. याचे कारण असे की, मराठी कवितेला प्राचीन परंपरा होती; तिला विसदृश अशी नवीन कविता वाचकांच्या ठराविक अभिरुचीस एकदम मानवणे शक्य नव्हते. शिवाय पंडित कवींनी पूर्ववयात संस्कृतचा व उत्तरवयात इंग्रजीचा अभ्यास केल्यामुळे त्यांना संस्कृतापुढे इंग्रजी कवितेची किंमत विशेष वाटत नव्हती आणि दुसरे म्हणजे त्यांना शिक्षणखात्याच्या वाढत्या गरजेकरिता मराठी गद्याची नव्याने पुनर्घटना करावयाची होती. त्यामुळे त्यांनी इंग्रजी गद्याच्या अनुकरणावर जसा भर दिला, तसा तो इंग्रजी पद्यावर दिला नाही. कारण, मराठीत प्राचीन पद्य होते. तेव्हा इंग्रजी राज्याची स्थापना होऊन जवळजवळ अर्धशतक लोटल्यावर मग इंग्रजी तऱ्हेच्या मराठी कवितेचा यथाक्रम विकास होऊ लागला.

मराठी कवितेला इंग्रजी वळण लावण्याचे नवशिक्षित कवींनी आरंभिलेले कार्य सरळ व सुकर नव्हते. संस्कृत आणि मराठी या भाषांचा जवळचा संबंध आहे आणि संस्कृत भाषा ही मराठी भाषेला पूरक आहे. त्यामुळे संस्कृत ग्रंथांचे मराठी भाषांतर हे सहज व सुलभ आहे. मराठीला संस्कृतातील छंदांचा व सुविपुल भावांचा लाभ साहजिकच मिळतो. जी थोडीफार अडचण पडते, ती फक्त विभक्तींचे प्रत्यय आणि क्रियापदांची रूपे यांची. परंतु मराठीला इंग्रजी पेहेराव चढविण्याचे कार्य मात्र कठिण आणि जोखमीचे होते. इंग्रजी भाषा, तिच्यातील कवितांचे विषय आणि तिची पद्यरचना या साऱ्याच गोष्टी विदेशी होत्या. संस्कृत आणि मराठी छंदात मधुर नादाचे व रसाळ शब्दांचे महत्त्व आहे. उलट इंग्रजी पद्यांचे मराठीकरण अधिक त्रासाचे व जिकिरीचे होते. कारण, गद्यापेक्षा पद्यात त्या त्या भाषेचे आत्मीय गुण अधिक असतात ते रूपांतरात उतरताना त्यांच्यातील अर्ध्याहून अधिक सौंदर्य लोप पावते.

नवे काव्यप्रकार

नवशिक्षितांना इंग्रजी काव्यवाङ्मयातील केवळ नवेपणा किंवा निराळेपणाच तेवढा हवा होता असे नाही. इंग्रजी काव्यातील Epic, Narrative Poem, Satire, Lyric, Elegy इत्यादी भिन्न भिन्न कविताप्रकार मराठीत बद्धमूल करण्याचा त्यांचा प्रयत्न सतत चालू होता. इंग्रजी कवितेचे निरलंकारित्व, अर्थसरलता, भावाभिव्यक्तीस आवश्यक तेवढा अवसर देण्याचे धोरण, शब्दातील स्वरांचे आघात उच्चारण व परिगणन आणि भिन्नभिन्न यमकबंध इत्यादी प्रकार मराठी कवितेत रूढ करण्याचा त्यांचा उद्योग सुरू होता.

नवशिक्षितांनी Words from Poets, A Thousand and One Gems of Poetry, Golden Treasury इत्यादी इंग्रजी कवितासंग्रहातील निवडक कवितांना मराठी साज चढविण्याचे कार्य चालविले. त्यामुळे यापुढे त्या नमुन्यावर फुटकळ विषयांवर मराठीत लहानलहान चुटके निर्माण होऊ लागले. त्यापूर्वी अशी स्फुट स्वरूपाची कविता मराठी साहित्यात नव्हती.

नवे विषय

पूर्वी अध्यात्म, वेदान्त, पुराणकथा, संसारत्याग हेच काय ते मर्यादित काव्यविषय होते. परंतु आता स्वर्ग, राष्ट्र, समाज आणि दैनंदिन जीवन यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टी प्रवृत्तिपर झाली. त्यामुळे कवितेचे स्थानमोठे विषय अगणित झाले. इंग्रजी वाङ्मयाच्या संपर्कामुळे आमच्याकडे प्रत्यक्ष जनतेची सृष्टिचिंतने उत्पन्न होऊ लागली. नवीन कवितेची भाषाही बदलली. ती गद्याच्या बरीच जवळ आली.

नवशिक्षितांचे युग हे प्राचीन संस्कृती आणि विद्या व कला यांच्या पुनरुत्थानाचे आणि नवीन आचारविचार व ज्ञान यांच्या उदयाचे होते. ज्ञानप्रसारिणी सभा, प्रभाकर, ज्ञानप्रसारक, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, विविधज्ञानविस्तार, ज्ञानसंग्रह, दंभहारक इत्यादी नियतकालिकांच्या द्वारे समाजात ज्ञानदानाचे कार्य चालले होते आणि स्त्रीशिक्षण, स्त्रीपुरुषसमता, विधवाविवाह, प्रौढविवाह, जातिभेदाचे उच्चाटन, भ्रूणहत्यानिवारण, परदेशगमन इत्यादी सामाजिक चळवळींच्या रूपाने समाजात नवचैतन्य जागृत होत होते. त्यामुळे नवशिक्षित कवींनी राष्ट्रभाषा, सम्राज्ञीहीरकमहोत्सव, दिल्लीदरबार इत्यादी त्या काळच्या प्रासंगिक राजकीय घटनांवर आणि मद्यपाननिषेध, वैधव्यविमोचन, केशवपणनिषेध इत्यादी तत्कालीन सामाजिक प्रश्नांवर पुष्कळच पद्यरचना कविता लिहिली आहे. ती इतिहासदृष्ट्या उपयुक्त आहे.

ग्रँट डफचा 'मराठ्यांचा इतिहास', टॉडचा 'ॲनल्स ऑफ राजस्थान' हा ग्रंथ आणि सर वॉल्टर स्कॉट याची 'दि लेडी ऑफ दि लेक', 'दि ले ऑफ दि लास्ट मिन्स्ट्रल' व 'मार्मियन' ही काव्ये या कवींच्या वाचनात व अभ्यासक्रमात होती. त्यामुळे या नवशिक्षित कवींनी ऐतिहासिक कथाकाव्यांवर विशेष भर दिला आहे. याला महाराष्ट्रातील इतिहाससंशोधनाची चळवळही कारण आहे.

या कवींच्या वेळी बहुतेक मिल्टन, स्पेन्सर, ड्रायडन, पोप, गोल्डस्मिथ, ग्रे, कूपर इत्यादी मध्ययुगीन इंग्रजी कवींच्या कविता पाठ्यपुस्तकात संग्रहीत असत. त्यामुळे या नवशिक्षित कवींनी त्या इंग्रज कवींच्या काव्यमय विचाराचा, प्रकाराचा व आकाराचा आदर्श समोर ठेवून त्या धाटणीची उपदेशपर व बोधपर कविता रचली आहे. आपण नीतिपर विचाराचे प्रचारक व समाजाचे शिक्षक आहोत अशी त्या कवींची धारणा होती. त्या कवींच्या कवितेत भावनेच्या उद्रेकापेक्षा रचनेच्या शैलीस अधिक महत्त्व आहे. तेच वळण नवशिक्षित कवींनी गिरविले आहे. या कारणामुळे नवशिक्षित कवींच्या कवितेत रचनेची ऐट असली, तरी काव्यात्मता कमी आहे.

इंग्रजी कवितेचे मराठी अग्रदूत

हरि केशवजी

नवशिक्षित कवींच्या पिढीचा उगम झाला, त्या सुमारास इंग्रजी कारकीर्दीची सुरुवात होऊन पाचपन्नास वर्षे लोटली होती. इ. स. १८६७ मध्ये वजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ दि लेक' च्या आधारे 'देवसेनी' हे इंग्रजी तऱ्हेचे पहिले मराठी खंडकाव्य रचून प्रसिद्ध केले. परंतु त्यापूर्वी इ. स. १८३२ मध्ये मुंबई येथे हरि केशवजी पाठारे यांनी 'Conversations on Natural Philosophy'

या विज्ञानविषयक ग्रंथाचे 'सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्रविषयक संवाद' हे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केले होते. हा ग्रंथ विज्ञानविषयक असला तरी त्यात हरि केशवजी यांनी 'ग्रहविवेचन' या भागात मिल्टनच्या 'पॅरेडाइज लॉस्ट' मधील एका काव्यमय उताऱ्याचे मुळातील कल्पनासौंदर्याला दळ लागणार नाही अशा खुबीने पद्यबद्ध भाषांतर केले आहे. ते मूळाबर हुकूम बेमालूम असून अत्यंत रम्य आहे. अस्तमानवाळी सूर्यबिंब क्षितिजाच्या रेषेपाशी स्पष्ट दिसते; त्याचे पुढील वर्णन पाहावे--

सूर्यास्तीं कपिशांगी संध्यारमणी वरावया येती
नीलाधकारवसना नेसुनि आकाशमंदिरीं ठेली.
तीणें त्या निजवस्त्र आच्छादुनि शांतिता दिशावदनें
पशुपक्ष्यांनी जाणों आश्रयिलीं तद्भयें निजे सदनें.
मौनें संगति धरिली सख्येची, मग तृणाचिया दर्भानीं
पशु, कोन्यात पतत्री रमती, निद्रा तशीच तन्नयनीं.
ऐशात चापुडी तें कोकवधू स्पष्ट एकटी पडली,
गाता पतितें तिजवरि मौनाची सुप्रसन्नता घडली.
मग शुक्रवीर तारासेना घेऊनि जाहला प्रकट,
त्याणें निजतेजानें बहुधा तम नाशिलें भयासकट.
यापरि तिमिरमलातें क्षाळुनि तेजोज्ज्वलें नभीं टिकला,
भासे दिग्गनांनीं नाहुनि तो भालि लाविला टिकला.
विजयश्रीनें वरिला सेनानी शुक्र त्याशि देखाया
येऊनि चंद्रराजा आपण विश्रांति त्यासि दे राया.
तेज पुंज कलानिधि जाणों त्याला सुरौप्य करचाला
अखिल तमोरिकुलातें नाशुनिया विजय पावता झाला.

तुलनेकरिता मूळ तळटीपेत दिले आहे.

इ. स. १८४१ मध्ये हरि केशवजी यांनी जेम्स फेरिश यांच्या सूचनेवरून स्कॉटिश मिशन सोसायटीसाठी Bunyan s Pilgrim s Progress या सुप्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथाचे 'यात्रिक-क्रमण म्हणजे इहलोकापासून परलोकास जाणें.' हे मराठी भाषांतर केले.

Evening in Paradise

Now come still Evening on, and Twilight gray
Had in her sober livery all things clad,
Silence accompanied, for beast and bird,
They to their grassy couch, there to their nests,
Were slunk, all but the wakeful nightingale,
She all night long her amorous descant sung,
Silence was pleased now glow'd the firmament
With living sapphires, Hesperus, that led
The starry host, rode brightest, till the moon,
Rising in clouded majesty, at length
Apparent queen, unveiled her peerless light
And o'er the dark her silver mantle threw.

यात त्यांनी मधूनमधून काही प्रार्थनापर भाग पद्यबद्ध केले आहेत. ते भावदृष्ट्या उदात्त व काव्यदृष्ट्या सरस आहेत. हरि केशवजींनी यांनी आपल्या इतर ग्रंथांतही मधूनमधून पद्यरचना घातली आहे. किंबहुना गद्यरचनेपेक्षा त्यांची पद्यरचनाच अधिक सरस व सुंदर आहे. यासंबंधी विनायक कोंडदेव ओक म्हणतात, "हरि केशवजींच्या गद्यापेक्षा पद्यांचा आम्हास फार चमत्कार वाटतो. त्यांच्या लहानपणात छापखाने फारसे नव्हते, आणि मराठी कवितांचा प्रसार तर अगदी थोडा होता. असे असतां, त्यांनी 'यात्रिक-क्रमणा'च्या मापानरांत इंग्रजी पद्यांचे मराठी भाषांतर केलें आहे, तें वामनपंडिताच्या श्लोकाच्या बरोबरीचें दिसतें. हे जरी हिंदु होते, तरी त्यांच्या ग्रंथांत जें येशू ख्रिस्ताचें स्तुतिस्तोत्र आलें आहे, तें पुष्कळ प्रेमळ आहे." इ. स. १८३८ मध्ये रेव्हरंड सी. पी. फॅरार यांनी Psalms of David ची आर्या, श्लोक, अभंग, गीते इत्यादी छंदांत भाषांतरे केली होती. ती हरि केशवजींच्या 'यात्रिकक्रमणा'तील स्तोत्रांशी ताडून व तोडून पाहण्यासारखी आहेत.

महादेव गोविंद कोल्हटकर

यानंतर महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर[1] यांनी इ. स. १८६० मध्ये इंग्रजी क्रमिक पहिल्या कवितेच्या पुस्तकातील कवितांचे भाषांतर केले, आणि ते 'प्राकृत कवितेचें पहिलें पुस्तक' या नावाने प्रसिद्ध केले. नंतर त्यांनी इ. स. १८६१ मध्ये शाळाखात्याच्या तिसऱ्या इंग्रजी पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागातील कवितांचे पद्यबद्ध भाषांतर केले, आणि ते 'मराठी कवितेचें दुसरें पुस्तक,' या नावानें प्रसिद्ध केलें. कोल्हटकरांची ही भाषांतरे 'मेहेरबान डायरेक्तर ऑफ पब्लिक इन्स्त्रक्शन्' यांच्या आदेशावरून निर्माण झाली होती. तेव्हा साहजिक त्यांत स्वयंस्फूर्तीचा अभाव आहे. महाराष्ट्रात सर्वश्रुत असलेल्या 'मुंगीवरील आर्या' आणि 'मजनेकष्पावतीवरील अभंग' याच पुस्तकात आहेत. या कवितांतील क्षुद्र विषय, त्यांतील बालिश उपदेश, त्यांची बालबोध भाषा आणि गद्यसदृश रचना ध्यानी घेऊन 'दम्हारक' म्हणते 'नवीन शिक्षणाचा क्रम सुरू झाल्यावर काही दिवसांनी कोल्हटकरांचे 'प्राकृत कवितेचें पहिलें पुस्तक' प्रसिद्ध झालें. त्याची त्या वेळेस बरीच चेष्टा झाली.[2] ज्ञानदेव व तुकाराम आणि वामन व मोरोपंत या कविपरंपरेत कोल्हटकरांची ही विलायती कविता सर्वथैव विसदृश दिसावी यात काही आश्चर्य नाही. परंतु पाचसहा वर्षांनंतर नवीन मराठी कवितेकडे पाहण्याचा हा जुनापुराणा दृष्टिकोण बदलला, आणि इंग्रजीतून उतरलेल्या मराठी कवितेलाही मानसन्मान मिळू लागला.

कोल्हटकरांच्या पुस्तकात The Burial of Sir John Moore (Wolfe), The Child s First Grief (Mrs Hemans), We are Seven (Wordsworth),

१. कोल्हटकर महादेव गोविंद (१८२२), वाई, पुणे
ज्योतिष, व्याकरण, इंग्रजी वाङ्मय इत्यादींचे अध्ययन यांनी केले होते. 'पुणे कॉलेजा'त मराठीचे प्रोफेसर व विद्याखात्यात डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर म्हणून यांनी काम केले. हे 'ज्ञानप्रसारक सभे'चे पदाधिकारी (चिटणीस, उपाध्यक्ष) होते.

लेखन—प्राकृत कवितेचें पहिलें पुस्तक (१८६०), प्राकृत कवितेचें दुसरें पुस्तक (१८६१), आयेल्लो (भाषांतर, १८६७), कोलंबसाचा वृत्तान्त (१८४९), पदार्थविज्ञानशास्त्र (१८६१)

२. दम्हारक, वर्ष ५, पृ ७४

The Love of Country (Scott), A Psalm of Life (Longfellow इत्यादी सर्वमान्य कवितांची भाषांतरे आहेत आणि त्यांपैकी पुष्कळ भाषांतरे मुळांतील भावाला धरून मराठीत उतरली आहेत. नमुना म्हणून My Mother या इंग्रजी कवितेचे 'आई' हे भावमधुर भाषांतर लक्षणीय आहे —

स्तनपानातें करवुनि कोणी गे ! पोशिलें मला आई !
अतीं झोंपीं जाया थोपटिलें कोणि म्हणुनि अंगाई ?
माझ्या गालावरती वरचेवर तोंड ठेवुनी आई !
चुंबियलें प्रेमानें मज कोणी म्हणुनि 'तान्हुल्ये बाई' ?
डोळ्यावरील माझ्या झांपड पाहूनि कोण तळमळलें ?
मन्मरणभीति पोटीं आई ! आणून कोण गे रडलें ? [1]

महादेवशास्त्री कोल्हटकरांच्या उपदेशपर कवितांतही मधून मधून भावमधुर स्थळे आहेत :—

सत्कृत्यांचीं पुष्पें तोडीनचि जावें
सुवासा सोडावें चोहीकडे
आपण केलेल्या परोपकाराची
कृत्यें महत्त्वाचीं दयायुक्त
हृदयस्थ भानू मावळल्यावरी
आठवोनी सारीं मोठ्या प्रेमें
आपुलें बा ! नाम लोकांनी स्मरावें
ऐसेंच वागावें जगामाजीं.

महादेवशास्त्र्यांच्या भाषांतरित कवितांत कुटुंबप्रेम, स्वातंत्र्याची लालसा, अन्यायाचा प्रतिकार, विश्वबंधुत्व, मानवी समता, निसर्गाची आवड इत्यादी नवीन विषयांचा समावेश झाला आहे. कदाचित पुढील पिढीतील कवींनी शाळेत असताना लहानपणी ही भाषांतरे पाठ केली असावी आणि त्यापासून काव्यलेखनाची स्फूर्ती घेतली असावी.

हरि केशवजी आणि महादेवशास्त्री यांना इंग्रजी कवितेचे मराठी अग्रदूत म्हणून मान्यता देण्यास खरोखर काही प्रत्यवाय नाही. कोल्हटकरांनी मराठी रंगभूमीच्या क्षेत्रातही एका नव्या मनोज्ञ मन्वंतराचा प्रारंभ केला. त्यांनी शेक्सपिअरच्या 'ऑथेल्लो' या हृत्क्षोभकारक नाटकास मराठी वेष दिला. त्यांच्या पश्चात साठे, प्रधान, जठार, कीर्तने, महाजनि, शंकर मोरो रानडे, वासुदेव बाळकृष्ण केळकर, गोपाळ गणेश आगरकर, बर्वे इत्यादिकांनी शेक्सपिअरच्या निरनिराळ्या नाटकांना मराठी साज घातला. अशा रीतीने संस्कृत नाटकाची

---

१ मूळ कविता :

Who fed me from her gentle breast
And hushed me in her arms to rest,
And on my cheek sweet kisses prest ?
My Mother
When pain and sickness made me cry
Who gazed upon my heavy eye
And wept for fear that I should die ?

मराठी रूपांतरे करणाऱ्या पंडित वर्गाप्रमाणेच शेक्सपीअरच्या इंग्रजी नाटकांना मराठी रूप देणाऱ्या नवशिक्षितांची एक अखंड परंपरा सुरू झाली.

गिल्पिन–चरित्र

यानंतर इ. स. १८६७ मध्ये बजाबा बाळाजी नेने यांनी Cowper च्या 'डायव्हर्टिंग हिस्टरी ऑफ जॉन गिल्पिन' या विनोदी इंग्रजी कवितेचे 'गिल्पिनचरित्र' हे आर्याछंदातील भाषांतर केले. प्रस्तुत भाषांतरात मूळ इंग्रजी कविता आणि तिचा गोषवाराही दिला आहे. या भाषांतराविषयी निबंधमालाकार म्हणतात, "हें भाषांतर निव्वळ पसंत असेल असें आम्ही खात्रीनें म्हणतो. कारण त्यांत जो नाजूक तऱ्हेचा विनोद आहे, तो केवळ इंग्रजी पद्धतीचाच आहे. तो मराठींत उतरणें केवळ अशक्य होय."

इंग्रजी शैलीचे पहिले मराठी खंडकाव्य : दैवसेनी

इ. स. १८६७ साली बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ दि लेक' च्या पहिल्या व अखेरच्या सर्गाच्या आधारे 'दैवसेनी' हे २३५ श्लोकांचे खंडकाव्य रचले. त्याचे स्वरूप भाषांतराचे नाही. ते थोडे अनुकरणात्मक आहे. त्यामुळे ते आधारित असावे असा भासही होत नाही.

'दैवसेनी' चे कथानक जयपूरच्या इतिहासातील आहे. सवाई जयसेनाचा सरदार ठाकूर दैवसेन हा राजाची गैरमर्जी झाल्यामुळे आपली तरुण कन्या दैवसेनी हिला घेऊन मारवाडात मेर लोकांच्या आश्रयास जातो. त्याचा शोध घेत घेत मृगयेच्या निमित्ताने राजा तेथे येतो. दैवसेनी त्याच्या नजरेला पडते. त्या दोघांचा प्रेमविवाह होतो, आणि मग राजाची सरदारावरील गैरमर्जी नाहीशी होते.

या कथेत मनोवेधक प्रसंग नाहीत किंवा उठावदार व्यक्तिरेखा नाहीत. परंतु याची उणीव स्वभावानुरूप सुस्पष्ट मनोलेखने आणि सृष्टिसौंदर्याची मधुरलित वर्णने यांनी भरून काढली आहे. या काव्यातील दिंडी, साकी, आर्या, श्लोक इत्यादी भिन्नभिन्न वृत्तांतील पद्यरचना मनोहर आहे. प्रस्तुत कथेत शृंगार आणि वीर हे रस अंगभूत असून करुण रसाचे प्राबल्य आहे. कवितेची भाषा भावानुगामी व रसाढ्य आहे. उदाहरण म्हणून हे मनोलेखन पाहा:—

> काय उद्‌भवली देवता जलाची ! स्वप्न आहे कीं मोहिनी पिशाची !
> नव्हे मानुष, गंधर्वकन्यका हे, वदन उत्सुक सप्रेम शोभताहे.
> बाल्य वदनींचें जाय त्या प्रसंगीं, स्त्रीत्व संकोचित कठिण येत अंगीं.
> गोड कौतुक त्या मुग्ध अवस्थेचें, बाल्य जेव्हां स्त्रीत्वांत शिरे साचें.

---

१ बजाबा रामचंद्र प्रधान—(१८३८–१८८६) दापोली, मुंबई.
शिक्षणखात्यात एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर म्हणून नोकरी; 'ज्ञानसंग्रह' मासिकातून लेखन;
दैवसेनी (१८६७), 'आतिकृत चमत्कार' (भाषांतर–कॉमेडी ऑफ एरर्स–शेक्सपिअर); 'सद्‌गुणी स्त्री', 'दोन गोष्टी', 'फार दिवसाची गोष्ट,' 'झालें ते ठीकच झालें' इत्यादी गोष्टी.

आणि हे चित्रमय सृष्टिवर्णन पाहा—

> कुठें पाझरतें उदक पर्वताग्रीं, ओघ कोठ होतात एक सर्गी.
> कड्यावरुनी हे शुभ्र लोटताती निजनदीं रंगोनि नाचताती.

या काव्यातील काही श्लोकावरून रघुनाथ-पंडिताचे दमयंतीस्वयंवर प्रधानाना आदर्शवत असावे असे वाटते हे खंडकाव्य मालकाराच्या पसतीस उतरले होते. यावरून त्याचे उत्कृष्टत्व मान्य करावयास हरकत नाही.

इंग्रजी पद्धतीची वीररसपूर्ण कविता-राजा शिवाजी

प्रधानानी 'देवसेनी'च्या द्वारे इंग्रजी वाङ्मयातील कथाकाव्य किंवा खंडकाव्य मराठीत आणले, तर त्यानंतर दोन वर्षांनी, म्हणजे इ. स. १८६९ मध्ये महादेव मोरेश्वर कुंटे[१] यानी 'राजा शिवाजी'च्या रूपाने इंग्रजी साहित्यातील Heroic Epic म्हणजे वीररसप्रधान काव्य मराठीत नव्याने निर्माण केले. हे काव्य कुंटे बारा भागात पूर्ण करणार होते, परंतु इ. स. १८६९ मध्ये पहिले तीन भाग आणि इ. स. १८७२ मध्ये पुढले तीन भाग असे या काव्याचे एकूण सहा भागच बाहेर पडले. या काव्याला कुंट्यानी अठ्ठावीस पृष्ठांची इंग्रजी प्रस्तावना जोडली आहे. तिच्यात त्यांची काव्यविषयक जी मते व्यक्त झाली आहेत, ती आज देखील विचारार्ह आहेत.

आपल्या आकल्पनशक्तीस त्रास न होता ज्यामुळे आपले मन आनंदमय होते ते काव्य, अशी कुंट्यानी काव्याची व्याख्या केली आहे काव्यवाङ्मय हे लोकसमुदायाच्या उत्कर्षासाठी आहे. तेव्हा ते राव्यापासून अडाण्यापर्यंत सर्वांस ग्रहण करता येईल असे स्वाभाविक व सोपे हवे. यासाठी त्यानी आपल्या काव्यात शक्य तोवर थेट मराठी शब्दांचा उपयोग केला आहे. संस्कृत शब्दांचा अर्थ अशिक्षितांना ठाऊक नसतो. अतएव त्यांचा व्यर्थ वापर करणाऱ्या कवींवर कुंट्याचा कटाक्ष होता. परंतु फारशी, हिंदी किंवा भ्रष्ट इंग्रजी शब्दांवर त्यांचा राग नव्हता. राष्ट्रात एकोप्याच्या दृष्टीने सुशिक्षित आणि अशिक्षित असे दोन गट व तट नको असतील, तर कवितेची भाषा सर्वांना सहज समजेल अशी हवी असा त्यांचा आग्रह होता. काव्याची यशस्विता ही वाचकांच्या अभिरुचीवर अवलंबून आहे. ती जशी विशुद्ध व स्वाभाविक, तशीच दांभिक व मलिनही असते. ती सर्वांचीच एकसारखी सुसंस्कृत बनावी म्हणून त्यानी काव्यलेखनाचा हा उपक्रम केला होता.

जुने संस्कृत पंडित मराठी कविता लिहीत. तिच्यात संस्कृत शब्दांचे प्राचुर्य असे आणि त्यांचा अर्थ तळटीपात देण्यात येत असे. त्याचप्रमाणे इंग्रजी पदवीधर नवशिक्षित

१. महादेव मोरेश्वर कुंटे, (१८३५-१८८८) माहुली, कोल्हापूर, पुणे, मुंबई; यानी काही दिवस कोल्हापूर व पुणे येथे अध्यापक म्हणून व काही दिवस मुंबई येथे एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. औद्योगिक व्यवसायही त्यानी करून पाहिला अनेक क्षेत्रात संचार हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य; ते पदवीधर होते. त्यानी अनेक विषयांचा (भाषा व शास्त्रे) खोल अभ्यास केला होता

लेखनः--राजा शिवाजी (१८६९), मन (१८७२), राजाराम महाराज.

आर्यसंस्कृतीची स्थित्यंतरें (इंग्रजी)—इटलीच्या विद्वत्परिषदेकडून पारितोषिक. बालविवाहनिषेधक वाद (१८७५), षड्दर्शनचिंतनिका मासिकाचे संचालन.

करी इंग्रजीचा पुरस्कार आणि मराठीचा तिरस्कार करीत. कुंट्यांना हे दोन्ही प्रकार नापसंत होते. हे दोन्ही वर्ग तिसऱ्या अशिक्षित वर्गाची उपेक्षा करीत आहेत, असा त्या वर्गावर कुंट्यांचा आरोप होता. या दोन्ही वर्गांतील कवी पत्रलेखन करताना मात्र वामन आणि मोरोपंत यांचे अनुसरण करतात, हे कुंट्यांना आक्षेपार्ह वाटे. वामन आणि मोरोपंत यांना त्यांनी Degenerate Sanskrit-Marathi Poets म्हणजे 'अध पतित संस्कृतमिश्र मराठी कवी' असे म्हटले आहे. पद्यामध्ये किंवा साक्यामध्ये आढळणारी रोजच्या बोलण्याचालण्यातली मराठी भाषा श्लोक आणि आर्या या संस्कृत छंदात का नसावी, असा प्रश्न कुंट्यांपुढे होता वीररस प्रधान काव्याकरिता श्लोकाचे अवलंबन त्यांना मान्य होते, परंतु जेथे विशुद्ध मराठी शब्द योजणे शक्य आहे, तेथेही श्लोकातील संस्कृत शब्दांची निरर्थक गर्दी त्यांना अमान्य होती या आपल्या सिद्धान्तानुसार त्यांनी निर्भेळ मराठी शब्द योजिल्यामुळे त्यांचे काव्य वीरदर्पपूर्ण आणि मोठे दणकट व रांकट उतरले आहे निव्वळ मराठी शब्द शृंगार व वात्सल्य यानाही पोषक असतात हे त्यांनी मृणालिनीचे यौवन आणि समर्थांचे बालपण या दोन प्रसंगांनी सिद्ध केले आहे

येथ मराठी शब्दांत नाद व रस यांचा अभाव असल्यामुळे मराठी कवितेतली माधुरी उणी होते हा अपसमज आहे, हे कुंट्यांनी मराठी उच्चारण व मराठी लेखन यांच्यामध्ये असंगती असल्याचे दाखून स्पष्ट केले आहे मराठी लेखन उच्चारानुसारी नाही, त्यामुळे त्याचे पद्यमापन बरोबर होत नाही. यासंबधी ते म्हणतात —

It is not pure Marathi words that are at fault, but the system of quantification now in force is irregular and unnatural Marathi words are not written as they are pronounced For instance, nobody pronounces उचल्न as consisting of four full syllables, but च is only a consonant and is amalgamated with उ which therefore becomes long by position So long as this difference between Marathi written and Marathi spoken is not removed, or at least recognized, so long as some innovation founded on the knowledge of the difference is not introduced, the cause of metrical Marathi composition should suffer Aware of this, I fearlessly adopted the method of writing words as they are spoken, in my poems So the reader will find खाल्चा instead of चाल्चा which is really unmusical

याशिवाय कुंट्यांनी मिल्टन व पोप यांच्या औक काव्यलेखनशैलीचे अनुकरण करून मराठी पद्यात पहिल्यानेच वक्तृत्वाचा प्रचंड प्रवाह वाहवला आहे. मात्र या प्रवाहातील मंगलाचरण, नमस्कृती, आशी आदी प्रथा आपल्याकडील आहेत. कवितेचा अनिरुद्ध ओघ चालू असतानाच त्यात अस्ति किंवा नास्ति पक्षी प्रश्नोत्तर साधावयाचे हा इंग्रजी प्रकार मराठीत रूढ करण्याचा प्रयत्न प्रथम कुंट्यांनीच केला.

मनोरञ्जने शारदे ! देवि पावे, दयाळे ! कृपाळे ! मला धैर्य द्यावें.
चढाया पहातों, जिथे वाग् नाहीं, जिथे शक्ति माझी न चालेचि कांही !

१. "Sing, Heavenly Muse, that on the secret top

Invoke thy aid to my adventrous song, (पुढे पाहा.)

आता इकडील पद्धतीप्रमाणे मगलाचरण, नमस्कृती, विषयोपन्यास इत्यादी भाग पाहा :—

जसा थोर वाल्मीकि साधी रसातें । तसे काव्य याव रचायास मातें
तुवा दाविला मार्ग त्याला मला गे । महाकाव्य त्याचें जना गोड लागे.
तिथे जेंवि योद्धा मराठा लढाया । रणीं तीक्ष्ण तर्वार बाधून जाया
जिताया, मराया मनीं शौर्य वागे, । पुढे वीर चाले; हटेनाचि मार्गे
मला तेंवि हें काव्य यावें रचाया । अगे शारदे— ।

सस्कृत पद्यात किंवा जुन्या मराठी पद्यात एक चरण सपला म्हणजे तितक्यापुरता अर्थही सपतो परतु कुन्थानी इंग्रजीचे अनुकरण करून एका चरणातील शेवटच्या शब्दाचा अन्वय दुसऱ्या चरणातील आरभीच्या शब्दाशी जोडला आहे या बाबतीत त्याना इंग्रजी मधून मराठीत नव्यानेच आलेल्या विरामचिन्हाचे साह्य मिळाले आहे. अशा रीतीने अन्वयासाठी विरामचिन्हे उपयोगी पडल्यामुळे पद्यातील स्वाभाविक व ठराविक अवसानस्थाने निरुपयोगी झाली आहेत. मराठीत इंग्रजीप्रमाणे Blank Verse म्हणजे प्रासहीन कविता आणण्याचा कुन्थाचा हा प्रयत्न असावा. मिल्टन आपल्या पद्यात पल्लेदार वाक्यरचना करतो, आणि तिच्यात एखाद्या घटनेची, दृश्याची अथवा प्रसगाची विस्तृत वर्णनाच्या द्वारे उपमा साधतो. कुन्थानी 'राजा शिवाजी'त तशा तऱ्हेच्या सविस्तर उपमा (Miltonic Similes) साधल्या आहेत. पुढील पद्यात शिवाजीच्या आईस रानपक्षिणीची उपमा दिली आहे :—

गमे त्या सुमातेस सतोष मोठा । जशी रानपक्षीण बाधी घरोटा
बहू उच जागीं, जिथे डोंगराचा । कडा भेगळे, जोर त्या पारध्याचा—
खुटे, तेथ पिल्लें तिचीं वाढतात । उडों लागतीं. तों झुले ती मनात
तिच्या भोंवतीं तीं उड्या मारतात । पुढे सर्व चू चू असे बोलतात,
अशी शोभली तो सुमाताहि भारी । पुढे बाळ नाचे मिठी तीस मारी ।
पळे, खेळ माडी, दडे, गोड चाळे । करी; तों सखी ती सुखीं फार लोळे.

प्रस्तुत काव्याच्या इंग्रजी प्रस्तावनेत कुन्थानी epic, drama, lyric, descriptive rambling poem, pastoral, satire आदी भिन्न भिन्न काव्यप्रकाराची स्वरूपे सक्षिप्त रीत्या विशद केली आहेत आणि 'राजा शिवाजी' हे आपले काव्य 'that which has a beginning, a middle, and an end' या अरिस्टॉटलच्या Epic च्या व्याख्येस जुळतेमिळते आहे हे दाखविले आहे. पुढे त्यानी स्वत:ची लेखनपद्धती स्वाभाविक (natural) आहे म्हणून तिला Romantic style म्हणजे स्वच्छदशैली म्हटले आहे. शिवाजीच्या काळी मराठ्याच्या राष्ट्राचे उत्थान कसे झाले, पुढे ते कसे भरभराटले आणि शेवटी त्याचे अध पतन कसे झाले हे या काव्यात स्पष्ट करण्याचा त्याचा मनोदय होता. शिवाजीचा इतिहास हा एल्फिन्स्टन आणि मरे याच्या ग्रथावरून उलगडणार नाही, तो नीट कळावा याकरिता तुकाराम व रामदास याची सतवाणी, जुनेपुराणे पोवाडे, ऐतिहासिक आख्यायिका आणि गडकऱ्याच्या तोंडच्या परपरागत दतकथा याची माहिती हवी

That which no middle flight intends to soar
Above the Aonian mount, while it pursues
Things unattempted yet in prose or rhyme

असे त्यांचे म्हणणे आहे. प्रस्तावनेच्या शेवटी स्वतःपाशी एक पुरातन संस्कृत हस्तलिखित असल्याचा उल्लेख कुंट्यांनी केला आहे. ते 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानाचे' हस्तलिखित तर नसेलना ? कारण प्रस्तुत काव्याच्या चवथ्या भागाचा आरंभ पन्हाळगडच्या वर्णनाने झाला आहे. न्यायमूर्ति रानडे व कुंटे सहाध्यायी व स्नेही होते. रानड्यांनी शिवाजीचा काळ व कर्तृत्व यावर "The Rise of the Maratha power" (मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष) हा ग्रंथ लिहिला आहे, तर 'राजा शिवाजी' हे बारा सर्गांचे काव्य रचण्याचा कुंट्यांचा संकल्प होता. या दोघांचे स्फूर्तिस्थान एकच तर नसेल ना ?

'राजे शिवाजी' च्या पहिल्या तीन भागात सुसंगती आहे. महाराष्ट्र देश, मराठ्यांचा स्वभाव, शिवाजीचा प्रसार, त्याचे राजकारण आणि पन्हाळ्याच्या पायथ्याशी विजापूरकर मुसलमानांवर मराठी लोकांनी चढविलेला हल्ला ही प्रकरणे त्यात आली आहेत. दुसऱ्या तीन भागात बरीच विसंगती व पाल्हाळ आहे. बहिर्जी नाईक, पिलाजी, नूरजनी, शिवाजीचा घोरपडेबाईसमवेत रायगडावर प्रवेश, मुधोळकराचा वध, वाडीकराचा पराभव आणि शहाजींची भेट ही प्रकरणे या भागात आली आहेत. पहिल्या तीन भागांतला युद्धाचा जोम व हुरूप पुढच्या तीन भागात राहिला नाही असे वाटते.

प्रथमदर्शनी प्रस्तुत काव्यासंबंधी मनात आदर उत्पन्न होत नाही. या काव्यात कोमलता व मधुरता यांचे दर्शन क्वचितच घडते. मात्र 'उठे घोर हुंहुं, उठे घोर दिन् दिन् । उडे रक्त मध्ये, रणीं सर्व किन् किन्' अशा धागडधिंगा सर्वत्र धुमाकूळ घालताना दिसतो. पद्यात यमके जुळविली आहेत 'घट्टा-रट्टा' अशी, व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध रूपे योजिली आहेत आणि 'कप्' व 'फेर' यासारखे भ्रष्ट इंग्रजी शब्द प्रयुक्त केले आहेत. त्यापेक्षा संस्कृत शब्द काय वाईट आहेत ? उलट ते योजल्याने काव्याचा दर्जा वाढला असता आणि शब्दसंग्रह वाढून त्याच त्या शब्दांच्या पुनरावृत्तीला आळा बसला असता. वृत्तांची नामावली आणि योद्ध्यांची वीरकृत्ये यांच्यामुळे हे काव्य लांबच लांब लांबले असून कंटाळवाणे झाले आहे. प्रस्तुत काव्य ओजस्वी व्हावे म्हणून कुंट्यांनी पराकाष्ठा केली आहे. संस्कृतातील 'भुजंगप्रयात' वृत्ताप्रमाणे फारशीत 'करीमा' वृत्त आहे. फकिरांचे सवाल त्यात असतात. तेव्हा आपल्या या युद्धकाव्यासाठी कुंट्यांनी प्रामुख्याने भुजंगप्रयाताचा अवलंब केला आहे. समर्थांच्या 'मनाच्या श्लोकां'मुळे गेली तीन शतके महाराष्ट्रात हे वृत्त वैराग्यपर वाटत असल्यास नवल नाही. तेव्हा त्याचा वीरवृत्तीच्या उद्दीपनार्थ उपयोग होत नाही. वस्तुतः समर्थांनी या वृत्ताची योजना वीरदर्पपूर्ण वाणीसाठीच केली आहे, हे त्यांच्या 'समर्थांचिया सेवका वक्र पाहे' इत्यादी चरणांवरून सहज लक्षात येईल. याशिवाय या काव्यात दूरान्वय, अर्थसंदेह, अर्थविपर्यास इत्यादी दोष आहेत. अनेक ठिकाणी तेच तेच वर्णने आहेत आणि कवित बाजीप्रभू पन्हाळ्यावर होता असे अनैतिहासिक उल्लेख आहेत. चिपळूणकरांनी आपल्या 'निबंधमाले'त या काव्याचा गौरवपूर्ण उपहास केला आहे; आणि यांच्या कृत्यास 'महाराष्ट्र कवींचे शिरोरत्न' 'अर्वाचीन कविवर', 'वामनास वामनच देणारा आणि मयूराचा तिरस्कार करणारा एक महाकवि' या उपरोधपूर्ण उपाधी अर्पण केल्या आहेत. परंतु त्यामुळे हे काव्य मागे पडले असा जो ग्रह आहे तो मात्र खरा नाही. इ. स. १८७२ मध्ये कुंट्यांनी 'मन' हे तात्त्विक काव्य औपरोधिक शैलीने लिहिले. त्यावर चिपळूणकरांनी १ ऑगस्ट १८७२ च्या 'शालापत्रका'त व नंतरच्या तीन अंकात 'Poet turned a philosopher' म्हणजे 'हे कविकुल आता तत्त्वज्ञ बनले' अशी प्रखर टीका केली आहे. त्यापूर्वीही शालापत्रकात 'विजयशाली कवी'

म्हणून कोणी तरी कुन्त्याची थट्टा केली होती.[1] परतु कुटे अशा टीकाना भीक घालणारे नव्हते. त्यानी आपल्या टीकाकाराना सडेतोड उत्तर दिले आहे. "An author does not seek to please you only He seeks to paint an ideal, true, beautiful and just at all times and in all places."

कुट्याचे 'राजा शिवाजी' काव्य मागे पडले. याला कारण ते मुळातच अनाकर्षक आहे. शिवाय कुन्त्याचा विक्षिप्त स्वभाव, निरकुश वर्तन आणि वृत्तीची आत्यतिकता या गोष्टीही त्याच्या प्रसाराच्या वाटेत आड आल्या असाव्या. शिवाय त्या काळचा समाज जुनाट असल्यामुळे त्याला नवीन वाङ्मयाची आवश्यकता नव्हती. त्या काळच्या मानाने कुटे हे पुढारलेले होते आणि त्या काळचे मराठी वाचक हे मागासलेले होते. कुन्त्यानी 'राजा शिवाजी' शिवाय 'मन' हे तात्त्विक काव्य आणि 'राजाराममहाराज' हे स्वदेशसुधारणा विषयक काव्य रचले आहे 'ऋषि' व 'फॅमिश्ड विलेज' ही त्याची इग्रजी काव्ये आहेत.

कुन्त्याच्या 'राजा शिवाजी' या वीररसप्रधान काव्याविषयी मोतीबुलासा म्हणतात —[2] "कुन्त्याच्या प्रयत्नास कदाचित जसे यश यावे तसे आले नसेल पण, म्हणून 'राजा शिवाजी' हे काव्य अगदीच टाकाऊ झाले आहे, असे आम्हास वाटत नाही. त्याच्या कित्येक भागात काव्यरस फार चागला उतरला आहे असे आम्ही स्वानुभवावरून सागू शकतो." मोती बुलासा याचा हा अभिप्राय अगदी यथार्थ आहे. कुन्त्याच्या काव्यात इतस्तत सुदर व सरस स्थळे आहेत; परतु ती मुद्दाम धुडावी लागतात. 'राजा शिवाजी' तील हा शृगार पाहा. प्रवासात चालूनचालून दमलेल्या सोयराबाईची ही मुद्रा आहे—

दिसे गोड राणी; जरा लाल डोळे । मुखीं घाम आला; किती बिंदु ढाळे ।
कपाळीं भ्रलाळा सुशोभा विराजे । शिरा दोन मध्ये उभ्या, मूर्ति साजे.
तो स्नेह डोळ्यात, मनीं खुद्याले । तीं कातीं मारी भुवयात डोले;
तें नाक, थोडा हलतो जरासा । तो रग त्याचा सुकुमार खासा.
ताजी सकाळीं सुटली हवा कीं । गाली उठे ती सुरखी त्वचाकी.
चोळी पुले, सुदर झोक आता । तो घाम, तो भाग, सुरेख वाता.

आणि त्या काळचा हा विनोद पाहा. कदाचित तो आज अनुचित ठरेल. वजरथ्ये नसल्यामुळे नूरजानी बैठकीस तयार नसते—

'वीणा नसे कीं, तबला नसे कीं । गाऊ कसी आज अरण्यलोकीं'
कोणी उठे उत्तर तीस द्याया । हें तोंड गे सिद्ध मृदंग व्हाया
मी आज एथें धरणार ताल । राजापुढे तू मग गा खुशाल.

आणि पाश्चात्य वाङ्मयाच्या अभ्यासाने सृष्टिसौंदर्यविलोकन व त्या द्वारे मनोविकसन व मनोरजन साधण्याची जी नवीन रीती आली तिचा हा नमुना पाहा:—

ते गुफले वृक्ष भयाण मोठे । ती रानझाडी चिकटून खेटे;
पायात पाया अडकून जाती । पाषाण मोठे पडले समोंतीं.
झपासुराच्या पिवळ्या फुलानीं । शोभा चढे सुदर फार रानीं,
तो उग्रसा पिंपळ डागरात । घाली सुळ्या गोल, उदास शात.

---

१ निबधमाला : पृ. ३४२, ८०८, ९१८
२ सुविचारसमागम—मे १८९८ व जानेवारी १८९९

आता, ' मन ' काव्यातील विरहिणीच्या मनोव्यथेचे हे शब्दचित्र पाहा :

मनात झुरते किती मज सख्या ! कसा खोडसी ?
उगीच करिशी अहा ! कपट काय आता मशीं ?
दिलें सकळ मी तुला मन, करू नको राग हा !
प्रयत्न तुज की करू, ' मनन ' हेंच चित्तीं पहा
सख्या ! मन तुझ खरें, पण नको वदू या मनीं,
स्वरूप नयना रुचे निरखिता तुला कामिनी.
मनात वसशी असा, वदत लोहसा भासशी.
निजे नयन, शांत तूं, घडण ही तुझी रे ! कशी ?

कुन्त्याची काव्ये रसाळ नसली आणि त्यात न्यूने असली, तरी त्यांनी आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रांतात क्रांतिकार्य केले हे अमान्य करता येत नाही. कुन्त्याच्या प्रयत्नांनी पुरातन संस्कृत काव्यविषयक दृष्टी रखडली. आता नवकवी आपले काव्य दैनंदिन भाषेत लिहू लागले आणि तसले निरलंकृत काव्य वाचण्याची वाचकांना आवड उत्पन्न झाली. यापुढे नव्या रसिकांना कृत्रिम काव्यरचनेपेक्षा स्वाभाविक कवितेचा प्रवाह विशेष प्रिय झाला

' राजा शिवाजी 'च्या अनुकरणाने यापुढे ऐतिहासिक काव्ये रचण्याची एक परंपरा सुरू झाली. या परंपरेपुढे सर वॉल्टर स्कॉटची कथाचातुरी आणि कुन्त्याची धावती रचना यांचा आदर्श होता, असे न्यायमूर्ती रानडे यांनी गोविंद वासुदेव कानिटकर यांच्या ' नारायणराव पेशवे-वध ' या काव्यावर जो अभिप्राय दिला आहे त्यावरून वाटते —

This poem is chiefly written after the model which has become popular, since the author of SHIVAJI wrote his work. The metre is simple There are no ornaments of style and the course of the poem sounds roughly like a mountain stream The English model of such pieces is that of the ' Last Minstrel ' and ' Marmion ' of Sir Walter Scott This ' Lady of the Lake ' is a higher attempt It is essential for the success of a work written on this model that the descriptions and the incidents related and the characters described should have a great strength of passion and virtue

कानिटकर, वामन दाजी ओक, खरे यांनी कुन्त्याचेच अनुकरण केले आहे. त्यांपैकी कोणातहि प्रसंग, पात्रे व वर्णने यात भाव आणि काव्यगुण यांचे सामर्थ्य कुन्त्याची स्कॉटची कला नाही.

इंग्रजी वळणाची सृष्टिवर्णनात्मक कविता–गंगावर्णना

गंगावर्णना हे काव्य पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेठकर या अनेकभाषाविशारद अल्पायुषी कवींनी रचले आहे. ' राजा शिवाजी 'प्रमाणे हे काव्यही इंग्रजी काव्य समोर ठेऊन लिहिले आहे आणि त्याप्रमाणे प्रस्तुत काव्यात देखील कवित्वापेक्षा रचनेला अधिक महत्त्व दिले आहे. ' राजा शिवाजी ' आणि ' गंगावर्णना ' हे दोनही विषय दक्षिणा प्रैज कमिटीने जाहीर केले होते. हे या दोघा कवींचे स्वयस्फूर्त विषय नव्हते.

' राजा शिवाजी 'च्या कर्त्यांनी कवितेचे ध्येय राष्ट्रीय पाहिजे आणि ती (कविता) आबालवृद्धांस समजली पाहिजे हे दोन आदर्श समोर मांडले आहेत, तर ' गंगावर्णने ' च्या कर्त्यांनी आपल्या काव्यात सृष्टिवर्णनपर दृष्टीचे महत्त्व वर्णन केले आहे. दोन्ही विषय इंग्रजी

तून मराठीत आले आहेत. मात्र 'गंगावर्णने'त 'राजा शिवाजी' तील आग्रहीपणा नसल्यामुळे ती विशेष मनोहर उतरली आहे.

'गंगावर्णने'त गंगेच्या उगमाचे, तिच्या परिसरातील पवित्र तीर्थांचे, जुन्या समृद्ध व संपन्न नगराचे आणि तिच्या काठी जी सृष्टिशोभा दृष्टीस पडते तिचे मनोरम वर्णन आहे. कवींनी या काव्यात गंगेपासून होणाऱ्या पारलौकिक सुखाचा विचार केवळ नाममात्र केला असून तिच्यापासून मिळणाऱ्या ऐहिक सुखाचा विचार विस्ताराने केला आहे. या काव्याची रचना करताना चिंतामणिपेठकरांनी काही नियमांचा बुद्धिपुरस्सर अवलंब केला आहे. त्यांतले काही नियम त्यांनी इंग्रजी ग्रंथातून घेतले आहेत. एका श्लोकात एक विचार मांडताना कित्येकदा पद्यात निरर्थक पादपूरक भर घालावी लागते, तर कित्येकदा आवश्यक भाग निरुपायाने गाळावा लागतो. चिंतामणिपेठकरांनी प्रत्येक विचारास जेवढा अवसर आवश्यक असेल, तेवढा दिला आहे. काव्यात अगदी ठळक ठळक अलंकार गोवले आहेत. त्यात उगाच सटरफटर अलंकारांची खोगीरभरती केली नाही. या काव्यात अतिशयित व अस्खलित वक्तृत्व आहे. त्यास पोषक म्हणून या काव्यात जागजागी प्रश्न, चेतनारोप, विरुद्धगुणन्यास इत्यादी अलंकार गुंफण्यात आले आहेत. कवींना वृत्त व यमकबंध नापसंत होते. परंतु आपण प्रथमच लेखन करीत आहो अशा भावनेने त्यांनी यमकाचा स्वीकार केला आहे एवढ्या मोठ्या काव्यात एकच एक वृत्त कंटाळवाणे होईल म्हणून चिंतामणिपेठकरांनी वृत्तवैचित्र्याचा अवलंब केला आहे. कठिण आणि अपरिचित शब्दांचे अर्थ व पौराणिक आणि ऐतिहासिक दंतकथा यांचे संदर्भ रसास्वादात अडचण निर्माण करितात, म्हणून शक्य तो आपले नाहीत.

उपर्युक्त धोरणे सांभाळल्यामुळे 'गंगावर्णना' पुष्कळ प्रमाणात इंग्रजी कवितेच्या वळणावर गेली आहे. शार्दूलविक्रीडितासारख्या धीरगंभीर व पल्लेदार अक्षरगणवृत्ताचा बहुतेक आश्रय केल्यामुळे गंगेच्या भव्य व वेगवान ओघाप्रमाणेच 'गंगावर्णने'तील कविवाणी उदात्त व ओजस्वी झाली आहे. 'गंगावर्णने'त जागजागी सृष्टिशोभेची आल्हादक चित्रे रेखाटण्यात आली आहेत चिंतामणिपेठकरांची प्रतिभा उज्ज्वल, विचार प्रगल्भ आणि भाषा ओजोगुणयुक्त असून सुसंस्कृत व परिष्कृत आहे प्रस्तुत काव्यात क्वचित प्रदीर्घ समास आहेत आणि क्वचित अतिरिक्त शब्दनिष्ठा आहे. परंतु हे दोष उपेक्षणीय आहेत. 'गंगावर्णना' हे काव्य आहे, तेव्हा त्यात इतिहासाच्या सत्यासत्याचा पडताळा नको अशा यासंबंधी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा अभिप्राय आहे.[1] या काव्यात एकूण ३३२ श्लोक असून ते सर्व प्रसादपूर्ण आहेत. शिवाय श्लेषाकडे दुर्लक्ष केले असून सारा भर वर्णनावर दिला आहे. मात्र हुगळी नदीत कमळे फुलत असल्याचा उल्लेख हास्यास्पद आहे. तथापि त्या ठिकाणची कल्पना रमणीय आहे :—

> भगवति, उतरुनी त्वज्जलौघीं स्त्रियानीं—
> मणिमय वलयांनी भूषिलेल्या करांनीं,
> पुढति पद रिघाया सारिता वाजुला, जी—
> वुडति विकचपत्रें वारिजें वारिमाजी,
> ध्वुनि मज गमे, ती तन्मुखश्री बघून
> विहतमद रहाती मान खालीं करून.

१. निबंधमाला, पृ. ६३८

इ. स. १८५७ मध्ये कानपुरास बंडाचा जोर उसळला. त्यात सुक्याबरोबर ओलेही जळाले हे पुढे सांगितले आहे—

धारे कानपुरा ! जनमनुज जे त्या निज कर्मांतले,
यारेही निज दुष्कृतोचित अशा शिक्षा जरी पावले,
तथापि तिनि लोक उत्तम कुळा, निर्दोषबुद्धी, भले,
सर्वस्वीं निजवित्तजीवितधना न्यायाविना नाडले.
राज्यप्राप्तिमदांध होउनि महादुर्बुद्धिनें ज्या कृती
केल्या, निष्ठुर त्या कलंक सगळ्या देशासही लाविती.
यज्ञानें निज मनुज्याहि अबलाबालादिका मारणें
राहे फारचि दूषणास्पद महाशूरां जनांकारणें.

चिंतामणिपेठकरांच्या या रचनेवरून, भाषेवर प्रभुत्व असेल, तर अक्षरगणवृत्तात-सुद्धा पाहिजे तेवढा सविस्तर विचार मांडता येतो हे सिद्ध होते.

कीर्तिकरांची ‘इंदिरा’

प्रधानाप्रमाणे कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांनी दुसऱ्या एका खंडकाव्याला मराठी रूप दिले आहे. परंतु प्रधानांचे काव्य ऐतिहासिक असून ते स्कॉटसारख्या पूर्वयुगीन लेखकाचे आहे, तर कीर्तिकरांचे काव्य सामाजिक असून ते लॉर्ड टेनिसनसारख्या समकालीन कवीचे आहे. कीर्तिकरांचे ‘इंदिरा’ हे काव्य टेनिसनच्या ‘प्रिन्सेस’ची अनुकृती आहे. त्यात व्हिक्टोरिया राणीच्या युगातल्या स्त्रीपुरुषसमानताविषयक सामाजिक चळवळींचे पडसाद उमटले आहेत. या काव्याची नायिका इंदिरा ‘सफ्रेजिट’ आहे. स्त्रियांना अधिकार हवेत, पुरुष त्यांचे प्रतिस्पर्धी आहेत, असे तिला वाटते. ती एक राजकन्या आहे; राजाने योजिलेल्या वराशी ती विवाह करीत नाही. उलट राजापासून एक नगर घेऊन ती तेथे स्त्रीराज्य स्थापन करिते पुढे तिचा नियोजित वर आपल्या दोघा मित्रांसह स्त्रीवेष घेऊन तेथे प्रवेश करितो कारण, तेथे पुरुषांना मज्जाव असतो. तो एका प्रसंगी तिचे प्राण वाचवितो. दुसऱ्या प्रसंगी तिच्यासाठी द्वंद्वयुद्ध करितो तेव्हा ती मोहित होऊन त्याच्याशी विवाहबद्ध होते आणि मग तिचा पुरुषविद्वेष नष्ट होतो. या कथेतील वेषान्तराचा चमत्कारिक भाग वगळल्यास बाकीची कथा वास्तव आहे.

मूळ प्रकीर्णकात (Medley) एकूण सात भाग आहेत, आणि ‘वसंत’, ‘सलग्न’ आदी नावे त्यांना दिली आहेत. त्याच प्रकारचा स्वीकार कीर्तिकरांनी केला आहे. मूळ काव्यात पार्श्वभूमी जुन्या पुराणकथेची आहे; परंतु विषय मात्र प्रचलित युगातला रंगवला आहे. तीच तऱ्हा मराठीत आहे. मुळात प्रत्येक भागाच्या आरंभी एक गीत आहे. ‘As through the land at eve we went’. ‘sweet and low, sweet and low, wind of the western sea,’ ‘Tears, idle tears, I know not what they mean,’ ‘Home they brought her warrior dead’ इत्यादी टेनिसनची सुरेख छन्दसगीतके इंग्रजी साहित्यात सर्वश्रुत आहेत. कीर्तिकरांनी केवळ ‘O Swallow, Swallow, flying flying south’ याच गीताचे ‘दक्षिणेकडे उडुनि जाइ झडकरि गे कोकिळे’ हे भाषांतर केले आहे. इकडील लोकाचारास सन्मार्गाचे वळण लागावे या हेतूने कीर्तिकरांनी हे काव्य लिहिले आहे ते लिहिताना त्यांनी भारतीय आचारविचार, रीतीभाती

आणि व्यवहारसंप्रदाय लक्षात घेऊन मूळ प्रकीर्णकात योग्य ते फेरबदल केले आहेत आणि मग स्वतंत्र रीतीने लेखन केले आहे.

मूळ कथा टेनिसनने १८०६ ते १८३६ या कालावधीत रचली आहे असे 'सती' व 'कृष्णाकुमारी' यांच्या नावाच्या अंत प्रमाणावरून म्हणता येते. कीर्तिकरांनी स्त्रियांचे सहगमन, वैधव्य, केशवपन, पुरुषांचे अनेकपत्नीत्व, वेश्यागमन, उपस्त्रिया, स्त्रियांचे पुरुषदास्य इत्यादी स्त्रीवरील अन्यायाचा आपल्या काव्यात निर्देश केला आहे .—

कशा बाला, प्रौढा विगतधव होताच युवती
अम्हा हिंदू लोकी अखिल अपुलें आयु मुकती!
सती बोलोनी स्त्रीदहन करिती, निष्ठुर किती!
स्त्रिया सोसूनी ही भयंकर दशा 'हाय' वदती.
शरीरा, सौंदर्या वपनविधि विच्छिन्न करतो
पती जाता पत्नी भवसुख सदा सर्व हरितो;
भ्रताराचा केशाप्रति कवण संबंध न कळे!
किती क्रूरा दृष्टी! पुरुषमन तें ना हळहळे!

त्याचप्रमाणे आदर्श स्त्रिया म्हणून रुक्मिणी, द्रौपदी, पार्वती, मुक्ताबाई, जनाबाई, मीरा आदींचा आदरपूर्ण उल्लेख केला आहे.

इदिरेची कथा सांगताना कीर्तिकरांनी मुळातले काही विचार जसेच्या तसेच ठेवले आहेत; आणि काही विचार स्वतःच्या पदरचे घातले आहेत. असे करिताना त्यांनी आपल्याकडील सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेतली आहे. उदाहरणार्थ मूळ इंग्रजीत मातेचा मुलाविषयीचा जिव्हाळा पुढील शब्दांत सांगितला आहे:—

O children – there is nothing upon earth
More miserable than she that has a son
And sees him err.

त्याचे मराठी भाषांतर असे आहे:—

किती बालक होति ऐं दु:खकारी। दुराचार त्या लागला दुर्विकारी
कशा आइचा होइ तैं आसभंग। करी विधतें तें तिचें अंतरंग.

उलट मुळात नसलेला वधूसंशोधनासंबंधीचा हा स्वतंत्र विचार पाहा:—

जया जैशी व्हावी, मनमिळतशी शोधुनि तयें
वरावी हो भार्या, तरिच जुळती दोन हृदयें

स्त्री आणि पुरुष दोघेही परस्परावलंबी आहेत; त्या दोघांत समसमानत्व आले म्हणजे संसारसुख प्राप्त होईल, असे या काव्याचे सार रास्यपणे टेनिसनने सांगितले आहे ¹ त्याचा मराठी अनुवाद कीर्तिकरांनी पुढीलप्रमाणे केला आहे:—

---

¹ The woman's cause is man's, They rise or sink
Together, dwarf'd or godlike, bond or free,
If she be small, slight-natured, miserable,
How shall men grow ? but work no more alone!
Let her make herself her own

(पुढील पानावर पहावे.)

सम-विषम यदीं तें पाहिजे हो कळाला !
सम-सम नरनारी या न तीं आपणाला–
समजुनि मनिं देती साद तें एकमेका
कधि मग यदिं तेणें नाहिं येणार घोका.
नराच्या गे ! नारी जगतिं असनी मैत्रिण सती;
नरांनारीलाहीं अखिल भुवनीं एकचि गती.
वयावें संगातें दिनरजनि त्याहीं समसमा,
असे ! या देहाचा मज दिसतसे हाच महिमा.
परस्पर ज्यीं हरें निज समागमें स्त्रीनर
वरोनि गुणदोष तीं करतिल स्वरूपान्तर
स्त्रिया प्रबल अंशतः, नर मनीं तसे कोमल,
तसेंच समयीं जरीं सफल आयु तें होइल !
विद्या संपादावी, परि गृहकृत्याप्रती न त्यागावें;
सगारीं निज मर्त्यां गुण सता होइ तेवि वागावें.

कीर्तिकराच्या निवेदनात टेनिसनच्या निवेदनातले कलासौंदर्य किंवा आकर्षण नाही. त्याच्या अनुकरणात मुळातले यथार्थनिरूपण नष्ट झाले आहे. कवितेत पुष्कळदा विसंगती, सदर्भविच्छेद, पुनरुक्ती आणि क्लिष्ट शब्दयोजना याचाही सचार झाला आहे. उच्चारानुसारी लेखन करण्यात आणि गावठी शब्दप्रयोग करण्यात कीर्तिकरानी कुटघाच्या दोषाचे अनुकरण केले आहे. वामन दाजी ओक यानी मुद्रितं राहिल्याने कीर्तिकराची भाषा शुद्ध नाही, असे म्हटले आहे कीर्तिकरानाही या दोषाची जाणीव होती. कारण त्यानी एका ठिकाणी "It is the Marathi of patane prabhu" (पाताणे प्रभु) असे विनम्र उद्गार काढले आहेत.[१]

कीर्तिकराना सगीताची आवड होती. त्यानी आपल्या गीताना चाली योजिल्या आहेत. प्रार्थनासमाजासाठी त्यानी 'भक्तिसुधा' रचली आहे. तिच्यातली प्रार्थनागीतेहि चालीवर आहेत. 'इदिरे' त त्यानी कळत नकळत 'स, य, स, य' हे गण असलेले बारा अक्षराचे एक नवेच अक्षरगणवृत्त 'इदिरा' हे नामकरण करून घातले आहे. 'मणिबध' वृत्ताला त्यानी असेच अजाणतेपणाने 'जाती'चे रूप दिले आहे.

कीर्तिकराचा वाङ्मयव्यासग दाडगा होता. दोनदा विलायतचा प्रवास घडल्यामुळे सामाजिक सुधारणेसबधीची त्याची मते उदार बनली होती आणि दृष्टी व्यापक झाली होती. अनुकृतीकरिता त्याकाळी विद्यमान असणाऱ्या टेनिसनच्या प्रचलित विषयावरील प्रिन्सेस

~~~~

To give or keep, to live and learn and be
All that not harms distinctive womanhood
For woman is not undevelopt man,
But diverse could we make her as the man,
Sweet Love were slain : his dearest bond is this,
Not like to like, but like in difference

१ विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर, १९१७
~~~~

ब्राह्मणास शिव्या देत "[१] 'निबंधमाले'त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'सत्यशोधक समाजा'च्या वार्षिक अहवालावर अभिप्राय देताना जोतीरावांवर विरुद्ध टीका केली आहे. त्याचप्रमाणे फेब्रुवारी १८६८ च्या व जून १८७३ च्या 'विविधज्ञानविस्तारा'त जोतीरावांवर प्रतिकूल टीका आहे. परंतु त्या टीकांचा रोख जोतीरावांच्या कामगिरीवर नसून त्यांनी प्राचीन इतिहास, धर्मविचार, नीतिशास्त्र इत्यादिकांसंबंधी जे वेगळे विचार प्रकट केले आहेत, त्या विचारांवर आहे. अर्थात जोतीरावांच्या लेखनाचा विचार करिताना त्यांचा काळ व त्यांची सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे. पेशवाईत मराभिक्षुकांचे नुसते स्तोम होते. ती लुप्त होताच ते मावळले. परंतु ही वस्तुस्थिती मराभिक्षुकांच्या लक्षात यावयास काही काळ जावा लागला. या संक्रमणकाळात जोतीरावांनी आपला राग त्या वर्गावर काढावा हे साहजिक होते. मात्र तो राग क्वचित अनावर होत असे. 'ब्राह्मणधर्माच्या आडपडद्यात गुलामगिरी' या पुस्तकावर "Supplement to the Government Gazette of 25th December 1873 च्या अंकात पृष्ठ ८८३ वर अभिप्राय आहे —It is a most virulent production, mostly consisting of the most wild and ludicrous fancies In a few places it is even indecent 'ब्राह्मणांचे कसब', 'शिवाजीचा पवाडा' आणि 'गुलामगिरी' हे जोतीरावांचे तीन ग्रंथ पद्यात्मक आहेत. जोतीरावांची भाषा अव्यवस्थित अशुद्ध, व प्रसंगविशेषी अभद्रही आहे. परंतु तिच्यात त्यांचा उदार, त्यागी व परोपकारी आत्मा तळमळत असल्यामुळे एक प्रकारचा आवेश व स्फेप उतरला आहे. 'शिवाजीचा पवाडा' रचताना त्यांना राजा पदमनजी, गंगाधरशास्त्री फडके व विनायक बापूजी भांडारकर यांचे साह्य झाले होते. 'सत्यशोधक' या नावाखाली त्यांनी 'मराठी भाषेवर एक पोवाडा' लिहिला आहे. त्यावरून त्यांचे मातृभाषेवरील व पर्यायाने बहुजनसमाजावरील प्रेम व्यक्त होते.[२]

'मराठी भाषा थोर आमुची जोरदार साक्षी । भले हो । जोमदार
हुरूप देउनि आम्हा, मिळविले वैरी तिण धुळीशीं ॥ ध्रु० ॥
पूर्णत्वाला संस्कृत भाषा गेली तानून
उच्चाराच्या सुलभपणास्तव प्राकृत जन्मुन
तीहुन सोप्या उच्चाराची, परि आवेशाची
निघे मराठी प्रशस्त भाषा महाराष्ट्राची ॥

'शिवाजीच्या पवाड्या'त जोतीरावांनी महाराजांच्या वीरवृत्तीचा व मुत्सद्देगिरीचा गौरव केला आहे. तेव्हा निबंधमालेपूर्वीच्या काळात महाराष्ट्राला महाराजांची भूमिका कळली नव्हती हा समज किती गैर आहे हे उघड होईल —

मावळी गडी मोकलील । शिपाई केले उघड्याला,
लढवी अचाट बुद्धीला । आचरा भूमीवर केला,
वाटणी देह शिपायाला । लोभ द्रव्याचा नाहिं केला,
राजा क्षेत्रामध्ये पहिला । नाहीं दुसरा उपमेला,
युद्धीं नाहीं विसरला । लावी जीव रयतेला,

---

१. बालबोध, जानेवारी, १८९१
२. मराठी शालापत्रक, पृ ४, अ १

टळेना रयत मुगाला । बनवी नव्या भयमाला,
दाद घेई लहानाथोरांची । दयगय न दृष्टी कोणाची.

भोळ्या भाबड्या शेतकऱ्यांची अधम वहाणी सांगताना त्यांना नाडणाऱ्या मारवाडी सावकारा-वरील व ब्राह्मण कारकुनांवरील त्यांचा संताप प्रकट झाला आहे :—

भटकारी पट्टी नेट । पडे तीन शेंड्या गांठ
कर्नीनी लिहिणे आट । निर्दय मारवाडी थाट.
अज्ञान्यास समजत नाहीं । कुळकर्ण्यानें लिहिलें शाहीं
वरिष्ठाची महागाई । न्यायाधिशा दया नाहीं.

सरकारचा सारा, वकिलाची दामदुपटीची फी व न्यायाधीशाचे सहानुभूतिशून्य हृदय यांचीही जोतीबांनी हजेरी घेतली आहे. शेतकऱ्याचे पोरवल्याणे असहाय जीवन रंगविताना ते म्हणतात :—

कमरेपुरती लंगोटी । फिरती नांगराचे पाठीं,
ढोरामागे सर्वकाळ । पोरें फिरती रानोमाळ,
वाकमण्या पोट भरी । धन्य म्हणे सवारीं,
असे पत्राची कमती । एकमेकां चिकटती.[1]

जोतीबाच्या 'गुलामगिरी' या लहानशा संवादात्मक पुस्तकात त्यांनी समाजातील वरिष्ठ वर्गांकडून गोरगरिबांवर होणाऱ्या अत्याचारांचे व अन्यायाचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. त्यात त्यांनी कारकुनांना कलमकसाई म्हटले आहे. त्यावरून देशात साक्षरतेच्या प्रसाराची केवढी आवश्यकता होती हे लक्षात येईल.

राजा शिवाजी या सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक काव्याचे कर्ते महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी कोल्हापूरच्या राजाराममहाराजांच्या मृत्यूवर एक विलापिका रचली आहे. तिच्यात नव्या-जुन्या सामाजिक मतांचा संघर्ष, विधवाविवाह, परदेशपर्यटणनिषेध इ० जुन्या चालीरीतींचा नायनाट इत्यादी तत्कालीन सुधारणांचा निर्देश आहे. जोतीबाप्रमाणे कुंट्यांनीही समाजास नाडणाऱ्या 'भटाई'वर बोट ठेवले आहे.

ते म्हणतात :—अरे दोन वैरी जना गाजती की
लढाई, भटाई पिके हिंदुलोकीं.

पंडित, फुले व कुंटे यांच्याप्रमाणेच, 'ज्ञानोदय' या ख्रिस्ती पत्रात हिंदूंचे वेडगळ आचारविचार, मूर्खपणाचे रीतिरिवाज व सणासुदीतील बीभत्स प्रकार यांच्या निषेधपर आणि सद्वर्तन व सद्विचार यांच्या प्रशंसेवर काही उपदेशपर व नीतिपर कविता प्रसिद्ध झाली आहे. तीही उपादेय व सग्राह्य आहे :—

कशासाठीं वेली । होळीची घुमाळी । का रे ! तुम्ही धूळी । उधळील्या ?
कशासाठीं रस्तोरस्तींच्या ह्या दऱ्या । उघडल्या मोऱ्या । हवसेनें ?
कशासाठीं पीठ । घेवोनी तांबडे । झालात माकडें । मनुष्य हो ?
कशासाठीं मुला— । लेकरादेखत । अभद्र बोलत । होता तुम्ही ?
काय तुम्हा लाज । जाळाया सगळी । सांगितली होळी । शास्त्रामध्यें ?

१. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, संपादक 'दीनबंधु' यांचे 'शेतकऱ्याचें मधुर गायन' व 'सुबोध पवाडे' ही काव्ये याच धर्तीवर आहेत.

सेवा एक देव । गुणाचा सागर । बारा वहात्तर । सोडोनी या ॥ [1]

प्रस्तुत अभंगात होळीतील बीभत्स कृत्याचा निषेध केला आहे. लोकहितवादी यांच्या शत-पत्रांतही एक पत्र होळीतील दुराचाराविरुद्ध आहे. सुधारलेला मेंढका (धनगर) या पुढी कवितेत व्यवसाय, बुद्धिमत्ता, लोकमान्यता व श्रीमंती या सर्वांपेक्षा नीतिमत्ता ही श्रेष्ठ आहे हा विचार मांडला आहे. धनगराकरिता योजलेला मेंढका हा शब्दही चित्य आहे :—

असो जाती धनगर । रानीं मेंढे चारीत फिरू
तरा आम्हा प्रियकरू । नीतिमत.
वेदाधिरा विद्या शिको । लोकांमाजी मान्य नसो
तरी आम्हा मित्र असो । नीतिमत.
न जाणो या उपेपजे । उमजो न लोकगुंजे
तरी आमुचें तो सार्ने । नीतिमत.
नसो अर्गी सोनें नाणें । नेसो वस्त्र जुनेंपानें
तरी आम्हा तोचि मानें । नीतिमत.

समाजाला शिक्षण देण्यात आणि त्याला सुधारण्यात ज्यानी आपले सर्व आयु वेचले व महाराष्ट्राला प्रौढ व प्रगत विचार शिकविले आणि प्रगल्भ व भारदस्त भाषा दिल त्या गोपाळ गणेश आगरकरांनी ' शनिदेव उर्फ साडेसातीचा देव ' या लोभ्या समजुतीविरु लिहिलेल्या लेखात प्रसंगोपात्त केवळ विनोद म्हणून शनिदेवाची आरती रचली आ तिच्यात शनीसंबंधी समाजात ज्या खुळ्या समजुती आहेत, त्याचा हास्यकारक उपयोग करु सुधारकरत्राच्या वाचकांना वरित वर्गणी पाठविण्याची सूचना केली आहे :—

जय देव, जय देव, जय शनीराया
आज मज झाली बुद्धि तुरूप वर्णाया । जय०
जे न ' सुधारका ' पढतील त्यासी
त्याची या शिमन न देती त्यासी
राशीसी येऊनी छळावें गा देवा !
यद नाहीं नामी हें पत्र का राया ? । जय०
घालुनि पार्शे जोडी जो तरवज्ञानाला
सतती, सपती, उद्‌गति दे त्याला,
तैसेच, यातील विचार ज्या मान्य
त्या महाराष्ट्रीया दे सुपदान । जय०

या लोककवींचे काव्य ज्या काळी उत्पन्न झाले तो काळ संक्रमणाचा होता जुने ज होते व त्याच्या जागी नवे येत होते. या जा–येमधून मधूनमधून संघर्ष होत हो पेशवाईची अखेर झाली असून इंग्रजाची दिवसेंदिवस सरशी होत होती. या संक्रम काळातील लोकांच्या मन स्थितीविषयी विनायक कोंडदेव ओक म्हणतात — "इंग्रजा आपणास जिंकिलें आहे, त्यापक्षीं त्यांचें सगळेच आपल्यापेक्षा चांगलें आहे, असे स लोकांस वाटत होते. त्यानी आमच्या लोकाची नसती निंदा केली, तीहि खरी वाटत अ

१. ज्ञानोदय, १।३।१८५३

पुण्यासारख्या ब्राह्मण राजधानींत ब्राह्मण प्रभू नकोसा होऊन इंग्रज प्रभू आवडावा, एवढीच गोष्ट जरी पाहिली तरी, अव्वल इंग्रजीतल्या आमच्यांतल्या विद्वानांच्या मनाचा ओघ कसा वहावा, ह्यांचें फारसें आश्चर्य वाटत नाहीं. घरात दहीत पडल्यावर गूळ जसा वाटावा, गुळाच्या ऐवजी मध खायास मिळाल्यावर मध अधिक आवडावा, यांत फारसें विशेष नाहीं.'[1] ओक म्हणतात तशी वस्तुस्थिति होती. म्हणूनच परक्या राजकर्त्यांच्या भक्तीने कवितालेखन करणारे परशुरामपंत तात्या गोडबोल्यांसारखे कवी,

> धर्मातळीं इंग्लिशांसारखा प्रभु नाहीं दुसरा,
> ह्या सुख आतां, दुःखें पहिलीं सर्व तुम्ही विसरा.[2]

असे उद्गार काढीत होते आणि महादेवशास्त्री कोल्हटकर व्हिक्टोरियाचीच गात होते—

> व्हिक्टोरिया महाराणी । माझ्या मनरथाची राणी ।
> तिजवर गाथा सुंदर गाणीं । ऐसें मज वाटे ।
> बहुत कायदे नवीन केले । नरनारींना सुखकर झाले ।
> लेखनवाचन गुण शिकवीले । शास्त्र प्रवर्तनी ॥

आणि कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ याचें 'देवी श्रीव्हिक्टुरिया सार्वभौमिनी' हे पद राष्ट्रगीताच्या पदवीचे होऊन शाळाशाळांतून गाण्यात येत होते. अतिरिक्त राजनिष्ठा हा या युगाचा एक भ्रामक गुण होता. पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेटकरांसारखे इतिहासाचे व्यासंगी नवशिक्षित कवीसुद्धा अठरासे सत्तावनच्या उठावास बंड म्हणून नावे ठेवत होते आणि नानासाहेब पेशव्यांसारख्या पुढाऱ्यास दुष्ट, घातक, गोमायु इत्यादी शेलक्या शिव्यांची विशेषणे देत होते. वस्तुस्थितीचा विचार केला तर असे दिसते की, राजसत्ता परक्यांच्या हाती गेल्यामुळे प्रजाजनांना परक्या राज्यकर्त्यांच्या स्तुतीशिवाय दुसरा विषयच नव्हता; आणि यदाकदाचित एखाद्या कवीने एखादा राष्ट्रीय विषय हाताळला असता, तर तो राजद्रोही ठरून त्याचे लेखन जप्त झाले असते.

या देशात इंग्रजांचे राज्य येताच मुद्रण, तारायंत्र, अग्निरथ इत्यादी ज्या भौतिक सुधारणा आल्या, त्या पाहून येथील लोकांचे डोळे अगदी दिपून गेले होते. इंग्रज मनुष्य हा चमत्कार करणारा कोणी तरी 'सिद्ध' आहे असे त्यांना वाटत होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, 'आमच्या पाश्चात्य बंधूंच्या अश्रुतपूर्व कलाकौशल्याच्या व विद्येच्या प्रभावानें आम्हांस चकित करून सोडलें होतें. 'इंग्रजानें कुडींत जीव घालावयाचा मात्र ठेवला आहे, बाकी सर्व कांहीं केलें आहे,' असे आमची भोळीभाबडी मंडळी म्हणूं लागली होती. कुणब्यामाळ्याच्या व बायकापोरांच्या तोंडीसुद्धा 'टोपीवाल्यान केला कावा । आगिनगाडी घेते धावा' अशीं आश्चर्यप्रेरित गीतें गाजून बसलीं होतीं. तेव्हां आजपर्यंत इंग्रज लोकांविषयीं व त्यांच्या सुधारणेविषयीं आमच्या मनांत एकेक विलक्षण कल्पना उद्भवून, हे कोणी अमानुष स्थितींतले प्राणी आहेत व त्यांच्यापुढें आम्ही कोण 'कोटस्थ कीटायते' असे क्षुद्र प्राणी आहों, अशा समजुती दृढ होऊन बसल्या होत्या."[3] चिपळूणकर

१. महाराष्ट्रवाङ्मय, पृ. ८९
२. इतिहासावरील सोप्या कविता, इ. स. १८६४
३. केसरी, २८-२-१८८२.

वागतात त्याप्रमाणे अशा कल्पना केवळ अशिक्षितांच्याच नव्हे, तर खुद्द चिपळूणकरांचे विद्वान वडील कृष्णशास्त्री यांच्याही होत्या. कारण, व्यापार, उद्योग, राजकारण इत्यादी क्षेत्रात नव्या राजवटीमुळे काय काय अनर्थ ओढवले आहेत याचा विचार न करताच त्यांनी—' त्यांचीं वस्त्र विणिती, रथ ओढिति, लोहवीहि नौकेत ' अशी इंग्रजी कलांची व सुधारणांची तारीफ व तरफदारी आपल्या ' विद्याप्रशंसे 'त केली आहे. गणपतराव हरिहर ऊर्फ बापूसाहेब पटवर्धन या कुरुंदवाडकर राजश्रींच्या ' गंगावर्णने 'तहि या विलायती यांत्रिक शोधांचे कौतुक आहे. मात्र इंग्रजांनी आणलेल्या ह्या निर्जीव ' चाक्या म्हशोबा ' भारतातील व्यापारधंदे व कलाकौशल्ये यांच्या मुळावर आला असून तो हळूहळू परदेशी मालाला बाजारपेठा मिळवून देत आहे आणि या मायदेशातील कारागिरांना बेकार व भिकार करीत आहे हे करुण सत्य अनेक लोकधुरीणांच्या लक्षात आले होते. १ फेब्रुवारी १८६९ च्या ' ज्ञानप्रकाशा 'त या विषयावर ' अभिरथाचा कहर ' या मथळ्याचा संपादकीय लेख आहे. न्यायमूर्ती रानडे यांच्याही ध्यानात ही गोष्ट आली होती हे त्यांनी इ. स. १८८९ मध्ये औद्योगिक परिषद स्थापन केली त्यावरून दिसून येते. मात्र त्यांनी ' स्वदेशी 'च्या निर्माणाचे, रक्षणाचे व लाभाचे उपाय अन्य दृष्टीनी सुचविले आहेत.[1] आगगाडीने देशी उद्योगधंद्यांची पायमल्ली कशी केली आहे याचे हृदयाकुल चित्र गोविंद नारायण माडगांवकर यांच्या ' लोखंडी सडकाचा चमत्कार ' या काव्यात उमटले आहे. यात 'रेल्वे'ला ' लोखंडी सडक ' हा प्रतिशब्द योजिला असून ' आगगाडी 'ला ' धाडी ' म्हणजे ' सत्यानाश करणारी ' म्हटले आहे :—

हिंदुस्थानी अगीची गाडी । तिला बांधला मार्ग लोखंडी,
मनाचा ही वेग मोडी । मग कैचीं हत्तीघोडीं ?
अधीं निघाली युरोपखंडीं । प्रसार मोठा तिचा इंग्लंडीं.
तेथून आली भरतखंडीं । देशी तिची ही कथा वदली.
अनून पसरेल पिंडीब्रह्मांडीं । वृद्ध तथापि म्हणति ' धाडी ',
गरिबांचा व्यापार मोडी । हिंदुस्थाना दरिद्र जोडी.

माडगांवकरांच्या या काव्यापेक्षा शिवराम रामकृष्ण निसुरे यांची ' इंग्रजी कौशल्यें ' ही लावणी जितकी मार्मिक, तितकीच मर्मभेदक आहे. तिच्यात ' शिळा छापखाना ', 'आगगाडी' व ' तारायंत्र ' यांची वर्णने व त्यावर टीका आली आहे.—[2]

कैशीं इंग्लिशराज्यकौतुकें दाविं पहा नयनां
वाटे नवलचि वसता अद्भुत देवाचि करणी.
एक गारुडी निसडा धाडा माडुनिया जवळीं
म्हणे, " लाविता पत्र लिहाया हासचि हावेळीं "
सर्वांगाते सारिलि त्याच्या मग शाई काळी
टाकुनि कागद वरी त्वरेने झाकणही घाली
फुक मारुनि वरि काढुनि कागद दावि तया काळीं

१. न्या. रानडे यांचे चरित्र, पृ. ४५९
२. विविधज्ञानविस्तार, ऑगस्ट, १८७६

दिसती वरी अखेर ज्या पाय गोऱ्यांच्या ओठीं
नानाविध पत्रें तो यापरि हातिनें लिहुनी.

याचप्रमाणे आगगाडी आणि तारायंत्र यांचें वर्णन करून पुढे कवी म्हणतो:—

काढुनि नाना युक्ति भारती भरती ते पोट
बा, काय तुम्ही टकमक बघतां धरुनि मुखीं बोट !
यावयाते फसवि तयांचें काय कठिण मोठें !
नाणा असे तव, भारतीभव नसे खोटें !
ना तरि जर कुडबाळ यांतनीं काय नवें गोटें
टपाल या भुलु नका जपुन संभाळा पागोटें
म्हणे शिवाजी, 'देश आपुला गेला पहा हरुनी '

या लावणीच्या शेवटी कवीनें जो इशारा दिला होता तो बरोबर नव्हता असें आता कोण म्हणेल ! दीडशे वर्षांच्या राजवटींत इंग्रजांनी हिंदुस्थान धुऊन नेला हे कठोर ऐतिहासिक सत्य आहे.

धार्मिक, सामाजिक व औद्योगिक कवितांप्रमाणे याकाळ इंग्रजीत काही राजकीय कविताही लिहिल्या गेल्या. परंतु त्यात फारसा जोर नाही. रावबहादुर पु. मा. जोशी यांचे ' भारतवर्णिनी ' हे काव्य देशस्थितीवर आहे. त्यात तत्कालीन नवशिक्षितांच्या मनःस्थितीचे प्रतिबिंब पडले आहे. या काव्यात हिंदमाता आपल्या पुत्रांना देशाभिमानी व्हा असा उपदेश करीत आहे:—

समुचित उपाय योजा प्राप्त कराया स्वराज्य निज देशीं
हे मातृभूमिसेवा पुण्य तसें हें न पदरीं, परसी;
उत्तम उपाय म्हणजे दहन करावें अनिष्ट भेदांचें
राष्ट्रैक्यास विघातक भेदच रिपु भारतीं स्वराज्याचे.
भेदा स्थान न द्यावें, सामाजिक हक्क सारखे द्यावे,
ब्राह्मणअब्राह्मण हे भेद कशाला निरर्थ मानावे !
हिन्दुमुस्लिमशिक्षितांनीं ऐक्याचें कार्य आपुल्या हातीं
घ्यावें, तेणें होइल राष्ट्रीं सर्वत्र शांतता–प्रगती.

जातीयतावाद हा राष्ट्रीयतेच्या आड येतो म्हणून त्याचा नायनाट करा हा उपदेश करताना रावबहादुर म्हणतात —

स्वजातिहितभावना जर दुणावली सज्जनीं
स्वदेशहितकल्पना मग न वाढ घे तन्मनीं
स्वजातिभक्त सुधी म्हणति कूपमंडूक ते
स्वदेश न रमे तिथें, नच सुजाण ते सुचितें
जळो ! वाणी वर्णा जननमहितें जी न वदनी !
जळो ! तद्‌हृद्‌विद्या प्रियतम न ज्यातें स्वजननी
जळो ! जातिप्रीती विसरति जिथें जन्मविषया
जळो ख्याती, ख्याती कुपथ्य जिथें ग्राम्य विषयां !

दिसति घरीं अक्षरें ज्या काय मोत्यांच्या ओळी
नानाविध पत्रें तो यापरि दाविती लिहुनी.

याचप्रमाणे आगगाडी आणि तारायंत्र यांचे वर्णन करून पुढे कवी म्हणतो:—

काढुनि नाना युक्ति गारुडी भरती ते पोटें
या, काय तुम्ही टकमक बघतां धरुनि मुखीं बोटें !
साधायाते फक्त तयांचें काय कठिण मोठें !
आणा सर्वें तन, गारुडीमन नसे फोटें !
ना तरि जर दुष्काळ मागतो काय नव्हे खोटें
उपाय या भुलु नका जपुन संभाळा पागोटें
म्हणे शिवाजी, ' देश आमुचा नेति पहा लुटुनी '

या लावणीच्या शेवटी कवीनें जो इशारा दिला होता तो बरोबर नव्हता असे आता कोण म्हणेल ! दीडशे वर्षांच्या राजवटीत इंग्रजांनी हिंदुस्थान धुऊन नेला हे कठोर ऐतिहासिक सत्य आहे.

धार्मिक, सामाजिक व औद्योगिक कवितांप्रमाणे अव्वल इंग्रजीत काही राजकीय कविताही लिहिल्या गेल्या. परंतु त्यात फारसा आवेश नाही. रावबहादुर पु. मा. जोशी यांचे ' भारतवर्षिणी ' हे काव्य देशस्थितीवर आहे. त्यात तत्कालीन नवशिक्षितांच्या मनःस्थितीचे प्रतिबिंब पडले आहे. या काव्यात हिंदमाता आपल्या पुत्रांना देशाभिमानी व्हा असा उपदेश करीत आहे:—

समुचित उपाय योजा प्राप्त कराया स्वराज्य निज देशीं
दे मातृभूमिसेवा पुण्य तसें दे न पंढरी, काशी;
उत्तम उपाय म्हणजे दहन करावें अनिष्ट भेदांचें
राष्ट्रैक्याचे विघातक भेदच रिपु भारतीं स्वराज्याचे.
भेदा स्थान न द्यावें, सामाजिक हक्क सारखे द्यावे,
ब्राह्मणअब्राह्मण हे भेद कशाला निरर्थ मानावे !
द्विजकुलसुशिक्षितांनीं ऐक्याचें कार्य आपुल्या हातीं
घ्यावें, तेणें होइल राष्ट्रीं सर्वत्र शांतता–प्रगती.

जातीयतावाद हा राष्ट्रीयतेच्या आड येतो म्हणून त्याचा नायनाट करा हा उपदेश करताना रावबहादुर म्हणतात :—

स्वजातिहितभावना जर दुणावली सज्जनीं
स्वदेशहितकल्पना मग न वाढ घे तन्मनीं
स्वजातिमग्ना सुधी म्हणति कूपमंडूक ते
रमेश न रमे तिथें, नच सुपात्र ते मुक्तितें
जळो ! वाणी वर्णी जननमहिमे जी न वदनीं !
जळो ! तद्सद्विद्या प्रियतम न ज्यातें स्वजननी
जळो ! जातिप्रीती विसरति जिथें जन्मविषया
जळो ख्याती, ख्याती बुधजन जिथें ग्राम्य विषया !

प्रकरण ९ वें

नाट्यवाङ्मय

(१)

रंगभूमीचा उदय

" महाराष्ट्र भाषेतील नाटककारात अग्रस्थानी बसण्याचा मान ज्यांना विष्णुदास म्हणत असत त्यांचा आहे. त्यांच्यामागून जे कोणी नाटककार–मग ते भाषांतरकार असोत किंवा स्वतंत्र कल्पनेचे असोत–झाले आहेत, त्या सर्वांना नाटक लिहिण्याची स्फूर्ति येण्याला कारण विष्णुदासाची नाटकें आहेत. सारांश महाराष्ट्र–नाट्यकलेचे विष्णुदास हे भरतमुनि आहेत म्हटलें तरी चालेल. " १

विष्णुदास भावे यांच्यासंबंधी शंकरराव मुजुमदारांनी काढलेल्या वरील उद्गारात यत्किंचितही अतिशयोक्ती नाही हे थोडा ऐतिहासिक विचार करता सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. विष्णुदास भावे यांनी आपले नाट्यप्रयोग महाराष्ट्रात चालू केले, त्यापूर्वी निखळ मनोरंजनाच्या स्वरूपाचा कोणताही शिष्टसंमत प्रकार येथे रूढ नव्हता. बरीचशी करमणूक धार्मिक स्वरूपाचीच होती. यात्रा, सण, उत्सव या प्रसंगी जे विविध प्रकारचे खेळ वा सोंगे करमणूक म्हणून लोकांपुढे सादर करण्यात येत असत, त्यांचे विषयही देवादिकांचे आणि सांस्कृतिक परंपरेचे असत. गोंधळ, बहुरूप्याची सोंगे, गोविंदा, दशावतारी सोंगे, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, भारुडे, ललिते इत्यादी लोकरंजनाच्या प्रकारात गणल्या जाणाऱ्या विपुल कवित्वावरूनही ही गोष्ट लक्षात येईल. कथा व पुराणे यांना मनोरंजनाच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व असले, तरी धार्मिक पद्धतीचे लोकशिक्षणच या व्यासपीठाच्या पीठाच्या द्वारे समाजास प्राप्त होई. तमाशा आणि त्यात म्हटली जाणारी लावणी, यामध्ये मात्र निखळ लौकिक स्वरूपाच्या मनोरंजनाचा भाग होता हे मान्य करावे लागेल. परंतु ती करमणूक तितकीशी सुरुचिपूर्ण नव्हतीच व सर्वांना एकाच वेळी आस्वाद घेता येईल अशी शिष्टमान्यही नव्हती. विष्णुदासांच्या सांगलीकर–मंडळीने महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरात जी पौराणिक नाटके केली, त्यावर ' ज्ञानप्रकाश ' या पत्राने दिलेले मत या दृष्टीने लक्षात घेण्यासारखे आहे. ज्ञानप्रकाशकार लिहितात, " या (सांगलीकर) मंडळीस शोकरस व वीररस उत्तम साधला आहे. भाषाहि शुद्ध, प्रौढ, भारु आणि यथातथ्य आहे. तात्पर्य हेंच सांगणें कीं, या नाटकवाल्यांनीं हल्कटपणा ज्यात बहुत होतो असे जे तमाशे, ललितें यावरची रुचि बहुतेक उडविली व त्यांचे तमाशेहि कमी करून टाकले. " २

---

१. श. बा. मुजुमदार, महाराष्ट्रीय नाटककार यांचीं चरित्रे, विष्णुदास, पृ. ५–६

२. ज्ञानप्रकाश, १८५६, श. बा. मुजुमदार यांच्या ' अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचें चरित्र ' या पुस्तकावरून, पृ २३.

'मराठी रंगभूमीचे जनक' ही पदवी ज्या विष्णुदासांना आता एकमुखाने देण्यात आलेली आहे, त्या विष्णुदासापूर्वी मराठीच्या प्रदेशात स्वतंत्र अशी रंगभूमीही नव्हती आणि रंगभूमीच नसल्यामुळे तीवर सादर करता येण्यासारखी नाटकेच लिहिली गेली नव्हती असे अनुमान सरळच निघते. अर्थात राजवाड्यांसारख्या इतिहाससंशोधकास हे मत मान्य नाही. तंजावरास त्यांना उपलब्ध झालेल्या 'लक्ष्मी नारायण कल्याण' या नाटकास (लेखनकाल सुमारे इ. स. १६९०) लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, 'सांगलीतील विष्णुदास भाव्यांच्या पूर्वी मराठीत नाटककार ज्ञानदेवापासून विष्णुदास भाव्यांपर्यंत अनेक झाले आहेत. तुकारामाने स्त्रीचें सोंग घेणाऱ्या नटाचें तोंड पाहू नये म्हणून उद्गार आपल्या अभंगात काढले आहेत. ज्ञानेश्वराने काव्यनाटकाचा मोठ्या आदराने उल्लेख केला आहे. कर्नाटकाची व्युत्पत्ति करताना रामदासानें नाटकाचा उल्लेख केला आहे. ह्यावरून महाराष्ट्रात नाटके आज हजारों वर्षे होत आली आहेत असे दिसतें.'[1]

राजवाड्यांच्या या व्यापक स्वरूपाच्या विधानाचा विचारपूर्वकच स्वीकार करावा लागेल. कारण तुकारामाने उल्लेखिलेला नट हा केवळ स्वतःच सोंगे घेऊन पोट भरणाऱ्या बहुरूप्यासारख्या व्यावसायिक जातीतला होता की, रंगभूमीवर संपूर्ण नाटक प्रयोगरूपाने सादर करणाऱ्या संघटित नटवर्गातील कोणी होता हे सांगणे कठीण आहे. बहुधा तो पहिल्या वर्गात मोडणारा बहुरूपी नट असण्याचीच शक्यता अधिक आहे. कारण, संघटित नटवर्गाने सादर केलेल्या संपूर्ण नाटकाचा लिखित वाङ्मयीन पुरावा अद्याप तरी उपलब्ध झालेला नाही. ज्ञानेश्वरांनी केलेला काव्यनाटकाचा उल्लेख हाही संस्कृतातील काव्यनाट्यासंबंधी असणेच अधिक शक्य आहे. त्याचप्रमाणे नाटक शब्द वापरताना रामदासांच्या डोळ्यांपुढे बहुधा संस्कृत नाटकेच असावीत किंवा अधिकाधिक म्हणजे कर्नाटकातील नाटके असावीत. कर्नाटकात म्हणजे मराठीतर प्रदेशात जी नाटके अलीकडच्या संशोधनाने उपलब्ध झाली आहेत, तीही १७ व्या शतकापासून पुढच्या काळात लिहिलेली अशीच मिळतात. सारांश, केवळ नट आणि नाटक या शब्दांच्या उल्लेखावरून मराठीत फार प्राचीन काळापासून नाटके होत होती असे मानणे पुराव्याच्या अभावी एकूण अशक्यच दिसते. कारण निव्वळ मराठी प्रदेशात मराठीच्या प्रारंभीच्या कालापासून अगदी अलीकडे म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, म्हणजे विष्णुदासापर्यंत, प्रयोगासाठी लिहिलेले एकही लिखित नाटक अद्याप तरी उपलब्ध नाही. आता कर्नाटकात तंजावर येथे उपलब्ध झालेल्या नाटकांचा मात्र स्वतंत्र विचार करावा लागेल.

तंजावरच्या सरस्वतीमहाल ग्रंथालयात संगृहीत असलेल्या नाटकांची संख्या सुमारे ३५ असून त्यातील पुष्कळशी नाटके भोसलेवंशीय राजपुरुषांनीच लिहिली आहेत. तंजावरच्या मठातील मेरुस्वामी या रामदासी संप्रदायातील लेखकाच्या हातचेही एक नाटक यात आहे. व्यंकोजीचा मुलगा शहाजी यांजपासून ते दुसऱ्या सरफोजीपर्यंत गादीवर आलेल्या भोसले राजांनी ही नाटके लिहिली. म्हणजे सामान्यपणे इ. स. १६८२ ते इ. स. १८३३ पर्यंतच्या अदमासे २०० वर्षांच्या कालावधीत ही नाटके निर्माण झाली असे दिसते. तंजावरच्या राजांनी स्वतः मराठीत नाटके लिहून मराठी नाट्यवाङ्मयाची मोठीच सेवा केली यात संशय नाही. त्यांच्या कृतींविषयी प्रा. बनहट्टी लिहितात, "भोसले राजांना प्रेरणा दाक्षिणात्य 'यक्षगान' किंवा भागवत–मेळ नाटकांची खरी, पण त्यांनी त्या प्रकारातील

[1] वि. का. राजवाडे, संकीर्ण लेखसंग्रह, भिन्न पृष्ठसंख्या

नृत्यप्रधानता कमी करून वाङ्मयात्मकता वाढविली; आणि एकंदरीने नाट्यरचना अधिक प्रमाणात संस्कृतच्या धर्तीवर केली. त्यांच्या नाटकांची कथानकें उत्तरी कल्पनारम्य आहेत, भाषा इतकी सारदल व सुश्लिष्ट आहे, पदें इतकीं अर्थपूर्ण आहेत, संवाद इतके वेधक व चमत्कार आहेत की या नाटकांची माहिती जर सागरीकर चिंतामणराव आप्पासाहेबांस असती तर महाराष्ट्र-रंगभूमीचें भाग्य केव्हांच उजळलें असतें असें वाटू लागतें. विष्णुदास भाव्यांना मग नवीन कविता रचण्याचें कारण पडलें नसतें. भोसले राजांची रचना (तिचे उल्लेख नमुने) क्वचित् प्रसंगी उत्तान व ग्राम्य आहे; पण वाङ्मयसौंदर्याच्या दृष्टीने ती भाव्यांच्या कृतीपेक्षा निःसंशय उच्च दर्जाची आहे.[१] परंतु असें असूनही भोसले राजांचीं नाटकें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ न मानता येत नाहीं याबद्दल प्रा. बनहट्टी पुढें लिहितात, ' भोसले राजांचे प्रयत्न टिकले नाहींत. त्यांचा संबंध महाराष्ट्राशीं, मराठी मुलखाशीं कधी जुळला नाही. भोसले राजांचीं नाटकें व त्यांचे प्रयोग केवळ दरबारी होते. तंजावरच्याच का होईना पण मराठी जनतेने हे नाट्यप्रयोग आपलेसे करून त्यांच्या आधारावर आपली रंगभूमि वाढू केली होती असें म्हणण्यास आधार नाही. कावेच्या घरात सापडलेल्या व सुकून गेलेल्या रोपट्याप्रमाणे त्यांची स्थिति झाली. म्हणूनच भोसले राजांचीं नाटकें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ हें म्हणणें मान्य करितां येत नाहीं. जिचें विवरण झालें पाहिजे अशी मराठी नाट्याच्या इतिहासांतील ती एक महत्त्वाची गोष्ट आहे हें निर्विवाद, पण ती महाराष्ट्राच्या रंगभूमीची सुरुवात नव्हे. तो मान आज तरी विष्णुदास भाव्यांच्या ' सीतास्वयंवर ' या प्रयोगालाच दिला पाहिजे." [२]

मराठी रंगभूमी किती प्राचीन आहे हें सांगण्याचा उपक्रम मराठी नाट्यकलेवा, म्हणजेच मराठी नाट्यवाङ्मय यांचा इतिहास लिहिणाऱ्या बहुतेक लेखकांकडून करण्यांत येत असतो. मराठी रंगभूमीच्या पायासंबंधी चर्चा करतांना ज्ञानकोशकारांनीही " ललितवाले व तमासगीर यांच्याप्रमाणें बहुरूपी यांनींहि नाटकाचा पाया रचण्यास मदत केली आहे " असें विधान केलें आहे.[३] ललित आणि तमाशे यांना तर ते नाट्यप्रकारच म्हणतात. ज्ञानकोशकारांना बाद पुढच श्री. दडवे यांनीही " दशावतार, गोंधळ, ललितें इत्यादि प्रकार हेच महाराष्ट्र नाट्यकलेच्या इतिहासांतले महत्त्वाचे टप्पे होत " असें मत दिलें आहे.[४] प्रा. दांडेकरही लोककलांच्या या जानपद प्रकारांना ' नाट्यप्रकार ' म्हणूनच मानतात. ज्ञानेश्वराच्या काळापासून मराठी रंगभूमीचा, आणि मुख्यतः पौराणिक नाटकाचा पाया घालण्याचें काम या भ्रमणशील-प्रकारांनी केलें असें सांगून ते लिहितात " कळसूत्री बाहुल्या, ललितें आणि तमाशा ह्या नाट्यप्रकारांनी मराठी रंगभूमीची बहुमोल सेवा केली आहे." [५]

ललित, भारूड, तमाशे इत्यादी लोककलांच्या प्रकारांना नाट्यप्रकार समजून चालणे किंवा त्यांनाच रंगभूमीचा पाया मानून त्यांना नाट्यकलेच्या इतिहासांतील महत्त्वाचे टप्पे मानणें हें बरेचसें अयथार्थ आणि अनैतिहासिक स्वरूपाचें होय. दशावतारी खेळ, भारूडें, ललितें, गोंधळ, गंधळ इत्यादी लौकिक आणि पारमार्थिक स्वरूपाच्या मेळ्यांत नाट्य किंवा

१. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, भाग १ ला, पृ. ४४

२. मराठी रंगभूमीचा इतिहास, पृ. ८५

३. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, भाग १६, नाट्यशास्त्र, पृ. १८२

४. ग. र. दडवे, महाराष्ट्रीय नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय, पृ. १२

५. वि. पां. दांडेकर, मराठी नाट्यसृष्टि, भा. १ ला, पौराणिक नाटकें, पृ. २८

काही नाटकीय गुण आहेत खरे; परंतु काटेकोर अर्थाने या खेळांना नाट्यप्रकार कदापि म्हणता येणार नाही. मात्र रंगभूमीने लोकरंजनाच्या या प्रकारातून विविध स्वरूपाची उचल करून, आपले कलेचे अंग पुष्ट केले आहे हे नाकबूल करिता येत नाही. प्रारंभीच्या पौराणिक नाटकातील सूत्रधाराचा पूर्वज कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळातील सूत्रचालकात हमखास सापडेल. आध्यात्मिक रूपके गाऊन खेळल्या जाणाऱ्या भारुडाच्या खेळात अन्योक्तिरूप अशा तत्त्वज्ञानात्मक (Moralities) नाटकाची मुळे स्पष्टपणे जाणवतील. एकेकाळी पौराणिक नाटकातून धुमाकूळ घालणाऱ्या विदूषकाचे अग्रज, तमाशामध्ये सोगाड्याच्या, गोंधळात दिवटेभाऊजींच्या आणि गणगौळणीत पेंद्याच्या ऊर्फ पाकडेभाऊजींच्या रूपात वावरताना दिसतील. पौराणिक नाटकातील गणपति–सरस्वतीच्या आगमनाचा प्रास्ताविक भाग हा मूळचा ललितदशावतारादी धार्मिक करमणुकींच्या खेळांमधून घेतलेला आहे हे सांगावयास नकोच.

परंतु या सर्व चर्चेतून मराठी रंगभूमीचा उदय वा प्रारंभ नेमका कशातून आणि केव्हा झाला याचे निश्चित उत्तर हाती लागत नाही. मराठी रंगभूमीचे मूळ किंवा पाया याचा शोध लावताना प्रथम ' रंगभूमी ' हा शब्द सर्वार्थाने आणि निश्चितार्थाने समजून घेतला पाहिजे. कारण ' रंगभूमी ' म्हणजे काय याची स्वच्छ व स्पष्ट कल्पना नसेल तर कोणताच शास्त्रीय वा ऐतिहासिक विचार करणे शक्य होणार नाही. या बाबतीत प्रा. बनहट्टी यांचे विचार ग्राह्य ठरण्यासारखे आहेत. ते लिहितात, " निव्वळ तमाशात पुष्कळ नाट्य असतें, तसेंच तें याच्या हरिकीर्तनातहि असतें मग देवतांच्या उत्सवप्रसंगीं जीं ललितें अथवा खेळ करण्यात येतात, त्यात नाट्यकला बऱ्याच परिपुष्ट स्वरूपात आविर्भूत झालेली दिसल्यास त्यात काय नवल ? परंतु हे नाट्यकलेचे आविर्भाव म्हणजे रंगभूमि नव्हे. नाट्यकलेचें प्रदर्शन करण्याच्या उद्देशानें सर्व साधनसंभार एकत्रित करून निर्मिलेली व कलादृष्ट्या स्वयपूर्ण अशा नाट्यप्रयोगाच्या रूपाने समाजाच्या प्रत्ययास येणारी संघटना म्हणजे रंगभूमि होय. रंगभूमि ही नाट्यास प्राधान्य देऊन अस्तित्वात आलेली सामाजिक संस्था होय... विष्णुदासांना (आपण) रंगभूमीचे जनक म्हणतो तें याच अर्थाने. त्यांनी नाट्यकलेसाठी जरूर त्या साधनसंभारासह स्वतंत्र असे अधिष्ठान निर्माण केलें. नाट्यप्रयोग हेच जिचें उद्दिष्ट अशी संघटना निर्माण केली. तेव्हा ते मराठी रंगभूमीचे निर्माते होत ही गोष्ट निर्विवाद आहे.[1] "

विष्णुदासांची पौराणिक स्वरूपाची नाटकाख्याने

खरे म्हणजे भिन्न रुचींच्या व भिन्न वर्गाच्या जनांचे एकाच वेळी समाराधन करील असा लोकरंजनाचा स्वतंत्र संघटित प्रकार वा संस्था, महाराष्ट्रात आतापावेतो अस्तित्वात नव्हती खरी. विष्णुदास यासंबंधी लिहितात, " कर्नाटकातहि काही नाटकें करीत, परंतु त्यात मनोरंजन काहींच नसे सोंगाचे वेष तर फारच खराब असत. सर्व पात्रांनी गाऊन नाचावयाचे, मग त्यास गाणे येवो अगर न येवो. हे खेळ पाहून गावढळ लोकांचे मन रिझे, परंतु विद्वानास त्यापासून आनंद न होता उलट त्रास मात्र होई महाराष्ट्र देशात उत्साहात ललितप्रसंगी व तमाशात मात्र सोंगे घेऊन काही हास्यकारक बीभत्स प्रहसनें होत. परंतु ही नाट्यकला त्यास माहीत नव्हती. "[2] सांगलीचे श्रीमंत चिंतामणराव

१. श्री. ना बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, ख. १ ला, पृ. ६ ३
२. विष्णु अमृत भावे, नाट्यकवितासंग्रह, प्रस्ता. पृ ६

आप्पासाहेब हे गुणग्राही व रसिक असे संस्थानाधिपती होते सांगलीस आलेल्या कर्नाटकातील ' भागवत ' मंडळींची त्यांच्या दृष्टीने कलाहीन व पाषंडधर्म्याच्या स्वरूपाची नाटके पाहून " असले कलाहीन प्रकार पाहण्यापेक्षा, यात चांगली सुधारणा केली तर हा विषय उत्तम जनमनरंजनाचे साधन होईल व त्यात पौराणिक कथाभागांची नाटकें होऊं लागल्यास, गोंधळ, ललित, रास, भागवत, आरा व बीभत्स तमाशे यापेक्षा लहान थोर स्त्री व पुरुष इत्यादिकांना पाहाण्यायोग्य असे सद्धर्मप्रवर्तक एक करमणुकीचं नवीन साधन निर्माण होईल, "[1] या हेतूने त्यांनी आपल्या पदरचे कलावंत, हरहुन्नरी तरुण विष्णुपंत यांना तशी नाटके करण्यास आज्ञापिले.

विष्णुदासाचा नाट्यव्यवसाय ही खरोखर त्या काळी महाराष्ट्रातच नव्हे, तर समग्र भारतात एक अपूर्व अशी सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटना ठरली. इंग्रजी राज्याच्या पूर्वीच्या काळात भारतात नाट्यव्यवसाय–जर तो असलाच तर–जातिकुलविशिष्ट असावा. विष्णुपंत भावे यांनी मात्र आपला जातिकुलधर्म नसतानाही नाटकाचा पेशा पत्करून एक नवे मन्वंतर घडवून केले. विष्णुदास हे असामान्य प्रतिभेचे उद्योगी व कल्पक कलाकार होते हे खरेच परंतु दुसरीही एक गोष्ट अशी की, कलेचा विकास वा संपूर्ण कायापालट घडवून आणण्यास पिढिजाद व्यावसायिक जातिव्यतिरिक्त जे कोणी नवे लोक त्या कलेत नव्याने पदार्पण करतात तेच, काहीतरी एकदम नवे असे दालन प्राप्त करून देतात व तिच्या विकासास प्रामुख्याने कारणीभूत होतात.[2] भाव्यांच्या बाबतीत हेच घडले. भावे हे रत्न हरिदास, कीर्तनकार, गोंधळी, डवरी वा तमाशावाले यांपैकी कोणत्याच जातिक व्यवसायाचे वा परंपरेचे नसल्यामुळे नवा हेतू व नवे साध्य करून एकदम नवीन अशा प्रतिभेने त्यांनी हा संपूर्ण नवाच असा व्यवसाय जन्मास घातला. नित्य बदलणारे युग व त्याची बदलती गरज आणि अभिरुची, जुनेच टिकवून धरणाऱ्या पारंपरिकांच्या ध्यानीही येत नाही. त्या दृष्टीने नवीन माणूस हा नव्या युगात जगत असल्यामुळे आणि नव्या युगाच्या जाणिवेत तो वाढत असल्यामुळे निराळे, स्वतंत्र असे काही करण्याची प्रेरणा त्याला याच नव्याने प्राप्त झालेल्या जाणिवेतून मिळत असते.

इ. स १८४३ मध्ये सांगलीस आपल्या आश्रयदात्यासमोर ' सीतास्वयंवर ' या स्वरचित, अभिनव नाटकाचा प्रयोग करून विष्णुदासांनी एका नवीन युगालाच जन्म दिला. पुढे आश्रयदात्याच्या मृत्यूनंतर अनाथिक होऊन या नव्या उद्योगात झालेले कर्जवाम फेडण्यासाठी विष्णुदासांना संस्थान सोडून बाहेर स्वारीस निघावे लागले, पण यामुळेच त्यांच्या कर्तृत्वाला अधिक मोठाला झाला त्यांच्या पुण्यामुंबईच्या दौऱ्यामुळे महाराष्ट्रात करमणुकीचे एक नवे क्षेत्र निर्माण होऊन विष्णुदासापासून स्फूर्ती घेऊन अनेक नाटकमंडळ्या निघाल्या. नाट्यलेखक निर्माण झाले आणि ' जिकडे तिकडे नाटकेंच होऊन गेलीं. ' ही अपूर्व ख्याती होती. कै कृ आ गुरुजी यालाच ' पहिले स्थित्यंतर ' म्हणतात. कळसूत्री बाहुल्या, कळांटी खेळे, रामलीला या प्रकाराचे रूपांतर करून हे पहिले स्थित्यंतर विष्णुदासांनी केल्याचे सांगून

---

१. वा. ग भावे, आद्य महाराष्ट्र नाटककार विष्णुदास, पृ ५०

2 Each change of literary convention would be caused by the rise of a new class or at least a group of people who create their own art

Wellek and Warren, Theory of Literature, P 279

ते पुढे लिहितात, "कै. विष्णुदास कवींनी आपल्या कृतीने जें स्थित्यंतर केलें त्यातील पहिलें स्थित्यंतर नामकरणाचे होय." नाटक हा शब्दच त्यावेळी संस्कृतज्ञ अथवा मॅक्लॉक्साहेबाचे सेरीजातील विद्वान अथवा के. माधवशास्त्री कोल्हटकरासारखा फर्डा लेखक व रंगेल वक्ता यांच्यासारख्या थोड्यांस काय माहिती असेल तेवढेच. बाकीच्यांस हा शब्द माहीत नव्हता. तो त्यांनीं प्रचारात आणला." [1]

विष्णुदासाच्या युगप्रवर्तक कार्याविषयी प्रा. बनहट्टी लिहितात, "कवितारचना म्हणजे विष्णुदासाच्या कृतीचा सारभूत अंश नव्हेच मुळीं. नाट्यप्रयोगाची एक विशिष्ट पद्धत निर्माण करून त्या पद्धतीनुसार नाटक करून दाखविणारी एक स्वतंत्र, संपूर्ण चैतन्यमयी संस्था त्यांनी निर्माण केली आणि अशा रीतीने महाराष्ट्राला, किंबहुना सर्व भारत देशाला, रंगभूमी त्यांनी करून दिली हें त्यांच्या कामगिरीचें सारसर्वस्व." प्रा. बनहट्टी पुढे लिहितात, हे "निरनिराळे प्रवेश अथवा कथेच्या निश्चित करणे, पात्रांचे आगमनिर्गम ठरविणें, पात्रांचीं भाषणें स्थूल मानाने मनामध्ये योजून तीं त्या त्या पात्रांना शिकविणें, नंतर त्यांना अभिनयाचे धडे देऊन त्यांच्या तालमी घेणे, पात्रांचे पोशाख, किरीटकुंडलें, भुजा-अलंकार इत्यादि तयार करणें, सूत्रधाराला गाणें व त्याच्या साथीदारांना साथीचें काम शिकविणें, हें सर्व विष्णुदासांनाच करावें लागे, म्हणजे नाटककार, पद्यकार, दिग्दर्शक, तालीममास्तर, कपडेवाला, रंगवाला सर्व काही तेच होते. या सर्व तपशिलासंबंधात पूर्वीची रूढि, परंपरागत नमुना त्यांच्यापुढे काही नव्हता. कानडी नाटकाचा कित्ता त्यांच्यापुढे होता, पण तो तात्पुरता व अपुरा होता, त्यासच ओबडधोबड वाटत होता आणि महाराष्ट्राच्या जीवनास व अभिरुचीस अनुसरून नव्हता. त्यात भाषेचें अंग अगदी तोकडें होतें. तेव्हा वर उल्लेखिलेल्या सर्व गोष्टी निर्माण करून रंगभूमीचा जो एक साचा त्यांनी निर्माण केला, तो पौराणिक नाटक या नावाने पुढे पन्नास-साठ वर्षें तर चालू राहिलाच, पण संगीत नाटक, गद्य-नाटक इत्यादि नाट्यप्रकारांना देखील तो मूळ पाया म्हणून उपयोगी पडला, सर्व गोष्टी मुळापासून निर्माण करण्याचें काम त्यांच्यानंतर मराठी रंगभूमीवर कोणासच करावें लागलें नाही. हें सर्व लक्षात घेतलें म्हणजे विष्णुदासाच्या उन्मेषशालिनी प्रतिभेची कल्पना येते आणि महाराष्ट्राचा भरत मुनि किंवा रंगभूमीचा विश्वकर्मा या पदव्या ज्या त्यांस देण्यात येतात त्या यथार्थ असल्याची खूण पटते." [2]

भाव्यांच्या नाट्यप्रयोगाचा जमाना आता व्यक्तीपुरताही नव्हे तर इतिहासापुरताच स्मृतिशेष होऊन राहिला आहे. भाव्यांच्या मागे उरला आहे तो त्यांचा नाट्यनिवृत्तीनंतर त्यांनी छापलेला 'नाट्यकवितासंग्रह', त्यांच्या कृतिप्रधान नाटकाचा क्षीण व केवळ तांत्रिक शब्दात्मक आधार. या कवितेसंबंधी स्वतः विष्णुदासच लिहितात, 'ही कविता केवळ नाटकातील पात्रांत बोलण्याच्या सूचनेकरिता केली आहे, याकरिता विशेष पाल्हाळ न करिता कवितेंत तांत्रिक मजकूर मात्र घेतला आहे. येणेंकरून प्राम्टर (सूचक) चें काम होऊन मध्यें नाटकात जो खड पडतो तो या कवितेनें भग्न दिसतो' [3] असे जरी असले तरी वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने या कवितेचे विशेष महत्त्व आहे असे दिसून येईल.

१. कृ. भा. गुर्जर, नाटकाची स्थित्यंतरें, रंगभूमि, वर्ष ४, अ. १२-१२, पृ. ४ व वर्ष ५, अ. १

२. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, ख. १ ला, पृ. ११८-१२१

३. वि. अ. भावे, नाट्यकवितासंग्रह, प्रस्तावना, पृ. ९

नाट्यकथा व वाङ्मय यांचा अन्योन्य व अनन्य असा संबंध असल्याची जाणीव भावे यांना होती असे दिसते. ते लिहितात, 'पुढे या कृत्यास लागण्याच्यापूर्वी बरेच महाराष्ट्र-ग्रंथ मीं वाचले व पौराणिक इतिहास समजून घेतला. रामायणापैकीं प्रथम सीतास्वयंवराख्यान तयार करावें असे मनात आणिलें. त्यास काहीं संगीत पाहिजे. त्याकरिता पुष्कळ हरिदास वगैरे लोकांकडून कविता मिळविण्याच्या उद्योगास लागलो. प्रथम ती कविता मिळविण्यास मला फार त्रास पडला व पाहातों तो ती आर्याश्लोकमयच फार. संगीतास उपयोगी पडणारी व शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि त्या त्या रसाला अनुकूल रागांत कविता बिलकूल नाहीं. मग स्वतः तें आख्यान रसाला अनुकूल असे रागात तयार केलें."[1] आजच्या वाङ्मयनिमर्शकांना भाव्यांची नाट्यकविता वैदग्ध्याच्या दृष्टीने जरी फारच साधी व सामान्य वाटली, तरी तीमध्ये नाट्यानुकूल रसच नव्हता असे मात्र म्हणता येणार नाही. मुजुमदार लिहितात, 'रामायण, महाभारत व भागवत यातील उत्तम प्रसंगावरचे प्रयोग त्यावेळीं लोकांना तल्लीन करून सोडीत असत. हरिश्चंद्र-आख्यान, भरतभेट यांसारखीं जोरकसपूर्ण नाटकें असलीं कीं, लहानमोठे प्रेक्षक रडले नाहीत असें कधीं होत नसे.'[2] अर्थात या सर्व यशस्वी दृश्य प्रयोगांचा रसात्मक आधार म्हणजे सूत्रधाराची रंगभूमीला व्यापून राहिलेली नाट्यकविता हाच होता हे विसरून चालणार नाही.

रसानुकूल रागरागिण्यांमध्ये पदरचना करून त्यांना भावपोषक अशा विविध ताल्लयींत गुंफून, विष्णुदास भाव्यांनी आपला - वाग्गेयकारा (The poet & composer) च्या पदावरचाही अधिकार सिद्ध केला आहे. रसानुकूलता व गोडी उत्पन्न करण्यासाठी रागमिश्रणाचे प्रयोग करून प्रसंगी चार चार, पाच पाच रागही एकाच पदात त्यासाठी योजिले आहेत. कर्नाटकी चाली आणि राग नाट्यसंगीतासाठी वापरण्याचा प्रथम पायंडा त्यानी पाडला. भाव्यानी योजिलेल्या रागरागिणींकडे पाहिले, म्हणजे आजही अवघड व नवीन वाटतील असे कितीतरी राग व रागमिश्रणे त्यांनी त्यावेळीं रंगभूमीवर प्रचारात आणल्याचे दिसेल. कवित्वरचनेसाठी त्यानी संस्कृतातील धीरगंभीर अशा प्रदीर्घ अक्षरगण वृत्तांचा उपयोग केलेला दिसतो. पण त्याचबरोबर ते त्याच मराठी छंदानाही विसरले नाहीत. ओवी, घनाक्षरी, कटाव, पाळणे, अभंग, दिंड्या, साक्या, अञ्जनीगीत, लोकप्रिय स्त्रीगीतांच्या चाली, इत्यादि सर्व काही त्यानी आपल्या नाट्यकवितेसाठी योजिले, आणि त्यामुळेच परशुरामपंततात्यांच्या व इतरांच्या संस्कृत नाटकांच्या मराठी भाषांतरात, संस्कृत श्लोकांचे भाषांतर मराठी छंदात करण्यास भाव्यांनी निर्माण केलेली परंपरा उपयोगी पडली. भाव्यांच्या आख्यानांची यादी पाहिली तर पुढच्या काळून सर्व पौराणिक नाटककारांना नवी आख्याने शोधण्याचे कष्ट बहुधा घ्यावे लागले नसावेत असेंच वाटते. भाव्यांचीच आख्याने त्यांना पुरलीं. फक्त कवितेच्या ठिकाणी त्यानी अदलाबदल केले. भाव्यांचे कवित्व अतिसामान्य असे जरी आजच्यांना दिसतहीं वाटत असले, तरी भाव्यांची नाट्यकविता त्यांच्या व्यवसायाच्या भरभराटीत व व्यवसायनिवृत्तीनंतरच्या काळात पुढे कितीतरी वर्षे लोकप्रिय होती. जुन्या विषयावर नव्याने नाटक लिहिणारा नाटककार सुद्धा भाव्यांची कविता (अर्थात मोकळेपणाने ऋण मान्य करून) आपल्या नाटकात वापरी. १८७४ साली 'रासक्रीडा' नाटक रचणारे लेखक डेव्हिड हाईम हे आपल्या नाटकासाठी स्वतःचीच पदे घालणार होते. परंतु

१. नाट्यकवितासंग्रह, पृ. ६

२. ग. वा. मुजुमदार, महाराष्ट्रीय नाटककार, विष्णुदास, पृ. ८

'नाटकशाळेत काम करून दारुविकणाऱ्या उमेदवाराच्या प्रचारात' असलेली भाव्याचीच पदे त्याना गोड वाटून तीच कायम केल्याचे त्यानी प्रस्तावनेत सांगितले आहे. या कवितेच्या लोकप्रियतेमुळेच भाव्यानी व्यवसायनिवृत्तीनंतर २३ वर्षांनी म्हणजे १८८५ साली आपला 'नाट्यकवितासंग्रह' पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केला. भाव्यांच्या रचनेची कल्पना 'वालीवध व हनुमताचे किष्किंदी आगमन' या आख्यानातील पुढील पदावरून येण्यासारखी आहे.

राग झिंजोटी, ताल त्रिवट

मम रूपापरि रूप प्रियेचे अगा मुनाथ असे जनकसुता
सीताशुद्धीस जायी त्वरे हनुमता येऊन कळवी मज असे कोठे कांता
तिजसनिध पाषाण वृक्ष ते असती नाम मम स्मरत सुता
मुद्रा म्हणून ही प्रिये दाविता समजेल मम सेवक तुज सीता.
शिरी हस्त ठेऊन कपीच्या राम म्हणे जाई त्वरे आता
विष्णुदास म्हणे वानरगणसह निघे शोधाया जनकदुहिता[1].

मराठी पौराणिक नाटकाचे मूळ

भावे यांच्या 'सागडयोग' नाटकाच्या प्रायोगिक अगाचे मूळ कर्नाटकी भागवत मडळीच्या खेळात, की यक्षगानच्या तळित, दशावतारी नाटकात यासबधी काही वाद असला तरी भावे यांच्या नाटकाच्या वाङ्मयीन अगाची मूळ परपरा ही जाव जुन्या कवींच्या पौराणिक आख्यानक कवितेत असल्याचे स्पष्ट दिसेल. भाव्याना प्रयोगसिद्धीसाठी आठवली, ती ही जुन्या कवींची आख्यानरचना. भाव्यांच्या पूर्वी मराठीत नाटके लिहिली गेली नव्हती हे जरी खरे असले, तरी जुन्या मराठी कवितेचा अभ्यास करिता असे दिसते की, प्रत्यक्ष नाट्य जरी नाही, तरी 'नाटकरीती' ची रचना करण्याच्या उद्योगास मराठी कवी लागले होते. सर्व काही नवीन करीत असताना भाव्याना या 'जुन्या ठेवण्या' चा अप्रत्यक्ष पणे, परंतु निश्चित, उपयोग झाला असावा असे वाटते. महाराष्ट्रात पूर्वी नाटक नव्हती, परंतु रसाचा रंग जमविणारे कीर्तनकार, पुराणिक होते. रसाळ आख्याने रचून ते आपले एक पात्री नाटक रगवून रंगभूमीची उणीव काही अंशाने तरी भरून काढीत असावेत असे वाटते. मध्यंतरी शिवकालात वामन, नागेश, विठ्ठल आदी काही मराठी कवींनी अनेक-वृत्तात्मक अशी स्फुट स्वरूपाची आख्याने रचण्याचा पायंडा पाडून नाट्याच्या विकासास न कळत हातभार लावण्याचे थोडेफार काम केले आहे. आख्याने, उपाख्याने यांची प्रदीर्घ पुराणातून आणि महाकाव्यातून, ज्यात मानवी म्हणजेच लौकिक रस अधिक आहे असे एखादे आख्यान निवडून त्यावर स्वतंत्र रचना सादर करण्यात या कवींनी केवळ कथाकथनापेक्षा, नाट्योपयोगी असे सविधानरचनेच्या दिशेने वाङ्मयीन विकासाचे पुढचे पाऊल टाकलेले दिसून येते. आटोपशीर कथाभाग निवडल्यामुळे पात्राचे स्वभावही यथा-योग्य रीतीने रेखाटून त्यांच्या भावनांचे प्रकटीकरण करण्यासही येथ अवसर सापडला. आणखीही एक गोष्ट या कवींनी आपल्या आख्यानांची अनेकवृत्तात्मक रचना करून साधली. कथनाच्या प्रवाहाला योग्य असे एकच एक असे प्रवाही वृत्त न वापरता, त्यानी संस्कृतातील विविध अक्षरगणवृत्ते व मराठी प्राकृतातील अनेक गेय छंद यांचा उपयोग

१. नाट्यकवितासंग्रह, पृ. ६७

केला. आता त्याच्या रचनात प्रत्येक वेळी भावभेदाप्रमाणे वृत्तभेद आला आहे असे जरी काटेकोरपणाने दाखविता आले नाही, तरी या शैलीत तीमुळेच कथाकथनावरचा भार कमी करून वृत्तवैचित्र्याने भावाविष्कारावर अधिक भार आणण्याचा प्रयत्न साधण्यात आलेला आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. वीडकर विठ्ठलाने 'सीतास्वयंवर' हे आख्यान-काव्य सप्तसर्गात्मक आणि अनेकवृत्तात्मक असे लिहिले आहे, आणि विशेष असे की, हे काव्य आपण 'नाटकरीती'ने रचीत आहो असे त्याने प्रारंभीच स्पष्ट केले आहे.

मराठे होत्साते चतुर जनि हे मान्य करिती,
मनाच्या उत्साहे रचित तरि मी नाटकरिती.

मराठी रंगभूमीचे जनक कै. विष्णुदास भावे यानी केलेल्या पहिल्या नाटकाचे नाव 'सीतास्वयंवर'च होते हे सहज स्मरणात येण्यासारखे आहे. अर्थात विठ्ठलाला केवळ संवादापलीकडे व सारेनिक रसवर्णनापलीकडे 'नाटकरीति' अशी फारशी माहीत नसावीसे वाटते स्वतंत्र व्यक्तिदर्शन किंवा व्यक्तींच्या विविध विचारभावनांचे तिच्याच मुखातून प्रथमपुरुषी प्रकटन हा जो खऱ्या नाटकाचा प्राण त्याची विशेष कल्पना विठ्ठलास नव्हती. अर्थात एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास प्रथमच नाटकाल्याने लिहिणाऱ्या भाव्यांच्या बाबतीतही तेच होते दोघानीही कविताच लिहिली. भेद एवढाच की विठ्ठलाने अनेकवृत्तात्मक श्लोकबद्ध कविता लिहिली, तर भाव्यांनी वृत्तात्मक रचनेच्या जोडीला विविध 'रागिण्यां'तील पदरचना केली. खऱ्या नाट्यात कथन जे अप्रत्यक्ष आणि पात्रांच्या वृत्तींतून व उक्तींतून होत असते, ते येथे फारच अल्प प्रमाणात सापडते. कवितेमध्ये विठ्ठल हा कवी म्हणून कथन करतो, तर नाटकात भावे स्वतः सूत्रधार बनून कथन करतात.

आनंदतनय आणि रघुनाथपंडित या कीर्तनाख्यानांना उपयुक्त अशा रचना करणाऱ्या कवींनी नाट्याच्या दृष्टीने उपकारक अशी आणखीही काही प्रगती केली. या कवींच्याच अनेकवृत्तात्मक व अनेकछंदात्मक आख्यानामध्ये पात्रांना स्वतंत्र व्यक्तित्व त्यांच्या मुखातून व त्यांच्या स्वीय भावना पदातून म्हणजेच 'लिरिकल' अशा 'गीत'-शैलीतून व्यक्त करून दाखविण्याचा कौतुकास्पद प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. "कोण तुझ्या मनासि येतो, सांग हो सीते" हे आनंदतनयाचे सीतास्वयंवराख्यानातील पद अलीकडील एखाद्या पौराणिक नाटकातलेच असल्यासारखे वाटेल.[२] "सांग सीते यांतिल नृपवर कोण आवडे तुजसी। सुकुमार लाडके बाळे सांग त्वरे तें मजसी" या विष्णुदासाच्या सीतास्वयंवरातील पदात आनंदतनयाच्या पदाची छाया स्पष्टच दिसते. आनंदतनयाच्या 'सुदामचरित्रा'तील "देखी देखिली द्वारका, दीनोद्धारका। विविध उपवनें, मलयजवनें डोलति फळफळकुसुमभर। आनंदतनय म्हणे प्रतिमंदिरिं नवनिधि नांदति बहुत बऱ्या"[३] ह्या पदाने तर १९ व्या शतकातील नाटककारांसाठी नगरवर्णन, वनवर्णन, भवनवर्णन यासाठी पद, कसे आणि कोठे योजण्याचा एक संकेतच रूढ करून दिला. आनंदतनयाप्रमाणेच भाव्यांनी 'विष्णुदास म्हणे' अशी, इतकेच काय पण भाषांतरकर्त्या परशुरामपंत तात्यांनीही 'नारायणसुत म्हणे' अशी स्वनाममुद्रा पदात ठेवून दिली आहे काय तर आनंदतनय

१. विठ्ठलकृत सीतास्वयंवर, सर्ग १ ला, श्लोक १०
२. महाराष्ट्रकवि आनन्दतनयकृत कवितासंग्रह, पृ १५
३. पूर्वोक्त • पृ. ७१

ब्राह्मणास शिव्या देत "[1] 'निबंधमाले'त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यानी 'सत्यशोधक समाजा'च्या वार्षिक अहवालावर अभिप्राय देताना जोतीबावर विरुद्ध टीका केली आहे. त्याचप्रमाणे फेब्रुवारी १८६८ च्या व जून १८७३ च्या 'विविधज्ञानविस्तारा'त जोतीबावर प्रतिकूल टीका आहे परंतु त्या टीकांचा रोख जोतीबाच्या कामगिरीवर नसून त्यानी प्राचीन इतिहास, धर्मविचार, नीतिशास्त्र इत्यादिकामध्ये जे वेगळे विचार प्रकट केले आहेत, त्या विचारावर आहे. अर्थात जोतीबाच्या लेखनाचा विचार करिताना त्याचा काळ व त्याची सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे. पेशवाईत भगभिक्षुकांचे नुसते स्तोम होते. ती दूर होताच ते मावळले. परंतु ही वस्तुस्थिती भगभिक्षुकांच्या लक्षात यावयास काही काळ जावा लागला. या संक्रमणकाळात जोतीबानी आपला राग त्या वर्गावर काढावा हे साहजिक होते. मात्र तो राग क्वचित अनावर होत असे. 'ब्राह्मणधर्माच्या आडपडद्यात गुलामगिरी' या पुस्तकावर "Supplement to the Government Gazette of 25th December 1873 च्या अंकात पृष्ठ ८८३ वर अभिप्राय आहे —It is a most virulent production, mostly consisting of the most wild and ludicrous fancies In a few places it is even indecent 'ब्राह्मणांचे कसब', 'शिवाजीचा पवाडा' आणि 'गुलामगिरी' हे जोतीबाचे तीन ग्रंथ पद्यात्मक आहेत. जोतीबाची भाषा अव्यवस्थित अशुद्ध, व प्रसंगविरोधी असंग्रही आहे. परंतु तिच्यात त्याचा उदार, त्यागी व परोपकारी आत्मा तळमळत असल्यामुळे एक प्रकारचा आवेश व लेप उतरला आहे. 'शिवाजीचा पवाडा' रचताना त्याना बाबा पदमनजी, गंगाधरशास्त्री फडके व विनायक बापूजी भांडारकर यांचे साह्य झाले होते. 'सत्यशोधक' या नावाखाली त्यानी 'मराठी भाषेवर एक पोवाडा' लिहिला आहे त्यावरून त्यांचे मातृभाषेवरील व पर्यायाने बहुजनसमाजावरील प्रेम व्यक्त होते.[2]

'मराठी भाषा थोर आमुची जोरदार खाशी । मले हो । जोमदार
हुरूप देउनि आम्हा, मिळविले पैरी तिणें युद्धीशीं ॥ ध्रु० ॥
पूर्णत्वाला संस्कृत भाषा गर्वी तींतून
उच्चाराच्या सुलभपणास्तव प्राकृत उपजून
तींतुन सोप्या उच्चाराची, परि आवेशाची
निघे मराठी प्रशस्त भाषा महाराष्ट्राची ॥

'शिवाजीच्या पवाड्या'त जोतीबानी महाराजांच्या वीरवृत्तीचा व मुत्सद्देगिरीचा गौरव केला आहे. तेव्हा निबंधमालेपूर्वीच्या काळात महाराष्ट्राला महाराजांची भूमिका कळली नव्हती हा समज किती गैर आहे हे उघड होईल —

मावळी गडी खोजीला । शिपाई केले उघड्याला,
लढवी अचाट बुद्धीला । आचवा भूमीवर नेला,
वाटणी देइ शिपायाला । लोभ द्रव्याचा नाहिं येग्य,
राग क्षेत्रामध्ये पहिला । नाहीं दुसरा उपमेला,
युद्धीं नाहीं विसरला । रावी धीर रयतेला,

---

१. बालबोध, जानेवारी, १८९१

२. मराठी ग्रंथावलेख, पृ ४, अ १

टळेना रयत सुखाला । बनवी नव्या कायद्याला,
दाद घेई लहानासानांची । हयगय नव्हती कोणाची.

मोळ्या भाबड्या शेतकऱ्यांची करुण कहाणी सांगताना त्यांना नाडणाऱ्या मारवाडी सावकारावरील व ब्राह्मण कारकुनांवरील त्यांचा संताप प्रकट झाला आहे :—

सरकारी पट्टी नेट । पडे तीन शेंड्या गाठ
कर्जरोखी लिहिणें भाट । निर्दय मारवाडी थाट.
अज्ञान्याला समजत नाहीं । कुळकर्ण्यानें लिहिलें काहीं
वकिलाची महागाई । न्यायाधिशा दया नाहीं.

सरकारचा सारा, वकिलाची दामदुपटीची फी व न्यायाधीशाचे सहानुभूतिशून्य हृदय यांचीही जोतीबानी हजेरी घेतली आहे. शेतकऱ्यांचे केविलवाणे असहाय जीवन रंगविताना ते म्हणतात :—

कमरेपुरती लंगोटी । फिरती नागराचे पाठीं,
ढोरामागें सर्वकाळ । पोरें फिरती रानोमाळ,
तावडण्या पोट भरी । धन्य म्हणे सरकारी,
असे घरांची कमनी । एकमेक विकरवी. [1]

जोतीबाच्या 'गुलामगिरी' या लहानशा संवादात्मक पुस्तकांत त्यांनी समाजातील वरिष्ठ वर्गाकडून गोरगरिबांवर होणाऱ्या अत्याचाराचें व अन्यायाचें तपशीलवार वर्णन केलें आहे. स्थान त्यांनी कारकुनांना कल्लमकसाई म्हटलें आहे. त्यावरून देशात साक्षरतेच्या प्रसाराची केवढी आवश्यकता होती हे लक्षांत येईल.

राजा शिवाजी या सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक काव्याचे कर्ते महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी कोल्हापूरच्या राजाराममहाराजांच्या मृत्यूवर एक विलापिका रचली आहे. तिच्यात नव्याजुन्या सामाजिक मतांचा संघर्ष, विधवाविवाह, परदेशगमननिषेध इ० जुन्या चालीरीतींचा नायनाट इत्यादी तत्कालीन सुधारणांचा निर्देश आहे. जोतीबाप्रमाणे कुंट्यांनीही समाजात गाजणाऱ्या 'भटाई 'वर बोट ठेवलें आहे.

ते म्हणतात :—अरे दोन वैरी जना मारती की
लढाई, भटाई रिपू हिंदुलोकीं.

पहिन, फुले व कुंटे यांच्याप्रमाणेच, 'ज्ञानोदय' या ख्रिस्ती पत्रात हिंदूंचे वेडगळ आचारविचार, मूर्खपणाचे रीतिरिवाज व सणासुदीतील बीभत्स प्रकार यांच्या निषेधपर आणि सद्वर्तन व सद्विचार यांच्या प्रशंसेवर काही उपदेशपर व नीतिपर कविता प्रसिद्ध झाली आहे. तीही उपादेय व संग्राह्य आहे :—

कशासाठीं वेडीं । होळीची धुमाळी । का रे ! तुम्ही धूळी । उधळीत्या !
कशासाठीं रस्तोरस्तींच्या हा दऱ्या । उपसल्या मोऱ्या । हवसेनें !
कशासाठीं पीठ । घेऊनी तानडें । झालात माकडें । मनुष्य हो !
कशासाठीं मुखा- । लेनरादेशन । अमद्र बोलत । होता तुम्ही !
भय तुम्हा लाज । जाळाया सगळी । शिमगिनी होळी । यात्रामध्यें !

---

१. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, संपादक 'दीनबंधु' यांचे 'शेतकऱ्यांचें मधुर गायन' व 'सुबोध पवाडे' ही काव्ये याच धर्तीवर आहेत.

सेवा एक देव । गुणाचा सागर । बारा बहाचर । सोडोनी या ॥ [1]

प्रस्तुत अभंगात होळीतील बीभत्स कृत्याचा निषेध केला आहे. लोकहितवादी याच्या शतपत्रातही एक पत्र होळीतील दुराचाराविरुद्ध आहे. सुधारलेला मेंढका (धनगर) या पुढील कवितेत व्यवसाय, बुद्धिमत्ता, लोकमान्यता व श्रीमती या सर्वांपेक्षा नीतिमत्ता ही श्रेष्ठ आहे, हा विचार मांडला आहे धनगराकरिता योजलेला मेंढका हा शब्दही चिंत्य आहे :—

असो जाती धनगर । रानीं मेंढे चारीत फिरू.
तरी आम्हा प्रियकरू । नीतिमत.
वेद्यविद्या पिसा दिसो । लोकामाजी मान्य नसो
तरी आम्हा मित्र असो । नीतिमत.
न जाणो का हरेपजे । उमजो न लोकगुणें
तरी आमुचें तो पानें । नीतिमत
नसो अंगीं सोनें नाणें । नेसो फरें जुनेंपानें
तरी आम्हा तोचि मानें । नीतिमत.

समाजाला शिक्षण देण्यात आणि त्याला सुधारण्यात ज्यानी आपले सर्व आयुष्य वेचले व महाराष्ट्राला प्रौढ व प्रगत विचार शिकविले आणि प्रगल्भ व भारदस्त भाषा दिली, त्या गोपाळ गणेश आगरकरानी ' शनिदेव ऊर्फ साडेसातीचा देव ' या खोट्या समजुतीविरुद्ध लिहिलेल्या लेखात प्रसंगोपात्त केवळ विनोद म्हणून शनिदेवाची आरती रचली आहे. तिच्यात शनीसंबंधी समाजात ज्या खुळ्या समजुती आहेत, त्याचा हास्यकारक उपयोग करून सुधारकपत्राच्या वाचकाना चकित करणी पाडविण्याची सूचना केली आहे :—

जय देव, जय देव, जय शनीराया
आज मज झाली बुद्धि तुजला वर्णाया । जय०
जे न ' सुधारका ' पढतील त्यासी
त्याची या किंमत न देती त्यांसी
राशीसी येऊनी छळावें गा देवा !
वद नाहीं नामी हें पत्र का राया ? । जय०
वाचुनि यातें जोडी जे तत्त्वज्ञानाला
संतती, संपती, उद्‌गति दे त्याला,
तैसेंच, यातील विचार ज्या मान्य
त्या महाराष्ट्रीया दे सुमदान । जय०

या लोकगीतेंचे काव्य ज्या काळी उदय झाले तो काळ संक्रमणाचा होता जुने जात होते व त्याच्या जागी नवे येत होते. या दोन्हीमधून मधूनमधून संघर्ष होत होते. पेशवाईची अखेर झाली असून इंग्रजांची दिवसेंदिवस सरशी होत होती. या संक्रमण काळातील लोकांच्या मनःस्थितीविषयी विनायक कोंडदेव ओक म्हणतात — "इंग्रजांनी आपणास जिंकिले आहे, त्यापेक्षा त्यांचें सगळेच आपल्यापेक्षा चांगलें आहे, असे सर्व लोकास वाटत होते. त्यानी आमच्या लोकाची नसती निंदा केली, तीही खरी धरून असे.

1. ज्ञानोदय, १।३।१८५३

पुण्यासारख्या ब्राह्मण राजधानीत ब्राह्मण प्रभु नकोसा होऊन इग्रज प्रभु आवडावा, एवढीच गोष्ट जरी पाहिली तरी, अवघ्या इंग्रजांनाच्या आमच्यांनाच्या विद्वानांच्या मनाचा ओढा तसा व्हावा, ह्याचे फारसे आश्चर्य वाटत नाही. मात्र दहीभ पडल्यावर गूळ कमी वाटावा, गुळाच्या ऐवजी मध खायास मिळाल्यावर मध अधिक आवडावा, ह्यात काही विशेष नाही.[१] ओक म्हणतात तशी वस्तुस्थिती होती. म्हणूनच परक्या राजवटीच्या कलाने पवित्रांगनन करणारे परशुरामपंत तात्या गोडबोल्यांसारखे कवी,

> क्षमतेमध्ये इंग्लिशासारखा प्रभु नाहीं दुसरा,
> ध्या गुरु त्याना, दुःखे पहिली सर्व तुम्ही विसरा.[२]

असे उद्‌गार काढीत होते आणि महादेवशास्त्री कोल्हटकर व्हिक्टोरियाप्रीत्यर्थ गात होते—

> व्हिक्टोरिया महाराणी । माझ्या आवडीची राणी ।
> निरंतर गावी सुंदर गाणी । ऐसें मज वाटे ।
> बहुत कायदे नवीन केले । नरनारींना सुखतर झाले ।
> लेखनवाचन गुण शिकविले । शाळा काढोनी ॥

आणि कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ यांचे ' देवी श्रीव्हिक्टोरिया सार्वभौमिनी ' हे पद राष्ट्र-गीताच्या पदवीचे होऊन शाळाशाळातून गाण्यात येत होते. अतिरिक्त राजनिष्ठा हा या युगाचा एक भ्रामक गुण होता. पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेठकरांसारखे इतिहासाचे व्यासंगी नवशिक्षित कवीसुद्धा अठरासे सत्तावनच्या उठावास बंड म्हणून नावे ठेवत होते आणि नानासाहेब पेशव्यासारख्या पुढाऱ्यास अधम, वायस, गोमायु इत्यादी हलक्या शिव्यांची विशेषणे देत होते. वस्तुस्थितीचा विचार केला तर असे दिसते की, राजसत्ता परक्यांच्या हाती गेल्यामुळे प्रजाजनांना परक्या राज्यकर्त्यांच्या स्तुतीशिवाय दुसरा विषयच नव्हता; आणि यदाकदाचित एखाद्या कवीने एखादा राजकीय विषय हाताळला असता, तर तो राजद्रोही ठरून त्याचे लेखन जप्त झाले असते.

या देशात इंग्रजांचे राज्य येताच मुद्रण, तारायंत्र, अग्निरथ इत्यादी ज्या भौतिक सुधारणा आल्या, त्या पाहून येथील लोकांचे डोळे अगदी दिपून गेले होते. इंग्रज मनुष्य हा चमत्कार करणारा कोणी तरी ' सिद्ध ' आहे असे त्यांना वाटत होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, ' आमच्या पाश्चात्त्य बंधूंच्या अश्रुतपूर्व कलाकौशल्याच्या व विद्येच्या प्रभावाने आम्हास चकित करून सोडले होते. ' इंग्रजांनी कुडीत जीव घालावयाचा मात्र ठेवला आहे, बाकी सर्व काही केले आहे, ' असे आमची भांबावलेली मंडळी म्हणू लागली होती. कुणब्यामाळ्यांच्या व वायकापोरांच्या तोंडीसुद्धा ' टोपीवाल्यान केला कावा । आगिनगाडी घेते धावा ' अशी आश्चर्यप्रेरित गीते गोवून वसली होती. तेव्हा आजपर्यंत इंग्रज लोकांविषयी व त्यांच्या सुधारणेविषयी आमच्या मनात एकेक विलक्षण कल्पना उद्‌भवून, हे कोणी अमानुष स्थितीतले प्राणी आहेत व त्यांच्यापुढे आम्ही कोण ' कीटस्‌कीटायते ' असे क्षुद्र प्राणी आहो, अशा समजुती दृढ होऊन बसल्या होत्या. ''[३] चिपळूणकर

१. महाराष्ट्रवाङ्मय, पृ. ८९
२. इतिहासावरील छोट्या कविता, इ. स. १८६४
३. केसरी, २८-२-१८८२.

सागतात त्याप्रमाणे अशा कल्पना केवळ अशिक्षिताच्याच नव्हे, तर खुद्द चिपळूणकरांचे विद्वान वडील कृष्णशास्त्री याच्याही होत्या. कारण, व्यापार, उद्योग, राजकारण इत्यादी क्षेत्रात नव्या राजवटीमुळे काय काय अनर्थ ओढवले आहेत याचा विचार न करताच त्यानी—'त्यांची वस्त्र विणिती, रथ ओढिति, लेखनीहि नौका' अशी इंग्रजी कलाची व सुधारणाची तारीफ व तरफदारी आपल्या 'इंग्रजप्रशंसे'त केली आहे गणपतराव हरिहर ऊर्फ बापूसाहेब पटवर्धन या कुरुंदवाडकर राजकवीच्या 'गंगावर्णने'तहि या विलायती यांत्रिक शोधाचे कौतुक आहे. मात्र इंग्रजानी आणलेला हा निर्जीव 'चाकाचा म्हसोबा' भारतातील व्यापारधंदे व कलाकौशल्ये याच्या मुळावर आला असून तो हळूहळू परदेशी मालाला बाजारपेठा मिळवून देत आहे आणि या मायदेशातील कारागिराना बेकार व भिकार करीत आहे हे करुण सत्य अनेक लोककवींच्या लक्षात आले होते. १ फेब्रुवारी १८६९ च्या 'ज्ञानप्रकाशा'त या विषयावर 'अग्निरथाचा कहर' या मथळ्याचा संपादकीय लेख आहे. न्यायमूर्ती रानडे याच्याही ध्यानात ही गोष्ट आली होती हे त्यानी इ स. १८८९ मध्ये औद्योगिक परिषद स्थापन केली त्यावरून दिसून येते मात्र त्यानी 'स्वदेशी' च्या निर्माणाच, उपाचे व लाभाचे उपाय अन्य दृष्टीनी सुचविले आहेत.[1] आगगाडीने देशी उद्योगधंद्याची पायमल्ली कशी केली आहे याचे शकाकुल चित्र गोविंद नारायण माडगावकर याच्या 'लोखंडी सडकाचा चमत्कार' या काव्यात उमटले आहे. यात 'रेल्वे'ला 'लोखंडी सडक' हा प्रतिशब्द योजिला असून 'आगगाडी'ला 'धाडी' म्हणजे 'सत्यानाश करणारी' म्हटले आहे —

हिंदुस्थाना अगीची गाडी । तिला बाधला मार्ग लोखडी,
मनाचा ही वेग मोडी । मग कैची हत्तीघोडी ?
अधी निघाली युरोपखडी । प्रचार मोठा तिचा इंग्लंडा
तेथून आली भरतखडी । ऐशी तिची ही कथा उघडी.
अजून पसरेल पिढीप्रमाणें । वृद्ध तथापि म्हणति 'धाडी',
गरिबाचा व्यापार मोडी । हिंदुस्थाना दरिद्र जोडी

माडगावकराच्या या काव्यापेक्षा शिवराम रामकृष्ण निसुरे याची 'इंग्रजी कौशल्यें' ही लावणी जितकी मार्मिक, तितकीच मर्मभेदक आहे. तिच्यात 'शिळा छापखाना', 'आगगाडी' व 'तारायत्र' याची वर्णने व त्यावर टीका आली आहे —

केवीं इंग्लिशराज्यकौतुक दावि पहा नयनीं
वाटे नवलचि करता अद्भुत देवाचि करणी.
एक गारुडी निघून धाग माडनिया जवळीं
म्हणे, "लाविता पत्र लिहाया झाणचि त्यावेळी"
सर्वांगात सारिलि त्याच्या मग शाई काळी
टाकुनि कागद वरा त्वरेनें झाकणही घाला
फुक मारुनि वरि काढुनि कागद दावि तया काळीं

१ न्या. रानडे याच चरित्र, पृ. ४५९
२. विविधज्ञानविस्तार, ऑगस्ट, १८७८

दिसति वरी अक्षरें जशा काय मोत्याच्या ओळी
नानाविध पत्रे तो यापरि दावितसे लिहुनी.

याचप्रमाणे आगगाडी आणि तारायंत्र याचें वर्णन करून पुढे कवी म्हणतोः—

काढुनि नाना युक्ति गारुडी भरती ते पोटें
बा, काय तुम्ही टकमक बघता घरुनि मुखीं बोट ?
साधायातें कसब तयाचें काय कठिण मोठें ?
जाणा अवघें तंत्र, गारुडीमंत्र नसे कोठें !
ना तरि जर बुद्धबाळ सांगतों सत्य नव्हे खोटें
ठकास या भुलु नका जपुन सम्हाळा पागोटें
म्हणे शिवाजी, 'देश आमुचा नेति पहा लुटुनी'

या लावणीच्या शेवटी कवींनी जो इषारा दिला होता तो बरोबर नव्हता असे आता कोण म्हणेल ? दीडशे वर्षांच्या राजवटीत इंग्रजांनी हिंदुस्थान धुऊन नेला हे कठोर ऐतिहासिक सत्य आहे.

धार्मिक, सामाजिक व औद्योगिक कवितांप्रमाणे अमदल इंग्रजीत काही राजकीय कविताही लिहिल्या गेल्या. परंतु त्यात फारसा असंतोष नाही. रावबहादुर पु. बा. जोशी यांचे 'भारतवर्षिणी' हे काव्य देशस्थितीवर आहे. त्यात तत्कालीन नवशिक्षिताच्या मन-स्थितीचे प्रतिबिंब पडले आहे. या काव्यात हिंदमाता आपल्या पुत्रांना देशाभिमानी व्हा असा उपदेश करीत आहेः—

समुचित उपाय योजा प्राप्त कराया स्वराज्य निज देशीं
हे मातृभूमिसेवा पुण्य तसें हे न पंढरी, काशी;
उत्तम उपाय म्हणजे दहन करावें अनिष्ट भेदाचें
राष्ट्रैक्यास विघातक भेदच रिपु भारतीं स्वराज्याचे.
भेदा स्थान न द्यावें, सामाजिक हक्क सारखे द्यावे,
ब्राह्मणअब्राह्मण हे भेद कशाला निरर्थ मानावे ?
द्विजकुलपुत्रशिक्षितानीं ऐक्याचें कार्य आपुल्या हातीं
घ्यावें, तेणें होइल राष्ट्रीं सर्वत्र शांतता—प्रगती.

जातीयतावाद हा राष्ट्रीयतेच्या आड येतो म्हणून त्याचा नायनाट करा हा उपदेश करताना रावबहादुर म्हणतात :—

स्वजातिहितभावना जर दुणावली सज्जनीं
स्वदेशहितकल्पना मग न वाढ घे तन्मनीं
स्वजातिमग्न सुधी म्हणति कूपमंडूक ते
रमेश न रमे तिथें, नच सुधान ते मुक्तितें
जळो ! वाणी वर्णी जननमहितें जी न वदनीं !
जळो ! तद्वद्विद्या प्रियतम न ज्यातें स्वजननी
जळो ! ज्ञातिप्रीती विसरुनि जिथें जन्मविषयां
जळो ख्याती, ध्याती बुधजन जिथें ग्राम्य विषया !

प्रत्येक राष्ट्रात लोककवींचे लेखन सदैव चालू असते लोककवींची जीवनाशी एकरूपता असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात त्यांच्या काळच्या धार्मिक, सामाजिक, औद्योगिक राजकीय इत्यादी क्षेत्रातील चळवळीचे प्रतिबिंब पडलेले असते. परंतु हे लेखन जपून ठेवण्याची प्रवृत्ती नसल्यामुळे पुढे राष्ट्राचा किंवा समाजाचा इतिहास लिहिताना त्या लेखनाचे लोक जीवनातील स्थान ओळखून आणि त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात घेऊन त्याचा सांभाळ होणे आवश्यक आहे. आजपर्यंत त्याकडे दुर्लक्ष झाले व त्याची उपेक्षा झाली त्यामुळे आपणास मुकाट इतिहासास मुकावे लागले आहे

' मराठी रंगभूमीचे जनक ' ही पदवी ज्या विष्णुदासांना आता एकमुखाने देण्यात आलेली आहे, त्या विष्णुदासापूर्वी मराठीच्या प्रदेशात स्वतंत्र अशी रंगभूमीही नव्हती आणि रंगभूमीच नसल्यामुळे तीवर सादर करता येण्यासारखी नाटकेच लिहिली गेली नव्हती असे अनुमान सरळच निघते. अर्थात राजवाड्यांसारख्या इतिहाससंशोधकास हे मत मान्य नाही. तंजावरास नव्याने उपलब्ध झालेल्या ' लक्ष्मी नारायण कल्याण ' या नाटकास (लेखनकाल सुमारे इ. स. १६९०) लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, ' भागवतांतील विष्णुदास भाव्यांच्या पूर्वी मराठीत नाटककार ज्ञानदेवांपासून विष्णुदास भाव्यांपर्यंत अनेक झाले आहेत. तुकारामाने स्त्रीचे सोंग घेणाऱ्या नटाचे तोंड पाहू नये म्हणून उद्गार आपल्या अभंगात काढले आहेत. ज्ञानेश्वराने काव्यनाटकाचा मोठ्या आदराने उल्लेख केला आहे. कर्नाटकाची व्युत्पत्ति करताना रामदासाने नाटकाचा उल्लेख केला आहे. ह्यावरून महाराष्ट्रात नाटके आज सहाशे वर्षे होत आली आहेत असे दिसते. '[1]

राजवाड्यांच्या या व्यापक स्वरूपाच्या विधानाचा विचारपूर्वकच स्वीकार करावा लागेल. कारण तुकारामाने उल्लेखिलेला नट हा केवळ स्वतःच सोंग घेऊन पोट भरणाऱ्या बहुरूप्यासारख्या व्यावसायिक जातीतला होता की, रंगभूमीवर संपूर्ण नाटक प्रयोगरूपाने सादर करणाऱ्या संघटित नटवर्गातील कोणी होता हे सांगणे कठीण आहे. बहुधा तो पहिल्या वर्गात मोडणारा बहुरूपी नट असण्याचीच शक्यता अधिक आहे. कारण, संघटित नटवर्गाने सादर केलेल्या संपूर्ण नाटकाचा लिखित वाङ्मयीन पुरावा अद्याप तरी उपलब्ध झालेला नाही. ज्ञानेश्वरांनी केलेला काव्यनाटकाचा उल्लेख हाही संस्कृतातील काव्यनाटकासंबंधी असणेच अधिक शक्य आहे. त्याचप्रमाणे नाटक शब्द वापरताना रामदासांच्या डोळ्यापुढे बहुधा संस्कृत नाटकेच असावीत किंवा अधिकाधिक म्हणजे कर्नाटकातील नाटके असावीत. कर्नाटकात म्हणजे मराठीतर प्रदेशात जी नाटके अलीकडच्या संशोधनाने उपलब्ध झाली आहेत, तीही १७ व्या शतकापासून पुढच्या काळात लिहिलेली अशीच मिळतात. सारांश, केवळ नट आणि नाटक या शब्दांच्या उल्लेखावरून मराठीत फार प्राचीन काळापासून नाटके होत होती असे मानणे पुराव्याच्या अभावी एकूण अशक्यच दिसते. कारण निव्वळ **मराठी प्रदेशात** मराठीच्या प्रारंभीच्या काळापासून अगदी अलीकडे म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्या पर्यंत, म्हणजे विष्णुदासांपर्यंत, प्रयोगासाठी लिहिलेले एकही लिखित नाटक अद्याप तरी उपलब्ध नाही. आता कर्नाटकात तंजावर येथे उपलब्ध झालेल्या नाटकांचा मात्र स्वतंत्र विचार करावा लागेल.

तंजावरच्या सरस्वतीमहाल ग्रंथालयात संगृहीत असलेल्या नाटकांची संख्या सुमारे ३५ असून त्यांतील पुष्कळशी नाटके भोसलेवंशीय राजपुरुषांनीच लिहिली आहेत. तंजावरच्या मठातील मेरुस्वामी या रामदासी संप्रदायातील लेखकाच्या हातचेही एक नाटक यात आहे. व्यंकोजींचा मुलगा शहाजी यांजपासून ते दुसऱ्या सरफोजीपर्यन्त गादीवर आलेल्या भोसले राजांनी ही नाटके लिहिली. म्हणजे सामान्यपणे इ. स. १६८२ ते इ. स. १८३३ पर्यन्तच्या अदमासे २५० वर्षांच्या कालावधीत ही नाटके निर्माण झाली असे दिसते. तंजावरच्या राजांनी स्वतः मराठीत नाटके लिहून मराठी नाट्यवाङ्मयाची मोठीच सेवा केली यात संशय नाही. त्यांच्या कृतींविषयी प्रा. बनहट्टी लिहितात. " भोसले राजांना प्रेरणा दाक्षिणात्य ' यक्षगान ' किंवा भागवत-मेळ नाटकांची खरी, पण त्यांनी त्या प्रकारातील

१. वि. का. राजवाडे, संकीर्ण लेखसंग्रह, भिन्न पृष्ठसंख्या

प्रकरण ९ वें

नाट्यवाङ्मय

(१)

रंगभूमीचा उदय

" महाराष्ट्र भाषेतील नाटककारात अग्रस्थानीं बसण्याचा मान ज्याना विष्णुदास म्हणत असत त्याचा आहे. त्यांच्यामागून जे कोणी नाटककार—मग ते भाषांतरकार असोत किंवा स्वतंत्र कल्पनेचे असोत—झाले आहेत, त्या सर्वांना नाटक लिहिण्याची स्फूर्ति येण्याला कारण विष्णुदासाचीं नाटकें आहेत. सारांश महाराष्ट्र—नाट्यकलेचे विष्णुदास हे भरतमुनि आहेत म्हटलें तरी चालेल. " १

विष्णुदास भावे यांच्यासंबंधी यशवंतराव मुजुमदारांनी काढलेल्या वरील उद्गारात यत्किंचितही अतिशयोक्ती नाही हे थोडा ऐतिहासिक विचार करता सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. विष्णुदास भावे यांनी आपले नाट्यप्रयोग महाराष्ट्रात चालू केले, त्यापूर्वी निव्वळ मनोरंजनाच्या स्वरूपाचा कोणताही शिष्टसंमत प्रकार येथे रूढ नव्हता. बरीचशी करमणूक धार्मिक स्वरूपाचीच होती. यात्रा, सण, उत्सव या प्रसंगी जे विविध प्रकारचे खेळ वा सोंगे करमणूक म्हणून लोकापुढे सादर करण्यात येत असत, त्यांचे विषयही देवादिकांचे आणि सांस्कृतिक परंपरेचे असत. गोंधळ, बहुरूप्यांची सोंगे, गोविंदा, दशावतारी सोंग, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, भारुडे, ललिते इत्यादी लोकरंजनाच्या प्रकारात गणल्या जाणाऱ्या विपुल कवित्वावरूनही ही गोष्ट लक्षात येईल. कथा व पुराणे यांना मनोरंजनाच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व असले, तरी धार्मिक पद्धतीचे लोकशिक्षणच या व्यासनारदांच्या व्यासपीठांच्या द्वारे समाजास प्राप्त होई. तमाशा आणि त्यात म्हटली जाणारी लावणी, यामध्ये मात्र निव्वळ लौकिक स्वरूपाच्या मनोरंजनाचा भाग होता हे मान्य करावे लागेल. परंतु ती करमणूक तितकीशी सुरुचिपूर्ण नव्हतीच व सर्वांना एकाच वेळी आस्वाद घेता येईल अशी शिष्टमान्यही नव्हती. विष्णुदासाच्या सांगलीकर—मंडळीने महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरात जी पौराणिक नाटके केली, त्यावर ' ज्ञानप्रकाश ' या पत्राने दिलेले मत या दृष्टीने लक्षात घेण्यासारखे आहे. ज्ञानप्रकाशकार लिहितात, " या (सांगलीकर) मंडळीस शोकरस व वीररस उत्तम साधला आहे. भाषाहि शुद्ध, प्रौढ, मारु आणि यथातथ्य आहे. तात्पर्य हेंच सांगणें कीं, या नाटकवाल्यांना हलकेपणा ज्यात बहुत होतो असे जे तमाशे, ललितें यावरची रुचि बहुतेक उडविली व त्यांचे तमाशेहि कमी करून टाकले. " २

१. य. वा. मुजुमदार, महाराष्ट्रीय नाटककार यांचीं चरित्रे, विष्णुदास, पृ. ५-६

२. ज्ञानप्रकाश, १८५६, य. वा. मुजुमदार यांच्या ' अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचें चरित्र ' या पुस्तकावरून, पृ. २३.

'मराठी रंगभूमीचे जनक' ही पदवी त्या विष्णुदासाना आता एकमुखाने देण्यात आलेली आहे, त्या विष्णुदासापूर्वी मराठीच्या प्रदेशात स्वतंत्र अशी रंगभूमीही नव्हती आणि रंगभूमीच नसल्यामुळे तीवर सादर करता येण्यासारखी नाटकेच लिहिली गेली नव्हती असे अनुमान सरळच निघते. अर्थात राजवाड्यासारख्या इतिहाससंशोधकास हे मत मान्य नाही. तंजावरास नव्याने उपलब्ध झालेल्या 'लक्ष्मी नारायण कल्याण' या नाटकास (लेखनकाल सुमारे इ. स. १६९०) लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, 'सांगलींतील विष्णुदास भाव्याच्या पूर्वी मराठीत नाटककार ज्ञानदेवापासून विष्णुदास भाव्यापर्यंत अनेक झाले आहेत. तुकारामाने स्त्रींचें सोंग घेणाऱ्या नटाचें तोंड पाहू नये म्हणून उद्‌गार आपल्या अभंगात काढले आहेत. ज्ञानेश्वराने कायनाटकाचा मोठ्या आदराने उल्लेख केला आहे. कर्नाटकाची व्युत्पत्ति करताना रामदासाने नाटकाचा उल्लेख केला आहे. ह्यावरून महाराष्ट्रात नाटकें आज शेंकडों वर्षे होत आली आहेत असें दिसतें.'[1]

राजवाड्यांच्या या व्यापक स्वरूपाच्या विधानाचा विचारपूर्वकच स्वीकार करावा लागेल. कारण तुकारामाने उल्लेखिलेला नट हा केवळ स्वतःच सोंगे घेऊन पोट भरणाऱ्या बहुरूप्यासारख्या व्यावसायिक जातीतला होता की, रंगभूमीवर संपूर्ण नाटक प्रयोगरूपाने सादर करणाऱ्या संघटित नटवर्गातील कोणी होता हे सांगणे कठीण आहे. बहुधा तो पहिल्या वर्गात मोडणारा बहुरूपी नट असण्याचीच शक्यता अधिक आहे. कारण, संघटित नटवर्गाने सादर केलेल्या संपूर्ण नाटकाचा लिखित वाङ्मयीन पुरावा अद्याप तरी उपलब्ध झालेला नाही. ज्ञानेश्वरानी केलेला काव्यनाटकाचा उल्लेख हाही संस्कृतातील काव्यनाटकासंबंधी असणेच अधिक शक्य आहे. त्याचप्रमाणे नाटक शब्द वापरताना रामदासाच्या डोळ्यापुढे बहुधा संस्कृत नाटकेच असावीत किंवा अधिकाधिक म्हणजे कर्नाटकातील नाटके असावीत. कर्नाटकात म्हणजे मराठीतर प्रदेशात जी नाटके अलीकडच्या संशोधनाने उपलब्ध झाली आहेत, तीही १७ व्या शतकापासून पुढच्या काळात लिहिलेली अशीच मिळतात. सारांश, केवळ नट आणि नाटक या शब्दांच्या उल्लेखावरून मराठीत फार प्राचीन काळापासून नाटके होत होती असे मानणे पुराव्याच्या अभावी एकूण अशक्यच दिसते. कारण निव्वळ मराठी प्रदेशात मराठीच्या प्रारंभीच्या काळापासून अगदी अलीकडे म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, म्हणजे विष्णुदासापर्यंत, प्रयोगासाठी लिहिलेले एकही लिखित नाटक अद्याप तरी उपलब्ध नाही. आता कर्नाटकात तंजावर येथे उपलब्ध झालेल्या नाटकाचा मात्र स्वतंत्र विचार करावा लागेल.

तंजावरच्या सरस्वतीमहाल ग्रंथालयात संगृहीत असलेल्या नाटकाची संख्या सुमारे ३५ असून त्यातील पुष्कळशी नाटके भोसलेवंशीय राजपुरुषानीच लिहिली आहेत. तंजावरच्या मठातील मेरुस्वामी या रामदासी संप्रदायातील लेखकाच्या हातचेही एक नाटक यात आहे. व्यंकोजीचा मुलगा शहाजी याजपासून ते दुसऱ्या सरफोजीपर्यन्त गादीवर आलेल्या भोसले राजानी ही नाटके लिहिली. म्हणजे सामान्यपणे इ. स. १६८२ ते इ. स. १८३३ पर्यन्तच्या अदमासे २५० वर्षांच्या कालावधीत ही नाटके निर्माण झाली असे दिसते. तंजावरच्या राजानी स्वतः मराठीत नाटके लिहून मराठी नाट्यवाङ्मयाची मोठीच सेवा केली यात संशय नाही. त्यांच्या कृतींविषयी प्रा. बनहट्टी लिहितात. "भोसले राजाना प्रेरणा दाक्षिणात्य 'यक्षगान' किंवा भागवत-मेळ नाटकाची खरी, पण त्यानी त्या प्रकारातील

१ वि. का. राजवाडे, संकीर्ण लेखसंग्रह, भिन्न पृष्ठसंख्या

नृत्यप्रधानता कमी करून वाङ्मयात्मकता वाढविली; आणि एकंदरीने नाट्यरचना अधिक प्रमाणात संस्कृताच्या धर्तीवर नेली. त्याच्या नाटकांची कथानकें इतरांपेक्षा कल्पनारम्य आहेत, भाषा इतरांपेक्षा सरळ व सुश्लिष्ट आहे, पदें इतरांपेक्षा काव्यपूर्ण आहेत, संवाद इतके वेधक व चटकदार आहेत की या नाटकांची माहिती जर सांगलीकर चिंतामणराव आप्पासाहेबांस असती तर महाराष्ट्र-रंगभूमीचें भाग्य येवढें तरी उजळलें असतें असें वाटू लागतें. विष्णुदास भाव्यांना मग नवीन कविता रचण्याचें कारण पडलें नसतें. भोसले राजांची रचना (तिचे उपलभ्य नमुने) क्वचित् प्रसंगी उत्तान व ग्राम्य आहे; पण वाङ्मयसौन्दर्याच्या दृष्टीने ती भाव्यांच्या कृतींपेक्षा निःसंशय उच्च दर्जाची आहे.[1] परंतु असें असूनही भोसले राजांची नाटकें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ असें मानता येत नाही. यासंबंधी प्रा. बनहट्टी पुढें लिहितात, ' भोसले राजांचे प्रयत्न टिकले नाहीत. त्यांचा संबंध महाराष्ट्राशी, मराठी मुलखाशी कधी पोचला नाही. भोसले राजांची नाटकें व त्यांचे प्रयोग केवळ दरबारी होते. तंजावरच्या का होईना पण मराठी जनतेने हे नाट्यप्रयोग आपलेसे करून त्यांच्या आधारावर आपली रंगभूमि चालू केली होती असें म्हणण्यास आधार नाही. काचेच्या घरांत लावलेल्या व सुकून गेलेल्या रोपट्याप्रमाणे त्यांची स्थिति झाली. म्हणूनच भोसले राजांची नाटकें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ हें म्हणणें मान्य करितां येत नाही. जिचें विवरण झालें पाहिजे अशी मराठी नाट्याच्या इतिहासांतील ती एक महत्त्वाची गोष्ट आहे हें निर्विवाद, पण ती महाराष्ट्राच्या रंगभूमीची सुरुवात नव्हे. तो मान आज तरी विष्णुदास भाव्यांच्या ' सीतास्वयंवर ' या प्रयोगालाच दिला पाहिजे." [2]

मराठी रंगभूमी किती प्राचीन आहे हे सांगण्याचा उपक्रम मराठी नाट्यकलेचा, म्हणजेच मराठी नाट्यवाङ्मय याचा इतिहास लिहिणाऱ्या बहुतेक लेखकांकडून करण्यात येत असतो. मराठी रंगभूमीच्या पायासंबंधी चर्चा करताना ज्ञानकोशकारांनीही " ललितवाले व तमासगीर यांच्याप्रमाणे बहुरूपी यांनीहि नाटकाचा पाया रचण्यास मदत केली आहे " असे विधान केले आहे.[3] ललित आणि तमाशे यांना तर ते नाट्यप्रकारच म्हणतात. ज्ञानकोशकारांना बाद पुसत श्री. दडवते यांनीही " बहुरूपे, गोंधळ, ललित इत्यादि प्रकार हेच महाराष्ट्र नाट्यकलेच्या इतिहासांतले महत्त्वाचे टप्पे होत " असें मत दिले आहे.[4] प्रा. दांडेकरही लोकरंजनाच्या या जानपद प्रकारांना ' नाट्यप्रकार ' म्हणूनच मानतात. ज्ञानेश्वरांच्या काळापासून मराठी रंगभूमीचा, आणि मुख्यतः पौराणिक नाटकाचा पाया घालण्याचें काम या करमणूक-प्रकारांनी केलें असें सांगून ते लिहितात " कळसूत्री बाहुल्या, ललितें आणि तमाशा हा नाट्यप्रकारांनी मराठी रंगभूमीची बहुमोल सेवा केली आहे." [5]

ललित, भारूड, तमाशे इत्यादी लोकरंजनाच्या प्रकारांना नाट्यप्रकार समजून चालणे किंवा त्यांनाच रंगभूमीचा पाया मानून त्यांना नाट्यकलेच्या इतिहासातील महत्त्वाचे टप्पे मानणे हे बरेचसे अशास्त्रीय आणि अनैतिहासिक स्वरूपाचे होय. दशावतारी सोंग, भारुडे, ललितें, गौळण, गोंधळ इत्यादी लौकिक आणि पारमार्थिक स्वरूपाच्या खेळांत नाट्य किंवा

---

१. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, भाग १ ला, पृ. ४४
२. मराठी रंगभूमीचा इतिहास, पृ. ४५
३. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, भाग १६, नाट्यशास्त्र, पृ. १८२
४. ग. र. दडवते, महाराष्ट्रीय नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय, पृ. १२
५. वि. पां. दांडेकर, मराठी नाट्यसृष्टि, स. १ ला, पौराणिक नाटकें, पृ. २८

काही नाटकीय गुण आहेत खरे; परंतु काटेकोर अर्थाने या खेळाना नाट्यप्रकार कदापि म्हणता येणार नाही. मात्र रंगभूमीने लोकरंजनाच्या या प्रकारातून विविध स्वरूपाची उचल करून, आपले कलेचे अंग पुष्ट केले आहे हे नाकबूल करिता येत नाही. प्रारंभीच्या पौराणिक नाटकानील सूत्रधाराचा पूर्वज कळसूत्री बाहुल्याच्या खेळातील सूत्रचालकात हमखास सापडेल. आध्यात्मिक रूपके गाऊन खेळल्या जाणाऱ्या भारुडाच्या खेळात अन्योक्तिरूप अशा तत्त्वज्ञानात्मक (Moralities) नाटकाची मुळे स्पष्टपणे जाणवतील एकेकाळी पौराणिक नाटकातून धुमाकूळ घालणाऱ्या विदूषकाचे अग्रज, तमाशामध्ये सोंगाड्याच्या, गोंधळात दिवटेभाऊजींच्या आणि गणगौळणीत पेंद्याच्या ऊर्फ फाकडेभाउजींच्या रूपात वावरताना दिसतील. पौराणिक नाटकातील गणपति–सरस्वतीच्या आगमनाचा प्रास्ताविक भाग हा मूळचा ललितदशावतारादी धार्मिक करमणुकींच्या खेळामधून घेतलेला आहे हे सांगावयास नकोच.

परंतु या सर्व पर्यंतून मराठी रंगभूमीचा उदय वा प्रारंभ नेमका कशातून आणि केव्हा झाला याचे निश्चित उत्तर हाती लागत नाही. मराठी रंगभूमीचे मूळ किंवा पाया याचा शोध लावताना प्रथम 'रंगभूमी' हा शब्द सर्वार्थाने आणि निश्चितार्थाने समजून घेतला पाहिजे. कारण 'रंगभूमी' म्हणजे काय याची स्वच्छ व स्पष्ट कल्पना नसेल तर कोणताच शास्त्रीय वा ऐतिहासिक विचार करणे शक्य होणार नाही. या बाबतीत प्रा. बनहट्टी यांचे विचार ग्राह्य ठरण्यासारखे आहेत. ते लिहितात, "निव्वळ तमाशात पुष्कळ नाट्य असतें, तसेंच तें बाऱ्या हरिकीर्तनातहि असतें मग देवतांच्या उत्सवप्रसंगी जी ललितें अथवा खेळ करण्यात येतात, त्यात नाट्यकला कल्याच परिपुष्ट स्वरूपात आविर्भूत झालेली दिसल्यास त्यात काय नवल? परंतु हे नाट्यकलेचे आविर्भाव म्हणजे रंगभूमि नव्हे. नाट्यकलेचें प्रदर्शन करण्याच्या उद्देशानें सर्व साधनसंभार एकत्रित करून निर्मिलेली व कलादृष्ट्या स्वयंपूर्ण अशा नाट्यप्रयोगाच्या रूपाने समाजाच्या प्रत्ययास येणारी संघटना म्हणजे रंगभूमि होय. रंगभूमि ही नाट्यास प्राधान्य देऊन अस्तित्वात आलेली सामाजिक संस्था होय... विष्णुदासांना (आपण) रंगभूमीचे जनक म्हणतो तें याच अर्थानें. त्यांनी नाट्यकलेसाठी जरूर त्या साधनसंभारासह स्वतंत्र असें अधिष्ठान निर्माण केलें. नाट्यप्रयोग हेंच जिचें उद्दिष्ट अशी संघटना निर्माण केली. तेव्हा ते मराठी रंगभूमीचे निर्माते होत ही गोष्ट निर्विवाद आहे[१]."

विष्णुदासांची पौराणिक स्वरूपाची नाट्याख्याने

खरे म्हणजे भिन्न रुचींच्या व भिन्न वर्गाच्या जनांचे एकाच वेळी समाराधन करील असा लोकरंजनाचा स्वतंत्र संघटित प्रकार वा संस्था, महाराष्ट्रात आतापावेतो अस्तित्वात नव्हती. स्वतः विष्णुदास यासंबंधी लिहितात, "कर्नाटकातहि काहीं नाटकें करीत, परंतु त्यात मनोरंजन काहींच नसे सोंगाचे वेष तर फारच खराब असत. सर्व पात्रांनी गाऊन नाचावयाचें, मग त्यास गाणं येवो अगर न येवो. हे खेळ पाहून गावंढळ लोकांचे मन रिझे, परंतु विद्वानास त्यापासून आनंद न होता उलटा त्रास मात्र होई महाराष्ट्र देशात उत्साहात ललितप्रसंगीं व तमाशात मात्र सोंगे घेऊन काही हास्यकारक बीभत्स प्रहसनें होत. परंतु ही नाट्यकला त्यास माहीत नव्हती."[२] सांगलीचे श्रीमंत चिंतामणराव

१. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, ख. १ ला, पृ. ६३

२. विष्णु अमृत भावे, नाट्यकवितासंग्रह, प्रस्ता. पृ. ५

नृत्यप्रधानता कमी करून वाङ्मयात्मकता वाढविली; आणि एकंदरीने नाट्यरचना अधिक प्रमाणात संस्कृतच्या धर्तीवर केली. त्याच्या नाटकाची कथानकें इतकी कल्पनारम्य आहेत, भाषा इतकी भारदस्त व सुश्लिष्ट आहे, पदें इतकी काव्यपूर्ण आहेत, संवाद इतके वेधक व चटकदार आहेत की या नाटकांची माहिती जर सांगलीकर चिंतामणराव आप्पासाहेबांस असती तर महाराष्ट्र-रंगभूमीचें मान्य जेवढे तरी उजळलें असतें असे वाटू लागतें. विष्णुदास भाव्यांना मग नवीन कविता रचण्याचे कारण पडलें नसतें. भोसले राजांची रचना (तिचे उपलब्ध नमुने) क्वचित् प्रसंगी उत्तान व ग्राम्य आहे, पण वाङ्मयसौन्दर्याच्या दृष्टीने ती भाव्यांच्या कृतींपेक्षा निःसंशय उच्च दर्जाची आहे.[१] परंतु असे असूनही भोसले राजांची नाटकें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ का मानता येत नाही यासंबंधी प्रा. बनहट्टी पुढे लिहितात, "भोसले राजांचे प्रयत्न टिकले नाहीत. त्यांचा संबंध महाराष्ट्रांशीं, मराठी मुलखाशीं कधी जुळला नाही भोसले राजांची नाटकं व त्यांचे प्रयोग केवळ दरबारी होते. तंजावरच्याच का होईना पण मराठी जनतेने हे नाट्यप्रयोग आपलेसे करून त्यांच्या आधारावर आपली रंगभूमि चालू केली होती असे म्हणण्यास आधार नाही. कावेरीच्या धरात लावलेल्या व सुकून गेलेल्या रोपट्याप्रमाणे त्यांची स्थिति झाली. म्हणूनच भोसले राजांची नाट्यें हा मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ हे म्हणणें मान्य करिता येत नाही. जिचें विवरण झालें पाहिजे अशी मराठी नाट्याच्या इतिहासातील ती एक महत्त्वाची गोष्ट आहे हे निर्विवाद, पण ती महाराष्ट्राच्या रंगभूमीची सुरवात नव्हे. तो मान आज तरी विष्णुदास भाव्यांच्या 'सीतास्वयंवर' या प्रयोगालाच दिला पाहिजे."[२]

मराठी रंगभूमी किती प्राचीन आहे हे सांगण्याचा उपक्रम मराठी नाट्यकलेचा, म्हणजेच मराठी नाट्यवाङ्मय यांचा इतिहास लिहिणाऱ्या बहुतेक लेखकांकडून करण्यात येत असतो. मराठी रंगभूमीच्या पायासंबंधी चर्चा करताना ज्ञानकोशकारांनीही "ललितवाले व तमासगीर यांच्याप्रमाणें बहुरूपी यांनीहि नाटकाचा पाया रचण्यास मदत केली आहे" असे विधान केले आहे.[३] ललित आणि तमाशे यांना बर ते नाट्यप्रकारच म्हणतात ज्ञानकोशकारांना याह पुसत श्री. दडवते यानीही "बहुरूपे, गोंधळ, ललित इत्यादि प्रकार हेच महाराष्ट्र नाट्यकलेच्या इतिहासातले महत्त्वाचे टप्पे होत" असे मत दिले आहे.[४] प्रा. दाडेकरही लोकरंजनाच्या या जानपद प्रकारांना 'नाट्यप्रकार' म्हणूनच मानतात. ज्ञानेश्वरांच्या काळापासून मराठी रंगभूमीचा, आणि मुख्यतः पौराणिक नाटकाचा पाया घालण्याचे काम या करमणूक-प्रकारांनी केले असे सांगून ते लिहितात "कळसूत्री बाहुल्या, ललितें आणि तमाशा ह्या नाट्यप्रकारांनी मराठी रंगभूमीची बहुमोल सेवा केली आहे."[५]

ललित, भारुड, तमाशे इत्यादी लोकरंजनाच्या प्रकारांना नाट्यप्रकार समजून चालणे किंवा त्यांनाच रंगभूमीचा पाया मानून त्यांना नाट्यकलेच्या इतिहासातील महत्त्वाचे टप्पे मानणे हे बरेचसे अशास्त्रीय आणि अनैतिहासिक स्वरूपाचे होय. दशावतारी सोंग, भारुडे, ललिते, गौळण, गोंधळ इत्यादी लौकिक आणि पारमार्थिक स्वरूपाच्या खेळात नाट्य किंवा

---

१ श्री. ना बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, भाग १ ला, पृ. ४४

२ मराठी रंगभूमीचा इतिहास, पृ. ४५

३. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, भाग १६, नाट्यशास्त्र, पृ १५२

४. ग. र. दडवते, महाराष्ट्रीय नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय, पृ. १२

५. वि. पा दाडेकर, मराठी नाट्यसृष्टि, ख. १ ला, पौराणिक नाटकें, पृ. २८

काही नाटकीय गुण आहेत खरे; परंतु काटेकोर अर्थाने या खेळांना नाट्यप्रकार म्हणता येणार नाही. मात्र रंगभूमीने लोकरंजनाच्या या प्रकारांतून विविध घटकांची उचल करून, आपले कलेचे अंग पुष्ट केले आहे हे नाकबूल करिता येत नाही. प्रारंभीच्या पौराणिक नाटकांतील सूत्रधाराचा पूर्वज कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांतील सूत्रचालकात हमखास सापडेल. आध्यात्मिक रूपके गाऊन खेळल्या जाणाऱ्या भारुडाच्या खेळात अन्योक्तिरूप अशा तत्त्वनाटकांच्या (Moralities) नाटकाची मुळे स्पष्टपणे जाणवतील. एकेकाळी पौराणिक नाटकातून धुमाकूळ घालणाऱ्या विदूषकाचे अवतार, तमाशामध्ये सोंगाड्याच्या, गोंधळात दिवटेभाऊंच्या आणि गणगौळणीत पेंद्याच्या ऊर्फ पेंद्येभाऊंच्या रूपात वावरताना दिसतील. पौराणिक नाटकांतील गणपति-सरस्वतींच्या आगमनाचा प्रास्ताविक भाग हा मूळचा ललितदशावतारादी धार्मिक परंपरांच्या खेळांमधून घेतलेला आहे हे सांगावयास नकोच.

परंतु या सर्व प्रकारांतून मराठी रंगभूमीचा उदय वा प्रारंभ नेमका कशातून आणि केव्हा झाला याचे निश्चित उत्तर हाती लागत नाही. मराठी रंगभूमीचे मूळ किंवा पाया याचा शोध लावताना प्रथम 'रंगभूमी' हा शब्द यथार्थाने आणि निश्चितार्थाने समजून घेतला पाहिजे. कारण 'रंगभूमी' म्हणजे काय याची स्वच्छ व स्पष्ट कल्पना नसेल तर कोणताच शास्त्रीय वा ऐतिहासिक विचार करणे शक्य होणार नाही. या बाबतीत प्रा. बनहट्टी यांचे विचार ग्राह्य ठरण्यासारखे आहेत. ते लिहितात, "नुसत्या तमाशात पुष्कळ नाट्य असतें, तसेंच तें आपल्या हरिकीर्तनातहि असतें. मग देवळाच्या उत्सवप्रसंगीं जीं ललितें अथवा खेळ करण्यात येतात, त्यात नाट्यकला बऱ्याच परिपुष्ट स्वरूपात आविर्भूत झालेली दिसल्यास त्यात काय नवल ! परंतु हे नाट्यकलेचे आविर्भाव म्हणजे रंगभूमि नव्हे. नाट्यकलेचें प्रदर्शन करण्याच्या उद्देशानें सर्व साधनसंभार एकत्रित करून निर्मिलेली व कलादृष्ट्या स्वयंपूर्ण अशा नाट्यप्रयोगाच्या रूपाने समाजाच्या प्रत्ययास येणारी संघटना म्हणजे रंगभूमि होय. रंगभूमि ही नाट्यास प्राधान्य देऊन अस्तित्वात आलेली सामाजिक संस्था होय... विष्णुदासांना (आपण) रंगभूमीचे जनक म्हणतो तें याच अर्थानें. त्यांनी नाट्यकलेसाठी म्हणून त्या साधनसंभारासह स्वतंत्र असें अधिष्ठान निर्माण केलें. नाट्यप्रयोग हेच जिचें उद्दिष्ट अशी संघटना निर्माण केली. तेव्हा ते मराठी रंगभूमीचे निर्माते होत ही गोष्ट निर्विवाद आहे.[१] "

विष्णुदासांची पौराणिक स्वरूपाची नाटकाख्याने

खरे म्हणजे भिन्न रुचीच्या व भिन्न वर्गांच्या जनांचे एकाच वेळी समाराधन करील अशा लोकरंजनाचा स्वतंत्र संघटित प्रकार वा संस्था, महाराष्ट्रात आतापर्यंत अस्तित्वात नव्हती. स्वत: विष्णुदास यासंबंधी लिहितात, " कर्नाटकातहि काहीं नाटकें करीत, परंतु त्यात मनोरंजन काहींच नसे. सोंगाचे वेष तर फारच खराब असत. सर्व पात्रांनी गाऊन नाचावयाचें, मग त्यास गाणें येवो अगर न येवो. हे खेळ पाहून गावंढळ लोकांचें मन रिझे; परंतु विद्वानास त्यापासून आनंद न होता उलटा त्रास मात्र होई. महाराष्ट्र देशात उत्साहांत ललितप्रसंगीं व तमाशात मात्र सोंगें घेऊन काहीं हास्यकारक बीभत्स प्रहसनें होत. परंतु ही नाट्यकला त्यास माहीत नव्हती. "[२] सांगलीचे श्रीमंत चिंतामणराव

१. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, ख. १ ला, पृ. ६३
२. विष्णु अमृत भावे, नाट्यकवितासंग्रह, प्रस्ता. पृ. ५

आप्पासाहेब हे गुणग्राही व रसिक असे संस्थानाधिपती होते. सांगलीस आलेल्या कर्नाटका-तील ' भागवत ' मंडळींची त्यांच्या दृष्टीने कलाहीन व धांगडधिंग्याच्या स्वरूपाची नाटके पाहून " असले कलाहीन प्रकार पाहण्यापेक्षा, यांत चांगली सुधारणा केली तर हा विषय उत्तम जनमनरंजनाचे साधन होईल व त्यांत पौराणिक कथाभागांची नाटके होऊ लागल्यास, गोंधळ, ललित, रास, भागवत, अश्लील व बीभत्स तमाशे यांपेक्षा लहान थोर स्त्री व पुरुष इत्यादिकांना पाहण्यायोग्य असे सद्धर्मप्रवर्तक एक करमणुकीचे नवीन साधन निर्माण होईल, "[1] या हेतूने त्यांनी आपल्या पदरचे कल्पक, हरहुन्नरी तरुण विष्णुपंत यांना तशी नाटके करण्यास आज्ञापिले.

विष्णुदासांचा नाट्यव्यवसाय ही खरोखर त्या काळी महाराष्ट्रातच नव्हे, तर समग्र भारतात एक अपूर्व अशी सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटना ठरली. इंग्रजी राज्याच्या पूर्वीच्या काळात भारतात नाट्यव्यवसाय—जर तो असल्याच तर—जातिकुलविशिष्ट असावा. विष्णुपंत भावे यांनी मात्र आपला जातिकुलधर्म नसताही नाटकाचा पेशा पत्करून एक नवे मन्वंतर चालू केले. विष्णुदास हे असामान्य प्रतिभेचे उद्योगी व कल्पक कलाकार होते हे खरेच परंतु दुसरीही एक गोष्ट अशी की, कलेचा विकास या संपूर्ण कायाकल्प घडवून आणण्यास सिद्धिजाद व्यावसायिक जातिव्यतिरिक्त जे कोणी नवे लोक त्या कलेत नव्याने पदार्पण करतात तेच, काहीतरी एकदम नवे असे कलेला प्राप्त करून देतात व तिच्या विकासास प्रामुख्याने कारणीभूत होतात.[2] भाव्यांच्या बाबतीत हेच घडले. भावे हे स्वतः हरिदास, कीर्तनकार, गोंधळी, डवरी वा तमाशावाले यांपैकी कोणत्याच जातिक व्यवसायाचे वा परंपरेचे नसल्यामुळे नवा हेतू व नवे साध्य धरून एकदम नवीन अशा प्रतिभेने त्यांनी हा संपूर्ण नवाच असा व्यवसाय जन्मास घातला. नित्य बदलणारे युग व त्याची बदलती गरज आणि अभिरुची, जुनेच टिकवून धरणाऱ्या पारंपरिकांच्या ध्यानीही येत नाही. त्या दृष्टीने नवीन माणूस हा नव्या युगात जगत असल्यामुळे आणि नव्या युगाच्या जाणिवेत तो वाढत असल्यामुळे निराळे, स्वतंत्र असे काही करण्याची प्रेरणा त्याला याच नव्याने प्राप्त झालेल्या जाणिवेतून मिळत असते.

इ. स. १८४३ मध्ये सांगलीस आपल्या आश्रयदात्यासमोर ' सीतास्वयंवर ' या स्वरचित, अभिनव नाटकाचा प्रयोग करून विष्णुदासांनी एका नवीन युगालाच जन्म दिला. पुढे आश्रयदात्याच्या मृत्यूनंतर अगतिक होऊन या नव्या उद्योगात झालेले कर्ज फेडण्यासाठी विष्णुदासांना संस्थान सोडून बाहेर स्वारीस निघावे लागले, पण यामुळेच त्यांच्या कर्तृत्वाचा अधिक बोलबाला झाला त्यांच्या पुण्यामुंबईच्या दौऱ्यामुळे महाराष्ट्रात करमणुकीचे एक नवे क्षेत्र निर्माण होऊन विष्णुदासांपासून स्फूर्ती घेऊन अनेक नाटकमंडळ्या निघाल्या. नाट्यलेखक निर्माण झाले आणि ' जिकडे तिकडे नाटकच होऊन गेले. ' ही अपूर्व क्रांती होती. के. कृ. आ. गुरुजी यालाच ' पहिलें स्थित्यंतर ' म्हणतात. कळसूत्री बाहुल्या, कर्नाटकी खेळे, रामलीला या प्रकाराचे रूपांतर करून हे पहिले स्थित्यंतर विष्णुदासांनी केल्याचे सांगून

---

१. वा. ग. भावे, आद्य महाराष्ट्र नाटककार विष्णुदास, पृ. ५०

2 Each change of literary convention would be caused by the rise of a new class or at least a group of people who create their own art

Wellek and Warren, Theory of Literature, P 279

ते पुढे लिहितात, "कै. विष्णुदास कर्वीनी आपल्या कृतीनें जें स्थित्यंतर केलें त्यांतील पहिलें स्थित्यंतर नामकरणाचें होय." नाटक हा शब्दच त्यावेळी संस्कृतज्ञ अथवा मॅक्स्मॉक्ससाहेबाचे सेरीजातील विद्वान अथवा कै. माधवशास्त्री कोल्हटकरासारखा फर्डा लेखक व रंगेल वक्ता यांच्यासारख्या थोड्यास काय माहिती असेल तेवढेंच. बाकीच्यास हा शब्द माहीत नव्हता. तो त्यांनी प्रचारात आणला." १

विष्णुदासाच्या युगप्रवर्तक कार्याविषयी प्रा. बनहट्टी लिहितात, "कवितारचना म्हणजे विष्णुदासाच्या कृतीचा सारभूत अंश नव्हेच मुळी. नाट्यप्रयोगाची एक विशिष्ट पद्धत निर्माण करून त्या पद्धतीनुसार नाटक करून दाखविणारी एक स्वतंत्र, संपूर्ण चैतन्यमयी संस्था त्यांनी निर्माण केली आणि अशा रीतीने महाराष्ट्राला, किंबहुना सर्व भारत देशाला, रंगभूमी त्यांनी करून दिली हे त्यांच्या कामगिरीचें सारसर्वस्व." प्रा. बनहट्टी पुढे लिहितात, हे "निरनिराळे प्रवेश अथवा कथेच्या निश्चित करणे, पात्रांचे आगमननिर्गम ठरविणे, पात्रांचीं भाषणें स्थूल मानाने मनामध्ये योजून तीं त्या त्या पात्रांना शिकविणें, नंतर त्यांना अभिनयाचे धडे देऊन त्यांच्या तालमी घेणे, पात्रांचे पोशाख, किरीटकुंडलें, भुजा-अलंकार इत्यादि तयार करणे, सूत्रधाराला गाणें व त्याच्या साथीदारांना साथीचें काम शिकविणें, हे सर्व विष्णुदासानाच करावें लागे, म्हणजे नाटककार, पत्रकार, दिग्दर्शक, तालीममास्तर, कपडेवाला, रंगवाला सर्व कांही तेच होते. या सर्व तपशिलाबाबत पूर्वाची रूढि, परंपरागत नमुना त्यांच्यापुढे कांही नव्हता. कानडी नाटकाचा कित्ता त्यांच्यापुढे होता, पण तो तात्पुरता व अपुरा होता; त्यासच ओबडधोबड वाटत होता आणि महाराष्ट्राच्या जीवनास व अभिरुचीस अनुसरून नव्हता. त्यात भाषेचें अंग अगदीं तोकडें होतें. तेव्हा वर उल्लेखिलेल्या सर्व गोष्टी निर्माण करून रंगभूमीचा जो एक सांचा त्यांनी निर्माण केला, तो पौराणिक नाटक या नावाने पुढे पन्नास-साठ वर्षे तर चालू राहिलाच, पण संगीत नाटक, गद्य-नाटक इत्यादि नाट्य-प्रकारांना देखील तो मूळ पाया म्हणून उपयोगी पडला, सर्व गोष्टी मुळापासून निर्माण करण्याचें काम त्यांच्यानंतर मराठी रंगभूमीवर कोणासच करावें लागलें नाही. हें सर्व लक्षात घेतलें म्हणजे विष्णुदासाच्या उन्मेषशालिनी प्रतिभेची कल्पना येते आणि महाराष्ट्राचा भरत मुनि किंवा रंगभूमीचा विश्वकर्मा या पदव्या त्यां त्यास देण्यात येतात त्या यथार्थ असल्याची खूण पटते." २

भाव्यांच्या नाट्यप्रयोगाचा जमाना आता व्यक्तीपुरताही नव्हे तर इतिहासापुरताच स्मृतिशेष होऊन राहिला आहे. भाव्यांच्या मागे उरला आहे तो त्यांचा नाट्यनिवृत्तीनंतर त्यांनी छापलेला 'नाट्यकवितासंग्रह', त्यांच्या कृतिप्रधान नाटकाचा क्षीण व केवळ तांत्रिक शब्दात्मक आधार. या कवितेसंबंधी स्वतः विष्णुदासच लिहितात, 'ही कविता केवळ नाटकातील पात्रांस बोलण्याच्या सूचनेकरिता केली आहे, याकरिता विशेष पाल्हाळ न करिता कवितेंत तात्विक मजकूर मात्र घेतला आहे. येणेकरून प्राम्प्टर (सूचक) चें काम होऊन मध्ये नाटकात जो खंड पडतो तो या कवितेने भरून दिसतो.' ३ असे जरी असले तरी वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने या कवितेचे विशेष महत्त्व आहे असे दिसून येईल.

१. कृ. आ. गुरुजी, नाटकाचीं स्थित्यंतरें, रंगभूमि, वर्ष ४, अं. १२-१२, पृ. ४ व वर्ष ५, अं. १

२. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, खं. १ ला, पृ. ११८-१२१

३. वि. अ. भावे, नाट्यकवितासंग्रह, प्रस्तावना, पृ. ६

नाट्यकला व वाङ्मय यांचा अन्योन्य व अनन्य असा संबंध असल्याची जाणीव भावे यांना होती असे दिसते. ते लिहितात, ' पुढे या कृत्यास लागण्याच्यापूर्वी रोजच महाराष्ट्र-ग्रंथ मीं वाचले व पौराणिक इतिहास समजून घेतला. रामायणापैकीं प्रथम सीतास्वयंवराख्यान तयार करावें असें मनांत आणिलें. त्यास काहीं संगीत पाहिजे. त्याकरिता पुष्कळ हरिदास वगैरे लोकांकडून कविता मिळविण्याच्या उद्योगास लागलो. प्रथम ती कविता मिळविण्यास मला फार सायास पडले व पाहातों तों ती आर्याश्लोकादिच फार. संगीतास उपयोगी पडणारी व शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि त्या त्या रसाला अनुकूल रागांत कविता निव्वळ नाहीं. मग स्वतः ते आख्यान रसाला अनुकूल असें रागांत तयार केलें.'¹ आजच्या वाङ्मयविमर्शकांना भाव्यांची नाट्यकविता वेदल्याच्या दृष्टीने जरी फारच साधी व सामान्य वाटली, तरी तीमध्ये नाट्यानुकूल रसच नव्हता असे मात्र म्हणता येणार नाही. मुजुमदार लिहितात, ' रामायण, महाभारत व भागवत यांतील उत्तम प्रसंगांवरचे प्रयोग त्यावेळीं लोकांना तल्लीन करून सोडीत असत. हरिश्चंद्र-आख्यान, भरतभेट यांसारखीं शोकरसपूर्ण नाटकें असर्गं कीं, लहानमोठे प्रेक्षक रडले नाहीत असें कधी होत नसे.'² अर्थात या सर्व यशस्वी हृदय प्रयोगाचा रसात्मक आधार म्हणजे सूत्रधाराची रंगभूमीला व्यापून राहिलेली नाट्यकविता हाच होता हे विसरून चालणार नाही.

रसानुकूल रागरागिण्यामध्ये पद्यरचना करून त्यांना मावपोषक अशा विविध तालव्यींत गुंफून, विष्णुदास कवींनी आपला - वाग्गेयकारा (The poet & composer) च्या पदावरचाही अधिकार सिद्ध केला आहे. रसानुकूलता व गोडी उत्पन्न करण्यासाठी रागमिश्रणाचे प्रयोग करून प्रसंगी चार चार, पाच पाच रागही एकाच पदात त्यांनी योजिले आहेत. कर्नाटकी चाली आणि राग नाट्यसंगीतासाठी वापरण्याचा प्रथम पायंडा त्यांनी पाडला. भाव्यांनी योजिलेल्या रागरागिणींकडे पाहिले, म्हणजे आजही अवघड व नवीन वाटतील असे कितीतरी राग व रागमिश्रणे त्यांनी त्यावेळी रंगभूमीवर प्रचारात आणल्याचे दिसेल. कवित्वरचनेसाठी त्यांनी संस्कृतातील धीरगंभीर अशा प्रदीर्घ अक्षरगण वृत्तांचा उपयोग केलेला दिसतो. पण त्याचबरोबर ते साध्या मराठी छंदानाही विसरले नाहीत. ओवी, घनाक्षरी, फटाव, पाळणे, अभंग, दिंड्या, साक्या, अग्नीगीत, लोकप्रिय स्त्रीगीतांच्या चाली, इत्यादी सर्व काही त्यांनी आपल्या नाट्यकवितेसाठी योजिले, आणि त्यामुळेच परशुरामपंततात्यांच्या व इतरांच्या संस्कृत नाटकांच्या मराठी भाषांतरात, संस्कृत श्लोकांचे भाषांतर मराठी छंदात करण्यास भाव्यांनी निर्माण केलेली परंपरा उपयोगी पडली. भाव्यांच्या आख्यानांची यादी पाहिली तर पुढच्या आठून सर्व पौराणिक नाटककारांना नवी आख्याने शोधण्याचे कष्ट क्वचित घ्यावे लागले नसावेत असेच वाटते. साऱ्यांचीच आख्याने त्यांना पुरली. फक्त कवितेच्या ठिकाणी त्यांनी गद्यसंवाद रचले. भाव्यांचे कवित्व अतिसामान्य असे जरी आजच्यांना कितीही वाटत असले, तरी भाव्यांची नाट्यकविता त्यांच्या व्यवसायाच्या मरमरादीत व व्यवसायनिवृत्तीनंतरच्या काळात पुढे कितीतरी वर्षे लोकप्रिय होती. जुन्या विषयावर नव्याने नाटक लिहिणारा नाटककार खुशाल भाव्यांची कविता (अर्थात मोकळेपणाने ऋण मान्य करून) आपल्या नाटकात वापरी. १८७४ साली ' रासक्रीडा ' नाटक रचणारे लेखक डेव्हिड हाईम हे आपल्या नाटकासाठी स्वतःचीच पदे घालणार होते. परंतु

१. नाट्यकवितासंग्रह, पृ. ६
२. य. ना. मुजुमदार, महाराष्ट्रीय नाटककार, विष्णुदास, पृ. ८

‘नाटकशाळेंत काम करून दामविणाऱ्या उमेदवाराच्या प्रचारात’ असलेली भाव्यांचीच पदे त्यांना गोड वाटून तीच कायम केल्याचे त्यांनी प्रस्तावनेत सांगितले आहे. या कवितेच्या लोकप्रियतेमुळेच भाव्यांनी व्यवसायनिवृत्तीनंतर २३ वर्षांनी म्हणजे १८८५ साली आपला ‘नाट्यकवितासंग्रह’ पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केला. भाव्यांच्या रचनेची कल्पना ‘वालीवध व हनुमनाचे किष्किंधी आगमन’ या आख्यानातील पुढील पदावरून येण्यासारखी आहे.

राग झिंजोटी, ताल त्रिवट

मम रूपापरि रूप प्रियेचें अगा सुहास असे अंजनीसुता
सीताशुद्धीस जायी त्वरें हनुमंता येऊन कळवी मज असे कोठें कांता.
तिजसंनिध पाषाण वृक्ष ते भवती नाम मम स्मरात सुता
मुद्रा खूण ही प्रिये दाविता समजेल मम सेवक तुज सीता.
शिरीं हस्त ठेउन कपीच्या राम म्हणे जाई त्वरें आतां
विष्णुदास म्हणे वानरगणसह निघे शोधाया जनकदुहिता[1].

मराठी पौराणिक नाटकाचे मूळ

भावे यांच्या ‘वागडथोम’ नाटकाच्या प्रायोगिक अंगाचे मूळ कर्नाटकी भागवत मंडळीच्या खेळांत, की इकडच्या ललित, दशावतारी नाटकांत यासंबंधी काही वाद असला तरी भावे यांच्या नाटकांच्या वाङ्मयीन अंगाची मूळ परंपरा ही खास जुन्या कवींच्या पौराणिक आख्यानक कवितेत असल्याचे स्पष्ट दिसेल. भाव्यांना प्रयोगसिद्धीसाठी आढळली, ती ही जुन्या कवींची आख्यानकरचना. भाव्यांच्या पूर्वी मराठीत नाटकें लिहिली गेली नव्हती हे जरी खरे असले, तरी जुन्या मराठी कवितेचा अभ्यास करिता असे दिसते की, प्रत्यक्ष नाट्य जरी नाही, तरी ‘नाटकरीती’ ची रचना करण्याच्या उद्योगास मराठी कवी लागले होते. सर्व काही नवीन करीत असतांना भाव्यांना या ‘जुन्या ठेवण्या’चा अप्रत्यक्षपणे, परंतु निश्चित, उपयोग झाला असावा असे वाटते. महाराष्ट्रात पूर्वी नाटकें नव्हती, परंतु रसाचा रंग जमविणारे कीर्तनकार, पुराणिक होते. रसाळ आख्याने रचून ते आपले एकपात्री नाटक रंगवून रंगभूमीची उणीव काही अंशाने तरी भरून काढीत असावेत असे वाटते. मध्यंतरी शिवकालात वामन, नागेश, विठ्ठल आदी काही मराठी कवींनी अनेकवृत्तात्मक अशी स्फुट स्वरूपाची आख्याने रचण्याचा पायंडा पाडून नाट्याच्या विकासास न कळत हातभार लावण्याचे थोडेफार काम केले आहे. आख्याने, उपाख्याने यांची प्रदीर्घ पुराणांतून आणि महाकाव्यांतून, ज्यांत मानवी म्हणजेच लौकिक रस अधिक आहे असे एखादे आख्यान निवडून त्यावर स्वतंत्र रचना सादर करण्यात या कवींनी केवळ कथाकथनापेक्षा, नाट्योपयोगी असे संविधानरचनेच्या दिशेने वाङ्मयीन विकासाचे पुढचे पाऊल टाकलेले दिसून येते. आटोपशीर कथाभाग निवडल्यामुळे पात्रांचे स्वभावही यथायोग्य रीतीने रेखाटून त्यांच्या भावनांचे प्रकटीकरण करण्यासही येथे अवसर सापडला. आणखीही एक गोष्ट या कवींनी आपल्या आख्यानांची अनेकवृत्तात्मक रचना करून साधली. कथनाच्या प्रवाहाला योग्य असे एकच एक असे प्रवाही वृत्त न वापरता, त्यांनी संस्कृतातील विविध अक्षरगणवृत्ते व मराठी मात्रावृत्ते अनेक गेय छंद यांचा उपयोग

१. नाट्यकवितासंग्रह, पृ. ६७

केला. आता त्याच्या रचनात प्रत्येक वेळी भावभेदाप्रमाणे वृत्तभेद झाला आहे असे जरी काटेकोरपणाने दाखविता आले नाही, तरी या शैलीत तीमुळेच कथाकथनावरचा भार कमी करून वृत्तवैचित्र्याने भावविस्तारावर अधिक भार आणण्याचा प्रयत्न साधण्यात आलेला आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. वीटकर विठ्ठलाने 'सीतास्वयंवर' हे आख्यान-काव्य सप्तसर्गात्मक आणि अनेकवृत्तात्मक असे लिहिले आहे; आणि विशेष असे की, हे काव्य आपण 'नाटकरीती'ने रचीत आहो असे त्याने प्रारंभीच स्पष्ट केले आहे.

मराष्ट्रे होत्साते चतुर जनि हें मान्य करिती,
मनाच्या उल्हासें रचिन तरि मी नाटकरिती.

मराठी रंगभूमीचे जनक कै. विष्णुदास भावे यांनी केलेल्या पहिल्या नाटकाचे नाव 'सीतास्वयंवर'च होते हे सहज स्मरणात येण्यासारखे आहे. अर्थात विठ्ठलाला केवळ संवादापलीकडे व गानेनिक रसवर्णनापलीकडे 'नाटकरीति' अशी फारशी माहीत नसावीसे वाटते. स्वतंत्र व्यक्तिदर्शन किंवा व्यक्तींच्या विविध विचारभावनांचे तिच्याच मुखातून प्रथमपुरुषी प्रकाशन हा जो खऱ्या नाटकाचा प्राण त्याची विशेष कल्पना विठ्ठलाला नव्हती. अर्थात एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास प्रथमच नाटकाऱ्याने लिहिणाऱ्या भाव्यांच्या ध्यानीतही तेच होते. दोघांनीही कवितांच लिहिली. भेद एवढाच की विठ्ठलाने अनेक-वृत्तात्मक श्लोकबद्ध कविता लिहिली, तर भाव्यांनी गीतात्मक रचनेच्या जोडीला विविध 'रागि-णीं'तील पदरचना केली. खऱ्या नाट्यात कथन जे अप्रत्यक्ष आणि पात्रांच्या कृतींतून व उक्तींतून होत असते, ते येथे फारच अल्प प्रमाणात सापडते. कवितेमध्ये विठ्ठल हा कवी म्हणून कथन करतो, तर नाटकात भावे स्वतः सूत्रधार बनून कथन करतात.

आनंदतनय आणि रघुनाथपंडित या कीर्तनाख्यानाला उपयुक्त अशा रचना करणाऱ्या कवींनी नाट्याच्या दृष्टीने उपकारक अशी आणखीही काही प्रगती केली. या कवींच्या अनेकवृत्तात्मक व अनेकछंदात्मक आख्यानामध्ये पात्राला स्वतंत्र व्यक्तित्व त्याच्या मुखातून व त्याच्या स्वीय भावना पदातून म्हणजेच 'लिरिकल' अशा 'गीत'-शैलीतून व्यक्त करून दाखविण्याचा कौतुकास्पद प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. "कोण तूझ्या मनासि येतो, सांग हो सीते" हे आनंदतनयाचे सीतास्वयंवराख्यानातील पद अलीकडील एखाद्या पौराणिक नाटकातलेच असल्यासारखे वाटेल.[२] "सांग सीते यातिल नृपवर कोण आवडे तुजसी। सुकुमार लडिके बाळे सांग त्वरे तें मजसी" या विष्णुदासाच्या सीतास्वयंवरातील पदात आनंदतनयाच्या पदाची छाया स्पष्टच दिसते. आनंदतनयाच्या 'सुदामचरित्रा'तील 'ऐशी देखिली द्वारका, दीनोद्धारका। विविध उपवनें, मन्मथवनें डोलति फळदळकुसुमभरें।.. आनंदतनय म्हणे प्रतिमंदिरिं नवनिधि नांदति अद्भुत बन्या"[३] ह्या पदाने तर १९ व्या शतकातील नाटककारांसाठी नगरवर्णन, वनवर्णन, भवनवर्णन यासाठी पद, कथन आदी योजण्याचा एक मार्गच रूढ करून दिला. आनंदतनयाप्रमाणेच भाव्यांनी 'विष्णुदास म्हणे' अशी, इतकेच काय पण भापातकर्त्या परशुरामपंत तात्यांनीही 'नारा-यणसुत म्हणे' अशी स्वनाममुद्रा पदात ठेवून दिली आहे. फार तर आनंदतनय

---

१. विठ्ठलकृत सीतास्वयंवर, सर्ग १ ला, श्लोक १०
२. महाराष्ट्रकवि आनन्दतनयकृत कवितासंग्रह, पृ. १५
३. पूर्वोक्त : पृ. ५१

विष्णुदास भावे
[१८१९–१९०१]

वि. ज. कीर्तने

अमृतरायआदी कवींनी कीर्तनाख्यानात आधीच लोकप्रिय केला होता. रघुनाथपंडिताच्या दमयंती-स्वयंवराख्यानातही उत्कृष्ट पदे आली आहेत. 'हर हर सापडलों, सापडलों। कैसा फांसीं पडलों' या हंसाच्या तोंडी घातलेल्या पदात हंसाच्या आत्मपरभावनांचे तीव्र उत्कट आणि नाट्यपूर्ण प्रकाशन झाले हे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

सारांश, भावे यांच्या पौराणिक नाट्याख्यानाचा वाङ्मयीन उगम हा जुन्या मराठी आख्यानक कवितेत असल्याचे स्पष्ट दिसून येते. किंबहुना, मराठीतील सर्व जुन्या नव्या पौराणिक नाटकांच्या कर्त्यांना मुक्तेश्वर, श्रीधर, आनंदतनयादी रससिद्ध कवींच्या स्फुट वा प्रदीर्घ आख्यानक रचना स्फूर्ती देणाऱ्या ठरल्या आहेत. मराठीच्या या प्राचीन कवींनी ही रसप्रचुर पुराणे व आख्याने लिहिल्यामुळेच मराठीत पौराणिक नाट्य निर्माण झाले. विष्णुदासांनी ही सर्व जुनी आख्यानपर मराठी कविता पाहिली होती. मराठी रंगभूमी ही जी पहिल्यापासून देवाची बाणाची ठरली, त्याचे मुख्य कारण हेच आहे. विष्णुदासांपासून खाडिलकरांपर्यंतच्या पौराणिक नाटके लिहिणाऱ्या सर्वांना मराठीतील जुनी कीर्तनोपयोगी आख्याने आणि पुराणाख्याने रसासाठी, विषयासाठी आणि विशिष्टहेतुसिद्धीसाठी उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरली आहेत.

कृतिप्रधानतेवर भर

नाट्यचर्चेच्या दृष्टीने विचार करावयाचा झाला तर विष्णुदासांच्या नाटकांत वाङ्मय या अर्थाने नाट्यप्रश्नापेक्षा नृत्य, गायन, अभिनय वगैरे कृतिप्रधान अशा गोष्टींवरच अधिक भर होता. देव, गंधर्व, अप्सरा, ऋषी, मुनी, राक्षस इत्यादींची अभिनव सोंगे, तलवारीचे हात, विदूषकाच्या कोलांटी उड्या, रावणक्रीडेतील गोफटिपऱ्या, या प्रकारची दृश्य करमणूकच त्यात अधिक होती. तरी पण या सर्व प्रयोगात्मक दृश्यरूप व कृतिपर मनोरंजन-प्रकाराला एक भव्य अर्थ देण्यात आला होता. विष्णुदासांच्या खेळांना पौराणिक व धार्मिक स्वरूपाचा एक अनुबंध होता. सत्त्वतमरजाच्या त्रैगुण्योद्भव अशा मानवी झगड्याचे त्यात निरूपण नव्हते. त्यात सत्त्व आणि तम एवढेच द्वंद्व कल्पून दैवी आणि आसुरी प्रवृत्तींच्या भव्य, उदात्त आणि अतिमानवी संघर्षाचे चित्रण होते. कथापुराणाचे आकर्षण असणाऱ्या व एकंदर धार्मिकतेकडे कल असणाऱ्या लोकांना त्या वेळी ही एक नवी करमणूक म्हणून अत्यंत प्रभावी वाटली. नाट्याकरता स्फुट आख्याने निवडण्यामध्ये आटोपशीर संविधानकाची कल्पना अस्तित्वात आली. संघर्षाची नाट्याची प्राणभूत कल्पना पाश्चात्य. इकडील नाटकाचा आत्मा रस, आणि विष्णुदासांनी याच रसतत्त्वाशी निष्ठावंत राहून आपल्या नाटकांतून अति-मानवी देवदेवतांच्या लीलाख्यानांतून रस वाहविला आणि एक नवा रंग जनसामान्यासाठी निर्माण केला.

नाट्याख्यानाचा नमुना

विष्णुदासांच्या नाट्याख्यानरूप कवितेचा प्रत्यक्ष परिचय करून देण्यासाठी 'स्वर्गलोकीं अर्जुनाचें गमन आणि उर्वशीशाप' हे पौराणिक नाट्याख्यान येथे देण्यात येत आहे. त्यावरून सूत्रधाराचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीचे कथन, पात्रांची कवितेत गुंफलेली भाषणे, क्वचित आत्मनिष्ठ भावनेचा प्रथमपुरुषी उद्‌गार इत्यादी ध्यानी येतील. शिवाय सदभिरुची-तून निर्माण होणारा संयम हाही विष्णुदासांच्या ठिकाणी किती होता हे पुढील आख्याना-

वरून लक्षात येईल. पूर्वीच्या कवींनी आणि पुढच्या काही पौराणिक नाटककारांनी जे आचरट-पणाचे आणि बीभत्स ग्राम्यतेचे प्रदर्शन आपल्या काव्यनाटकांतून केले त्याचा संपूर्ण अभाव विष्णुदासांच्या कवितेत वैशिष्ट्याने दिसून येईल.

स्वर्गलोकीं अर्जुनाचें गमन आणि उर्वशीशाप

पद : राग भूप, ताल त्रिताल

आला रथासह मातली ॥ विजया न्याया अमरपुरीसी ॥ ध्रु० ॥ इंद्रकीलनगीं रथ येतां बैसुन विजय त्यांत । यद्रूनीया नगनाथा निघे सुरपुरिसी ॥ १ ॥ भेटत पंथीं सूर्यचंद्रा पुण्यशील जन जे पात्रा ॥ मानातें पदीं नक्षत्रा पाहुनि वंदी तयांसी ॥ २ ॥ ऐरावत द्वारीं झुले, इंद्रप्रासादा पाहिलें । मन बहु तोषित झालें कळलें हें इंद्रासी ॥ ३ ॥ बहुमानें आणि सभेसी प्रेमें अंकीं बसवी त्यासी । अवघाणी मलकासी पार नसे मोदासी ॥ ४ ॥

पद : राग काफी, ताल त्रिवट

अर्जुन इंद्रसभें आला ॥ ध्रु. ॥ पाहुनि देव त्याला म्हणती शोभला सुत इंद्राला ॥ करित आनंदाला ॥ १ ॥

पद : राग बिहाग, ताल दीपचंदी

आनंदें अप्सरा नाचनाती ॥ सभेमाजीं गाती स्तुती करीती ॥ वीणा टाळ मृदंग वाजविती ॥ सप्तस्वर गंधर्व आलापिती ॥ २ ॥

ख्याल : राग यमन, ध्रुवपदाचा ताल त्रिवट व कडवीं एका

देवादिदेव शचीरमण काय वर्णूं शोभा अहा ! ती ॥ध्रु. ॥ उर्वशीरंभादि मेनिका नृत्य गाउनि स्तुति करिताती ॥ १ ॥ भेटला आजी तुम्हासि तुमचा सुत आनंद न माये चित्तीं ॥ २ ॥

पद : राग सूधकल्याण, ताल त्रिवट

इंद्र किरीटीप्रति काय बोलला हो ॥ प्रेम पाझर अंतःकरणीं येऊनीया हो ॥ ध्रु. ॥ मुख कुर्वाळूनी बोले पुत्रा वा रे श्रमलासी ॥ घेई प्रसन्न होऊनी देतों समर अस्त्रांसी ॥ मंत्र विधीयुक्त सांगुनि सिद्ध करुनी दे तयासी ॥ चाल ॥ अप्सरा गीतनृत्यें तोषला हो ॥ १ ॥

मा. प. (मागील पदाप्रमाणें) अर्जुन इंद्रसभें

उर्वशीगायनें तल्लीन ॥ अर्जुनमन इंद्रे जाणुन ॥ चित्रसेना कथी सभे आणुन ॥२॥ गान नृत्य शिकवि जिष्णूसी ॥ ऐकुनि आज्ञेसी शिकवी तयासी ॥ लज्जित अप्सरा जें ऐकुन मानसीं ॥ ३ ॥

॥ ओवी ॥

एके दिनीं अप्सरानृत्य ॥ अर्जुनें पाहुनी सभेत ॥ इच्छा धारूनि कामें व्याप्त ॥ मघवा सांगे चित्रसेना ॥ १ ॥

मा- प- अर्जुन इंद्रसभें

जाउनी उर्वशीस ।। आज रात्रीस जिष्णुसद्येस ।। जाय तीयेस सांग आहेला ।। ४ ।। येऊनीया चित्रसेन तिजला ।। इंद्रआज्ञेला सांगता जाहला ।। आनंद अप्सरेला होऊनी सिद्ध झाली ।। ५ ।।

गद्य : अलैयाबिलावल, ध्रुवपदाचा ताल एका

मानूनीया इंद्र आज्ञे आनंदीत मनें नच्ची ।। त्वरें रुपवती अती उर्वशी निघीं निघाली ।। ध्रु ।। आकृति अति रमणीय गौरवर्ण गजशुंडावत् गांडव हस्त रक्त पाद नासिका उच्च सरल भ्रूकूटि धनुवत् आकर्णनेत्र कज्जल्युक्त बिंबओष्ठ दंतप्रभा हिऱ्यावत् कुरल केश उच्च उरस्थल सिंहकटी गजगती चालली ।। १ ।। कर्णी नासिकीं रत्नजडित मौक्तिकभूषणें केशपाशीं पुष्पें भूद राखडि चंद्रकोर जडित भालीं कुंकुमतिलक नवरत्नहार कटीं कटि मेखला अगणित हस्तादभूषणें रुळन पायीं पैंजण रत्नमुद्रिका अगुरा कचुकी चिर ल्याली ।। २ ।। स्थीर स्थीर चमकत हंसगति चंचल कामयुक्त दृष्टि अल्पहास्य अल्क उरस्थितचिर सावरीत मदनें व्यास संगमोत्सुक रतिसदृश मूर्तिमनोहर अभिसारिका तरुणी अर्जुन स्थित अतरगीं ठुमकत त्वरें चालली ।। ३ ।।

पद : राग काफी जिल्हा, ताल त्रिवट

एकाएकी अपरात्रीं आगमन उर्वशीचें पाहुनीया चक्रीत मन अर्जुनाचें झाले ।।ध्रु ।। आसन देऊनी पुसत माये आजी का हो येणे केलें काय संकट सांगा तुम्हा कोणीं पीडीयलें।। पुरविन इच्छिा सांगा मज काय मनामाजी आहे अपरात्रीं कोमल अगीं श्रम तुम्हा झाले ।। धन्य मान्य माये माझे पुरा दर्शन दीलें वदूनीया चरण तीज उपचार दिले ।। चाल ।। वारवार माय शब्द ऐकून चीरीटीचे हिरमुणीत तेव्हा झाले मन उर्वशीचे ।। १ ।।

पद राग सिंध काफी, ताल एका

वदे खिन्न मनें उर्वशी काय अर्जुनासी ।। ध्रु. ।। त्रिभुवनि अभागी न दुजा तुजसम या रुपराशी ।। लावण्य मी काम व्यास न कळे हें तुजसी ।। १ ।। लुब्ध तुम्हावरि होऊन धरुनि रती इच्छेसी ।। आल अक्षर्तां काय माय शब्द मज वहासी ।। २ ।।

पद : राग कल्याण, ताल एका

वीरा अर्जुना ओळख मी उर्वशी न वद माय मसी ।। इंद्र आज्ञ चित्रसेनें धाडिलें या स्थळासी ।। ध्रु. ।। आणिक लुब्ध मी तुझ्या स्वरुपासी ।। पाहुनी तेजोराशी ।। प्रिया होउनी रात इच्छा मजसी ।। आर या ठायासी ।। नको अव्हेरू निष्ठूर मानसी ।। पदी लीन दासी ।। चाल ।। स्त्रीइच्छाभगपाप लागल हें तुजसी ।। १ ।।

मा- प- एकाएकी यप :—

धुर्ती माद्री सती परीस तू माये पूज्य मसी ।। तात इंद्र याची प्रिय अगसग दासी ।। सोडी दुष्ट इच्छा अनूचित योग्य न हें तुजसी ।। कुल्वती माझी तू काय कामे मोहीलीसी ।। पूर्वज माझे जे स्वर्गामाजी चिरवास करिती ।। सग त्यासीं तुझा तू म्हणुनी मातेसरी सनी ।। चाल ।। ऐसें ऐकुनि निष्ठुर वचन मन कोंपे उर्वशीचें ।। २ ।।

मा. प. वीरा अर्जुना

स्वर्गी श्रेष्ठ जे तपे पुरुवंशीं ॥ रमविती आम्हासि ॥ नाहीं दोष वा यांत लेश त्यासि ॥ सग करी मत्कृति ॥ इंद्रआज्ञेनें आले या स्थळासि ॥ म्हणे शापितें तूसी ॥चाल॥ एक वर्ष नट आणि पंढ जगीं होसी ॥ २ ॥

मा. प. वदे खिन्न :—

शाप देऊनी उर्वशी गेलि स्वस्थानासी ॥ विष्णुदास म्हणे चिंता लागे अर्जुनासी ॥३॥

॥ ओव्या ॥

दुःखें शाप उर्वशी देत ॥ अर्जुन इंद्रालागी कथित ॥ इंद्र त्यातें शातवीत ॥ पुढील वृत्त धागूनी ॥ १ ॥ एक वर्ष अज्ञातवासीं ॥ भ्रमणें असे हो तुम्हासी ॥ धरून रहा पंढरुपासी ॥ गुप्त जगीं अर्जुना ॥ २ ॥ सकळ अस्त्रे संपादून ॥ राहे पंच वर्षे अर्जुन ॥ स्वर्गी, धृतराष्ट्रा हें कळुन ॥ दु:ख होत अपार ॥ ३ ॥ एके दिनीं लोमेश मुनी ॥ फिरत ये इंद्रसभे लागुनी ॥ शक्रा अशिर्वाद देऊनी ॥ मनीं होत चकित ॥ ४ ॥

पद : राग कालंगडा, ताल दीपचंदी

इंद्रा बोलले काय लोमेश ऋषी ॥ पुण्यशील तपोनीधी तेजोराशी ॥ ध्रु ॥ पूजादीक करुनि इंद्रे ऋषीलागि स्तविलें ॥ विज्या इंद्राऊनि बघुनि ऋषी चकित जाहले ॥ काय हेतुनें म्हणे यासि अर्धासन दीधलें ॥चाल॥ ऐकून ऋषी प्रश्न सांगे मघवा काय त्यासी ॥५॥

मा. प. अर्जुन इंद्रसभे :—

मानुं नये ऋषी मानव यातें ॥ नरनारायण हे कृष्णार्जुन ॥ ज्यानीं तपाचरण केलें बद्रिकीं ते ॥ ६ ॥ मम पुत्र हा हो तसें श्रेष्ठ ॥ योद्धा सुभट रणि न दावि पाठ ॥ भोगिले येणें वनीं बहुतचि कष्ट ॥७॥ गाऊनीया सांगा धर्मरायासी अर्जुन मजपाशीं कुशल स्वर्गासी ॥ आहे, अस्त्रे दिलीं मीं अनंत त्यासी ॥ ८ ॥ अल्पकाळें येईल भेटीलागुन ॥ आपण जाऊन धर्माहातून ॥ विज्याप्राप्त्यर्थ करवा तिर्थाटन ॥ ९ ॥[1]

विष्णुदासाच्या नाट्यकवितासंग्रहात एकदर ५१ आख्यानांचा समावेश झाला आहे.[2] प्रारंभी काही प्रासंगिक व फुटकळ कविता असून आख्यानामध्ये रामायणातील एकंदर २२ आख्याने आहेत. १३ आख्याने भारतातील विविध पर्वांतील असून दशावतारांतील काही अवतारावर स्वतंत्र आख्याने आहेत. कृष्णाच्या बाललीलावर व रावणीवरही आख्याने आहेत.

---

१. नाट्यकवितासंग्रह, पृ. २२३ ते २५०.

२. भावे यांची नाट्याख्याने

(१) मंगलाचरण, (२) नाटकारंभीं म्हणावयाचे अभंग, (३) शंकर गणपति आगमनाची पदें, (४) सरस्वत्याऽऽव्हान, (५) बाल्गोपाल गंधर्वांचे गायन, (६) गणपतिजन्माख्यान, (७) मत्स्यावतार, (८) मत्स्यावतार कथानक दुसरें, (९) कूर्मावतार, (१०) वराहावतार, (११) नरहरी अवतार, (१२) दशरथविवाह, श्रावणवध

दातार यांची नाट्यकविता

पौराणिक नाटकें १८४३ पासून १८९५–९६ पर्यंत प्रचलित होती. परंतु त्याची विशेष भरभराट म्हणजे १८६० पासून सुमारे १८८०–८१ पर्यंत होती. एवढ्यात सुमारे पचवीस–तीस नाटकमंडळ्या झाल्या असतील. परंतु बहुतेक सर्व याच्याच कविता उपयोगात आणीत असत. एक इचलकरंजीकर नाटकमंडळी इचलकरंजीचेच कोणी बाबाजी दातार यांच्या कविता म्हणत असे. या कविता चांगल्या असत.[1] याच वेळी पुण्यास नाना सोनी नावाचे गृहस्थ कविता करीत. अण्णा इनामदार, नानाबुवा बुधकर, रावजी शहरकर, रावजी नवें, कोल्हापूरचे कवि गोविंददास ही मंडळीही नाट्यकविता रचीत. परंतु या सर्वांत चांगली रचना बाबाजीशास्त्री दातारांचीच समजली जाते. इचलकरंजीकर नाटकमंडळीस स्वतंत्र कविता रचून देणारे हेच ते सुशास्त्र, रसिक पंडित बाबाजीशास्त्री दातार. हे गृहस्थ इचलकरंजीकर नाटकमंडळीसाठी नाट्यरूप आख्याने लिहून देत असत. विष्णुदासाच्या नाट्यकवितासंग्रहाप्रमाणे यांची कविता अद्याप संग्रहरूपाने प्रसिद्ध झालेली नाही. त्यांच्या कवितेचे बाड, महाराष्ट्र, रंगभूमि–शतसांवत्सरिकउत्सवमंडळाच्या वतीने प्रसिद्ध झालेल्या 'मराठी रंगभूमी' ग्या अधिकृत इतिहासग्रंथाचे लेखक प्रा. श्री. ना. बनहट्टी, यांना इचलकरंजीचे अधिपति नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे यांच्या कृपेने प्रथमच प्राप्त झाले. प्रा. बनहट्टींनी दातारशास्त्री यांच्या नाट्यकवितेसंबंधी वर्णनात्मक आणि विवेचनात्मक माहिती आपल्या ग्रंथातून मराठी वाचकांपुढे प्रथमच ठेवली.

आणि रामजन्माख्यान, (१३) गाधिजमखरक्षण आणि ताटकावधाख्यान, (१४) अहिल्योद्धार आणि सीतास्वयंवराख्यान, (१५) भार्गवगर्वमोचनाख्यान, (१६) रामवनप्रवेश, (१७) भरतभाव, (१८) शूर्पणखाविटंबना आणि खरदूषणवधाख्यान, (१९) वालीवध व हनुमंताचे किष्किंधी आगमन, (२०) सीताशुद्धि, लंकादहन आणि रामाचा सुवेळेंत प्रवेश, (२१) पांडवांचा वनवास, (२२) किरातार्जुनयुद्ध आणि पाशुपतास्त्रप्राप्ति, (२३) स्वर्गलोकी अर्जुनाचे गमन आणि उर्वशीशाप, (२४) पांडवांची तीर्थयात्रा आणि भीमगर्वपरिहार, (२५) दुर्वासभोजन, (२६) वत्सलाहरण आणि परिणय, (२७) विराटपर्वातील कीचकवध, (२८) दक्षिणोत्तर गोग्रहण, (२९) चक्रव्यूहाख्यान, (३०) रावणविटंबना आणि अंगदशिष्टाई, (३१) धूम्राक्ष, वज्रदंष्ट्र, आणि प्रहस्तवध, (३२) कुंभकर्ण, परांतक, अतिकाय, श्रोणिताक्षादि असुरवध. (३३) इंद्रजितवध आणि सुलोचनासहगमन, (३४) अहिमहिवध, (३५) शक्तिहतलक्ष्मणाख्यान, (३६) रावणनिधन, बिभीषणाचा लंकेत आगमन व राज्यी स्थापना, (३७) सुरवंदमोचन, भरतभेट आणि रामास राज्याभिषेक, (३८) अश्वमेधयज्ञ आणि लवकुशाख्यान, (३९) कृष्णजन्म आणि कालिया शकटासुरादिहनन, (४०) रासक्रीडा, (४१) कात्यायनीव्रताग्रह रासक्रीडा, (४२) गोफटिपऱ्याचा खेळ, (४३) कंसवध, (४४) पारिजातकाख्यान, (४५) कचदेवयानीआख्यान, (४६) ययाती-आख्यान, (४७) हिडिंबवध, (४८) बकासुरवध, (४९) द्रौपदीस्वयंवर (५०) द्रौपदीवस्त्रहरण, (५१) अश्वमेधांतील सुधन्वाख्यान, (५२) चंद्रहास्याख्यान, (५३) हरिश्चंद्रसत्वदर्शनाख्यान, (५४) सीरध्वजाख्यान, (५५) गोपीचंदाख्यान (हिंदुस्थानी), (५६) आरत्या स्तुति वगैरे.

१. ग. बा. मुजुमदार, अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे चरित्र, पृ. १७.

दातारशास्त्र्यांच्या रचनांचा ज्ञात रचनाकाल सामान्यपणे १८६० ते १८७४ हाच आहे. शास्त्रीबुवा हे पढीक शास्त्री असल्यामुळे भाव्यांपेक्षा त्यांनी पुष्कळच अधिक पुराणांचा म्हणजे भागवत, वायुपुराण, स्कंदपुराण, लिंगपुराण, शंकरविजय इत्यादी ग्रंथांचा सुलभतेने उपयोग केला असल्याचे दिसते. विष्णुदासाच्या नाट्यकवितेच्या तुलनेत प्रा. बनहट्टींना पांडुरंगबुवांची रचना 'लालित्य, पांडित्य, वैविध्य' इ. गुणांच्या योगाने अधिक दर्जाची वाटते ते लिहितात, "दातारांची भाषाशैली सुश्लिष्ट व सफाईदार आहे, रचनाकौशल्य वरच्या दर्जाचे आहे. त्यांनी आपली आख्याने मुद्दाम अनुसरून सरळ रीतीने रचली आहेत. तथापि त्यांची पद्धत अशी आहे की, त्यावरून नाट्यप्रवेशांची सरणी अप्रत्यक्ष रीत्या सूचित व्हावी. पुष्कळ ठिकाणी पात्रांमधील संवाद पदांमध्ये ग्रथित केलेले आढळतात. अशा रीतीने की ते जवळ जवळ तसेच पात्रांच्या तोंडी घालून नाटकाचे प्रवेश उभारता यावेत. मूळ कथानकात शास्त्रीबुवांनी स्वतःचा जो मालमसाला घातला आहे तो त्यांच्या चातुर्याचा निदर्शक आहे. हा मालमसाला बहुधा सर्वत्र विनोदाकरिता घातला असला तरी त्यात त्या काळच्या, म्हणजे आजपासून शंभर वर्षे मागच्या समाजाच्या स्थितीची काही अंग प्रतिबिंबरूपाने गोचर होतात त्यावेळच्या पाठशाळांमधले गुरुजी आणि त्यांचे चेले, त्यावेळचे आचरट अदाधुद राजे आणि त्यांचे रागडे हगाडे नोकर, लबाड हुवरे उपाध्येबुवा आणि धर्मभोळ्या यजमानीणबाई अशा अनेक मासलेवाईक व्यक्तिचित्रांची प्रतिबिंबे त्यांनी आपल्या आख्यानांतून प्रसंगोपात्त वठविलीं आहेत "[1]

शास्त्रीबुवांच्या रचनेतील भाषावैचित्र्य खरोखरच पाहण्यासारखे आहे. शास्त्री असल्यामुळे संस्कृतात लिहिणे हा तर त्यांच्या हातचा मळ होता. रांगडे हिंदुस्तानी व हेंगाडे कानडी प्रसंगानुसार योजून आपल्या नाटकात त्यांनी चमत्कार वास्तवता आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. भाव्यांच्या गोपीचंदाख्यानाप्रमाणे मत्स्येंद्राख्यान त्यांनी सर्वच्या सर्व हिंदुस्थानीत लिहिले आहे.

शास्त्रीबुवांच्या नाट्याख्यानातील विनोद मात्र 'उथळ, आचरट व ग्राम्य' असल्याचे प्रा. बनहट्टी सांगतात. या संदर्भात विष्णुदासाच्या सर्व रचना तुलनेने अधिक सोज्वळ, सदभिरुचिपूर्ण आणि उदात्त वाटतात अर्थात दातारशास्त्र्यांच्या रचनांचा कालही १८६० च्या पुढचाच असल्याने बदलती अभिरुची व बदलता काळ याचा प्रभाव त्यांच्या रचनांत दिसून आल्यास नवल नाही. प्रा. बनहट्टी याविषयी लिहितात, 'त्यावेळच्या एकंदर प्रेक्षक समाजाच्या अभिरुचीला हें अनुसरूनच होतें असें म्हणल्यास चालेल तमाशातल्या ग्राम्य-पणाने, चवकचिवकपणाने पौराणिक नाटकावर आक्रमण करण्यास सुरुवात केली होती, याचें हें निदर्शक होय.'[2] परंतु फार्स-प्रहसनाचाही त्या काळी बराच सुळसुळाट चालू झालेला होता ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे, अभिरुची उथळ व थिल्लर बनविण्याला तमाशापेक्षा त्याकाळचे फार्सच अधिक कारणीभूत झाले असावेत असे म्हणल्यावाचून मात्र राहवत नाही.

त्यावेळच्या एकंदर पौराणिक नाटकांप्रमाणेच शास्त्रीबुवांच्या रचना असल्याचे सांगून प्रा. बनहट्टी लिहितात, "भव्य उदात्त ध्येयात्मक अशी सृष्टि निर्माण करण्याचें शास्त्री

१. श्री. ना. बनहट्टी, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, खंड १ ला, प्रकरण ७ वें, पृ १५२

२. पूर्वोक्त, पृ १६८

बोवाच्या स्वप्नींहि आल्याचे दिसत नाही. त्यांच्या रचनेत फार करून भावनांचा विकास नाही, व्यक्तित्वाचा उठाव नाही, उन्नत विचाराची दखल नाही. दातारशास्त्रीबोवाची दृष्टि तर निव्वळ व्यावहारिक आहे. स्वर्गस्थ देवांना देखील सामान्य मानवाप्रमाणे लेखून त्यांची ग्राम्य थट्टा त्यांनी केली. त्यांनी निर्मिलेल्या कोणत्याहि भूमिकेमध्ये उदात्ततेची छटा त्यांना निर्माण करता आलेली नाही." मात्र कथानकातील संघर्षाची तार शेवटपर्यन्त चढवीत नेणे हा जो नाट्याचा मुख्य गाभा तो शास्त्रीबोवांच्या रचनेत उतरलेला दिसतो.[1] असेही त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे. दातारशास्त्र्यांच्या नाट्यकवितेची कल्पना त्यांच्या 'भरत' नाटकातील एका पदाच्या उदाहरणावरून येण्यासारखी आहे :—

भूप त्रिवट अष्टाविंशी

दैत्यहृता त्या अमुच्या भार्या अम्हास आणुन द्याव्या। कृपा करुन तुम्हि अमच्या विरहव्यथा त्वरित दवडाव्या १. हरिरुचे त्वं विष्णोरंशो स्यात् एतन्नः कार्य। नास्ति दुर्घटं निष्प्रतिम ते नृपते शौर्यौदार्य २. इत्यादिक तद्भाषण ऐकुन जलदस्वन नृप बोले। स्वस्थ असा तुम्हि त्या दुष्टांना मी मारिन ठेले. ३. तद्धृत सुरस्त्रीयांना आणुन देइन सत्य तुम्हाला। सुरविप्रांचे पीडावारण योग्यच होय अम्हाला. ४. स्वस्थानाप्रत चला अम्हीही सप्रतन निघवों आता। हरि बोले हे अम्हीहि येतों घेउन सुरसघाता ५. रणात तुमची सहायता करु होइल जर भवदाज्ञा। त्रिभुवनिं तुमची ख्याती होइल सत्तापहृत्समाज्ञा ६. भरत म्हणे बर उत्तम आहे अम्हाबरोबर यावें। भवदिच्छा जर आहे तर अस्मत्साहाय्य करावें ७. मग मंत्रिस नृप म्हणे जल्दिसे चतरंग दलकि तयारी। कर्ना दे तेजन्के पर अब चल्नेकी असवारी.[2]

(२)

संस्कृत नाटकांची भाषांतरे

नाट्यवाङ्मय किंवा नाटक–ग्रंथ म्हणून ज्यास यथार्थपणे म्हणता येईल, असे या कालात उपलब्ध होणारे सर्वांत जुने आणि छापलेले असे पहिले पुस्तक म्हणजे 'प्रबोध-चंद्रोदय' हे नाटक होय. हे स्वतंत्र नाटक नसून मूळ संस्कृतातील नाटकाचे ते मराठी भाषांतर आहे. हे भाषांतर १८५१ साली प्रसिद्ध झाले. विष्णुदासानी मराठी

१. मराठी रंगभूमीचा इतिहास, पृ. १६८

२. दातारशास्त्र्यांच्या बाडातील आख्यानांची नावे.

सतीचरित्र, सिद्धिविनायकचरित्र, गौरीविवाह, स्कंदनाटक, रत्नावल्याख्यान, हरिजन्म कथा, गुरुमन्मनासंयोगाख्यान, दधीचि–नाटक, गोपीचंदाख्यान, हनुमज्जन्माख्यान, कचाख्यान, राधाकृष्णविरहाख्यान, कंसवधाख्यान, शकुंतलोपाख्यान, वामनचरित, कालियदमनाख्यान, ध्रुवाख्यान, पांडवहयमेधाश्वमाख्यान, मत्स्येंद्रकथा, ऐलाख्यान, भरत–नाटक, मदन–नाटक, काली–नाटक, नृहरि–नाटक, सुभद्राहरणाख्यान, श्रियाळचरित्र, वत्सलाहरणाख्यान, प्रमिला-ख्यान, क्षीरोदधिमथनाख्यान, मार्गवरामाख्यान, बभ्रुवाहनाख्यान, औषधि–नाटक, शकर-यतिवर्याख्यान, भगवद्दौत्याख्यान, (कृष्णदौत्याख्यान).

रंगभूमीवर येऊ शकणाऱ्या प्रयोगासाठी उपयुक्त अशी आख्यानस्वरूपाची नाट्यकृतिही पुष्कळ लिहिली. परंतु या आख्यानात्मक कवितेला किंवा नाट्याख्यानाला 'नाटक' असे यथार्थपणे म्हणता येत नाही. 'नाटक' या स्वतंत्र वाङ्मयप्रकाराची ओळख या दृष्टीने मराठीला प्रथम संस्कृतावरून केलेल्या नाटकांच्या मराठी भाषांतरामुळेच झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाला प्रारंभ होईपर्यंत संस्कृतातील प्रगत नाट्यवाङ्मयाकडे मराठीचे पुरे लक्ष गेलेले दिसत नाही. संस्कृतातील धार्मिक, ऐतिहासिक व पौराणिक ग्रंथांचे अनुवाद किंवा रूपांतरे मराठी कवींनी व लेखकांनी पुष्कळच केली, परंतु संस्कृतातील नाटके मराठीत आणण्याचा उपक्रम मात्र मराठी वाङ्मयाच्या पूर्वीच्या युगात कोणीही केल्याचे अद्याप तरी उजेडात आलेले नाही. त्यामुळे नाटक या स्वतंत्र वाङ्मयप्रकाराची कल्पनाच मराठीला या वेळपर्यंत अभिज्ञात येऊ शकली नाही.

त्याचे कार्य

भाषांतरयुग म्हणून ज्याचा अवहेलनापूर्वक उल्लेख वाङ्मयाच्या या अर्वाचीन कालखंडासंबंधी अनेकदा करण्यात येत असला, मराठीतील नाट्यवाङ्मयाचा धावता आढावा घेताना ग्रंथलेखकारांनीही संस्कृतावरून या प्रारंभीच्या केलेल्या मराठी भाषांतरात्मक नाटकांचा पुरता उल्लेखही कोठे केला नाही. भाषांतरात्मक नाटकांना स्वतंत्र असे अस्तित्व किंवा वाङ्मयीन महत्त्व देण्यास ते फारसे राजी नसल्याचेच दिसते. परंतु भाषांतरात्मक ग्रंथ ही एक त्या काळापुरती महत्त्वाची अशी वाङ्मयीन घटना असते. तिचे अस्तित्व नाकारून चालत नाही. तिचा उल्लेख तर करावयास हवाच, परंतु तीमुळे त्या काळच्या वाङ्मयीन विकासाच्या संदर्भात कोणते बरेवाईट परिणाम दिसून आले, याचीही चर्चा होणे अगत्य ठरते. तसे पाहता भाषांतर ही वाङ्मयाच्या विकासातील एक अपरिहार्य अवस्था आहे. भाषांतराच्या पांगुळगाड्याला धरून वाङ्मयकला ही अनेक वेळा नव्या दालनात विश्वासाने पाय टाकीत चालण्यास शिकते.

त्याची प्रेरणा

संस्कृतातील किंवा इंग्रजीतील ग्रंथांची भाषांतरे मराठी भाषेत करण्याची इच्छा त्यावेळच्या लेखकांना झाली, याचे मोठे कारण म्हणजे या काळात झालेले विद्येचे पुनरुज्जीवन. विद्याप्रेमी इंग्रजांच्या प्रोत्साहनाने व पुरस्कारामुळे एक नवे प्रबोधन या वेळी महाराष्ट्रात घडून आले. अगदी नवीन अशा काळाचा तो उदय होता. छापखाने व ज्ञानप्रसार या दृष्टींनी नव्या नव्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांना जोराने चालना मिळाली. संस्कृत विद्येचा व वाङ्मयाचा जुनाच ठेवा, पुन्हा नव्या दृष्टिकोणातून व नव्या उत्साहाने अभ्यासावा असे नव्या शिक्षितांना वाटू लागले. परकीय अशा इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयाचाही क्रमाक्रमाने परिचय वाढत जाऊन त्याच्याही अभ्यासाची आवड लोकांत निर्माण झाली. या सर्वांचा परिणाम समाजाच्या ग्रंथविषयक अभिरुचीवर कळत न कळत, परंतु अपरिहार्यपणे झाला. मराठीमध्ये आतापर्यंत भक्तीसारख्या एकाच विषयाला धरून, एक ठराविक प्रकारचेच वाङ्मय, ठराविक छंदाच्या माध्यमातून निर्माण झाले असल्याची जाणीव नव्यांना झाली. मराठीचा, मातृभाषेचा, वाङ्मयीन विकास साधावयाचा असेल तर नवनवीन वाङ्मयप्रकार यापुढे मराठीत निर्माण होणे अवश्य होते. परंतु कथा, नाटक, चरित्र, इतिहास इत्यादी लौकिक वाङ्मयप्रकारांना शोभेल अशी, पेलेल अशी, स्वतंत्र गद्य मराठी शैलीच अद्याप अस्तित्वात

नव्हती अशा वेळी स्वतंत्ररूपाने लिहिण्यापेक्षा भाषांतराचाच अवलंब प्राचुर्याने करून मराठीने आपल्या गद्यशैलीचा विकास घडवून आणण्यास प्रारंभ केला ही गद्यशैली दोन अगांनी विकसित होत होती. व्यवहारोपयोगी मराठी गद्यशैली वर्तमानपत्रे, मासिके, शैक्षणिक पुस्तके यांच्या लेखनातून विकसित झाली परंतु वाङ्मयीनदृष्टीने अधिक महत्त्वाची अशी जी मराठी गद्याची ललित शैली, तिचा विकास मात्र प्रारंभीच्या काळात संस्कृतातील वा इंग्रजीतील कथांच्या व नाटकांच्या मराठीत करण्यात आलेल्या भाषांतरामुळेच घडून आला नाटकांच्या मराठीत झालेल्या भाषांतरामुळे दुसरा जो मोठा लाभ झाला तो नाट्य कलेच्या विकासाच्या दृष्टीने नाटकरचनेचीच एक नवी दृष्टी मराठी नाटककारास या भाषांतरात्मक नाटकांमुळे प्राप्त झाली नाटकाची अंकप्रवेशयुक्त विभागणी, गद्यपद्ययुक्त संभाषणे, स्वगते, पात्रांचे आगमननिर्गम, सविधानकचातुर्य, स्वभावपरिपोष, जीवनविषयक सत्याचा उदात्त आविष्कार, इत्यादी कितीतरी गोष्टी भाषांतरात्मक अशा संस्कृत व इंग्रजी नाटकांमुळेच मराठी नाट्यसृष्टीस प्रथमच ज्ञात झाल्या जानपद स्वरूपाच्या धार्मिक, लोकरंजनाच्या ललितादी नाटक-खेळात वा विष्णुदासी पद्धतीच्या 'तागडथोम' नाट्याख्यानात वरील नाट्यविषयक अंगाचा मागमूसही नव्हता मात्र सुशिक्षितांना अन्य भाषांतील नाटकग्रंथांची भाषांतरे करण्याच्या कार्यांकडे वळविण्यास विष्णुदासांनी नव्याने लोकप्रिय केलेली, व जिच्या वृद्धीमुळे महाराष्ट्रभर व महाराष्ट्राबाहेरही एकच धामधूम उडून गेली, ती नाटकाची नवी करमणूक किंवा नवीन नाट्यकलाव्यवसायही काही अंशाने कारणीभूत झाला असला पाहिजे हे उघड आहे.[1]

त्यापासून अर्थप्राप्ति

संस्कृतावरून मराठीत भाषांतर केलेले पहिले नाटक 'प्रबोधचंद्रोदय' हे १८५१ मधले त्या मानाने इंग्रजी नाटकाच्या भाषांतराला मराठीत फार उशिरा म्हणजे नंतर पंधरा वाळा वर्षांनी सुरुवात झाली शेक्सपिअरच्या इंग्रजीतील 'अथेल्लो' नाटकाचा महादेवशास्त्री कोल्हटकरांचा अनुवाद इ स १८६७ त प्रथम प्रसिद्ध झाला इतर भाषांतील ग्रंथांचे अनुवाद मग मराठीत या काळात झालेच नाहीत इ. स १८७२ मध्ये मो वि वाळवेकर यांनी 'नीलदर्पण' या बंगाली नाटकाचा अनुवाद केला, परंतु तो अनुवाद मूळ बंगाली नाटक पुढे ठेवून न करता, त्याच्या झालेल्या इंग्रजी भाषांतरावरूनच तो त्यांनी केला. शिक्षित मंडळींपैकी बरेचसे लेखक संस्कृत नाटकांच्या भाषांतराकडे प्रथम वळले याचे कारण स्पष्ट होते ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व भाषिक अर्थांनेही संस्कृतचा मराठीशी साक्षात संबंध असल्यामुळे घरच्याच भांडाराकडे दृष्टी प्रथम जाणे उचित होते. शिवाय तत्सम शब्दांचा बराचसा प्रचार मराठीत पूर्वीच्या वाङ्मयातूनही आढळत असल्यामुळे भाषांतराच्या किंवा अर्थबोधाच्या दृष्टीनेही फारशी अडचण भासण्यासारखी नव्हती परंतु यावेळी जे खरे सप्रेरक व तात्कालिक कारण या बाबतीत घडले ते म्हणजे 'दक्षिणा प्राइज

---

1 The promoter of the Sangli Company was one Mr Vishnupant Bhave, and his success has induced many others to follow his example among whom we may mention Messrs Kirloskar Dongre Patankar, Sathe and others Naturally this new born taste encouraged the growth of dramatic literature

Miscellaneous Writings of the
Late Hon ble Mr Justice M G Ranade, Page 40

कमिटी' ची स्थापना हेच होय. पेशवाईत श्रावण महिन्यात विद्वान ब्राह्मणास प्रतिवर्षी वाटले जाणारे दक्षिणाधन आता या कमिटीच्या हाती नवीन कार्यास खर्च करण्यासाठी सोपविण्यात आले होते. या द्रव्याचा विनियोग मराठीत नवे नवे ग्रंथ करणाऱ्या होतकरू लेखकास पुरस्कारपारितोषिके देण्याच्या रूपाने प्रामुख्याने करण्यात आला आणि त्यामुळे कितीतरी चांगल्या चांगल्या अभिजात संस्कृत नाटकांची मराठी भाषांतरे याच ' दक्षिणा प्रैज कमिटी ' च्या वतीने, तिच्या चिटणिसाकडून वा ' रिप्टैझरा ' कडून शुद्ध करून घेऊन छापण्यात आली. दक्षिणादानामुळे नवीन ग्रंथनिर्मितीला कशी प्रेरणा प्राप्त झाली यासंबंधी कै. कृष्णशास्त्री राजवाड्यांनी लिहिले आहे. "आलीकडे उदार सरकारने नवीन ग्रंथ करणारास यथायोग्य बक्षिस देण्याचें ठरविल्यापासून बहुतेक नवीन ग्रंथ होऊं लागले. त्यांतीलच हा एक माझा उद्योग आहे." [१]

अन्य कारणे

केवळ अर्थप्रेरणेपेक्षा अन्य अशीही बरीच कारणे या संस्कृत पुरस्काच्या मराठी भाषांतरामागे होती. संस्कृतावरून मराठीत केलेल्या पहिल्याच नाटकाचे भाषांतरकार अमरापुरकर (व बापट) हे संस्कृताभिमानी शास्त्रिमहाशय लिहितात, "अलीकडे संस्कृत विद्येविषयीं सरकारास व इतर लोकांसहि फार अनास्था उत्पन्न झाल्यावरून या विद्येचा उत्तरोत्तर ऱ्हास होत चाललेला आहे, यामुळें अशा अप्रतिम ग्रंथाचा लोप होणार असें समजून मी राघवशास्त्री बापट यांच्या मदतीने त्याचें मराठींत भाषांतर करण्यास प्रवृत्त झालों." [२] कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे विचारही यापेक्षा फारसे भिन्न असे नव्हते. परशुरामपंत तात्यांच्या मूळ संस्कृतासह छापलेल्या ' नागानंदा ' च्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, "संस्कृत भाषा जाणणाऱ्या व्युत्पन्न वाचणारास मूळ संस्कृत ग्रंथ व मराठी भाषांतर हीं सहज ताडतां यावीं व पहिल्यांतील रस दुसऱ्यांत किती आला आहे हें समजावें व संस्कृत भाषेची ज्यास प्रीति असेल, त्यास ती शिकण्यास कांहीं अंशीं सहाय्य व्हावें, तसेच जुने संस्कृत ग्रंथ राहावे व लोकांत विशेष प्रसृत व्हावे, असे अनेक उद्देश मनांत आणून एका पृष्ठावर संस्कृत मूळ व एका पृष्ठावर मराठी भाषांतर अशा रीतीने हा ग्रंथ छापला आहे.' मराठी भाषेच्या दृष्टीने अगदी वेगळाच परंतु उपयुक्त असा एक भाषाविषयक विचार कृष्णशास्त्र्यांनी याच प्रस्तावनेत मांडला आहे. ते लिहितात, ' संस्कृत नाटकें छापण्यापासून आणखी एक असा उपयोग आहे, कीं त्यांत बालभाषा असते तिचा अभ्यास करून देऊन केवळ जुनाट हल्लींच्या चालू प्राकृत भाषा शिकणारास फार उपयोग आहे. बालभाषेत महाराष्ट्री, मागधी, पैशाची अशा कांहीं शाखा आहेत व त्या सर्व संस्कृत भाषेचा अपभ्रंश होऊन उत्तरोत्तर झाल्या आहेत. तेव्हां ज्ञानेश्वरीसारखे जुने ग्रंथ व जुने लेख समजण्यास व हल्लींच्या मराठी, गुजराथी वगैरे भाषा संस्कृतांतून कशा उत्पन्न झाल्या हें समजण्यास बालभाषेचें ज्ञान फार उपयुक्त आहे.' मात्र कृष्णशास्त्री राजवाड्यांनी केलेल्या शाकुंतलाच्या मराठी भाषांतरामुळे केवळ युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांना बसणाऱ्या मराठी जाणणाऱ्या विद्यार्थ्यांची व एकंदर

---

१. विक्रमोर्वशी (१८७४), प्रस्तावना, ले. कृष्णशास्त्री राजवाडे

२. प्रबोधचंद्रोदय नाटक, स. व. अमरापुरकर व रा. रा. बापूजीशास्त्री बापट, प्रस्ता. पृ. २

३. नागानंद, प्रस्ता. पृ. १

मराठी वाचकाचीच सोय व्हावी एवढेच नव्हे तर संस्कृत भाषेत ऑनर्स घेऊन परीक्षेस बसणाऱ्या इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या लोकांनाही ते उपयुक्त ठरावे अशी आशा प्रकाशकांनी प्रस्तावनेत व्यक्त केली आहे.[1]

मराठीची पडती बाजू

प्राकृताभिमानी असून संस्कृताबद्दल नम्र भाव प्रकट करणाऱ्या ज्ञानेश्वर एकनाथादींच्या प्रथेला अनुसरून या कालातील भाषांतरकारांनीही अनेक ठिकाणी मराठीची पडती बाजू, तिचे शब्ददारिद्र्य इत्यादींचा उल्लेख करून संस्कृतातील रस थोडक्यात आटोपशीरपणे आपणाला भाषांतरात आणता आला नाही याविषयी खंत प्रकट केली आहे. संस्कृतच्या सुवर्णाच्या पात्राचा आणि मराठीच्या पानाच्या टाचलेल्या द्रोणाचा दाखला त्यावेळी अगदी सांकेतिक होऊन बसला होता. 'सौवर्ण पात्रीं सुरखासि गोडी जी तीहुनि पर्णपुटीं न थोडी! परंतु तें दुर्लभ पात्र ज्याला, ती यांत खासीच मिळेल त्याला,' असे परशुरामपंत तात्यांनी जरी प्रत्येक नाटकाच्या शेवटी भाषांतराचा गौरव सांगताना लिहिले, तरी सुवर्णपात्र आणि पर्णपुट हा भेद त्याकाळी मनात पक्का होताच. भाषांतरकारांनाही त्यावेळी फारसे महत्त्व होते असे दिसत नाही. दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या कृष्णशास्त्री चिपळूणकर किंवा शं. पां. पंडित यांसारख्या जबाबदार पदाधिकाऱ्यांनीही नाटकांच्या भाषांतरांना लिहिलेल्या प्रस्तावनांतून भाषांतरांमधी किंवा भाषांतरकारासंबंधी फारसे गौरवाचे कुठे काही लिहिल्याचे आढळतच नाही. ही मंडळी रिव्हैजर (Reviser) किंवा तपासणारी असल्यामुळे कदाचित त्यांनी भाषांतर मुळाला धरून निर्दोष झाले आहे किंवा नाही एवढेच पाहिले असावे. गौरवापेक्षा 'न्यूनता'चा निर्देश मात्र सर्वत्र केलेला आहे. रत्नावलीच्या प्रस्तावनेत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर लिहितात, "ह्या नाटकाचे संस्कृत मुळावरून भाषांतरकार शिवरामशास्त्री खरे ह्यांनीं करून तें दक्षिणा प्रैज कमिटीस नजर केलें, परंतु ह्या भाषांतरात कितीएक ठिकाणीं न्यूनता होती, त्या हा ग्रंथ छापण्याकरता तयार करताना दूर कराव्या लागल्या."[2] भाषांतरकाराच्या गुणाचा परिचय तर दूरच, परंतु काही ठिकाणी भाषांतरकाराच्या नावाचाही उल्लेख प्रधान केलेला नाही. परशुरामपंत तात्यांच्या 'नागानंद' नाटकाच्या भाषांतरात (१८६५) मुखपृष्ठावर वा अन्यत्र त्यांच्या नावाचा कुठेही उल्लेख नाही. "सौवर्णपात्रीं सुरखासि गोडी" या प्रशस्तीच्या श्लोकावरून फक्त ते त्यांचेच असल्याचे लोकांना कळते. परंतु मुखपृष्ठावर 'चिपळुणकरोपनाम्ना कृष्णशास्त्रिणा संशोधित' हे मात्र जाड ठशात अवश्य आले आहे. तीच गोष्ट कृष्णशास्त्री राजवाड्यांच्या शाकुंतलाच्या (१८६९) भाषांतराबाबत झाली. मुखपृष्ठावर भाषांतरकाराचे नाव नाही. 'विनायकराव गोपाळराव घोबाळकर' ह्यांनी छापवून प्रसिद्ध केले असा ठसठशीत जाड ठसा मात्र मुखपृष्ठावर आल्याने व प्रस्तावनाही त्यांच्याच सहीने प्रसिद्ध झाल्याने, त्यांच्या कर्तृत्वाविषयी गैरसमजूत होणे साहजिक होते.

---

1. It is hoped, that it will be acceptable not only to University students acquainted with the Marathi language and to the Natives of the Maharashtra in general, but also to those Members of the Indian Civil Service who may wish to submit for the 'Honours' Examination in the Sanskrit Language

Shakuntal, Preface, P 4

२. रत्नावली नाटक, प्रस्ता. पृ. ३

भाषांतर-दृष्टीनेच विचार

मराठीत भाषांतर झालेल्या मूळ भाषेतील नाट्यासंबंधाने म्हणजे त्याच्या वाङ्मयीन विशेषासंबंधाने स्वतंत्र असे सांगण्याची फारशी आवश्यकता मुळातच नाही. नाटकाचे गुण दोष किंवा ग्रंथकाराची योग्यता याविषयीचा विचार मूळच्या त्या नाटकाच्या भाषेच्या वाङ्मयसमीक्षेतच यथायोग्यपणे येऊ शकतो. भाषांतरात्मक कृतीला भाषांतर झालेल्या भाषेत एक 'भाषांतर' यापलीकडे स्वतंत्र असे वाङ्मयीन स्थान नसते. भाषांतरकाराला फारसे श्रेय जे मिळत नाही त्याचे खरे कारण हे आहे. सारीच्या सारी भाषांतरात्मक नाटके रंगभूमीवर आली, आणि त्यांचे तत्काळ प्रयोग झाले असेही दिसत नाही. परशुरामपंत तात्यांच्या वेणीसंहार, मृच्छकटिक, (क्वचित नागानंद) या मोजक्याच नाटकांचे प्रयोग रंगभूमीवर सादर करण्यात आले, पण तेही फार उशिरा. तो मान त्या नाटकांस १८७९ च्या आसपास मिळाला. इंग्रजी नाटकांच्या भाषांतराबद्दलही हेच दिसते. 'भ्रांतिकृत चमत्कार' (Comedy of Errors) यासारख्या हास्यरसात्मक, प्रहसनवजा एखाददुसऱ्या नाटकाचे प्रयोग कमी अधिक प्रमाणात पुढे काही नाटकमंडळ्या करीत. अशा वेळी नाट्यकला किंवा नाट्य वाङ्मय या दृष्टींनी भाषांतरात्मक नाटकांचे नेमके ऐतिहासिक महत्त्व किंवा कार्य कशात दिसून येते याचा विचार होणे अवश्य आहे.

भाषाविकास व शैली या दृष्टीने उपयुक्तता

भाषांतरात्मक नाटके पुस्तकरूपात प्रसिद्ध झाल्यामुळे मराठीतील पुढच्या नव्या नाट्यलेखकांना—मग ते पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक वा कल्पनारम्य अशा कोणत्याही प्रकारची नाटके लिहिणारे असोत—नाट्यरचनेच्या दृष्टीने पुष्कळच मार्गदर्शन झाले असल्याचे त्यांच्या रचनांवरून दिसते. या नव्या रचनांतनाच्या परिचयामुळे रंगभूमीचाही पायाभाल्न काही अंशाने झाला. भाषाविकास किंवा नवीन अशी मराठी ललित गद्यशैली निर्माण करण्याच्या दृष्टीनेच खरोखर या भाषांतरात्मक नाटकांचे विशेष महत्त्व आहे. संस्कृत वा इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे करणाऱ्या शास्त्रीपंडितांनी किंवा पदवीधर लेखकांनी खरोखर आपली मराठी दृष्टी आणि मराठी शैली वापरूनच ही सर्व भाषांतरे केली व तीतूनच एक नवी गद्य आणि त्याचबरोबर पद्य अशी ललितशैली मराठीला नव्याने प्राप्त झाली. स्वतंत्र लेखन करणाऱ्या पुढच्या लेखकांना ही नव्याने घडविलेली शैली अनायासे मिळाली.

प्रबोधचंद्रोदय[1]

संस्कृतातून मराठीत आणलेले पहिले नाटक म्हणून प्रबोधचंद्रोदय या नाटकास फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या नाटकाचा मूळ कर्ता श्रीकृष्णमिश्र पंडित. अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हा होऊन गेला असा तर्क आहे. हे नाटक रूपकात्मक आहे. यात अद्वैतसिद्धान्ताच्या तत्त्वाचे मंडन केले आहे. यापुढे झालेल्या सर्व अन्योक्तिरूप नाटकांचा या नाटकाने पाया घातला. त्याप्रमाणे पुढे झालेल्या राम व कृष्ण यांच्या परात्परस्मरणविषयक नाटकांप्रमाणे या नाटकाचा व यापुढे झालेल्या हिंदुधर्मनिबंधाचा अत्यंत निकट संबंध आहे.[2]

---

१. लेखक—सदाशिव वजाबाशास्त्री अमरापूरकर व रावजी बापूनीशास्त्री बापट

२. महाराष्ट्रीय शब्दकोश, विभाग १६ न (१२६)

या नाटकाचा विषय तत्त्वज्ञानाचा आहे. काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकार, दंभ इत्यादिकांच्या स्वाधीन होऊन विषयलंपट झालेल्या लोकांना 'ईश्वराचें वास्तविक ज्ञान करवून त्यांना दुर्लंघ्य अशा भवसागरांतून तारून नेण्यासाठी परमदयाळु श्रीकृष्णमिश्र पंडित यानीं' हा ग्रंथ रचला असला हा विषय नाटकाच्या द्वारें सांगण्याचें कारण असे की, "(कृष्णमिश्रानी) आपल्या विद्यार्थ्यांना वेदांतशास्त्राचे सिद्धान्त पढविण्यास आरंभ केला, परंतु त्या सर्वांची चित्तं पूर्वोक्त लौकिक व्यापारामध्येंच निमग्न असल्यामुळें तो उपदेश त्यांच्या हृदयांत ठसेना; तेव्हां त्यांनीं अज्ञानी लोकांची ज्यावर विशेष प्रीति अशा शृंगारादिक अनेक रसांनी मिश्रित व अतिशय दुर्बोध जो वेदांतविषय तोहि सुलभ रीतीनें कळावा अशा नाटकाच्या पद्धतीनें एक नवीन ग्रंथ संस्कृत भाषेत रचून त्याचं नाव प्रबोधचंद्रोदय (म्ह. ज्याच्या योगानें प्रबोधरूप चंद्राचा उदय होतो) असें ठेविलें.[1]"

वेदान्तविषय नाटकरीतीने सांगण्यासाठीं येथें सर्व मानवी भावभावनांना व चित्तवृत्तींना मानुष रूप देऊन स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वधारी अशा पात्रांच्या स्वरूपात त्यांना उभे केले आहे. अंतःकरणातील सात्त्विक आणि तामस वृत्तींचा झगडा येथे राजा विवेक आणि त्याचा भाऊ महामोह यांच्या कलहाच्या द्वारे वर्णिला आहे. महामोह आपले वैरी धर्म, शान्ती इत्यादींना बंदीत टाकतो. पुढे बाजू उलटून विवेकाचा विजय होऊन त्याची पत्नी उपनिषद् हिच्याशी त्याचा संगम होतो व पुढे त्यांच्यापासून प्रबोधचंद्राचा जन्म होतो. या नाटकातील आणखी एक महत्त्वाचा भाग असा की श्रद्धेचा तपास करण्यासाठी स्वत: शान्ती जैन, बौद्ध, शैव व संन्यासी इत्यादी पंथात जाते, परंतु ते सर्व पंथ इच्छापूर्ती व भोगवृद्धी यांचेच उपासक असल्याचे तिला आढळते. विष्णुभक्तीत मात्र शेवटी तिला श्रद्धा भेटते.

प्रबोधचंद्रोदयाचे नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीने एक वेगळेंच महत्त्व आहे. गहन, रुक्ष असा तत्त्वज्ञानासारखा विषयही लोकांच्या गळी उतरविण्यासाठी स्वभावत: 'नाटकादिरसिक' असलेल्या त्यांना 'नाटकयोजेन' सांगण्याचा प्रयत्न कृष्णमिश्राने केला. अमूर्त, अनंग अशा भावनांना व वृत्तींना मानवरूपात चालत्याबोलत्या करणाऱ्या या पद्धतीमुळे मोठा फायदा असा झाला की, रंगभूमीवरील अतिमानवी देवदेवता, यक्षराक्षस, त्रिकालदर्शी ऋषिमुनी या पात्रांचे महत्त्व थोडे कमी होऊन मानवदेहधारी व्यक्तींचा रंगभूमीवर प्रवेश प्रथमच या अन्योक्तिरूप नाटकाच्या द्वारे झाला. बऱ्यावाईट मानवी गुणांनी युक्त असलेली प्रातिनिधिक माणसे रंगभूमीवर आली. पौराणिक आणि सामाजिक नाटकामधील मधला दुवा म्हणून या अन्योक्तिरूप नाटकाचे वरील महत्त्व लक्षात घेण्यासारखे आहे. मराठी नाट्यवाङ्मयात याच कालात काही अन्योक्तिरूप नाटके लिहिलेली आढळतात. 'विचारसार' (१८६४) (चंद्रिका पु. १, अं. २), 'सायुज्यसदन' (१८६८), 'संसार–अंतःपुर पर्यटन–रूपक', १८७१ (दंभहारक पु. १, अं. १) इत्यादी नाटकांच्या लेखनावर, मूळ व भाषांतररूप प्रबोधचंद्रोदय नाटकाचा परिणाम झाला असला पाहिजे हे उघड आहे. इंग्लंडमध्येहि १६ व्या शतकाच्या अखेरीस धार्मिक उपदेशासाठी, प्रचारासाठी केल्या जाणाऱ्या Moralities चे स्वरूपही असेच अन्योक्तिरूप व रूपकात्मक होते. त्यामध्येही पाप (Sin), प्रभुप्रसाद (Grace), पश्चात्ताप (Repentance) इत्यादींना मानवी रूपात रंगभूमीवर चितारण्यात येत असे. अन्योक्तिरूप नाटकात मानवाचा प्रवेश झाल्यामुळे स्वतंत्र असे कथानक त्याकरिता निर्माण करण्यास लेखकाला अवसर मिळाला. पौराणिक कथानके आधीच

---

१. प्रबोधचंद्रोदय, प्रस्ता. पृ. २–३

यार असल्यामुळे पूर्वी तसा वाव नव्हता. कथानकरचना व व्यक्तिचित्रण या गोष्टींना अन्योक्तिरूप नाटकामुळे नव्याने वाव मिळाला हे स्पष्टच आहे.

प्रबोधचंद्रोदयाचे मुळात एकूण सहा अंक आहेत. परंतु अमरापूरकर–आपटे या शास्त्रिद्वयाने तीन अंकांचाच अनुवाद केला आहे. मूळ नाटक अंकयुक्त व अंकही सप्रवेश असून गद्यपद्ययुक्त आहेत. भाषांतरकर्त्यांनी इतर व्यवस्था जरी तीच राखली असली, तरी पद्याचे भाषांतर समश्लोक मराठीत न करता सरळ गद्य अनुवादच केला आहे. मराठीत भाषांतर झालेल्या या पहिल्याच नाटकाच्या भाषेची कल्पना येण्यासाठी पुढे एक उतारा दिला आहे.

सूत्रधारः—(नटीस उद्देशून) अगे, महातेज स्वभावतःच सौम्य असतें, व तें जरी कांहीं कारणानें विकार पावलें तरी पुनः आपल्या मूळस्थितीवरच येतें...व असेच अवतारी पुरुष असतात ते परोपकाराकरितां आपल्या सामर्थ्यानें मोठमोठालीं अलौकिक कृत्यें करून पुनः शांतीच पावतात.....अथवा जसें पूर्वी महामोहाचें प्राबल्य झालें असता विवेकानें त्याचा समूळ नाश करून प्रबोधाचा उदय केला, तसाच यानेंहि उन्मत्त झाला जो कर्ण त्याला जिंकून आपला परममित्र कीर्तिवर्म राजा याचा उदय केला; आणि सांप्रत तो शांति पावून ब्रह्मानंदरसाचा अनुभव घेण्यास उत्सुक झाला आहे. (इतक्यांत पडद्याचे आंत कोणी मोठ्यानें ओरडून बोलतो–)

अरे दुष्टा नराधमा, आम्ही जिवंत असतां आमचा स्वामी जो महामोह याचा विवेकानें पराजय केला असें म्हणतोस।

सूत्रधारः—(घाबरा होऊन पाहतो आणि नटीस) अगे, रतीनें आपल्या रोमांचयुक्त भुजानीं जास्त दृढ आलिंगन केलें आहे व ज्याचे डोळे मदानें धुंद झाले आहेत असा हा काम आपल्या सौंदर्यानें जगास मोह करीत करीत इकडेच येतो आहे; आणि आपलें बोलणें ऐकून याला मोठा राग आला आहे असें दिसतें, तर आतां आपण येथून लौकर निघून जावें हें बरें (असें म्हणून तीं उभयतां सभेतून निघून गेलीं.)

प्रवेश १

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे रतीसहवर्तमान काम सभेंत प्रवेश करतो.

कामः—(क्रोधयुक्त होऊन पुनः पहिल्याप्रमाणे) मूर्खा नराधमा, आम्ही जिवंत असतां त्या क्षुद्रक विवेकापासून आमच्या स्वामीचा पराजय वर्णितोस काय ! अरे मोठमोठ्या पंडितांनाहि शास्त्रीय विवेक जोपर्यंत कमलनेत्रा स्त्रियांचे नेत्रकटाक्ष त्यांजवर पडले नाहीत तोपर्यंतच स्फुरण पावतो. एकदा यांची नजरानजर झाली असतां ते आपलीं सर्व शास्त्रं एकीकडे ठेवून माझ्याच स्वाधीन होतात. पाहा ! बागेतील रमणीय मंदिर, प्रफुल्ल झालेले मालत्यादिक पुष्पांचे वेल, कर्णास मधुर असा गुंजारव करणारे भ्रमर, पुष्पांवरील सुगंध घेऊन मंद आणि शीतल वाहणारा वायु, व चांदण्या रात्रि आणि सुंदर तरुणी स्त्रिया; हीं इतकीं माझीं अमोघ शस्त्रें तयार असल्यास त्या विवेकाचें सामर्थ्य मजपुढें काय चालणार आहे ! आणि मग प्रबोधाचाहि उदय कोठून होणार !

रति—स्वामी, राजाधिराज महामोहाचा प्रतिपक्षी विवेक मोठा बलाढ्य आहे असे वाटतें.
काम—प्रिये, तुला साधारण स्त्रियांप्रमाणे हें विवेकापासून भय कोठून उत्पन्न झालें? अगे, माझे धनुष्यबाण पुष्पमय आहेत व सुकुमारहि दिसतात खरे; परंतु ते इतके तीव्र आहेत कीं, त्यांच्या योगानें देवामध्यें किंवा दैत्यामध्यें अथवा या सर्व त्रिभुवनातहि माझी आज्ञा उल्लंघन करण्याविषयीं कोणीच समर्थ नाहीं.

पाहा! माझ्या बाणाच्या सामर्थ्यानें सर्व देवांचा अधिपति जो इंद्र तो अहल्येसीं रत झाला व सर्व सृष्टीचा निर्माणकर्ता ब्रह्मदेवहि आपल्या कन्येसीं लुब्ध झाला आणि चंद्रानें तर आपल्या गुरुपत्नीशींच गमन केलें; याप्रमाणे दुष्कर्मांस प्रवृत्त करण्याविषयीं माझ्या बाणास किंचित् श्रम आहेत काय?[१]

'रम्यं हर्म्यतलं नवाः सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लताः' किंवा 'अहल्यायाः जारः सुरपतिरभूदात्मतनया' या मूळ श्लोकांतील दर्प, प्रौढी गद्य भाषांतरामध्ये अर्थातच तितकीं अनुभवास येत नाहींत. त्या काळच्या छापण्याच्या शिळा पद्धतीला धरून प्रत्येक प्रवेशाच्या प्रारंभी काम, रति, विभ्रमावती, मिथ्यादृष्टि इत्यादींचीं पोथ्यातल्याप्रमाणे रेखाचित्रें दिलेलीं आहेत.

पाळंदे यांचे 'विक्रमोर्वशी'[२]

यावेळी नाटकें, काहींच्या जशा स्वतंत्र ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होत असत, तशाच त्या नियतकालिकांमधूनही क्रमशः किंवा हप्त्याहप्त्याने येत असत. काहींची ग्रंथरूप स्वतंत्र संस्करणे पुढे निघत, तर काहींना ग्रंथरूपता प्राप्त न झाल्याने, त्यांची स्वतंत्र नोंदही कोठेही कुठे झालेली नाही. भास्कर दामोदर पाळंदे यांनी कालिदासाच्या विक्रमोर्वशी नाटकाचा केलेला अनुवाद असाच 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकाच्या चौथ्या व पाचव्या पुस्तकामधून क्रमशः प्रसिद्ध झाला. संस्कृत भाषेतील प्रख्यात नाटककाराच्या कलाकृतीचे मराठीत भाषांतर करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय असे मात्र या भाषांतरास म्हणता येणार नाही. कारण उपलब्ध झालेल्या चंद्रिका मासिकाच्या १८५४ च्या ऑगस्ट, सप्टेंबर व डिसेंबर या अंकात कालिदासाच्या 'शाकुंतला' नाटकाचे भाषांतर क्रमशः आलेले आहे.[३] हे भाषांतर संपूर्ण मिळालेले नसल्यामुळे ते कोणी केले आहे हे निश्चित सांगता येत नाही. तसे पाहता त्यावेळच्या इतरही अनेक मासिकांतून आणखीही काही भाषांतरात्मक किंवा स्वतंत्र नाटकें

१. चंद्रिका मासिकाच्या (पुस्तक ३, अं. १०) ऑक्टोबर १८५६ च्या अंकात प्रबोधचंद्रोदयाचे भाषांतर आलेले आहे. या अंकात कामरतिसंवादच छापलेला आहे. तो ताडून पाहता अमरापूरकरांच्या भाषांतराचेच ते पुनर्मुद्रण दिसते.

२. पाळंदे भास्कर दामोदर, १८३२–१८७४, पदवीधर, (१८५०) शिक्षकः रेव्हिन्यू खात्यात-तेथून स्मॉल कॉज कोर्टाच्या जागेवर. काव्यरचना : रत्नमाला (१८६७), गीतासुधा (१८७३), मराठी पद्यरचना, मुख्य मराठी कवींचें वर्णन, विक्रमोर्वशी (भाषांतर), ल्हान मुलांकरितां पहिलें पुस्तक-भा. १ (१८६७।६-आ.) इ. अन्य पुस्तकें. काही निबंध (ज्ञानप्रसारक सभा व Students' Scientific & Literary Association यांच्यासमोर वाचलेले).

३. पुस्तक ४, अं. १२, मार्च १९५४ प्रारंभ; पुस्तक ५, अं. ७, आक्टोबर १९५४ पूर्ण

क्रमशः आलेली असण्याची शक्यता आहे. अर्थात त्या काळच्या मासिकाचे सर्व अंक क्रमाने उपलब्ध झाले तरच त्यासंबंधी काही निश्चित लिहिता येईल. ही नाटके प्रत्येक अंकात सलग येत असेही नाही. मध्ये चार चार, सहा सहा महिन्यांचाही खंड असे. अशा वेळी वाचकांना त्याचा सलग रसास्वाद कसा घेता आला असेल हेही एक कोडेच आहे. परंतु त्यावेळी मासिकाचे वाङ्मयांग किंवा साहित्यांग हेही भरदार असल्याचे दाखविण्यासाठी अशा तऱ्हेच्या लेखनांनी भाषांतरित वा स्वतंत्र स्थान मधून मधून का होईना पण मासिकाचे अंक भूषवीत असत असे दिसते.

पाळंदे यांचा अनुवाद मात्र सलगपणे १८५४ साली म्हणजे एकाच वर्षात प्रसिद्ध झालेल्या आठ अंकांमध्ये पूर्ण झालेला असून शेवटी भाषांतरकर्त्याने आपले निवेदनही जोडले आहे. परशुरामपंत तात्यांच्या नाटकाच्या भाषांतराच्याही आधीचे हे कालिदासीय नाटकाचे भाषांतर असल्यामुळे याला एक विशेष महत्त्व आहे. भाषांतराच्या पद्धतीविषयी पाळंदे लिहितात, "कालिदास याची सर्व कविता सुगम व सरस आहे हे विद्वज्जनास माहीतच आहे. परंतु कविता संस्कृत असल्यामुळे सर्व लोकास तिच्यातील रसाची प्राप्ति होत नाहीं, याकरिता भाषांतर केले आहे. मूळाची पद्धति हुबेहुब ध्यानात यावी म्हणून संस्कृत श्लोक ज्या चालीचे आहेत त्याच चालीचे प्राकृत करून घातले आहेत."[1] कालिदासाचे हेच नाटक विशेषेकरून निवडण्याचे कारण ते देतात, "कालिदास याची दोन नाटकें प्रसिद्ध आहेत, एक शकुंतला व दुसरे विक्रमोर्वशी, हीं दोन्ही उत्तम आहेत. परंतु विक्रमोर्वशी यात थोडे नाटकचातुर्य विशेष आहे असे वाटते."[2] भाषांतराच्या निमित्ताने संस्कृतच्याच धर्तीवर भाषांतरकर्त्याने मराठी पद्येही तशीच नियमक रचिली आहेत. त्याविषयी पाळंदे सांगतात, "पद्यात कोठें कोठें अप्रसिद्ध म्हणजे ज्याचा प्राकृत भाषेत फारसा उपयोग करीत नाहींत अशा संस्कृत शब्दांची योजना करणेंहि अवश्य पडले; परंतु अशा ठिकाणीं टीपा घालून पर्याय शब्द घातले आहेत व इतर रचना, अशिक्षित पुरुषासहि अर्थांचा स्पष्ट बोध व्हावा, अशी करण्याचा यत्न केला आहे. यामुळे श्लेष, प्रास, यमक इत्यादि अलंकार साधता आले नाहींत व ज्यांनीं मोरोपंत आदिकरून प्राकृत कवींची कविता वाचली आहे त्यास ही कविता आवडली नसेल. असे झाले असल्यास त्याची क्षमा मागितली पाहिजे. परंतु ही कविता मुख्यत्वेंकरून ज्याकरिता केली त्यास समजून जर त्याच्या चित्तात आनंद झाला तर करण्याचा उद्देश सिद्धीस गेला."[3]

पुढील उताऱ्यावरून पाळंदे यांच्या भाषांतरशैलीची थोडी कल्पना येईल.—

मेनका (पाहून)—सखींनो भिऊ नका. तो पहा राजाचा सोमदत्त रथ दिसतो आहे. मला तर वाटतें की, राजा काय केल्याशिवाय परत येणार नाहीं. (चांगला चकून झाल्यासारखें करून त्या पाहतात.) (पुढें, राजा, सारथी व चित्रलेखेनें उजव्या हातात धरलेली आणि भीतीनें जिचे डोळे मिटले आहेत, अशी उर्वशी ही येतात.)

चित्रलेखा—सखा, सावध हो, सावध हो.

---

१. ज्ञानप्रसारक, पु. ४, अं. १२, पृ. ३६२
२. पूर्वोक्त
३. ज्ञानप्रसारक, पु. ५, अं. ७, पृ. २२८

राजा — अगे सुंदरी, सावध हो, सावध हो.
महेंद्र याचा महिमा महान् सखी,
न दैत्यभीती अगदींहि राहिली,
प्रशस्त डोळे विकसोत सुंदरी,
प्रभात होता नलिनी फुले जशी.

चित्र० — काय आश्चर्य हें ! ही अजून सावध होत नाही. हिच्या श्वासोच्छ्वासा-वरून मात्र ही जिवंत आहे असें समजावयाचें

राजा — तुझी सखी फारच भ्याली आहे.
पुष्ट कुचाच्या मध्यें हृदयाचा कंप फार दिसतो हा,
होत्ये खालीं वरतीं माळ किती त्यामुळेंच पहा !

चित्र० — (करुणायुक्त) अये उर्वशी, आपली भीति सोडून दे. तू अप्सरा असून असें घाबरणें तुला अगदीं अयोग्य.

राजा — भय कंप न सोडी या अतिकोमल पुष्पतुल्य हृदयाला,
परि हिचा उडवो गे सहनश्रम दाखवायाला.
(उर्वशी सावध होत्ये.)

राजा — स्वस्थ ऐस. तुझी सखी सावध झाली. अगे,
इंदू येता वरवर जशी रात्र काळोखहीन,
ज्वाला रात्रीं हळुहळु जशी धूर जाऊन शुद्ध,
पर्जन्यानें गढुळहि जशी स्वच्छ गंगा पुढें ती,
येता येता प्रियसखि तशी नीट शुद्धीस आली.

उर्वशी — (डोळे उघडून) माझं रक्षण महेंद्राच्या प्रतापानें झालें ना !

चित्र० — महेंद्राच्या नव्हे, महेंद्रसदृश जो पुरूरवा राजा त्याच्या पराक्रमानें.

उर्वशी — (राजाकडे पाहून) दानवानें हा माझ्यावर उपकारच केला.
(येथे 'म्हणजे राजाचें लावण्यरूप दृष्टीस पडलें' अशी तळटीप दिली आहे.)

परशुराम वल्लाळ गोडबोले[1]

संस्कृत नाटकांच्या भाषांतराला जरी १८५१ पासून आरंभ झालेला दिसला किंवा

---

१. गोडबोले, परशुराम वल्लाळ (१७९९–१८७४) मराठी–संस्कृतचे अध्ययन. वाई, पुणे. 'कोश'शास्त्री, (सरकारी नोकर). १८५५ च्या सुमारास ग्रंथनिर्मितीस प्रारंभ

संस्कृत नाटकांची भाषांतरें–वेणीसंहार (१८५७), उत्तररामचरित्र (१८५९), शाकुंतल (१८६१), मृच्छकटिक (१८६२), नागानंद (१८६५) पार्वती-परिणय (१८७२),

संपादित : नवनीत (१८५४), वेणादर्श (१८६७), सर्वसंग्रह–मुक्तेश्वर–सभापर्व (१८६३), आदिपर्व (१८६५), मोरोपंत–गदापर्व (१८६३), शल्यपर्व (१८६३), द्रोणपर्व (१८६७), (शुद्ध प्रत) हरिश्चंद्रोपाख्यान (१८५९)

स्वतंत्र : मराठ्यांच्या इतिहासावर सोपी कविता (१८६४), नामार्थदीपिका (१८६६)

मासिक पुस्तकांतूनही जरी काही अनुवाद प्रसिद्ध झाले, तरी या सर्वांत आपल्या भाषांतरात्मक नाटकांनी मराठी नाट्यवाङ्मयाचे नवीन युग सुरू करणाऱ्या परशुरामपंत तात्याच्या १८५७ मध्ये अनुवादिलेल्या 'वेणीसंहार' नाटकाचे महत्त्व फार आहे. परशुरामपंत तात्यांनी एकट्याने संस्कृतातील प्रमुख प्रमुख नाटककारांचे, एक एक याप्रमाणे, इतर कुणाहीपेक्षा अधिक असे एकूण सहा नाटकांचे मराठी अनुवाद ५७ ते ७२ या पंधरा वर्षांत केले. ग. बा. मुजुमदार लिहितात, "तात्यांनीं मराठी भाषेची मोठी लज्जा राखली आहे. कारण आमच्या प्राचीन नाटककारांच्या बहुतेक नाटकांचीं भाषांतरें अगोदरच परभाषेंत होऊन गेलीं होतीं, आणि मराठी भाषेत एकहि नाटक नव्हतें. हा कमीपणा तात्यांनीं भरून काढला"[1]

तात्यांच्या भाषांतरविषयक दृष्टीचा विचार करिता तात्यांच्या डोळ्यापुढे मराठी भाषा आणि मराठी वाचकच विशेषेंकरून असल्याचे दिसते. भाषांतराने संस्कृताभ्यासकांची सोय व्हावी ही त्यांची दृष्टी नव्हती, आणि म्हणूनच भाषांतर करताना त्यांनी संस्कृतावर जोर न देता तो मराठीवर दिल्याचे दिसून येते. भाषांतरविषयक आपली भूमिका स्पष्ट करताना ते लिहितात, "आतां भाषांतर म्हटलें म्हणजे शब्दास शब्द बरोबर असावे, परंतु तसें येथें केवळ नाहीं. प्राय. बरोबरी आहे, पण क्वचित् स्थळीं फेरफार केला आहे. कारण कीं, संस्कृत भाषेची रीति निराळी आणि महाराष्ट्र भाषेची रीति निराळी पडते. आणि संस्कृताप्रमाणें शब्दास शब्द लावून भाषांतर केलें असता तें महाराष्ट्र भाषेच्या रीतीनें सर्वांशीं चांगलें दिसत नाहीं. कोठें रसभंग होतो. म्हणून क्वचित् स्थळीं संस्कृतातील अर्थ घेऊन महाराष्ट्र भाषेच्या रीतीनें लिहावें लागत "[2] मराठीला शोभतील असे फेरफार तात्यांनी केले, म्हणून तर त्यांची भाषांतरे रसाळ व मराठीच्या प्रकृतीला धरून उतरली व पुढे त्यांचे रंगभूमीवर प्रत्यक्ष प्रयोगही झाले. परंतु प्रयोग झाले तरी ते अठरावीस वर्षांनंतर. पण त्याच्याही आधी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेल्या तात्यांच्या या मराठी नाटकांनी मराठी भाषेला एक वेगळेच वळण व डौल प्राप्त करून देण्याचे मोठेच कार्य केले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत मराठीला एक नवा आकार, एक नवेच रंगरूप येऊ लागले होते. तिच्या लावण्याचा पहिला बहर धाकट्या चिपळूणकरांच्या निबंधमालेत प्रथम दिसून आला. परंतु तिच्या लावण्याचा जो पुढे विलास दिसून आला, त्याच्या आधी तिच्या कळीचा क्रमा क्रमाने विकास करण्यात ज्या दोन रसिक पंडितप्रवरांनी प्रामुख्याने श्रम घेतले, ते म्हणजे शालापत्रककर्ते व शिक्षणाधिकारी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व परशुरामपंततात्या गोडबोले हे होत. लालित्य, सौंदर्य, अभिव्यक्तिक्षमता इत्यादी मराठी भाषेचे जे गुण पुढे निबंधमालेत विशेष रीतीने प्रकटले व वाढीला लागले, त्याला कारण या दोन विद्वानांनी केलेली मराठीची सेवा हीच पुष्कळ अंशी असल्याचे दिसून येईल. या मागल्यांचे कार्य जर या सुमारास न घडते तर निबंधमालेतील मराठीचा लावण्यविलास पाहावयास मिळण्यास आणखीही काळ लोटावा लागला असता.

तात्यांचे मोठेपण आणखी अनेक बाबतींत आहे. भाषांतरकार असूनही तात्यांनी नाट्यकलेच्या व नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीने काही नव्या प्रथा सुरू केल्या, मात्र मराठी प्रकृती व परंपरा यांना धरूनच त्या होत्या या प्रथांचे अनुकरण पुढल्या नाट्यलेखकांनी व भाषा

१. महाराष्ट्रीय नाटककार-परशुरामपंत तात्या, पृ. २५
२. वेणीसंहार, आ २ री, १८६१, उपोद्घात, कलम २

तरकर्त्यांनी न चुकता केलेले दिसून येते. भाषांतर करताना त्यांनी " आय. गद्याच्या ठिकाणीं गद्य व पद्याचे ठिकाणीं पद्यें केलीं आहेत [१] " सर्व ग्रंथाचे केवळ गद्यामध्ये भाषांतर करणारा फक्त अर्थावर दृष्टी ठेवणारा असतो. उभय भाषांचे कामचलाऊ, व्यवहारापुरते ज्ञान असले म्हणजे त्याचे भागते परंतु पद्याचा अनुवाद पद्यामध्ये करण्याचे आह्वान स्वीकारण्याच्याजवळ मात्र कवित्व, रसिकता आणि भाषाभिज्ञता या गोष्टी चांगल्या प्रमाणात असाव्या लागतात. तात्यांच्या ठिकाणी या तीनही शक्ती उपस्थित होत्या, म्हणून तर ते अनुवादालाही मूळ ग्रंथाइतकीच स्वतंत्र आढ्यता प्राप्त करून देऊ शकले.

नाटकातील पद्यभागाचे मराठीत भाषांतर करताना तात्यांनी आणखीही एक कलात्मक दृष्टी वापरून मराठीचा मूळचा जो पिंड त्याचे रक्षण करून तो वाढविण्याचे पुण्य संपादिले. जुन्या मराठी कवींच्या काव्याचा जीवनभर व्यासंग असल्यामुळे तात्यांना गद्याइतकेच पद्य लिहिणेही साधून गेले होते. जुन्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाने मराठी कवितेचे खरे आवडते असे छंद कोणते, याची तात्यांना बरोबर कल्पना होती. संस्कृतातील अक्षरगणवृत्तात्मक रचनेचा साचाच आपल्या पद्य भाषांतरास जखडण्याचा तथा न घेता, त्यांनी मराठी प्रकृतीला धरून ओवी, अभंग, घनाक्षरी, साक्या, दिंड्या, लावणी, कटाव, सवाया अशा कितीतरी लोकसुलभ मराठी छंदांचा व गेय पदांचा अंगीकार केला याविषयी आपली भूमिका सांगताना ते लिहितात " पद्यांत बहुत श्लोक आहेत. क्वचित् आर्या, ओव्या, अभंग, साक्या, दिंड्या आणि थोडीं पदें तालासुरावर म्हणण्याजोगीं केलीं आहेत. "[२] तात्यांची भाषांतरें केवळ वाङ्मयाच्या विद्यार्थ्यांना मूळ संस्कृत ग्रंथ समजण्यास सुलभ व्हावे, एवढी संकुचित शालेय दृष्टी ठेवून केलेली दिसत नाहीत. भाषांतरांना त्यांनी मराठी वाङ्मयात स्वतंत्र स्थान प्राप्त करून दिले. तालासुरावर गाण्यासाठी पदे रचून ही पुस्तके आपण लोकरंजनार्थ रचीत आहो याची त्यांना कल्पना असावी. तात्यांच्या पदांच्या चाली जुने मराठी कवी शिवरामस्वामी, केशवस्वामी, शिवदिनकेसरी, मध्वमुनीश्वर इत्यादिकांची पदे, प्रचारात असलेली स्त्रीगीते किंवा कटिबंध, लावणी यासारख्या लोकछंदाप्रमाणे असत. त्रिलोकेकर किर्लोस्करांच्याही आधी भाषांतरात्मक नाटकात का होईना, परंतु पात्रांना स्वतंत्र अशी गेय पदे घालण्याची प्रथा तात्यांपासूनच सुरू झाली होती. वेणीसंहार नाटकाच्या शेवटी " सर्व अंकांतील एकंदर पद्य " असे एक कोष्टक देण्यात आलेले आहे. त्यावरून संस्कृत-प्राकृत छंदात रचना करण्याचे त्यांनी स्वीकारलेले प्रमाण लक्षात येऊन तात्यांच्या स्वतंत्र मराठी दृष्टीची कल्पना येईल. सहा अंकात मिळून श्लोक १३४, आर्या ८९, ओव्या ४८, दिंड्या १२, साक्या ३०, पदे १२, अभंग ८ व कटाव १ असा हा एकूण ३०४ पद्यांचा तपशील आहे.

तात्यांच्या भाषांतराचा पाक इतका सरस, गोड आणि नेमका उतरला आहे की तो प्रत्यक्ष अनुभविण्यासाठी काही उदाहरणेच पाहावी लागतील नागानंद नाटकातील 'मधुरमिव वदंति स्वागतं भृंगनादै ' या श्लोकाचे भाषांतर असे—

मधुर मधुर शब्द बोलती स्वागतातें,
करिति फळनतांहीं मस्तकांहीं नतींतें,

---

१. उत्तररामचरित्र, प्रस्तावना, पृ ४

२. वेणीसंहार, आ २ री, उपोद्घात, कलम ३

करुनि कुसुमवृष्टी अर्घ हे काय देती,
तरु अतिथिपुजेची शीकले येथ रीती.[1]

यातील रीती मुळातल्याप्रमाणेच सुकुमार आहे. शिवाय सर्व अर्थ पुन्हा ज्याच्या तशा उतरून दिला आहे.

जी ही गदा मम करात सदैव नाचे
यातें इच्या चुरिन ऊरु सुयोधनाचे;
रचें तयातिल विलेपिन मी स्वपाणी
त्याहींच बांधिन मुख तव मुक्त वेणी.[2]

वेणीसंहारातील "चचद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात:" या श्लोकाचा सर्व आशय आणि रस यथोचित शब्दांत वरील भाषांतरात त्यांनी उतरविलेला दिसेल. मराठीची नस त्यांनी बरोबर ओळखली होती. जुन्या रसाळ कवितेतही ते चांगलेच मुरलेले असल्यामुळे, मूळ संस्कृतातील सुदीर्घ अशा शार्दूलविक्रीडित, मंदाक्रांता इत्यादी वृत्तांचा अनुवादही ओवी–अभंग–आदी प्राकृत छंदांत ते मोकळेपणाने आणि सहज करीत.

अबीर जुक्का उधळिती, तेणें पिवळे रंग दिसती,
सुवर्णपर्वताची शोभा धरिती, मलय पर्वती.
मुठी भरभरोनि सिंदूरधूळी, फेकुनि देती अंतराळीं,
तेणें सध्याराग दिग्मंडळी, सुरजित दिसतसे.[3]

ही रचना एखाद्या मुक्तेश्वरासारख्या प्राचीन मराठी कवीची वाटावी इतकी प्रसाद पूर्ण उतरली आहे. 'निष्पदश्चदनानां शिशिरयति लतामडपे कुट्टिमान्तान्' याचे ते 'लतांच्या मंडपीं चंदनाचे सडे, थंड चोंहीकडे भूमी झाल्या '[4] असे अभंगांत लीलेने रूपांतर करतात, आणि त्यामुळे संस्कृतातील अक्षरगणवृत्तांत कठीण वाटणारी भाषा व आशय त्यांच्या मराठी छंदाच्या वापरामुळे सुगम व सोपी होऊन जातात. भाषांतराकरिता संस्कृतातील समवृत्तच पत्करल्यास मराठी रचना अनिच्छेनेही होईना पण क्लिष्ट बनल्याचे दिसते. राजवाडे, लेले आदींच्या मराठी भाषांतरात श्लोकांतील संस्कृत सामासिक शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करण्या-साठी विस्तृत पादटीपा दिलेल्या आढळतील. परंतु मराठी छंदातल्या स्वातंत्र्यामुळे किंवा त्यांतील मोकळेपणामुळे भाषांतरात आपोआपच क्लिष्टतेपासून बचाव होऊन भाषांतर बऱ्याच सहज रूपात अवतरल्याचे दिसते. ओव्या, दिंड्या, साक्या, अभंग, पदे यांच्या रचनेत संस्कृत शब्दांचे प्रमाण आपोआपच कमी होऊन पादटीपा द्याव्या लागलेल्या नाहीत. "दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता" याचे त्यांनी साकीत केलेले रूपांतर मराठी भाषिकाला अत्यंत सरळ असा रसास्वाद घडविते!

१. नागानंद, अ. १, पृ. १७
२. वेणीसंहार, श्लोक २६, अ १ ला
३. 'चूर्णं पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्या दधान' या १३ व्या श्लोकाचे भाषांतर, नागानंद, अ. ३, पृ. ६९
४. पूर्वोक्त, अ. ३, श्लो. ७, पृ ८७

होता दशदश अधोमुख होउनि खालीं बघते;
काहि निमित्तें बोलविली तरि मौन धरोनी बसते,[1]

या सार्कीचा उठावच मुळी संगीतमय वाटतो मराठी छंदातील गेयतेचा फायदाही तात्यानी मोठ्या योजकतेने घेतला. ताल्सुरावर आपली कविता म्हटली जावी अशी त्याची दृष्टी असल्याचेही यावरून दिसून येईल.

संस्कृत नाटकातील सर्व प्रकारचे जाड्य, दुर्गमता व पांडित्य काढून टाकून तात्यानी त्या नाटकाना असा मराठी पेहराव दिला, की तो अगावर घेतल्याप्रमाणे बरोबर बसला इतकेच नव्हे, तर उलट खुलून दिसला संस्कृतातली ही नाटके तात्यानी मराठी नाटके बनवून टाकली. संस्कृत नाटककारांनी मगलाचरणात गणेशस्तुती क्वचितच केलेली असेल. परतु तात्यानी विष्णुदासी पौराणिक नाटकाच्या मराठी परपरेला बद्ध मानून संस्कृत नाटकाच्या भाषातरातही गणपतीच्या स्तुतीची पदे प्रारभी घातली. ' विघ्नहरा मम विघ्न हराया लवकर येई गजवदना ' (वेणीसहार) किंवा ' तो गणराज गजानन मगल देवो सकल जना ' (मृच्छकटिक) ही त्याची पदे पहावी. कृष्णशास्त्री राजवाड्यासारख्या तात्याच्या पठडीतील भाषातरकारानी या प्रथेचे परिपालन केले. तात्यानी जी पदे रचली त्यात काही ठिकाणी विष्णुदास-कवींप्रमाणे आपल्या नावाची मुद्राही त्यानी ठेवून दिली. उदा० ' नारायणसुत विनवितसे ' की येऊनि पद दावावें ॥ गणराया लौकर यावें.[2] ' प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरण-योरंजलिरयम् ' या वेणीसहारातील नांदी-श्लोकाचे त्यानी ' पुष्पांजलि हा हरिच्या चरणा । वाहिन भावें करुनि स्मरणा ' असे सुदर पद बनविले. उत्तररामचरिताच्या भाषातरात पानाच्या तोडी तात्यानी घातलेली पदे मराठी नाटकात पदरचनेचे नवे युग निर्माण करणारीच ठरली असावी. ' सोड सोड सोड अता जानकी मला ' (अ. १, पद ६९, पृ. २९), ' जन्मुनि रविवशीं ऐसा ॥ झालो निर्दय मी ' (अ. १, पद ३५, पृ. ७१), किति असशी तू निष्ठुर रामा ॥ नव मेघश्यामा ' (अ. ३, पद ३७, पृ. ७१) किंवा ' गे सखि प्रेम तुझा हा लटिका ॥ ध्रु. ॥ स्पर्श करुनि मज गेलिस कोठें लावुनि हृदया चटका ' (अ. ३, पद ५७, पृ. ८२) यासारखी कितीतरी सुंदर पदे तात्याच्या या व अन्य भाषांतरात्मक नाटकात आली आहेत.

आर्या-दिंड्याची तर तात्यानी आपल्या सहा नाटकातून रेलचेल उडवून दिली आहे. प्रा. गो. वि. तुळपुळे लिहितात, ' तात्याच्या ओव्या, दिंड्या, साक्या, पदे, घनाक्षऱ्या नि सशय शुद्ध मराठी रसाळ कवितेचे उत्कृष्ट नमुने होत तात्याची दिंडी तर अप्रतिम. तिच्यात मोठी कविकल्पनेची भरारी सापडेल असे नाही, पण स्वभावोक्ति अलकारानें वर्ण्य विषयाचें सरस शब्दचित्र काढण्याची त्याची हातोटी विलक्षण होती वामनाचा श्लोक, तुकयाची अभगवाणी, ज्ञानेशाची ओवी, मयूरपताची आर्या, अमृतरायाचा कटाव, कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर याची साकी, तशीच परशुरामपत तात्याची दिंडी असे म्हणणें वावग होणार नाही. ' " आइ माझे लाडके सितावाई । बाळपणचें कौतुक सागु काई ? "[4] यासारख्या सरस दिंड्या जुन्या लोकाना आजही गळ्यावर म्हणण्याचा मोह होतो.

१. नागानद, अ. ३, श्लो. ४, पृ. ८५
२. उत्तररामचरित नाटक, अ. १, पृ. २
३. उत्तररामचरित्र, उपोद्घात, पृ. १७-१८
४. उत्तररामचरित, अ. ४, पृ. ९३

भाषांतरात वर्णनाचे प्रसंग ओळखून तात्यांनी स्वयंस्फूर्तीने जे पद्यप्रकार रचले, त्यामुळे उद्यानवर्णन, राजप्रासादवर्णन इत्यादिकांसाठी पद्य रचण्याचा एक शिरस्ताच पुढील नाटकामध्ये रूढ होऊन गेला. 'प्रभातकल्पमणीयमवसत्ते बालोद्यानम् । तदवलोकयतु देवः' एवढ्या आधारावर वेणीसंहारात तात्यांनी 'राजेंद्रा, उद्यानाची अद्भुत हे शोभा दिसती,' असे ध्रुवपद ठेवून प्रत्यातील वर्णनसंकेतानुसार लता, वृक्ष, पशु, पक्षी इत्यादिकांचे वर्णन करणारा चार कडव्यांचा लावणीवजा पद्यप्रकार रचला. मृच्छकटिकातही वसंतसेनेची दासी मैत्रेयाला सर्व वाडा दाखविते त्या प्रसंगी वसंतसेनेच्या महालाच्या प्रत्येक चौकाचे बहारदार वर्णन तात्यांनी फटाक्याच्या पाच सदीर्घ परिच्छेदांत एकत्र केले आहे.

"दासी बोले मदनीयाचा, याचा पहिला चौक पहावा, आपण आत
प्रवेश करावा; पाहुन म्हणजी म्हणे बहारा, चंद्रप्रकाशसम उज्ज्वल पाती, रंगित ज्योती
उच मिरवी, नयास दिसती नवी वर्णनी, वेलबुटी घर पार शोभती, रत्नशिळाचे
जिने तयाला"[२] इ.

वेणीसंहारातील दुर्योधनाच्या तोंडच्या "प्रेमावद्धस्तिमितनयना पीयमानाब्जशोभ" (अं. २, श्लो. १८) या मंदाक्रांता वृत्तातील श्लोकाचे भाषांतर प्राचीन मराठी आख्यान कवींनी योजलेल्या मदिराक्षवृत्तात तात्यांनी अति सुंदर रीतीने केलेले दिसेल.

प्रेमदरींत निमीलित लोचन तेज हरी पुष्ल्या कमळाचें,
लाज बहुतचि वाटत भाषण अस्फुट हास्यहि मंद ज्याचें;
देउनि चुंबन घ्यात परी मन पावनयीं तुझिया वदनाचें,
हा करिं पूर्ण मनोरथ सुंदरि इच्छित हेंचि मदीय मनाचें.[३]

तात्यांच्या पद्यरचनेची एके काळी स्तुती करणारे प्रा. कुळपुळे पुढे आठ वर्षांनी लिहितात, "कै परशुरामपंत तात्यांची भाषा आता पुष्कळ जुनी झाली आहे-. . जुन्या नाटकात येणाऱ्या दिंड्या, श्लोक, आर्या, ओव्या, घनाक्षरी वगैरे गण व मात्रावृत्त मनोहर वाटत नाहीत. जुन्या पदांच्या हरिदासी चालीहि आता आवडणार नाहीत."[४] खरोखरच आक्षेपकाच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रौढ, अभिजात संस्कृत नाटकांची तात्यांनी कीर्तनाख्याने बनविली काय ? कै. किर्लोस्करांच्या सौभद्रावरही हा आक्षेप घेता येईल. खरे म्हणजे आजच्या दृष्टीने, या जुन्या काळात निर्माण झालेल्या वाङ्मयावर टीका करणे कितपत उचित होईल याविषयी शंका आहे. त्या काळात तात्यांच्या नाटकांच्या दोन दोन आवृत्त्या निघाल्या. त्यांच्या नाटकांचे प्रयोग झाले. क्रमिक पुस्तकातूनही त्यांची नाटकातील कविता आली ही त्या वेळची त्यांच्या नाटकांची लोकप्रियता विसरता येत नाही. तात्यांचे वैशिष्ट्य हे की, मराठीची जुनी परंपरा व प्रकृती लक्षात घेऊन ही सारी भाषांतरे त्यांनी केली व त्यामुळेच ती केवळ भाषांतरे न ठरता त्या स्वतंत्र कृती ठरल्या, स्वतंत्र सर्जन ठरले. तात्यांनी ही सांधेजोड जुन्याशी केली, त्यामुळे जुन्याचेही रक्षण झाले व नव्याला नव-जीवन मिळाले. संस्कृत भाषेची

१. वेणीसंहार, अ. २, पृ. २५
२. मृच्छकटिक, अ. ४, पृ. ९०
३. वेणीसंहार, अ. २, श्लो. २०, पृ. ३१
४. मृच्छकटिक, आ. ३ री, उपोद्घात, पृ. ८

प्रौढी, शब्दसौंदर्य, आणि अर्थगौरव हे सर्व काही त्यांनी मराठीत आणून ओतले. त्या मराठीची शक्ती आणि वैभव निश्चितच वाढले तात्यांनी पुढच्यासाठी समृद्ध वाङ्म भाषा याच भाषांतरातून निर्माण करून दिली, आणि या उपक्रमातून अभिरुचीलाही उच्च वळण प्राप्त करून दिले. लेखकांनी ऋणी राहावे अशा तऱ्हेची ही तात्यांची वाङ्म कामगिरी आहे.

कृष्णशास्त्री राजवाडे

कृष्णशास्त्री राजवाडे यांची भाषांतरित नाटके परशुरामपंत तात्यांच्या पठडीः म्हणावी लागतील. भाषांतर झाले तरी तो स्वतंत्र मराठी ग्रंथ म्हणूनही सरस ठरावा यांचा दृष्टिकोण होता. श्लोकाला श्लोक, पदाला पद असे मराठीत भाषांतर करून दाखविण्य त्यांचा आग्रह नव्हता व तसे करण्यात फारसे स्वारस्य नाही असेच त्यांचे मत अस यासंबंधी लिहिताना कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मराठी भाषांतराच्या या पद्धतीतील गुणाधिक्यावर प्रकाश टाकला आहे. राजवाडयांच्या मालतीमाधवाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, " प्रकृत भाषांतरात मूळ ग्रंथाचा शब्दशः तरजुमा केला आहे असे नाही. त मराठी भाषेची रीत राखून व पदरचनेचे नियम न सुटता, जितका मूळाचा अर्थ अ तितका आणला आहे व मुळातला मार्मिक व मुख्य अर्थ प्रायः सोडला नाही. संस्कृत भाषे बोलण्याची रीत ठरलेली असल्यामुळे त्या भाषेत थोडया शब्दांनी जो अर्थ दाखविता ये तोच अर्थ मराठीत सुबोध करण्यास अधिक शब्द योजावे लागतात. अशा कारणाने कित्ये ठिकाणी प्राकृत भाषांतरात मुळातल्यापेक्षा विशेष अर्थ आलासा भासेल.[1]

नाटकात पद्ये असल्यास त्यांचे भाषांतर गद्यात न करता पद्यातच होणे इष्ट राजवाडयांचे मत होते. ' विक्रमोर्वशी ' नाटकाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, " ही (गीर्व भाषा गद्यपद्यात्मक कवितारूपाने रसिकास परमाल्हाद देते, कारण मोकळ्या वाक्या कवितेपासून आल्हाद फार होत असतो.. कवितारूपाने भाषेचा परिणाम झाला अ तिला गोडी फार येते. "[2] भाषांतराविषयी ते म्हणतात, " भाषांतर म्हटले म्हणजे ग्रंथाहून भाषांतरात न्यूनाधिक होऊ नये, पण संस्कृतांत थोड्या शब्दांनी बहुतार्थाचा स करितां येतो तसा भाषांतरात संग्रह करिता येत नाही. तथापि मूळाचा अर्थ न सु अधिकार्थाचा संग्रह कोठे कोठे केला आहे.[3] मालतीमाधव नाटकात मंगलाचरण म्ह ' गजवदनाची हे क्रीडा, नाशो विघ्नाची पीडा ' असे गणेशस्तुतीचे पद राजवाड तात्यांनी पाडलेल्या प्रथेला धरून रचले आहे. आर्या, साक्या, दिंडया, ओव्या, अभंग, इ. मराठी परंपरेचे छंद त्यांनी भरपूर प्रमाणात आपल्या भाषांतररूप ग्रंथातून वाप तथापि राजवाड्यांना साकी विशेष प्रिय असावी असे दिसते आणि त्यांच्या साक्याही स सुंदर व सोप्या भाषाच उतरल्या आहेत. ' *अनान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त* ' या माल माधवातील (अ. १, श्लो. २६) श्लोकाचे त्यांनी साकीत केलेले भाषांतर पाहावे.

---

१. मालतीमाधव, प्रस्ता. पृ. ५–६
२. विक्रमोर्वशी, प्रस्ता. पृ. १
३. विक्रमोर्वशी, प्रस्तावना, पृ. २

अशी सख्यांचीं विनोदवचनें परिसुनि राजस बाळा
स्मेरें स्मितविष्णा फला अपूर्वा प्रकट करी येल्हाळा
लज्जा हास्य कटाक्षादिक तें बहुविध शृंगाराचे,
जया वर्णितां शब्द न पुरती, विभ्रम उमटति साचे.
त्यांतें बघतां विसरुनि गेलों देहभान मी सारें;
वृत्ती झाली तन्मय; अंतीं भरलें मन्मथवारें[1]

विक्रमोर्वशीतील पुढील साक्याही अशाच सुंदर झाल्या आहेत.

मंजुल्लपिते, कोकिल्महिले तुज्ला बोलति भामी
रतिपतिदूती निपुण अससि तूं मानवतीच्या कामीं;
मानविनाशक,अमोघ अस्त्रचि तूं मन्मथीप तिजला
आणी अथवा मांता जेथें तेथें नेई मजला.

कृष्णशास्त्री राजवाड्यांनी तात्यांच्या पद्धतीप्रमाणे आश्रमवर्णनासाठी कटिबंधरचनाही केली. 'नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः' व 'कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला' या शाकुंतलातील दोन श्लोकांचे भाषांतर त्यांनी एका लांबलचक कटावात केले आहे.

'इकडे सारे तमाल दिसती, रसालतरु हे इकडे असती, कुंद वृंद
बहु चंदनपंक्ती, हा अंगाला चंपक असती, नारिकेलतरु गगनीं गेले,
पूगद्रुम फलभारें लवले, हा बागुल सारे बवले, अमित जांब
हे पक्व जाहले, इकडे झाडें रामफळींचीं, सिताफळींचीं, गर्द जाहली
छाया यांची, रम्य स्थळ हें पाहुनि माझ्या हर्ष बहुतचि झाला चित्ता,
मुनिचा हा आश्रम पाहतां श्रम हरले माझे पुता,[2]

तात्यांच्या पुढे पाऊल टाकून राजवाड्यांनी मुद्राराक्षसामध्ये "अहो शरत्समयसंभृत-शोभानां दिशामतिरमणीयता" (अं. ३) या वाक्यापुढे आलेल्या श्लोकाचे भाषांतर रामजोशांच्या धाटावर लावणी छंदात केले आहे.[3] मालतीमाधवातील (अं. ५, श्लो. २३) "प्रचलितकरिकृत्तिपर्यंत" या एका चरणात ५४ अक्षरे असणाऱ्या दण्डक वृत्तात लिहिलेल्या श्लोकाचे भाषांतर राजवाड्यांनी अतिशय कौशल्याने केले आहे. हे पद त्यांच्या कवित्वशक्तीचीही प्रतीती प्रभावीपणे आणून दाखवण्याइतके ते प्रासादिक उतरले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

देवी चामुंडे चामुंडे; असुरबधोद्यतदंडे, (ध्रुवपद)
प्रचंड तांडव ब्रह्मादिकांच्या मंडपिं करिशी देवी;
इंद्र, वरुण, यम, कुबेर, दिक्पतिपंक्ती तुजला सेवी.
शिरि दळल्या करिचर्मातें सांवरितां, नखघातें
चंद्रबिंब हें विभिन्न होऊनि तत्क्षणिं अमृत स्रवतें.

---

१. मालतीमाधव, पृ. १५
२. शाकुंतल नाटक, अं. १ ला, पृ. १४
३. मुद्राराक्षस, अं. ३, पृ. ५५

त्याच्या स्पर्शे नृमुंडमाला सजीव होउनि सारी
मुख भयंकर पसरुनि करिते अट्टहास जी भारी

पिशाचगण ते भीत होउनी स्तविती तुजला फार,
संकटसमयीं सर्व जगाची असशी तू आधार

ग्रंथि देउनी भुजगाचीं त्वा बाहुभूषणें केलीं,
श्वासोच्छ्वासें प्रस्तुत तयाचीं फणामंडळें झालीं

फणापासुनी विषानलाचे ज्योती उठतां काली;
भुजदंडांत हलविशि तेणें पर्वत पडती खालीं   इ.

" मूर्खा विस्मृति तुज कैशी ? राज्यमदें मुल्लासी" अशा प्रकारची पदे चाणक्याच्या तोंडी घालून राजवाड्यांनी काहीसा विनोद केल्यासारखाच वाटतो.[2] वेणीसंहारांत भीमाच्या मुखीं पद घालण्याचा अतिप्रसंग परशुरामपंत तात्यांनीही केलेला नाही. मालतीमाधव या नाटकाचा अनुवाद राजवाड्यांच्या सर्व ग्रंथांत पहिल्या श्रेणीचा उतरला आहे. त्याच्या खालोखाल मुद्राराक्षसाचा क्रमांक लागेल. कालिदासाच्या शाकुन्तल व विक्रमोर्वशी या नाटकांचे अनुवाद मात्र तितकेसे प्रसन्न व सहज वाटत नाहीत. कालिदास ही खरोखरच भाषांतर-काराची कसोटी होऊन बसली आहे.

रमणीय वस्तु पाहोनी, आणि मधुर ध्वनी ऐकोनी,
प्राणी सुखातही असोनी, होत असती उदास.

जन्मांतरींची जी मैत्री, चित्तीं ठसोनि गेली असती
तिची होवोनि काहीं स्मृति, अत्यंत होती उदास [3]

" रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् " या शाकुंतलांतील सुप्रसिद्ध श्लोकाचा हा अनुवाद, ओवी छंदांत केल्यामुळे पडल्यासारखा वाटतो. ओवीतील गद्यप्राय शैथिल्याने या सुंदर श्लोकाचा मूळचा सुडौल घाट, त्याची एकपिंडता पार बिघडून गेली आहे. मराठी छंद वापरणे ठीक, परंतु ओवी आणि अभंग या छंदांच्या विशिष्ट साहचर्यामुळे जुनी, वेडी बाकुडी व अनेक प्रसंगीं शिथिल अशी गद्यप्राय रचनाच डोळ्यांपुढे येऊं लागते म्हणून आपण केवळ आर्या, दिंड्या, साक्या हेच छंद वापरले असल्याचे सांगून " अभंग, ओवी, अनुष्टुभ हे छंद अगदीं योजिले नाहीत " असे गणेशशास्त्री लेले यांनी कर्पूरमंजरीच्या प्रस्ताव नेंत (पृ ३) स्पष्टपणे लिहून ठेवले. कारण लेलेशास्त्र्यांनाहि जानकी-परिणयांतील " पक्वानि प्रच्यवन्ते क्रमुकविटपिनां उच्छ्रितानां फलानि " या श्लोकाचे स्वत: च केलेले "उंच उंच येथें सुपारीचीं झाडें ! त्यांच्या खालीं सडे फळांचे पै " हे अभंग छंदांत केलेले भाषांतर पुढे फार बेडौल आणि पोरकट वाटले असावें[4]

---

१. मालतीमाधव, अ. ५, पृ. ६४.
२ मुद्राराक्षस, अ. ३, पृ ७२.
३ शाकुंतल नाटक, अ. ५, पृ. १४३.
४. जानकीपरिणय, अ. २, पृ. ३०.

गणेशशास्त्री (गणेश सदाशिव) लेले, त्र्यंबककर[1] :—

गणेशशास्त्री लेले यांनी एकदर चार नाटकांची भाषांतरे केली आहेत, पण मराठीच्या दृष्टीने त्यांच्या भाषांतरांचा पाक नितळसा प्रसादपूर्ण उतरलेला नाही. त्यांच्या " मराठी भाषांतरांत मोठीशी चूक प्राय. कोठें आढळणे नसल्याची " कबुली ' द. प्रै. कमिटीचे सेक्रेटरी ' कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी जरी दिली[2] असली, तरी स्वतंत्र मराठी ग्रंथ या दृष्टीने भाषांतरे परांचशी बोजड वाटतात. "कर्याँत कवित्वशक्ति असावी तशी नसल्याने, मूळ ग्रंथाप्रमाणे भाषांतरात गोडी यावयाची नाहीं ही गोष्ट उघडच आहे ' असे त्यांनी स्वत च सांगितलें आहे.[3] बोजडपणाबद्दलही ते लिहितात, " पाहिजेत तसे योग्य शब्द न सुचल्यामुळें पुढल्या भाषांतरांत जे कठीण व अप्रसिद्ध शब्द घालावे लागले त्यांचा अर्थ त्या त्या पृष्ठाच्या खालीं टीपेत लिहिला आहे."[4] ' भाषांतरही गद्याच गद्य व पद्याच पद्य असे केलें आहे. पद्यांत मुख्यत्वें करून श्लोक, आर्या व क्वचित् साक्या, अभंग वगैरे कविता केल्या आहे.'[5] त्यामुळे वाल्यांनी वापरून रूढ केलेल्या बहुरंगी मराठी प्राकृत छंदाचा व पदाचा येथे अभावच दिसेल. साक्याअभंगादी क्वचितच रसाळ उतरलेले दिसतील. यांनीं धारलेल्या सुगम मराठी छंदांतील त्यांची रचनाही क्लिष्ट उतरली आहे.

> पुरागसुत्तामें नभें द्विनिचि सर्वा व्योमीं
> ज्योत्स्ना–पानें मत्त चकोरी भवति विहायसगामी.
> (विद्धशालभञ्जिका, अ. १, पृ. ७)
> वक्त्रश्रीजित इंदर इंदुसमाना घेउनि हातीं
> घेउनि, मुतनू क्रीडाकौतुक ताम्रितदरमुखकान्ती
> (पूर्वोक्त, अ. २, पृ. ४१)

लेलेशास्त्री यांनी जानकी–परिणयाचा जो अनुवाद केला तो त्याच्या अद्भुत सविधानक रचनेवर लुब्ध होऊन. ' जे या नाटक जानकीपरिणय प्रख्यात लोकीं असे। त्याची अद्भुत संविधानरचना नाम्यातरीं ती नसे ' असे प्रथान्ती एका स्वतच्या

---

१ लेले गणेशशास्त्री सदाशिव (१८२५–१८९८) मुंबई. सुमारे १८५३ पासून लेखनास प्रारंभ, पुस्तकें · चरित्रे, (१) कप्तान कुकचा वृत्तान्त (१८५३), (२) तेलेमेकसचा वृत्तान्त, (३) यशवंतरावमहाराज–चरित्र (१८८८).

संस्कृत नाटकांची भाषांतरे.—(१) जानकीपरिणय (१८६५), (२) मालविकाग्निमित्र (१८६७), (३) विद्धशालभञ्जिका (१८६९), (४) कर्पूरमंजरी (१८७७), काव्य : (१) अमरुशतक (१८८१), (२) शिवाजीचरित्र (१८७३), (३) कृष्णाकुमारी (१८७४), (४) रघुवंश भाषांतर, (१८८३) (५) दशरथ मृगया, (६) सीमंतिनीचें आख्यान, (७) गदाधरचरित्र, (८) शिवस्तुति, तीर्थ यात्रा–प्रबंध (१८८५), साहित्यशास्त्र (१८७०).

२. जानकीपरिणय, आ. २ री, ' सूचने 'तील विचार

३. पूर्वोक्त, प्रस्तावना.

४. कर्पूरमंजरी, प्रस्ता. पृ ४

५. जानकीपरिणय, प्रस्तावना.

श्लोकात ते सांगतात. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरानाही ही गोष्ट मान्य होती. याविषयी लिहिताना पुढे ते मार्मिकपणे सांगतात. " या नाटकात संविधानकाचा चमत्कार विशेष आहे असें जे भाषांतरकर्त्यानें लिहिलें आहे तें खरें आहे. चमत्कारिक रीतीनें पात्राची घटना करून त्यास नानाविध रसानुगुण स्थितींत आणण्याची कल्पना या ग्रंथकारात अपूर्व खरी, तथापि पुढें त्या पात्राच्या भाषणादिकावरून रसाचें पुष्टीकरण करण्याचें सामर्थ्य तादृश त्याच्या अंगीं नाहीं. ते जर असतें तर हें नाटक फारच उत्कृष्ट झालें असतें यात संदेह नाहीं.[1] नाटकातील रस, संविधानक, संवाद इत्यादी विषयाचा समालोचनात्मक विचार चोखंदळपणे करण्याची योग्यता त्याकाळी शिक्षित मंडळींत कशी येत चालली होती हे वरील गोष्टीवरून ध्यानी येईल.

'जानकी–परिणय' वगळता भाषांतरासाठी ज्या अन्य तीन नाटकाची निवड शास्त्रीबुवानी केली ती सारी शृंगाररसात्मक अशीच आहेत. परंतु या नाटकाना आवश्यक असणारी खुमासदार मराठी शैली शास्त्रीबुवांच्या ठिकाणी अभावानेच असल्याने त्यात फारशी रोचकता आलीच नाही. मालविकाग्निमित्राचे भाषांतर फारच सामान्य वाटते. त्याच्या पद्याचा पुढील उतारा पहावा.

राजा– खरेंच मित्रा,

मुळचें स्वरूप सुंदर, त्यावरि गुण, त्यावरी दिला नटरा,
विधिनें केला यास्तव हा नव विषलिप्त कामबाण खरा.
फार काय सांगू ! आता तुला माझी चिंता असू दे, म्हणजे झालें.

विदू०– तुलाही माझी चिंता असू दे. हें पहा, माझें उदर भुजान्याच्या कढईप्रमाणे कसें धगधगीत झालें आहे तें !

राजा– अरे, खरेंच ! पण तुला मित्राचें काम करण्याविषयीं त्वरा असावी बरें.

विदू०– त्याविषयीं मी तर विडा उचलिला आहे; परंतु काय करावें ! मेघाच्या योगानें जसी चंद्रिका आच्छादित होऊन दुर्लभ होते, तसी मालविका ही पराधीन असल्यामुळे तिचें दर्शन दुर्लभ झालें आहे आणि जसा कोणी एकादा गृध्र पक्षी कुत्र्याजवळील मांस मिळण्याविषयीं लोलुप होऊन, त्यावर घिरट्या घालतो, भयानें हात लावण्यास धजत नाहीं, तसा तू गरजेस येऊन मित्राहि आहेस, आणखी अत्यंत आतुर होऊन, आपलें हें तिच्या भेटीचें काम कसें सिद्धीस जाईल अशी काळजी करतोस. हें तुझ करणें बाबा मला आवडत नाहीं.

राजा– गड्या मी कसा आतुर होणार नाहीं बरें ? कारण की

चित्त उडालें माझें मत्सपूर्णक्रियावरुनि, पाहें
मद्हृदयसर्वभावा एकचि ती पात्र जहली आहे.[2]

मात्र मालविकेचे वर्णन करताना तात्याच्या पुढे एक पायरी जाऊन शास्त्रीबुवानी कटाव नव्हे फक्त लावणीच राजाच्या तोंडी टाकली.

------

१. जानकीपरिणय, 'सूचना'

२. मालविकाग्निमित्र, अ. २ रा, पृ. ३९–४०

राजा– (मनांत) अहो काय सांगावें! कोणत्याहि स्थितींत पाहिलें तरी हिचें रूप सुरेखच दिसतें.

पाटळ पुतळी चमकत नाचे, अविचराला नभिं वीज जशी।
नर्तन गुल्ला शिकवायाला, योग्य असे ही हवी तशी ॥ ध्रु.॥

शिरीं कुरळ केशांचा सुबद्ध खूप करुनि बांधला असे;
वेणि नव्हे, हा भुजग दुसरा, ऐसें नयना भासतसे,

विशाळ भाळावरती केशरचिरी मनोहर शोभतसे;
ज्या शरत्कालींचा चंद्रम पूर्णवदन भासतें तसें;

विशाळ डोळे, ऐसी शोभा विमल कमळाचीहि नसे;
नाक कळी चांप्याची केवळ, गाल गुलाबी फूल जसें;

आरक्ताधर पांवळिं लटकिं न शोभती यापुढें तशीं;
पाटळ पुतळी ...

विद्धसालभंजिका आणि कर्पूरमंजरी या राजशेखराच्या ज्या दोन नाटकांची भाषांतरे शास्त्रीबुवांनी केली तीं जरी रहस्यात्मक नाटकें असलीं, तरी प्रामुख्याने तीं रमणीच्या रम्यावयवाचें वर्णन वेगवेगळ्या प्रसंगाच्या आश्रयाने करण्यासाठीच लिहिलेली असावी असे वाटते. या नाटकांतून वामनयना–सुनेत्री प्रियाच्या रम्यावयवाचें वर्णन करणे एवढेच राजशेखराचे ध्येय असावे की काय असे वाटते. कर्पूरमंजरीमध्ये भैरवानंद आपल्या मंत्र-विद्येने कुंतलदेशांतील एक परमसुंदर कन्या स्नान च्या घरी न्हाण्यास बसली असता तशीच राजापुढे दरबारात आणून उभी करतो. त्यावेळी साहजिकच स्त्रीच्या वर्णनास 'बहर' येतो.

राजशेखराच्या दोन्हीही नाटकांची भाषांतरे निःसंकोचपणे करून लेलेशास्त्र्यांनी मराठी वाचकांना संस्कृतांतील प्रौढशब्दावगुंठित, परंतु खऱ्या अर्थाने अगदी मोकळ्या शृंगाराचा परिचय करून देण्याचे श्रेय एका परीने मिळविले. मात्र हे सर्व मराठीत लिहिण्यास शास्त्रीबुवा धजले कसे हाही विचार येथे मनात येतोच. हे सर्व मूळ संस्कृतांतील असून, भाषांतरवजा म्हणून चालले असावे. परंतु खरे म्हणजे याच काळात पुण्यामध्येच विलासी शौकीनांचा असा एक मोठा सुप्रतिष्ठित व सुखी असा मध्यम वर्ग होता– यालाच विष्णुशास्त्र्यांनी 'चामकुलीवाले' असे अभिधान दिले आहे–की त्याच्या मनोविनोदनाला अशाच तऱ्हेच्या वाङ्मयाची विशेष गरज होती.

शिवरामशास्त्री पाळंदे जयदेवकृत प्रसन्नराघव, (१८५९)

अगदी प्रारंभीच्या काळात झालेल्या भाषांतरात्मक नाटकांतील हे नाटक आहे. शिवरामशास्त्री यांनी हे एवढे एकच नाटक अनुवादिले. भाषांतरासंबंधी ते सांगतात, "भाषांतर केवल मूळाप्रमाणेंच आहे असें नाही. कोठें मूळचें गाळलें आहे, कोठें फिरवून लिहिलें आहे, आणि कोठें नवेंच करून घातलें आहे "[१] भाषांतरात पद्यासाठी श्लोक व आर्या यांचा वापर त्यांनी केला. तात्याप्रमाणे खास मराठी छंद त्यांनी वापरले नाहीत.

१. प्रसन्नराघव, प्रस्ता. पृ. १

पाळदे याचे हे भाषांतर अत्यंत नेटके आणि सुरस झाले आहे. त्याची भाषाही तशीच सहज व प्रसंगानुरूप आहे. ताम्कावधानतर मिथिलेच्या उद्यानात राम आणि सीता याना परस्पराचे दर्शन घडते त्यावेळचा प्रसंग पुढे दिला आहे.

सखी — राजकन्ये, तुझें चित्त कोणीकडे बरें होते !
सीता — ह्या आरामाकडे.
सखी – (हसून म्हणते.) वा ! काय तुझें चातुर्य आहे. आराम सागून राम झाकलास.
सीता – (लज्जायुक्त होऊन अधोमुख उभी राहते.)
राम –

वर कर कुरगनयने नयन तुझे हरिणगर्व हरणारे
होवो नम यमुनेच्या कल्लोळांनीच आज भरणारे.

सखी – (हसून प्रेमाने म्हणते.) राजकन्ये, सखीजनाशीं देखील मन चोरणें पुरे, का कीं खचीत मला समजलें. ऐक

जो काकपक्षधर पद्मविशालनेत्र
नीलांबुजापरि तसा सुकुमारगात्र,
त्या रामनामक मनोभव दिव्यदेहीं
अत्यंत लंपट तुझें मन काय नाहीं !

सीता — सखे पाहा पाहा.
रतिचरणनूपुराच्या शब्दापरि मंजुल स्वरें गातो,
अब्जाच्या मुकुलासें मधुरमुखभ्रमर मत्तसा फिरतो.
(मनात म्हणते) प्रियमुख कमलरसातें प्या आता नयनहो तुम्ही फार
चपळपणा सोडा हा गेला प्रिय मग पुन्हा न दिसणार.
(असे म्हणून रामाकडे कटाक्षानें आनंदयुक्त पाहाते)
राम— (न्याहाळून पाहून म्हणतो)

सर्वस्व यौवनाचें, भोगाचें भवन, भाग्य नयनाचें
सौभाग्य विलासाचें, सार जगाचेंच, सुफल जननाचें.

सीता— (मनात पुनः तीच आर्या म्हणते.)
राम— सखे राजकुमारी, पहा पहा

विकसित निर्मल कोमल कमलदलाच्याच सशयें फसतो,
डोळ्याच्या भोंताली भ्रमराचा कुमर हा तुझ्या फिरतो.

सीता— (आनंदानें मनांत म्हणते) अरे नेत्रानो बाधल्यासारखे ह्या ठिकाणीं सुखरूप राहा. (असे म्हणून रामाकडे पाहाते.)

पाळदे यानी आपले भाषांतर रसिकमान्य व्हावे म्हणून खूप कष्ट घेतल्याचे ते सांगतात.

शोधून दोनवेळा अशुद्ध काढून टाकलें सकळ,
कठिण स्थळें फिरविलीं कीं व्हावा सर्व यत्न हा सुफळ

शिवरामशास्त्री खरे : श्रीहर्षकृत रत्नावली

परशुरामपंत तात्यांच्या संप्रदायात बसेल अशा स्वरूपाचे हे भाषांतर आहे. आर्या, साक्या, दिंड्या व पदे यांची नाटकात रेलचेल आहे. तात्यांच्याच धाटावर खरेशास्त्र्यांनी राजेन्द्रा, अवलोकावी, शोभा या महोत्सवाची ' (अंक १) हा कटाव व ' मित्रा, हे विचित्र शोभा, ह्या मकरंदोद्यानाची ' (अंक १) हे उद्यानवर्णनाचे पद ही रचिली आहेत. या नाटकात रचण्यात आलेली काही पदे खरोखर लक्षणीय आहेत. सागरिकेच्या तोंडचे ' रे वेड्या हृदया माझ्या, बा, तुज्ला काय म्हणावें ' (अंक २), राजाचे ' सुमुखी पुनरपि पाहिन काय ? असेल कोणिकडे ' (अंक ३) इत्यादी पदे सुंदर उतरली आहेत. १८८० नंतर जी संगीत नाटके किर्लोस्कर युगात पदांमुळे गाजली, त्यांतील बऱ्याचशा पदांची बीजे या जुन्या भाषांतरित नाटकात पाहावयास सापडतात. साध्या साध्या शब्दांत मनातील भाव स्पष्ट करणारी पदे जी पुढच्या किर्लोस्कर, देवल आदींच्या नाटकांत दिसली, त्यांच्या लेखनाला या भाषांतरकारांनीच खरा प्रारंभ केलेला होता असे दिसून येईल. भाषांतरित नाटकांना मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीने काही अर्थच नाही असे मानून त्यांचा निर्देशही टाळणाऱ्यांनी या नाटकांचे आधुनिक नाट्यवाङ्मयाच्या विकासातील ऐतिहासिक महत्त्व विसरून चालणार नाही.

रा. भि. गुंजीकर : कालिदास कृत अभिज्ञान–शाकुंतल (१८७०)

प्रबोधचंद्रोदयानंतर कालिदासाच्या सर्वश्रेष्ठ नाटकाचा पहिला अनुवाद ' चंद्रिका ' या मासिक पुस्तिकेत (१८५४, पु. १, अं. ६, ७, १०) दोन अंकांपुरता आल्याचे पूर्वी पाहिलेच आहे. गुंजीकरांच्या भाषांतरापर्यंत (त्यांचे भाषांतर धरून) एकंदर चार भाषांतरे शाकुंतलाची झाली. ' चंद्रिके 'तील भाषांतर, परशुरामपंत तात्यांचे भाषांतर व कृष्णशास्त्री राजवाडे यांचे भाषांतर, या तिहींत कालिदासाच्या या नाटकाचा गद्यपद्यात्मक अनुवाद देण्याचा यत्न करण्यात आलेला आहे. गुंजीकरांनी प्रस्तुत भाषांतराच्या रूपाने प्रबोध-चंद्रोदयाच्या भाषांतरकारांप्रमाणे, पद्याचे भाषांतरही गद्यात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. नवीन प्रयोग या दृष्टीने हे ठीकच होते, परंतु तसे पाहता कालिदासाची शक्ती विशेषपणे श्लोकांमध्ये, म्हणजेच पद्यांमध्ये प्रतीत होते. अर्थात भावक्षेपणाच्या कमानी (Springs)च असलेले हे श्लोक जर सपाट गद्यात भाषांतरिले तर मुळातील भाषेचे, विचाराचे, भावनेचे, म्हणजे एकूण त्याचे सारे, रससौंदर्यच हरवले की काय असे वाटू लागते. ' रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् ' (अ. ५) या शाकुंतलातील प्रख्यात श्लोकाचे गुंजीकरांनी गद्यात केलेले भाषांतर पाहावे. " प्राणी आनंदामध्यें सुखोप-भोग करीत असताहि, एकादे वेळीं जर कांहीं मनोहर वस्तु दृष्टीस पडली, किंवा मधुर सुस्वर असा नाजूक शब्द कानीं पडला, तर त्याचें मन उदास होऊन त्याला विलक्षण प्रकारची अस्वस्थता उत्पन्न होते, याचें कारण खचितच असें असेल, कीं पूर्वी कांहीं घडलेली गोष्ट विसरून गेलेली असून, किंचित् तरंग यावेळीं मनावर उठतो, किंवा अन्य जन्माच्या ठायीं जे कांहीं स्नेह जडलेले असतील, ते स्वाभाविक रीतीनें स्थिर राहिलेले असतांही, अशाच कांहीं कारणांनीं मनामध्यें त्यांचें किंचित स्मरण उत्पन्न होतें." भाषांतर म्हणून चांगले असनही या गद्यानुवादाने मूळ श्लोकाचा, त्याच्या इंग्रजीत केलेल्या भाषांतराप्रमाणे नीट अर्थही मनात उतरणे कठीण जाते, आणि तो कष्टाने कळला तरीही तो पद्यमय, अल्पाक्षर व नादमधुर नसल्यामुळे, एक वाक्यमर्ना ठेव म्हणूनही स्मृतिकोशात प्रतिपाळिता येत नाही.

कालिदासकृत : 'विक्रमोर्वशी'

शाकुंतलाप्रमाणेच विक्रमोर्वशीयाचेही चार अनुवाद या अनुवादाखंडात झालेले दिसतात. १८५५ मधील भा. दा. पाळंदे यांचा मराठी ज्ञानप्रसारकात क्रमशः आलेला अनुवाद हा पहिला. परंतु १८७२ त कृष्णशास्त्री राजवाडे यांचा व ताम्हनकर–अभ्यंकर यांचा असे दोन अनुवाद एकाच वेळी बाहेर पडले व याच वेळी ज्ञानसंग्रह मासिकात पहिल्या पुस्तकात (१८७२, पु. १. अं. ३) विक्रमोर्वशीचे दोन अंक अनुवादित स्वरूपात आले. हा अनुवाद पुढे १८७४ मध्ये (पु. २, अं. २) संपूर्ण झाला. हे तिन्ही अनुवाद गद्यपद्यात्मकच आहेत. ताम्हनकर–अभ्यंकर शास्त्र्यांचे भाषांतर नेटके, मूळाला धरून व मूळचे सौंदर्य व अर्थ व्यक्त करणारे झाले आहे.

या भाषांतरात एक मौजेची नवी प्रथा शास्त्रिद्वयाने प्रचारिली आहे. संस्कृत नाटकात प्रौढ पात्रे संस्कृतात व स्त्रिया व इतर हलकी पात्रे प्राकृतात म्हणजेच बालभाषेत बोलतात. मराठीमध्येही हा भेद दाखविण्यासाठी 'राणी ऊर्वशी, चित्रलेखा व सहजन्या इत्यादी पात्रांचीं भाषणें आहेत; त्यात जेथें जेथें सानुस्वार मात्रा आली आहे त्या त्या स्थानीं ˘ असे चिन्ह ठेवून त्याच्या भाषणात भेद ठेवला आहे.' (प्रस्तावना, पृ. ७). उदाहरणार्थः—

उर्वशी— (एकीकडे) सख्ये चित्रलेखे, आमच्यावर उपकार करणाऱ्या राजर्षीला माझ्यानँ विचारवत नाहीं; तर तूच माझँ मुख हो. (अंक १, पृ. ११)

३

इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे

एथवर प्रस्तुत कालखंडातील संस्कृतवरून भाषांतर केलेल्या मराठी नाटकांचा विचार झाला. या काळात बहुतेक सर्व प्रसिद्ध संस्कृत नाटकांची भाषांतरे जुन्या शास्त्रिपंडितांनी केली. त्यांचा मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या व नाट्यकलेच्या अभिवृद्धीच्या दृष्टीने इष्ट असाच परिणाम झाला. संस्कृतावरून झालेल्या नाटकांच्या मराठी भाषांतराच्या मानाने इंग्रजीवरून झालेल्या नाटकपुस्तकांची संख्या फारच थोडी आहे. १८७९ साली शंकर मोरो रानडे यांचे 'नाट्यकथार्णव' मासिक निघेपर्यंत अवघी ७ भाषांतरित नाटके इंग्रजीवरून ग्रंथ-रूपात अवतरली. शिवाय ही सारी नाटकेही एकाच नाटककाराची, म्हणजे केवळ शेक्सपियरचीच. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी अथेल्लोचे भाषांतर १८६७ साली केले. इंग्रजी नाटकाचे झालेले हेच पहिले भाषांतर असे समजण्यात येते; परंतु 'ज्ञानप्रसारक' मासिकाच्या ९ व्या (१८५८ जुलै, अं. ४) व १० व्या (१८५९ जुलै, अं. ४) पुस्तकात 'रात्रिभ्रम' या नावाने काही भाग प्रसिद्ध झाला होता. हे नाटक भाषांतरात्मक किंवा निदान रूपांतरात्मक तरी असावे. कारण संपादकांनी एके ठिकाणी पुढीलप्रमाणे टीप दिली आहे. ती अशी —

'हें नाटक हिंदूच्या रीतिभाति व गृहस्थिति दाखवण्याकरिता लिहिलें आहे असे समजू नये. यात पात्रांचीं व दुसरीं हिंदु नांवें घातलीं आहेत तीं एवढ्याचसाठीं कीं,

परभाषेतलीं नांवें असलीं तर तीं उच्चारणें आणि ध्यानात धरणें लोकास फार कठीण पडतें तें पडू नये. यांत वर्णिलेल्या रीतिभाति व गृहस्थिति ह्या इंग्रजी लोकांच्या आहेत "[1]

त्यानंतर चार वर्षांनी म्हणजे १८७१ मध्ये स्त्री–न्याय–चातुर्य ' हे ' मर्चंट ऑफ व्हेनिस ' चे भाषांतर आ. वि पाटकर यांनी केले. नातूंनी केलेले ज्यूलियस सीझरचे ' विजयसिंग ' हे भाषांतर १८७२ मधले. टेंपेस्टचे भाषांतर कीर्तन्यांनी १८७५ त केले. शेक्सपियरच्या ' कॉमेडी ऑफ एरर्स ' या नाटकाची ' भुरळ ' आणि ' भ्रांतिकृत चमत्कार ' अशी दोन भाषांतरे अनुक्रमे १८७६ त आणि १८७८ मध्ये झाली. १८७९ मध्ये वि मो. महाजनींनी सिंबेलाइनचे ' तारा ' हे भाषांतर प्रसिद्ध केले. महाजनी व नाट्यकथार्णवाचे संपादक श. मो. रानडे यांनी पुढे कितीएक नव्या नव्या इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे प्रसिद्ध करून भाषांतरात्मक नाटकांचा एक नवा जमाना सुरू केला. परंतु हे सर्व वाङ्मय १८७९ च्या पुढचे असल्यामुळे त्याचा परामर्श अर्थातच येथे घेतलेला नाही.

संस्कृत नाटकांच्या भाषांतरास दक्षिणा प्रैझ कमिटीकडून उत्तेजनार्थ पुरस्कारपारितोषिकाची प्राप्ती होई इंग्रजी नाटकांच्या भाषांतरास तसे प्रोत्साहन मूळीच नसल्यामुळे सुशिक्षित लोक या उद्योगाकडे फारसे आकृष्ट झाले नव्हते की काय, की त्यास काही अन्य कारणे होती याचा विचार होणे अवश्य आहे

एखाद्या ग्रंथाचे भाषांतर करणे हा एक प्रेम करण्यासारखाच प्रकार आहे अतिप्रेमामुळेच भाषांतरकार त्या ग्रंथास स्वभाषेत आणण्याच्या उद्योगास लागतो. अर्थात समान गुण, समान संस्कृती दिसेल तेथे सहजच मन प्रथम आकृष्ट होते संस्कृत ग्रंथांकडे भाषांतरकारांचे विशेष लक्ष जाण्याचे कारण म्हणजे संस्कृत व मराठी यांचे सहज नाते, समान संस्कृती, समान निष्ठा. त्यामुळे संस्कृत ग्रंथांचे अनुवादही मराठीत सहजपणे होऊ शकले व ते लोकांनाही आवडले. परंतु इंग्रजी ग्रंथांबाबत ही परिस्थिती नव्हती. एखादा इंग्रजी ग्रंथ मनापासून आवडला तरी त्याचे भाषांतर मराठीमध्ये कितपत शोभून दिसेल, ते लोकांना कितपत रुचेल, त्याचे त्यामुळे कितपत मनोरंजन होईल इत्यादी कितीतरी शंका प्रथमच भाषांतरकारांच्या मनात येणे साहजिक होते. कारण चालीरीती, संस्कृती, सामाजिक व धार्मिक कल्पना, आचार इत्यादी सर्वच बाबतीत इंग्रजी मराठीचे भिन्नत्व असल्यामुळे, हा सबंध स्वजनांना फारसा रुचणार नाही या कल्पनेने इंग्रजी ग्रंथाच्या अनुवादाकडे फारसे कोणी लोक प्रथम वळले नसावेत ' युरोपातील रीतभात, भाषा, मनोव्यापार हीं येथल्यापेक्षा फारच निराळीं पडलीं, तेव्हा तिकडील काव्यनाटकादिकांचें यथास्थित रूपांतर इकडच्या भाषांतून होणें वस्तुगत्याच अशक्य होय, तें पुरतेपणीं तर साधायचेंच नाहीं. '[2] असा चिपळूणकरांचा स्पष्ट अभिप्राय होता

आणि खरोखर ज्यांनी धाष्ट्यांने, इंग्रजीतील ग्रंथावरचे आपले प्रेम त्यांचा अनुवाद करून सिद्ध केले, त्यांच्या ग्रंथांची फारशी चहा झाली नसल्याचे प्रसिद्धच आहे. ' अथेल्लो ' नाटकाच्या भाषांतराबद्दल विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचा एकदर ' उत्कृष्ट ' असाच अभिप्राय होता. या नाटकातील चार दोन उत्कृष्ट स्थळांचा परिचयही त्यांनी मालेच्या एका अंकात

---

१. ज्ञानप्रकाश, १८२९ जुलै, पु १०, अ ४, पृ १०६
२. निबंधमाला, आ ३ री, टपाल नाटक, पृ १७४

करून दिला.[1] परंतु त्याविषयी ते लगेच स्वतः लिहितात. "वरील स्थळें म्हटलीं म्हणजे प्रस्तुत नाटकातील अत्युत्कृष्टांपैकीं होत. पण हीं वाचून ज्यास आनंद होईल असे मराठी वाचक किती सांपडतील! हें नाटक असें जर रंगभूमीवर करून दाखविलें तर लोकांना दोन अंकांपर्यन्त तरी दम निघेल कीं नाहीं कोण जाणे! उघडच आहे. अगोदर ही तऱ्हाच मुळीं निराळी, विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी; सगळेंच अपरिचित! 'ओलेंपस' म्हणजे काय, 'घाऱ्या डोळ्याची राक्षसीण' काय, आणि 'कृष्णवर्ण वैराग्य' तरी काय? मूळ ग्रंथात या शब्दाचा अर्थ ज्या तेव्हांच समजला जातो व गोड दिसतो, तसें मराठींत काय होणार? अशा ठिकाणीं भाषांतरकर्त्यास निरुपायास्तव हात टेकण येतें.'

याविषयी आणखी पुढे ते लिहितात, "मिल्टन, शेक्सपियर, स्कॉट यांचे ग्रंथ इंग्रजींत फार रमणीय आहेत म्हणून मराठींत ते तसे होणार नाहींत. उलटे कदाचित उलटे होऊन हास्यास्पद मात्र होतील."[2] इंग्रजी व मराठी या भाषा परस्परांहून रचनेच्या दृष्टीने अगदी भिन्न असल्यामुळे व पाश्चात्य कवींच्या कल्पना व विचार भिन्न असल्यामुळे भाषांतर साहजिकच दुर्बोध व नीरस होण्याचीही भीती अधिक होती. वि. मो. महाजनींनी याविषयी लिहिले आहे, "प्रसिद्ध इंग्लिश कवि शेक्सपियरकृत नाटकांच्या आधारें आजपर्यन्त पाच-सहा नाटकें मराठींत झालीं आहेत. त्यांतील बहुतेक भाषांतरें असल्यामुळें फेवळ विद्यार्थि-जनांच्या उपयोगीं पडणारीं आहेत. तीं शुद्ध महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ जनांस परदेशीय आचार-विचाराच्या योगानें दुर्बोध झालीं आहेत, म्हणून नाटकाचा मुख्य हेतु जो मनोरंजन तो फारसा साध्य झाला नाहीं. यामुळें हीं नाटकें वाचणारे गृहस्थ फार थोडे सांपडतात. ज्यास इंग्लिश भाषा चांगली अवगत आहे ते मूळ वाचतात, भाषांतर वाचीत नाहींत."[3]

मात्र नाट्यकलेच्या प्रगतीच्या दृष्टीने भाषांतरित इंग्रजी नाटकांचा उपयोग होण्या-सारखा असल्याचे चिपळूणकरांनी निश्चित ओळखले होते. ..ते लिहितात, "प्रस्तुत (तारा) नाटकाचा तिसरा उपयोग नाटककार मंडळीस. यांची सुधारणा करण्याकडे आपल्या नवीन मंडळीनें अद्याप म्हणण्यासारखें कांहींच लक्ष पुरवलें नसल्यामुळे त्यांच्याच अकलेनें जेथपर्यंत मजल पोंचवेल तेथपर्यंत त्यांनी पोंचवली आहे. या मंडळ्यांस मुख्य उणीव म्हटली म्हणजे नाटकांचीच होय. आजपर्यंत एकंदर लोकांचें सज्ञान दशेंत विशेष पुढें पाऊल नसल्यामुळें, व इंग्रजी सुधारणुकेचीं जीं नाट्यप्रभृति अंगें, त्यांशीं परिचयहि चांगलासा झाला नसल्यामुळें, "रावणराज्य महाराज" "अल-ल-ल" वगैरे प्रकार शोभून गेले. पण यापुढें वरील *धांगडधिंगा चालत जाणार नाहीं. आम्हीकडील अभिरुचीस करण्यापेक्षा कांहीं सुधीचा प्रकार* पाहिजे. तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुतसारखीं परभाषेंतील नाटकें किंवा देशभाषेंतच नाटकें झालीं असतां फार उपयोग होणार आहे. जुन्या संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें हीं या कामीं चांगलीं पडणार आहेत."[4]

महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर ..शेक्सपियरकृत 'ऑथेल्लो' (१८६७)

'शेक्सपियरकृत या अत्यंत प्रसिद्ध नाटकाचें भाषांतर कैलासवासी महादेवशास्त्री

१. निबंधमाला, आ. ३ री, भाषांतर, पृ. १७५–७६
२. पूर्वोक्त, पृ. १७७
३. तारा नाटक, आ. ३ री, प्रस्ता. पृ. १
४. निबंधमाला, तारा नाटक, पृ. ५५०–५१.

कोल्हटकर यानी सुमारें दहाबारा वर्षांपूर्वी केलें तें एकदरीत फार उत्कृष्ट साधलें आहे व तें इतकें मराठींत उतरेलसें आम्हास वाटलेंहि नव्हतें !—पण याचें कारण अर्थातच भाषातर-कर्त्यांचा रगेल स्वभाव हें एक आणि दुसरें त्या नाटकाची निवड, "[1] अशी चिपळूणकरानी ज्याची स्तुती केली ते हे ग्रथरूपाने प्रसिद्ध झालेले इग्रजी नाटकाचे पहिले सपूर्ण मराठी भाषातर. भाषातरकर्त्यांच्या मृत्यूनतर हे प्रसिद्ध झाले. 'अथेल्लोचें भाषातर इतकें सुबक आणि मोहक उतरलें आहे कीं, आमच्या मतें यासारखीं भाषातरें होणें कठिण. त्या भाषातरात बहुधा मुळची खुबी कोठें नाऊ दिल्याचें आम्हाला स्मरत नाहीं. खुबीदार भाषातर करण्याचें ज्यास शिकणें असेल त्यानीं शास्त्रीबुवाचा कित्ता गिरवावा.'[2] इतक्या सर्वांमुखी प्रशसिलेल्या नाटकातील एखादा उतारा पाहणे अगत्याचेच ठरेल. याच नाटकाचे रगभूमीवर प्रयोगही पुढे आर्योद्धारक मडळीने केले. रस, भाषा इत्यादी दृष्टींनी पुढील उतारा देण्यात येत आहे.

प्रवेश २ रा : निजण्याची खोली

'देस्दिमोना' निजल्यावर झोपीं गेली आहे. बाजूस दिवा जळतो आहे; अशा समयीं अथेल्लो तिचा प्राण घ्यावा या हेतूनें आत शिरतो आणि आपल्याशींच म्हणतो :

हे मना, या अघोर कृत्याचें तच बीज बरें, तेंच बीज. अहो पवित्र तारागणानो, तें मी आपणाजवळ या तोंडानें वदू नये, पण बीज तेंच. तरी या सुदरीचा रक्तस्राव करणें आपल्या हातून घडणें नाहीं हिची काया तर पहा कशी बर्फासारखी शुभ्र आहे ती, आणि अगावर तेज पहा कसें लखलखतें आहे तें ! अशा काय घोटीव सगमरवरी पुतळीच अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरिरावर घाव करण्यास आपल्या काहीं हात वहायाचा नाहीं. (असें म्हणून तरवार आपटतो.) पण हिला जिवत ठेवण्याची सोय नाहीं, कारण तसें केल्यास ही विश्वासानें पुष्कळाचे असे गळे कापील, याकरिता मारली ही पाहिजेच, पण अगोदर दिवा मालवावा आणि मग — हे प्रकाशदायका दीपा, जरी मी तुला मालविलें तरी मला जर वाटेल तर पुन तुला पूर्वाप्रमाणें प्रकाशित करता येईल. (स्त्रीकडे दृष्टि जाऊन) अहाहा ! आपलें सर्व कौशल्य व अक्कल खर्चून परमेश्वराने तुझी काय ही अप्रतिम सौन्दर्याची मूर्ति निर्माण केली आहे ! त्या तुझ्या मूर्तीतील अतर्दीप जर मी समूळ मालविला तर त्यास पुन. प्रदीप्त करावयास सजीवनी विद्या मजपाशीं कोठें आहे ? हें गुलाबाचें फूल जर मी तोडलें तर याला पुन जीव आणावयाची शक्ति माझ्या अगात नाहीं; तेव्हा अर्थातच यास कोमेजून गेलें पाहिजे. असो, झाडावर आहे तोपर्यंत याचा उपभोग तरी घेऊ या (असें म्हणून तिचें मोठ्या प्रेमानें चुबन करितो) अहाहा ! काय मधुर चुबन हें. या माधुर्याच्या योगानें प्रत्यक्ष न्यायदेवतेला देखील आपला खड्ग मोडून टाकण्याची बुद्धि निपजू लागेल. (चुबनाची तृप्ति न होऊन) आणखी एकदा, आणखी एकदा. प्रिये तू मरून अशीच राहा, म्हणजे मी तुजवर अत्यत प्रीति करीन. पुन आणखी एकदा आणि आता हें शेवटचें. इतकें गोड असे प्राण घेणें कधीं नव्हत. रडें तर काहीं आपल्याला आवरत नाहीं. पण हे अश्रु महा दुष्ट आहेत. हें दु ख मोठ अलौकिकच आहे ! अहो ज्या ठिकाणीं प्रीति करावयाची त्याच ठिकाणी घाव घालावयाचा ! ॲं ! ही जागी झाली.

१. निबधमाला, भाषातर, पृ. १६७

२. वि. शा. विस्तार, पु ८, अ ५, (१८७६ मे), पुस्तकपरीक्षा, टॅंपेस्ट, पृ. ८३

देस्दिमोना — कोण आहे तें? अथेल्लो?
अथेल्लो — होय मीच देस्दिमोने.
देस्दिमोना — प्राणनाथ, बिछान्यावर यावयाचें ना?
अथेल्लो — देस्दिमोने, आज तूं प्रार्थना करून निजली आहेस का?
देस्दिमोना — होय, प्राणनाथ.
अथेल्लो — अगे दयेचा केवळ सागर अशा परमात्म्यापाशीं कबूल करून क्षमा मागितलेली नाहीं असें एखादें पातक जर तुला आठवत असलें तर तावड-तोब त्याची क्षमा माग.
देस्दिमोना — हाय हाय, प्राणनाथ आपण म्हणतां याचा भाव तरी काय हो?
अथेल्लो — आटोप, आटोप त्वकर! बोलूं नको. मी अंमळ एथें फिरतों. तुझी तयारी झाल्याशिवाय कांहीं मी तुझा वध करणार नाहीं. ईश्वर माझ्या हातून असें न करवो आणि तुझ्या आत्म्याचा घात माझ्या हातून न होवो.
देस्दिमोना — आपण माझ्या वधाची गोष्ट बोलतांना?
अथेल्लो—हो, वधाचीच बोलतों.
देस्दिमोना—तर मग आतां जगदीश्वराला माझी करुणा आली पाहिजे.
अथेल्लो—मी अगदीं मनःपूर्वक सांगतों की, तसेंच होवो.
देस्दिमोना—जर आपण असे म्हणतां तर मला वाटतें कीं, आपण कांहीं माझा वध करणार नाहीं.
अथेल्लो—हे! (श्रमी होऊन मोठा सुस्कारा टाकतो.)
देस्दिमोना—तरी आपलें मला भय वाटतें. कारण आपले डोळे वटारूं लागले म्हणजे आपल्या हातून कांहीं अनर्थपात व्हावयाचा आहे असें आपण भयंकर दिसतां. ज्यापक्षीं मजकडे दोष नाहीं त्यापक्षीं मीं भ्यावें कां हें मला समजत नाहीं; पण मी आपली भित्री आहे असें मला वाटतें.
अथेल्लो—तूं आपल्या पातकाचा विचार कर.
देस्दिमोना—पातक जर विचाराल तर आपल्यावर जी मी प्रीति करित्यें तेंच असेल तर कोण जाणे.
अथेल्लो—होय, आणि त्याचकरितां तूं मरत्ये आहेस.
देस्दिमोना—प्रीति करित्यें म्हणून का मरण! तर हें मोठं लोकोत्तर आहे.–हर हर, काय अनर्थ हा, असे दांतओठ, कां चावतां आहां? आपणांस कांहीं विलक्षण संताप येऊन इंगळाप्रमाणे लाल झालां आहां आणि सर्व शरीर थरथर कांपतें आहे, हीं दुश्चिन्हेंच होतादेत; पण अजुन मला अशी मरवसा आहे कीं, या दुश्चिन्हांचा कटाक्ष कांहीं मजवर नाहीं.[1]

काशिनाथ गोविंद नातु...शेक्स्पियरकृत ' विजयासिंग ' (१८७२)

शेक्सुपियरच्या ' जूलियस सीझर ' या नाटकाचा हा अनुवाद होय. कल्पित कादंबऱ्यांपेक्षा भाषांतरकर्त्यास नाटकाचे महत्त्व विशेष वाटत होतें. तो लिहितो, ' आपल्या भाषेत नाटकांचीं पुस्तकें असणें हें अवश्य आहे, तेणेंकरून भाषा सुधारते, लहानाथीं

१. अथेल्लो, अं. ५, प्र. २, पृ. १९०–१९४

कोणत्या रीतीनें वागावयाचें, सभ्य गृहस्याची कशी अदवी ठेवायची, आपल्या बरोबरीच्यांशीं कोणत्या रीतीनें वागावें, हलकटपणा कोणता, सभ्यपणा कोणता, इत्यादि अनेक फायदे नाटकापासून आहेत, पण ते अद्याप इकडे जीं नाटकाचीं पुस्तकें आलीं आहेत, त्यांत पूर्ण जितके दिसून यावे तितके येत नाहींत.[1] 'नाटकाची भाषा कशी असावी व नाटकें कशीं असतात ह्याचा मासला ह्या ग्रंथात दृष्टीस पडावा' म्हणून 'बराच यत्न' केल्याचे सांगताना थोड्या पार दर्पोक्तीने भाषांतरकर्ता लिहितो, 'महाराष्ट्र व संस्कृत भाषेचे जे मर्मज्ञ आहेत आणि त्यानी अशल्या प्रकारचीं इंग्रजी पुस्तकें वाचलीं आहेत ते तर ही गोष्ट नि:संशय कबूल करतील अशी आमची खात्री आहे, पण म्हणपाण्ललासारख्याला हें आवडणार नाहीं, कारण त्याच्या मनाला, 'प्राणपती वदन करते,', 'तू विमर्थ येथे आलास', 'माझ्या आगमनाची इच्छा केली तदर्थ आले', 'वत्सा सागतें श्रवण कर' असल्या प्रकारची घेडगुजरी आणि उद्धट भाषा गोड लागून गेली आहे'[2] बराच यत्न करूनही प्रस्तुत भाषांतरकर्त्यांची भाषा फारशी सुरस व वैशिष्ट्यपूर्ण उतरली आहे असे मात्र दिसत नाही. शिवाय ज्यूलियस सीझर, मार्कस ॲटोनियस, कॅल्पर्निया, पोर्शिया इत्यादी नावांऐवजी विजयसिंग, प्रतापसिंग, पद्मिनी अशा प्रकारची नावे बदलून नातू यानी या पुस्तकाला जो देशी वेष दिला आहे तो मात्र रसहानिकारक झाला आहे. ज्यू. सीझर, मार्कस ॲंटोनियस, कॅशियस इ. सर्व ऐतिहासिक व्यक्ती होत्या. या व्यक्तींना रोमच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या मर्यादात्त जीवनावर शेक्सपियरने रचलेले हे नाटक, परंतु नातूनी विजयसिंग, प्रतापसिंग, संग्रामसिंग इत्यादी सारी सिंग-मंडळी आणून मूळच्या धीरगंभीर व भव्य कृतीला राजपुतान्यातील एका छोट्या जहागिरीत घडलेल्या दरबारी कारस्थानाचे संकुचित स्वरूप आणून दिले आहे. त्यामुळे अशा प्रभावी स्त्रीपुरुष व्यक्तींच्यामागे जे ऐतिहासिकतेचे तेजोवलय असते तेच मुळी या कृतीने नाहीसे करून टाकले आहे. त्यामुळे योग्य त्या परिणामाला नाटक मुकले आहे. काल्पनिक किंवा कल्पनारम्य नाटकातील पात्रांची नावे भाषांतरात वा रूपांतरात बदलण्यापासून हानी नसते. परंतु ऐतिहासिक नाटकात तसे काही करणे म्हणजे नाटकातील विषय आपण होऊन फिका करण्यासारखे होय.

नीलकंठ जनार्दन कीर्तने : शेक्स्पियरकृत टेंपेस्ट (१८७७)

कीर्तन्यानी श्रीमंत तुकोजीराव होळकराच्या "इंग्रजी मदरशांत मुख्य गुरूचें काम करीत असता, परीक्षेस जाणाऱ्या पहिले वर्गास हें नाटक शिकवीत असता" टेम्पेस्ट, म्हणजे वादळ नामक नाटकाचे भाषांतर केले. पुढे ते प्रामुख्याने विद्यार्थ्यासाठी व त्याचबरोबर इतर "लोकाचेहि मनोरंजनार्थं वाचण्यास उपयोगी पडेल"। म्हणून छापण्यात आले. भाषांतरासंबंधी कीर्तने याचे मत असे की, "मुळांतील शब्द व मर्म न सुटता कोणत्याहि भाषेंतील काव्यनाटकादि ग्रंथाचे भाषांतर कोणत्याहि अन्य प्रौढ भाषेंत चांगलें होऊ शकतें. ग्रंथकाराजवळ शब्दाचा व वाक्यरचनाचा भरणा मात्र पाहिजे."[3] विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी या पुस्तकावर अभिप्राय देताना कीर्तन्याच्या भाषेविषयी लिहिले आहे, "आमच्या मराठींत भाषेच्या धरणीस अगदी यथास्थित उतरलेलीं भाषांतरें अगोदर थोडीं, त्यांतून कॉलेजचे वारें लागून गर्वानें ताठलेल्या व इंग्रजीचा तोरा मिरवणाऱ्या आमच्या नव्या

१. विजयसिंग, प्रस्ता. पृ. १
२. पूर्वोक्त, पृ. २
३. टेंपेस्ट प्रस्ता. पृ. ८

मडळीत तर वरील उदाहरण शब्देश सापडायाचे] नाहीं. ..पण लिहिण्यास आनंद वाटतो की आमचे मित्र प्रस्तुत भाषांतरकर्ते हे इंग्रेजीत पुरे वाकबगार असुनी यांच्या लेखांत वरील लज्जास्पद दूषणाचा प्रकार आढळलाच तर फार क्वचित् आढळेल. यांची लिहिण्याची एकंदर पद्धति अस्यंत शुद्ध व मराठी चालीची असून शिवाय मार्मिक व चित्तवेधक आहे."[1] विविधज्ञानविस्तारातील या नाटकावर आलेल्या अभिप्रायात प्रामुख्याने ग्रंथकर्त्याच्या मराठी भाषेवरच टीका करण्यात आली असून चिपळूणकरांची स्तुती केवळ अर्थवादात्मक असल्याचे सांगितले आहे [2] " आमचे जवळ मुताव आकळणारा लान चमचा थोडाच आहे (पृ. ५९) ' मला वाटतें आमच गार्णे तें निनामी वायुरूपी गृहस्थ, त्यानीं ह वाजविलें (पृ.७७) आता ह्या वाक्यात तद्देशीय काहीं गोष्टींचा उल्लेख आहे, त्यामुळें काहीं अर्थ समजल्यास मनास व्हावा तसा संतोष होत नाहीं. टीपा असल्या म्हणजे सर्व सुरळीत असते. "[3] याच अभिप्रायात ' महासाधन हत्यारें ', 'तमोमयी घाण.', ' शृंगाररहित माती ' इत्यादी प्रयोगात विशेष्यापेक्षा विशेषणेच जबरदस्त म्हणजे नाकापेक्षा मोती जड याप्रमाणे झाले असल्याचीही तक्रार केली आहे

पण कीर्तन्यांना या सर्व गोष्टींची जाणीव होती. भाषांतराच्या आवश्यकतेविषयी ते लिहितात, ' याचे (शेक्सूपियर साहेबांचे) सर्व ग्रंथ पद्यात्मक आहेत. त्याचीं भाषांतरें पृथ्वींतील बहुतेक प्रौढ दशेस आलेल्या चालू भाषामध्यें झालेलीं आहेत तशीं भाषांतरें एकदमहि होणें कठिण. मध्यंतरीं अल्पस्वल्प आमच्यासारखे प्रयत्न झालेच पाहिजेत "[4] शेवटी ' परकीय लोकांच्या संबंधाचें ह नाटक आहे, म्हणून रसमाधुर्याची प्रचीति उत्पन्न होणे हेंहि हरएकाचे ठायी संभवत नाहीं, हेंहि सांगणें रास्त आहे ' असे त्यांनी स्पष्टच लिहिले आहे[5].

कीर्तन्यांनी प्रस्तुत भाषांतरात एरियल व प्रोस्पेरो यांच्या तोंडी दिंड्या, साक्या, अभंग, आर्या घातल्या आहेत. यातील कवित्व फारच सामान्य आहे.

रोमकेतुविजया : विविधज्ञानविस्तार (पु. ३ ते ५ यात पूर्ण) १९७० ते १९७२

शेक्सपिअरच्या Romeo and Juliet या नाटकाचे भाषांतर वि. ज्ञा. वि. मध्ये क्रमशः प्रसिद्ध झाले. त्यातील भाषेचा नमुना पुढे दिलेल्या विजयाच्या विषप्राशनापूर्वी केलेल्या स्वगत भाषणात पाहावयास मिळेल.

आई—बरें तुझं कल्याण असो. जा नीज आता, जरा जीव शांत होऊ दे. तुला त्रास फार झाला आहे. (आई व दासी जातात.)

विजया—बरें दंडवत !–देवा आता तुला ठाऊक, पुन आम्ही केव्हा भेटू त. मला तर कडकडून भय वाटतं. अंगावर काटा उभा राहतो आणि सर्वांगातून भयाची शिरशिरी उठते. जिवाचा उबारा मंद पडून सर्वांग थंड पडत चाललें. मी त्यांना हाक मारत आणि मात्र समाधान करायला सांगतें.–दाई !–पण

१. निबंधमाला, पृ ३७५
२. वि. ज्ञा. विस्तार, पु. ८, अं. ५, १८७६ मे, पृ. ८३-९०.
३. पूर्वोक्त, पृ. ९०
४. टेंपेस्ट, प्रस्ता, पृ. १०
५. पूर्वोक्त, पृ. ११

काय करणार ती येथे येऊन ? माझ्या या सोंगाची वतावणी त्या एकटीनेच केली पाहिजे.–तेव्हा कुपे अशी पुढे ये–बरें, पण हें औषध मुळींच जर लागू न झालें, तर पुढें कसें ? बळरदस्तीनें हें त्या सरदाराशीं माझें लग्न लागणार एकूण ? नाहीं, तसें नाहीं व्हायाचें–वें चुकवायाला हें आहे.–तू इथें पेड (एक कट्यार खालीं ठेवते.) बरें तें असो, पण हें जर खरोखरीच विष असलें आणि मला मारून टाकण्याकरिताच, लबाडीनें हें त्या उपाध्यायानें दिलें असेल, तर कसें ? होय. रोमेओबरोबर माझं त्यानें एकदा लग्न लावलें आणि पुन: पारिसबरोबर दुसरें लावलें, तर आपली अप्रतिष्ठा होईल ही त्याला भीति आहेच तेव्हा मला वाटतें हें विषच असेल; पण पुन: वाटतें, कीं तसें होणार नाहीं कारण तो मोठा धर्मनिष्ठ मनुष्य आहे. तेव्हा असे खोटे विचार मनात आणणें नीट नाहीं. पण असें समजा, कीं मार्गीं मला नेऊन थडग्यात ठेवलें आणि रोमेओ येऊन तेथून मला सोडवून नेणार, त्याच्यापूर्वी मी पुष्कळ वेळ जिवंत होऊन बसलें तर कसें होईल ? ती तर मोठी भयंकर वेळ ! त्या घाणेच्या थडग्यामध्यें जिवाला सुख देणारी हवा सुद्धा नसेल. तेथें माझा रोमेओ यायच्यापूर्वीच मी गुदमरून तडफडून मरून जाणार नाहीं ना ?

भ्रांतिकृत चमत्कार : Comedy of Errors

भाषांतररूप नाटक असूनही प्रयोगाच्या दृष्टीनें बरेच गाजलेलें व लोकप्रिय झालेलें नाटक म्हणून 'भ्रांतिकृत चमत्कार' ह्या विनोदी, हास्यप्रधान नाटकाचा उल्लेख करिता येईल. दोन बंधू स्वरूपानें अगदी एकसारखे होते. हा तो की तो तो या भ्रांतीनें एक दिवस जी काही मौज उडाली ती या नाटकात वर्णिली आहे. स्थलांची नावे कोकणपट्टीतील समुद्र काठच्या प्राचीन शहरांची घेतली आहेत. भाषांतर देशरिवाजास अनुसरून आणण्याकरिता भापणे मुळच्याहून काही निराळ्या तऱ्हेची लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळेच भाषांतराचा भाषांतरपणा नाहीसा होऊन मूळ विनोदी कथा मनोरंजक वाटली असल्यास नवल नाही. पुढे दिलेल्या उताऱ्यावरून भाषांतराची कल्पना येईल.[1]

हेमंत शृंगारपूरकर—काय झालें रे धर्म्या ? धावत धावत कोठें चाललास ?

धर्म्या शृंगारपूरकर—महाराज तुम्ही मला खरेंच ओळखलें का ? मी धर्म्या खराच का ? मी तुमचा चाकरच का ? हाच का मी ? ओळखलात का पक्का ?

हेम.—तूच धर्म्या, आणि तूच चाकर. पण तू हा मागं घ्याल्याकारसें काय करतोस ?–हा मी का तो मी ?

धर्म्या—मी गाढव आहे. मी एका रांडेचा चाकर आहे. हा मी नव्हे हो नव्हे. मला खरीच भ्रांति पडली आहे. मी भ्रमिष्ट झालों आहे मी भाग न विवों भ्रमिष्ट झाली आहे.

हेम.—कोणतें रांडरू तुला चाकर म्हणतें ? आणि भ्रमिष्ट कसा झालास ?

---

१. बगाबा रामचंद्र प्रधान व श्रीराम भिकाजी जठार, वि. ज्ञा. विस्तार, पु. ४, अ. ८, (नाटक अं. ३, स्थळ ३)

धर्म्या—महाराज काय सांगू, खरोखरीच कोळशातले माणिक हो. ती मला आपला गुलाम म्हणते. ती म्हणते—तूच माझा नवरा—माझ्यावर मालकी चालविते आणि मला सोडीत नाहीं हो ! मला लपवा तरी कोठें ?

हेम.—ती कशी तुझ्यावर मालकी चालविते ?

धर्म्या—जशी तुम्ही आपल्या घरच्या घोड्यावर चालविता कीं नाहीं, त्याप्रमाणे. खरेंच ती मला जनावराप्रमाणें वागविते. म्हणजे मला जनावर समजून तसे वागविते असे नाही, तर घाणेरड्या जनावरासारखी असून माझ्यावर आपला हक्क चालविते.

हेम.—ती आहे तरी कोण ?

धर्म्या—कोण म्हणून काय सांगू ? मोठी पोक्त म्हणजे अगदींच थेरडी हो ! आणि इतकी स्वच्छ ! नाव घेतलें कीं सचैल स्नान करावें. हें लग्न झालें तर माझा नशीब मोठं राव समजा. पण महाराज, लग्न चवचवीत होईल.

हेम.—लग्न चवचवीत रे कसें !

विविधज्ञानविस्तारात या नाटकाच्या भाषेसंबंधी पुढील मत व्यक्त करण्यात आले आहे. "या ग्रंथांतील पात्रांची भाषा फार पोक्त, रसाळ आणि शुद्ध आहे. त्यात विशेषतः नायकाची तर फारच चटकदार आहे. चटकदार प्रियंवदा आणि पोक्त अनसूया या दोघ्या सख्यांनी शकुंतला जशी विलोभनीया झाली, तद्वत् ही भ्रांतिकृत चमत्कृति या उभयतांच्या रसिक व उदात्त भाषणांनीं जनचित्ताल्हादिनी झाली आहे.[१]

'नीलदर्पण' (१८७२)

मूळ बंगाली लेखक दीनबंधु मित्र यांनी लिहिलेल्या नाटकाच्या मधुसूदन दत्त यांनी केलेल्या इंग्रजी अनुवादाचा हा मराठी अनुवाद आहे. हे नाटक मूळ बंगालीमध्ये फारच खळबळ माजविणारे ठरले बंगाली शेतकऱ्यांचे शोषण युरोपियन कारखानदारांनी कसे चालविले होते. तेथील शेतकऱ्यास विसार रकम आधी देऊन त्यांच्यावर करार पुरा करण्यासाठी ते मारहाण, जुलूम–जबरदस्ती कशी करीत असत, याचे मोठे विदारक चित्र या नाटकात एका वाताहत झालेल्या शेतकरी कुटुंबाच्या कथेच्या द्वारे दाखविले आहे. मूळ ग्रंथकर्त्यांच्या प्रस्तावनेत प्रारंभीच म्हटले आहे, "मी नीलदर्पण नावाचा आरसा नीळ पिकविणाऱ्या साहेब लोकांस देतों. यांत प्रत्येकानें आपलें तोंड पाहून आपल्या कपाळीं जो आपलपोटेपणाचा डाग आहे तो पुसून काढून त्याच्या ठिकाणीं चंदनाच्या गंधासारखा परोपकाराचा टिळा लावावा, म्हणजे माझ्या श्रमाचें सार्थक झालें, गरीब निराश्रित रयतेचें नशीब उघडलें, आणि इंग्लंड देशाची अब्रू राहिली असे मी समजेन."[२]

हे नाटक त्यावेळच्या सरकारला फारच झोंबले. इंग्रजी अनुवादकर्ते मधुसूदन दत्त यांची नोकरी याचमुळे गेली. रेव्हरंड जेम्स लॉंग यांना या नाटकाचे प्रकाशन केल्यामुळे कारावास भोगावा लागला. परंतु या सर्व आंदोलनाचा परिणाम नीळ पिकविणाऱ्या युरोपियन कारखानदारांचा जुलूम नाहीसा करण्यात झाला. वाळंबेकर लिहितात. "हा ग्रंथाचा उद्योग

१. वि. ज्ञा. वि., व० १६, अं. ५, ६, ७, पृ. १३७–८
२. नीलदर्पण (१८७२) ग्रंथकर्त्यांची प्रस्तावना, पृ. ५

गरीब शेतकरी लोकांवर युरोपियन नीळ विकविणारे कारखानदार लोक जुलूम करीत असत त्याजपासून मुक्त करण्याकरिता होता. तो सफल होण्यास पुष्कळ अंशीं हें नाटक कारणीभूत झालें; तेव्हा अशा योग्य नाटकाचें भाषांतर आपल्या मराठी भाषेंत असणे अवश्य आहे असे वाटल्यावरून हें आता लोकांपुढें सादर केलें आहे. याखेरीज आपले बंगालकर बांधव कोणत्या प्रकारचे उपयुक्त, लोकहितार्थ व सांप्रतच्या कालास अनुसरून आणि गरीब लोकास दुःखविमुक्त करण्यासाठी ग्रंथ करतात याचा मासला आमच्या इकडील विद्वज्जन व ग्रंथ करू इच्छिणारे लोक यांजपुढें मांडण्याचा या भाषांतराचा हेतु आहे. " हाच मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी पुढे ते म्हणतात, " या ग्रंथाचें भाषांतर सादर करण्यात माझा मुख्य उद्देश लोकांमध्ये हल्लीं जीं नाटक, कादंबऱ्या वगैरे ग्रंथ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली आहे तिचा फल उपयुक्त व आपल्या लोकांस दुःखमुक्त करण्याकडे वळावा आणि हल्लीं जीं अनेक प्रकारचीं दुःखें, लोकाचार, व्यापार व राज्यरीति या संबधानें होतात तीं निवारण करण्यास साह्यभूत होतील अशा प्रकारचे नाटक वगैरे ग्रंथ आपल्या महाराष्ट्र–भाषेंत व्हावे असा आहे. शेतकऱ्याचा जो मोठा समुदाय, त्याची स्थिति, त्यास मारवाडी वगैरे सावकार अनेक प्रकारानीं नाडतात ते प्रकार, सरकारच्या दिवाणी न्याय करण्याच्या रीतीनें लोक भिक्षेस कसे लागतात त्याचा मासला, पोलिसाचा जुलूम, मुलकी वगैरे कामदाराच्या स्वाऱ्यामुळें गरीब रयतेस पीडा, पब्लिक वर्क्स् खात्याकडील अतोनात पैशाची उधळपट्टी इत्यादि कितीएक विषयावर नाटकें वगैरे ग्रंथ होण्याकडे ग्रंथ करू इच्छिणाऱ्याचें मन हें नाटक पाहून वळावें अशी माझी इच्छा आहे.'[1]

'ज्ञानसंग्रह' कारानी मात्र या नाटकावर प्रतिकूल टीकेची बरीच झोड उठविली. त्यांच्या अभिप्रायात एकंदर सरकारधार्जिणेपणाच अधिक दिसून येतो त्यांचे काही मुद्दे तर अगदीच चमत्कारिक आणि न पटणारे आहेत. 'बारा वर्षांपूर्वीच्या जीर्ण निर्जीव वादाचें लोकास स्मरण करून देण्यात काहीं अर्थ नाही' व 'काहीं साहेब लोक बंगाल्यातील रयतेवर जुलूम करितात ही गोष्ट ६०० कोस दूरच्या लोकांनी नाटकद्वारा प्रसिद्ध केली ती मराठी वाचणाऱ्याचे पुढें आणण्यापासून यत्किंचित्‌ही फायदा नसून उलटें नुकसान आहे' असे त्यांचे मत होते[2]. इंग्रज लोक परोपरी येथें आपलें कल्याण करण्यासाठी राज्य करीत असताना, इथल्या लोकांना त्यांचा सद्हेतू तर लक्षात येत नाहीच, परंतु अडाणीपणाने राजकर्त्यांसंबंधी काही गैरसमज ते करून घेऊन बसतात. अशा वेळी असली नाटके राज्यकर्त्यांच्या व आपल्या सख्यत्वात बिघाड निर्माण करतील अशी भीती व्यक्त करून ते लिहितात, 'नवीन शिकलेले नेटिव लोकांचें हें कर्तव्य आहे कीं, राज्यकर्त्यांचे खरे उद्देश त्यांनीं आपल्या अशिक्षित देशबांधवास समजून द्यावे आणि इंग्रज लोकांच्याविषयीं त्यांच्या मनात पूज्य बुद्धि व सख्य उत्पन्न करण्याचा यत्न करावा असमंजस लोकांच्या मनात एकदा वाईट आलें कीं, तें नाहींसे होण्याचें फार कठिण आहे आणि 'टोपीवाले तिथून सारखेच' असा विचार हा ग्रंथ वाचल्यानंतर तशा लोकांच्या मनात येणें हें स्वाभाविक आहे.[3] शेवटी वाळवेकरानाच त्यांनी त्यांचाच उपदेश आचरण्यासाठीच सांगितले आहे. ते लिहितात, 'नीळ विकविणाऱ्या साहेबाच्या जुलमावरच्या

---

१. नीलदर्पण, मराठी भाषांतर करणाराची प्रस्ता. पृ २–३

२. ज्ञानसंग्रह, पु १, अ. ८, अगस्त १८७२, नीलदर्पण नाटकाचे मराठी भाषांतर, पृ. १४७

३. पूर्वोक्त, पृ. १४८

ग्रथाचें निरर्थक व अपकारक भाषातर केलें त्याबद्दल मारवाड्याच्या जुलमावर किंवा त्यांनीं प्रस्तावनेत लिहिलेल्या महाराष्ट्र–भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या प्रांतात लागू अशा विषयावर नाटक रचलें असतें तर फार चागलें झालें असते.' [1]

या शोकान्त नाटकातील भाषेचा नमुना पुढे देण्यात येत आहे.

विंदुमाधव—सर्पाच्यासारख्या गरळानीं तोंड भरलेले असे हे नीळ विकणारे साहेब लोक त्यानीं अग्नीच्या ज्वाळेंत सर्व सुख ढकलून दिलें. अन्यायाच्या योगानें बाप तुरुगात मेला, थोरला भाऊ निळीच्या शेतात मेला आणि आई आपल्या नवऱ्याच्या व मुलाच्या दुःखामुळें भ्रमिष्ट होऊन आपल्या हाताने उत्तम प्रकारची चागली बायको मारून शुद्धीवर आल्यावर माझे दुःख पाहून पुनः तिच्या शोकाच्या सागरास भरती आली आणि या दुःखाच्या रोगाबरोबर सकटाचें विष आलें तेव्हा यातनाकडे लक्ष न देता हें जग सोडून चालती झाली. बाबा कोठें आहेत, बाबा कोठें आहेत म्हणून मी वारवार हाका मारतो. हास्यमुखानें मला एकदा आलिंगन द्या. आई आई म्हणून मी चोहीकडे हाका मारीत पाहतों; परतु तें आनदाचें तोंड कोठें माझ्या दृष्टीस पडत नाही. [2]

४

पौराणिक विषयांवरील नाटकें

विष्णुदास भाव्यानी रगभूमीसाठी जी नाट्याख्याने रचली त्याचे विषय एकूण एक पौराणिकच होते. बाबाजीशास्त्री दातार, नाना सोनी, नानाबुवा बुधकर इत्यादींनीही विष्णुदासाच्या पद्धतीवर अशाच पौराणिक विषयावर स्वतत्र कविता वेगवेगळ्या नाटक मडळ्यासाठी लिहिली. अशा प्रकारच्या नाट्यकवितेच्या आधाराने केलेल्या नाट्यप्रयोगाचा काळ १८४३ पासून १८६०–६२ पर्यंत टिकला. ही नाट्यकविता पुस्तकरूपाने प्रसिद्धही होत नसे व पात्राचे संवादही साक्षेपाने लिहिलेले नसत. परतु सस्कृत नाटकाची एकाहून एक सुरस अशी भाषातरे जेव्हा पुस्तकरूपाने बाहेर पडू लागली, तेव्हा 'नाटक' काही स्वतत्र रचना आहे याची, अस्पष्ट का होईना, येथील लोकाना कल्पना आली व तशा प्रकारची गद्यपद्यात्मक अशी स्वतत्र नाट्यरचना (नाट्यकविता नव्हे) पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्याकडे काही लेखक वळले.

अर्थात नाट्यकवितेबरोबर गद्य भाषणे येऊन ती पुस्तकरूपाने जरी प्रसिद्ध झाली तरी ती 'नाटकें' बनली असे मात्र नाही. बऱ्याच अशी ती गद्यपद्यात्मक नाट्याख्यानेच राहिली. कारण नाटक या वाङ्मयप्रकारातील सविधानकाचा आटोपशीरपणा, पात्राचे स्वभावपरिपोष, सवादातील स्वाभाविकपणा, रसपरिपोष इत्यादी गोष्टींची कल्पनाच या पौराणिक विषयांवरील नाटकें लिहिणाऱ्या लेखकाना व ती पाहणाऱ्या प्रेक्षकाना फारशी नव्हती. पुराणातील पूर्वीच्या कवींनी (प्राधान्याने मराठी कवींनी) निरूपिलेले एखादे आख्यान घ्यावयाचे व ते नाटक रीतीनें म्हणजे नाटकशाळेकरवीं रगभूमीवर संवादात्मक

---

१. नीलदर्पण, प्रस्ता० पृ. १४९
२. नीलदर्पण, अ. ५, प्र. ४, पृ. १७७

रीतीने घडवून दाखवावयाचे एवढीच त्यावेळची दृष्टी असावी. विष्णुदासी पद्धतीच्या कवितेत कथानिरूपण, संबंध नाटकभर सूत्रधारच आपल्या मुखाने हरिदासाप्रमाणे चाजूला उभे राहून करीत राही. तो काळ मागे पडून आता पात्रेच स्वतः बोलू लागून, कथाभागास गती देऊ लागली. मात्र याही नाटकातून सूत्रधाराला संपूर्ण रजा मिळाली असे समजणे चूक होईल. सूत्रधार–विदूषकाची जोडी या नाटकातून शेवटपर्यंत राहिलीच, इतकेच काय पण यावेळच्या सामाजिक, कल्पनारम्य व ऐतिहासिक नाटकातूनसुद्धा ही दुकल पुढे दीर्घ कालपर्यंत वावरत होती. नाटक–कलेचा खरा उत्कर्ष, नाटकीय पात्रांनी स्वभावाचा स्वमुखाने केलेला जो आविष्कार, त्यात पाहावयास मिळतो. नाटककार आपल्या कृतीतून संपूर्णपणे निवृत्त झाल्यावाचून खरे नाटक लिहिले जात नाही. प्रारंभीच्या काळात पात्रांना संपूर्ण स्वातंत्र्य देण्यास नाटककार राजी नव्हता. पात्रांच्या स्थितिगतीचे, उक्तिकृतींचे सर्व सूत्र आपल्या हातात घेऊन धरून तो सूत्रधाराच्या रूपाने रंगभूमीवरच, विष्णुदासांच्या वेळी, पहिल्या काळात आसन जमवून बसला. त्यामुळे या काळातील रंगभूमीवरील जिवंत दिसणारी पात्रे कळसूत्री बाहुल्यांपेक्षा फारशी भिन्न नव्हती. विष्णुदासांच्या नाट्याख्यानात प्रथमतः हा खरा सूत्रधार (Ring-master) च होता. परंतु पुढच्या पौराणिक नाटकात त्याने आपली सत्ता बरीच कमी करून घेतली व पात्रांना पुष्कळसे उक्तिस्वातंत्र्य, कृति स्वातंत्र्य लाभले. अर्थात साक्षी म्हणून सूत्रधार विदूषक ही दुकल प्रत्येक वेळी उपस्थित राहून घडत असलेल्या प्रसंगावर काही भाष्य करीत शेवटपर्यंत राहिल्यामुळे पात्रे अजून स्वतंत्र झाली नव्हती. कारण नाटककार अद्याप रंगभूमीवरून संपूर्णपणे निवृत्त झालेला नव्हता.

परंतु संस्कृत नाटकाच्या सापातरामुळे, बरीच सुधारणा या पौराणिक विषयावरील नाटकाच्या रचनेत घडून आली. प्रथमतः पद्य, जे तृतीय–पुरुषी होते, ते प्रथम–पुरुषी झाले. कथेच्याची कल्पना मागे पडून अंकाची व प्रवेशाची कल्पना स्थूल स्वरूपात का होईना प्रचारात येऊ लागली. स्थूल स्वरूपात म्हणण्याचे कारण असे की बरीचशी नाटके नुसती प्रवेशात्मकच आहेत. संबंध नाटकाचा एकच अंक, व त्यात वीस–चाळीसपर्यंतसुद्धा प्रवेश प्रसंगी गोवलेले सापडतात. कुठे कुठे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे, म्हणजे दोनच अंक करून व पुन्हा त्याचे काही तुकडे पाडून प्रवेश बनवले आहेत. अर्थात पौराणिक नाटकाच्या रूपाने अथपासून इतिपर्यंत सर्व पौराणिक आख्यान सांगायचे, म्हणजे वरील प्रकार होणे अपरिहार्यच होते. कारण आरोपशीर संविधानकाची–म्हणजेच कथानकांतर्गत नाट्यपूर्ण रसमय प्रसंगाचीच–लेखकांना सामग्र्याने जाणीव अद्याप आलेली नव्हती. केवळ कथाकथनावर भर होता. त्यामुळे पात्रांचा खऱ्या अर्थाने स्व–भावाविष्कार झाला नाही व त्यामुळे योग्य त्या नाट्यांतर्गत रसाचीही पुष्टी कुठे होऊ शकली नाही. पौराणिक ग्रंथ नित्य वाचनात होतेच. हरिकथांतूनही उत्तर–रंगातून पौराणिक आख्याने लोकांच्या नित्य कानांवर पडत त्यामुळे पौराणिक नाटकाच्या कथा लोकांना आधीच माहिती असत फक्त त्या कथा जिवंत देहधारी व्यक्तींच्या करवी पोशाख, वातावरण इत्यादींच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष रूपात पाहणे, हाच बराचसा कौतुकाचा भाग प्रेक्षकांच्या मनात त्यावेळी असे. या पौराणिक नाटकांचे दुसरे आकर्षण म्हणजे सूत्रधार–विदूषकाचा विनोदी 'वाग्ज्वर', आणि प्रारंभी येणारी देवदेवतांची सोंगे हेच होते.

पौराणिक विषयावरील नाटकांमध्ये पुन्हा दोन प्रकार स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिल्या प्रकारात विष्णुदासी पद्धतीवर लिहिलेल्या गद्यपद्यात्मक नाट्याख्यानाचा समावेश होतो.

यामध्ये नाटकलेखकानी स्वतंत्र आख्याने शोधून काढण्याचीही तसदी न घेता विष्णुदासाचीच आख्याने उचलून त्यावरच आपली नाटके तयार केली पद्यासाठी फारसे संस्कृत वृत्ताच्या वाटेस न जाता ओव्या, दिड्या, साक्या किंवा जुनी पदे, गीते यातच विशेषेकरून रचना करून त्यानी आपली नाटके सजविली. काहींनी तर विष्णुदासाची पदेच जशीच्या तशी घेतली. मात्र दुसऱ्या प्रकारची जी काही पौराणिक नाटके या काळात विशेष लक्ष वेधून घेणारी ठरली, ती संस्कृत-नाटकाच्या पद्धतीवर बऱ्याच अंशी लिहिली गली. संस्कृत नाटकाच्या मराठी भाषांतरामुळे संस्कृत नाटकाचा साचा आता लोकाच्या परिचयाचा झाला होता. विशेष प्रौढ, रसिक व विदग्ध असे जे लेखक होते त्यानी पौराणिक नाटके लिहिताना याच संस्कृत नाटक-शैलीचा स्वीकार केला. भाव्याच्या सूत्रधारी पद्धतीच्या कथनशैलीपेक्षा अर्थातच ही शैली अधिक विकसित व नि संशय कलात्मक होती यात पद्य संस्कृत वृत्तातूनच अधिकाश लिहिलेली दिसतील. अर्थात लोकच्छद याना वर्ज्य होते असे नाही. परतु शिळाछापी किंवा सूत्रधारी नाटकापेक्षा या भाषिक शैलीच्या नाटकातला निराळेपणा तेव्हाच लक्षात आल्यावाचून राहत नाही. आटोपशीर कथानक, मोजक्या परतु स्वतत्र व्यक्तित्व असलेल्या व्यक्तिरेखा, रसयुक्त प्रसगाची योजनापूर्वक माडणी व विदग्ध पद्यरचना आणि या सर्वांच्या मरीस नागर शैलीतील सवाद यामुळे यातील काही नाटके निश्चित लक्ष वेधणारी उतरलेली दिसतील

शिळाछापी पद्धतीची नाटके पुढे १८९०-९५ पर्यन्तही लिहिली जात होती. द. वा. जोगळेकर, स. बा. सरनाईक वगैरे मडळी किर्लोस्कर निलोकेकराची सगीत पद्धतीची पौराणिक नाटके प्रचारात आल्यानतरही जुन्याच पद्धतीची सूत्रधारी नाटके लिहीत होती. ईश्वरचरित्राचा काही भाग 'सवेश करून दाखविणे' एवढेच या नाटकाचे ध्येय होते. विष्णुदासी तागडधोम नाटकातील हरदासी काव्य व रटाळपणा काढून टाकून सवादात्मक पुराणाख्याने या नाटकाच्या द्वारे लोकापुढे माडली जात. शिळाछापी म्हणजे सूत्रधारी पद्धतीच्या या पौराणिक नाटकात सूत्रधार-विदूषक सवादास फारच महत्त्व दिले गेल्याचे दिसून येईल. संस्कृत-पद्धतीच्या नाटकात प्रारभी सूत्रधार व नटी याचा सवाद असतो. परतु या साध्या मराठी जुन्या पौराणिक नाटकात सूत्रधार व विदूषक हीच दुक्कल भेटते हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. विदूषक हा अनेक भाषा बोलणारा, गमतीबाज, गडबड्या गडी किंवा चैनी राम म्हणून चितरिलेला दिसेल. मात्र अण्णासाहेब किर्लोस्करापासून जी नाटकाची नवी सगीत पौराणिक पद्धती सुरू झाली तिचा उगम हा या शिळाछापी पद्धतीच्या नाटकातून नसून दुसऱ्या प्रकारच्या संस्कृत पद्धतीवर लिहिलेल्या, गद्यपद्ययुक्त भाषिक पौराणिक नाटका तूनच होता हे विसरून चालणार नाही.

दामोदर कवि

या मालातील पुस्तक रूपाने पहिल्यानेच प्रसिद्ध झालेली पौराणिक नाटके म्हणून दामोदर कवीच्या कृतींचा उल्लेख करिता येतो यापूर्वी मासिकातून पौराणिक नाटके एखाद्या वा होईना पण प्रसिद्ध होत होती चद्रिका मासिकाच्या तिसऱ्या पुस्तकात (१८५६) 'अभिमन्यु-विवाह' नावाचे सपूर्ण तीन अकी पौराणिक नाटक आगस्टपर्यंतच्या अकातून क्रमाने छापून प्रसिद्ध केलेले पाहावयास सापडते. या नाटकाची पद्धती सूत्रधारी असून रचना अगदीच सामान्य आहे. फविन्दाटी मनाचेच आहे जार्गील व घटोत्कच यातील हा संवाद पहावा —

घटो०—मामा, आपण द्वारकेंत तर येऊन पोंहचलों, परंतु आपणांस सांगतों ती मसलत लवकर योजनेंत यावी.

जांबो०—महाराज लवकर सांगावी, मी सिद्ध आहे.

घटो०—श्रवण कर,

वेडोत्वच कराया ग्रहण करावे बहूत वेश अतां
जेणेंकरूनि कृष्णा कळुनी येइल, पडेल त्या चिंता.
चिंता मांहीं न करी कृष्णाची, त्यासि जिंकु आपण कीं
यद्यामाजी लढुनी ख्याति करूं स्थिय करीच जय लोकीं.'

दामोदर कवीचे 'हरिश्चंद्राख्यान' नाटक पौराणिक नाटकांच्या क्रमविकासाच्या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहे. या नाटकाचे कवीने पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग केलेले असून पहिल्यात संपूर्ण नाट्यकविता केवळ कथासंदर्भासह छापली आहे व उत्तरार्धात पूर्वीच्या कवितांचा संदर्भ देऊन त्यांवर बोलणाऱ्या पात्रांची भाषणेच गुंफली आली आहेत. उदा. पहिल्या, भागात तारामतीचे पुढील पद आलेले आहे.

(वक्रतुंड गण०)

'नृपदारा वदे मुनिवरा धर्म प्रियकरा, करुनिया त्वरा
मला न विकावे, देऊनि विप्रावरीं धन तें घ्यावे, मी
दीन चरणिं तव लीन व्ह्याविण, होतो त्या शीण
तद्दी गत जाली. धर्म प्रियकरा दया करा या वेळीं.
कुंटिणी महापापिणी जारकर्मिणी तर्या धरुनी न
द्यावे मजला, मागि प्रार्थना ऐके मुनि दयाळा !

'नृपदारा वदे' याने सुरुवात होणारे पद सूत्रधारच गात असावा असे दिसते. मात्र दुसऱ्या भागात या पदावरचे भाषण आले आहे, ते असे,

"नृपदारा हें म्हटल्यावर तारामती :

अहो मुनिवर्या या कुंटिनी माहाचाडाळणी यांस जर आपण मला विकली तर बरें माझी शोभा काय राहील; व नहाक सूर्यवंशास डाग लागेल."

'कृष्णलीला' नाटकात मात्र संभाषणे व कविता वेगवेगळी न छापता एकत्रच छापली आहेत. वामनी प्रकरणाच्या आधारावरच कवीने हे कृष्णलीला नाटक बहुतांशी रचल्याचे दिसते.

महाबल मद्दविटंबन ॥ दुजा पूतनाप्राणशोषण ॥ तिसरा भाग
नौकाक्रीडण ॥ चौथा राधा विलासतो ॥ १ ॥ उत्तम कवितांप्रकारें
निरूपण ॥ नाटकरीत्या आतां करीन ॥ करितां याचें नित्य पठण ।
पातकें सर्व ही दग्ध होती.[2]

'कृष्णलीले'त चार भाग स्वतंत्र अंकवजा असून प्रत्येक विभागात वेगवेगळ्या प्रवेशांची योजना केली आहे. रागदारीतील पदे, होन्या, ठुंबऱ्या, स्त्रीगीते इत्यादींच्या चालीवर कविता करण्यात आली आहे.

---

१. चंद्रिका : पु. ३, अं. ५ (१८५६) : पृ. १४०
२. श्रीकृष्ण लीला-आख्यान (१८६०), पृ. १८

नातू यांचे नल-नाटक

महाराष्ट्र-जन प्रबोध कविता-मंडळीने हे नाटक प्रसिद्ध केले. पौराणिक विषयावरील नाटक ही काही केवळ धार्मिक स्वरूपाची करमणूक नसून त्याच्यातून कालोचित शिकवण अवश्य दिलेली असते ही दृष्टी परशुरामपंत तात्यांनी वेणीसहार नाटकाला लिहिलेल्या उपोद्घातातून वाचकांना प्रथमच आणून दिली होती. त्यांनी लिहिले आहे, " हा ग्रंथ करण्याचें कवीला मुख्य प्रयोजन हेंच कीं, न्यायानें वर्तल्याचें काय फळ, अन्यायानें वर्तल्याचें काय फळ, साधूवर ईश्वराची कृपा कशी असती, दुष्टावर ईश्वराचा कोप कसा होतो, शांति, दया, क्षमा याचा परिणाम किती दुःखकारक होतो, साधुसमागमाचें काय फळ, दुष्टसमागमाचें काय फळ, नीतीपासून किती सुख, आणि अनीतीपासून किती दुःख इत्यादि सदसत् गोष्टी लोकांस कळाव्या."[1] हाच बोधवादी दृष्टिकोण ठेवून विनायकशास्त्र्यांनी हे नल नाटक लिहिले. ते लिहितात, " प्रथमतः नलदमयंतीचें आख्यान घेण्याचें कारण हें कीं त्यापासून वाचणारांस अनेक प्रकारचा उपदेश व्हावा. ह्या आख्यानावरून त्यांस पहिल्यानें तर असे समजेल कीं हल्लीं लहानपणींच मुलांचीं लग्नें करून त्यांचा कांहीं अंशीं आईबाप नाश करितात, त्याप्रमाणे पूर्वी लहानपणीं लग्न करण्याची रूढी नसून, तरुण वयात स्त्री-पुरुषांचे परस्पर-मतानें व प्रीतीनें लग्न होत असे. तेणेंकरून किती सुखी होते बरें ?"[2] " विपरीत जी पत्नी पतीस सोडीत नाहीं तीच एक साध्वी होय " हा उपदेशही या ग्रंथाच्या द्वारा वाचकांच्या मनावर ठसविण्याचा ग्रंथकाराचा उद्देश दिसतो.

प्रस्तुत नाटकाचे पाच अंक असून त्यात सर्व नल चरित्र आले आहे. पहिल्या दोन अंकांत दमयंतीस्वयंवरापर्यंतचा भाग असून पुढील तीन अंकांत कलिप्रवेश, दमयंतीत्याग, पुनः स्वयंवराचा बेत व शेवटी दमयंतीविरहसमाप्ती इतका प्रदीर्घ कथाभाग आहे. आटोपशीर सविधानक नसल्यामुळे, पहिल्या अंकाचे ५ प्रवेश, दुसऱ्याचे १६, तिसऱ्याचे ११, चौथ्याचे ६ व फिरून पाचव्याचे १६ अशी ५४ प्रवेशात ही कथावस्तू वर्णिली आहे. पदे, साक्या, दिंड्या, होऱ्या, कटाव, गझल सर्वांची गर्दी यात सांपडेल. सर्व पदे प्रसादपूर्ण उतरलेली नाहीत. " यामिनीत कामिनी कशी त्यजुन जासि रे. "[3] यासारखे एखादे पद बरे आहे. परंतु " ऋतु हा वसंत करि गरमी ॥ उपवनीं क्रीडा करु स्वामी "[4] यासारखीच पदे फार. साथ संस्कृत धाटाची श्लोकरचनाही भरपूर आहे. उदा:—

नलराजा—हे सुंदरी कोकिलस्वरे ! गुणवती, मनोवृत्तानुसारिणी, लावण्य स्त्री मिळाली असता त्याचा संसार सार होतो.

> शृंगारशास्त्ररसिका शशशावनेत्रा ।
> लीलास्वतापहरिणी परिरम्यगात्रा ॥
> नायकता प्रियतमा ललना जयातें
> त्याचा द्वितीय वर आश्रम हो जयाते.[5]

---

१. वेणीसहार, आ. २ री (१८६१), उपोद्घात, पृष्ठ ८
२. नल नाटक (१८६२), प्रस्ता. पृ. ९
३. नल-नाटक, अं. ४, प्र. ३, पृ. ७७
४. पूर्वोक्त, अं. ३, प्र. २, पृ. ४९
५. पूर्वोक्त, अं. ३, प्र. २, पृ. ४७–८

प्रस्तुत नाटकाच्या रचनेचा सर्व थाट कालांच्या मापांवररूप संस्कृत नाटकांचाच आहे. सूत्रधार–नट ही जोडी येथे आहे. परंतु नटाचे म्हणजे विदूषकाचे आचरट चाळे व हास्यरसोत्पादक वाक्प्रलाप येथे मुळीच नाहीत. पौराणिक विषयावरील स्वतंत्र रचना म्हणून या नाटकाचे महत्त्व अर्थात आहेच.

श्रीमिळिणी नाटक :

नल नाटकाप्रमाणेच विनायकशास्त्री नातूंचे हे नाटकही बोधप्रधान आहे. "हा ग्रंथांत पातिव्रत्याचा बोध पार केला आहे" असा उल्लेख प्रस्तावनेत स्पष्टच आहे. शिवलीलामृताच्या १४ व्या अध्यायात आलेल्या शिवपार्वतीच्या कथेवर या नाटकाची रचना केली आहे. प्रस्तुत नाटक जरी विशिष्ट हेतुसाठी लेखकाने लिहिले असले तरी या काळातील नाटकांत, आटोपशीर व बांधेसूद संविधानकाच्या व पात्ररचनेच्या दृष्टीने हे नाटक विशेष लक्ष वेधणारे आहे. द्यूतात हरून व पार्वतीवर रागावून शंकर तपोवनात जातो तो शिवतपोवनप्रवेशाचा पहिला अंक, दुसरा शिवतपोवन–त्यागाचा, व तिसरा शिवगृहप्रवेशाचा. यात मुख्य पात्रे दोनच, शिव व पार्वती. शिवपार्वती हे जरी 'जगतः पितर' असले तरी येथे त्यांचे चित्रण काम, मत्सर, प्रीती इत्यादींनी युक्त असलेल्या सामान्य माणसाचे प्रतिनिधित्व करणारे, असेच करण्यात आले आहे. त्यामुळे प्रेमाच्या व कलहाच्या, रुसव्याफुगव्याच्या कौटुंबिक रसात रस घेणाऱ्या सर्वांना ही मानवी वाटणारी कथा आवडावी अशीच आहे.

त्यावेळच्या नाटकांत रंगभूमीच्या इतर सजावटीपेक्षा भूतप्रेतयक्षसुरासुरादी योनींतील सोंगांची सजावट करून त्यांच्या आगमननिर्गमाचे प्रभावी प्रसंग रंगभूमीवर सादर करण्यावर एकंदर अधिक भर असावा असे दिसते. "वाद्यघोषांनी युक्त भूतगणांचा कोलाहल विक्राळ शब्दाने दशदिशा तुमुल करीत श्रीगिरिजाशंकराची स्वारी समारंभाने" येण्याचा देखावा हे या नाटकाचे एक आकर्षण असावे. या संदर्भात नट सूचना करतो.

> नट : हे सभासद हो, सावधान, सावधान. श्री मिळिणी–नाटक–रंगमंडपीं परमेश्वराची स्वारी येत आहे; पण सांवरून बसा. अबलांहो, आपलीं वत्सें पोटाशीं कवळून धरा. ईश्वराची स्वारी कडकडीत येत आहे. यास्तव बालकें कदाचित् भीति पावतील, म्हणून सूचना करतों बरें, ऐकिलें काय ?[1]

पहिल्या अंकातील सहाव्या प्रवेशात पार्वतीचे चित्र म्हणजे केवळ प्रेमासाठी दारिद्र्य पत्करून पतीबरोबर राहणाऱ्या खऱ्या मानवी प्रेमिकेचेच चित्र आहे. "लेणें लुगडें दैवाधीन आहे, परंतु स्वामीची मात्र प्रीति असावी, म्हणजे स्त्रियांच्या जातीला सर्व सौख्य." असे सखीने म्हणताच पार्वती लगेच म्हणते, "बाई तें मात्र खरें खरें...त्या प्रीतीमुळे संसारांत दंग आहें" परंतु सारीपाटाच्या खेळात पार्वतीने जेव्हा नदी, चंद्र आदी सर्व काही हरून घेतले, तेव्हा ही पुरुषाची अमर्यादा समजून शंकर डोक्यात राख घालून तपोवनाचा मार्ग धरतो. परंतु खरी प्रियतमा पार्वती "शिवावीण सर्व शीण सदा वाहुं किती गे"[2] असे म्हणून शिवशोधाला जाते. नाटककाराने सूत्रधारी पद्धतीला धरून नाटकाचा

---

१. श्रीमिळिणी, अं. १, प्र. ३, पृ. १०

२. पूर्वोक्त, अं. २, प्र. २, पृ. ३२

बराचसा भाग कवितारूपाने निवेदिला आहे. भिल्लिणीचे म्हणजेच वचकरूपधरा पार्वतीचे अभंगात केलेले वर्णन पुढीलप्रमाणे.

"शंभुशोधासाठि रूपांतर करी. भिल्लिणि ती गौरी झाली तेव्हा.
केश उफराटे फिरवोनी बांधी, वनपुष्प खांधी शोभा वरी.
कुंकवाचा भाळीं भरि मळवट, काजळ तें दाट नेत्रीं शोभे
करिं कंकणांचि दाटी खळखळे, चरणात वाळे वाजताती.
निऱ्या फिरवोनी, कच्छ घालीतसे, कचुकीचें तसें विंडे मागें.
वनपुष्पपल्लवाचे अलंकार, घाली अंगावर भिल्लिणी ती. [1]

अशी ती पार्वती जोगी राग आळवीत शिवाच्या शोधास जाते

गिरिजा (वचकरूपधरा)—आता येथेंच मी गायन करितें, म्हणजे त्याचा सुस्वर श्रवण करून, तो गायनप्रिय आहे यामुळे वेध पावून खचीतच येईल.

सखी—त्यास वेध करणारा, असा कोणता राग गाशील बरें ?

गिरिजा (वचकरूपधरा)—जोगी रागिणीचें गायन करितें.

सखी—जोगी रागिणी गाण्याचा हेतु कोणता ?

गिरिजा (वचकरूपधरा)—हे सखे ज्याच्यापाशीं दूतत्व करण्यास कोणाला पाठवणे असेल त्याच्या सम-जातीचा दूत अथवा दूती असावी, म्हणजे तो असेल तेथे त्याचा प्रवेश होतो. शंकर क्रोधोपाधीनें जोगी झाला आहे, मीहि त्याच्या विरहानें जोगी आहे. त्याकरिता जोगी रागिणी हिची योजना केली. ती तज्जातीय आहे, म्हणून तो जोगी शंकर जेथें असेल त्या स्थानीं ती प्रवेश करून त्यास मोहित करील. मग ती त्यास येथें आणील. [2]

आणि मग

सर्वे सर्वांगोनी पदर, नदरही चक्र लावी सुवक्रा;
वदे मंजु वाणी मदन भर नवा, दाउनी स्पष्ट गात्रा,
फिरे विद्युज्जेवी, छुपक छुपक ती वाजवी पैंजणातें,
सलज्जा भिल्लीणी तरल करि मनीं मोहुनी शंकरातें, [3]

साहजिक शिव या रूपाला भाळला. या प्रसंगी पार्वतीने पतिव्रता धर्माचा श्रेष्ठ महिमा गाऊन शिवाच्या मागणीला झिडकारले आहे. 'गिरिजा शिरजोरपणानें वागल्यें म्हणून तिचा त्याग' करण्याचे कारण सांगणाऱ्या शिवालाही ती चांगलाच फटकारते. परंतु शेवटी शिव चांगलाच वठणीला आलेला पाहून भिल्लिणी म्हणजे पार्वती आपले सत्य रूप प्रकट करते व शेवटी शिवपार्वतीचे मीलन होते.

हा कथाभाग जरी पौराणिक असला तरी त्याचे चित्रण सर्व मानवीच झाले आहे व म्हणून एकंदर नाटक हृद्य झाले आहे. नृत्य, संगीत, देखावे इत्यादींमुळेही हे नाटक आकर्षक बनले आहे. निवेदनपद्धती मात्र जुनी असून भाषा थोडी संस्कृतप्रचुर झाली आहे.

---

१. श्रीभिल्लिणी, अ. २, प्र. ५, पृ. ३८
२. पूर्वोक्त, अ. २, प्र. ६, पृ. ४०
३. पूर्वोक्त, अ. ३, प्र. ७, पृ. ५१

मेधावती-परिणय[1] (१८६३)

प्रस्तुत नाटकाचे कथानक जैमिनी-अश्वमेधातील आहे. 'सोमवंशी उत्कंठित राजाच्या मेधावती नामक कन्येनें स्वेच्छेनें ब्राह्मणाशीं विवाह केला आणि तिला अकालीं भोगेच्छा होऊन ऋषीवर बलात्कार करून तिणें संभोग केला; तेव्हा ऋषीनें तीस शाप दिला त्यायोगे राक्षस पुत्र झाले अशी कथा' असल्याचे लेखक प्रस्तावनेत सांगतो या नाटकात संवाद नाहीत. सारे निवेदन लेखकानेच (हरिदासाप्रमाणे) गद्यपद्यात केले आहे. उदा

'मेधावतीस कामाची पीडा प्रबल झाली होती आणि ऋषी तर काही बोलत नाहींत, खुणेनें नाहीं म्हणतात, म्हणून ती मोठ्या उत्कंठेनें त्याचा जवळ जाऊन आणीक बोलते—

पुनश्च बोले मेधावती पति गति मासि न पाहाता
खुणा करुनिया नाहीं म्हणता पुरें कर्म हें आता
बोडुनि ऐसे सत्रिध जाउनि गळा घालुनी हात
लोळविला बहु सुमित्र ऋषि तो निजतृप्त्यमृतरसात
होता संगम गर्भ राहिला वाढे मासोमास
दशम पावता प्रसूत होउनि पावे तीन सुतास

त्या अमोघवीर्य ऋषीवर अकाळीं आणि त्याची इच्छा नसताना मेधावतीनें त्यावर बलात्कार केला म्हणून त्याने शाप दिला की, तुला राक्षस पुत्र होतील.[2]

सूत्रधारी किंवा कीर्तनपद्धतीच्या निवेदनशैलीच्या नाटकाचा नमुना म्हणून हे नाटक लक्षणीय आहे शेवटी मेधावतीपासून निर्माण झालेल्या सर्वांत बलिष्ठ पुत्राचा म्हणजे सिंह-केतूचा तुकडयाच जन्मलेल्या पाळण्यातील पोराने केला वध केला इत्यादी कथाभाग आला आहे. शेवटी 'आरती' होऊन कीर्तनाप्रमाणेच हे नाटक समाप्त होते. पौराणिक नाटकाचे सारे मूळ हे हरिकथेतच असल्याचा पुरावा अशा नाटकातून सहज समजवता येण्यासारखा आहे. आणखी एक ऐतिहासिक महत्त्वाची गोष्ट या नाटकात आलेली आहे ती अशी—

सूत्रधार—"अहो सभ्य हो, पूर्वकाळीं कालिदास, भवभूति, नारायणभट्ट, श्रीहर्ष, कविविष्णु नाटककर्ता अनर्घ्यराघवकर्ता इत्यादी महापंडितानी मधुररसपूर्ण अशीं अनेक नाटकें केलीं—आणि अलीकडे श्रीमंत आप्पासाहेब सांगलीवर यास या कामाची इच्छा होऊन त्यांणीं आलीकडे हें कृत्य उत्पन्न केलें. तेव्हापासून नाटक हा शब्द आबालवृद्धाच्या समजुतींत आला." [3]

"कै. विष्णुदास कवींनी आपल्या कृतीनें जें स्थित्यंतर केलें त्यातील पहिलें स्थित्यंतर नामकरणाचें होय." हे कृ. भा. गुरुजी यांचे वाक्य या संदर्भात स्मरणात येईल.[4]

हरिदासाप्रमाणे मागे पुढे फेऱ्या मारणाऱ्या सूत्रधाराचा व विदूषकाचा संवादही तत्का-लीन विनोदाची कल्पना देणारा आहे.

१. लेखक—लक्ष्मण गोपाळ दीक्षित
२. मेधावती-परिणय, १८६३, पृ. १०
३. पूर्वोक्त : पृ. २
४. नाटकाचीं स्थित्यंतरें, रंगभूमि, व. ४, अं. १२, पृ. ५

विदूषक—नाटक करिता काय ? बरें आहे, पण नाटक करणार तें मागें पुढें गेलें आलें म्हणजे होतें, किंवा तें याहून कांहीं निराळें आहे !

सूत्रधार—तुला ठाऊक नाहीं काय ! तर मग इकडे ये, तुला सांगतों....मेधावती-परिणय नाटक करितों, समजलास काय ?

विदूषक—(हॉ हॉ समजलों) परिणय करण्याकरिता मे धांवती म्हणतोस तर मग तुझेंच धावल्यावर माझें कां धाऊ नये बरें ?

रुक्मिणी-हरण

दीक्षितशास्त्री सातारकरांचे हे दुसरे नाटक आकाराने खूपच मोठे, तीन अंकी, तेवीस प्रवेशांचे व शिळेच्या १४० पृष्ठांचे आहे. यामध्ये सूत्रधारी निवेदनाची शैली टाकून देऊन त्यांनी नाटक–रीती म्हणजे संवाद-पद्धती स्वीकारली आहे. मात्र हे सर्व नाटक म्हणजे एकनाथांनी लिहिलेल्या ' रुक्मिणी स्वयंवर ' या ओवीबद्ध ग्रंथाचे ' नाटक रीत्या कथानक कथन ' असल्याचे लेखकाने प्रारंभीच सांगितले आहे. त्यामुळे मधूनमधून एकनाथांच्या ओव्याही त्याने उद्धृत केल्या आहेत. स्वयंवर, विवाह आदी विषय आधी लौकिक व विशेषतः लोकांना प्रिय. त्यात पुनः या विषयास एकनाथांनी आध्यात्मिकतेची अभिनव झूब दिलेली. विवाहमंगलाचे सर्व लौकिक सुखसोहळे प्रत्यक्ष या नाटकात आलेले आहेत. विविध रागरागिणींत ग्रंथकर्त्याने पदेही करून घातली आहेत. बलरामाच्या तोंडी घातलेले पुढील पद राग–तालाच्या दृष्टीनेही यथोचित असल्यामुळे सहजच वीररसाचा उत्कर्ष करणारे उतरले आहे.

सर्व वीरांवरें रेवतीरमण तो
भावि क्रोधाग्निला करितसे धमन तो
ग्रामिं आला करीं धरुनि नांगर–हला
फार प्यारी जशी एक आली हला
ऐकुनी चिन वादिनकोलाहला
अंबिकालयिं अला शूर गादा मला. [१]

शेवटी कीर्तन–पद्धतीप्रमाणे सूत्रधाराने उपदेश केला आहे.

' तराया नरा धर हरा चित्तदेशीं
जरा स्वस्थ हो तूं खरासारिखा कां पावशी देशदेशी ?

सातारकर असूनही वरील उपदेशाप्रमाणे ग्रंथकारही ' दीक्षितोपाव्ह गोपालभू लक्ष्मणाहि भजनयोगे गणीं पुणें हीच काशी ' असे सांगून पुणेकर बनला आहे. शेवटी आरती म्हणून सर्व जातात. सविधानकरचना, संवाद, विविध रसोत्कर्ष या दृष्टींनी प्रस्तुत नाटक फारसे महत्त्वाचे नाहीच. कारण जुन्या मराठी कवितेतील भक्तिरस फक्त येथे नाट्यरीतीने वठविलेला आहे एवढेच.

अभ्यंकरकृत ' हरिश्चंद्र–सत्त्वदर्शन '

हे सूत्रधारी पद्धतीचे म्हणजेच कीर्तनाख्यानवजा नाटक. यामध्ये पुण्यश्लोक राजा जो हरिश्चंद्र त्याचा ' सत्त्वदर्शनरूप टीलानुकार ' या नाटकात आहे. त्याचे सर्व चरित्रच

१ रुक्मिणीहरण (१८६५), अं. २, प्र. १, पृ. ५३

येथे आलेले आहे. त्यामुळे ही एक कथा झालेली आहे. ग्रंथकर्त्यांने रसाची योजना केली असली तरी ते नाटक होऊ शकले नाही. पौराणिक व्यक्तींची थोरवी, त्यांनी सर्वस्व पणाला लावून टिकविलेले आपले सत्त्व याबद्दल धार्मिक वृत्तीच्या वाचकांच्या मनात आधीच आदर व भक्तिभाव वसत असल्यामुळे, नाटककाराला नुसते कथारूप व थोडेफार गद्यपद्ययुक्त निवेदन करून हुकमी रस साधता येणे सहज शक्य असे. 'सत्त्वदर्शन' नाटकाचा एक वेगळाच गट कल्पिला तर त्यात याच कालखंडात लिहिलेल्या रा. बा. लेलेकृत 'श्रियाळ-चांगुणा-सत्व-दर्शन' (१८६९), वा. वि. बापटकृत 'मद्रायु-सत्वदर्शन' (१८७७) या नाटकांचा समावेश हरिश्चंद्र-सत्त्वदर्शन या नाटकाबरोबर करावा लागेल. वाल्मिकि मुक्तेश्वर, श्रीधर आदी रसाळपुराणाख्यान-कर्त्यांनी ही आख्याने आधीच लोकप्रिय करून ठेवली होती. त्या लोकप्रियतेचा फायदा घेऊन नाटककारांनी त्यांची नाटके बनविली.

अशा नाटकांमधून एकच रस इतका वाढवीत वाढवीत नेलेला असतो की, पुढे त्याचा अतिरेक होऊन प्रसंगी शिसारी वाटू लागते. चिलयाचे आख्यान म्हणजे बीभत्स दृश्याची चढती मालिकाच ! मद्रायु-सत्त्वदर्शनात तेच आणि हरिश्चंद्राच्या चरित्रातही तेच. परंतु भाविकतेचा, श्रद्धेचा, परमेश्वरनिष्ठेचा पक्का बांध प्रेक्षकांच्या बुद्धीला निर्याचाच घातलेला असल्यामुळे हे अतिरेकी रसही त्यांच्या दृष्टीने कधी वाहवले नाहीतच. आजचा वाचक-प्रेक्षक निराळा झाला आहे. वात्सल्यादेव केळकरांसारखा साहित्यिक या कथेच्या प्रवाहाला थोडी कलाटणी देऊन त्याचे सुंदर विनोदपर्यवसायी नाटक बनविण्याची इच्छा करतो.[1] शिवाय असल्या अतिकरुण नाटकात प्रतिवेळी विदूषक व सूत्रधार या दुक्कलीची हास्यकारक (हास्यास्पद ?) बडबड चाललेलीच. हा रसरक्षकी रसाच्या अजीर्णांपासून बचाव की दोन्हीही ?

या जुन्या नाटकात काही मौजेचे संकेतही पाहावयास मिळतात. तारामतीच्या तोंडी नाटककाराने एक हिंदुस्थानी साकी घातली आहे. रोहिदासाचे रक्षण करण्यासाठी ती सर्वांना विनविते.

सब जीवनकु विनोती सुनिये धरतरि मैया
ओ मेरा नहि पूत तुम्हारा सब मिल रखे कन्हैया.
ओ रिच्छनजी, ओ सरिताजी सब मिल मेरा पूत
रक्षन करीये अपने पावपर डारा है अवधूत ![2]

पुढील संवादात नाटककाराने 'पञ्चकापाविलास' कसा साधला आहे तो पाहावा. मुलाचे प्रेत घेऊन बसलेल्या तारामतीस मुले खाणारी डाव ठरवून नगरातील स्त्रिया तिची हेटाळणी करीत असतात त्यावेळचे हे दृश्य आहे.

मरा. ना. (मराठी नारी)--होय हीच. मी 'पक्की ओळखली परवा त्या सावकाराचं मूल इणेच मारलं असावं.

शूद्र ना.--छये छये छये !!! काय तोंड, काय हात, आन काय डुबोळ दिसत्येती ! आपली त बघताय सर्वाच न्हायली नहीं.

---

१. कल्पदृष्टि, पृ. २०९, समग्र केळकर वाङ्मय, साहित्य-खंड
२. हरिश्चंद्रसत्त्वदर्शन नाटक (१८६०), अं. ३, प्र. १, पृ. ६१

ब्रिज ना.---ओ हो ! क्यो सैतान है. गावमे जिते लडके मृत हुए वे सब इने भी खाए क्या ! अब मेरे दिल मे तो ऐसाभि आता है की सब लडकेका काल सो यही सैतान है.

संस्कृ ना.---हृष्ठा हृष्ठा. कीदृक् स्वरूपमिद यद्यपि निखिलनागरबालानि भक्षितानि, नहि यायापि घट

का ना.—इको नोड या ! मनि न दिवसा इनिनें यटु सावकार दहुग्र तिदिदाळु हग तोरतदे. नोडो, इनिथाडे. चळे चेट्ट इधाळे.[1]

अभ्यकरशास्त्र्याच्या निरारूपवात चीचकगयाचा कथाभाग आलेला असून त्याची ' नाटकरीति ' त्याच्या वरील पौराणिक नाटकाप्रमाणेच आहे.

अनंत दीक्षित-जोशी चिपळोणकरकृत गौरीहर-विनोद (१८७१)

श्रीमिल्ल्णीप्रमाणेच विदग्ध शैलीत लिहिलेले असे हे स्वतत्र पौराणिक नाटक आहे. हे नाटक अनेक दृष्टींनी स्तुत्य असे ठरले आहे. येथील कथानक जरी पौराणिक असले तरी लेखकाने शिव, पार्वती, गगा यांच्या व्यक्तिरेखा शमर टक्के मानवी रगविल्या आहेत. शिवाच्या लहरी नादिष्टपणा अशाच एका प्रसगी सहन न होऊन पार्वती त्याच चिडून क्रोधाविष्ट होऊन बोलते अर्थात शकर वैतागाने बाहेर पडतो. या सधीचा फायदा घेऊन नारदाने भोळ्या शकराला पार्वतीविरुद्ध भरवुन देऊन तो त्याचा गगेशी विवाह लावूनही मोकळा होतो पुढे पार्वतीवरचे शकराचे प्रेम लक्षात घेऊन गगलाही मनस्ताप होतो. इकडे शकरालाही पार्वतीच्या भेटीची तळमळ लागते शेवटी गगेची समजूत घालून तिला डोक्यावर धारण करून शकराची स्वारी पार्वतीकडे येते व तेथेही पुढे सेवर्प फारसा कडेलोटाला न पोचविता " मला गगाही सारखीच, तूही सारखीच माझ्या येथे भेदभाव नाही " इत्यादी सागून शकर पार्वतीची समजूत पाडतो, व दोघी स्त्रियासह सुखाने राहू लागतो

हे कथानक दिसावयास साधे असले तरी नाटककाराने विदूषक आणि नारद या दोन पात्राच्या साहाय्याने सबध नाटकभर एक मोठे विनोदी, खेळकर वातावरण निर्माण करण्यात यश मिळविले आहे विनोद निर्माण करणाऱ्या विदूषकाचा मूळ पूर्वज नारद असावा हे या आख्यानावरून चागलेच पटू लागते येथे विदूषकही नारदाबरोबर सबध नाटकात एक पात्र म्हणून वावरतो, शकराशी, गगेशी, पार्वतीशी, सर्वांशी बोलतो. या नाटकाचे अक जरी आठ असले, तरी अकात प्रवेश असे नसल्याने नाटक तसे आटोपशीर व सुसूत्र आहे. अर्थात याहीपेक्षा रेखीवपणा अशाच्या रचनेच्या सदभात लेखकाला आणता आला असता. लेखकाने नाटकात आपली विदग्ध रुची जागोजागी दाखविल्यामुळे, अनेक ठिकाणी काव्य आणि नाटक याचा सकर झालेला दिसतो परतु लेखकाचे हे वैदग्ध्य रजनकारक असल्यामुळे तोही एक या नमुनेदार नाटकाचा अविभाज्य असाच बनून राहिला आहे. विदूषक आणि सूत्रधार याच्यातील प्रारंभीचाच सवाद पाहावा. कीर्तनकाराच्या पूर्वरगातील वृथा पाडित्यपूर्ण मापप्रमाणे ती जरी काहींना वाटली तरी त्या काळातील सभ्याना ती खास आवडणारीच होती. मनुष्यमात्राने आत्मकल्याण कसे साधावे याविषयी विदूषक आपले मन सागतो —

---

१. हरिश्चद्रसत्त्वदर्शन, अ ३, प्र ६, पृ ९६

विदू०—(बहुतवेळा मान डोलवून) 'वाहवा! मग्ने महाराज सूत्रधार! आतां माझे विचार ऐका. मनुष्यानें एक निमिषमात्र युपानाचून वागू नये, आता जे कोणी मिथुन-भावानेंच दुष्ट होत्साते वागतात, त्याणीं हें आत्मघाताचें कारण कर्कश्यव सोडावें आणि सिंहाहूनहि अति उग्र जो मृत्यु तो कधीं तरी आपणावर झडप घालणार, असा विचार करावा. तसेंच कन्या-दान, तुला-दान इत्यादि कर्म सर्वथा संसार-वृश्चिक-व्यथा दूर करणारें नव्हे असें समजून परमेश्वराचें नाम हेंच धनुष्य घेऊन आणि त्याचें ध्यान हाच तीक्ष्ण शर त्या धनुष्याला लावून, आपण शाश्वत सुखाचा समुद्र असतां त्यात घुसलेला जो अशन-मकर याचा नाश करावा आणि असें मनांत आणावें कीं, ज्याचें अंतःकरण या विचाराकडे पाठ करून दुष्ट विषयाला कवटाळण्याकरिता धावेल तो मनुष्य कोरड्या कुंभांत कोंडलेल्या मीनाप्रमाणें निरंतर तरफडणार नाहीं काय ?'[१]

नाना तऱ्हेचे कृत्रिम टाटोप करून आपल्या भाषणात रासिनागे गुफण्याचा हा उत्तम नमुना म्हणून लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. याचबरोबर त्या काळच्या प्रासबद्ध कृत्रिम गद्यशैलीची उदाहरणेही यात भरपूर आहेत. विदूषकाच्या विनोदी भाषणाना ही शैली अर्थातच पोषक ठरली आहे. विदूषक शंकरास म्हणतो :

विदू०—अहो महाराज, आपणास महाकुलीन राजाची कन्या हें कुदुन मिळालें आहे आणि आपलें राहणेंही अगदीं एकीकडेस या पर्वताच्या शिखरावर; यामुळें आपणास बायकांचें चरित्र पुरेंसें माहीत नाहीं असें वाटतें. अहो, डोईंतील फुलास हिऱ्याच्या पाकळ्या आणि पायात चांदीच्या साकल्या, बसायास रुप्याचा पाट आणि जेवावयास जडावाचें ताट, पांघावयास पैठण्याची धार आणि गळ्यात नवरत्नाचा हार. जेवणात मसाल्याच्या वासाचा धप्पा आणि नाकात नथेचा झप्पा. असें जर नवरा देईल तर मग त्याणें उरात धप्पा बसण्याजोगा पाठीवर रप्पा मारणें इत्यादि कितीहि अपकार केले तरी त्याजवर त्या टप्पा ठेवीत नाहीत आणि (दोन्ही मनगटास, गळ्यास, नाकास हात लावून) हें नसून उगीच यजमान म्हणून जर दपावील, तर त्याच्या सर्वांगीं शेणाचा भप्पा येण्यासारखा शेणकाल्याचा हप्पा बसेल, चप्पर्शी पोतेऱ्याचा लप्पा मारण्यास आळस करणार नाहींत, हें पक्कें समजावें असा स्त्रियांच्या प्रभावाचा मासला ज्या पुरुषाच्या मनात ठसला आणि सर्व जनसमुदाय हासला तरी असल्या बायकोवर विश्वास ठेवून जो बसला, तो वेडा नसला आणि कसाही बुद्धिमान् असला, तथापि फसलाच फसला असें समजावें.[२]

प्रस्तुत नाटकातील विदूषकानें आपल्या कुरूप स्त्रीची केलेली व्याजस्तुती पाहता तो गडकऱ्यांच्या भावबंधनातील इंदुनिंदूची टवाळी करणाऱ्या कामण्णाचाच पूर्वज वाटतो.

---

१. गौरीहरविनोद, अंक १, पृ. १२

२. पूर्वोक्त, पृ. २९-३०

विदू०– पहा बरें गौरीबाई, तुमचें तर सारेंच अति उत्तम, परतु मी हा आसला पांढरा परीस की नाहीं ! आणि माझी प्रिया तर केवळ कुटकीचा शिळा कादा ! अहो, ती गोरी इतकी आहे की तिला काजळाच्या पर्वतावर ठेविलें तर त्या पर्वतानें आपल्या उज्वळपणास कोणाची दृष्ट होईल म्हणूनच जणु का काळीं तीटच लावली आहे असी दिसेल, आणि तिचें रूप तरी काय वर्णू ! माकडचोकटाचा खेळ करून दाखविणारे नीळहि बाळगतात. त्यांनीं कदाचित् ती पाहिली तर नि संशय धरून नेतील या धास्तीनें मी कधींहि तिला घराच्या बाहेर पडू देत नाहीं. [१] "

एकंदर नाटकाचा थाट विनोदी प्रहसनात्मक असल्यामुळे गंगेच्या विवाहाच्या वेळी जमलेल्या भिक्षुकाच्या सवादातही लेखकाने खूप विनोद आणला आहे. दकलकल्याणीभट दमडेरे पदरपूरकर आणि अवरडनाथभट माडवगणे माडवगडकर अशी 'किंचित् लवपुच्छ' नावे असलेल्या भिक्षुकाचा प्रवेश गमतीदार उतरला आहे या लग्नाच्या निमित्ताने लेखकाने थोडी सामाजिक टीकाही विदूषकाच्या विनोदी भाषणाच्या द्वारे केलेली आहे. गंगेच्या लग्नाच्या निमित्ताने विदूषक नारदाला वराचे म्हणजे शिवाचे वय विचारतो. कारण त्याला विवाह–सामग्रीची यादी करावयाची असते. त्यावेळी

नारद–अरे, पण वयाशीं आणि यादीशीं काय सबध ?

विदू–तरुणापेक्षा वृद्धाचे लग्नाच्या यादींत दोन जिन्नस अधिक लागतात.

नारद–ते कोणते रे ?

विदू–अहो नव्या रक्ताची वधू तारुण्याच्या वाढत्या अवस्थेंत असायचीच, तेव्हां तिच्या मुठींतून सुपारी ओढून काढण्यास एक साडस आणि विड्या तोडण्यास कोयता.[२]

'पुराणातील केवळ गोष्ट मात्र घेऊन तिजवर नाटकाचा सारा नवा थाट' रचल्याचे जे लेखकाने प्रस्तावनेत सांगितले आहे त्यावरून त्याचा हा नवा थाट सरोसरच चागला साधला आहे असेच म्हणावे लागेल. कैलासपर्वताच्या पार्श्वभूमीवर हे सबध नाटक रगते. प्रारभीचा अक सर्वच दृष्टींनी बहारीचा आहे. अति–मोहक असा विलासवेष धारण करून पार्वती शकराच्या सांनिध्यात बसली आहे. त्याचा शृगार रगू लागतो न लागतो तोंच '*हरहर*' *असा नामघोष करीत शिवदर्शनासाठी देवगण येतात*. या वेळी विलासवेषयुता पार्वती लाजून आत जाते. परतु 'पार्वति, हे देव आपलीं लेकरें आहेत. यांस लाजण्याचे कारण नाहीं, तर तशीच बाहेर येऊन विविध विलासानी मला सतोषवीस " अशी शकर आज्ञा फर्मावतात त्यावर पार्वती असमती प्रकट करून निघून जाते. झाले; एवढी गोष्ट त्या क्रोधी शकराला पुरली. नारदाने व विदूषकाने त्यास आणखी चिडवून गृहत्याग करावयास लावले.

नारदाने शकराचा विवाह गगेशी लावून दिला. परतु पार्वतीच्या प्रेमाने शकर पुन. व्याकुल झाला. गगा–शिवसंवादात लेखकाने एक छेकापन्हुती घातली आहे. रामजोश्यांच्या छेकापन्हुतीची आठवण करून देणारी अशी ती आहे.

---

१. गौरीहरविनोद, अक ७, पृ. १९३–९४

२. पूर्वोक्त, अक ४, पृ. १०२

प्रस्तुत नाटकातील पदे संस्कृतप्रचुर असली तरी संगीतातून योग्य तो रस पुष्ट करण्यास उपयुक्त ठरली आहेत. त्या दृष्टीने पुढील पद पाहावे.

(तांडव नृत्याचे पद)

नारद—अखिलतस्कर दक्षमखाविध्वंसनिर्वाहक सांब-शिवा
सांब-सदाशिव, सांब-सदाशिव, सांब-सदाशिव, सांब-शिवा
भालनयनधर नीलगलांकित-पालन्यासित सांब-शिवा
शूलधरोरगमालभूषांकित, काल, परात्पर सांब-शिवा
त्र्यक्ष निजाश्रितपक्षसुरक्षक, यक्षसखिवर सांब-शिवा

'सुकलेल्या हळकुंडाप्रमाणे जिचे हातपाय' असे शब्द आहेत अशा पार्वतीकडे शंकर येतो तेथील संवाद जरा उघडउघड स्पष्ट विदग्ध शैलीत घडून अगदी अनैतिक आहे. शरीरावर पडलेल्या संभोगचिन्हाबद्दल पार्वती जेव्हा शंकराची हजेरी घेऊ लागली, तेव्हा शंकरही ठराविक पद्धतीची लपवालपवी करतो.

पुसिता शंभु हें चिन्ह ओठीं उठे, मारिलें विंचवें दंश दिलें ॥ अंगीही परिमल भस्मसवें दिलें, नाचता नग निशाचरिं केलें ॥ तुज वाटुनी त्या दुजी नाहि कारण केली तू मानिनी या गुन्हाची[1]

सारांश, प्रस्तुत नाटकात सर्वच दृष्टींनी कायमात्रविनोद भरपूर आहे. शंकर, पार्वती, गंगा हे सर्व अगदी मजेदार मानवी नमुने आहेत. सर्वतोगामी विदूषक व नारद ही पात्रे खूप नक्कल-विनोद करून हसवितात, रमवितात. कथानकात पुढे सवत शंकराच्या गंगेशी झालेल्या विवाहाच्या रूपाने उपस्थित होते. ही सर्व परिस्थिती मात्र त्या भोळ्या, कोपिष्ट व कामारी असूनही कामाच्या आहारी जाणाऱ्या शिवाच्या स्वभावातून सहज निर्माण झालेली दाखविलेली आहे. खरे म्हणजे शिव गंगेसह पार्वतीकडे आल्यावर चकमक झडायला पाहिजे होती. परंतु 'गंगा शंकराला प्रिय आहे तर आपणासही ती प्रिय,' असे समजून पार्वती तडजोड करते. परंतु पुराणांतरीच्या कथाभागांचे आणि तेही 'जगत. पितरां'च्या संबंधात आणखी पर्याय तो कसा सुचावयाचा? शेवट तर आधीच ठरलेला व प्रेक्षकांना माहीत असल्यामुळे लेखकाने नाटक ठराविक पद्धतीने गुंडाळले आहे. परंतु हा असला काही भाग सोडल्यास एक निरामय करमणूक पुरविणारे चांगले नाटक, असेच या नाटकाबद्दल म्हणावे लागेल. आजही याचा प्रयोग झाला तरी ते जुने असे वाटणार नाही.

वजाबा बाळाजी नेने - सैरंध्री नाटक (१८७२)

हे द्वादशांकी नाटक 'स्वकपोलकल्पित' असल्याचे लेखक सांगतो. परशुरामतात्यांनी संस्कृतावरून केलेल्या मराठी भाषांतरात्मक नाटकाचा जो एक साचा बनविला, त्याबरहुकूम पण स्वतंत्रपणे हे नाटक रचिले आहे. मनोरंजनासह बोध व्हावा ही दृष्टी नाटककर्त्यांची असल्यामुळे धर्म सारतत्त्वाचे दिग्दर्शन करण्यासाठी त्याने या नाटकात बारा अंकांची योजना केली आहे. 'सद्गुणसरलता, स्वधर्मरति, सज्जन-पालन, खलदमन, न्यायाचरण, नित्यानित्यवस्तुविचार, अद्भुत कर्म आणि अमानित्व या ज्या सुप्रवर्तन-

---

१. गौरीहरविनोद, अंक ८, पृ. २०१

कौशल्याच्या कला त्याही युक्त जे भगवद्भक्त तेच परिणामीं संपूर्ण सौख्याचे अधिकारी होऊन इहपरत्र धन्य होतात' (प्रस्ता. पृ ६) हाच ध्वनी नाटकात सर्वत्र आहे.

संस्कृतच्या विदग्ध पद्धतीवर या नाटकाची रचना लेखकाने केल्यामुळे यातील कवित्व कित्येक ठिकाणी क्लिष्ट व दुर्बोध वाटते. लेखकाने कमलबंध, गोमूत्रिकाबंध, द्व्यर्थक इत्यादी आकृतिबंधही पद्यात आणिले आहेत, 'चित्रकाव्यांचे कथानक चित्रकाव्यानें वर्णन करण्याचा' हर्षभारव्यादी महाकवींचा परिपाठ लेखकाने आदर्श मानला आहे. अश्वगती, मणिमध्य, श्येनिका आदी छंदाबरोबर, आर्या, साकी, दिंडी, कटाव, हरिनर्तन, सवाई हेही छंद त्याने योजिले आहेत. संगीतोपयोगी पदे आणि ठुमऱ्या याचाही उपयोग त्याने केला आहे. संवाद व भाषा यासंबंधी लेखक लिहितो, 'शूद्रादि अन्त्यवर्णाच्या स्त्रिया आपल्या भाषणात म्हणी आणि प्रास यांचा फारच भडिमार करीत असतात, अशा भाषणाच्या अंगीं मनोभाव जागृत करण्याची विलक्षण शक्ति असते हें दाखविण्याकरिता दुसऱ्या अंकात पारिका आणि मालिनी याच्या भाषणाची तशी रचना केली आहे, यांत सरळ वाक्य चालत असता नियमित स्थळीं प्रास साधले आहेत' (प्रस्ता. पृ. ७)

विदग्ध शैलीच्या फारच आहारी गेल्यामुळे प्रस्तुत नाटक फारच अवजड नि बोजड झाले आहे. लेखकाचे गुरू परशुरामपंत तात्या याच्या शैलीतला प्रसाद या रचनेत कुठेच नाही. शास्त्र, कला, व्यवहार, धर्म इत्यादी सर्व वस्तूंचा संग्रह आपल्या कृतीत करण्याच्या सर्वसमावेशक बुद्धीमुळे प्रस्तुत कृती नाटक न ठरता, बहुश्रुतता वाढविणारा एक पौराणिक पद्धतीचा ग्रंथ झाला आहे. याच धड काव्यही म्हणता येत नाही व नाटक तर नाहीच नाही. पुढील उदाहरणावरून वरील अभिप्रायाच्या यथार्थतेची थोडी कल्पना येण्या सारखी आहे.

सैरंध्री—(धर्मभीमाकडे तिर्यग्दृष्टि देऊन निषेधपूर्वक) शिव शिव ! काय अनुचित उत्तर हें. राजा ! हा न्याय इच्छिणारी स्त्री धैर्य आलीच नसती. पक्षपातविचार सोड, धर्मविचार कर. अशा अप्रतिष्ठेची क्षति न बाळगणाऱ्या दासींतली ही दासी नव्हे. हीनकुलवती (ही नकुलवती) असून कुलवती स्त्री आहे. शांत प्रयत्नदृग्भाषणाच्या अर्थात अंतःप्रवेश करो या इच्छेने पुनः विनति करितें.

आर्या अर्थचतुष्टयाची, गोमूत्रिका–बंध.

या वामाक्षीविषया हे धामाक्षा तवाक्ष वाम न हो ॥
या वामाक्षविपर्या हे धामाक्षा तवाक्षि वामन हो ॥ १ ॥

(टीपेत या श्लोकाचा विराटपर अर्थ, धर्मपर अर्थ, भीमपर अर्थ, शिवपर अर्थ वेग वेगळा संकेतित केला आहे)

हर हर ! मी अतर्क्य क्षुद्र असता,—

श्लोक, गत प्रत्यागत

हाय ! भूवर का नकरा नया
हा ! नया रिक्वाल्न राजया,
या वरा नल्वा कलिया नहा
या नराक न का रव भूय हा !

मालिमा वदनालि कुनाम दे;
काय नाक मुखा न हिता वदे;
देवता हि न कामुक नायका
दे मना कुलिना ! दव मालिका !

विराट—सैरंध्री ! जो मी केला तो धर्मन्यायच केला.

सैरंध्री—(संतापानें) शिव शिव शिव शिव ! राजा धडधडीत अधर्म करून धर्म म्हणतोस ! हाय हाय ! केवढा अन्याय ! कुळलेच्छुंनाही सर्वस्व अर्पून रक्षावा तो धर्म तू आपल्या राज्यांतून नाहींसा केलास, केवढें घातक कर्म हें. पापासारिखा धर्मास दुसरा भयकर रोग नाहीं. लक्षपूर्वक श्रवण कर—

श्लोक द्व्यर्थक.

पापगदें जरि धर्म पडे मरण—व्यसनीं
त्याव महागुणकार सुधाहि पडे पचनीं;
होय न तें त्रिदिवेशभिषक्सुकृत्य सुखदा,
श्रीवनितावरिनें जिष्णु रडे गतधाम तदा.

इंद्राचीसुद्धा ही दशा, तेथे अन्याचा काय पाड ! सारांश, एका धर्मानें विपत्ति धरिली म्हणजे इतर महान् तेजस्वी पुरुषहि दुर्गतीस पात्र होतात.[1]

नारायण दिनकर गोडबोले : गोपीचंद (१८९८)

नाथपंथी साधू जालंदरनाथ किंवा बंगालाधिपती राजा गोपीचंद ह्या पौराणिक व्यक्ती नाहीत, त्या ऐतिहासिकच होत. तरी नाथपंथातील सिद्धिचमत्कारामुळे या व्यक्तीं-भोवतीही एक तऱ्हेचे पौराणिकतेचे वलय निर्माण होऊन बसले आहे. कारण या ऐतिहासिक नाथसत्पुरुषाचा मूळ गुरू श्रीआदिनाथ म्हणजे स्वतः शंकरच असल्यामुळे शुद्ध ऐतिहासिक विचार येथे करताच येत नाही. शिवाय देवांच्या लीलांबरोबर संतांच्या लीलांचे वर्णन करणारे भक्तविजय, संतलीलामृत इत्यादी महिपतिबावा ताहराबादकरांचे जे रसाळ ग्रंथ झाले, त्यामधून या संतांची चरित्रे दिव्याद्भुत अशा प्रसंगासह वर्णिल्यामुळे या व्यक्ती भाविक-भावड्यांना ऐतिहासिक वाटण्यापेक्षा पौराणिकच अधिक वाटू लागल्या. पण हे जरी खरे असले तरी देवासुरांचे शुद्ध पौराणिक विषय बाजूला ठेवून, ऐतिहासिक व्यक्तींच्या जीवनावरील नाटके लिहिण्यात येऊ लागल्यामुळे पौराणिक पद्धतीने का होईना जीवनातील वास्तवता आपोआपच नाटकात रंगविली जाऊ लागली. मानवी स्वभावाचे जिवंत नमुने रंगभूमीवर त्या निमित्ताने दिसू लागले. 'गोपीचंद' नाटक विष्णुदास हिंदीत करीत असत. पौराणिक, पुढे निम पौराणिक व निम ऐतिहासिक, त्यापुढे शुद्ध ऐतिहासिक व त्यानंतर काल्पनिक व शुद्ध सामाजिक असा एकंदर नाटकाच्या विषयाच्या दृष्टीने विकास कल्पिला, तर संत-जीवनावर मधल्या काळात केव्हाना केव्हा तरी नाटके लिहिली जाणे अवश्य होते. गोपीचंदावरची नाटके, दामाजींवरील नाटके, एकनाथ-तुकाराम या साधूंवरील नाटके किंवा

---

१. सैरंध्री, अ. ५, पृ. १४०–१४३

शंकरदिग्विजय याप्रमाणे शंकराचार्यांच्या जीवनावरील नाटक ही सारी नाटके ऐतिहासिक दृष्टीने नाटकाच्या विकासातील एक टप्पा आणि प्रवृत्ती दाखवितात हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

गोडबोले यांच्या गोपीचंद नाटकातील सूत्रधाराची उक्ती या दृष्टीने लक्षात ठेवण्या सारखी आहे.

> हृदयीं आणुनि हेतू मी हो मानुष लीला कथना
> विज्ञप्तीही करितों मी कीं जोडुनि हस्त जनां
> देवाचा मी आजवरी हो महिमा वर्णन केला
> मानव करणी दाखवितों कीं वर्णुनि सर्व जनाला !

गोडबोले यांच्या गोपीचंद नाटकाचे अंक दोनच आहेत परंतु पहिल्या अंकात सात प्रवेश असून दुसऱ्या अंकात ते बारा आहेत. नाटकाची एकंदर रचना सूत्रधारी पौराणिक नाटकाप्रमाणेच आहे मराठी छंद, पदे भरपूर आहेत. परंतु गोपीचंद हा बंगालाधिपति आणि जालंदरादी नाथपंथीय साधू उत्तरप्रांतीय अशी कल्पना असल्यामुळे मधूनमधून संवादात व पद्यात हिंदुस्थानी भाषेचा संपूर्ण वापर केलेला आहे विदूषकाच्या तोंडात व इतर पात्रांच्या तोंडीही इंग्रजी शब्द सर्रास वापरले आहेत. तर राजाच्या तोंडी " हे सचिवेंद्र, शृणु, एतां वार्तां यो बहिस्फोटयति, तस्यायुर्गतमिति जानीहि, तस्योत्तमांगस्य छेद करिष्यामि " अशली संस्कृत वाक्येही आली आहेत[1] " कानिफाशिष्यसहित मैं आऊंगा बर नरूर कुछ दिनमें ॥ फिरता तेरे पुरमें कर शोक लेश मत मनमें[2] " असले हिंदुस्थानी कवित्वही अगदी सामान्य प्रतीचे आहे.

गोडबोले यांच्या नाटकाची प्रस्तावना तत्कालीन विचारसरणीच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाची आहे. १८६८ च्या आसपासच्या मध्यमवर्गीय शिक्षितांना इंग्रजी राज्य हा परमेश्वरी अनुग्रहच जणू वाटत होता. साधूचा एका राजावर झालेला अनुग्रह हा नाटकाचा विषय. त्याचे निमित्त साधून गोडबोले लिहितात, " या हिंदुस्थानातील लोकांवर परमेश्वर कृपा झाली, आणि हरएकावर जगदीशानुकंपा होण्यास साधूचा अनुग्रहच पाहिजे असे ज्याप्रमाणें सर्व म्हणतात त्याप्रमाणे ही उर्जित स्थिति थोडक्या काळात प्राप्त होण्याविषयींचा अनुग्रह इंग्लिश सरकारचाच म्हटला पाहिजे. कारण या देशात इंग्लिश लोकांचे राज्य फैलावल्यापासून, शहाणपणाच्या, युक्तीच्या, कारागिरीच्या व सर्वोपयोगी अशा गोष्टी ज्या पूर्वी एतद्देशीयांना स्वप्नांतहि अवलोकन केल्या नव्हत्या, त्या सर्व सांप्रत केवळ निदर्शनासच आल्या आहेत असी गोष्ट नाहीं, तर त्या वस्तु कोणत्या रीतीनें कशा हिकमतीनें सिद्ध होतात, तें ज्ञानहि बहुतेकास प्राप्त झाले आहे. आणि उत्तरोत्तर नवीन प्राकृत, संस्कृत (गद्यपद्यात्मक) व भिन्न भिन्न भाषाचे ग्रंथ, आणि कित्येक प्रकारचीं नाटकेंही उत्कृष्ट नवीन रचलेलीं अशा प्रकारचें ग्रंथावलोकन करण्याची आणि वाचण्याची अभिरुचि सांप्रत लोकास होऊं लागली आहे. अशा प्रसंगात जर आपण आपला लाभ न साधला आणि लोकास प्रिय न झालों तर आपलें कर्तव्य कार्य न केल्याचा दोष आपणास लागेल, हा ज्या हेत्वर्थ मनात आणून हा ग्रंथ तयार केला आहे. "[3]

---

१. गोपीचंद, अ. १, प्र. ५, पृ. ५५
२. पूर्वोक्त, अ. २, प्र. ११
३. पूर्वोक्त, प्रस्ता. पृ १–२

गोपीचंद याच विषयावर १८६९ साली रावजी बापाजी लेले यांनी लिहिलेले नाटक प्रसिद्ध झाले. याचे प्रवेशयुक्त चार अंक असून सर्व रचना पौराणिक पद्धतीची आहे. संस्कृत–मराठी वृत्तांचा वापर केलेला आहे. यापेक्षा या नाटकात लक्षणीय असे काही नाही.

बळवंत पांडुरंग किर्लोस्कर : शांकरदिग्विजय (१८७४)

आपल्या शाकुंतल, सौभद्र आदी कृतींनी संगीत नाट्याचे नवे युग १८८० नंतर महाराष्ट्रात सुरू करणाऱ्या अण्णासाहेबांचे हे पहिले गद्य नाटक अनेक दृष्टींनी संस्मरणीय ठरले आहे. आद्य शंकराचार्यांच्या विभूतिमत्त्वाची आणि त्यांच्या संन्यासमार्गाची एवढी छाप किर्लोस्करांवर जीवनभर होती की संन्यास घेण्याच्या त्यांच्या अट्टाहासामुळे त्यांना अकाली मृत्यू आला की काय असे राहून राहून वाटते.[1] जीवनाच्या अल्पावधीत ज्या आद्य शंकराचार्यांनी प्रचंड धर्मकार्य केले, त्यांचा जीवनेतिहास व कार्य ही सर्वांना विदित व्हावी म्हणून किर्लोस्करांनी सदानंद-स्वामींनी रचलेल्या शांकरविजय या संस्कृत ग्रंथाचा आधार घेऊन प्रस्तुत नाटक रचले. हा ग्रंथ नाटकरूपानेच का रचण्यात आला याचे कारण सांगताना ते लिहितात, की, "तशा प्रकारच्या वर्णनात शृंगारादि रस येतात, त्यामुळें अनेक जनांस त्याची गोडी लागून त्यांतील मुख्य जो आचार्यांचा इतिहास तोही प्रसिद्धीस येईल.[2] "

या नाटकाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या काळच्या पौराणिक पद्धतीवर लिहिलेले असे जरी हे नाटक असले तरी या नाटकात पद्ये नाहीत हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. ज्या साक्या–दिंड्यांनी आणि पदांनी किर्लोस्करांनी रंगभूमीवर एक नवे युग पुढे १८८० नंतर सुरू केले, त्यांचे पहिले नाटक संपूर्ण गद्य स्वरूपाचे असावे ही एक अनपेक्षित वाटण्यासारखी घटना आहे. परंतु यासंबंधी अण्णासाहेबांचे विचार सुस्पष्ट आहेत. ते लिहितात, "नाटक हें गद्यपद्यात्मक असणें योग्य आहे, परंतु मी हा ग्रंथ केवळ वाक्यरूपें करण्याचें कारण हेंच कीं, पद्यें हीं कवीच्या वक्रदृष्टीमुळें आणि दूरन्वयामुळें केव्हा केव्हा फार कठीण होतात. याकरितां त्यांतील अर्थ सर्वांस समजणार नाहीं व कथाविच्छेद होईल, व कवितेंत वर्णन केलेला अर्थ पुन्हा ध्यानांत आणिल्यास ज्यास ती कविता समजेल त्यास द्विरुक्ति वाटेल; इत्यादि भीतीमुळें आयतीं दोन श्लोक घालून बाकीचा सर्व ग्रंथ वाक्यरूपानें लिहिला आहे.[3]

प्रस्तुत नाटकातील मुख्य व्यक्ती जरी ऐतिहासिक असली तरी हे नाटक पौराणिक पद्धतीवरच लिहिण्यात आले आहे. या नाटकाचे एकंदर पाच अंक आहेत. पहिल्या अनुसंधानात्मक अंकात सर्व देव कैलासास शंकराकडे विनंती करण्यास जातात. बौद्ध, कापालिक, दिगंबर आदी नास्तिक मार्ग, वेदमार्गाचे खंडन करून प्रबळ होत असल्यामुळे त्यावर उपाय योजण्याची आवश्यकता ते सांगतात. शेवटी 'शंकराचार्यनामे उत्पन्न होऊन' संन्यास घेऊन ज्ञानमार्गाची स्थापना करीन असे आश्वासन स्वतः शंकरच देवांना देतात. शंकराचार्यांचा जन्म तिसऱ्या अंकात ४ थ्या प्रवेशात दाखविलेला आहे. याच अंकाच्या ८ व्या प्रवेशात

---

१. श. वा. मुजुमदार, अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचें चरित्र, पृ. २१३

२. शांकरदिग्विजय, प्रस्ता. पृ. १

३. पूर्वोक्त, प्रस्तावना, पृ. ३

शंकराचार्य मातेच्या अनुज्ञेने सन्यासही ग्रहण करून मोकळे होतात. कालिक्याच्या दृष्टीने हे सर्वच विपरीत वाटण्याची शक्यता आहे. परतु लोकोत्तराच्या चरित्रात व पौराणिक पद्धतीने लिहिलेल्या नाटकात त्या काळी हे सर्व क्षम्य म्हणजे 'चालेल' या स्वरूपाचे समजण्यास हरकत नसावी असे वाटते. चौथा अंक 'मदनजयपरकायाप्रवेशा'चा. यात तात्त्विक चर्चाच बरीच आहे व शेवटच्या अंकात 'शृंगाराद्यनुभव–दिग्विजय पुरःसर–निजधामगमना' पर्यंत विषय आला आहे. प्रस्तुत नाटकात शंकराचार्यांचे चरित्र नसून प्रत्यक्ष शंकराचेच अवतार-कार्य असल्यामुळे पौराणिक नाटकाची कथापद्धतीमधील अद्‌भुतता इत्यादी गोष्टी यात अपरिहार्यपणे आलेल्या आहेत. [१]

परतु किर्लोस्करांचे हे पहिले नाटक कोल्हापूरकर नाटक मडळीने त्या काळी विशेष लोकप्रिय केले होते. या पहिल्या नाटकातही नाटककार या नात्याने अण्णासाहेबाच्या गुणाचा परिचय मिळतो. खटकेबाज सवाद, सोपी परतु नागर वळणाची भाषा येथेही त्यानी सफाईने वापरली आहे. शातरसाच्या पार्श्वभूमीवर शृगाराचा मधुर शिडकाव अण्णासाहेबानी मोठ्या बहारीने केला आहे.

प्रस्तुत विवेचनात न उल्लेखिलेली काही पौराणिक नाटके.

वालिवध	१८६३	कृ. रा. दाडेकर
चद्रहास्य	१८६३	रा. भो. बर्वे
चित्रसेन गधर्व	१८६७	द. वा. जोगळेकर
कृष्णचरित्रपूर्णोदयेन्दु	१८६८	गोवर्धनदास लक्ष्मीदास
गोपीचद राजाचे नाटक	१८६८	नारायण दिनकर गोडबोले
पुनर्दर्शन	१८६९	रा. का. ओक
वत्सलाहरण	१८६९	दा. ह. चितळे
पार्थप्रतिज्ञा	१८७०	वि. ना. वाटवे
सीतास्वयंवर	१८७०	अभ्यकर ल. दा.
सुलोचना	१८७०	रा. वा. लेले
रावणवध	१८७१	"
मदनप्रताप	१८७४	रणछोडभाई गुजर
रासक्रीडा	१८७४	डेविड हाईम
गोपीविनोद	१८७५	द. वा. जोगळेकर
बाणासुर	१८७५	बापू कृष्णाजी

१. या नाटकासबधी 'मराठी रगभूमि' कर्ते आ. वि कुलकर्णी लिहितात, "सत्-पुरुषाच्या चरित्राचे अथपासून इतिपर्यंत वर्णन किंवा त्याच्या बऱ्याच भागाचे वर्णन नाटकातून करून त्याची पात्रे वरचेवर रगभूमीवर आणल्यास त्याच्या सबधीची पूज्यबुद्धि लोकात जास्त वाटेल असे आमचे मत आहे. शिवाय एकोद्देशत्वादि चागल्या नाटकाचे जे गुण आहेत ते साधून एका अकाचा दुसऱ्या अकाशीं चागला मेळ घालून व एकापेक्षा एक अधिक महत्त्वाचे व पूज्यबुद्धि वाढविणारे प्रसग घालून नाटककर्त्याने नाटक सपविले पाहिजे" (मराठी रगभूमि, पृ. ६६). पुढे तर त्यानी 'आचार्यांचा इतिहास हा विषयच शातरस-प्रधान असल्यामुळे तो नाटकास योग्य नाहीं' असे मत देऊन टाकले आहे. (पूर्वोक्त : पृ. ७८.)

मत्स्यावध	१८७६	गो. मो. वेलणकर
नृसिंह–अवतार	१८७६	द. वा. जोगळेकर
बभ्रुवाहपार्थपराजय	१८७६	श्रीधर म. शौचे
लव्हांकुश	१८७६	,,
बाणासुर–आख्यान	१८७६	पा. मि. फडके
सुदर्शन–शचिकथा	१८७७	गो. वि. कानिटकर
भामाविलास	१८७७	द. वा. जोगळेकर
कालिदासचातुर्य	१८७७	वा. गो. वेळकर

५

रूपकात्मक नाटके

अमूर्त अशा विकारांना व भावभावनांना मूर्त मानवी पात्रे कल्पून, त्यांच्या द्वारे काही एका कथानकाची योजना करून, त्यातून विशिष्ट बोध या संदेश लोकांपर्यंत पोचविण्याची पद्धती कृष्णमिश्राच्या 'प्रबोधचंद्रोदयात' त अवलंबिलेली पूर्वी आपण पाहिली आहे. शुष्क वेदान्त वा बोध हा सहजग्राह्य होत नाही. उपदेशही कथानून सूचित केल्यास मनावर अधिक ठसतो. पण त्याहीपेक्षा तो नाटकरीतीने सांगितल्यास अधिक मनोरंजक, प्रत्यक्ष व परिणामकारी सिद्ध होतो. कारण नाटकात शृंगार, वीर आदी आकर्षक रसांची सुलभ योजना करता येते व त्या ओढीने रसांबरोबर बोधाचाही अनुभव प्रेक्षकास येतो. मराठीतील जुन्या संतकवींनी जी वेदान्तपर रूपके लिहिली, त्यात हीच अन्योक्ति–पद्धती स्वीकारली आहे. एकनाथांनी भारुडांतून त्या वेळचे सर्व लोकजीवन मोठ्या मनोरंजक रीतीने, परंतु अन्योक्तिपर वर्णिले. त्यामुळे एकाच वेळी करमणूक होऊन अध्यात्माचा बोध थोर लहानथोरांपर्यंत सर्वांना होण्याची सोय झाली.

मागे सांगितल्याप्रमाणे रूपकात्मक नाटके हा नाट्याच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. पौराणिक विषयांतून पात्रे आणि प्रसंग निवडून त्यांची नाटके करीत बसण्याच्या ठराविक पद्धतीला कंटाळून ही विचारप्रवर्तक, स्वतंत्र नाटकशैली अस्तित्वात आणली गेली असावी असे वाटते. या पद्धतीने एक महत्त्वाचा लाभ झाला तो असा की, पौराणिक वा देवासुरवजा पात्रे रंगभूमीवरून प्रथम नाहीशी होऊन त्या ठिकाणी सजीव, मानवी विकारांनी युक्त अशी मनुष्य–पात्रे रंगभूमीवर आली. सामाजिक नाटकाचा हा एक दृष्टीने विचारच समजला पाहिजे. अशा प्रकारची रूपकात्मक, परंतु विशिष्ट बोध देणारी नाटके रचणे ही नाटककर्त्यांची कसोटी आहे. कारण प्रस्तुत अशा बोधावर भर दिला तर अप्रस्तुत अशी जी नाटकीय वस्तू ती फिकी पडण्याची भीती असते. अप्रस्तुत अधिक रसपूर्ण झाले तर इकडे प्रस्तुत बोध दुर्लक्षिला जाण्याचे भय निर्माण होते. अशा नाटकात शेवटपर्यंत बोधाचा पक्ष फारसा न लगू देण्याची दक्षता घ्यावी लागते. मराठीत त्या दृष्टीने या काळात रूपकात्मक नाटके फारशी यशस्वीपणे लिहिली गेली असे म्हणवत नाही. 'चंद्रिका' मासिकात प्रसिद्ध झालेले 'विचारसार' (१८९४) नाटक अगदीच सामान्य व कल्पितकथावजा आहे. आहे. 'सायुज्यसदना' (१८९८) त संपूर्ण वेदान्त पाण्डित्यपूर्ण रीतीने अर्थात

नाटकाच्या माध्यमातून आलं आहे. परंतु नाटक या दृष्टीने ती रचना फारच अवजड झाली आहे. ' दम्भहारका ' तील सद्वार–अंत पूरपर्यटन–रूपक ' (१८७१) हेही विचार-सार नाटकाप्रमाणे बरेचसे सामान्य आहे.

खरे म्हणजे रूपकाश्रयाने लिहिलेल्या वाङ्मयाला प्रचाराच्या दृष्टीने विशिष्ट काळाची आवश्यकता असते. कोणत्या तरी प्रतिस्पर्धी शक्तीवर जेव्हा आघात करावयाचा असतो, तेव्हा सर्जनशील प्रतिभेचा कलावंत त्या काळातून स्फूर्ती घेऊन अशा विशिष्ट कृती रचण्यात यशस्वी होतो. कृष्णमिश्राच्या नाटकात केवळ प्रबोधाचा चंद्रोदय नाही. त्या ठिकाणी चार्वाक, बौद्ध, कापालिक आदी विरोधी पाखंडी मतावर वैदिक धर्मांचा, श्रद्धेचा विजय विष्णुभक्तीच्या द्वारे त्यास दाखवावयाचा होता. या काळातील वरील मराठी नाटकाच्या कर्त्यांपुढे तसा काळाचा तीव्र विचार किंवा तदंतर्गत जबरदस्त समस्या दिसत नाही. सामान्यपणे नाटकाच्या पद्धतीतून काही बोध लोकांना करावा एवढीच दृष्टी दिसते. सायुज्यसदनात तो अगदीच तात्त्विक पद्धतीचा आहे, तर राहिलेल्या दोन रचनांतून त्याला काही देश-विषयक तत्कालीन अर्थ प्राप्त झाला आहे.

विचारसार नाटक[1]

देशस्थितीवर रूपकात्मक असे लिहिलेले १८५४ मधील हे पहिले नाटक म्हणून विशेष महत्त्वाचे आहे. प्रथमच सूत्रधार सभासदास प्रार्थना करतो ती अशी—

देश–प्राक्–स्थिति पाहुनी निजमनीं होता मला यातना,
झालें उत्सुक मानसात बहु मी दावावया सज्जना;
नामें नाम्य ' विचारसार ' करुनी, जोडूनि हस्तांजलि
मातें द्या वर आदरून परिसा मद्गीत–वाक्यावलि.

१८९४ मधील या स्वतंत्र नाटकात गणपतिसरस्वती–स्तवन, विदूषक–विनोद इत्यादी काहीही नाही हे वैशिष्ट्य आहे. प्रारंभीच सूत्रधार म्हणतो,

" अहो देशबांधव हो, काय तुम्हीं अगदी गाढ निद्रेत निमग्न होऊन गेला आहां ! तुमचे पूर्वज धर्मराजासारखे सत्यवक्ते, अर्जुनासारखे प्रतापी, विदुरासारखे नीतिमान् इत्यादिकांनी ह्या सर्वांत आपली कीर्ति अमर (त्व) करून ठेविली आहे. त्याचेच वंशज तुम्ही नव्हे काय ? ज्या विचाराच्या व सुमतीच्या आश्रयानें, त्यांनीं अनुपम व स्तुत्य असे पराक्रम केले व सर्वत्र शांति पसरविली, तसेच तुम्ही आलस्यादि चालत, वेढून मोह, विपत्ति इत्यादिकास प्रीतिपात्र करून ठेविलेत ही गोष्ट तुम्हास लाजिर्वाणी नाहीं काय ? धिक्कार असो असल्या जिण्याला."[2]

विचार, त्याची स्त्री सुमती, ज्येष्ठ कन्या शांती व कनिष्ठ कन्या एनी याना भरतखंडात कोणी विचारीत नसल्यामुळे ती सारी देशांतरास जातात. प्रथम ती आफ्रिका खंडात जातात असे पाहून मोहाचा पुत्र ' आळस ' त्यांच्या पाठलागास निघतो, तेव्हा ती युरोपखंडात उद्योग नावाच्या मित्राकडे जातात. आफ्रिकेतील, मोहाचा मित्र रानटीपणा हा इंग्लंडातील आपला पुत्र मूर्खपणा यास पत्र लिहून विचाराला तेथून हाकलून देण्यास सांगतो. याच पत्री तो आपली कन्या अकाबाई, ही आळस यास देण्याचे योजिल्याचे त्यास कळवितो.

---

१. चंद्रिका, पुस्तक १ ले, अंक २ ते ५ आणि ११, १८५५
२. चंद्रिका, पु १, अं. २, पृ ५८–९

वरील कथानकसूत्रावरून या तीन अंकी नाटकाची रचना किती सामान्य असेल याची कल्पना येईल. साक्या, दिंड्या, आर्या, श्लोक इत्यादी संस्कृत नाटकाच्या पद्धतीवर यात आलेली आहेत, पण रचना अगदी सामान्य आहे करुण रसाची संधी साधून तो आळविण्याचा प्रयत्न केला आहे समुद्र-प्रवासात आपल्या मुलींचे फार होत असलेले हाल पाहून सुमती दु खाने मुलीना म्हणते.

> ऐकुनि तुमच्या दीन भाषणा जीव तुटे तडतड,
> काय करू मी उपाय नाहीं धीर धरा तुम्हि थोडा [१]

रामकृष्ण हरि भागवत : सायुज्यसदन (१८६७)

प्रबोधचंद्रोदयाच्या पद्धतीवर लिहिलेले असे हे एक रूपकात्मक नाटक आहे. प्रस्तुत नाटक सताकी असून प्रवेशादींची व्यवस्था यात नाही. तत्यांनी भाषानाटकासाठी निर्मिलेला गद्यपद्याचा साचाच नाटककाराने आपल्या नाटकासाठी वापरला आहे. श्लोक, आर्या, दिंड्या, साक्या, ओव्या, अभग व पदे मिळून एकदर पद्यसंख्या ४६७ भरत असल्याचे शेवटी प्रयकाराने दिले आहे यातील कवित्व नियमाप्रमाणेच क्लिष्ट व संस्कृत जड आहे. ' सायुज्य म्हणजे सहजावस्थैक्य आणि सदन म्हणजे घर; ज्यात जीवेश्वरऐक्य झालें तें सायुज्यसदन ' असे स्पष्टीकरण नाटकाच्या नावासबधाने लेखकाने उपोद्घातात केले आहे. " जीव मायावश होऊन कामक्रोधादिकांच्या आधीन झाला आणि स्वरूपास विसरला. त्यास दम, शम, बोध इत्यादिकांनी षड्रिपूचा पराभव करून मायाविमुक्त केलें नतर तो कृतापराधाचा पश्चात्ताप करून ईश्वरास शरण जाताच सायुज्यपद म्हणजे सायुज्यमुक्ति पावला[२] अशी ही नाटकाची थोडक्यात कल्पना आहे.

खरे म्हणजे हा तत्त्वज्ञानाचा विषय, परतु तो रोचक व सर्वग्राह्य करण्यासाठी लेखकाने रूपक-पद्धतीने लिहिला. तत्त्वाना व विकाराना मानवी रूप देताना एकनाथाची कौलपत्रातील रूपकपद्धतीच लेखकाने अवलंबिली आहे. शिवाजीराज म्हणजे ईश्वर, जीवाजीराव = जीव, मायाळू = माया, बोधाजीराव = बोध, दमाजीराव = दम, तुकोजीराव =तर्क, प्रज्ञाऊ = ज्ञान,' अशा तऱ्हेची पात्रे कल्पून मराठेशाहीतील वातावरण निर्माण करण्यात आले आहे भगारण्यातील देहगडावर वरील नाटकातील कथानक घडले आहे या तत्त्वज्ञानपर नाटकाच्या लेखनाकडे लेखक का वळले हे त्यानी प्रस्तावनेत सांगितले आहे. त्याकाळी विविध कारणानी लेखन करण्यास लोक कसे प्रवृत्त होत असत ते या प्रस्तावनेवरून सहज कळून येईल ग्रथकार लिहितात, ' पुष्कळ दिवसापासून माझ्या मनात मानाला गोड असून अत करणाला सदसद्‌बोधानदाने पवित्रकारक अशा प्रकारचा लहानसा ग्रथ रचून देशबाधवास वाचावयास द्यावयाचा उद्देश होता परतु माझा बहुतेक वेळ जो चरितार्थ चालवण्याकरता मी उद्योग करीत असे त्यात गुतून गेल्यामुळें त्या सद्देतूचा अकुर हृदय भूमीवर न येता तेथल्या तेथेंच थबकून राहिला. परतु दैवयोगें करून मोठ्या शरीर आणि मानसिक मेहनतीचें जें मी सरकारी काम करीत होतों त्यातून मला मुक्तता मिळून निर्वाहार्थ थोडेंसे पेन्शनहि मिळालें, तेव्हा निर्व्यापाराचें खातें आणि स्वस्थपणाचें पाणी पाहिजे तसें

---

१. चंद्रिका, पु. १, अ. ११, पृ. ३३५
२ सायुज्यसदन-उपोद्घात, पृ १

मेळतांच त्या हृदयभूमींत थबकलेल्या अंकुरास पालवी फुटून हा त्याचा मंथरूप विस्तार झाला, यास सज्जन विद्वज्जन आपला अवधानाश्रय देऊन न्यून असेल तें पूर्ण करून सर्वव्यापी करतील अशी माझी आशा आहे.[१]

नाटकातील गद्यपद्याचा नमुना पुढील अवतरणावरून ध्यानी येईल—

(इतक्यात पडद्यापलीकडे मोठा क्रोधयुक्त शब्द होतो)

जो रुद्रांशज, प्रकोपित सदां, दैत्यां मुरां मारवी,
जो दुःसाध्य जिवावयास, हरिण्या साऱ्यांसही हारवी,
ज्याता स्वस्थपणा कदापिहि न दे, सौख्यालयां मोडिता,
क्रपा दे अवनीतलीं प्रगटुनी शार्दूलविक्रीडिता.
ऐसा या प्रभुने अगाध दिधलें श्रीडार्थ हें कानन
बंधू आणि स्वसा सहीत विहरें मी एकण आन न;
अरमच्छासनिं यनेंचीन सकळां, सीत्या मदीया पहा;
प्राणीमात्र चिरीन चोकट असे, या सावचित्त रहा.

पारि०—काय हो हा कोण येत आहे ! आणि बोलतो हें काय !

सूत्र०—(मागे पडद्याकडे पाहून) अहो, हा राघोजी नाईक मांग ! स्वराज्यांत बंडाळी करूं लागला; तेव्हा शिवाजीराजानें याच नगराबाहेर काढून लावलें, म्हणून हा अत्यंत क्रुद्ध झाला आहे, आणि स्वपरित्राणार्थ या भवारण्याचा आश्रय करून बंधुस्वसासहवर्तमान येथें रहावयास येत आहे. पहा याचें स्वरूप किती भयकर आहे तें ! शीर जसें काय काजळीच्याच पर्वताचें शिखर आणि त्याजवरील केश जसे वनोत्पन्न घोंटीच्या वेलीसारखे ताठर. डोळे तर जसे सर्पांचेंच बीळ; आणि पसरट विशाळ तोंड जणू काय सिंहाचीच गुहा; हा कदाचित् आम्हा सर्वांस मत्कुणासारखे चिरडून टाकील.[२]

संसार-अंतपूरपर्यटन-रूपक[३]

हे भारताच्या दुःस्थितीवरचे रूपक आहे. यात भारताच्या या कालातील अवनतीचे काही ठिकाणी रूपकात्मक तर काही ठिकाणी प्रत्यक्ष असे वर्णन आलेले आहे. येथे विचार हा भारतवर्षीय आर्यांचा पुरुष दाखविलेला असून, दक्षता ही त्याची स्त्री आहे. इतिहास हा वृद्ध सोबती विचाराबरोबर असून चित्ररेखा (म्हणजे नकाशा) ही सखी म्हणून दक्षतेबरोबर आहे. मनोयानात बसून ही सर्व माणसे पर्यटनास निघतात. चित्ररेखा ही विविध द्वीपे दाखविते; तर इतिहास हा त्याचा वृत्तान्त सांगत चाललेला दिसतो. चित्ररेखेने या मंडळींना प्रथम ब्राह्मणी (ब्रह्मदेश), श्यामा (सुम्ह देश), मल्लिका (मलाका), चिना (चीन) व तातार (तार्तरी) या 'सौम्य' 'पापाचे घाडे' क्रमाने दाखविते. पुढे त्यांना भेंग टाकून सुंदर बनलेल्या पाताळातील नागिणीप्रमाणे असलेली नवयौवना, हरिमध्या, बांध्याने उंच, लासडक अशी स्त्री भेटली. ही दक्षिणोत्तर पसरलेली लावलचक, मध्ये

१. सायुज्यसदन, प्रस्तावना
२. पूर्वोक्त, अ. १, पृ. ९
३. प्रकाशन—दम्महारक (१८७१), पुस्तक १, अं. २, ६, ८, १०, ११

पनामाच्या ठिकाणी बारीक असलेली अमेरिकेची नवी वसाहत होती. त्यानतर त्यांना 'प्रथमा विरूपा परंतु आता सुरूपा' असलेली युरोपा दिसली. आशिया खंडाचे नाव तर त्याच्या यशावरूनच पडले असल्याची कल्पना येथे केली आहे.

भारतवर्षिणीचा शोक शेवटी वर्णिला आहे.

> बुडल्यें लवकर धाव प्रभु मी बुडल्यें लवकर धाव
> अपराधी मी खरी परि तुझें पतितपावन नाम !

अशा धावा शेवटी पद्यात केलेला आहे.[1]

वासुदेव रामचंद्र मोहनी, पैठणकर : वन्हिरथ राजाचें नाटक (१८६८)

त्या काळी अगदी विशेष नवलाच्या वाटणाऱ्या वन्हिरथावरील म्हणजे आगगाडीवर रचलेले हे एक रूपक आहे. 'हें लहानसे नाटक रेल्वेवर रचिलें आहे....ह्यांत रेल्वे-संबंधीं गुणदोष आणवले तितके आणून मुळी नदीवर घडलेल्या अपघाताचेंहि वर्णन केलें आहे' असे लेखकाने प्रारंभीच प्रस्तावनेत सांगून टाकले आहे. रूपकाचे स्पष्टीकरण व्हावे म्हणून शेवटी परिशिष्ट जोडले आहे. रेल्वेचे स्वागत त्या काळी कसे झाले, रेल्वेला होणाऱ्या अपघातांमुळे एकंदर लोकांच्या मनात भीती आणि प्रवासासंबंधी नावड कशी होती इत्यादींचे वर्णन करण्यासाठी लेखकाने काही पात्रे कल्पून हे नाटक रचले आहे. पात्रांची नावे चमत्कृतिपूर्ण आणि सूचक आहेत. वन्हिरथ राजा म्हणजे एंजिन. त्याचा ड्रिवर म्हणजे ड्रायव्हर, हा सदा नशाबाजीने झिंगलेला असल्यामुळे मुळामवती नदीवर वन्हिरथाला अपघात होतो. त्याचे कित्येक प्रजाजन येथे प्राणास मुकतात. अपघात-स्थळी चाललेल्या शोकाच्या निमित्ताने लेखकाने या ठिकाणी करुण रस साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी या स्थळी विदूषक सूत्रधाराव म्हणतो.

> वि.—सूत्रधारा, बापा चल कसा येथून. मला तर रडूं येतें. मी म्हणत होतों कीं, ह्या वन्हिरथाच्या नादीं कोणी लागूं नका. कारण ह्याला हलक्या लोकांची सगत असल्यामुळे धामाधूमकल्लोळ राज्य अशी स्थिती आहे. ह्या लोकांना का दुसरे मार्ग नव्हते काय ? एका सुखाकरिता अनंत संकटें सोसावीत.[2]

एकंदर सहा प्रवेश असलेल्या या छोटेखानी नाटकात बरेच प्रसंग ओढून ताणून आणले आहेत. वन्हिरथाला अपघात होतो, तेव्हा राजमाता कंपनमति (कंपनी सरकार) राजपत्नी सिमलिका (सिमल)[i] चिंताग्रस्त होतात. त्रिफिक्मेनाथ (ट्रॅफिक डिपार्टमेंटला) सागून मातराकडून (स्टेशन मास्तराकडून) त्या तारिकादूतीस (तार) पाठवितात. घंटिका, शिटिका असलीही पात्रे येथे आहेत. एकंदर नाटक अगदीच सामान्य आहे. कल्पकताही फारशी मौलिक स्वरूपाची नाही. विदूषकाचा विनोदही सदभिरुचीला धरून नाही. शिवाय नवीन काळाकडे वा युगप्रवर्तक शोधाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोणही फारसा स्वागतार्ह वाटत नाही. त्यातही जुनाच भित्रेपणा आहे. शेवटचे वन्हिरथ राजाचे भाषण एकंदर रूपकात्मक नाटकाला शोभणारे असे बोधवजाच आहे.

---

१. दम्भहारक-पु. १, अं. १०
२. वन्हिरथ राजाचें नाटक, प्रवेश ५, पृ. २७–२८

रा.—(मनाशीं) हलक्या मनाच्या पुरुषांच्या संगानें असें दुःख भोगावें लागतें. मातेनें ह्या कामावर सभ्य लोकांची नेमणूक करावयाची होती. कारण राज्यसंबंधीं जोखमीचीं कामें त्यांनीं स्वतः पत्करिलीं आहेत, असें असतां दुःखाशीं झगडण्याची पाळी मजवरतीच येते. अस्तु. (द्विवराला) द्विवरा, आतां तरी नीट शुद्धी ठेव. सर्व अनिष्टाला कारण तूंच आहेस.[1]

६

ऐतिहासिक नाटके

भावे पद्धतीची पौराणिक नाटके प्रारंभी, ६१–६२ पर्यंतच्या काळात, रंगभूमीवर प्रचारात होती. याच सुमारास १८५० ते ६० च्या दरम्यान मासिक पुस्तकांतून त्र ग्रंथरूपाने संस्कृतमधील नाटकांची मराठी भाषांतरे प्रसिद्ध झाली. भाषांतरात्मक मुळे, जुन्या पौराणिक पद्धतीच्या नाटकरचनेत व लेखनात क्रांतिकारी फरक घडून नाटकाचे स्वरूप गद्यपद्यात्मक झाल्यामुळे नव्या युगात गद्याला एक स्वतंत्र महत्त्व झाले. आविष्काराचे माध्यम थोडेसे सुटसुटीत, स्वतंत्र व सुलभ असे प्राप्त होताच या विकासाची नवी वळणे शोधण्याचा प्रयत्न पत्येकाकडून होऊ लागला. प्रस्तुत कालखंड गोंधीपुरता तरी पुष्कळसा भाषांतरात्मक निर्मितीमध्येच खर्ची पडलेला दिसला, तरी राच्या निमित्ताने का होईना परंतु विचार करण्यासारखे एकापेक्षा एक महत्त्वाचे विषय त्याकाळच्या पिढीसमोर आले. ज्ञानोपासनेच्या युगाला प्रारंभ झाल्यामुळे जागृती आणि स्वत्वजागृती एकाच वेळी उदित होत होती. संस्कृतीचा जुना ठेवा असे राणिक, धार्मिक स्वरूपाचे वाङ्मय त्याचाही अभ्यास होऊ लागला. परंतु नव्या तील नव विचारांना धरून, देवदानवांच्या कल्पित गोष्टीपेक्षा, स्वदेशाचा व रवांचा ज्ञात इतिहास अभ्यासावा, त्याची अधिकाधिक माहिती करून घ्यावी असाही ग्राह त्या काळी शिक्षितांच्या मनात सुरू झाला. ग्रॅंट डफ, मरे इत्यादींनी लिहिलेल्या दुस्थानच्या इतिहासा ' ची भाषांतरे शाने, ओक वगैरे मंडळींनी या सुमारास केली हे एका दृष्टीने सरकारमान्य इतिहास असले तरी खरा इतिहास याहीपेक्षा निराळा व वैभवशाली असला पाहिजे याची त्या वेळच्या, स्वतंत्र दृष्टीने विचार करणाऱ्या, नव्या ना कल्पना येऊ लागली होती.

आणि स्वातंत्र्याचा अस्त होऊन परकीय अमलाखाली वहिवाटत राहणे जेव्हा झ होऊन बसते, तेव्हा अर्थातच भूतकाळाकडे दृष्टी जाऊन एक प्रकारची इतिहासरती स लागते. पूर्वज–भक्ती ही तसे पाहता माणसाच्या रक्तातच असते. महाराष्ट्रात ठ्याची स्वतंत्र सत्ता स्थापन करणारे हिंद–सम्राट शिवाजीमहाराज, शिवाजीचेच स्वराज्य वधर्म याच्या स्थापनेचे कार्य विस्तृत, व्यापक व स्थिर करणारे पेशवे, किंवा इंग्रजी ला समशेरीने आव्हान देणारी अगदी अलीकडची झाशीची लक्ष्मीबाई या व्यक्ती- व त्यांच्या पराक्रमाबद्दल जातीय (राष्ट्रीय) आदरभाव प्रत्येकाच्या मनात वसत होता.

---

१. वहिरय राजाचें नाटक, प्र. ६, पृ. ३५

हा आदरभाव प्रकट करण्याचे पारतंत्र्यामध्ये एकच एक साधन कला हे असल्यामुळे नाटकातून या स्वजातिगौरवाला व ऐतिहासाला वाचा फुटली. पौराणिक विषय हे जरी स्वधर्म, स्वसंस्कृती याना पोषक होते, तरी ते दूरचे वाटत शिवाय त्यातील कथा काल्पनिक, अद्भुत, पात्रेही दिव्य नि अतिमानवी अशा वेळी वास्तवाकडे सहजच ओढा असलेली कला ही पौराणिक सृष्टीकडून ऐतिहासिक दृष्टीकडे वळावी हे अगदी साहजिकच होते.

तरीही ऐतिहासिक विषय कलेसाठी घेताना काल्पनिकता सर्वस्वी टाळता येत नाही. पौराणिक काळ तर सुदूरचा आणि अज्ञातच असतो परंतु इतिहास हाही भूत झालेला असतो, मृत झालेला असतो. कल्पनेची फुंक मारूनच त्याला त्यास जिवंत करावयाचे असते. परंतु अशा रीतीने जिवंत झालेला भूत काळ वा ऐतिहासिक काळ हा वर्तमानाइतका वास्तव, खराखुरा व ज्वलंत वाटू लागतो आणि ऐतिहासिक नाटक हा एकदर नाटककलेच्या ऐतिहासिक विकासातील महत्त्वाचा टप्पा ठरतो प्रस्तुत कालखडात जी ऐतिहासिक नाटके लिहिली गेली, त्याचे वरील दृष्टीने महत्त्व आहे. ऐतिहासिक नाटकात यथार्थतेच्या दृष्टीने इतिहास आणि कला याचे सामंजस्य राखणे अत्यंत अवघड असते. मूळ इतिहास हाही काही एक कल्पनेचा अश मिळवून नव्याने निर्माण करावा लागतो नाटकात त्याहीपुढे जाऊन कला या दृष्टीने सर्वच विपर्यास व व्यक्तींत आणखी पुन्हा कल्पनेची भर मिळते. ऐतिहासिक नाटक हा कलाप्रकार वा वाङ्मयप्रकार त्या काळी मराठीत प्रथमच निर्माण होत होता. अशा परिस्थितीत वरील उभय दृष्टींनी पाहता फारशा उच्च कृती त्यावेळी निर्माण झाल्या असे म्हणवत येत नाही कुठे ऐतिहासिक पात्रे व घटना यावरच भर दिल्यामुळे कला पक्ष घसरला आहे, तर कुठे वास्तवता, रसपरिपोष, संवाद इत्यादींवर लक्ष अधिक दिले गेल्यामुळे ऐतिहासिकता नाममात्र राहिली आहे. परंतु काही झाले तरी पौराणिक नाटकाचा सवेत मोडून, भूतकालातील का होईना, पण एकेकाळच्या जिवंत माणसाचा, त्याच्या भावभावनांचा व त्याच्या पुढच्या सामुदायिक स्वरूपाच्या प्रश्नाचा कलेच्या माध्यमातून विचार व चित्रण करणाऱ्या या ऐतिहासिक नाटकाचे विशेष महत्त्व या कालखडात आहे हे विसरता येत नाही. कारण यातून पुढे वास्तववादी सद्य कालीन विषयाचा विचार करणाऱ्या सामाजिक नाटकाची वाट कलेला दिसली

पुस्तकरूपाने प्रकाशित होऊन रगभूमीवर त्याचे प्रयोग होण्यास सुरवात झाली अशा नाटकास ' बुकिश ' नाटक अशी एक सज्ञा त्या काळात प्राप्त झाली होती. ' थोरले माधव राव पेशवे ' हे मराठी वाङ्मयातील पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले पहिले स्वतत्र नाटक असल्यामुळे तेच पहिले बुकिश नाटक ठरले. किर्लोस्कराच्या सगीत नाटकाचे युग अवतरेपर्यंत सुमारे १८–२० वर्षे या बुकिश नाटकाचा बराच बोलबाला मराठी रगभूमीवर झाला. या बुकिश नाटकात ' माधवराव ' नाटकाबरोबर ' झाशीची राणी ', ' नारायणराव पेशवे याचा मृत्यु ' इत्यादी काही ऐतिहासिक नाटकेही होती. जयपाळासारखी काल्पनिक नाटके होती, 'अथेल्लो', (सिंबेलाइन) 'तारा', 'प्रतिज्ञित चमत्कार' यांच्यासारखी इंग्रजीतून भाषांतरिलेली नाटके होती, आणि वेणीसंहार, शाकुतल यासारखी सस्कृतातून मराठीत आणलेली नाटकेही होती. प्रा वनहट्टी लिहितात," बदलत्या सामाजिक परिस्थितीच्या प्रेरणेमुळे ' बुकिश ' म्हणजे वाङ्मयात्मक नाटक रगभूमीवर आलें तें रगभूमीवर आल्यामुळें प्रायोगिक नाट्यकलेंत पार मोठें परिवर्तन झालें नाटक पूर्वी कृतिप्रधान होतें, तें आता शब्दप्रधान झालें. अतिमानव

तेच्या पातळीवरून नाट्य हें मानवतेच्या पातळीवर आलें; जीवनदर्शी भावाविष्कारी अभिनय मराठी रंगभूमीवर प्रादुर्भूत झाला. " [1]

१. विनायक जनार्दन कीर्तने [2] : थोरले माधवराव पेशवे नाटक (१८६१)

मूळ नाटक सुरू होते तेथे या नाटकाचे नाव 'पहिले माधवराव पेशवे' असे (बहुधा ग्रंथकाराने) लिहिलेले आढळते. मागून मुखपृष्ठावर मात्र " नाटक, थोरले माधवराव पेशवे याजवर " असे नाव छापले आहे. कीर्तन्यांनी हे नाटक कॉलेजमध्ये शिकत असतानाच लिहिले आणि 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेपुढे' ते वाचून दाखवून " रा. डॉक्टर भाऊ दाजी व रावसा. महादेव गोविंद शास्त्री " इत्यादी विद्वान थोर गृहस्थांकडून वाहवा मिळविली. कीर्तने यांचे हे उणेपुरे ६० पानांचे नाटक थोरल्या माधवरावसाहेबांच्या समग्र कारकीर्दीवर आधारलेले आहे, व त्यामुळे त्यात प्रसंगाची आणि पात्रांचीही बरीच गर्दी झालेली आढळून येईल. माधवराव ही एक अत्यंत कर्तबगार व कर्तव्यदक्ष अशी व्यक्ती पेशवा म्हणून मराठेशाहीला पानिपताच्या पतनानंतर लाभल्यामुळे, घरच्या व बाहेरच्या शत्रूंचा बंदोबस्त तातडीने आणि करारीपणाने झाला. शिवाय कर्तव्यासाठी झुंजत असतानाच राजयक्ष्म्याच्या विकाराने माधवराव अकाली निवर्तले याविषयीही खेदाची हळहळ मराठी मनात त्यांच्याविषयी राहून गेली. धीरपत्नी रमाबाईंच्या सती जाण्याने तर 'रमामाधवा'ची स्मृती चिरस्मरणीय होऊन बसली.

कीर्तन्यांनी आपल्या ऐतिहासिक नाटकासाठी वरील कथानक निवडले यातच त्यांची मार्मिकता दिसून येते. त्यावेळी प्रचलित असलेल्या पौराणिक या भाषांतरात्मक नाटकांची परिपाठी सोडून इतिहास-विषयावर स्वतंत्र नाटक विद्यार्थीदशेतच लिहावयास घेणे एवढी एक गोष्टही या नाटकाचे स्वतंत्र कौतुक करण्यास पुरेशी आहे. पौराणिक नाटकाच्या अनुषंगाने सूत्रधार-विदूषकाच्या संवादातून ठराविक थाप्पळपणा ऐकण्याची त्यावेळच्या श्रोत्यांना सवय झालेली होती. परंतु कीर्तन्यांनी आपल्या पहिल्याच कृतीत अत्यंत तेजस्वी असा सूत्रधार निर्माण करून एका नव्याच मनूचा रंगभूमीवर प्रारंभ केला. सूत्रधार विदूषकाला व श्रोत्यांना म्हणतो.—

> **सूत्रधार**—हे श्रोते हो, तुम्हीही ऐका. हे विदूषका, आज मी या लोकांना मराठी दरबारात नेऊन तेथील हकीकत दाखविणार. ते कोणते मराठी दरबार असे म्हणशील, तर बाबा, आताचे नव्हे. ज्या दरबारात परद्वीपस्थ लोकांच्या

---

१. मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय, पृ. ७६

२. विनायक जनार्दन कीर्तने (१८४०–१८९१)—जन्म राजुरी, माध्यमिक शिक्षण कोल्हापूर व मुंबई, न्यायमूर्ती रानड्यांचे सहाध्यायी; १८५९ साली मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिक पहिल्या वर्षी उत्तीर्ण झालेल्या २० विद्यार्थ्यांपैकी एक, प्रथम शिक्षक, नंतर इंदूर, बडोदे या संस्थानातून न्यायाधीश, नायब दिवाण अशा अधिकारपदावर काम, लेखनास प्रारंभ १८६० च्या सुमारास, उत्तरवयात मराठीवरील भक्ती उडाली होती; वाङ्मय –थोरले माधवराव पेशवे, ऐतिहासिक नाटक, १८६१; जयपाळ, ओल्ड टेस्टामेंटमधील जोब (?) याच्या चरित्रावरून लिहिलेले नाटक, १८६५, मध्य हिंदुस्थानचा इतिहास, माल्कमकृत Central India चे भाषांतर, हिंदुस्थानातील प्राचीन विद्या इत्यादी निबंध.

आश चालतात, व राजे केवळ पिंजऱ्यातील पोपट असून स्वसत्तेच्या छायेस देखील ओळखीत नाहीत, अशा ठिकाणीं मी यांना कशासाठीं नेऊं ! तर थोरले श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशवे, कीं ज्यांनीं प्रजेचें पोटच्या पुत्राप्रमाणें प्रतिपालन केलें, ज्यांचें नांव ऐकिलें असतां मुसलमानांनीं थरथरां कांपावें, व ज्यांच्या वियोगेंकरून सर्व महाराष्ट्र देश उदासीन होत्साता निस्तेज पडला त्या सत्पुरुषाच्या दरबारीं यांस नेतों, आणि तेथील चमत्कार दाखवितों.[1]

सरदार व सरंजामदार यांच्यावरील ही निर्भय स्पष्टोक्ती १८६१ मध्ये निःसंशय अपूर्वच होती. तरुण वयांत केलेल्या लेखनाचाच हा गुण म्हटला पाहिजे.

कीर्तन्यांच्या या छोटेखानी नाटकाचे चार अंक असून त्यांत एकंदर २२ प्रवेश पडलेले आहेत. थोरल्या माधवरावांच्या समग्र कारकीर्दीतील बहुतेक सर्व ठळक गोष्टींचा उल्लेख लेखकाने येथे आणला आहे. त्याचबरोबर रामशास्त्री, सखारामबापू, त्र्यंबकराव मामा, रघुनाथराव दादा, आनंदीबाई, माधवराव, रमा यांसारख्या व्यक्तींच्या स्वभावच्छटा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न लेखकाने पुस्तकभर केला आहे. त्यामुळे प्रसंग आणि पात्रे फार होऊन वेचक रसोत्कट प्रसंग वा प्रभावी प्रमुख पात्रे यांचे चित्रण हव्या तेवढ्या विस्ताराने व कलात्मकतेने होऊ शकले नाही. संविधानकाची योजना प्रथमतःच पौढपणाने करून घ्यावी लागते ती यासाठी. परंतु हे सर्व असूनही कीर्तन्यांनी नाटकातील काही प्रवेशांची रचना मोठ्या योजकतेने करून ऐतिहासिक नाटकाचा एक साचा पुढच्यासाठी बनवून दिला हे मात्र खरे. सातारच्या छत्रपतींच्या दरबारातील माधवरावाला वस्त्रे देवविण्याचा प्रवेश पात्रांच्या यथोचित भाषेमुळे मोठा मार्मिक वठला आहे.

रामराजा—(माधवरावाकडे बोट दाखवून) नानासाहेबाचे च्यरंजीव. तोंड त ल्हई साखें. जनु त्येच नाव !

माधवराव—सरकार, मला माधव म्हणतात.

पंत अमात्य—प्रकृति सौम्य, व माधवरावसाहेबाच्या अंगीं लीनता आणि साधे पणा फार

रघुनाथ०—हुशारीहि तशीच आहे

निंबाळकर—दादासाब, माधवाच पिल्ड् पव्हायला शिकवन नग त्यांच्या बच्च्यास्नी हात्ती दावाया न्हाइ लागत

रामराजा—व्हय, अन् का दादा (रघुनाथरावास) नानासाव बी ल्इ चांगला परानी सावध, शाना, अन् राज्कारनी त्येन बगा येका कामाला साबर युक्ति ल्डवून पाऱ्या.

रघुनाथराव—जी, सरकारच्या ध्यानात आलें म्हणजे झालें.

रामराजा—का माधवराव, आता तुमी आमच कारबारी, तुमच्या तिर्थरूपाच आमास्नी इस्मरन पाडा, मजी झाल.

माधवराव—जी, सरकारपायाची कृपा असली म्हणजे—हो आमचा सेवकधर्म, चाकरी घेणें पायाकडे आहे.[2]

---

१. थोरले माधवराव पेशवे, अं. १, प्र १, पृ २–३

२ थोरले माधवराव पेशवे, पृ ६–७

वरील भाषा काही पात्रांच्या संदर्भात अडाणी वाटेल म्हणून प्रस्तावनालेखक बाळाजी बापू साने यांनी आधीच लिहिले, " मराठी दरबारांत शिपायापासून तों सरदारापर्यंतों सर्व हीच भाषा बोलतात...ग्रंथकर्त्यांचा उद्देश मराठी दरबाराचें वास्तविक स्वरूप दाखविण्याच आहे त्यापेक्षां पात्रानुरूप भाषाहि बदलणें अवश्य पडलें. "

प्रस्तुत नाटक ही ग्रंथकाराची पहिलीच कृती असल्यामुळे प्रसंगाची रचना काही ठिकाणी कृत्रिम वाटते. माधवरावाच्या कडकपणाचा, वा त्याच्या दुसऱ्या एखाद्या सद्गुणाचा, परिचय करून देण्यासाठी जणू काही प्रसंग ठराविक रीतीने नाटकात आलेले वाटतात. त्यामुळे तेथील इतर पात्रांना फारसे महत्त्व राहात नाही. रामशास्त्री, त्रिंबकमामा आदी पात्रे राहोतच, पण रघुनाथराव व आनंदीबाई या पात्रांनाही फारसा वाव मिळालेला नाही. याचे अर्थात एकच कारण म्हणजे माधवरावास केन्द्र करून त्याच्या चरित्रातील मुख्य घटनांची दखल घेणे हाच लेखकाचा हेतू दिसतो. हे नाटक शोकान्त असल्यामुळे त्या संदर्भात नाटकातील विशिष्ट अशा दोन प्रवेशांना तर अपार महत्त्व येऊन बसले. स्वारीवर जाण्यापूर्वी माधवरावांचा रमाबाईंचा निरोप घेण्यासाठी जातो त्या वेळचा प्रवेश, त्यातील 'एक शाखरेचा' यामुळे शृंगारिक होऊन बसला व पुढच्या बहुतेक सर्व ऐतिहासिक नाटकात तो सांकेतिक रीतीने यावयाचाच हे ठरून गेले. शेवटचा प्रवेश रमाबाईंच्या सती जाण्याचा. या प्रवेशाचे इचलकरंजीकर नाटक मंडळीच्या राघोपंत आपट्यांनी मांडवल करून कंपनीला व नाटकाला अपूर्व यश व अर्थ यांची प्राप्ती करून दिली. या नाटकाविषयी मोठ्या मार्मिकपणाने कृ. आ. गुरुजी यांनी लिहिले आहे. 'थोरले माधवरावसाहेब हे स्वराज्यातील स्वदेशी राजाचे व स्वज्ञातीय प्रधान असल्यामुळे व या नाटकाची रचना पौराणिक नाटकापेक्षा निराळी असोन या धर्तीचा हा पहिलाच प्रयोग रंगभूमीवर आल्यामुळें हा पहाण्याकरता लोकांची धुरकुड बळे. दुसरें, यावेळीं अर्वाचीन ज्ञान प्रसार फारसा झाला नव्हता. यांत काय आहे, त्यात काय आहे, असेंच कां व्हावें, तसे का नको इत्यादी कल्पनांची समृद्धीहि झाली नव्हती. यामुळें भोळेभावाचें प्राबल्य अधिक होतें लोकांच्या या भोळेभावास पोषक असा गुण म्हटला म्हणजे माधवरावांचें अंतसमयींचें भाषण, रमाबाईसाहेबांचा सती जाण्याचा निश्चय, त्यास आडकाठी करणारें कारभारी मंडळ, नारायणरावांचे अल्पवय इत्यादिकांचा हृदयद्रावक देखावा आणि सतीचा समारंभ हा होय.'[1]

'थोरले माधवराव पेशवे' हे मराठी रंगभूमीवर आलेले पहिले पुस्तकी नाटक. माधवराव नाटक दु:खपर्यवसायी असल्यामुळे थोरल्या चिपळूणकरांनी त्यास Tragedy म्हणून संबोधिले.[2] इकडील वाङ्मयात हा प्रकार किंवा नाटकाचा या प्रकारचा अंत अभिनवच होता. अर्थात Tragedy च्या काटेकोर रचनातंत्रात वा मन्त्रात या नाटकाची कथावस्तू व पात्रे बसवून दाखविणे कठीण आहे. नाटकात शेवटी मृत्यू आल्यामुळे नाटक दु:खान्त झाले इतकेच. परंतु हीही गोष्ट कीर्तन्यांच्या पहिल्याच नाटकाला अद्वितीयत्व प्राप्त करून देणारी ठरली. 'स्वतंत्र रचना, विषयाची निवड, वेचक प्रसंगाची योजना, पात्रांचा स्वभावपरिपोष, भाषेची प्रसन्नता व दु:खपर्यवसायित्वाची अपूर्वता या गोष्टी आमच्या मतें पुस्तकाचें महत्त्व

१. नाटकाची स्थित्यन्तरें, रंगभूमि, व. ४ (अं. ११, १२), व. ५, अंक १, पृ.१९

२. शालापत्रक, पु. ५, अं १

> आरा चालतात, व राजे केवळ पिंजऱ्यांतील पोपट असून स्वत्वाच्या छायेस देखील ओळखीत नाहींत, अशा ठिकाणीं मी यांना कशासाठीं नेऊ ? तर थोरले श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशवे, कीं ज्यांनीं प्रजेचें पोटच्या पुत्राप्रमाणें प्रतिपालन केलें, ज्यांचें नाव ऐकिलें असता मुसलमानांनीं थरथरा कांपावें, व ज्याच्या वियोगेंकरून सर्व महाराष्ट्र देश उदासीन होत्साता निस्तेज पडला त्या सत्पुरुषाच्या दरबारीं यांस नेतों; आणि तेथील चमत्कार दाखवितों.[1]

सरकार व संस्थानिक यांच्यावरील ही निर्भय स्पष्टोक्ती १८६१ मध्ये निःसंशय अपूर्वच होती. तरुण दशेंत केलेल्या लेखनाचाच हा गुण म्हटला पाहिजे.

कीर्तन्यांच्या या छोटेखानी नाटकाचे चार अंक असून त्यांत एकंदर २२ प्रवेश कल्पिले आहेत. थोरल्या माधवरावांच्या समग्र कारकीर्दीतील बहुतेक सर्व ठळक गोष्टींचा उल्लेख लेखकाने येथे आणला आहे. त्याबरोबर रामशास्त्री, सखारामबापू, त्र्यंबकराव मामा, रघुनाथराव दादा, आनंदीबाई, माहादाजी, रमा यासारख्या व्यक्तींच्या स्वभावछटा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न लेखकाने पुस्तकभर केला आहे. त्यामुळे प्रसंग आणि पात्रे फार होऊन वेचक रसोत्कट प्रसंग वा प्रभावी प्रमुख पात्रे यांचे चित्रण हव्या तेवढ्या विस्ताराने व कल्पकतेने होऊ शकले नाही. कथानकाची योजना प्रथमतःच कौशल्याने करून घ्यावी लागते ती यासाठी. परंतु हे सर्व असूनही कीर्तन्यांनी नाटकातील काही प्रवेशांची रचना मोठ्या योग्यतेने करून ऐतिहासिक नाटकाचा एक साचा पुढच्यासाठी बनवून दिला हे मान्य करावे. सातारच्या छत्रपतींच्या दरबारातील माधवरावांचा वगैरे देखाव्याचा प्रवेश पात्रांच्या यथोचित भाषेमुळे मोठा मार्मिक वठला आहे.

रामराजा—(माधवरावाकडे बोट दाखवून) नानासाबाचे ध्याकटीव. तोंड त सई-सारखे. तयु सैच. नांव ?

माधवराव—सरकार, मला माधव म्हणतात.

पंत अमात्य—प्रकृति सौम्य, व माधवरावसाहेबाच्या अंगीं दीनता आणि साधे-पणा फार

रघुनाथ०—हुशारीहि तशीच आहे.

निंबाळकर—दादासाब, माधाच पिलू. पव्हायला शिकउन नग. सिंवाच्या बच्च्याली हाची दावायी न्हाइ लागत.

रामराजा—व्हय, अन् या दादा (रघुनाथरावास) नानासाब की लइ चांगला करानी. सावध, शाना, अन् रान्कारनी. त्येन बगा येका कामाला शबर युक्ति लढवून पाठ्या.

रघुनाथराव—जी, सरकारच्या ध्यानात आलें म्हणजे झालें.

रामराजा—का माधवराव, आता तुनी आमच कारबारी, तुमच्या तिर्थरूपाच आमाली इस्मरन पाडा, मजी झाल.

माधवराव—जी, सरकारपायाची कृपा असली म्हणजे-हो आमचा सेवकधर्म, चाकरी घेणें पायाकडे आहे. [2]

---

१. थोरले माधवराव पेशवे, अं. १, प्र. १, पृ. २–३
२. थोरले माधवराव पेशवे, पृ. ६–७

वरील भाषा काही पात्रांच्या संदर्भात अडाणी वाटेल म्हणून प्रस्तावनालेखक बाळाजी बापू साने यांनी आधीच लिहिले, " मराठी दरबारांत शिपायापासून तों सरदारापावेतों सर्व हीच भाषा बोलतात...ग्रंथकर्त्याचा उद्देश मराठी दरबाराचें वास्तविक स्वरूप दाखविण्याच आहे त्यापेक्षा पात्रानुरूप भाषाहि बदलणें अवश्य पडलें. "

प्रस्तुत नाटक ही ग्रंथकाराची पहिलीच कृती असल्यामुळे प्रसंगाची रचना काही ठिकाणी कृत्रिम वाटते. माधवरावाच्या कडकपणाचा, वा त्याच्या दुसऱ्या एखाद्या सद्गुणाचा, परिचय करून देण्यासाठी जणू काही प्रसंग ठराविक रीतीने नाटकात आलेले वाटतात. त्यामुळे तेथील इतर पात्रांना फारसे महत्त्व राहात नाही. रामशास्त्री, त्रिंबकमामा आदी पात्रे राहोतच, पण रघुनाथराव व आनंदीबाई या पात्रांनाही फारसा वाव मिळालेला नाही. याचे अर्थात एकच कारण म्हणजे माधवरावास केन्द्र करून त्याच्या चरित्रातील मुख्य घटनांची दखल घेणे हाच लेखकाचा हेतू दिसतो. हे नाटक शोकान्त असल्यामुळे त्या संदर्भात नाटकातील विशिष्ट अशा दोन प्रवेशांना तर अपार महत्त्व येऊन बसले. लढाईवर जाण्यापूर्वी माधवरावा रमाबाईंचा निरोप घेण्यासाठी जातो त्या वेळचा प्रवेश, त्यातील 'एक शय्येचा' यामुळे शृंगारिक होऊन बसला व पुढच्या बहुतेक सर्व ऐतिहासिक नाटकांत तो सांकेतिक रीतीने यावयाचाच हे ठरून गेले. शेवटचा प्रवेश रमाबाईंच्या सती जाण्याचा. या प्रवेशाचे इचलकरंजीकर नाटक मंडळीच्या राघोपंत आपट्यांनी भाडवल करून कंपनीला व नाटकाला अपूर्व यश व अर्थ यांची प्राप्ती करून दिली. या नाटकाविषयी मोठ्या मार्मिकपणाने इ. भा. गुरुजी यांनी लिहिले आहे. 'थोरले माधवरावसाहेब हे स्वराज्यातील स्वदेशी राजाचे व स्वज्ञातीय प्रधान असल्यामुळे व या नाटकाची रचना पौराणिक नाटकापेक्षा निराळी असून या धर्तीचा हा पहिलाच प्रयोग रंगभूमीवर आल्यामुळें हा पहाण्याकरता लोकांची मुरकुंड वळे. दुसरें, यावेळीं अर्वाचीन ज्ञान प्रसार फारसा झाला नव्हता. यांत काय आहे, त्यात काय आहे, असेच का व्हावें, तसें का नको इत्यादी कल्पनांची समृद्धीहि झाली नव्हती. यामुळें भोळेभावाचें प्राबल्य अधिक होतें लोकांच्या या भोळेभावास पोषक असा गुण म्हटला म्हणजे माधवरावांचें अंतसमयींचें भाषण, रमाबाईसाहेबांचा सती जाण्याचा निश्चय, त्यास आडकाठी करणारे कारभारी मंडळ, नारायणरावाचें अल्पवय इत्यादिकांचा हृदयद्रावक देखावा आणि सतीचा समारंभ हा होय.'[1]

'थोरले माधवराव पेशवे' हे मराठी रंगभूमीवर आलेले पहिले पुस्तकी नाटक. माधवराव नाटक दुःखपर्यवसायी असल्यामुळे थोरल्या चिपळूणकरांनी त्यास Tragedy म्हणून संबोधिले.[2] इकडील वाङ्मयात हा प्रकार किंवा नाटकाचा या प्रकारचा अंत अभिनवच होता. अर्थात Tragedy च्या काटेकोर रचनातंत्रात वा मनात या नाटकाची कथावस्तू व पात्रे बसवून दाखविणे कठीण आहे. नाटकात शेवटी मृत्यू आल्यामुळे नाटक दुःखान्त झाले इतकेच. परंतु हीही गोष्ट कीर्तन्यांच्या पहिल्याच नाटकाला अद्वितीयत्व प्राप्त करून देणारी ठरली. 'स्वतंत्र रचना, विषयाची निवड, वेचक प्रसंगांची योजना, पात्रांचा स्वभावपरिपोष, भाषेची प्रसन्नता व दुःखपर्यवसायित्वाची अपूर्वता या गोष्टी आमच्या मतें पुस्तकाचें महत्त्व

१. नाटकांचीं स्थित्यन्तरें, रंगभूमि, व. ४ (अं. ११, १२); व. ५, अंक १, पृ.१९

२. शालापत्रक, पु. ५, अं १

प्रस्थापित करतात ' असे जे लक्ष्मणशास्त्री लेले यानी म्हटले त्यात तथ्य असल्याचे मान्यच करावे लागेल.[१]

प्रस्तुत नाटकात हास्य व करुणा रस चांगले उतरले असल्याची भलावणीही प्रस्तावनेत वा. वा. साने यानी केली आहे. 'करुणा-रस' आहेच, परंतु हास्यासंबंधी थोडे पाहिले पाहिजे. कीर्तन्यांचा या नाटकातील विदूषक केवळ टारगट व अचकटविचकट भाषणे करून हास्यरस निर्माण करणारा दिसत नाही. विदूषकाची येथील योजना, काही एक उपरोध वा व्यंग्य साधण्यासाठीच कीर्तन्यानी केलेली स्पष्ट दिसते. "आमचा सूत्रधार तुम्हाला मराठी दरबारात नेऊन टाकणार, या हो या तुमची पागोटी घ्या हो घ्या."[२] या विदूषकाच्या उद्गारात मराठ्यांच्या निंदकांची निंदा लेखकाने उपरोधाने साधली आहे व पुढे माधवरावांच्या मराठी दरबाराचे पावन दर्शन घडविले आहे. दुपारातील गडार-यनापाशी जमलेल्या मिजलसीत जाऊनही हा विदूषक आपली अभद्र वाणी उच्चारतो. हैदर-अलीवर चालून जाण्याचे ठरल्यावर सभात चर्चा सुरू होते. तेव्हा,

विदूषक—(मध्येच) तुमचं आता फार उत्तम झालं. कोणाचे बाप मरतील, कोणाचे लेक मरतील, तितकीं तुमचीं श्राद्धें वाढलीं.

राममट—मूर्ख बेटा, काय बोलतो पाहा.

विदूषक—बोलतो बरोबरच. मग काय रामभट लागले वागायला, करा बापाय तरपते, मुलाय तरपते, दक्षणाय टाकते.[३]

यात हास्यही नाही आणि अभद्रही नाही. कडवट आणि तिरस्ट उपरोध मात्र आहे.

सारांश, कीर्तने यांचे हे पहिलेच अगदी निराळ्या विषयावरचे नाटक, त्याच्या वेगळ्याच शैलीमुळे आणि शिल्पामुळे आजच्या दृष्टीने मुळात पुष्कळसे सामान्य असूनही असामान्य ठरले. मराठी नाट्यसृष्टीत त्याने एक नवीन वळण आणून सोडून, नाट्यकलेच्या व वाङ्मयाच्या विकासाच्या दृष्टीनेही पुढचा टप्पा गाठून दिला. पद्यविहीन किंवा संगीत विहीन अशा स्वतंत्र गद्य नाटकाच्या नव्या युगाची त्यानी आपल्या यशस्वी कृतीने जणू प्राणप्रतिष्ठाच केली. नवीन व मौलिक कलाकृती कलेला काही एकदम वेगळे व स्वतंत्र असे काही प्राप्त करून देते हे जर खरे असेल, तर कीर्तन्यांच्या या नाटकाने मराठी नाटक-वाङ्मयात नवे मन्वंतर निर्माण केले असेच म्हणावे लागेल.

विश्वेश्वर सदाशिव छत्रे : नारायणराव पेशवे यांचें नाटक (१८७०)

प्रस्तुत नाटकाचा विषय जरी ऐतिहासिक असला तरी याची रचना शिळाछापी पौराणिक नाटकाप्रमाणे गद्यपद्यात्मक अशी आहे. यात अंक नसून सर्व मिळून तेरा प्रवेशांचे हे एक आख्यानच लेखकाने लिहिले आहे. रंगभूमीवर तर या अपौराणिक व अर्ध्यापाऊण तासात आटोपणाऱ्या छोटेखानी नाटकाचा 'फार्स' म्हणूनच प्रयोग केला जाई. कीर्तन्यांच्या ऐतिहासिक नाटकाशी तुलना करता अफझलखानाच्या मृत्यूचे नाटक, झाशीच्या राणीचे नाटक किंवा सवाई माधवरावाचे नाटक ही तितकीशी यशस्वी नाटके उतरली नाहीत. एवढे

---

१. थोरले माधवराव पेशवे व जयपाळ हीं नाटकें आणि रा. ब. वि. ज. कीर्तने यांचे चरित्र, प्रस्ता. पृ. १५

२. अं. १, प्र. १, पृ. ३

३. अं. ४, प्र. १ पृ. ३६

खरे की ऐतिहासिक विषयाकडे लोकांचे लक्ष वाळू लागले होते. अर्थात पौराणिक नाटकाचा साचा कायम होता. त्यामुळे ऐतिहासिक नाटकाची प्रगती होऊ शकली नाही. पौराणिक शैलीचा प्रभाव किती जबरदस्त होता हे सूत्रधाराच्या पुढील भाषणात पहावयास सापडेल.

> **सूत्रधार**—'महाराज ! सकलजन हो ! आजकालपर्यंत नाना कविश्रेष्ठांनी देवादिकांच्या कथा पुराणांतरी हरिदास यांणीं कथाभागांतरीं आणि अनेक प्रकारचे नाटकाचार्यांनीं नाटकांतरीं गायन अगर लेखन करून सर्वांचीं मनें त्या अनुसंधानास लुब्ध केली, परंतु अशा कोणीच निष्पन्न झाला नाहीं, त्याणें नरलील नाटकरीतीनें हुबेहूब दृष्टिगोचर करून लोकांचीं अंतःकरणें आकर्षण केलीं, त्यासाठीं म्या तो हेतु मनांत आणून या रंगभूमीवर महाराष्ट्र देशीचे स्वामी कैला० नारायणराव पेशवे यांची लीला नाटकरीतीने प्रत्यक्ष करून दाखविण्याचा निश्चय केला आहे.'[1]

पौराणिक नाटकातील भगवंताच्या लीलाप्रमाणेच नारायणराव पेशव्यांची लीला दाखविणे एवढेच लेखक समजून चाललेला आहे.

प्रस्तुत नाटक हे ऐतिहासिक स्वरूपाचे मूलतः नसून आख्यानस्वरूपाचे असल्यामुळे यात सर्वविनाशाला फक्त एक आनंदीबाई ही कृत्या कारणीभूत झाली आहे असे दाखविले आहे. राघोबादादाबद्दल लेखकाला अतिशय आदर व अभिमान वाटतो. नारायणरावाचा खुनी सुमेरसिंग हाही येथे एक मोठा साफ दिलसाफ मनुष्य चित्रिला आहे. केवळ राजकारस्थानी आनंदीबाईच्या आग्रहास्तव त्याने नारायणरावाचा वध केला. त्यामुळे सबंध नाटकभर एकच पात्र नाचत असते व ते म्हणजे आनंदी. हे नाटक म्हणजे खरी तिची लीला आहे. तिनेच फिरून फिरून चेतविल्यामुळे सुमेरसिंगाने नारायणाचा वध केला परंतु त्यावेळी ही मानभावी स्त्री आपल्या दासीस आज्ञा देते, तीवरून तिच्या कारस्थानीपणाची कल्पना येते.

> **आनंदी**.—जाकि राडे गंजे, गंगाय जाऊन सांग की तुजवर मोठा कहर कोसळला, इकडून नाना यत्न केले व सासूबाईंनीहि म्हणावे नाना प्रकार केले. परंतु त्याचा काहीच इलाज न चालता गार्द्यांच्या फितुरीनें व या मेल्याच्या हट्टवादाचे बोलण्यावरून बोलणें वाढून नारायणराव मात्र मारला गेला. जा राडे लवकर जा ! जें केलें तें आता तडीपर्यंत सारिखे केलें पाहिजे.[2]

प्रस्तुत नाटकात 'थोरले माधवराव पेशवे' नाटकाप्रमाणे राघोबा व आनंदी यांचा शृंगाराचा प्रवेश असून तेथील 'एक याउरे 'च्याप्रमाणे येथेही आनंदी 'लाजून राघोबाला चुंबन देते'[3] नारायण व गंगाबाई यांच्या प्रवेशात पुन्हा चुंबनविधी आहेच. या ऐतिहासिक नाटकातील आणखी एक मौज म्हणजे सर्व पात्रांना पदे घातली आहेत आनंदी, राघोबा, नारायणराव इतकेच काय पण सुमेरसिंगाला आणि त्याच्या सहकार्‍यानाही वैयक्तिक आणि सांघिक गीते आहेत परेडीच्या ठिकाणी गार्द्यांच्या पलटणीतले लोक, "एक दिलसे बडे बडे टूट जावेंगे वह पाहाड खडे," हे संगीत राष्ट्रगीताच्या आवेशात गाताना दिसतात. प्रत्यक्ष खुनाच्या धामधुमीच्या वेळीही संगीत चालूच आहे. सुमेरसिंगच संगीतात नारायणाला

१. नारायणराव पेशवे यांचे नाटक, आ. २ री, पृ. ८.
२. पूर्वोक्त, प्र. १०, पृ. ८८
३. पूर्वोक्त, प्र. ३, पृ. २४

बजावतो, " लक्का वचन तु सुन मेरा, जान अब नही बचे तेरा ॥ ध्रु. ॥ बचना हो तो अब ही घर दे इसी जगापर पैसा । देऊं दिलाऊं नहि चलनेका न चले ऐसा वैसा ॥ " यावर राघोबाही त्याच संगीतात विनंती करतो, " आतां मजवरि करि तुं दया या समयासी ॥ ध्रु. ॥ जमादार मी तुमचा दास । पदरीं पडलों न करिं उदास ॥ वाचवि माळाच्या जीवास, एवढी आस पूर्ण करीं ॥

नाटकाचा शेवट वारभाईंच्या प्रतिज्ञेने झाला आहे. पण यावेळी गंगाबाईला पुत्र वा कन्या काहीच झाले नसताही 'परशुरामभाऊ लष्करानिशीं शहरांत फिरुन सवाई माधवराव प्रभू याचा गर्भी राज्याचा डंका प्रसिद्ध करतात व सर्व मुत्सद्दी व प्रजा त्या वचनास मान देऊन मुजरा करितात.'[1] यातील गर्भी राज्य हा शब्दप्रयोग मोठा मार्मिक आहे.

झांशीच्या राणीचें नाटक[2] (१८७०)

प्रस्तुत नाटकाला एक इंग्रजी प्रस्तावना जोडली असून तीत हे नाटक चेंबर्सकृत 'इंडियन रिव्होल्ट्स्' नामे इतिहासाच्या आधारे रचल्याचे लेखकांनी सांगितले आहे. हे नेहमीचे ऐतिहासिक नाटक नसून "नूतनेतिहासांतर्गत मनोल्हादक झाशयस्थपुराधीश्वरी लक्ष्मीबाई इचें नाटक" असल्याचे ग्रंथकार सांगतात. परंतु नाटकाचा विषय जरी नूतनेतिहासातला असला तरी लेखकांनी ते अगदी जुन्या सूत्रधारी पौराणिक पद्धतीनेच अत्यंत शिथिलपणे लिहिले आहे. त्या काळात १८५७ सालच्या स्वातंत्र्यसमर लढलेल्या बंडातील या क्रांति-सम्राज्ञीचे नाटक लिहिणे म्हणजे अवघडच होते, तारेवरील कसरत होती. म्हणूनही हा कदाचित पौराणिक शैलीचा बुरखा नाटककारांनी घेतला असावा. प्रस्तावनेत सूत्रधार म्हणतोः—

इंग्लिश भुवनपति जाहाले । परधर्मांचा द्वेष करूं लागले
न्यायान्यायें संस्थानिक आटिलें । म्हणुनि ईश्वरें समर्प नेत्र फिरविले ॥

इंग्लिश लोकानी ही कारणे न्याया न्यायाने या देशात पुष्कळ प्रवृत केली.[3] परंतु वरच्या नियमाप्रमाणेच हा दुसरा नियम आहे की सर्व लोकांस स्वदेशाचा अभिमान असतो व तो अवश्य असावा. हा नियम संरक्षण करणारे कित्येक लोक शक्त्यनुसार त्या लोकांस आडकाठी करण्यास शके १७७९ साली प्रवृत्त झाले. परंतु अविचारान्ती अपयशही पावले. ती आडकाठी झाल्यामुळे उभयपक्षी दुःखकारक गोष्टी पुष्कळ झाल्या.[4]

प्रस्तुत नाटक पौराणिक पद्धतीनेच लिहिले असून त्यात एकंदर २४ प्रवेश आहेत. सूत्रधार व विदूषक ही जोडी शेवटपर्यन्त आहे इतकेच नव्हे तर नाटकातील प्रसंगांतही त्यांचे अस्तित्व आहे. खरे पाहता या नाटकात प्रत्यक्ष दृश्यावर फारसा भर न देता तो

१. नारायणराव पेशवे याचे नाटक, प्र. १३, पृ. ९६

२. लेखक—विश्वनाथ मोरेश्वर नाशिककर, नारायण गोपाळ दामले, विनायक हरी शिनकर.

३. येथे छापताना 'न्यायान्यायानें' हे शब्द मुद्दामच तोडून छापले आहेत. म्हणजे दोन्हीकडे न्यायच वाटावा. संधीमुळे 'अन्याया'चा वास सरकारला न यावा म्हणून ही कदाचित तरतूद असावी !

४. झाशीच्या राणीचें नाटक, पृ. ९

सूत्रधाराच्या निवेदनावरच देण्यात आला आहे. त्यामुळे मधून मधून दृश्ये व बाकीचे सूत्रधाराचे निवेदन असे स्वरूप या नाटकाला आले आहे. ६ व्या प्रवेशात जोगनबागेत जे हत्याकांड झाले त्याचे कथन सूत्रधार ७६ आर्यांत कीर्तनकाराच्या थाटावर करतो आणि शेवटी 'विदूषका, याप्रमाणे सर्व हकीगत झाली' असा समारोप करतो. सूत्रधाराचे आर्येवर खूपच प्रभुत्व आहे, आणि कथाकथनाला आर्येसारखी दुसरी उपयुक्त जाती कोणती सापडणार ! पुढील उदाहरणे पाहावी.

> विलब्धीस्तव करितो मान्य जसें मूपकोक्त जिम्हग तो
> देउनि विश्वास तया ग्रहण करी दास्राशि जिम्हग तो.

किंवा

> शिवापगापयानें धावति होवोनि चिंचिं अरि भीत
> जैसा पतगेन्द्राला पाहुनि भुजगेंद्र जाय अवनींत.

मध्यंतरी झाशीच्या राणीचे कथानक थांबवून सूत्रधाराने गोडसे भटजींच्या प्रवास-वृत्तातल्याप्रमाणे ग्वाल्हेरमधल्या नायकिणींचीच प्रकरणे आणली आहेत. प्रतिष्ठित लोक नायकिणींना लुबाडतात, नायकिणी फौजदारांना कशा लुबाडतात इत्यादी सुरस रहस्यकथा-भागामुळे मूळ नाटकाचा मान रसभंग झाला आहे. मधली २५ पाने हाच मामला चालू ठेवला आहे. पुढे नाटक घाईने गुंडाळले आहे. त्यामुळे झाशीच्या लक्ष्मीबाईंच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा वाचकाच्या मनावर उमटत नाही. काही पहिल्या प्रवेशातून लक्ष्मीबाईंला नाटककारानी राजदारीतील पदेही घातली आहेत. त्यामुळे 'The present work treats of the rebellion of Jhansi in Boondel-Khand brought about by Laxmibai, the Rani of the district, of her brave and praiseworthy deeds and her fate' हे लेखकाचे प्रस्तावनेतील स्वत त्या नाटकासंबंधीचे म्हणणे प्रत्यक्ष नाटक वाचल्या-नंतर फारसे यथार्थ वाटत नाही.

व्यंकटेश रंगो कट्टी, मुधोळकर · सवाई माधवरावाचें नाटक (१८७१)

कट्टी हे विद्याखात्यात कानडी ट्रान्सलेटर होते. यांची जन्मभाषा मराठी नसूनही त्यानी हे नाटक रचले, हे विशेष कौतुकास्पद आहे ऐतिहासिक नाटक या दृष्टीने हे एक बरेच यशस्वी नाटक आहे असे म्हणावयास मुळीच हरकत नाही. सवाई माधवरावाच्या वेळची पेशवाईची स्थिती सगळीकडून भरभराटीची झाली; पहिल्या प्रतीचे राज्य म्हणून त्याचा बोलबाला झाला. अशा पेशव्याचा महिमा गाण्यासाठी लेखकाने हे नाटक लिहिल्याचे तो सागतो मात्र सवाई माधवरावाच्या बालपणापासून ते त्याच्या आत्मघातापर्यंतच्या चरित्रविषयक सर्व घटना नाट-कात वर्णिण्याचा आग्रह लेखकाने धरल्यामुळे, पहिले दोन अंक फारसे परिणामकारी होऊ शकले नाहीत एकंदर नाटक ५ अंकी आणि प्रवेशयुक्त असे आहे. पहिल्या दोन अंकातून नानाच्याच पराक्रमाचे वर्णन आलेले आहे. राघोबा, इंग्रज, निजामअली इत्यादी शत्रूवर नानाच्या राजकारणाने मात केली होती. सदाशिवरावभाऊच्या तोतयाचेही त्यानी पारिपत्य केले. टिपूलाही रणात आव्हान दिले. नानाच्या व्यक्तिरेखेला हे सर्व उपकारक ठरणारे असले तरी हा सर्व ऐतिहासिक कथानकाचाच भाग होऊन बसला आहे.

या नाटकातील खरा संघर्ष तिसऱ्या अंकापासून पाहावयास मिळतो नानांनी राज्य संभाळून आपणाला ल्हानाचे मोठे केले याबद्दल सवाई माधवरावास नानांबद्दल मनोगत कृतज्ञता असली तरी नानाची हुकुमशाही व 'हम करे सो कायदा' या वृत्तीचा त्यास वीट

येऊ लागला होता. आपली आई पहाडपोर असून नानाची तिचे अनत्य सूत आहे याचाही त्याच्या मनात राग होता. लेखणी धरून मुत्सद्देगिरी करणाऱ्या नानापेक्षा तरवार धरून दिल्लीपतीला पाचूत ठेवून मराठी राज्याची कीर्ती उत्तरेत वाढविणारा सरळ मनाचा मराठी गडी महादजी त्यास अधिक विश्वसनीय व जवळचा वाटे. काही झाले तरी रक्ताचे संबंध असल्यामुळे दुसऱ्या बाजीरावाकडे माधवरावाचे मन ओढ घेई. परंतु त्याच्यामधील स्नेहसंबंध जमविणारा पत्रव्यवहार नानांनी कब्जात घेतल्यामुळे सवाई माधवरावाचे मन नानाविरुद्ध बंड करून उठले. निजामाविरुद्ध स्वतः जातीने रणात जाण्याच निघण्यापूर्वी प्रिय पत्नी यशोदेची तो गाठ घेतो ऐतिहासिक नाटकातील एक दृष्टीने शांतेतिक होऊन बसलेला हा प्रसंग लेखकाने मोठा भावपूर्ण रंगविला आहे. रणाच्या दृष्टीने व स्वभाव-परिपोषाच्या दृष्टीने या नाटकात अनेक चांगले प्रसंग लेखकाने निर्माण केले आहेत. महादजी शिंद्याच्या मृत्यूचा प्रसंग हा अशाच अत्यंत परिणामकारक उतरला आहे. हरी चकमक दोघटल्या अंकात घडते आणि सवाई माधवरावाचा भीषण अंतही याच अंकात झाला आहे. नाना आणि माधवराव यांची शाब्दिक लढाई चालू असताना 'फार बडबड़ नको घेरल्या, येथेच तुकडे पाडीन' असे म्हणण्यापर्यंत माधवरावाच्या नानांबद्दलच्या अनादराची मजल जाते. 'नानाही 'मी नसतो तर हा माधवराव, पेशव्यांच्या गादीचा मालक झाला नसता, कोणीकडे भीक मागत गेला असता कोण जाणे' असे माधवरावास तिरस्काराने ऐकविती. येथेच पुढे माधवरावास भ्रम होऊन त्यातच तो धारज्यावर उडी घेऊन मृत्यू पावतो असे दाखविले आहे. हा प्रवेश लेखकाने अतिशय चांगला लिहिला आहे. 'हाय रे दुनिया बुडाली, दिरमत पडले! धनी गेला! मग बुडाले! धावा!' हा आगेन घान करणाऱ्या माळ्याचा एकच आक्रोश हृदयात कालव्याकालव्य माजविणारा असाच आहे.

एकंदर नाटकात घनिधानमाचा आटोपशीरपणा साधण्यात लेखक जरी तितकासा यशस्वी झालेला नसला, तरी समर्पक नाट्यप्रसंग योजून त्याच्या द्वारे व्यक्तिरेखाचा ठसा प्रेक्षकांच्या मनावर उमटविण्यात लेखकाने वाखाणण्यासारखे यश मिळविले आहे असेच म्हणावे लागेल. इतिहासबाह्य अशा कोणत्याच गोष्टी लेखकाने येथे कलात्मक परिणाम साधण्या-साठी आणल्या नाहीत; अथवा कोणत्या देशी या विदेशी नाटककाराची उसनवारी करून नायक या खलनायक यांच्या स्वभावरेषा ओळखू येतील इतक्या सादृश्यासह त्या चितारल्या नाहीत. लेखकाने हे एक शुद्ध असे ऐतिहासिक नाटक लिहिले आहे. यात सूत्रधार–विदूषकाची जोडी व त्यांची रसापकर्षक बडबड नाही. या नाटकात पद किंवा पदे कोठेच योजिली नसल्याने ऐतिहासिक नाटकास शोभणारी सरळ गद्यशैलीही येथे वैशिष्ट्याने दिसते.

याच सालात म्हणजे १८७१ मध्ये अफझलखानाच्या मृत्यूचे श्री केंद्रो छगाराम पाटे यांनी लिहिलेले नाटक ऐतिहासिक नाटक या दृष्टीने अगदी सामान्य आहे. पारिपार्श्वकाने म्हटल्याप्रमाणे नाटक 'बहुतेक सर्व उर्दू भाषेत आहे.' (पृ. २) त्यामुळे अर्थबोधात व्यत्यय येऊन रसहानी वाटते. हे नाटक अंड दफ्च्या इतिहासावर मामुल्याने आधारले आहे. 'पुनरावृत्तीच्या वेळी सविधानक नीट जुळविण्याकडे आणि ग्रांट डफकृत इतिहासावर सर्वस्वी अवलंबून न राहता शिवाजीचे खरे स्वरूप बाहेर आणण्याकडे नीट लक्ष द्यावे अशी आमची सूचना आहे.' असा या नाटकावर विविध-ज्ञान-विस्ताराने रोचक अभिप्राय दिला आहे.[१]

---

१. वि. ज्ञा. वि, पु. ४, अ. ९, फेब्रु. १८७२, पृ. १६४

नारायण बापुजी कानिटकर - श्री. मल्हारराव महाराज नाटक (१८७५)

पुढच्या जमान्यात सामाजिक व ऐतिहासिक नाटकांनी ख्यातनाम झालेल्या नारायण बापुजी कानिटकरांचे हे पहिले ऐतिहासिक स्वरूपाचे नाटक. हे खऱ्या अर्थाने ऐतिहासिक नाटक नव्हतेच. त्यावेळी नुकत्या घडलेल्या एका खळबळजनक संस्थानी राजकीय मामल्या-विषयीचे हे नाटक आहे १८७५ एप्रिल २३ ला बडोद्याच्या मल्हारराव महाराजांना सरकारने पदच्युत केले. याच सालात कानिटकरांनी या विषयावर हे नाटक लिहिले आहे. कल्पित कादंबऱ्या व नाटके अंधानुकरणाने व अंधपरंपरेने लिहिणाऱ्या लेखकांचा सुळसुळाट झाल्यामुळे खरे वाङ्मय निर्माण होत नसल्याची कानिटकरांची तक्रार होती. प्रस्तुत नाटक लिहिण्याचा हेतू स्पष्ट करताना ते लिहितात, 'नाटक हें ह्या जगतींतील घडामोडीचें चित्र आहे. ह्या जगाच्या रहाटीमध्यें प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यादेखत घडणाऱ्या मुख्य मुख्य गोष्टी नाटकरूपाने लिहून ठेविल्या असता त्या चिरकाल रहातात व त्या प्रत्येकास आपला वर्तनक्रम सुधारण्यास उपयोगी पडतात. ह्या नाटकावरून देशाचा इतिहास लिहिणारास मोठें सहाय होतें. अमुक वेळेस अमक्या देशाची स्थिति कशी होती, तेथील लोकव्यवहार कसा होता, राजा कसा होता, पदरचे मंत्री कसे होते, हे चांगले किंवा वाईट असल्याने पुढे दुष्परिणाम काय झाले व ते कोणत्या रीतीनें टाळता आले असते, वगैरे गोष्टी हव्या त्या वेळीं कळण्यास अडचण पडत नाहीं. सदरहू प्रकारचे विचार मनात येऊन मीं हें नाटक लिहिण्याचा यथामति प्रयत्न केला आहे.'[१]

बडोदाधिपती मल्हारराव महाराज हे देशी संस्थानिक होते. बडोद्याच्या इंग्रज रेसिडेंटवर विषप्रयोग केल्याच्या आरोपावरून सरकारने त्यांची कमिशन नेमून चौकशी केली. विषप्रयोगाचा आरोप जरी पुढे त्यांच्यावरून काढून घेण्यात आला तरी गैरकारभारा-बद्दल त्यांना पदच्युत करून त्यास मद्रासला ठेवले. त्यावेळच्या राजकीय जागृतीला धरून देशातील लोकांची सहानुभूती मल्हारराव महाराजांच्याकडे होती. सार्वजनिक काकांनी त्यांच्या खटल्यासाठी सर्वांस १ लाखाचा निधी उभारला होता. त्यामुळे हे सर्व प्रकरण त्यावेळचे लोक मोठ्या कुतूहलाने व सहानुभूतीने डोळे भरून पाहात होते. कानिटकरांनी हे सत्याकी नाटक, सागूनसवरून करुणरसप्रधान म्हणून लिहिले आहे आणि शेवटचा प्रजाजनांच्या तात्यातुर्यांचा निरोपाचा प्रवेश तितकाच करुण उतरला आहे.

मात्र सबंध नाटकात एकच हेचा बोध लेखकास अभिप्रेत असल्याचे स्पष्ट जाणवते. मुखपृष्ठावरच त्यांनी जो श्लोक छापला आहे त्यावरून महाराजांच्या नाशाला त्यांची दुबळी व अस्थिर बुद्धी व त्यांच्या विश्वासात असलेला नीच व स्वार्थी सेवकवर्ग होता हे स्पष्ट झाल्यामुळे वाचकाच्या सहानुभूतीस एक प्रकारचे अवधान निर्माण होते व झाले ते ठीकच झाले असे न्यायबुद्धीने वाटू लागून रसामध्ये व्यत्यय येतो. मुखपृष्ठावरचा श्लोक असा

> न तीव्रमति भूप जे, स्थिर न बुद्धि ज्याची असे,
> तयास अति नीचसा जन सदैव सेवीतसे,
> किती फसविती ! किती लुटुनि नेति संपत्ति ती,
> अहा मरवया अयावरि किती पहा ठेविती !

सहाव्या अंकात सबंध कमिशनचीच हकीकत आहे. गायकवाडातर्फे बालटाइन साहेबाचे

१. मल्हारराव महाराज नाटक, प्रस्ता पृ. १-२

बचावाचे भाषण एकूण १४ पाने आहे. सरकार–दरबारात स्वार्थ साधणाऱ्या वरिष्ठ व कनिष्ठ नोकरवर्गाच्या कारवाया पश्चात्ताप हा या सर्व नाटकाचा विषय असल्यामुळे एकंदर नाटकात रहस्यमयता व कारस्थाने प्रमुख आली आहेत. मल्हारराव हे एकच पात्र या नाटकात महत्त्वाचे आहे. परंतु त्याचा स्वभाव हा लेखकाने आधीच सांगून टाकल्यामुळे, व त्यांच्या स्वभावामुळे, त्यांची झालेली परवड एवढाच नाटकाचा विषय झालेला आहे. त्यामुळे नाटक या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय कृती झाली आहे असे म्हणवत नाही. एक सबंध ऐतिहासिक प्रकरण नाटक रीतीने सांगितले आहे इतकेच. अर्थात कानिटकरांची भाषा, एकंदर संविधानक योग्य त्या क्रमाने मांडण्याची त्यांची हातोटी इत्यादी गोष्टी त्यांच्या या पहिल्या नाटकातही उठावदारपणे स्पष्ट होतात.

७

कल्पनारम्य नाटके

मुक्तामाला, राजा मदन, रत्नप्रभा, सुलोचना, मंजुघोषा, विचित्रपुरी इत्यादी ' नावलां 'ची पुस्तके मराठीमध्ये प्रसिद्ध झाल्यामुळे लोकांना कल्पित कथाकादंबऱ्या वाचण्याची गोडी वाटू लागली. वाचकवर्ग मिळतो आहे असे दिसताच नवे नवे लेखकही या कल्पित कथांच्या लेखनाच्या व्यवसायात उतरले व त्याचमुळे ' आताशी नावलांची कीड फार झाली आहे. ल्हान मुलेंबाळें देखील नावलें लिहून पैसे मिळवूं लागलीं आहेत ' अशी तक्रार का. बा. मराठे यांनी नावल व नाटक यांविषयी लिहिताना केली.[1] नावलांचा म्हणजेच कल्पित कादंबऱ्यांचा त्यावेळच्या नाट्यवाङ्मयावरही एक चमत्कारिक परिणाम घडून आला. कल्पिताची, अद्‌भुतरम्यतेची ज्यांना आवड व गोडी होती अशा लेखकांनी आपल्या लेखनासाठी कादंबरीप्रमाणे नाट्यवाङ्मयाचा प्रकारही हाताळण्यास प्रारंभ केला. काहींनी त्यावर अतिक्रमणही केले. हे सांगण्याचे कारण असे की, या काळामध्ये लेखकांना काय किंवा वाचकांना काय प्रत्येक वाङ्मयप्रकाराचा काही एक विशिष्ट साचा असतो, त्यास काही एक वेगळा स्वतंत्र बाधा व आकार असतो याची फारशी कल्पना नव्हती. या काळात कल्पनारम्य म्हणून जी नाटके लिहिली गेली त्यातली बरीचशी नाटके खरोखर नाटके नसून संवादात्मक कादंबऱ्याच आहेत. अर्थात कादंबऱ्या म्हणूनही ती यशस्वी ठरली असती असेही नाही. मुक्तामाला, मंजुघोषा इत्यादी ' नावलां 'वरून स्फूर्ती घेऊन त्याप्रमाणेच आपणही ' काहीं चमत्कारिक माग रचून देशबांधवांचें मनरंजन करावें ' म्हणून ' विलास-तरंगिनी ' नाटक लिहिले असे त्याच्या कर्त्यांने सांगितले आहे.[2]

या काळातील कल्पनारम्य नाटकांनी रचनेच्या वा व्यक्तिदर्शनाच्या दृष्टीने काही विशेष प्रगती केली असे म्हणता येत नाही. पौराणिक नाट्याख्यानांचाच साचा या कल्पित नाटकांसाठी सर्वत्र वापरण्यात आला. सूत्रधार–विदूषक ही जोडी या कल्पित नाटकांतही शेवटपर्यंत राहिली. फक्त पौराणिक देवदेवतांचे विषय जाऊन त्या ठिकाणी संस्थानिक, राजेरजवाडे, प्रधान-अमात्य-इत्यादी सामंतशाही युगातील किंवा मांडलिक परंपरेतील व्यक्तींभोवती

१. का. बा. मराठे, नावल व नाटक ह्याविषयीं निबंध, १८७२; पृ. १८
२. धों. भि. मराठे, विलासतरंगिनी नाटक (१८७१), प्रस्ता. पृ. ३

रचलेली कल्पित आख्याने आली. अर्थात पौराणिक कथानकातील अद्‌भुतता, अवास्तवता येथेही होती. चपावती नाटकात राणीच्या असहायतेचा फायदा घेऊन तिजवर बलात्कार करू पाहणाऱ्या राजाचे शरीर चपावतीच्या पातिव्रत्याच्या तेजाने दग्ध झाल्याचे दाखविले आहे.[3] एवढेच झाले की, अगदीच काल्पनिक वा पौराणिक अशी अतिमानवी पात्रे जाऊन त्या ठिकाणी मानवीच परतु उच्च श्रेणीतील आदर्श पात्रे आली. पौराणिक नाटकातील अद्‌भुततेलाही थोडेफार वास्तवतेचे बंधन पडले, आणि अद्‌भुताला रम्यत्वाची नवी जोड मिळाल्यामुळे कल्पित नाटकास प्रणय-प्रधान नाटके असेही म्हणण्यास हरकत नाही. परतु प्रणयही येथे एका विशिष्ट नैतिक पद्धतीने आलेला आहे. पौराणिक नाटकातील देवासुरांचा लढाच मानवी स्वरूपात व्यक्त करण्याचा प्रयत्न येथे केलेला दिसतो. सत् आणि असत् अशा दोन स्थिर प्रवृत्ती कल्पून त्यांचा झगडा येथे चित्रिलेला दिसेल. अर्थात सत् पात्रातील सत्त्वगुण हा अती दुष्ट पात्रां मधील रजस्तत्त्वावर विजय मिळवितो. परंतु त्याकरिता प्रथम सत्त्वगुणी, सत्प्रवृत्त स्त्रीपुरुषांना संकटांच्या परपराना तोंड द्यावे लागते. शेवटी त्यातून तावूनसुलाखून ही पात्रे बाहेर पडून आपले राज्य वा आपली इच्छिते वा दैवयोगाने दुरावलेली प्रिय माणसे पुन: प्राप्त करून घेतात.

या विशिष्ट नैतिकतेमुळे या नाटकातून शृंगार आणि करुण या दोन रसांवरच विशेष भर देण्यात आलेला दिसतो. नाटकांसंबधी लिहिताना या वा. मराठे यांनी हाच मुद्दा मांडलेला आहे. ते लिहितात, " अर्वाचीन नाटकामध्यें जागोजाग शृंगार फार, व शोक फार. शृंगाररसाच्या योगानें काहीं प्रीतीचें बीज पेरलें जात असेल खरें; परतु शोक अतिशय, त्यामुळें जगाविषयीं औदासीन्य फार उत्पन्न होतें. प्रत्येक प्रस्तुतचें नावल संकटांचा सागर आहे. एकावर एक सकटें येतात व वाचणाराचें अतःकरण खिन्न होतें." याचविषयी आणखी पुढे त्यांनी म्हटले आहे, " विद्वानांना तीं विलक्षण संकटं खरीं वाटत नाहींत. असें कोणावर संकटाच्या राशी आणून टाकून वाचणारांस दुःख देणें हें सर्वथैव अश्लाघ्य आहे. अनेक संकटें ऐकून अतःकरणें दीन व खिन्न करणें ह्यापेक्षा पुष्कळ उत्साहाच्या, शौर्याच्या, धैर्याच्या, प्रौढीच्या, औदार्याच्या गोष्टी सांगून लोकास जरा उल्हसित करावें हें बरें.[4]

कादंबरीपद्धतीच्या या कल्पित नाटकाची नावेही, 'हसपालिका', 'विलास-तरंगिनी', 'मनोरजक चपावती', अशी मजुघोषा, मुक्तामाला पद्धतीवर स्त्रीवाचकच असल्याचे दिसून येईल. मात्र या काळातील कादंबऱ्यातल्याप्रमाणे या कल्पित नाटकातून स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, परदेशगमन इत्यादी त्याकाळचे सुधारकी विषय फारसे आणलेले दिसत नाहीत. त्याकरिता मनोरमा, स्वैरसंकेशा यासारख्या शुद्ध सामाजिक नाटकाकडेच वळावे लागल. कल्पित नाटकात कथानकातील अद्‌भुतरम्यतेवरच अधिक भर असल्यामुळे, प्रसंग, परपरा किंवा घटनावर्णन यानाच अधिक प्राधान्य मिळाले आहे. त्यामुळे या कल्पित नाटकातील बऱ्याचशा नाटकातून संपूर्ण कथानकही सागून पुरे झालेले नाही. त्यामुळे या नाटककर्त्यांना आपल्या वाचकाना शेवटी नाटकाच्या अपूर्णतेबद्दल क्षमायाचना करावी लागली आहे. हप्त्याहप्त्यानी प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्याप्रमाणेच या नाटकाचे स्वरूप झाले आहे. 'सूर्यकान्त व नागकन्या' या नाटकाच्या शेवटी सूत्रधार विदूषकास सांगतो, " अरे नाटक तर अजून आहेच, परतु आजच्या प्रसंगीं नगर–प्रवेशाचा कथाभाग मात्र संपला. पुढल्या

३. मनोरजक चपावती, ग. वि. कानिटकर (१८७१) अ. २, प्र. १०, पृ ७१
४. या. वा. मराठे, नावल व नाटक ह्याविषयीं निबंध, पृ ११–१२

प्रसंगीं वनप्रवेशातील चमत्कार मुळा दाखवीन." शेवटी पुढच्या प्रसंगी असाच आश्रय देण्याची तो प्रेक्षकांस विनवितो.

> आश्रय देत असावा, नगर–प्रवेश जसा कृपा करुनी;
> वनगृह–प्रवेश यातें, विनवितसे आम्हिहि आज मनिं धरुनी.[१]

विनायक जनार्दन कीर्तने : जयपाळ (१८६५)

'थोरले माधवराव पेशवे' हे ऐतिहासिक नाटक लिहून स्वतंत्र नाटक लिहिण्याचा पायंडा पाडणाऱ्या रा. ब. कीर्तने यांचे 'जयपाळ' हे नाटक लोकांना त्यांच्या पहिल्या नाटकापेक्षा थोडे डावे वाटले. एक म्हणजे जयपाळ नाटकाची कथावस्तु स्वतंत्र नसून ती बायबलच्या जुन्या करारातील जोसेफच्या कथानकाची छाया[२] आहे. मात्र गोष्टीचे मूळ परकीय असले तरी नाटक हे अगदी संपूर्ण देशी, अगदी मराठी उतरले आहे हे निर्विवाद. कीर्तन्यांनी यहुदी लोकांच्या पुराणातून आपल्या नाटकाचा[३] विषय शोधला म्हणून शालापत्रकातल्या जयपाळवरील अभिप्रायात कीर्तन्यांवर जोरदार हल्ला चढविण्यात आला आहे.[४] येथील पौराणिक प्रथातून यांनी व प्रसंग घेऊन नाटकाची गुळणी झाली असती तर जनमनाची पकड आपोआपच घेता आली असती असे अभिप्रायकर्त्यांचे मत पडले आहे. या इस्रायलपूजनाच्या वृत्तीवर टीका करताना ते लिहितात, 'आता कदाचित आमच्या पुराणातल्या सारख्याच धर्मभोळ्या, वेड्या समजुतीच्या परंतु आमच्या पुराणातल्यापेक्षा नीरस व पचपचीत कथा इस्रज लोकांच्या धर्म पुस्तकांत भरल्या आहेत असें आपल्या हिंदु वाचणारास दर्शविण्याचा कीर्तने यांचा बैबलातील गोष्ट घेण्यात एक उद्देश असला तर कोण जाणे.'[५]

कीर्तन्यांनी येथील पुराणातील विषय घेतला असता तर अर्थातच ते एक पौराणिक पद्धतीचे नाट्य झाले असते. शिवाय पुराणाचा आधार घेऊन कीर्तन्यांना आपले नाटक

---

१. सूर्यकांत व नागकन्या, ग. पा. कमळाकर व भा. वि. कानिटकर (१८६९), पृ. ६४

२. प्रा. द. वा. पोतदार लिहितात, 'जयपाळ नाटकाचें सविधानक Old Testament मधील Genesis या पर्वांतील ४१ ते ४९ या अध्यायांतील कथेचे आधाराने आहे असें उघड दिसतें. या कथेत नायक Joseph हा आहे. सात वर्षांचा दुष्काळ, गूढ स्वप्न, आत भावांची भेट इत्यादि सर्व Joseph कथेतील प्रकार जयपाळ नाटकांत आणिले आहेत. जयपाळ म्हणजे Joseph, Job नव्हे कदाचित जोसेफचा बाप Jacob व Job यांचे नावाचा विस्मरणाने घोटाळा होऊन रावब महाजनी यांनीं वरील अभिप्राय दिला असावा. ही चूक माझे मित्र प्रो. रा. प. सबनीस यांनीं माझे नजरेस आणली' (मराठी गद्याचा इंग्रज अवतार (१९०२) परिशिष्ट . पृ १४–१५)

3. The story has evidently an entirely Hebrew origin, the drama seems to be a thoroughly Maratha production

Preface, जयपाळ नाटक पृ. १

४. शालापत्रक, पु. ४, अ. १२, एप्रिल १८६५, पृ. २६३–२८०

५. पूर्वोक्त, पृ. २७४

खिस्ती पद्धतीनेही पौराणिक बनवावयाचे नव्हते. या दृष्टीने त्याची इंग्रजी प्रस्तावना अतिशय महत्त्वाची आहे. ते लिहितात, ' माणसाचे बाह्य स्वरूप वर्णन करणे हे नाटककाराचे काम नाहीच. प्रस्तुतसारख्या कृतीत नाटककार मनुष्याच्या भावभावना आणि विकार यावरच सामान्यपणे आपले लक्ष केंद्रित करतो आणि त्याच अर्थाने मीही केवळ भावना आणि विकार याचाच विचार येथे केला आहे. '[1]

शालापत्रककारानी ' जयपाळ 'ची तुलना जुन्या संस्कृत नाटकाशी करून, त्यात एखादा रस प्रधान कल्पून तो परिपुष्ट केलेला नाही किंवा सविधानकही तितकेसे खुबीदार नाही अशी तक्रार केली आहे. वास्तविक ही सर्व टीका कीर्तन्यांच्या 'जयपाळ 'च्या बाबतीत गैरलागू आहे एका दृष्टीने रसपरिपोषात्मक, काव्यात्म नाटक लिहिण्याचा त्यांचा हेतूच नव्हता. त्याना एखादे कल्पित अद्‌भुतरम्य कथानक घेऊन त्यावर नाटक लिहून मनुष्यस्वभावातील प्रेम, वात्सल्य, ईर्ष्या, द्वेष इत्यादी भावनाचे व विकाराचे निरूपण करावयाचे होते. हे करिताना त्याना कल्पित कथाश्रयाने येणारे सकेत पाळावे लागले. जयपाळासारख्या सात्त्विक, सद्‌गुणी पुरुषाचे भाग्य, दुष्टानी कितीही कारवाया केल्या तरी शेवटी उदयाला येऊन तो भार्यापुत्र याच्या सहवासात सुखाने राहू लागतो व आपल्या अपराधी बाधवानाही औदार्याने क्षमा करून त्यानाही सुखी करितो असे येथे दाखविले आहे, ' काममदाने अंध झालेली, पुरुषसगासाठी चेडावलेली ' कमळजाही पश्चात्तापदग्ध होऊन जयपाळावर केलेल्या खोट्यानाट्या हीन आरोपाबद्दल क्षमा मागून प्राण सोडते जयपाळाचे लग्न राजकन्येशी होऊन पुढे त्यास पुत्र प्राप्ती होऊन वात्सल्याचाही ती आनद घेतात.

न्यायमूर्ती रानड्यासारख्यानी या कृतीचा गौरव केला आहे. एक म्हणजे जयपाळ हे कल्पित असे प्रामुख्याने कथानकप्रधान नाटक असले, तरी वातावरणनिर्मिती व भाषा या दृष्टींनी ते फार सरस उतरले आहे कीर्तन्यानी याबाबतीत आपली श्रेष्ठता ' माधवराव ' नाटकाच्या रूपाने आधीच सिद्ध केली होती. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानीही भाषेच्या दृष्टीने ' जयपाळ 'चा गौरव केला आहे.[2] पुढेही कल्पित, कादबरीवजा नाटके लिहिण्यात आली. परतु त्याच्या भाषेतील शैथिल्य, अशुद्धता आणि कृत्रिम आलकारिकता पाहून कोणीही नाकच मुरडतो. कीर्तन्यांच्या या नाटकात मूळ कथानक पौराणिक असूनही अद्‌भुताचा आश्रय कुठेच केलेला नाही. उलट नित्याचेच जीवन तेथे चितारले आहे. मात्र कथानकात राजे, प्रधान, राण्या, राजपुत्र याचेच प्राधान्य आहे. हीही गोष्ट कल्पिताच्या सदर्भात साकेतिक झालेली होती. प्रणयाचे वर्णनही यात अगदी मित आहे. पुढील कल्पित नाटकातून प्रणय-वर्णनाचा सकेत बनवून उत्तान कामोद्दीपक वर्णनाची आपली हौस लेखकानी भागवून घेतलेली दिसते त्या दृष्टीने कीर्तने यानी अत्यत सयमाने ही एक सोज्वळ, सरळ कृती निर्माण करून सहज व सोप्या लेखनाचा एक आदर्शच निर्माण करून ठेवला. जयपाळाचे जीवनचरित्र वर्णन करताना इतके विविधप्रकारचे प्रसग आणि इतरी विविधप्रकारची पात्रे

1. It is not the dramatist's business to draw a picture of the outward man It is with the feelings and passions of man alone one can concern himself in a work like this, and it is with the feelings and passions alone therefore that I have concerned myself in this work

प्रस्तावना, जयपाळ, पृ. १, २

२. निबधमाला (१९२६), भाषापद्धति, पृ. १४३.

रंगभूमीवर अत्यंत वास्तववादी पद्धतीने त्यांनी आणली आहेत की, कल्पित नाटक असूनही सत्याखुऱ्या जीवनाचे व नित्याच्या व्यवहारात भेटणाऱ्या दुष्टदुष्ट प्रवृत्तींच्या लोकांचेच ते चित्र आहे असे वाटू लागते. आणि म्हणूनच जयपाळ नाटकावर मनसोक्त टीका करूनही शेवटी शालापत्रककारांना कीर्तन्यांच्या कृतीतील विवादातीत गुणांची प्रशंसाच करावी लागली. ते लिहितात, " एकंदरीत पाहता कीर्तने यांची खुबीदार व रसिक भाषा लिहिण्याची शैली व त्या त्या पात्राच्या मिश्र स्वभावाचें हुबेहूब वर्णन करण्याचें सामर्थ्य व त्या त्या प्रसंगास योग्य मनोविकार दर्शविण्याची खुबी वगैरे नाटककर्त्यांच्या अंगी जे गुण अवश्य असावे लागतात ते कीर्तन्यांच्या अंगीं संबाजण्यासारखे आहेत असें सर्वांस कबूल केलें पाहिजे.[१] कृ. भा. गुरुजींनी मात्र थोड्या खोचकपणे लिहिले. " थोरले माधवरावानंतर थोड्याच दिवसांनी–बहुतकरून १८६४–६५ हेंच वर्ष असावें–यावर्षी मशारनिल्हे कीर्तन्यांचेंच जयपाळ नाटक रंगभूमीवर आलें. परंतु त्यात 'एक सारखेचा' नाहीं आणि सर्वांहि पण नाहीं, म्हणून त्याचा बडेजाव व्हावा तितका झाला नाहीं. " [२]

धोंडो भिकाजी मराठे : विलासतरंगिनी नाटक (१८७१)

धों. भि. मराठे यानी आपल्या ग्रंथास ' नाटक ' म्हटले आहे म्हणूनच यास नाटक म्हणावयाचे. या नाटकास सविधानक असे काहीच नाही. अद्‌भुत म्हणजेच कल्पित असा कथाभाग येथे खळखळ निवेदनच केला आहे. पाने आपली शोभेलाच आहेत. सज्जनावर संकटे एकामागून एक व एकापेक्षा दुसरे भयंकर अशी ही यायचीच हा या कल्पित नाटकातील संकेतच ठरून गेलेला असल्यामुळे, चंद्रशेखर राजाविरुद्ध षड्‌यंत्र करून त्याचे दायाद त्यास त्याची राणी विलोचना व पुत्र कमलनाभ यांसह वनवासास पाठवितात. एवढा कथाभाग सांगण्यासाठी पुस्तकातील निम्मी पाने जवळ जवळ खर्च पडली आहेत. वनात आल्यावर ' माय हो या वनाचें वर्णन करावें ' म्हणून वनवर्णनासाठी पुनः आणखी काही पाने पाल्हाळिक वर्णनानी भरून काढली आहेत. पुढे वनामध्ये आल्यावरही राजाचे दुष्ट दायाद पुत्र कमलनाभ हा पाणी पिण्यास एकटा गेला असता त्यास ठार मारण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या दृष्टीने जरी तो वार लागून मेला असला तरी तो मेलेला नसतो. इकडे राजा आणि राणी पुत्रवियोग झाला म्हणून आक्रोश करीत निघून जातात. पुढे कमलनाभ जरा हुषारी वाटू लागल्यावर एकटाच हिंडत राहतो. हिंडता हिंडता तो जाफर देशात सुनंदा अरण्यात येतो. त्या वनात घृतमारीच नावाचा राक्षस राहत असतो. त्याने कुंज देशातील महमद जानसेन याची कन्या विलासतरंगिनी ही पळवून आणिलेली असते. कमलनाभ आणि विलासतरंगिनी यांची दृष्टादृष्ट होताच त्यांचे एकमेकावर प्रेम जडते. परंतु एवढ्यामध्ये तो दुष्ट राक्षस तिला घेऊन द्विपदी अरण्यात जातो. कमलनाभही प्रियेच्या शोधार्थ निघतो. वाटेत दोन फकीर त्यास भेटतात व अजिंक्य शस्त्र देतात. इकडे जाफर देशातील एका सावकाराची सून कमलावती ही पतीबरोबर शिकारीस गेली असता श्वापदाकडून तिचा पतीच मारला गेल्यामुळे, पतीचा वेष धारण करून पुरुषवेषात वनात हिंडत असते. त्यामुळे विलासतरंगिनीस ती कमलनाभाप्रमाणेच भासते. पण पुढे भ्रमनिरास होऊन या दोन्ही स्त्रिया एकत्र राहू लागतात. याच वेळी कमलनाभ येथे येतो. यांच्या भेटीचे आपल्या दृष्टीने

---

१. शालापत्रक, पु. ४, अं. १२, पृ. २७८
२. नाटकाचीं स्थित्यंतरें, रंगभूमि, व. ४–५, पृ. २३

मोठे काव्यात्मक वर्णन करण्याचा ग्रंथकाराने प्रयत्न केलेला आहे. पण त्यात काव्य नाही, रस नाही व वैदग्ध्यही नाही ते वर्णन पुढीलप्रमाणे.—

कमलनाभ —" अरे अरे काय शब्द हे ! माझे तर चित्तास असे वाटतें कीं, हे अमृताचे थेंबच गळतात कीं काय ? अभ्रात जसा चंद्रमा आच्छादन होतो तदनुसार या पुष्पवेलीत हा मुखचंद्र आच्छादित होता. तर आज माझा भाग्य म्हणून हा दृष्टीस पडला पण या चंद्रानें शयन केलें कसे तर या ज्यानु ज्या आहेत या कशा दिसतात, जसे कर्दळीचे स्तंभ आणि त्यापासून सनाल कमल उत्पन्न झालें तेच हें करकमल आणि त्या कमलावर चंद्रानें शयन केले तोच हा मुखचंद्र. पण या चंद्रावर दोन कमलें दिसतात काय ? अथवा तींहि नेत्रकमलें आणि त्या कमलांतून यमुनस्राव होतो. बरें गंगोदक का न म्हणावें तर कज्जलयोगें श्यामवर्ण यमुना असेच नाव दिले. "[1]

शेवटी लेखकाने नाटक मोठ्या मौजेने गुंडाळले आहे. तो लिहितो, ' असे बोलून निघून तिचे स्वलीं विहारस्फूर्त लागले. ती पती मृत झाल्यासमयीं गरोदर होती तिचा विस्तार व कमलनाभाच्या आईबापाच्या भेटीविषयींचा आणि राक्षसनिधन सर्व मुलोपाय सानुकूलतेचें लक्षण सुज्ञ वाचक मित्रानो आश्रय दिल्यास पुढील भाग करण्याची उमेद ठेविली आहे. ' ' श्री–सगमेश्वर–मारुती–प्रसन्न धोंडो भिकाजी मराठे सागलीकर नाटक्याले ' अशी स्थान–निशाणीही लेखकाने शेवटी ठोकली आहे.

शालापत्रकात या नाटकावर कडक टीका लिहिली गेली. ' हें नाटक नव्हे हें स्पष्ट दिसतें. सविधानकाचा या ग्रंथात मागमूस देखील नाहीं. फक्त गोंधळी कथेवरचें चऱ्हाट वळलें आहे.'[2]

रावजी मनोहर ताकभाते : हंसपालिका (१८७२)

हंसपालिका हे नाटकही कल्पित असल्यामुळे एकदर ते कादंबरीच्या थाटावरच गेले आहे. यात समग्र गोष्टीचे लेखकानेच चार भाग कल्पिले आहेत अंक हा शब्द येथे नाही. मात्र चार भागांत विविध प्रवेशांची रचना केली आहे. ' ग्रंथकर्त्याचा उद्देश ' म्हणून प्रारंभी केलेल्या निवेदनात काही महत्त्वाच्या गोष्टी लेखकाने सांगितल्या आहेत. प्रस्तुत नाटक असले तरी ' नुतन उमेदवारास (स्त्रिया वगैरे) ' वाचनाची गोडी लागावी म्हणूनच आपण ते लिहिल्याचे तो सांगतो. लेखक लिहितो, ' स्त्रियाना वाचण्यास तर सोपें असावें आणि मनोरंजन तर उत्तम व्हावें अशी कल्पित पुस्तकें, कादंबऱ्या किंवा नाटकें फारशीं प्रसिद्ध दिसत नाहींत. पुराणावरून किंवा भाषांतरावरून गद्य–पद्य अशीं बरींच झालींत. परंतु कल्पित असून वाचण्यास सोपीं व मनोवेधक अशीं फारच कमी असतील. पुस्तकाच्या मधून कविता असल्याने तीसहित वाचणारें व त्यासगेच सर्व अर्थ ध्यानांत आणणारें असे वाचणार, स्त्रिया वगैरे नुतन उमेदिचे मंडळींत कमीच निघतील आणि त्यामुळें पुस्तकांच्या मधून कविता असल्या म्हणजे त्यांच्या वाचण्यांतील रसाचा विपर्यास होतो, असें पुष्कळ

१. विलासलहरिनी, पृ. ८९–९०

२. शालापत्रक, पु १३, अ. ७, नोव्हेंबर १८७३, पृ. १४६

आढळतें. नुतन उमेदिचें वाचणाराच प्रथम मनरंजन होऊन वाचण्याचा चटका लागला, म्हणजे मग आमच्या देशबांधवांनीं केलिलीं गद्यपद्यात्मक पुस्तकें उपयोगीं पडतीं. ''[1]

शृंगारपूरचा राजा भुवनपाल व त्याची राणी यांना चंद्रपुरीच्या चंद्रकान्ताने त्याच्या राजधानीवर हल्ला केल्यामुळे जीव वाचवण्यासाठी वनात जावे लागते. वनामध्ये त्यांना हंसपक्ष्यांनी वाढविलेले एक कन्यारत्न सापडते. रामोशाच्या वस्तीत राहून ते तिला ल्हानाची मोठी करतात. ही गोष्ट एका फितुर रामोशाकडून चंद्रकान्तास कळते. तेव्हा भुवनपालाला ठार करण्यासाठी तो सिन्धुवल सेनापतीस पाठवितो. जगदंबेतील काळूबाईसमोर राजाराणीचा बळी देऊन हंसपालिका मिळविण्याचा बेत सेनापती आखतो. परंतु याच वेळी शिकारीस आलेला चंद्रकान्ताचा पुत्र सौंदर्यसागर व हंसपालिका यांची गाठ पडून ती एकमेकाकडे आकृष्ट होतात. सिन्धुवलाचे कारस्थान हाणून पाडून तो शेवटी हंसपालिकेशी लग्न करतो. प्रस्तुत नाटक हे रचनेच्या दृष्टीने ' विलासतरंगिनी ' पेक्षा कितीतरी पटीने बरे आहे. यात हंसांनी एखाद्या मुलीचे पालन करणे यापेक्षा अन्य अद्भुत असे फारसे नाही. परंतु सज्जनावर दुष्टांनी आणलेली संकटे, त्या संकटातून पुढे त्यांची झालेली सुटका इत्यादी विषय कल्पित कथेच्या संकेतानुसार अपरिहार्यपणे आलेले आहेत ही जरी एक कथनपर प्रदीर्घ कथा असली तरी या कथानकात कृतिप्रधान अशा घटना निर्माण करण्यात लेखकाचे कौशल्य दिसते. केवळ अद्भुत अशा गोष्टींच्या पाल्हाळात कृतिप्रधान व कार्यकारणभावयुक्त घटना येतच नाहीत त्या दृष्टीने या नाटकात लेखकाने काही एक सूत्र राखले आहे. तथापि केवळ घटनांवर दृष्टी केन्द्रित झाली असल्यामुळे आणि सुष्टपणाची आणि दुष्टपणाची विभागणी आधीच पात्रांमध्ये करून टाकल्यामुळे सामान्यपणे कृतिप्रधान घटनांतूनही रेखीव व्यक्तिचित्रणास जो अवसर प्राप्त होतो तो अर्थातच येथे नाही. मात्र या कल्पित वाङ्मयामध्ये अद्भुतरम्यतेबरोबर सांकेतिक रीतीने जे प्रणयवर्णन येते, त्याच्या संदर्भात या नाटकात काही मौजेचे नाट्यपूर्ण प्रसंग आले आहेत, ते पाहण्यासारखे आहेत.

हंसपालिका आणि सौंदर्यसागर यांची प्रत्यक्ष दृष्टादृष्ट जेथे होते, तेथे लेखकाने कल्पकतेने एका प्रसंगाची योजना केली आहे. सौंदर्यसागर आपला शेला बाणाच्या साहाय्याने उडवितो, तो नेमका हंसपालिकेपाशी येऊन पडतो आणि मग शेल्याचे निमित्त करून दोघांमध्ये उपालंभपूर्वक जे सवालजबाब होतात ते थोडेफार कृत्रिम आणि जुन्या विदग्ध शैलीत पडणारे असले, तरी एकंदर मनोरंजक आणि नाट्यपूर्ण झाले आहेत असेच म्हणावे लागेल. ' अरसिक शेला ' पुढे सौभद्रात आलाच आहे. मात्र या सवालात बराचसा भर उत्तान शृंगारावर आहे.

अशा कल्पित कथांत प्रणय जरी अपरिहार्यपणे येत असला, तरी येथे प्रणयापेक्षा कामाचेच वर्णन उद्दीपक रीतीने करण्यावर लेखकाने भर दिला आहे. हंसपालिका आणि सौंदर्यसागर यांच्या पहिल्याच भेटीत त्यांच्या मनात जे विचार आले आहेत ते पाहिले असता वरील म्हणण्याची प्रचीती येईल. हंसपालिकाही आपली कामभावना नि:संकोच बोलून दाखविताना दिसते.

जनार्दन मोरोजी पाटील यांच्या ' आई नर्मदा अथवा अथवा भ्रांतिनिरसिनी ' मध्येही नाट्य अवळमवळ नसून कथात्मक पाल्हाळच बराच आहे. हंसपालिकेमधील पद्धतीचे उत्तान कामुक सवालही आहेत. ग. वा. कमळाकर व मा. वि. कानिटकर यांचे ' सूर्यकान्त व

१. हंसपालिका, पृ. ४–५

नागकन्या ' किंवा ग. वि कानिटकर याचे ' मनोरञ्जक चपावती ' ही नाटके कल्पित कथा वजाच असून फारच सामान्य आहेत

कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ फटफजितीचा कळस (१८७४)

प्रस्तुत नाटक हे फार्स स्वरूपाचे विनोदी नाटक नसून एक अंकी कल्पित नाटक आहे. हे कल्पित नाटक असले तरी यात अप्रत्यक्षपणे काही सामाजिक चित्रण आल्यामुळे त्यास थोडेफार महत्त्व प्राप्त झाले आहे शिवाय कमाळीचा दुष्ट पुरुष कसा असतो हे दाखविण्या साठी या नाटकातील मुख्य पात्र जो 'दुष्टबुद्धि', याचे व्यक्तिचित्रण जे लेखकाने केले आहे तेही अतिशयोक्त असले तरी मानवी स्वभावावर प्रकाश पाडणारे आहे. ' एका अति निर्लज्ज, पापी बदमाषाचे चित्र रेखाटण्याचा मी कित्येक दिवस प्रयत्न करीत ' असल्याचे सागून लेखकाने त्या व्यक्तिचित्रात रंग भरण्यास पेंच राज्यक्रातीच्या इतिहासातील काही व्यक्तींचा नि प्रसंगाचा उपयोग कसा झाला हे आपल्या इग्रजी प्रस्तावनेत सांगितले आहे.[1] दुष्टबुद्धी हा एक बनेल दुष्कर्मा असतो त्याला महत्प्रयासाने पकडण्यात आल्यावर न्यायासनासमोर त्याची चौकशी होऊन त्याला फाशी होईल असाच सर्वांचा व त्याचा तर्क असतो. ' माफी मागून सुटका करून घ्यावी ' अशी विनवणी त्याची एकुलती एक पोर त्यास करते. त्या वेळी तो तीस म्हणतो

" आम्हाला अक्कल नाहीं, आम्ही बेवकुफ, मूर्ख, टोणपे, उपड्या पळणाऱ्या पोरानी देखील आम्हाला शहाणपण शिकवावें असाच विपरीत काळ आला पोरटे, मला का तू अक्कल शिकवितेस ! तुझ्या आईनें रस्तोरस्त कोणाशीं लपडाव खेळून तुझ्यासारिस हें बावन कोटी मोलाचें रत्न पैदा केलेन. माझी पोर असतीस तर असली बुद्धि तुला सुचतीना.[2]

परतु पुढे न्यायासनासमोर त्याचा धीर खचतो व ' दया करा ' अशी तो शेवटी करुणा भाकतो. पुढे त्यास १४ वर्षांची सजा फर्माविली जाते परतु तुरुगात पुन्हा त्याचा पूर्वस्वभाव जागृत होतो त्याचे स्वगत पुढीलप्रमाणे —

दुष्ट—(उसासा टाकून) काय रे नशिबा, हा कळस केलास ! हे पायात काय ! हें डोक्यावर काय ! काय नशिबा, तुझे ताल आहेत ! (विचार करतो) रे मना तुला विकार असो पुरुषाचें मन असता तू वायकाच्या भरट मनासारिखा नशिबास दोष लावीत बसलोस ? नाहीं, नाहीं ! आशेसारिखें अमृतफल कोठें नाहीं. चौदा वर्षे या भेसूर कारागृहात वास ! अ ! यात कांहीं नाहीं. हू हू म्हणता चौदा वर्षे निघून जातील आज जाऊन उद्या येईल. उद्या जाऊन परवा येईल ! चौदा वर्षे म्हणजे काय पदार्थ ! जनात म्हणण्याची अशी चाल आहे कीं, एका पर्यंत हिकडचें जग तिकडे होतें पण हें म्हणणें त्याच्या व्यापारासारिखें खोटें आहे पाहा, आज चाळीस वर्षे जगास मी चेपलें. तृणवत मानिलें, हजारों त्याच्याशीं शिरजोरीचीं कृत्यें केलीं, परतु पहिल्यापासून आतापावेतों जग सारखेंच ! येवढा वेळपर्यंत

1 I have long been picturing to myself a shameless criminal
फटफजितीचा कळस, प्रस्तावना.

२. फटफजितीचा कळस, पृ ३

त्याच्यानें हूं कीं चूं सुद्धा करवलें नाहीं. आहे ! मला बळ दे म्हणजे झालें. पुनः सर्वांचे उरावर बसेन. "[1]

दुष्टबुद्धीची रंगेली सावित्री जिवंतपणीं स्वस्थ बसली तरी मेल्यावर स्वस्थ बसली नव्हती, हे लेखकाने योजलेल्या पिशाचांच्या प्रसंगावरून मोठ्या भयानक रीतीने कळून येते. नाट्यीय परिणामाच्या दृष्टीनें हे प्रसंग योजण्यात लेखकाची विशेष चातुरी दिसून येते. सावित्रीचे पिशाच दुष्टबुद्धीला तुरुंगात भेटते.

पुढे त्या पिशाचाने भुगारून दिल्यामुळे समोरील भिंतीवर आऊन आदळून दुष्टबुद्धी मरण पावतो. एकूण व्यक्तिचित्रण, वातावरण, सामाजिक संदर्भ आणि परिणाम-कारकता या सर्व दृष्टींनी हे छोटेखानी नाटक या काळातले एक लक्षात राहणारे नाटक आहे असेच म्हणावेसे वाटते.

याच कल्पनारम्य गटात 'रूपनिधि', लेखक वा. मा. केळकर (१८६५) आणि 'छेलबटाऊ आणि मोहनाराणी', लेखक डेविड हाइम (१८७२) या नाटकांचाही समावेश होतो.

८

सामाजिक नाटके

या कालखंडात पौराणिक, ऐतिहासिक वा कल्पित स्वरूपाची नाटके ज्या विपुल प्रमाणात लिहिली गेली, त्या प्रमाणात सामाजिक नाटके लिहिली गेलेली दिसत नाहीत. अवघी दोनचार नाटके या तीसपस्तीस वर्षांत लिहिली गेली. गोविंद नारायण माडगावकर यांचे 'व्यवहारोपयोगी नाटक' प्रथम ज्ञानप्रसारक मासिकात १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाले. या छोटेखानी नाटकाला नाटक म्हणणेही कठीण आहे. तो एक 'व्यवहारोपयोगी नाटकरूप निबंध' असल्याचेच माडगांवकरानी प्राञ्जलपणे सांगितले आहे. असेच एक दुसरे छोटेखानी सुबोध नाटक 'मोहनप्रभू पानतभाडू' या नावाचे त्यांचे प्रसिद्ध झाले. ज्याना खऱ्या अर्थाने सामाजिक नाटके म्हणता येतील, अशी दोन नाटके 'मनोरमा' आणि 'प्रबोध विद्युत् अथवा स्वैरसञ्चेष्टा' ही सुमारे ११ वर्षांचा अवधी लोटल्यानंतर १८७१ मध्ये प्रसिद्ध झाली.

सामाजिक नाटकांचे मूळ-फार्स

सामाजिक नाटकाचे मूळ फार्सांत किंवा प्रहसनात असल्याचा जो तर्क अनेकानी केलेला आहे तो पुष्कळ अंशी बरोबर आहे. मात्र फार्स किंवा प्रहसन याचा आज जो केवळ विनोदी स्वरूपाचे नाट्य असा अर्थ आहे, तसा तो या काळात केला जात नव्हता हे लक्षात ठेवले पाहिजे. काही ऐतिहासिक स्वरूपाच्या गंभीरच नव्हे तर शोकान्त नाटकांना सुद्धा फार्स म्हणण्याची प्रथा होती, हे 'नारायणराव पेशव्याच्या वधाचा फार्स', किंवा 'अफझुलखानाच्या मृत्यूचा फार्स' इत्यादी त्या काळच्या खेळाच्या जाहिरातींतील मजकुरा-वरून लक्षात येईल. विशेष स्वरूपाचेही काही फार्स असत. परंतु फार्स स्वरूपाच्या अशा या

---

१. पटवर्जिनीचा कळस, पृ. २२–२३

छोटेखानी नाटकांनी मराठी नाट्यसृष्टीत एक नवे युग निर्माण होण्यास जोराची चालना दिली हे विसरून चालणार नाही. भावेपद्धतीच्या नाटकाची लोकप्रियता सामान्यपणे १८६५ नंतर क्रमाक्रमाने ओसरू लागली. लोकांना त्या ठराविक पद्धतीच्या व थोड्याफार आर्ष पौराणिक नाटकाचा वीट येत चालला होता. अद्भुत, अतिमानवी व कोलाहलयुक्त अशा तऱ्हेच्या पौराणिक नाटकांनी काही काळ लोकांचे रंजन झाले असले तरी कालांतराने पुढे प्रेक्षकांची अभिरुची अधिक उन्नत आणि चोखंदळ होत गेल्यामुळे पौराणिक नाटके आता त्यांच्या मनाची पकड घेऊ शकत नव्हती. सूत्रधार–विदूषकाचे काही थोडे लौकिक स्वरूपाचे असलेले विनोदी नाट्यही त्यांना आता रंजवू शकत नव्हते. त्यातही फारच ठराविकपणा येऊन बसला होता. शिवाय विदूषकाच्या आचरटपणावर आधारलेला विनोदही प्रेक्षकांना फारच ग्राम्य आणि क्वचित बीभत्स वाटू लागल्यामुळे त्यालाही ते कंटाळले होते.

फार्सांचे सामाजिक स्वरूप

यावेळी पौराणिक नाटकापेक्षा अगदी वेगळे परंतु लौकिकातले असे काही या फार्सांनी प्रेक्षकांसाठी रंगभूमीवर निर्माण केले. त्यात देव नव्हते, दानव नव्हते. विदूषक नव्हता, सूत्रधार नव्हता. टाळ–मृदंग वीणा यांच्या साथीवर म्हटले जाणारे रटाळ कवित्व नव्हते. रोजच्या लौकिक सृष्टीतील माणसे प्रेक्षकांना येथे प्रथम दिसली. विनोदनिर्मितीसाठी काही सामाजिक विषय घेऊन त्यातील दोषांवर लक्ष केंद्रित होईल अशा पद्धतीने त्यातील प्रसंगयोजना करून हे फार्स केले जात असत. त्यामुळे, म्हणजेच फार्सांच्या अपौराणिकतेमुळे, आपोआपच त्यामध्ये समाजाचे, त्यातील वेगवेगळ्या थरातील व्यक्तींचे, व काही सामाजिक प्रश्नांचेही चित्र उमटले प्रा. बनहट्टींनी या संदर्भात केलेली मीमांसा महत्त्वाची आहे. ते लिहितात, " विष्णुदासप्रणीत पौराणिक नाटकात संघटित कथानक आणि कलात्मक एकात्मता यांचा बहुतांशी अभावच असे. ओनडधोनड व प्राथमिक स्वरूपात का होईना, पण फार्सात या गोष्टी होत्या फार्सातल्या व्यक्ति व घटना पौराणिकाप्रमाणे दैवी व अद्भुत नसून तत्कालीन समाजस्थितीस अथवा इतिहासास अनुसरून कल्पिलेल्या असत. यामुळे पौराणिक नाटकापेक्षा अगदी निराळी अशी आत्मीयता त्यांच्याविषयी प्रेक्षकांना वाटे. तेव्हा सुसंघटित नाट्यकला आणि सध्याच्या समाजजीवनास अनुसरून असलेले चित्र घडविण्याची प्रवृत्ति या दोन फार महत्त्वाच्या गोष्टी या फार्सांमुळे मराठी रंगभूमीमध्ये रूजू झाल्या हे लक्षात ठेवले पाहिजे."[१] न्या. रानडे यांनी तर स्पष्ट म्हटले आहे, " त्याप्रमाणे फार्सांनी जुन्या पौराणिक नाटकाविषयी आवड कमी करून टाकून आपले आसन जमविले, त्याप्रमाणे व यथाक्रम त्यांची ही जागा पुढे राजकीय आणि सामाजिक विषयांची चर्चा करणाऱ्या नाटकांनी घेतली "[२] सांप्रत विनोदी व हास्यकारक प्रहसने किंवा फार्स म्हणून ज्यांचा उल्लेख करण्यात येतो असे बरेचसे फार्स पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले या कालखंडात मिळतच नाहीत. फार्साला सुरुवात जरी १८६० साली झाली तरी 'गुलाबठकडीचा फार्स,' 'दामाजी-

१. मराठी रंगभूमीचा इतिहास, खंड १ ला, पृ. १७५

2 Just as the farces superceded the interest in the Old Puranic Dramas, they have been in turn succeeded by dramas which refer to social and political subjects.

Miscellaneous Writings, P. 41

पंताचा फार्स ' १० पुस्तके छापील स्वरूपात १८८० च्या पुढेच पाहावयास मिळतात. तोपर्यंत 'सुकिंग' अशा ऐतिहासिक पुस्तकी नाटकांना 'फार्स' हा शब्द लावण्यात येत असावा असे दिसते.

राजकीय विषयांवर नाटके लिहिली जाण्याचा काल अद्याप दूर होता. तरीही तुरळक का होईना सामाजिक विषयांवरील नाटके या काळात लिहिली गेली. इंग्रजांचे राज्य महाराष्ट्रात सुव्यवस्थितपणे चालू झाल्यावर शिक्षणाने आणि नव्यानेच सुरू झालेल्या कायद्याच्या राज्याने लोकांमध्ये एक नवीन वैचारिक जागृती निर्माण झाली. शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने होऊ लागल्यामुळे लोकांच्या डोळ्यावरची रूढीची झापडे हळूहळू गळून पडू लागली. स्त्रियांविषयी एक नवीन उदार दृष्टिकोण शिक्षित वर्गात प्रसृत पावला. त्यामुळे त्या काळच्या बऱ्याचशा सुधारणामूलक आंदोलनांत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा वा मुक्तीचा प्रश्न मध्यवर्तीपणे निगडित झालेला दिसून येईल. स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, बालाजरठविवाह-निषेध, विधवावपननिषेध, पुनर्विवाह, हुंडाविरोध, कन्याविक्रयनिषेध इत्यादी चळवळींना या काळात बरेच महत्त्व आले. या आंदोलनांचा वाङ्मयाच्या दृष्टीने काय परिणाम झाला तोही पाहिला पाहिजे. सामाजिक परिस्थिती व वाङ्मय यांचा संबंध सापेक्ष आणि क्रियाप्रति-क्रियात्मक स्वरूपाचा असतो. सामाजिक परिस्थिती किंवा युग हे जसे नव्या वाङ्मयाला जन्म देते, त्याचप्रमाणे वाङ्मयही नव्या युगाचे प्रवर्तन करण्यास कारणीभूत होते. वास्तवाचे प्रतिबिंब वाङ्मयात पाहावयास मिळते हे वरीलपैकी पहिल्या कारणाने, तर प्रचारासाठी किंवा काही उद्दिष्टासाठी लिहिलेले वाङ्मय हे दुसऱ्या परिस्थितीतून संभवते. तथापि वास्तव-चित्रणासाठी असो या प्रचारासाठी असो, कोणताही विषय कलेच्या माध्यमातून सांगावयाचा असेल तर तो एका वेगळ्याच रीतीने कलावंताच्या मनात दीर्घकाळ मुरावा लागतो. तसा तो पक्का मुरल्यावरच त्यांतून खरी कलाकृती जन्मास येते. परंतु घसमुसळेपणाने, आग्रहाने वर त्यावर कलेचे तंत्र लादण्याचा प्रयत्न केला, तर मात्र अपयश पदरी येते. या काळात लिहिलेल्या सामाजिक नाट्यासंबंधी ऐतिहासिक दृष्टीने चर्चा करताना हीच गोष्ट प्राधान्याने लक्षात घ्यावी लागेल.

गोविंद नारायण माडगांवकर : व्यवहारोपयोगी नाटक

बोध या वाङ्मयाच्या आद्य हेतूला धरून माडगांवकरांनी हा 'लहानसा व्यवहार-उपयोगी नाटकरूप निबंध' लिहिला आहे. प्रारंभीच ते लिहितात, "यांत ज्या कित्येक गोष्टी लिहिल्या आहेत, त्या अनुभविक असून वारंवार लोकांच्या अढळण्यांत येतात. मुलांचें लहानपणीं लग्न करण्यांत व लग्नांत वडेजावीनें वागणें खर्च करण्यांत आमचे लोक किती उत्सुक असतात आणि तें साधून घेण्यास कसे तापनयांत पडतात हें सर्व निरनिराळ्या पात्रांच्या द्वारें येथें प्रकट केलें आहे. अविचारानें चाललें असतां आपली नाशाडी होती हें लक्षांत आणून आमच्या लोकांनीं पुढें सावध व्हावें हाच ग्रंथकर्त्याचा मुख्य उद्देश आहे."[1] या नाटकाचे कथानक अगदी साधे असून त्यात फक्त पाच प्रवेश आहेत. निष्क्रराव नावाचा एक दरमहा १५ रुपये मिळविणारा सरकारी नोकर बायकोच्या व उपाध्यायाच्या भरीला पडून आपला शाळेत तिसरे बुक शिकणारा मुलगा व त्याच्यापेक्षा थाकटी असलेली मुलगी या दोघांची लग्ने करण्यास उभा राहतो. लग्ने थाटाने उरकण्यासाठी घर गहाण लिहून

१. ज्ञानप्रसारक, पु. ८, अं. ६, पृ. १६१

देऊन मारवाड्याचे कर्ज काढतो. गुजर व्यापाऱ्याकडून तूप, कापड उधारीवर आणतो. ताशे, इंग्रजी बाजा, नायकिणीचा नाच या आवश्यक (!) गोष्टींतही भरमसाट खर्च होतो. पुढील मापणावरून याची कल्पना येईल.

> सोकर—(बाहेर येऊन त्रिंबकरावास सांगतो) काका आज तर नायकिणी आणि ब्याडवाले, एवढे चढले आहेत कीं काहीं बोलता नये. मी तर आज पाच-सहा राडाची घरें फिरून फिरून दमलों. कोणी ३० रु. मागते, कोणी ५०. या खालीं बोलतच नाहीं. शेवटीं गुलाबीस मोठ्या शरतीने ४० रु. ठरवून तिला विडा देऊन आलों.[1]

पुढे लग्नसमारंभ आटोपल्यावर देणेकरी दारी येऊन बसतात. शेवटी त्रिंबकराव नादारीत अर्ज देतो. मारवाडी घराचा कब्जा घेतो. त्रिंबकरावास दुसरीकडे भाड्याच्या घरात जावे लागते. लग्नाच्या फटकटीत फार दिवस गैरहजर राहिला म्हणून चाकरीवरून तो बडतर्फ होतो; लग्न झालेल्या शाळेतील मुलाची फी तुंबल्यामुळे त्यालाही शाळेतून काढले जाते. शेवटी वैतागून त्रिंबकराव म्हणतो, ' परमेश्वरा, लोकाची खुशामत करणें नको. मेहेनत करून भाजीभाकर खाऊन राहतात ते आज किती सुखी ! अगदी लहानपणीं मुलाचें लग्न करण्यांत किती नाश आहे ! जे लोक कर्ज काढून बडेजावीनें लग्नें करितात त्याचा धिक्कार असो.'[2] येथे नाटक संपते. वास्तविक नाटक या दृष्टीने याचे फारसे महत्त्व नसले, तरी सामाजिक प्रश्नाला एका विशिष्ट माध्यमातून चालना देण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून या छोट्याशा नाटकाचे वैशिष्ट्य नाकारता येत नाही.

महादेव बाळकृष्ण चितळे : मनोरमा (१८७१)

डेक्कन कॉलेजमध्ये विद्यार्थी असतानाच कै. चितळे यांनी हे नाटक लिहिले. बऱ्या-वाईट सर्वच दृष्टींनी हे नाटक त्याकाळी चांगलेच गाजले. या नाटकावर मासिकपत्रिकांतून व स्वतंत्रपणे टीकाही खूप झाली कीर्तन्याचे ' थोरले माधवराव पेशवे ' हे १८६१ मध्ये प्रसिद्ध झालेले ' पहिले स्वतंत्र मराठी नाटक ' होते हे जरी खरे असले, तरी त्याचा विषय ऐतिहासिकच होता. परंतु ' मनोरमा ' हेच खरोखर तसे पाहता पहिले स्वतंत्र मराठी नाटक म्हणावे लागेल. ' मनोरमा ' नाटकावर पुष्कळच टीका झाली, परंतु त्या नाटकाचे एकंदर मूल्य ठरवून पाहता त्या काळातील ही निःसंशय वरच्या दर्जाची कृती होती असेच म्हणावे लागेल.

चितळे नव्या रक्ताचे, नव्या पिढीचे आणि नव्या संस्काराचे असल्यामुळे नाटक हा वाङ्मयप्रकार त्यांनी जाणतेपणाने एका विशिष्ट हेतूच्या सिद्धीसाठी वापरला. नाटकाची शक्ती त्यांनी ओळखली होती. ते लिहितात, " नाटकात सद्गुणाना आणि दुर्गुणाना योग्य तें प्रतिनिधित्व दिलेलें असतें. समाजात दृढमूल झालेल्या दुष्ट रूढींचें उच्चाटण नाटकच करू शकतें भावना उन्नत करण्यास आणि मार्गात व व्यवहारात सुसंस्कृतता आणण्यास नाटकच मार्गदर्शन करतें आणि काव्यातून आणि पादबंध्यातून ज्या गोष्टी केवळ वाचकाच्या कल्पने-वरच सोपवून दिलेल्या असतात, त्या प्रत्यक्ष रूपात जिवंत करून नाटकातूनच प्रभावीपणें प्रेक्षकासमोर मांडल्या जाऊ शकतात. नि:पक्षपाती, प्रगत लोकमत बनविण्यासाठि यामुळे

१. व्यवहारोपयोगी नाटक, पृ १८४
२. पूर्वोक्त, पृ. १९५

साहाय्य होते. आणि यामुळे इतर सर्व साहित्यप्रकारांपेक्षा नाटक हा साहित्यप्रकार श्रेष्ठ समजला पाहिजे.[1]

पौराणिक म्हणजे सूत्रधार–विदूषकपद्धतीच्या नाटकातून नवे सामाजिक शिक्षण मिळणे शक्य नव्हते. संस्कृतवरून केलेल्या भाषांतरित नाटकांनी मराठी भाषा जरी सजग केली, तरी "विचार सुधारण्याचे काम अशा पुस्तकांपासून होत नाही."[२] असे त्यांनी स्पष्टच म्हटले आहे. संस्कृतच्या नाट्यसंकेतानुसार शोकरसप्रधान नाटक मुळी मंजूर नाही. शिवाय "तें सामान्य लोकांस फारसे आवडत नाही. तरी त्यापासून उपयोग मोठा आहे." असे ते मानीत असल्यामुळे वस्तुस्थिती रंगविण्यासाठी त्यांनी बहुधा शोककारक घटनाच वर्णिल्या आहेत पात्रांची मनोगते अधिकाधिक स्पष्ट करून सांगण्यासाठी त्यांनी त्यावेळी मराठी नाट्यसृष्टीला नवीन असलेली 'स्वगते' पात्रांच्या तोंडी घातली आहेत

मनोरमा नाटकात एकंदर पात्रांची आणि प्रसंगांची गर्दी झालेली दिसून येते. शिवाय ग्रंथकाराने त्यात मधून मधून लावण्यचक कविता, कादंबरीतील उतारे वर्तमानपत्रांतील मजकूर, या ना त्या निमित्ताने आणून ग्रंथ वाढविला आहे. कविता वगैरे सर्व त्यानेच रचिलेले आहे. नाटकाचे कथानक थोडक्यात असे —कुशी (मनोरमा), ठकू, गंगू व गोदी या चार समवयस्क लहान मुलींचे भवितव्य सामाजिक परिस्थितीमुळे व धार्मिक रूढिबंधनामुळे कसे भयानक रीतीने ठरविले गेले, याचा वृत्तांत येथे पाहावयास मिळतो. वृत्तान्त कथा मनोरमेच्या बाबतीतच घडला आहे. तिच्याही वाट्याला शोक तपूर्वी आलाच कुशी (मनोरमा) ही खेडच्या मामलेदारांची मुलगी. हिचा विवाह पुण्याच्या एका सभ्य गृहस्थाच्या मुलाशी होतो. मामलेदाराचा उपाध्याय रामभट याची सून ठकू ही अगदी लहानपणीच विधवा झालेली मुलगी. मामलेदाराचे कारकून विष्णुपंत याची मुलगी गंगू हिचा विवाह पुण्याच्या एका पुस्तकी सुशिक्षिताशी होतो, आणि गोदी ही रामभट उपाध्यायाची मुलगी, तिला एका म्हाताऱ्याच्या गळ्यात बांधण्यात येते.

गोदीचा म्हातारा नवरा त्या उपाध्याच्या मुलीला पसंत नसतो. तर गंगीच्या नवऱ्याला पुस्तकांपलीकडे आपल्या बायकोकडे लक्ष द्यायला फुरसतच नसते प्रकृतीही त्याची नेहमीच बिघडलेली असे. त्यामुळे वैवाहिक सुखाला आचवलेल्या या स्त्रिया शहरातील सरस्वतीबाई नावाच्या एका सभ्य कुंटिणीच्या मदतीने व्यभिचाराला चटावतात. गोदीचा नवरा मरतो वपनाच्या प्रसंगी नापिताशीच तिचा संग घडून आल्यामुळे तिला गर्भ राहतो. पुढे भ्रूणहत्येच्या आरोपावरून पकडून पोलीस तिला कारागृहाची हवा दाखवितात गंगू एका सोद्याचा हात धरून कराचीस पळून जाते. तेथे ती राजरोस वेश्याव्यवसाय करते, परंतु एके दिवशी मवाली लोक येऊन तिचे पैसे लुबाडून तिचा खून करतात रामभटाची सून

---

1 It claims a decided superiority over all the rest in representing vice and virtue, in obliterating the fatal customs that frequently take a deep root in society, in improving our sentiments, in refining our language and manners, in placing vividly before the spectator what novels and poetry leave for his imagination to conceive, and in fostering healthy public opinion

मनोरमा, Preface, p 1

२. मनोरमा, प्रस्तावना, पृ २

ठकू हिचेही वाकडे पाऊल पडते व ती मुलाला घेऊन मुंबईस जाते. तेथे काही दिवस तारुण्य होते तोपर्यन्त भेंडीबाजारात बाजारबसवीचे जीवन घालविते. पुढे गुप्त रोग होऊन दैन्यवाण्या स्थितीत इस्पितळात मरते.

फक्त मनोरमा व्यवस्थित संसारसुख अनुभविते. तिला बिघडविण्याचा सरस्वतीबाई या कुटिणीचा प्रयत्न व्यर्थ होतो. मनोरमेचा नवरा इंग्लंडला गेला असता खोटी पत्रे पाठवून व आणवून ती उमयताचा संसार उध्वस्त करू पाहते. परंतु शेवट गोड होतो.

बालाजरठविवाह, अकाली वैधव्य, अननुरूप विवाहसंबंध व विधवाविषयी समाजाची सहानुभूतिशून्य वागणूक यामुळे समाजात छुप्या या उघड व्यभिचाराला जो भयंकर ऊत येऊ पाहात होता. त्यावर आळा घालण्यासाठी पुनर्विवाहास संमती देणे हा एक उपाय लेखकाने यात सुचविला आहे. मात्र मनोरमेचा पती परदेशी गेला असता, तो मृत झाला असे खोटेच उठले असता सरस्वतीच्या कुटिल कारस्थानाला बळी न पडता मनोरमा व्यभिचारास का प्रवृत्त झाली नाही, तर सुधारकी वळणाची सहानुभूतीने पाहणारी सासू व सासरा यांचे छत्र तिजवर होते म्हणून. हाच संदेश खरोखर लेखकाला या नाटकात ध्वनित करावयाचा आहे केवळ पुनर्विवाहाच्या प्रचाराचे हे नाटक नाही. मराठे यांचा आक्षेप या नाटकातील पुनर्विवाहाच्या मुद्यासंबंधी होता. ते लिहितात, "पुनर्विवाह अवश्य आहे असे दाखविणें होतें तर, मुख्य पात्राबरचा तो प्रसंग चमत्कारिक रीतीने टाळला आहे! मुख्य पात्रावर तो प्रसंग आणून पुनर्विवाह करविला असता तर उद्देश विशेष सफल झाला असता व्यभिचारी स्त्रियाना पुनर्विवाह पाहिजे असे दाखविण्यात फारसे पुनर्विवाहशास्त्राचें महत्त्व राहत नाही."[1] व्यभिचारी स्त्रियाना पुनर्विवाह पाहिजे असे दाखविण्याचा चितळे यांचा हेतू असल्याचे मुळीच दिसत नाही. उलट पुनर्विवाहाचा मार्ग अशक्य झाल्याने समाजात किळसवाणा व्यभिचार वाढीला लागून, कुलस्त्रिया कुमार्गाला कशा लागत आहेत हीच परिस्थिती त्यानी विदारक स्वरूपात समाजापुढे ठेवली.

चितळे यांच्या नाटकावर जी 'बीभत्स, अश्लील' म्हणून टीका झाली तिचे कारण मराठे यांच्यासारख्यांच्या वरील दृष्टिकोणातच होते. चितळे यांनी वर्णन केलेली परिस्थिती कदाचित बीभत्स, क्वचित अतिशयोक्त असू शकेल, परंतु ती सर्वस्वी नाकारता येणारी नव्हती. कारण समाज गुप्तपणे सडत चालला आहे हे सर्वांना दिसत होते विदारक सत्य समाजापुढे ठेवण्यासाठी स्वगतात व संवादात लेखकाने क्वचित जुगुप्सात्मक वर्णन केलेही असेल, परंतु नाटकाचा एकंदर रोख लोकाना अनाचाराकडे प्रवृत्त करावे हा नसून अनाचाराची, सनातनीपणाची, दांभिकपणाची लोकाना चीड येऊन त्यानी सहानुभूतीने सुधारणेस अनुकूल व्हावे हाच दिसतो

आणि लेखकाची हीच दृष्टी असल्यामुळे नाटकातील बहुतेक प्रसंग रसोत्कट असेच उतरले आहेत. कथानकाचा विस्तार व रचना ही जरी एखाद्या कादंबरीला साजेशी असली तरी कादंबरीपेक्षा यात रसात्मकता अधिक आलेली आहे. संवाद अगदी घरगुती आणि सरळ सरळ आहेत सुशिक्षित व्यक्तींची भाषा प्रौढ आहे. पहिल्या अंकात उमसोहाळ्याचे पाल्हाळिक परंतु सामाजिक नीतिरीती दाखविणारे वर्णन आहे, पण ते कंटाळवाणे होत नाही व त्यातही मार्मिकता आहे. लहान मुली-मैत्रिणी झोपाळ्यावर बसून असतात, त्यात

---

१. का. बा. मराठे, नावल व नाटक ह्याविषयीं निबंध, पृ. २३

राममय्याची सून टहू (तीही लहान मुलगीच परंतु बालविधवा) जाऊन भेटू लागते. त्यावेळी टहूची सासू कढाहते परंतु मनोरमेची आई रायाबाई तीस म्हणते.

राधा—आहे, दोन दिवस पोरस्वभाव आहे तों वाटत गेलावस, पुढे एकदा सोवळी झाली म्हणजे तिला तोंड वरी दाखवायचं वाटेल का कुणाला!

अशा तऱ्हेचे मोठे मार्मिक प्रसंग लेखकाने नाट्यात्मकतेने रंगवून ठिकठिकाणी रसपरिपोष साधून मूळ विषयाविषयी सहानुभूती वाटू लागेल अशाच रचनेचा प्रपंच सर्वत्र केला आहे. गोदीच्या पेशवरनाच्या प्रसंगाच्या विष्कम्भात ज्या कविता आल्या आहेत त्याही अशाच मार्मिक आणि औचित्ययुक्त आहेत त्यांतील एक कविता पुढीलप्रमाणे.

'ज्या पेचा हृल्लावयासहि, असें सौभाग्य जो, बापुला
वाटे भीति, परी न नापित तयां कापावया लाज्ज!
भासे ज्यां बहु लोक भीति वचना ज्यांच्या, असे जो धनी,
होता निष्ठुर दैव सेवक तयांही सोवळी टाकुनी.

चित्रशाळेच्या नाटकावर अश्लीलतेचा शिक्का ज्या संवादांमुळे मारण्यात येतो. त्यांतील काही अंश येथे मुद्दाम उद्धृत करण्यात येत आहे. गोदीला पोलिसांनी पकडल्यावर 'स्वगत' म्हणणात ती लागते.

विधवा —पुढे सरोजरच यायट वर्षांची मूर्ति मिळाली. अहा! स्वरूप तरी काय!
—चारचौघींत गेल तर 'आली मेरडाची तरणीताठी बायको' असं म्हणून त्याव! तिन तिनं डोळे मारावे, "यमुं बाई म्हावाच्यापासी निळवत असेल कोण जाणे!' बायकांना भूषण काय तें नवऱ्याच. ही कुणाची तर 'अमरस्याची बायको' असं म्हणतात. पण मात्र भूषण ऐवढ, त्यांनीं त्यांनीं हसत असाव! "पाटच्या अगाडीजवळ घाळे वेच डोमतात कसे" म्हणून सर्वांनी चेष्टा करावी. "गुल्युर्डीत शरीराला म्हातारपणची हाड खुपत नसतील या!" म्हणून मोरट लोकानी म्हणाव! सर्व प्रकारे फजीती! घर इतक सोयूनहि राहात होत्यें. एक स्वरूपाची तरी मौज असे. चार चौघानी मान डोलविण्यासारख रूप! हूर! हर! पण मेल्यावर ते सुद्धा नाही सर्व छिन्नभिन्न! ज्यानि त्यानि नाक मुरडाव! कोणी तोंड पाहिल तरी अपशकून! कुठे कार्य झाल, काही झाल, तरी तोंड लपवूनच असाव! ज्यानी नेहमी पहाव असाव त्यानी देखील त्राव करावा! मेल सन्याशा सारख राहाव! पण जीव कुठे राहतो! लागल चाळा जाईल कसा! मागला पुढला विचार सुद्धा नाही. कुणी म्हटल की होच. शेवटी औषध घेता घेता चकल्यें तरी ह्या कामात दोन्ही फजीती झालीच! लपवून तरी कोठपर्यन्त ठेवाव!'

या स्वगतात सभ्यतेला नामंजूर असलेल्या गोष्टींचा उच्चार आहे हे खरे आहे परंतु पात्राचे अंतरंग स्पष्ट करण्याचा हा जो उपक्रम चितळे यांनी नाट्यवाङ्मयाच्या प्रारंभिक अवस्थेत केला, तो धाडसी व अभिनव म्हणून लक्षात ठेवण्यासारखा आहे वरील प्रकारच्या अशाच अन्य काही स्पष्टोक्त भाषणांतून त्यांनी त्यावेळच्या स्त्रीपुरुषांचे आणि समाजाचे अंतर्मनच जणु उघडे करून दाखविले आहे या सर्वांतून दुखरी लेखकाची सहानुभूती आणि

१. मनोरमा, अं ५, २

सुधारणेविषयीची तळमळ असल्यामुळे या भाषेविषयी वा स्वगताविषयी घृणा वा जुगुप्सा निर्माण न होता, त्या परिस्थितीची व त्या परिस्थितीला कारणीभूत झालेल्या सामाजिक वृत्तींची वाचकाला घृणा वाटू लागते आणि हाच लेखकाचा विजय आहे. मराठे यांचा या नाटकाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोणच मुळी भिन्न होता. 'दुष्ट व हलकट लोकांचा नाटकामध्ये फारसा उल्लेख असू नये. त्यापासून अज्ञान वाचणाराचें मन बिघडतें व अज्ञान वाचणारांस वीट येतो. मनोरमा व स्वैरसंकेशा ह्या नाटकांत हलकटपणाचा व दुष्टवर्तनांचा कडेलोट झाला आहे. नीच, कपटी, व्यभिचारी लोकांची एक मालिकाच लावली आहे. ..साध्वी स्त्रिया तर असलीं पुस्तकें फाडून चुलींत टाकतील.'[1] असे ते म्हणतात पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीने मराठ्यांच्या टीकेला परस्पर उत्तर दिलेच. परंतु वास्तववादी सामाजिक नाटक अजून समाजाला तितकेसे मंजूर होत नव्हते, याचाच पुरावा या टीकेत मिळतो. चितळे यांच्या या नाटकात एकंदर सर्वच पात्रे प्रातिनिधिक असल्यामुळे एक तर त्यात पात्रांची गर्दी अधिक झाली व रेखीव असा स्वभावविकास एकाही पात्राचा वैशिष्ट्याने असा त्यांना दाखविता आला नाही. कदाचित हे त्यांचे ध्येयच नसावे प्रामुख्याने त्यांना एक समग्र समाजाचा अध पात भडक रंग वापरून चित्रित करावयाचा होता. त्यामुळेच त्यात अतिशयोक्ती आली, कथानकात कृत्रिमता निर्माण झाली. परंतु प्रचार, तळमळ, अभागी स्त्रियांविषयी उत्कट सहानुभूती यांच्या पोटी या गोष्टी येणे अपरिहार्य होते. शिवाय निर्भेळ कलावाद आणि त्यास धरून होणारी निर्मिती या गोष्टी मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभीच्या अवस्थेत अपेक्षिणेही योग्य नाही. सारांश, भाषेचे धावडेपण थोडेसे दृष्टीआड केल्यास चितळे यांच्या नाटकाने समाजात आत्मनिरीक्षणाच्या आवश्यकतेची एक प्रचंड लाट निर्माण करून सामाजिक अंत करणात उपकारक असा काही भावनात्मक बदल घडवून आणण्याचे कार्य काही प्रमाणात केले असले पाहिजे असे म्हणावयास हरकत नाही.

रघुनाथ शंकरशास्त्री अभ्यंकर : प्रबोधविद्युत् अथवा स्वैरसंकेशा (१८७१)

सामाजिक, परंतु अन्य कारणानी गाजलेले दुसरे नाटक म्हणजे स्वैरसंकेशा. मराठे यानी या नाटकावर केलेली टीका सर्वस्वी योग्यच म्हणावी लागेल. ते लिहितात, 'स्वैरसंकेशा नाटकातील कालंदशास्त्री काय सद्गुणी मनुष्य! सर्व दुर्गुणांनी संपन्न! हवें त निंद्य व नीच कर्म करितो व त्याला नाटकातले एक मुख्य पात्र केलें आहे व त्याच मासल्याचीं सर्व पात्रें आणलीं आहेत. तोंडातून काढू नयेत असे अवाच्य शब्द या नाटकात, आणि अशल्या नाटकाची दुसरी आवृत्ति लवकरच निघणार आहे असे आम्ही ऐकितों!! सुनीतीचा व सद्गुणाचा उत्तरोत्तर लोप होत चालला आहे असे एक म्हटलें पाहिजे अथवा तमासगीरानी या पुस्तकाच्या प्रती घेतल्या आहेत असें म्हटलें पाहिजे.'[2]

रघुनाथशास्त्री अभ्यंकरानी सूत्रधार पद्धतीची विराटपर्व (१८६७) व हरिश्चंद्र-सत्त्वदर्शन (१८६५) ही दोन पौराणिक नाटके लिहिली होती. ही नाटके अगदीच सामान्य आहेत. पौराणिक पद्धतीची नाटके लिहिणाऱ्या एका शास्त्रीबुवानी सामाजिक विषयावर लिहिलेले नाटक गुणाच्या आणि विचाराच्या दृष्टीने कोणत्या प्रकारचे असेल हे न सांगताच सामान्यपणे कळण्यासारखे आहे. सुधारकानी विधवांच्या स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी नाटके काढल्याने

---

१. नावल व नाटक ह्यांविषयीं निबंध, पृ ३५
२. पूर्वोक्त, पृ. ३५

इ. ललित वाङ्मय लिहिले, तर सनातन्यानी विधवाची वेअब्रू करून त्याच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवून त्याना बदनाम करण्यासाठीच लेखणी धरली की काय असे हे नाटक वाचून वाटते. 'स्वैरसंकेशा' म्हणजे वेताल विधवा. वेताल विधवा सावित्री ही केशवपन न करिता कापालिक या पुरुषाचा हात धरून निघून जाते. पुढे कापालिकाला पश्चात्ताप होतो, कारण पैशामुळे तो घाईला आलेला असतो. स्वत च्या पत्नीचा संसार आणि ही नयाने स्वीकारलेली विधवा याचा खर्च त्याला झेपत नाही. तो विष खाऊन मरतो व पुढे स्वैरसंकेशा सावित्री हीही आत्महत्या करून मरते. या सावित्रीची थोरली बहीणही यमुना अशीच म्हातान्याला दिलेली असते. पुढे तीही विधवा होते, त्या विधवेशी रामभट नावाचा एक भिक्षुक लगट करण्याचा प्रयत्न करतो. त्या झगपटीत यमुना खिडकीतून उडी मारते. पुढे या अपघातामुळे ती मरण पावते रामभटाला दोन वर्षे सक्तमजुरी होते. काल्रुशास्त्री म्हणजे सावित्रीचा पहिला नवरा.

एकदर नाटकात सुसूत्र सविधानकाचा पत्ता लागत नाही. ते प्रयत्नाने समजून, जुळवून घ्यावे लागते कथानक, स्वभावपरिपोष या गोष्टींकडे काही लक्ष द्यावे लागते याची लेखकाला कल्पना दिसत नाही आपल्या दोषाची कबुली देताना तो लिहितो, "काहीं ठिकाणीं बुद्धि सकोचामुळें पोटभागाचा उपसहार मध्येंच झाला हें मी मोठ्या दिलगिरानें कबुल करितो. अनेक पात्राच्या चित्तवृत्तींची तसवीर, हुबेहूब प्रमाणाने दाखविण्यास माझी ज्ञानसामग्री ती किती ? तेव्हा अशा दोषाबद्दल विद्वज्जनाकडून निरेध मी पात्र नाही. कित्येक ठिकाणीं स्पष्ट शृगाराचादि दोष मला पदरीं घेतला पाहिजे.[1]

'आर्यी स्त्रियाचें रमणीय वृत्त ॥ त्यातून स्वैरा सकचा तशात" असे असल्यामुळे शास्त्रीबुवानी स्वैरसकेशेचा वृत्तान्त मोठ्या उत्साहाने वर्णिला आहे. कथानकाची पूर्वसूचना नटी–सूत्रधार–सवादातच मिळते.

नटी —(तिरस्कार युक्त) हो, तुमचें नीट आहे तुम्हाला नाटकें करायला काय लागतें ? माझा जीव मेला झुरणीस लागला आहे. एकुलती एक पोर. नशिबाने तिच्यावर घाड घालून तिचे कुकू पुसलें, बरें कशी तरी पोटची पोर घरात होती. पण येथें काय धर्माभिमानाचा जसा ऊतच आला आहे. तिला सोवळी करण्याची तयारी चालविली. घगधलेलें स्नानावर बाधून कोठें राहतें ? तिणें दिवाणींत अर्जी केलीन. मेल्या सासरच्या लोकानी जिनेपर्णीच तिच कर्मावर करून टाकलें. मग तें काय जाणूनबुजून भूत, धरलान एका काळ्या श्रीमताचा हात आणि गेली आगीनगाडीच्या सेकींन क्लासात बसून.[2]

केस ठेवणाऱ्या विधवाच्या बदनामीची सधी ग्रथकाराने कोठेच चुकविलेली नाही कुदाळाच्या तोंडी असलेले पुढील स्वैरसकेशास्तोत्र पाहावे.

पहिला —धन्य जगीं या आजि जाहलों, स्वैर–सकेशा–चरिताच्या
वर्णनमात्रे मुक्त जाहलों पापातुनि अति दुरिताच्या.

लोकहो, याला 'स्वैरसकेशास्तोत्र' म्हणतात. याचा ऋषि हा फक्कड, देवता कापालिक, लावणी छद, व अधोगतिप्राप्ति याचें फळ, समजला ? गातों तर

---

१. प्रबोधविद्युत्, प्रस्ता. पृ १
२. पूर्वोक्त, पृ. ३

आता. पण असे नव्हे रे, कसे रे बाबानो, कोणीकडून आर्दी वर्णू ? कपाळा कडून म्हणाल तर तें कोरें स्पसलखीत आहे. पायाकडून म्हणाल तर त्यावर केस आहेत . कसे काय तवेतीआई (पोट हलवून) डोक्याकडून म्हणत्येस ? बरे तसेच.[1]

सुधारकाचीही अशीच टवाळी लेखकाने साधून घेतली आहे.

दुसरा :—(टवाळ) बाबारे, कापालिकासारखे जे लोक आहेत त्याच्या हातून काहीं व्हायचे नाही. बापाचें श्राद्ध करायच्या वेळेस **आय रिफार्मर** आणि पुनर्विवाह लावण्याच्या वेळेस **आय आर्थाडॉक्स,** मिळून धड गाढव ना ब्रह्मचारी असे आहे अरे पाहा ! याच विधवेबरोबर त्याणें पुनर्विवाह लावला असता, पण ही जन्मभर तरुणच राहत्ये काय ? दोन दिवसांनी उतार होणारच, तेव्हा पुढे कोणीतरी नको का आणायला. विधवा तर त्याला अशा देवानेंच आंदण दिल्या आहेत. पुराणिकाना लोक नावें ठेवतात, पण या राजश्रींपुढें खरोखरच त्याणीं राजिनामा दिला पाहिजे.

फक्त एके ठिकाणीं कन्याविक्रय करणाऱ्याविषयी ग्रंथकाराने मार्मिक टीकास्त्र चालविले आहे

नारा : अकराशे रुपये घेऊन ३ वर्षाची पोर नेपन्न वर्षांच्या थेरड्याला देणारा कोण असेल याचे अनुमान देखील नाहीं तुला ? अरे तो बाबदेवभट महाशय्या. व्याजाचें ताक खाणारा तो रे ! वडील मुलगी अशीच एका म्हाताऱ्याला देऊन रांडकी करून ठेविली आहे.

राम : हु हं. आता ठीक बेत जमला फुटक्या सहाणेला तुटके खोड ! ठीक जोड जमला. त्याणें अधिकसे रुपये मिळाले असते तर एखाद्या इमडाला देखील दिली असती. [2]

जरठ–कुमारी–विवाह, वैधव्य, केशवपन इत्यादी सामाजिक विषय यात आलेले असले तरी लेखकाला कोणतीच गोष्ट कलात्मक पातळीवरून वर्णिता आलेली नाही. मनोरमा आणि स्वैरसकेशा अशा जोड–उल्लेख मराठे यानी प्रत्येक ठिकाणी केलेला आहे. त्या संबधाने एवढेच म्हणावेसे वाटते की मनोरमा नाटक, नाटक असून त्यात रसपरिपोष अनेक स्थळी साधण्यासाठी लेखकाने जी सहानुभूती किंवा जिव्हाळा ओतला आहे त्याचा संपूर्ण अभाव स्वैरसकेशा या नाटकात स्पष्ट जाणवतो. लेखकापुढे आटोपशीर अथवा वास्तव वा ध्येयवादी कोणताच आराखडा नाही. येथे सामाजिक घाणीचेच हर्षभराने वर्णन केल्यासारखे दिसते ' शृंगार रसात मन वेधले असता एकाएकी, परिणामाचा उपदेश होण्याचा मुख्य उद्देश असल्या मुळे ' याचें नाम ' प्रबोध–विद्युत् ' ठेवले असल्याचा निर्वाळा लेखकाने प्रस्तावनेत कितीही दिला असला तरी, नाटकाच्या वाचनाने कोणताच उपदेश मनावर ठसत नाही किंवा काही नवा जीवनानुभव प्राप्त झाल्याचे समाधानही वाटत नाही. खरा उपदेशक वा खरा कलावंत हा हाडाचा सहानुभूतीने युक्त असावा लागतो. येथे विधवाविषयी कोठेच सहानुभूती तर नाहीच, पण त्यांच्या बदनामीचा सूरच जास्त आहे व या विषयाच्या

१. प्रबोध विद्युत्, अ. ३, पृ १००–१०१
२. पूर्वोक्त, अ. १, पृ. ७

निमित्ताने शृंगाररसाची किंवा व्यभिचाररसाची (?) चंगळ करावी एवढाच लेखकाचा येथे उपक्रम दिसतो. ' मनोरमा ' नाटकाच्या मापेबद्दल कोणास नाक मुरडता येईल, परंतु तेथे वर्णिलेली सामाजिक परिस्थिती हीच विशिष्ट परिणाम करणारी आहे असेच सहृदय वाचकाला वाटल्यावाचून राहत नाही. या नाटकात मुख्य अभाव जर कोणता असेल तर तो लेखकाच्या सहृदयतेचाच. शिवाय नाटकाचा आत्मा कशात असतो, याचीही लेखकास नीटशी कल्पना नाही. त्यामुळे क्रमविरहित असंबद्ध असे प्रसंग तो योजतो व सापडेल तेथे शृंगार व शिवराळपणा यांची पेरात करतो एवढेच लक्षात येते. या नाटकात चार मृत्यू होऊनसुद्धा एकाही पात्राबद्दल शोक वाटावा अशी परिस्थिती नाही. कारण लेखकाने कोणत्याच पात्रात आपला जिव्हाळा न ओतता बातमीदाराप्रमाणे घटनांचे तुकडे जुळवून फक्त कथन केले आहे.

समारोप

मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ सांगलीला इ. स. १८४४ त विष्णुदास भाव्यांच्या *' सीता-स्वयंवर ' या नाट्यप्रयोगाने झाला. परंतु मराठी नाटकवाङ्मयाचा प्रारंभ मात्र* आणखी पुढे दहा पंधरा वर्षांनी म्हणजे इ. स. १८६० च्या आसपास झाला. विष्णुदासांच्या किंवा बाबाजी शास्त्री दातार यांच्या पौराणिक नाटकाख्यानाचा आधार म्हणजे त्यांनी रचलेली नाट्यकविता एवढाच होता. सूत्रधाराकडून म्हटल्या जाणाऱ्या या कवितेच्या किंवा पदांच्या अनुषंगाने नाटकातील पात्रे आपापली भाषणे बनवीत. या भाषणांना अर्थातच नाटकस्वरूपाच्या संवादांचे निश्चित असे रेखीव रूप त्या काळी प्राप्त झाले नसावे व झाले असल्यास तसा पुरावाही फारसा उपलब्ध नाही. रंगभूमीवर त्या जमान्यात वेगवेगळी पात्रे आपापल्यापुरती स्वतंत्र अशी भाषणे करीत. या भाषणाना संवादाचे स्वरूप प्राप्त न झाल्याने सूक्ष्म असा मानसिक संघर्ष या भाषणांतून क्वचितच प्रतीत होई. त्याचप्रमाणे एक व्यापक संघर्ष व स्वतंत्र जीवनविषयक दृष्टिकोण, यांचे जे दर्शन नाटककार या संवादांतून रसात्मक रीतीने प्रेक्षकांस घडवीत असतो, त्याचाही बराचसा अभाव यामध्ये आणवल्यावाचून राहत नाही. सामान्यपणे स्थूल संघर्षच त्या काळी रंगभूमीवर कृतिरूपाने दाखविण्यात येई. देवासुराची ललित-विकट-अद्भुत सोंगे, द्वंद्वे, लढाया, राख, नाच इत्यादी आणि सूत्रधाराचे टाळमृदंगासह होणारे नाट्यकवितागायन या दृश्य आणि श्राव्य गोष्टींचे आकर्षणच त्यावेळच्या प्रेक्षकांना अधिक होते.

नाट्याभिरुचीचा प्रारंभ

परंतु हे अर्थात मान्यच करावे लागेल की, बाल्यावस्थेत असलेल्या या ओबडधोबड स्वरूपाच्या रंगभूमीमुळेच नाट्यविषयक एक सर्वस्वी नवी अभिरुची येथे जन्मास आली. मौज अशी की ती क्रमाने वाढीला लागताच पंधरा सोळा वर्षांच्या काळातच वरील भावे-पद्धतीच्या पौराणिक तागडथोम नाटकांचा लोकांना कंटाळा येऊ लागला. कोणत्याही कलेसंबंधी किंवा वाङ्मयासंबंधी प्रथम अभिरुची निर्माण होण्यास व तिचा विकास म्हणजेच तिची वाढती भूक जागृत होण्यास प्राथमिक स्वरूपाचा असा काही काळ जावाच लागतो. मराठी रंगभूमीची ही पहिली काही वर्षे याचसाठी खर्ची पडली. तसे पाहता नाट्यवाङ्मयाच्या निर्मितीस व त्याच्या विकासास कारणीभूत होणारी रंगभूमीच येथे महाराष्ट्रात राजाश्रयाच्या अभावी किंवा विशिष्ट धार्मिक व सामाजिक परंपरेमुळे गेली सहारो वर्षे अस्तित्वात नव्हती. भाव्यांनी ती नव्याने स्थापन केली व एक नवा कलाव्यवसाय महाराष्ट्राला मिळवून दिला.

पुढे इ. स. १८६० च्या आसपास ज्याला खऱ्या अर्थाने नाट्यवाङ्मय म्हणता येईल अशा स्वरूपाचे स्वतंत्र वा अनुवादरूप लेखन सुशिक्षित पदवीधरानी व शास्त्रिमंडळीनी केले. परंतु त्यांच्या मुळाशी भाव्यानी सतरा वर्षांपूर्वी स्थापिलेली हीच ओबडधोबड रंगभूमी आणि त्याची साधी अनलंकृत परंतु रसात्मक नाट्यकविता होती हे विसरता येत नाही. नाटकाच्या या नव्या अभिरुचीचे सर्व श्रेय न्या. मू. रानडे यानी विष्णुदास भाव्यांच्या नाटकव्यवसायाला देऊन त्यामुळेच नाट्यवाङ्मयाच्या वाढीला प्रोत्साहन मिळाले असे स्पष्ट सांगितले आहे.

नाटकाचे विविध प्रकार

आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, रंगभूमीच्या संस्थापनेमुळे एक नवी अभिरुची निर्माण होताच तिची वाढती मागणी पुरविण्यासाठी म्हणून रंगभूमीच्या प्रारंभानंतर अवघ्या पंधरा वीस वर्षांच्या आतच नाट्यवाङ्मयाचे बहुतेक सर्व प्रकार त्यावेळच्या लेखकानी मोठ्या उत्साहाने हाताळून आपल्या नवनवीन रचना सादर केल्या. 'प्रबोध-चंद्रोदया'चा अनुवाद अमरापुरकरशास्त्र्यानी १८५१ मध्ये केला होता. परंतु संस्कृत नाटकाच्या मराठी अनुवादाची वैशिष्ट्ययुक्त परंपरा निर्माण केली परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनी. 'वेणीसंहार' व 'उत्तररामचरित' या दोन संस्कृत नाटकाचे सुगम व सरस अनुवाद त्यानी १८५९ मध्ये केले. १८६१ मध्ये कीर्तन्यांचे 'थोरले माधवराव' हे पहिले मराठी स्वतंत्र ऐतिहासिक नाटक प्रसिद्ध झाले. संस्कृत नाटकशैलीवर लिहिलेले पहिले मराठी पौराणिक नाटक 'नल' विनायकशास्त्री नातूनी १८६९ मध्ये रचले. निबंधातच वागण्या-वारल्या सामाजिक विषयाला नाटकरूप देऊन माडगावकरानी आपला 'व्यवहारोपयोगी' नाटकरूप निबंध १८५९ त लिहिला. यास जरी उच्च दर्जाचे सामाजिक नाटक म्हणता येत नसले तरी सामाजिक विषय नाटकरूपाने मांडण्यास त्यानी यामुळे प्रारंभ केला हे विसरता येत नाही. सामाजिक म्हणून विशेष गाजलेले 'मनोरमा' नाटक पुढे १८७१ मध्ये लिहिले गेले. कल्पनारम्य नाटकाचा प्रारंभही कीर्तन्यांच्या 'जयपाळ' नाटकाने १८६५ त झाला. इंग्रजी नाटकाच्या अनुवादास कोल्हटकरांच्या ऑथेल्लोने १८६७ त सुरवात झाली. 'प्रबोधचंद्रोदया'च्या पद्धतीवर 'विचारसार' नावाचे पहिले, छोटे व स्वतंत्र असे रूपकात्मक नाटक १८५४ मध्ये जरी 'चंद्रिका' मासिकात प्रसिद्ध झाले होते, तरी 'सायुज्यसदन' हे याच पद्धतीचे भागवताचे भारदस्त, रूपकात्मक नाटक १८६७ मध्ये प्रकाशित झाले.

सामान्य वाङ्मयीन दर्जा

रंगभूमीसाठी नाट्यवाङ्मयाची गरज निर्माण होताच मराठी लेखकानी पंधरावीस वर्षांच्या आत नाट्यवाङ्मयातर्गत बहुतेक सर्व जुने प्रकार हाताळून नवी नवी नाटके लिहिली ही गोष्ट नि संशय कौतुकास्पदच होय. परंतु वाङ्मयाच्या दृष्टीने या नाटकाकडे पाहिल्यास ती फारशी उच्च दर्जाची होती असे मात्र म्हणता येत नाही. इतकेच काय, परंतु पुढेही पंधरावीस वर्षे म्हणजे १८८० त किर्लोस्कर-युगाला प्रारंभ होईपर्यंत नाटकाच्या या नव्याने सुरू झालेल्या वाङ्मयप्रकारात नाव घेण्याजोगी अशी फार थोडी नाटके, त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व सोडले तर, निर्माण झालेली दिसतात. अर्थात त्यामुळेच सुधारणेच्या या नव्या काळात भाषेची व वाङ्मयाची गौरवशाली पूर्वपरंपरा असलेल्या मराठीमध्ये भाषेच्या

व वाङ्मयाच्या दृष्टीने इतक्या साध्या कृती कशा निर्माण झाल्या याचे आजच्या वाचकांना थोडेसे आश्चर्य वाटते. भास्करनरेन्द्रांसारख्या महानुभावांनी व ज्ञानेश्वर–एकनाथासारख्या संतसत्पुरुषांनी मराठी–प्राकृतचा अभिमान बाळगून वेदान्त, तत्त्वज्ञान, भक्ती यांसारखे विषय समर्थपणे हाताळून प्रारंभीच्या काळात मराठीत ग्रंथरचना केली. पुढच्या मराठी कवींनीही इतिहास–पुराणादी ग्रंथ मराठीत रसाळपणे सांगून मराठी सारस्वत संपन्न केले. अनुवाद वा रूपांतर करतानाही आपल्या न्यूनगंडाचे प्रदर्शन त्यांनी फारसे केले नाही. उलट उसनवारीसुद्धा प्राकृतचा दिमाख मिरवीत त्यांनी केलेली दिसते. मात्र येथे १९ व्या शतकाच्या पहिल्या पाऊणशे वर्षांत मराठीला इतकी हीनकळा का आली हे लक्षात येत नाही. गद्य लिहिण्याची सवय तिला यापूर्वी कधीच नव्हती का ? ऐतिहासिक पत्रे, बखरी इत्यादींत विकसित झालेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण गद्यशैलीकडे पाहून तसे म्हणवत नाही. परंतु या कालखंडाकडे पाहिले तर या काळातील गद्य मात्र भाषेचे अगदी प्राथमिक धडे गिरवीत असल्याचा भास होतो. संस्कृत वा इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे करताना लेखकाच्या ठिकाणी जिगीषुवृत्ती फारशी कोठे दिसत नाही. भाषांतरकार संस्कृतातील वा इंग्रजीतील ग्रंथांच्या प्रभावाने दिपलेला दिसतो. द. प्रा. कमेटीच्या व सरकारी बक्षिसाच्या प्रोत्साहनाने नाटकाचीही भाषांतरे प्रसिद्ध झाली. त्यामुळे सरकारी आश्रयाखाली वाढलेल्या या कलेत एक प्रकारचा फोतेपणा राहिलाच. राजकीय पारतंत्र्य तर होतेच, परंतु विचार, भाषा, वाङ्मय, ज्ञानविज्ञान आदी दृष्टींनी कितीतरी प्रगत झालेल्या राज्यकर्त्यांकडून मार्गदर्शन आणि प्रोत्साहन मिळूनही, नव्या बुजरटपणात व एक प्रकारच्या दडपणात वाङ्मयकलेचा मुक्तविकास घडून आला नाही एवढे मात्र खरे.

जुन्या मराठीचे अपुरे सामर्थ्य

परंतु थोड्या बारकाईने आणि सहानुभूतीने विचार केल्यास याची आणखीही काही कारणे स्पष्ट होण्याची शक्यता आहे. एक म्हणजे या काळात सर्व काही एकदम नवीन होते. पूर्वीचेच भक्ति–अध्यात्म–शृंगार–आदी विषय आता ठराविक छदात त्याच ठराविकपणे आळवीत बसण्याचा जमाना संपला होता. एकंदर सारे युगच बदलले होते. नवी ज्ञान–विज्ञाने काळाच्या, शिक्षणाच्या व राज्यशासनाच्या गरजेप्रमाणे प्रचारात येत होती. शिक्षणाच्या व साक्षरतेच्या प्रचाराबरोबर अगदी नवीन परंतु धार्मिकेतर अशा करमणुकीच्या वाङ्मयाची गरज निर्माण झाली होती. या सर्वांसाठी जुनी मराठी पुरी पडली नाही. तिला संस्कृत, प्राकृत, इंग्रजी यावरून बरेचसे नवे शिकावे लागले; आत्मसात करावे लागले. त्यामुळे या पहिल्या अमदानीत वाङ्मय निर्माण करण्याऐवजी भाषा निर्माण करण्याचे म्हणजेच नवीन विचारास अनुरूप असे योग्य गद्य माध्यम निर्माण करण्याचे काम त्या पिढीला करावे लागले. शास्त्रीमंडळींनी व पदवीधरांनी भाषांतरात्मक व स्वतंत्र असे जे काही वाङ्मय प्रयत्नपूर्वक निर्मिले त्यातूनच ही गोष्ट साधली गेली.

नाट्यांतील आवश्यक अंगांकडे दुर्लक्ष

बरीचशी शक्ती या भाषेच्या प्रयत्नातच खर्ची पडल्यामुळे आणि नाटकासारख्या वाङ्मयप्रकाराची मराठीत त्यापूर्वी परंपराच नसल्यामुळे, उच्च दर्जाची नाटके त्या काळी निर्माण होऊ शकली नाहीत, याबद्दल खरोखर फारसे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. आधी स्वतंत्र अशी नाटके या काळात फारच थोडी लिहिली गेली. त्यातही तमदच्या

निर्दोष व वाङ्मयाच्या दृष्टीनेही वरच्या दर्जाची नाटके तर संख्येने फारच थोडी सापडतील. बरीचशी नाटके पौराणिक विषयाना धरूनच आढळतात. त्यातही नाट्याची कला कमीच. जुनीच आख्याने नाटकरीतीने म्हणजे फक्त संभाषणरूपाने ' लीला '-वर्णनाच्या स्वरूपात सादर केलेली दिसतात. बांधेसूद सविधानक, वास्तव व्यक्तिचित्रण, मुख्य संघर्षाला धरून घटनामध्ये साधलेली विशिष्ट लय वा कलात्मक चढउतार इत्यादी गोष्टींकडे लेखकाचे त्या काळात विशेष लक्ष नव्हतेच. नाट्य ही प्रामुख्याने प्रायोगिक स्वरूपाची दृश्य करमणूक म्हणून मानल्याने त्याच्या वाङ्मयीन भागाकडे साहजिक दुर्लक्ष झाले.

या सर्व गोष्टी मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या प्राथमिक अवस्थेत अपेक्षिणेही तितकेसे योग्य होणार नाही. खरोखर आजमुद्धा नाटकलेखन ही लेखकाची कसोटी होऊन बसली आहे. प्राचीन काळी मराठीला पद्य लिहिणे जमले यमकाच्या काठ्या हाती धरून त्याच्याच साहाय्याने हुकमी चरणविन्यास करीत पद्य लिहिणे अनेकाना बरेचसे सुलभ झाले. पण नव्या जमान्यात आव्हान गद्याचे होते. ' गद्य कवीनां निकष ' हे मत तर प्राचीनापासून असल्याचे प्रसिद्धच आहे. त्यात पुन्हा नाटक हे ' काव्येषु रम्यम् ' म्हणजे सर्व वाङ्मयप्रकारात जसे परम रमणीय, तसे ते लिहिणेही तितकेच अवघड हे नाकारता येत नाही. आजमुद्धा यशस्वी कादंबरीकार यशस्वी नाटककार झालेले नाहीत. अशा वेळी केवळ आख्यानक स्वरूपाच्या रचनेचीच बरीचशी सवय असलेल्या मराठीला नव्या जमान्यात नाटकरचनेत फारसे यश आले नाही म्हणून आश्चर्य मानण्याचे कारण नाही. नाटक या वाङ्मयप्रकाराच्या ' मंत्रा ' चा तर दूरच, परंतु साध्या प्राथमिक बाह्य ' तंत्रा ' चाही परिचय त्यावेळच्या नाट्यलेखनोद्यम करणाऱ्या अनेकाना नव्हता. पौराणिक नाटके लिहिण्यावरच एकदर लेखकाचा भर होता. सामाजिक व ऐतिहासिक नाटके अगदीच हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी निर्माण झाली. त्यातही ' मनोरमा ' व ' थोरले माधवराव ' हीच काही अशी बरी म्हणून गाजली, व समाजदर्शन असे जे काही थोडे पाहावयास मिळते ते याच नाटकातून. वर्तमानपत्राच्या व ग्रथाच्या द्वारे जी काही सामाजिक व राजकीय जागृती त्या काळी समाजात होत होती, तिचे प्रतिबिंब या काळातील ललित वाङ्मयात तसे फारसे पडलेले दिसत नाही. उच्च दर्जाची कला या दृष्टीने नाटक हा वाङ्मयप्रकार त्या काळच्या लेखकात रुळला नव्हता; त्याच्याकडून आरंभसाव झाला नव्हता. शिवाय लोकामध्येही, सामाजिक काय किंवा राजकीय काय, काही एक भूमिका इ. स. १८७४ पर्यन्त संथपणे तयार होत होती. त्यामुळे वाङ्मयाच्या सर्व प्रकारातून तिचा कलात्मक आविष्कार होण्याचा काळ अद्याप आलेला नव्हता एवढेच या बाबतीत म्हणता येण्यासारखे आहे.

कौतुकास्पद कामगिरी

परंतु हेही खरे की, पाठीमागे कोणत्याही प्रकारची परंपरा नसताना या दिशेने जी काही वाङ्मयनिर्मिती झाली ती एका दृष्टीने कौतुकास्पदच म्हटली पाहिजे. न्यायमूर्ती रानडे यानीही या काळात निर्माण झालेल्या वाङ्मयाचे मूल्यमापन करताना थोडाफार हाच उदार दृष्टिकोण स्वीकारला होता. ते लिहितात, " इंग्रजी वाङ्मयाच्या कसोटीवरून जर आपल्या या नाटकाचें मूल्यमापन करावयाचें म्हटलें तर यातील उत्तमोत्तम कृतीहि फारच सामान्य दर्जाच्या ठरतील अशी भीति वाटते. परंतु अशल्या उच्च निकषावर या विशिष्ट वाङ्मयीन शाखेच्या विकासाची तपासणी करणेंच मुळीं योग्य नाही. कारण इंग्लंडसारख्या देशात या वाङ्मयाच्या विकासात जितकीं शतकें जावीं लागलीं तितकीं दशकेंहि येथील वाङ्मयाच्या

विकासास तसे पाहता वाव्यास आलेलीं नाहीत. ”[1]

पौराणिकतेवर भर

तसे पाहता कोणत्याही देशातील कला वा वाङ्मय याचा विकास हा, बाहेरून कितीही वेगवेगळे परिणाम झाले तरी, त्या त्या देशातील मूळ परंपरेला व तेथील जीवन-स्थितीला धरूनच होत असतो. इंग्रजांच्या आगमनानंतर सुमारे अर्धशतक लोटून गेल्यानंतर ज्याना ‘ नाटक ’ म्हणून खऱ्या अर्थाने म्हणता येईल अशी अगदी थोडी म्हणजे पाच-दहाच नाटके येथे निर्माण झाली. ‘ बुक्रिश ’ या नावाने ओळखली जाणारी नाटके ती हीच. बाकी एकदर जमाना पौराणिक नाटकाचाच चालू होता. मध्यतरी १८६० नतर फार्साचा म्हणजेच लौकिक व विनोदी स्वरूपाच्या प्रहसनाचा बराच बोलबाला झाला, परतु स्वतत्र रीतीने छापलेले फार्स १८८० पर्यंत फारसे मिळतच नाहीत. फार्स या नावाने छापलेली पुस्तके १८८० नतरच्या काळात उपलब्ध होतात. गभीर ऐतिहासिक नाटकासही फार्स म्हणण्याची प्रथा १८८० पूर्वी रूढ होती. सारांश, फार्स किंवा बुक्रिश स्वरूपाची नाटकें त्या मानाने फारच थोडी निर्माण झाली. मुख्य भर पौराणिक नाटकावरच होता. सर्व पौराणिक नाटकाचे मूळ विष्णुदासानी प्रथम निर्माण केलेल्या नाटयाख्यानातच पाहावयास सापडते, ही एक लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. विष्णुदासाची नाट्यपरपरा मात्र सपूर्णपणे भारतीयच होती. भावाभिनय, सगीत व नृत्य यावरच भर असलेल्या मूळच्या भारतीय नाट्यपरंपरेत करमणुकीच्या प्रेक्ष्य व श्राव्य या अगावरच अधिक भर असे. मूळच्या धार्मिक दशावतारी सोंगातून किंवा कर्नाटकी ‘ खेळ्या ’तून स्फूर्ती घेऊन भाव्यानी जुन्या मराठी पडित कवींच्या आख्यानक रचनाप्रमाणे आपली गेय व अभिनेय अशी नाटकाख्याने लिहिली आणि पौराणिक नाटकाच्या विकासाचे पहिले पाऊल टाकले. पुढे सस्कृतातील उत्तमोत्तम नाटकाचे अनुवाद येथे झाले. परंतु संस्कृत नाटकाच्या मराठी अनुवादकानी येथे नव्याने वाढीला लागलेली पौराणिक नाटकाची परंपराच अनायासे स्वीकारली. संस्कृत श्लोकाच्या जागी परशुरामपत तात्यानी भावे-परंपरेची रागदारीची पदे घातली. सगीताचा परपरेने चालत आलेला नाटकातील श्रव्य भाग त्यानी टाळला तर नाहीच, पण उलट वाढवून दिला. त्यामुळे “ संस्कृत नाटकातील मूळचे श्लोक जे काव्यात्म होते ते मराठी नाटकात गीतात्म झाले.[2] ” त्याची पदे झाली. इंग्रजी नाटकाच्या मराठी अनुवादातही काही लेखकानी याच पद्धतीवर पदे घालून परपरापालन केले. ऐतिहासिक व सामाजिक अशा अनेक नाटकातून सूत्रधार–विदूषकाची दुक्कल पौराणिक नाटकातल्याप्रमाणे वावरत राहिली.

नाटकाचे जनतेकडून स्वागत

या नव्या वाङ्मयाचे स्वागत त्यावेळच्या लोकानी चांगलेच केले. शिळाछापी पौराणिक नाटके या काळात कितीतरी छापली गेली. पोथ्यातल्याप्रमाणे चित्रे घालून ही

1 Judging by English standards, our best performances must occupy a subordinate place, but it is not fair to judge by this high standard, the development of a branch of literature which has had as many decades to grow here as it has taken centuries to grow in England
Miscellaneous Writings, p. 42.

२. के. नारायण काळे, नाट्यविमर्श, पृ. १४६

नाटके छापली जात. ग्रथरूपाने प्रकाशित झालेल्या नाटकात बुकिश म्हणजे इग्रजीवरून अनुवादिलेली नाटके, सस्कृत नाटकाची भाषातरे व दुसरीही स्वतत्र रूपात लिहिलेली सामाजिक नाटके होती. काही नाटकाच्या त्या काळात एकाहून अधिक आवृत्त्या निघालेल्या दिसून येतात मुख्य म्हणजे वाचनाची गोडी त्या वेळच्या स्त्रीपुरुषात वाढीला लागल्यामुळे ही (बुकिश) नाटकेही मनोरजनार्थ वाचली जाऊ लागली होती. नाट्यवाङ्मय स्वतत्रपणे रूढ होऊ लागल्याचा हा पुरावा होता. वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या या नाटकावर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, गुजीकर आदींसारख्या अधिकारी, रसिक संपादकानी व लेखकानी शालापत्रक, विविधज्ञानविस्तार, ज्ञानसग्रह इत्यादी नियतकालीन पत्रिकातून अभिप्राय देऊन त्याची दखल घेतली. त्यामुळे वाङ्मयीन टीकेलाही एक प्रकारचा प्रतिष्ठितपणा प्राप्त होऊन वाचकानाही या काळात योग्य ते मार्गदर्शन मिळू लागले. का. बा. मराठ्यानी ' नावल व नाटक ह्याविषयीं निबध ' लिहून त्या त्या वाङ्मयप्रकारासबधी डोळस अभिरुची निर्माण करण्यास बहुमोल साहाय्य केले. कादबऱ्याप्रमाणे अनुवादित व स्वतत्र स्वरूपाची नाटकेही त्यावेळच्या मराठी नियतकालिकातून हप्त्याहप्त्याने छापण्याची प्रथा रूढ झाली होती.

भाषांतरयुग

वाङ्मयाच्या या कालखडाला सामान्यपणे भाषातरयुग म्हणून त्याची अवहेलना करून त्यातील कृती अगदी सामान्य ठरवून त्याना दुर्लक्षिण्याची जी एक वृत्ती दिसून येते, ती मात्र तितकीशी योग्य नाही. कारण सहासे वर्षात जे घडले नाही, ते या काळात घडले हे विसरून चालणार नाही. अर्थात सर्वच काही नव्याने घडत असताना बऱ्याच उणीवा राहणे स्वाभाविक होते. नव्या युगात गद्याचे आव्हान पत्करून मराठीने जशी निबध, इतिहास, शास्त्र, कादबरी इ विविध प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती केली, त्याप्रमाणे नाट्य वाङ्मयही, त्यातील विविध प्रवृत्तींना व प्रकाराना धरून, निर्माण करून या प्राथमिक अवस्थेतही तिने एका दृष्टीने काळाबरोबर राहण्यात आपला मूळ धर्म व बाणा याही काळात राखला एवढे तरी निश्चित म्हणता येईल.

सर्वच वाङ्मय काही जुने होत नाही. निदान त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व उरतेच उरते विश्वविद्यालयीन अध्ययनक्रमात तर अशा प्रयाचे मोल विशेष असते. तर काही वेळा जुन्याच्या पुनरुज्जीवनाचीही गरज एक टूम म्हणूनही नव्या काळात भासते. त्या दृष्टीने त्या काळच्या कितीतरी (गाजलेल्या) नाटकाचे पुनर्मुद्रण होणे अवश्य आहेसे वाटते. जुन्या मराठी पद्याबरोबरच जुन्याच पद्धतींनी लिहिलेली, ' उत्तररामचरित्र ', शाकुतल ', ' मृच्छकटिक ', ' प्रसन्नराघव ', ' मुद्राराक्षस ', ' सायुज्यसदन ', ' सैरध्री ' इ. गद्यपद्यमिश्रित नाटके मराठीच्या अध्ययनातील पदवी परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात ठेवण्याइतकी चागली उतरली आहेत. त्यात काही दोष, उणीवा आहेत. परतु अध्ययन हे गुणदोषाचे झाल्यासच त्यास परिपूर्णता येते. जुन्या मराठी कवींप्रमाणेच या काळातील शास्त्रिपडितानी नाटकद्वारा कवित्व केले आहे, त्याचाही अभ्यास होणे अवश्य आहे.

अभ्यासाची उपयुक्तता

इग्रजी व संस्कृत यावरून झालेल्या मराठी भाषातररूप कृतींचाही अभ्यास पुन भाषिक व वाङ्मयीन दृष्ट्या होणे अवश्य आहे. या बाबतीत मौज अशी की मूळ कृती कधीच जुनी न होता सदैव रसरशीत व टवटवीत राहते. मात्र तिची त्या त्या युगातील

भाषांतरे व रूपांतरे नित्य जुनी होत असताना दिसतात. शेक्सपियर वा कालिदास क्वचीच जुने झालेले नाहीत. मात्र प्रत्येक युगाला त्यांची जुनी भाषांतरे बाजूला ठेवून, नव्या काळाच्या जाणिवेने त्यांना समजून घेण्यासाठी नवी भाषांतरे करावीशी वाटतात. महान ग्रंथकार हे त्या दृष्टीने कालातीत असतात, तर त्यांच्या कृतींची भाषांतरे कालविशिष्ट असतात. कारण विशिष्ट युगातील जाणिवेने त्या महान ग्रंथकारास समजून घेण्याचा तो त्या काळाचा प्रयत्न असतो. याही दृष्टिकोणातून हल्लीची व पूर्वीची वरील महान ग्रंथकाराच्या ग्रंथांची भाषांतरे अभ्यासिली जाणे अवश्य आहे. त्यावरून कालसापेक्ष जाणिवेचा बोध घेणे सुलभ होईल.

प्रायोगिक रंगभूमीच्या दृष्टीने गौरीहरविनोद, श्रीमिल्लिणी ही नाटके पुन: रंगभूमीवर आणण्याइतकी रंगदार आहेत. आज भारुडे, लोकनाट्य (तमाशा) आदी करमणुकीच्या प्रकाराचे पुनरुज्जीवन होत आहे. अशा वेळी पौराणिक नाटकाची मौज, त्यातील विदूषक-सूत्रधाराचे वाक्चापल्य, कोटिबाजपणा, देवदेवतांची सोंगे व व्यक्तिचित्रे, त्यांतील हरिदासी प्रासमय गद्य, शिवाय खास मराठी थाटाची गेय पदे, लावण्या, अभंग या गोष्टी आजच्या रसिक प्रेक्षकांना ऐतिहासिक नमुना म्हणूनच केवळ नव्हे, तर खास मराठी काव्यशास्त्र-विनोदाची व नृत्य-गीत-हास्य आदींनी बहरलेली एक नवी चूप म्हणून स्वागतार्ह वाटेल. जुनी संस्कृत नाटके जिथे कळली वा न कळली तरी रंगभूमीवर आज हौसेने पाहिली जातात, तिथे ही निश्चितपणे कळणारी खास निरागस मराठी नाटके पुनः लोकप्रिय होण्याची शक्यता आहे. कर्टीचे सवाई माधवराव पेशवे हे नाटक पुनः मुद्रित करून अभ्यासण्यासारखे आहे, त्याचप्रमाणे चितळ्यांच्या ' मनोरमा ' नाटकाचे पुनर्मुद्रण होणे अत्यावश्यक आहे.

उपयुक्त संदर्भ-वाङ्मय

(१) नावल व नाटक ह्याविषयीं निबंध-ले० का. बा. मराठे, १८७२
(२) नाट्यकवितासंग्रह-ले० विष्णु अमृत भावे, १८८५
(३) मराठी रंगभूमि-ले० आ. वि. कुलकर्णी, १९०३
(४) नाटकाचीं स्थित्यंतरें-ले० कृ. आ. गुरुजी,
(५) मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय-ले० ग. रं. दंडवते, १९३१
(६) मराठी नाट्यसृष्टि-पौराणिक नाटकें-ले० वि. पां. दांडेकर, १९४१
(७) ,, सामाजिक नाटकें-ले० ,, १९४५
(८) मराठी रंगभूमीचा इतिहास-खंड १-ले० य. गो. लेले, १९४३
(९) आद्य महाराष्ट्र नाटककार विष्णुदास-ले० वा. ग. भावे, १९४३
(१०) मराठी रंगभूमीचा इतिहास-ले०, श्री. ना. बनहट्टी, १९५७
(११) मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय-ले० श्री ना. बनहट्टी, १९५९
(१२) नाट्यविमर्श-ले० के. नारायण काळे, १९६१
(१३) मराठीचा नाट्यसंसार—ले० वि. स. खांडेकर, १९४५

प्रकरण १० वे

निबंध–वाङ्मय

१

उद्गम आणि विकास

१८१८ ते १८८५ हा अव्वल इंग्रजीचा काळ धरिला तरी निबंधाच्या दृष्टीने १८३२ ते १८७४ एवढीच त्याची मर्यादा ठरेल. कारण १८३२ मध्ये 'दर्पण' या पत्रास प्रारंभ झाला, आणि त्यातील संपादकीय स्फुट लेख व वाचकांची पत्रे हीच निबंधाची गंगोत्री होय. तसेच १८७४ साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'निबंधमाला' सुरू केली व निबंधदृष्ट्या तरी 'अव्वल इंग्रजी' हे युग संपुष्टात आले, आणि नवीन युगास प्रारंभ झाला.

दोन विभाग

अव्वल इंग्रजीतील निबंधाचे कालपरत्वे दोन विभाग पडतात. १८३२ ते १८४९ हा पहिला विभाग व १८५० ते १८७४ हा दुसरा विभाग. पहिल्या विभागात मिसेस फेरार व लोकहितवादी हे दोन प्रमुख निबंधकार होऊन गेले. निबंध या वाङ्मयप्रकाराची स्पष्ट जाणीव या कालखंडात उदयाला आली नव्हती. सुचेल त्या विषयावर सुचेल त्या शब्दांत गद्य लिहिणे एवढीच या कालातील लेखकांची निबंधासंबंधी कल्पना असावी. या काळात राजकीय विषयावर क्वचितच लेखन झाले, मुख्य भर धार्मिक व सामाजिक विषयांवर दिला गेला. १८४९ साली 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिक सुरू झाले व त्याच्या द्वारे अव्वल इंग्रजीतील निबंधाचा दुसरा कालखंड सुरू झाला. स. म. दीक्षित, गोविंद नारायण माडगावकर, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, बाबा पदमनजी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर अशा अनेक लहानमोठ्या निबंधकारांनी या काळात निबंधलेखन केले. पूर्वार्धाच्या तुलनेने उत्तरार्धातील निबंध जवळजवळ सर्वच बाजूंनी विकसित झाला. शैली व विवेचनपद्धती यामध्ये लालित्य व रेखीवपणा हे गुण आले; तसेच धार्मिक, सामाजिक, कौटुंबिक या विषयांबरोबरच आता वाङ्मय, निसर्ग, कला इत्यादी विषयांकडेही निबंधकार लक्ष पुरवू लागले. राजकीय विषयावर लेखन करण्याची वृत्ती मात्र वाढली नाही. अव्वल इंग्रजीतील गद्यलेखनाला निबंधाचा निश्चित घाट लाभला तो या कालखंडातच.

दोन प्रकार

स्वरूपदृष्ट्याही अव्वल इंग्रजीतील निबंधाचे दोन प्रकार पडतात. नियतकालिकांतून

प्रकाशित झालेला स्फुट निबंध व ग्रंथरूपाने प्रकाशित होणारा दीर्घ निबंध. पूर्वार्ध व उत्तरार्ध या दोनही कालखंडात स्फुट व दीर्घ निबंध आढळतो. लोकहितवादी स्फुट निबंधासाठी व बाबा पदमनजी दीर्घ निबंधासाठी विशेष प्रसिद्ध आहेत.

निबंध-कल्पना

अव्वल इंग्रजीतील निबंधवाङ्मयाची स्थूल रूपरेषा ही अशी आहे. या काळातील निबंधाचा सविस्तर विचार करण्यापूर्वी 'निबंध' या शब्दाची व इंग्रजी वाङ्मयप्रकाराची थोडी पूर्वपीठिका पाहणे आवश्यक आहे. 'निबंध' या संस्कृत शब्दाचा धात्वर्थ 'गोवलेला विषय' किंवा 'जीत विषय गोवला आहे अशी रचना' असा आहे 'शास्त्राधार देणे' या अर्थाने 'निबंध काढणे' असा शब्दप्रयोग प्राचीन मराठीत आढळतो. या अर्थाने 'निबंध' ही संज्ञा जुनी असली तरी 'निबंध' हा वाङ्मयप्रकार मात्र आधुनिक आंग्ल वाङ्मयाच्या अभ्यासाने अव्वल इंग्रजीत हळूहळू विकसित झाला. 'कोणताहि विषय न्याय्य रीतीने उद्घाटणें आणि त्याची यथाशक्ति जुळणी करून जें वर्णन करणें तो निबंध होय'[१], अशी अव्वल इंग्रजीच्या काळात निबंधाची व्याख्या करण्यात आली. 'काही एक गोष्टीवर बांधल्याप्रमाणे लिहिलेलें जें व्याख्यान तो'[२] असेही निबंध-वाङ्मयप्रकाराचे स्पष्टीकरण दिले गेले.

इंग्रजी 'एसे'

इंग्लंडमध्ये १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी 'एसे' हा गद्य वाङ्मयप्रकार वेगाने वाढत होता. त्याच्या अनुकरणाने मराठी निबंधाचा विकास झाला. परंतु इंग्लंड व महाराष्ट्र यांच्या सांस्कृतिक पातळीत इतके अंतर होते की, आंग्ल एसेचे तंतोतंत अनुकरण अव्वल इंग्रजीतील मराठी लेखकाला झेपणे शक्य नव्हते १९ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये वृत्तपत्रे व विद्यापीठे या साधनांच्या प्रचारामुळे इंग्लिश समाज सुसंस्कृत व सुशिक्षित झाला होता. अशा समाजाची बौद्धिक भूक भागविण्याचे कार्य इंग्लिश एसेला करावयाचे होते. या आपल्या प्रयोजनाला शोभेल असेच तेव्हा आंग्ल एसेचे रूप तेव्हा होते; प्रौढ, गंभीर व सालंकृत.

मराठी निबंध

उलट, महाराष्ट्रात १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी मुद्रणकलेला व वृत्तपत्रसृष्टीला नुकताच प्रारंभ झाला होता. समाजात राजकीय क्रांती घडून आली होती, परंतु विचारवंतानाही तिचा नीटसा अन्वय लागत नव्हता. जुन्या खाजगी शिक्षणपद्धतीचा कसा उत्तर पेशवाईतच नाहीसा झाला होता व नवी शिक्षणप्रणाली पूर्णांशाने अस्तित्वात आली नव्हती. समाज चकित व मूढ झाला होता. प्रत्येक नव्या जुन्या घटनेची समज अगदी नव्याने देणे भाग होते. अशा समाजासाठी अव्वल इंग्रजीत जे गद्य अवतरले, त्यातून मराठी निबंध उत्पन्न झाला. स्वसमाजाप्रमाणे 'आपणहि सर्व विद्यार्थीच आहोंत' अशी हे गद्य निर्माण करणाऱ्यांची भावना होती.[३] म्हणून या गद्याचे स्वरूप माहितीवजा, उपदेशपर व सुबोध आहे.

१. मराठी ज्ञानप्रसारक, १८५०.
२. मराठी भाषेचा नवा कोश, १८७०.
३. सवयी आणि अभ्यास, वि. ना. मंडलिक.

बालबोध घळण

अव्वल इंग्रजीतील निरवग्रह्य गद्याला असे बाळबोध वळण लाभण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे मराठी काव्याप्रमाणे मराठी गद्याला उज्ज्वल व अखंड वाङ्मयीन परंपरा नव्हती. महानुभावांचे गद्य अव्वल इंग्रजीत उजेडात आले नव्हते, आणि उजेडात आले असते तरी त्याचे आधुनिक गद्याच्या विकासाला काही साहाय्य झाले असते असे वाटत नाही. कारण महानुभावी गद्य अनेक शतके महाराष्ट्राच्या सामाजिक व वाङ्मयीन जीवनापासून अलिप्त राहिलेले असे आहे. आधुनिक युगाच्या प्रेरणा व्यक्त करण्यात ते अयशस्वी ठरले असते. ऐतिहासिक बखरी व पत्रे आणि अर्जदस्त, करीणे, कहाण्या इत्यादी इतरही गद्य प्राचीन मराठीत आढळते. पण त्याखही 'वाङ्मयीन परंपरा' म्हणता येणार नाही. किंबहुना 'वाङ्मय' म्हणून त्याच्याकडे कोणी पाहिलेच नाही. त्याचे मुख्य कारण वाङ्मयाचे आवाहन सार्वजनिक असावे लागते, तर बखरी, पत्रे, करीणे, अर्जदस्त ही खाजगी हेतूने निर्माण झाली. कहाण्या यांचा अपवाद सांगता येईल, पण हा प्रवाह अगदीच संकुचित, अविकसनक्षम होता. कहाण्यांचे क्षेत्र तर केवळ माजघरापुरतेच होते.

यावरून नवीन मराठी गद्याला पूर्वीची सलग परंपरा नव्हती हे तर दिसतेच. पण अशी एखादी परंपरा असती, तरी आधुनिक युगात तिचा कितपत उपयोग झाला असता याची शंका आहे. मराठी पद्याला परंपरा होती, पण अर्वाचीन काळी त्याचा जो विकास झाला तो प्रामुख्याने परंपरानिरपेक्ष; क्वचित विरुद्ध करूनही झाला. म्हणून, आधुनिक मराठी गद्याने परंपरेचा आधार घेतला नाही, त्यामुळे ते निस्तेज झाले हे मत असे गैर आहे, त्याचप्रमाणे मराठी गद्याला तेजस्वी परंपरा लाभली असती तर अव्वल इंग्रजीत त्याचे विशेष मोहक रूप प्रकटले असते ही कल्पनाही विवाद्य आहे. खरे म्हटले तर मराठी गद्याला प्रभावी परंपरा नसल्यामुळे पद्यापेक्षा गद्याचा विकास सहज व अप्रतिबंध झाला असे म्हटल्यास ते चूक होईल असे वाटत नाही. नव्या युगाच्या जाणिवा व्यक्त करण्यासाठी नव्या वळणाच्या गद्याची गरज होती. ती भागविण्यासाठी देशीविदेशी सरकारी अधिकारी, वृत्तपत्रांचे संपादक, नवशिक्षित तरुण लेखकवर्ग, इतकेच नव्हे, तर पत्रलेखकाच्या रूपाने प्रत्यक्ष समाजच पुढे सरसावला. अनुवाद, अनुकरण आणि आत्मप्रत्यय या पायऱ्यांवरून जात अव्वल इंग्रजीतील गद्य व त्या गद्यातून मराठी निबंध आकारास आला. नियतकालिके हे त्याचे मुख्य माध्यम होते.

नियतकालिके आणि निबंध

१८३२ साली सुरू झालेले 'दर्पण' हे मराठीतील आद्य नियतकालिक त्यातील आग्ल विभागाचे लेखन बाळशास्त्री जांभेकर व त्याच्या लेखनाचा अनुवाद करून मराठी विभागाचे लेखन जनार्दन वासुदेवजी हे करीत असत. 'नियतकालिक लेखापासून जे स्वार्थ होतात त्यांविषयी', 'इंग्लंड देशातील राज्यरीतीत बदल करण्यासंबंधी यत्न', 'राममोहन राय', 'विद्या हें बळ आहे', 'स्वतंत्र व पक्षपातरहित वर्तमानपत्रापासून होणारी कार्ये आणि फळे', 'रहदारी जकाती' इत्यादी विविध व महत्त्वपूर्ण विषयांवर दर्पणात गद्य स्फुटे प्रकाशित झाली आहेत. 'दर्पणा'च्या आरंभकाली 'नियतकालिक लेखापासून जे स्वार्थ होतात' याविषयी जे स्फुट आले आहे, ते तर त्या विषयावरील एक छोटासा निबंधच होय.

ते स्वार्थ पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत:—

"यद्यपि या लेखांची फलें संसारांतील सामान्य व्यवहारांत उपयोगी नसून; आणि लाभ नसतांही केवळ मुम्पतेस येण्याचा साधनाचा विचार करणारे जे विद्वान त्यास मात्र संतोषकारक होत, म्हणोन अशा फळांपासूनच या लेखांचा थोरपणा वर्णावा असें नाहीं, तथापि लोकांस लाभ देणाऱ्या गोष्टीही यापासून घडतात. तें असें, त्यांपासून अतिशय दूरचे देशांतील वर्तमानें कळतात. बुद्धिमानांची बुद्धिमत्ता त्यांचे द्वारें सर्व लोकांत प्रसिद्ध होते; उपयोगी बातमी समजण्यांत येते. आणि धर्मशास्त्र विद्यादिकांचे विचारांकडे जे चित्त देत नाहीं, त्यांचें मनोरंजनही होतें. अशा लेखांचा प्रचार ज्या देशांत निर्विघ्नपणें होऊन लोकांचे मनांत त्यांतील गोष्टी ठसतात ते देश धन्य होत."

बाळशास्त्री जांभेकर यांनीच संपादित केलेल्या 'दिग्दर्शन' या मासिकातही 'रसायनशास्त्र', 'सूक्ष्मदर्शक यंत्र', 'कागदाची उत्पत्ति', 'इतिहास', 'चीन देशाचें वर्णन', 'भूतस्था' इत्यादी विविध विषयांवर स्फुट लेख आले आहेत. 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' या नियतकालिकांतील लेखांचे मथळे पाहिले म्हणजे त्या लेखांचे विषय निबंधालाच काय पण ग्रंथलेखनासही अनुरूप ठरतील असें वाटतें; पण प्रत्यक्षांत मात्र या लेखांचें स्वरूप मुख्यतः माहितीपर व सूचनावजा आहे. स्वतंत्र चिंतनाचा त्यांत जवळ जवळ अभावच आहे. ही उणीव प्रभाकर पत्र सुरू करून भाऊ महाजन यांनी भरून काढली. 'प्रभाकरा'त त्यांनी 'ग्रेट ब्रिटन देशाची राज्यनीति', 'कंपनीचे धंद्याचा वृत्तांत', 'विधवाविवाह', 'स्त्रीशिक्षण', 'तानुताची चाल', 'वेठविगार', 'युरोपियन अधिकाऱ्यांचा अरेरावीपणा व देशिकांची वृत्ति' इत्यादी लेख प्रकाशित केले. भाऊ महाजनांची वृत्ती स्वाभिमानी होती. त्याचे प्रत्यंतर पुढील लेखात येईल:—

'सांप्रत मुंबई येथील हिंदु लोक इंग्रजी भाषा आणि विद्या यांपासून संसारांत उपयोग आहे म्हणोन त्या शिकणें हाच मोठा पुरुषार्थ मानून त्यांत सर्व वेळ खर्च करितात. आणि देशपरंपरागत जी स्वभाषा किंवा त्या भाषेचें मूळ आणि धर्मशास्त्र–पुराणें यांच्या ज्ञानाचें साधन अशी जी संस्कृत भाषा तिचा अभ्यास करण्याकडेस कांहींच लक्ष देत नाहींत. यामुळें येथील लोकांची भाषा व रितीरीती हीं विलक्षण होत चाललीं आहेत, ती अशी कीं, ते बोलूं लागले असतां पंचवीस शब्दांमध्यें वीस शब्द इंग्रजी येऊन मध्यें विभक्ति, अव्ययें, सर्वनामें आणि प्रसिद्ध क्रियापदें इतकीं मात्र स्वभाषेचीं उपयोगांत आणतात. तसेंच नमस्कार करणें अथवा आगतस्वागत विचारणें हात्याव इंग्रजी शब्दांनी करितात. कोणी स्नेही आला असता इंग्रेजप्रमाणें त्याचा हात धरितात आणि ते देवळांत गेले असतां टोपी काढितात, त्याप्रमाणें आपण पागोटें काढतात. हा एक दृष्टान्त लिहिला, पण याचप्रमाणें आणखी बहुत संप्रदाय पडत चालले आहेत. त्याहीकरून असें होतें कीं, प्रौढ भाषा आणि आमचे शिष्टसंप्रदाय यांचाच त्यास जन्मापासून अभ्यास त्याची व एथील लोकांची गांठ पडली असतां त्यास हे जसे द्वीपान्तरचे लोक तसे भासतात आणि त्यांचें स्वरूप यास न समजून आपलें हेंगाडें बोलणें त्यास समजत नाहीं एवढ्यावरच हे त्यास वेडे ठरवून उपहास करितात.'[1]

दर्पणातील लेखांपेक्षा यात वैचारिक भरीवपणा व शैलीचा जिवंतपणा अधिक आहे, हे सहज लक्षात येते. ज्ञानोदय (१८४२) व ज्ञानप्रकाश (१८४९) या नियतकालिकांनीही मराठी निबंध घडविण्याच्या कार्यात आपला वाटा उचलला. ज्ञानोदयात 'कलकत्ता शहराचें

१ प्रभाकर, ८ मे, १८४२

वर्णन,' 'ख्रिस्ती मडळीची बखर,' 'चीन देशातील भाषा व पुस्तकें,' 'पुनर्विवाह,' 'ब्राह्मणाची दुर्दशा,' 'लग्नासंबधी हिंदु लोकाचें मूर्खपण' इत्यादी लेख आले आहेत 'ज्ञानप्रकाश' चे संपादक एका ठिकाणी म्हणतात—

"अलीकडे काहीं गृहस्थानी आम्हास असे सुचविले की, आमचे नाव पत्रात दाखल होऊ नये असे कितीएक उद्गार आमचे कानी आले. त्यास महाराज आपण असे समजावे की, कमाडर चीफ व गव्हर्नर जनरल याचे आजचे काळीं नानासाहेब भाऊसाहेबा-सारखे पराक्रम त्याचीहि नावें कारणपरत्वें निघतात व त्याचे वर्तणुकेविषयीं छापणारे यानी जें संभवेल तें लिहिण्यास अधिकार आहे कारण कीं जो सरकारचा चाकर तो लोकाचा चाकर आणि छापणारा लोकाचे डोळे आहेत आणि दुसरे असें आहे की बहुधा आधारा-वाचून आम्हीं लिहीत नाही. त्यास आमचे पत्र वाचणारापैकी कोणाचे नाव बाहेरचे पत्रात पाहाण्यात आले ते आम्ही जर तुम्हास न कळवावे तर मग छापावे कशास व तुमची चाकरी कशास करावी! जे जे कोणी तुम्हास म्हणतील ते आम्ही तुमचे कानावर घालू तुमचे उत्तर असेल तें आम्ही छापू म्हणजे त्याचे निवारण जाहले. छापखाने सुधारणेचें द्वार आहे"[1]

दर्पण, दिग्दर्शन, प्रभाकर, ज्ञानोदय व ज्ञानप्रकाश ही सर्व १८५० पूर्वीची नियत कालिकें होत. दर्पण—दिग्दर्शनांतील माहितीपर गद्यलेखनातून मराठी निबंधाला वाट गवसली. प्रभाकराने या माहितीपर लेखाना स्वतंत्र व निर्भीड विचाराची जोड दिली, दर्पणातील कृत्रिम भाषेला जिवत केले. परंतु भाषाशुद्धीकडे यावे तेवढे लक्ष प्रभाकराने दिले नाही. त्यामुळे कँडीसारख्या परभाषकानेहि भाऊ महाजनाचा उपहास केला.[2] ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश याच्याबाबतही असेच घडले.

पत्रव्यवहार

प्रस्तुत नियतकालिकांतून प्रकाशित होणाऱ्या संपादकीय लेखाप्रमाणे त्यातून प्रसिद्ध होणाऱ्या वाचकाच्या पत्रव्यवहारानेही महत्त्वाचे निबंधविषयक कार्य साधले या पत्राचा संबंध, एका बाजूने ऐतिहासिक काळातील अखबारनविसाच्या वार्तापत्राशी व दुसऱ्या बाजूने लोकहितवादींच्या शतपत्राशी आहे. अखबारनवीस देशविदेशातील महत्त्वपूर्ण वार्ता धन्याला कळवीत असत. या पत्रलेखकानी हे कार्य समाजाच्या संदर्भात केले, एवढेच नव्हे तर समाजाला प्रसगी मार्गदर्शनही केले. या हेतूना सुसंगत रूप देऊन पुढे लोकहितवादींनी आपली शतपत्रे लिहिली. गद्यलेखनात जिव्हाळा, युक्तिवादचातुरी, वक्तृत्व, वास्तवता इत्यादी गुण जे विशेषत्वाने प्रगट झाले ते प्रथम या पत्रवाङ्मयातच.

दर्पणातील पत्रे

दर्पणातील पत्रव्यवहारात धार्मिक प्रश्नांना अग्रस्थान मिळाले. राज्यकर्ते जरी धर्म व्यवहारापासून अलिप्त होते, तरी मिशनऱ्याचे पद्धतशीर आक्रमण सुरू झाले होते सामा-जिक सुधारणेलाही प्रारंभ झाला होता, व बहुतेक सामाजिक सुधारणाच्या आड धार्मिक रीतिरिवाज उभे होते. त्यामुळे धर्मविषयक चर्चेला भर आल्यास आश्चर्य नव्हते. 'शास्त्रे व परलोकसिद्धि', 'हिंदुधर्म आणि सती', 'ईश्वर आहे याविषयी प्रमाण' इत्यादी विषयावर

---

१. ज्ञानप्रकाश, १९ मार्च, १८४९
२. ज्ञानोदय, १ फेब्रुवारी, १८५१

पत्रे आढळतात. 'पुनर्विवाह प्रकरण', 'मनुष्य जातीचे भेद', 'त्रियांस विद्याभ्या 'मुंज मुलींची कां नाही?' अशा सामाजिक विषयांवरही पत्रलेखकांनी चर्चा केली व क्वचित 'सरकारी नोकरींत जातीयता' व 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' असे वेगळे वि पत्रलेखक हाताळीत. या पत्रलेखनाच्या वादमाचा कोणास कंटाळा येत असे व त्याचा पत्र लिहिले जाई :—

"विनंती विशेष मी तुमचा पत्र वाचणारा लिहितों ऐसें जें—तुम्ही पत्राचे नाव असें ठेविलें आहे, परंतु या तुमच्या पत्राचें नांव रणशिंग असें ठेविलें असतां फार च शोभेल, कारण तें शिंग वाजलें म्हणजे दोही सैन्यांत जशी लढाई होऊं लागते, असें तु पत्र होताच वाद चालू झाले असों दि घटा. परंतु याप्रत तुमचे पत्रांत धर्माचे वाद पराकाष्ठा झाली. ती इतकी कि वाचणारांतून बहुतांचे चित्तांत त्याचा त्रास उत्पन्न झ असेल असें मला उचित वाटतें माझा अभिप्राय हा कि कांहीं वाद टाकावे, परंतु पत्रा पत्र जी वादानें भरता, त्यांत दुसरे उपयोगी व मनोरंजक विषय लिहावयास बहुत मिळतील.

प्रभाकरातील पत्रे

'प्रभाकरा'तील पत्रे 'दर्पणा'तील पत्रापेक्षाही सरस आहेत. इंग्रजी राज्याचा भारताचे किती नुकसान झाले याचे निर्भीड विवेचन करणारे 'प्रभाकरा'तील '। कोकणस्था'चे पत्र प्रसिद्धच आहे. त्यात पत्रलेखक म्हणतो :

"विनंती विशेष. इंग्रज लोक यांनीं हिंदुस्थान घेतल्यापासून त्यांचे ग्रंथकार वर्तमानपत्रवाले त्यांची नेहमी तारीफ करित असतात कि आपल्याकडे हिंदुस्थान आल्य पासून तो देश दिवसेंदिवस सुधारत चालला आहे, लोक मोठे सुखी होताहेत आणि त्या हातीं हे राज्य दिल्यावरून ईश्वराने हा हिंदु लोकावर मोठा उपकार केला अशी ना तऱ्हेची बडबड ते करित असतात. त्यास अशी बडबड करण्यास त्यास काय आधार आ तो मला समजत नाही. परंतु मला एक वाटतें की हिंदु लोक अज्ञान आहेत तेणेकरु त्यास आपली स्थिति कोणत्या प्रकारची आहे आणि उत्तरोत्तर कशी होत जाईल याविष कांहींच समजत नाहीं व दुसरें त्यास इंग्रेजी भाषेचें ज्ञान नसतें, त्यामुळे ते इंग्रेज लो ग्रंथातून काय लिहितात हेंही समजत नाही. असी संधी सापडल्यामुळें ते इंग्रेज युरोपांती मोठमोठी राज्यें आहेत त्यास भुलथापा देण्याकरिता अशा ल्बाड्या करितात. त्यास त्याच अशा ल्बाड्या चालु नये आणि या लोकास इंग्रेज लोकाची दगलबाजी समजावी आणि आपले हिंदु लोकाचे या बाबे डोळे उघडावे अशा हेतुने तुमचासारखे जे विद्वान पुरु आहेत त्यांहीं आपले लेखणीस विसावा न देता हमेशा या गोरे लोकाचा काळेपणा यत्किंचित उघडकीस आणावा असा तुमचा धर्म होय. असे असता आज चार पाच महिने होत आले तुमचे पत्र चाललें आहे, परंतु हा विषय अद्यापि तुम्ही काढला नाहीं"[२]

प्रस्तुत पत्र चांगले प्रदीर्घ असून पत्रलेखकाने मारमी इंग्रजधार्जिण्या ग्रंथकारावर व वृत्तपत्रकावर टीका केली आहे. 'ज्ञानसिंधु' व 'ज्ञानचंद्रोदय' या पत्राचा नावानिशीने धिक्कार करून 'प्रभाकरा'ने जर आपले काम चोख रीतीने बजावले नाही तर त्याला

१. एक मनुष्य, दर्पण, २९ जून, १८३२
२. एक कोकणस्थ, प्रभाकर, १३ मार्च, १८४२

आपण ' निशाकर ' म्हणू अशी धमकीही दिली आहे राज्यकर्त्यांवर उघड टीका करताना पत्रलेखक म्हणतो —

" आता इंग्रेज लोक यांहीं हिंदुस्थानावर काय उपकार केले हें पाहु गेलों असता मला एकही आढळत नाहीं. ते आत्मस्वार्थि लोक परमुलुखांतून आलेले मुळचे केवळ बुभुक्षित आणि दरिद्रि असे जे लोक, ते हिंदुस्थानात पहिल्यानें आले तेव्हा तेथील संपदा व वैभव पाहून सहज चकित जाहलेच असतील. तेव्हा प्रथमत त्याचे मनात ती संपदा आपले मुलुकात न्यावी याशिवाय दुसरी कल्पनाच आलि नसेल, तेव्हा ती कोणत्या प्रकाराने न्यावी याचा विचार करू लागले असतील "

इग्रजावर टीका करीत असतानाही केवळ तेवढ्यावरच पत्रलेखक समाधान मानीत नाही इग्रजाच्या वैगुण्याप्रमाणेच त्याची वैशिष्टयेही तो स्पष्ट करतो, व स्वसमाजाचे दोषही स्पष्ट शब्दात नमूद करतो —

" इंग्रेज लोक जेव्हा पहिल्याने हिंदुस्थानात आले तेव्हा त्याचा हेतु फक्त व्यापार करण्याचा होता तेव्हा त्या वेळे जे राजे या मुलुखात होते त्याही त्यांस फक्त व्यापार कर-ण्याची मात्र मोकळीक द्यावयाची होती. परतु तस न करिता त्यास फौज ठेवण्याची व दारुगोळा व शस्त्र बाळगण्याची मुभा दिल्ही, तेणेकरून ते या लोकाचा सहज पराभव करित ते युद्धकौशल्यात मुळचेच फार निपुण होते. बरें पुढें जेव्हा या लोकांहीं पाहिलें कीं इंग्रेज लोक हे आपल्यास अजिक्य आहेत तेव्हा तरी विचार करायाचा होता कीं हे लोक आले कोठून याचा मुलुक आहे कोठे हे आपल्यास कोणत्या बळावर जिंकतात ? परतु हा विचार एकीकडेस करून आपआपल्यात कलह जाला असता त्याची मदत मागीत आणि त्यास मुलुक देत असे करून करून त्यास प्रबळ केलें आणि आपण हिनबळ जाले. हें सगळें अज्ञानाचें फळ. जर हे त्या वेळेस विचार करते कीं हे लोक २००० कोसावरून आलेले परदेशी आपण या मुलुकात रहाणारे त्यास त्याचे उगीच अनपाणीच बद केलें असतें तर बिचारे आल्या वाटेने परत जाते याच लोकाची पल्टणे तयार करून त्याहीं यासी लढावे परतु हे हिंदु लोक असें गावदी की त्याचे सारखी तोफखाना त्याचे युद्धकौशल्य हु आपण घ्यावें आणि आपणही त्याचे सारिखे युद्धनिपुण व्हावें आस त्याच मनांतहि आलें नाहीं त्याही युद्धप्रसग आला म्हणजे वेडेबागडे लोक जमा करावे आणि हरि विठ्ल म्हणून त्याचे कवायत शिकलेले लोकावर हल्ला करावा. अशा त्याहीं आपल्या रानवट चाली आजदिवसपावेतों सोडल्या नाहींत आणि तेणेकरून शेवटीं या थाऱ्यास आले "

स्वसमाजाचे दोषदर्शन

पेशवे व ब्राह्मण याच्यावर टीका करिताना पत्रकार लिहितो

' पुण्यात अखेरचा पेशवा बाजीराव हा तर इतका मूर्ख होता की याणे आळसी निरोपयोगी आसल्या लक्षावधी ब्राह्मणास रोज सारखमात आणि बुदी याचीं जेवणें द्यावीं आणि फौजेस रुक्सत दिल्ही आता असल्या मूर्खास काय म्हणावें पहा बरें जेव्हा इंग्रेज लोकाहीं पुणें घेतलें तेव्हा ज्या ब्राह्मणांही त्याचें अन्न खाल्लें ते उपयोगी पडलें किं काय ? तेव्हा पहा बरें जर त्याचे वारच त्या अन्नाचे पैक्याने पल्टणी ठेविल्या असत्या तर किति उपयोगी पडल्या असत्या '

अशा रीतीने इंग्रज, इंग्रजवार्जिणे एतद्देशीय विद्वान, शेवटचा बाजीराव, त्याचे ब्राह्मण-मंडळ, स्वकीयांचे अज्ञान अशा अनेक व्यक्तींवर व वृत्तींवर सडेतोड टीका करूनही पत्रलेखकाचे विवेचन एकांगी किंवा पूर्वग्रहदूषित वाटत नाही, हे विशेष. त्याची भाषाही उत्कट भावना व भरीव विचार पेलण्याइतकी कमावलेली आहे; अव्वल इंग्रजीत ही गोष्ट दुर्मिळ होती. 'एक कोकणस्था' च्या पूर्वी भास्कर पांडुरंग तर्खडकर[1] यांनी 'एक हिंदु' या टोपणनावाने इंग्रजी राजनीतीचे कृष्ण स्वरूप उघड केले होते. पण तर्खडकराचे लेखन इंग्रजीत असल्यामुळे, विचारदृष्ट्या जरी त्याला महत्त्व असले तरी मराठी निबंधाच्या दृष्टीने काही महत्त्व आहे असे वाटत नाही. नेचक व प्रांजळ शब्दांत काळ्याचा गावंढीपणा व गोऱ्याचा काळेपणा त्याच्या पदरात टाकण्याचे निकडीचे कार्य मराठीत 'एक कोकणस्था'-नेच प्रथम केले असे दिसते.

सामाजिक सुधारणाविषयक पत्रे

'एक कोकणस्था' ने सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्राला स्पर्श केलेला नाही, पण त्या विषयावरील पत्रेही प्रभाकरातून प्रसिद्ध होत.—

"महाराज आपले मागल्ये पत्रांत बेळगाव मुक्कामीं दोन ब्राह्मणाचे विधवा स्त्रियाचे पुनर्विवाह जाहाले असे आपण लिहिलें. ही गोष्ट ऐकून मला फार आश्चर्य वाटलें. कारण हा अधर्माचा पाया मुख्यत्वें ब्राह्मणानींच घातला असें याजवरून सिद्ध होतें. धर्मशास्त्रांत असें आहे कीं, ब्राह्मणास एकदा ब्राह्मणानें अथवा दुसरे कोणी दान दिलें तर ते परत घेणें वर्ज्य केलें आहे. बरे जर त्या स्त्रीनें स्वयंवर करावें असें कोणी म्हणेल तर जी विधवा स्त्री स्वयंवर करणार तिचा मेलेल्या भ्रताराचे जे कुलपुरुष असतील ते तिचे सुहृद. सबब त्याजबरोबर तर पुनर्विवाह होणार नाहीच, परंतु जर तिनें दुसरे कुलांतील पुरुषाबरोबर स्वयंवर केलें तर शास्त्रांत असें आहे कीं, जी स्त्री कुलांतून गेली तिचा घटस्फोट त्या कुलपुरुषास केला पाहिजे. बरें तो घटस्फोट केला म्हणजे ती विधवा स्त्री प्रेतरूप जहाली आणि तिजबरोबर लग्न करणारा पुरुष किती शास्त्रास अबद्ध चालला असें होईल.[2]

आपल्या पत्राच्या पूर्वार्धात लेखकाने विधवाविवाहाच्या सुधारणेचे खंडन केले. परंतु सर्वच सामाजिक सुधारणांच्या तो विरुद्ध आहे असे नाही. पत्राच्या उत्तरार्धात त्याने बालविवाहाला विरोध दर्शविला आहे :—

"अहो महाराज, प्राचीन काळांत असें होतें कीं, अल्पवयी मरण हें क्वचित् सहसांत एखादेंच होत असे. परंतु हाल्लिं याचा प्रादुर्भाव विशेषच होत चालला याचें मूळ कारण शोधून काढावें तें तर एकीकडेच राहिलें, परंतु ही शास्त्रविरुद्ध मतें काढून अधर्मप्रवर्त करावा हें अगदी नीट नाही. पुरुषानें सोळा वर्षांपलीकडे लग्न करावें म्हणजे तेणेंकरून स्त्रीस बालवैधव्य प्राप्त होणें क्वचितच घडण्यांत येतील व धर्मसरक्षण होईल कीं स्त्रीपुरुषाचा संयोग काळीं होऊन त्यापासून जी प्रजा होईल ती शरीरानें सुपिंड होऊन अल्पवयी सहसा मरणार नाहीं. अल्पवयी स्त्रीपुरुष मरण पावून हे जे वियोग होतात त्याचें कारण हाल्लिं जी अगदि अल्पवयांत लग्न करतात तींच मुख्यत्वें आहे."

---

१. एक हिंदु, बॉबे गॅझेट, १० जुलै १८४१ ते २० ऑगस्ट १८४१
२ धर्माभिमानी, प्रभाकर, ६ फेब्रुवारी, १८४२

पत्राचे इतर विषय

इंग्रजाची राजनीती व सामाजिक सुधारणा अशा गंभीर विषयाप्रमाणेच अगदी साध्या विषयावरील रसाळ भाषेतील पत्रेही 'प्रभाकरा'ने प्रसिद्ध केली.

"मी अमळसा रंगीला गडी आहे. काही जत्रा, उरूस किंवा असाच काही जेथे बहुत लोकांचा समाज असतो तेथे मौज पाहावयास गेल्यावाचून नाहीच राहावयाचें अशी माझी हमेशा चाल आहे. त्याप्रमाणे गले सोमवारी मी पागडी घालून व दुसरा थाटमाट करून कित्येक सोबत्याबरोबर ताबुताची मजा पाहावयास बाजारावर दोन वाजताचे सुमारें घराहून निघालो, तो मी आरमीं भडीबाजारात गेलो आणि तेथे मौज पाहात उभा राहिलो, तो चमत्कार काय सांगावा! माझे मन अगदी तल्लीन जाहलें, व एके गोष्टीने मला थोडेसें विरस केलें. तितकी जर गोष्ट जाहली नसती तर मग तो किती आनंदाचा दिवस होता तें माझ्याने वर्णनहि करता आलें नसतें. ती गोष्ट ही की, बैलावर पखाली घालून त्यातील पाणी ताबुतां पुढें ओतीत. तेणेकरून पर्जन्यप्रमाणे रस्त्यात चिखलाचा रेंदा होऊन त्या गर्दीत चिखलाचे शिंपाव माझे नवे धुपट आंगरख्यावर उडून मला केवळ विरूपच करून टाकलें."[1]

कँडीसाहेबाचे पत्र

प्रभाकरातून भाऊ महाजनांनी कँडीच्या मराठी प्रथपरीक्षणाच्या अधिकारावर आक्षेप घेतला. त्याला कँडीने दिलेले उत्तर 'ज्ञानोदया'तून प्रसिद्ध झाले आहे.

"एतद्देशीय लोकांनीं केलेलीं मराठी भाषांतरें व त्यांनीं स्वतः रचलेले ग्रंथ तपास ण्याचें काम मजकडे बहुत वर्षापासून आहे. ... त्या भाषांतरांपैकीं बहुतेक भाषांतरें ज्यांनी केलीं होतीं त्यांस इंग्लिश भाषेचें ज्ञान आहे खरें, परंतु त्यांनीं आपल्या जन्मभाषेचा (मराठी भाषेचा) अगदी अभ्यास केला नाहीं, ह्यामुळें परकीय भाषेतून जें काय ज्ञान त्यांस प्राप्त झालें आहे तें सुंदर रीतीनें ग्रंथ रचून किंबहुना लोकांत लिहिण्याबोलण्याच्या ज्या पद्धती आहेत त्याप्रमाणें तरी ग्रंथ लिहून, स्वभाषेत आणता येत नाहीं.[2]"

मराठी लेखकाचा दोष योग्य शब्दात दाखवून कँडी पुढे म्हणतो :

"प्रभाकरकर्ता असें म्हणतो कीं, मेजर क्याडीसाहेबास मराठी भाषा अगदी समजत नाहीं, व त्यास पंडिताच्या मदतीवाचून दोन ओळींचें देखील भाषांतर व्हावयाचें नाहीं. आता माझ्या अंगीं मराठी भाषेचें ज्ञान कितीं आहे हें म्या स्वतः बोलावें हें मला योग्य वाटत नाहीं, पण असें म्हणण्यास मला चिंता नाहीं कीं, ज्या अर्थी मी आज पंचवीस वर्षे मराठी भाषेचा अभ्यास करीत आहें, त्या अर्थी तिचें काहीं ज्ञान मला असावेंच ... प्रभाकर पत्रांत मीं जी वाक्यें पाहिलीं आहेत तशीं दोषयुक्त वाक्यें माझ्या हातून पडतीं, तर मला मोठी लाज वाटती. हाय नको, माझी निंदा करताना त्यानें ज्या वाक्यानें आपल्या मनातील अर्थाचें उद्धाटन केलें आहे तें वाक्यच किती दुष्ट आहे हें पहा (ऑक्टोबराच्या २७ व्या तारिखेच्या प्रभाकरात ५३ व्या पृष्ठात) 'त्याच्यानें दोन ओळीं भाषांतर करता यावयाचें नाहीं' मराठी भाषा शिकण्यास ज्यानें नुकता प्रारंभ केला आहे त्यास देखील ठाऊक आहे कीं त्याच्यानें करीता यावयाचे नाहीं, हें वाक्य अगदी अशुद्ध

---

१. प्रभाकर, २८ फब्रुवारी, १८४२

२. ज्ञानोदय, १ फेब्रुवारी, १८५१

आहे. हें वाक्य शुद्ध रीतीनें लिहिण्याचे प्रकार दोन आहेत, "त्याच्यानें करवणार नाहीं" किंवा "त्यास करता यावयाचें नाहीं." आपल्या हातून अशा चुक्या पडतात, आणि त्या चुक्या परदेशातून येऊन आपली भाषा शिकणारे लोक काढतात, ह्या गोष्टीची प्रमादकर्त्यास लाज वाटावी."

मेजर कँडीच्या वरील पत्रात विनय व आत्मविश्वास यांचा सुंदर समन्वय साधला आहे.

वृत्तपत्राचे महत्त्ववर्णन

'एक विद्यावृद्धेच्छु' याने 'ज्ञानप्रकाश'त लिहिलेल्या एका पत्रात वृत्तपत्राचे महत्त्व थोडक्यात प्रतिपादन केले आहे[1] :—

"विनंती विशेष. तुम्ही पत्र काढता परंतु त्याचा उपयोग बहुतास अजून कळत नाहीं. जे मोठे मोठे म्हणवितात व आपले ठिकाणीं गर्व धरुन आहेत त्यास देखील असें वाटतें हा रिकामा उद्योग आहे. परंतु तुमच्याकाटचें मीच बोलतो. बातमीपत्राचे उपयोग फार आहेत आपले लोकामध्यें तर कोणास बातमी मुळीच कळत नाहीं. ज्यास आपला आपला विचार दिसतो ज्याची त्याची नजर आपले घरापुरती असते. पुढे कांहीं कळत नाहीं. याजमुळे हे लोक पुढे सरकत नाहींत. मजुरी करणें हें कांहीं फारसें शहाणपण नाहीं. शहाणपण म्हणजे कोठे काय आहे हें पाहणें, सर्व देशावर व जगावर नजर ठेवणें, माहितगारी करणें याचें नांव शहाणपण. याजकरता आम्ही या लोकांची प्रार्थना करतो कीं तुम्ही इतके दिवस सुस्तीने राहिलेत त्याची फळें ही भोगता. परंतु अजून तरी तुमची नजर दूरवर जाऊं द्या. विद्या करा. वर्तमानपत्रादिक वाचीत जा म्हणजे तुम्हास बहुतकरून माहिती होईल जें न समजेल तें पुसा आणि खातरी करा. वादविवाद करीत जा म्हणजे तुमची बुद्धी वाढेल विद्येचें शत्रुत्व कराल व कुबुद्धीचा आश्रय कराल तर फजीत पावाल. जवळ तुमच्या पैसे असले म्हणून सर्व मुलखात आहेत असें नाहीं. आपलेबरोबर दुसऱ्याचा विचार. हे विनंती."

परीक्षणात्मक लेखन

कित्येक पत्रलेखकांनी आपल्या पत्रांमधून पुस्तकपरीक्षणे, नाट्यपरीक्षणे केली आहेत. स्टिव्हन्सनच्या मराठी व्याकरणाचे संक्षिप्त परीक्षण 'एक एतद्देशीय गृहस्थ' याने १६ मे १८३४ च्या 'दर्पणा'त केले आहे ४ एप्रिल १८६६ रोजी ग्रांट रोड थिएटरमध्ये 'सुलोचना–आख्यान' नाटकाचा प्रयोग झाला. नाटक पूर्ण न केल्यामुळे या जाहिरातीत नमूद केल्याप्रमाणे इतर उपकार्यक्रम न जोडल्यामुळे ज्ञानप्रकाशाचा वार्ताहर रागावला व पत्ररूपाने त्याने प्रस्तुत नाट्यकंपनीची हजेरी घेतली —

"मुळीं जी सोंगें आली त्याजला स्पष्टपणें सुरेख भाषण करता येईना. कोंकणी चालीचें अगदी संदिग्ध बिचकून बोलणें बोलत. जो ज्या नाटकपात्रानीं विषय जसा रस तसा करावा व सर्वांस पसंत भाषण बोलावें, तें तर त्यास स्वप्नींहि माहीत नाहीं. नाटकपात्र जें कांहीं बोलत ते कोणास बरोबर समजलें देखील नाहींना. मग रस कोठून जमणार. सर्व मंडळी नाखुष व उद्विग्न होऊन विनाकारण ठकबाजीनें जाहिरातीत मजकूर दर्शविला ती तरी सोंग व पार्श

---

१. एक विद्यावृद्धेच्छु, ज्ञानप्रकाश, ५ मार्च, १८४९

वगैरे करावयाचीं होतीं परंतु मधूनमधून ते विषय नाटककारांनीं केले नाहींत. शेवटीं दुसरे भागाचा निम्मे सुमार खेळ केला आणि शेवटीस निर्लज्यपणानें सांगितलें कीं आता सर्व खेळ रात्र थोडी राहिली म्हणून आमच्याने करवत नाही.[1]

शैलीचे नमुने

केवळ शैलीच्या दृष्टीनेही विचार केल्यास काही आकर्षक पत्रे आढळतात —

एडिटर तात्या गम्मत हो गम्मत. सांगू का तुम्हाला ? नको पण तुम्हास असल्या गमतीशीं काय करावयाचें आहे ? तुम्ही आपलें आर्टिकलें लिहून देश सुधारण्याच्या कामात अगदी गर्क झाला आहा तरी ही गम्मत आपल्या पत्राच्या एका कोपऱ्यात द्या ठासून म्हणजे मौज तर होईल. थोड्या दिवसामागे चादण्या रात्रीं मी व माझे एक दोन मित्र काही कामाकरिता बुधवारात कोतवाल चावडीजवळ गेला तों बुधवार वाड्याकडून उघडी दोन पाढरे घोडे जुपलेली एक फेटन जी धावत चालली ती एकदम कोतवाल चावडीच्या शेजारी एक नवीन वाडा आहे त्याच्या अलीकडे थोपली. चादणे फारच शुभ्र पडल्या-कारणाने आतील मनुष्ये स्पष्ट दिसली. या गाडींत एक गोरागोरापान फिरंगी पोषाखाचा, लाल दाढीचा एक ऋषी दिसला. त्याच्या शेजारी एक पन्याजी पगडीचा बाळकृष्ण मनुष्य होता. त्याची मुद्रा पाहता ते फार उतावीळ दिसले. गाडी थांबवून दिव्याच्या पडद्याकडे आपले वेताळ मुख करून त्या ऋषीरूपी मनुष्यानें ' ताई, ताई ' अशा दोन-चार हाका मारिल्या. लगलीच ताई खाली येण्याबरोबर त्या पन्याजी पागोट्याच्या बेश्रम मनुष्याने तिला उचलून पटकन गाडींत घेतलें. मग जी त्या दाढीच्या बोकडाने गाडी पिटली म्हणता ती वाटेंत माणसे चालत होतीं त्यास एक बाजूस सरण्याय देखील अवकाश मिळाला नाही. त्यिक वाटेंतील गरीब लोकास चाबूकरूपी प्रसाद मिळाला पण करता काय ! मारणारा पडला श्वेतवर्ण बोकड आणि त्यात फिरंगी पोषाख. जवळचे पन्याजी पागोट्याचे पाजीदेखील ह्या बोकडास उत्तेजन देत होते ! आहे की नाही. नाही तर तुम्ही, दिवसभर काम करावें आणि रात्री पडावें घोरत गोऱ्या वर्णाचा ऋषी आपलें उच्छिष्ट देखील खाणाऱ्या चेल्यास बरोबर घेऊन असली बहार करताना मी प्रथमतःच पाहिला. हा ऋषी कोण, शेजारचा लोणीलाऱ्या पाजी कोण हे जर कोणी सांगेल तर की नाही, मोठी मेहेरबानी होईल. हे पत्र छापून ही गम्मत लोकास कळवा वरें नाहीं तर अप्पलपोट्यासारखे तुम्ही आपल्यालाच ही गम्मत ठेवाल. सभाळा. "[2]

यावरून पत्रांचें क्षेत्र किती विस्तृत होते याची कल्पना येते. गोल्या घुबड, गाढव, वेताळ, पिशाच, इत्यादी टोपण नावानी काही विनोदी पत्रेही प्रकाशित झाली आहेत. पुढे निर्माण झालेल्या औपरोधिक निबंधाला याचा हातभार लागला असणे शक्य आहे. या सर्व पत्रलेखकाचे वैशिष्ट्य हे दिसते की त्या सर्वानी टोपण नावे धारण केली आहेत, व ही टोपण नावेही कायम स्वरूपाची नसून पत्रविषयाप्रमाणे बदलणारी असावी असे वाटते.

' मराठी ज्ञानप्रसारका 'चे कार्य

वरीलपैकी अधिकाश पत्रे १८३२ ते १८४९ या काळातील आहेत या काळात

---

१. ज्ञानप्रकाश, २३ एप्रिल, १८६६

२. एक गम्मत पाहणारा छिचोर, ज्ञानप्रकाश

प्रकाशित झालेली संपादकीय स्फुटें, लेख व पत्रे या गद्यातून आकाराला आलेला निबंध १८५० साली 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकातून स्पष्ट रूपात आविष्कृत झाला. 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभे'त वाचल्या जाणाऱ्या निबंधापैकी काही निवडक निबंध 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिकात प्रकाशित होत. "धर्मसंबंधी व सांप्रतच्या राज्यप्रकरणसंबंधी सर्वथा निबंध लिहिले जाणार नाहीत व त्या विषयावर नुसता संवाद देखील होणार नाही," असे बंधन या सभेने स्वत वर घालून घेतले असले तरी, सप्टेंबर १८४८ ते एप्रिल १८४९ या कालावधीत प्रस्तुत सभेत वाचल्या गेलेल्या निबंधावरून तिने व तिच्यातर्फे प्रकाशित होणाऱ्या मासिकाने किती महत्त्वाचे निबंधविषयक कार्य केले याची कल्पना येते. उदाहरणार्थ :– (१) सृष्टि-सौंदर्याविषयी (भास्कर दामोदर पाळंदे) (२) रसायनशास्त्राविषयी (वासुदेव बापू) (३) मराठ्याच्या उत्कर्षापकर्षाविषयी (लक्ष्मण नृसिंह जोशी) (४) हिंदु लोकांच्या निकृष्टस्थितीविषयी (सखाराम मनोहर दीक्षित) (५) सृष्टीमध्ये परमेश्वराची शक्ति दृष्टिगोचर होते याविषयी (दाजी परशुराम) (६) उद्योगाविषयी (विष्णु अमृतराव) (७) व्यवहारशास्त्राचे उद्देश आणि लाभ (विश्वनाथ नारायण) (८) हिंदुस्थानातील स्त्रियांच्या स्थितीविषयी (नारायण विष्णु) (९) एकीपासून लाभ (बाळ भास्कर) (१०) हिंदुस्थानातील विद्या व कला याविषयी (विनायक हरिश्चंद्र) (११) सत्याविषयी (भिकाजी भास्कर) (१२) विद्येविषयी (बाबाजी कृष्णनाथ).

ल. नृ. जोशी

यांपैकी ल. नृ. जोशी व स. म. दीक्षित यांचे निबंध विशेष महत्त्वाचे आहेत. ल. नृ. जोशी हे नॉर्मल क्लासमध्ये दादोबा पांडुरंग यांचे सहकारी होते. काही काळ ते सरकारी शाळेत असिस्टंट मास्तर होते. पुढे सिंध प्रांती मुन्सफ होऊन तेथेच स्थायिक झाले. निबंधाच्या प्रारंभी निबंधकाराने इतिहासज्ञानाची आवश्यकता व त्यापासून होणारे लाभ यांचे वर्णन केले आहे. एखाद्या राज्याच्या उत्कर्षापकर्षांची सामान्य कारणे कोणती व तीच मराठी राज्याच्या उत्कर्षात कशी आढळतात याचे दिग्दर्शन लेखकाने केले आहे. एका ठिकाणी लेखक म्हणतो. "तेव्हा असा समृद्ध देश त्या परदेशीय लोकांच्या हातीं लागल्या-वर ते त्या त्या देशापासून स्वदेशाचें कल्याण होईल तितकें करतील. मग त्यात त्या देशाचें कल्याण असो किंवा नसो."[1]

स. म दीक्षित यांचा लेख तर आशय आणि अभिव्यक्ति या दोनही दृष्टींनी अप्रतिम आहे; 'राज्य गेलें; प्रतिष्ठा गेली, व्यापार बुडाला; प्राचीन विद्येचा ऱ्हास झाला; नूतन विद्या शिकण्यास उत्तेजन नाहींसें झालें; अदान चालत चाललें; आकाशातून पडलों आणि धरणीनें सांवरलें अशी अवस्था झाली. जीं शहरें पूर्वी केवळ इंद्रभुवनासारिखीं शोभायमान व लंकेसारखीं कनकमय होतीं, तीं रसातळास पोचून तेथें केवळ पिशाचपुरी वसल्याशा दिसू लागल्या, ज्या दिवाणखान्यांत रोडक्याचे थवेचे थवे मोठ्या उमेदीनें गमत असत, तेथें आता कवरेइवरें तृण वाढून त्यात गरीबदुबळे लोक मोठ्या कष्टानें कोरभर भाकरीकरिता मजुरी करितात, तथापि तीहि मिळत नाहीं. ज्या शहराच्या रस्त्यांतून अमीर-उमराव लोकांच्या स्वाऱ्या हमेशा चालत असत त्यामधून तेलग व इतर भिकाऱ्याच्या झुंडी दादळाच्या चार दाण्याकरिता दारोदार फिरताहेत व अधलेपागळे हे रस्त्यात गडबडा लोळून

१. ज्ञानप्रसारक, वर्ष पहिलें, अंक ५–८, १८४९

करुणास्वर काढिताहेत, जा लोकास मद्यपान हें केवळ विषतुल्य व मोठें पातक असें वाटत होतें, आता दारूच्या अमलानें धुंद होऊन रस्त्यात पडतात यावरून व्यसनी लोकांच्या मनातून ईश्वराचें भय अगदीं नाहींसें झालें असें दिसून आलें, उदरनिर्वाहार्थ किंवा यथेच्छ सुख भोगण्याच्या हेतूनें स्त्रिया स्वतंत्र व निर्भिड होऊन रस्तोरस्तीं व्यभिचार मूर्तिमंत दृष्टीस पडू लागला, ज्यामध्यें पूर्वी मोठमोठे लष्करी कारखाने होते, अशा इमारती अथवा जीं उमराव लोकांची विश्रांतिस्थानें, ज्यांचे आता तुरुंग होऊन ती खुनी व व्यसनी लोकांनीं भरून गेलीं, वीतभर कागदाची किंमत हजारो रुपयेपर्यन्त चढली असता तसल्या कागदास पैसा भरून आपल्या इष्टमित्राची घरें बुडविण्याची इच्छा वाढत चालली आणि इतके अनर्थ घडघडीत होत असून माझे स्वदेशी लोक अज्ञानरूप गाढ निद्रतून जागृत होऊन ज्ञानप्रभे मध्यें अद्यापि येत नाहींत"[1]

या अतिशयोक्त वर्णनाचा हेतू राज्यकर्त्यांना दोष देण्याचा आहे असा भास होतो, तो खरा नाही कारण पुढे लगेच लेखक म्हणतो –"असे नाना प्रकारचे खेदकारक विचार एकामागून एक मनात आल्यामुळे चित्त व्यग्र होतें, परंतु महाप्रतापी विद्वान असे जे लोक पूर्वी कधीं आपल्या पाहण्यात किंवा ऐकण्यातही आले नव्हते, त्यांचा प्रत्यक्ष सहवास घडू लागला, अद्वितीय राज्यनियमाचीं पुस्तकें सिद्ध होऊ लागलीं, न्यायमनसुबीच्या उत्तम रीति, राज्याचे बन्दोबस्ताच्या व फौजेचे कवायतीच्या शिस्ती नजरेस पडू लागल्या, टांकसाळ, गोदी यांतील वाफयन्त्रासारखीं अपूर्व व महदुपयोगी यन्त्रें, वाफेच्या गाड्या व जहाजें, घड्याळें व नाना तऱ्हेची वस्त्र इत्यादिक अलौकिक चमत्कार, जे पूर्वी कधीं ऐकलेही नव्हते, ते आता नेहमीं नजरेखालून जाऊ लागले. मोठे उपयोगी व केवळ दुर्लभ अशा ग्रंथांचे संग्रह पाहून त्यांच्या ठायीं चित्त रमू लागलें, छापखान्याच्या योगें वरीच वर्तमानपत्रें (तीं बहुधा परभाषेतली) वाचावयास मिळू लागलीं, प्रजेचीं दुःखें प्रसिद्ध होण्याचें तंव यत्नसाधन झालें आणि त्याच अमूल्य यंत्राच्या योगें सर्वनाशक रूढीचे व स्त्रियांच्या अवाढव्य दुःखाचे उद्गार निघू लागले. धर्मसंबंधीं अवखळ विचार प्रगट होऊ लागले थोड्यानंतर शाळा झाल्या, त्यांच्या योगें देशाची स्थिति व विद्या म्हणून काय या गोष्टी समजू लागल्या, स्वच्छ व निर्भय रस्ते झाले, मोठमोठ्या प्रचंड तारवांनीं समुद्र आच्छादित झाला, इत्यादिक आनंद जनक चमत्कार पाहून मात्र मनास विस्मय होतो"

अव्वल इंग्रजीतील विचारी माणसांची स्थितीही कशी चमत्कारिक झाली होती याचे टपटशीत चित्र वरील दोन परिच्छेदात उमटले आहे. लेखकाच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे "परस्परविरुद्ध विचार अंतःकरणात येतात त्यामुळे मति कुंठित होऊन भगवंताची करणी अतर्क्य होय हा निश्चय होतो," अशी तत्कालीन लेखकांची स्थिती झाली होती. अभात हा प्रगतीचा एक टप्पाच म्हटला पाहिजे कारण साधारणतः १८५० पूर्वीच्या नियतकालिकांतील निबंधात कुठला तरी एक पक्ष दिसतो, थोडे ऐकांतिक प्रतिपादन दिसते. आता निबंधकारांना समाजस्थितीचे साकल्याने ज्ञान झाल्यासारखे वाटते व त्यांच्या लेखनात समतोलपणा आल्यासारखे दिसते.

उपर्युक्त ज्ञानप्रसारक सभेने राजकीय विचार वर्ज्य मानले असले तरी अनेक निबंध कारांनी प्रकट–अप्रकट रीतीने आपल्या राजकीय आकांक्षांना अभिव्यक्ति दिली. 'एकीपासून

---

१. मराठी ज्ञानप्रसारक, पु. १, अं ४

लाभ ' या निबंधात बाळ भास्कर यांनी " जर हिंदु एकचित्त असते तर अन्य देशींचे लोक एथ येऊन मुलूख असे मारीत करते ? " असा सुचक प्रश्न विचारला आहे वामन आबाजी मोडक यांनी १८५७ साली लिहिलेल्या एका निबंधात स्वदेशाभिमानाची थोरवी वर्णन केली आहे ' शिवाजी राजाचा वृत्तांत ' या निबंधात पाठक यांनी " जे युरोपियन इतिहासकर्ते वॉलेस, ब्रूस, टेल आदिकरून स्वदेश–उद्धारक युरोपखंडात झाले त्यांचीं नावें घेतली असता टाळ्या पिटतील, तेच हिंदुस्थानात स्वदेशउद्धारक जो शिवाजी झाला, त्याच नाव काढलें असता चोर, लुटारू असें निर्लज्जपणे बोलतील "[१] असे उद्गार काढले आहेत.

भारताच्या आर्थिक शोषणाचे सम्यक्–ज्ञान अर्थविषयक निबंधातून दिसत नसले, तरी आर्थिक दुरवस्थेची जाणीव व ती दूर करण्याचे उपाय यांचे दर्शन मराठी ज्ञानप्रसारकातील निबंधात घडते. " हिंदू लोकाची संपत्ति व तिचे सांप्रत उपयोग " (नामदेव नारायण), ' व्यय दर्चे मरण ' (मोरोबा बाळाजी) हे आर्थिक प्रश्नावरील जुनवी निबंध होत स. म दीक्षित यांनी आपल्या ' हिंदु लोकाच्या निवाल स्थितीविषयीं ' या निबंधात आर्थिक भूमिके वरून स्वदेशीचा पुरस्कार केला आहे " विद्या, उद्योग, आणि साहस यांच्या बळाने आमचे लोक अजूनही असा दृढ निश्चय करतील की, आपल्याच देशात जें भोळे पोरड मिळेल तेंच खाऊ, जाड भरडें मिळेल तच लेवू, ओबडधोबड जिनसा मिळतील त्याच वापरू व परदेशातील मालाप्रमाणे येथें माल तयार करून तो त्यापेक्षा स्वस्त विकण्या जावा याकरिता आपण कलाकौशल्यामध्यें निपुण होऊन समाईक भांडवलाने येथेच यंत्रादि साधनें आणू तर म्हणजे त्याचा प्रत्यक्ष कोणी हात धरील इतका येथळ विपरीत काळ आला आहे असा नाहीं."

लोकहितवादींनीही याच सुमारास शतपत्रात प्रस्तुत विचार व्यक्त केला जानेवारी १८६५ च्या अंकात महादेव गोविंद रानडे यांनी 'प्रजावृद्धि व तिजपासून होणारा परिणाम' या विषयावर निबंध लिहिला त्यात वाढत्या लोकसंख्येचा आर्थिक व सामाजिक दृष्टिकोणातून विचार केला आहे आर्थिक स्थैर्य व प्रौढ वय या गोष्टी लाभल्याशिवाय पुरुषाने विवाह करू नयेत असे प्रस्तुत निबंधात लेखकाने सुचविले आहे ' दुसरे जे उपाय आहेत ते कधी तरी निवेदीन ' असे निबंधाच्या अखेरीस निबंधकाराने म्हटले आहे त्यामागे ' कुटुंब नियोजनाचा उपाय ' लेखकाला अभिप्रेत असावा किंवा काय हे निश्चयाने सांगता येत नाही ! ' तरुण शिकलेल्या लोकांचीं कर्तव्यें ', ' मराठी राजेरजवाडे,' ' मराठी व बंगाली लोकांच्या भावी उत्कर्षाचीं चिन्हें ' इत्यादी निबंध रानडे यांनी सभेत वाचले, पण त्यांना अंकात स्थान मिळाले नाही

' स्त्रीशिक्षणाविषयी विचार ', ' स्त्रियास विद्याभ्यासाची आवश्यकता आहे या विषयी निबंध, ' ' स्त्रीशिक्षण ' असे स्त्रीविषयक अनेक निबंध प्रकाशित झाले त्या सर्व निबंधाचा रोख साधारण एकच आहे —

" तृण खाऊन जल पिणारा अथवा बांधलेल्या डोळ्याने तेरयाचे घाणीस फिरणारा असा जो पशु त्या सारिखी मानाड वरून पोट भरायाकरिता कित्येक कर्तव्यें आहेत तशींच स्त्रीस कर्तव्यें आहेत "[२]

---

१ मराठी ज्ञानप्रसारक, एप्रिल १८६०

२. स्त्रीशिक्षणाविषयी विचार, मराठी ज्ञानप्रसारक, जुलै, १८५०

विष्णु घनश्याम, केरो लक्ष्मण छत्रे व विनायक हरिश्चंद्रजी यानी अनुक्रमे 'नेत्र', 'हवाप्रकरण', 'कागद करण्याची रीत' इत्यादी शास्त्रीय विषयावर निबंध लिहिले. नारायणभाई यानी एतद्देशीय लोकास केवळ स्वभाषेच्याच द्वारे विद्या शिकविली असता लाभ कोणकोणते व तीच जर इंग्लिश व स्वभाषा या दोहोंच्या द्वारे शिकविली तर कोणकोणते याविषयी निबंध लिहिला आहे. या दीर्घ निबंधाला अर्स्किन पेरी पारितोषिक मिळाले होते. प्रस्तुत निबंधात लेखकाने 'स्वभाषा आणि इंग्रेजी या दोहोंपासून सारखे लाभ आहेत' असा निष्कर्ष काढला आहे. निबंधाच्या उत्तरार्धात लेखकाने जाता जाता एक विचार मांडला तो लक्षणीय आहे—'परंतु काय नाहीं तरी इंग्रेज लोकांचा एथें निरंतर अमल राहील? ट्रीवेलीयन साहेब म्हणतात कीं इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन दूरदूर देशांच्या संबंधाची स्थिति पाहिली असता दिसून येतें कीं कितीही जरी झालें, कसेही कायदे वगैरे केले तरी लोक कधीं तरी स्वतंत्र होतील.'[१]

सभेचा मूलभूत नियम मोडूनही समाजदाचे विचार कसे आडमार्गाने व्यक्त होत त्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे!

याशिवाय लोकोत्तेजनार्थ सदुपदेश, मानभावी पंथ, वऱ्हाड प्रांताचे वर्णन इत्यादी विविध विषयावरील निबंध प्रकाशित झाले. 'आरमशूरा: खलु दाक्षिणात्याः' या निबंधाचे स्वरूप तर अगदी लघुनिबंधासारखे आहे! मराठी ज्ञानप्रसारकाने निबंधकाराची एक नवीन पिढीच निर्माण केली. अव्वल इंग्रजीतील निबंध–वाङ्मयाच्या विकासात मराठी ज्ञानप्रसारकाचा वाटा एवढा मोठा आहे की, मराठी ज्ञानप्रसारकाचे स्वतंत्र 'निबंध–पर्व' कल्पावयास हरकत नाही. 'मोडी लिपीची सुधारणा' अशा विषयापासून 'देशाची सुधारणा' अशा विषयापर्यंत सर्व विषयावर एका विशिष्ट दर्जाचे निबंध मराठी ज्ञानप्रसारकाने प्रकाशित केले. केरो लक्ष्मण छत्रे व महादेव गोविंद रानडे या पुढे आपापल्या क्षेत्रात विशेष मान मिळविणाऱ्या व्यक्तींचे निबंध प्रकाशित करण्याचा मान याच मासिकाने मिळविला. गोविंद नारायण माडगावकर याच्यासारख्या बहुप्रसू निबंधकाराचे सुरुवातीचे निबंधही याच मासिकातून प्रसिद्धीस आले. स. म. दीक्षित याच्यासारख्या एखाद्या लेखकाची भाषाशैली चित्तवेधक असली व महादेव गोविंद रानडे याच्यासारख्या एखाद्या निबंधकाराचे विचार विशेष प्रौढ असले, तरी प्रस्तुत मासिकातील एकूण निबंधाची भाषा साधी, सोपी व विचार मर्यादित आवाक्याचे आहेत. मात्र दर्पण–प्रभाकर–पर्वातील निबंधलेखकामधील भाबडे सांस्कृतिक अनुकरण या अविक्षेप आणि बगरूळ भाषा ही वैगुण्ये या लेखकात दिसत नाहीत. भाषा, भावना व विचार यातील सुबोध समतोलपणा हे प्रस्तुत मासिकातील निबंधाचे एक खास वैशिष्ट्य सांगता येईल.

चंद्रिकेतील निबंध

'चंद्रिका' (१८५४) या मासिकात 'शिक्षणपद्धतीविषयी विचार,' 'राजसत्ताक व लोकसत्तानुसारी राज्यातील सौख्याविषयी विचार,' 'निरिच्छतेविषयी निबंध' इत्यादी निबंध प्रकाशित झाले आहेत. 'नेटिव लोकास अब्रूच्या व जबाबदारीच्या जागा द्याव्या

१. नारायणभाई याचा 'एतद्देशीय . याविषयी निबंध,' मराठी ज्ञानप्रसारक, १८५२–५३

लिवा नाही ', ' देशाची उत्तम स्थिति ' व ' गोऱ्या लोकांचा कावेबाजपणा ' हे निबंध विशेष महत्त्वाचे आहेत. ' गोऱ्या लोकांचा कावेबाजपणा ' या निबंधात लिहिणाऱ्याच्या लेखणीची धार किती तिखट होती याची कल्पना खालील उताऱ्यावरून येईल :—

" रिचर्ड साहेब लोक पक्के शस्त्र घेऊन अधिकारावर आले म्हणजे, तलवार चालवल्याप्रमाणे पूर्वी बोललेल्या रीतीच्या वेगळ्या रीतीने वर्तन करतील इतके आपले सर्व लक्ष लावितात. मग आपणास सरकारने कोणत्या अधिकारावर नेमले व हा अधिकार आपल्या हातून चांगल्या रीतीने कसा चालविला जाईल, या गोष्टीचा विचार बिलकूल विसरतात... साहेब लोकांचा थोडी वेळ ' टिफिन ' घेण्यात जातो, थोडी वेळ विश्रांति घेण्यात जातो, बिचाऱ्या नेटिवांनी मात्र दररोज घरून सकाळी १० वाजता कचेरीत यावे. परंतु साहेबाचे १० वाजेपर्यंत आल्यागेल्याने काही नाही. कोणत्या रीतीचा न्याय !...दाहा हजार माणसांच्या हिताकरिता थोड्यावर लोकांचा नाश करणे, हे स्वतः सुधारलेले व सर्व पृथ्वीवरील लोकांत शहाणपण शिकविणारे लोक, असुक आहे असे म्हणत नसल्यास न म्हणोत. परंतु राज्यकारभाराविषयी ज्यांस थोडीच माहीत नाही अशा एखाद्या धनगरापुढे ही गोष्ट नेली असता ही अगदी अन्यायाची आहे असे तो तत्काळ सांगेल. " [1]

' पुणें-पाठशाळा-पत्रक ' (१८६१) या मासिकात कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी दादोबांच्या व्याकरणग्रंथाचा साधकबाधक विचार करण्याच्या निमित्ताने मराठी व्याकरणावर निबंध ' या शीर्षकाचे पंचवीस निबंध लिहिले. या वेळपावेतो मासिकांतून स्फुट निबंधच प्रामुख्याने प्रसिद्ध होत. दीर्घ निबंध मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध करण्याची पद्धत कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी सुरू केली. प्रस्तुत निबंधात चिपळूणकरांनी नवी परिभाषा व नव्या व्याख्या यांचा अवलंब केला असून व्याकरणविषयक काही मौलिक विचार मांडले आहेत. याशिवाय पत्रकात ' इंग्रजांचे सर्वांशी अनुकरण करणे अयोग्य होय ', ' व्यसनाविषयी ', ' वाचनाविषयी ', ' कवितेविषयी ', ' मराठी भाषेविषयी निबंध ' प्रसिद्ध झाले आहेत.

' विस्तारा 'तील निबंधलेखन

१८६७ साली ' विविधज्ञानविस्तार ' मासिक जन्माला आले व त्याने मराठी निबंधात विलक्षण परिवर्तन घडवून आणले. १८६७--६८ मध्ये ' मायबोली भाषा ', ' इंग्रजी शब्दांचे उच्चार ', ' स्वत्वरक्षणविषयी विचार ' इत्यादी मार्मिक व प्रौढ निबंध आले आहेत. यांपैकी शेवटच्या निबंधातील विचार त्या काळाच्या मानाने विशेष पुरोगामी वाटतात. १८७० च्या जुलै महिन्याच्या अंकांत ' सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध ' या विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांच्या ग्रंथावर संक्षिप्त पण परखड परीक्षण आले आहे. १८७२ मध्ये ' युरोपियन लोकांची एतद्देशीय भाषाज्ञानाविषयी पोकळ घमेंडी ' अशा शीर्षकाचा सविस्तर निबंध आला आहे. डिसेंबर १८७३ च्या अंकात ' आपल्या भाषेची स्थिति ' या विषयावरील समतोल, सुसंगत व पोक्त निबंध आला आहे. त्यात लेखक म्हणतो, " पहा सांप्रत आपल्या राज्यकर्त्यांची जी इंग्रजी भाषा, तिच्या अभ्यासापासून चार पैसे मिळून सांसारिक कृत्यास मदत होऊं लागल्यामुळे, जो तो स्वभाषेचा अनादर करून इंग्रजी शिकूं लागला; यामुळे सरासरी इंग्रजी जाणणाऱ्यांची संख्या मात्र पुष्कळ झाली, पण त्या विशेषायत

---

१. चंद्रिका, मे, १८५४

देशाचें वास्तविक काहीच हित न होता, बहुतेक लोक निरुद्योगी मात्र झाले, व धंदा नाहीसा झाला सध्या बहुधा सर्वत्र अशी स्थिति आहे की, मोठमोठ्या विद्वान म्हणविणाऱ्यानाही पाव घटकाभर शुद्ध मराठी भाषेनें अस्खलित, किंबहुना तुटक तुटकही संभाषण चालविण्याची मोठीच मारामार परके लोक आमच्या भाषेची वृद्धि व सुधारणा इच्छित असता आमच्या लोकानाच असे दुराग्रहानें ग्रासावें, ही मोठीच दुःखकारक गोष्ट होय. ''

या व्यतिरिक्त 'स्मृतिशास्त्र', 'संस्कृत कवि', 'मोरोपंत' इत्यादी विषयावर विस्ताराने उद्बोधक निबंध प्रसिद्ध केले.

दंभहारक (१८७१) व ज्ञानसंग्रह (१८७२) या मासिकानीही निबंध विषयक कार्य, थोड्याफार प्रमाणात केले. दंभहारकात 'घरोघर मातीच्या चुली', 'स्त्रियाची स्वाभाविक भूषणें', 'एतद्देशीय भाषाचें इंग्लिश लोकाचें ज्ञान' इत्यादी विषयावर निबंध लिहिले. त्यातील विचार सुधारणावादी आहेत. ह. मो. शेवडे, कृ. भ. पैठणकर याचेही निबंध त्यात दिसतात.

१८३३ ते १८७२ या काळातील महत्त्वाच्या नियतकालिकातील निबंधवाङ्मयाचे अवलोकन केले म्हणजे या काळाचे दोन ठळक भाग जाणवतात. १८३२ ते १८४९ व १८५० ते १८७४ हे ते दोन भाग होत पहिल्या कालखंडातील निबंधविषयक कार्य दर्पण व प्रभाकर या पत्रानी म्हणजे बाळशास्त्री जांभेकर, जनार्दन बाळुदेवजी व भाऊ महाजन यानी केले. याना 'एक कोकणस्थ', 'लोकहितवादी' या पत्रलेखकानी फार मोलाचे सहकार्य दिले हा मराठी निबंधाच्या गर्भावस्थेचा काळ आहे असे म्हणता येईल 'निबंध' हा शब्दही या काळात फारसा प्रचारात आला नव्हता,[1] त्याऐवजी 'लेख' हा शब्द रूढ होता. आपल्या गद्यलेखनाला एक निश्चित प्रारंभ, विस्तार व अंत असावा याची जाणीव लेखकाना नव्हती. मग त्याबाबत आकर्षकता आणून तंत्रकौशल्य प्रगट करणे हे दूरच! भावनाचा व विचाराचा सहज आविष्कार हे या गद्याचे रूप आहे. त्यामुळे शब्दयोजना व वाक्यरचना याच्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झालेले दिसते शुद्धलेखनाचेही निश्चित नियम आढळत नाहीत. वैचारिक दृष्टीने पाहिल्यास या गद्याचे स्वरूप स्वतंत्र चिंतनाचे नसून माहितीपर व अनुकरणात्मक आहे लोकहितवादींची 'शतपत्रें' हा याला मोठा अपवाद असला तरी त्यातही वरील दिशेष अधूनमधून आढळतातच. भावनेची अभिव्यक्ती कधी फारच भीत भीत, विचकत तर कधी उमाळ्याने, अनावर होत असे. प्रभावी पण संयमित भावना अपवादानेच दिसावी. याला पूर्वकालीन वाङ्मयीन परिस्थिती व तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थिती बऱ्याच अंशाने कारणीभूत ठरली.

१८५० पासून नियतकालिकातून मराठी निबंध स्वतंत्र रूपाने वावरू लागला. मराठी ज्ञानप्रसारकाचे याबाबतचे कार्य ऐतिहासिक महत्त्वाचे आहे. 'निबंध' हा शब्द याच मासिकाने रूढ केला. भाषा, भावना व विचार या सर्व दृष्टींनी शुद्ध व सकस मराठी निबंध अवतरले ते याच मासिकात ह. नृ. जोशी, ग म. दीक्षित व गो ना. माडगावकर हे या

---

१. अपवाद (१) शिल्पविद्या या विषयाचे निबंध (१८३५) विल्यम हेन्री वल, नारायणशास्त्री जोशी.

(२) शब्दसिद्धि-निबंध (१८४३) विनायकशास्त्री दिवेकर, गोविंद विठ्ठल महाजन.

मासिकाने पुढे आणलेले तीन ठळक निबंधकार होत. मराठी ज्ञानप्रसारकाने सुरू केलेले कार्य पुणें–पाठशाळा–पत्रक व विविधज्ञानविस्तार या मासिकांनी पूर्ण केले. बेंगरूळ व भाबावलेले गद्य मागे पडून डौलदार व प्रत्ययपूर्ण निबंध आता लिहिले जाऊ लागले. त्यात शुद्धलेखन, व्याकरण, औचित्य व पांडित्य यांची सुसंगत वधने पडली. विषयाचे व विस्ताराचे बंधन गळून पडून त्यात विविधता व विस्तृतता हे गुण आले. तो सैल न होता विस्तारला व विकारवश न होता भावपूर्ण झाला. आपल्या स्वरूपाची काळजी घेऊन त्याने प्रारंभ–मध्य–अंत आदी आपले अवयव समर्थ व सुंदर केले.

१८७२ सालीच पुणें–पाठशाळा–पत्रकात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी काव्यविषयक तीन निबंध लिहून मराठी निबंधातील भावी परिवर्तनाची अस्फुट सूचना दिली होती. पुढे २५ जानेवारी १८७४ रोजी 'निबंधमाला' हे मासिक सुरू करून आपली ही सूचना मालाकारांनी अपेक्षेबाहेर यशस्वी केली. दर्पण–प्रभाकरादी वृत्तपत्रांतील औपरोधिक पत्रे, मराठी ज्ञानप्रसारकातील काही स्वदेशप्रीतीचे निबंध व विविधज्ञानविस्तारातील अस्मिता आणि पांडित्य हा अव्वल इंग्रजीतील निबंधवाङ्मयाचा वसा पुढील कालखंडातील निबंधाने स्वीकारल्याचे व वाढविल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

अव्वल इंग्रजीतील नियतकालिकांनी पुढे आणलेला सर्वांत मोठा आणि मानाचे स्थान लाभलेला निबंधकार म्हणजे लोकहितवादी. पत्रलेखनासारख्या प्रासंगिक व स्फुट गद्याचा आश्रय घेऊन त्यांनी मराठी निबंधात मोलाची भर घातली. त्यांच्यापूर्वी अनेक लेखकांनी वृत्तपत्रांतून पत्रे लिहिली, त्यांतून आकर्षक भाषेत मौलिक विचारही व्यक्त केले. पण सामाजिक, धार्मिक राजकीय इत्यादी विविध विषयांवर पुरोगामी विचारांची विपुल भावपूर्ण पत्रे लोकहितवादींशिवाय कोणीही लिहिली नाहीत. ही 'शतपत्रे' इतकी महत्त्वाची आहेत की त्यांचा स्वतंत्र व सविस्तर परामर्श येथे घेणे आवश्यक ठरते.

२

लोकहितवादी[1]

बाळा पदमनजी यांचा अपवाद सोडल्यास अव्वल इंग्रजीत लोकहितवादी यांच्याइतके

---

१. मूळ नाव गोपाळ हरि देशमुख, जन्म १८ फेब्रुवारी, १८२३, पुणे येथे, वडील हरिपंत पेशवाईत बापू गोखले यांचे फडणीस, दहा हजार रुपये उत्पन्न असलेली तीन गावांची जहागीर पेशवाई नष्ट झाल्यावर काही काळ जप्त, १८२४ मध्ये हरिपंतांना त्यांचा सरंजाम परत मिळाला, परंतु १८२६ मध्ये त्यांच्या निधनानंतर पुनः जप्त झाला. पुढे हरिपंतांच्या पत्नीस शंभर रुपये व त्यांच्या तीन मुलांस सरकारी नोकरी लागेपर्यंत दोनशे रुपये वर्षासन मिळाले. गोपाळरावांस अक्षरओळख आणि प्राथमिक शिक्षण घरीच मिळाले. १८४१ मध्ये पुण्याच्या सरकारी इंग्रजी शाळेत प्रवेश आणि १८४४ मध्ये तेथील अभ्यासक्रम पुरा. १८४८ मध्ये मासिक ७७ रुपये पगारावर नेमणूक, दोन वर्षांनी मुन्सफीची परीक्षा आणि १८५२ मध्ये वाई येथे मुन्सफ म्हणून नेमणूक, १८५५ मध्ये प्रसिद्ध इनाम कमिशनवर असिस्टंट कमिशनर म्हणून नेमणूक, १८६२ मध्ये अहमदाबाद

विपुल वैचारिक वाङ्मय कोणीही लिहिलें नाही ' त्याचे सर्व वाङ्मय समाजजीवनविषयक आहे, ललित नाही. त्यात फार विविधता आहे. वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने पाहिल्यास निबंध, चरित्रे आणि इतिहास हे प्रमुख प्रकार त्यात आले आहेत. विषयदृष्ट्या वर्गीकरण करावयाचे झाल्यास ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक असे त्याचे विभाग पडतात. या वाङ्मयातील बरेच ग्रंथ अनुवादित वा आधारित असले तरी अशा

येथे असिस्टंट जज्ज म्हणून नियुक्ती; १८७६ मध्ये सनदी नोकर म्हणून अधिकारप्राप्ती व नाशिक येथे नेमणूक, १८७७–रावबहादूर पदवी; १८७७–जस्टिस ऑफ दि पीस; १८७८ मध्ये मुंबई विद्यापीठाचे फेलो व सेवानिवृत्ती १८८० लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे सभासद, १८८४ रतलाम संस्थानची दिवाणगिरी; सेवानिवृत्तीमध्ये सरकारकडून ५००० रुपयांचे वर्षासन, अधिक पूर्वाच्या २०० रु. वर्षासनाची जोड; १८९२ ऑक्टोबरच्या ९ तारखेस निधन.

१. लोकहितवादीचे वाङ्मय.—(१) होळीविषयीं उपदेश, १८४७. (२) महाराष्ट्र देशातील कामगार लोकांचीं सभाषण, १८४८ (३) शतपत्रे १८४८ ते १८५० (४) लक्ष्मीज्ञान, १८४९ (A Treatise on Political Economy या क्लिफ्ट्च्या ग्रंथाचे रूपांतर) (५) सरकारचे चाकर व सुखवस्तु हिंदुस्थानातील साहेब लोकांचीं सभाषण, १८५०. (६) मनज्ञान, १८५० (An Introduction to Physical Sciences) या ग्रंथाचे भाषांतर, (७) पंदनामा, १८५० (फारसी नीतिग्रंथाचे भाषान्तर), (८) पुष्पवन, १८५१ (सादीच्या गुलिस्तातील आठव्या अध्यायाचे भाषांतर), (९) शब्दालंकार १८५१ (इंग्रजीवरून भाषांतर), (१०) भरतखंड – पर्व, १८५१ (११) खोटी साक्ष आणि खोटी शपथ यांचा निषेध, १८५१ (१२) निबंधसंग्रह, १८६६ (१३) हिंदुस्थानला दरिद्र येण्याचीं कारणें इ. १८७६ (दादाभाई नौरोजी यांच्या Poverty in India या निबंधाच्या आधारे) (१४) पानिपतची लढाई, १८७७ (काशीराजाच्या फारसी ग्रंथाच्या इंग्रजी तर्जुम्याचे मराठी भाषांतर) (१५) कलियुग, १८७७ (१६) भिक्षुक, १८७७ (१७) जातिभेद, १८७७ (१८) ऐतिहासिक गोष्टी आणि उपयुक्त माहिती, भाग १–१८७७, भाग २–१८८०, भाग ३–१८८०, (१९) प्राचीन आर्यविद्या व रीति, १८७७ (२०) गीतातत्त्व, १८७८ (२१) बोधपत्र, १८७८ (२२) हिंदुस्थानचा इतिहास–पूर्वार्ध, १८७८ (इंग्रजीवरून भाषांतर) (२३) सुभाषितें व सुबोधवचनें, १८७८ (२४) आश्वलायन गृह्यसूत्र, १८८० (भाषांतर) (२५) स्वाध्याय, १८८० (२६) सुराष्ट्र देशाचा ससाक्ष इतिहास, १८८१ (गुजरातीवरून मराठीत), (२७) पृथ्वीराज चव्हाण याचा इतिहास, १८८३ (चंदावरदायी याच्या–पृथ्वीराज रासो–च्या आधारे) (२८) स्थानिक स्वराज्यसंस्था, १८८३ (२९) ग्रामरचना, १८८३ (३०) स्वामी श्रीमद्दयानंद, १८८३ (३१) आगमप्रकाश, १८८४ (३२) गुजरात देशाचा इतिहास, १८८८ (३३) लंकेचा इतिहास, १८८८ (३४) उदेपूरचा इतिहास, १८९२ (३५) राजस्थानचा इतिहास, १८९२. याशिवाय स्वदेशीय राज्यें व संस्थानें, विचारलहरी, एका दिवसात लिहिलेलें पुस्तक, हिंदुस्थानातील बालविवाह, इंग्लिश कारकीर्दीचा इतिहास इत्यादी किरकोळ, अनुवादात्मक अथवा अमुद्रित असे वाङ्मय आहे. क्र. २६, २८, ३० आणि ३३ हे ग्रंथ–लोकहितवादी या मासिकातून प्रसिद्ध झाले.

ग्रंथांना त्यांनी ज्या प्रस्तावना, तळटीपा आणि परिशिष्टे जोडली आहेत, त्यातून त्यांची विवेचक बुद्धी स्पष्ट झाली आहे. हे सर्व लेखन त्यांनी केवळ लोकहितार्थ केले. आपल्या ग्रंथनाच्या अखेरीस ते वाङ्मयनिर्मितीमागील आपली भूमिका पुढील शब्दांनी प्रकट करितात :—लोकहितवादीने कोणाची मजुरी पत्करिली नाही, कशाची अपेक्षा, आशा किंवा इच्छा नाही. कोणाचे सांगण्यावरून किंवा शिकविल्यावरून कृत्रिम वर्णन केलें नाहीं. लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर ठेवून कीर्ति व्हावी या हेतूनें लिहिलें नाही. इतके श्रम जे केले, ते लोकांस त्यांची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळावी, त्यांणी सुधारावें, त्यांस इहलोकी समृद्धि व्हावी, परलोकाचे साधन घडावें व बहुत काळापासून दृढ मत झाले आहेत, त्यापैकी काहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें चढलेले आहेत, ते कमी व्हावे, किंवा नाहींसे व्हावे, इतक्याच हेतूनें मी यथामतीनें व स्वच्छेनें वेतनावाचून हे श्रम केले आहेत.

शतपत्रें :

ही पत्रे प्रथम मुंबईच्या प्रभाकर पत्रात प्रसिद्ध झाली आणि नंतर १८६६ मध्ये निबंधसंग्रह या पुस्तकात त्यांचा समावेश करून स्वतंत्ररीत्या छापण्यात आली. नाव 'शतपत्रें' असले तरी त्यात एकूण १०८ पत्रे आहेत. निबंधसंग्रहात ती समाविष्ट करून छापली यांचा अर्थ त्यांचे स्वरूप निबंधाचेच आहे असे पत्रकर्त्यास वाटत होते असाही घेता येईल. विषयदृष्ट्या त्यांचे स्थूल मानाने (१) राजकीय, (२) धार्मिक (३) सांस्कृतिक व (४) सामाजिक असे विभाग होतील. या पत्रलेखनात पूर्वनियोजन नाही, म्हणजे एका विषया-वरील पत्रे सलग एकामागोमाग लिहिलेली नाहीत. त्या त्या वेळी सुचेल तो विषय घेऊन लेखन केले आहे एकाच विषयावर पुन: पुन: लिहिलेली एकापेक्षा अधिक पत्रे यात आहेत. प्रत्येक पत्राचा प्रारंभ 'विनंती विशेष' या शब्दांनी व शेवट 'कळावें हे विनंती, आपला लोकहितवादी' अशा शब्दांनी होतो प्रत्येक पत्र स्वतंत्र आहे.

राजकीय विषयांवरील पत्रे

शतपत्रांतील सुमारे १५ पत्रे राजकीय विषयावरील आहेत आणि त्यातून एक राज नैतिक विचारसरणी व्यक्त झाली आहे. ती त्यांच्या हिंदुस्तानच्या पराधीनतेचीं कारणें, इंग्लिश राज्याची आवश्यकता, हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्याचा विचार, इंग्लिश राज्यापासून फळ, इंग्रजी राज्यापासून लाभ, इंग्रज सरकार, राज्यसुधारणा, हिंदु लोकांनीं काय करावें, इत्यादी पत्रांमधून प्राधान्याने मांडिली गेली आहे. त्यावरून लोकहितवादी यांच्या विचारसरणीचे सार असे निघेल : (१) प्राचीन काळी भारत स्वतंत्र व संपन्न होता, (२) भारताच्या अवनतीला आठ घटक मुख्यत: कारण झाले (अ) पंडित आणि बहुजनसमाज यांचे मायामिजत्व, (आ) शब्दप्रामाण्य, (इ) जन्माधिष्ठित श्रेष्ठ कनिष्ठत्व, (ई) नवविचाराचा अभाव, (उ) अंधश्रद्धा, (ऊ) दैववाद, (ए) गता-नुगतिकत्व, (ऐ) भौतिक जीवन व धर्म यात केलेली गल्लत, (३) इंग्रजांनी यथान्याय राज्य घेतले, (४) इंग्रजी राज्य हा ईश्वरी संकेत आहे, (५) इंग्रजी राज्यामुळे घातुक सामाजिक रूढींचा नाश झाला व भौतिक जीवनदृष्टी लाभली, तसेच वेकारी, कनिष्ठ दर्जाचा नोकरपेशा व व्यापारात मंदी ही हानीही झाली, (६) व्यापाराने संपन्नता आणि विद्येने सुसंस्कृतता आली म्हणजे त्यांच्या मागोमाग—स्वनियंत्रणाचे अधिकार आणि स्वातंत्र्य येईल.

या विचारसरणीचा परामर्श

आपली ही विचारसरणी लोकहितवादींनी १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या अखेरी अखेरीस (१८४८ ते १८५०) मांडिली. उत्तर पेशवाईतील अनागोंदी कारभार सपून सुनियंत्रित इंग्रजी राजवटीचा समाज अनुभव घेत होता. त्याला यावेळी स्वराज्याची महती सागणे म्हणजे बेबंद राज्यकारभाराचे स्मरण देण्यासारखे होते. स्वराज्याचा आणि स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ समजण्याची पात्रता तत्कालीन बहुजनसमाजात नव्हती. ती येण्यासाठी त्याला प्रथम सुसंस्कृततेचे धडे देणे आवश्यक होते. राज्य म्हणजे काय, त्याचे प्रकार किती, त्यापासून फायदे तोटे कोणते, आपण परतंत्र का झालो व त्यातून मागे न जाता पुढे कसे जाता येईल, हे तत्कालीन समाजास समजणे जरूर होते. या सर्वांचे निव्वळ तात्त्विक नव्हे, तर तपशीलवार विवेचन लोकहितवादींनी आपल्या राजकीय पत्रातून केले. म्हणून ते पारतंत्र्याची कारणमीमांसा करणारे विचारवंत होते असे म्हणता येईल.

प्राचीन व ऐतिहासिक भारताचे विश्लेषण करिताना लोकहितवादींनी यूरोपातील मध्ययुगीन तमोयुगाचे उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवले असावे. यूरोपात बेकन, डेकार्ट व ल्यूथर यानी आप्तवचन, अंधश्रद्धा आणि दैववाद याना विरोध करून तमोयुगाचा अंत घडवून आणला. लोकहितवादींचे हिंदुनाशात्मक याच तीन दोषावर आधारलेले दिसेल. यूरोपीय कारणमीमांसा भारतीय परिस्थितील ततोतंत लागू पडणे शक्य नव्हते. प्राचीन भारताला स्वतंत्र परपरा आहे व त्या परपरेच्या संदर्भातच येथील सांस्कृतिक इतिहासाचा अन्वय लावणे योग्य ठरते. भारतीय धर्मश्रद्धा यूरोपीय धर्मश्रद्धेपेक्षा वेगळी आहे. तसेच महाराष्ट्रापुरते बोलावयाचे झाले तर तेराव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत संताची एक अखंड परपरा निर्माण झाली होती. या संतानी धर्माच्या माध्यमातून देशाच्या समाजकारणावर कळत-नकळत परिणाम केला होता. या वैशिष्ट्याची आणि घटनाची जाण लोकहितवादींच्या राजकीय लिखाणात दिसून येत नाही. लोकहितवादी एके ठिकाणी म्हणतात, " ज्या काळीं इंग्रज गडबड करू लागतील किंवा काही नवीन कानू बधनावयास आग्रह करतील, त्या काळीं अमेरिकेंत झालें तसे होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील आणि इंग्रजास सांगतील की तुम्ही आपल्या देशीं जावें[१]. " पण अमेरिकेत जे घडले त्यासाठी अमेरिकन विचारवंतानी आणि बहुजनसमाजाने कोणते मोल दिले याची आठवण मात्र ते समाजाला देत नाहीत. याचे कारण त्यांची इंग्रजी राज्यामुळे होणाऱ्या परिवर्तनाच्या इष्टतेबद्दलची निष्ठा होय. ही निष्ठा निव्वळ आंधळी होती वा गुलामी वृत्तीतून जमली होती असे नाही. उद्योगप्रधान, भौतिकवादी, लोकशाहीनिष्ठ अशा यूरोपीय संस्कृतीवरील डोळस प्रेम, यूरोपातील तत्कालीन उदारमतवादी धोरण, अव्वल इंग्रजीतील समजस इंग्रज अधिकारिवर्ग, भारताच्या प्राचीन व ऐतिहासिक काळाची अपुरी जाणीव यामुळे दृढ झालेल्या या निष्ठेचा त्यांच्या राजकीय लेखनावरील परिणाम स्पष्ट आहे.

स्वदेशी व असहकार या तत्त्वाचे दर्शन लोकहितवादींच्या लेखनात घडते; पण पुढे या तत्त्वाना जो एक व्यापक राजकीय अर्थ प्राप्त झाला तो लोकहितवादींना अभिप्रेत असणे, तो काळ पाहता असंभवनीय होते. अव्वल इंग्रजीतील ब्राह्मणसमाज भिक्षुकी व कारकुनी या दोन अनुत्पादक व दरिद्री व्यवसायावरच आपले पोट भरीत होता. त्याला व पर्यायाने सबंध समाजाला आर्थिक समृद्धीची दिशा दाखवावी या हेतूने लोकहितवादींनी

१ इंग्लिश राज्यापासून फळ, शतपत्रें ५४.

स्वदेशात उद्योग सुरू करा व परदेशी माल वापरू नका असा उपदेश केला एवढाच त्याचा अर्थ आहे. त्यांच्या राजकीय विचारप्रणालीत काही अंतर्विरोधही आढळतो इंग्रजांनी भारतात कायमची वस्ती करावी असे ते सांगतात, पण तसे झाल्यास आपण गुलाम होऊ अशी भीतीही ते व्यक्त करितात. भारतात ससदीय राज्यपद्धती हवी असा विचार ते मांडतात, पण येथील लोक मूर्ख असल्यामुळे त्यांच्यासाठी राजेशाहीच बरी असेही ते म्हणतात. परदेशी मालामुळे आपला व्यापार बुडला अशी कबुली ते देतात, आणि वर इंग्रजांनी येथे व्यापार केला तर काय हरकत आहे असा प्रश्नही करितात.

लोकहितवादींच्या राजकीय लेखनाचे महत्त्व आणि मर्यादा

असे असनही लोकहितवादींच्या राजकीय लेखनाचे महत्त्व फार आहे. त्याचे स्वरूप व मर्यादा थोडक्यात अशा :—लोकहितवादांनी (१) यूरोपीय उदारमतवादी तत्त्वज्ञान त्या काळच्या राजकीय व सामाजिक अवस्थेला लावून दाखविले. (२) जाति-निरपेक्ष आणि धर्मनिरपेक्ष ससदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला. (३) पारतंत्र्याची ऐतिहासिक दृष्टीने चिकित्सा केली. (४) राज्याची उत्पत्ती, उद्देश व प्रकार या विषयावरील नवीन विचार साध्या सोप्या मराठीत मांडिले. (५) राजकीय विचाराची सांगड आर्थिक तत्त्वाशी घातली. (६) पण पारतंत्र्याची चीड व स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी अग्रळ असलेल्या सघर्ष याचे अगत्य लोकहितवादींनी स्पष्ट व्यक्त केले नाही.

लोकहितवादींची आर्थिक विचारसरणी

लोकहितवादींची आर्थिक विचारसरणी प्राधान्याने त्यांच्या पुढील पत्रांमधून प्रकट झाली आहे. (१) हिंदु लोकांनी उद्योग करण्याची आवश्यकता, पत्र ४४, (२) दया, पत्र ४७, (३) भिकारी, पत्र ९२, (४) हिंदु लोकांचा व्यापार, पत्र ५७, (५) हिंदु लोकांची द्रव्योपयोगाविषयी समजूत, पत्र ९१, (६) उद्योगप्रशंसा, पत्र ६८, (७) हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याची कारणें, पत्र २७. या विचारसरणीचा सारांश असा —

मर्यादित लोकसख्येमुळे प्राचीन काळी भारत देश आर्थिक दृष्ट्या सुखी होता. पुढे लोकसंख्या वाढली. तीत परकीयांच्या आगमनाने भर पडली उपभोक्ते वाढले, पण त्या प्रमाणात उत्पादनाची साधने वाढली नाहीत. अनुत्पादक घटकामध्ये मजमदार व त्यांचा राजाश्री नोकरवर्ग, इंग्रज अधिकारी व त्यांचा परिवार, भिक्षुक, भिकारी आणि स्त्रिया यांचा समावेश होतो अज्ञान, आळस आणि इंग्रज-व्यापार यामुळे आपण दिवसेदिवस दरिद्री होत आहोत, म्हणून इंग्रजी शिक्षणाने प्रथम आपले अज्ञान दूर केले पाहिजे. मूल्यवान वस्तू जवळ बाळगल्याने भांडवल वाढत नाही, ते व्यापारधद्यातच गुंतविले पाहिजे. इंग्रजी मालाशी स्पर्धा करावयाची असल्याने तसा माल तयार करण्याचे कसब हस्तगत केले पाहिजे. परदेशी माल न वापरता स्वदेशी वापरावा म्हणजे पैसा परदेशात जाणार नाही व स्वदेशी कारागिरांना उत्तेजन मिळेल. या सर्व तत्त्वाचा प्रचार हरिदास-पुराणिकांनी करावा. आता आपण सावध झालो नाही, तर आफ्रिका-अमेरिका या देशाप्रमाणे इंग्रज येथेही आपली कायम वसाहत करतील व भारतीय संस्कृती लुप्त होईल

लोकहितवादींच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्व

कृषिसंस्कृतीच्या अखेरच्या टप्प्यावर अनेक शतके स्थिर झालेल्या रक्षमागला

लोकहितवादींनी हा जो उद्योगसंस्कृतीच्या स्वीकाराचा संदेश दिला, तो फार दूरदृष्टीचा व महत्त्वाचा आहे. विशेष हे की लोकहितवादी या उपदेशानुसार स्वतः नेहमी देशी कापड वापरीत असत. इनामदार वर्ग विलासात रमलेला, त्याला व्यापारात भांडवल गुंतविण्याची अक्कल नाही, सुशिक्षित समाज कारकुनी करण्यात संतुष्ट होणारा, त्याला वरिष्ठ जागा मिळत नाहीत, शेतकरी कराने आणि कर्जाने वाकलेला, वर्षभर मरेमरेतो मजुरी केली तरी लंगोटी आणि शिळी कोंड्याची भाकर देखील मिळावयाची भ्रांती, शिपाई व कसबी कारागीर यांना बेकारीने ग्रासलेले, स्वतंत्र व्यापारी वर्गाचा अभाव, ही अव्वल इंग्रजीतील महाराष्ट्र समाजाची सांपत्तिक दुरवस्था लोकहितवादींनी जाणली व त्यावर पत्रांतून आणि लक्ष्मी ज्ञान, हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याची कारणें इत्यादी ग्रंथांतून शास्त्रशुद्ध व व्यावहारिक उपाय सुचविले. यावरून त्यांच्या लेखनाचे अर्थशास्त्रीय मूल्य स्पष्ट होते. लोकहितवादींनी प्रामुख्याने उत्पादनाच्या तांत्रिक व संस्थात्मक घटकांवर भर दिला असला, तरी उत्पादनाच्या विभागणीकडे त्यांनी अगदीच दुर्लक्ष केले नाही. रुगातील घोटाळ्यामुळे उत्पन्न करणारे एकीकडे राहून भलतेच तिचा उपयोग करितात (निबंधसंग्रह पृ. ७७०) असा धनविभागणीविषयीचा सध्याचा मामला ते दाखवून देतात. यूरोपीय उद्योगसंस्कृतीपुढे आपली कृषिसंस्कृती हतप्रभ ठरत आहे हे त्यांना जाणवले होते; पण यापेक्षा लोकसंख्येची वाढ व भिक्षुकवर्गासारखा अनुत्पादक घटक, या त्या मानाने कमी महत्त्वाच्या मुद्यावर त्यांनी मुख्य जोर दिला.

लोकहितवादींची धार्मिक विचारसरणी

लोकहितवादींची धर्मविषयक मते त्यांच्या पुढे उल्लेखिलेल्या पत्रांमधून आली आहेत. (१) विधिनिषेधरूप धर्माचें मूळ, पत्र २८, (२) धर्मसुधारणा, पत्र ६४. (३) देवपूजा, पत्र ३७ (४) देवळें व नेमधर्म, पत्र ७४. त्यातील आशय असा : मानवाच्या सुखासाठी आणि हितासाठी धर्मशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांचा जन्म झाला, ही शास्त्रे ईश्वरप्रणीत नसून मानवप्रणीत आहेत. त्यांच्यात सुधारणा करण्याचा अधिकार मानवाला आहे. भारतात अनेक पंथ व धर्म आहेत. त्यांपैकी प्रवृत्तिपर कर्मयोग सर्वांत उत्तम होय. ईश्वर अव्यक्त आहे, त्याचे मनन करावे. सगुणोपासनेचा अतिरेक करू नये, त्यामुळे ईश्वराच्या मूळ स्वरूपाचा विसर पडतो. जीवनविषयक औदासीन्य वाढते व नैवेद्यादी उपचारामध्ये अकारण पैसा खर्च होतो. हा पैसा समाजाचाच असतो. त्याचा अपव्यय न करिता तो समाजहितासाठी खर्च करावा. जपतप हा खरा धर्म नसून दया हा खरा धर्म होय. ही दयाही सत्पात्री असावी. अमुक एक व्यक्ती विशिष्ट जातीची आहे म्हणून तिला दान देऊ नये. तिचे चारित्र्य आणि परिस्थिती विचारात घ्यावी. भक्ती आणि वैराग्य यापेक्षा कर्म चांगले. इहलोकाबद्दल प्रेम बाळगून स्वत:चे, स्वत:च्या कुटुंबाचे व समाजाचे हित साधावे, अशी लोकहितवादी यांची धर्मविषयक शिकवण आहे. ही शिकवण लोकहितवादींनी समकालीन समाजाला उद्देशून दिली होती. या समाजातील बहुसंख्य जनांना धर्मशास्त्र हे ईश्वरी शास्त्र असून त्यात ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार आपल्यास नाही असे वाटत होते. मानवी संसार तिरस्करणीय असून त्याचा मोह न धरिता आपले आयुष्य व धन देवालयातील देवास व पुजाऱ्यास अर्पण करावे, शाक्त पंथासारख्या भोगवादी पंथापासून ते जैनपंथासारख्या त्यागवादी पंथापर्यंत भोगत्याही पंथनियमांना धरून परलोकसुखासाठी धडपड करावी व तसे करिताना लौकिक आयुक्रमाकडे कितीही

दुर्लक्ष झाले तरी चालेल, किंबहुना परलोकप्राप्तीच्या निमित्ताने लौकिक कर्तव्ये मुद्दाम टाळावी अशा वृत्तीचा हा समाज होता. त्याला उद्देशून लिहिलेल्या या शिकवणींमागे धर्मतत्त्वाचे मानवकर्तृत्व, त्याची परिवर्तनशीलता, ईश्वराचे निर्गुणत्व, मानवाचे ऐहिक कल्याण व बुद्धिवाद ही मुख्य प्रेरक सूत्रे होती. या सर्वच तत्त्वांचे तर्कशुद्ध व निःसंदिग्ध असे विवेचन लोकहितवादींनी केले असे नाही. उलट विवेकाच्या मुख्य तत्त्वांना व्याघाती ठरणारे युक्तिवादही त्यांनी स्वीकारले होते. बुद्धिप्रामाण्याचा स्वीकार केल्यावर शास्त्राधार देणे गैर ठरावे, परंतु आपल्या विवेचनाच्या सिद्धीसाठी व स्वीकार व्हावा म्हणून ते विशेष प्रसंगी शब्दप्रामाण्याचा आधार घेऊन अमुक एक गोष्ट शास्त्राला मान्य आहे हे मी दाखवून देईन अशीही भाषा वापरतात. या ना त्या युक्तिवादाने समाजाने हितकर विचार स्वीकारावा ही त्यांची दृष्टी असे. लोकहितवादींना मानवी जीवनातील तात्त्विक समस्यांपेक्षा सामाजिक समस्यांचे महत्त्व अधिक होते. म्हणून भौतिकवाद व बुद्धिवाद यांचे ओझरते दर्शन त्यांच्या धर्मविषयक लेखनात होत असले तरी त्यांचा धर्म प्रामुख्याने मानवतावादी झाला आहे; दया हे त्याचे अधिष्ठान आहे. परंतु या दयावादाला सामाजिक अधिष्ठान होते; तो वैयक्तिक दयावाद नव्हता. आपण सर्व एकाच समाजाचे घटक आहो, म्हणून परस्परांशी सहकार्य करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे त्यांनी सुचविले आहे.

लोकहितवादींचे सांस्कृतिक विचार

प्राचीन काळी भारतीयांनी चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला यांची निर्मिती केली, पण कालांतराने ही नवनिर्मितीची आणि नवसंशोधनाची प्रवृत्ती लुप्त झाली. जुन्या ज्ञानाला नवे वळसे देण्यातच सर्व शक्ती खर्ची पडून प्रगती खुंटली. एका विशिष्ट वर्गाच्या हातीच ज्ञानसाधने गेली आणि बहुजनसमाजाचा व ज्ञानाचा संबंध उरला नाही. ज्यांना संस्कृत कळत होते, त्यांनीही अर्थग्रहणापेक्षा पाठांतरावरच जोर दिला. मुळातच या विद्यावंतांचे क्षेत्र मर्यादित, त्यातही त्यांची गती कुंठित झालेली, यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक जीवनाचा झराच आटला. स्वतःचे वर्चस्व टिकविण्याकरिता ब्राह्मणवर्गाने या विद्येचा दुरुपयोग केला. लोकहितवादींच्या काळीही इंग्रजी विद्येला विरोध करणारा वर्ग होताच. त्या विरोधाचे कारण इंग्रजी विद्येच्या प्रसारामुळे या वर्गाचे श्रेष्ठत्व नष्ट होणार हे होते. प्राचीन विद्या एकारलेली व ऐहिक जीवनात प्रत्यक्ष मार्गदर्शन न करणारी, परंपरेवर आधारलेली होती. उलट, अर्वाचीन विद्या विविधांगी, लौकिक व्यवहार सुकर करण्यास साहाय्य करणारी आणि अनुभव-प्रयोग यांवर अधिष्ठित. म्हणून समाजाने जुनी निरुपयोगी विद्या व तिचे पाठीराखे यांच्यामागे न लागता नवी उपयुक्त विद्या आणि तिचे पुरस्कर्ते यांना शरण जावे.

यूरोपीय तमोयुगातील पोपशाहीप्रमाणे भारतीय संस्कृतीच्या अगतिकपणाला येथील भिक्षुकवर्गच जबाबदार आहे असे मानून त्या वर्गावर त्यांनी हल्ला चढविला. भारतीय संस्कृतीच्या उत्कर्षाचे आणि अपकर्षाचे श्रेय केवळ ब्राह्मणवर्गाकडे नाही. त्यात क्षत्रिय व वैश्य हे वर्गही भागीदार आहेत या गोष्टीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले. क्वचित, त्यांनी राजे-महाराजे यांच्यावर टीकास्त्र सोडले, पण तेही ही मंडळी विलासी, अज्ञ आणि ब्राह्मण-धार्जिणी आहेत एवढ्यापुरतेच, व्यापक अर्थाने क्षत्रियवर्गाला त्यांनी सांस्कृतिक जीवनात जबाबदार धरलेले नाही. तरीही भारतीय उन्नतीचा आणि अवनतीचा जो आलेख लोकहितवादींनी रेखाटला आहे, तो वस्तुस्थितीला धरून आहे असेच म्हणावे लागेल. उत्तर-पेशवाई व अव्वल इंग्रजी या काळातील समाजाचे व विशेषतः भटवर्गाचे त्यांनी जे

भेदक दर्शन घडविले व त्याचे विश्लेषण केले, तेही यथातथ्य व न्याय्य आहे. त्याच्या या विवेचनात एक दोन उणीवा मात्र जाणवतात. एक, भारतीय संस्कृतीची अधोगती थोपवून धरण्याचा सतमहंतानी ऐतिहासिक काळी जो प्रयत्न केला, त्याकडे दुर्लक्ष व दुसरी सांस्कृतिक अधोगतीची अपूर्ण कारणमीमांसा. ती पूर्ण व्हावयास हिंदू, मुस्लिम अशा सर्व भारतीयांना लागू पडणारी सर्वंकष असावयास पाहिजे होती. शतपत्रातून आलेल्या या अपूर्णतेची भरपाई त्यांच्या हिंदुस्तानच्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेत बरीचशी झाली आहे.

दोन संस्कृतींमधील अंतर

भारतीय संस्कृती उत्तर-पेशवाईच्या काळात आपल्या ऱ्हासाच्या अखेरच्या अवस्थेत होती. त्या अवस्थेत ती कोणत्याच दृष्टीने समकालीन यूरोपीय संस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ नव्हती उलट यूरोपीय संस्कृती बरीच प्रगत झाली होती. या दोन संस्कृतींमधील अंतर लोकहितवादींसारख्या डोळस व्यक्तीला तीव्रतेने जाणवले. भारतीय संस्कृतीच्या प्राचीन काळात कार्यकर दिसणारी सर्वसमावेशक वृत्ती अनेक शतकांपासून क्षीण होत होत ती संस्कृती आता जरठ झाली होती. या प्रगतिपराङ्मुख, आत्मवंचक व स्थितिशील संस्कृतीवर प्रहार करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे लोकहितवादींना वाटले. म्हणूनच या जुनाट संस्कृतीचे संरक्षक भटभिक्षुक यांच्यावर त्यांनी सतत धार धरिली. ब्राह्मण सुधारले की सर्व सुधारतील, असे ते म्हणत. यात त्यांची दृष्टी केवळ मध्यम वर्गापुरती मर्यादित होती असे नव्हे. ब्राह्मण हे समाजाचे सांस्कृतिक नेते होते, हे त्यांचे कारण होते. लोकहितवादींना यूरोपीय संस्कृती श्रेष्ठ वाटली, यामागे अंधानुकरणाची वा राजकीय पराभूततेची भावना निश्चित नव्हती. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ती संस्कृती केवळ आक्रमक नव्हती; तिच्यात एक अंतर्बाह्य सुसंगती होती. लोकशाही, व्यक्तिवाद व बुद्धिवाद या तत्त्वांचा ती हिरिरीने पुरस्कार करीत होती व या तत्त्वांचे पालन करण्याचाही पूर्ण कसोशीने प्रयत्न करीत होती. भारतीय संस्कृतीजवळ ही प्रगतिशील तत्त्वे नव्हती व जी पारलौकिक मूल्ये होती, त्यांचे सुसंगत पालन होत नव्हते. जग माया आहे किंवा ईश्वर निर्गुण निराकार आहे असे सांगणारे विद्वानही निर्जीव पाषाणांना आणि पोथ्यांना चिकटून बसले होते. एका संस्कृतीमधील सुसंगती आणि दुसरीमधील विसंगती यांच्या दर्शनाने पहिलीविषयी आदर व दुसरीचा उबग लोकहितवादींना वाटू लागला. असे असूनही येथील संस्कृतीच्या जागी आंग्ल संस्कृती नांदावी असे स्वप्न त्यांनी कधी पाहिले नाही. आपल्या संस्कृतीवरील पाडपुडे व तिच्या जीर्ण शाखा यांची उचली करून तिच्यावर नव्या विचारांचे कलम करावे असेच लोकहितवादींचे मत होते. भारत 'खिस्तीयन' होऊ नये, भारतीय 'गुलाम' होऊ नयेत, तर ते ज्ञानी, सधन व सदाचारी व्हावेत असे त्यांना उत्कटतेने वाटत होते. या अर्थाने त्यांना भारतीय संस्कृती-विषयी अभिमानच होता असे म्हणता येईल. पण त्या संस्कृतीचा निकाष केव्हाच यावयास आहे, तिला विकृत रूप आले आहे, आंग्ल संस्कृती प्रगत असून तिच्यातील भौतिक सुधारणा आपण स्वीकारल्या पाहिजेत, या अर्थाने भारतीय आचारविचाराचा त्यागही त्यांना अभिप्रेत होता.

लोकहितवादींचे सामाजिक विचार

प्राचीन काळापासून भारतात चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था प्रचारात आहे. प्रारंभी तिच्यात अंगच्या गुणकर्मांना महत्त्व होते, पण नंतर ते लोपले. केवळ जन्मावरून जात ठरविण्याची

पद्धत आता रूढ आहे. चार वर्ण आज निव्वळ नावालाच उरले आहेत. ब्राह्मणवर्गाने ज्ञानार्जन व ज्ञानदान ही कर्मे करावयाची; पण आमचा ब्राह्मणसमाज ही नित्य कर्मे मुळीच करीत नाही. तो पोटभरू झाला आहे. अर्थरहित पाठांतरामागे लागल्याने जुने ज्ञानही त्याला आकलन होत नाही. नवीन विज्ञानाशी तर त्याची तोंडओळखही नाही. समाजसंरक्षण हे कार्य क्षत्रियाचे, पण ब्राह्मणवर्गाप्रमाणे क्षत्रियवर्गही सध्या कर्मच्युत झाला आहे. शौर्य नव्हते म्हणून पारतंत्र्य आले, आणि पारतंत्र्य आले म्हणून शिपाईगिरीलाही वाव नाही अशी या वर्गाची स्थिती आहे. ज्यांनी चातुर्याने संपत्ती संपादन करावी, ते निवृत्तिवेतनाच्या गोष्टी करीत आहेत. सावकार-व्यापारी यांची कथाही अशीच. इंग्रजी व्यापारापुढे त्यांचा धंदा डबघाईला आला आहे. आज अखिल भारतीय समाज सेवाचाकरीच्या मागे आहे. ज्ञान, बल व अर्थ यांच्या संपादनाचे व उपादनाचे सामर्थ्य कोणातच उरले नाही. आपण सारे आज शूद्र झाले आहो.

भारतात वावरणारा आणखी एक वर्ग म्हणजे आंग्ल समाज. हा वर्ग विज्ञानाचा प्रसार करीत आहे. राजसत्ता, लष्कर, व्यापार, विद्येची साधने या सर्व गोष्टी आज या समाजाच्या हातात आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या त्रैवर्णिकांची कामे हाच वर्ग करीत आहे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने भारतात दोनच वर्ग उरले. एक जेता आंग्ल वर्ग, दुसरा जित नेटिव्ह वर्ग. येथील ब्राह्मणसमाजाला ही वस्तुस्थिती समजत नाही. अजूनही समाजव्यवस्थेत आपले स्थान सर्वोच्च आहे असे त्याला वाटत आहे, पण ही त्याची भूल आहे. खरे म्हणजे या भटवर्गाइतका आळशी, अज्ञानी आणि अनुत्पादक घटक आपल्या समाजात दुसरा नाही. हाच घटक समाजाच्या प्रगतीला विरोध करीत आहे, कारण समाजाच्या स्थितिशीलतेत त्याचे हितसंबंध गुंतले आहेत. स्त्रीला शिक्षण मिळू नये, तिचे बालपणीच व प्रसंग पडल्यास वृद्धाशीही लग्न व्हावे, दुर्दैवाने ती विधवा झाल्यास पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार तिला देऊ नये, घरात सोवळेओवळे आणि घराबाहेर स्पृश्यास्पृश्य हे भेद कटाक्षाने पाळावे अशी या वर्गाची मते आहेत. आपल्या मतांच्या समर्थनासाठी हा वर्ग शास्त्र व रूढी यांचा आधार घेतो. बहुजनसमाज अज्ञ असल्याने या वर्गाची मते मान्य करितो. समाजाने आता या वर्गाचे नेतृत्व झुगारून दिले पाहिजे. ब्राह्मण हे आमचे गुरू नसून इंग्रज हे गुरू आहेत. ते सर्व बाबतींत आमच्याहून वरचढ आहेत. त्यांच्यात शिस्त, चिकाटी, उद्योगप्रियता, शौर्य, देशाभिमान हे गुण आढळतात; उलट आम्ही आळशी, गबाळी, भित्रे आणि स्वार्थी आहोत. सामाजिक दृष्टीने इंग्रज स्त्रीदाक्षिण्यवादी, सामाजिक विषमता न मानणारे व सुसंघटित आहेत, तर आपण स्त्रीसमाजाला पायदळी तुडविणारे, समाजघटकांत उच्चनीचभाव कल्पिणारे आणि आपपरभावाने विघटित झालो आहो. आमच्या समाजात उधळेपणा, कर्जबाजारीपणा, लाचलुचपत, लाचारी व व्यसनासक्ती य दुर्गुणांची वजनजपुरी झाली आहे.

लोकहितवादी यांनी सुचविलेली उपाययोजना

या एकूण अधःपाताला आमचा ब्राह्मणवर्ग आणि त्यांची शास्त्रे याच गोष्टी जबाबदार आहेत. तेव्हा प्रथम ब्राह्मणनिष्ठा व शास्त्रप्रामाण्य यांचा त्याग केला पाहिजे. ब्राह्मणाचे अनुकरण न करिता इंग्रजांचे करावे, व शब्दप्रामाण्य न मानता बुद्धिप्रामाण्य स्वीकारावे. ग्रामण्याचे भय बाळगू नये. नव विचारकांची स्वतंत्र जात झाली तरी हरकत नाही. दुसरे, नवीन सुधारणा समाजात प्रसृत करावी. त्या दृष्टीने कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था आणि जातिसंस्था यांत

आपल्याला महत्त्वाचे फरक करावे लागतील. एकत्र कुटुंबात एक कमावतो आणि दहा त्याच्या जिवावर जगतात. म्हणून विभक्त कुटुंबपद्धती प्रचारात आणावी. लग्नसंस्थेत अवाजवी खर्च आणि वधूवराच्या मताची उपेक्षा हे दोन दोष आहेत. ते दूर करावे; म्हणजे झेपेल तेवढाच खर्च करावा व विवाह वधूवराच्या संमतीने व्हावा. या दृष्टीने बाल-विवाह व जरठकुमारीविवाह या चाली घातुक आहेत. पहिल्यात वधूवराना मतेच नसतात. दुसऱ्यात स्त्रीवर अन्याय होतो. शिक्षण खंडित होणे किंवा मुळीच न लाभणे, शारीरिक दुर्बलता येणे, दुर्बल प्रजा निर्माण होणे व अकाली संसाराची जबाबदारी शिरावर पडणे हे बालविवाहातील दोष आहेत. जरठकुमारीविवाहात स्त्रीला वैधव्य येण्याची अधिक शक्यता असते, तिला वैवाहिक सुख मिळत नाही, व्यभिचार वाढतो; म्हणून विषमविवाह रद्द करून पुनर्विवाह रूढ करावे. जातिसंस्थेत प्रत्येक जात स्वतःला श्रेष्ठ व इतराना कनिष्ठ मानते व वरिष्ठ जातीचे अनुकरण करू पाहते. उच्चवर्णीय व्यक्ती मुसल्मान किंवा इंग्रज यांच्याशी व्यवहार करितात, पण स्वधर्मीय कनिष्ठ व्यक्तीशी करीत नाही. खरोखर परधर्मीयांपेक्षा स्वधर्मीय अधिक जवळचे, त्यांच्याशी व्यवहार करावा. या सर्व सुधारणा करण्यास सरकार अनुकूल असले, तरी असे कायदे करण्यास सरकारला उत्तेजन देऊ नये. विशेषत विवाहासारख्या कौटुंबिक घटनेत सरकारी कायदे शिरणे इष्ट नव्हे. त्यापेक्षा सुधारणा होण्यास थोडा उशीर लागल्यास चालेल.

पुनर्विवाह आणि जातिव्यवस्था

कुटुंबसुधारणेच्या या सर्व बाबींत पुनर्विवाहास लोकहितवादींनी विशेष महत्त्व दिले आहे या एकाच विषयावर त्यानी एकूण नऊ पत्रे लिहिली आहेत. पुनर्विवाह हिंदू लोकांच्या सुधारणेचे मूळ आहे व त्यात निम्मे सुधारणा आहे असे त्याना वाटत होते. कारण, पुनर्विवाहास मान्यता देणे म्हणजे स्त्रीपुरुषसमानता व स्त्रीस्वातंत्र्य या दोन मूलभूत तत्त्वाना मान्यता देणे होय हे त्यानी ओळखले होते. या सुधारणेच्या पुरस्कारामागे त्याची नेहमीची मानवतावादी दृष्टीही होतीच. या दोन्ही कारणानी त्यांच्या पुनर्विवाह-विषयक लेखनात स्त्रीविषयक विलक्षण कळकळ आणि ब्राह्मणवर्गाविषयी विलक्षण कडवटपणा प्रकट झाला आहे. विधवांची दुरवस्था पाहून 'आता पुरे करा. आजपर्यंत विधवा जाळिल्या तितक्या पुरे करा,' असा आक्रोश त्यानी केला, आणि या दुरवस्थेला जबाबदार असलेल्या शास्त्रीवर्गासंबधी 'हे जुने वृद्ध आणि शास्त्री मेले तर बरे', अशी भाषा वापरली आहे. जातिसंस्थाविषयक लोकहितवादींच्या लेखनाविषयी असे म्हणता येईल की ब्राह्मणावर त्यानी कडाडून हल्ला केला असला, तरी त्याना ब्राह्मण ब्राह्मणेतर हा भेद समूळ नष्ट करावयाचा होता असे नाही. जुन्या पायावर ब्राह्मण आता टिकाव धरू शकणार नाहीत, त्यानी नवे विचार आत्मसात केले नाहीत तर मात्र त्याचा समूळ नाश होईल असे त्याना वाटत होते. कृषिसंस्कृती आणि उद्योगसंस्कृती यांच्या संघर्षाचा व संमिश्रणाचा तो काळ होता. कृषिसंस्कृतीत उपकारक ठरलेली जातिव्यवस्था हट्टाने पाळणे शक्य नसले, तरी उद्योगसंस्कृतीत होणारा तिचा नाश व प्रचारात येणारी नवी अर्थाधिष्ठित वर्गव्यवस्था यांचे सुस्पष्टपणे केलेले प्रतिपादन लोकहितवादींच्या काळात शक्य नव्हते. अशा संक्रमणकाळात लोकहितवादींनी ब्राह्मणावर प्रहार केले, पण जातिव्यवस्थेवर केले नाहीत. इंग्रज व मुसल्मान यांच्यापेक्षा महारमांग जवळचे आहेत असे सांगून जातिभेदाची तीव्रता कमी करावयास आरंभिले, परंतु तिचा पूर्ण त्याग सुचविला नाही.

व्यक्तिस्वातंत्र्य, समाजघटकांतील समता व परस्पर-सहानुभूती या सुधारणावादी मूल्यावर भर देऊन त्याच्या स्वीकाराने होणारा लाभपरंपरा समाजाला दाखवून द्यावी यावर त्याचा भर होता.

शतपत्रांतील विचारांची पूर्वपीठिका

शतपत्राचा साकल्याने आणि ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केल्यास त्यातील विचारसरणी अत्यंत महत्त्वाची होती हे तर जाणवतेच, पण त्रिला एक परंपरा होती हेही लक्षात येते. भारताचे पारतंत्र्य, त्याचे आर्थिक शोषण व त्यावरील उपाय, नीतिप्रधान धर्माचा पुरस्कार, सामाजिक विषमतेवर आघात, यूरोपीय विद्याकलाचे स्वागत ही शतपत्राची ठळक वैशिष्ट्ये १८३२ ते १८५० या कालांतील वृत्तपत्रीय लेखनामध्ये पुनः पुन आढळतात. लोकहितवादींनी समाजाने पार्लमेंटची मागणी करावी असे सुचविले; हाच विचार दर्पणाने १८३२ मध्ये आपल्या समाजाला पार्लमेंटची माहिती देताना व्यक्त केला होता[१]. लोकहितवादींनी स्त्रियांबाबत विवाहविषयक सुधारणा सुचविल्या. 'दर्पणा' तच 'माते' ने स्त्रीशिक्षणावर भर देऊन त्यांच्या दयनीय अवस्थेचे वर्णन केले आहे.[२] भिक्षुकी व कारकुनी या दोन व्यवसायातच समाधान मानणाऱ्या ब्राह्मणवर्गाला व पर्यायाने सर्वच दरिद्री भारतीय समाजाला उद्योगधंदे करण्याची सूचना लोकहितवादींनी केली, त्याचे सूतोवाच 'मुंबई–अखबार' कर्त्यांनी १८४० मध्येच करून ठेवले होते. भारतीय पारतंत्र्याची मीमांसा लोकहितवादींनी केल्याचे आपण पाहिलेच आहे. 'प्रभाकर' पत्रात एक कोंकणस्थ' या सहीने ही मीमांसा १८४२ मध्येच येऊन गेली होती.[३] या कोंकणस्थाने शोषक बुद्धी, एकी आणि कवायती लष्कर याचा अभाव, आणि समाजमनावर ब्राह्मणाचे वर्चस्व ही भारताचे स्वातंत्र्य जाण्याची कारणे म्हणून सांगितली होती. स्वसमाजातील दुर्गुणामुळे आपल्यास पारतंत्र्य आले, याबाबत 'एक कोंकणस्थ' आणि लोकहितवादी यांच्यामध्ये एकमत होते. असे असले तरी, म्हणजे शतपत्रातील विचार आधी कोठे कोठे प्रकट झाले असले तरी, त्यामुळे शतपत्राचे महत्त्व मुळीच कमी होत नाही. कारण शतपत्रपूर्व विचार मौलिक असले तरी तुटक, प्रासंगिक व वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळ्या व्यक्तींकडून मांडले गेले होते. लोकहितवादींनी नजीकच्या पूर्वकालातील जवळ जवळ सर्व विचार पचविले होते. त्या सर्व विचारांना मानवतावादाच्या व बुद्धिवादाच्या सूत्रात गुंफून अत्यंत कळकळीने त्याचे सतत व चिकाटीने प्रतिपादन केले त्याकरिता आवश्यक तो युक्तिवाद केला होता. अप्रिय परंतु सत्य बोलत राहण्याचे धैर्य त्यांनी दाखविले आणि सुधारणावादाची पताका फडकावीत ठेविली, हे कार्य सामान्य नव्हते.

लोकहितवादींची बौद्धिक आणि सामाजिक विचारप्रणाली बहुतांशी निर्दोष व पूर्णांशाने निभाड असली, तरी त्यांच्या आर्थिक आणि राजकीय विचाराचा आविष्कार तितका निर्भीड नव्हता असे दिसते. इंग्रजी राज्यांत भारताचे आर्थिक शोषण होत होते हे त्यांना कळत होते. निबंधसंग्रह, ग्रामरचना इत्यादी त्यांच्या लेखनातून त्यांनी त्याला वाचाही फोडली आहे. त्याबाबत राज्यकर्त्यांना जाब विचारण्याऐवजी ते सरकाराच्या

---

१ दर्पण, ६ जानेवारी, १८३२

२ दर्पण, ८ जून, १८३२

३ प्रभाकर, १३ मार्च, १८४२

अंधश्रद्धेवर व आळशी स्वभावावर कोरडे ओढतात. तसे पाहिले तर इंग्रजांच्या नीतीवर हल्ला करणे अव्वल इंग्रजीत अशक्य होते असे नाही. 'प्रभाकर' पत्रात एप्रिल १८४५) पुढीलप्रमाणे आलेली टीका याचे साक्ष ठरेल "हे राज्य जाल्य ते (लोक) अन्नवस्त्रासदेखील महाग जाले आहेत. एथलें सर्वच द्रव्य गोरे लोक तऱ्हेने घेऊन जातात आणि त्या लोकाचे पाद्री आम्हास सागतात की तुम्ही लोभ करु या पृथ्वीतील सुखें क्षणभगुर आहेत. परतु अशा गोष्टी त्याही आपलेच लोकास सा अम्हापेक्षा त्यास या उपदेशाची गरज फार आहे." इतक्या उघडपणे अव्वल राज्यकर्त्याविषयी लिहिले गले होते. लोकहितवादी सरकारी नोकर होते व स्वसमा दुर्गुण दारविण्यावर त्याचा भर होता. म्हणून त्याची एतद्विषयक भूमिका परखड नाही. त्याच्या राजकीय विचारामध्ये तर हे अधिक जाणवते. लोकशाही विचारधार करण्याचे श्रेय त्याना देत असतानाच त्यानी इंग्रजाची भेदनीती आणि त्यात अपरिहार्यता स्पष्टपणे जाणली नाही असे म्हणावे लागते. ल. रा. जोशी, स. म याच्या लेखनात ती प्रकट झालेली दिसते. लोकहितवादींच्या उत्तरायुष्यात त्याची व जाणीव त्याना झालेली होती. ते एके ठिकाणी म्हणतात —"कोणाच्या धर्मात वगै घालून बखेडे माजविणें व लोकास अप्रिय होणे हें त्यास (इंग्रजास) आवडत नाही सनधर्नें त्याचा विलकुल बोभाट नाही. परतु देशातील द्रव्यांच मात्र याच्यामुळे प अप्रतिबंधपणें चालला आहे, अशा कुरकुरी या देशाच्या सर्व भागातून ऐकू येतात काहींना काहीं कुरकूर राहावी अशा हिंदुस्थान देशातील लोकाचा दैवयोग आं दिसतं." येथेहि इंग्रजास स्पष्ट दोष लावण्यापेक्षा दैवयोगाचा ते निर्देश करितात.

उपेक्षा आणि तिचे स्वरूप

महाराष्ट्राने लोकहितवादींची उपेक्षा केली किंवा नाही अथवा केली असल्य याचे उत्तर यातूनच मिळण्यासारखे आहे. लोकहितवादींनी स्वसमाजावर कडक टीक आणि इंग्रजी राज्याबाबत नि स्पृह टीका केली नाही, हे त्याच्या उपेक्षेचे कारण सागण्यात येते. हे अशत खरे असले तरी मुख्य कारण वेगळेच असावे. साध १८३२ पासून महाराष्ट्रात सामाजिक आत्मनिरीक्षणास प्रारभ झाला. हे कर सुधारणावादी मडळींनी आपल्या सामाजिक व्यवस्थेतील वैगुण्ये स्पष्ट करात अस आग्ल समाजातील चागल्या गोष्टींचे दिग्दर्शनही करण्यास प्रारभ केला होता. या का व्यक्तिवाद, बुद्धिवाद, भौतिकवाद या नवीन मूल्याच्या जाणिवेपेक्षा स्वसमाजाच्या उ व तीकरिता आग्ल सस्कृतीमधील विशेषाच्या अनुकरणाची भावनाच प्रधान सुधारणेचे हे पहिले पर्व होते या सामाजिक विचारप्रक्रियेचे टोक गाठण्याचे लोकहितवादींनी केले. युरोपीय सस्कृतीवरील विश्वास, राज्यकर्त्याविषयी आदर, स्वसमा उच्चवर्णायाविषयी चीड व बहुजनसमाज आणि विशेषत स्त्रीवर्ग याच्याविषयी तत्त्वशुद्ध विचारसरणीपेक्षा समाजास पटेल अशा युक्तिवादाचा आश्रय ही या सा प्रक्रियेची ठळक लक्षणे होत. या सार्‍या विशेषाचे दर्शन शतपत्रात होते. स्वकाळाचे प्रतिनिधित्व व बऱ्याच अशाने नेतृत्व केल्यामुळे लोकहितवादींची आणि त्याच्या शत त्याच्या काळात उपेक्षा होणे शक्यच नव्हते. प्रस्तुत पत्रे प्रकाशित होत असताना द वादी, कल्याणोन्नायक-मडळी आदी सनातनी मडळींनी व ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश सुधारणानियतकालिकांनी त्याची यथायोग्य दखल घेतली. आपले मतपरिवर्तन

आणण्याचे कार्य शतपत्रांनी केले असे बाबा पदमनजींनीही[१] नमूद केले आहे. १८१८ ते १८५० पर्यंतच्या आत्मनिरीक्षणाच्या या कालखंडाचे लोकहितवादी हे नायक होते.

परंतु १८५० पासून या परिस्थितीत बदल होऊ लागला. अनुभवाने आणि शिक्षणाने इंग्रजी राजवटीमुळे आलेले राजकीय पारतंत्र्य व होणारे आर्थिक शोषण यांची जाणीव सुशिक्षित वर्गाला होऊ लागली होती. १८५३ साली दक्षिणी प्रांतस्थ मंडळी (The Deccan Association) नावाची पहिली राजकीय संस्था स्थापन झाली. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना व पल्टणींतील शिपायांच्या असंतोषाचा तीव्र उद्रेक झाला. इंग्रजी राजवटीच्या हितकारकतेविषयी शंका व राजकीय स्वायत्ततेची जाग ही त्या काळाची प्रेरणा होती. सामाजिक सुधारणाचा उद्‌घोष करणाऱ्या लोकहितवादींना राजकीय स्वातंत्र्याचे प्रतिपादन कटाक्षाने आणि तीव्रतेने करिता आले नाही. या दोन गोष्टींच्या विरोधात आपली भूमिका नि:संदिग्धपणे, निश्चितपणे स्पष्ट मांडताही आली नाही. इंग्रजांना विरोध करून देशाच्या स्वातंत्र्याचे अगत्य मानणारे राष्ट्रवादी व या विचारप्रणालीला उघडपणे दुय्यम लेखून सामाजिक सुधारणेचे तर्कनिष्ठ प्रतिपादन करणारे सुधारक या दोन गटांचे नेते १८५० नंतर समाजजीवनाच्या अग्रभागी येत होते. यांपैकी कोणत्याही एका गटाचा पुरस्कार करणे हे लोकहितवादींना आपल्या उत्तरायुष्यात न साधल्यामुळे ते मागे पडल्यासारखे झाले. मालाकार चिपळूणकरांच्या दीर्घ व तीक्ष्ण टीकेमुळे लोकहितवादींच्या वाट्याला उपेक्षितांचे दुर्भाग्य आले हेही तितकेसे बरोबर नाही. मालाकारांच्या टीकेतील अप्रस्तुत आणि प्रासंगिक भाग वगळल्यास लोकहितवादी काळाच्या मागे पडल्याची तक्रारच त्यांना करावयाची होती हे जाणवते. म्हणजे मालाकारांनी केलेल्या टीकेमुळे लोकहितवादींची उपेक्षा झाली नसून काळाने केलेल्या उपेक्षेवर मालाकारांनी थोड्या भडक शाईत शिक्कामोर्तब केले इतकेच.

आचारविचारांतील विसंगति

लोकहितवादींचा काळ महाराष्ट्रातील विचारसंक्रमणाचा काल होता आणि आचारातही जुन्यानव्याचा संघर्ष चालू झाला होता. अशा काळातील व्यक्तींच्या विचारात आणि आचारात कित्येक बाबतींत विसंगती आढळते. तशीच लोकहितवादींच्या बाबतीत झालेले आढळते. समाजातील जुन्या आचारावर ते कडक टीका करीत, पण स्वतःच कित्येक जुन्या रूढींना चिकटून रहात. अशा वेळी विरोधकांकडून असा आक्षेप घेतला जाई की हे नुसते बोलके सुधारक आहेत. हा आक्षेप नंतरच्या काळातील सुधारकांवरही घेतला गेलेला दिसतो. त्यावेळी सुधारणेची तत्त्वे आवेशाने सांगणे हीच मुख्य गरज असते, त्यावेळी ती सांगणे हाच कर्तेपणा ठरतो व असा कर्तेपणा लोकहितवादींमध्ये होता. परंतु प्रत्यक्ष आचरणात सुधारकी बाणा ठेवून भोवतालच्या समाजापासून किंबहुना कुटुंबीयांपासून अलग होण्याचे धैर्य सुधारकाने दाखवावे अशी अपेक्षा असते.

---

१ "प्रभाकर पत्र रा. रा. भाऊ महाजन हे काढीत असत त्याच्या पत्रात लोकहितवादी या सहीची दीर्घ निबंधमाला लागली होती, तिजपासून तर मला फार उपयोग झाला ब्राह्मणाचा धर्म व ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व यांजवरील माझी श्रद्धा व पूज्यबुद्धी ही उत्तरोत्तर नष्ट होण्यास ही पत्रमालिकाच बहुतेक अंशी कारणीभूत झाली"

अरुणोदय, पृ ८८, दु. आ. (१९००)

ही अपेक्षा पुष्कळदा सुधारणाविरोधी लोकांकडून जोराने प्रकट केली जाते. अशा रीतीने वागणाऱ्या सुधारकाला आचाराच्या भ्रष्टतेमुळे समाजापासून अलग करणे, वाळीत टाकणे, सोपे जाईल अशीही या विरोधकांची सुप्त मनीषा असते. लोकविरुद्ध आचरण मुद्दाम होऊन न करणे ही गोष्ट सुधारक केवळ धैर्याच्या अभावाने करतात असे नसून विरोधकांच्या या मनीषेला बळी न पडावे म्हणूनही करितात. तेव्हा लोकहितवादींच्या हातून केवळ सुधारणेचा प्रचार झाला व आचार मात्र घडला नाही असा आक्षेप घेताना त्यांचा काळ आणि सांगितलेली परिस्थिती लक्षात घ्यावयास हवी.

वाङ्मयीन मूल्यांकन

लोकहितवादींची आणि त्यांच्या वाङ्मयाची उपेक्षा कोणी केली असेल तर ती मराठी वाङ्मयसमीक्षेने. त्यांचे व त्यांच्या वाङ्मयाचे शुद्ध वाङ्मयीन मूल्यमापन करण्याचे प्रयत्न अपवादानेच झाले. अव्वल इंग्रजीतील सनातनी आणि सुधारक लोकांनी लोकहितवादींच्या वाङ्मयाविषयीच्या आपआपल्या प्रतिक्रिया प्रकट केल्या, पण त्या वाङ्मयीन नाहीत. मालाकारांनी लोकहितवादींच्या वाङ्मयातील काही वैगुण्ये दाखविली आहेत, पण वैचारिक विरोधकाच्या आपल्या मुख्य भूमिकेमुळे त्यावर विशेष जोर दिला नाही. गांधीवादी आणि समाजवादी युगाच्या प्रारंभी लोकहितवादींच्या वाङ्मयाचे पुनर्वाचन आणि पुनर्मूल्यन झाले, पण या पुनर्मूल्यनात बहुधा वैचारिक इतिहास नमूद करण्याची भूमिका असल्यामुळे या इतिहासकारांकडूनही त्यांच्या साहित्याचे वाङ्मयीन विश्लेषण वा मूल्यमापन नीटसे झाले नाही. लोकहितवादींनी ललित वाङ्मय लिहिले नाही. त्यांच्या साऱ्या वाङ्मयनिर्मितीमागे वाङ्मयीन प्रयोजन वा हेतू नाही. शुद्ध सामाजिक हेतूने त्यांनी लेखन केले. वाङ्मयीन प्रेरणेचा अभाव व वाङ्मयीन म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गुणविशेषांची न्यूनता या कारणांमुळे लोकहितवादींची वाङ्मयीन उपेक्षा झाली असावी. हे खरे असले तरी त्यांच्या वाङ्मयात काही वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये आहेत, आणि त्यांची दखल वाङ्मयसमीक्षकांनी घ्यावयास हवी.

उत्कट भावना

लोकहितवादींच्या लेखनाचे पहिले ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील उत्कट भावना पोशाखीपणासारखा साधा विषय असो किंवा पुनर्विवाहासारखा गंभीर विषय असो, लोकहितवादी त्याविषयी अत्यंत तळमळीने लिहितात. विधवांविषयी समाजाला जाब विचारताना ते लिहितात, "तुम्ही आजपर्यंत बायकांचे बळी घेतलेत व पुढे घेता. त्यांचे झाडे कोठे चाल ? अहो, जिचा नवरा मरतो तिचा अधःपात होतो, आणि ती दुःखी होते, आणि तुम्ही तशा अवस्थेत निर्दयपणानें तिचे केश काढिता आणि तिचे अंगावरचे दागिने काढून घेता हा काय धर्म आहे ? आणि तुम्ही म्हणता देव वाईट म्हणून तिचा नवरा मेला, परंतु तुम्ही दुष्ट म्हणून तिला दुसरा नवरा करून देत नाही. दुर्दैवी मनुष्यांशीं दुष्टपणा करणें हें फार नीचपणाचें काम आहे [१] ". उत्कट भावना आणि उपदेशकाची भूमिका यामुळे त्यांच्या लेखनात एक सूक्ष्म वक्तृत्वगुण आढळतो व काही ठिकाणी तर तो चटकन डोळ्यात भरेल असा दिसतो. उदाहरणार्थ पुढील उतारा पाहावा :—

---

१. पुनर्विवाह, पत्र ७०.

—अहो, लोकांनो! तुम्ही आपले कन्यांचे वध करणारे आहात. ब्राम्हणांचे ब्राह्मणास शिकविणें फार अवघड आहे. चालीविरुद्ध गोष्ट त्यांचे कानी पडली म्हणजे ते नाक मुरडतात आणि म्हणतात, छेः हें काय? त्यांत काय आहे? पूर्वापार चालत आलेली चाल असून तीस विरुद्ध कसे बोलता? आमचे वडील तर लक्षावधी रुपये मिळवीत होते. आता आम्ही हलक्या अवस्थेप्रत पावलों म्हणून अशी बुद्धि झाली. जसा एखादा पहिल्वान एक पल्ला ओझें उचलणारा असतो आणि त्यास क्षयरोग झाला म्हणजे तो औषध घेत नाही. तो म्हणतो की, अरे, माझे पल्लाभर उचलयाचें बळ होतें तेव्हा मीं औषध घेतलें नाही. आतां मी थकलों. आता औषध घेऊं काय? मी कधी घेणार नाहीं. तसे ब्राह्मण मूर्ख होऊन विचार करितात आणि म्हणतात की, अहो, आमचे पूर्वज विश्वामित्र, त्याने नवी सृष्टी केली, अगस्तीने समुद्र प्राशन केला, दुर्वासाचे शापानें विष्णूनें दहा जन्म धारण केले व भृगूने लक्ष्मीनारायणास लाथ मारली; असे आम्ही देवाचे देव, आणि सर्वांहून वरिष्ठ, आम्हास शहाणपणा शिकवायास कोणी समर्थ नाहीं.[१]

या एकाच उताऱ्यात संबोधने आणि संभाषणे याची रेलचेल झाल्याने त्यात उत्कट वक्तृत्वगुण लाभला आहे. वाङ्मयाला शोभा आणण्यासाठी नव्हे, तर आपल्या विरोधकांना आणि अजाण्यांना पटवून देण्यासाठी ते या गुणाचा उपयोग करितात. अशा प्रसंगी त्यांच्या लेखनातील युक्तिवादचातुर्यही लक्षणीय असते. पुढील युक्तिवाद पाहण्यासारखा आहे:—" परंतु मनु हा जर ईश्वरअंश होता तर त्याने अशीही सत्ता पृथ्वीवर का प्रकट केली नाही की जर आपण असे शास्त्र केलें, तर असेही करूं की कोणे एकाहि ब्राह्मणाचे स्त्रीचा नवरा मरणार नाही. प्रथम स्त्री मरावी, नंतर नवरा मरावा, असा क्रम जर पृथ्वीवर घातला असता, तर मीं म्हटलें असतें की मनु हा ईश्वर होता व ब्राह्मण हे ठीक करितात.[२]" तथापि आपले मत सिद्ध करण्यासाठी ते नेहमीच तर्काचा आश्रय करितील असे नाही. केव्हा केव्हा आप्तवचनाचाही उपयोग करितील. ते म्हणतात, "यावरुन उघड न्याय होत आहे की जाति व अभिमान मानणारे मूर्ख आहेत. आणि जाति व्यवहारावरुन आणि कर्मावरुन झाल्या आहेत, यात संशय नाही. याविषयी मनूचे वचन आहे की, ब्राह्मणाचा शूद्र होतो आणि शूद्राचा ब्राह्मण होतो–शूद्राया ब्राह्मणात् जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते.[३]

आपला युक्तिवाद सबळ करण्याकरिता चटकदार व समर्पक चुटके आणि आख्यायिका योजण्यात त्यांचा हातखंडा असे. या दृष्टीने जावईबोवाची उसनी शिदोरी (निरुद्योगीपणाच्या चाली, पत्र ४३), सरंजामदाराचे हास्यास्पद अज्ञान (ब्राह्मणलोकांचा स्वभाव, पत्र ४८) जालुवन व नारद (नादविद्या), धर्मभोळी बाई आणि उंदीर (लोकांची समजूत व पुराणादिकांचे सौरस्य) इत्यादी चुटके वाचनीय आहेत. समर्पक अवतरणे उद्धृत करिताना त्यांची बहुश्रुतता व्यक्त होते. गीता आणि नामदेव-तुकाराम यांचे अभंग त्यांना विशेष प्रिय दिसतात. इंग्रजी अवतरणे ते कधीच देत नाहीत आणि इंग्रजी ग्रंथकारांची नावेही अपवादानेच नमूद करितात.

आपली शैली सजविण्याचा सहेतुक आणि कृत्रिम प्रयत्न लोकहितवादींच्या लेखनात

१. पुनर्विवाह, पत्र १०
२. शतपत्रे, पत्र १५
३. शतपत्रे, पत्र ३९

नसला, तरी त्याची लेखणी सहजपणे सुंदर अर्थालंकार व शब्दालंकार साधून जाते. जुनाट मताच्या वृद्धांशी वाद करण्यात अर्थ नाही, असे सांगताना ते म्हणतात, "अशा विचार करणाऱ्या पुरुषांशी वाद करणें आंधळ्यापुढे मशाल धरणें किंवा प्रेताच्या ताडाशी औषधाची वाटी लावणें याप्रमाणे आहे. (पुनर्विवाह, पत्र १०४) हिंदू लोकांच्या दुर्दशेचे वर्णन करिताना ते लिहितात, "जशी पुष्ट बकरीं व्याघ्रास सांपडतात तसे हे लोक मुसलमानास सापडले." आणखी उदाहरणे अशी-जेव्हा या स्त्रिया विद्वान् होतील, तेव्हा या पंडितास चरणसंपुटानी पूजा अर्पण करितील. (पुनर्विवाह, पत्र १०५),—जसा कोणी मेला म्हणजे त्याचे नावें वृषोत्सर्ग सोडतात, तसी मराठ्यांची राजधानी गेली, बाजीरावाचे नावाचे इग्रजानी पोळ सोडले म्हणजे इग्रजानी कोणास जहागिरी व कोणास पेन्शने दिली आहेत, ती ते खातात आणि पोळासारखे फिरतात. (स्त्रियांची स्थिति) गध म्होरकीदार, मुद्रा चक्रीदार व शड्या घेरेदार राखाव्या व ढोंग माजवावे, यात फळ काय होणार? (ब्राह्मणाचे आचार). अर्थात खोपेपणा व साधेपणा हे त्यांच्या शैलीचे खरे वैशिष्ट्य. मनातील विचार-विकार सुचतील त्या शब्दात व सुचतील त्या क्रमाने शब्द ठेवीत व्यक्त करावे ही त्यांची पद्धती होती. चोखदळ शब्दयोजना व डौलदार वाक्यरचना याचे त्याना विशेष अगत्य वाटत नसे. भावनेची तीव्रता फार वाढली की लोकहितवादी ग्राम्य शब्दांचा वापर करावयास मागेपुढे पाहत नाहीत. भिक्षुक वर्गास तर त्यानी मूर्ख, टोणपे, बैल, पोळ, गाढव, डुक्कर, व राडये ही विशेषणे बहाल केली आहेत मूर्ख शब्द त्यांचा आवडता होता. शतपत्रात तो शभराहून अधिक वेळा आला असेल ज्या उत्कट भावनेने त्यांच्या वाङ्मयात जिव्हाळा आणि उदात्तता हे गुण निर्माण केले, त्याच उत्कट भावनेने त्यांच्या वाङ्मयात शिव्यांचे प्राचुर्य व पुनरुक्ति-विषयातर हे दोषही उत्पन्न केले. मात्र या अपशब्दांच्या वर्षावामागे वैयक्तिक द्वेषभाव नव्हता. तथापि तेवढ्याने त्यांच्या वाङ्मयातील अभद्र शब्दयोजना समर्थनीय ठरत नाही. भटाची अनिष्ट मिरासदारी व पुनर्विवाहाची इष्टता या दोन विषयाचे त्याना एवढे अगत्य होते की कोणत्याही विषयाचे विवेचन करीत असता ते या विषयाकडे सहज वळत. 'डौल व नेटिव्ह राजे' या विषयाच्या प्रतिपादनात वास्तविक भटवर्गाचा सबध येण्याचे कारण नव्हते, पण तेथेही लोकहितवादी भिक्षुकवर्गास ओढून परिच्छेदचे परिच्छेद खर्ची घालतात. 'छापण्याची कला व म्हातारपणी लग्न' यात मुख्य विषयाकडे दुर्लक्ष करुन अवांतर गोष्टीकडेच त्यानी अधिक लक्ष पुरविले आहे. पुनर्विवाह या विषयावर अनेक लेख व त्यात तेच ते विचार माडून त्यानी पुनरुक्तीचा अतिरेक केला आहे.

शतपत्रातील विचार कळकळीचे आणि महत्त्वाचे असले तरी ते माडण्याची एक सुसंगत पद्धत सर्वत्र दिसत नाही. या पत्राना प्रारभ, मध्य व अंत असे अवयव नसतातच. पत्र केठून तरी सुरू होते, ते कोठेतरी सपते. विषयाच्या महत्त्वानुसार पत्राचा विस्तार कमी-अधिक करावा असे त्यास वाटले नाही. 'इग्रजी राज्यापासून लाभ' या विषयासाठी तीन पाने व 'केलेल्या व्यय खर्च' या त्या मानाने सामान्य विषयाकरिताही दोन पाने. विषय आणि लेखाचा विस्तार याबाबत काही स्थूल संकेतही त्यानी ठरविले नव्हते. कारण ते लेख नसून पत्रे होती. पत्ररूपाने विषयाचे उत्स्फूर्त विवेचन करण्याची पद्धती त्यांच्या काळी रूढ होती. तीच त्यानी स्वीकारली व तिचे दोषही पत्करले असे म्हणावे लागते. फुटकळ व प्रासगिक विवेचन हे दोषही त्यामुळेच केव्हा केव्हा त्यांच्या लेखनात आले. विस्कळित माडणी, शिथिल वाक्यरचना, विषयांतर, पुनरुक्ती, ग्राम्य शब्दयोजना, तार्किक विसगती, अतिरंजित भावना इत्यादी दोष त्यांच्या पत्रशैलीत

दिसतात हे खरे, परंतु त्याच वेळी विचाराचे सामर्थ्य, निविघ्नता, जिव्हाळा, रोखठोकपणा, ठामपणा, साधेपणा या गुणांनी ते नटलेले आहेत असे म्हणावे लागते. म्हणून वाङ्मयीन भूमिकेवरून पाहिले तरी अव्वल इंग्रजीतील निबंधकार लेखकांत त्यांचे स्थान मानाचे आहे यात शंका नाही.

लोकहितवादींची वाङ्मयीन परंपरा

लोकहितवादींची वाङ्मयीन परंपरा अशी निर्माण झालेली दिसत नाही. तथापि विष्णुबुवा ब्रह्मचारी व जोतीबा फुले यांच्या लेखनात त्यांच्या शैलीचे किंचित दर्शन घडते. विष्णुबुवा हे शतपत्रांच्या प्रसिद्धिकाळी ऐन पंचविशीत होते. त्यांच्या नजरेतून हिंदू धर्मावरील लोकहितवादींची झणझणीत टीका सुटली असेल असे नाही. जोतीबांना त्यांच्या कार्यात लोकहितवादींचे सहकार्यच लाभले होते. या दोघांवरही लोकहितवादींच्या वाङ्मयीन आविष्काराचा काहीना काही संस्कार होणे अपरिहार्य होते. ब्राह्मणवर्गाच्या अर्थरहित पाठांतरावर विष्णुबुवांनी केलेली पुढील टीका लोकहितवादींच्या लेखनापासून वेगळी काढणे कठीण आहे. ते म्हणतात : जो गीर्वाण भाषा म्हणजे संस्कृत भाषा शिकतो आणि बोलतो, तोच विद्वान अशी हिंदुस्थान देशातील बहुतेक लोकांची बोलण्याची चाल पडून तशीच समजूत झाली आहे, परंतु ही समजूत अगदीच मूर्खपणाची आहे. का की, ज्या ज्ञानाच्या अनुभवाने वेदशास्त्रादिक ग्रंथ रचले, ते ज्ञान, तो अनुभव नाही आणि नुसते ग्रंथ पाठ केले आणि म्हटला त्याला विद्वान म्हणणें हें केवढें मूर्खपण आहे !" विष्णुबुवांनी लोकहितवादींची युक्तिवादपद्धती अनुसरली, तर जोतीबांनी त्यांमधील नक्तूलगुण उचलला असे दिसते. पुढील ल्हान उतारा याचे उदाहरण म्हणता येईल.

" अरेरे, या आपल्या सरकारच्या एवढ्या दिगंबर विद्याखात्याच्या गोऱ्या तोंडावर या काळ्या तोंडाच्या भटपंतोजींनी हा केवढा काळोखाचा डाग लाविला अरे हीं कडू कारलीं. आमच्या सरकारनें इतकीं तुपात तळून साखरेंत घोळून मळलीं, तथापि त्यांनी आपला जातिस्वभाव न सोडता ती अखेरीस कडूचीं कडूच राहिली. "

विष्णुबुवा आणि जोतीबा यांच्यापेक्षाही बाबा पदमनजी यांच्या विचारांवर लोकहितवादाचा विशेष परिणाम झालेला दिसतो. मात्र दोघांच्या प्रवृत्ती आणि स्वभाव भिन्न होते. लोकहितवादींचा स्वभाव आक्रमक व शैली ओबडधोबड; उलट बाबांचा स्वभाव हळुवार व त्यांची शैली प्रसन्न तरीही 'कुटुंबाची सुधारणा' या बाबांच्या ग्रंथावर लोकहितवादींची छाप निर्विवाद दिसते.

३

दीर्घ निबंध

ख्रिस्ती निबंधकार

अव्वल इंग्रजीतील नियतकालिकांत मराठी निबंध विकसित होत होता, त्याच सुमारास अनेक निबंधकार आपले निबंध स्वतंत्रपणे ग्रंथरूपाने प्रकाशित करीत होते. या कार्यात ख्रिस्ती मिशनरी लेखक अग्रेसर होते. रॉबर्ट निस्बिट यांचे 'भगवद्गीतेचें सार' (१८३२) व 'ब्राह्मणाचें महत्त्व' (१८३२) हे ग्रंथ निबंधवजा आहेत. परंतु त्या

मराठी ग्रथाला खऱ्या अर्थाने ' दीर्घ निबंध ' संबोधता येईल असा ग्रथ म्हणजे १८ साली प्रकाशित झालेला ' कुटुंबप्रवर्तननीति ' हा होय. सदर ग्रथाच्या लेखिका मि फेरार असून त्या नाशिकला राहत असत. त्यांचे पती रे. सी. पी. फेरार हेही मराठ लेखन करीत. रे. फेरार याच्या नावावर एक[1] व मिसेस फेरार याच्या नाव सात[2] ग्रथ आज उपलब्ध आहेत. या सात ग्रथांपैकी सर्वांत महत्त्वाचा ' कुटुंबप्रवर्तननीति ' हाच होय. ' Hints for the Improvement of Early Edu tion and Discipline ' या आंग्ल ग्रथाच्या आधारे फेरारबाईंनी आपला ग्रथ रचि आहे. ग्रथात एकूण अकरा पर्वे म्हणजे प्रकरणे आहेत प्रस्तावनेत लेखिका म्हणते " ससारात जो आनद कुटुंबाच्या ऐकमत्याने उत्पन्न होतो, तो इतर कशानेहि होत न ज्या कुटुंबात भाऊबहिणी एकमेकांचें हित पाहतात, आपल्या मातापितराचा मान राखि तच कुटुब सुखी होय. जरी तें दरिद्रावस्थेत असलें किंवा हाल काढीत असलें परिवाराच्या सतोषामुळे बाहेरच्या कष्टापासून शांति पावतें आणि ज्यामध्यें भाऊब स्पर्धा व वडिलाचा अनादर, परस्परात द्वेष, कलह, कुत्सित भाषण इत्यादिक नेहमी चाल त्या कुटुंबास पुष्कळ लाभ जरी असला तरी तें सुखी असें म्हणावयाचें नाही. "

कौटुंबिक सुखाचे महत्त्व असे अनन्य असल्यामुळे व ते इष्ट मार्गांनी मिळविण ज्ञान अनेकाना नसल्यामुळे आपण प्रस्तुत ग्रथ लिहीत आहोत असे सुचवून बाई म्हणतात : ' अशा हा इग्रजी मूळावरून मराठी भाषेंत ग्रथ करून सादर केला आहे. प्रौढ भाषणें किंवा रमणीय कथा नाहीत. लोकांच्या नित्याच्या वहिवाटींतल्या साध गोष्टी व बालोपचार गोष्टी आहेत. कारण हा ग्रथ कीर्तीसाठीं किंवा लाभासाठीं केला न लेकराच्या हितासाठीं उत्तम शिक्षामार्ग दाखवायाकरिता केला आहे." कुटुंबातील प्रत्येक व्य कसकसे वागावे याचे सविस्तर विवेचन लेखिकेने प्रकरणश केले आहे. मुलाना किती कसे रागवावे याचे निरूपण करीत असताना लेखिका बजावते : " रागाने शासन कर्दी नये. राग दाई आपणास आणि सतोष दाई दुसऱ्यास अशी म्हण आहे. रागाने जी f केली ती सोसणाऱ्यापेक्षा करणाऱ्यास फार दुखविती. "

अव्वल इग्रजीतील जरठ कुटुंबव्यवस्थेत बालकापेक्षाही स्त्रीवर अधिक अन्याय होता. लहानपणापासूनच मुलगा व मुलगी असा भेद केला जाई. मुलीने रावे-हसावें तिला शिक्षण नाही, स्वातंत्र्य नाही अशी तत्कालीन मुलींची अवस्था होती. कोव स्त्रीवर्गाची ही दैना पाहून फेरारबाईंच्या स्त्रीहृदयाला पाझर फुटावा, यात नवल " अहो स्वदेशहितकर्ते सुजनहो तुम्ही स्त्रीजातीच्या शिक्षेस अनुकूल होऊन ह काम देशात चालवा म्हणजे हा तुमच्या देशावर तुमचा मोठा उपकार होईल. तुम्ही असता दीर्घ दृष्टीने लोकाचें हित पाहत असता आणि तुमच्या प्रत्यक्ष कन्येचें हित पाहत नाहीं हें तुम्हाला शोभेल काय ? मुलावर तर तुमची प्रीति जडलीच आहे त्यावरून मुलींवर प्रीति करायला थोडीशी तरी उरणार नाहीं कि काय ? मुलीहि तुम

---

(१) ईश्वराचे पवित्रत्व (१८३५)–रे. सी. पी. फेरार.

(२) १. कुटुंबप्रवर्तननीति (१८३५) २. हेनरी आणि त्याचा समाळ गडी सभू याची गोष्ट (१८३५) ३. चमत्कारिक गोष्टी (१८३५) ४. बाळबोध (१८३८) ५. शास्त्रातील सुबोध धडे (१८३८) ६. यात्रेकऱ्याचा वृत्तात (१८३ ७. वाटसराची गोष्ट.

पोटच्या आहेत आणि तुम्ही विचार करा कि जसा मुलाचा आत्मा अमर तसा मुलींचाहि अमर आहे जसें मुलाला आपल्या बऱ्या वाईट आचरणाप्रमाणें इहलोकीं परलोकीं फल मिळतें तसें मुलींलाहि मिळतें. म्हणून जितकी ज्ञानाची अपेक्षा पुत्राला आहे तितकीच कन्येला आहे."

अबलेवरील अन्याय पाहून फेरारबाईंचें अंतःकरण विळतिळ तुटतें. पण लोकहितवादींप्रमाणे त्या सनातनी समाजाला शिव्याशाप देत नाहीत, तर अत्यंत ऋजु शब्दांत आपल्या विरोधकाच्या अंतःकरणातील उदात्त भावनेला आवाहन करतात. या नम्रतेमागे धर्मप्रसाराची भावना आहे हे खरें. पण धर्मप्रसाराचा आपला उद्देश उघडपणें स्वरूपात व्यक्त होणार नाही ही दक्षता घेण्यास लेखिका चुकत नाही; दुसऱ्या पर्वांत पालकाशी हितगुज करताना फेरारबाई सांगतात, 'तुम्ही देवदूत्याकडे पाहून लेकरापाशीं असे जर वर्ताल, तर त्याजपासून तुम्ही प्रीत व सन्मान पावाल" आणि पुढे ओघाने यावे तसे लिहून जातात, " आणि ते तुमचें नियंतृत्व मानू लागले म्हणजे आकाशातल्या बापाचेहि नियंतृत्व मानायला त्याला अधिक सोपें पडेल." कधी 'सत्यनिष्ठ पाद्रीची गोष्ट' सांगून, कधी बायबलमधील दृष्टांत योजून बाई आपला हेतु साधतात. "जे दयाळू ते धन्य, का कि त्याजवर दया केली जाईल, मला यज्ञापेक्षा दया फार आवडती", "ख्रिस्ती लोकांच्या शास्त्रात एक प्रत्यक्ष घडलेली गोष्ट अशी आहे", (ख्रिस्ती) शास्त्रात नाही कादंबऱ्यांच्या कथा किंवा अचाट गोष्टी किंवा अघटित वार्ता ह्या अगदी नाहीत" अशा वाक्यांतून अट्टाहास न करता बिनाघायास प्रचार साधण्याचे बाईंचें कौशल्य प्रकट होतें.

संयमित भावना व वेमालूम प्रचार या गुणांप्रमाणेच प्रथमदर्शनी कोमल, शुद्ध व व्यवहारिक भाषाशैलीही आहे. " आयुष्यासारखा अमोलिक पदार्थ दुसरा नाहीं. वेळ जो आहे हें मनुष्याचें मुख्य द्रव्य. ह्याची एक एक घटका लाखांची जाती. व्यापारात जें काहीं बुडालें तें प्रयत्नाने मिळविता येईल. पैका गमाविला तो कदाचित् सापडेल. अब्रूची खराबी झाली तरी युक्तिप्रयुक्तीने सावरता येईल, पण जी घटका गुजरली ती कधी परत येणार नाही. आणखी जसे दमडी दमडी खर्चल्याने लाखो रुपये फुकट बुडतात, तसे पळघटका दवडल्याने सर्व आयुष्य फुकट बुडत. देवाकडे घटकापळाचा देखील हिशोब द्यावा लागेल म्हणून एक पळहि फुकट घालविण्याविषयीं जपावें "[१] अव्वल इंग्रजीच्या पूर्वार्धात इतकी शुद्ध, सुबोध व ओघवती शैली ही अपवादात्मक बाब होती. त्यातही एका परभाषी स्त्रीनें ती आत्मसात केली आहे हे पाहिले म्हणजे विशेष कौतुक वाटतें. आवेशाने एखादे मत चोडून काढावे, हिरिरीने आपले मत मांडावें हे बाईंच्या वृत्तीत नाही. वाचकाला युक्तिवादाने दिपविण्यापेक्षा वा जिंकण्यापेक्षा प्रेमाने त्याला आपलेसें करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती दिसते. वत्सल मातेने आपल्या लाडक्या पण हट्टी मुलाची परोपरीने समजूत काढावी त्या धर्तीवर त्यांनी आपले विवेचन आधारलें आहे. त्यामुळे एका निरभिमानी व प्रेमळ मनाच्या सहवासात आपण आहोत असे हा ग्रंथ वाचीत असता सतत वाटत राहतें.

बाईंची शब्दकळा घरगुती आहे. क्वचित 'नियंतृत्व आणि अधिकारिता', 'दीर्घदृष्टि व योग्यत्वयता' अशी बोजड शीर्षकें त्या योजतात. एरव्ही, 'दडाऊ', 'पुरुषपना', 'लाजरटपना', 'हेंदरें' इत्यादी देशी शब्द व 'ओपणें', 'वेंघणें', 'ठेव करणें' इत्यादी जुन्या मराठी पद्धतीचे वाक्यप्रयोग त्यांनी कुशलतेने योजले आहेत. 'राग सोई

(१) कुटुंबप्रवर्तननीति, पर्व ६–उद्योगीपणा.

लोकहितवादी
[१८२३–१८९२]

बाबा पद्मनजी
[१८३१–१९०६]

सिमियन बेंजामिन

'मुलास वागविण्याची रीति' या नावाचा ४५ पृष्ठांचा हा निबंध सिमियन बेंजामिन यांनी लिहिला आहे. या ग्रंथाची गमत ही की एका महाराष्ट्रीय माणसाच्या इंग्रजी ग्रंथावरून अ-मराठी माणसाने मराठीत हा ग्रंथ लिहिला आहे! १८८१ साली प्रकाशित झालेल्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लेखक म्हणतो! "मुलास कसे वागवावें ह्या विषयावर माझे मित्र मिस्टर डी. व्ही. पाणधीकर यांनी एक ल्हानसें पुस्तक इंग्रजींत लिहिलें आहे त्या इंग्रजी पुस्तकाचें मराठी भाषेंत मीं भाषांतर करून व त्यांत कांहींसा स्वत चा विषय मिळवून त्याची पहिली आवृत्ति इ. स. १८७२ त छापून प्रसिद्ध केली होती." समाराज व सुमाराज या दोन काल्पनिक व्यक्तींच्या संवादातून लेखकाने विषयाचे निरूपण केले आहे. परंतु त्यामुळे ग्रंथाच्या निबंधरूपाला बाध आलेला नाही. आई-वडिलांनी मुलांशी कसे वागावे याचे तपशीलवार व मार्मिक विवेचन लेखकानें केले आहे: "मुलगी डोइ विंचरतांना रडली तर असें म्हणतां ऐकलें आहे कीं, 'नीट विंचरू दे, नाहीं तर डोइत उवा होतील व त्या तुला समुद्रांत ओढून नेतील.' असें खोटें कारण कधीं सांगू नये तर तीस मोठ्या ममतेनें सांगितलें पाहिजे कीं, 'कांहींएक तरी दुखल्याशिवाय कसें होईल. जर तू विंचरू न दिलेंस तर केंसात उवा होतील, व त्यामुळें डोकें फार खाजवेल. उवा फारच झाल्या तर डोकें भादरावें लागेल आणि मग तुझ्या सुंदर केंसात फुलें भरण्याच्या लाभास, आनंदास व सुखास तुला मुकावें लागेल' अशा प्रकारें खरीं खरीं कारणें सांगून तिची समजूत करावी" बेंजामिन साहेबाची भाषा मिसेस फेरारबाईच्या भाषेइतकी रसाळ नसली तरी स्त्रिनसाहेबाच्या भाषेइतकी रटाळही नाही. तिचे वळण शुद्ध व आधुनिक आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या अखेरीस बेंजामिनसाहेबाच्या 'अपशब्दनिषेध' व 'कामदृष्टि किंवा स्त्रियांकडे पापी नजरेनें पाहण्याचा नीच प्रकार' या दोन निबंध-पुस्तकांची जाहिरात आढळते.

याशिवाय जॉन विल्सन, मडम विल्सन, रे. ए. व्हाइट इत्यादी खिस्ती लेखक-लेखिकांनी निबंधसदृश पुस्तके लिहिली आहेत. परंतु केवळ खिस्ती निबंधकारांतच नव्हे तर एकूण अव्वल इंग्रजीतील निबंधकारांतच ज्याला मानाचे स्थान आहे असा खिस्ती निबंधकार म्हणजे रे. बाबा पदमनजी.

बाबा पदमनजी

बाबा पदमनजी यांचा जन्म कासार जातींत बेळगाव येथे मे १८३१ मध्ये झाला 'मुळे' हे त्यांचे आडनाव त्यांचे शिक्षण सरकारी मराठी शाळा (बेळगाव), मिशन स्कूल (बेळगाव) व फ्री चर्च स्कूल (मुंबई) या संस्थांमध्ये झाले. महादेवशास्त्री कोल्हटकर, गोविंद नारायण माडगावकर, दादाभाई नौरोजी अशी गुणी माणसे त्यांना शिक्षक म्हणून लाभली विद्यार्थी असतानाच डाक्टर विल्सन, जेम्स मिचल, रॉबर्ट निस्बिट इत्यादी खिस्ती धर्मप्रसारकांच्या सहवासात ते आले. प्रभाकरांतील 'शतपत्र' वाचून ब्राह्मण व वैदिक धर्म यांच्यावरील त्यांचा विश्वास डळमळला होता खिस्ती धर्मग्रंथाचा अभ्यास व मिशनऱ्यांचा सहवास यांनी उरलासुरला विश्वासही नष्ट केला. बाबा काही काळ परमहंस मंडळीच्या सहवासात राहिले व शेवटी १८५४ मध्ये त्यांनी उघडपणे खिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली. या धर्मपरिवर्तनाचे सविस्तर विवेचन त्यांनी 'अरुणोदय' या आपल्या आत्म

चरित्रात केले आहे. बाबानी मुंबई येथे फ्री–चर्च–मिशन शाळेत शिक्षकाचे व पुण्यास फ्री चर्चमध्ये 'पाळका'चे काम केले. हा व्यवसाय सांभाळून 'ऐक्यवर्धक पत्रिका' व 'सत्यदीपिका' ही नियतकालिकेही त्यांनी चालविली. २९ ऑगस्ट १९०६ रोजी त्यांचे देहावसान झाले.

बाबांचा खराखुरा व्यवसाय ग्रंथलेखन हाच होता. आपल्या आयुष्यात त्यांनी सुमारे शंभर लहानमोठी पुस्तके लिहिली, असे म्हणतात. आज त्यांपैकी फक्त ३८ पुस्तकांची नावे ज्ञात असून प्रत्यक्षात फारच थोडी उपलब्ध आहेत.

क्रमिक–पुस्तकापासून कोशवाङ्मयापर्यंत विविध प्रकारचे वाङ्मय बाबा पदमनजींनी निर्माण केले. पण या विपुल व विविध वाङ्मयाचे उद्दिष्ट मात्र एकच आहे 'ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार. त्यांचे निबंधसाहित्य याला अपवाद नाही. स्फुट व दीर्घ असे दोनही प्रकारचे निबंध बाबांनी लिहिले. 'निबंधमाला' हा स्फुट निबंधांचा संग्रह आहे. त्यात 'अर्धी सोडून सगळीला धांवू नये', 'बौद्ध धर्म', 'कुस्तीशास्त्र', 'खरें सुख', 'मित्रत्व', 'स्वदेश प्रीति' इत्यादी विषयांवर स्फुट निबंध आहेत. 'स्त्रीविद्याभ्यास', 'हिंदु लोकांच्या सणांविषयी निबंध', 'व्यभिचारनिषेधक बोध' हे त्यांचे महत्त्वाचे दीर्घ निबंध आहेत.

'स्त्रीविद्याभ्यास निबंध' हा ५१ पृष्ठांचा ग्रंथ असून त्याला चार पानी प्रस्तावना लेखकाने जोडली आहे. प्रस्तावनेत ग्रंथाचे स्वरूप स्पष्ट झाले आहे. लेखक म्हणतो '—

---

(४) बाबा पदमनजी यांचे वाङमय '—

(१) स्त्री विद्याभ्यास (१८५२) (२) हिंदुलोकांच्या सणांविषयी निबंध (१८५३) (३) व्यभिचार निषेधक बोध (१८५४) (४) कुटुंब-सुधारणा (१८५५) (५) ख्रिस्ती लोकांचें कर्तव्यसार (१८५६) (६) यमुनापर्यटन (१८५७) (७) चन्द्ररत्नावलि (१८६०) (८) निबंधमाला (१८६०) (९) आमचीं भक्तीसंबंधी पापें वाहणारा उपाध्या (१८६२) (१०) इंग्रजी मराठी कोश (१८६३) (११) मराठी इंग्रजी कोश (१८६३) (१२) मुलांकरिता पुस्तक-१, २, ३, ४ (१८६१-६५) (१३) महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त इतिहास (१८६६) (१४) आत्मारामपंत आणि मृत्युशिपाई (१८६७) (१५) स्त्रीकंठभूषण (१८६८) (१६) कृष्ण आणि ख्रिस्त यांची तुलना (१८७१) (१७) सटीक मराठी नवा करार (१८७४) (१८) साहित्य-शतक (१८७६) (१९) मुक्तिमार्गमीमांसा (१८७८) (२०) जगत्‌शेटाचा पुत्र नरनायक (१८७९) (२१) नूतन जन्म (१८७९) (२२) अरुणोदय (१८७९) (२३) मूर्तिपूजेवरील संवाद (१८८१) (२४) ख्रिस्ती व हिंदु जीवित यांची तुलना (१८८१) (२५) हिंदुधर्माचें स्वरूप –भाग १, २ (१८८३–८४) (२६) हिन्दु आणि ख्रिश्चन यांच्या धर्मपुस्तकात वर्णिलेला स्वर्ग (१८८४) (२७) सहभोजनाचा (ख्रिस्त्याचा) सहचर (१८८९) (२८) संस्कृत–मराठी कोश (१८९१) (२९) वैदिक हिन्दुधर्म (१८९२) (३०) पवित्रशास्त्र विरुद्ध काही ब्राह्मणीय भूगर्भशास्त्रविषयक व देवताविषयक आक्षेपांचा विचार (१८९२) (३१) नीमिमा (१८९३) (३२) लाभालाभ (१८९५) (३३) अनुभव–संग्रह, भाग १, २ (१८९५–१९०४) (३४) हिन्दुधर्म व ख्रिस्तीधर्म यांची तुलना (१९०३) (३५) बापाकडे जाणें (१९०४) (३६) नेपोलियन बोनापार्ट याची शकुनवही (३७) जातिभेदविवेचन (३८) बोधपर निबंध.

आपणास आणि संतोष राहे दुसऱ्यास ', ' जित्याचा स्वभाव काय मेल्याशिवाय जाणार ? ' अशा म्हणीही बाईंनी सहजगत्या वापरल्या आहेत. परपरेपासून घेण्यासारखे जेवढे होते तेवढे सर्व त्यांच्या भावेने स्वीकारले आहे. ग्रंथगत विषयाचे सर्वांगीण व मुद्देसूद निरूपण हा प्रस्तुत निबधाचा आणखी एक विशेष प्रस्तावनेत ग्रथाचे प्रयोजन सागून पुढे ' आई-बापाची मालकी ', ' नियतृत्व आणि अधिकारिता ', ' दड व देणगी ', ' स्वभावप्रकरण ', ' सत्यता व प्रामाणिकता ', ' उद्योगीपणा ', ' दीर्घ दृष्टि व योग्यव्ययता ', ' नियमशीलता व मनाची स्वच्छता ' आणि ' धर्म व धार्मिकपणा ' अशा दहा पर्वांत विषयाचे प्रतिपादन केले आहे, आणि शेवटच्या अकराव्या प्रकरणात ' सारांश ' कथन करून समारोप केला आहे. वाङ्मयीन व ऐतिहासिक या दोन्ही दृष्टींनी मिसेस फेरार यांच्या ' कुटुंब-प्रवर्तननीति ' या निबधाचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.

क्लिनचे ' भाषण '

" भाषण, मुबई एथील शिक्षामडळीचे शाळेत तारीख २५ वी माहे आप्रिल सन १८४८ चे दिवशीं वार्षिक परीक्षा झाली; त्यावेळ नामदार सर अर्स्किन पेरी साहेबबाहादूर शिक्षामडळीचे मुख्य यांणी केलें. त्याचें मराठी भाषातर जेम्स क्लिन यांणें केलें," हे ग्रथ-रूपाने उपलब्ध आहे. प्रस्तुत भाषण म्हणजे इग्रजाच्या शिक्षणविषयक धोरणावरील एक निबधच आहे. जेम्स क्लिन यानी प्रारभी एक इग्रजी-मराठी प्रस्तावना जोडली आहे. त्या प्रस्तावनेत हिंदूच्या भौतिक सृष्टीविषयीच्या अज्ञानाचे वर्णन आले आहे. आणि 'एतद्देशीयाचे अज्ञान दूर करण्याचा राज्यकर्त्यांचा प्रयत्न आहे ' असे आश्वासन तीत दिले आहे. " लोकाची स्थिति चागली व्हावी असे इच्छिणारे परोपकारी पुण्यप्राणी पुरुषखडीं म्हणजे विलायतेंत फार आहेत आणि विद्येचा प्रचार सर्व ठिकाणीं एकसारिखा व्हावया विषयीं अत्यत काळजी लागली आहे." या भाषणाच्या सुरवातीला पेरीसाहेबानी शिक्षामडळीवर झालेल्या प्रतिकूल टीकेला उत्तर दिले असून प्रशिक्षित शिक्षकाचे महत्त्व विशद करताना ते म्हणतात, " मराठी, गुजराथी, कानडी, या भाषामध्यें विद्येविषयींचीं पुस्तकें थोडींच आहेत, तर त्या भाषाच्या योगाने एतद्देशीय लोकाची विद्या वादविण्यास चागली केलेली अशीं जीं इग्लिशीं पुस्तकें त्यानी भाषातरें होतील तर फार चागलें, किंबहुना तशीं भाषातरें आवश्य पाहिजेत, परतु एतद्देशीय लोकाची विद्या वाढविण्यास वास्तविक रीतीचे मूळ रचनेपैकीं भाषातर करणें हें एक साधन असे आवश्यक आहे कीं एतद्देशीय भाषा जाणणारे चागले शिकविलेले अशा प्रतीचे पतोजी असावे. अशा पतोजीं वाचून काही होणार नाहीं. युरोपियन विद्येच्या पुस्तकाचें एक भाषातर देखील पाहावयास जवळ नसलें तथापि शारलमेन आणि ओबरलिन या दोघानी ज्या रीतींच्या नीति शिकून आणि धैर्य करून जसें आपल्या शिष्याचें मन वश्य केले, तशा नीतीचे आणि धैर्याचे आणि गुणें करून युक्त आणि स्वत नीट रीतीने शिकलेले, असे पतोजी असल्यास त्यांच्या योगाने फारच सुखकारक परिणाम होण्याची आशा दिसती." या नेचाळीस-पानी भाषणात ब्राह्मणाचा गर्व, विद्येचे उद्दिष्ट इत्यादी विषय आले आहेत. निबध मुद्देसूद असला तरी भाषातर अगदीच रटाळ व बगरूळ झाले आहे. विशेषत मिसेस फेरारचे एक तत्पूर्वीचे भाषातर व प्रस्तुत भाषातर याची तुलना केल्यास क्लिनचे भाषादारिद्य विशेष जाणवते. ' प्रेम ' हा शब्द त्याने पुल्लिंगी वापरला आहे, हे त्याचे एक उदाहरण.

' हा निबंध वाचणाऱ्यास मनोरंजक व्हावा व यांत जो विषय आहे, त्याजविषयीं हिंदु लोकांचें मत कोणत्या प्रकारचें आहे, तें पुरतेपणीं स्पष्ट करून दाखविता यावें, म्हणून येथ काल्पनिक संवादाची योजना केली आहे." ह्या संवादाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात स्त्रियांस विद्या न शिकवावी, म्हणून हिन्दुलोक ज्या शंका आणितात, त्यांचे यथामति समाधान केले आहे, आणि दुसऱ्या भागात विद्येपासून स्त्रियांस कोणते लाभ आणि संतोष प्राप्त होतील, ते संक्षेपाने दाखविले आहेत. प्रस्तुत संवादात्मक निबंधात एतद्देशीयांवर शिवराळ टीका व ख्रिस्ती धर्माची अनावर प्रशंसा अशा प्रकार नाही. " एखादा टोपकर त्यांजवळ आला तर त्याच्या पायांशीं कुत्र्याप्रमाणें वळघतील. पण गरीब विचारे जे त्यांचे स्वदेशीय बंधुजन त्यासीच ते असी वर्तणूक करितात, हें पाहून मला फार दुःख होतें " अशी कठोर टीका लेखक क्वचितच करतो. तरही, सर्वत्र स्त्रीचें दुःख व अज्ञान दूर करण्याकरिता त्याचे मन व्याकुळ झाल्यासारखे दिसते. म्हणून तो म्हणतो –" सांप्रत आपल्या स्त्रियांस जी अज्ञानाची गाढ निद्रा लागली आहे, तींतून जागृत करण्यास विद्यारूप घंटा वाजविली पाहिजे. म्हणजे त्या सावध होतील. " हिन्दु मातेची व तिच्या पुत्राची अवस्था कशी असते हे सांगताना बाबा म्हणतातः–" आपल्या देशांत ज्येष्ठ पुत्राची आई म्हटली म्हणजे बहुतकरून अठरा किंवा वीस वर्षांच्या वयाची मुलगी असती. तिजजवळ तें मूल जनावराच्या वासराप्रमाणें शरिरानें मात्र वाढतें. तें कांहींसे जाणतें म्हणजे दोन किंवा अडीचवर्षाचें झालें नाहीं तों त्यास हात उचलावयास, कोणास शिवी करायास, लात मारायास, ती शिकविती. ही काय त्या ल्हान बाळकास सुशिक्षा म्हणावी ! " स्त्री अज्ञानी आणि मुले असंस्कृत होण्याचे मुख्य कारण पुरुषवर्गाची वृत्ती. " त्यास वाटतें कीं, ईश्वराने स्त्री हें एक आपणास दोन पायांचें व बोलतें जनावरच कष्ट मशागत करण्यास दिलें आहे. " बाबा पदमनजीच्या सदर ग्रंथात भारतीय कुटुम्बव्यवस्थेचे सूक्ष्म निरीक्षण दिसून येते. ग्रंथ संवादात्मक व बाबा साध्याशोध्या भाषेकरिता विख्यात, असे असले तरी मधूनमधून आलंकारिक पल्लेदार वाक्यरचना दृष्टीस पडते :–" शरीररूप पलंगावर आळसाचा बिछाना पसरून बुद्धि उशास घेऊन वर अभिमानाची पांघोडी घेतली, आणि त्याजवर अविचाराचे पडदे पाडून आज दोन अडीच हजार वर्षे खुशाल गाढ निद्रेत घोरत होतेत, तथापि तुमच्या बायकांनी अज्ञानाचे पंखे घेऊन मूर्ख समजुतींचा तुम्हांवर वारा घातला; तेणेंकरून तर अधिकच गाढ झोंप लागली. परंतु आता ईश्वरकृपेने विद्याभेरीचा नाद तुमच्या कानीं पडून तुम्ही जागे झाले आहां. तर पुनः त्या दुष्ट निद्रेची आवड न धरिता पुढें सावध होऊन आपल्या मोक्षास काय होत आहे व आपण कोणत्या स्थितींत आहों हा विचार करून आपली सुधारणूक करून घ्या. "

' हिंदु लोकाच्या सणाविषयीं निबंध '

' हिंदुलोकांच्या सणाविषयीं निबंध ' हा एक पत्रात्मक निबंध आहे. प्रत्येक प्रकरण हे एक पत्र आहे असे कल्पून लेखकाने वाचकाला उद्देशून दहा पत्रे लिहिली आहेत. अव्वल इंग्रजीतील सामाजिक स्थितीसंबंधी बोलताना लेखक प्रस्तावनेत म्हणतो — " जिकडे तिकडे नागडी व ओंगळी राज्य करिते. " पहिल्या पत्रात इंग्रजी राज्य, भारतीयांची सामाजिक परिस्थिति व भारतीय सण यांविषयी सर्वसाधारण माहिती आहे.–" ईश्वर कृपेनें इंग्लिश सरकारचें राज्य या मुलखीं झाल्यामुळें जे अनेक लाभ झाले आहेत, त्यांतील डाक, तारायंत्र, आगगाडी, आगबोट यांच्या योगे आपणांस कोठेंही वर्तमान पाठविणें झालें, तरी अल्प काळांत व स्वल्प अर्थात निर्धोक जाऊन पोहचतें. " इंग्रजी राज्यकर्त्यांविषयी

आदर असला तरी अंधश्रद्धा नाही. म्हणूनच लेखक म्हणू शकतो:–"कोणत्याही देशातील लोक अद्यापि सुधारणुकेच्या कळसास येऊन पोंहचले नाहीत, कोणी कोणी तिच्या मध्यास व कोणी काहींसे वर असे आहेत. परंतु बहुतेक लोक खालच्या पायरावरच आहेत. आपला देशही अद्याप खालीच आहे. परंतु आपल्या सभोंवतालच्या देशापेक्षा म्हणजे इरान, अरबस्थान, तुर्कस्थान, ब्रह्मदेश इत्यादिकांपेक्षा चांगल्या स्थितींत असून आपणास वर चढविणारे गुरू चांगले मिळाले आहेत." प्रस्तुत विषयावर निबंधनिर्मिती करण्याची आपणास इच्छा का झाली याचे कारण सांगताना बाबा म्हणतात "ह्या सणापासून जे लाभ किंवा हानि होतात याविषयीं आजपर्यंत हिंदु लोकामध्यें कोणी शोध केला नाहीं. होळी विषयीं मात्र दोन उत्तम ग्रंथ झाले आहेत." 'चैत्रमास' या दुसऱ्या पत्रात हिंदू समाज किती देवभोळा व दैववादी आहे याचे वर्णन करून त्यापासून काय नुकसान होते याची मीमांसा केली आहे. या संदर्भात ब्राह्मणवर्गावर टीका केली आहे, पण ती लोकहितवादींच्या टीकेइतकी कठोर नाही. "हिंदुलोकासारख्या देवभोळ्या व अज्ञानी लोकास हे जोशी फसवितात यात आश्चर्य नाहीं. कारण त्यास मुळींच खगोलविद्येचें ज्ञान नाहीं. भट जें सांगतील तें त्यास मान्य, 'भट सांगेल ती अमावस्या' ही म्हण तर सर्वांना ठाऊकच आहे." लोकहितवादींचा कठोरपणा नसला तरी त्यांची 'विवेकनिष्ठा' मात्र बाबामध्ये आहे. क्रमांक तीनच्या पत्रात निबंधकार सांगतो :— "तर केवळ त्याजवर (भटावर) विश्वास ठेवू नये. ईश्वरानें आपणास बुद्धि दिली आहे तिच्या योगानें विचार करावा." परंतु केवळ हिंदुसमाजात विवेक कमी म्हणून– "समुद्राने शांत व्हावें व त्याने व्यापारी लोकाचीं तारवें बुडवू नये, म्हणून त्यास सर्व हिंदु लोक एक एक नारळ देतात. परंतु समुद्र का खवळलेला असतो व तो श्रावणी पौर्णिमा झाली म्हणजेच का शांत होऊं लागतो, या गोष्टीचें कारण कोणीं शोधून पाहत नाही" (पत्र ५). आठव्या पत्रात लेखकाने होळीतील अनाचारावर विशेष टीका केली आहे "होळीच्या होळकराच्या गुणाची तुलना करण्याजोग नीच असे एकही जनावर ईश्वरानें ह्या पृथ्वीवर उत्पन्न केलें नसेल. घाणीमध्यें लोळणारीं डुकरें व गिडे याची शरीर मात्र मलीन होतात. परंतु ह्या होळीच्या सणात जे मिसळतात त्यांचीं अंतःकरणेंही अतिशय अमंगळ होऊन जातात." बाबा पदमनजींची भूमिका प्रचारकाची असली, तरी ते सहसा खंडनमंडनाच्या भरीस पडत नाहीत. त्यामुळे येणारी कटुता त्याना अप्रिय होती, हे त्याचे कारण असावे. परंतु नवव्या पत्रात त्यानी उघड उघड 'हिंदुधर्मतत्त्व' या गंगाधरशास्त्री फडके यांच्या ग्रंथातील मताचे खंडन केले आहे. मात्र वादाची पातळी ढळू दिली नाही. या ग्रंथातील शैलीत एक स्वाभाविक ओघ व गोडवा आहे. हिंदुलोक स्वधर्मातील अनेक वरवाईट सण तर साजरे करतातच, पण तेवढ्याने समाधान न होऊन परधर्मातील सणही उत्साहाने स्वीकारतात या वस्तुस्थितीचे बाबानी केलेले दिग्दर्शन पाहिले म्हणजे त्याच्या लेखनकुशलतेची व प्रचारचातुर्याची कल्पना येते. प्रस्तुत निबंधात अभिनव किंवा मौलिक विचारसरणी नाही, परंतु जे साधेच विचार लेखकाने मांडले आहेत त्याना लेखकाच्या समजस व विवेकी भूमिकेने वजन प्राप्त झाले आहे. त्याचे एक लहानसे उदाहरण म्हणजे 'राष्ट्रीय सणा'–विषयीची लेखकाची सुजाण कल्पना .–"या निबंधकर्त्यास असे वाटते कीं, ह्या देशात जेव्हा परोपकाराचीं, दयेचीं, देशकल्याणाचीं, विद्यावृद्धीचीं व सद्धर्मप्रसाराचीं मोठमोठालीं कामें होऊं लागतील तेच पुढें सण होऊन बसतील" (पुरवणी). लेखकाची दृष्टी केवळ विघातक नाही, तर विधायकही आहे. हे यावरून दिसून येते.

'कुटुंबाची सुधारणा'

'कुटुंबाची सुधारणा' हा बाबा पदमनजी यांचा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ त्याच्या प्रस्तावनेत लेखक म्हणतो :–"जे निबंध लिहिण्याचे मीं हातीं घेतलें आहे, तो जरी मोठ्या उपयोगाचा आहे, तरी त्याची सर्व सामग्री मजकडून होणें, हें अशक्यच आहे. ह्या कामास पुष्कळ विद्या, विचार, बुद्धि व बहुश्रुतत्व, ह्याचें प्रयोजन असून रचनाशक्तीची आवश्यकता आहे. ह्यांतून एकही माझ्या अंगीं पूर्ण नाहीं. असें असून हा निबंध लिहिण्यास मीं प्रारंभ केला आहे. तर तो सिद्धीस कसा जाईल असें कोणी विचारील. तर त्यास माझें विनययुक्त उत्तर असें आहे कीं, केशराचीं शेतें लावावयास पुष्कळ भांडवल पाहिजे, पण त्या शेताची जमीन नांगरावयास फारसें भांडवल नको. एक नांगर व बैलांची एक जोडी असली पुरे, म्हणजे एखादा कुळंबी ती नांगरून तयार करितो. त्याप्रमाणें हा माझा निबंध लिहिण्याचा प्रयत्न आहे." •

लेखकाने पुढील दहा प्रकरणात आपला निबंध विभागला आहे : (१) कुटुंबाविषयीं साधारण विचार (२) हिंदू लोकांच्या स्त्रियांची सांप्रतची स्थिति (३) स्त्रीशिक्षण (४) विधवा स्त्रियांचा पुनर्विवाह न केल्यामुळें जे अनर्थ होतात व केल्यानें जे लाभ होतील, त्याविषयीं विचार (५) मुलांस विद्याभ्यास व सुशिक्षा (६) हिंदू लोकांतील लग्न करण्याच्या चालीविषयीं (लहानपणीं मुलांचें लग्न करण्याची चाल) (८) कन्याविक्रयरूप अनर्थ (९) मुलांचे अंगावर दागिने घालण्यापासून अनर्थ (१०) हिंदू लोकांचे सण. या दहा प्रकरणांची रचना अशी आहे की म्हटल्यास ते दहा स्वतंत्र निबंध आहेत व म्हटल्यास तीं एका विषयावरील सलग प्रकरणे आहेत। पहिल्या प्रकरणात 'कुटुंब म्हणजे काय व त्याविषयीं निरनिराळ्या लोकांनीं मतें काय आहेत' हे थोडक्यात सांगितले आहे. पूर्वीच्या लोकांचे 'संसार असार आहे' हे पारंपरिक मत चुकीचे आहे असे समजून याचा ऐहिक जीवनात गोडी घेऊन राहणे हे कसे योग्य आहे ते सांगतात या इहलोकनिष्ठेमागे ख्रिस्तीधर्मांचे तत्त्वज्ञान आहे. पण आपल्या लेखनाला बाबांनी प्रचाराचे हीणकस रूप येऊ दिले नाही. प्रस्तुत निबंध धर्मपरिवर्तनानंतर लिहिलेला आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे लेखकाच्या संयमाचे कौतुक वाटते. पहिल्या प्रकरणापेक्षा दुसरे प्रकरण विस्तृत व महत्त्वाचे आहे. त्यात मध्यम, कनिष्ठ व उच्च या तीनही वर्गांत स्त्रीची अवस्था कशी असते याचे वास्तव वर्णन लेखकाने केले आहे. 'मुलांस विद्याभ्यास व सुशिक्षा' या प्रकरणात मुलांच्या शिक्षणाकडे कसे दुर्लक्ष होत आहे, मुलांनाही शिक्षणाची कशी हौस नाही, घरातही मुलांवर कसे कुसंस्कार होतात याचे तपशीलवार वर्णन लेखकाने केले आहे. लग्नसमारंभातील बेसुमार खर्च, बाजी, कलावंतिणींचे नृत्य इत्यादी वाईट चालींचा निषेध 'हिंदू लोकांतील लग्न करण्याच्या चालीविषयीं' या प्रकरणात केला आहे. 'लहानपणीं मुलांचें लग्न करण्याची चाल' या प्रकरणात विद्याभ्यासात अडथळा, शरीरप्रकृतीन बिघाड इत्यादी बालविवाहाचे तोटे सांगितले आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत मुलांच्या अंगावर दागिने घालू नये व दिवाळी आणि विशेषतः शिमगा हे हिंदूंचे दोन्ही मुख्य सण त्याज्य आहेत असे विचार अनुक्रमे 'मुलांचे अंगावर दागिने घालण्यापासून अनर्थ' आणि 'हिंदु लोकांचे सण' या प्रकरणात मांडले आहेत. यापैकी शेवटचा लेख म्हणजे याच विषयावरील लेखकाच्या पुस्तकातील काही भाग होय! प्रस्तुत ग्रंथातील पुनर्विवाहविषयक प्रकरण विशेष महत्त्वाचे आहे. 'कन्याविक्रयरूप अनर्थ' या प्रकरणात

लेखकाने अव्वल इंग्रजीतील एका हीन चालीचे दिग्दर्शन केले आहे. आपला ग्रंथ एकसुरी व कंटाळवाणा होऊ नये, तसेच आपले विचार वाचकाच्या मनावर नीट ठसावे या हेतूने लेखकाने काही प्रकरणांतून संवादाची योजना केली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाचे नाव 'कुटुंबाची सुधारणा' असे असले, तरी त्याचे स्वरूप खरोखर 'समाजाची सुधारणा' या शीर्षकाला शोभेल असे आहे. सदर निबंधावर जागोजाग लोकहितवादींच्या विचाराची व शैलीची छाया पडलेली दिसते. 'शतपत्रा' तील अनेक अवतरणे लेखकाने घेतली आहेत. पुनर्विवाह, संस्कृत विद्या, ब्राह्मण इत्यादी विषयावरील बाबांचे विचार म्हणजे लोकहितवादींच्या विचाराची प्रतिकृती आहे. संयम व मार्दव या गुणासाठी बाबांची लेखणी विख्यात आहे. पण या निबंधात, लोकहितवादींच्या अनुकरणाने की काय, लेखकाने 'पाषाणहृदय हिंदु', 'चांडाल ब्राह्मण' अशी भाषा अनेक स्थळी वापरली आहे! बाबा पदमनजी व लोकहितवादी यांच्या लेखनात किती साम्य आहे, हे पाहण्यासाठी 'मुलांस विद्याभ्यास व सुशिक्षा' हा लेख वाचण्यासारखा आहे.

'व्यभिचारनिषेधक बोध' या १०५ पृष्ठांच्या ग्रंथात लेखकाने व्यभिचाराचे प्रकार, मुंबईतील त्याची अधिकृत स्थाने, व्यभिचाराची कारणे व त्याचा परिणाम इत्यादी गोष्टींचा विस्ताराने विचार केला आहे. इतर ग्रंथकाराशी स्वतःची तुलना करताना बाबा पदमनजी प्रस्तावनेत म्हणतात—"त्यांच्या ग्रंथातील भाषेची प्रौढी, पदरचनेची शैली, अन्वयाची एकता, विचाराचें गांभीर्य व शब्दालंकार यांतून एकहि भूषण यांस नाहीं म्हणून याचा अनंगिकार त्यांनी करू नये. एका गोष्टीवरून तरी याचें ग्रहण करावें. ती गोष्ट ही कीं जशी त्या ग्रंथकर्त्यांनी लोकांचें कल्याण करण्याची वास्तविक इच्छा धरून श्रम केले, तसेंच मी स्वजन हित कल्पून हा प्रयत्न केला आहे. तो सर्व सुज्ञानी मान्य करावा,"

नेहमीच्या संयमित वृत्तीने लेखकाने मुंबईकरावर टीका केली आहे: "शेंकडों कळवांतिणी त्यांपैकीं कसबिणी गोव, पुणें, वाडी, बडोदें इत्यादि प्रांतांतून येऊन या मुंबईच्या लोकांचें द्रव्यहरण करितात. अशा या विचाऱ्या मुंबईकरांस जर एखादें वर्तमानपत्र अथवा पुस्तक घेण्यास सांगितलें, तर त्यांच्या नाकीं नव येतील." प्रस्तुत निबंधात ख्रिस्तीधर्माचा प्रत्यक्ष प्रचार कोठेही नाही.

बाबा पदमनजी यांनी धार्मिक, कौटुंबिक व सामाजिक विषयावर निबंधलेखन केले. लोकहितवादींप्रमाणे बाबांच्या लेखनातही भावनिक तळमळ व वैचारिक तपशील यांचे दर्शन घडते. परंतु बाबांच्या लेखनात लोकहितवादींच्या लेखनातील वैगुण्ये आढळत नाहीत. खरे म्हटले तर त्यांची भूमिका प्रचारकाची. त्यांच्या लेखनात अशी वैगुण्ये आढळली असती तर त्यात आश्चर्य नव्हते. परंतु बाबांचे व्यक्तित्व समतोल असल्याने त्यांच्या लेखनात बुद्धी व भावना यांचा यथोचित मिलाफ आढळतो. लोकहितवादींच्या तुलनेने त्यांची शैलीही आकर्षक आहे किंबहुना 'भाषेची प्रौढी, पदरचनेची शैली, अन्वयाची एकता, विचाराचे गांभीर्य व शब्दालंकार यांची कलात्मक जाणीव बाबांशिवाय अन्य अव्वल इंग्रजीतील निबंधकारात अपवादानेच आढळावी. मात्र लोकहितवादींची वैचारिक सखोलता बाबांच्या निबंधात नाही. ख्रिस्तनिष्ठेमुळे भारताचे पारतंत्र्य, आर्थिक शोषण या प्रश्नांचे त्यांना आकलनच झाले नाही. तरीही ख्रिस्ती लेखकांतील व अव्वल इंग्रजीतील एक संयमित विचार-विकारांचा आणि आकर्षक शैलीचा निबंधकार म्हणून त्यांचे स्थान अढळ आहे.

इंग्रजी वळणाचे निबंधकार

गोविंद नारायण माडगावकर (शेणवी)[१]

शरीरप्रकृती येनाची असूनही माडगावकरानी भरपूर लेखन केले. 'अचाट खाणें मसणात जाणें', 'अति सर्वत्र वर्जयेत्', 'अन्न', 'कापूस', 'कावळ्याचा घरटा व मधाचें पोळें', 'द्रव्येण सर्वे वशाः', 'वळी तो कान पिळी', 'भरतखंडातील कारागीर', 'रेशमी रुमाल' इत्यादी त्याचे निबंध ज्ञानप्रसारकात प्रकाशित झाले.

माडगावकराच्या ग्रथांपैकी ५–६ ग्रंथच निबंधाच्या धाटणीचे आहेत. त्यात 'शुचिर्भूतपणा' हे ४९ पानाचे, परतु अगदीच लहान आकाराचे चिमुकले पुस्तक आहे. शरीर, मन, घर, वस्त्रे इत्यादि स्वच्छ कशी राखावी यासंबंधी बाळबोध माहिती या निबंधात आहे. 'ऋणनिषेधक बोध' या ७४ पानी पुस्तकात १० प्रकरणामधून कर्जाचे स्वरूप व परिणाम विशद केले आहेत. 'कर्ज' च्या निमित्ताने लेखकाने आपल्या समाजातील अनेक चालीरीतींतील वैगुण्ये स्पष्ट केली आहेत. 'सार्थक ऋण' व 'निरर्थक ऋण' असे निबंधकाराने कर्जाचे दोन प्रकार केले आहेत. रुग्ण, आजारपण यासाठी काढलेले कर्ज ते सार्थक ऋण व केवळ चैनीसाठी, डामडौलासाठी केलेले कर्ज ते निरर्थक ऋण अशी माडगावकराची ऋणविषयक व्याख्या आहे. "जसें अन्नाकडून शरीररक्षण होतें, तसेंच उद्योगाने शरीर बळकट राहतें" असा उपदेशही लेखकाने या निबंधात केला आहे. निबंध रजक व सुबोध करण्याकरिता अधूनमधून डेनहाम्, सोल्न, हेंविपस इत्यादी व्यक्तींसबंधीच्या कथाही लेखकाने योजल्या आहेत.

न्यायप्रकरणात व लोकाच्या कल्याणवृद्धीत सत्यतेचे रक्षण करण्याने निती काम होतात याविषयी ' 'सत्यनिरूपण' हा निबंध आहे. प्रस्तुत ग्रंथ नऊ प्रकरणाचा व ८९ पृष्ठाचा आहे. प्रस्तावनेत निबंधकाराने इंग्रजी राज्यरीचे कौतुक केले आहे. "या भरत-खंडाच्या राज्याचा उपभोग मराठे, मुसल्मान आदिकरून बहुतेकानी घेतला; परंतु

---

१. जन्म—गोवे प्रातात पेरी या गावी १८१५ मध्ये, मराठी व इंग्रजी शिक्षण मुंबई येथे 'फ्री जनरल असेंब्ली' या शाळेत; वडिलांच्या मृत्यूमुळे शिक्षण अर्धवट सोडून त्याच शाळेत शिक्षक, उत्तम शिक्षक म्हणून लौकिक; दादोबा पाडुरग, डॉ. भाऊ दाजी, वि. ना. मडलिक आदी विद्वान स्वतःला गोविंदजींचे शिष्य म्हणवीत; १५ मार्च १८६५ रोजी देहावसान.

गो. ना. माडगावकर याचे ग्रथः—
(१) शुचिर्भूतपणा (१८४९) (२) कुटुंबसुधारणा (३) ऋणनिषेधक बोध (१८५०) (४) हिंदु लोकाच्या रीति सुधारण्याविषयी बोध (१८५१) (५) सत्यनिरूपण (१८५२) (६) सृष्टींतील चमत्कार (१८५३) (७) दारूपासून अनर्थ (१८५५) (८) उद्भिज्ज्य पदार्थ (१८५६) (९) नीतिसंग्रह (१८५७) (१०) वृक्षवर्णन (१८५७) (११) सोरटी सट्टकाचे चमत्कार (१८५८) (१२) व्यवहारोपयोगी नाटक (१८५९) (१३) सुलेखनविद्या (१८६०) (१४) मुबईचें वर्णन (१८६३) (१५) पत्रावळी व द्रोण (१६) मोक्षनभसु पानतबाखू (१७) यत्नेन किं दुर्लभम्.

कोणत्याच सरकारानें लोकाच्या सुधारणुकीकडे व विद्यावृद्धीकडे व रयतेच्या कल्याणाकडे तादृश लक्ष दिलेंत्र नाहीं. आता ईश्वरकृपेनें हें राज्य इंग्रेज सरकारच्या हस्तगत झाल्या-पासून सर्वत्र विद्येचा प्रसार होऊन व्यापाराची वृद्धि झाली; आणि लोकांमध्यें स्वतंत्रता व सुखाचीं साधनें वाढून अज्ञानाचाहि लोप होत चालला आहे." विषयाचे मुद्देसूद विवेचन व शुद्ध, सरळ भाषा ही गोविंद नारायण यांच्या निबंधलेखनाची वैशिष्ट्ये होत. मराठी भाषेत लेखन करण्याची स्फूर्ती आपणास कशी झाली याचे सविस्तर वर्णन लेखकाने आपल्या *उद्भिज्जन्य पदार्थ* या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत केले आहे : "इंग्रजी शिकायास लागल्यापासून मला तर महाराष्ट्र भाषेचा तिरस्कार येत असे. अशीच बहुतेक लोकांची स्थिति झाली होती. एकादा प्राकृत ग्रंथ वाचावा किंवा हातात धरावा म्हटलें म्हणजे वाईट वाटे. जेव्हा मी फ्रीचर्चे विद्यालयात गेलों तेव्हा डाक्तर विल्सन व मयत रेवरेंड राबर्ट निसबिट यांची मराठी भाषेवर श्रद्धा आणि एतद्देशीय मुलांमध्यें ती भाषा शुद्ध येण्याविषयींची उत्कंठा व श्रम पाहून मला तिचा थोडा अभ्यास करण्याचें आवश्यक पडलें. पुढें सन १८४० सात दैवयोगानें अशी गोष्ट झाली की, डाक्तर लीथ हे कधी कधीं या शाळेंत येत असत. त्यांणीं विद्यार्थ्यांस स्वभाषा चांगली आली असता परभाषा शिकण्यास फार सुलभ पडतें, असें मनात आणून मोठ्या परोपकार बुद्धीनें महाराष्ट्र भाषेंत बसल्या बैठकीस कोणाची मदत न घेता व दुसरे ग्रंथ अवलोकन न करता, त्याच वेळीं योजलेल्या विषयावर जो निबंध लिहील, त्यास शंभर रुपये इनाम देऊं असें दर्शविलें. ह्या त्यांच्या स्तुत्य कृत्यावरून शाळेंतील बहुतेक शिक्षकांचीं व मुलांचीं मनें स्वभाषेकडे वळली. त्या वेळीं मलाहि त्या गोष्टीचा निदिध्यास लागल्यावरून मीहि तिजवर बरेच परिश्रम केले. तेव्हापासून मराठी भाषेची गोडी लागून, जें काहीं अल्पस्वल्प सध्या त्या भाषेचें ज्ञान मला झालें आहे त्याचा मी सदरीं सांगितलेल्या तीनहि गृहस्थांचा ऋणी आहे."[५]

परकीयाकडून स्फूर्ती घेऊनही गोविंद नारायण यांची भाषा धेडगुजरी झाली नाही. उदाहरणार्थ – "अरेरे! ह्याप्रमाणें शपथ वाहून जो मनुष्य लोभांध होऊन खोटी साक्ष देतो, त्याच्या मूर्खपणास पार नाहीं, असें समजावें. आपण बोलतों काय आणि करतों काय याचें ज्याला भान नाही, तो मनुष्य केवळ पशु असें समजावें. अरे खोटी साक्ष देणाऱ्या! पाहा तू किती अनर्थ करतोस तो. जर तुझी साक्ष एकाद्या खुनाच्या मुकदम्यात असली, खून करणारा तुझा आप्त किंवा तुझी मूठ भरणारा असला, तर तुझ्या साक्षीवरून कदाचित् एखादा गरीब या जगातून उठला जाईल आणि त्याचीं बायकोमुलें भिकेस लागतील. मग तीं जसजशीं दुःख पावतील तसतशीं तुला तळतळाट देतील."[६] माडगावकरांची भाषा समाधानकारक असली तरी त्यांच्या निबंधात उत्कट भावना किंवा मौलिक विचार क्वचितही आढळत नाही. त्यांचे निबंधवाङ्मय खरोखरच 'बालोपयोगी व शालोपयोगी' झाले आहे,

विश्वनाथ नारायण मंडलीक :[७]

विश्वनाथ नारायण यांचे लेखन प्रामुख्याने भाषांतरवजा, संकलनात्मक व उपदेशपर

---

(५) उद्भिज्जन्य पदार्थ, प्रस्तावना, पृ. १४–१५

(६) सत्यनिरूपण, पृ. ६३.

(७) विश्वनाथ नारायण मंडलीक : यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुरूड

आहे. "सदोष राज्यपद्धति व अज्ञानादि तम यातून आमचा उद्धार करण्यास्तव परमेश्वरानेच इंग्रजी अमल आमच्यावर चालू केला आहे" अशी त्याची भावना असल्यामुळे ते स्वाभाविकही होते. 'सवयी आणि अभ्यास' या ७१ पृष्ठाच्या ग्रंथात सवयीवर एक व अभ्यासावर एक असे दोन निबंध संग्रहीत केले आहेत. पहिला निबंध २५ सप्टेंबर १८५६ रोजी व दुसरा निबंध ९ ऑक्टोबर १८५७ रोजी ज्ञानप्रसारक सभेत वाचण्यात आला होता. हे दोनही निबंध जॉन टॉड याच्या 'स्टुडंट्स गाइड' या पुस्तकाच्या आधारे लिहिले आहेत.

सवयीचे बंधन फार चिवट असल्याने प्रयत्नाने चांगल्या सवयी अंगी बाणवाव्या असे निबंधकार म्हणतो. उदाहरणार्थ, (१) प्रत्येक दिवशी काय करायचे त्याचा पूर्वी संकेत ठेवणे (२) सतत श्रम (३) मनोनिग्रह (४) कालनियमाची सवय (५) प्रातःकाळी लवकर उठणे (६) जो पुरुष भेटेल त्यापासून काही तरी उपदेश स्वीकारणे (७) आपल्या वृत्तीविषयी व कृतीविषयी दृढ विचार (८) शरीर व पोषाख साधा, स्वच्छ व नीट ठेवणे (९) जे काम कराल ते चांगले करीत जा (१०) आपल्या मनोवृत्ती स्वाधीन ठेवण्याविषयी यत्न (११) तारतम्य विचारशक्ती दृढ केली पाहिजे (१२) आईबाप–मित्र आणि सोबती यांशी योग्य रीतीने वागण्याची सवय ठेवा. ही निबंधातील उपशीर्षके होत त्यावरून निबंधकाराला कोणत्या सवयी अपेक्षित आहेत याची कल्पना येते. आपले मुद्दे स्पष्ट करण्याकरिता लेखकाने युरोपातील महापुरुषांच्या जीवनातील वेग

या गावी ८ मार्च १८३३ रोजी झाला. यांचे मूळ आडनाव परांजपे. विश्वनाथ नारायण यांचे इंग्रजी शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन विद्यालयात झाले. मुख्य हिशेबनीस, व्हिजिटर, मुन्सफ इत्यादी सरकारी नोकऱ्यांच्या निमित्ताने त्यांना भूज, कराची या दूरदूरच्या ठिकाणी जावे लागले. १२ वर्षे सरकारी नोकरी केल्यावर त्यांनी वकिलीची परीक्षा दिली व सरकारी नोकरी सोडून वकिली सुरू केली. ९ मे १८८९ रोजी त्यांचे देहावसान झाले.

निबंध, इतिहास, व्याकरण इत्यादी विषयांवर त्यांनी लहानमोठी ग्रंथरचना केली आहे. ती अशी :–

(१) सवयी व अभ्यास (१८५७) (२) हिंदु लोकांच्या मध्यतराय अवस्थेविषयी विचार (१८६२) (३) धूतवर्ज्यसंवाद (४) हिंदुस्थानचा इतिहास भाग ३ (१८६१–६२) (५) यगकृत बीजगणिताचें सिंधींत भाषांतर (६) तुकारामाची गाथा (७) दत्तक विरुद्ध खालसा–ग्रंथ (इंग्रजी) (८) कोंकणातील वतनदार लोकांचा इतिहास (९) हिंदुधर्मशास्त्र – व्यवहारखंड (१८६७) (१०) व्यवहारमयूख व याज्ञवल्क्य (इंग्रजी) (११) मुंबईच्या जुन्या लिटररी सोसायटीची कामगिरी–भाग ३ (१२) सिंधी भाषेचें लघुव्याकरण (१३) लक्ष्मीशास्त्र (१४) दिवाणी कायद्याची चूर्णिका (१४) मुंबई इलाख्याचा इतिहास व भूगोल (१६) मराठी कोश (१७) नाना फडणविसाचें चरित्र.

याशिवाय मराठी ज्ञानप्रसारक व स्वतः मंडलिकांनी सुरू केलेले नेटिव्ह ओपिनियन या नियतकालिकांतून त्यांचे काही निबंधही प्रकाशित झाले (१) व्यवहारशास्त्राचे उद्देश आणि लाभ (२) जातिभेदावर निबंध (३) स्त्रीशिक्षण (४) विधवाविवाह (५) शिमगा (६) उमरकोट येथील खोदकामें (७) मुरुडचा इतिहास (८) पश्चिम हिन्दुस्थानातील नागपूजा (९) महाबळेश्वर येथील कृष्णानदीचा उगम (१०) शालिवाहन व त्याची सप्तशती (११) संगमेश्वर–माहात्म्य इत्यादी.

वेगळ्या आठवणींचा उपयोग केला आहे. निबंधात "आहारनिद्राभयमैथुनच. ..", 'स्वयमपि लिखित... ', 'सगतिसगदोषेण ', इत्यादी संस्कृत अवतरणे आणि 'दिवस गेला रेटारेटी मग दिव्यात कापूस वाती', 'व्याप्तीवाचून प्राप्ती नाही' इत्यादी म्हणी याचा यथोचित वापर केला आहे.

'अभ्यासाविषयीं' या दुसऱ्या निबंधात-(१) नित्याभ्यासाचे कालमान (२) अभ्यासाचे वेळी शरीराची व्यवस्था नीट ठेवा (३) अभ्यास करणे तो पुरा करावा (४) शुष्क व कठीण अभ्यासाची सवय ठेवा (५) आपल्यास अभ्यास चागला होण्यास आणि त्याची उपस्थिती राहाण्यास जशा मनोनिग्रह पाहिजे, तसे पुनः अवलोकन करण्याची सवय ठेवली पाहिजे-या पाच मुद्याचा विचार केला आहे. पहिल्या निबधा प्रमाणे येथेही अवतरणाचा वापर लेखकाने केला आहे. समर्पक उपमा वा दृष्टात योजून आपला विषय स्पष्ट करण्याचे कौशल्य निबधकारात दिसते : "ज्या एकाद्या जाड काचेपासून विस्तव पाडायचा असला, तर त्या काचेवर सूर्याचे किरण पाडून त्या किरणाचे सर्व तेज एका फोकसात आपण आणितों, तसे आपलें सर्व मन त्या विषयात गुंतविलें पाहिजे."

"हिंदुस्थानचा मध्यतरीय अवस्थेविषयीं विचार" या निबधातही निबधकाराने असाच एक सुदर दृष्टात योजला आहे : "समुद्रास भरती आली, म्हणजे पाणी भरून पुन. ओहोटतें; परतु तें ओहोटत जाता जाता त्याची मागे जाण्याची सीमा होऊन पुन तें वाढू लागते त्याचप्रमाणे कोणत्याहि लोकाचे उत्कर्षापकर्ष होतात असें दिसतें. अलीकडे दोन हजार वर्षेपर्यंत या देशाचा सर्व प्रकारें अपकर्ष होता होता पाणी सय होऊन भरती लागण्याचा समय आला आहे." लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे "सिकन्दर बादशाहाचा पूर्वीचे, त्याचा वेळचे आणि विक्रमापर्यंतचे लोक व चाळीसपन्नास वर्षां अलीकडील लोक याचा स्थितींतील काही गोष्टींमधील अन्तर दाखविणें, हा या निबधाचा उद्देश आहे."

गो. ना. माडगावकराप्रमाणेच वि. ना. मडलीक याची भूमिका उपदेशकाची आहे. माडगावकराइतकी नाही, तरी मडलीक याची विवेचनपद्धती समाधानकारक आहे. मडलिकाची भाषा मात्र आकर्षक किंवा फारशी शुद्ध नाही. सत्तशीरपणा, उद्योगप्रियता इत्यादी वैयक्तिक गुणाचा त्यानी प्रामुख्याने विचार केला आहे. त्याच्या उपदेशाचे केंद्रही हेच आहे.

जुन्या वळणाचे निबंधकार

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी[1]

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी याचे मूळ नाव विष्णु भिकाजी गोखले. घरच्या गरिबीमुळे

१. जन्म :—शिरवली, कुलाबा जिल्हा, येथे १८२५ मध्ये, मृत्यु—१८७१.

ग्रथ – १. भावार्थसिंधु (१८५६) २. वेदोक्तधर्मप्रकाश (१८५९) ३. सुखदायक राज्यप्रकरणी निबध (१८६७) ४. चतु श्लोकी भागवत याचा अर्थ (१८६७) ५. सहजस्थितीचा निबध (१८६८) ६. वेदोक्त धर्माचा विचार व ख्रिस्ती मतखडन (१८७४) ७. सेतुबधनी टीका (१८९०) याशिवाय 'समुद्रकिनारींचा वादविवाद' (१८७२) हा जी. बोईन यानी संपादित केलेल्या ग्रथही बावाच्या नावावर समाविष्ट करता येईल.

वयाच्या नवव्या वर्षापासूनच त्यांना नोकरी करावी लागली सुरवातीला तालुका कचेरीत, नंतर मुसाफ्याच्या दुकानात आणि रोजच्या कस्टम खात्यात याप्रमाणे चौदा वर्षे कुलाबा, रत्नागिरी आणि ठाणे या जिल्ह्यात त्यांना हिंडावे लागले. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी घरदार सोडून ते आत्मसाक्षात्कारासाठी बाहेर पडले. सप्तशृंगीच्या डोंगरावर त्यांना आत्मज्ञान झाले. 'पाखाडमताचे खंडन करून तू वैदिक धर्माची पुन्हा स्थापना कर', असा ईश्वराचा त्यांना आदेश मिळाला. त्यानुसार त्यांनी पंढरपूर येथे आपल्या प्रचार कार्यास प्रारंभ केला. येथेच बावांनी 'भावार्थ–रामायण' या एकनाथाच्या ग्रंथाची पारायणे केली. विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, दासबोध इत्यादी ग्रंथांचाही त्यांचा अभ्यास होता. संस्कृत व इंग्रजी या दोनही शिष्ट भाषा त्यांना फारशा अवगत नव्हत्या. परंतु त्यामुळे त्यांचे काहीच अडले नाही. अंत स्फूर्तीच्या बळावर त्यांनी ग्रंथनिर्मिती केली. आपल्यापरीने जीवनाचे एक सर्वांगीण आणि अनेक बाबतीत पुरोगामी असे तत्त्वज्ञान त्यांनी आपल्या गद्यपद्य ग्रंथातून मांडले. मात्र आपल्या तत्त्वज्ञानाचे मूळ वेदात आहे, असा त्यांचा आग्रह होता. या वेदोक्त धर्माला विरोध करणारा धर्म म्हणून त्यांनी खिस्ती धर्मप्रसाराला भाषणे व वादविवाद यांच्या साहाय्याने विरोध केला. सांगली, मिरज, वाई, सातारा, पुणे, नगर इत्यादी गावी त्यांची प्रवचने झाली. मुंबईत तर सर्व धर्मीयांना मुक्तद्वार असलेले वादविवाद त्यांनी घडवून आणले. हे वादसत्र मुंबईला १८५७ पासून दर गुरुवारी समुद्रकिनारी होत असे. वाद अर्थात खिस्ती मिशनरी विरुद्ध बावा असा असे. बावांच्या या प्रयत्नामुळे बरीच धार्मिक जागृती घडून आली असावी. मद्रास, कलकत्ता, काशी इत्यादी दूरच्या शहरीही बावा जाऊन आले होते. विष्णुबुवांचे एक वैशिष्ट्य हे की ते 'बोले तैसा चाले' या कोटीतील पुरुष होते. त्यांच्या आचार–विचारात पूर्ण सुसंगती होती. स्वयंभू प्रज्ञा, तीव्र स्मरणशक्ती, असाधारण वक्तृत्व व वादकौशल्य हे त्यांचे विशेष होत. त्यांच्या अफाट महत्त्वाकांक्षेमुळे लोक त्यांना 'विक्षिप्त' म्हणत.

'वेदोक्तधर्मप्रकाश' हा एक शतशेहून अधिक पृष्ठांचा ग्रंथराज आहे. त्यातील २५ प्रकरणांची नुसती नावे पाहिल्यास ग्रंथगत विषयाचे क्षेत्र किती विस्तृत आहे, याची कल्पना येते: (१) वेदोक्त धर्माचा विचार (२) वेदोक्तधर्माच्या आज्ञा (३) न्याय (४) निराकार देवाविषयी (५) नीतिपर पुराणोक्त गोष्टी (६) वेदांतील सृष्टीचे नियम व त्यांची प्रमाणे (७) श्रीकृष्णावताराविषयी कथा (८) वेदोक्तधर्माचा थोरपणा (९) ज्योतिषशास्त्रातील नावे व सिद्धांत (१०) धर्मसंबंधी लोकांच्या प्रश्नांची उत्तरे (११) वेदोक्तधर्माची मार्मिक प्रश्नोत्तरे (१२) आत्मज्ञान होण्याविषयीच्या कहाण्या (१३) हठयोग व राजयोग (१४) अनेक मतांच्या लोकास सुबोध (१५) राजनीति (१६) बापाचा आणि मुलाचा संवाद (१७) आईचा आणि मुलीचा संवाद (१८) विचार प्रदर्शन (१९) म्लेंच्छ मते (२०) मंत्रशास्त्र (२१) सत्याचा वाद (२२) नास्तिकांना जिंकण्याचे वाद (२३) प्रार्थना (२४) सुभाषित (२५) हकीकत. पंधराव्या प्रकरणातील कलमवार 'राजनीती'वरून विष्णुबुवांच्या विचारविश्वाची कल्पना येते ती अशी —

१. राज्यकारभार चालविणारे कामगार वंशपरंपरा नेमू नयेत.

२. राजाने सर्व मनुष्यास मजुरी व अन्नवस्त्र मिळावे, अशासाठी देशोदेशी जगाला सुखोपयोगी असे नवीन नवीन कारखाने काढावे. व जुने कारखाने सुधारावे, व

मडळ्या नेमून त्या कारखान्याचा बंदोबस्त राखीत जावा. व हरएक मजुराला किंवा काम गाराला दररोज, किंवा दर महिन्याचे महिन्यास, ठरविलेला मजुरीचा पैका देत जावा.

३. ' वृद्धानें लहान मुलीबरोबर लग्न केलें असता, ती मुलगी परत घेऊन, तिचें लग्न तिच्या वयाच्या व गुणाच्या नियमानें जो तिच्या शरीरधर्माप्रमाणें व चार वर्णाप्रमाणें पुरुष असेल, त्याजबरोबर लावून द्यावें आणि ज्या वृद्धानें असें काम केलें असेल त्याला त्याच्या गुन्ह्याप्रमाणे शासन करावें, व हरएक जमातीचा म्हणजे जातीचा पुरुष आहे, आणि हरएक जातीची विधवा स्त्री त्याजबरोबर वागू झाली आहे असे आढळलें तर, त्या स्त्रीचा आणि त्या पुरुषाचा विवाह करावा.

४. देवळात किंवा तीर्थक्षेत्रात पुजारी किंवा कारभारी इत्यादि वतनदार ठेऊ नये, कारण तसें केल्यात द्रव्यलोभानें भक्तीचा नाश होतो.

५. श्रीमत लोकाचीं, अथवा भिकाऱ्याचीं इत्यादि पोरें गाईंना किंवा घोकड बैल्याना, किंवा कुत्र्याच्या पिलाना, अथवा हरएक घरच्या अथवा लोकाच्या अथवा बिनवारशी प्राण्यांना नाव देतात, यास्तव तसल्या कर्मांच्या पोराना शरीरदंड सरकारातून करावा. मग तीं पोरें नीच अथवा उच्च पदवीच्या मनुष्याचीं असलीं तरी चिंता नाहीं, कारण त्याना शिक्षा असावीच असावी.

६. हरएक तान्हेल्या प्राण्याला पाणी पिण्याविषयीं हरएक ठिकाणीं जो कोणी अडथळा करील, त्याला अवश्य शासन करावें.

७. राज्यानें प्रत्येक मनुष्याचा जन्मदिवस व त्याचें नाव, जन्मल्या ठिकाणाचें नाव व त्याच्या कुळाचें नाव व जातीचें नाव व त्याचा धंदा व हुद्दा इत्यादिकाचीं नावें व नावनिशीवार खालीं गावोगावीं वहीवर घालून ठेवावी आणि प्रत्येक मनुष्य कोणत्या कारणानें व कोणत्या गावीं व काय हेतूस्तव व कधी गेला, हा तपशील लिहित जावा.

८. शेतकीच्या वगैरे जमिनीवर किंवा खुराकी सामानावर किंवा लाकडावर किंवा गवतावर, पानावर किंवा प्यावयाचे पाण्यावर इत्यादिकावर राजाचा कर मुळींच नसावा; कारण ते पदार्थ ईश्वरी देणगीचे आहेत. परंतु मनुष्यमात्राचे रक्षणार्थ प्रत्येक मनुष्यापासून दरवर्षास एक रुपया कर राजानें घ्यावा.

९ हिंदुस्थान देशातील राजकीय लेख्न किंवा व्यावहारिक लेखन, बाळबोध जी देवनागरी पूर्ण लिपी तिच्यात असावें, अथवा . मोडी लिपी तिच्यात असावें आणि युधिष्ठिर, शालिवाहन विक्रम हे शक व चैत्र, वैशाख इत्यादि महिने याप्रमाणे पुस्तकात लावीत जावें.

१०. ज्या काळात नीतिमान दयाळू व अल्पसंतोषी अशा स्त्रिया असतील त्या काळात मात्र एक पती मेला असतां दुसरा पती याप्रमाण सर्व आयुष्याच्या काळात विवाह करण्याची मोकळीक द्यावी आणि ज्या काळात एक पती प्रिय नाही म्हणून.. दुसरा पती करावा अशी स्त्रियांची चाल दिसेल त्या काळात विद्वानि शाल्यावर .. दुसरा पती करू नये असा नियम चालवावा आणि तसल्या काळांत स्वयंवरास स्वरेच्छेनें पती करावा असा नियम चालवावा याप्रमाणें विवाहाचे नियम कालपरत्वें चालवावे, यीं देणेंकरून मनुष्याचे प्राणरक्षण व्हावें आणि मुर्गीट बुडू नये व धर्मांट बुडूं नये.

११. न्यायाधिशानें अन्यायी ब्राह्मण आणि अन्यायी महार या दोघांस सारख्या

मानानें उभे करून अथवा बसवून न्याय करावा. परंतु माहार दरवाज्याबाहेर आणि ब्राह्मण आत असा पक्षपात करू नये.

१२. राजाच्या पोटीं उत्पन्न झाला तोच राजा आहे असें नाहीं, जो ल्हान हुद्यापासून मोठ्या हुद्यापर्यंत कामें करून योग्यतेस चढला तोच राजा असावा, मग तो प्रज्येतील कोणी का माणूस असेना.

१३. युद्ध करणारी सेना अथवा लेखनकामादिक अनेक कामे करणारी सेना, इत्यादि सैन्य राजानें बाळगावें. त्यातील मनुष्यें अमुकच वर्णाची अथवा अमुकच वर्णो पैकीं अमुकच जमातीचीं म्हणजे जातीचीं असावी असें नाहीं.

१४. राजकीय नियमातील चाकरमनुष्यें म्हणजे शिपायापासून राजापर्यंत व दासीपासून राणीपर्यंत, वल्ही मारणारापासून नाव चालविणारापर्यंत व घोडा धुण्यान्यापासून कचरा झाडणाऱ्यापर्यंत इत्यादि राजकीय नियमातील चाकर मनुष्यातून ह्याला म्हणजे लेखन, वाचन ज्ञान नाही असें तर कोणीच नसावें.

१५. राजा मेला किंवा वृद्ध वगैरे कारणानें ठरावाप्रमाणें वेतन घेऊन बसला, तर त्याच्या हाताखालचे जे मुख्य दहा कामदार त्यातून एक राजा नेमावा. तो नेमण्याचा अधिकार प्रज्येतील लोकाचा या प्रकारचा असावा. म्हणजे एक जाहिरात छापून राज्यातील सर्व प्रजेस विनती स्याह्यावी कीं हे राज्याभिषेकास योग्य आहेत. पैकीं अमुक गादीवर बसवावा अशी इच्छा असेल त्याने त्याचे नावाखालीं आपली सही करावी.[१]

याशिवाय अनेक ल्हानमोठ्या गोष्टींवर विष्णुबुवानी आपली मतें प्रगट केली आहेत. बावाच्या या 'आज्ञापत्रा'त साक्षरताप्रसार, लोकशाही तत्त्वानुसारी मतदान, सामाजिक समता, बालाजरठविवाहाचा निषेध, पुनर्विवाह व स्वयंवर याचा पुरस्कार औद्योगिक प्रगतीची आवश्यकता इत्यादि अनेक आधुनिक तत्त्वाच्या बीजाचे दर्शन घडते.

'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध'

'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' या ग्रंथाची मध्यवर्ती कल्पना 'सर्व प्रजा एक कुटुंब होय' अशी आहे.

"याप्रमाणे सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्व जमीन हाच एक बाग व त्यातून जें जें निपजेल तें तें सर्वांचें एक. याप्रमाणें राज्यव्यवस्था असली म्हणजे सर्वांना सर्व उपयोग मिळतात व सर्वांना उत्तम खावयास मिळतें. सर्वांना उत्तम विपुल वस्त्र व अलंकारभूषणें मिळतात, सर्वांना नाच, तमाशे, बैठकी पहावयास सापडतात. पालख्या, रथ, घोडे व हत्ती याजवर सर्वांना बसावयास मिळतं. यामुळें कोणाला काहीं प्राप्त नाहीं असें होतच नाहीं. म्हणून सर्व लोक पूर्णकाम होतात."

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी आपल्या जॉन्सनवरील निबंधात विष्णुबुवाच्या या विचार-प्रणालीला 'सार्वत्रिक संप्रदाय' म्हणजे 'साम्यवाद' संबोधले आहे. या सार्वत्रिक संप्रदायाचे ब्रह्मचारीबोवानी मोठे तपशीलवार वर्णन केले आहे :

"सर्व प्रजेकडून सर्व जमिनीची लागवड करावाची, ती अशी कीं ज्या ठिकाणीं जी वनस्पति चांगली पिकेल त्या ठिकाणीं तिची लागवड करावी . आणि अनेक प्रकारचीं,

१. वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ४३६–४५०.

फळें, कंद, भाज्या, अन्न ..उत्पन्न करून गावोगाव कोठारें भरून ठेवावी. व त्यातून सर्व गावकऱ्यानीं पोटास लागेल तितकें अन्न न्यावें, व जनावरास चारा न्यावा. याप्रमाणें सीत काळ, उष्णकाळ व पर्जन्यकाळ या बाराहि महिन्यात एकसारखें सर्व जमिनींतून उत्पन्न करावें आणि तें सर्वांचें नत्पन्न एकच व एकाचेच ताब्यात राहून त्यातून खावयास विपुल न्यावें व राजानें लोकरीचे, तागाचे, रेशमाचे व कापसाचे याप्रमाणें अनेक तऱ्हेचे कपडे तयार करावे आणि गावोगाव खजिन्यात ठेवावे. त्यातून ज्याला जो कपडा पाहिजे तो त्यानें न्यावा. व सोन्यारुप्याचे, मोतीं, हिरे यानीं जडलेले अलंकार तयार करून गावोगाव ठेवावे व ते सर्व स्त्रियापुरुषानीं वापरावे आणि मोडले म्हणजे पुनः राज्याच्या खजिन्यात ठेवावीं व सर्व प्रकारचे खेळ गावोगाव ठेवावे. व आगगाड्या व तारायंत्र गावोगाव असावीं व सर्व प्रकारच्या कारखानदारानीं व शेतकऱ्यानीं व राजानें एकसारखें अहिंसक खाणें खावें व तें सर्वांनीं एका कोठारातून नेऊन खावें व सर्वांचीं लग्न करण्याच्या खात्याच्या मार्फतीनें राजानें करावीं व आवड नसली तर पुनः ज्याला जी स्त्री नको त्याला दुसरी करून द्यावी व तिला दुसरा पति करून द्यावा म्हणजे स्वयंवर असावें व सर्वांचीं पाच वर्षांचीं पोरें झालीं म्हणजे मुलगे व मुली राजाच्या ताब्यात द्यावे, नंतर त्यानें त्याना सर्व विद्या शिकवून ज्याला ज्या कामात जास्ती उद्योग करण्याची संवय असेल त्याला त्या कामाकडे लावून द्यावा व स्त्रियापुरुष वृद्ध झालीं म्हणजे त्याच्याकडून कामधंदा न करविता त्यानीं स्वस्थ बसून खावें व त्या त्या खात्याचे ' पार्लमेंट ' सभेचे सभासद असावें आणि जगत् मानणाराचे उपकार आठवीत बसावें ''

या सर्व सुधारणा भारतात नव्यानेच कराव्या लागतील असे नाही. तर प्राचीन काळी त्या भारतात प्रचलित होत्याच; फक्त कालांतराने खंडित झाल्या एवढेच, असाही विचार ' वेदोक्तधर्मप्रकाश 'त बुवा मांडतात : '' प्रथम, हिंदुस्थानात सर्व धंद्याचीं खातीं होतीं. व प्रत्येक धंद्याच्या खात्यातील सात आठ वर्षांच्या वयाच्या मुली व मुलगे राजा घेऊन जाई आणि मुलींना अनेक धंदे शिकविण्याच्या खात्यात पाठवी, आणि मुलगेही अनेक धंदे शिकविण्याच्या खात्यात पाठवी; आणि ते मुलगे व त्या मुली वयात येत तसतसे त्यास जें जें काम शिकविलें असेल त्या त्या कामाला परस्पर मदत होण्यासारख्या बेतानें राजा त्यांचीं लग्नें करण्याच्या खात्याकडून लग्नें करवून त्याना जें काम येतें त्या कामाच्या सेक्रेटरीकडे त्याना पाठवी. नंतर तो सेक्रेटरी त्याची राहण्याची व्यवस्था करी. असा बहुत-काळ लोटल्यानंतर पुढे राजे दुर्बुद्धि झाले, यामुळें लोक आपलीं मुलें राजाच्या स्वाधीन न करता आपणास येते तीच विद्या आपल्या मुलास शिकवू लागले. पुढें मुलें मोठीं झाल्यावर बापाचाच धंदा करू लागलीं याप्रमाणें झाल्यामुळे खातीं होतीं तितक्या जाती झाल्या. पुढें तोच जात्यभिमान दृढ झाला. आणि पूर्वस्थिती विसरले. नंतर राजे लुटारू होऊन प्रजेस पीडा करू लागले पुढें प्रजाही लुटारू झाली म्हणून मनु या नावाचा राजा झाला, त्याने कायदे केले. असा या बिघडलेल्या नीतींतील ज्या अनेक प्रकारच्या राज्नीति त्याच भूगोलावरील अनेक प्रकारच्या राजनीति आहेत ''

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी याच्या या स्वप्नरंजनावर निबंधशानविस्तारात आपरोधिक टीका आली होती. आधुनिक शानविज्ञानाशी परिचय नसल्यामुळे विष्णुबोवांचे मूलगामी विचार तर्कदुष्ट उतरले. तसेच, आपले विचार कृतीत उतरविण्यासाठी जी संस्थात्मक पद्धतीने कार्य करण्याची आवश्यकता असते, तिची जाणीव त्याना नसल्याने या वैचारिक विप्लवतीला भव्य स्वप्नरंजनाचे रूप आले ! येवळ अंत प्रेरणेने बोवांनी युगाची चाहूल ओळखली, त्यासाठी

ग्रंथनिर्मितीचा व ग्रंथप्रचाराचा अवाढव्य पसारा रचला आणि मोठ्या नेटाने आपल्या तत्त्वज्ञानातील वैयक्तिक आचारसंहिता कसोशीने पालन केली हे त्याचे कार्यही असामान्य कोटीतील समजावे लागेल. शेवाची निष्ठा प्राचीन धर्मग्रंथावर असली तरी त्याचे विचार मात्र जुनाट नव्हते. राजेरजवाडे, संस्कृत विद्या, ब्राह्मणवर्ग याविषयीची त्याची मते पाहिल्यास ती लोकहितवादींच्या मताइतकीच तिखट आहेत असे दिसेल. हिंदुस्तानातील राजेरजवाड्याविषयी ते म्हणतात : "स्वहस्तानें काम करण्याची सवय नाहीं. व भूगोलाची माहिती नाहीं, व जलप्रवास करीत नाहींत. यामुळें त्याना मरणाची भीति वाटते. वंशपरंपरा चाकर मनुष्यें, यामुळें समयास कोणाचा उपयोग नाहीं, व जात्यभिमानामुळें कोणी कोणास सार्वभौम व देण्यास वगैरे मदत नाहीं, व स्वतः लेखनवाचनज्ञानाचा, व कलाकौशल्याचीं कामें करण्याचा मार्ग मुळींच ठाऊक नाहीं, व त्यातील आनंदरस चाखला नाहीं, व बापाच्या आज्यानें ज्या पराक्रमानें जो किताब मिळविला, तो किताब भालदारचोपदाराकडून लल्कारून, आपण नाटकातील सोंगाप्रमाणें त्या किताबाचा आनंद भोगतों, याची लज्जा त्याना वाटत नाहीं, व अन्य द्वीपातील राजे, कोणत्या कारणानें व कायद्यानें योग्यतेस चढले तो उद्योग करण्याचें ज्ञान नाहीं, पण शिकवू लागल्यास शिकत नाहींत, इत्यादि प्रकारची हल्लीं जे हिंदुस्थान देशांत ल्हानमोठे राजेरजवाडे आहेत त्याची स्थिति आहे."[1] केवळ संस्कृत जाणणाऱ्याविषयी त्याचे मत असे:– "जो गीर्वाणभाषा म्हणजे संस्कृत भाषा शिकतो आणि बोलतो, तोच विद्वान् अशी हिंदुस्थान देशातील बहुतेक लोकाची बोलण्याची चाल पडून तशीच समजूत दृढ झाली आहे; परंतु ही समजूत अगदीच मूर्खपणाची आहे. का कीं, ज्या ज्ञानाच्या अनुभवानें वेदशास्त्रादिक ग्रंथ रचले, तें ज्ञान व अनुभव नाहीं, आणि नुसते ग्रंथ पाठ केले आणि बोलला त्याला विद्वान् म्हणणें हें केवढें मूर्खपण आहे!"[2] बावाचे वाचन प्रामुख्याने प्राचीन मराठी धर्मग्रंथाचे असल्याने त्याच्या भाषेवर व शैलीवर जुनी छाप उमटली आहे. उदाहरणार्थ, कडसणी, पाणिग्रहे आदी शब्द वापरणे, विशिष्ट पदाची वा वाक्याची पुनरुक्ती करणे, धर्मग्रंथातील मताचा सूत्रमय संदर्भ देणे इत्यादी.

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी याच्या व्यक्तित्वावर एकनाथाचा परिणाम झाला असावा असे वाटते. एकनाथी वाङ्मयाचे पारायण, एकनाथी ओवीचा वापर, 'भावार्थ सिंधु' हे ग्रंथनाम, 'चतुःश्लोकी भागवत याचा अर्थ' हा ग्रंथ, नव्या–जुन्या विचाराचा समन्वय करण्याची वृत्ती, भूतदयावादी भूमिकेवरून सामाजिक विषमता शिथिल करणे, ख्रिस्तावाच्या हातचा पाव खाणे व खानू नावाचा मुसलमान खानसामा बाळगणे, संस्कृत भाषेपेक्षा मराठी भाषेचे अगत्य वाटणे इत्यादी विष्णुबुवाच्या अनेक विशेषामुळे हा समज दृढ होतो. तडफ, वक्तृत्व, युक्तिवादचातुर्य व आग्रहीपणा हे त्याच्या शैलीतील गुण मात्र लोकहितवादींची आठवण देतात. जुन्या परंपरेतील नवा निबंधकार या शब्दांत विष्णुबुवा ब्रह्मचारी याचे वर्णन केल्यास ते चूक ठरणार नाही.

इतर निबंधकार

अव्वल इंग्रजीच्या काळात ज्यांनी विपुल निबंधलेखन केले नाही, ज्यानी

१. वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ४२५–२६
२. वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ४२७

इतर वाङ्मयप्रकारातच विशेषत्वाने नाव मिळविले किंवा ज्याच्या निबंधलेखनात इंग्रजी किंवा जुने असे कुठलेच नेमके वळण दिसत नाही अशा निबंधकाराचा समावेश प्रस्तुत गटात करिता येईल. दादोबा पांडुरंग, विष्णुशास्त्री पंडित, जोतीबा फुले, काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे, रामकृष्ण विश्वनाथ इत्यादी निबंधकार या गटात अंतर्भूत होतात.

रामकृष्ण विश्वनाथ :

अल्प परंतु बहुगुणी निबंधलेखन करणारे निबंधकार म्हणून रामकृष्ण विश्वनाथ याचा आदराने निर्देश करावा लागेल. 'हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति व पुढें काय त्याचा परिणाम होणार, याविषयीं विचार' या १८४३ साली प्रकाशित झालेल्या त्याच्या दीर्घ निबंधात तत्कालीन भारताच्या राजकीय व आर्थिक परिस्थितीची आगळी जाण दिसून येते. इतिहासलेखकाची भूमिका स्पष्ट करताना ग्रंथाच्या प्रारंभी लेखक म्हणतो : "इतिहास लिहिण्याचा उद्देश जी हकीगत झाली, तिचा खरा वृत्तांत लिहावा, इतकाच नाहीं, परंतु त्या विषयाचा सर्वसाधारणपणें विचार करणें, व त्या वृत्तांतापासून जो निर्णय निष्पन्न होईल, तो इतिहास या हेतूने सर्वांस समजावा, इतकेंच नाही, परंतु व्यवहारात त्यापासून सर्वांस उपयोग होईं, व सर्वांचें कल्याण होईं, अशा प्रकारें त्या निर्णयाचा उपयोग करणें हाच मुख्य उद्देश होय. इतिहास लिहिणाराचे ग्रंथात एक पक्ष किंवा काहीं हलके हेतु न धरिता सर्वांच्या कल्याणाचा हेतु जो जों अधिक असतो, तों तों ग्रंथ लिहिण्यास अडचणी गणितश्रेढीनें वाढत जातात व या अडचणींतून पार पडण्याविषयीची सूक्ष्म आशा भूमितिश्रेढीनें अधिकाधिक सूक्ष्म होत जाते." प्राचीन भारतातील हिंदु व मुसलमान राजवटींचा जितक्या निरपेक्ष व निर्भीड भूमिकेतून लेखकाने विचार केला, तितक्याच निरपेक्ष व निर्भीड भूमिकेतून इंग्रजांचा भारतात चंचुप्रवेश व येथे त्यांनी प्रस्थापित केलेली अधिसत्ता याचा त्याने परामर्श घेतला आहे. इंग्रजांच्या कपटनीतीचे वर्णन करिताना लेखक लिहितो— "पुणें व हैद्राबाद सरकार म्हणजे पेशवे आणि निजाम यास इंग्रेज सरकाराशीं दोस्ती केल्यापासून अतीं काहीं फायदा झाला नाहीं. कारण इंग्रेज सरकारानें टिपू सुलतानाचें राज्य मोडल्यावर लागलेंच तें सरकार पेशवे, निजाम या सरकाराशीं कलह उत्पन्न करण्यास काहीं कारण शोधूं लागलें. याचा परिणाम शेवटीं असा जाहला कीं मराठ्याचें राज्य बुडालें."[1]

एतद्देशीय संस्थाने गिळंकृत करण्याकरिता इंग्रज राज्यकर्त्यांनी कोणकोणती कारस्थाने रचली याचे तपशीलवार व साधार विवेचन लेखकाने केले आहे. निजोरी संस्थानप्रकरणाचे उदाहरण देऊन लेखक म्हणतो, "कंपनी सरकारने आसपासचे संस्थानाचे दरबारात आपलें गुप्तपणानें प्राबल्य चालविलें आहे." (पृ. ७५) गाजलेल्या सातारा प्रकरणाबाबत तर "ब्रिटिश एजेंटानें राजास भुलथाप घालून व त्यास कळूं न देता कोऱ्या कागदावर राजमुद्रेनें सह्या घालविल्या, नंतर त्यावर पाहिजे तशीं खोटीं कागदपत्रें लिहिलीं." (पृ. ७५). मुसल्मानी राजवटींत हिंदुस्थानातील कारागिरीचा विकास झाला व व्यापार वाढून लोकांना चार पैसे अधिक मिळाले. कंपनी सरकारच्या व्यापारी धोरणामुळे मात्र आज देशाची आर्थिक दुरवस्था निर्माण झाली आहे हे लेखकाने ओळखले होते :

"मुसल्मानाचे राज्यांत हिंदुस्थानांतील उत्पन्न केलेले सामानही बरेंच पूर्णतेस

---

१. हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति, पृ. ६३

आलें होते व त्याचा सर्व लोकांत धाहाही झाला होता, परंतु ब्रिटिशाचा बेत व वर्तणूक अशी आहे की हिंदुस्थानाची सामान इत्यादि उत्पन्न करण्याची शक्ति अगदी मोडून टाकावी की जेणेंकरून युरोपातील उत्पन्न केलेले सामानाचा खप व्हावा "[1]

इंग्रजी राज्यरीतीचा साकल्याने विचार करिता लेखकाला वाटते—

"कीं आ सर्व लोकांची या विस्तीर्ण देशांत वस्ती आहे, त्याचें कल्याण होण्यास व ब्रिटिशाचे राज्याची व्यवस्था व स्थिरता असण्यास एक राज्यकारभार करण्याचे स्थितींत मोठा फेरफार झाला पाहिजे, नाहींतर या लोकांच्या उद्योगांत व वर्तणुकेंत कांहीं नवीन रचना झाली पाहिजे. इंडियाचे कोणतेही भागांत गेलें असता साम्प्रतचे ज्मामदी, शिबंदी अथवा न्यायदानांत यांचा कारभारांत जे लोकांवर मोठमोठे कर, अदाधुंदी आणि जुलूम आहे याविषयीं आणि हिंदुस्थानांतील उत्पन्न केलेलें सामान यावर अनिवार मोठी जकात बसलेली आहे, कीं जेणेंकरून त्या जिनसास विलायतचे बाजारांत जाण्यास मार्ग न मिळावा याविषयीं व या काम करणारे लोकांनीं यामुळें आपआपले धंदे सोडून दिले व भिकेस लागले याविषयीं बहुतकरून लोक गार्‍हाणीं करितात, असें आपले आढळण्यास येईल. हीं असलीं गार्‍हाणीं ऐकून आम्हांस फार दुःख वाटतें." इंग्रजांनी "मिठाचा व अफिणीचा प्रतिबंधकारक व्यापार चालविला आहे, त्यापासून हिंदुस्थानांतले लोकांचा फार नाश झाला." (पृ ८३) असा स्पष्ट अभिप्राय लेखकाने दिला आहे. न्यायालयीन चौकशी न करिता एका एतद्देशीय लष्करी अधिकार्‍यास फाशी देण्यात आलें. या अन्यायाची दखल घेऊन निबंधकार औपरोधिक शब्दांत म्हणतो – "हें कदाचित् सुधारलेपणाचें उदाहरण असावें हिंदुस्थानचे लोक आपले शरीरावर किंवा आपले प्रतिष्ठेवर किंवा आपले मालमत्तेवर जुलूम होतो म्हणतात, म्हणून त्यास बडव्योर व रानटी असें म्हणावें की काय?" (पृ. ८२)

राज्यकर्त्यांवर टीका करण्यातच लेखकाने आपली बुद्धिमत्ता खर्ची घातली नाही, तर त्याने स्वसमाजातील वैगुण्येही उघड केली आहेत

"हिंदुस्थानचे लोकांही जर त्यास आपलें कल्याण करायाचें असेल, तर त्यास आपल्याला स्वतंत्रता मिळवायाची असेल, आणि आपला व्यापार हितावह करून घ्यावयाचा असेल, तर त्यांहीं स्वतःच कमर बांधावी, आणि आपल्या सामर्थ्येंकरून व गुणेंकरून दुसर्‍याचे साहाय्याची गरज नाहींशी करावी आणि जीं दुःखें त्यांहीं आपल्या आळसामुळें आपणावर ओढून घेतलीं आहेत, तीं दूर करावीं."[2]

'स्वतंत्रता' व 'व्यापार' या दोन गोष्टींवर रामकृष्ण विश्वनाथ यांचा विशेष जोर आहे, व त्या बाबतीत भारताची प्रगती होणे कठीण नाही. कारण—"जमावंदी व राजकीय कारभार चालविण्याचें एतद्देशीय लोकांस फार चांगलें ज्ञान आहे, यांत संशय नाहीं. कारण की त्याच धूर्तपणामुळें व शाहाणपणामुळें कित्येक हिंदु राजांनीं आपलें राज्य मोठ्या प्रतिष्ठितपणें, व त्याचे रयतेस सुखकारक होण्याजोगें केलें आहे इतकेंच नाहीं, कंपनी सरकारचे राज्यांतही देशप्रकरणीं व ज्मामदी खात्यांतल्या इंग्लिश कलेक्टरचे कचेरीचा कारभार बहुधा एतद्देशीय लोक चालवीत असतात." (पृ १७)

१. हिंदुस्थानची प्राचीन व साम्प्रतची स्थिति पृ ७८
२. हिंदुस्थानची प्राचीन व साम्प्रतची स्थिति. पृ १३

लेखकाने इंग्रज सरकारवर जशी आंधळेपणाने टीका केली नाही, तशीच स्वकीयांची अंध प्रशंसाही केलेली नाही. हिंदु लोकांच्या सामाजिक रीतिरिवाजांची व त्यांच्या दैववादाची त्याने कसून परीक्षा केली आहे : " हिंदु लोकांमध्ये सण आणि उपवासाचे दिवस बहुत येतात, त्यांत त्यांचा काळ उगीच व्यर्थ जातो, आणि तेणेकरून त्यांचे सुधारण्यास विलंब लागेल. परंतु जसजसी त्यांजमध्ये यंत्रांची आणि मजुरांची गरज अधिक होत जाईल, तसतसे सण आणि उपवास कमी होत जातील. हल्लींचे सणांचे महात्म्य दिवसानुदिवस कमी होत चाललें आहे, त्याचप्रमाणें ब्राह्मणांचाही मान कमी होत चालला आहे, याणेंकरून असें दिसोन येतें की हा देश काही चांगले दशेस येईल. हिंदु लोकांचा दैवावर आणि ग्रहदशेवर फार भरवसा आहे, तेणेंकरून ते मोठमोठाले कारखाने घालण्यास आणि व्यापार करण्यास नालायक जाहाले आहेत. जर एखादे हिंदूस काही कारण जाहालें, तर ते काम सुरू करण्यास पहिल्यानें त्यास चांगला दिवस पाहावा लागतो आणि घरांतून बाहेर पडते वेळेस म्हणतो की हें माझें काम सिद्धीस जावो. नंतर पायरी खालीं उतरल्यावर मार्गांत पहिल्यानें कोण कोण भेटतात हें मोठे चित्त देऊन त्यास पाहावें लागतें. कोणी इतक्यांत जर शिंकला तर शिंकल्यापासून काय होईल, याचा शोध करितो, त्याचप्रमाणें कावळा ओरडला असता, आंधळा मनुष्य, ब्राह्मण किंवा परीट भेटला असता तो वाईट शकुन असें मानतात. "

गिबन, बर्क इत्यादी आंग्ल विद्वानांच्या ग्रंथांशी परिचय असूनही लेखकाला इंग्रजी राजवटीतील पुस्तकी विद्येबद्दल तत्कालीन इतर लेखकांप्रमाणें, अंध आदर नाही. " इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करण्यांत फार आतुर म्हणून जेथेजेथे शाळा घातलेल्या आहेत, तेथेतेथे शाळा मुलेंकरून भरलेल्या असतात, व तेथे ते बराच विद्याभ्यासही करितात, परंतु या अशा लोककल्याणार्थ शाळा घालणाराचे लक्षांत असें कधीच आलें नाहीं की या मुलांनीं पुढें आपला उदरनिर्वाह कोणत्या प्रकारें चालवावा ? कंपनी सरकार मोठमोठ्या पगाराच्या व विश्वासाच्या जागा नेटिव लोकांस अगदीं देत नाहीं. विद्येकरून त्यांची मनें मोठी होतील, व त्यांत सृष्टींत कोणत्या रीतीनें वागावें हें ज्ञान प्राप्त होईल, परंतु या ज्ञानाचा उपयोग करण्यास त्यास कोणताही मार्ग करून ठेवला नाहीं, अथवा जा प्रकारें त्यास सध्या विद्याभ्यास शिकवितात, तो प्रकार त्यास पुढें ज्या धंद्यांत ते पडणार त्यांत वाकब करण्यास उपयोगी आहे काय ? " [1] नव्या इंग्रजी विद्येचे इतके समतोल परीक्षण रामकृष्ण विश्वनाथ यांच्याशिवाय अव्वल इंग्रजीतील दुसऱ्या कोणत्याही मराठी निबंधकाराने केलेले दिसत नाही. लेखकाची बुद्धी पूर्वग्रहदूषित नाही. त्यामुळे तो भारत व इंग्लंड या दोनही देशांकडे सारख्याच निर्लेप दृष्टीने पाहू शकतो. " हिंदुस्थानात कापूस वगैरे जिन्नस आजच्याकालपर्यंत पिकत आहे, तावत्कालपर्यंत हा मुलुख कधींही निष्कांचन होणार नाहीं ; परंतु तो जिन्नस विलायत चीन आदिकरून परमुलखांत पाठवून त्याचीं वस्त्र वगैरे जाल्यावरतीं पुन: या देशांत आणण्यापासून तो अर्थात् नेहमी दरिद्री होत जाईल.. इंग्लंड देश दुर्भिक्ष आणि दरिद्री होता. हेंच तेथल्या लोकांचे संपत्तीस, सुखास, आणि बळास कारण जाहलें, आणि हिंदुस्थानांत सर्व पदार्थांची समृद्धी होती तेणेंकरूनच हे लोक दरिद्री जाहले. " (पृ. ८५-८६)

सांप्रत कारकुनांची संख्या वाढती आहे. कामगार, कारागीर यांची मुले इंग्रजी शिक्षण घेतात व मग त्यांना उत्पादक धंद्यात शिरण्याची लाज वाटू लागते. आपण जर लवकर ' यंत्रयुक्ति ' आमसात केली नाही, तर येत्या काही वर्षांत कारकुनमंडळींना पांच

---

१. हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति. पृ. ८७

रुपयापेक्षा अधिक मासिक पगार मिळणार नाही असा गंभीर इशारा देऊन लेखक "आपला कापूस वगैरे जिनसांचीं वस्त्रें वगैरे पदार्थ आपलेच लोकांहीं उत्पन्न करावें हें योग्य आहे" (पृ. १०२) असा 'स्वदेशी'चा संदेश लेखक लोकांना देतो. "हें कृत्य करण्यास इथल्या लोकांहीं प्रथम एक मंडळी करावी, आणि दाहा लक्षाचें भांडवल काढावें, दोन हजार रुपयाचा भाग असे पाचशें भाग करावे" अशी सहकारी संस्था स्थापन करण्याची सूचना देऊन आपले विचार केवळ स्वप्नरंजनात्मक नाहीत हे निबंधकाराने सिद्ध केले आहे.

निबंधाच्या अखेरीस रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी सनज्ञ आशावाद व्यक्त केला आहे.— "सारांश, हिंदुस्थान देश मोठा फल्युक्त व उत्पत्तीकरून परिपूर्ण आहे, व परमेश्वरानें मोठे औदार्यकरून या देशावर आपली कृपा पसरली आहे, तेव्हां या परमेश्वराची कृपा बाहेर आणण्यास जर लोकांहीं उद्योग केला व आपलें सामर्थ्य लावलें, तर किती चमत्कार होईल बरें! आपली स्थिती चांगली करण्याकरिता युद्ध किंवा राजकीय वादविवाद व उगीच खटी करणें याचें प्रयोजन नाहीं; कारण यापासून कांहीं फायदा नाहीं. आपले देशाचें काय सामर्थ्य आहे तें आपल्यास बरोबर समजल्याने त्याचा उपयोग करण्यास ते प्रवृत्त होतील व तेणेंकरुन सौख्य हा त्याचा आपोआप परिणाम होईल." भारतीय इतिहासाचे तपशीलवार ज्ञान, त्याच्या बळावर भविष्याचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य, राजकीय व आर्थिक घटनांचे शास्त्रशुद्ध आकलन, प्रौढ आशावाद ही रामकृष्ण विश्वनाथ यांच्या "हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिती .." या निबंधाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. याशिवाय भारतीयांचा निरुद्योगी व दैववादी स्वभाव, इंग्रजांची भेदनीती व आर्थिक शोषण आणि इंग्रजी विद्येचा पुस्तकीपणा यांचा लेखकाने केलेला शिष्ट शब्दांतील धिक्कार हाही विशेष लक्षात घेण्यासारखा आहे. १८५० पूर्वीच्या मराठी निबंधात ही वैशिष्ट्ये प्रकट झाली हे कौतुकास्पद होय.

रामकृष्ण विश्वनाथ यांच्या लेखनात एक मोठे वैगुण्य आढळते व ते म्हणजे त्यांची घोळ घालणारी शैली व बेडौल भाषा. "असा प्रकार आहे, त्यापेक्षा जो कोणी पृथ्वीवर किंवा हरएक मुलखांत आजपर्यंत जी हकीगत जहाली, तिचा विचार करूं लागतो, त्यास नाना प्रकारचीं विघ्नें प्राप्त होतात यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं, व आजपर्यंत ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्याविषयीं व सांप्रत जो रंग दिसत आहे, याचा बहुधा परिणाम काय होईल, याविषयीं फार विस्तारेंकरून विचार करण्याचे तत्पर्यंत न पडला या अडचणी, दुरभिमान वगैरे समज दूर करण्याचे उद्देशानें नवीन प्रयत्न केले, आणि ते जरी सिद्धीस गेले नाहीत, तथापि त्यांत कांहीं फारसें आश्चर्य आहे, अशी गोष्ट नाहीं, व निराशेपासून जें दुःख प्राप्त होणार, ते फुकट अधिक वाढविण्याचें प्रयोजन नाहीं, किंवा कदाचित् दैव योगें करून असें घडून आलें की या अडचणींतून दुसरे जे कोणी पार पडायास इच्छीत असतील, त्यांची इच्छा सफळ जहाली नाहीं, असें विद्वज्जनसमाजाचे ध्यानीं आलें, तथापि ग्रंथ लिहिणारास त्या कामापासून पराङ्मुख करणें, किंवा त्याचे स्वतांचें जे कांहीं विचार असतील, त्यांजवर लक्ष न देणें हें योग्य नाहीं.[१]

प्रस्तुत परिच्छेदवजा वाक्यावरून व ग्रंथाच्या दीर्घनावरूनही लेखकाच्या भाषाशैलीची

---

१. हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति, पृ. १-२

कल्पना येते. अर्थात ' शतपत्र ' पूर्वकाळात सुगम व रेखीव भाषाशैली ही गोष्ट अपवादात्मकच होती.

दादोबा पाडुरंग :[1]

" दादोबा हे महाराष्ट्राचे पहिले धर्मसुधारक, वैयाकरण आणि भाष्यकार. किंबहुना स्वतंत्र प्रज्ञेचे पहिले ग्रंथकार म्हणूनही त्यांना अग्रमान देणे अयोग्य होणार नाही. दादोबांचे साहित्य हे मौलिक, रसपूर्ण आणि विचारप्रवर्तक असल्याचे अनुभवाला येते. त्यांची शैलीहि रस–प्रसंगानुसार क्षार्प आणि आर्जवी, प्रसन्न आणि प्रौढ आहे. "[2] निबंधकार म्हणून जरी दादोबांचा सहसा निर्देश केला जात नसला, तरी त्यांच्या व्याकरण-विषयक ग्रंथाच्या प्रस्तावना, ' यमुनापर्यटन ' या बाबा पदमनजींच्या ग्रंथाला जोडलेला पुनर्विवाह–विषयक लेख, ' विद्येच्या लाभाविषयी ' हे उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेतील अध्यक्षीय भाषण व ' यशोदापाडुरंगी ' च्या प्रारंभी केलेले परीक्षण हे सारे साहित्य निबंधरूपच होय.

दादोबांनी आपल्या ' मराठी भाषेचे व्याकरण ' या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती १८५०

---

१. जन्म–इ. स. १८१४ मुंबई येथे, मूळ घराणे वसईजवळील तर्खड या गावचे, इंग्रजी शिक्षण बाम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेत, खासगी शिक्षक, सरकारी नोकरीत उपशिक्षक, मुख्य शिक्षक, अधीक्षक (सुपरिंडेंट) व डेप्युटि कलेक्टर अशा हुद्यावर काम, सेवानिवृत्तीनंतर ट्रान्सलेटरचे पद आणि रावबहादुर असा किताब मिळाला, मराठी, गुजराती, संस्कृत, इंग्रजी व फारसी या भाषा अवगत, ग्रंथलेखनाप्रमाणे समाज सुधारणेचेहि कार्य केले, मानवधर्म–सभा आणि परमहंस–मंडळी या समाजाच्या संस्थापकांपैकी एक, मृत्यु–२६ ऑक्टोबर १८८२. ग्रंथ :— १. मराठी भाषेचे व्याकरण (१८३६) २. मराठी नकाशाचे पुस्तक (१८३६) ३. The Absurdity of the Holi Festival as it is now practised by the Hindus (१८३६) ४. गुजराथी नकाशाचें पुस्तक (१८३८) ५. A Prize Essay on the Native Female Education (१८४१) ६. An Address to the Inhabitants of Surat showing the advantage of Bombay in the Introduction of Spinning and Weaving Mills (१८४१) ७. विद्येच्या लाभाविषयीं (१८४८) ८. विधवाश्रुमार्जन (१८५७) ९. इंग्रजी व्याकरणाची पूर्वपीठिका (१८५०) १०. यशोदापाडुरंगी (१८६५) ११. मराठी लघुव्याकरण (१८६५) १२. धर्मविवेचन (१८६८) १३. A Hindu Gentleman's Reflections respecting the works of Emanuel Swedenborg (१८७८) १४. परमहंसिक ब्राह्मधर्म (१८८०) १५. मोठ्या महाराष्ट्र व्याकरणाची पूरणिका (१८८१) १६. आत्मचरित्र (१८८२) १७. शिशुबोध (१८८४) १८. A Journal of a Trip from Jowrah to Tonk in Malwa १९. संस्कृत भाषेचें व्याकरण २०. फारशी भाषेचे मराठींत व्याकरण २१. फारशी भाषेचे इंग्रजींत व्याकरण २२. गुजराथी भाषेचे व्याकरण २३. शाकुंतलाचें मराठी भाषांतर २४. इंग्रजी–मराठी–गुजराथी-हिंदुस्थानी कोश २५. मराठी–इंग्रजी–फारशी–तेलगी कोश २६. महाराष्ट्र-भाषेची पूर्वपीठिका २७. मानाईच्या ओव्या.

२. विचक्षणकर काल आणि कर्तृत्व, ग. त्र्य. माडखोलकर, पृ. १२

खाली प्रसिद्ध केली. मराठी व्याकरण व भाषाशास्त्र या विषयावरील एक सुबोध निबंध अशा शब्दांत या प्रस्तावनेचे वर्णन करता येईल.

१ सप्टेंबर १८४८ रोजी उपर्युक्त ज्ञानप्रसारक सभेची स्थापना झाली. त्यावेळी दादोबांनी 'विद्येच्या लाभाविषयी' या विषयावर सुमारे १० पृष्ठांचे भाषण केले. सदर भाषण मराठी ज्ञानप्रसारक मासिकाच्या पहिल्या वर्षीच्या पहिल्या अंकात प्रकाशित झाले. शास्त्रीय ज्ञानाची आवश्यकता प्रतिपादन करून दादोबा म्हणतात : "ज्ञानशक्तीचा प्रसार आपल्या देशात प्राचीन काळीं कमी होता असे नाहीं. सर्व इतिहासकर्ते असे मान्य करितात कीं, इतर बहुतेक देश ज्या वेळेस अज्ञान दशेत होते, त्या वेळेस हिंदुस्थान उत्तमावस्थेत होता व ही गोष्ट प्राचीन ग्रंथावरून खरी अशीही अनुभवास येते. आपणामध्ये पूर्वी व्यासादि ऋषि व कालिदास, भट्टोजी दीक्षित, भास्कराचार्य, इत्यादि पंडित यांनी शास्त्रीय व व्यावहारिक विषयावर जे नाना प्रकारचे ग्रंथ केले आहेत त्यांचें मनन करून पाहिलें असता त्यांचा उद्योग केवढा व त्यांचे ज्ञान किती याचें सहज अनुमान होतें. त्या वेळचे त्यांचे श्रम आणि सांप्रतकालचे आमचे श्रम यामध्यें तारतम्य पाहिले असता किती बरें अंतर ? अहो, त्यांच्यासारखे नवे ग्रंथ करणें तर असो, परंतु त्यांनीं केलेले ग्रंथ समस्त देखील नाहींत. आपल्या पूर्वजानीं जे विद्यावृद्धीचा क्रम घालून दिला होता तोच जर आजपर्यंत एकसारखा चालला तर आज आपल्या देशात किती बरें ज्ञानाची समृद्धि झाली असती. तर पुनः एकदा आपण सर्व मिळून आपल्या देशाची सुधारणूक करण्यास यत्न करू आणि आपल्या पूर्वजांचे नाव उदयास आणू."

'यमुनापर्यटन' या बाबा पदमनजी यांच्या कादंबरीला दादोबा पांडुरंग यांचा पुनर्विवाह विषयक संस्कृत लेख जोडला आहे. दीपक-पृष्ठावर त्याचे वर्णन "आरंभीं रावबहादुर दादोबा पांडुरंगजी यांनीं विधवांच्या पुनर्विवाहाविषयीं निबंध लिहिला असे" या शब्दात केले आहे. "विधवाश्रुमार्जन" या संस्कृत निबंधाचे मराठी भाषांतरही शेजारीच जोडले आहे. मात्र हा मराठी निबंध दादोबांच्या हातचा नाही[1] या संस्कृत-मराठी निबंधाचे स्वतंत्र मुद्रणही झाले. निबंधाच्या अनुवादप्रारंभी हेतुकथन करताना दादोबा म्हणतात "विधवा स्त्रियास आपल्या पतीच्या मरणापासून जीं दुःसह दुःखें प्राप्त होतात, त्याविषयीं बाबा पदमणजी यानीं सुसंवादरूपानें प्राकृत भाषेत हा पुढील ग्रंथ रचिला आहे. परंतु ती भाषा या देशातील शास्त्रीपंडित इत्यादि विद्वज्जनास नीरस वाटती यावरून या ग्रंथातील विषयाची गोडी त्यास लागणार नाहीं, असें ग्रंथकर्त्यास वाटून त्यानें मला अशी विनंती केली कीं, माझा ग्रंथ विद्वान लोकास ग्राह्य व्हावा म्हणून आपण संस्कृत भाषेत या विषयावर काहीं लिहावें त्यावरून मा त्वहानसा निबंध लिहिला आहे."[2] या १८ पृष्ठांच्या निबंधावरून दादोबांची संस्कृत धर्मग्रंथात गती किती होती व त्यांचे विचार कसे सुधारणावादी होते याची कल्पना येते. "विषादप्यमृतं ग्राह्य" अशी संस्कृत विद्वानांना विनंती करून लेखक मूळ विषयाकडे वळला आहे : "पूर्वीच्या विधवा स्त्रियास पुनर्विवाह करण्याची मोकळीक होती किंवा नव्हती,

1. "आज सकाळींच मी मि. दादोबा पांडुरंग यांजकडे गेलो, आणि तेथून यमुनापर्यटन पुस्तकाकरिता संस्कृत निबंध घेऊन घरीं आलों. चार वाजता संस्कृत निबंधाचे भाषांतर करावयास एका शास्त्र्यापाशीं बसलों."

अनुभवसंग्रह (बाबा पदमनजी), भाग १, पृ. ६०

2. यमुनापर्यटन, संस्कृत निबंधाचे भाषांतर, पृ. १.

आणि जर नव्हती तर त्या अवस्थेत त्या कोणत्या आचाराने राहत होत्या व त्यांच्या वर्तनाचे नियम कोणते होते या विषयीचे ज्ञान प्रस्तुतच्या विषयास फार उपयोगीं आहे, म्हणून त्याचा विशेषेकरून विचार करावा. परंतु हा शोध करण्यापूर्वीच मनात शोक उत्पन्न होतो कारण जे कोणी एतद्देशीय लोकांच्या प्राचीन ग्रंथाचे अवलोकन *करून त्यांतील मतभेद व परस्पर विरोध पाहतात तेव्हा त्यांचे मन व्यग्र होते.*" [१] पुढे संपूर्ण निबंधात निबंधकाराने प्राचीन धर्मग्रंथातील या विसंगतीचेच सविस्तर, सोदाहरण विवेचन केले आहे. लेखकाने मनु, पराशर, याज्ञवल्क्य आदींच्या ग्रंथातील उतारे उद्धृत केले आहेत. संस्कृत पंडितांना प्रिय असलेला 'शाब्दिक युक्तिवाद' ही क्वचित लेखकाने केला आहे: "सर्व मुनींचे मत असे आहे की, पती मरण पावला असता विधवेने परपुरुषाचे नाव देखील घेऊ नये. असे असता नवरा मरताच त्या विधवेचे मस्तक नापिताच्या स्वाधीन करितात व तिचा व त्याचा एकांती सहवास करवितात असे प्रतिमासी एक दोन वेळा त्यास करावेंच लागते, यामुळे ते आपल्याच मताप्रमाणें आपण पापात पडतात कारण जें पाप पतिमरणानंतर कालेंकरून परपुरुषस्पर्शानें होणार तें लागलेंच तिजकडून करवितात. विद्याच्या घाला मोठा अधकार तो हाच आहे." [२]

निबंधाच्या शेवटी दादोबा वजावतात: "अशा वेळीं दयाळू परमेश्वरानें त्यांच्या दुःखशमनार्थ परधर्माचे द्वीपांतरींचे राजकार्यधुरंधर व्यवस्थापक अशा लोकांच्या बुद्धीस प्रेरणा केली, आणि त्यांनी एतद्देशीय विधवांचा पुनर्विवाह करावा असा नवा कायदा स्थापन करून मोठी कीर्ति मिळविली. तर आता राजाज्ञेकरून जो पुनर्विवाह स्थापित झाला, त्याच्या निषेधाविषयीं वाक्पांडित्य करून हासील नाहीं, म्हणून परमेश्वरइच्छेकरून जें प्राप्त झाले त्याला अनुसरावें हेंच उत्तम आहे." पुनर्विवाहविषयक सुधारणेबाबत दादोबा धर्माज्ञा व राजाज्ञा यांचा आश्रय घेतात; पण बाबा पदमनजी व लोकहितवादी यांच्याप्रमाणे सनातनी मंडळींच्या दयाबुद्धीला वा बुद्धिप्रामाण्याला आवाहन करताना दिसत नाहीत !

दादोबा यांचा सर्वोत्कृष्ट निबंध म्हणजे 'यशोदापांडुरंगी' ला जोडलेली टीकात्मक प्रस्तावना. दादोबांनी १८६५ मध्ये मोरोपंतांची 'केकावलि' सटीप प्रकाशित केली. या ग्रंथालाच त्यांनी 'यशोदापांडुरंगी' हे नाव दिले आहे. त्यासंबंधी ते खुलासा करितात: "ज्यांच्या उदरीं त्या जगदीशानें मला जन्म दिला त्या परम वंद्य आणि प्रेमास्पद मातापित्यांचे नामयुग्मानें या माझ्या टीकेस अभिधान देऊन यश देणारें मातृनाम यशोदा, आणि त्या यशाची निर्मलता दर्शविणारें पितृनाम पांडुरंग." या स्पष्टीकरणात दादोबांची कल्पकता व सहृदयता या दोनही गोष्टी प्रकट झाल्या आहेत. "जिच्या अभ्यासाकरिता ज्या प्रथमपायन या पुढील केकावलि या नावाच्या स्तोत्रावर टीका करावयास आरंभ केला, परंतु जी त्या ग्रंथाची समाप्ति पाहण्यास जगदीशाच्या इच्छेनें राहिली नाहीं," त्या आपल्या कावेरीबाई या कन्येस त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथ अर्पण केला आहे. केवळ शीर्षक व अर्पणपत्रिका यांच्याकडे पाहिले तरी दादोबांचे मन कसे काव्यरसानुकूल होते याची कल्पना येते. दादोबांच्या प्रस्तावनेत सहृदयता, चिकित्सक बुद्धी व बहुश्रुतता यांचे तर दर्शन घडतेच पण त्याचबरोबर दादोबांची एरव्ही निर्मळ सुबोध व व्याकरणशुद्ध असलेली शैली येथे फारच

१. यमुनापर्यटन, संस्कृत निबंधाचें भाषांतर, पृ. २.
२. यमुनापर्यटन, संस्कृत निबंधाचें भाषांतर, पृ. १३

काव्यमय झाली आहे, हे पाहून विशेष कौतुक वाटते. या दृष्टीने, दादोबांनी केलेले उत्तर-पेशवाईतील विलासी जीवनाचे वर्णन वाचण्यासारखे आहे : "त्या काळी रावबाजींच्या उत्तेजनानें पुणे शहरात व त्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचें चादणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्रह्मभोजनाचा थाट आणि दिव्यात वात पडली नाही, तों मंदिरात चवघडे सणया याचा मंजुळ घोष; श्रीमंताच्या व सरदारलोकाच्या वाड्यात सरकारी वायकाचे मुजरे; रात्रीस रस्त्यात आणि बोळात फिरणाऱ्या विलासी लोकाचीं मनें आपणाकडेस ओढून घेणारे नुकतेच चिमणी, साळू, मैना याच्या मंजुळ कंठात होनाजी बाळानें घातलेले लडे सूर, आणि फौजेकडील सिलेदार, बारगीर, शिपाई आणि शहरातील मुसलमान शिंपी, माळी सराफ, दुकानदार याच रिजविण्याकरिता बहिरू, मल्हारी, धोंडीबापु, सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी, यानीं सजविलेले डफतुणतुण्याचे तमासे, आणि कलगीतुऱ्याचीं भांडणें; हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तीच्या प्रेरणेनें पुणें शहरात जेथें तेथें गाजून राहिले होते. मग 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायानें त्या प्रेरणेचा अमल सर्व पेशवाईत पसरला नसेल असें समजत नाहीं." [1]

दादोबानी 'होळी' व 'स्त्रीशिक्षण' या विषयावर दोन इंग्रजी निबधही लिहिले आहेत. तथापि सामाजिक निबधापेक्षाही व्याकरणविषयक व विशेषत. टीकात्मक निबधाच्या क्षेत्रात दादोबाचे नाव लक्षात ठेवावे लागेल. दादोबानीच "महाराष्ट्र टीकेचा अपूर्व प्रकार प्रथम सुरू केला" असे मालाकार विष्णुशास्त्री म्हटले आहे.[2]

काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे

कविचरित्र देणे, काव्याचे 'परीक्षण' करणे या गोष्टी जरी दादोबानी आग्ल टीकेवरून उचलल्या होत्या. तरी मराठी पद्याला संस्कृत, मराठी परपरा असल्याने व मल्लि-नाथी करताना दादोबानी संस्कृत पद्धतीचा वापर केल्याने त्याची 'यशोदापाण्डुरगी' वाचताना वेगळी वाटली तरी अपरिचित वाटली नसावी. परतु काशीनाथ बाळकृष्ण मराठे यानी १८७२ मध्ये प्रकाशित केलेला 'नावल व नाटक ह्याविषयीं निबध' मात्र तत्कालीन वाचकाना अगदी अनोखा वाटला असावा. याचे मुख्य कारण ग्रथाचा अभ्यासविषय नवीन, मराठी परपरा नसलेला होता. लेखकाची विवेचनपद्धती मात्र इंग्रजी-संस्कृत अशी संमिश्र आहे प्रस्तुत निबध लेखकाने १६ फेब्रुवारी १८७२ रोजी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचला होता. ३८ पृष्ठांच्या निबधाला निबधकाराने एक पानी मराठी व दीड पानी इग्रजी प्रस्तावना जोडली आहे. मराठी प्रस्तावनेत आपल्या ग्रथनिर्मितीचा उद्देश स्पष्ट करताना लेखक म्हणतो :

"प्रस्तुत नावलें लिहिणारे व नाटकें लिहिणारे फार झाले आहेत, हव्या तशा कल्पना पुस्तकांतून घालतात, व हवा तितका सत्याचा अपलाप करितात. असें होऊ नये म्हणून कोणी तरी चागल्या विद्वानानें नावल व नाटक ह्याच्या स्वरूपाविषयीं निबध लिहावा व तो छापून प्रसिद्ध करावा. रा. व. विष्णुशास्त्री ह्या अभिप्राय दोन तीन चागल्या विद्वानास कळवला परतु कोणाच्याही हातून ती गोष्ट झाली नाहीं; म्हणून पुढील अल्पविद्वानाचा

१. यशोदापाण्डुरगी, प्रस्तावना, पृ. १०-११

२. निबधमाला, अक ५२, पृ. ८, तळटीप.

निबंध छापण्यात आला त्यात न्यूनता पुष्कळ असतील, परंतु कांहीं माहिती इंग्रजी निबंधातून व संस्कृत ग्रंथातून घेतली आहे, ती ह्यापुढें नावल करणाऱ्यास अथवा नाटक लिहिणाऱ्यास उपयोगी पडेल अशी निबंधकर्त्याची आशा आहे."[1] मराठे यांचा नावलविषयक निबंध नाटकविषयक निबंधापेक्षा सरस उतरला आहे

मराठे यांच्या शैलीची कल्पना येण्यास पुढील उपसंहाराचा उतारा पुरेसा होईल.

"सर्व प्रकारच्या सुधारणामध्ये विद्वानांचा पुढे पाय आहे, तर ही नाटककला व नावल लिहिण्याची शैली सुधारण्याकडेही त्यांनी लक्ष द्यावें, असे आम्हास वाटते. कोणी विचारील कीं नावलें व नाटकें चांगलीं लिहितां येऊन काय उपयोग आहे? नावलें व नाटकें लिहून मन रिझवणें ह्यापासून देशाची काय सुधारणा होणार आहे? त्या लोकास आमचा असा प्रतिप्रश्न आहे कीं तुमचीं बायका-मुलें, केवळ लिहिता वाचता येणारे चाकरचुकर, व तुमचे अल्पज्ञानी देशबांधव, ह्यांनी आपला काळ कसा घालवावा? तीं तुमच्या बरोबर नाणीं, ताम्रपट, जुना लेखीं, जुन्या चालीरीति, जुनीं माणसें, व जुने लेख ह्यांचा शोध करीत बसतील काय?, असे अनेक प्रकारचे जे गूढ व क्लिष्ट उद्योग तुम्ही करितां, त्यापासून त्यांना आनंद होणार आहे काय? कधीं नाहीं. त्यांचा काळ जाण्याला चमत्कारिक गोष्टीच पाहिजेत, आणि त्यापासून त्यांचें हित व मनोरंजन हीं दोन्हीं व्हावीं अशी तुमची इच्छा असली तर स्वतः आपण कांहीं सुबोध गोष्टी व नाटकें रचावीं अशी आमची विनंती आहे."[2]

'वेदाविषयीं निबंध' (१८६९) या नावाचा आणखी एक ग्रंथ का. बा. मराठे यांच्या नावावर नमूद आहे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

दादोबा पांडुरंग यांच्याप्रमाणेच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हेही निबंधकार म्हणून विख्यात नाहीत. शास्त्रीबोवांना निबंधकार म्हणून जी कांही प्रसिद्धी आहे ती त्यांच्या 'मराठी व्याकरणावर निबंध' या ग्रंथामुळे. पुणे येथील 'ट्रेनिंग कॉलेज'मध्ये प्राचार्यांच्या जागेवर काम करीत असता शास्त्रीबोवा विद्यार्थ्यांना दादोबांचें व्याकरण शिकवीत. अध्ययन अध्यापनकार्यांत त्यांना दादोक्त व्याकरणात कित्येक त्रुटी आढळल्या. त्यांचे दिग्दर्शन करण्याच्या निमित्ताने त्यांनी १८६५ साली 'पुणे-पाठशाळा-पत्रक'तून २५ निबंध लिहिले. तेच पुढे 'मराठी व्याकरणावर निबंध' या नावाखाली ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाले याशिवाय रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, वनस्पतिशास्त्र इत्यादी शास्त्रातील महत्त्वाचे सिद्धांत सुबोध मराठीत सांगण्यासाठीं कृष्णशास्त्री यांनी अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे 'अनेक विद्यामूलतत्त्वसंग्रह' हा ग्रंथ लिहिला. परंतु त्यातील कित्येक शास्त्रीयेतर लेख अव्वल इंग्रजीतील उत्कृष्ट निबंध ठरतील उदाहरणार्थ, 'विद्यानंदाविषयीं', 'इंग्लंदातील राज्यसत्तेचा प्रकार', 'विद्येचा व ज्ञानाचा अद्‌भुत प्रभाव', 'छापण्याची कला' 'वाक्यातले

---

१. नावल व नाटक ह्याविषयीं निबंध, प्रस्तावना.

२. नावल व नाटक ह्याविषयीं विचार, पृ. ३७-३८.

(प्रस्तुत टीकात्मक निबंधाचा अधिक परामर्श पुढे वाङ्मयविचारामध्ये पाहावयास मिळेल.)

अलंकार ', ' हिमालय पर्वत ', ' योग्य अभिमान ', ' ताजमहाल ', ' मेल्याविषयी दुःख ', ' वाक्चातुर्य ' इत्यादी.

' विद्यादानाविषयी ' लेखक म्हणतो, " मनुष्ये अनेक उद्योग करून कालक्षेप करितात, परंतु त्या सर्व उद्योगामध्ये विद्याभ्यासात काल घालविण्याबरोबर उत्तम उद्योग दुसरा कोणता नाही. ह्या व्यवसायात जें समाधान आहे व जी प्रतिष्ठा आहे, त्यापेक्षा विशेष समाधान व विशेष प्रतिष्ठा दुसऱ्या कोणत्याही व्यवसायात नाही, ह्याप्रमाणें प्राचीन कालापासून सर्व देशांतील ज्ञाते पुरुष मानीत आले आहेत. " (पृ. १) पुढे विद्यादानाचे स्वरूप, प्रकार व फायदे यांचे मोठे वेधक वर्णन शास्त्रीबोवांनी केले आहे. ' आपण्याची कला ' व ' विद्येचा व ज्ञानाचा अद्भुत प्रकार ' हे निबंध त्या मानाने अगदीच लहान आहेत. ' वाक्यातले अलंकार ' व ' वाक्चातुर्य ' हे दोन निबंध विशेष दीर्घ आहेत. ' वाक्चातुर्य ' व ' योग्य अभिमान ' या दोन निबंधात मालाकाराच्या अनुक्रमे ' वक्तृत्व ' व ' गर्व ' या निबंधाचे मूळ सापडते. ' मेल्याविषयी दुःख ' हा तर एक उत्कृष्ट लघुनिबंध होय :

" सर्व दुःखे जाण्याविषयी आपण इच्छितों; पण मेल्याबद्दलचें जें दुःख होतें, तेवढें मात्र जाण्याविषयी आपण कधीं इच्छित नाहीं. हरएक जखम बुजून बरी होण्याविषयी आपण झटतो. हरएक हानि विसरण्याविषयी प्रयत्न करितों; परंतु इष्ट जनाच्या मरणानें अंतःकरणात जी जखम पडते, ती बुजूं न देणें हा आपला धर्म वाटून ती आपण तशीच ठेवितो व ह्या हानीचा विसर पडूं न देतां एकांतां बसून ती मनात घोळीत असतो. व त्या आईचे केळीच्या कोंभाबरोबर तान्हें बाळ डोळ्यादेखत गमावलें असतें, त्याची आठवण झाली असता तिच्या हृदयात हजारों विंचवांचा डोसल्यापेक्षा अधिक वेदना होतात, पण त्या वेदना होऊं नयेत, त्या बाळाचा विसर पडावा, असें कोणत्या आईच्या मनात येणार आहे बरें ? तसेंच अत्यंत मायाळू आई मरण पावल्यावर, तिचें स्मरण झालें असता मन कासावीस होतें, तर तिची आठवण बुजून जावो, असें ज्यास वाटतें, असें कोण मूल आहे बरें ? परलोकीं गेलेल्या जिवलग स्नेह्याच्या गोष्टी वारंवार मनात येऊन त्याच्या योगानें अंतःकरण नेहमी व्याकूळ होतें, ह्यास्तव त्या स्नेह्याची आठवण न होईल तर बरें, असें कोणी इच्छील काय ? . मृत्यु एक प्रकारे किती चमत्कारिक पदार्थ आहे ! शरीर वितन झालें म्हणजे त्याबरोबर मनुष्याचे सर्व अपराध, सर्व व्यंग, सर्व द्वेषकारणें जळून नाहींतशीं होऊन शुद्ध धातु जसा उरावा तसे मेल्या मनुष्याचे गुण मात्र दिसूं लागतात. मोठा शत्रु का असेना, त्याचें प्रेत दृष्टीस पडलें असता, पश्चात्ताप होऊन मनात असें वाटूं लागतें, कीं शिव शिव ! ह्या असल्या साधुच्या दीन मार्तीशीं कायरे मीं द्वेष केला ? ह्याच कारणानें वाली रक्तानें न्हाहालेला पाहून सुग्रीवास व रावण समरांगणीं पाहून बिभीषणास शोक झाला, असें जें वाल्मीकीनें रामायणात वर्णिलें आहे, त्याची उपपत्ति समजेल. " या निबंधामधील शेवटचा परिच्छेद सोडल्यास उरलेल्या संपूर्ण लेखात लघुनिबंधाला विसदृश ठरेल असा एकही शब्द नाही. त्यातील उत्कट भावचित्रण व ललित भाषा यामुळे त्याला मराठी लघुनिबंधाचा पूर्वावतार म्हणण्यास काहीच हरकत नाही.

' पुणे-पाठशाला-पत्रक ' तूनही कृष्णशास्त्री यांनी अनेक स्फुट निबंध लिहिले. मराठी निबंधाला एका बाजूनें शास्त्रीय व दुसऱ्या बाजूने ललित रूप देण्याचे महत्त्वाचे कार्य कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी केले आहे.

याशिवाय भवानी विश्वनाथ कानविंदे, कृष्णनाथ रघुनाथजी, विष्णु परशुराम पंडित, मोरोबा कान्होबा, इत्यादी अनेक लेखकांनी स्फुट व दीर्घ निबंध लिहिले.

समारोप

निबंधाचा पहिला प्रकार

अव्वल इंग्रजीतील निबंधवाङ्मयाचा स्थूलपणाने विचार केल्यास त्याचे दोन कालखंड स्पष्ट जाणवतात; पहिला कालखंड १८३२ ते १८४९ हा होय. १८३२ साली 'दर्पण' पत्र सुरू झाले. त्यात संपादकीय स्फुट लेख व वाचकांची पत्रे प्रकाशित होऊ लागली. हीच मराठी निबंधाची गंगोत्री होय. दर्पणापेक्षाही १८४१ साली निघालेल्या 'प्रभाकरा'ने निबंधविषयक महत्त्वाचे कार्य केले दर्पणातील माहितीपर निबंधाला प्रभाकराने थोडे चिंतनशील बनविले. लोकहितवादींची 'शतपत्रे' प्रभाकरातच प्रकाशित झाली. शतपत्रांमध्ये १८३२ ते १८४८ या काळाचे सर्व विशेष व मर्यादा स्पष्ट होतात. निबंध या वाङ्मय प्रकाराची निश्चित जाणीव अजून उदयाला आली नव्हती. आपले मनोगत यथायोग्य व्यक्त व्हावे म्हणून तरी शब्दयोजना व वाक्यरचना यांच्याकडे लक्ष द्यावे, एवढेही भान या काळातील निबंधकारांना नव्हते, मग केवळ अभिव्यक्तीची हौस म्हणून शैलीकडे लक्ष देण्याचा प्रश्नच नव्हता. सुचेल तो शब्द लिहून जमेल तशी वाक्यरचना करीत जावी हा या निबंधकारांचा खाक्या होता. विवेचनपद्धतीतहि पूर्वनियोजन दिसत नाही. कुठेतरी विषयाला सुरुवात करावी, मनात येईल तो मुद्दा मांडावा, मुख्य विषयाशी नाममात्र संबंधित असे विचार सुचले तर त्यावरच पाल्हाळ लावावा, एखादी बाब फार महत्त्वाची वाटली तर तिचीच कंटाळवाणी पुनरुक्ती करावी असे या निबंधवाङ्मयाचे बाह्य रूप आहे. विषयांच्या निवडीतही फारसे सूत्रामूत्र नव्हते. कुठल्याही लहानमोठ्या विषयावर भाषांतरित किंवा प्रासंगिक विचार मांडावयाचे हे धोरण. स्वतंत्र व सखोल चिंतनाचा अभावच. लोकहितवादींचे लेखन याला अपवाद असले, तरी यातही प्रस्तुत दोष जागोजागी डोकावतात. धार्मिक आणि सामाजिक विषयांचे विशेष अगत्य असले, तरी राजकीय विषय अगदीच वर्ज्य नव्हते. पारतंत्र्याची मीमांसा करिताना आपले अज्ञान आणि आळस यांच्यावरच जास्त जोर दिला गेला, इंग्रजांची उद्यमशीलता व विज्ञाननिष्ठा कशी आत्मसात करिता येईल याबाबतही उपाय सुचविले गेले.

निबंधाचा निराळा प्रकार

नियतकालिकांतून प्रकाशित होणाऱ्या निबंधापेक्षा एक वेगळा निबंध याच काळात आकाराला येत होता; ख्रिस्ती निबंधकार तो आकाराला आणीत होते. मिसेस फरार, एम्. बेंजामिन यांच्या निबंधलेखनामागची प्रेरणा धर्मप्रसाराची होती, तरी त्यांची दृष्टी केवळ तेवढ्या वृत्तीने धर्ममुसळी नव्हती. त्यामागे शुद्ध भूतदयावादी भावनाही असावी. कारण आपल्या निबंधग्रंथातून ख्रिस्ती धर्माचा सरळसोट प्रचार न करिता त्यांनी नीतिसुधारणा व कुटुंब सुधारणा या विषयांना हात घातला. रामकृष्ण विश्वनाथांसारखा एखादा लेखक देशाचे भूत भविष्य वर्तमान यांविषयी पोटतिडिकेने विचार करीत असला, तरी तो अपवादच समजावयाचा.

नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होणारा स्फुट निबंध व ग्रंथरूपाने अवतरणारा दीर्घ निबंध असे अव्वल इंग्रजीच्या प्रथमार्धातील निबंधवाङ्मयाचे दोन प्रवाह दिसतात. स्थूलमानाने

पाहिल्यास या दोन प्रवाहांमध्ये साम्यापेक्षा भेदच अधिक दिसतात. नियतकालिकांतील निबंध हा आकाराने लहान तर ग्रंथरूपाने प्रकट होणारा निबंध दीर्घ. पहिला प्रकार मुख्यत एतद्देशीय लेखकांनी हाताळला. आपले विचार गद्यातून मांडण्याची त्यांना सवय नव्हती. 'निबंध' या वाङ्मयप्रकाराची जाणीवही त्यांना नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या निबंधाचे स्वरूप ढिले आणि बेडौल आहे. उलट मिशनरी निबंधकारांना आंग्ल निबंधाची चांगली जाण होती. इंग्रजी का होईना, परंतु मराठी लेखनाचा त्यांना सराव होता. त्यामुळे व्याकरणदृष्ट्या त्यांची भाषा क्वचित सदोष असली, तरी विचारदृष्ट्या त्यांच्या निबंधाची मांडणी तर्कशुद्ध, मुद्देसूद व रेखीव आहे. रामकृष्ण विश्वनाथ यांचे उदाहरण या दृष्टीने उद्बोधक ठरेल: त्यांनी दीर्घ निबंध लिहिला, पण मिशनरी निबंधकारांच्या लेखनातील बांधेसूदपणा त्यात आला नाही. स्फुट निबंधांतून एतद्देशीयांचे भेदरलेले, भांबावलेले आणि कातावलेले मन प्रकट झाले आहे. कधी इंग्रजी शिस्त, उद्योगप्रियता, विद्या व कला यांच्यामुळे ते भयचकित होते; राज्यकर्त्यांची भाटगिरी करण्यात धन्यता मानते. कधी हे सारे गुण आपल्यात नाहीत, कधीच नव्हते असे म्हणून स्वकीयांच्या नावाने बोटे मोडते. असे अस्थिर, क्षणिक मन दीर्घ चिंतनात दिसत नाही. ही एतद्देशीय मंडळी अगदी अज्ञान आहेत व त्यांना सुधारून शहाणे करणे हे आपले दैवी कर्तव्य आहे या भावनेने मिशनरी निबंधकारांनी आपले निबंध लिहिले. त्यामुळे स्फुट निबंधांतील आत्मनिर्भर्त्सना किंवा अंधानुकार यांमुळे येणारी वैचारिक दुर्बलता त्यात नाही. भारतीयांच्या कुटुंबजीवनातील उणिवा मोजक्या शब्दांत दाखवून त्यावर ठराविक उपाय सुचविले आहेत. त्यांचे स्वरूप सौम्य उपदेशपर आहे. भावनेचा भडकपणा किंवा वैचारिक गोंधळ त्यात नाही. या दोन निबंधप्रकारांतील आणखी एक फरक म्हणजे स्फुट निबंध हा प्रासंगिक, पण विविध व स्वतंत्र आहे, तर दीर्घ निबंध अप्रासंगिक, ठरीव विषयावरील व अनुवादात्मक आहे. या दोन प्रवाहांत एकच मोठे साम्य आहे व ते म्हणजे त्यांची शिथिल व्याकरणदुष्ट भाषा. मिसेस फेरार हाच काय तो एकमेव अपवाद.

उत्तरार्धातील निबंध

१ सप्टेंबर १८४८ रोजी 'ज्ञानप्रसारक मंडळी'ची स्थापना झाली व १८४९ पासून या संस्थेचे 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिक निघू लागले, आणि अव्वल इंग्रजीतील निबंधवाङ्मयाचा पूर्वार्ध संपून उत्तरार्धाला सुरुवात झाली. दरम्यानच्या काळात अनेक वृत्तपत्रे, मासिके, ग्रंथप्रकाशनसंस्था, खाजगी व सरकारी शिक्षणसंस्था यांनी समाजजागृतीचे कार्य केले होते. दादोबांच्या व्याकरणाची सुधारलेली आवृत्तीही याच सुमारास (१८५०) बाहेर आली. या साऱ्या घटनांचा स्पष्ट परिणाम १८५० ते १८७४ या उत्तरार्धातील निबंधवाङ्मयावर झालेला दिसतो. 'मराठी ज्ञानप्रसारका'तील ल. ह. जोशी व ह. म. दीक्षित यांचे निबंध वाचले, म्हणजे हे दोन कालखंड भाषा व विचार या दोन्ही दृष्टींनी कसे भिन्न आहेत याची कल्पना येते. एतद्देशीय लेखकांची संभ्रमित अवस्था दूर झाली व आपापल्या प्रवृत्तीप्रमाणे त्यांनी एक एक विशिष्ट वैचारिक भूमिका स्वीकारली. इंग्रजांची वैयक्तिक व सामाजिक नीतिमत्ता व शिस्त आत्मसात करणे आपल्या समाजाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे वाटून गोविंद नारायण माडगावकर, विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांनी मिशनरी निबंधकारांच्या धर्तीवर भाषांतरवजा सौम्य उपदेशपर निबंध लिहिले. बाबा पदमनजी यांचे धर्मपरिवर्तनापूर्वीचे निबंधही याच प्रकारचे आहेत. परंतु त्यांचा एक विशेष हा की इंग्रजांचे नैतिक गुणच नव्हेत, तर त्यांचा धर्मही आपल्या समाजाने

स्वीकारावा अशी बाबा पदमनजींची प्रारम्भापासूनच भूमिका होती. त्यामुळे प्रारंभी आडून व पुढे उघड रीतीने त्यांनी निबंधाद्वारे धर्मप्रसार केला. प्रथमार्धातील ख्रिस्ती निबंधकाराची परंपरा त्यांनी चालविली; ऋजुता व सुबोधता सरस केली. इंग्रजांचे कुठल्याही प्रकारचे ऋण न घेता आपला उद्धार होऊ शकेल या निष्ठेने विष्णुबुवा यांनी लेखन केले. वैदिक संस्कृतीत सुप्त रूपाने वावरणारी बुद्धिनिष्ठा स्वीकारून त्यांनी स्वसंस्कृतीची कालानुरूप पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न केला. त्या परिस्थितीत निश्चित वैचारिक भूमिका पत्करणे काळाने कसे अपरिहार्य केले होते याची यावरून कल्पना येते. परिस्थिती किंवा प्रकृती यामुळे अशी निश्चित भूमिका घेणे जमत नव्हते अशा लेखकांनी विज्ञान व वाङ्मय हे प्रांत निवडले. दादोबांच्या व्याकरणविषयक प्रस्तावना, यशोदा पांडुरंगी, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे व्याकरणावरील निबंध व शास्त्रीय विषयावरील स्फुट लेख आणि का. बा. मराठे यांचा ' नावल व नाटक ' या विषयावरील निबंध ही त्यांची उदाहरणे होत. हे एक नवे क्षेत्र होते. पण निबंधदृष्ट्या त्यांचा विशेष विकास झाला नाही. याचे कारण मातब्बर मंडळी सामाजिक विचारमंथनात गुतली होती व आंग्ल वाङ्मयप्रकाराचा दृढ परिचय झाला नव्हता.

पूर्वार्धाच्या तुलनेने उत्तरार्ध बहुतेक सर्वच दृष्टींनी प्रगत दिसतो. पूर्वार्धातील एकमेव शैलीकार म्हणजे मिसेस फेरार उलट उत्तरार्धात ग. म दीक्षित, बाबा पदमनजी, गोविंद नारायण माडगावकर, दादोबा, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर अशी अनेक नावे आढळतात. या काळात भाषा शुद्ध आणि आकर्षक झाली. निवेदनपद्धतीत सुसूत्रता येऊन पाल्हाळ, पुनरुक्ती आणि संदिग्धता हे दोष खूपच कमी झाले. वैचारिक निष्ठेमुळे निबंधात विचाराचा भरीवपणा व चिंतनाचे तेज प्रकटले. स्वाभाविकच स्फुट निबंध व दीर्घ निबंध हा भेद केवळ आकारापुरता राहिला, त्यात गुणात्मक अंतर उरले नाही. विषयाचे क्षेत्रही विस्तारले. प्रासंगिक, कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक या विषयांबरोबरच सृष्टिसौंदर्य, काव्य, नावल, नाटक, ताजमहाल इत्यादी विषयांकडेही निबंधकार लक्ष पुरवू लागले. स्वतंत्र लेखन करणाऱ्यांची संख्या वाढली, तरी भाषांतर करणाऱ्यांची संख्या कमी झाली नाही. राजकीय विषयावर लेखन करण्याची वृत्ती मात्र मंदावली. पूर्वार्धात स्फुट पत्रांच्या रूपाने का होईना पण समाजाचा राजकीय असंतोष व्यक्त होत होता. परंतु उत्तरार्धात राज्यकर्त्यांचे दडपशाही धोरण वाढल्याने व इंग्रजी सुधारणांचे तात्कालिक हितकर परिणाम स्पष्टपणे दृग्गोचर झाल्याने राजकीय निबंधलेखनात विचाराचा पल्ला किंवा भावनेचा आवेग वाढला नाही; थोडा कमीच झाला. धार्मिक आक्रमण परतविण्याचे व स्वधर्मसुधारणेचे प्रयत्न मात्र वाढल्याचे निबंधांतून दिसते.

साकल्याने पाहिल्यास, पूर्वार्धापेक्षा उत्तरार्धात मराठी निबंधाची प्रगतीच झाली असे दिसेल. खरे पाहिले तर उत्तरार्धातच मराठी गद्याला ' निबंधा 'चा निश्चित घाट लाभला. त्यावर सुरेख नक्षी काढण्याचे व त्यात ज्वलंत रसायन ओतण्याचे कार्य मात्र १८७४ च्या नंतर घडून आले.

मिसेस फेरार, रामकृष्ण विश्वनाथ, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी व गो. ना. माडगावकर हे अव्वल इंग्रजींतील प्रमुख निबंधकार. मिसेस फेरार यांची शैली व निवेदनपद्धती आकर्षक, पण त्यांचा निबंध भाषांतरित. रामकृष्ण विश्वनाथ यांचा निबंध स्वतंत्र व त्यातील विचार मौलिक, पण शैली विस्कळीत आणि निवेदनपद्धतीत नेमस्तपणाचा अभाव, लोकहितवादींची स्थितीही अशीच. त्यांचे विचार अधिक मौलिक पण त्याचप्रमाणे त्यांची शैली अधिक विस्कळ. संयमाचा अधिक अभाव, पुनरुक्तीचा व

निपयातराचा अतिरेक. मिसेस फेरारच्या परपरेतील धारा फटमनजीज्ञळ मधुर शैली व विचारही स्वतत्र, परतु राज्यकर्त्यांचा धर्म स्वीकारल्यामुळे स्वसमाजाची आर्थिक व राजकीय दुरवस्था त्याना जाणवली नाही. त्याच्या पेशामुळे, त्याचे लेखन समतोल असूनही, सर्वांगीण नाही. विष्णुबुवाच्या बाबतही असेच घडले. स्वतत्र प्रज्ञा असूनही आग्ल शिक्षणाच्या अभावी त्याच्या विचाराना स्वप्नरजनाचे रूप आले, त्याचे लेखन जुन्या वळणाचे झाले, त्याला निबधाचा रेखीव धाट आला आहे. माडगावकरानी सुबोध शैली कमावली पण त्याच्या निबधाचा आशय 'शालेय' अवस्थेच्या पलीकडे जाऊ शकला नाही आणि मुख्य म्हणजे निबध हा एक स्वतत्र वाङ्मयप्रकार आहे व वाङ्मयाकडे निखळ वाङ्मय म्हणून पाहण्यास हरकत नाही याची स्पष्ट जाणीव ता यापैकी कोणातही नाही दादोबा, मराठे व कृष्णशास्त्री याच्यामध्ये ती थोड्या प्रमाणात असावी, पण त्यानी प्रत्यक्ष निबधलेखन फारच थोडे केले यामुळे अशी 'वाङ्मयीन जाण' अव्वल इग्रजीत नन्तरचीच असे म्हणण्यास हरकत नाही. मात्र अव्वल इग्रजीतील निबधकारानी मौलिक विचार, आक्रमक वृत्ती, सुघट निरूपण, शैलीचे वजन ही सारी वैशिष्ट्ये निमक रीतीने आपापल्या निबधात आणून नव्या युगाची तयारी केली होती यातील अधिकाश वैशिष्ट्ये पचवून व नवी वाङ्मयीन जाण बाळगून निरुपम निबधलेखन करणारा मालाकार पुढे प्रगटला स्वकालीन समाजाला उपदेश करण्याचे, त्याला जागरूक करण्याचे कार्य करीत असतानाच या भावी निबधकाराची पायवाटही अव्वल इग्रजीतील निबधकारानी करून ठेवली.

अव्वल इग्रजीतील निबधकाराचे वाङ्मयीन कार्य हे अशा स्वरूपाचे आहे.

प्रकरण ११ वे

चरित्रे, इतिहास आणि वाङ्मयविचार

अव्वल इंग्रजीमध्ये इंग्रजांच्या किंवा त्यांच्या वाङ्मयाच्या परिचयामुळे ज्या वाङ्मयप्रकारांचा मराठीमध्ये पुन: नव्याने अवतार झाला, त्यात चरित्रे आणि इतिहास हे दोन प्रकार आहेत. आधुनिक इतिहासपंडितांच्या मताने बखरींचे मूल्य काहीही असले वा नसले, तरी त्यांचा समावेश इतिहास-वाङ्मयातच कोठेतरी करावा लागतो, आणि महिपतीची संत-चरित्रे किंवा भक्तविजय आधुनिक चरित्रदृष्टीने कितीही सदोष असले, तरी त्यांना काव्य म्हणण्यापेक्षा चरित्रे म्हणणेच अधिक योग्य होईल. हे लक्षात घेतले असता इतिहास आणि चरित्र हे वाङ्मयप्रकार मराठीला नाटक अथवा कादंबरी यांच्याइतकेही नवे अथवा अपरिचित वाटण्याचे कारण नाही. परंतु या दोनही वाङ्मयप्रकाराकडे पाहण्याची आधुनिक दृष्टी मात्र वेगळी आहे हे मान्य करावे लागेल. महिपतीच्या चरित्रामध्ये सत्यापेक्षा भक्तीचे अधिष्ठान आणि आवाहन अधिक होते, तर नवीन चरित्रामध्ये सत्य आणि यथार्थत्व यांना अधिक महत्त्व देण्यात येऊ लागले. जुन्या चरित्रात अलौकिक भक्त हा चरित्रनायक असे, तर नवीन चरित्रातून तो लौकिक मानव होऊ लागला. पूर्वीच्या चरित्रातून अद्‌भुताला महत्त्वाचे स्थान होते, आणि वास्तवाकडून डोळस विवेकापेक्षा अंध श्रद्धेची अपेक्षा अधिक असे. बखरी या इतिहास असण्यापेक्षा वीरगाथाच होत्या असे म्हटले तरी चालण्यासारखे आहे. या दोन्हीबाबत जी काही नवीन दृष्टी इंग्रजीच्या परिचयामुळे आली, तीमुळे मराठी गद्याच्या इंग्रजी अवतारामध्ये या दोन वाङ्मयप्रकारांचा अंतर्भाव करावयास हवा, आणि त्यांचा परामर्शही या नवीन दृष्टीने घ्यावयास हवा.

चरित्र आणि इतिहास यांचा साहित्याशी कितीही संबंध असला तरी त्यांचा अंतर्भाव साहित्यात म्हणजे ललित वाङ्मयात बहुधा करण्यात येत नाही. साहित्याचे प्रयोजन मानव किंवा त्याचे जीवन यांचे दर्शन घडविणे असे मानले तर इतिहास आणि चरित्रे ही त्यातून वेगळी काढणे शक्य होणार नाही. कारण त्यातूनही हेच केले जाते आणि जावे अशीच अपेक्षा असते. चरित्रांना साहित्य म्हणावे की इतिहास म्हणावे असा संभ्रम निर्माण होण्याचे कारणही हेच आहे. मात्र साहित्यातील मानवदर्शन हे कल्पित सत्यावर आधारलेले असते. त्यालाच संभाव्य सत्य किंवा सत्याभास असे म्हणण्यात येते. चरित्रे आणि इतिहास यात मात्र सत्याचा आभास नसून सत्यच असते; कल्पिताचा भाग नसून प्रत्यक्ष घटिताचा भाग असतो. साहित्यात कल्पित सत्य असल्याने त्यास निर्मितीचे स्वरूप प्राप्त होते. चरित्रे किंवा इतिहास यास कल्पनेचे साहाय्य होत असले, तरी त्यांना स्वतंत्र निर्मितीचे स्वरूप येऊ शकत नाही, मग त्यात लालित्याचा किंवा कलात्मकतेचा अंश कितीही असो.

चरित्रे म्हणजे व्यक्तींचा इतिहास आणि इतिहास म्हणजे व्यक्तींची चरित्रे असेही

कित्येक वेळा म्हटले जाते. आजच्या प्रगत कल्पनांच्या जमान्यात हे सर्वस्वी बरोबर नसले, तरी अमर यशोपूर्वी हे स्थूल मानाने खरेच होते. राजकीय अथवा ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जाण्याचे कारण त्यांचा इतिहासाशी असलेला हा संबंध होय आणि इतिहासात समाजजीवनापेक्षा ऐतिहासिक महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या चरित्रास जे प्राधान्य मिळते, त्याचेही तेच कारण आहे. म्हणून या दोन्ही वाङ्मयप्रकारांचा विचार एकत्र करणे सोयीचे होते. अव्वल इंग्रजीमधील या वाङ्मयाचा परामर्श आता येथे घ्यावयाचा आहे.

१

चरित्र-वाङ्मय

चरित्रलेखनामागील प्रेरणा

अव्वल इंग्रजीतील चरित्रलेखनामागे कोणती प्रेरणा होती? या कालातील बरेच लेखन आणि वाङ्मयनिर्मिती यांच्या मुळाशी ज्ञानसंपादन आणि संपादिलेल्या ज्ञानाचे इतरांस दान अशा हेतू असे हे आपण पूर्वी पाहिलेलेच आहे. बरेच निबंधलेखन आणि नियतकालिक वाङ्मय हे याच प्रवृत्तीमधून निर्माण होत होते. पण केवळ निरपेक्ष अशी ज्ञान संपादनप्रवृत्ती ही कार्यकारी ठरली नव्हती. तिला काही एक दिशा आणि निमित्तकारणही लागत असे. पुष्कळशी वाङ्मयनिर्मिती या बाबतीत पाठ्यपुस्तकांच्या प्रणालीतून झालेली आहे. इंग्रजी अमलातील शैक्षणिक अभ्यासक्रमात इतिहासाला स्थान मिळालेले होते. त्यामुळे इतिहासस्वरूपाचे ग्रंथ लिहिले जाणे, म्हणजे खरोखर अनुवादिले जाणे, स्वाभाविक होते. व्यक्तिचरित्रांना अभ्यासक्रमात तादृश महत्त्व नव्हते याचा परिणाम इतिहास ग्रंथांच्या मानाने चरित्रग्रंथ थोडेच निर्माण होण्यात झाला. जे झाले तेसुद्धा सरकारी शिक्षणखाते किंवा प्रोत्तेजकमंडळी यांच्या सूचनेवरून वा साहाय्याने झाले असावेत असे वाटते, म्हणजे अर्थप्रेरणेमुळे निर्माण झाले. या चरित्रांच्या नायकांची जी निवड झाली, ती पाहिली असता हे अनुमान बरोबर असावे असे म्हणता येईल. आपल्या समाजाच्या किंवा देशाच्या जीवनाशी निगडित असलेली व्यक्ती त्यात अपवादभूतच दिसते. इराणचा राजा कुरुश किंवा रशियाची कॅथराइन यांचा भारतीयांच्या जीवनाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध होता असे म्हणता येणार नाही तथापि त्यांच्या चरित्रांचे अनुवाद या कालात झाले आहेत एतद्देशीयांच्यापेक्षा परकीयांची चरित्रे अधिक अनुवादिली गेली आहेत. अनुवाद झाल्यानंतर अर्थात त्यांचे समर्थन करण्याचे प्रयत्न व्हावेत हेही स्वाभाविक होते. हे काम स्वतः लेखकाने अथवा प्रस्तावनाकाराने केलेले आढळून येते पाश्चात्यांच्या चरित्रावरून भारतीयांनी शिकण्यासारखे कसे कसे आहे ते या समर्थनात सांगितले जाई. आपल्या सॉक्रेटिसाच्या चरित्रानुवादाच्या प्रस्तावनेत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, " आता ह्या असल्या चरित्रापासून उपयोग म्हटला असता फारच आहे. चरित्रामध्ये ज्याचें वर्णन केलेलें असतें, तें पुरुष बहुतकरून चांगल्या लोकांसारखेच असतात त्यास समाजात ज्या अडचणी आल्या आणि जे प्रसंग आले म्हणून त्यांच्या चरित्रात वर्णिलें असतें त्या अडचणी व ते प्रसंग बहुतास यावयाजोग असतात. ह्याकरितां त्या अडचणी व ते प्रसंग अमुक अमुक थोर मनुष्यानीं अमुक रीतीनें टाळले हें समजलें असता लोकांस फारच उपयोग

आहे. हे चरित्रे वाचण्याचे सामान्य लाभ झाले."[1] या सामान्य लाभाशिवाय त्या त्या चरित्राच्या नायकापासून काही विशेष शिकण्यासारखे अर्थात असतेच. त्याच चरित्राच्या मूळ पाश्चात्य लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे "हा पुरुष पराकाष्ठेचा क्षमाशील, मोठा प्रामाणिक, निस्पृह व निरभिमानी असा होता. ह्याचे चरित्रात ज्या उत्तम गुणाचें वर्णन आलें आहे, ते वाचून वाचणाऱ्याच्या मनात त्या गुणाची प्रीति उत्पन्न व्हावी असा आहे."[2] लॉर्ड क्लाइव्ह ह्या मेकालेने लिहिलेल्या चरित्रनिबंधाच्या भागवतकृत अनुवादाला विष्णुशास्त्री पंडित यानी प्रस्तावना लिहिली होती. तिच्यामध्ये राजकीयदृष्ट्या घेता येण्याजोग्या बोधाचा स्पष्ट निर्देश आहे. ते म्हणतात, "या भरतखंडातील प्रस्तुतच्या सार्वभौम ब्रिटिश सरकारच्या राज्याचा पाया या देशीं कोणत्या ठिकाणीं, कोणत्या वेळीं, कोणत्या पराक्रमी पुरुषाच्या हातून व हा देश कोणत्या स्थितींत असता, घातला गेला; त्या गोष्टीं एतद्देशीय कोणते लोक साधन झाले, तो पाया घालणारानें साम, दाम, भेद, दंड यातून कोणकोणत्या उपायाची योजना केली होती इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान एतद्देशीय लोकास अत्यंत आवश्यक आहे .. इंग्लंद देशाहून काही व्यापारी लोकानी . येऊन सर्व देशच पादाक्रान्त केला या चमत्कारिक स्थितीस पुढील दोन गोष्टींपैकी कोणती तरी एक गोष्ट अवश्य कारण असली पाहिजे ..या देशचे लोक शारीर अथवा मानसिक सामर्थ्यानें, किंवा दोहोंनींही युरोपातील लोकापेक्षा कमी असून त्यात एकी नसावी. अथवा हे व्यापारार्थ आलेले ब्रिटिश वगैरे युरोपियन लोक तरी शरीरानें अथवा मनानें, अथवा दोहोंनींही विशेष समर्थ असून त्यात विशेष एकी असावी ..तर दोन गोष्टींपैकी ब्रिटिशास सार्वभौमपदप्राप्तीविषयी कोणती गोष्ट साधक झाली, व तीस आणखी अवांतर कोणकोणत्या गोष्टी साक्षात अथवा परंपरया साधक झाल्या हे यथाप्रमाण समजण्यास हिंदुस्थानात ब्रिटिश राज्याचा स्थापक जो लॉर्ड क्लैव्ह, त्याच्या वृत्तांताच्या यथार्थ माहितीप्रमाणे दुसरा थोडेंच साधनें आढळती."[3] एवढ्या विस्ताराने सांगितलेला हा सार्वजनिक राजकीय विचार अनुवादपूर्व कालातही मांडला गेला होता काय हे सांगणे कठिण आहे. पंडितानी जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या चरित्रास लिहिलेल्या प्रस्तावनेतही या सारखाच हेतू प्रकट केला आहे. ते म्हणतात, "अशा समयास सर्व पृथ्वीवर अत्यंत विख्यात ..जॉर्ज वाशिंग्टन, जो अगदीं सामान्य प्रतीच्या कुळात जन्मून अत्यंत उच्च पदास पावला आणि ज्याने आपल्या विलक्षण बुद्धिचातुर्यानें, परमावधीच्या निःस्पृहतेनें व स्वभावसिद्ध देशाभिमानानें आपला देश पराराष्ट्राच्या अंमलातून स्वतंत्र करून आपलं नाव या भूमंडळावर अमर केलें, त्याचें चरित्र लोकास समजणें किती उपयुक्त आहे हें लिहून कळविता पुरवत नाहीं. तर स्वदेशहितेच्छु लोकांनी स्वतः वाचूनच त्याचा अनुभव घेतला पाहिजे." राजकीय अथवा देशहिताची दृष्टी ही प्रत्येक चरित्रामागे होती असे म्हणता येत नाही, आणि बहुधा प्रस्तुत कालखंडाच्या अखेरीअखेरीस आलेली असावी. साधारणपणे थोर व्यक्तींच्या चरित्रापासून काही बोध घेता येतो ही प्रेरणा आणि स्वतः परिश्रम करावे न लागता अनुवादाने लेखक किंवा ग्रंथकार होण्याची दृष्टी ह्याच गोष्टी या काळातील चरित्रलेखनाच्या मुळाशी होत्या असे दिसते. अनुवादापासून काही अर्थप्राप्ती होईल हा विचारही प्रेरक झाला असणे शक्य आहे.

---

१. सॉक्रेटीस ह्याचं चरित्र, प्रस्ता. पृ. २

२. सॉक्रेटीस ह्याचें चरित्र, मूळ चरित्रातील इंग्रजी प्रस्तावनेच्या तर्जुम्यावरून.

३. प्रस्ता० पृ. १, लॉर्ड रॉबर्ट क्लैव ह्याचा वृत्तान्त, ले० वि. ना. भागवत.

चरित्रनायकांची निवड

अनुवाद करण्यास इंग्रजी ग्रंथ उपलब्ध असणे या घटनेचा परिणाम चरित्रनायकाच्या निवडीवर झाला आहे हे स्पष्ट दिसते. एतद्देशीयाच्या चरित्रग्रंथापेक्षा परदेशीयांची चरित्रे अधिक तयार झाली त्याचे कारण हेच होते. एतद्देशीयांमधील राजा राममोहन राय यांचे चरित्र मराठीमध्ये लिहिले गेले याचे कारण ते मुळात इंग्रजीमध्ये उपलब्ध होते हेच दिसते. अनुवादामध्ये परिश्रम कमी पडत. शिवाय "स्वतन्त्रपणे स्वदेशीय व्यक्तींची चरित्रे लिहिण्यासारखी साधनसामग्री उपलब्ध नव्हती, आणि उपलब्ध असली तरी ती गोळा करून तिची व्यवस्थित छाननी करून स्वतंत्र चरित्रग्रंथ तयार करण्याची प्रवृत्तीच निर्माण झाली नव्हती,"[१] "मुद्दाम सामग्री जुळवून व संगति लावून एखाद्या समकालीन थोर पुरुषाचें अथवा ऐतिहासिक नरव्याघ्राचें चरित्र लिहिण्याची तसदी 'बृहस्पति' तुल्य थोरल्या शास्त्रीबोवांनीही घेतली नाही,"[२] असे सॉक्रेटिसाचे चरित्रकार कृष्णशास्त्री चिपळूणकरासंबंधी जेथे म्हणता येते, तेथे इतराविषयी बोलण्याचेच कारण नाही. स्वकीयापेक्षा परकीयांची निवड होण्याचे कारण हे होते. ही निवड करण्यात विशेष तारतम्य बाळगले गेले नव्हते हा त्यापुढील खेदजनक भाग होता. अन्यथा रशियाच्या राणी कॅथेराइन हिचे चरित्र मराठीमध्ये या काळात तरी होण्याचे कारण दिसत नाही. सॉक्रेटीस वा वाशिंग्टन याच्या चरित्रापासून काही शिकण्यासारखे असले, तर तेही कॅथेराइन हिच्या चरित्रापासून मिळण्यासारखे नव्हते. इराणचा राजा सायरस अथवा खुसरू या 'शालिवाहन शकाचे पूर्वी ६७७ व्या वर्षी' जन्मलेल्या व्यक्तीची निवडही आपल्या दृष्टीने फारशी बोधप्रद होती असे नाही. हा ग्रंथही मूळ फ्रेंच लेखकाच्या (रोलिनच्या) ग्रंथाचा इंग्रजी अनुवाद उपलब्ध होता म्हणून तयार होऊ शकला. लेखकास स्वतंत्र परिश्रम त्याकरिता करावे लागले नाहीत.

चरित्रग्रंथांचे सर्वसामान्य स्वरूप

या चरित्राच्या लेखनाचा एक साचा ठरून गेल्यासारखा होता व तो साचाही घोपटमार्गी होता. जितकी म्हणून माहिती गोळा करिता येईल तितकी करून (अनुवादाकरिता अर्थात हेही करण्याचे श्रम करावे लागत नाहीत) तिच्या सत्यासत्यतेची विशेष छाननी न करिता साधारणपणे कालानुक्रम सांभाळून ती पुस्तकात भरावयाची एवढे एक चरित्रकाराचे ध्येय असे. या माहितीत काही कमी करण्यात येत असेल तर चरित्रनायकामधील दोषांचे दर्शन घडविणारा भाग हाच असे. चरित्रलेखनाची शैलीही कलात्मक नसे. 'नीरस मार्गाने, धड्या पद्धतीने' चरित्रनायकाच्या जीवनातील प्रसंग एकामागून एक कसेबसे कथन करणे यापलीकडे जाऊन शैलीचे असे काही सौंदर्य असते या गोष्टीची कल्पनाही या चरित्रलेखकांना नसे. चरित्रनायकाच्या जीवनक्रमामागे त्याचे काही व्यक्तित्व असते आणि त्याचे यथार्थ दर्शन हा चरित्रलेखनाचा मुख्य हेतू असावयास पाहिजे याची कल्पना त्यांना नव्हती आणि हे सारे कलात्मकतेने, परिणामकारक रीतीने सांगावयास पाहिजे याची जाणीव नव्हती त्यात व्यक्तिचित्रणापेक्षा वृत्तान्तकथनालाच प्राधान्य असे. चरित्र चांगले होण्यास चरित्रविषयाशी समरस होण्यास लागणारी उदार सहानुभूती, त्या

---

१. प्रा. अ. म. जोशी, चरित्र आणि आत्मचरित्र, पृ. १५४
२. श्री. गोपिनाथ तळवलकर, प्रदक्षिणा, पृ. २५४

विषयाशी तदात्म होण्याचे सामर्थ्य आणि त्याचे चिरकाल केलेले चिंतन यांची फार आवश्यकता असते. अनुवादरूपाने चरित्रलेखन करणाऱ्याच्या ठिकाणी या गोष्टी असण्याचा संभव फार कमी. म्हणून हे ग्रंथ फार नीरस आणि चरित्रदृष्ट्या सामान्य उतरणे अगदी स्वाभाविक होते. ते तसे उतरले आहेत असे म्हणत असताना एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे, आणि ती ही की त्याच्या लेखकाच्या पुढे असलेले आदर्शही बेताबाताचेच होते. चरित्राबद्दलची आजची कल्पना त्यावेळी इंग्रज चरित्रलेखकामध्येही होती असे म्हणता येणार नाही. चरित्रनायकाच्या गुणदोषमिश्र आणि म्हणून संपूर्ण आणि यथावत व्यक्तिमत्त्वाचे आणि अंतरंगाचे कलात्मक दर्शन ही चरित्राविषयीची आजची कल्पना पाश्चात्यामध्येही अलीकडेच आलेली आहे. चरित्रलेखनाचा धोपट मार्गच तिकडेही मागच्या शतकात रूढ होता. मात्र स्वतंत्रपणे चरित्रलेखन करण्यास करावे लागणारे परिश्रम आणि व्यासंग ह्यांचा भाग त्यांच्या चरित्रलेखनामधून दिसून येई आणि त्याकरिता करावे लागलेले जे चिंतन, त्याचा फायदा अर्थातच त्यांना मिळे. आपल्याकडील चरित्रलेखनात हे येण्याचा संभव नव्हता. कारण मराठीमध्ये अनुवाद करण्यापलीकडे चरित्रलेखकास फारसे काही करावे लागत नव्हते. प्रस्तुत कालखंडातील चरित्रात धार्मिक क्षेत्रापेक्षा इतर क्षेत्रातील व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जाणे आणि हे करीत असता अद्भुताचा भाग गळणे या दोन बाबतीत वेगळेपणा आला आणि चरित्रलेखनाची प्रथा रूढ झाली, एवढा वाङ्मयदृष्ट्या लाभ झाला यात शंका नाही.

स्वकीयांची चरित्रे

अव्वल इंग्रजीत परकीयांच्यापेक्षा स्वकीयांची चरित्रे सरयेने कमी झाली या घटनेचा बाहेरचा भाग आलेला आहेच परंतु या कालातील पहिले चरित्र ठरण्याचा मान स्वकीय व्यक्तींच्या चरित्रासच मिळतो हे मान लक्षात घेण्यासारखे आहे. हे चरित्र प्रकाशित करण्याचा मान कलकत्ता येथील फोर्ट विल्यम कॉलेजमधील मराठीचे अध्यापक पंडित वैजनाथ शर्मा यांना मिळतो. हे चरित्र म्हणजे 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' होय. परंतु हे चरित्रही अनुवादाच्या स्वरूपाचेच आहे. त्याचे मूळ पंडित रामराय वसु यांनी मूळ बंगालीमध्ये इ. स. १८०१ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या चरित्रामध्ये सापडते. म्हणजे प्रारंभ झाला तो इंग्रजीमधून नसला, तरी बंगालीमधून केलेल्या अनुवादानेच झाला. बंगालमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ह्या मराठी चरित्रामुळे इकडील चरित्रांची प्रथा सुरू झाली असे समजणे हे अर्थात चुकीचेच होईल. कारण वैजनाथ शर्मा ह्यांचे पुस्तक इ. स. १८१६ त प्रसिद्ध झाले असले, तर कालदृष्ट्या दुसरे ठरणारे चरित्र प्रकाशित होण्यास १८४९ साल उजाडावे लागले. ह्या वर्षी महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी केलेला 'कोलंबसाच्या वृत्तांता'चा अनुवाद प्रसिद्ध झाला हे अर्थात स्वकीयांचे चरित्र नव्हे. असे स्वकीयांचे चरित्र म्हणजे १८५२ मध्ये प्रकाशित झालेली नाना फडनवीस यांची बखर हे. मूळ लेखक मॅकडोनल्ड-साहेब यांच्या इंग्रजीमध्ये लिहिलेल्या ग्रंथाचा त्यांच्याच नावाने प्रकाशित झालेला हा अनुवाद होय. ही स्वकीय व्यक्ती ऐतिहासिक व्यक्ती असल्याने यात चरित्रापेक्षा इतिहास येणेच स्वाभाविक होते. इंग्रजी ग्रंथाचे नाव Chronicle of Nana Farnawis हे त्याचेच द्योतक आहे. या ग्रंथावरून १८५९ साली विष्णुशास्त्री पंडित यांनी 'नाना फडनवीस यांची संक्षिप्त बखर' रचिली. बखर ह्या मराठी शब्दाचा उपयोगही त्याचे ऐतिहासिक स्वरूप व्यक्त करितो. ह्याच्या आदल्या वर्षी म्हणजे १८५८ साली राजा राममोहन राय

साॅक्रेटीस याचे चरित्र अनुवादिले, त्याच्याच Life of Cyrus च्या आधारे विष्णु मोरेश्वर भिडे यानी हे चरित्र लिहिले आहे. कुरुरू हा इराणचा राजा, इसवीसनपूर्व सातव्या शतकात होऊन गेला, त्याचे हे चरित्र आहे. याचे दहा अध्याय असून पृष्ठसंख्या १८० आहे. केवळ राजा म्हणून त्याचे चरित्र लिहावयाचे असा हेतू नसून त्याच्या अनेक गुणांमुळेच ते करावयाचे अशी मूळ ग्रंथकर्त्याची भूमिका अनुवादामध्येही स्वीकारली असल्यास तीमध्ये नवल नव्हते. कॅथरिन राणीचे चरित्र मात्र स्त्रीचे चरित्र आणि भाग्य यात भरलेल्या आश्चर्यजनक घटनांचे आकर्षण प्रभावी वाटले असल्याने झाले असावे. या दोनही चरित्रांना इतिहास हे नाव ऐतिहासिक राजपुरुष वा राजस्त्रिया यांच्या चरित्रानेच इतिहास बनतो या समजुतीमुळे देण्यात आले असावे.

रावर्ट क्लैव याचा वृत्तान्त (१८७३)

चरित्रनायकाचे केवळ गुणवर्णन करिता, येणे शक्य नव्हते असा हा चरित्रविषय होता. हा वृत्तान्त वि. ना. मण्डलिक यानी मेकॉलेच्या तद्विषयक निबंधाच्या आधारे सांगितला आहे. ' भाषांतरकर्त्याने मूळ ग्रंथातला निनीदक ठिकाणचा जो भाग एतद्देशीय लोकास समजण्यास दुर्बोध व अनुपयुक्त असा होता तो गाळून टाकला आहे, " असा खुलासा त्याविषयी करण्यात आला आहे. बहुधा तो भाग अनुवादासही कठिण असावा. क्लैव याच्या कर्तबगारीच्या विवेचनाबरोबर त्याच्या दुर्गुणांचाही उल्लेख त्यात येतो, परंतु त्याचे समर्थन करण्याचा प्रयत्नही त्यात दिसतो. या दोहोंचेही श्रेय वा दोष भाषांतरकर्त्यास देण्यात अर्थ नाही. मेकॉलेच त्यास जबाबदार आहे. या चरित्रास चरित्रापेक्षा इतिहासाचे स्वरूप आले आहे हे स्वाभाविकच होते. कारण क्लैव हा राजकारणी पुरुष होता आणि त्याच्या करणीमुळे भारताचा इतिहास घडला.

' जार्ज वाशिंग्टन याचा इतिहास ' (इ. स. १८७२)

चरित्र चागले उतरण्यास चरित्रनायकाविषयी लेखकास आत्मीयता वाटणे आवश्यक असते तशी आत्मीयता वॉशिंग्टनचे मराठी चरित्रकार वि. पु. रानडे यांच्या ठिकाणी असल्याचा निर्वाळा या चरित्रास प्रस्तावना लिहिणाऱ्या विष्णुशास्त्री पंडित यानी दिला आहे. ते म्हणतात, " वि. प. रानडे यास देशाभिमानी पुरुषांची चरित्र वाचण्याचा नाद फार होता. त्यातही त्यास जार्ज वाशिंग्टनाचे चरित्र हे तर अत्यंत प्रिय होते. पार्लिंगटन वाशिंग्टनाच्या चरित्राची तर त्या पुरुषाने जशी काही पारायणेच केली. " या वाचनाचा परिणाम प्रस्तुत चरित्रावर झाला असणे अशक्य नव्हते. परंतु Chamber's Miscellany च्या आधारे दक्षिणा प्राइझ कमिटीच्या करिता केलेल्या या अनुवादात ते प्रतिबिंबित होणे कठिणच होते. हे चरित्र दोन वर्षांत खपल्यामुळे त्याची दुसरी आवृत्ती काढावी लागली, त्या वेळी प्रस्तावनाकार विष्णुशास्त्री पंडित यांनी या चरित्रनायकाविषयी आपल्या लोकात आवड उत्पन्न होईल असा आशावाद साहजिकच प्रकट केला. त्याचा प्रसार ' निदान विद्यार्थ्यांत ' व्हावा अशीही इच्छा त्यानी प्रकट केली. मूळ लेखकापेक्षा प्रस्तावनाकारास वाशिंग्टन याचे मोठेपण अधिक पटले असावे असे त्यांनी लिहिलेल्या दोनही आवृत्तींच्या विस्तृत प्रस्तावनावरून वाटू लागते. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी करसोंडासच्या फ्रॅंक्लिनच्या चरित्राचेही ' संशोधन ' केले होते. हे चरित्र स्वत फ्रॅंक्लिनने लिहिलेल्या पुस्तकावरून

, भाषांतरित केले होते.

प्रस्तुत कालखंडाच्या शेवटी पुढे चरित्रकार म्हणून काही वैशिष्ट्य प्राप्त करून घेतलेल्या वि. को. ओक यांनी लिहिलेले पहिले चरित्र प्रसिद्ध झाले. तो शुद्ध अनुवाद नव्हता; निदान एकाच ग्रंथाचा नव्हता. 'अनेक इंग्लिश ग्रंथांच्या आधारे' हे तयार केले होते. हे चरित्र म्हणजे इतिहासाचाच भाग आहे अशी चरित्रकाराची भावना होती. 'इतिहासाचा अत्यंत ग्राह्य अंश म्हटला म्हणजे थोर पुरुषांची चरित्रे होत,' असे लेखक प्रस्तावनेत म्हणतो. आपल्या ह्या पुस्तकाबद्दलच्या काही अपेक्षाही लेखकाने व्यक्त केल्या आहेत. 'स्वदेशहित करणाऱ्या मेहनती पुरुषाचा कित्ता घेऊन केवळ राजांचेच हित होईल असे नव्हे. साधारण संसारी मनुष्यासही हित साधता येईल,' असे तो सांगतो. आणि शेवटी "आमच्या देशातील राजेरजवाड्यांनी आणि संस्थानिकांनी हें पुस्तक वाचावें, त्याचें तात्पर्य समजावें, त्याप्रमाणें वागावें, आणि आपलें व आपल्या देशाचे हित साधावें," अशीही अपेक्षा ते व्यक्त करितात. 'पीतर' च्या कर्तृत्ववर्णनाबरोबर त्याची काममूलक आणि क्रूर कृत्ये यांचेही वर्णन यात येते. त्याचा विशेष निषेध केला असेही अर्थात झालेले नाही. चरित्राची भाषा ओकांच्या साध्या, सुगम पण निरलंकृत शैलीची प्रातिनिधिक आहे.

मराठीमधील परकीयांची चरित्रे ही या काळातील स्वकीयांच्या चरित्रांपेक्षा अधिक विस्तृत, आणि तेवढ्यामुळे अधिक सरस उतरली आहेत हे मान्य करावे लागेल. त्याचे श्रेय चरित्रकारांपेक्षा मूळ चरित्रांना देणे योग्य होईल. सर्व चरित्रे कालानुक्रमाने जीवनातील घटनांचे सरळ साधे वर्णन करणारे केवळ या स्वरूपाची होती. त्यात चरित्रनायकाच्या मनाची, व्यक्तित्वाची, त्या व्यक्तित्वाची घडण करणाऱ्या परिस्थितीची चिकित्सा अभावानेच आढळते. चरित्रकल्पनेमध्ये आज येणाऱ्या अर्थाच्या दृष्टीने त्यांना चरित्रे म्हणण्यापेक्षा चरित्रसाधने म्हणणेच योग्य होईल.

याशिवाय मराठी ज्ञानप्रसारक मासिकामधून शिवाजी महाराज, अहल्याबाई, बुद्ध, महंमद, सर आयझॅक न्यूटन, विल्यम जोन्स इत्यादी थोर व्यक्तींची चरित्रे लेखरूपात प्रसिद्ध झाली होती.

दादोबांचे आत्मचरित्र

चरित्राबरोबर आत्मचरित्राचा परामर्शही ओघानेच येतो. पण जेथे चरित्रेच फार थोडी झाली, तेथे आत्मचरित्रे अपवादभूतच असावी हे स्वाभाविक होते. आत्मचरित्राची प्रथा आपल्याकडे नव्हतीच असे म्हणायलाही हरकत नाही. नाना फडणीस आणि गंगाधरशास्त्री पटवर्धन हे अपवाद होते. मुळात रोजनिशीलेखनाची परंपरा विशेष रूढ नव्हे. त्यातून केवळ स्वतःविषयी लिहिण्याने, आणि लिहून ठेवणे या वाङ्मयप्रकाराविषयी जो संकोच यामुळे आत्मचरित्रलेखनाचा कोणी प्रयत्न केला नसे. अव्वल इंग्रजीमधील जवळ जवळ एकमेव आत्मचरित्र म्हणून दादोबा पांडुरंगाच्या आत्मचरित्राचा उल्लेख येथे करणे आवश्यक आहे. हे चरित्र पुढे, म्हणजे प्रथम १९२७ साली विविधज्ञानविस्तारात आणि नंतर १९४७ मध्ये स्वतंत्र पुस्तकरूपाने श्री. अ. का. प्रियोळकर यांनी संपादन केलेले असे प्रसिद्ध झाले आहे. त्याचे लेखन १८६८ मध्ये सुरू झाले होते आणि अधूनमधून थोडे थोडे असे १८८० पर्यंत चालू होते. पण यापैकी या आत्मचरित्राचा भाग हा १८१४ ते १८४७ या काळापुरताच आहे, म्हणूनच ते अव्वल इंग्रजीतील आत्मचरित्र ठरत आहे. हे आत्मचरित्र अपूर्ण आहे, परंतु १८४७ ते त्यांच्या अखेरीस म्हणजे १८८२

ह्याचे चरित्र प्रसिद्ध झाले, तेही भास्कर हरि भागवत यांनी केलेल्या 'कलकत्ता रिव्ह्यू' नावाच्या इंग्रजी त्रैमासिकातील मजकुराचा अनुवादच आहे. १८७०-७१ च्या सुमारास हनुमतस्वामीकृत रामदासस्वामींच्या चरित्राचे नावामध्ये थोडासा फरक करून, दोघा वेगवेगळ्या प्रकाशकांनी प्रकाशन केले.[1] ही अर्थात प्रस्तुत काळात झालेली चरित्रे असे म्हणता येणार नाही. ख्रिस्ती लेखकांना ज्या मराठी संतकवीविषयी विशेष आपुलकी अलीकडे-पर्यंत वाटत आली आहे, त्या तुकाराममहाराजांची गोष्ट १८७१ साली चौथ्यावेळी प्रकाशित झाल्याची नोंद आहे. बॉम्बे ट्रॅक्ट ॲण्ड बुक सोसायटीने ही प्रकाशित केली आहे.

स्वतंत्र चरित्रे

ज्यांना शुद्ध अनुवादाचे स्वरूप नाही अशा दोन पुस्तकांना निर्देश येथे करावयास हवा. इ. स. १८६० मध्ये जनार्दन रामचंद्रजी यांनी 'कविचरित्र' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ अनेक संस्कृत, प्राकृत आणि इंग्रजी पुस्तकांच्या आधारे लिहिला असल्याचे आणि त्यात 'हिंदुस्थानातील प्राचीन व अर्वाचीन कवि आणि ग्रंथकार यांचा इतिहास' असल्याचे सांगण्यात आले आहे. त्यात चरित्रापेक्षा आणि इतिहासापेक्षा दंतकथांतील भारूड असल्याचे दिसून येते. संस्कृत कवींत जयदेव, कालिदास, दंडी, माघ, भर्तृहरि यांचा, प्राकृत कवींत मराठी संत-कवी, हिंदी कवींत सूरदास हे कवी, आणि अर्वाचीन लेखकांत बाळशास्त्री जांभेकर यांचा समावेश झालेला आहे. अनेक ग्रंथांच्या आधारे लिहिलेल्या या सुमारे अडीचशे पृष्ठांच्या ग्रंथास इतर ग्रंथांचा आधार असला, तरी रचना स्वातंत्र्याचे श्रेय लेखकास द्यावे लागेल. दंतकथांवर विश्वास ठेवून लिहिलेल्या या चरित्रांचे नाते महिपतींच्या संतचरित्रांशी अधिक जवळचे आहे असे म्हणावे लागते. यापेक्षा अधिक आधुनिकता श्रीरामचंद्र पांडुरंग आजरेकर यांनी लिहिलेल्या 'श्रीविष्णुबावा ब्रह्मचारी' यांच्या चरित्रात दिसून येते. हे चरित्र वेदोक्तधर्मसंडळीच्या आज्ञेवरून लिहिले आहे व त्यात बावांनी स्वमुखाने सांगितलेल्या व ग्रंथकाराने स्वतः अनुभवलेल्या गोष्टी ग्रथित केल्याची प्रतिज्ञा आहे. इतर साधूंचे साधुत्व स्वतः पुरतेच असते, परंतु 'या बावाजींनी लोकहितार्थ अनेक ग्रंथ करून व बहुत श्रम करून वेदोक्तधर्माचा सिद्धान्त, व धर्म म्हणजे काय व त्याचा विचार करण्याची रीत कोणती व तरणोपाय होण्याचा सुलभ मार्ग कोणता हे सर्व जागोजाग दाखविले आहे', असे लेखकाचे म्हणणे आहे. दुसऱ्याच्या 'आज्ञे'वरून लिहिलेल्या या चरित्रात लेखकाची मूळची आस्तिक दृष्टीही प्रतिबिंबित झालेली दिसते. इतर ग्रंथांच्या आधाराशिवाय लिहिलेले आणि अनुवादाच्या स्वरूपाचे नसलेले चरित्र या दृष्टीने त्यांचे असणारे वैशिष्ट्य मान्य करावे लागेल.

परकीयांची चरित्रे

स्वकीयांच्या चरित्ररचनेत स्वतंत्र लेखन-रचनेचा काहीतरी संभव होता तो परकीयांच्या चरित्रामध्ये तेवढाही उरत नाही. नाही म्हणावयास मुळातील काही भाग गाळून किंवा त्यात काटछाट करून ते पुढे मांडण्यात लेखकाने अनुवाद-स्वातंत्र्य घेतलेले दिसते. अनुवादकर्त्यास गुणाचे श्रेय मिळण्याचा संभव एवढाच. बाकी इतरत्र अनुवादा

१. श्रीरामदासस्वामींची बखर, प्र० वि. रा. चापे आणि ना. ल. दिघे, १८७०
श्रीरामदास स्वामींचे चरित्र, प्र० महादेव विनायक चौबळ, १८७१.

मधील गुण हे बहुधा मूळ लेखकाचे आणि दोषही, अनुवादकर्त्यांनी त्यात काही भर घातलेली नसल्यास, त्याचेच अशी स्थिती असते. परकीयाच्या चरित्रानुवादात दोन वस्तुत. प्रवासवर्णनेच ठरतात. कोलंबस काय किंवा कप्तान कुक काय, त्यांच्या जलपर्यटणाचे वर्णन हाच त्याच्या चरित्रातील मुख्य भाग होय. आणखी दोन चरित्रे ही धर्मसुधारकांची चरित्रे आहेत. ल्यूथर आणि महमद हे दोघेही प्रचलित धर्मात सुधारणा करण्याच्या हेतूने प्रेरित झालेले होते. खुसरू, रशियाची कॅथेराइन राणी आणि 'पीतर धि ग्रेत' या राजे लोकांमधील व्यक्ती या, रोमच्या बादशहाच्या बरोबर, चरित्रनायक म्हणून आणखी चार चरित्रातून आल्या आहेत. रॉबर्ट क्लैव आणि जार्ज वाशिंग्तन या प्रत्यक्ष राज्यपदी असलेल्या व्यक्ती नसल्या तरी बऱ्याच प्रमाणात तसा अधिकार गाजविलेल्या व्यक्ती आहेत. सॉक्रेटीस हा ग्रीक तत्त्वज्ञ आणि बेंजामिन फ्रांकलिन हा अमेरिकन शास्त्रज्ञ या दोन व्यक्ती मात्र या इतरापेक्षा वेगळया क्षेत्रातील व्यक्ती आहेत. ह्या अनुवादामागे काय प्रेरणा होती हा विचार येथेही मनात येणे स्वाभाविक आहे. एवढे खरे की कोणाच्या तरी इतराच्या 'आज्ञेने' हे करण्यात आले, आणि या आज्ञेबरोबर दक्षिणाही मिळालेली असे. दक्षिणा प्राइझ कमिटीने खुसरू, कॅथराइन, वाशिंग्तन, फ्रांकलिन, क्लैव व कुक यांच्या चरित्राची निवड केली होती. पीटरचे चरित्र सरकारी विद्याखात्याच्या प्रेरणेने झालेले दिसते. सारांश, स्वयंप्रेरणेने हे चरित्रकथन झाले असे म्हणता येत नाही, आणि त्यामुळे चरित्रातून चरित्रनायकाविषयी जिव्हाळाही धेतावातावाच प्रतिबिंबित झाला आहे. हे सारे चरित्रलेखन एकदरीत 'निकृष्ट' झाले आहे असा जो सामान्य अभिप्राय पडलेला आहे, त्याचे कारणही हेच.

कोलंबसाचा वृत्तांत (इ स.१८४१) आणि रोम बादशहाचा वृत्तांत (१८५१)

यापैकी कालदृष्ट्या पहिले चरित्र म्हणजे कोलंबसाचा वृत्तांत हे होय. ते अमेरिकन मिशनकरिता महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी रॉबर्टसनकृत History of America या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकावरून अनुवादिले आहे. साधे सरळ निवेदन हे त्याचे स्वरूप आहे. 'रोम बादशहाचा वृत्तांत'ही अमेरिकन मिशननेच तयार करवून घेतलेला आहे. त्या मिशनने ल्यूथर आणि महमद या धर्मसुधारकांची चरित्रे तयार करून घ्यावी हे स्वाभाविक होते. त्या चरित्रकाराची नावे मात्र त्यांनी प्रकाशित केली नाहीत.

सॉक्रेतिसाचा इतिहास (इ स. १८५२)

अनुवादित चरित्रात पहिले महत्त्वाचे चरित्र म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे ग्रीक तत्त्वज्ञ सॉक्रेटीस याचे चरित्र होय. सात अध्यायामधून आलेले हे चरित्र एका संपूर्ण बुद्धिवादी माणसाचे चरित्र असून त्याकरिता त्याने प्राणाचीही पर्वा कशी केली नाही हे वाचकास कळून येते. परंतु त्याचा जो परिणाम होतो, त्याचे श्रेय मूळ चरित्रनायकास आणि मूळ लेखकास द्यावे लागते. सॉक्रेटिसाचे विशिष्ट तत्त्वज्ञान काय होते, त्याची जपणूक त्याने कशी केली, त्यामुळे *आलेल्या प्राणसंकटात* तो कसा ताठ उभा राहिला हे त्यावरून कळते, परंतु त्याची सुसंगत, सुसूत्र मांडणी मात्र या चरित्रात दिसत नाही. चरित्रकार हे सारे तटस्थ राहून लिहीत आहे असेही वाटते. चिपळूणकरांच्या प्रौढ ललित भाषेचा प्रत्यय मात्र इतर चरित्रकारांच्या तुलनेने याही ग्रंथात येतो.

खुसरू राजाचा इतिहास (इ. स १८५२) आणि कॅथेरिनचा इतिहास

ज्या रोलिनसाहेबाच्या मूळ ग्रंथाच्या इंग्रजी अनुवादावरून कृष्णशास्त्री यांनी

पर्यंतचा भाग त्यात नाही. या एवढ्या अर्ध्या भागात कुलवृत्त व जन्म, बालपणाचे स्मरण, मराठीशिक्षणाचा प्रारंभ, इंग्रेजीचा पहिलाच अभ्यास, सोमायगीची शाळा, अभ्यासक्रम व गुरू, लग्न, हरि केशवजी, सदाशिव काशिनाथ छत्रे, सोनगीरकरबुवा या व्यक्तींचा परिचय, एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन मधील नोकरी, आवडा येथील नजराकडील नोकरी, परत मुंबई येथे आगमन, एवढा दादोबाच्या जीवनकथेचा भाग आला आहे. त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचा उत्तरार्ध त्यात आलेलाच नाही. फक्त व्याकरणरचनेची मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्वाची घटना तेवढी या पूर्वार्धामध्ये घडलेली आहे. हे आत्मचरित्र व्यक्तिचरित्रापेक्षा समकालीन शैक्षणिक धार्मिक, सामाजिक आणि काही प्रमाणात राजकीय परिस्थिति याचे वर्णन आहे आणि या दृष्टीने ते अधिक महत्त्वाचे ठरेल. आत्मचरित्र लिहिण्यात केवळ अनुवाद करण्यापेक्षा स्वतंत्र रचनेची आणि परिश्रमाची अधिक आवश्यकता असते. निदान स्मरणशक्तीला तरी ताण द्यावा लागतो. या दृष्टीने त्यात श्रम कर्तृत्व अधिक असते. साधे, निरलंकृत, प्राञ्जल आणि अतिरञ्जनरहित असे हे दादोबाचे आत्मनिवेदन आहे त्याला चरित्रात तेवढे महत्त्व नव्हते, तरी आत्मचरित्रात आहे. त्याच्या भाषेचे वर्णन पागारकरांनी 'घराऊ मराठी' आणि खेरांनी 'घरेलु' या शब्दांनी केले आहे त्याचा अर्थ तीमध्ये प्रौढता किंवा लालित्य या गुणांनी येणारे वजन वा आकर्षकता हे वाङ्मयीन गुण नाहीत असा आहे. परंतु ती स्वाभाविक, साधी आणि म्हणून आत्मनिवेदनास इष्ट अशी आहे. आजच्या चरित्रापासून ज्या अपेक्षा आपण करतो, त्या जशा त्या काळच्या चरित्रापासून करिता येत नाहीत, तशा आत्मचरित्राविषयीच्या आजच्या अपेक्षा दादोबाच्या आत्मचरित्रापासून करिता येत नाहीत

दादोबाना आत्मचरित्र लेखनाची स्फूर्ति १८६६ साली गुर्जर कवी व कोशकार नर्मदाशंकर लालशंकर यानी लिहिलेल्या 'मारा हकीकत' या आत्मचरित्रावरून झाली असावी, आणि स्वतः नर्मदाशंकर याना ती स्फूर्ति विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यानी आपल्या वेदोक्तधर्मप्रकाश या ग्रंथाच्या पचविसाव्या प्रकरणात केलेल्या आत्मनिवेदनापासून झाली असावी असा एक तर्क दादोबाचे चरित्रकार प्रियोळकर हे करितात. विष्णुबुवांचे हे आत्मनिवेदन हे १८५९ चे असल्याने अव्वल इग्रजीतील आत्मचरित्रलेखनाचा पहिला मान त्यांच्याकडे जाईल. आपल्यास झालेल्या साक्षात्काराची 'हकीकत' सांगणारा पाचसहा पृष्ठांचा हा मजकूर चरित्र या नावास पात्र ठरत नाही. त्याचा थाटही संतपरपरेतील चरित्र लेखनाची खुळता आहे.

२

इतिहास-वाङ्मय

इतिहासलेखनामागील प्रेरणा

चरित्रविचारानंतर आपण ओघानेच इतिहासपरामर्षाकडे येतो. चरित्रांपैकी काही इतिहासाच्या स्वरूपाची होती हे आपण पाहिलेच आहे. नाना फडणिसाच्या चरित्राला तर असेर हेच नाव दिलेले होते. पुढील, झुटर, वाशिंग्टन या ऐतिहासिक पुरुषांची चरित्रे म्हणजे त्या त्या काळातील इतिहासाचे भागच म्हणावयास हरकत नाही. या चरित्रांबरोबर प्रस्तुत कालखंडात इतिहासग्रंथही लिहिले गेले आणि ते सरयेने चरित्रा

विष्णुशास्त्री पंडित
[१८२७–१८७६]

गो. ना. माडगांवकर
[१८१५–१८६३]

इतिहासही व्यापकपणे लिहिला जावा हे स्वाभाविक होते. येथेही ग्रँट डफप्रमाणे एल्फिन्स्टन हा परकीय साहेबच प्रेरक ठरला असावा. हे ग्रंथ साहजिकच अनुवाद, साराश, संक्षेप अशा स्वरूपाचेच होते, स्वतंत्र असे लेखन फारच थोडे होते; हिंदुस्थानातीदेखील देशात इंग्लंडचा अंतर्भाव प्राधान्याने व्हावा हेही स्वाभाविक होते. इतर राष्ट्रात ग्रीस, रोम, मिसर हे देश आणि असिरियन, खाल्डियन हे लोक आहेत हे अर्थात प्राचीन काळाचे इतिहास होत. अर्लीकडील फ्रेंच आणि जर्मन या लोकाच्या स्थलायाचा इतिहास हा एकच अर्वाचीन काळाचा इतिहास म्हणता येईल. यापेक्षाही व्यापक इतिहास म्हणजे सबंध जगाचा इतिहास. याबाबत आपल्या लोकाचा अधिकार किती होता हे सागावयास नको. तथापि याही स्वरूपाची ५।६ पुस्तके प्रस्तुत कालखडात झाली आहेत. शिवाय इतिहासरचनेस उपयुक्त किंवा अगभूत अशी शकावल्यासारखी चारपाच पुस्तकेही तयार झाली होती हेही येथे नमूद करून ठेवणे आवश्यक आहे.

'डफ'चे युग

इतिहासवाङ्मयाच्या या प्रस्तुत कालखडास 'डफचे युग' असे नाव द. वा. पोतदार यानी दिले आहे. ते सार्थ वाटते ते अशासाठी की १८२९।३० मध्ये डफच्या इग्रजी ग्रथाचा मराठी अनुवाद छापून प्रसिद्ध झाल्यापासून इ. स. १८६८ पर्यंत त्याच्या अनेक आवृत्ती प्रकाशित झाल्या मराठ्याच्या इतिहासाबाबत हेच पुस्तक प्रमाणभूत मानले गेले होते. डफचा ग्रथ 'केवळ इग्रजच नव्हेत, तर हिंदुस्थानातील नेटिव्हसुद्धा प्रमाणभूत मानीत' १८६७ साली वर्मिने यानी 'आपणास पत्र पुस्तान, न पुटतात तोंच ग्रँट डफचा ग्रथ अपुरा आणि अधुरा आहे असे धीटपणें ग्लेशात प्रतिपादन करीपर्यंत'[1] त्या ग्रथातील दोषाकडे कोणाचे फारसे लक्ष गेले नव्हते किंवा विरोधाची वाचा फुटली नव्हती डफने त्याकरिता फार कष्ट केले होते आणि पदरमोडही बरीच केली होती. आपल्या या ग्रथाचे History of the Mahrattas हे नाव बदलून दुसरे काही नाव देण्याची प्रकाशकाची सूचना अमान्य करून त्याने हा ग्रथ प्रकाशित केला होता. 'त्याचा इतिहास हल्लींच्या मानाला चालण्यासारखा नसला, तरी पहिला प्रयत्न आणि तोही मराठ्याच्या प्रतिपक्षातील एका कसरी माणसाने केलेला, म्हणून जर त्याकडे पाहिलें, तर ग्रँट डफचें कोणीहि कौतुकच कराल[3] असाही अभिप्राय पोतदार यानी देऊन ठेवला आहे. डफ, एल्फिन्स्टन, माल्कम यानी आपले इतिहास ग्रथ इग्रजीत लिहिले, परतु आपल्याकडील विद्वानानी शाळासाठी त्याची नुसती भाषातरे केली, यापलीकडे त्यानी फारसे परिश्रम केले नाहीत असेही आपले स्पष्ट मत त्यानी प्रकट केले आहे यावरून या कालखडातील एकदर इतिहासलेखनातील कर्तृत्वाच्या श्रेयाची वाटणी कशी झाली आहे याची कल्पना येण्यासारखी आहे. डफच्या भाषातरित ग्रथाचा उपयोग मात्र इतिहासलेखनातील नवीन दृष्टी आणि पद्धती कशी असावयास पाहिजे याची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने झाला हे मान्य करावयास हवे. *अस्सल साधनाचा उपयोग करून, त्याच्या आधाराने घटनाचा कालानुक्रम ठरवून त्यास अनुसरून माहितीची माडणी करणे हे इतिहासलेखनात किती*

---

१. मराठी इतिहास व इतिहास सशोधन, अर्वाचीन मराठी साहित्य, पृ. ३२०
२. „ „ „ पृ. ३२२
३. „ „ „ पृ. ३२१

आवश्यक आहे याची कल्पनाही आपल्यास डफच्या ग्रंथावरूनच प्रथमत: आली. डफचर हल्ला करणाऱ्या कीर्तन्यांनीही 'वर सांगितल्याप्रमाणें या ग्रंथातील काही व्यंग आम्ही दाखविली म्हणून त्या ग्रंथाविषयी पूज्य बुद्धि कोणापेक्षाही आमची कमी आहे असे कोणी कादीमात्रही समजू नये' असे उद्‌गार काढले आहेत. आरंभीचे आपले मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीचे ज्ञान डफच्या इतिहासावरच आधारलेले असे.

मराठे आणि मराठे राजघराणी यांचा इतिहास

मराठीमधील मुद्रित अशा इतिहासवाङ्मयाचा प्रारंभ १८२९|३० मध्ये प्रकाशित झालेल्या डफच्या पुस्तकाचा 'बखर मराठ्यांची' असा जो अनुवाद प्रसिद्ध झाला, तेव्हापासून झाला असे समजावयास हरकत नाही. तेव्हापासून पधरावर्षेपर्यंत या पुस्तकाचेच अधिराज्य चालू होते. यास अपवाद म्हणून काही पुस्तकांचा उल्लेख मात्र करावयास हवा. डफच्या इतिहासाआधी जवळजवळ पधरा वर्षे म्हणजे १८१६ मध्ये बंगालमधील श्रीरामपूर येथील छापखान्यात 'रघूजी भोसल्यांची वशावळी' या नावाचे पुस्तक छापले गेले होते. ते शिळाछापावर आणि मोडी लिपीत छापले गेले आहे. वशावळ असे नाव असले, तरी ती केवळ वशावळ नाही. तीत इतिहासही ग्रथित झालेला आहे, एकदर आवाका ल्हानच आहे, (सुमारे शभर ल्हान पृष्ठे) आणि बखरीच्या पद्धतीनेच ती लिहिली गेली आहे, तीत आधुनिकता नाही. मुद्रित म्हणून नवीन इतिहासवाङ्मयातील पहिले पुस्तक असे म्हटले तरी पद्धती जुनी असल्याने बखर वाङ्मयातच त्याचा समावेश करणे योग्य होईल. १८३० आणि १८४० च्या दरम्यान इग्लड आणि इतर परकीय लोकांच्या इतिहासाविषयी पाच सात पुस्तके झाली, परतु या देशाच्या इतिहासाशी त्यांचा सबध नसल्याने त्यांचा विचार येथे येत नाही.

बखर मराठ्यांची–कॅपिन आणि साने

"बखर मराठ्यांची–क्यापटन ग्राट डफ यांणी–इग्रजीत केलेली तीचें—भाषांतर —क्यापटन डेविड केपनसाहेब यांणी महाराष्ट्र भाषेत केलें. मुंबई जानेवारा सन १८३०" असा मजकूर दोन–चार शब्दांच्या ओळी एकाखाली एक देऊन पहिल्या पानावर दिलेला आहे. त्याच्या समोरच्या पानावरील मजकुरात कप्तान केपिन साहेबांबरोबर धाना साने याचा उल्लेख साहाय्यक या नात्याने केला आहे, आणि 'सन अठराशे एकुणतिसांत मुनईमध्ये छापिली' असा छपाईच्या कालाचा उल्लेख केला आहे बखरीचा आकार फूल्स्कॅप असून पृष्ठात बराच मजकूर मावतो आणि अक्षर मोठे नमून मुबक आहे. तीत अशी पृष्ठे सवाचारशेपेक्षा अधिक आहेत, म्हणजे ग्रथ या दृष्टीने तो मारदस्त झाला आहे यात शका नाही. त्या कालातील आणि नतरच्या ३० ४० वर्षांच्या ग्रथनिर्मितीच्या तुलनेने पाहता हे एक मोठेच काम झालेले होते असे म्हणावयास पाहिजे. ग्रथकाराचा लेखनहेतू जो सांगितला आहे, तोही लक्षात घेण्यासारखा आहे. तो असा –" महाराष्ट्र लोक इतक्या योग्यतेस कसे चढले, ते समजावयास त्या लोकाचे प्राचीन वृत्त ध्यानास आणिले पाहिजे तेणेकरून विलायतेतील लोकासही विदित होईल." त्यातील गोष्टी महाराष्ट्रीय लोकासही 'फार हितावह' असे समजून कपनी सरकारनेच हे भाषांतर करविल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. स्वत डफला मात्र मूळ ग्रथ लिहिण्यास बरेच परिश्रम पडले. नेहमीचे काम करूनच त्याने उरलेल्या वेळात अविश्रात श्रम केले. डोकेदुखीची व्यथा मनावर न घेता, ती वेळ

पेक्षा अधिक, मजकुराच्या दृष्टीने अधिक मरदार, आणि विषयदृष्ट्या अधिक विविध असे लिहिले गेले असे दिसून येते. चरित्रग्रंथलेखनाला नैमित्तिक कारण काहीही असले, तरी अभ्यासक्रमाच्या दृष्टीने उपयुक्तता हे कारण काही सांगता येण्यासारखे नव्हते. नवीन शिक्षणक्रमाने इतिहासासंबंधी मात्र अशी उपयुक्तता आणि आवश्यकता निर्माण झालेली होती. (ग्रँट डफच्या ' बखर मराठ्यांची ' या पुस्तकास ' वाचनबुक ' म्हणून मराठी शाळांतून स्थान मिळाले असल्याचा उल्लेख नी. ज. कीर्तने यांनी केला आहे) यामुळे लहानमोठी अशी साठपर्यंत इतिहासपुस्तके या कालखंडात छापून प्रसिद्ध झालेली दिसतात. (एकाच ग्रंथाचे अनेक भाग म्हणजे अर्थात एकेकच ग्रंथ गणावा लागेल) त्यांतील संक्षेप, सारांश, सार, टाचण, प्रश्नोत्तरे या स्वरूपाची पुस्तके बरीच म्हणजे किमान वीस तरी असतील. त्यांच्या शीर्षकांमध्येच ही कबूली दिलेली असे. इतिहासलेखनामध्येही अनुवादाचे प्राबल्य फार आहे हे वेगळे सांगावयास नको. किंबहुना नवीन इतिहासलेखनास अनुवादानेच प्रारंभ झाला हेही मान्य करावे लागते या अनुवादांचे मूळ इंग्रज लेखकांच्या ग्रंथांत सापडते.या लेखकांत ग्रँट डफ, एल्फिन्स्टन, मरे, मॅक्फेनल्ड, पीनॉक, टॉड इत्यादी साहेब आहेत. या अनुवादाचा मूळ हेतू पुष्कळ अंशी शालेय अभ्यासक्रमाची गरज भागविणे हाच असला, तरी ग्रँट डफ अथवा एल्फिन्स्टन यांचे मूळ ग्रंथ किंवा त्यांचे अनुवादही मुळात इतर वाचकांकरिता झाले असावेत असे वाटते. पूर्वीचे शाळेतील विद्यार्थी प्रौढ असत हे लक्षात घेऊनही या ग्रंथांचे स्वरूप केवळ शालेय वाटत नाही. डफच्या पुस्तकाचे भाषांतरही ' त्यांतील गोष्टी महाराष्ट्र-मुलखांतील लोकांस फार हितावह आहेतशा समजून सरकार कंपनी इंग्रेज बाहादूर यांचे आज्ञेवरून ' करण्यात आले होते. याचा अर्थ इतिहासाविषयी अधिक आवड, जिज्ञासा वा आस्था निर्माण करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न होऊन पुढे तिला फळही आले होते, असा करावा लागतो. या कालखंडाची एकंदर ज्ञानार्जन आणि ज्ञानदान करण्याची प्रवृत्ती काही प्रमाणात तरी या इतिहासलेखनामागे होती. शालेय जगात काही मर्यादित प्रमाणात इतिहासाच्या ज्ञानाची आवश्यकता असली, तरी त्या बाहेरच्या जगतात ती नव्हती शाळांतून प्रथम मराठ्यांचा, नंतर हिंदुस्थानाचा आणि त्यानंतर वा त्याबरोबरच राज्यकर्ते जे इंग्रज लोक त्यांच्या इतिहासाच्या अध्ययनाची आवश्यकता असणार. परंतु परराष्ट्रांचे इतिहास किंवा जगाचे इतिहास यांच्या अध्ययनाची तादृश गरज नसावी हे इतिहास सामान्य ज्ञानाभिलाषेमधून किंवा ते ज्ञान देण्याच्या इच्छेमधूनच निर्माण झाले असले पाहिजेत प्रस्तुत कालखंडातील इतिहासलेखनामागील प्रेरणा याप्रमाणे द्विविध होती, (१) शालेय अभ्यासामध्ये उपयुक्तता, आणि (२) सामान्य जिज्ञासा, ज्ञानाभिलाषा. या दोहोंबाबतही अखेरचे श्रेय परकीय, इंग्रज राज्यकर्ते यांच्याकडेच जाईल असे मानण्यास प्रत्यवाय नाही.

निरनिराळे इतिहास

या इतिहासलेखनास प्रारंभ मराठ्यांच्या इतिहासाने, व त्यातही ग्रँट डफच्या इतिहासाने होतो. त्याचे किंवा त्याच्या ग्रंथाच्या ईजनेल्ने केलेल्या संक्षिप्त रूपाचे हे अनुवाद होते मराठ्यांच्या या बखरीबरोबर सातारचे छत्रपती, नागपूरचे भोसले, ग्वाल्हेरचे शिंदे अलिजाबहादर, पंतप्रतिनिधी इत्यादी ऐतिहासिक घराण्यांचे इतिहास किंवा इतिहासवजा पुस्तके झाली हिंदुस्थानातील गुजरात, राजस्थान, गोमांतक व म्हैसूर इत्यादी अन्य प्रांत आणि संस्थाने यांचे इतिहासही होते हिंदुस्थानातील प्रदेशाप्रमाणे समग्र हिंदुस्थानचा

इतिहासही व्यापकपणे लिहिला जावा हे स्वाभाविक होते. येथेही ग्रँट डफप्रमाणे एल्फिन्स्टन हा परकीय साहेबच प्रेरक ठरला असावा. हे ग्रंथ साहजिकच अनुवाद, सारांश, संक्षेप अशा स्वरूपाचेच होते, स्वतंत्र असे लेखन फारच थोडे होते; हिंदुस्थानाबाहेरील देशांत इंग्लंडचा अंतर्भाव प्राधान्याने व्हावा हेही स्वाभाविक होते. इतर राष्ट्रांत ग्रीस, रोम, मिसर हे देश आणि असिरियन, बाबिलोनियन हे लोक आहेत हे अर्थात प्राचीन कालाचे इतिहास होत. अलीकडील फ्रेंच आणि जर्मन या लोकांच्या लढायांचा इतिहास हा एकच अर्वाचीन कालाचा इतिहास म्हणता येईल. यापेक्षाही व्यापक इतिहास म्हणजे सबंध जगाचा इतिहास. याबाबत आपल्या लोकांचा अधिकार किती होता हे सांगावयास नको. तथापि याही स्वरूपाची ५।६ पुस्तकें प्रस्तुत कालखंडात झाली आहेत. शिवाय इतिहासरचनेस उपयुक्त किंवा अंगभूत अशी शकावल्यांसारखी चारपाच पुस्तकेंही तयार झाली होती हेही येथे नमूद करून ठेवणे आवश्यक आहे.

'डफ'चे युग

इतिहासवाङ्मयाच्या या प्रस्तुत कालखंडास 'डफचे युग' असे नाव द. वा. पोतदार यांनी दिले आहे. ते सार्थ वाटते ते अशासाठी की १८२९।३० मध्ये डफच्या इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी अनुवाद छापून प्रसिद्ध झाल्यापासून इ. स. १८६८ पर्यंत त्याच्या अकरा आवृत्ती प्रकाशित झाल्या. मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत हेच पुस्तक प्रमाणभूत मानले गेले होते. डफचा ग्रंथ 'केवळ इंग्रजच नव्हेत, तर हिंदुस्थानातील नेटिव्हसुद्धा प्रमाणभूत मानीत' १८६७ साली कीर्तने यांनी 'आपणास पत्ते पुसतात, न पुसतात तोंच ग्रँट डफचा ग्रंथ अपुरा आणि अधुरा आहे असे धीम्पणे कॉलेजांत प्रतिपादन करीपर्यंत'[1] त्या ग्रंथातील दोषांकडे कोणाचे फारसे लक्ष गेले नव्हते किंवा विरोधाची वाचा फुटली नव्हती. डफने त्याकरिता फार कष्ट केले होते आणि पदरमोडही बरीच केली होती. आपल्या या ग्रंथाचे History of the Mahrattas हे नाव बदलून दुसरे काही नाव देण्याची प्रकाशकाची सूचना अमान्य करून त्याने हा ग्रंथ प्रकाशित केला होता. 'त्याचा इतिहास हल्लींच्या मानाला चालण्यासारखा नसला, तरी पहिला प्रयत्न आणि तोही मराठ्यांच्या प्रतिपक्षांतील एका लष्करी माणसाने केलेला, म्हणून जर त्याकडे पाहिलें, तर ग्रँट डफचें कोणाहि कौतुकच कराल'[2] असाही अभिप्राय पोतदार यांनी देऊन ठेवला आहे. डफ, *एल्फिन्स्टन, माल्कम यांनी आपले इतिहासग्रंथ इंग्रजीत लिहिले, परंतु आपल्याकडील* विद्वानांनी शाळांसाठी त्यांची नुसती भाषांतरे केली, यापलीकडे त्यांनी फारसे परिश्रम केले नाहीत असेही आपले स्पष्ट मत त्यांनी प्रकट केले आहे. यावरून या कालखंडातील एकंदर इतिहासलेखनातील कर्तृत्वाच्या श्रेयाची वाटणी कशी झाली आहे याची कल्पना येण्यासारखी आहे. डफच्या भाषांतरित ग्रंथाचा उपयोग मात्र इतिहासलेखनातील नवीन दृष्टी आणि पद्धती कशी असावयास पाहिजे याची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने झाला हे मान्य करावयास हवे. अस्सल साधनांचा उपयोग करून, त्यांच्या आधारावर घटनांचा कालानुक्रम ठरवून त्यास अनुसरून माहितीची मांडणी करणे हे इतिहासलेखनात किती

१. मराठी इतिहास व इतिहास संशोधन, अर्वाचीन मराठी साहित्य, पृ. ३२०
२. ,, ,, ,, पृ. ३२२
३. ,, ,, ,, पृ. ३२१

आवश्यक आहे याची कल्पनाही आपल्यास डफच्या ग्रंथावरूनच प्रथमत: आली. डफवर हल्ला करणाऱ्या कीर्तन्यानींही 'वर सांगितल्याप्रमाणें या ग्रंथांतील कांहीं व्यंगें आम्हीं दाखविलीं म्हणून त्या ग्रंथाविषयीं पूज्य बुद्धि कोणापेक्षांही आमची कमी आहे असें कोणीं काडीमात्रही समजू नये' असे उद्‌गार काढले आहेत. आरंभीचे आपले मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीचे ज्ञान डफच्या इतिहासावरच आधारलेले असे.

मराठे आणि मराठे राजघराणी यांचा इतिहास

मराठीमधील मुद्रित अशा इतिहासवाङ्मयाचा प्रारंभ १८२९।३० मध्ये प्रकाशित झालेल्या डफच्या पुस्तकाचा 'बखर मराठ्यांची' असा जो अनुवाद प्रसिद्ध झाला, तेव्हापासून झाला असे समजावयास हरकत नाही. तेव्हापासून पंधरावर्षेपर्यंत या पुस्तकाचेच अधिराज्य चालू होते. यास अपवाद म्हणून काही पुस्तकांचा उल्लेख मात्र करावयास हवा. डफच्या इतिहासाआधी जवळजवळ पंधरा वर्षे म्हणजे १८१६ मध्ये बंगालमधील श्रीरामपूर येथील छापखान्यात 'रघूजी भोसल्याची वंशावळी' या नावाचे पुस्तक छापले गेले होते. ते शिळाछापावर आणि मोडी लिपीत छापले गेले आहे. वंशावळ असे नाव असले, तरी ती केवळ वंशावळ नाही. तीत इतिहासही ग्रथित झालेला आहे, एकंदर आवाका लहानच आहे, (सुमारे अक्षर लहान पृष्ठे) आणि बखरांच्या पद्धतीनेच ती लिहिली गेली आहे, तीत आधुनिकता नाही. मुद्रित म्हणून नवीन इतिहासवाङ्मयातील पहिले पुस्तक असे म्हटले तरी पद्धती जुनी असल्याने बखर वाङ्मयातच त्याचा समावेश करणे योग्य होईल. १८३० आणि १८४० च्या दरम्यान इंग्लंड आणि इतर परकीय लोकांच्या इतिहासाविषयी पांच सात पुस्तके झाली, परंतु या देशाच्या इतिहासाशी त्यांचा संबंध नसल्याने त्यांचा विचार येथे येत नाही.

बखर मराठ्यांची—कॅप्टन आणि साने

"बखर मराठ्यांची—क्यापटन ग्रांट डफ यांणीं—इंग्रजींत केलेली तींचें—भाषांतर —क्यापटन डेविड केपनसाहेब यांणीं महाराष्ट्र भाषेत केले. मुंबई जानेवारा सन १८३०" असा मजकूर दोन-चार शब्दांच्या ओळी एकाखाली एक देऊन पहिल्या पानावर दिलेला आहे. त्याच्या समोरच्या पानावरील मजकुरात कप्तान केपिन साहेबांबरोबर बाबा साने यांचा उल्लेख साहाय्यक या नात्याने केला आहे, आणि 'सन अठराशे एकुणतिसांत मुंबईमध्ये छापिली' असा छपाईच्या कालाचा उल्लेख केला आहे. बखरीचा आकार फूल्सकॅप असून पृष्ठांत बराच मजकूर मावतो आणि अक्षर मोठे नसून सुबक आहे. तीत अशी पृष्ठे सवाचारशेपेक्षा अधिक आहेत, म्हणजे ग्रंथ या दृष्टीने तो भारदस्त झाला आहे यांत शंका नाही. त्या कालातील आणि नंतरच्या ३० ४० वर्षांच्या ग्रंथनिर्मितीच्या तुलनेने पाहता हे एक मोठेच काम झालेले होते असे म्हणावयास पाहिजे. ग्रंथकाराचा लेखनहेतू जो सांगितला आहे, तोही लक्षात घेण्यासारखा आहे. तो असा —" महाराष्ट्र लोक इतक्या योग्यतेस कसे चढले, ते समजावयास त्या लोकांचे प्राचीन वृत्त ध्यानास आणिलें पाहिजे तेणेकरून विलायतेतील लोकांसही विदित होईल." त्यातील गोष्टी महाराष्ट्रीय लोकांसही 'फार हितावह' असे समजून कंपनी सरकारनेच हे भाषांतर करविल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. स्वत: डफला मात्र मूळ ग्रंथ लिहिण्यास बरेच परिश्रम पडले. नेहमीचे काम करूनच त्याने उरलेल्या वेळात अविश्रांत श्रम केले. डोकेदुखीची व्यथा मनावर न घेता, ती वेळ

टाकून मॉरिस याच साहाय्यास घेऊन त्याने सामग्री जमा केली व ती सगतवार लावली. तथापि लेखन येथ न करिता इंग्लंडमध्येच केले. मग नाताच्या एका प्रकाशकाने मोगलांचा पाडाव किंवा ब्रिटिशांचा हिंदुस्थानातील इतिहास यासारखे नाव दिल्यास आपण प्रकाशन करू असे सांगितले असताही History of the Mahrattas हेच नाव कायम करून त्याने हे प्रकाशन केले आणि तो या कामात '१७००० रु. पेक्षा जास्त रुपयास' बुडाला. त्याला साताऱ्याचे दप्तर उपलब्ध होते, तथापि पुणे आणि इतरत्र जी माहिती मिळण्याचा संभव होता तेथून ती मिळविण्याचा प्रयत्न त्याने केला. त्या बखरींचा अनुवाद करणाराना अर्थात हे कष्ट करावे लागले नाहीत त्या लेखनाचे श्रेय आणि अर्थात पुढे त्यावर आलेले आक्षेप हे डफच्याच हिशेबी जमा व्हावयाचे. अनुवादासंबंधी एवढेच म्हणता येते की 'त्या वेळच्या इतर ग्रंथाच्या मानाने हे भाषांतर फार चांगले उतरले आहे. यातील भाषा प्रौढ पण सुबोध आहे.' ऐतिहासिक ग्रंथाची परिभाषा मराठेशाहीतच निश्चित झाली असल्याने भाषांतरकर्त्यांस तेवढा फायदा मिळाला आहे असेही यासंबंधी म्हणता येण्यासारखे आहे.

डफच्या अनुवादाचे संक्षेप

डफची ही बखर 'वाचनपुस्तक' म्हणून शाळांतून नेमली गेली असली तरी तिचा अभ्यास व वाचन शालेय विद्यार्थ्यांस झेपणे कठीणच होते. म्हणून तिचे संक्षेप विद्यार्थ्यांकरिता व्हावेत हे स्वाभाविक होते. हा संक्षेप प्रथम इंग्रजीतच ईड्डेल साहेबाने प्रश्नोत्तररूपाने केला आणि त्याचेच मराठी भाषांतर सरकारी इंग्रजी शाळेतील विद्यार्थी कृष्णाजी लिमये यांनी करून क्यांडीसाहेबास नजर केले. पाउणशे लहान पृष्ठांच्या या पुस्तकाचा हेतू आणि त्याचे रूप ही अगदीच सामान्य ठरावी यात आश्चर्य नव्हते. विद्यार्थ्यांची गरज पाहून लहान प्रश्नोत्तररूप पुस्तके काढण्याची प्रथा आजची नसून सवाशे वर्षांइतकी जुनी आहे हा त्याचा अर्थ आहे. १८६६ पर्यंत या पुस्तकाच्या नऊ आवृत्त्या निघाल्या. इ. स. १८४० त हे पुस्तक तयार झाले होते आणि त्याचे नाव 'महाराष्ट्र देशाचे वर्णन' असे होते पुढे १८६१ मध्ये मराठ्यांचा संक्षिप्त इतिहास आणि १८६६ मध्ये 'शाळांकरिता महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त इतिहास' ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. हे दुसरे पुस्तक बाबा पदमनजींनी लिहिले आणि ख्रिश्चन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीतर्फे प्रकाशित झाले. लहान आकाराच्या ८६ पृष्ठांच्या पुस्तकात प्राचीन काळापासून इंग्रजी अमल येईपर्यंत महाराष्ट्रात कोणकोणत्या राजवटी होत्या हा संक्षिप्त इतिहास दिला आहे. एवढ्या थोड्या जागेत ही माहिती द्यावयाची म्हणजे ती किती त्रोटक आणि केवळ विधानरूप असेल याची कल्पना येण्यासारखी आहे. दोन्ही मुसलमानी धर्म व हिंदुधर्म नष्ट होत असल्यामुळे लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारावा असा उपदेशही त्यात आला आहे.

कीर्तने यांची डफवरील टीका

१८६७ साली पुणे यंग मेन्स असोसिएशनपुढे त्यावेळी डेक्कन कॉलेजमध्ये विद्यार्थी असणाऱ्या नीलकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी वाचलेल्या निबंधाने मराठ्यांच्या इतिहासविषयीच्या विचाराला फार मोठी चालना मिळाली. त्याच वर्षी तो निबंध इन्दुप्रकाशामध्ये प्रकाशित झाला निबंध वाचला गेला त्यावेळी अध्यक्षस्थानी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर होते आणि उपस्थित मंडळीत शंकर पांडुरंग पंडित होते. अशा लोकांसमोर

विद्यार्थिदशेतच मोठ्या प्रौढपणे कीर्तने यांनी टीका केली आहे. मराठी कवितेप्रमाणे मराठी इतिहासास सरकारने उत्तेजन दिले नाही असा आक्षेप घेऊनच ते पुढे विवेचनास प्रारंभ करितात सरकारी अधिकारी हॉवर्ड आणि ग्रांट याना वर उल्लेखिलेल्या लिमये यांच्या 'महाराष्ट्र देशाच्या वर्णना' पेक्षा मोठे पुस्तक विद्यार्थ्यांनी वाचण्याची, आवश्यकता वाटत नाही असे सांगून १८६६ पर्यंत झालेल्या इतर पुस्तकात 'उत्तम तर नाहीच, परंतु मध्यम असेहि मोठ्या प्रयासानें म्हणावें लागतें,' अशीच पुस्तके असल्याचा उल्लेख केला आहे आणि नंतर 'ग्रांट डफ साहेबांचे इतिहासाविषयी आपले मत निराळे आहे असे नाही' असेही स्पष्ट म्हटले आहे. डफच्या ग्रंथाविषयीचे हे विधान खरोखरच धक्का देणारे होते. डफ साहेबास उपलब्ध असलेली साधने आणि मिळालेले साहाय्य पाहता 'त्यावरहि मोठी सुंदर इमारत उठली आहे असे म्हणवणार नाहीं' असे आपले मत कीर्तने यांनी दिले आहे. जुन्या बखरींमधून 'स्वराज्यनीति आणि धर्म यांचे अभिमानाने जो एक प्रकारचा रंग उठला आहे, तोहि साहेबांचे ग्रंथात नाही. डफच्या पुस्तकात देखील 'कांहीं मागचें पुढें व पुढचें माग, कित्येक गोष्टी अगदीच गाळून टाकणें व कित्येक गोष्टींचा विस्तार करणें इत्यादि गोष्टी केल्यास बरीच सुधारणा होण्यासारिखी आहे' असे पुढे एके ठिकाणी कीर्तने म्हणतात. काय यावयास पाहिजे होते ते सांगताना 'शालिवाहनाचें नांव नाहीं, मराठीमधील प्रमुख ग्रंथांची माहिती नाहीं, प्राचीन इतिहासाची माहिती सगतवार जशी असावी तशी नाहीं, सध्याचीं मराठी कुळें कोठून कोण आलीं यांची माहिती नाहीं,' इत्यादी उणीवा त्यांनी दाखविल्या आहेत. त्यामुळे हा मराठ्यांचा इतिहास होण्यापेक्षा मराठ्यांच्या मोहिमांचा इतिहास असेच नाव त्यास योग्य होईल असे त्यांचे म्हणणे आहे. कोणत्याही राजाचे कारकीर्दीत जे मोठमोठे पुरुष झाले, त्यांच्या स्वभावाचे आणि वर्तनाचे म्हणण्यासारखे वर्णन नाही अशीही त्यांची तक्रार आहे.

कीर्तने यांचा यापेक्षा महत्त्वाचा आक्षेप आहे तो डफच्या मराठे आणि शिवाजी यासंबंधीच्या असलेल्या प्रतिकूल वृत्तीवर डफसाहेबाने 'शिवाजीच्या वर्तणुकीवर आपलें जें मत दिलें आहे, तें प्राय मान आम्हास मान्य आहे,' असे म्हणूनही ते सांगतात की, 'डफ साहेबांचे हातून एकच चुकी झाली आहे, ती ही कीं त्यांनीं शिवाजीचें चरित्र लिहिताना मराठ्यांचे लेखावर भरोसा ठेवणें योग्य आहे तितका ठेविला नाहीं.' शिवाजीची प्रजा गांजलेली असावी असा जो तर्क डफसाहेबाने केला आहे, तो आपणास मान्य नाही असे त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे. या अनुमानाने त्याला त्याच्या लोकांनी मनापासून ज साहाय्य केले, त्याची संगती लागणार नाही असे त्यांचे म्हणणे आहे. अफझलवधाबाबत त्यास जे दोष देतात त्यांनी मराठी इतिहासकार त्याबाबत काय म्हणतात त्याचा विचार करावयास पाहिजे. तो डफसाहेबानेही केला नाही ही मोठीच शोचनीय गोष्ट आहे असे कीर्तने म्हणतात. 'तेव्हाची युद्धाची रीति, शत्रूशीं वागण्याची रीति व राज्यनीति यांचा पूर्ण विचार केल्याशिवाय डफसाहेबाने त्यास उगीच शिव्या दिल्या आहेत' असे सांगून 'लोकांच्या विवाहित स्त्रिया हिरावून घेण्याकरिता मोहिमा करणाऱ्यांच्या इतिहासकारांनी शिवाजीस अनीतिमान, दगलबाज व चोर इत्यादि पाहिजे तसे दोष दिल्यास ते त्यास शोभणारेच आहेत', असाही टोला त्यांनी दिला आहे. चिमाजीअप्पास क्रयार्यती पल्टणे आपल्याकडे असावीत असे वाटले हे चूक होते या डफच्या मताशी आपला विरोधही त्यांनी दर्शविला आहे. शेवटी मराठ्यांच्याविषयी आपली मते त्यांनी प्रकट केली आहेत, ती त्या काळात आणि कॉलेजमध्ये असताना निर्भयपणे

कीर्तने यांनी पुढे मांडलेले हे तर फारच कौतुकास्पद आहे. ते म्हणतात, "पण बाजीरावाच्या राज्यात अदावदी झाली म्हणून सर्व मराठ्यांस, निदान या मराठ्यांचे देशास अनेक उपकार झाले आहेत, ते सर्व विस्मृत होऊन दोष द्यावा आणि त्यांच्या गुणांचे वर्णन करू नये हा केवळ एक पक्षाचा न्याय होय असे आमचे मुक्रर मत आहे." नंतर 'मराठ्यांनी, ज्या देशात शूर लोक नाहीत असा अपवाद झाला होता, त्या देशात शौर्याची कृत्ये करून या देशास मोठेपणा आणला. आपण कोणाचेही ताबेदार नाही असा अभिमान धरून स्वराज्याचा पाया घालून व देशाभिमान धरिला, इत्यादि शुभ कृत्ये करून जरी ते राहिले असते तरी ते स्तुतीस पात्र होते. त्यांचे राज्य जरी धर्माचे आणि हिंदु जातीचे अभिमानाने उद्भवले; तथापि त्यांच्या राज्यात इतर धर्मांचे लोकांस त्रास पोचला नाही. ब्राह्मण व मराठे लोकांस मोठमोठ्या जागा मिळत, त्याप्रमाणेच मुसलमानांसही मिळत,' हेही त्यांनी निदर्शनास आणून दिले आहे. शेवटी ते असेही विचारतात की इंग्रजी राज्यात ज्याला नाडत आहे, तोपुढे या सान्या गोष्टींचे काहीच महत्त्व नाही काय? कीर्तने यांनी आपल्या टीकेमध्ये केवळ डफच्या उणीवाच दाखविल्या असे नाही, त्यांनी इतिहासाकडे आणि मराठ्यांच्याकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोणच दिला. त्यांच्या या निबंधात स्वतंत्र विचार आणि निर्भयता आहे एवढेच नव्हे, तर भाषेची प्रौढता आणि मतप्रकटनातील संयमही आहे. एका कॉलेजमधील विद्यार्थ्याने स्वतः धनुरचनी उडोनून ही टीका केली आहे, तीत आवश्यक असी आपली योग्यताही त्यांनी प्रकट केली आहे. या निबंधाचा पहिला मसुदा प्रथम इंग्रजीत तयार केला होता हेही जाता जाता येथे नमूद केले पाहिजे.

मराठे घराण्यांचे इतिहास

मराठेशाहीतील सरदार घराण्यांचे इतिहास म्हणजे मराठेशाहीच्या इतिहासाचा खरोखर पायाच होय. परंतु त्यांकडे फारसे कोणाचे लक्ष १८६० पर्यंत गेले नव्हते. रघूजी भोसल्यांच्या वंशावळीचा याबाबत एक अपवाद होता. १८६६ ते १८७२ च्या दरम्यान सातारच्या छत्रपती महाराजांच्या वंशाचा इतिहास, त्यांच्या प्रतिनिधींच्या घराण्याचा इतिहास, शिंदे अलिजाबहादूर ह्यांचे घराण्याचा इतिहास असे ग्रंथ प्रकाशित झाले. परंतु याबाबत प्रारंभ त्रुटित निबंधस्वरूपात का होईना लोकहितवादी यांनी आपल्या इंदुप्रकाशातील निबंधांमधून १८६२ पासूनच केला होता. आपल्या ५।७ पृष्ठांच्या निबंधांमधून शिंदेसरकार, होळकर, गायकवाड, निजाम, सातारचे छत्रपती, त्यांचे प्रतिनिधी यांच्या वंशाविषयी माहिती त्यांनी दिली होती. त्याचबरोबर पेशवे पदाचा इतिहास, कंपनी सरकारच्या कारभाराची अखेर, पुणे दप्तर, यांच्याविषयीही त्यांनी निबंध लिहिले आहेत. निबंधास मिळणारी वर्तमानपत्रातील जागा पाहता त्यांचे स्वरूप त्रोटक व माहितीवजाचे असणे अपरिहार्य होते. त्यांच्या वृत्तपत्रातील निबंधांतून ब्राह्मण, मुसलमान, पारशी, ग्रीक, इस्रायल इत्यादी समाजांविषयीच्या माहितीबरोबर थोडा इतिहास येणे स्वाभाविकच होते. त्यांचीच हिंदुलोकांचा प्राचीन विद्या, प्राचीन स्थिती, हिंदुस्थानातील देश, मनुष्याची मूळपीठिका, हिंदुस्थानचे स्थित्यंतर, फड व पेशवाईतील माहिती या लेखांमधूनही इतिहासच भरलेला आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. या सर्वांच्या मुळाशी त्यांची चोखंदळ बुद्धी, परिश्रमशीलता, मिळविलेले ज्ञान आपल्या लोकांस देण्याची इच्छा या गुणांचे दर्शन आपल्यास होते आणि त्यांच्या व्यापक जिज्ञासेचा प्रत्यय येतो.

लोकहितवादींचे इतिहासग्रंथ

पण ग्रंथरूपाने लोकहितवादींनी केलेले लेखन हे प्रस्तुत कालखंडाच्या बाहेरचे पडते. ते विपुल आहे. ऐतिहासिक गोष्टी आणि उपयुक्त माहिती ही ग्रंथरूपाने १८७७ साली प्रसिद्ध झाली असली तरी ती पुष्कळशी नियतस्वरूपात तरी आधी प्रसिद्ध झालेली होती. *पानिपतची लढाई* (१८७७), *हिंदुस्थानचा इतिहास पूर्वार्ध* (१८७८), सुराष्ट्र देशाचा सविस्तर इतिहास (१८८१), पृथ्वीराज चव्हाण याचा इतिहास (१८८३), गुजरात देशाचा इतिहास (१८८८), लंकेचा इतिहास (१८८८), उदेपूरचा इतिहास (१८९२), राजस्थानचा इतिहास (१८९२) एवढे त्यांचे पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेले ऐतिहासिक वाङ्मय आहे. पैकी सुराष्ट्र देशाचा आणि लंकेचा इतिहास हे आधी लोकहितवादी या मासिकातून प्रसिद्ध झाले होते. यातील बहुतेकांस इतर ग्रंथांचे आधार आहेत. 'पानिपतच्या लढाई'स काशीराजाच्या फारसी ग्रंथाच्या इंग्रजी तर्जुम्याचा व 'पृथ्वीराज चव्हाणा'स चंदवरदायी याच्या पृथ्वीराज रासोचा आधार होता. हिंदुस्थानच्या इतिहासास इंग्रजी, सुराष्ट्र देशाच्या इतिहासास गुजराती, लंकेच्या इतिहासास इंग्रजी, आणि गुजरातच्या इतिहासास अनेक इंग्रजीगुजराती इतिहासग्रंथ आधाराला होते. पण ग्रंथाचा आधार असला, तरी ते केवळ अनुवाद नाहीत. त्यात निवड आणि मांडणी या स्वतंत्र रचनेच्या गुणास अवकाश असतो. शिवाय गुजरातच्या इतिहासास त्यांनी शेवटी एक देशी संस्थान आणि ब्रिटिश हिंदुस्थान यांची कारभारीने केलेली तुलना जोडलेली आहे, तीत स्वतंत्र विचार व मनन याचा प्रत्यय येतो. ग्लीगच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या भाषांतरास जोडलेली मुसलमानी धर्माविषयी सुमारे दीडशे पानांची प्रस्तावना स्वतंत्र विवेचन या दृष्टीने महत्त्वाची ठरेल. याप्रमाणे मराठी इतिहासवाङ्मयात लोकहितवादींनी विपुल भर टाकली आहे हे उघड आहे. ही भर प्रत्यक्ष प्रस्तुत कालखंडात पडत नसली तरी मराठी इतिहासाच्या अनुवाद-युगातच मोडणारी आहे, म्हणून तिचा निर्देश येथेच केला आहे. त्या मानाने प्रस्तुत कालखंडात बसू शकणारे भरतखंड-पर्व हे १८५१ मधील शिळाछापावरील ५६ पृष्ठांत 'हिंदुस्थान देशाचा सांप्रत (?) इतिहास' देणारे पुस्तक केवळ नामोल्लेखा-पुरतेच भागविण्यासारखे ठरते.

प्रतिनिधी आणि शिंदे घराणी

या स्वरूपाची तीन पुस्तके १८५६ ते १८७२ पर्यंत छापली. त्यांपैकी एक केवळ प्रतिनिधि घराण्याची माहिती देणारे, एक शिंदे घराण्याचा इतिहास सांगणारे आणि एक 'सातारचे श्रीमंत छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचे वंशाचा इतिहास प्रामुख्याने देणारे आणि शिवाय प्रतिनिधि आणि अष्टप्रधानांची' माहिती देणारे अशी ही तीन पुस्तके आहेत. हे शेवटले पुस्तक भोरचे विष्णु गोपाळ भिडे यांनी तयार केले. अडीचशे पृष्ठांच्या या शिळा छापातील पुस्तकात शिवाजीपासून अलीकडेपर्यंतची भोसले घराण्याची, सातारा शाखेची माहितीच मुख्यत देण्यात आली. लेखक पतनचित यांच्या नियमनीस असल्याने परपरागत माहिती त्यास बरीच मिळाली असावी. आपला हा ग्रंथ सातारच्या दप्तरातील माहितीवरून लिहिला असे त्याने स्पष्ट म्हटलेही आहे. अनुवादाच्या चाकोरीतून बाहेर पडल्याची ही खूण होती. भोसले घराण्याबरोबर अष्टप्रधानांच्या माहितीची जोड या मुख्य भागास दिलेली आहे. सातारच्या छत्रपतींच्या प्रतिनिधि-घराण्याचा इतिहास गोपाळ बल्लाळ टापरे यांनी ६०।६५ पृष्ठांमध्ये दिला आहे. 'दप्तरच्या कागदपत्रांवरून व इतर माहितीवरून'

प्रारंभापासून १८६६ पर्यंतची माहिती त्यात दिलेली आहे. सरशेवटी याच्या पुस्तकात शीडने पृष्ठात शिंदे घराण्याची हकीकत देण्यात आली आहे. या पुस्तकाचे स्वरूप कमी अधिक प्रमाणात माहितीच्या कोशाचे असते त्यात विवेचनास विशेष जागा मिळत नाही. इतिहासग्रंथास जिवंतपणा येण्यास वर्णन निरूपण विवेचन यांचा मालमसाला असावा लागतो. त्याशिवाय तो नुसत्या घटना तारखा-सन यांचा सांगाडाच राहतो. तथापि इतिहासलेखनास स्वतः काही श्रम करून माहिती जमवून तिची छुळवाछुळव करावी लागते, याची जाणीव आपल्यास होऊ लागली होती आणि तसे करण्याची तयारी होऊ लागली होती ही गोष्ट स्वागतार्हच होती.

हिंदुस्थानचे इतिहास

मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी डफचे युग चालू होते, तर हिंदुस्थानच्या इतिहासासंबंधात एल्फिन्स्टनचे युग चालू होते असे म्हणता येईल तथापि मरे आणि मॉरिस या दोघांचाही भाग त्यामध्ये होता हिंदुस्थानच्या इतिहासास १८५६ साली बाळशास्त्री जांभेकरांनी केलेल्या एल्फिन्स्टनच्या History of India या पुस्तकाच्या संक्षेपरूप पुस्तकाने सुरवात करून दिली आणि १८७२ पर्यंत त्याच्या चार आवृत्ती प्रसिद्ध झाल्या दुसऱ्या म्हणजे नव्या आवृत्तीच्या वेळी बाळशास्त्री हयात नव्हते. म्हणून पॅंडी साहेबाने मूळ हस्तलिखितात बरेच फेरफार करून आणि भाषाविषयक सुधारणा करून ती प्रसिद्ध केली. पुढे १८६१मध्ये एल्फिन्स्टनच्या या ग्रंथाच्या संक्षेपाऐवजी समग्र भाषांतरच विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांनी दोन मोठ्या भागात प्रसिद्ध केले.

एल्फिन्स्टनच्या ग्रंथाचे विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांच्या अनुवादास भाषांतराचेच स्वरूप आहे मात्र लेखकाने आपले धोरण सांगितले ते 'शब्दास शब्द न उमगता सरळ मराठी मार्गाने ग्रंथकाराचा आशय कळविण्याचा यत्न केला आहे,' असे आहे. तथापि 'मूळातील अर्थ अगदीं सोडून लिहिलेले असे लेख फार नसतील', अशी त्यांस आशा वाटते हा ग्रंथ प्रथमतः मूळ भाग दोन व उपोद्घात असा एकदर तीन भागांत छापिला होता दोन्ही भाग मिळून ८०० च्या वर पृष्ठसंख्या भरेल हा ग्रंथ अथवा त्याचा दुसरा भाग युनिव्हर्सिटी स्कूल फायनलला लावलेला होता साधी, निरलंकृत भाषा आणि केवळ अनुवाद दृष्टी यामुळे एवढ्या मोठ्या लेखनाचे श्रेय मात्र लेखकास फारसे मिळू शकत नाही. ग्रंथकर्ता आपल्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाकरिता सरकारी शिक्षणखाते आणि डिरेक्टर आफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन यांचा आभारी आहे यांचा अर्थ वाचकाच्या सहज ध्यानात येण्यासारखा आहे

एल्फिन्स्टनच्या ग्रंथाखेरीज ज्या दुसऱ्या ग्रंथाचा अनुवाद झाला तो 'मरे' चा History of British India हा होय नरसिंह विनायक ओक आणि विष्णुशास्त्री पंडित यांनी त्याच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागाचे भाषांतर केले, ते सरकारच्या आज्ञेवरूनच यात हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राजनीतीवरच अधिक भर दिला जाणे हे स्वाभाविक होते हे अनुवादित लेखही एकत्रित मिळून एक मोठा इतिहास ग्रंथ होता परकीयांची बाजू त्यांच्याच तऱ्हेने मराठीमध्ये आणण्याचे काम या अनुवादामुळे झाले स्वतंत्र दृष्टिकोण आणि रचना यांचा त्यात अभावच आहे सरकारी विद्याखात्यानेच हेन्री मॉरिसच्या ग्रंथाचेही भाषांतर आपल्या भाषांतरकाराकडून करून घेतले होते ग्रंथ म्हणावे अशी सारी रचना याप्रमाणे इंग्रज लेखकाच्या अनुवादाच्या स्वरूपाची होती. बाकीची बहुतेक पुस्तके 'मुलांकरिता'

थोडक्यामध्ये माहिती पुरविणारी पुस्तके होती. साहजिकच इतिहासकार असे ज्याना म्हणावे असे लेखकही प्रस्तुत कालखंडात झाले नाहीत.

लहान शालेय इतिहास

हिंदुस्थानच्या इतिहासाची इतर पुस्तके आकाराने ल्हान, मांडणीमध्ये टिप्पणवजा आणि भाषेतसुद्धा अगदी साधी अशी उतरली आहेत. जाणूनबुजून ल्हान मुलांकरिता लिहिलेल्या या पुस्तकांचा इतिहासवाङ्मय म्हणून विचार करणेही शक्य नाही. शाळेतील मुलांविषयी फारच काळजी वाटत असलेली त्यांच्या प्रस्तावनांतून व्यक्त झालेली दिसते. कृ. प्र. काळे आपल्या 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' या मॉरिसच्या पुस्तकाच्या साराशरूप पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, "अलीकडे मुलास मार्शमनकृत हिंदुस्थानाचा इतिहास शिकवीत असतात. तो एलट मजकुरानें लिहिला असल्यामुळे मुलांस माहित करून घेण्यास फार अवघड पडतें असें समजून त्यातील लहान व पाल्हाळीक मजकूर कमी करून मुख्य मुख्य सर्व गोष्टींचे या पुस्तकात प्रश्नोत्तररूपानें वर्णन केलें आहे. याची पूर्वी माहिती करून घेऊन मोठा इतिहास, एकवार वाचल्यावर संपूर्ण ग्रंथ अवगत होईल हें अनुभवसिद्ध आहे." अशा प्रश्नोत्तररूप पुस्तकांच्या इंग्रजी मत्नूप्रमाणे ते Catechism असल्याचा स्पष्ट निर्देशही असे. वि. म. गोखले यानी तर आपला 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' पद्यामध्ये 'लक्षात राहण्यास सोयीचें' म्हणून रचिला आहे. पांडव लयाला गेल्यापासून मुसलमानांच्या राज्यसमाप्तीपर्यंतचा कालखंड त्यात घेतला आहे. आधारास वाळवाळी जागेकराचे पुस्तक होते. शाळेतील मुलांच्या सोयीप्रमाणे 'स्कूल्मास्तराकरिता'ही फोणी लिहिले आहे. पोतमणीकर यानी आपल्या पुस्तकास 'स्केच–बुक' असेही नाव दिले होते. विनायक कोंडदेव ओक यानी आपले लहान आकाराच्या ११८ पृष्ठांच्या इतिहासाचे पुस्तक 'लहान मुलांकरिता बहुत मेहनतीने' तयार केले होते. लहान मुलांच्या पुस्तकावरून 'बहुत मेहनत' त्याना वाटे, त्याना मोठे ग्रंथ स्वतंत्रपणे तयार करण्यास किती मेहनत लागते याची कल्पना तरी होती की नाही याची शंका वाटते. हिंदुस्थानाच्या इतिहासात शिपायांच्या बंडाच्या माहितीचा अंतर्भाव एकदोघानी केला आहे. तो संपूर्ण आणि विश्वसनीय असण्याचा संभव अर्थात फारच थोडा होता. तसा तो देण्याची सोयही नसावी असे वाटते. वि. कां. ओक यानी 'हिंदुस्थानकथारस' या नावाचे जे पुस्तक लिहिले, त्यावर इंग्रज–पक्षपाताचा आक्षेप आलेला होता. या आक्षेपास ओकानी निबंधचंद्रिकामधून (फेब्रुवारी, १९०५) लेख लिहून उत्तर दिले. त्यावरून यासंबधात असणाऱ्या सरकारी नियंत्रणाची चांगली कल्पना येते. ते म्हणतात "मी पुस्तकें लिहावयास लागलो, त्यास सगळा आधार काय तो सरकारचा होता. पुस्तकास आश्रय मिळण्याचे सगळे धोरण मराठी ट्रान्स्लेटराच्या अभिप्रायावर असे. आणि तेव्हा मराठी ट्रान्स्लेटर परलोकवासी मेजर क्याडी होते, ते इंग्रज होते. सत्यप्रिय होते, तरी ते सरकारी नोकर होते. त्यास सरकारच्या किंवा सरकारी कामदारांच्या विरुद्ध कसा प्रकार असला तरी त्याचे एक अक्षरही सहन होत नसे आणि प्रथमचें शुद्धीकरण त्या दृष्टीने होई. त्यास मत मान्य व्हावें लागे.. मी हिंदुस्थानकथारस लिहिला, त्यात लार्ड डलहौसी याविषयी एक निबंध घातला होता. तो सगळा इंग्लिश ग्रंथाच्या आधारानें लिहिला होता. त्यात पदरचा काही घातलेला नव्हते.. तरी ती गोष्ट इंग्लिश लोकास व इंग्लिश राज्यास भूषणावह नव्हती म्हणून ती गाळून टाकण्याविषयी क्याडीसाहेबानी फार मोठा

आग्रह धरिला. त्यात त्यांनीं असें लिहिलें कीं, या निबंधांतल्या सगळ्या गोष्टी जरी खऱ्या आहेत, तरी त्या राजकारणसंबंधानें छापण्यास आणि प्रसिद्ध करण्यास फार अयुक्त आहेत, म्हणून हा विषय अजीबात गाळला पाहिजे. झालें. तो विषय मला गुपचुप गाळावा लागला. असें आणखी कित्येक विषयांचें झालें. तेथें माझा काय उपाय ? " यथार्थ इतिहास कळण्याची शक्यता या सरकार प्रेरित आणि सरकार मान्य पुस्तकामधून किती होती याची या ओकांनी केलेल्या आत्माविष्कारावरून कल्पना येईल.

हिंदुस्थान-कथारस

ओकांचे हे पुस्तक मात्र अगदीच लहान मुलांकरिता लिहिलेले नाही. किंबहुना ते जरी शाळांमधून किंवा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमामध्ये निरनिराळ्या कारणांनी नेमिले जाई, तरी मुळात ते त्या दृष्टीने लिहिलेले नसावे. इतिहासाचे ज्ञान व अभ्यास ही आवश्यक आणि लाभदायक असतात हे या पुस्तकाच्या पहिल्याच निबंधात सांगून ते म्हणतात, " ह्या सार्‍या गोष्टी खऱ्या, परंतु इतिहासाच्या अभ्यासात मन रमत नाहीं, ह्यास काय उपाय, असा कित्येक लोक प्रश्न करितात. त्याचें उत्तर इतकेंच कीं, " आमच्या ह्या मराठी भाषेंत मनोरम रीतीनें लिहिलेला असा इतिहास मुळींच नाहीं म्हटलें तरी चालेल आणि तसे ग्रंथ तयार होत तोंपर्यंत लोकांचीं मनें तिकडे लागावयाचीं नाहींत, हें खचीत आहे. " ओकांनी दिलेला हा अभिप्राय लक्षात घेण्यासारखा आहे. आधी झालेले इतिहासग्रंथ मोठे असोत या मुलांकरिता लिहिलेले असोत, भाषादृष्ट्या रुक्ष, निर्जीव असत. म्हणून इतिहास म्हणून त्यांचे मूल्य काय असेल ते असो, वाङ्मयदृष्ट्या त्यात वेधक आणि मनोरम असे काही नसे. ही उणीव भरून काढण्यासाठी ओकांनी हे पुस्तक लिहिले. त्याच्या नावामधील कथारस या शब्दाने त्याविषयी कल्पना येईल. ओक स्वतः सांगतात, " सूचनार्थ आणखी असें सांगतों कीं, मराठी वाचणाऱ्या जनास हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची गोडी लागावी आणि करमणूक करता करता त्यास तत्संबंधीं कांहीं चमत्कारिक आणि विशेष गोष्टी कळाव्या, अशा हेतूनें हें पुस्तक लिहिलें आहे. " प्रस्तुत पुस्तक हे सलग इतिहास-निवेदनाच्या पद्धतीने लिहिलेले नाही. त्यातील प्रकरणे सुटी व स्वतंत्र अशी प्रकरणे अथवा निबंध आहेत व त्यात अगदीच स्थूल असा कालक्रम साधला आहे. त्यांची रचना निबंधसंग्रहासारखी आहे. सतीवरील प्रकरण या निबंध अथवा 'कथा' प्रथमच आली आहे पुढे गाळावे लागलेले नायर लोकांविषयीचे प्रकरणही असेच आरंभी या प्रकरणात आले होते. ठग लोकांविषयी माहिती अशीच आरंभी येते, तर पेंढाऱ्यांविषयीचे प्रकरण शेवटी शेवटी येते. मध्ये एका प्रकरणात प्राचीन मराठी ग्रंथकारांविषयी लिहिले आहे, तर कोहिनूर हिऱ्याची हकीकतही शेवटी घातलेली आहे. शेवटच्या प्रकरणात इंग्रजी राज्यामुळे झालेले फायदे नमूद करून ' हीं सर्व इंग्लिश राज्याचीं फळें होत. जें हें राज्य आम्हा रयतेला इतकें सुखावह आहे, तें परमेश्वरकृपेनें आम्हांवर निरंतर असो ', अशा शब्दांत ' भरत वाक्य ' केले आहे. प्रस्तुत कालखंडाच्या अखेरच्या वर्षी (१८७४) ओकांनी ' शिपायांच्या बंडाचा इतिहास 'ही लिहिला त्यात कोणती बाजू रंगविली गेली असेल याची कल्पना वर दिलेल्या माहितीवरून येण्यासारखी आहे. तथापि त्यात माहिती तरी बरीच आहे त्या मानाने बंडानंतर लगेच (इ. स. १८६०) लिहिलेला ल. बा. पडवे यांचा चौतीस पृष्ठांचा इतिहास फारच त्रोटक ठरेल

हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांचे इतिहास

मराठीमध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाकडे अधिक लक्ष असावे हे स्वाभाविक होते. परंतु त्यात इतर प्रांतानाही काही स्थान मिळाले होते. १८५० सालीच 'गुजराथ देशाचा इतिहास' या नावाने ए. मॅक्डोनल्ड यानी मूळ अल्ली महमदखान याच्या ग्रंथाच्या इंग्रजी भाषांतराचे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केले. नाटककार कीर्तने (विनायक जनार्दन) नोकरीच्या निमित्ताने मध्य हिंदुस्थानात गेले होते. त्यानी सर जॉन माल्कमच्या A Memoir of Central India चे 'मध्य-हिंदुस्थानाचा इतिहास' म्हणून भाषांतर केले. म्हणजे हे कामही अनुवादात्मकच झाले. आमच्यामधील जांभेकर, मंडलीक, पंडित, कीर्तने, पदमनजी, लोकहितवादी इत्यादी मोठमोठी प्रसिद्ध मंडळी इतिहासलेखनाच्या क्षेत्रामध्ये अनुवादाचाच आश्रय करून होती. बहुधा स्वतंत्र रीत्या हे काम करणे पुरेशा साधनाच्या अभावी फारच कठिण होते याची तीव्र जाणीव असल्यामुळे हे होत असावे. त्या मानाने कमी प्रसिद्ध असणारी मंडळीच काही स्वतंत्रपणे लेखन करण्यास प्रवृत्त होत असावी. 'गोमांतकाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास', 'कोल्हापूर प्रांताचे वर्णन' ही पुस्तके या स्वरूपाची दिसतात.

इंग्लंडचे इतिहास

इंग्लंडच्या इतिहासाकडे मात्र १८४० च्या आधीपासूनच लक्ष गेले होते. परंतु अनुवाद म्हणून भरीव ग्रंथ म्हणता येतील अशी पुस्तके झाली नाहीत. मुंबईच्या शिक्षामंडळीने याचा प्रथम उपक्रम केला, व तो बराच भरीव होता. बाकीची पावसहा पुस्तके शिळाछापावरील दीडशारो पृष्ठाच्या मजकुराची होती. रणजित आणि बजे शौचे याची पुस्तके प्रश्नोत्तररूपच होती. स. बा. पडके याचे 'इतिहाससार' हे गद्यपद्यात्मक होते. हरि केशवजी याचा इंग्लंडाचा वृत्तांत (१८३८) हा पत्ररूप असून इंग्रजीवरून भाषांतरित होता. नाना नारायण याचे 'इंग्लंड देशाचे वर्णन (१८३५) आणि रा. मो. पाटणकर याची इंग्लंडची संक्षेप बखर (१८६०) ही पुस्तकेही भाषांतरेच होती. पण हे अनुवादही मोठ्या प्रसिद्ध ग्रंथाचे न होता किरकोळ ग्रंथाचे झाले, ही गोष्ट लक्षात आल्यावाचून राहत नाही.

हिंदुस्थानाबाहेरील इतर देशांचे इतिहास

इंग्लंडच्या इतिहासाबाबत जर ही अनास्था, तर इतर देशाबाबत ती अधिकच असावी यात आश्चर्य नव्हते. याहीबाबत जे थोडेसे ग्रंथ व्हावयाचे ते ख्रिस्ती मिशनऱ्याकडे जाते. मिसेस विल्सन हिने 'आशुरी आणि बाबेली लोकाचे वृत्तांतकथन', 'ग्रेकी लोकाचें वृत्तान्तकथन', 'मेदी आणि पारसी लोकाचे वृत्तान्तकथन', 'प्राचीन मिसरी लोकाचें वृत्तान्तकथन' अशी एक वृत्तान्तकथनाची मालाच प्रसिद्ध केली. साधारणपणे ६०-६५ पृष्ठापर्यंत शिळाछापाच्या लहान पुस्तकातून हे वृत्तान्तकथन करण्यात येई. असिरियन आणि बाबिलोनियन लोकाचा वृत्तांत सागून लेखिका म्हणते, "जे कोणी त्या लोकांचा इतिहास वाचतील, त्यानी मूर्तिपूजा त्यागून जिवंत देवास भजावें." या प्राचीन ख्रिस्तीतर समाजाचा वृत्तांत सागण्यामागे धर्मप्रसाराचा हेतू स्पष्ट आहे.

जगाचा इतिहास

या गटातली पाच पुस्तके उल्लेखनीय ठरतें. ते म्हणजे हरि रघुनाथ गाडगीळ यांनी दक्षिणा प्राइज कमिटीकरिता मार्शमन साहेबांच्या A Brief Survey of History या पुस्तकाचे दोन खंडांमध्ये केलेले भाषांतर होय. त्यात 'जगाचे उत्पत्तीपासून मॅसिडनची बादशाहत गारद झाली तोपर्यंत (भाग १ ला) आणि मग 'रूम शहराचे स्थापनेपासून एयु.लिसाचे अन्तापर्यंत' चा इतिहास (भाग २) आलेला आहे. पिनॉक (Pinnock) याच्या Modern History च्या आधारे 'अर्वाचीन बखर' नावाचे भाषांतर सदोबा पवार यांनी केले असल्याचा उल्लेख मिळतो. तेही ज्याच्या इतिहासात जमा करावे लागेल. पहिले पुस्तक दोन्ही भाग मिळून तीनशेवर पृष्ठांचे असले, तर दुसरे शालेय म्हणण्याइतक्या मजकुराचे येईल. वेदेरे याचे प्रश्नोत्तररूप लहानसे पुस्तकही अनुवाद स्वरूपाचे होते. असेच एक प्रश्नोत्तररूप पुस्तक कुकडे-धनेश्वर यांच्या नावावर रुजू आहे. सरकारी विद्याखात्याने तयार करून घेतलेले जनार्दन बाळाजी मोडकाचे 'जगाच्या इतिहासाचें सामान्य निरूपण' हे भाषांतरच होते. 'स्कूल्मास्तरांकरितां' तयार झालेले अशा ज्याचा मागे उल्लेख केला आहे, ते हेच पुस्तक होय. हे पुस्तक औतलैन आफ् युनिव्हर्सल् हिस्तोरी' या पुस्तकाचे भाषांतर असून लेखकाच्या मताप्रमाणे 'पुढील धडयांत जो विषय आहे त्याला इतिहास हें नाव जितकें शोभतें तितकेंच भूगोलाचें वर्णन ईहि शोभतें.' या 'जगाच्या इतिहासा'त मिसर, बॅबिलॉन, ग्रीस, रोम, अरब इत्यादींचाच भाग फार आहे. हिंदुस्थानचा संबंध पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज येथे आल्यापुरताच येतो. शेवटी प्राचीन व अप्रसिद्ध शब्दांचा (व्यक्ती व स्थळे) लहानसा कोशही यात जोडला आहे. याशिवाय आणखीही १–२ पुस्तके झाली असल्याचा उल्लेख इंडिया ऑफिसच्या सूचीत आढळतो. स्वतंत्र आणि सरीव रचना करण्याची क्षमता इतर इतिहासांबाबतही जेथे नव्हती, तेथे ती 'जगाचा' इतिहास लिहिण्याबाबतही नसावी हे अर्थात निराळे सांगावयास नको.

शकावल्या

इतिहासाची साधने म्हणून ज्यांचा उपयोग होतो अशा शकावलींचा उल्लेख केल्याविना इतिहासवाङ्मयाचा निरोप घेता येत नाही. या स्वरूपाची तीनचार पुस्तके या कालखंडात प्रकाशित झाली. त्यांपैकी गोविंद रावजी माडे यांच्या 'हिंदुस्थानाच्या शकावली'चा (१८६०) उल्लेख प्रथम करावयास हवा. हे पुस्तक टॉमस मॅक्कडनच्या The Oriental Eras या ग्रंथाचे भाषांतर आहे. यात अरबी, हिजरी, फसली, विक्रम, शालिवाहन, शिवशक आणि इंग्रजी सन इत्यादी सनांची माहिती दिली आहे. एकेका पृष्ठावर वेगवेगळे स्तंभ पाडून हिंदुस्थानातील व आशिया खंडातील महत्त्वाच्या घटनांचा निर्देश त्या त्या तारखेपुढे शेवटच्या स्तंभात केलेला आहे. बाळकृष्ण केशव पारखी यांच्या सनसमूहा (१८७२) मध्ये तारखा आणि ऐतिहासिक माहिती यांची ३५–४० पृष्ठे आहेत. शामराव मोरोजी यांच्या 'क्षत्रियवंशोद्गममाले'त प्राचीन राजांच्या वंशावळी, राजनीती इत्यादींसंबंधी संक्षेपाने विवेचन आले असून राजांच्या नामावली, कलियुगभविष्य इत्यादी सामान्य माहिती येते.

मुंबईचे वर्णन

मोडकानी लिहिलेल्या 'जगाचा इतिहास' या पुस्तकाविषयी स्वतः लेखकानेच ते जेवढे इतिहासाचे, तेवढेच भूगोलाचे पुस्तक असल्याचे मत प्रकट केलेले वर आपण पाहिले. येथे आपातत. भूगोलाचे पुस्तक असणारे माडगावकरकृत 'मुंबईचे वर्णन' हे मुंबईचा इतिहास सांगणारे पुस्तक अवश्य लक्षात घ्यावयास पाहिजे. यात पल्टणींचे बंड, महाराणीचा जाहिरनामा, काबूलची लढाई, रूस देशातील लढाई इत्यादी खास इतिहासातील गोष्टींचा परामर्श आहेच, पण मुंबईचा इतिहास हा त्याचा एक प्रमुख विषय आहे. तो सांगताना आवश्यक तेवढा भूगोल यावा लागला आहेच, परंतु हे पुस्तक बरोबर भूगोलाचे नाही. मुंबईच्या सामाजिक जीवनाची शक्य तेवढ्या अगाची माहिती देणारे हे पुस्तक १८६३ साली तरी अपूर्वच म्हणावयास योग्य ठरते. मुंबईतील नामांकित स्थळांच्या माहितीप्रमाणे तेथील लोक, लष्करी खाते, न्यायखाते, पोर्तुगीज लोकांची गोष्ट, गव्हर्नरांची कृत्ये, कायदे करणारी मंडळी, टपाल खाते, शाळा व पुस्तकालये, पदार्थसंग्रहालये, रॉयल एशियाटिक सोसायटी, दक्षिणी भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणारी मंडळी, बॉबे असोसिएशन इत्यादी मुंबईच्या संस्थात्मक जीवनाची माहिती यात आली आहे. याशिवाय देवळे, मशिदी, यात्रा, उरूस, सण, उद्योगधंदे, इस्रायल, मारवाडी, पारशी हे समाज, जमशेटजी जिजीभाई, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी इत्यादी व्यक्ती, अशा अनेक विषयांचा परामर्श या पुस्तकात घेतलेला आहे. लेखकाचे चौरस लक्ष आणि बहुश्रुतता या पुस्तकामध्ये भरून राहिली आहे. त्यापाठीमागे माहिती, प्रत्येक वेळा आकडेवारीसह, जमा करून, जुळवून सांगण्यास केलेले परिश्रम स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहेत. स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीचे जे श्रेय या कालखंडातील इतिहासपुस्तकांतून आपणास घेता येण्यासारखे नाही, ते या पुस्तकायोगे भरपूर मिळण्यासारखे आहे हा या पुस्तकाचा अभिनंदनीय आणि उल्लेखनीय असा विशेष आहे. माडगावकराचे इतर ग्रंथ (सृष्टीतील चमत्कार सोडल्यास) हे नाटक स्वरूपाचे आहेत. हा ग्रंथ मात्र माहितीने भरलेला असा भरीव ग्रंथ आहे, आणि या स्वरूपाचा हा एकच आहे. हे पुस्तक शिक्षण-खात्याचे त्या वेळचे प्रमुख हॉवर्डसाहेब यास इंग्रजी अर्पणपत्रिका लिहून सादर केले आहे. मात्र ते देशीभाषेतील क्रमिक पुस्तके, इतर वाङ्मय आणि एकंदरीत लोकांचे शिक्षण याविषयी त्याने प्रकट केलेल्या आस्थेबद्दल अर्पण केले आहे. पुस्तकास सरकारी आश्रय अर्थात होताच. प्रस्तुत कालखंडातील एक अगदी वेगळे आणि महत्त्वाचे पुस्तक म्हणून त्याचा उल्लेख आवर्जून केला पाहिजे.

३

अव्वल इंग्रजीतील वाङ्मयविचार

आधी भाषा आणि मग तिचे व्याकरण असा ज्याप्रमाणे क्रम असतो, त्याचप्रमाणे आधी वाङ्मय आणि त्यानंतर वाङ्मयविषयक विचार हा क्रमही असावा हे स्वाभाविक होय. अव्वल इंग्रजीत मराठी गद्य-वाङ्मयाला पुन: नव्याने प्रारंभ झाला ही आता मान्य झालेली घटना आहे. याला काही काल लोटल्यावरच आणि काही वाङ्मयनिर्मिती झाल्या-नंतरच त्याविषयी विचाराला प्रारंभ झाला हे या स्वाभाविक क्रमाला धरूनच झाले. हा

वाङ्मयविचार अत्यल्प आहे हे अर्थात निराळे सांगावयास नको. यापूर्वीच्या मराठी वाङ्मयातही स्वतंत्र वाङ्मयविषयक चर्चेची परंपरा विशेष सबळ अशी नव्हतीच. त्या दृष्टीनेही विशेष अपेक्षा करणे शक्य नव्हते. अव्वल इंग्रजीतही स्वतंत्र ग्रंथरूपाने वाङ्मयविषयक चर्चा थोडीच झाली. तिचा परामर्श घ्यायचा इतस्ततः पसरलेल्या वाङ्मयविषयक विचाराचे संकलन करून घ्यावा लागतो.

विखुरलेला विचार

या विचाराचा आढळ निरनिराळ्या ठिकाणी होतो. पुष्कळसे विचार निरनिराळ्या पुस्तकांना लिहिलेल्या प्रस्तावनांतून विखुरलेले आहेत. या प्रस्तावना कित्येक वेळा इंग्रजीतून लिहिलेल्या असत. कुंटे यांनी लिहिलेली 'राजा शिवाजी' या काव्याची प्रस्तावना किंवा कीर्तने यांच्या जयपाळ नाटकाची प्रस्तावना ही याची ठळक उदाहरणे आहेत. याचा विचार मराठीमधील वाङ्मयविचार म्हणून करणे हे तात्त्विक दृष्ट्या योग्यही ठरणार नाही. परंतु मराठी माणसांनी मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात केलेले मतप्रदर्शन म्हणून त्याचा परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. मराठीमध्येच लिहिलेल्या प्रस्तावना अर्थात सहजपणेच या परामर्शाचा विषय होऊ शकतात. याचच जवळ येणारा वाङ्मयविचार म्हणजे सरकारी दप्तरात नमूद असलेले, परंतु सामान्य वाचकास सहज उपलब्ध नसणारे ग्रंथपरीक्षकाचे अभिप्राय होत. फरक इतकाच की प्रस्तावनांतून ग्रंथास किंवा ग्रंथकर्त्यास अनुकूल किंवा त्याच्या बाजूचे मतप्रकटन असे, तर ग्रंथपरीक्षकांच्या अभिप्रायांतून अनेक वेळा प्रतिकूल असे मत प्रकट झालेले असे. सुसंगत व एकजिनसी वाङ्मयविचाराच्या दृष्टीने या दोन्ही प्रकारच्या मतप्रकटनास विशेष वजन प्राप्त होण्यासारखे नव्हते. यापेक्षा अधिक भरीव आणि संघटित असा विचार या कालाच्या अखेरीअखेरीस शालापत्रक आणि विविधज्ञानविस्तार यांसारख्या मासिकांतील परीक्षणांतून किंवा निबंधांतून झालेला आहे. हाही विचार अल्पच म्हणावा लागतो कारण या कालात वाङ्मयविचारापेक्षा विविध विषयांचे ज्ञानसंपादन व ज्ञानवृद्धी यांवरच बहुतेक मासिकांचा भर असे. समकालीन वाङ्मयनिर्मिती व तिचा विचार करणारी मासिकेही फारच थोडी होती. समकालीन वाङ्मयाचा स्वतंत्रपणे विचार करून लिहिलेल्या गं. या. मराठे यांच्या—नावल आणि नाटक ह्यांविषयी निबंध—या तीस पस्तीस पानी पुस्तकाचे महत्त्व आणि वैशिष्ट्य ध्यानात धरण्यासारखे आहे. ह्यालाही एक दीड पानी प्रस्तावना इंग्रजीत लिहिलेली आहेच. 'संस्कृत कविपंचक' वर शालापत्रकातून चिपळूणकरांनी लिहिलेले निबंध पुढे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले, त्याचाही निर्देश स्वतंत्र, सुसंबद्ध असे टीका लेखन म्हणून आवश्यक ठरतो. 'यशोदापांडुरंगी' सारखे जुन्या वाङ्मयावर विवेचनात्मक टीका या स्वरूपाचे लेखनही काही झाले. विशिष्ट काळात प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाचे समालोचन हा वाङ्मयविचाराचा आणखी एक प्रकार होतो. असे एक समालोचन न्यायमूर्ती रानडे यांनी सरकारच्या आदेशावरून १८६७ च्या सुमारास केलेले त्यांच्या लेखसंग्रहात उपलब्ध आहे. ते इंग्रजीमधून केले आहे, तथापि मराठी वाङ्मयाचे समालोचन असल्याने इंग्रजी असले तरी विचारार्ह ठरते. याशिवाय संस्कृत काव्यशास्त्रीय चर्चेवरून केलेल्या काव्यविषयक विवेचनाचे दोन-तीन ग्रंथ या काळात झाले. त्यांना मात्र जुन्या वाङ्मय-विचाराचा आधार होता. या एवढ्या सामग्रीच्या आधाराने या कालातील वाङ्मयविचाराचा परिचय करून घेता येईल.

संस्कृतमधील काव्यविचार

संस्कृतमधील काव्यविचार मराठीमध्ये आणण्याचा प्रयत्न प्रथम १८५३ मध्ये काही संस्कृत नाटकांची भाषांतरे पुढे मराठीमध्ये करणाऱ्या कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी केला. हा प्रयत्न अलंकार विवेक या नावाने दक्षिणा प्रैज कमिटीने शिळाछापावर मुद्रित करून प्रकाशित केला. या दीडशेपानी पुस्तकामध्ये मुख्य भर संस्कृतमधील काव्यालंकारांची मराठीमध्ये थोडक्यात माहिती देण्यावर आहे. ग्रंथ संस्कृतच्या आधाराने रचिला असे म्हटले तरी कोणत्या संस्कृत पुस्तकाच्या आधाराने रचिला ते स्पष्टपणे सांगितले नाही. मराठी भाषेत अलंकार आजपर्यंत कोणी लिहिले नाहीत, म्हणून ते लिहिणे आवश्यक आहे,—असे ग्रंथकार प्रस्तावनेमध्ये म्हणतात. अलंकाराविषयी ते म्हणतात, " जसे देहास शोभादायक जी वस्त्रभूषणें त्यास अलंकार असें नाव आहे, तसे भाषणास शोभा आणणारे उपमारूपक इत्यादि जे अर्थाचे प्रकार, त्यास अलंकार हे नाव योग्य आहे. अभिप्राय कळविणें व मनोरंजक करणें हे भाषणाचे दोन उद्देश मनोरंजन अलंकारावाचून सिद्ध होत नाही " पुस्तकामध्ये प्रथम अलंकाराचे नाव देऊन मग त्याचे गद्यात दोन चार ओळींमध्ये लक्षण सांगितले आहे. मग उदाहरणे, एक अथवा दोन, देऊन अलंकाराची ही माहिती संपविण्यात आली आहे. उदाहरणे मराठी कवी मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत इत्यादींच्या कवितांमधून ग्राह्य झाले तेथे दिली आहेत. काही बहुधा संस्कृतवरून स्वतः मराठीमध्ये तयार करून दिली आहेत. काही उदाहरणे गद्य वाक्याचीही आहेत. अलंकार मम्मटाच्या काव्यप्रकाशात आलेल्याशिवाय उल्लास, प्रहर्षण, ललित, विषादन, विधि, प्रतिषेध, आज्ञा अनुज्ञा इत्यादी पधरा सोळा इतरही दिले आहेत विवेचन असे केले नाही. म्हणून रचना सूत्रस्वरूपाची झालेली आहे.

प्रधान याचा रसमाधव (१८६८)

अलंकारापेक्षा काव्यामध्ये रसाला महत्त्व अधिक आहे हे लक्षात घेऊनच आपला रसमाधव हा ग्रंथ रत्नागिरीचे सेनानिवृत्त मुन्शिफ श्री. दाजी शिवाजी प्रधान यानी मराठी मध्ये रचिला असे दिसते रत्नागिरीसारख्या आडवळणाच्या गावी त्याचे शिळाछापावर मुद्रण झालेले आहे, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. ग्रथास नाव देताना जगन्नाथाचा रस गंगाधर डोळ्यापुढे असावा. आधाराला भानुदासाची रसतरंगिणी घेऊन आणि दुसरे ग्रंथांचे स्फुट श्लोक पाहून – हा ग्रंथ रचिलेला आहे 'असा ग्रंथ कोणी केलेला दृष्टिगत झाला नाही याकरिता उद्योग करून श्रमाने हा लहानसा ग्रंथ केला आहे ' असे लेखक म्हणतो. तथापि हा ग्रंथ लहान नाही. रॉयल आकाराची पावणे दोनशे पृष्ठे भरतील एवढा मोठा आहे. त्याचे चौदा अध्याय आहेत. पहिला प्रास्ताविक असून दुसऱ्या अध्यायात रस, भाव, अनुभाव, संचारी भाव इत्यादींचे विवेचन देऊन रससंख्या व त्यांची नावे नमूद केली आहेत. शांत आणि भक्ती या रसांचा अंतर्भाव त्यात केला आहे. तिसऱ्या अध्यायापासून शृंगार इत्यादी रसांचे त्यांच्या भावानुभावादी अंगासह सोदाहरण विवेचन केले आहे. भानुदासाच्या रसतरंगिणीमधील विवेचनाचे मराठीमध्ये सविस्तर उपपादन केले आहे. या विषयावरील मराठीमधील पहिला ग्रंथ या दृष्टीने तो पुष्कळच भराव झालेला आहे. भाषा प्रौढ, संस्कृतप्रचुर अशी आहे. शैली कीर्तनकाराच्या शैलीसारखी उतरली आहे. आपल्या या ग्रंथाविषयी व त्यातील विवेचनाच्या महत्त्वाविषयी लेखकास आत्म-विश्वास वाटतो असे प्रस्तावनेमधील त्याच्या सूचनेवरून दिसते. ' ग्रंथाचा विषय फार

गहन, यास्तव सर्वांस वाचनाचे प्रथमावृत्तीसच समजेल असे होणे अशक्य आहे. यास्तव त्यांनी लक्षपूर्वक दुसरी आवृत्ति वाचावी' असे त्याचे सांगणे आहे. त्या काळातील सामान्य वाचकाचे संदर्भाने ज्ञान लक्षात घेता त्याची ही सूचना अस्थानी नव्हती. संस्कृत अथवा इंग्रजी ग्रंथांतील माहिती श्रोत्रकपणे या स्वरूपाने मराठीमध्ये उतरण्याच्या या कालातील ग्रंथरेखनपद्धतीस हा ग्रंथ अपवाद समजावा लागेल.

गणेशशास्त्री लेले यांचे साहित्यशास्त्र (१८६२)

"अलंकार, छंद यांवर वेगळाले केलेले लहान ग्रंथ आढळण्यांत येतात, परंतु काव्याच्या सकल अंगांचीं लक्षणें व उदाहरणें ज्यांत सविस्तर निरूपिलीं आहेत असा प्राकृतांत एकहि ग्रंथ नाहीं, याकरिता हा नवीन ग्रंथ रचून यास साहित्यशास्त्र असें नांव ठेविलें आहे" अशा शब्दांनी ग्रंथकाराने आपला ग्रंथलेखनाचा हेतू स्पष्ट केला आहे. 'संस्कृत साहित्यशास्त्राचे जे नियम, तेच प्रायः या मार्गीतील साहित्यशास्त्रासंबंधी गोष्टींस लागू पडतात. यास्तव हा प्राकृत ग्रंथ संस्कृत साहित्यग्रंथांच्याच आधाराने लिहिला' असल्याचेही त्याने प्रकट केले आहे. हा ग्रंथ प्रश्नोत्तर रूपाने लिहिला आहे. विवेचनात्मक पद्धतीने लिहिलेल्या ,रसमापरानतर ह्या पद्धतीचा आश्रय म्हणजे मागचे पाऊलच ठरते. केवळ अलंकार किंवा केवळ रस एवढ्यापुरते ध्यान मर्यादित न करिता काव्यादिकांची लक्षणे, शब्दशक्ती, नायक-नायिका, रसभाव, गुण-वृत्ति, वृत्ते, अलंकार, छंद आणि अखेरीस काव्यदोष इतके विषय यामध्ये आणले आहेत. यामुळे ग्रंथ अधिक समावेशक झाला आहे. उदाहरणांकरिता, प्राकृत म्हणजे मराठी कवींची कविता उपयोगात आणली असूनही संस्कृत उदाहरणाचाहि उपयोग केला आहे. प्रश्नोत्तररूप पद्धतीमध्ये सलग आणि सविस्तर विवेचन येऊ शकत नाही. तसेच या ग्रंथात झाले आहे. स्वतंत्र विचार करून काही लिहिण्याची आवश्यकता ग्रंथकारास अर्थात वाटलेली नाही. संस्कृतमधील विचारच मराठीमध्ये आणण्याचे काम अद्यापि व्हावयाचे होते. ते करण्याचा एक प्रयत्न म्हणून ह्या ग्रंथाचे महत्त्व आहे.

तात्यांचे वृत्तदर्पण (१८६०)

काव्याचे बाह्य स्वरूप जे पद्य त्यासंबंधी विद्यार्थ्यांना उपयुक्त असे वृत्तदर्पण परशुरामपंत गोडबोले यांनी १८६० साली प्रसिद्ध केले. मराठीमध्ये पूर्वी झालेली एतद्विषयक रचना सर्वसामान्य वाचकास, विशेषतः विद्यार्थिवर्गास उपलब्ध नसल्याने यासारख्या उपकरणात्मक साधनवाङ्मयाची गरज अर्थातच निकडीने वाटू लागली. ही गरज भागविण्याच्या दृष्टीने लिहिलेल्या या छोटेखानी पुस्तकात मुख्यतः अक्षरगणवृत्तात्मक रचना डोळ्यापुढे होती. तिच्या विवेचनाकरिता उपयुक्त ठरलेली त्र्यक्षरी गणव्यवस्था आधारास घेऊन पंडित कवींच्या कवितेत आलेल्या वृत्तांबद्दलची माहिती यात देण्यात आली आहे. ओवी–अभंग–घनाक्षरी सारख्या अक्षरछंदाबद्दलही थोडक्यात लिहिले आहे. वृत्तविषयक किंवा पद्यविषयक मूलग्राही विवेचन यात येणे शक्यही नव्हते आणि तो त्याचा हेतूही नव्हता. मराठीमधील काही मात्रावृत्ताचाही समावेश त्यात झालेला आहे. एवढ्या सामग्रीवर पुढील साठ वर्षे तरी मराठी पद्यविचाराचा निर्वाह झाला, ही गोष्ट या पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयी भरपूर साक्ष देणारी आहे. मराठी नवनीताने ज्याप्रमाणे या कालात शालेय विद्यार्थ्यांची काव्यविषयक गरज भागविली, तशी काव्याच्या बाह्याग-

विचाराला वृत्तदर्पणाने आधार पुरविला यात शंका नाही. याचबरोबर भा. दा. याच्या पद्यरचनेवरील निबंधाचा निर्देश करावयास पाहिजे. तसेच या सर्वांच्याही (१८५१) लोकहितवादींनी लिहिलेल्या वीस पानी 'शब्दालंकार' या पुस्तकाच्या सूचं नोंदीचाही उल्लेख करावयास हवा. मात्र हे पुस्तक इंग्रजीमधील अलंकारचर्चेची त्यातील शब्दालंकाराची तेवढीच माहिती देते हे लक्षात ठेवणे योग्य होईल.

जुन्या पद्धतीची टीका

येथे जुन्या पद्धतीने लिहिल्या गेलेल्या दोन[१] टीकाग्रंथाचा जरा विस्ताराने घ्यावयास हवा. हे दोनही ग्रंथ एकाच, मोरोपंताच्या काव्यावर, केकावलीवर, टीकेचे असून दोन वर्षांच्या अंतराने प्रसिद्ध झालेले आहेत. 'यशोदापांडुरंग व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग यांचा १८६५ साली झालेला व दुसरा 'केकाद परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांचा १८६७ या वर्षी प्रकाशित झालेला. आपल्या या प्राचीन मराठी कवितेच्या निवडक वेच्यांच्या संग्रहाने मराठी वाचकांस जुनी कविता परिचित करून देण्याचे बहुमोल कार्य परशुरामपंत तात्यांनी आधीच केले तात्यांची मोरोपंतावर विशेष भक्ती होती. सर्वसंग्रहातून प्रकाशित झालेल्या मोरो कवितेच्या संपादनात त्यांची कामगिरी महत्त्वाची झाली होती. केकावलीसारखे लोकांच्या वाचनात यावे एतदर्थ त्याचा अर्थ सुगम करून सांगणे आवश्यक आहे पाहून त्यांनी केकादर्श रचिला. 'हा ग्रंथ जरी प्राकृत भाषेत (मराठीत) केला आहे कवीने यांत संस्कृत शब्द फार घातले आहेत, आणि कोठे संक्षेपाने, कोठे सफेताने कोठे अन्योक्तीने वर्णन केले आहे यामुळे याचा भावार्थ प्राकृत जनांच्या तर काय पंडितजनांच्याही मनात विचार केल्याशिवाय व्यक्त व्हावयाचा नाहीं. तो सर्वांस व्हावा म्हणून मी परशुराम या ग्रंथावर टीका करावयास आरंभ करितों,' असे अ प्रास्ताविकात ते म्हणतात. मोरोपंताची कविता फार प्रौढ व सुरस असून ही कवितेच्या बरोबरची म्हणण्यास चिंता नाहीं, – असा एकंदर मोरोपंती कवितेवि आपला अभिप्रायही त्यांनी आरंभी नमूद करून ठेविला आहे कवीचे हृद्गत 'कठीणच' असले तरी 'जितका अर्थ उघड करवेल तितका थोडक्यात करावा या टीकाकाराने धाडा धरिली होती. तिला अनुसरूनच ही टीका लिहिली गेली मोरोपंत रामभक्त असले तरी प्रस्तुत काव्य हे कोणत्याही विशिष्ट देवतेला अ लिहिलेले नसून एका ईश्वरास अनुलक्षून लिहिले आहे ही गोष्ट वाचकांच्या नजरेस त्यांना आवश्यक वाटले आहे आरंभी काव्याचे वृत्त पृथ्वी आहे हे सांगून आ वृत्तदर्पणातील त्या वृत्ताचे लक्षण त्यांनी उद्धृत केले आहे. १२२ श्लोकांच्या काव ही टीका १५८ पृष्ठांतच (मूळ काव्याचे जाड टाईपामधील श्लोक धरून) तात्यांनी स आहे शब्दाचे अर्थ देणे, समासाचे विग्रह सोडविणे, पौराणिक प्रसंगाचे संदर्भ स्पष्ट आणि पुढील श्लोकाशी अनुसंधान साधणे एवढा भाग या टीकेत आला आहे. अधिक रसग्रहणाच्या स्वरूपाचा भाग तीमध्ये नाहीं. मल्लिनाथी टीकेत येणारा अ पाठभेद किंवा व्याकरणविषयक टीपा या स्वरूपाची चर्चाही तीमध्ये आलेली न

---

१ यशोदा पांडुरंगी – दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, १८६५ आणि केका परशुरामपंत तात्या गोडबोले, १८६७.

प्राकृत माणसास म्हणजे संस्कृतमध्ये विशेष गती नसलेल्या मराठी वाचकास अर्थग्रहणास मदत करणे एवढाच नम्र उद्देश या टीकेचा होता, त्यामुळे संदर्भार्थाची अवतरणे किंवा त्यातील विशिष्ट शब्द ज्यात आले आहेत अशी इतर स्थळे, इत्यादी टीकाकाराचे पांडित्य प्रकट करणारा मागही या टीकेत नाही. मर्यादित उद्देश अगदी साधेपणाने साधणारी अशी ही टीका आहे.

यशोदापांडुरंगी

या आधी दादोबा पांडुरंग यांची 'यशोदापांडुरंगी' ही केकावलीवरील टीका प्रसिद्ध झाली असून गोडबोले यांनी केकादर्श रचिला याचे कारण दादोबांची टीका ही-प्राकृत-जनास झेपण्यास जरा अवघडच गेली हे असावे. ही टीका अधिक उच्च आकांक्षेने आणि प्रौढ पांडित्याने रचिलेली आहे. तिची प्रस्तावनाच ५२ पानांइतकी दीर्घ आहे, आणि तीमध्ये बऱ्याच विषयांची चर्चा आली आहे. इतर नित्येक इंग्रजीशिक्षित लेखकांप्रमाणे एक ५-६ पृष्ठांची इंग्रजी प्रस्तावनाहि दादोबांनी तिला जोडली आहे. दादोबांनी ही टीका आपल्या अकाली दिवंगत झालेल्या मुलीस (किंवा इंग्रजी पद्धतीने-स्मरणास-To the Memory) अर्पण केली असून अर्पणपत्रिका मराठी आणि इंग्रजी अशा दोनही भाषांत दिली आहे. टीकेची सुरुवात मुलीच्या अभ्यासाकरिता केली होती. परंतु ती मुलगी-कावेरी-ही ह्या 'ग्रंथाची समाप्ति पाहण्यास जगदीशाच्या इच्छेनें राहिली नाहीं.'

इंग्रजी प्रस्तावना

आपल्या इंग्रजी प्रस्तावनेत दादोबा पुढील विचार प्रकट करितात. मोरोपंतांनी स्वतः आपल्या तरुण वयात संस्कृत भाषा आणि वाङ्मय यांच्या अभ्यासात वाहून घेतले असताही आपल्या देशबांधवांकरिता प्राकृत भाषेमध्ये (Vernacular Tongue) लेखन वा रचना केल्याबद्दल आणि संस्कृत वाङ्मयातील आधीच तयार असलेले बौद्धिक खाद्य पुढे वाढून ठेवल्याबद्दल दादोबांनी त्यांना धन्यवाद दिले आहेत. मोरोपंतांचे समग्र वाङ्मय किती प्रचंड आहे याची कल्पना देऊन आपण टीका करीत असलेला त्या वाङ्मयाचा भाग किती अल्प आहे तेही सांगितले आहे. काव्य लहान असले तरी ते कवीच्या प्रतिभेची उत्तम साक्ष देते, त्या काव्याची शैली प्रौढ आणि शुद्ध आहे, त्यातील काव्यसौंदर्य, तसेच त्यातील विषयाचे सौरस्य फार वेधक आहे, म्हणून आपण त्याची निवड केली. पेशवाईतील एका संस्कृत पंडिताने मराठीमध्ये संस्कृतच्या धर्तीवर लिहिलेले हे काव्य सामान्य विद्यार्थ्यांस समजणे कठीण आहे. त्याचे सोपे शब्दान्तर करणे (Paraphrase) आणि त्याचा अर्थ स्पष्ट करणे हे आवश्यक आहे एवढेच नव्हे, तर संस्कृताच्या अभ्यासकाही त्याचे सूक्ष्म व सहज अवगमन होणे अशक्यप्राय आहे, असाहि अभिप्राय ते प्रकट करितात.

मराठी प्रस्तावना

दादोबांनी लिहिलेल्या मराठी प्रस्तावनेत पुष्कळच अधिक आणि महत्वाची चर्चा केली आहे. प्रथम मोरोपंतांविषयी त्यावेळी उपलब्ध असलेली चरित्रविषयक माहिती येते. पंतांची तुलना ते नैषधकाव्यकर्ता श्रीहर्ष यांच्याबरोबर करितात, कारण त्यांच्या काव्याप्रमाणेच

पंताचे काव्य दुर्बोध आणि कठिण आहे. पंताची कीर्ती त्याच्या हयातीतच काशीपर्यंत गेली होती. त्याचे कारण ती हरिदासांनी आपल्या कथांतून लोकपरिचित केली. त्यात रसिक रामजोशाने बराच हातभार लावला असावा इत्यादी गोष्टींचा दादोबांनी पुढे उल्लेख केला आहे. यमकाच्या बाबतीत मोरोपंतांनी वामनाकडून स्फूर्ति घेतली असावा असा तर्क करून पंताची वाणी वामनापेक्षा अधिक शुद्ध आणि रसभरित असल्याचे आपले मत दिले आहे. वामनाचा विषय अधिक गंभीर व प्रगल्भ असल्याने शब्दशुद्धीकडे आणि रस व अलंकाराकडे त्याचे लक्ष नसावे, म्हणूनच त्याच्या रचनेतील अशुद्धतेबाबत किंवा रसाभावाबद्दल ते वामनास क्षमाही करितात. पंताचा विषय इतिहासकथन आणि स्तवन असा असल्याने त्यांना आपल्या 'कवनात रस, अलंकार, प्रास आणि यमकें साधण्यास अधिक अवकाश होता. परंतु तितके चारही प्रकार रम्य आणि उत्कृष्ट रीतीने साधून पुन शुद्ध शब्दांच्या निवेशाकडे जें त्याहीं अपूर्व लक्ष दिलें, तेणेंकरून त्याहीं रसिक आणि भाषाभिज्ञ अशा विद्वज्जनांच्या स्तुतिग्रहणाविषयीं पर्वकाळच साधिला.'[1] त्याच्या काव्यात संस्कृत शब्दांचा भरणा इतका प्रचुर असून त्यांणीं तितक्या शब्दांचे वर्ण आणि ऱ्हस्वदीर्घत्वहि अबाधित समाविले, येणेंकरून तर त्यांच्या कवितेला पवित्रतेचा पारायं नेसविला[2] '– असा पंताच्या भाषाशुद्धतेचा गौरवही दादोबांनी मुक्तकंठाने केला आहे. मोरोपंताच्या काव्यचातुर्याचा नमुना म्हणून त्यांच्या वनपर्वांतील द्रौपदी–सत्यभामासंवादातील नऊ आर्यांचे सविस्तर अर्थग्रहण आणि रसग्रहण दादोबांनी करून दाखविले आहे. पंताच्या यमकसाधना बद्दल त्यांना मोठे सकौतुक आश्चर्य वाटते. 'सहज बोलत असता मोरोपंताच्या मुखातून सरस आर्या निघाव्या आणि मोठमोठे प्रास आणि यमकें सहज त्यांणीं साधावीं इतकी परमाश्चर्यकारक करून करण्याची हातोटी त्यास साधून गेली होती.[3] ' – असे ते आदरपूर्वक लिहितात. त्यानंतर पंताच्या निरनिराळ्या रामायणांतून आणखी काही पदांचे उतारे त्यांच्या काव्यवैचित्र्याचे नमुने म्हणून त्यांनी सादर केले आहेत.

केकावलीमधील भक्ति

'केकावलि' हे एक स्तोत्र असून त्यातून पंताची ईश्वरभक्ती व्यक्त होते ती एका विशिष्ट देवतेची नसून सर्व देवांविषयी भक्ती होती. इतर साधुसंताविषयी त्यांना आदर असे हे पंताच्या तद्विषयक आर्या उद्धृत करून दादांनी निदर्शनास आणून नंतर पंतांनी ईश्वराशी केलेला लडिवाळपणा अथवा सलगी या आक्षेपविषय झालेल्या बाबीचा परामर्श घेतला आहे. अशा सलगीबद्दल आपली नापसंती व्यक्त करूनही मराठी संताची अद्वैतमूलक भूमिका लक्षात घेता दीर्घ परंपरेने प्राप्त झालेली ही सलगी अस्वाभाविक नाही असाही अभिप्राय त्यांनी दिला आहे शिवाय अपराधी लोकांची न्यायाधीशापुढील विनयाची आणि दीनवाणी भूमिका आणि मुले आपल्या आईबापाशी काही वस्तू मागताना दाखवितात तो रोष, तो लडिवाळपणा अथवा ती सलगी या गोष्टी अगदी वेगळ्या असल्याचे ते सांगतात त्यामध्ये विनयभाव नसतो असे नाही हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. शेवटी 'ज्या लोकांमध्यें लडिवाळपणानें आणि सलगीनें ईश्वराची प्रार्थना आणि स्तुति

१. यशोदापांडुरंगी, प्रस्तावना पृ. १८
२. यशोदापांडुरंगी, प्रस्तावना पृ. १८
३ यशोदापांडुरंगी, प्रस्तावना पृ १८

करण्याचा संप्रदाय त्यांच्या वेळेपासून पडला आहे, त्यांमधें आपल्या कवीशास (मोरोपंतास) निवडून काढून या दोषाचा भार त्यांच्या मस्तकावर टेवण्यास त्यास पुढें करणें मला योग्य दिसत नाहीं' (प्रस्ता. पृ. ४०) असा आपला निर्णयही देऊन टाकला आहे. पुढे गीतगोविंदामधील पदें वराचा शृंगार किंवा उत्तान आहे ते सोदाहरण सांगून अशा शृंगाररसान्वित मनोभाव प्रकट करण्याचा शिष्टसंप्रदाय जेथे प्राचीन काळापासून चालत आहे, तेथें आपल्या यःकश्चित प्राकृत कवीनें आपल्या स्तोत्रांत पांच सातआठ श्लोकांत या रसाचे एक दोन थेंब ओघळे असल्यास हा त्यांजकडेच मोठा दोष न येतां मला उलट वाटतें कीं हें त्या रसाचें अत्यल्पत्व त्यांच्या सदभिरुचीचें गमक होतें, (पृ. ४३) असे प्रशस्तिपत्रही मोरोपंतास त्यांनी देऊन टाकले आहे. नंतरही या प्राकृत काव्याची प्रौढी आणि संस्कृतप्रचुरता लक्षात घेऊन आपण त्यावर टीका लिहिण्यास का प्रवृत्त झालों हे सविस्तर स्पष्ट करून आणि आपल्या या टीकेचे विशेष कोणते ते सांगून ही विस्तृत प्रस्तावना दादोबांनी संपविली आहे.

दादोबांच्या टीकेचे स्वरूप

दादोबांच्या पुढेही मल्लिनाथाच्या टीकेचा आदर्श होता हे उघड आहे. परंतु संस्कृत काव्याच्या वाचकापेक्षा हे मराठी काव्य वाचणारा वाचक फारच कमी विदग्ध असण्याचा संभव असल्याने ही टीका सुगम व सुबोध करण्याचा प्रयत्न यात स्पष्ट दिसतो. तात्यांच्या केकादर्शापेक्षा ही टीका अधिक प्रौढ, पांडित्यपूर्ण आणि विस्तृत झाली आहे. प्रत्येक केकेच्या प्रारंभी मागील केकेवरून पुढील केकेशी लावलेले अनुसंधान प्रथम देऊन मग त्या केकेचा पदान्वय म्हणजे गद्य अन्वय वगैरे पदार्थांची फोड व अर्थ-स्पष्टीकरण, मधून मधून अलंकारचर्चा, तळटीपांमधून संस्कृत आणि प्राकृत कवींच्या ग्रंथांमधून अवतरणे, पाठभेदचर्चा, व्याकरणविचार इत्यादी अंगांनी मंडित अशी ही टीका अव्वल इंग्रजीतील टीकेचे वैदग्ध्यपूर्ण आणि प्रौढ असे उदाहरण ठरते यांत शंका नाही. अमरकोश, संस्कृत नाटके, भारत, भागवत, विष्णुसहस्रनाम, भगवद्गीता, गजेंद्रमोक्ष, भीष्मस्तवराज, गीतगोविंद इत्यादी अनेक संस्कृत ग्रंथ आणि ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु, तुकाराम-अभंग, वामनपंडिताची कविता इत्यादी प्राचीन काव्यांतील अवतरणे यामुळे या टीकेत पांडित्यपूर्णता आली आहे. दादोबांनी आपल्या कन्येसाठी लिहावयास घेतलेली ही टीका वस्तुतः बालबोध राहिली नसून विदग्ध रसिकांनाच तिचे महत्त्व कळावे अशी उतरली आहे.

प्रस्तावनांतील विचार

वाङ्मयविषयक काही विचार या काळात लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या, काव्ये आणि नाटके यांच्या प्रस्तावनांतून येतो; पण तो सामान्यतः अगदी त्रोटक आणि मामुली स्वरूपाचा असतो. भाषांतरित कृतींच्या प्रस्तावनांतून भाषांतराविषयी काही विचार प्रकट झालेले दिसतात. संस्कृत नाटकांचे एक प्रमुख भाषांतरकार परशुरामतात्या गोडबोले भाषांतरा-विषयी आपले मत सांगताना भाषांतर शब्दास शब्द बरोबर असावे ही तात्त्विक भूमिका मान्य करूनही क्वचित संस्कृतातील अर्थ घेऊन महाराष्ट्रभाषेच्या रीतीने लिहावे लागले असे म्हणतात. विक्रमोर्वशी नाटकाच्या प्रस्तावनेत पद्याचे भाषांतर पद्यातच असणे इष्ट असल्याचे कृष्णशास्त्री राजवाडे सांगतात. इतर ग्रंथांतून लेखक आपल्या ग्रंथलेखनाचा हेतू काय आहे हे सांगताना आपली वाङ्मयविषयक भूमिका अभावितपणे सांगून जातात. कोणी

बोध, तर कोणी मनोरंजन हा आपला हेतू असल्याचे स्पष्ट करितात. कृ. प. गाडगीळ यांनी केवळ एक व्यक्तिदर्शन एवढाच हेतू असल्याचे व हे व्यक्तिदर्शन निर्मळ रहावे असल्याचे सांगितले आहे. मनोरमा नाटकाच्या इंग्रजी प्रस्तावनेत नाटककार चितळे हे ललित वाङ्मयाच्या इतर प्रकारांपेक्षा नाटकाचे आगळेपण सांगताना म्हणतात की नाटकात सद्गुणांना आणि दुर्गुणांना योग्य ते प्रतिनिधित्व दिलेले असते. काव्यातून आणि कादंबऱ्यांतून ज्या गोष्टी केवळ वाचकाच्या कल्पनेवर सोपवून दिलेल्या असतात, त्या प्रत्यक्ष रूपात नाटकांतूनच प्रभावीपणे प्रेक्षकांपुढे मांडल्या जाऊ शकतात नि पक्षपाती, प्रगत लोकमत बनवण्याचेही यामुळे साहाय्य होते. परंतु प्रस्तावनांतून झालेले हे मतप्रदर्शन फार त्रोटक असते. त्याला सुसंगत, सुसंबद्ध वाङ्मयविचाराचे स्वरूप येऊ शकत नाही. कित्येक वेळा ते सुटे सुटे फिसकोळ विचार असतात. जयपाळ नाटकाच्या प्रस्तावनेत वि. ज. कीर्तने यांनी एका महत्त्वाच्या विचाराबरोबर दोन फिसकोळ विचार सांगितले आहेत. नाटकातील पात्रे ही सर्वच स्थळी आणि सर्व काळी दिसणारी असतात सामान्य माणसाच्या भावना आणि त्याचे अंतरंग याचे दर्शन ऐरपक करवीत असतो हे सांगतानाच स्थळांची नावे काल्पनिक असल्याने काही बिघडत नाही आणि आपल्या नाटकातील काल हा जरी जुना असला तरी हालच्या दर्जाच्या व्यक्तींची प्राचीन नावे उपलब्ध नसल्याने परक्या पात्रांची नावे जुनी आणि हालच्या पात्रांची नावे मात्र आजची, असे करणे भाग पडल्याचेही त्यांनी नमूद केले आहे. असे वाङ्मयविचाराचे सुटे सुटे कण या प्रस्तावनांतून विखुरलेले आहेत हे खरे, परंतु यामधून एक सलग सुसंबद्ध विचारसरणी सिद्ध होऊ शकत नाही. प्रस्तावनांचा तो हेतूही नसे.

कुंटे यांची 'राजा शिवाजी' ची प्रस्तावना

याला अपवाद म्हणजे कुंटे यांच्या 'राजा शिवाजी' या काव्याची प्रस्तावना आपल्या काव्याच्या १९ पानांच्या दीर्घ प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी, काव्य, काव्याभिरुची, कुनी काव्याभिरुची, महाकाव्याचे स्वरूप, टीकेचे प्रकार, रोमँटिक आणि क्लासिकल हे संप्रदाय, कथावस्तु इत्यादींविषयी आपले विचार प्रकट करून ठेवले आहेत. प्रथमच सामान्य वाचका (Public) चे मत क्वचित चूक असू शकते असे म्हणून काव्य म्हणजे बुद्धीचा अवमान न करिता भावनेला आवाहन करणारे लेखन अशी त्यांची व्याख्या त्यांनी केली आहे. काव्याचे यश वाचकाच्या अभिरुचीवर आणि भावनांवर अवलंबून असते. ही अभिरुची शुद्ध, सुसंस्कृत, अतिविचिकित्सक असू शकते अथवा सदोषही असते, व केवळ व्यक्तींचीच नव्हे, तर समग्र समाजाचीही ती तशी असते असे ते सांगतात. महाराष्ट्रीय समाजाचे अभिरुचिदृष्ट्या त्यांनी तीन वर्ग केले आहेत. पहिल्यात शास्त्रीमंडळी आणि त्यांचे अनुयायी येतात, दुसऱ्यात शिक्षित, म्हणजे इंग्रजी जाणणारे लोक आणि तिसऱ्यात ह्या दोहोंबद्दलही उदासीन असणारे आणि आपल्या प्रवृत्तींनीच प्रेरित झालेले असे बहुसंख्य अशिक्षित लोक येतात. ह्यांपैकी शास्त्रिजनांची अभिरुची हीच कुंटे यांच्या काळी प्रभावी होती, परंतु ती कुंट्यांना कृत्रिम, चमत्कृतिनिष्ठ व म्हणून अनुचित अशी वाटे. ही शास्त्री-मंडळी म्हणजे जुन्या पद्धतीने अध्ययन केलेल्यांची पिढी होती. काव्याच्या एकंदर सकलित, सश्लिष्ट परिणामाऐवजी प्रत्येक द्विपदीत असलेल्या चमत्कृतीकडेच त्यांचे लक्ष असते अशी त्यांची तक्रार होती. नैसर्गिक वा स्वाभाविक सौंदर्यापेक्षा कृत्रिम, लक्षवेधक, भडक चमत्कृतीलाच ते महत्त्व देतात व ही त्यांची अभिरुची चांगली नाही असे कुंट्यांचे

मत होते. शास्त्रीमहर्षींच्या नंतर संख्येने त्याच्यापेक्षा कमी, पण बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीने फार वरच्या दर्जाचे रसिक, म्हणजे ज्यांचे इंग्रजी शिक्षण झाले आहे असे लोक. त्यांची अभिरुची सुधारलेली, मने पूर्वग्रहरहित, मते बहुधा विचारपूर्वक बनविलेली आणि म्हणून बरोबर, व समाज व्यापक आणि उदार असते अशी कुंटे यांची धारणा होती. मत देण्यास किंवा परीक्षण करण्यास हेच खरोखर पात्र आणि समर्थ असतात. तथापि त्यांच्याकडून हे काम नीट होत नाही असे त्यांना म्हणावयाचे होते. हे इंग्रजी-शिक्षित लोक इंग्रजी वाङ्मय वाचत असताना मात्र स्तुतीस पात्र अशा वाङ्मयाची योग्य ती कदर करितील, परंतु एखादे मराठी पुस्तक हाती घेतले की त्यांची चर्या एकदम पालटते. मराठी कवितेतील शब्दयोजना त्यांना ओबडधोबड वाटते, तीमधील माल्मसाला कच्चा वाटतो. शास्त्री काय किंवा इंग्रजी-शिक्षित काय, दोघांनाही समान अशी गोष्ट म्हणजे मराठीची अभिरुची राखून घेण्याची त्यांची तयारी नसते. एक भटांच्या दृष्टिकोणातून, तर दुसरे इंग्रजांच्या दृष्टिकोणातून पाहत असतात. इंग्रजी शिकलेल्यांपैकी काहींनी मराठी काव्यरचना केली असली, तरी गद्यलेखनाच्या वेळी नवीन इंग्रजी पद्धतीने लिहिणारे हे लोक काव्यलेखनाच्या वेळी मात्र वामन-मोरोपंताच्या कृत्रिम पद्धतीचे काटेकोरपणे पालन करिताना व संस्कृतप्रचुर, क्लिष्ट अशी रचना करिताना दिसतात. मराठी शब्द उपलब्ध असताना संस्कृत शब्दांचा आश्रय करणे अयोग्य होय. तिसरा वर्ग अशिक्षित लोकांचा. त्यांच्या अभिरुचीचा प्रश्न नाही; तथापि कोणीही त्यांना हसावे असे मात्र नाही, असे कुंटे यांना वाटते. सामान्य अशिक्षित मराठी माणूस हा स्वतंत्र बुद्धीचा, आपले चालवू शकणारा व स्वतः करिता विचार करणारा असतो असे कुंटे यांचे मत होते. म्हणूनच तुकारामासारखा कवी त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला व सर्व त्यांच्या समाजाने त्याचे काव्य ग्रहण करू शकला असे ते म्हणतात.

रोमँटिक आणि क्लासिकल

या संदर्भात कुंटे यांनी रोमँटिक आणि क्लासिकल या दोन शैलींचा (?) उल्लेख केला आहे. काव्य नेहमी निसर्गाचेच अनुकरण करिते, म्हणजे त्याला विरोधी नसते, त्याच वेळी ती खरी कला असते असे सांगून निसर्गापेक्षा वरचढ होण्याच्या प्रयत्नात ती कृत्रिम होते, कलाच राहत नाही; अशा प्रकारच्या कृत्रिम शैलीला क्लासिकल शैली म्हणतात असे त्यांचे म्हणणे आहे. कुंटे यांनी आपल्या काव्यविषयक त्यांच्या पहिल्या म्हणजे रोमँटिक शैलीला धरून ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु ही भाषाशैली एपिक या काव्यप्रकाराला अनुरूप ठरली नाही. त्यांना एक एपिक लिहावयाचे होते म्हणून त्याविषयीही काही चर्चा त्यांनी केली आहे. त्यात ट्रॅजिडी आणि कॉमेडी, कथात्मक काव्य, भावगीत किंवा एखादे पॅस्टोरल काव्य याविषयीही आपली कल्पना सांगून एपिकचा विषय म्हणजे एका राष्ट्राच्या उत्थानाचा, प्रगतीचा आणि ऱ्हासाचा इतिहास असून त्यात वत्सल-अद्भुतासह सर्व रस येतात असेही त्यांनी म्हटले आहे. थोडक्यात एपिक म्हणजे राष्ट्राच्या अस्मितेचे चित्र होय. मराठ्यांच्या उत्थानाचे आणि प्रगतीचे चित्र काढण्याची महत्त्वाकांक्षा कवीने म्हणजे स्वतः कुंटे यांनी बाळगिली असल्याचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केला आहे. प्रस्तुत काव्यास नाटकाचे नियम लावणे चुकीचे होतील असे ते बजावतात. टीकेसंदर्भही त्यांनी विधायक आणि विघातक असे दोन भेद निर्दिष्ट केले आहेत आणि काव्याचे कथानक स्पष्ट करिताना कवीचे कार्य कसे चालते ते थोडक्यात सांगून विवेचन संपविले आहे. मराठी काव्यविचारात

नवीन इंग्रजी विचाराचा प्रवेश करून देणारे हे पहिलेच विवेचन होय या दृष्टीने ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कुंटे यांनी हे काम अत्यंत निर्भीडपणे आणि धिटाईने केले. नवीन मराठी काव्याचा जरी हा प्रारंभ ठरला नाही, तरी नवीन काव्यविचाराचा आरंभ ठरतो यात शंका नाही. काव्याभिरुची किंवा वाङ्मयाभिरुची याविषयीची ही पहिली चर्चा होती. कुंट्यांच्या काव्यातील आचारापेक्षा त्यांचा हा विचारच अधिक मोलाचा वाटतो. परंतु हा इंग्रजीमधून व्यक्त झाला यामुळे आणि आचारातील विश्लिष्टपणामुळे या विचाराकडे दुर्लक्ष झाले.

का. या. मराठे यांचा निबंध

कुंटे यांच्या प्रस्तुत प्रस्तावनेनंतर, परंतु स्वतंत्र टीकात्मक निबंधाच्या स्वरूपात झालेला या काळानंतरचा वाङ्मयविचार म्हणजे मराठे यांचा 'नावल व नाटक ह्याविषयी निबंध' हा होय. नावाप्रमाणे ह्यात नावल (कथा–कादंबरी) आणि नाटक यांच्या आदर्श रूपाविषयी आणि मराठीमध्ये त्या काळात होत असलेल्या नाटक–कादंबऱ्याविषयी चर्चा आलेली आहे. समकालीन वाङ्मयातील अनिष्ट भागामुळेच प्रस्तुत निबंध लिहिण्याची त्यांना प्रेरणा झाली. प्रस्तुत मराठी निबंधालाही इंग्रजी प्रस्तावना आहे. तीमध्ये लेखकाने स्पष्टपणे समकालीन लेखक आणि वाङ्मय याविषयी मतप्रदर्शन केले आहे. आपल्याकडील नाटककार आणि कादंबरीकार यांच्यातील कोणापैकी एकासही युरोपियन लेखकाप्रमाणे या वाङ्मय–प्रकाराची मूलतत्त्वे आणि नियम माहीत नसल्याची तक्रार लेखकाने आरंभालाच केली व कालिदास, स्कॉट वा शेक्सपियर यांचे यश एकाच्याही वाट्यास येणार नसल्याचे भाकित केले. आपल्यातील शिक्षित आणि बुद्धिमान लोकांना तसे यश मिळणे वस्तुतः अशक्य नव्हते, तरी सरकारी नोकरीच्या मायापाशात सापडल्याने त्यांच्याकडून देशी भाषातील वाङ्मयाची अभिवृद्धी करण्याचे कार्य होत नाही अशी त्यांनी या परिस्थितीची मीमांसा केली आहे. आजच्या नाटक–कादंबऱ्यांनी वाचकांचा फायदा व्हावयाचा नाही, उलट त्यातील काही तर फार घातक आहेत असा इशारा दिला आहे. त्या तशा का आहेत ते दाखविण्यासाठी प्रस्तुत निबंध लिहिला असल्याचे सांगून त्या विवेचनामधील काही तत्त्वे ॲडिसन, स्कॉट, मेकॉले यांच्याकडून आणि काही संस्कृत अलंकार–शास्त्रातून घेतल्याचा निर्देशही केला आहे.

नावल–विषयक विवेचन

निबंधाच्या निम्म्या भागात म्हणजे पहिल्या १५–१६ पृष्ठात नावलाचा म्हणजे कथा–कादंबऱ्याचा, आणि उर्वरित भागात नाटकाचा विचार लेखकाने केला आहे. कादंबरी हा शब्द वापरण्याऐवजी त्याने नावल हा नॉव्हेलला जवळ असणारा शब्दच वापरला आहे. नावल या प्रकाराची फारच व्यापक अशी कल्पना देऊन चमत्कृतिपूर्णता किंवा अद्भुतता हे त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून सांगितले आहे. नावलामध्ये चार वेद, अष्टादश पुराणे व एकंदर काव्ये, त्यात महाभारत, रामायण, भागवत आणि इतर पुराणे यांचाही अंतर्भाव होतो असे म्हटले आहे. आरंभाला नावलाची व्याप्ती एवढी ऐसपैस घेऊनही पुढे उदाहरणे देताना समकालीन कादंबरी–वाङ्मयातूनच ती घेतली आहेत. पहिल्या दोन तीन पानात अद्भुताचेच महत्त्व वर्णन करून त्यामुळे कथाविषयात रंजकता आणि आर्तता येते हे विस्ताराने सांगितले आहे. शिवाजीच्या व्यक्तित्वाभोवती अद्भुताचे

वल्य कसे निर्माण झाले आहे याचा उल्लेख करून तरी ते व्हावेच असा स्पष्ट अभिप्रायही दिला आहे. परंतु अद्‌भुताचा इतका गौरव करूनही पुढे त्याला सत्याचे अधिष्ठान पाहिजे असे सांगताना निश्चयाने व्यक्ती सत्य असून त्यांचे वर्णन असत्य. अद्‌भुत-मिश्रित असल्यास ते फारच उत्तम, (याला ते Romance म्हणतात) वर्णन समग्र सत्य असून व्यक्ती मात्र कल्पित असतात याला इंग्रजी नॉव्हेल म्हणतात असा या दोहोंमधील भेद स्पष्ट केला आहे. वर्णन सत्य असावे याचा अर्थ इतकाच की प्रत्येक व्यक्तीच्या संबंधाने प्रत्येक गोष्ट कल्पित असली तरी संभवण्यासारखी असली पाहिजे. नायक-नायिकांवर सारखी संकटे येत असणे हे योग्य नव्हे असे सुचवून शृंगारादी वर्णनात सर्व उघड वर्णन असण्यापेक्षा सूचकता असावी असेही सांगितले आहे. पुढे नाटकातल्या प्रमाणेच नावलातील 'काळ, वेळ, पुरुषस्वभाव आणि स्थळ' ही एकच असावी असे सांगून ॲरिस्टॉटलच्या त्रिविध ऐकात्म्याचा पुरस्कार त्यांनी केल्याचे दिसते. स्वभाववर्णनात सुसंगती असावयास पाहिजे व व्यक्तींच्या भाषणात प्रसंग पाहून योग्य त्या प्रकारची भाषा घातली पाहिजे हे पुढे स्पष्ट केले आहे. नावलामध्ये सृष्टीचे नैसर्गिक स्वरूपाचे वर्णन असावे, म्हणजे व्यक्तींची जी गोष्ट सांगितली असेल, ती खरी कोठे तरी झालेली असावी. झालेली नसेल तर समान्य व सत्यासारखी भासणारी असावी. इलाट लोकांचे फार वर्णन नको व श्रीमंत लोकांच्या थाटमाटाच्या वर्णनापासूनही नेहमी आनंद होणार नाही. कामक्रोधादी 'मनोद्वेगाचे' मासले दाखवावे लागतात ते सर्व मनुष्यजातीमध्ये ज्या सामान्य चिन्हांनी त्यांचे प्रदर्शन होते ते दाखवावे, कोणत्याही विशेष गोष्टींचे फारसे वर्णन कामाचे नाही. विविध देशांत पेहराव आणि चालीरीती भिन्न असतात. परंतु आत्मा सर्वांचा एक आहे म्हणून आकृतीचे वर्णन करताना आत्म्याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. नावलाचा विषय ज्यापासून वाचकास उत्तेजन येईल व समाधान वाटेल असा असावा. नावलामध्ये किंवा तत्समान ग्रंथात फारसे पांडित्य, शब्दलालित्य, अथवा फारशी विद्वत्ता ही कामाची नाहीत, गोष्ट साधी असावी, तीत फार आडवेवेढे नसावे, हे सारे मुद्दे शेवटी थोडक्यात नमूद करून नावलाबद्दलचे हे विवेचन संपविले आहे. विवेचन करीत असता आपल्याकडील कादंबरीवाङ्मयातून भरपूर उदाहरणे दिली आहेत, पण ती बहुधा दोषदर्शनार्थ येतात. कारण समकालीन नावलामधील दोषांचे विवेचन करण्याकरिताच हा निबंध मुळात लिहिला गेला होता. नावलाचा प्रकार मराठीमध्ये नवीनच होता. त्याच्या परीक्षणार्थ लेखकाने इंग्रजीमधील विचारच आधारास घेतला. मराठीत तरी तो अगदी नवीन होता, त्यामुळे त्याचे स्वागत झाले यात आश्चर्य नाही.

नाटकविषयक विवेचन

आरंभालाच नाटक म्हणजे हावभावासह रंगभूमीवर म्हणून दाखविण्याजोगे रस भरित संवादमिश्रित काव्य अशी त्याची व्याख्या करून नाट्याबद्दलची आवड व त्याचे आकर्षण सर्वच समाजातून कसे असते ते सांगितले आहे. नाटककारास आवश्यक असणाऱ्या कवीची प्रज्वलित बुद्धी, इतिहासकाराचे इतिहासज्ञान, विजातीय (?) चित्रकाराची कला, वक्त्याची विलक्षण मनोवेधकता, नावलकाराचे चातुर्य, व तत्त्ववेत्त्याची गहन बुद्धी या गुणांची यादी देऊन पुढे भरताचार्यांनी घालून दिलेल्या नाट्यशास्त्राचा थोडक्यात परिचय करून दिला आहे. भरताच्या नाट्यापेक्षा आपण इंग्रजीवरूनच आरंभी दिलेली व्याख्याच अधिक बरी असे मत देऊन वस्तु, नायक व रस या तीन गोष्टी नाटकात महत्त्वाच्या आहेत

का. वा. मराठे
[१८४४–१९१८]

म. मो. कुंटे
[१८३५–१८८८]

याचा निर्देश करून क्रमाने विषय (वस्तू) ऐतिहासिक किंवा कल्पित असू शकतो, नायक-नायिका गुणवान असावी, इतर पात्रांचेही स्थान काय असावे इत्यादिविषयी भरताचे मत दिले आहे. पुढे रसाची उदाहरणे मराठीमधून देऊन भारतीय नाट्यशास्त्राचा परिचय संपविला आहे. त्यानंतर प्राचीन पाश्चात्य नाटकाचे स्वरूप थोडक्यात निर्दिष्ट करून अर्वाचीन पाश्चात्य नाटकाकडे लेखक वळतो. त्यात कॉमेडी, ट्रॅजेडी, ऐतिहासिक नाटके, ऑपेरा इत्यादी प्रकाराचा उल्लेख व कालिदासादी संस्कृत नाटककाराचा नामोल्लेख करून पुढे एकंदरीत चांगल्या नाटकास आवश्यक गोष्टींच्या चर्चेस हात घातला आहे. नाटकात अनेक गोष्टी घालून उपयोग नाही. मुख्य पात्राच्या गोष्टीला साधनीभूत दुसऱ्या गोष्टी घातल्या असता चिंता नाही. नाटकाचा विषय प्रौढ असावा, त्यापासून वाचकाच्या मनाची सुधारणा व्हावी, दुष्ट हलकट लोकांचा फारसा उल्लेख असू नये, नाटकामध्ये स्थळाचे व काळाचे ऐक्य पाहिजे, इत्यादी मुद्याचे उदाहरण देऊन विवेचन केले आहे. माधवराव (थोरले), जयपाळ, झाशीची राणी. नारायणराव या मराठी नाटकातून यापैकी काही गोष्टी आल्याचे मत प्रकट केले आहे. संस्कृत नाटकाच्या भाषांतराची गणना केली नाही तर एकही उत्तम नाटक मराठीमध्ये अद्याप नसल्याचा स्पष्ट अभिप्राय अखेरीस दिला आहे. नाटकाविषयीच्या भागात मराठी नाटकापेक्षा इतर नाटके किंवा तद्विषयक शास्त्र याच्या माहितीलाच अधिक महत्त्व दिले गेल्याने मराठी नाटकाविषयीची चर्चा फारच अपुरी व त्रोटक वाटते. मराठे याच्या या निबंधाला ऐतिहासिक दृष्ट्या विशेष महत्त्व आहे. वाङ्मय-विषयक मूलभूत तत्त्वाच्या नवीन विचाराला प्रारंभ होऊन चालना मिळाली. त्यातील परखड टीकेचा पुढील वाङ्मयनिर्मितीवर नितपत परिणाम झाला हे ठरविणे कठीण असले तरी गद्य वाङ्मयाचे जे दोन प्रमुख प्रकार, त्याच्या स्वरूपाविषयी काही मूलभूत आणि तात्त्विक विचार होऊ शकतो याची जाणीव तरी वाचकाच्या मनात निर्माण झाली असावी. मराठे यानी या नंतर विशेष वाङ्मयविचार का केला नाही याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही.

काव्यविचार

नावल आणि नाटक याच्या विचाराप्रमाणे काव्यविचारही झाला. तो मासिक पुस्तकामधील लेखमालेच्या स्वरूपात प्रकटला. १८६७ साली विविधज्ञानविस्तार मासिक निघाले. त्याच्या पहिल्या अंकापासून विद्यालयाकरिता म्हणून रा. भि. गुंजीकर यानी-काव्यविचार ही लेखमाला सुरू केली. आधाराला संस्कृत काव्यविचारच प्राधान्याने घेतला, परंतु त्याचे विवेचन स्वतंत्रपणे आणि आधुनिक पद्धतीने केलेले दिसते. केवळ पद्य आणि काव्य ही भिन्न असून काव्यात रस हाच आत्मा असून गुणालंकारादी ही त्याचा उत्कर्ष होण्यास पोषक अशी अंगे आहेत हे सांगितले आणि नंतर रसचर्चेला प्रारंभ केला. रस म्हणजे काय व ते किती हे दिग्दर्शित केल्यावर शब्दशक्तींचे निवरण जुन्या मताव धरून केले. या तीन लेखांनंतर ही चर्चा चार वर्षे स्थगित ठेवून पुढे आणखी दोन लेखांत पुन: रसविचाराचा अंगभूत असा नायक-नायिका विचार करून ही लेखमाला सोडूनच दिलेली दिसते. रसमाधनात आलेल्या विचाराचेच आधाराने त्यातील संस्कृत शैलीची दाट छाया बाजूस करून हे लेख लिहिले आहेत हे त्याचे वैशिष्ट्य होय. फार तपशिलात किंवा खोलात जाणे हे गुंजीकराना अर्थात शक्य आणि इष्ट वाटले नसावे. मराठी कवितेचे वैशिष्ट्य म्हणून तिची भाषा बोलण्यातील भाषेपेक्षा किती भिन्न असते ते दाखवून हे एक प्रकारचे न्यून आहे असे सांगून ते दूर कसे करावे याविषयीचा विचार व्हावयास पाहिजे असे

सुचविले आहे.

चिपळूणकरांचा काव्यविचार आणि काव्यसमीक्षण

गुर्जीकरांच्यापेक्षा वेगळा आणि पाश्चात्य विचाराशी जुळणारा असा काव्यविचार शालापत्रकामधून १८७२ सालापासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी वाचकापुढे मांडिला. कविता या नावाने लिहिलेल्या तीन लेखांत प्रथम त्यांनी कवितेच्या तीन अवस्थांचे विवेचन केले आहे. पहिली व अत्युत्तम अवस्था म्हणजे केवळ अंतःकरणाचे स्वाभाविक उद्गार यांची असून त्या वेळेस शब्दांचे वगैरे बाह्यालंकार मुळीच नसतात, तरी तिचे साधे शुद्ध स्वरूप त्या वेळेस फारच रमणीय दिसते. अंतःकरणपूर्वी असून कवितेस बाह्यालंकाराचेही साहित्य असते, तेव्हा तिची दुसरी अवस्था समजावी. परंतु हृदयद्रावक गुण काहीच नसून केवळ अलंकारादिकांचा मात्र भरणा कवितेत केलेला असतो, तेव्हा ती तिची तिसरी अवस्था होय, इत्यादी विवेचन पहिल्या लेखांकात येते. या अवस्था इंग्रजी कवितेतही कशा दिसतात ते सविस्तर सांगण्याकरिता म्हणून पुढील लेख लिहिला. त्यात शेक्सपिअर, मिल्टन, पोप आणि वर्डस्वर्थ, स्कॉट, बायरन, शेली, कीट्स इत्यादी कवींच्या कवितेचा धावता परामर्श घेतला आहे. हे विवेचन काव्येतिहासाच्या स्वरूपाचे झाले आहे. तिसऱ्या लेखांकात पुढे संस्कृत कविपंचक या नावाने स्वतंत्रपणे प्रकाशित झालेल्या संस्कृत कवितेच्या विचाराप्रत नेणारी अशी उपन्यासात्मक चर्चा केली आहे. शाहिरी कविता हीच खरोखर मराठीची आद्य कविता होय हे त्यांचे मत याच चर्चेत येऊन गेले आहे. चिपळूणकरांच्या प्रौढ आणि चटकदार लेखनशैलीचा प्रत्यय या वेळेपासूनच येऊ लागतो. तथापि या लेखांतील विवेचन विचाराच्या दृष्टीने सखोल आणि सूक्ष्म असे उतरले नसल्याचा माडखोलकरांचा अभिप्राय[१] यथार्थच वाटतो.

संस्कृत कविपंचक

परंतु पुढे 'संस्कृत कविपंचक' या नावाने ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेली लेखमाला ही मराठीमधील समीक्षणवाङ्मयाचे पहिलेच असूनही अत्यंत भरदार, मार्मिक आणि डौलदार असे उदाहरण ठरली आहे. तीमध्ये कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट, सुबंधु आणि दंडी या संस्कृत कवींच्या लेखनाचे विस्तृत सोदाहरण समीक्षण येते. काव्य हा शब्द येथे संस्कृत अर्थाने घ्यावयाचा असून त्यात काव्यांबरोबर नाटके आणि कथा यांचाही समावेश होतो. म्हणजे हे समीक्षण संस्कृतमधील उत्कृष्ट अशा ललित वाङ्मयाचेच समीक्षण ठरते. एकेका कवीच्या वाङ्मयपरामर्शामध्ये प्रथमतः त्यांच्याविषयी उपलब्ध चरित्रविषयक माहिती अथवा दंतकथा देऊन मग त्यांच्या एक अथवा अनेक कृतींचा परामर्श घेतलेला आहे. यामध्येही त्या त्या कृतीचे बाह्यरूप वर्णन देऊन मग त्यांतील सौंदर्यस्थळांचा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे. शेवटी त्या त्या कवींची मुख्य मुख्य गुणवैशिष्ट्ये आणि त्यांचे दोष यांचेही विवेचन केले आहे. हे सारे अत्यंत सहृदयतेने आणि रसिकपणाने केलेले आहे. रसिकतेबरोबर प्राचीनाभिमानही या समीक्षणामध्ये ठायी ठायी व्यक्त होत आहे. आपल्या या समीक्षणास जोडलेल्या उपोद्घातात चिपळूणकरांनी केवळ रसास्वादाशिवाय दुसरेही दोन मोठे उपयोग सांगितले आहेत, एक राष्ट्राच्या संबंधाने आणि एक देशभाषे-

१. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर – काल आणि कर्तृत्व, पृ. १४५.

संबधाने. 'राष्ट्राच्या संबधाने उपयोग हा की, सध्या आम्हास आमच्याविषयीचेंच जें लज्जास्पद अज्ञान आहे, तें नाहींसे होऊन आपली वास्तविक योग्यता किती हें चागले कळून येईल.. भाषेच्या संबधाने उपयोग असा की, जुनी गीर्वाणभाषा ही चालू देश भाषांची आदिजननी असल्यामुळे व अत्यंत परिपक्व दशेस पोंचल्यावर तिचा लय झाल्यामुळे तिचें ज्ञान साप्रतच्या भाषांचें व्युत्पत्तिज्ञान होण्यास कारणीभूत होणार आहे. पहिल्या उपयोगाच्या अनुषगानें या निबधात संस्कृत कवी आणि त्यांची कविता यासबंधी पाश्चात्य विमर्शकानी प्रतिपादलेल्या दुर्मताचें सावेश आणि सयुक्तिक असे खडन आलेले आहे परंतु या उपयोगापेक्षा संस्कृत काव्याचें जे रसग्रहण आणि त्यातील सौंदर्यस्थळाचे जे दर्शन चिपळूणकरानी या लेखातून केले आणि करविले आहे, त्यामुळेच वाङ्मयसमीक्षेच्या दृष्टीने या लेखनास महत्त्व प्राप्त झाले असे म्हणावे लागेल. रसग्रहणात्मक समीक्षेचा त्यांच्या काळच्या वाचकांपुढे एक आदर्शच त्यांनी या लेखमालेमध्ये, इतक्या लहान वयात घालून दिलेला आहे.

गाडगीळ यांचा शैलीवरील निबंध

ज्ञानप्रसारकमासिकामध्ये वाङ्मयविचारास विशेष स्थान नसून १८६३ च्या एप्रिल महिन्याच्या त्याच्या अंकात जनार्दन सखाराम गाडगीळ यानी मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचलेला एक निबंध प्रसिद्ध झाला आहे गाडगीळ यांचे इतर लेखन वाङ्मयविषयक नसूनही या निबधात मात्र सर्वच प्रकारच्या वाङ्मयास साधारण अशा एका महत्त्वाच्या विचाराची चर्चा त्यात त्यानी केलेली आहे हे त्याचे वैशिष्ट्य होय हा विचार संस्कृत विचारानुसारी नाही हे त्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणता येईल. मुख्यत. निबंधलेखन हे गाडगीळांच्या डोळ्यासमोर असावे. जीस इग्रजीत Style म्हणतात ती लिहिण्याची शैली आपल्यास अभिप्रेत असल्याचे लेखकाने आरंभीच सांगितले आहे. शैली चांगली येण्यास भाषाचातुर्याखेरीज दुसरा एक गुण आवश्यक असतो हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. हा महत्त्वाचा गुण म्हणजे जे आपण लिहिले आहे त्या सर्व लिहिण्याचा संबंध स्पष्टपणे वाचकाच्या लक्षात यावा हा आहे असे लेखकाचे मत आहे प्रसादगुणावरोबर एकात्म संस्कारावरही गाडगीळ यानी भर दिला आहे ज्या लिहिण्यात विचाराचा अंश कमी दिसतो व ती कमताई मुख्यत्वेंकरून विषयाच्या निरनिराळ्या भागांचा संबंध दाखविण्यात दिसून येते, तेथें भाषेच्या बाह्य अलकाराकडे लक्ष देण्यास वाचणारास धीर धरवत नाही असेही लेखक सांगतो. जेथे मूळ काया नीट नाही, तेथे कोणी अलकार पाहात बसत नाही — भाषेचे ज्ञान चांगले झाले नाही व विचार प्रौढ झाले नाहीत, तोपर्यंत चांगल्या शैलीचे जे बाह्यगुण म्हणजे शब्दालंकारादि प्रकार, हे साधण्याविषयी यत्न करिता सर्व चांगल्या लिहिण्याचा पाया जो स्पष्ट लिहिणे व विचाराचा ओघ दाखविणे तो साधण्याविषयी महान् प्रयत्न करावा असे गाडगीळांचे मत आहे. याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचा विचार म्हणजे घरगुती अथवा सरकारी पत्रातून लेखनात विचाराची स्पष्टता असते. परंतु त्याला कोणी चांगल्या शैलीने लिहिले आहे असे म्हणत नाही. याची कारणमीमांसाही करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे लिहिण्याची शैली चांगली साधण्यास विचारशक्ती आणि कल्पनाशक्ती यांचे ऐक्य केले पाहिजे असे तो सांगतो. कल्पनाशक्तीच्या योगे लेखनात पदलालित्य, वाक्यलालित्य आणि विचारलालित्य येते असेही प्रतिपादले आहे. वाक्यलालित्य आणि विचारलालित्य यांचा आपला अर्थ विशद करून शैलीमध्ये त्यांचे महत्त्व

कसे आहे हेही लेखकाने सांगितले आहे. विचार प्रौढ असावेत, परंतु ते रसवत्तेने व्यक्त व्हावेत याकरिता लेखनाच्या ठिकाणी कल्पनाशक्ती असावयास पाहिजे. लेखनामध्ये अतिरिक्त अलंकारिकत्व अथवा अप्रस्तुत भाग नये असा इशाराही अखेरीस दिला आहे. तात्त्विक विवेचनात इंग्रजी वाङ्मयाचे उल्लेख आले असले, तरी समकालीन मराठी वाङ्मया विषयी प्रस्तुत संदर्भात लिहिताना दादोबा पांडुरंगाच्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेतून व मराठी मोलस्वर्थ (मोलस्वर्थचा वृत्तान्त), थोरले माधवराव पेशवे, शाळापत्र (छंद)-प्रस्तावना, यमुनापर्यटण (कादंबरी-पदमजी) यातून उदाहरणादाखल उतारे घेतले आहेत. प्राचीन रीतिविचाराचा आधार न घेता आणि विशेषत नवीन गद्यवाङ्मयाच्या संदर्भात इंग्रजी विचाराचे अनुसरण, तथापि स्वतंत्र विचार करून लिहिलेल्या या निबंधाला या कालातील वाङ्मयविचारात एक आगळेच महत्त्व आहे यात शंका नाही. लेखकाची स्वतःची शैली विशेष लक्षणीय नसली, तरी त्याने केलेला शैलीचा विचार खास लक्षणीय आहे.

अभिप्राय आणि पुस्तकपरीक्षणे

वाङ्मयविचार हा तद्विषयक तात्त्विक चर्चेच्या किंवा त्यातील एकेका प्रकाराच्या समीक्षणाने ज्या होऊ शकतो, तसा मुख्य मुख्या एकेका ग्रंथाच्या परीक्षणाच्या किंवा त्या वरील अभिप्रायाच्या द्वारेही होतो. अशा परीक्षणाची पद्धतही १८६० च्या पुढे तुरळक पणे रूढ होऊ लागली होती. परीक्षण करण्याजोगी पुस्तके अल्पसंख्य असत आणि त्याना पुरेशी जागा मिळणेही कठिण. अशा स्थितीत वाङ्मयविचाराचा हा प्रवाह विशेष समृद्ध नसल्यास ते स्वाभाविकच होते. शालापत्रक आणि विविधज्ञानविस्तार निघाल्यावर अशा मासिकातून मधून मधून पुस्तक परीक्षणे येत. परंतु प्रत्येक अंकाचा एक भाग म्हणून ती येत नव्हती. मराठी पत्रकर्ते व पुस्तककर्ते नवीन नवीन झालेल्या पुस्तकाविषयी काहीच मते प्रसिद्ध करीत नाहीत, अशी तक्रार नॉर्मल गॅझेटमध्ये कोणीतरी केल्याचा उल्लेख करून वि. ज्ञा. विस्तारामध्ये अशी परीक्षणे येत असतात असे विस्तारकर्त्यांनी आवर्जून लिहिले आहे.[१] तथापि त्यावरून सर्वसामान्य वाचकाचा ग्रह काय होता याची कल्पना येते. ही मधून मधून येणारी परीक्षणे ज्या प्रकाराच्या पुस्तकावर असत, त्या त्या वाङ्मयप्रकारा-विषयी काही सामान्य विचारही त्यामध्ये येई. परीक्षणाच्या निमित्ताने काव्य, कादंबरी या नाटक असे असावे याविषयीच्या आपल्या कल्पना परीक्षणकर्त्यांनी विशद केलेल्या आहेत. त्यातून काही वाङ्मयविचार निष्पन्न झाला आहे. उदाहरणार्थ, शि. रा. निलुरे यांच्या विद्याधनप्रशंसा या काव्यावर अभिप्राय देताना शालापत्रकात (जुलै १८७२) विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी कवितेचा मुख्य संबंध कल्पनाशक्तीशी आहे, म्हणून मनास रजविणे हेच तिचे काम असे सांगून काव्याचा रसास्वाद घेत असता त्याच्या कथानकाच्या असंभवतेकडे, किंबहुना असंभाव्यतेकडे लक्ष पोचविणे हे अरसिकाचे लक्षण होय, असेही प्रतिपादिले आहे. कुमारसंभवाच्या मराठी भाषांतराविषयी अभिप्राय देताना चिपळूणकरानी भाषांतराचे काम किती कठिण असते ते विशद करून 'स्वतः नवीन काव्ये रचणेहि एवढ्या पर्क्षा कठीण नाही, पण परभाषेतील काव्याचे सर्व गुण आपल्या भाषेत हुबेहुब उतरणे म्हणजे परम दुर्घट होय' असा अभिप्राय दिला आहे. 'विश्वासराव' या कादंबरीचे परीक्षण करिताना वि. ज्ञा. विस्तारामधील लेखकाने कल्पित कथेविषयी काही सामान्य चर्चा केली आहे. तीमध्ये तो

१. विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक-४, अंक-३.

म्हणतो, 'कल्पित गोष्टींत प्रत्येक निमित्त सविधानकास नीट लागू झाले पाहिजे व ते जागच्या जागीं आणण्यास कारण पाहिजे. प्रत्येक स्थलाच्या आणि मनुष्याच्या वर्णनात पार्थक्य असलें पाहिजे व तें त्यासच लागू असे असावें, पात्राचे वर्णन असें व्हावें की अमक्या स्थळी तें कल्पित पात्र असतें तर कोणत्या प्रकारचें वर्तन करितें हें समजावें... विशेषत: असंभवनीय निमित्ताचें व अद्भुत मानवी स्वभावाचें अवलंबन कदापि करूं नये.' साराश, परीक्षणाच्या निमित्ताने मराठीत त्या त्या वाङ्मयप्रकाराच्या तात्त्विक चर्चेस आणि तत्र विचारास प्रारंभ झाला होता असे आपल्यास म्हणता येते.

गुणदोषविवेचन आणि परखड टीका

परीक्षणामध्ये गुणदोषविवेचनही साहजिकपणेच येई व त्यामध्ये बराच स्पष्टवक्तेपणाही असे. गुणावरोवर दोषाचीही दखल घेण्यात येई. त्रियाधनप्रश्नावर लिहिताना परीक्षणकार म्हणतात 'दुर्बोधत्व, व्याकरणविरोध या पुस्तकात अगदी नाहीत. जे काही दोष दिसतात तेहि सांगतो.' मात्र शेवटी असा स्पष्ट अभिप्राय देतात की, काव्ययश संपादण्याची ज्यास हौस असेल त्यानी ती हस्ती आपले ठायीं किती वसते आहे हे.अगोदर नीट पाहून नतर जुन्या मराठी कवींचे व शेष असल्यास संस्कृत कवींचेंहि चागलें अध्ययन करून मग त्या कामास हात घालावा.' पुणेंवर्णनावर अभिप्राय देताना विस्तारकर्ते म्हणतात, 'त्या गृहस्थाला आपण प्रथम काय लिहिलें व मग काय लिहिता याची आठवण राहत नाही, त्याची पुस्तकें लिहिण्याची चाल कशी असेल याचा वाचकानी विचार करावा (वर्ष २, अक ८). घोसाळकर यानी प्रकाशित केलेल्या कृष्णशास्त्री राजवाडे यांच्या शाकुंतलाचे परीक्षण करताना पुस्तकाच्या बाह्यागाचेही परीक्षण विस्तारकर्त्यांनी करून त्याबद्दल त्याना धन्यवाद दिले आहेत. परतु त्यात चित्रें घालण्याबद्दल व त्या चित्राबद्दल मतभेद दर्शविला आहे. शकुंतलेचे चित्र तरुणीपेक्षा पन्नास वर्षांच्या स्त्रीचे दिसते अशी टीका केली आहे. पुस्तक अर्पण करण्यास हिंदु दाता मिळाला नाही काय अशीही पृच्छा केली आहे. मापातर बरे आहे असे म्हणूनही 'मूळात जे माधुर्य, जो भाषणाचा ओज आणि जे स्वारस्य आहे, तें मराठीमध्यें सर्वांशीं उतरलें नाहीं', असे स्पष्ट मत दिले आहे. त्याच वेळी मोनियर विल्यमस्कृत भाषातराची प्रशंसी करून आपली गुणग्राहकता परीक्षणकार व्यक्त करितो. मजुघोषा या कादबरीवर अभिप्राय देताना 'त्या गोष्टीचे सविधान पूर्वीचेच, एका भाकडकथेंत होतें, त्यानीं (लेखकाने) त्यास नवा पोशाख मात्र दिला. परतु हें ते प्रस्तावनेंत कबूल मात्र करीत नाहींत व त्याची मालकी आपण घेऊ पाहतात', असा स्पष्ट आरोप परीक्षणकर्त्यांनी केला आहे. मनोरमा नाटकाविषयी मत देताना 'हें पुस्तक तरुण स्त्रीपुरुष व इतर सभ्य लोक याच्या हातीं न पडण्याविषयीं सर्वांनीं बदोबस्त ठेविला असता फार चागलें होईल.' असे म्हटले आहे. 'स्वैरसंचेंद्रा 'नाटकाबद्दल मनोरमेप्रमाणेच ते आहे असे सागून निराळे परीक्षण असे केलेच नाही. 'राजा शिवाजी' या कुंटे याच्या काव्याचे परीक्षण तीन लेखामधून करून त्याच्या गुणदोषाची सविस्तर छाननी केलेली दिसते. 'घाशीराम कोतवाल' या पुस्तकाचे निर्भीड परीक्षण नी. ज. कीर्तने यानी शालापत्रकात (अक ३–४–१८६३) सविस्तर केले आहे. या परीक्षणानी मराठी समीक्षावाङ्मयाचा चागला आरभ करून दिला असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

न्या. रानडे याचा वाङ्मयीन आढावा

वाङ्मयाचे समालोचन किंवा आढावा घेणारे लेखनही वाङ्मयविचारातच अंतर्भूत

करावयास पाहिजे. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर झालेली वाङ्मयनिर्मिती फारोसर अल्प होती आणि त्या कालातील वाङ्मयाचा आढावा घेण्याइतका काही लोटलेला नव्हता. तेव्हा वाङ्मयाचे समालोचन करण्याचा विचारच खरोखर कोणास सुचण्यासारखा नव्हता. तथापि सरकारी आदेशाने सरकारी नोकरीत असलेल्या न्या. रानडे यांनी १८६५ मध्ये असा एक आढावा घेतला होता. १८६४ पर्यंत प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांची एक सूची सरकारने तयार करविली होती. या सूचीचे नाव Catalogue of Native Publications in the Bombay Presidency upto 31st December, 1864 असे आहे. या सूचीला जोडून मराठी वाङ्मयाचा एक आढावा सरकारने प्रसिद्ध केला. हा आढावा तयार करण्याचे काम रानडे यांच्याकडे सोपविले होते. रानडे यांचे हे समालोचन इंग्रजीमध्ये लिहिलेले असले तरी ते मराठी वाङ्मयाचे असल्याने त्याचा येथे परामर्श घेणे आवश्यक ठरते.[1]

समालोचनाचे स्वरूप

रानडे यांचे प्रस्तुत समालोचन हे बरेचसे बहिरंगपरामर्श करणारे असले, तरी तोपर्यंत निर्माण झालेल्या मराठी वाङ्मयाची यथार्थ कल्पना आणून देणारे झाले आहे. त्या वर्षापर्यंत मराठीमध्ये झालेल्या एकूण ६६१ पुस्तकांपैकी ४३१ गद्यात्मक आणि २३० पद्यात्मक असल्याचे प्रथम सांगून गद्यविभागाचे (१) शालेय, (२) सामान्य-जनोपयोगी, (३) शास्त्रीय आणि (४) कायदाविषयक असे चार स्थूलविभाग त्यांनी केले. शालेय पुस्तकाविषयी विशेष काही म्हणायचे नव्हते. सामान्य वाङ्मयाचे त्यांनी आणखी दहा उपविभाग केले आणि प्रत्येकाचा थोडक्यात परामर्श घेतला. इतिहासग्रंथा-मध्ये स्वतंत्र असे एकही नावाजण्यासारखे पुस्तक नव्हते, आणि ग्रीस, रोम, युरोप व अमेरिका या देशाकडे दुर्लक्षच झाले असल्याचे दिसून आले. कथाविभागात पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी, शुकबहात्तरी, सिंहासनबत्तिशी या जुन्या कथांवरच विशेष भर होता, आणि इंग्रजीच्या सहवासाने काही भाषांतरे उपलब्ध झाली असली, तरी कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या अरेबियन नाईट्सच्या भाषांतराइतका वाङ्मयगुण असलेली इतर भाषांतरे कोणतीही झाली नव्हती. मुक्तामाला आणि राजा मदन या कादंबऱ्यांचा सर्वांत चांगल्या असा उल्लेख करून या प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती वाढत असल्याचे रानडे यांनी नमूद केले आहे. नीतिपर निबंध या पुस्तकात विशेष वाङ्मयगुण नसल्याचे सांगून 'विदुरनीति' किंवा 'नारदनीति' यांचा काहीसा अपवाद केला आहे. चरित्रग्रंथामध्ये चरित्रनायकाच्या निवडीमागे काही योजना नसल्याची तक्रार केली असून प्रवासग्रंथांचे दालन अगदीच तोटके असल्याचे सांगितले आहे. पौराणिक बखरी म्हणजे मराठी गद्यातील एक स्वागतार्ह प्रवृत्ती असल्याचे मत दिले आहे. धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांसंबंधी लिहिताना धर्मविचार आणि तत्त्वज्ञान या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत याची जाणीव लेखकास नाही, तत्त्वज्ञानचर्चा धर्मविचारास गुणीभूत असल्याचे दिसते असे म्हटले आहे. हा तत्त्वविचार संस्कृत वा इंग्रजी तत्त्वज्ञान-विचाराच्या मानाने अगदीच तोता असल्याचा अभिप्राय दिला आहे. सामान्य वाचकाकरिता लिहिलेल्या विज्ञानग्रंथांतही योजनापूर्वकता नसून व्यवस्थित ज्ञानप्रदानापेक्षा वाचकामध्ये औत्सुक्य उत्पन्न करण्यावरच भर अधिक असल्याचे सांगितले आहे. राजकीय विषयावरील

१. असेच एक समालोचन १८९८ मध्ये रानडे यांनीच पुनः केले आहे, ते खूपच सविस्तर असून अधिक उपयुक्त आहे.

पुस्तिका आणि नियतकालिके याचा उल्लेख करून वर्तमानपत्रामध्ये थिमी अशी सुधारणा होत असली, तरी मासिकाची पातळी मात्र खालावली असल्याचा निर्देश केला आहे.

शास्त्रीय वाङ्मय

शास्त्रीय स्वरूपाच्या ग्रंथास शालेय जगाबाहेर मागणी नसल्याने एकदरीत हा विभाग मागासलेलाच आहे असे मत प्रकट करून त्या मानाने वैद्यकशास्त्राकडे अधिक लक्ष दिले गेले असल्याचे नमूद केले आहे. संस्कृतमधील वैद्यक ग्रंथ मराठीत आणण्याचा प्रयत्न विशेष उल्लेखनीय होता. कोशवाङ्मयासंबंधी, विशेषतः मोल्सवर्थ आणि कँडी याच्या कोशाविषयी मोठ्या गौरवाने लिहिले आहे. कायदाविषयक ग्रंथात मिताक्षरा आणि व्यवहारमयूख याच्या भाषांतरास महत्त्व दिले आहे.

काव्यग्रंथ

काव्यग्रंथामध्ये मोरोपत, वामन, श्रीधर, मुक्तेश्वर आणि तुकाराम ह्याच्या प्रकाशनाचाच भाग मोठा होता. पद्यात असलेल्या ग्रंथात ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, दासबोध, वामनाची यथार्थदीपिका या तत्वज्ञानपर ग्रंथाचा समावेश झालेला होता. अर्वाचीन कवितेला म्हणण्यासारखा प्रारंभही झालेला नसल्याने नावाजण्यासारखे अर्थात् काहीच नव्हते. संस्कृत नाटकाच्या भाषांतराचे स्वागत करून संस्कृत महाकाव्याची भाषांतरे झाली पाहिजेत अशीही सूचना केली आहे.

सर्वसामान्य अभिप्राय

सर्वसामान्य अभिप्राय म्हणून प्रस्तुत काळातील वाङ्मयाविषयी रानडे म्हणतात की १८६४ पर्यंतच्या सुमारे चाळीस वर्षांच्या कालावधीत झालेली वाङ्मयनिर्मिती ही त्या पुढील कालात झालेल्या वाङ्मयाची बानगी म्हणूनच विचारार्ह ठरते, तोपर्यंत झालेल्या कामगिरीमुळे नव्हे. रानडे यानी १८९८ मध्ये पुन. घेतलेल्या *आढाव्यात प्रस्तुत कालातील वाङ्मयाचाही* काही विचार येतो. त्यातही या कालखंडातील वाङ्मयाविषयी लिहिताना The stage of advance made was more full of promise for the future, than of success accomplished, असाच अभिप्राय पुन: दिला आहे. रानड्याचे हे समालोचन म्हणजे व्यापक बुद्धीच्या आणि समतोल विचाराच्या माणसाने थोडक्यात परंतु यथार्थ असे केलेले मूल्यमापन आहे. ते इग्रजीत होते म्हणून आणि सरकारदप्तरी दाखल झालेले असल्याने मराठी वाङ्मयविचाराला किंवा वाङ्मयनिर्मितीलाही त्याचा व्हावा तसा उपयोग झाला असे मात्र वाटत नाही.

1. Miscellaneous Writings, p 20.

प्रकरण १२ वे

उपसंहार

येथवर ज्या वाङ्मयाचा परामर्श आपण घेतला, त्याची फलश्रुती काय याचा विचार
स साहजिकच क्रमप्राप्त होतो. प्रस्तुत वाङ्मयपरामर्शाच्या प्रास्ताविकात हा विचार
चे स्थान खंडाच्या अखेरीस आहे असे म्हटले होते. त्याला अनुसरून तो विचार
करावयाचा आहे. या कालखंडातील वाङ्मयाविषयीची अभ्यासकाची वृत्ती विशेष
रतेची अथवा आदराची नसे. त्या वृत्तीची निदर्शक अशी 'भाषांतर युग' किंवा
युग' अशी नावेही या कालखंडाला देण्यात येत आणि त्याच्या वाट्यास उपेक्षा वा
ठनाच आलेली दिसे. ही वृत्ती योग्य नव्हे एवढेही प्रस्तुत वाङ्मयपरामर्शामुळे लक्षात
, तरी त्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले असे म्हणता येईल. प्रस्तुत कालखंडास भाषांतर-युग
म्हणण्यात येते. हे त्याचे वर्णन साफ चूक आहे असे अर्थातच म्हणता येणार नाही.
ळ पाठ्य-पुस्तके, आरंभीचा निबंध, आरंभीच्या कथा, संस्कृत नाटकांचे आणि काही
नाटकांचे अनुवाद, चरित्रे, इतिहास इत्यादी वाङ्मय पाहिले, तरी त्याचे भाषांतर-
ाचे अंग किती मोठे आहे याची सहज कल्पना येते. परंतु हे अर्थात संपूर्ण सत्य
हेही त्याच वेळी शतपत्रे आणि तदनंतरचे निबंधवाङ्मय, बरीच नाटके आणि
न्या, बरेचसे काव्य इत्यादी वाङ्मय लक्षात घेतले असता कळण्यासारखे आहे. यातही
रण बरेच असे हे खरे, तथापि तेवढ्याने ते भाषांतररूप ठरत नाही. असे असूनही
ाचे हे युग भाषांतर-युग असे म्हटल्यास त्याविरुद्ध तक्रार करण्यासारखे काही नाही.
ान्याने व्यपदेश' हा न्याय सर्वत्रच प्रभावी ठरतो. तरीही या नामकरणामागे उपेक्षेची
तुच्छतेची भावना असेल, तर मात्र या प्रकारच्या भावनेस ते युग पात्र नाही,
ना त्यामुळे त्याला अन्याय होईल हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

नील बांधकाम

कोणत्याही वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये वाङ्मयविषयक एक दृष्टिकोण बदलून त्याच्या
दुसरा वेगळा दृष्टिकोण प्रभावी व्हावा, आणि त्यामुळे त्या वाङ्मयाचे एकदर रूपच
न जावे असे प्रसंग अधून मधून येतातच. वाङ्मयविषयक दृष्टिकोण बदलण्यास काही
जीवनविषयक दृष्टिकोणही बदललेला असतो असेही दिसून येते. अशा तऱ्हेचा बदल मराठी
ाच्या बाबत गेल्या शतकात येऊन गेला ही गोष्ट आज वाङ्मयाभ्यासकांस मान्य झालेली
याचे वर्णन न. चिं. केळकर यांनी नवी दृष्टी, नवी सृष्टी आणि नवी तुष्टी या शब्दांनी केले.
विशेषतः ललित वाङ्मयाच्या काव्य, कादंबरी आणि नाटक या शाखांच्या संबंधी हे घडून

---

१. अर्वाचीन मराठी साहित्य. पृ. ५८३ व ५९५

आले असे स्पष्टपणे दिसून येते. नाटकामध्ये या क्रांतीचे कारक हे अण्णासाहेब किर्लोस्कर, कादंबरी क्षेत्रात हरिभाऊ आपटे, आणि काव्यक्षेत्रात कवि केशवसुत यांची नावे घेण्यात येतात. यांनी १८८० ते १८९० या दशकात ही नांदी रुढ केली, ही कल्पना आज मान्य झालेली आहे. या दशकाला मराठी वाङ्मयातील क्रांतिकाल असे म्हणता येईल. अशी क्रांती व्हावयास किंवा तिचा कारक असा तद्‌विषयक दृष्टिकोणामधील बदल व्हावयास एकाएकीच प्रारंभ झाला असे होत नाही. त्या क्रांतीची बरीच पूर्वतयारी व्हावी लागते. ती तयारी होण्यास जो काल खर्ची पडतो, त्याचे स्वरूप झगझगीत, डोळ्यात भरण्यासारखे असतेच असे नाही. ते भाग्य नवीन वाङ्मयाला लाभते. तथापि आधीच्या तयारीच्या कालातील कार्य झाल्याविना नवीन वाङ्मयाचे आगमन होऊ शकत नाही. पुढील भाग्यशाली काल हा आधीच्या कालाच्या खांद्यावर आरूढ होऊन मोठ्या ऐश्वर्याने येत असला, तरी आधीच्या कालातील श्रम आणि काम खर्ची पडल्याशिवाय हे घडून येत नाही. प्रारंभीच्या प्रास्ताविकात म्हटल्याप्रमाणे या कालातील वाङ्मयसेवक आणि त्यांचे वाङ्मय हे पुढील वाङ्मयप्रासादाच्या पायातील बांधकाम आहे. ते पाहून कोणी मुग्ध वा स्तिमित होत नाही, तथापि त्याची अपरिहार्य अशी आवश्यकता आणि उपकारकता डावलून पुढे जाता येत नाही. प्रस्तुत कालखंडातील वाङ्मयाकडे या दृष्टीने पाहणेच योग्य ठरते; पुढील कालातील नेत्र दिपविणाऱ्या कर्तृत्वाच्या अहंकाराच्या दृष्टीने नव्हे.

ज्ञानार्जनाचे उत्कट स्फुरण

या वाङ्मयीन क्रांतीपेक्षा तिच्या आधी आपल्या समाजाच्या जीवनविषयक दृष्टिकोणामध्ये झालेला बदल हा कदाचित अधिक महत्त्वाचा म्हणावा लागेल. यात आपला समाज अध्यात्माकडून भौतिकाकडे, पारलौकिकाकडून इहलोकाकडे, अंधश्रद्धेकडून डोळस विवेकाकडे वळला या गोष्टीस विशेष महत्त्व द्यावे लागले. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस आपला समाज हा वैयक्तिक, सामाजिक आणि राजकीय नीतीच्या दृष्टीने अधोगतीच्या ज्या सीमेपर्यंत आला होता, तिची जाणीवसुद्धा आपले राज्य आणि स्वातंत्र्य गेल्यानंतरच आपल्याला होऊ लागली. या स्थितीमधून आपला उद्धार व्हावयाचा असेल, तर हरएक प्रकारचे ज्ञान आपण संपादन केले पाहिजे अशी जाणीव या कालात निर्माण झाली. ज्ञानसंपादनाच्या या तीव्र जाणीवेमधून ज्ञानप्रकाश, ज्ञानप्रसारक, विविधज्ञानविस्तार इत्यादी नियतकालिके निघाली. शिक्षित व अर्धशिक्षित अशा दोघांनीही या ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा चंग बांधला. ज्ञानाभिवृद्धीविषयी या कालात जी आस्था आणि तळमळ व्यक्त झाली, ती पाहून खरोखर आश्चर्य आणि कौतुक वाटल्यावाचून राहत नाही. विशेषत या आधीच्या कालखंडाच्या तुलनेने हे फारच जाणवण्यासारखे आहे. ज्याला जे जमेल असे वाटले, त्याने ते लेखननिविष्ट करून संस्कृतमधून अथवा इंग्रजीमधून मराठीमध्ये आणून सोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे वाङ्मयाच्या कक्षेत नीटसे बसत नसल्याने प्रस्तुत वाङ्मयेतिहासात ज्यांचा उल्लेखही होऊ शकला नाही, असे कितीतरी वाङ्मय या कालखंडात ये निर्माण झाले आहे. त्यात स्थलवर्णने आहेत, प्रवासवर्णने आहेत आणि स्थानिक, प्रादेशिक आणि व्यापक देशिक भूगोलग्रंथही आहेत. काही पुस्तके विशिष्ट ज्ञातिविषयक आहेत, काही खेळ वा गृहव्यवस्था याविषयीची आहेत. कित्येक ग्रंथ यूरोपीय व भारतीय वैद्यकाविषयीचे, तर कित्येक शारीर, इंद्रियविज्ञान, ग्रहज्योतिष व फलज्योतिष यावरील आहेत. याशिवाय पदार्थविज्ञान, रसायन, प्राणिशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, शिल्पविज्ञान वा यंत्रविज्ञान यावरील

पुस्तकेही तयार झाली होती. धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयीची आपली परंपरा जुनीच होती. तेव्हा वेद, पुराणे, धार्मिक आचार, सामान्य नीती आणि राजनीती, गीतातत्त्वज्ञान या-विषयींही लेखन व्हावे यात नवल नव्हते. मुद्रणाची सोय आणि गद्यलेखनाची प्रथा या दोन गोष्टी नव्याने उपलब्ध झाल्याने ज्ञानसंवर्धनाचे हे कार्य अल्पावधीतच बऱ्याच वेगाने होऊ लागले. ज्यांना लेखनस्वास्थ साधणे होते, त्यांनी आपल्या अभ्यासक्षेत्राबाहेर जाऊन अनुवादस्वरूपाचे का होईना, ग्रंथलेखन केले. रसिक कवी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी अनेक विद्यामूलतत्त्वसंग्रह आणि अर्थशास्त्रपरिभाषा हे ग्रंथ लिहिले. यानिकक्रमण आणि शालेपयोगी नीतिग्रंथ लिहिणाऱ्या हरि केशवजींनी पदार्थविज्ञानविषयक आणि रसायनशास्त्र विषयक संवाद लिहिले. शतपत्रे लिहिणाऱ्या लोकहितवादींनी लक्ष्मीविज्ञान आणि स्वाध्याय हे ग्रंथ निर्माण केले. बाळशास्त्री जांभेकरांनी तर इतिहास भूगोल, व्याकरण–शब्दसिद्धी, गणित–ज्योतिष इत्यादी अनेक विषयांवरील पुस्तके लिहिली. कोणी काही अर्थप्राप्ती होईल म्हणून तर कोणी ती होत नसतानाही या ज्ञानयज्ञामध्ये भाग घेतला. ज्ञानप्राप्तीविषयीचे हे सामाजिक उत्थान अपूर्वच म्हणावयास हवे.

गद्याचा नवावतार

शानार्जनाच्या या उत्कट स्फुरणाचा एक वाङ्मयीन परिणाम म्हणजे गद्य लेखनास मिळालेले महत्त्व होय. मागील काळात मराठी वाङ्मयाचा वेष म्हणा वा रूप म्हणा, पद्य हेच प्राधान्याने होते. अगदी गद्यप्राय ओवी घेतली तरी तिच्यावर पद्याची काही बंधने असतच. निदान तीन चरणांचे यमक जुळविण्याचे श्रम घ्यावे लागत. प्रस्तुत कालखंडात पद्याची ही गुलामगिरी नष्ट होऊन अविष्कारास मोकळे असे क्षेत्र उपलब्ध झाले. ' जें जें आपणास ठावें ' ते ते इतरांना सांगून सकल जन ' शहाणे करून सोडावे ' ही गोष्ट फार सुलभ होऊन बसली. म्हणून आपल्या जवळचे सांगण्यासारखे महत्त्वाचे आहे की नाही, ते पूर्वी कोणी सांगितले आहे की नाही, ते सांगण्याचे सामर्थ्य अथवा त्याला आवश्यक असणारा कस आपल्या जवळ आहे की नाही याचाही पुरेसा विचार न करिता सिद्धेकांनी या कालामध्ये लेखन किंवा ग्रंथनिष्पत्ती केल्याचे दिसून येते. असे असले तरी वाङ्मयाचा गद्य-विभाग समृद्ध करण्याचे कार्य या स्फुरणामुळे झाले यात शंका नाही. एवढेच नव्हे तर पद्य आणि गद्य यांचे प्रमाणच या कालामध्ये अगदी उलटेपालटे झाले. पद्य हे त्यावेळच्या कल्पनेप्रमाणे ज्याला काय म्हणता येईल अशा वाङ्मयाकरिताच बहुतांशी योजले जाऊ लागले. किंबहुना ललित वाङ्मयाचे कथा कादंबरी आणि नाटके हे जे प्रकार, त्यामध्ये अधिक रचना होऊ लागली, आणि काव्यरचना प्रमाणदृष्ट्याही अल्प होऊ लागली. ललितेतर वाङ्मयाचे क्षेत्र तर गद्यानेच व्यापून टाकले, आणि निबंध, चरित्रे, इतिहास यासारखे नवीन गद्यप्रकारही मराठीला उपलब्ध झाले. मराठी वाङ्मयाच्या पद्यातून गद्यात झालेल्या या परिवर्तनास वेषांतर म्हणा, वा रूपांतर म्हणा, त्यामुळे त्याचा प्राचीनातून अर्वाचीना मध्ये प्रवेश झाला ही गोष्ट विसरता येत नाही. यामुळे एकंदर वाङ्मयातच नव्हे, तर ललित वाङ्मयातही या कालामध्ये काव्याला कमी महत्त्व मिळाले. प्रस्तुत कालातील वाङ्मयासंबंधी जे दोन ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत, त्यात काव्यविचाराला स्थानही मिळाले नाही हे कदाचित त्याचेच द्योतक असावे.

वाङ्मयप्रकारांची समृद्धि

व्यक्तीच्या आत्माविष्कारास हे जे स्वातंत्र्य आणि ही मुक्तता लाभली तिचा एक

एक परिणाम म्हणजे गद्य वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या प्रकाराचा उद्गम आणि त्याची वेगाने झालेली वाढ हा होय. त्या प्रकारात निबंध हा प्रमुख प्रकार होय. विषय कोणताही असो, सामाजिक सुधारणा या राजकीय मतप्रतिपादन, नीतिबोध किंवा धर्मचर्चा, व्याकरण, भाषाभिमान अथवा वाङ्मयविचार, शास्त्रविज्ञान अगर तत्वविज्ञान, किंबहुना व्यक्तिचरित्रे अथवा ऐतिहासिक माहिती यापैकी काहीही असो, ल्हान या मोठ्या निबंधाच्या स्वरूपात तो लोकांपुढे मांडावा अशी प्रथा या कालात रूढ झाली. त्या लेखनातील तर्कशुद्धता, प्रमाणबद्धता अथवा भाषासौंदर्य याविषयीचा विचार करण्याचा तो काल नव्हता पुनरुक्ती अथवा पाल्हाळ याचीही फिकीर बाळगण्याचे ते दिवस नव्हते, मोकळा, सरळ धोपट आणि कित्येक वेळा उत्कट असा आत्माविष्कार हेच प्रथम त्याचे रूप होते. इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारापेक्षा याच प्रकाराने एकंदर वाङ्मयीन क्षेत्र अधिक व्यापले होते. या कालखंडाच्या अखेरीअखेरीस चरित्रे आणि इतिहास यानी आपला स्वतंत्र संसार थाटण्याचा प्रयत्न केला. ललित वाङ्मयात कादंबरी आणि नाटक यानी तो अधिक ठळकपणे मांडून आपले निराळे अस्तित्व गाजवावयास प्रारंभ केला होता. कथेला इतके स्वातंत्र्य व महत्त्व मिळाले नसले तरी तीही वेगळे अस्तित्व मिळवून राहिली होती वाङ्मयाचे हे जे विविध ठळक प्रकार त्याची उपलब्धी हा या कालखंडाचा एक प्रमुख विशेष आहे. त्यामुळे मागील कालखंडापेक्षा त्यास अधिक रूपवैचित्र्य लाभले. रूप या शब्दाचा वाङ्मयप्रकार हा अर्थ घेतल्यास या कालखंडातील वाङ्मयाविषयी 'एतद्धि कर्म समृद्धम् यत् रूपसमृद्धम्' असे म्हणता येण्यासारखे आहे.

गद्याच्या भाषेस लागलेली शिस्त

अव्वल इंग्रजीमधील मराठी गद्याचा हा नवावतार प्रारंभी तरी अगदीच बाळबोध होता. शुद्धता, सामर्थ्य आणि सौंदर्य या तीनही दृष्टींनी तिचे रूप बालाना साजेल असेच होते. कारण 'बालाना सुखबोधाय' त्याची निर्मिती होत होती. या अवस्थेत या गद्याची तुलना पडाव्या सुरवंटासारख्या कीटकाशी सहज करता येत होती जमिनीवर कशीबशी हालचाल करणाऱ्या या कीटकाचे विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्या निबंधमालेच्या आरंभास मोकळ्या हवेत स्वैर संचार करणाऱ्या मनोवेधक फुलपाखरामध्ये रूपांतर झालेले होते मराठी गद्याचे आणि त्याच्या भाषेचे हे रूपांतर होण्यास अनेक कारणे झाली. त्यात सरकार मार्फत आणि मोल्सवर्थकँडी या दोन परकीय व्यक्तींच्या द्वारे झालेल्या प्रयत्नास पहिले स्थान द्यावयास हवे त्यानी आपल्यास होणाऱ्या विरोधाची आणि मराठी स्वभाषा असणाऱ्या लेखकाच्या त्याच्यावर होणाऱ्या टीकेची पर्वा न करिता गद्याच्या भाषेला नीटस आणि शुद्ध वळण लावण्याचे कार्य बराच काळपर्यंत सतत चालू ठेवले. मराठी कवितेच्या भाषेला मोरोपंताच्या हाती जे प्रौढ आणि शुद्ध वळण लाभले होते, त्याचा फायदा अव्वल इंग्रजीतील कवितेला मिळाला. तशी स्थिती मराठी गद्याच्या भाषेची नव्हती गद्याची भाषा यावेळी असावी तेवढी व्याकरणबद्ध झालेली नव्हती. म्हणून त्यावेळी तिचे पहिले व्याकरण करणाऱ्या पंडितानाही अडचण वाटली होती विशेषत वाक्यरचनेबाबत हे अधिक खरे होते. या बाबतीत इंग्रजी भाषा अधिक शिस्तबद्ध झालेली होती. शब्दयोजनेबाबतही फारशीच्या वर्चस्वापासून तिला बऱ्याच प्रमाणात मुक्त करण्याचे कार्य या दोघानी केले. पुढे पुढे ह कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादी एतद्देशीयानीही केलेले असले तरी त्याचा पाया आणि शिस्त या दोघानी घालून दिली हे अमान्य करण्यात अर्थ नाही.

कोणत्याही भाषेबाबतचे हे प्राथमिक पण आवश्यक कार्य मराठीच्या संबंधात शासकीय प्रयत्नांनी घडून आले.

कोश आणि व्याकरण याविषयींचे कार्य

या संबंधात झालेल्या दोन महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख या ठिकाणी करणे आवश्यक आहे. त्या घटना म्हणजे मराठी भाषेचे कोश आणि व्याकरण यांची निर्मिती या होत. भाषेला स्थैर्य प्राप्त होण्यास आणि तिचा पद्धतशीर अभ्यास होण्यास तिचे व्याकरण होणे आणि तिचा कोश होणे या दोन गोष्टी अत्यंत आवश्यक आहेत. त्या दृष्टीने गेल्या शतकाच्या विशी–चाळिशीमध्ये पंडिती कोश आणि मोल्स्वर्थ–कोश, आणि दादोबांना माहीत नसलेले पंडिती व्याकरण आणि स्वतः दादोबांचे व्याकरण या ग्रंथांनी मराठी भाषेचा आणि तिच्या अभ्यासाचा पायाच घालून दिला ही गोष्ट कोणासही मान्यच करावी लागेल. या कालखंडामध्ये इतर कोणतेही कार्य झाले नसते, तरी या कोश–व्याकरण ग्रंथांनीच, विशेषतः मोल्स्वर्थचा कोश आणि दादोबाचे व्याकरण या दोन ग्रंथांनी त्याची बाजू सावरून धरिली गेली असती, इतके या ग्रंथांचे महत्त्व आहे. कोशाबद्दल दादोबांनी स्वतः ' हें मोठें अद्‌भुत कृत्य मराठी भाषेंत त्या वेळेस झालें ' असे आपल्या आत्मचरित्रात म्हटले आहे, ते अगदी यथार्थ आहे. व्याकरणाच्या बाबतीत वयाच्या विशीबाविशीत आपले व्याकरण रचून असेच दुसरे अद्‌भुत कृत्य दादोबांनी केले असे म्हणावयास हरकत नाही.

भाषासामर्थ्याची वृद्धि

पण भाषेस नीटस वळण लागले, तरी तिच्यामध्ये सामर्थ्य येण्यास काही निराळेच कारण प्रभावी ठरते. ते म्हणजे तिचा उपयोग तळमळीने व पोटतिडिकेने करण्याची आवश्यकता हे होय. पाठ्यपुस्तकनिर्मितीच्या मुळाशी हे असण्याचा फारसा संभव नव्हता. त्याकरिता समाज-जीवनात विचाराच्या सवर्णाची स्थाने आणि प्रसंग निर्माण व्हावे लागतात असा विचार-संघर्ष या काळामध्ये धर्म आणि समाजसुधारणा या दोन क्षेत्रांमध्ये निर्माण झाला होता. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे स्वतःच्या धर्माच्या प्रचाराबाबत इतर प्रयत्नांबरोबर वाङ्मयनिर्मितीच्या क्षेत्रातही कसे प्रयत्न चालू होते, याची कल्पना याच ग्रंथातील ' ख्रिस्ती धर्मप्रचारातून निर्माण झालेले वाङ्मय ' या प्रकरणावरून येण्यासारखी आहे. त्यांच्या या प्रयत्नांच्या आघाताला प्रत्याघात करण्याचे कामही अर्थात चालू झाले. ख्रिस्ती धर्मप्रचारात्मक वाङ्मयाला ख्रिस्ती धर्मसत्तेच्या सवटेचे जेवढे पाठबळ लाभले होते, तेवढे त्याला विरोध करणाऱ्यांच्या वैयक्तिक प्रयत्नांना अर्थातच लाभले नव्हते. तथापि त्यामुळे भाषेला उत्तर–प्रत्युत्तरे करण्याचे, प्रतिपक्षावर डाव उलटवून मात करण्याचे, मुद्यास प्रतिमुद्दा मांडून हिरीरीने मतप्रतिपादन करण्याचे शिक्षण मिळाले हा लाभ काही लहानसहान नव्हता. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्या ' विचारलहरी ' मधील लेखनावर ते ' हलकट आणि पोरकट ' आहे असा तऱ्हेचा अभिप्राय एरवी मवाळ लेखन करणाऱ्या सौम्यप्रकृती बाबा पद्मनजींनी द्यावा याचा अर्थ हे लेखन चांगलेच बोचक आणि समर्थ असले पाहिजे असा होतो. चिपळूणकरांबरोबर मोरभट दांडेकर, भाऊ महाजन, गंगाधरशास्त्री फडके इत्यादींनी या वाग्युद्धामध्ये भाग घेतला होता. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचे तर ते मिशनच होते. ख्रिस्ती धर्माच्या बाजूने विल्सन, नेसबिट, मिचेल, ॲबट इत्यादि साहेबांनी या सवर्णामध्ये भाग घेतला होता. या साहेबांचे बहुतेक सारे लेखन ' कुणीतरी शास्त्र्याच्या नजरेखालून गेलेले

असे.' असे अनेक 'शास्त्री' या कामामध्ये होते. त्यांची नावे ज्ञात नसली तरी आणि स्वधर्माविरुद्ध आणि परधर्मांच्या बाजूने हे काम झाले असले तरी त्यांनीही मराठीची सेवाच केली असे समजावे लागते.

विचारसंघर्षामुळे सामर्थ्यप्राप्ति

पण यापेक्षाही अधिक जबरदस्त असा विचारसंघर्ष हिंदू समाजाच्या अंतरंगामध्ये याच काळामध्ये निर्माण झाला होता. तो म्हणजे समाज–सुधारक आणि सनातनी समाज यांच्यामधील होय. जुनी विद्या आणि नवे शिक्षण, स्त्रियांना मिळणारी विषम वागवणूक आणि पुरुषाचे हक्क, जातिभेद आणि गुणकर्मानुसारे ठरावयाचे उच्चनीचत्व, स्पृश्यास्पृश्यता आणि व्यक्तीव्यक्तीमधील समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य विरुद्ध समाजाची सत्ता यामधील विरोधाचे स्वरूप या विचारसंघर्षाला प्राप्त झाले होते. यामधून खूपच विचारमंथन झाले, आणि एकंदरीत नवशिक्षित वर्ग आणि नवविचार यांचाच जय होण्याकडे समाजप्रवृत्ती असली, तरी हा जय सुखासुखी मिळाला असे झाले नाही. यातच प्रार्थनासमाजादि धर्मसुधारक पंथांच्या हालचालींची भर पडली होती. लोकहितवादी हे या नवविचाराचे एक सुयुक्त धुरीण म्हणून रानडे–भांडारकरादींच्या पिढीच्या आधीच्या काळात मान्यता पावले होते. त्यांच्या 'शतपत्रां'तून आणि त्यानंतरच्या निबंधांतून त्यांनी आपल्या विचारांचा मारा सतत चालू दिला होता. इ. स. १८४८ पर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकी आणि नीतिबोधवादी मिळमिळीत अशा मराठीमध्ये त्यांनी काही वेगळे चैतन्य आणि जोम ओतला होता. या विचारप्रतिपादनात कोठे अतिरेक, कोठे फटकळपणा, क्वचित ग्राम्यता, क्वचित प्रमाद असा भाग असला, तरी ते लेखन एकंदरीत प्रमाथी वाङ्मय होते यात शंका नाही. त्यांच्या काळात त्यांना कोणी यशस्वीपणे प्रत्युत्तर देऊ शकला असे झाले नाही. त्यांच्या या समाजटीकेने मराठी भाषा अधिक सकस आणि प्रभावी झाली.

लालित्याची जोड

या भाषेला काही डौल, लालित्य आणि सौंदर्य प्राप्त करून दिले ते कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी. कृष्णशास्त्री यांचा संस्कृत काव्याचा आणि भाषेचा अभ्यास त्यांच्या मेघदूताच्या किंवा भामिनीविलासाच्या अनुवादावरून स्पष्टच दिसण्यासारखा होता. परंतु त्या भाषेचा उपयोग त्यांनी आपल्या काळची मराठी ललित आणि तरीहि प्रौढ अशी करून घेण्यापुरताच केला. तिचा वरचष्मा त्यांनी मराठीवर होऊ दिला नाही. त्यांच्या समकालीन शास्त्रीमंडळींनी केलेले संस्कृत नाटकांचे अनुवाद पाहिले, तर संस्कृतच्या दडपणाखाली त्यांची मराठी भाषा काहीशी बेडौल झालेली होती. कृष्णशास्त्री यांच्या मराठीमध्ये एक प्रकारची सहजता आणि तिजबरोबर येणारे लालित्य आहे. त्यांच्या काव्यावरूनच नव्हे, तर 'अरबी भाषेतील सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी' अथवा 'अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह' या ललित किंवा शास्त्रीय स्वरूपाच्या गद्य लेखनावरूनही ही गोष्ट उघड दिसते. आधीच्या साध्यासुध्या किंवा जोमदार परंतु ओबडधोबड मराठीला कृष्णशास्त्री यांनी लालित्य मिळवून दिले, आणि आपल्या चिरंजीवांच्या हाती हे चमकदार आणि धारदार हत्यार सुपूर्त केले. मराठी वाङ्मयाच्या भाषेचा या कालखंडातील भाषेचा आलेख हा असा आहे.

भावी अवस्थांतराची पूर्वतयारी

भाषेच्या आलेखाकडून वाङ्मयाच्या आलेखाकडे वळल्यास प्रस्तुत कालखंडाचे

दोन ठळक भाग पडतात असे दिसून येईल. पहिला स्थूलमानाने १८६० पर्यंतचा आणि दुसरा त्यानंतरचा. पहिल्या भागातील वाङ्मय प्राधान्याने वैचारिक वाङ्मय आहे, अर्थात हा विचार फार मोठा किंवा नवीन, स्वतंत्र होता असे नाही तो पाठ्यपुस्तके आणि नीतिबोधपर ग्रथामधून व्यक्त झाला. त्यापेक्षा महत्त्वाचा असा विचार निबंधाच्या द्वारे व्यक्त झाला हे आपण पाहिलेच आहे. या कालातील वाङ्मयाची ललित बाजू सावरण्याचे काम कथाख्यानाने केले आहे. ते अर्थात वाङ्मयाच्या बाल्यावस्थेस साजेल असेच होते, आणि बहुतेक सारे उसने होते. स्वतंत्र उन्मेषास कथेमध्ये वाव असतो ही कल्पनाही बहुधा अस्तित्वात नव्हती. १८६० नंतर मात्र कादंबरी, नाटक आणि काव्य या वाङ्मयाच्या ललित प्रकाराकडे आपले अधिक लक्ष गेले. नाटक कादंबरीच्या बाबतीत बाल्यातून आपण कौमारावस्थेत पदार्पण केले असे म्हणता येईल., काव्याच्या क्षेत्रात त्याची परंपरा खंडित झालेली नसल्याने, निदान विसरली नसल्याने, आपण थोडे अधिक प्रौढ होतो. परंतु तीनही बाबतीत अनुवाद अनुकरणावरच भर होता. या तीन वाङ्मयप्रकारामध्ये १८८० ते १८९० या दशकात जे अवस्थांतर पाचदहा वर्षांनी १८७४ पुढेगेले असले तरी या पाचदहा वर्षांतील वाङ्मय हे स्वरूपत प्रस्तुत कालखंडातीच निगडित झालेले आहे. या कालातील ललित वाङ्मयाच्या निर्मितीला १८५७ मधील विद्यापीठाची स्थापना ही प्रत्यक्षपणे नसली, तरी अप्रत्यक्षपणे कारण झालेली असावी. संस्कृत नाटकाच्या मराठीमधील अनुवादाना विद्यापीठामधील संस्कृत नाटकाचा अभ्यासातील अतर्भाव अप्रत्यक्षपणे कारणीभूत असावा. काव्यातही मेघदूत, भामिनीविलास, रघुवश इत्यादी संस्कृत काव्याचा विद्यापीठीय अभ्यासक्रमातील अतर्भाव प्रेरक झाला असणे शक्य आहे. बाणाची कादंबरी मराठीमधील सदय लेखनाचे सामान्य नामच होऊन बसली, आणि तीमधील अद्‌भुताचे मूळही या मूळ 'कादंबरी 'मध्ये असावे विद्यापीठातील संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास या कालातील ललित वाङ्मयाच्या निर्मितीत प्रेरक झाला असावा. तेवढ्या प्रमाणात इग्रजी वाङ्मयाचा भाग या प्रेरणेत नसला, तरी मिल्टन, स्कॉट, टेनिसन व शेक्सपिअर यांच्या काव्य-नाटकापासून काही प्रमाणात का होईना, स्फूर्ती मिळालेली दिसते. पुढे १८८० ते १८९० या दशकात काव्य, नाटक आणि कादंबरी या तीन्ही प्रकारात झालेल्या अवस्थांतराला विद्यापीठामधील संस्कृत आणि इग्रजी या वाङ्मयाचा अभ्यास कारणीभूत झाला असणे बरेच समर्थनीय आहे.

काव्यक्षेत्रातील अवस्थांतराची बीजे

यापैकी काव्याचा विचार प्रथमत करू. आताच उल्लेखिल्याप्रमाणे मराठी कवितेची परंपरा खंडित झालेली नसताही इतर क्षेत्राप्रमाणे येथेही अनुवादाला बरेच महत्त्व मिळाले होते. परशुरामतात्या गोडबोले याच्या कवितांची इमारत संस्कृत नाटकातील पद्यभागाच्या अनुवादावरच उभारलेली दिसते. कृष्णशास्त्री चिपळूणकराचे मेघदूत आणि त्याचा विरहविलाप हाही अनुवाद आहे. राजारामशास्त्रीकृत ऋतुवर्णन आणि पारखीशास्त्रीकृत पद्यऋतुवर्णन हे कालिदासाच्या ऋतु सहाराचे अनुकरण होत. तेच कृष्णशास्त्र्याच्या अन्योक्ति सग्रहाविषयी म्हणता येईल. प्राचीन मराठी कवितेच्या सप्रदायात विठोबाअण्णा दप्तरदार, भा. दा पाळदे, ना धा. बापूदेव कुन्दवाडकर, टी. माधवराव इत्यादी मडळी होती. परंतु इग्रजी कवितेलाही या अनुकरणात स्थान मिळाले होते, इग्रजी दीर्घ कवितेच्या अनुवाद-अनुकरणात प्रधान आणि पीटर्सन यानी भाग घेतला होता, तर स्फुट कवितेच्या अनुवादानुकरणास महादेवशास्त्री कोल्हटकर, वि. का ओक, वि. मो. महाजनि याचा भाग

होता. काव्याचा मोहरा भक्तिसाधनावरून ऐहिक विषयाकडे वळविण्याचे काम या कवींनी केले, आणि ओक, कोल्हटकर, महाजनांनी दीर्घ कवितेऐवजी स्फुट विषयावरील स्फुट रचनेकडे ही कविता नेण्याचा प्रयत्न केला असे दिसते. ओकांच्या 'पुष्पवाटिके'चे दुसरे वर्णनात्मक नाव 'मराठी नवीन कविता' असे आहे. मात्र व्यक्तिनिष्ठ आत्माविष्कारापर्यंत ती प्रस्तुत कालखंडात जाऊ शकली नाही. मध्यंतरी म. मो. कुंटे यांनी प्राचीन मराठी पंडित कवींना Degenerate कवी असे संबोधून रोमँटिक कवितेचा झेंडा फडकावला, परंतु आचारात मिल्टनच्या कवितेचा आदर्श ठेवला आणि रोमँटिसिझम हा भाषेपुरताच व्यक्त झाला. पुढे महाजनांनी इंग्रजी भावकवितेचा अनुवाद करून मराठीमधील भावकवितेची वाट मोकळी करून दिली. काव्यातील आगामी अवस्थांतराची पूर्वतयारी ही अशी आणि एवढी या कालखंडात झाली.

कादंबरीतील अवस्थांतराची पूर्वतयारी

मराठी कादंबरीला प्रारंभ यमुनापर्यटणापासून (१८५७) झाला असे काहींचे मत असले, तरी तिचे लेखन कादंबरीलेखनाच्या जाणिवेने झाले असावे असे वाटत नाही. विधवांची शोचनीय स्थिती आणि तीमधून पार पडण्यास ख्रिस्ती धर्माचा होणारा उपयोग या गोष्टींचे प्रतिपादन करण्यासाठी अनेक विधवांच्या उपकथा एका सूत्रात गोवण्याचा तो प्रयत्न होता. त्या दृष्टीने हळबेशास्त्री यांची मुक्तामाला हीच पहिली मराठी कादंबरी म्हणावी लागेल. कादंबरीक्षेत्रात मात्र अनुवाद कमी, आणि अनुकरणसुद्धा मूळ पहिल्या कादंबरीचे अशी स्थिती आहे. असे असल्यामुळे तीमध्ये वैचित्र्य फारच कमी आले. कल्पनेला स्वैर सोडून ही कादंबरी लिहिली गेल्याने असमान्य गोष्टींचा आणि योगायोगाचा फारच उपयोग तिच्यामध्ये झाला. यातून ती बाहेर पडण्याची स्पष्ट चिन्हे जरी या कालखंडामध्ये दिसून येत नसली, तरी 'मोचनगड' या ऐतिहासिक कादंबरीने (१८७१) आणि 'नारायणराव आणि गोदावरी' या सामाजिक कादंबरीने (१८८८) पुढील अवस्थांतराची चाहूल लागली होती यावेळच्या रम्याद्भुत कादंबरीविरुद्ध वा. व. मराठे यांनी १८७२ सालीच आवाज उठविला होता, आणि कादंबरीच्या अनुरोधाने इष्ट अशा सुधारणाही सुचविल्या होत्या. सामान्य सुबुद्ध वाचकाच्या तक्रारींना त्यांनी वाचा फोडली आणि अखेर १८८५ मध्ये '*मधली स्थिति*' *या एका अत्यंत वास्तववादी कादंबरीने कादंबरीवाङ्मयातील* अवस्थांतराचे शिंग फुंकले गेले.

नाट्यवाङ्मयातील उमेदवारीचा काल

नाट्यवाङ्मयात कादंबरीपेक्षाही अधिक चळवळ झाली मराठी रंगभूमीला प्रारंभ १८४२ साली विष्णुदास भावे यांनी करून दिला असला, तरी नाट्यवाङ्मयाला प्रारंभ १८५१ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'प्रबोध-चंद्रोदय' या संस्कृत वेदान्तपर नाटकाच्या अनुवादाने झाला. आणि १८६७ ते १८७४ पर्यंत संस्कृतमधील उत्तमोत्तम आणि प्रसिद्ध नाटके एकदा किंवा अधिक वेळा मराठीमध्ये अनुवादिली गेली. या अनुवादांनी प्रगत अशा नाट्यलेखन तंत्राचा परिचय आपल्यास झाला, आणि त्याला अनुसरून, परंतु तितके यश न मिळविलेली २०-२२ पौराणिक नाटके लिहिली गेली. शेक्सपियरच्या दोन नाटकांचा अनुवाद झाला असला तरी त्यांचे नाट्यलेखन तंत्र कोणी उचलले होते असे दिसत नाही. पौराणिक नाटकांखेरीज चारपाच ऐतिहासिक नाटके आणि १-२ सामाजिक

नाटकेही लिहिली गेली. काही नाटकांवर कादंबऱ्यांच्या रम्याद्‌भुततेची छाप पडलेली दिसते. या साऱ्या चळवळींचा परिणाम १८८२ साली मराठी नाट्यातील नवयुगाचा प्रारंभ करणाऱ्या ' सौभद्र ' नाटकाच्या निर्मितीमध्ये झाला.

सारांश, या कालातील ललित वाङ्मयीन निर्मितीचे पर्यवसान पुढील कालखंडातील नवयुगाप्रत नेण्यामध्ये झालेले आहे असे दिसेल. म्हणूनच त्याला नवयुगातील स्वतंत्र मराठी वाङ्मयाच्या पूर्वतयारीचा काल असे म्हटले जाते.

अल्पावधीत झालेले कार्य

ही तयारी फार झपाट्याने आणि अल्प कालावधीत झाली हा तिचा महत्त्वाचा विशेष आहे. वस्तुतः ती २०-२५ वर्षांतच झाली. पण ती १८१८-१८७४ या कालावधीतच झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. वाङ्मयेतिहासात कोश, व्याकरण, पाठ्यपुस्तके, निबंध, कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्रे, इतिहास इतके वाङ्मयप्रकार एवढ्या थोड्या अवधीत निर्माण होऊन वाटचाल करू लागले ही गोष्ट खरोखर अद्‌भुतच समजावयास पाहिजे. हे अर्थात केवळ स्वाभाविक प्रक्रियेने झाले नाही. दुसऱ्या एका संपन्न अशा वाङ्मयाच्या आधाराने आपण हे करू शकलो. इंग्रज राज्यकर्ते आपल्यावर राज्य करावयास आले, या घटनेमागे काही दैवी योजना असेल किंवा नसेल, त्या घटनेचे राजनीय, धार्मिक व सामाजिक परिणाम इष्ट झाले की नाही याविषयी मतभेद असतील, परंतु मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने ती घटना फार उपकारक ठरली यात शंका नाही. अनेक शतके काही विशिष्ट प्रवृत्तीने निर्माण होत आलेल्या आपल्या वाङ्मयाच्या शरीरात बाहेरील निराळे रक्त मिसळण्याची आवश्यकता होती आणि ते कार्य या परकीय इंग्रजी राजवटीने केले. त्यामुळे त्यामध्ये काही नवीन जोम निर्माण झाला आणि त्याचे सुपरिणाम पुढील कालखंडात निरनिराळ्या रूपांनी व्यक्त होऊ लागले. ते होण्याकरिता प्रस्तुत कालखंड खर्ची पडला. हीच त्याची फलश्रुती, आणि हेच त्याचे महत्त्व.

इतर वाङ्मयांचे दाखले

आणि हे सारे अपरिहार्यच असते असे वाटते. अमेरिकेमध्ये इ. स. १८५० च्या आधीचे जवळजवळ एक शतक अशा पूर्वतयारीमध्येच गेले होते. त्यावेळच्या अमेरिकन लेखकांबद्दल स्पिलर या वाङ्मयसमालोचकाने जे म्हटले आहे, ते आपल्याकडील प्रस्तुत कालखंडातील लेखकांसंबंधीही खरे आहे असे दिसून येईल तो म्हणतो, " आमचे पहिले पहिले लेखक एकाच वेळी भाबडे, प्रयोगप्रवण, पारंपरिक, अनुकरणशील आणि जादा आत्मवेदी असे होते. " [1] आपल्याकडेही हीच स्थिती होती. अमेरिकेत एका शतकाच्या धडपडीनंतर १८५१ च्या सुमारास श्रेष्ठ वाङ्मयीन कृती निर्माण होण्याची पक्वता प्राप्त झाली असेही स्पिलर पुढे म्हणतो.[2] फ्रेंच वाङ्मयात सतराव्या शतकात

---

1 Our earliest men of letters were at once naive, experimental, conformist, selfconscious and imitative

The Cycle of American Literature, p. 29

2 The time became ready by 1850 for a literary masterwork

Ibid, p 76

ापल्यासारखीच परिस्थिती होती असे दिसते. तिचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले ाहे :—"प्रथम भाषा शुद्ध व्हावयास हवी होती. तशी तीमध्ये विशदताही यावयास पाहिजे ोती. श्रेष्ठ दर्जाची कृती घेण्यास योग्य होण्याइतकी ती समर्थ होणे आवश्यक होते. या वाङ्मयप्रकाराकडे विशेष लक्ष्य यावयास हवे, त्याची निवड करणे जरूर होते, आणि शी निवड केल्यावर त्याचा विकास घडविण्याचे कार्य करावयास पाहिजे होते. इ. स. ६३४ मध्ये फ्रेंच ॲकॅडमी स्थापन होऊन या कार्यास शास्त्रीय आणि राष्ट्रीय नियोजनाचे वरूप व शक्ती प्राप्त झाली. त्यामुळे पुढे कार्नेल, रासीन, मोलियर हे आणि त्यानंतर बाल्झॅक, फ्लोबेअर, झोला इत्यादी श्रेष्ठ ग्रंथकार होऊन गेले[1] त्याच्या नंतर झालेल्या आगमनाची यारी आधीच्या शतकभर तरी चाललेली होती. १८ व्या शतकातील जर्मन आणि रशियन ा वाङ्मयाची परिस्थितीसुद्धा कमीअधिक प्रमाणात अशीच होती; म्हणजे असे की येऊ ातलेल्या ऐश्वर्यशाली वाङ्मयीन वैभवाची पूर्वतयारी आधीच्या कालातील वाङ्मय आणि लेखक यांच्याकरवी व्हावी लागे. शुद्ध आणि उच्च वाङ्मयीन मूल्यांच्या पातळीवरून या ालखंडातील वाङ्मयाविषयी विशेष उत्साहाने आणि गौरवाने बोलता येत नाही हे खरे; परंतु एवढ्याने त्या वाङ्मयाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता अमान्य करिता येत नाही. प्रस्तुत कालखंडातील वाङ्मयीन कार्याविषयी हेच म्हणावे लागते.

इतर भारतीय भाषांच्या मानाने लौकर

हे कार्य आपल्याकडे अल्प अवधीत आणि इतर भारतीय भाषांच्या बरेच आधी आले हे लक्षात ठेवले पाहिजे. ते अल्पावधीत झाल्याचा उल्लेख आधी झालाच आहे. त्याविषयी न्यायमूर्ती रानडे आपल्या समालोचनात म्हणतात :—

"केवळ चाळीस वर्षांच्या अल्प अवधीचा विचार केल्यास मात्र या कालात किती काम झालेले होते हे पाहून आश्चर्य वाटल्यावाचून राहत नाही. विशेषतः या इलाख्यातील (मुंबई) भाषाभगिनींचे (गुजराती, कन्नड आणि सिंधी) तुटपुंजे वाङ्मय पाहिल्यास ते अधिक जाणवते."[2] ते अल्प अवधीत झाले इतकेच नव्हे, तर इतर भारतीय भाषांच्या (एक बंगाली सोडून) पेक्षा हे बरेच आधी, जवळ जवळ पन्नास वर्षे, झाले होते हेही विसरता येत नाही. हिंदी वाङ्मयीन नवयुगाचा प्रारंभ पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरीस म्हणजे मराठीच्या नंतर पन्नास वर्षांनी झाला असे सांगण्यात येते.[3] कानडीची

1. The language first must be purified, made a fit medium for greater works, the forms to be cultivated must be chosen, and those chosen must be developed

Encyclopedia of Literature, Shipley, p 291

2 It is only when we look at the short interval of scarce forty years that we feel surprised at the amount of work that had already been done, especially when the comparative poverty of the sister languages of the presidency is taken into account

Miscellaneous Writings, p 11

3 But it is only with the end of the First World War that we (Hindi) really enter the modern age

—Contemporary Indian Literature, p 84

गोष्टही तशीच आहे.[1] मल्याळी भाषेतही पूर्वतयारीचा हा काल १९१५च्या सुमारास संपला असे समजतात.[2] पंजाबी आणि उडिया भाषाबाबत कदाचित आणखीच अलीकडे यावे लागेल मुंबईला अधिक दूरदृष्टी आणि कळकळीचे राज्यकर्ते लाभले म्हणून त्यामागील योजनाबद्धता आरंभालाच कार्यकारी ठरली म्हणून म्हणा किंवा या योजनेप्रमाणे कामे करणारे लेखक येथे उपलब्ध झाले म्हणून म्हणा, १८३० पासूनच या पूर्वतयारीला प्रारंभ होऊन १८७४ पर्यंत मराठी भाषा पुष्कळच समर्थ आणि वाङ्मयीन समाज बराच प्रौढ झाली, आणि पुढील दशकातील निबंध-वाङ्मय आणि ललित वाङ्मय आणि ललित वाङ्म यातील नवयुग या गोष्टी शक्य झाल्या प्रस्तुत कालखंडाच्या वाङ्मयीन फलश्रुतीविषयी विचार करिताना हे सर्व लक्षात घ्यावे लागते

अनेकांचे अनेकविध कार्य

या सर्व कार्यामध्ये अनेकांनी अनेक प्रकारांनी भाग घेतला. त्या सर्वांना धन्यवाद दिले पाहिजेत. बाळशास्त्री जांभेकरांनी पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करून त्याला प्रारंभ केला. सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि केशवजी यांनी त्यांना साथ देऊन सुबोध मराठीची घडण केली. मोल्सवर्थ, कँडी आणि त्यांना साहाय्य करणारी पंडित मंडळी यांनी भाषेचे कोश करून मराठीचा शब्दसंग्रह सुनिबद्ध केला. या पंडित मंडळींनी आणि जांभेकर, फडके, दादोबा यांनी ती व्याकरणबद्ध करून दिली. जांभेकर, भाऊ महाजन, मंडलीक, प्रभृतींनी नियतकालिकांच्या द्वारे तिचा परिपोष केला. विष्णुशास्त्री पंडित, रा. भि. गुंजीकर, कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर इत्यादींनी नियतकालिक वाङ्मयास विचार प्रौढता प्राप्त करून दिली. माडगावकर, मिसेस फेरार, इत्यादींनी तिच्या द्वारे नीतिबोध करून समाजास सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न केला. त्या समाजाची सुधारणा करण्याच्या पोटतिडिकेने लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादींनी ती प्रचारक्षम केली. धर्मप्रचार करण्याच्या किंवा त्या प्रचारास आळा घालण्याच्या निमित्ताने विल्सन, मिचेल, पदमनजी, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी इत्यादींनी तिला विवादक्षम बनविली संस्कृत काव्यनाटकांच्या भाषांतराच्या द्वारे मराठीला श्रेष्ठ संस्कृत वाङ्मयाचा परिचय गोडबोले, राजवाडे, लेले, पारखी, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादींनी करून दिला. परशुरामपंत तात्यांनी प्राचीन मराठी वाङ्मयातील 'नवनीत' काढून आपल्या जवळच्या ठेव्याचे पुनःस्मरण करून दिले. बजाबा रा प्रधान, कीर्तिकर, कोल्हटकर, महाजनि यांनी इंग्रजी नाट्यनाटकाचा अनुवाद करून इंग्रजीची तोंडओळख करून दिली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी 'सुरस व चमत्कारिक कथा' वाचण्याचा छंद मराठी वाचकवर्गास लावला हळवे, रिसबूड इत्यादींनी स्वतंत्र कल्पित मनोरंजनात्मक वाङ्मयाचा पायंडा पाडला. वि ज कीर्तने यांनी स्वतंत्र नाट्यरचना करण्याचा धडा घालून दिला. विष्णुदास भावे यांनी मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ करून दिला. कुंटे यांनी इंग्रजी धर्तीच्या महाकाव्याची ओझरती ओळख करून देऊन काव्यविषयक वादंगोरीस चालना दिली. दादोबांनी संस्कृत पद्धतीची टीका लिहून दाखविली, तर का. बा. मराठे यांनी

---

1 It was from 1920 onwards that modern Kannada literature entered on its golden period Contemporary Indian Literature, p 107

2 This preparatory period (in Malyalam) may be said to have ended with 1915 —Ibid, p 135

नवीन पद्धतीच्या टीकेचा उपक्रम केला. कृष्णशास्त्री राजवाडे, लेले–प्रधान इत्यादींनी जुने संस्कृत काव्यशास्त्र काय आहे याची कल्पना आणून दिली. चरित्रे आणि इतिहास या क्षेत्रातही चिपळूणकर, ओक, कीर्तने, लोकहितवादी इत्यादींनी मराठीचा प्रवेश करून दिला. शास्त्रीय वाङ्मय मराठीमध्ये आणण्यास जांभेकर, हरि केशवजी, जार्व्हिस, मॅक्लेनन, केरुनाना छत्रे, चिपळूणकर यांनी हातभार लावला. सर्वांचा उल्लेख येथे करणे शक्य नाही व आवश्यकही नाही. यांपैकी कित्येकांनी हे काम आपल्या व्यवसायाचा भाग म्हणून केले, तर काहींनी केवळ हौसेखातर केले; कोणी सामाजिक कर्तव्य म्हणून केले, तर कोणी धर्मप्रेमाच्या पोटी केले; कोणास त्यापासून अर्थप्राप्ती झाली, तर कोणी स्वतःच्या पदरास झीज लावून ते केले. लोकहितवादींनी तर आपल्या लेखनावर आपला हक्कही ठेवला नव्हता. या सर्व मंडळींच्या भाषा आणि वाङ्मय यांच्या सेवेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केल्याखेरीज या काल-खंडातील वाङ्मयाचा परामर्श पूर्ण होऊ शकत नाही.

परिशिष्ट

अव्वल इंग्रजीमध्ये ज्या वाङ्मयनिर्मिती झाली, ती करण्यामध्ये ज्या संस्थांनी विशेष हातभार लावला त्यांचा उल्लेख या ग्रंथामध्ये अनेक ठिकाणी करण्यात आला आहे. अशा विखुरलेल्या उल्लेखावरून त्यांच्या कार्याची कल्पना नीटशी येत नाही. ती यावी याकरिता त्यांची माहिती येथे एकत्रित करून देण्यात आली आहे. तीवरून या संस्थाविषयी आणि त्यांच्या वाङ्मयनिर्मितीमधील कार्याविषयी सलग, संपूर्ण अशी कल्पना वाचकास येईल अशी आशा आहे.

१. बॉम्बे नेटिव्ह स्कूलबुक अँड स्कूल सोसायटी

माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनच्या प्रेरणेने ही संस्था मुंबईत १८२२ मध्ये स्थापित झाली. हिला 'मुंबईची हैंदशाळा शाळापुस्तक मंडळी' असेही संबोधिले जाई. या 'मंडळी'ने शिक्षणप्रसाराचे कार्य सुरू केले व त्यासाठी लागणारी शालेय पुस्तके तयार करून छापण्यास प्रारंभ केला. 'मंडळी'ला सरकारी मदत मिळवून देण्याच्या कामी एल्फिन्स्टननेच पुढाकार घेतला. तोच या 'मंडळी'चा पहिला अध्यक्ष होता. शिक्षण प्रसाराची कल्पना एतद्देशीयांच्या पुढे मांडण्याच्या हेतूने एक सभा होऊन तीत 'मंडळी'चे उद्देश लोकांना समजावून सांगण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली. या समितीत रघुनाथ कृष्ण जोशी व सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांची सभासद म्हणून व व्यंकोबा नाईक यांची नेटिव्ह सेक्रेटरी म्हणून नेमणूक झाली. त्याशिवाय मुल्ला फिरोज, इब्राहिम मक्बा, जगन्नाथ शंकरशेट, धाकजी दादाजी वगैरे वजनदार मुंबईकरांचा या 'मंडळी'शी संबंध आला. परदेशी लोकांमधून प्रारंभी डॉ. टेलर व नंतर जॉर्ज जर्विस हा युरोपियन सेक्रेटरी होता. तत्कालीन शास्त्रीमंडळींचा मराठी भाषेबद्दलचा अनादर व अनास्था, छापील पुस्तकांबद्दलची सर्वसाधारण लोकांच्या मनात असणारी भीती इत्यादी अडचणींना 'मंडळी'ला तोंड द्यावे लागले. सर्व अडचणींचा विचार करून त्यातून मार्ग काढण्यासाठी 'मंडळी'ने एक ग्रंथनिर्माणसमिती नेमिली. समितीने 'ग्रंथांची भाषांतरे किंवा नवीन ग्रंथ करणाराव कारिगाविषयी'चे प्रसिद्धिपत्र (१८२५) प्रकट केले. या पत्रकात वेगवेगळ्या विषयावरील अनेक इंग्रजी पुस्तकांची यादी देऊन त्या पुस्तकावरून अगर स्वतंत्ररीत्या मराठी भाषेत शालेय पुस्तके तयार व्हावी अशी सूचना दिलेली होती. उपयुक्त पुस्तकांना शंभर ते पाच हजार रुपयांपर्यंत बक्षिसेही देण्याचे ठरले होते.

ठरलेल्या कार्यक्रमानुसार शालोपयोगी पुस्तके भराभर तयार होऊ लागली. जॉर्ज जर्विसला गणितविषयक पुस्तकाबद्दल दहा हजार रुपये, 'बाळमित्र', आणि 'इसाप नीति' याबद्दल बापू छत्रे यांना पाच हजार रुपये, 'मराठ्यांची बखर' लिहिल्याबद्दल केपन व बाबा साने यांना पाच हजार रुपये बक्षिसादाखल मिळाले. ग्रंथलेखनात व्यंकोबा नाईक,

सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके, हरि केशवजी पाठारे वगैरे एतद्देशीयांप्रमाणे जॉर्ज जर्विस, रॉबर्ट मनी, मेनवेअरिंग, डेव्हिड केपन, हेन्री वेल, जॉन मॅक्लेनन, बॉथेन इत्यादी युरोपियन लोकांनीही भाग घेतला. या सर्व लेखकांनी मनोरंजक नीतिकथाग्रंथांबरोबरच गणित, व्याकरण, इतिहास, भूगोल, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, शिल्पविद्या, वैद्यक इत्यादी विषयांवर पुस्तके लिहिली. पंडितमंडळाचा कोश हा तर शाळापुस्तकमंडळीतर्फे झालेला या काळातील सर्वांत महत्त्वाचा ग्रंथ होय. १८४० मध्ये वरील संस्थेची पुनर्रचना होऊन तिचे 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' बनले, व या बोर्डाने नेमिलेल्या शालेय-पुस्तक समितीने नव्या अभ्यासक्रमाला उपयुक्त होतील अशी पुस्तके निर्माण करण्याचे ठरविले. या समितीत मेजर कँडी, बाळशास्त्री जांभेकर इत्यादी लोक होते. याच वेळी 'माध्यमवाद' सुरू झाला. बोर्डाचा अध्यक्ष टॉमस अर्स्किन पेरी हा इंग्रजीचा अभिमानी होता, तर जॉर्ज जर्विस, जेम्स फॅरिश, मेजर विल्किन्सन, जगन्नाथ शंकरशेट वगैरे मंडळी देशी भाषांच्या बाजूला होती. ज्ञानप्रसारार्थ वापरावयाच्या माध्यमावर बोर्डात झालेली चर्चा विचारात घेऊन सरकारने देशी भाषांच्या बाजूने कौल दिला. त्यामुळे फिरून एकदा सरकारी पाठिंब्याने उपयुक्त इंग्रजी ग्रंथांची मराठी भाषांतरे होऊ लागली. या कामासाठी १८४७ मध्ये मेजर कँडी याची मराठी ट्रान्सलेटर व रेफरी म्हणून नेमणूक झाली. कँडीने हे काम आमरण केले.

नव्या व्यवस्थेनुसार पुणे येथील पाठशाळेमध्ये भाषांतरकार (translation Exhibitioners) तयार करणे व त्यांच्याकडून उपयुक्त इंग्रजी ग्रंथांची मराठी भाषांतरे करवून घेणे हे कँडीचे काम होते. परीक्षा घेऊन भाषांतरकार निवडले जात. अशा प्रकारे पहिल्याच परीक्षेत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे पहिले आले. नारायणशास्त्री आपटे, महादेवशास्त्री पुराणिक, नरसिंहशास्त्री ओक, विष्णुशास्त्री पंडित, जनार्दन बाळाजी मोडक वगैरे अधिकृत भाषांतरकार कँडीच्या देखरेखीखाली भाषांतराच्या कामात गुंतले. या भाषांतरकारांनी व पुणे पाठशाळेतील कृष्णशास्त्री राजवाडे, बाळशास्त्री देव इत्यादी शास्त्र्यांनी इंग्रजी व संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे केली. परशुरामपंत गोडबोले यांच्या मदतीने कँडी या सर्व लेखनाची तपासणी करीत असे, व नंतर ते सरकारी खर्चाने छापले जाई.

१८५५ मध्ये पुनः एकदा शिक्षणविषयक नव्या धोरणानुसार सर्व सत्ता एका व्यक्तीच्या हाती आली व तो 'डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन' या नावाने काम करू लागला. शिक्षण व इतर संबंधित बाबींवर त्याचा अधिकार होता. या विद्याधिकाऱ्याने सुद्धा मराठी भाषेत ग्रंथनिर्मिती व्हावी म्हणून पुस्तकांच्या काही प्रती विकत घेऊन लेखकांना प्रोत्साहन देण्याचे धोरण ठेवले. या धोरणाचे फळ म्हणूनच संस्कृतमधील महाकाव्ये व नाटके यांची भाषांतरे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी', हळबेंची 'रत्नप्रभा', रिसबुडांची 'मंजुघोषा', गुंजीकरांची 'मोचनगड', जोरवेकरांची 'विचित्रपुरी' यांसारख्या कादंबऱ्या, व. रा. प्रधान यांची 'दैवसेनी', म. मो. कुंटे यांचा 'राजा शिवाजी', जोतीबा फुल्यांचा 'पवाडा छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा' यांसारखी काव्ये, कोल्हटकरांचा 'ऑथेल्लो', रा. प. पंडितांची 'विलक्षण न्यायचातुर्य' (Merchant of Venice) व 'शेरास सवाशेर (Taming of the Shrew) यांसारखी नाटके लिहिली गेली व विद्याखात्याच्या मदतीला ती पात्र ठरून त्यांच्या काही प्रती विद्याखात्याने विकत घेतल्या. कोल्हटकरांच्या 'ऑथेल्लो' च्या तर एक हजार प्रती घेतल्याचे नमूद आहे. या संदर्भात, जेव्हा प्रथमच शेक्सपियरच्या

नाटकाची भाषांतरे करण्याची कल्पना निघाली, तेव्हा ही नाटके भाषांतरित करावी की इकडील वातावरणाला अनुकूल असे बदल त्यात करावे याविषयी चर्चा झाली (१८६७–६८ चा विद्याखात्याचा वार्षिक अहवाल).

सरकारी मदतीचा हा ओघ केवळ ललित वाङ्मयापुरताच नसून 'मराठी ज्ञानप्रसारक' 'विविधज्ञानविस्तार', 'सर्वसंग्रह', यासारख्या नियतकालिकाच्याही काही प्रती विद्याखाते विकत घेत असे. तसेच पडिताच्या तुकाराम–गाथेच्या पहिल्या भागाच्या एक हजार प्रती विद्याखात्याने घेतल्या व दुसऱ्या भागासाठी १६०० रुपयाची मदत केली.

थोडक्यात, शाळापुस्तकमडळातर्फे सुरू झालेल्या या ग्रथनिर्मितीच्या प्रयत्नाचे प्राथमिक स्वरूप जरी शालेय असे होते, तरी हळूहळू ललित–वाङ्मयाकडे विद्याखात्याची दृष्टी वळली व त्यामुळे भाषांतरित आणि स्वतत्र असे ललित वाङ्मय निर्माण होऊ शकले. ही निर्मिती समाधानकारक नव्हती याची कल्पना विद्याखात्यालाही होती हे त्याच्या १८६७–६८ च्या अहवालावरून दिसून येते. त्यात पुढीलप्रमाणे शेरा आहे:— " The Marathi writers are fast getting out of the childish stage, but they have not yet got beyond what might be termed the 'boyish period' of development Their works are still characterised by 'slightness' and want of finish असे असले तरी त्याच शेऱ्यात पुढील उद्गार येतात —Under all circumstances the state of things is only natural for the present and could hardly have been expected to be otherwise

२. ज्ञानचंद्रोदय

इग्रजी अमदानीच्या सुरुवातीस मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या कर्नल व्हॅन्स केनडी, जेम्स मोल्सवथ, टॉर्मस कॅडी वगैरे परकीयाची अशी समजूत होती की मराठी ही केवळ व्यवहाराची भाषा आहे, व तिच्यात गद्य अगर पद्य वाङ्मय मुळीच नाही. त्याना बखर वाङ्मय अगर ज्ञानेश्वरापासून मोरोपतापर्यंतचे पद्यवाङ्मय याची फारशी ओळख नव्हती शाळापुस्तकमडळाने दिलेल्या उत्तेजनामुळे व्याकरण, कोश आणि शालोपयोगी कथात्मक, शास्त्रीय व ऐतिहासिक इग्रजी ग्रथाची भाषांतरे अशासारखे नवे गद्य वाङ्मय निर्माण झाले, परतु आपले जुने वाङ्मय छापून ते लोकापुढे आणण्याकडे कोणाचेच लक्ष नव्हते. या वाङ्मयप्रकाशनाला राज्यकर्त्यांचे उत्तेजन नव्हते. नवशिक्षित इग्रजी शिकण्याच्या मागे लागले होते आणि जुने लोक धार्मिक वाङ्मय मुद्रित होण्यालाच विरुद्ध होते. ग्रथ छापला की तो ओवळा होतो अशी त्याची समजूत होती. अशा काळात आपले प्राचीन वाङ्मय छापून प्रसिद्ध करण्याचा पहिला पद्धतशीर प्रयत्न १८४० साली पाडुरग बापू जोशी पावसकर यानी 'ज्ञानचद्रोदय' नावाच्या मासिकाद्वारे केला हे मासिक गणपत कृष्णाजींच्या शिळा–छापखान्यात छापले जाई. प्रत्येक अकाची चाळीस पासून अठ्ठेचाळीस-पर्यंत पृष्ठे असत व अकाची किंमत आठ आणे असे. अकाचे प्रारभी आतील विषया नुरूप चित्र असे आणि केव्हा आतही प्रसगानुसार एक वा अधिक चित्रे असत. या मासिकाने काही सस्कृत सुभाषिते व त्याचे गद्य भाषातर, विक्रमचरित्र, ज्ञानदेवकृत हरिपाठ, राधाभुजग, मुक्ताबाईचे अभग, कृष्णलीलामृत, नलदमयती–आख्यान, रामजन्माचे श्लोक, सीतास्वयवर, केकावलि, बाळक्रीडेचे अभग, सुदामचरित्र वगैरे प्राचीन काव्य प्रसिद्ध केले. 'गीतार्थबोधिनी' नावाचा अनेक कवींच्या गीतानुवादासह मूळ श्लोक देणारा ग्रथही या

मासिकातून प्रसिद्ध झाला (१८४२). हे मासिक किती वर्षे चालले व का बंद पडले ते कळत नाही. पहिल्या वर्षी या मासिकाला टॉमशेवर आश्रयदाते होते.

३. उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा

'Students Literary and Scientific Society' या नावाची एक संस्था मुंबईत १३ जून, १८४८ रोजी प्रो. पॅटन यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापित झाली. प्रारंभीच्या चोवीस सभासदांपैकी अठराजण एल्फिन्स्टन विद्यालयाचे विद्यार्थी होते, प्रो. रीड हे या संस्थेचे पहिले चिटणीस होते. या संस्थेच्या 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' नावाच्या मराठी व गुजराती शाखा याच वर्षी सुरू करण्यात आल्या. मराठी शाखेचे पहिले अध्यक्ष दादोबा पांडुरंग व चिटणीस महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे होते या शाखांच्या द्वारा मराठी व गुजराती या भाषांमध्ये 'ज्ञानप्रसारक' या नावाची मासिकें निघत. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मासिक एप्रिल १८५० पासून निघू लागले. 'सभे'च्या एल्फिन्स्टन विद्यालयात बैठका होत. एका गुरुवारी कोणीतरी सभासद शास्त्रीय विषयावर व्याख्यान देई व दुसऱ्या गुरुवारी दोघे सभासद निबंध वाचीत, व त्यावर वादविवाद होई. 'धर्मसंबंधीं व सांप्रतच्या राज्य प्रकरणासंबंधी सर्वथा निबंध लिहिले जाणार नाहींत व त्या विषयावर नुसता संवाद देखील होणार नाहीं,' असा 'सभे'चा नियम होता. या नियमाप्रमाणे धर्म व राजकारण सोडून पदार्थविज्ञान, रसायन, आरोग्यशास्त्र, संपत्तिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, इतिहास, भूगोल, तत्त्वज्ञान, गणितशास्त्र वगैरे विषयावर निबंध वाचले जात व ते 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त प्रसिद्ध होत. बक्षिसासाठीही विषय देऊन निबंध मागविले जात. या निबंध लेखकांत व व्याख्यात्यांत केरो लक्ष्मण छत्रे, भास्कर दामोदर पाळंदे, वि. ना. मंडलीक, बाळ भास्कर, नारायण विष्णु, हरि केशवजी, गोविंद नारायण माडगावकर, डॉ. भाऊ दाजी लाड, लक्ष्मण मोरेश्वर हळबे, विनायक जनार्दन कीर्तने, म. मो. कुंटे, ज. स. गाडगीळ, वा. आ. मोडक, म. गो. रानडे, डॉ. रा. गो. भांडारकर, का. त्र्यं. तेलंग, ना. म. परमानंद, बाळ मंगेश वागळे वगैरे मंडळी होती. वाचलेल्या निबंधांपैकी काही पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होत. छत्रे यांची 'पदार्थविज्ञानशास्त्रांतील विषयांवर व्याख्यानें', माडगावकर यांची 'उद्भिज्जन्य पदार्थ,' 'व्यवहारोपयोगी नाटक,' 'मुलेपालनविद्या,' मंडलिक यांचा 'हिंदु लोकांच्या मध्यतरींचें अवस्थेविषयीं विचार,' हे ग्रंथ प्रथम निबंध म्हणून 'सभे'पुढे वाचले गेले होते. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' मधून कृष्णाजी बापूजी यांचा सोनगावचा वृत्तांत, पाळंदे यांचे विक्रमोर्वशी यांचे भाषांतर, पेटकरांचा 'ग्रीस देशाचा इतिहास,' आणि शेक्स्पियरच्या नाटकांच्या कथा प्रसिद्ध झाल्या. हे मासिक विद्यार्थ्यांना उपयुक्त असे असल्याने विद्याखाते त्याचे एकशेचोवीस अंक विकत घेऊन ते निरनिराळ्या शाळांतून पाठवीत असे. मेजर कँडी मराठी ट्रान्स्लेटर व रेफरी या भूमिकेतून हे मासिक पाहत असे. व्याकरणविषयक काही मुद्यांवर मेजर कँडी व 'ज्ञान प्रसारक'कार यांच्यामध्ये वाद झाला होता. सोसायटीतर्फे चालणाऱ्या मुलींच्या शाळांसाठी 'ज्ञानबोधक' नावाची मराठी पुस्तकेही सोसायटीने तयार केली होती. 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' १८६४ पर्यंत मोठ्या जोमाने काम करीत होती. पण हळूहळू ती क्षीण होत जाऊन १८९४ मध्ये बंद झाली.

४. डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी

कर्नल टी. कँडी व कॅप्टन हार्ट या युरोपियन गृहस्थांच्या प्रोत्साहनाने ही संस्था

१८४९ मध्ये मुंबईत स्थापिली गेली. सुरुवातीच्या तेरा सभासदांपैकी दहाजण युरोपियन होते. मिलेटीनामक सरकारी अधिकारी हा अध्यक्ष व कॅ. हार्ट हा चिटणीस होता. याच संस्थेला 'दक्षिणी भाषेत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी' असे म्हणत. 'एतद्देशीय लोकांस ग्रंथ वाचायाचा जो तिरस्कार पडून गेला आहे, तो दूर करायास त्यांच्या स्वभावांत अनेक विषयांवर मनोरंजक आणि ज्ञानोत्पादक असे ग्रंथ तयार करून घ्यावे व अशा उपायांनीं त्यामध्यें विद्येची अभिरुचि' निर्माण करावी हा या संस्थेचा उद्देश होता. तसेच 'ग्रंथाची भाषा संप्रदायाला धरून असावी, आतील लेखानें वाचणाऱ्याच्या मनाचें रंजन व्हावें, त्यास बोधप्राप्ति व्हावी, व्यवहारज्ञान मिळावें, शिवाय त्या पुस्तकांस लोकांकडून मागणी यावी असें त्याचे अंतरंग सुंदर असावें,' अशा अटी 'मंडळी'ने घातल्या होत्या. 'तज्ज्ञांसमधी कमिटी'मध्ये रेव्ह. कँडी, रे. स्टीव्हन्सन, डॉ. विल्सन इत्यादी लोक होते. इतर संस्थांप्रमाणे या संस्थेसाठीही भाषांतरकारांना उपयुक्त असे नियम मे. कँडीने ठरवून दिले होते. संस्थेजवळ बडोद्याचे गायकवाड व दक्षिणेतील काही संस्थानिक यांच्या मदतीने व काही वर्गणीदार मिळून सुमारे पंचवीस हजार रुपये जमले. याच रकमेतून माडगावकरांचा 'ऋणनिषेधक बोध' आणि 'सृष्टींतील चमत्कार,' मॅक्डोनल्डकृत 'गुजराथ देशाचा इतिहास' व 'नाना फडनवीस यांची बखर,' हरि केशवजीकृत 'देश-व्यवहार व्यवस्था या शास्त्राचीं मूलतत्त्वें,' आरवडेकराचे 'लोंबर्डी रस्त्याचें संक्षिप्त वर्णन', ह. रा. दीक्षित यांचे 'शास्त्रीय ज्ञानदर्शन' यासारखी भाषांतरित पुस्तकें 'मंडळी'ने छापिली. परंतु हा उत्साह पुढे टिकला नाही व मंडळीचे काम मंदावले. तेव्हा फिरून एकदा १८५९ मध्ये मंडळीचा चिटणीस ग्रिन याने नव्या दमाने कामाला सुरवात केली. ग्रिन हा हायकोर्टात भाषांतरकार म्हणून काम करीत असल्याने मराठीचे ज्ञान त्याला चांगले होते. याचवेळी रावसाहेब मंडलीक मंडळीच्या व्यवस्थापकमंडळाचे सभासद होते. यावेळी मंडळीकडून 'एल्फिन्स्टनचा हिंदुस्थानचा इतिहास,' कृ. शास्त्र्यांचे 'अलंकारमीमांसा'[illegible] अशी काही पुस्तके मंडळीतर्फे प्रसिद्ध झाली पण ती विशेषशी लोकप्रिय ठरली नाहीत व पैसा मात्र गुंतून राहिला. पुन्हा १८८४ मध्ये या संस्थेचा जीर्णोद्धार करण्याचे ठरले. या प्रयत्नांत न्यायमूर्ती रानडे व तत्कालीन विद्याधिकारी चॅटफील्ड हे प्रमुख होते. या पुढील काळात दक्षिणाफंडातील काही पैसा दरवर्षी या संस्थेला मिळून त्यातून काही पुस्तकांना उत्तेजनार्थ बक्षिसे देण्याचे काम ही संस्था करी.

५. दक्षिणा प्राइझ कमिटी

निरंतर उत्तेजन म्हणून पेशवाईमध्ये वर्षानुवर्ष वाटल्या जाणाऱ्या दक्षिणेचा उपयोग करण्याच्या हेतूने इंग्रज राज्यकर्त्यांनी काही एतद्देशीयांच्या मदतीने जे प्रयत्न केले, त्यांतील एक म्हणजे 'दक्षिणा प्राइझ कमिटी' होय. दक्षिणेच्या पैशातून १८२१ मध्ये स्थापन झालेल्या 'पुणे पाठशाले'तून संस्कृत भाषेचाच अभ्यास होत होता. काही वर्षांनंतर केवळ संस्कृत भाषेच्या अभ्यासावर एवढा पैसा खर्च व्हावा हे इष्ट नव्हे, या गोष्टीची जाणीव लोकहितवादींनी सरकारला करून दिली. त्यामुळे या पैशातून 'उपयुक्त विषयांवर मराठी भाषेत नवे नवे ग्रंथ तयार करावे, ग्रंथकारांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें बक्षिसे द्यावीं आणि महाराष्ट्रभाषा प्रौढ आणि उर्जितदशेस आणावी' या उद्देशानें १८५१ मध्ये 'दक्षिणा प्राइझ कमिटी' स्थापण्यात आली. कमिटी हस्तलिखित पुस्तकें मागवीत असे व मान्य होतील त्या पुस्तकांचे सर्वाधिकार विकत घेऊन ती छापीत असे व चांगल्या चांगल्या

ग्रथाना बक्षिसे देत असे. पहिल्या पाच वर्षांत कमिटीकडे नव्याण्णव हस्तलिखिते आली. त्यातील शेचाळिसाना मान्यता मिळाली. पण फक्त आठच छापून झाली. त्यात कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याचे 'सॉक्रेटिसाचें चरित्र', शकरशास्त्री गोखले याचे 'व्यवहारदर्पण', कृष्णशास्त्री राजवाडे याचा 'अलकारविवेक', गणेशशास्त्री लेले याचा 'कप्तान कुकसाहेब ह्याचे जलपर्यटनाचा वृत्तात', माडगावकराचे 'वृक्षवर्धन', यासारखी पुस्तके होती. पाच वर्षांच्या अवधीत सुमारे सात हजार रुपये छपाई व बक्षिसे म्हणून खर्च झाले. तरी पण कमिटीचे काम फारच धिमेपणाने चालत असल्याबद्दल 'प्रभाकर'कर्त्यांनी तिच्या कार्यपद्धतीवर टीका केली. 'ज्ञानोदय'कारानी काही सूचना केल्या. कमिटीचे सभासद या नात्याने लोकहितवादींनीही आपले विचार माडले.

या सर्व टीकेचा व सूचनाचा परिणाम होऊन सरकारने १८६० मध्ये असे ठरविले की कमिटीने स्वतत्र रीत्या काम न करिता सर्व व्यवहार विद्याधिकाऱ्यामार्फत चालावे. त्यामुळे नव्या व्यवस्थेप्रमाणे मेजर कँडीच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली कमिटीचे काम सुरू झाले. याच वेळी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याची कमिटीचे 'सेक्रेटरी आणि रिव्हायझर' म्हणून नेमणूक झाली. कमिटीच्या अन्य सभासदापैकी रे. मरे मिचेल व डॉ. हॉग याच्या मदतीने कामाची दिशा ठरविली गेली. कमिटीने शालेय पुस्तकाना प्रोत्साहन देऊ नये, सर्वसाधारण लोकाना उपयुक्त असे, विशेषत· इतिहास, चरित्र, प्रवास, काव्य, नाटक इत्यादी प्रकारचे, वाङ्मय तयार करण्याची काळजी घ्यावी असे ठरले. पुनः एकदा हीच भूमिका घेऊन १८६६ मध्ये विद्याधिकाऱ्याच्या मदतीने कमिटीने निर्णय घेतला की शास्त्रीय विषयावरील पुस्तके किंवा प्राचीन काव्ये हीपण कमिटीच्या मदतीला पात्र ठरू नयेत. फक्त ललित वाङ्मयालाच मदत व्हावी या वेळी कमिटीचे सभासद म्हणून रे. मिचेल, हॉग, बुह्लर, कीलहॉर्न, रसेल या परकीयाबरोबर कृ. चिपळूणकर, नानाशास्त्री आपटे, केरोपत छत्रे, मा. दा. पाळदे, मोरोबा कान्होबा विजयकर, बा. म. वागळे, म गो. रानडे, गोविंदराव भागवत, वि. प. पडित, विनायक वासुदेव, डॉ भाऊ दाजी इत्यादी मडळी होती. मे. कँडी अध्यक्ष म्हणून काम करीत असे

नव्या धोरणानुसार सुशिक्षितामधून नवीन लेखक निर्माण व्हावे म्हणून अनेक स्पर्धा आरभण्यात आल्या. शिवाजीमहाराजावर सुमारे दोन हजार ओळींचे स्तोत्र, अभग, अनुष्टुभ् याखेरीज कोणत्याही वृत्तामधील काव्य, तत्कालीन विचाराचा झगडा दाखविणारी कादबरी, हिंदू धर्मातील सणावर काव्य, गगेचे माहात्म्यवर्णन करणारे काव्य असे स्पर्धेचे विषय होते. या स्पर्धांत अनेकानी भाग घेतला. गंगावर्णनपर काव्ये तर तेरा इतकी आली. या स्पर्धांत गणेशशास्त्री लेल्याच्या 'शिवाजी चरित्राला'ला तीनशे रुपये, चिंतामणि पेठकराच्या गगावर्णनाला चारशे रुपये, कृष्णशास्त्री राजवाड्याच्या 'उत्तरप्रकाशा'ला चारशे रुपये व 'ऋतुवर्णना'स चारशे रुपये, कुटे याच्या 'राजा शिवाजी'लाही शभर रुपये अशी पारितोषिके कमिटीने दिली. या प्रयत्नांतूनच प्रधान याचे 'देवसेनी', ताटके याचे 'अकबर-काव्य' यासारखी काव्ये, रिसबुडाची 'मजुघोषा', जोरवेकराची 'विचित्रपुरी' पटवर्धनाची 'हबीरराव आणि पुतळाबाई', योगी याची 'प्रेमबधन', दामले याची 'अवलिया' अशासारख्या कादबऱ्या, राजवाड्याचे 'विक्रमोर्वशी', प. गोडबोल्याची 'पार्वतीपरिणय' व 'वेणीसंहार', नातू याचे 'किंग्लियर' इत्यादी नाटके दक्षिणा प्राइझ कमिटीच्या बक्षिसाना पात्र ठरली. नाटक-कादबऱ्याप्रमाणे वाङ्मयीन चर्चा करणाऱ्या मराठे याच्या 'नावल व नाटक' या निबधालाही शभर रुपयाचे बक्षीस मिळाले. त्याप्रमाणेच

राजवाड्याचे ' अलंकार विवेक ', नाना पदमनजींचा ' शब्दकोश ', माडगावकराचे ' मुंबईचें वर्णन ' हे ग्रंथही बक्षिसास पात्र ठरले.

सरकारी विद्याखाते आणि दक्षिणा प्राइझ कमिटी यांच्यामध्ये मे. कँडी हा जणू दुवाच होता. कँडी दक्षिणा प्राइझ कमिटीचा अनेक वर्षे अध्यक्ष होता. या दोन्ही संस्था-मार्फत जास्तीत जास्त वाङ्मयनिर्मिती व्हावी असे त्याचे प्रयत्न होते व त्याप्रमाणे त्याच्या हयातीत हे काम सतत चालू राहिले.

६. सर्वसंग्रह

' ज्ञानचंद्रोदया ' ने प्राचीन मराठी वाङ्मयाकडे लोकांचे लक्ष वेधले. परशुरामपंत-तात्या गोडबोले यांनी आपल्या ' नवनीता ' च्या द्वारे ते लोकप्रिय केले. पण प्राचीन मराठी काव्यप्रकाशनाचे खरे भरीव कार्य माधव चंद्रोबा हुकले यांनी केले. त्यांनी १८६० मध्ये केवळ जुन्या मराठी काव्य प्रकाशनासाठी ' सर्वसंग्रह ' नावाचे मासिक सुरू केले. ' सर्व-संग्रहा ' च्या पहिल्या वर्षाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितातः "या महाराष्ट्र देशात प्राकृत भाषेत कविता करणारे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर...इत्यादि पुष्कळ रसिक विद्वान् कवि होऊन गेले. त्यांचे ग्रंथ....फार उत्तम प्रकारचे असताहि जसे प्रसिद्ध असावे तसे नाहीत...भाषेचें पूर्ण ज्ञान त्या भाषेच्या कवितेच्या पूर्ण ज्ञानाखेरीज होणें अशक्य. भाषा सुधारण्याचें हें एक मुख्य व मोठें साधनच होय. असे असता आपल्या अशा उत्तम ग्रंथांचा बहुधा लोप झाला आणि बाकीच्यांचीहि तीच गति होणारसे स्पष्ट दिसून येतें, हें किती दुःखकारक आहे! या कारणास्तव हें ' सर्वसंग्रह ' नांवाचें मासिक पुस्तक काढण्याचें योजिलें आहे. ' सर्वसंग्रहा ' च्या दर अंकाला ९६ पृष्ठे असत व त्याची किंमत आठ आणे होती. दर महिन्याला निरनिराळ्या कवींच्या कवितेचा थोडा थोडा भाग दिला जाई, परंतु त्याची रचना अशी योजिली होती की स्वतंत्र पृष्ठांकामुळे प्रत्येक कवीच्या काव्याचे स्वतंत्र पुस्तक बांधता यावे. प्राचीन काव्य समजण्यास कठिण म्हणून त्यांची पदे पाडून दुर्बोध शब्दांचे अर्थ पृष्ठाचे खाली टीपा म्हणून दिले जात. तसेच विरामचिन्हांचाही प्रथमच पद्यवाङ्मयात उपयोग करण्यात आला. माधव चंद्रोबा स्वतः व्यासंगी होतेच व शिवाय या कामी जरूर तेथे त्यांनी परशुरामतात्या गोडबोले यांचेही साह्य घेतले होते.

या मासिकाच्या चोवीस प्रती विद्याखाते घेत असे. पण ही मदत फारच अपुरी होती. हे मासिक सात-आठ वर्षे चालून पुढे बंद पडले. ' सर्व संग्रहा'तून खालील कवींची कविता प्रसिद्ध झाली'—

(१) मोरोपंतकृत आर्या-(भारत), श्रीमद्‌भागवत, ब्रह्मोत्तरखंड, हरिवंश, बृहद्दशम (उत्तरार्ध), मंत्ररामायण, नलाख्यान, रामायणे (चार भाग), (२) तुकाराम कृत अभंग (पाच भाग), (३) वामन पंडितकृत श्लोक (चार भाग), (४) सर्वसंग्रह म्हणजे अनेक कविता (पाच भाग), (५) रामदासकृत अभंग, (६) नामदेवकृत अभंग, (७) मुक्तेश्वरकृत आदि, सभा, विराट ही पर्वे, (८) मुक्तेश्वरकृत कौतुकस्नानक रामायण, (९) मुधानंदकृत भीष्मपर्व, (१०) एकनाथकृत भावार्थ रामायण, (११) पंतप्रत, (१२) वेदान्तसूर्य इत्यादी.

७. मिशनरी संस्था

महाराष्ट्रावर इंग्रजांचा अंमल सुरू होण्याच्याही आधीपासून जे मिशनरी महाराष्ट्रात आले व स्वधर्मप्रसारार्थ जे अनेक शालोपयोगी व इतर धार्मिक ग्रंथ त्यांनी लिहून प्रसिद्ध केले आणि नियतकालिके काढली, त्यांत 'अमेरिकन मिशन' ची संस्था आणि तिची प्रकाशने प्रमुख होती. अमेरिकेत ब्रॅडफर्ड येथे काही कॉलेज विद्यार्थ्यांनी सॅम्युअल मिलच्या नेतृत्वाखाली आशिया खंडातील लोकांना 'नैतिक अंधकारातून बाहेर काढण्या साठीं' १८०६ पासून प्रयत्न सुरू केले होते. या प्रयत्नांतूनच १८१० मध्ये 'अमेरिकन बोर्ड' स्थापन झाले. त्या मार्फत गॉर्डन हॉल व सॅम्युअल नॉट हे दोघे अमेरिकन मिशनरी मुंबईला आले व त्यांनी १८१३ मध्ये मुंबईला 'अमेरिकन मिशन'ची स्थापना केली व अमेरिकन मिशन प्रेस सुरू केला, 'खऱ्या धर्मा'ची शिकवण हिंदू लोकांना देण्यासाठी बायबलचे मराठी भाषांतर होणे जरूर होते. ते रे. हॉल, न्यूवेल, बार्डवेल, निकोल्स व ग्रेव्हज या पाच मिशनऱ्यांनी मिळून केले व १८२६ मध्ये ते प्रसिद्ध केले. या अगोदर डॉ. कॅरी याने बायबलच्या काही भागाचे भाषांतर १८०५ मध्येच केले होते. परभाषिकांनी मराठी भाषिक प्रदेशात जाऊन तेथे धर्मप्रसाराचे कार्य करणे थोडेसे कठिणच. परंतु ते या परदेशस्थ मिशनऱ्यांनी केले. धर्मप्रसारार्थ निरनिराळ्या ठिकाणी शाळा काढणे व त्या शाळांमधून खिस्ती धर्माचा प्रचार ज्याच्यायोगे करिता येईल अशी पुस्तके रचून मुलांच्या मनावर खिस्ती धर्माची महती बिंबविणे हाच एक उत्कृष्ट मार्ग या मिशनऱ्यांसमोर होता, आणि याच हेतूने या मिशनऱ्यांनी खिस्ती धर्माची प्रश्नोत्तररूपाने माहिती करून देण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करून काही प्रश्नोत्तरावली (Catechism) तसेच लेकरांच्या पोथ्या (Books of Children), 'यिशु खीस्त याचे अवतारकृत्याची बखर (History of our Lord), 'अन्य देवाची परीक्षा' (Trial of false Gods) इत्यादी पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या.

या मिशनऱ्यांपैकी ॲलन ग्रेव्हज, रीड व हार्वे हे तीन मिशनरी अहमदनगर येथे आले व त्यांनी कार्यक्षेत्र निवडले. हलहल्ड मंगर, बलेंटाइन, बर्नेल, ह्यूम, वाइल्डर, फेअरबँक, हेझन, बुसेल ब्रूस वगैरे इतर मिशनरी येऊन त्यांनी या भागात धर्मप्रसाराचे काम केले. या प्रत्येकाने 'ईश्वराचा मार्ग शिकविण्याकरिता' मराठीमधून पुस्तके लिहिली. चाराळज्यापासून ते खगोलविद्या, पदार्थविद्या, भूगोलविद्या, तर्कशास्त्र इत्यादी विषयावर लिहिलेली ही पुस्तके आहेत. शिवाय, 'धर्माविषयी संवाद, प्रार्थनेचें सामर्थ्य, लेकरांचीं गायनें, भजन करण्याची गीतें, शास्त्राचा सारांश, ज्ञानाचे मार्ग, देव, मनुष्य, शास्त्र याविषयीं विचार, कोकराचा चारा,' यासारखी अनेक छोटीमोठी पुस्तके या अहमदनगरवासी मिशनऱ्यांनी लिहिली.

या मिशनऱ्यांनी अहमदनगर येथे 'ज्ञानोदय' नावाचे एक त्रैमासिक सन १८४२ मध्ये सुरू केले. पहिले दोन अंक निघाल्यावर ते १८४४ अखेरपर्यंत दर महिन्याला निघे. पुढे ते पाक्षिक झाले. प्रारंभी नगर येथे ते शिळेवर मुद्रित होत असे. पुढे ते मुंबईला छापण्यात येऊ लागले. या नियतकालिकात महत्त्वाचे लेखन इंग्रजी व मराठी भाषांतून होत असे. ज्ञानोदयाचा संस्थापक व पहिला संपादक रे. हेन्री बॅलंटाइन हा होता. "लोकांस खरें ज्ञान दाखवावें, खरें काय आणि खोटें काय याचा शोध करावा, हें लोकांस शिकवावें आणि विशेषेंकरून खिस्ती धर्मांचीं प्रमाणें पुढें आणावीं आणि

लोकांचें लक्ष त्याजकडे लागू करून त्या धर्मप्रमाणें चालल्यानें तिनी कल्याण होईल हें दाखवावें, " अशी 'ज्ञानोदया'ची भूमिका होती. या नियतकालिकामधून सामाजिक व धार्मिक विषयावर वारवार वादविवाद होत असत.

अमेरिकन मिशनप्रमाणे स्कॉटिश मिशननेही धर्मप्रचारासाठी मराठी भाषेत अनेक पुस्तके तयार केली. या मिशनचा पहिला मिशनरी डोनाल्ड मिचेल हा १८२३ मध्ये मुंबईत आला. त्यानंतर लागोपाठ क्रॉफर्ड, कूपर, जेम्स मिचेल व स्टीव्हन्सन हे मिशनरी आले. पुढे रॉबर्ट नेस्बिट व जॉन विल्सन हे दोघे या मिशनला येऊन मिळाले. 'उद्धाराचा उपाय', 'खिस्ती धर्माच्या सत्यतेचीं प्रमाणें,' 'खरें प्रायश्चित्त', 'भगवद्गीतेचें सार', 'हिंदु शास्त्रात सांगितलेले ब्राह्मणाचें महत्त्व', 'भगवान कसा ओळखावा,' 'पंढरपूरची यात्रा', 'खंडोबाची गोष्ट', यासारखी अनेक धार्मिक पुस्तके या मिशनतर्फे प्रसिद्ध झाली. स्कॉटिश मिशनऱ्यांपैकी डॉ. स्टीव्हन्सन, डॉ. जॉन विल्सन व रे. मरे मिचेल यांची कामगिरी मराठी भाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानली पाहिजे. डॉ. स्टीव्हन्सनने मराठी व्याकरणाचा सखोल अभ्यास करून मराठी भाषेचे व्याकरण (इंग्रजीमध्ये) १८३३ मध्ये लिहिले ते लिहिताना त्याने परशुरामपंततात्या गोडबोले व दाजीशास्त्री शुक्ल यांचे साहाय्य घेतले होते. त्याशिवाय त्याने रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये काही निबंध लिहून मराठीतील प्राचीन वाङ्मय, इंग्रजी–मराठी भाषांतील साम्यभेद, शास्त्रीय विचार व्यक्त करण्याची मराठी भाषेची ताकद इत्यादी विषयांवर आपले विचार व्यक्त केले. त्याचप्रमाणे डॉ. विल्सनने हिंदु–धर्मग्रंथाचा अभ्यास करून, मोरभट दांडेकराच्या 'हिंदुधर्मस्थापना' या हिंदुमतप्रतिपादक ग्रंथाला उत्तर म्हणून 'हिंदुधर्माचें पहिलें प्रसिद्धिकरण' (१८३२) व प्रत्युत्तर म्हणून 'दुसरें हिंदुधर्मप्रसिद्धिकरण' लिहिले. (१८३५). शिवाय, त्याने १८३० मध्ये 'ओरिएन्टल ख्रिश्चन स्पेक्टेटर' नावाचे इंग्रजी नियतकालिक सुरू केले. मोल्सवर्थच्या मराठी–इंग्रजी कोशाच्या दुसऱ्या आवृत्तीकरिता त्याने लिहिलेला मराठी भाषेसंबंधी विवेचनात्मक निबंध अभ्यासपूर्ण आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमामधील वरच्या परीक्षांतून मराठी भाषा वगळल्यामुळे मराठी भाषेच्या अभ्यासाविषयी अनास्था उत्पन्न झाली असल्याचे त्याचे मत होते. रे. मिचेलचे पहिले काम म्हणजे बायबलचे मराठी भाषांतर सुधारण्याचे मे. कँडीच्या गैरहजेरीत 'पूना कॉलेज'च्या प्रिन्सिपलचे काम मिशनच्या कामात व्यत्यय येईल म्हणून नाकारून 'व्हिजिटर' म्हणून मात्र काम केले. कँडीचे भाषांतरकारावर देखरेख ठेवण्याचे कामही त्याने केले. याशिवाय 'येशू ख्रिस्त माहात्म्य' रचून काही मराठी संतांवर इंग्रजीमधून लेख लिहिले.

वर उल्लेखिलेल्या दोन मिशनांशिवाय आणखी काही मिशने खिस्ती धर्मप्रसाराचे काम करीत होती. नाशिक येथे चर्च मिशनरी सोसायटीचे मिशन १८३२ मध्ये स्थापित झाले. या मिशनच्या वतीने जॉन डिक्सन, रे. विल्यम मिचेल, जॉर्ज कँडी, रे. फरार, मिसेस फरार, रे. ग्राहम वगैरे मंडळी काम करीत होती. 'दाविदाची गीतं', 'हेनरी आणि त्याचा संभाळणारा गडी संभू ह्याची गोष्ट', 'कुटुंबप्रवर्तननीति', 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत', 'बालमोतातर्ल शाळेचें वर्णन', इत्यादी अनेक पुस्तके या मिशनतर्फे प्रसिद्ध झाली. ही मिशने जरी वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे मिशनरी चालवीत होते, तरी त्यांनी लिहिलेली पुस्तके त्या त्या मिशनकडून प्रसिद्ध होत असे नव्हे. काही पुस्तके त्या त्या मिशनमार्फत प्रसिद्ध झाली त्याशिवाय मुंबईमध्ये १८२७ साली 'बॉंबे ऑक्झिलियरी रिलिजस ट्रॅक्ट सोसायटी' या कामासाठी सुरू झाली होती. याच संस्थेचे १८३२ मध्ये 'बॉम्बे ट्रॅक्ट

ॲंड बुक सोसायटी ' असें नामांतर झालें. या संस्थेच्या पहिल्या वार्षिक अहवालात संस्थेला मदत करणाराची जी यादी दिली आहे, तीत मोल्स्वर्थ व कॅंडी यांची नावे आढळतात. तसेच पुस्तकाची भाषिक तपासणी करणाऱ्या मंडळीत या दोघांखेरीज स्टीव्हन्सन, मिचेल, नेस्बिट व विल्सन यांचीही नावे आढळतात. कोणत्याही मिशनची पुस्तके प्रसिद्ध करण्याचे काम ही सोसायटी करीत असे.

या सर्व मिशनऱ्यांनी लिहिलेली मराठी पुस्तके भाषेच्या दृष्टीने आज जरी सदोष व अशुद्ध आढळली, तरी मराठी भाषेत गद्य लेखनाची प्रथा रूढ होण्यास त्यांचा पुष्कळ उपयोग झाला यांत शंका नाही

सूचि

● या खंडाच्या दृष्टीने महत्त्व असलेल्याच व्यक्तींची, पुस्तकांची व संस्थांची नोंद केली आहे.

● व्यक्तीचे नाव सरळ, साधे छापले आहे.
पुस्तकाचे नाव अवतरणचिन्हात दिले आहे.
संस्थेच्या नावातील पहिले अक्षर जाड टाइपात आहे.

● व्यक्तीच्या चरित्राविषयीची टीप ज्या पृष्ठावर आलेली आहे, त्या पृष्ठापुढे कंसात (च. टी.) असे म्हटले आहे.

* * *

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४	३०	अनुवाद	अनुवादाचे
१२	२४	शाला	झाला
३४	६	जवटीने	राजवटीने
३५	१९	कृष्णशास्त्री पंडित	विष्णुशास्त्री पंडित
३६	३१	वेगळी वाटते.	वेगळी वाटते.[१]
४०	१०	लोकांच्या	लोकांना
४०	२२	ती होण्याची भीती	क्रांती होण्याची भीती
४९	३५	विष्णुशास्त्री	कृष्णशास्त्री
८३	२८	प्रस्तुत	प्रस्तुत
८५	५	पदमजी	पदमनजी
८८	३८	निबंध	निबंध
८९	तळटीप	क्र० ३, ४	क्र० १, २
९१	३४	१९३६	१८३६
१००	१९	1931	1831
१०३	१६	येथील तळटीप निदर्शक क्र० १	२१ व्या ओळीत वाचावा
१०७	१३	वासराची गोष्ट	वाटसराची गोष्ट
१०९	तळटीप	क्र० १	क्र० २
१२२	३८	P. I.	D. P. I.
१२७	३७	फडी	फँडी
१३९	९	स्ती	ख्रिस्ती
१४६	३५	at	that
१४८	मथळा	नितकालिक	नियतकालिक
१६३	१५	सदर्भदीपिकेचे	सद्धर्मदीपिकेचे
१७२	३०	अ. के. प्रियोळकर	अ. का. प्रियोळकर
१८७	९	शेवटचा ' किंवा '	हा शब्द वगळावा.
१९१	३	१९०३	१८४३
२०४	५	का. ना. मराठे	का. वा. मराठे
२२५	तळटीप	क्र० २	क्र० ३
२२८	४	दामोदर पाळंदे	भास्कर दामोदर पाळंदे
२३१	२५	वे पंडित कवी	नवे पंडित कवी

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२८५	२७	टीका आली आहे.	टीका आली आहे.[२]
३२८	५	टॅपेस्ट	टॅपेस्ट
३३२	२५	१८५७	१८७५
३३२	तळटीप	क्र० १	क्र० ३
३३३	२३	१९७०-१९७२	१८७०-१८७२
३५८	८	सायज्यसदन	सायुज्यसदन
३९१	३४	१८००	१८८०
४०६	९	प्रतिपादन केले आहे	प्रतिपादन केले आहे.[१]
४३२	तळटीप	क्र० ३	क्र० १
४३५	७	उपलब्ध आहेत.	उपलब्ध आहेत.[१]
४३५	१७	क्र० ४	हा वगळावा.
४४१	२१, ३५	क्र० ५	क्र० १
४४१	२९, ३६	क्र० ६	क्र० २
४४१	३३, ३७	क्र० ७	क्र० ३
४५३	तळटीप	ही तळटीप	दादोबांच्या विषयीची मानावी.
४६५	३२	आणि बहुधा	आणि ती बहुधा
४७१	२	वि. को. ओक	वि. कों. ओक
४७२	१४	खेरांनी	वा. गं. खेरांनी
५००	७	पदमजी	पदमनजी
५००	२३	आहे.	आहे.[१]
५०३	२४	अभिप्राय दिला आहे.	अभिप्राय दिला आहे[१]
५०४	२७	आहे.	आहे.[१]
५०८	११	व्याकरणग्रंथानीच.	व्याकरणग्रंथानीच,
५०८	१२	या दोन ग्रंथांनी	या दोन ग्रंथांनी,
५०८	३३	पदमजींनी	पदमनजींनी
५१०	३५	ना. घों.	ना. घों. खाडेकर,
५११	२३	मा. व. मराठे	का. वा. मराठे